

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ

ԿՅԱՆՔԸ

ԲԱՆԱԿՈՐ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

ՀՀ ԳԱԱ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
«ՀԱՁԱՐԱՇԵՆ» ԱԶԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
ԵՎՐԱՍԻԱ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ ԲԱՆԱԿՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ (Նյութերի ժողովածու)

Կազմումը, ծանոթագրությունները, խմբագրումը, նախաքանը՝
պ. գ. թ. Հրանտի Հատառայանի

ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2019

Գրքի նյութերը հավաքվել, խմբագրվել և հրատարակվել են
ՀՀ Մշակույթի նախարարության ֆինանսական աջակցությամբ

Էլեկտրոնային գրքի հրատարակության երաշխավորներ՝

Պ. գ. դ. Միհրան Գալստյան

Պ. գ. դ. Ռուբեն Կարապետյան

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ ԲԱՆԱՎՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ:

Խ 841 Նյութերի ժողովածու/Կազմումը, ծանոթագրությունները, խմբագրումը, նախաբանը՝
Հ. Խառատյանի; – Եր.: ՀԱԻ հրատ., 2019. – 671 էջ:

ՀՀ Մշակույթի նախարարության ֆինանսական աջակցությամբ 2019թ. «Հազարաշեն» Ազգաբանական հետազոտությունների հայկական կենտրոնը և Եվրասիա համագործակցության հիմնադրամը սկսեցին ««20-րդ դարի Հայաստանի բանավոր պատմությունների հավաքագրում և հանրայնացում» ծրագիրը»՝ խնդիր ունենալով մի կողմից գրանցել Խորհրդային Հայաստանի մասին Խորհրդային Հայաստանում ապրած մարդկանց մասնավոր հիշողություններն իրենց ապրած կյանքի մասին, մյուս կողմից գրանցել և հանրայնացնել 20-րդ դարի Հայաստանի ոչ նյութական մշակութային ժառանգությունը: Սույն էլեկտրոնային գրքում հրատարակվում են գրանցված պատմություններից միայն 24-ը, որից 15-ը՝ երևանաբնակների, 9-ը՝ Կոտայքի, Արմավիրի և Արարատի մարզերի բնակիչների: Հիմքում դրված են անհատների կենսագրական պատումները: Պատմություններում խորհրդային անցյալով հետաքրքրվողները և վերլուծաբանները նյութեր կգտնեն ընտանեկան, ազգակցական, համայնքային, հասարակական հարաբերությունների, աշխատանքի, աշխատավճարի, ժամանցի, ծեսերի, տոների, կրոնական մշակույթի, ուտեստի, ամուսնությունների, հարսանիքի, Խորհրդային Հայաստանում հասարակության մշակութային հաղորդակցման, Երևանի կենտրոնի կառուցապատման և առհասարակ «կենտրոն» հասկացության և այլն, ինչպես նաև «Երևանի քաղաքային մշակույթ» հասկացության ընկալումների մասին: Մասնավոր կենսագրություններում հաճախ են երևում ստալինյան շրջանի քաղաքական բռնությունների ենթարկվածների մասին հիշողություններ, ինչպես նաև բռնությունների զոհերի սեփական կենսագրություններ:

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(53)

ՆԱԽԱԲԱՆ

20-րդ դարը մեծագույն փոփոխությունների ժամանակաշրջան էր Հայաստանի և հայ ժողովրդի համար, իսկ Երևանը և երևանյան մշակույթը՝ այդ փոփոխությունների անմիջական կրողը, զարգացնողը և Հայաստանի բնակչության մշակութային կյանքի վրա ուղղակի կամ անուղղակի ազդողը: Հայոց ցեղասպանության հետևանքները, զանգվածային ներգաղթերը, խորհրդային արդիականացման և սոցիալիզմի կառուցման խորհրդային փորձը, մշակութային «ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական» ռեֆորմները, ԽՍՀՄ քաղաքական բռնությունները, Երկրորդ աշխարհամարտը, ԽՍՀՄ տարածքում բավականաչափ ազատ, բայց աշխարհում հիմնականում մեկուսացված բազմազգ բնակչությամբ երկրի մաս լինելը, մեծ ծավալների քաղաքաշինությունը, համատարած կրթությունը, ռուսերեն լեզվի և խորհրդային, նաև ռուսական մշակույթի տարածումը, բանվորական շերտի ձևավորումը, ԽՍՀՄ քաղաքական բռնությունները, հայրենադարձությունը և՛ մշակույթի, աշխարհընկալման, կենցաղի զգալի փոփոխություններ էին բերում: Փոխվում էր ընտանիքի կառուցվածքը, փոխվում էին հասարակական շերտերը, նյութական (բնակարան, կահույք, հագուստ, ուտեստ, փոխադրամիջոցներ և՛) և ոչ նյութական (կրոն, ծեսեր, բանահյուսություն, ազգակցական հարաբերություններ, զվարճանքի և ժամանցի ձևեր, բարքեր, հասարակական վարվեցողության կանոններ, բնական միջավայրի նկատմամբ վերաբերմունք, դաստիարակություն, արվեստ և՛) մշակույթը: Միաժամանակ մշակութային նոր պահանջարկ էր ձևավորվում, որը առաջարկվում էր ինչպես խորհրդային իշխանությունների կողմից, այնպես էլ ձևավորվում էր ինքնակարգավորման ճանապարհով:

Սակայն այս շրջանի քաղաքային, այդ թվում երևանյան, և գյուղական մշակույթի մասին նյութեր գրեթե չկան: Մինչդեռ այդ յուրահատուկ ժամանակաշրջանի ականատեսները, մշակութային ավանդույթների կրողները և ձևավորողները և/կամ նրանց ընտանիքները ժամանակաշրջանի պատմության ու մշակույթի մասին գիտելիքների ժամանակավոր աղբյուր են, որ ժամանակի ընթացքում ոչ թե համալրվում է, այլ նվազում:

«Ճանաչման և հանրայնացման» առաջին քայլը համարեցինք բանավոր պատմությունների գրանցման և վերլուծության մեթոդաբանության, ինչպես

նաև ոչ նյութական մշակութային ժառանգության մասին ուսուցումը, այսպիսով մի կողմից համալրելով նյութերը հավաքողների/գրանցողների քանակը՝ մյուս կողմից հուսալով, որ նույն մարդիկ կդառնան նաև նյութերի և դրանց վերլուծությունների տարածող/հանրայնացնողը: Ուսուցմանը մասնակցելու հայտ ներկայացրած 22 հոգուց հարցազրույցի միջոցով ընտրվեցին 12-ը, որոնք անցան լսարանային ուսուցում, բայց բուն դաշտային աշխատանքներին՝ նյութերի գրանցմանը մասնակցեցին միայն ինը:

2019 թ. ամառային դպրոցի լսարանային դասավանդման ավարտից հետո, հունիս-նոյեմբեր ամիսների ընթացքում մասնակիցները դաշտային պրակտիկա են անցել «Հազարաշեն» ազգաբնական հետազոտությունների հայկական կենտրոն կազմակերպության անդամ և ծրագրի փորձագետ Լուսինե Խառատյանի հետ, Երևանում, Կոտայքի, Արարատի և Արմավիրի մարզերում, գրանցվել են Խորհրդային Հայաստանում ապրած մարդկանց հիստուն պատմություններ, որոնցից առավել նյութառատ 24-ը ներկայացվում են սույն գրքում: Այստեղ հրատարակվող Մեդա Մեսրոպյանի, Մարգարիտ Արիստակեսյանի, Վերա Սահակյանի, Վահրամ Մարտիրոսյանի, Տիգրան Պասկեյանի պատմությունները գրանցել է Արմեն Գրիգորյանը: Մեր ամառային դպրոցի մասնակից Լիլի Պետրոսյանի անձամբ կամ խմբովի գրանցած պատմություններից հրատարակվում են Լյուսյա Միրզոյանի և Աննա Պապյանի պատմությունները: Վանուի Սիմոնյանը գրանցել է Լիլիթ Սիմոնյանի և Արմավիրի Հայկալան գյուղում՝ Հովհաննես Շահբազյանի կյանքի պատմությունները, Տաթևիկ Ավետիսյանը՝ Էսմա Կոստանյանի և Գևորգ Տեր-Գաբրիելյանի: Սյուզան Բոշյանը գրանցել է երկու պատմություն Արմավիրի մարզի Հայկալան գյուղում՝ Նազիկ Սիմոնյանի և ինքն իրեն երեք անուն-ազգանուններով ներկայացրած Բուլո/Լաերտ Սիմոնյան/Կառլեն Վաղարշակյանի, ինչպես նաև երևանաբնակ Սուրեն Վարդումյանի, Կարեն Հակոբյանի և Լիդա Կարապետյանի կյանքի պատմությունները: Ուշագրավ են Լիլիթ Մկրտչյանի գրանցած պատմությունները: Լիլիթը զրուցել և գրանցել է Կոտայքի մարզի Սոլակ գյուղի ազգակցական մեծ խմբի՝ գերդաստանի տարբեր ճյուղերի ներկայացուցիչների հինգ պատմություններ, որոնք միմյանց փոխլրացնելով հետաքրքիր նյութ են տալիս նույն ժամանակաշրջանում և նույն տարածքում ապրած ազգակից մարդկանց կենցաղային մշակույթի մասին՝ միաժամանակ ներկայացնելով Սոլակ գյուղի մշակութային ժառանգությունը (Մելսիկ Մկրտչյանի, Գարեգին Մկրտչյանի, Զուլիետա Մկրտչյանի,

Լիդա Սիմոնյանի, Համլետ Հայրապետյանի պատմությունները): Նրանք, ովքեր համաձայնել են պատմել խորհրդային շրջանի իրենց կյանքի մասին, ազատ էին ընտրելու իրենց կյանքի առավել կարևոր թվացող դրվագները, բայց նրանց պատմությունները գրանցողները նախնական ծրագրային հարցաթերթ են ունեցել, որոնցով փորձել են անդրադառնալ նաև մոռացված կամ շրջանցված թեմաների՝ մեր պատմողներին խնդրելով անդրադառնալ նաև Խորհրդային Հայաստանի տոնա-ծիսական կյանքին, կրոնական կյանքին, կյանքի տարբեր փուլերում խաղերին, հարսանիքներին իրենց մասնակցության մասին և դրանց նկարագրությանը, ինչպես նաև տոնական և առտնին ուտեստին և այլն: Այդ պատճառով այս կամ այն չափով այս նյութերը առկա են համարյա բոլոր պատմություններում: Եթե պատմողները երկրորդական են համարել իրենց կյանքի վաղ փուլերի կազմակերպման ընթացքը և դրան չեն անդրադարձել, գրուցավարները լրացուցիչ խնդրել են անդրադառնալ նաև մանկապարտեզի և դպրոցական կյանքին, հոկտեմբերիկ-պիոներ-կոմերիտական շղթային ևլն:

Պատմությունների հիմնական հիշողություններն սկսվում են երկրորդ համաշխարհայինի հետպատերազմական շրջանից: 1940-ականների վերջերի և 1950-ականների մասին մեր տարեց՝ 1930-40-ականներին ծնված գրուցակիցների հիշողությունները վերաբերում են ոչ այնքան մանկության և երիտասարդության շրջանի տարիների սեփական, որքան իրենց ծնողների ապրած կյանքերին: 1950-ականների, բայց հատկապես 1960-ականների ծնվածների սեփական կյանքի պատմություններում ծնողների կյանքի մասին հիշողությունները կրկին զգալի ծավալ են կազմում, բայց շատանում են սեփական պատանեկության և երիտասարդության շրջանի մասին հիշողությունները: Այդ տարիներին եռասերունդ ընտանիքները դեռևս գերակշիռ էին և զավակների զգալի մասը հաճախ մինչև միջին տարիքի դառնալը, երբեմն մինչև ծնողների կյանքի վերջ, շարունակում էին ապրել միասին կամ առնվազն հարևանությամբ, երբեմն նույն կենցաղով: Այնպես որ սեփական կյանքի կամ ընտանիքի մասին պատմությունները հաճախ վերաբերում են ինչպես ուղղահայաց եռասերունդ ընտանիքների պատմություններին, այնպես էլ՝ հորիզոնական գերդաստանային՝ քույր-եղբայրների, զարմիկ-զարմուհիների ընտանիքներին: Առանձնացված երիտասարդ երկսերունդ ընտանիքները սկսեցին համատարած դառնալ գլխավորապես յոթանասու-

նական թվականներին: Մեր գրանցած պատմություններում հենց այդ ժամանակներից էլ երևում են «սեփական կյանքերը»՝ պատմողների շեշտադրումներն ընկնում են սեփական զգացմունքների, ընկալումների, գնահատումների վրա:

Գուցե ետպատերազմական շրջանի իրողություններով է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ ընտանեկան պատմությունների մեծ մասում ուրվագծվում են ուժեղ կանանց կերպարներ՝ տատ, մայր, ավագ քույր: Պատմություններից համարյա յուրաքանչյուրն ունի այդպիսի մեկ, երբեմն մի քանի կերպար: Պատերազմի տարիներին ընտանեկան կյանքի կազմակերպողները հիմնականում կանայք էին: Պատերազմից հետո բազմաթիվ ընտանիքներ գրկվել էին ուժեղ, երիտասարդ կամ համեմատաբար երիտասարդ տղամարդկանցից, և երբեմն բազմազավակ և բազմաքանակ ընտանիքների գոյատևման, առաջխաղացման, զարգացման պատասխանատվությունը մնացել էր կանանց ուսերին: Սա օբյեկտիվ իրողություն էր, որը զուգակցվելով ԽՍՀՄ-ի կողմից իրականացվող տղամարդկանց և կանանց հասարակական դիրքերի և հնարավորությունների մերձեցման քաղաքականության հետ, զգալիորեն ազդել է ուժեղ կանանց հասարակական «ծնունդին»: Սա մասամբ պայմանավորված էր նաև ԽՍՀՄ քաղաքական բռնություններով: Բռնությունների թիրախը հիմնականում տղամարդիկ էին, կանանց «այլախոհությունը» խորհրդային բռնապետությանը շատ կարևոր կամ վտանգավոր չէր թվում: Եթե աքսորը ընտանեկան չէր, ապա անհատական թիրախավորմամբ բռնությունների զոհ դարձած կանայք գլխավորապես «ժողովրդի թշնամու» ընտանիքի անդամներ էին՝ ЧСИР (член семьи изменника родины): Բայց թիրախավորվում էին հիմնականում բարձրաստիճան գոհերի ընտանիքների անդամները, իսկ նրանց թիվն ընդհանուրի մեջ շատ քիչ էր՝ մեկերկու տոկոս: Արդյունքում տղամարդիկ ավելի վտանգված էին թվում, և հիմնականում կանայք էին ստանձնում ռիսկոտ, վտանգ ներկայացնող իրավախախտումներով ընտանիքի համար հավելյալ եկամուտ ստեղծելու մանր գործերը՝ ապրանքի վերավաճառք՝ սպեկուլյացիա, թաքուն մասնավոր արտադրություն՝ կար անելով ապրանք ստեղծել և վաճառել (Մարիա Պետրոսյանի պատմությունից), կոլխոզի դաշտերից ապրանքի վերահավաք անել, կոլխոզի ֆերմայից փոքր գողություններ անել (Ջուլիետա Մկոյանի պատմությունից) ևլն:

Ուշագրավ է, որ, ինչպես երևում է պատմություններից, տղամարդիկ ավելի, քան կանայք էին դառնում երկրում գործող միակ կուսակցության անդամ, և հաճախ «կոմունիստ» էին խաղում՝ ձևացնում էին, որ ընդունել են գաղափարախոսությունը, բայց իրականում ընդունել էին «կոմունիստական բարոյականության և ազնվության» խաղի կանոնները և, որոշ վարչական պաշտոններ գրավելով, միշտ անտեղյակ ձևանալով հնարավորություն էին ստեղծում իրենց կանանց համար պաշտոնապես «անմաքուր» գործերով «ընտանիք պահել»՝ աշխատել ֆերմայում և ձու, հավ, կաթնամթերք գողանալով ու վաճառելով՝ հավելյալ եկամուտ ստեղծել (Ջուլիետա Մկրտչյանի պատմությունից): Կամ, աթեիստական «հավատարմություն» ձևացնելով, կանանց միջոցով երեխաների մկրտություն էին կազմակերպում (սրանց օրինակները շատ են): Սրանք բոլորը տեղավորվում էին հայկական «կոմունիստական հավատարմության» մշակույթում: Ճիշտ այնպես, ինչպես «բանվորա-գյուղացիական իշխանության» երկրում կոմունիստական քաղաքական էլիտան աստիճանաբար բանվորներին և գյուղացիներին, այդ թվում Երկրորդ աշխարհամարտին զոհվածների ընտանիքներին դուրս էր մղում Երևանի կենտրոնի նոր յուրացվող տարածքներից և դրանք տնօրինում իրենց և իրենց ազգականների համար (Լիլիթ Սիմոնյանի, Տիգրան Պասկևիչյանի պատմություններից): Եվ բոլորը գիտեին, որ «կոմունիստ փողով էին դառնում» (Կարեն Հակոբյանի, Նազիկ Միրզոյանի և այլ պատմություններ), չնայած իրականում շատերն առանց փողի էին «կոմունիստ դառնում», իսկ ոմանք նաև մերժում էին կոմունիստ դառնալու իրենց արված առաջարկը (Էսմա Կոստանյանի, Նազիկ Սիմոնյանի և այլ պատմություններ): Պատմությունների առանձին դրվագներ ներկայացնում են Հայաստանի կոմունիստական նոմենկլատուրայի մասնավոր պահանջների սպասարկման դրվագներ: Կարեն Հակոբյանը պատմում է. «Մեր հարևան Սվետլը ծախում էր սմետան: Ինքը աշխատում էր կաթի գործարանում և լավ որակի սմետան էր բերում: Դրանից խանութում չէր վաճառվում: Մինչև հիմա էլ ասում ենք «Մեր հարևան Սվետլը բերում ա սմետան»: Տիգրան Պասկևիչյանի պատմությունից երևում է, թե ում համար էր պատրաստվում այդ սմետանը. «հորոխպեր ունեմ, որ կաթի գործարանում էր աշխատում, ինքը էջմիածնեցի էր, գալիս էր ստեղ աշխատում էր, աշխատանքից հետո գալիս էր մեր տուն, ինչ-որ բերում էր թթվասեր, ասում էր էս Կարեն Սերոբիչի թթվասերից ա: Ինչ-որ ֆանտաստիկ, հիմա որ մեկ-մեկ լինում ա լավ ռաժանները, կարգին ինչ-որ բան էր: Մի տատուս քուրը աշխատում էր հացի գործարանում, ժամանակ

առ ժամանակ բերում էր 45 կոպեկանոց բուխանկա, որը չգիտես ինչու, խանութում չկար: Ա, շատ թխեք, թող լինի, դրա էղածը ի՞նչ ա»: Տիգրան Պասկևիչյանը շարունակում է. «Հերս էլ, պապս էլ մասնավոր գործեր էին անում, իհարկե, վախենալով, որ գան կրոնեն, նենց բացահայտ չէին անում էդ գործերը: Էս մարդը բերում ա, ասում ա, իմ մատոռը հավաքի, ու մարդ կար, որը կոնյակի գործարանի տնօրենի վարորդն էր: Սերոժ էր անունը: Սա բերում էր, պապս սարքում էր, ու ամեն տարի Նոր տարուն էս մարդը բերում էր մի արկղ կոնյակ, որի մեջ տարբեր տեսակի կոնյակներ կային, մի երկու արկղ օղի ու ինչ-որ կողքից էլ երևի ցելս ունեին, մի երկու հատ էլ լիմոնադ հորս նվեր: Այսինքն, սենց որ մտածում ես, որ հլա պապս մի հատ հասարակ արհեստավոր մարդ էր, բա ուրիշ քանի հոգու էին տանում: Այ էդ երկիրը ըստենց քանդվում էր... Պապս թոշակի անցնելուց հետո Գերագույն սովետի գարաժում էր աշխատում: Գերագույն սովետի էդ շենքի նկուղում կար մի հատ սուպերմարկետ: Տոն օրերին, երբ որ շատ բան պիտի առներ պապս, ինձ հետը տանում էր: Ըստեղ կար ինչ ասես: Ասենք, խանութներում «Սալյուտից», «Դվինից» բացի ուրիշ սիգարետ չկար, էդտեղ «Արին-Բերդները» ու «Ախթամարը» շարված էին... մի հատ մարդ կար, որը պատմել էր, որ Ցեֆայում նույն ձևի պատահաբար հայտնվել էր խանութում ու ասում էր. «վայ-վայ-վայ-վայ-վայ, մի իսկական սուպերմարկետ»»: Մի երկրում, որտեղ հասարակ սառեցված միսը մարդիկ հերթերով էին ձեռք բերում, այս կարգի լուրերը արագ տարածվում, հավանաբար մասամբ առասպելացվում և ամբողջացնում էին բանվորա-գյուղացիական իշխանությունների «կոմունիստական հավատարմության» բնութագրերը:

Իսկ ահա Լիդա Կարապետյանը պատմում է 1949թ. պիոներական ճամբար գնալու մասին իր առաջին հիշողությունը. «Ես Շևչենկոյի դպրոցում սովորում էի Մացակ Պապյանի (ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի Նախագահության նախագահ և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահի տեղակալ) աղջիկների հետ: Դրանք մեզ համար ճամբարի պուտյովկաներ էին բերել, մի հատ պուտյովկա էլ ինձ էին տվել: Հաջորդ օրը պետք ա գնայինք»: Բայց հաջորդ օրը՝ 1949թ. հունիսի 13-րդ և 14-ի զիշերը նրանց տուն եկան երեք ավտոմատավորներ՝ ընտանիքին աքսորելու. «Ու ես դրա համար ստրեսի մեջ ընգա: Ասեցի «ես չեմ կարող գալ, ես պտի ճամբար գնամ»: Նենց լավ հիշում եմ նստած էի աթոռին, դողում էի: Սենց բռնել էի աթոռից ու ասում էի

«Ես պիտի գնամ, պուտյովկա ունեմ, ես չեմ կարող գալ»: Եդ եկածներից մեկը ոռու էր, ձեռքս բռնել էր, ասում էր «նու, նու, շոռ տի, դեվկա, շոռ տի, դեվկա» (Դե, դե, ի՞նչ է պատահել, քեզ ի՞նչ պատահեց): Ես էլ անընդհատ ասում եմ՝ «Ես պիտի գնամ, լազեր եմ գնում, ու մենյա պուտյովկա» (ես ուղեգիր ունեմ): Պուտյովկան էլ վերցրեցին ձեռիցս»: Մացակ Պապյանի աղջիկների օգնությամբ ճամբար գնալու փոխարեն Լիդա Կարապետյանն ընտանիքի և Հայաստանի այլ արքայալուսների հետ ապրանքատար գնացքով ուղարկվեց Սիբիր:

Հրատարակվող պատմություններում հստակ զգացվում են խորհրդային հանրակրթական դպրոցների միջև եղած տարբերությունները, ընդ որում ոչ միայն որպես գիտելիքի հաղորդման միջավայր, այլ նաև գաղափարական, դաստիարակչական և քաղաքակրթական: Մեր պատմությունների հերոսներից Երևանի կենտրոնի Կրուպսկայայի, Պուշկինի անվան դպրոցների, Բաղրամյան, Պոռշյան, Այգեձոր, Օրբելի փողոցների բնակչությանն սպասարկող «Փոսի» անգլիական դպրոցի, Շևչենկոյի դպրոցի սաները սար ու ձորի անջրպետով տարբերվում են բազմաթիվ դպրոցների սաներից: Այստեղ սովորում էին իշխանության և հեղինակավոր մտավորականության երեխաները, ովքեր նույնիսկ 1940-ական թթ. տեղյակ էին դպրոցականների համար կառուցված ճամբարների, այնտեղ «ընկնելու» ձևերի և հնարավորությունների, նորաձևության, նոր հրատարակվող, այդ թվում այլախոհական գրականությանը, նոր կինոնկարների մասին (Լյուսյա Միրզոյանի, Էսմա Կոստանյանի, Լիդա Կարապետյանի, Գևորգ Տեր Գաբրիելյանի, Տիգրան Պասկևիչյանի պատմություններ): Տիգրան Պասկևիչյանը շատ պատկերավոր է նկարագրում կինոների և կինոթատրոնների ունեցած դերը 1970-ականների Երևանի պատանիների կյանքում: Այս նյութը առկա է երևանաբնակների մեծ մասի պատմություններում:

Սրան հակառակ գյուղերում դպրոցական երեխաները ողջ սեպտեմբեր ամիսը ներգրավված էին կոլխոզների բերքահավաքի աշխատանքներին (Ջուլիետա Մկրտչյանի, Մարիա Պետրոսյանի, Նազիկ Միրզոյանի, Բուր Սիմոնյանի պատմություններ), դպրոցներին կցված դաշտերի կամ այգիների խնամքին, կամ ծնողներին օգնում էին գյուղատնտեսական աշխատանքներում, աղջիկներն էլ՝ նաև իրենցից փոքր երեխաների խնամքին կամ տան գործերին, իսկ գյուղական ակումբներում կամ քաղաքային արվարձանային կինոթատրոններում հիմնականում հնդկական ֆիլմեր էին ցուցադրում:

Մինչ Երևանի որոշ դպրոցներ հղկել էին պատանիների նվիրագործման՝ պիոներ կամ կոմերիտական ընդունվելու ծեսերը, արվարձաններում և գյուղական դպրոցներում 1960-70-ականներին սովորածները այդ մասին աղոտ հիշողություններ ունեն կամ իսպառ ոչինչ չեն հիշում, կամ հիշում են, որ կարմիր վզկապ կրելը պարտադիր էր:

Ճիշտ նույնքան տարբեր էր դպրոցական դաստիարակությունը խորհրդային կոոքեր ստեղծելու հարցում: Լյուսյա Միրզոյանը պատմում է, որ առաջին դասարան գնալիս, առաջին օրը նոր դպրոցականներին, այդ թվում իրեն նվիրեցին գրենական պիտույքներ, ալբոմներ և ասեցին «Դա Ստալինի կողմից է»: «Դա [19]47 թիվն էր, և ես հավատում էի, որ դա Ստալինն է ինձ նվիրել»: Իսկ Երևանում, 1980-ականներին ռուսական դպրոցում սովորող Կարեն Հակոբյանին պիոներ դառնալիս իր երագած ջրաներկը Լենինի հուշարձանի մոտ Լենինն էր «նվիրել»: Այստեղ չերկարացնելու համար համառոտ վավերացնենք, որ խիստ տարբեր էին Հայաստանի «ռուսական» և «հայկական» դպրոցների դաստիարակչական բովանդակության հարթությունները: Ռուսական դպրոցի կազմակերպչական բազմազանությունը ցայտուն երևում է Կարեն Հակոբյանի պատմությունից: Գյուղաբնակ պատմողների նյութերում շատ քիչ հղումներ կան դպրոցական կյանքին:

Կարող է տարօրինակ թվալ, բայց մեր գրանցած պատմություններում ազգակցական օժանդակությունն ավելի մայրագծային է, չնայած բուն ավանդական ազգակցությունը շարունակում է հայրագծային համարվել: Օգնության կարիք ունեցող ընտանիքներին հատկապես Երևանում ավելի հաճախ օգնում են մայրական տատեր-պապերը, քեռի-մորաքույրները, քան հորեղբայրները, հորաքույրները, հայրական տատ-պապերը (Լիլիթ Սիմոնյանի, Սուրեն Վարդումյանի, Աննա Պապյանի, Ա.Ա.-ի, Սեդա Մեսրոպյանի պատմությունները): Նույնիսկ գյուղում՝ Շահալիում աքսորված և հետո մահացած տղամարդու այրին իր չորս երեխաների հետ ապրում է ամուսնու գյուղում, բայց հենց սոված էին մնում՝ գնում էին Դերեդ, կնոջ հայրական գյուղ. «Իսկ հորս կողմի բարեկամներից ոչ մի բան չի եղել, չեն առաջարկել, չնայած գյուղի մեծ մասը մեր ազգականներն են, խուսափել են շփվել»: Դրա դիմաց ընտանեկան խնջույքները, տոնահանդեսները, հարսանիքները «հավաքում էին» հիմնականում հայրագծային ազգականներին (Երևանից Տիգրան Պասկևիչյանի, Սուլակի Լիդա Սիմոնյանի, Մելս և Գարեգին Մկրտչյանների, Արմավիրի Հայկավան գյուղից Նազիկ Միրզոյանի պատմությունները):

Ակնհայտ է նաև, որ խորհրդային տարիներին երկրի հասարակական մթնոլորտի փոփոխությունները, քննարկումները, նոր միկրոմշակույթներ ստեղծագործելը տեղի էին ունենում գլխավորապես տղամարդկանց միջավայրերում (Վահրամ Մարտիրոսյանի, Տիգրան Պասկեիջյանի, Կարեն Հակոբյանի, Գևորգ Տեր-Գաբրիելյանի պատմություններ):

Ընդհանուր առմամբ կանանց պատմությունները և դիտանկյունները խորհրդային անցյալի մասին տարբեր են տղամարկանց պատմություններից: Կանանց պատմություններն իսկապես ավելի մասնավոր կյանքին են վերաբերում, տղամարդկանցը՝ առավել հանրային, հասարակական, քաղաքակրթական-արժեքային: Տղամարդկանց պատմությունները հաճախ ընդհանուր հասարակական կյանքի գնահատականներ են, կանանց պատմությունները՝ ներընտանեկան կապերի, բարեկեցության փնտրտուքի, հնազանդության և աշխատանքի նկարագրություններ: Ավելի լայն չբացելով այս հարցի փակագծերը անհրաժեշտ է ասել, որ սույն գրքում պատմությունները ներկայացված են հենց այդ սկզբունքով: Առաջին գլխում խորհրդային կյանքի մասին կանանց պատմություններն են, երկրորդ գլխում՝ տղամարդկանց: Երկու դեպքում էլ պատմությունները ներկայացված են գյուղ-քաղաք շարքով, նախ գյուղաբնակների պատմություններն են, ապա՝ քաղաքաբնակների: Պատմությունները միմյանց հաջորդում են պատմողների տարիքային հերթականությամբ: Կանանցից մեր ամենատարեց պատմողը 1928 թ. ծնված Վերա Սահակյանն է, ամենաերիտասարդը՝ 1960 թ. ծնված Մարգարիտ Արիստակեսյանը: Լիլիթ Սիմոնյանը ծնվել է 1932, Մարիա Պետրոսյանը՝ 1936, Լիդա Կարապետյանը՝ 1937, Լիդա Սիմոնյանը՝ 1938, Ա.Ա.-ն՝ 1939, Լյուսյա Միրզոյանը՝ 1941, Էսմա Կոստանյանը՝ 1942, Աննա Պապյան-Վրթանեսյանը՝ 1945, Զուլիտա Մկրտչյանը՝ 1949, Մեղա Մեսրոպյանը՝ 1952, Մարգարիտ Արիստակեսյանը՝ 1960 թվականներին: Նրանց հիշողություններն սկսվում են 1930-ական թվականներից և շարունակվում մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը, Հայաստանի անկախացումը: Բայց, օրինակ, համարյա միաժամանակ՝ 1938 թ. Սոլակ գյուղում ծնված և ապրած Լիդա Սիմոնյանի և 1939-ին Ադրբեջանում ծնված և Երևանում ապրած Ա.Ա.-ի պատմությունները կարծեք բոլորովին տարբեր երկրներում, ժամանակաշրջաններում և տարբեր հասարակական ու մշակութային իրականություններում ապրած մարդկանց պատմություններ լինեն: Նույնքան հակասական են նաև 1941 թ. ծնված Լյուսյա Միրզոյանի և 1943 թ. ծնված Լիլիթ Սիմոնյանի ապրած կյանքերը,

չնայած երկուսն էլ ծնվել և ապրել են Երևանի Կենտրոն թաղամասում: Եթե Լյուսյա Միրզոյանի բարեկիրթ, էլիտար ընտանիքում օտար լեզու՝ գերմաներեն ուսումնասիրող դուստրը իր տան բակի ընկերների հետ թատրոն էր ստեղծում կամ վալս, թվիստ էր պարում, ձեռք էր բերում և կարդում ինքնահրատ այլախոհական գրականություն, ապա Լիլիթ Սիմոնյանի բանվորական ընտանիքում Յեղասպանությունից փրկված, բայց երկրորդ համաշխարհայինում զոհված հոր և անհրաժեշտության համար կոմունիստ դարձած ուժեղ մոր յոթ երեխաները մոր հետ միասին տուն էին կառուցում՝ մաքառելով Կոմկուսի ճշումների դեմ, պաշտպանվում էին իրենց տան շրջակայքը զավթող բարձրաստիճան, ուժեղ կուսակցականներից և փորձում պաշտպանել օտար լեզու՝ ֆրանսերեն ուսումնասիրող իրենց ուսանողուհի հարևանուհուն, ով ի վերջո տանգո պարելու համար ինքնասպան եղավ իր ծնողների ճշումներից: Երևանի Կենտրոն թաղամասում, Կոմկուսի պատերի տակ: Նրանց համարյա տարեկից, 1945 թ. ծնված Աննա Պապյանի արվեստագետ երաժիշտների ընտանիքը կարծես բոլորից անջրպետված իր մեկուսի կյանքն է վարել: Ինչը, ի վերջո, նրանց ընտանիքը չի փրկել քաղաքական բռնություններից:

Տղամարդ պատմողներից ամենատարեցը 1934 թ. ծնված Վաղարշակյան Կառլոս-Սիմոնյան Բուլո (Լաերտ) անուններով ներկայացած Հայկավան գյուղի բնակիչն է, որի կյանքի կարևորագույն, առանցքային երևույթը եղել է իր հայրական ընտանիքի աքսորը Ալթայի երկրամաս, որտեղ մահացել են հայրը և երկու եղբայրները, պատմողն ինքը ակննատեսն է դարձել իր մոր ինքնավիժման ջանքերին, երրորդ եղբայրը ծնվել և մեծացել է մանկամիտ, և որտեղ դաստիարակվել է կոմունիստական հայրենիքի նվիրյալ քաղաքացի: Բուլո/Կառլոս/Լաերտը մեծ ոգևորությամբ էր խոսում այդ մասին՝ միշտ դժգոհելով, որ շատ է ուզում իր կյանքի այդ դրվագը պատմել, բայց ոչ ոք լսել չի ուզում: Տղամարդկանցից ամենաերիտասարդը 1974 թ. ծնված Կարեն Հակոբյանն է: Միջակայքում ունենք 1949, 1950, 1953, 1954, 1959, 1964, 1965, 1973 ծնվածներ, որով մեր տղամարդ պատմողների հիշողությունները «ծածկում» են 1950-ական թվականներից սկսած մինչև Հայաստանի անկախացման շրջանը:

Գրքի վերջում ներկայացված է հրատարակվող պատմություններից Լուսինե Խառատյանի կողմից կազմված ոչ նյութական մշակույթին առնչվող եզրույթների բառացանկ և քաղվածք Արարատի մարզի պատմություններից:

Ամենանախնական դիտարկումներով սույն գրքում հրատարակվող պատմությունների նյութերը հնարավորություն են տալիս հարստացնել մեր վերլուծությունները խորհրդային տարբեր ժամանակաշրջանների տարբեր սոցիալական շերտերի, տարիքային խմբերի, կանանց ու տղամարդկանց, գյուղի և քաղաքի բնակչության կյանքի պայմանների և դրանց փոփոխությունների մասին այնպիսի թեմաների և հարցերի շուրջ, ինչպես ֆորմալ և ոչ ֆորմալ կրթությունն է, անչափահասների դաստիարակությունը, աշխատանքը և վարձատրությունը, հասարակական շերտերի և դրանց աշխարհայացքի ձևավորումները՝ քաղաքական, կուսակցական, վարչական, մտավորական, հասարակական էլիտարիզմը, արժանապատվության և բարոյականության պատկերացումները, խորհրդային կոռուպցիան և հովանավորչությունը, հասարակական, ազգակցական և սերնդային կապերը և դրանցում կատարվող փոփոխությունները, կին-տղամարդ հարաբերությունները, խորհրդային արդարադատությունը, ԽՍՀՄ քաղաքական բռնությունները, Հայոց ցեղասպանության մասին հիշողությունները Խորհրդային Հայաստանում, նյութական և ոչ նյութական մշակույթը և դրանց զարգացումները, անձնանունները ևլն:

Հրատարակվող պատմությունների լեզուն թողնում ենք անփոփոխ, որպես ներկայիս և հետագոտության ժամանակաշրջանի խոսակցական լեզվի մշակույթի նմուշ: Երբեմն այն բարբառ է, երբեմն՝ ներկայիս քաղաքային և գյուղական մշակույթի բանավոր շփման լեզու, միաժամանակ որոշ չափով Խորհրդային Հայաստանի բանավոր խոսակցական լեզվական մշակույթի ժառանգորդն է իր «ծյոծյա», «ձյաձյա», «պարտիական», «պոեզ», «խրոստալ», «դիվան», «վեդրո» «պառադ» և այլ ռուսական փոխառություններով, երբեմն՝ նաև՝ 20-րդ դարավերջի և 21-րդ դարասկզբի նորամուծություններով: Լեզվական ընդհանուր մշակույթից գատ, պատմողներից յուրաքանչյուրի լեզուն որոշակիորեն «կենդանացնում է» պատմությունը:

Բայց այս գրքի նյութերը շատ քիչ են, դրանք պետք է համալրել նորերով: Բանավոր պատմությունները հավաքելիս մենք համոզվեցինք, որ խորհրդային անցյալի մասին անձնական հիշողությունները գնալով նվազում են և «կուտակվում են» գլխավորապես տարեցների միջավայրում: Մեր կյանքի այդ շրջանի մասին տեղեկություններ քիչ կան հրատարակված գործերում: ԽՍՀՄ շրջանում տեղեկատվության մենատեր պետությունը միայն խիստ

գրախոսությամբ և միակողմանի, նաև շատ զուսպ է հրատարակել խորհրդային կյանքի մասին նյութերը: Դրանք գլխավորապես զարգացման, նվաճումների հանրագումարային նյութեր են՝ առանձին անհատների նվաճումների շեշտադրմամբ: Հետագայում՝ անկախության տարիներին, ազգային գաղափարախոսության կառուցման կարիքները, ինչպես նաև դպրոցական պատմության ծրագրերում, գիտական թեմաներում, լրատվական, նույնիսկ վերլուծական հրապարակումներում և հանրային գաղափարախոսության որոշակի տարբերակ քաջալերող գործողություններում դրսևորված խեղաթյուրումները հանգեցրին նրան, որ 20-րդ դարի հայ ժողովրդի և հայաստանյան պատմությունը կա՛մ հակաշեշտադրվեց և պասիվացավ, կա՛մ մասնակիորեն աղավաղվեց՝ երբեմն փոխարինվելով նեգատիվ կամ պոզիտիվ առասպելացող մոտեցումներով: Խիստ անհրաժեշտ է նյութերի հավաքումը շարունակել: Մեզ հարկավոր է վերլուծել հայկական և հայաստանյան էթնիկական և խորհրդային ընդհանուր ինքնության խնդիրները, խորհրդային մարդու հոգեբանությունը, վախերն ու ապահովությունը, այն քաղաքակրթական ներդրումը, որ ԽՍՀՄ-ը բերեց մեր կյանք ի դեմս քաղաքաշինության, հզոր արդյունաբերացման, համընդհանուր կրթության, գաղափարախոսության, արվեստի, ազգամիջյան շփումների, նույնիսկ կենցաղային մշակույթի զարգացումների: Քսաներորդ դարի հայաստանյան պատմությունն իր բարդությամբ հսկայական նյութ է պարունակում՝ հասկանալու համար մեր այսօրը և վաղը, մի թեզ, որը մեր կազմակերպությունները մշտապես ընդգծել են իրենց բազմամյա գործունեության ընթացքում: Տվյալ ծրագիրը՝ առաջիններից մեկը, որ Հայաստանի Հանրապետությունը ֆինանսավորեց 2018 թ. ապրիլյան հեղափոխությունից հետո, հիմք է տալիս ենթադրելու, որ նոր Հայաստանի քաղաքականությունն ավելի հստակորեն կհետապնդի իր իրական անցյալը հասկանալու առաքելությունը:

Սույն գիրքը մի փոքրիկ աղյուս է այդ նպատակադրման մեջ: Այն նյութ է տալիս հետագա հետազոտությունների, այստեղ արտահայտված պատմությունների մեջ առկա, վերը նշված թեմատիկ առանձնացումների իրական համակարգման, դրանցից առանձինների վերաբերյալ հետազոտությունների, դրանց հասարակական նշանակալիության սանդղակի կառուցման և այլնի համար: Իրականում գրքի նպատակային ընթերցողը շատ ավելի լայն է, քան պատմության, մարդաբանության, ազգագրության և հարակից գիտությունների մասնագետները: Դրանք կարող են օգտագործվել նաև որպես

գեղարվեստական սյուժեների աղբյուր՝ գրականության, կինոյի, թատրոնի և այլ ասպարեզներում, նյութ տալ սոցիալական հոգեբաններին, ինչպես նաև համապարփակ քաղաքաշինական մոտեցման՝ քաղաքային ծրագրավորման փորձերին, և վերջապես՝ պարզապես կարևոր ընթերցում լինել նոր սերունդների ցանկացած մարդու կամ խմբի համար: Հույս ունենք, որ այն նաև կխրախուսի, որ նորանոր կամավոր հարցազրուցավարներ սկսեն գրանցել իրենց ընտանիքների, մերձավորների, ծանոթների, ընկերների, ուղղակի քաղաքացիների բանավոր պատմություններն իրենց կյանքերի մասին, արխիվացնել իրենց ընտանիքներում եղած արժեքավոր նյութերը, քանի որ այդ հարստությունը, ինչպես ասացինք, անհետացող է, մինչդեռ՝ *sine qua non* սեփական անցյալի վերաբերյալ իրական պատկերացում կազմելու համար: Ուրախ կլինենք խորհրդով և քաջալերելով օգնել այդպիսի ձեռնարկումները Ավելացնեմ, որ մեր զրուցակիցներից միշտ խնդրել ենք իրենց պատմածները հրատարակելու թույլտվություն: Մեր խմբագրած տեքստերը մինչև հրատարակելը նրանց ցույց ենք տվել: Պատմողներից միայն մեկն է խնդրել իր անունը չհրապարակել:

Շնորհակալություն ենք հայտնում մեր հարցազրուցավարներին և զրուցակիցներին: Ես մասնավոր շնորհակալություն եմ հայտնում այս ծրագրի խորհրդատու Գևորգ Տեր Գաբրիելյանին և ուսուցման դասախոսներ Գայանե Շագոյանին, Ռուզաննա Ծատուրյանին և Լուսինե Խառատյանին, ծրագրի կազմակերպական աշխատանքներն իրականացրած Լիլիթ Մարտիրոսյանին և, իհարկե, Մշակույթի նախարարությունից այս աշխատանքին միշտ հետևած Նաիրա Կիլիչյանին, ովքեր մասնակցեցին ողջ ծրագրի ընթացքին և առաջադրեցին շատ արժեքավոր ուղղորդումներ:

Հրանուշ Խառատյան

Գլուխ առաջին

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ ԿԱՆԱՆՑ ԲԱՆԱԿՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

ԼԻԴԱ ՍԻՄՈՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կոտայքի մարզ, Սոլակ գյուղ

Ընդհանուր ծրագիր՝ 20-րդ դարի Հայաստանի բանավոր պատմությունների հավաքագրում և հանրայնացում

Հարցազրույցի կարգավիճակ՝ բաց

Զրուցակցի անուն՝ Լիդա Սիմոնյան (տատի)

Ծննդյան թիվ՝ 1938 թ.

Զրուցավարի անուն՝ Լիլիթ Մկրտչյան (Լիլիթ)

Հարցազրույցի վայր՝ զրուցակցի տուն

Զրույցի ամսաթիվ՝ 21 հուլիսի 2019թ.

Զրույցի լեզուն՝ հայերեն

Վերծանողի անուն՝ Լիլիթ Մկրտչյան

Վերծանության ամսաթիվ՝ 7-11 օգոստոսի 2019թ.

Հատուկ նշումներ - Պատմողը զրուցավարի տատն է:

Լիդա — ծնվել եմ Սոլակ գյուղում, 1938 թ.-ի ծնունդ եմ՝ հունիսի 6-ի, ունեցեր եմ երկու ավալեր, ես էլ մենակ մե քուր եմ եղել: Ախպերս պատերազմում ա եղեմ, պատերազմի դաշտում ա եղեմ: Առաջին՝ (19)41-ին, չէ 2-րդն ա... պատերազմում ա եղեմ, վիրավորվեմ, աջ թևից վիրավորված եկեմ բանակից: Ախպերս որ բանակից էկավ... նախքան բանակ էթալը ավալերս էկավ հորն ու մորս հարցրեց, ասեց սիրած աղջիկ ունիմ, հայրիկ ջան, կընդունե՞ս, բերեմ նոր էթամ բանակ: Հերս էլ ասեց տղա ջան եթե մեր ուտածն, ինչ մենք կուտենք՝ մենք նեղության մեջ ենք, եթե մեր խեղ կհարմարվի, ես աշքիս վրեն տեղ ունիմ, բեր: Ախպերս իրան ընտրած աղջկան բերեց թողեց տուն, ինք գընաց պատերազմ: Ախպորս անունը Սարքիս էր, Սիմոնյան Սարքիս Երամի: Ախպերս գնաց պատերազմ, վիրավորվավ աջ թևից: (19)41 թվին գնացեմ,

(19)44 թ.-ի՞ն, թե (194)3 թվին հետ ա եկե: Վիրավորվալ հետ էկալ: Իրա կինն, որ բերեցինք մեր տուն պահեցինք, ինքն պտի երեխա ունեներ: Ախպերս, որ բանակն էր, հարսիս փախցրեր էր բերեր էր, հարսիս պապան իրա աղջկան չէր տեսել, ինչ բերեր էր մեր տուն: Հարսիս պապային էլ պտի բանակ տանին: Էս հարսիս պապան ասել ա էթամ Սաթոյ տենամ, էթամ բանակ եսիմ գամ թե չիգամ:

Լիլիթ — *Ո՞րքեղից էր բերել հարսին:*

Տատի — Բասարգեչարից, բայց Էրևան կապրեր, Էրևանից են: Ինքն տոմսավաճառ էր, իմ ախպերն էլ տրամվա քշող էր, ըտենց փախցուցեր էր բերեր էր:

Լիլիթ — *Ասել էր արի իրար հետ գնա՞նք: Ո՞նց էր փախցրել:*

Տատի — Այ էտի չկարամ ասեմ, էտ վախտ ես 4 տարեկան եմ եղե: Էտենց հերն ասեր էր, դե որ ըտենց ա ես էթամ ախչկաս տենամ, էթամ, եսիմ պատերազմի դաշտ ա կեթամ, հետ կգամ թե չիգամ: Էկալ, ուրեմնս, հերն ու մեկել իրա գյուղից հընգեր կար խետն, ես մեր հայաթ կխաղի, էդ վախտ 4-5 տարեկան ի, հայաթ կխաղի: Մեկ էլ Էկալ, հարցրեց ընձի, ասեց աղջիկ ջան, ձեր տուն ո՞վ կա: Ասի իմ գալոն ա, իրա աղջիկն էր էլի, մենք հարսին գալո կասինք՝ մեծ հարսին գալո կասինք: Մեկ էլ որ ասի գալո... Մեկ էլ էսի կայնալ ասեց ո՞նց թե գալո: Էտնց մոտն էլ գժին գալո կասեն: Հընգերն ասեց Աբրահամ ջան, մի խառվի հիրար, հիրանք մեծ խորոխպոր կնգան՝ հարսին գալո կասեն, էթանք... Էտենց խոսացին, ախպորս կնիկ լսեց խոր ձեն, ներսից դժալով հեղավ՝ վայ պապաս ա, վայ պապաս ա: Հելան փաթթվալ խորն, մեկ էլ ընձի ասեց Լիդա, կարա՞ս էթաս աղեին, հայրիկին կանչես գան: Իմ խերն ու մերն ահագին հեռու տեղ անասուն կպախին, գնացի ըտեղ ասեցի աղե, մեր տուն մե խատ մարդ ա էկե, գալոն պապայա կասա: Ես հայրիկ կասի, շատ գիտի պապան ինչին ա կասեն:

Մեկ էլ իմ մերս ասեց Երամ, երևի խարսի խերն ա եկե, որ պապայա ասե: Մեր տուն էլ ուտելու բան չկար, հնարավորություն չունինք: Հերս հեղավ գնաց կոլխոզի նախագայի մոտ՝ Նուռո Մկրտչյանի մոտ, ասեց որ հույր ունիմ, ուտելու բան չկա տուն: Մե բուխանկա սոմի, 20 կիլո էլ, են վախտ փոկից կասին էլի, գարի տվեց, խերս տարալ, ջրովի ջաղաց ունինք Զանգվա բերան: Հրագդանի Զանգու գետը որ կա, էտեղ ջաղաց ունինք: Տարալ էդ գարին աղաց, ալուրն էլ բերեց, թե յանի ալուր էլ ունինք էլի... Խա, Էկալ,

վերջ խնամուն հյուրասիրինք, առավոտ ճանապարհինք, ինքն իրոք որ գնաց էլ չէկավ: Գնաց գոհվավ... (լռեց): Որ կխաւի ծառայության տեղ կտեղավորվի, կնգան նամակ կգրա, կնգա անունն Խաղո եր, գրա կասա Խաղո ջան, իրիկուն նամակ կստանաս, հառավոտ կեթաս Սաթոյ քերես, հառավոտ կստանաս՝ իրիկուն կեթաս Սաթոյ անպայման կքերես: Սաթոյ վիճակ շատ վատ ա: Խնամի Խաղո հեղավ էկավ: Խնամին հեղավ էկավ, մե քանի օր հետո հասավ տուն, մե չամադան խավ էր քերե, լավաշ էր քերե, գաթա էր քերե, նենց ճոխ եկեր էր, հոիսկով կնիկ էր: Էդ ժամանակ ասեց՝ թանկ պախի, էժան ծախի... իբր լավ պախեցի, սենց վատ տեղ տվեցի: Մե 2-3 օր մնաց մեր տուն, իմ հայրիկին ասեց պտի տանեմ, խնամ Երամ, Սաթոյիս պտի տանեմ: Խերս ասեց խնամի ջան, իմ խարս երեխի ա կսպասա, իմա՝ կարամ Էդմա տամ տանիս: Ասեց չէ, խնամի ջան, կտանիմ: Էն վախտ նավով կեթինք, կըզինք: Նավով կեթին Բասարգեչար, կգին: Նավով, Էդ Սևանի ծովի վրայով էր, չգիտեմ, գիտեմ, որ նավով ա տարե: Ասեց կտանիմ, Էտի սիրուն չի որ ասիմ, ասեց աղջիկ Էդի լորդեմ ծով, տղա եղի գրկեմ տանեմ (եթե նավի մեջ ծովի, աղջիկ լինի՝ ծովը կզցեմ, տղա լինի՝ կգրկեմ կտանեմ):

Խերս շատ խելոք մարդ էր, համաձայնություն տվեց, առավ հարսին գնաց: Հարսին տարավ մե ժամանակ մնաց, հարսս աղջիկ ունեցավ, ծննդաբերեց աղջիկ ունեցավ, աղջիկն էլ 8 օր մնաց սաղ, մեռավ: Վերջ, ըտենց մի օր հերս հեղավ գնաց իրանց տուն, գնաց Բասարգեչար հարսիս տենալու: Կեթա կնստի իրանց կարտողի խոտի վրեն, հարսս կեթա փաթթվի: Մորն կասա եկեր եմ խարսին տանելու: Կասա չէ, խնամի ջան, հարսին չիտամ, երբ որ քո տղեն կազատվի կգա, կսմաթ կեղի՝ կտամ, չէ՝ չի տամ: Էդ վիճակի տանեք պախեք, գալոյ չի տա: Հայրիկ թողեց էկավ: Հետո որ ախպերս վիրավորվավ ազատվավ էկավ, աջ թևն սենց դռնին կապած էր, վիրավորվուկ էր: Ես էլ երեխա եմ, մեր ճամփի վրեն կխաղի: Ախպերս հեռվից հեռու սեղավի մեջ կամուրջի վրից ձեն տվեց ասեց Լիդա, հեղի կայնի, Էդ գիբիլների հետ մի խաղա: Շա՛տ գիտեմ իմ ախպերն ա: Վերջը ախպերս էկավ, իրեք անգամ ասեց մինչև հասնելն ընձի, չհեղա, մեկել էկավ ընձի գրկեց հարցրեց ասեց Լիդա, բա հայրիկն ո՞ր ա: Ասի հայրիկ գացե հարևան Ափոյ տուն, աղեն գացե մորքուր Կուրտուշի տուն: Մեկ էլ ասեց դե գնա հայրիկին ասա, թո գա: Գացի ասի հայրիկ, մե խառ տղայա եկե, մե խառ մարդ ընձի գրկեց տարավ տուն ասեց հայրիկն ո՞ր ա, ես էլ ասել եմ գալո Արփոյ տուն ա: Մեկ էլ հայրիկի լեզուն փակվավ, ի՞նչ եղավ (տատիկը հուզվեց, լաց եղավ): Ո՛վ պտի

էղի, որ ընձի հայրիկ ասա, էլի: Խերս որ էկավ, որ տեսավ ախպորս, չոքավ ախպորս ոտերի հառեճ, լացավ: Խերս գրկեց, ախպերս գրկեց, դե մե թև կապուկ էր, գրկեց խանեց, տեսավ: Ես չկարցա... իմ մորքորի տուն չճանչցա, որ էսա տեղրանք էր... հա... էն Բաղալի մերն մեր ազգն էր, էկավ աղեյ աչքալուսենք էր բերեր՝ թե Սաքոն էկե, արի՛: Ադեն էլ մե խատ սրբիչ տվեց աչքալուսեքի տեղակ, հաա... Էտենց դառը կյանքով արբանք: Շատ դժվարությամբ, մինչև կուսա էլ կերեր ենք մենք էդ ժամանակ, հլը իմ խեր պատերազմ չէր գացե, մենք էլի որոշ լավ կապրինք, ուրիշներ շատ դաժան ապրան, շատ՝ դաժան...

Ընձի մե խատ խորոխպոր կնիկ ունի, էս հայրիկս իրանց կնայեր, էլի: Մեր կովն տարավ տվեց աղ առավ: Աղ բերեց տուն, իմ մոր ասեց աղ կտաս, Մարգարիտ խաց թխա իր երեխեքին՝ խինգ երեխա ուներ, ինքն էլ՝ վեց: Ամուսին գացել էր բանակ, ինքն էտենց տանջանքով ապրում էր: Մարգարիտ էդ բանի՝ Սերոժի մերն էր, էլի: Էդ մերս էդ օր պանիր էր լվացե, ասեր էր Մարգարիտ ջան, էսօր պանրի շոռ ջուրն տուր խաց էրա, հետո աղ էլ կտամ, պանրի ջուրն էր տվել: Լա տես ինչ դաժան կյանք էր, պանրի ջուր, որպես շոռ հաց էսեն ուտեն, հա... աղի տեղ ջուր լցնեն, շոռոտա, որ ըտրով խառնեն էլի, շաղեն, որ շոռ ա, արդեն էդ հացն ուտվի էլի: Կովը տարել էր տվել էր աղ էր բերե, աղն էլ պտի ծախենք, որ գոյություն պաշտպանինք: Էդ էլ իրա խորոխպոր խաբսն էր, կուգեր օգներ էլի: Հետո կովն, որ տարավ տվեց մթերում, երկու օր հետո կրերին, որ տանեն հերեվան, կովն Քաղցիա (Քաղսի գյուղից) փախավ էկավ մեր տուն: Ամեք մե յանեն իմ խոր ասին Յերամ, եկե՛ եկե, մի տուր, ասեց ես էդ խաց չուտեմ, ես էտոր վարձն վերցեր եմ, ոնց չիտամ: Եկան կովն էլ նորից տարան: Հաա, էտենց, էդ խորոխպորս որ էտենց աղաջուր տվեց, խորոխպորս տղեն էլ, լսեր եմ, որ Անդրոն էկավ՝ էդ էլ պատերազմի դաշտն ա, լսեր եմ որ Անդրոն էկավ, իմ աղեն մե խատ փոքր պուտուկի մեջ թան բրդեց տվեց ընձի: Արդեն խինգ վեց տարեկան ի հաա, պատկերացրու, տվեց ընձի, իմ խեր կալերն էր, երկու խատ էլ գդել դրեց խետ, ասեց տար հայրիկի խետ դու էլ խաց կուտես: Աման դրեց, էդ բրդոշն էլ դրեց, 2 խատ էլ գթալ դրեց, ասեց էսի տար հայրիկին: Հայրիկն չաթան կքշեր, չգիտեմ եսիմ գիտե՛ս չաթանն ինչ ա..., ըտենց ջուր կապուկ որ բանդր դարման լցնին չթափեր, ըտուն չաթան կասինք: Գացի ըտեղ, հայրիկս էկավ, որ պտի խաց ուտա, նստավ հայրիկ մե աման բրդեց: Մեկ էլ ասի հայրիկ, միամիտ միամիտ, համ էլ մե աղջիկ ի, շատ ին հերես տվե, ասի

հայրիկ, գիտե՛ս գեղի մեջ ինչ էր կլսի, կասին Անդրոն էկավ: Ես շա՛տ ի հիմնում Անդրոն հիրա ախպոր տղեն ա: Մեկ էլ էս հայրիկ գդել դրեց ամանի մեջ ասեց ո՛վ էկավ, ասի կասին Անդրոն՝ Դանելի Անդրոն էկավ: Ասեց որ-տե՛ղ էկավ, Լեդա ջան, ընձի Լեդա կասեր, Լեդա ջան, որտե՛ղ էկավ Անդրոն: Ասի հայրիկ, հըմեն էսմա կեթին: Էդ խեղճ խերս էդ բրթոշ էդմա թողեց, հեղավ իմ ձեռ բռնեց գացինք: Գացինք ճամփեն հընցանք, էսմա, բոզ դար հընցանք, էդի մեր արտերու յան ա: Թեքվանք, էտենց կեթանք, ուրեմն կե-թանք կտենանք 2 խատ վայենի շոշից հիջած կեթան: Արդեն մացե մե 40 մետր համարյա թե, 30 մետր... Էս խերս ծնկի էկավ չոքեչոք գնաց, որ հընգի ախպոր տղու ոտերուն էլի: Գնաց հընգավ ախպոր տղու ոտերին, էս էլ հընգերոջ ոտերուն, էնքան որ լցվուկ, խառվուկ էր հիրար, գրկին խանին, լացավ... Հայրիկս էլ լացավ, ախպերն էլ լացավ, էդմա հայրիկին եքա տեղ գրկուկ բերավ: Հետո հիճուց ընձի գրկեց, ընձի խանեց մե խատ լենտ տվեց: Եսիմ ինչ տանջանքով եկանք ճամփի կես, իրա ճժեր խաբար եղան էկան, ընձի հիճուց իրա ճժերուն գրկեց... (մեկ հուզվում է, մեկ ծիծաղում): Էտմա դառ օրերով ապրեր ենք, աղջիկ ջան: Էտի (19)44 թ-ին վայթե, խորոխպորս տղեն էկավ բանակից, արդեն ես 6 տարեկան էի:

Լիլիթ — *Տաթ, բա չէի՞ն աշխատում կոլխոզում, աշխատանք չկա՞ր:*

Տատի — Կոլխոզի եզ կպախին, մսուրքներ... անասուններին անասնակեր կլցին: Անասուններ կուտին, էս խատիկ ցորեն-գարին կթափեր մսուրք, հա-ռավոտնեց էդ կնանիք որ եզ կպախին գոմ, էդ մսուրներ կավլին, կխանին դուրս քամուն կտին, մե 200 գրամ գարի կամ ցորեն կհավաքին, կբերին կենին աղանձ, կտին իրանց երեխեքին: Էդենց նույն Ասոյ Փիրուզն էր նույն տանջանքի մեջ, աղջիկներու հետ կեթինք, մըսքներ կավլինք: Հայրիկ որ կար, մենք էդքան... համ թեթևինք նաֆարով, մենք էդքան նեղություն չքա-շինք: Բայց էտոնք էնքան դառ օրեր քաշին: Ասում եմ էդ եզներու դիմի առաջն կավլին, բերին քամուն կտին, ցորեն գարի ջոկին, որ իրանց նաֆա-րին պախին: Փուրուզին էլ 3 աղջիկ, 2 տղա ուներ, մարդն գնաց պատերազմ չէկավ, տղեն գնաց պատերազմ, էդ մնացածին էլ ինքն այ էդ հավաքուկ-ներով պախեց:

Լիլիթ — *Տաթ, որ կոլխոզում աշխատում էիք, աշխատավարձ չէի՞ք ստա-նում:*

Տատի — Աշխատավարձ աշխօր էր, կտին: Աշխօրը աշուն կըտին, ցորեն կստանինք, գարի կստանինք, աճառ կստանինք, Խամբոյ բաղի տանձ կստանինք: Շատ վախտ պանիր էլ ա տված, մեղր էլ ա տված: Դե մե տարի պտի աշխատիր ֆոեր գեր էտ տարին: Մենք էն վախտ 6 ամիս մի անգամ չգիտինք շուկա ինչ բան ա, շուկա չեթինք: Մեր տան եղածով, ոնց որ կաթով մածնով մեր եղածով էր յոլա կեթինք: Ձավար կսարքինք աշուն, աճառ կսարքինք աշուն, ձավար սանդերով կծեծինք, էտենցով էր մենք յոլա կեթինք: Էն վախտ նախ էդմա բազար էլ չկար: Այ էդմա տանջանքով կյանք ա եղել մեր կյանքը:

Լիլիթ — *Տալ, էդ վախտ գյուղում հավկուր հիվանդություն ա չէ՞ եղել:*

Տատի — Շատ խավկուր կէղնին: Էտի ասենք ես երեխա ի, իմ խերս հիվանդ էր, չկաներ: Մերս մեր ժամում պահակ էր, ցորեն էր լցած ժամս, ժամս վերջացել էր, պահեստ էր: Խա, պահեստ էր դարձե, ցորեն ին լցե, իմ մերն էլ էդ ցորենին պահակ էր: Ժամին պահակ էր, ժամս կփեչատին, իրանք կեթին, հառավոտ կեթին էդ փեչատն կընդունին: Ուրեմն իմ մեր կեթեր հէրևան գտուկ կաթ կատեր, կմերեր մածուն, կեթար հէրեվան կծախեր, ընդեղից մեզի խաց կատեր կըրեր, մե քանի օր յոլա եթինք, մինչև նորից տաներ: Հերեվան ոտով, սելով, շատ վախտ ոտով ա գացած եկած, 2 օր հէրևան կեթեր, 2 օր հետ կգեր, հաա: Ուրեմն որ ես կեթի փեչատ կենի, իմ ախպերն ինձնից 7 տարով մեծ էր, բայց վախկաններ էր՝ իմ Շախտ ախպերը: Ես պտի էթի փեչատ նայելու, լուցկի կվառի տենի փեչատ տեղն ա, կդառնի, հանկարծ որ լուցկին վերջաներ, էլ ես մեր տուն չկանի գտնի: Էդ վախտ խավկուր ի, բան չտենի, մեր տուն կիրնցի, ահագին տեղ կեթի: Խեղճ խերս տեներ, որ երեխեք ուշացան, կիեղեր ձեն կտեր, մոտ էր ժամին էլի, կեթինք կխասինք Գառնուկի պատի տակ, հայրիկ կիեղեր ձեն կտեր, նոր հայրիկի ձենի վրա հետ կգինք: Էդ վախտ սև թոք, անասունի սև թոք կեփեր օդորմած մերս, կտեր մենք կուտինք: Ես շատ եմ խավկուր եղե: Հմի էդ ի՞նչ հիվանդություն էր... մութ էր՝ էլ բան չտենինք, ըտոն խավկուր կասին: Ես չեմ բուժվե, բայց չեմ էլ ունեցե ըտորից հետո: Մե օր իմ մեր ասեց վայթե քո աչքեր տրախում եղի, տանիմ բժշկին տենիմ ի՞նչ կասա: Բժիշկն ասեց այ կնիկ, սրա աչքերին ի՞նչ եղե: Մերս տրախումն ուներ, կասեր հանկարծ չանցնի էլի: Տրախումը Էտի որ թաղանթը կգա կփակա, որ ապերացի կենեն, ըտենց մի բան էր: Մեր տուն էլ հետո, որ էս վերջերս բուժարան էր եղե, շատերն կգին՝ էլ Թունջոն, էլ էն Շուշիկ, էսա Գյաթրջու կնիկ Ֆրիդան կգին, կբուժվին ըտու

դիմաց: Ըտու խըմար իմ մերն էլ ընձի տարավ, ասին այ կնիկ, ըտու աչքերին ինչ ա եղե... Էդ հիվանդություն խավկուր կասինք: Չեմ էլ հասկացե թե ինչ հիվանդություն էր: Բա, էտմա դառը կյանքով ապրանք:

Ըտուց ախպերս, որ բանակից էկավ, արդեն բաժվավ, մեր տներ հընգավ պլանի տակ, քանդեցին, կլուք սարքեցին, մեզի տեղ տվեցին, հուրիշ տեղ տուն սարքեցինք, ախպերս գնաց հէրևան: Ախպերս որ գյուղն էր, մե խատ փոքր խանութ էր կաշխատեր մեծ ախպերս՝ վիրավոր ախպերս, էդ ժամանակ ախպերս գնաց հէրևան: Իմ խերն էլ շատ խելոք էր, էդմա միլիցա բաներից էլ գործ չունե: Մի օր էկան մեր տուն՝ գիտես բա, հայրիկ ջան, Սաքոն 70 հազար..., 7 հազար մեզի փող ա պարտք, խանութին պարտք ունի: Իմ խերն ասեց ախպեր ջան, հեսօր որ եկել եք՝ լավ եք արել, խաբար եք բերե ընձի, գացեք: Կիրակի մե խատ էրինջ ունիմ, եթե ծախվավ՝ բերեմ տամ ձեզի: Ուրեմ հայրիկ կիրակի էրինջն տարավ բազառ, ծախեց 80.000, որ բերա տա իրանց: Բերեց խերս տվեց, էդ մարդիկ 100 մանեթ հետ տվին հայրիկին, որ դու քո ազնվությունն էրեցիր, մեզի չխաբիր, սուտ դուրս չեկար, 100 մանեթ պակաս կվերցնենք: Էդ էլ ախպորս պարտք փակեց: Իմ խեր շատ խելոք, ոնց որ ասած հարգանքով մարդ էր, հետո կասեր գիտես ինչ, այ բալա ջան, կոլխոզ որ բան կտա, էլ մի սպասեք, հմա օրե գացեք ստացեք, եթե չստացաք՝ էլ տերն չեք: Ուրեմն ցորենին բաժնե, իմ խեր գացել էր, իմ մեր ջվալ էր գործե, ջվալի բերանին էլ իծու մագով բան էր գործել, որ ջվալն կարին, խաստ ջլի պես ջվալ էլի: Գացել էր ցորեն ստացել էին, եկել ին շատերին ցորեն չէր խասե, էկեր ին՝ Երամ քեռի, ասեր ին, մե ջվալ ցորեն պտի հետ տաս, քոնն դու շատ ստացար, ուրիշներին չխասավ: Էն վախտ հախ հաշիվ լավ չարած, էլի: Հայրիկ ասեր էր կտամ, բայց պիտի ջվալ տաք: Հետո իմ խերն իմ մորից 16 տարի մեծ էր:

Լիլիթ — *Ո՞ր թվին էր ծնվել, փայր, կհիշե՞ս:*

Տատի — Մերս 40 տարեկան ընձի բերե, ես 30 տարեկան եմ եղե իմ մեր մեռե, 70 տարեկան էր: Իմ խերն էլ, իմ մերն էլ 70 տարի ա ապրած: Ես ծնվել եմ (19)38թ.:

Լիլիթ — *Մայրիկն ուրեմն 1898-ին ա ծնվել, հայրիկն էլ դրանից 16 փարի էն կողմ:*

Տատի — Հայրիկ մե կնիկ առե, 2 երեխա ունեցե, կնիկ մեռե: Կնիկ մեռե, պտի էդ երեխեքին պախող եղի: Ընձի մե խատ հէրևան խորախպեր եմ

ունեցե, եկե գյուղ հույր, գացե հայրիկանք դաշտն ա հեղած, հայրիկանց մոտ: Էնտեղ եղե շանջու, ուղարկած գյուղ, բերած կայնուցուցած ճամփին, որ մե բան գա նստի էթա: Էն վախտ սել էր, ուրիշ բան չկար: Ուրեմ իմ մերն, իրան էլ խեր չունեցե, խեր մեռուկ ա եղե, իրա ախպերն սել բարձե տվե իմ մոր՝ ասե Զանե, դու էսի տար թափա, արի: Չար դու թափես գաս, ես նորից կհավաքեմ էլի: Իմ աղեն սելն բարձուկ գքա, էս մեր բարեկամ որ հույր էր եկե մեր տուն, կայնուկ էղի ճամփի վրեն, կասա աղջիկ ջան, ընձի տեղ կըտա՛ս... սելի ռատչոտ կասինք, կիելի կնստի իմ մոր կող: Կիելի կնստի իմ մոր մոտ՝ ռաչոտ, կգա, ըտենց աղեյ խետ խոսալով կգա, ո՛վ ես, ում աղջիկն ես, որտեղից ես... Իրան հասցեն կխարցու, էլի: Կգա իրիկուն, կնստի տուն, կասա Երամ, մե աղջիկ եմ ճարե, պտի քեզի պսակեմ: Կասա վո՞ն էր, կասա Պողոսի աղջիկ, որ ընձի իրա սելով բերեց, ընենց լավ աղջիկ էր, հավեսս էկավ: Կասա Էտարն էլ ուզող կեղի, իմ մերն չի տա, իմ մամեն կասա էթա ո՞րի պախա: Տատս ըտենց կասա, կասա տամ էթա ո՞րի պախա, Էդրանք 3 ախպեր են, իրանց մեր չկա: Մերն կուզա իմ աղջկան տանի, ինքն էթա մարդու: Տամ էթա որի պախա՛: Չի տա: Իմ մեր փախի կեթա մոնի թունդիր, որ յանի իրան չգտնեն: Ըտուց հետ որ կգան իմ խոր ուզելու, իմ խերն էլ 2 խատ երեխա ունի, մե տղա, մե աղջիկ, էսի կասա չէ՛, էտի իմ աղջկա թայ չէ, էս չէ, էն չէ... վերջ էս մեր Սաշոյ խերն ռես էր, ռես ասելով յանի ձայն ուներ գյուղի մեջ, բարձր էր, թե գյուղապետի տեղ, թե ինչ, ըտենց յանի ամի Խաչոյից վախենալով մե տարի կեթան գան ու վերջն աղեյ կուզեն հայրիկին: Աղեն (մայրը) 16 տարեկան, հայրիկ արդեն 32 տարեկան, ու 2 խատ էլ երեխա ունի: Մե խատ էլ չբեր տեքեր կնիկ ա ունեցել, իմ մոր շաաատ նեղություն ա տվե, շատ ա տանջե իմ մոր: Էդ տեքոր կնիկն էլ վերջում էկավ Էդ ձեր հարևան Ռաֆիկ որ կա, էտո պապիկին առավ: Աղես ըտենց էլ ըտուց հետո 10 երեխա էլ բերե, 10 երեխից 3-ն ենք մացե: Իմ մեր անընդհատ կասեր 40 օրվա մեջ ինձի 3 երեխա մեռավ, թե Էդ ինչ հիվանդություն էր, ինչ եղավ՝ չիմացանք: Ինձի որ 4 ամսական տղա ծնվավ մեռավ, ես գըլի, իմ մեր ընձի կասեր բալա ջան, մե 40-ի մեջ ընձի 3 երեխայա մեռե, բայց ես չեմ ուշաթափվե: Ոնց որ Աստծու խոսքով կասեր, Աստված տվեց, Աստված տարավ, 10 խատ երեխա էր տվել՝ տարավ, որ լացիմ, ուշաթափվա, ի՞նչ օգուտ ունիմ: Այ տենց դառը-դառը կյանքով կաբրենք, մեկա եկեր եմ ամուսնացեր եմ, 20 տարեկան ամուսնացեր եմ:

Լիլիթ — *Պապիին որքե՞ղ փեսար, ո՞նց եղավ, որ ամուսնացար:*

Տատի — Պապիին չեմ տեսել, դասարանցի ենք եղել: Մենք 3 տարի իրար խեղ տորվել ենք, բայց էդ մտքեր չենք ունեցել: Ես մի օր գացել կալեր ցորեն ստանալու իմ մոր խետ, էդ իմ կեսրար՝ շատ հիմնամ էդ մարդ ինչ ա նկատե, որ ես կըզեր եմ ցորեն լցելու եսենց ձեռով տարեր եմ էն յան, յանե զիբիլն էթա էն յան էլի, մաքուրն լցնեմ, էս իմ կեսրարն ասաց էսի երեխա աղջիկ ա որ էտքան բան կարա որոշա, բա որ խարս դառնա ինչքան լավ կեղի: Կգա Վալոդին կասա՝ պապիկին, աղջիկ եմ ճարել, պիտի Լիդայ ուզեմ քեզի, Զանեյ աղջկան պտի ուզեմ քեզի: Բայց ինքն՝ իմ կեսրար ուրիշի էր որոշել, իրա ընկերոջ աղջկան՝ Կարապետի Գառնուկի աղջկան էր ուզե: Ըտուն Վալոդ չէր ուզե, որ իմ անուն տվե՝ էլ բան չասե: Դե մենք իրա հետ տորվեր ենք էլի, իրար գիտինք ով ենք, բայց ուրիշ միտք չկար: Էկեր եմ 2 խատ տեքր եմ ունեցել, մեկ 9 տարեկան, մեկ 6 տարեկան, տալս՝ 4 տարեկան, մե տալս էլ գնացե ամուսնացե հետ էր եկել տունն էր, կիսուր, կեսրար: Մկա կխարցուն ավտո կա՛, շենք կա՛, տուն կա՛, բայց էն վախտ բան չխարցուցինք:

Ասենք ես, որին որ ընտրեր ի իմ մեր ընծի, մի օր ասեց այ բալա ջան, էսա քեզի 6 մետր կտոր եղի՝ մե դեյրա չկարանք կարենք, լավ կեղի էդ ընտանիքից ձեռ քաշես: Ես ոչ էլ տենց կապնված ի: Հա էտենց էլ տվե: Իմ մորքորի տղեն ա էկե ուզե, իմ մորքորի տղեն իրանք՝ իմ կեսրարի տան խետ քավոր-սանախեր ին ու մինչ մկա էլ քավոր-սանախեր ենք: Պարզե էկավ ընծի ուզելու: Էտմա էկել եմ 14 տարի մե տեղ եմ մացե, 3 տարի 3 ամիս ամուսինս բանակ ա ծառայե, մե տղա եմ ունեցե: Առաջին մերդ ծնվավ, 2րդ տղա եմ ունեցե 1961 թիվ: 4 ամիս մացե էն մտքով, որ եղի 2 երեխա, որ պապիյին կամիսավատ էսենք, էն էլ չարի էկան, չարի... իմ կեսրար կասեր տղեն պտի բանակ ծառայա, չարի իմ ախպեր հետևավ, չարի թովստ թանաք սարքին, ապեր Սաքոն տարավ, բերեց, երեխեն 4 ամսական էր՝ մեռավ, էլ Վալոդին չազատին: Էդ գալողներ էկան մեր տուն, գացին հուրիշին դզին, ազատին՝ Էդի Էդքան էլ չկարամ ասեմ: 14 տարի հետո նոր բուծվեր եմ, նոր կարեցեր եմ: Լավ նայել եմ իմ տեքրներին, ես շատ շնորհակալ եմ իմ տեքրներից, ամեն պահին իրանք էլ իմ էրածն գնահատել են, հըմեն որ իմ տալոջ խետ կխոսանք, կասա էսի ընծի ախպոր կնիկ չեղեր ա, մեր ա էղե: 4 տարեկան ա էղե, ես էկել եմ:

Լիլիթ — *Տունը մե՞ծ էր, ո՞նց էիք տեղավորվում:*

Տատի — Տուն մեծ չէր, մե խատ սենյակ ունինք, մե սենյակն էլ սարքերինք: Ինքն առանց պուեր էր, էստեղ ոչխարն էր կենինք, մեր քնած տեղով էլ ոչ-խարն խանինք բերինք կուղարկինք: Խա, 2 փոքր սենյակ: Մի օր էլ խաց թխինք վանքի ուխտի¹ համար, գիշեր օշխար հեղել ին սաղ խաց ավիրեր ին: Հառավոտ հեղանք մե կերպ կիսինք յոլա տարանք, 2րդ օր խաց թխինք, որ կարինք ժողովրդին ճամփա դնինք: Շատ դառ օրեր եմ քաշե, շատ դառ... 3 տարի 3 ամիս Վալոդ բանակ ծառայե, իմ կեսրար պատերազմի հաշմանդամ էր՝ չաշխատեր, իմ կիսուրն էլ շատ դնջոտ էր, շատ դինջ կնիկ էր: Էտենց որ ասես բաշարել էր՝ չէ՛: Կերթի ֆերման, չաշխատի էլ, է, բայց կերթի մսուրներից դաստեք հերթականությամբ կվերցնի, որ հանկարծ մեկն սոված չմնե, բերի: Իմ կեսրարին ինչ դուզն ա դուզ՝ էս ազգություն չսիրին: 5 ախպեր են էղե, 2-ը գացին պատերազմ չեկան, մեկն գնաց հէրևան, մեկն պատերազմից էկավ գնաց Նոր Հաճ: Քյասար իմ կեսրար էդ 5ի սայր վերցե: Էստեղ մեկն կար, դատավոր էր, 2 ախպեր որոշեր ին, որ էս խող գին վերցին: Գիշեր իմ կեսրար չքնե, բախե, գարին ցանե: Հառավոտ եկած տեսած, որ ցանուկ ա, թողած ա գացուկ: Իմ կեսրար իմա ճարպիկ մարդ էր, չսիրին հըմեն: Անասուններուն խոտ չկար, որ խոտ տինք, իմ կեսրար վիրնից ուզեց՝ ազգություն² չտվին: Ես էլ գացի ֆերմայից քիչ-քիչ հավաքի 3-4 օր, բերի անասուններին պախեցինք, խանինք դուս: Քյասար իմ կեսրար իմ ճարպկության, իմ բաշարելու խամար իմ անուն չիտեր, կասեր ախպեր ջան, դու իմ ախպերն ես, դու ուրիշ ես, քո էրածն ուրիշ ա:

Լիլիթ — *Իսկ չխոսկանության կա՞ր, թե սաղի հեպ խոսում էիր:*

Տատի — Չէ, չէ, խարս եմ էղե, կեսրարի խետ խարս եմ էղե: Նստինք՝ թիկունքով պտի նստինք, չսիրեր, որ խոսինք: Որ լվացք կենի, հանկարծ թներս քըշտի՝ ամուսինս կխոսար՝ թներդ հընչի ես թողե բաց: Կասի բա որ թըռչի, կասեր որ թըռչի՝ փոխա, պապան նստուկ, դու թներդ քըշտես լվացք կենես: Խուլ դար ինք, շատ խուլ: Հիմիկվա համեմատ շատ-շատ խուլ:

¹ Սոլակ գյուղի բնակչության համար շատ կարևոր էր միջնադարյա Մայրավանքի ուխտագնացությունը: Վանքը գտնվում էր գյուղից հյուսիս արևմուտք, «Տափակ մայրի» կոչվող վայրում, 7-րդ դարի Սբ.Աստվածածն եկեղեցու հարևանությամբ: Սոլակի բոլոր պատմողները հատուկ շեշտում են «վանքի ուխտի» կարևորությունն իրենց կյանքում:

² Տվյալ դեպքում՝ ազականներ, գերդաստան:

Լիլիթ — *Բա կեսրարի հեյր ո՞նց էիք շփվում, ասենք բան էր ուզում ասեր, ինքը քո հեյր խոսում էր:*

Տատի — Մեկի միջոցով, ուրիշի միջոցով: Փոքր տալս, որ բան կեղեր, կասի՝ կասին գալոն կասեր պատ ա, պատ ա, պատ ա (հիշեց ժպիտով), յանե չխասկնան էլի... Սիրունի՝ իմ կիսրոջ միջոցով, չարի վերջում էլ արդեն սկսինք խոսալ, էլի:

Լիլիթ — *Բայց արդեն քանի տարեկան էիր, որ սկսեցիր խոսալ, երեխեքը ծնվել էի՞ն:*

Տատի — Հա բա ինչ, յեքա էին արդեն երեխեք: Այսինքն ես կուզի խոսի, իմ կեսրար չսիրեր, չթողեր խոսինք: Կասեր պուտով քանի փակ էղի, էնքան չգիտես մեջն ինչ կա: Պտի նստինք թիկունքով, էդ տունն մնացած տալս էլ ընձի շատ դաժանություն տվեց: Մինչ իմ ամուսին գնաց բանակ, երբ որ էրկուսս էլ ամուսին չունեցանք՝ իմը գնաց բանակ, ըսխետ շատ սերովցանք, շատ լավ եղանք: Նուրիկը, ըտուց հետո էլ ինչ դուզն ա դուզ, ինքն պոեզի գիծ կաշխատեր, մե խատ բրիգադիր ունին իրանք, էդ բրիգադիր իրան ասեր էր ես քեզի կուզեմ: Էկավ ընձի ասեց Լիդա, Արամ ընձի կուզա: Ասի քույրիկ, Արամ կտանի քեզի երեխա կունենա, երեխան ձեռիցդ կվերցնա կտա կնգան իրա, քեզի չպախա: Խաա, կնիկ ուներ, երեխա չուներ: Չէ, ասի, Արամին չուզես: Ինքն ու մի խատ Բավո կար մեր գյուղ, իրար նման կխաքին, մե օր էլ գնացին հէրևան կտոր բերին էդ էրկուսով, ընձի ուրիշ ա առե, իրան մեկ էլ ըտոր միանման ա առե: Մեկ էլ ասի էդ ընչի՞ եք միանման առե, որ ցույց տաք, թե մենք ով ե՞նք, էտի կարես ընձի, էսի կարես քեզի: Սուս ու փուս էսի կարեց ընձի, էսի իրան: Հետո էլ մնաց, էս տալիս էկավ մե խատ ուզող մարդ մեր գյուղից: Էտի (19)39 թ. ծնված էր, իմ տալ (19)35 թիվ էր: Էկավ ուզելու, իմ տալն էլ պասպորտ բռնե 5-ն էրէր էր 6, յանի փոքրացրել էր էլի: Ասի քույրիկ, էսի ոչ կնիկ ունի, ոչ էլ կըռըրըռ կա հետև, ըստուն առ, լավ կեղիս, էդ քո ունեցած լավից էլ ես էլ կօգտվիմ: Քյասար տվինք գնաց: Մեր գյուղացի էր, բայց հէրևան կապրեր, գնաց հէրևան ամուսնացավ, նոր իմ խոզին ազատվավ (ծիծաղում է ողջ սրտով):

Մի օր ամուսինս մե գույզ չուստ էր բերե: Ես իրա (ամուսնու) կոշիկներ կխագի, կեթի հախպուր ջրի: Մի օր իմ քեռու թոռան տվել էր չուստ կարել, բերեր էր 2 գույզ՝ մեկ քրոջ, մեկ ընձի: Քուրն վերցրեց շփեց Վալոդին, ասեց հեղել ես տղամարդ առնտուր ա կենես: Չխաքավ էտ չստեր, ինատու, իմալ ա դու

առևտուր էնես: Կեսուրս խագավ: Մեկ էլ էդ կեսրարս էլ անհամբեր մարդ էր, շորեր կխաներ որ պտի լվամ, դե որ փոխնորդ չեղի ես իմա՞լ պտի խասցում՝ ջուրն բերեմ լվամ, որ էտի ուզած ժամին խաքի: Մեկ էլ տենի կբերեր անլվա կխաքեր: Մե օր ասի Վալոդ, ինչ կեղի մե ձեռք շապիկ թումբան բեր քո խոր, փոխնորդ էլի եղի, ես հիմնամ երբ ինչ էնեմ: Մե ձեռք շապիկ թումբան բերեց, ըտոր վրեն էլ տալս խոսաց: Սուսանս արդեն ծնվե, մի օր Վալոդ գացեր էր հերևան եսիմ ինչ գործով, 2 խատ կասինգա³ էի առե, մեկ Սուսանի վերմակի երես, մեկն էլ առե, որ ես կապեմ իմ գլուխ էլի: Մեկ էլ էկավ, բերեր էր տվեր էր իր խորքուրին հերևան՝ խորքուր, էսի տանես տաս Լիդային, ասես ես եմ առել: Վալոդն էր առել, բայց հորքուրի անունից յանի, հաա: Շատ-շատ սիրով ենք եղե <ամուսնուս հետ>, մենք 42 տարի ապրիր ենք իրար խետ, հեսա իմ տղեն անընդհատ կասա մամա, ինչքան կուզեմ, որ ձեր նման եղիմ՝ չեղի: Ընդու բերնի բառ հեղած, ընդու աչքի նայվածքով ես գիտի՝ ինչ ա պետք: Մի օր էլ էկավ գործից, ասեց Լիդա, մե խատ քեզի բլուզկա եմ բիրե, տելեգրադկիս ջերն ա: Ասի այ տղա, բա որ դու վախենաս քո ջերից խանես, բա ես իմա՞լ խաքիմ (ծիծաղեցին երկուսն էլ): Այ տենց օրերով ապրել ենք էլի, չարի բաժնվանք (այսինքն՝ առանձնացան մեծ ընտանիքից): Էտ բաժանության օրն էլ կարտով ինք խաշե, էս տալիս կեսուրն էկեր ա իրա մորքուրի տուն, խմոր ա էրե էս Նադոի տուն: Էկավ ընծի ասեց, մտքիս արդեն կեղծություն կա, որ կուզիմ բաժնվիմ: Հա, էտ մեր Վալոդին էլ կասիմ, որ ասեմ արի բաժնվինք, պտի ասի դինջցա՞ր, էտ մի բառը ընծի կտանջեր: Մնաց ուրեմն խաց ա էրած, որ պտի էթանք: Մեկել տեսա էտ օդորմածիկը՝ բա, խնամի ջան, թող Լիդան գա մի քիչ խաց գրտնգա, թխեմ, որ նոր տարվան ուտեն: Գեղից խաց կթխին տանին: Մեկ էլ ասի չե, չի գամ: Մեկ էլ իմ կեսրարը թե՛ հընչի՞: Ընդու բանով ընծի սկսեց հայհոյանք էլի: Սուսանին ասի գնա խորդ կանչա գա, դեկտեմբերն ա: Սուսան գնաց, 3-րդ դասարան էր, դարձավ, էկավ՝ չի գա: Հելա գացի կալ, մեկ էլ Վալոդ հեղավ մկա ասեց ի՞նչ ա եղե, Լիդա: Ասի մենք ախր ի՞նչ ենք անում մեր գլուխ, ձեզի ինչքան քոծություն էրի քիչ ա, մկա էլ կասա գնա Նոտիկի կիսուրին՝ Արուսին գրտնակ էրա: Վալոդը էկավ, էկավ ասեց խեր, ինչ էղավ՝ հնցավ գնաց, բոլ ա, արի բաժնվինք, մեր խաց խասկնանք: Արդեն Վալոդն էլ զգաց էլի, որ Զարիկին (տեքոր կինն է) բերիր ինք արդեն: Զարիկը արդեն դե 6 ամսվա խարս ա: Հաա, մեկ էլ կար-

³ Գլխաշոր:

տողկա ենք խաշե, ուրեմն գարդիրոր բացինք, շիֆաներկեն բացինք, էս Զարիկի ախպեր Համլետն էկավ էսմա շորեր կքշա կլցա: Կասեմ այ մարդ, իմ շորեր ով կխագի՝ թո տանի: Հետո իմը կբերեն կտան, թո էթան մինակ, առան գացին, ամենքն հուրանց ինչ տարան՝ տարան: Մեկ էլ բերի կարտոլ եմ սարքել, բերինք, տապկինք, նստանք, հալ հավաքի էդ օդորմածն էլ մեր խետ կերանք, խմինք, ասեց բալա ջան, ընդեղ գոմ կար, էդի գոմու խաթեր գնաց ընդեղ: Հաաա, խաղաղ, առանց իրար ցավցնելու բաժվանք, հելան գացին ընդեղ, բայց էլի ուշքն ու միտքն իմ յան էր: Ընծի կասեր ախպեր ջան: Կասի այ խեր, հեգուց կեղիմ ես գոնքաչ, էտա քո խարսներուն ախպեր ասա, էլ ընծի նոր ինչ ա կասես: Արդեն 4 երեխա ին, իմ Սուսան համարյա թե 13 տարեկան, մի օր ասի էթամ լվացք անեմ: Թութոններ աշխտա, քյալմներ աշխատա: Թութոններն ի եկա, ասի էթամ լվացք էսեմ: Էկա տեսա մեր դուռ լվացք ա փռուկ, Սուսանս լվացե թե թրջե՝ փռե, հենմա թեթվցա: Բայց որ խաղաղ ինք՝ լավ էր, խաղաղ էր, իրար լավ ինք խասկանում: Իմ երեխեքն էլ լավ երեխեք ին:

Լիլիթ — *Տար, դպրոց գնացել ե՛ս, քա՛նի տարի:*

Տատի — Մինչև 7: Գյուղի դպրոցը յոթամյա էր, էդ խին դպրոցը: Հա, խին դպրոցն էր, ես գնացի դպրոց, ընծի մե խատ գիրք էր պակաս: Մե խատ ահավոր դերեկտոր կար, Հուսեփյան, սիրուն չե մարդու այիբն, էտի Աստծու կամքն ա, մի աշկանի էր՝ շա՛տ ահավոր դերեկտոր էր: Ընծանից գիրք էր ուզե, փող չկար, որ տանի գրքի փող տի: Ուրեմն, որ ես գացի, ասեց փող բերել ե՛ք: Մեզի մե խատ դասատու ունինք բնագիտության, մարդն էլ մեր գյուղի կոլխոզնախագահն էր, էդ ընտանիքի հետ ես շատ-շատ էի մերվուկ: Էտ էլ 5 երեխա ուներ, կեթի երեխեքին կնայի, շատ մոտ ինք: Իրանք չգիտեմ խի մեզի փող էին պարտք, էդ դասատուն պտի տար: Չգիտեմ հրնչի դիրեկտորին ասեցի պտի ընգեր Պապյանը տա: Էդ Պապյան բառ բերանս շրթսկոցն էկավ (այսինքն Հովսեփյաը խփեց): Հելա դպրոցից, դե դպրոցն էլ մեր տան մոտ էր, լալով էկա տուն: Ադեն թե բա՝ ի՛նչ ա եղե: Ասի Հուսեփյանն ա գրքի փողի համար ընծի զարկեց, էլ ադեն չքնեց, կարողա ես ի սխալ, ադեն հելավ գնաց՝ աշկո խանել կտամ: Էն էլ մե աչք ուներ (ծիծաղեցինք): Էլ ոչ գացի, ոչ էլ, 7-ից հելել եմ: 7-ից 2-3 ամիս եմ գնացե: Համ էլ ես էդքան էլ լավ չտորվի դուզն ասեմ: Սովրելու թե սեր չունի, թե ժամանակ չունի: Ֆերման 12 տարեկանից հորթարած եմ եղե, ուրեմ գացել եմ մալատիրկեն աշխատել եմ՝

կալեր: Էն վախտ ցորեն, գարին դաշտից կրերինք վլկով ⁴ կտինք մալատիրկի բերան, էտի կջոգեր, դարման կառանձնացներ կտեր մեզի: Ուրեմ գիշեր մալատիրկին եմ եղե, հառավոտ դպրոցից տարած վանքն գազի⁵ խիժ հավաքելու:

Լիլիթ — *էդ ինչի՞ համար էիք հավաքում:*

Տատի — Չգիտի ինչի համար: Էդ ծակող գազի վրեն յուղ կար, ուրեմ պատկերացրու, որ գիշեր չքնիս, հառավոտ էլ ընդեղ ըլնես: Շուխիկ անունով աղջիկ կար շատ մոտիկ, դրան կասի էստեղ մե քիչ պատկին քնիմ, դու ընձի տեր կայնի: Այ ըդման դառը օրեր եմ քաշե: Կոլխոզում 12 տարեկանից սկսել եմ աշխատել: 16 տարեկանից կթվոր եմ եղել, 2 տարի հորթարած էղա: Իմ հետի աշխատող նշանվավ, իմ ախպեր Սաքոն ասեց ումուդ, արի Եղուշի կովերու վրեն (կթիր): Ասեցի ես կարա՞մ կով կթեմ: Իմ ախպեր ասեց ես քո խետն եմ, չվախենաս: 16 տարեկանից կով եմ կթել: Էդքան տարեկան եսիմ ինչքան աշխօր եմ առել, կեթի սար կով կթի: Մե վախտ Հրուշն ֆերմայի վարիչ էր, կասեր դու ճարպիկ ես, արի ոչխարի գլուխ բռնա, քո աշխօրն կտամ: Օջխրի գլուխ եմ բռնե: Կեթի գիշեր կայնի շտուկի հերթ, բերի շտուկ կդրի: Տո ես շատ գիտեմ, ինչ ասես որ չեմ արել, մինակ էդ կոլխոզի գործերու մեջ խոզ չեմ պախե:

Լիլիթ — *Իսկ դպրոցի տարիներից հիշում ես ինչ-որ միջոցառումներ, ինչ էիք անում դպրոցում, տենց սովորելուց բացի ուրիշ բաներ կայի՞ն, որ զբաղեցնում էին ձեզ:*

Տատի — Խա, էղա որ կասեմ կտանին խիժ հավաքելու բա էդ ի՞նչ էր: Էդ ինչի համար էր՝ չեմ կարա ասեմ: Կոմերիտական եմ ընդունվել, գացել եմ ընդունվել եմ: Էստեղ բան կար, կգրինք, կտրվինք, կեթինք մեծերն մեզի հարցեր կտին Հրազդանում: Հա, հարցեր կտին, եթե կպատասխանիս՝ ուրեմն կանցնիս: Հոկտեմբերիկ էլ եմ եղե, բայց չեմ հիշում ոնց: Առանց վզկապ չեթինք: Ճիշտ ա ես լավ չտրվի, բայց իմ մերն հեյունով ընձի չանթիկ էր գործե: Ամեն դպրոցական ժողովին իմ փոխարեն իմ մորն ին շնորհակալություն հայտնին, կրզին իմ չանթիկ տենալու, թե ինչքան լավ ա գործած

⁴ Եղանով:

⁵ Գազ- սուր փշերով չոր խոտաբույս:

ու թե ինչքան մաքուր ա: Իմ մերն էտենց մաքրասեր էր էլի, սաղ գյուղն ուներ իմ մոր գործածներից:

Լիլիթ — *Այսինքն մաքրությանը ուշադրություն էին դարձնում:*

Տատի — Իմ չանթիկ հմեն պատմություն էր, դասերս չէ (ծիծաղում է), այլ չանթիկս:

Լիլիթ — *Տոներ կա՞ր, որ գյուղում նշվում էր, ու դուք երեխեքով մասնակցում էիք:*

Տատի-Տոներ մեզի ըտենց զատիկի առթիվ կհեղնինք էտ կալոնկեն՝ Ավետի, հատուկ տեղեր կար: Լիլիթն ու Յողոն՝ էտոնք երգի, պարի ասամբլերն ին, կհավաքին սաղ գեղը, ով փափագ ուներ կըգեր էդտեղ: Կհավաքվին կպարինք, փոքր երեխեք ինք մենք, բայց կեթինք կնայինք: Էտ օրերն՝ էտ Զատկի օրերուն, ձու կովցուցելու օրերին, ոնց-որ հատուկ օրեր եղին՝ էտ էրկուսը ստաժավոր ին ուրիշ տեսակետից, բայց կազմակերպիչ էլ ին: Համբարձում էլ ենք արե, հա, անում ինք: Չեմ հիշում, կհիշեմ կեթինք էտա Մրոտի ձոր, որ էտա Քեղամու Գագոյ տներն ա, էտեղ խոտ կբերին կթափին: Կեթինք էտեղ բանով կմանինք՝ ջրով կմանինք, տանին դաշտի խրցեր կկապին: Մկավա տակի թելերու տեղ, մենք էն ժամանակ աշխօր կառնինք օրական տաս խատ ա, քսան խատ ա, 30, 50 խատ ջրով կգործինք: Խոտն հիրանք կբերին կլցին, եսիմ որտեղի խոտ էր կբերին, կլցին, ջրով կթրջին, որ փափուկ էդեր: Կնստին ըսենց մեկն կթողեր, մեկն մանելով կէթեր: Ահագին, մե 20 մետր կէթեր, կբերին կմիացուցին կեղեր 10 մետր, կամ կբերին կմիացուցին կեղեր 5 մետր: Էտրով կտանին դաշտը ջով կկապին: Էդ էլ կաշխատինք եքա փող՝ աշխօր կառնինք:

Ֆերման որ կաշխատինք կթվորի, տարեր են մեզի ցիրկ: Ասենք աշխատանքից հետո տարած ցիրկ նայելու տեղ, էլի...կովխոզնիկներս մե ավտո կլցվինք՝ կուզովը կլցվինք կեթինք ցիրկ: Լա մե անգամ գնացի, երկրորդ անգամ էլ իմ ապար Շախոյին ասեցի կեթանք ցիրկ, ասեց հեն օր գացիր, ինչ կա օրեկան ցիրկ: Էլ չթողեց էդ անգամ էթի: Ես էլ ֆերման կթվոր կաշխատի, տարին 300 աշխօր կառի: 300 աշխօրին էլ եքա եկամուտ կստանի: Բայց դե որ ախպոր կնգա, ախպոր ձեռն էր կնայի՝ Թույլ կտեր՝ կէթի, չէ՝ չէթի: Ես նշանվա, իմ ախպեր ասեց ումուտ, կայնի մե կարի մաշինա գրվել եմ, որ գա դնեմ քո խետ: Արզնի հիմնարկ կաշխատեր հինքը: Իմ խարսնիս

եղալ կիրակի, երկուշաբթի մաշինեն էկալ: Իմ ախպոր կնիկն ու հիրա քոր որոշին չտվին ընծի (ծիծաղում է):

Լիլիթ — *Հարսանիքից կպարմե՞ս, հարսիդ շորը ո՞վ էր կարել:*

Տատի — Հարսանիքս... 5 ամիս նշանլու մացինք: Ես սար էթալու ժամանակ ընծի նշանեցին՝ ես ֆերման կթվոր էի, էդ խեղճ մորս քցի կրակ: Մերս գնաց սար, ես նշանվա, մացի գյուղ: Մացի գյուղ, էս տղի խետ ես 3 տարի հիրար խետ սովորեինք, իմ կեսրար ասեց բալա ջան, առանց նվեր չխոսաս: Ես էլ գիղի հալբաթ հիրան բնկալ կա, ես ինչ հիմնամ, էդմալ իմ կեսրարի խոսքով չխոսացի Վալոդի խետ: Գքեր, կնստեր, մեր նաֆարի խետ կասեր կխոսեր, ես՝ ոչ մե բան: Մնաց: Ոչ էլ էդ մարդ նվեր ուներ: Էդ օր որ ընծի պտի նշանին, իմ մեր լացալ, ասին ադե, հընչի գլաս, ասեց տղեն առանց տենալ աղջիկ ա կտամ, բա չիլա՞մ: Ուղարկեցին տղուն բերելու, տղեն քավոր Լութոյի կաստում շլվար՝ անխեր տղի կաստում շլվար բերին: Լութոն էլ էն վախտ ավելի բետ էր, դրբով, խաքե էկե մեր տուն, որ շոր ունենա: Էդ ինչ նշանվելու վախտ էր, որ նշանեցին՝ շոր էլ չուներ: Քյասար ասած ես հինգ ամիս Վալոդի խետ չխոսացի: Էդուց հետո էդ Լուսաբերի Էրիկ՝ Հերմինեյ տալն էր՝ իմ մորքորի թոռն ա, մի օր էկալ մեր տուն ասեց աղչի Լիդա, Վալոդ կասա որ չուզեր, իմ նշան հընչի վերցեց, որ վերցե՞ իմ խետ հընչի չխոսա: Կամ էլ թո իմ նշան հետ տա, եթե չէ ի՞նչն ա պատճառ: Ես կեթամ հիրանց տուն հիրանց տնեցիքի խամա՞ր ա կեթամ: Էդ օր տվի գլխիս, ասի ճիշտ էլ կասա: Բա էդի կգա կնստի ասենք ախպոր կնգա խետ, ախպոր խետ, իմ Նոյեմի հմար խելքն հիրան չէր: Նոյեմն 3 տարեկան էր, եթե Վալոդ էդ օր չիգար էլ, Նոյեմ կեթար քուչեն՝ կենտրոն տեղ, քաշեր կառեր գեր: Վերջ էդ օր արդեն սկսի խոսալ, յավաշ, յավաշ, խոսքին պատասխանելով, պատասխանելով խոսացի արդեն: Հետո, տարիներ հետո, որ խոսացի իմ կեսրարին, ասեցի դու ասեցիր առանց նվեր չխոսաս, ես հինգ ամիս չխոսացի, բա հու՞ր էր էդ նվեր: Ասեց թուլա ես, ի՞նչ էնեմ, թո խոսիր:

Հարսանիքս էն վախտ շաբաթ օր միս մորթել կենին, կիրակի հարսանիքն էր: Գքին էն վախտ զախիրա էր գքին՝ գիշեր գքին երիտասարդ տղաներ, աղջիկներ կհավաքվին, կերքին, կպարին, բուլաֆկով կկապին շորեր հիրեր՝ յանի հելին տենին ում են կապել: Էդի որ միսն կմորթեն, խնամիքի տուն բաժին պտի բերին, խնամիք կխարցուն՝ ի՞նչ կուզեն: Քանի լիտր արաղ կուզենք, քանի կիլո միս կուզենք: Էտանք առան էկան, իմ խորախպոր տղերքն էլ էդ Սերոժն էր, մեկ էլ Նազիկին ախպեր ուներ՝ օդորմին հիրան,

34 թվի ծնված, Էդրանք ընենց լավ ջահելներ ին, գիշեր չարի լուս երգին ու խաղցան՝ պարին: Էտեղ Վալոդին խորոդբոր աղջիկ կար, Էդ Սերոժ անընդ-
հատ կասեր Շուշանին կուգեմ, Շուշանին: Հառավոտ հեկանք, Էդոնք գացին
հիրանց տներ, մենք էլ հեկանք, որ պառկինք մի քիչ քնենք, մինչև տանելու
ժամանկ: Հառավոտ ժողովուրդ պտի պրոպ նստին, մե բաժակ բան խմին,
խաց ուտին, նոր գին խարսի հետև: Իմ ախպրներ եկան էստեղ իմ կեսրարի
տուն պրոպ էնելու, որ խաց ուտեն, որ հիրենց խետ գան խարսին տանելու:
Իմ Նոյեմգար հելի տանիս՝ 3 տարեկան էր, ես էլ օդորմած Զավեն՝ Բզոն,
ընձի տարել էր իրանց տուն, 2 մետր չիթ էր տվե: Էդ 2 մետր չիթ էրեր ի դեր-
յա, խաքուցել ի Նոյեմգարին: Ուրեմն Նոյեմգար հելի տանիս, ոտը դնա
հերթսի շուշի վըրեն, շուշից հիչի: Ուրեմն Էդ դերի թագա բանը բոնա, չիընգի
գետնին: Էդմա կախ հընգուգ մնա: Զալո Սաթիկ կոլոտ, Զալո Մաքոն՝ Սե-
րոժի մեր, կոլոտ, մկա չկանան Էդ աղջկան հիչուն: Հայկարուն հընգավ, հելիմ
ի՞նչ ա եղե, մտիմ տենամ Նոյեն խացատան հերթսից կախուկ ա: Էդմա ձեռ-
նե ձեռներս բարձցուցի, հիջուցի: Էկան տարան, Էկանք էստեղ, հարսանիք
էրինք, չար 12 գյովնդ բոնին, խաղցան, էն վախտ նվագողներ բնական դում
գոտնեն էր էլի: Քոչարի կխաղին, վերվերի կխաղին, յուրի կխաղին: Յուրին
ըսենց 4 խատ բաժակ բոներ ձեռ, ծանդր եղանակ էր, էն շխշխկալը, շխշխկա-
լով կպարին: Ինչ պար ասես: Հետո թյարաքեմի կպարին՝ շալախո: Սեղանին
թթու թուփ, խաց, պանիր, խաշլամա կարտոշկով: Խորովածը մոդա չէր: Հե-
տո էն հաջորդ օրը պաստայանի խաշ կդնին: Խմիչքն էլ ձեռի քաշուկ արաղ,
գինին էր, մեկ էլ լիմոնաղ ա կար, բայց ոչ բոլորն ին կարում օգտվել:

Նստելա⁶ կար, բայց չգիտեմ ընձի տվի՞ն, շատ աղքատ ժողովուրդ ին: Իմ կես-
րար պատերազմի հաշվանդամ էր, Կոնդի հիվանդանոցում ոտից վիրավոր
պառկել ա, Կիսուրս հելե էկե սարի թաղ՝ քրոջ տուն: Հիրա երեխեք ըտեղ ին
եղե: Կեսրարս ասում ա գնացի քենուս տուն, տեսա երեխեքիս վրա համ ոջիլ
կա, համ էլ վերք կա: Ասում ա վերքիս վրա անընդհատ պապիրոսի մոխիր
լցրի, որ վերքս չլավանար, որ նորից չեթի պատերազմ, կամ ֆոռնդ, որ իմ
երեխեքին պախի: Այ ըտենց տուն տեղ թողած, իմ կիսուր ատեր էր էրկու
երեխա գացե էստեղ ա ապրե: Իմ կեսրեր էկե երեխեքին վերցե էկե: Ասում
էր բալա ջան, զոմեն Էդ սարի՝ վանքի յան, չգիտեմ ով կառտով էր ցանե, հինք

⁶ Նստելա-Հարսանիքին առաջին անգամ փեաայի տանը նստելիս հարսին տրվող նվեր:

ու էս Իլիչի պապան գիշեր գացած կառտով Էդքան տեղից քանդած, գողցած, շկած բերած: Էդմա դառը օրերով ա ապրած:

Էն ժամանակ միամիտ ին, շատ ուրախություն կար: Ասենք էս իմ տեքոր տղի՝ Լևիկի տղի խարսնսին իմ Սուսան արդեն 4 ամսական էր, ըսենց սաղ ազգով տկով, իմ կեսրար էնքան առավ գրկի մեջ խաղցուց, մե խատ Զասո ունինք՝ էսա Գյումշուտի, պարկցուցին գինին լցուցին բերան, կխմցուցին, ինչ ասես կենին, ավելի միամիտ ու խաղաղ:

Լիլիթ — *Ի՞նչ ճաշեր եք եփել:*

Տատի — Թանով՝ թանխուս կեփինք, կաթով՝ կաթնով, ոսպով ապուր կեփինք, ոսպով ապուրը չորթան կսարքինք, չորթանը կտորորին կենին թան, էդ չորթնի թանի մեջ ոսպ կքցին: Հետո ոշտա կդրին կքցին, քյալագոշ կասին: Էդի էդ վախտվա ամենասիրելի ճաշն էր: Ոչ բոլորն էր էդի կեփին: Մշոշ կեփինք, ավելով կեփինք, խրիսա կեփինք:

Լիլիթ — *Կնունք արե՞լ եք:*

Տատի — Կնունք շատերը տան մեջ կենին: Քահանա Բժնիյա (Բջնի)՝ մե խատ անգրագետ քահանա կար: Միշտ էլ ըտեղից ենք բերե: Իմ ախպոր կնիկ Ադավնիկը, որ հիվանդ էր, խոստացել էր յոթ տարի մատաղով էթեր Ամենասիրելի՝ Բժնի, ամեն տարի մի հորթ կվերցեր կեթին ընդեղ կմորթին կուտին, կխմին: Ես չեմ հիշում, որ գողտու լիներ: Էն ժամանակ, որ ես երեխա էի, մեր ժամը ճիշտ ա փակ էր, պայեստ էր՝ ցորեն կլցին: Բայց ընդեղ մե խատ փետից նաշ կար՝ փետից դագաղի պես մի բան էր էլի, որ մարդ կմեռեր, կեթին էդ փետի նաշը կբերին, մարդուն կտանից կհիչուցին փոս իրա շորով բանով, էդ նաշը էլի կբերին կդնին ժամու դուռ: Էն ժամանակ դագաղ չկար: Մի հատ էլ բոյով մարդ կար՝ կեսրարիս բարեկամն էր, ոտներն էլ բռնին ջարդին, որ նաշի մեջ տեղ տար: Ինչ ասես տեսան էլի, այ բալա:

Լիլիթ — *Հարսիդ շորը ո՞վ էր կարել: Կտորը որտեղի՞ց էիք առել:*

Տատի — Ռիման, իմ շորը Ռիման էր կարել: Գացինք հԷրևանից առանք, էդ էթուկ-դարձուկ տալս էլ յախալամիշ եղավ իմ պսակի շորից, էդ կտորից յոթ մետր առանք: Բերեցինք երկուսիս էդ շորից կարեցինք, մե խատ էլ ընձի ինք կտոր առել առանձին, էսի առաջին իրան մի խատ բլուզկա կտրեց կարեց, նոր էս մնացած, որ ընձի շոր կարեր: Հինքն ստից օղորթից կկարեր: Սպիտակ գույնի էր, բայց վարդերով, Ռիման էր կարել: Մենք շորն, իմ օղորմած

մերն կասեր շոր պախա բոխչա մեջ, յես քե պախսն մարդա մեջ, մենք շորն 2-3 տարի կխաքինք, չլվինք, կեթինք հարսանիք ա, կնունք ա, ծնունդ ա, կեթինք, կգինք, խանինք: Ոչ մենք քրտնքի խոտ կորոշինք, ոչ էլ ոչ մե բան, էտի կասինք լվանք խավն կթափի: Տեսքը, հա, չլվինք 2-3 տարի, իսկ մկա դոհց կխասինք տուն՝ կլվանք: Ես մի տարի գնացինք Բջնի, որ ձու կովցուց էդ վախսոն թե Զատիկի վախսոն էր: Ես շոր չունի, իմ ախպոր կնիկ մե խատ շոր՝ դեյրա տվեց, խաքա գնացի: Բայց ընձի մե խատ ծաղկավոր, բարակ շոր ունի, էտի խաքեր ի տակ, էդ գալոյ տվածն էլ խաքեր ի վրեն, գացել ի Բջնի: Ճամփեն անձրն բռնեց, գալոյ դեյրեն վախեցա խանեցի, էդ իմ շորով մացի, որ չփչանա: Ես 16-17 տարեկան էի:

Լիլիթ — (19)30-ականներին, (19)40-ականներին արդեն գյուղից հիշում ես, կուլակաթափ արե՞լ են, արսորե՞լ են:

Տատի — Էդ վախտերը չեմ հիշում, ազիզ, ես գիտեմ իմ ազգից իմ խորոխպոր տղեքին էրկուսին կուլակաթափ արած: Ուրեմն ասին կուլակաթափ արած, բայց չգիտեմ էդ ինչ էր կուլակաթափ ըլնելն:

Լիլիթ — Վանքի ուխտը միշտ նշվե՞լ է:

Տատի — Դե ըտենց տուն չկար, որ գառ չմորթեր, դժվարությամբ անում էին: Դե օրինակ մեզ գառ չկար, բայց իրար տուն բաժին կտանինք, եթե գառն կմորթին, 7ը տուն բաժին կտանին: Էն վախտ մատաղ էր համարվում, ով ուներ՝ կմատղեր: Վանքն շատ-շատ կեթին, անչափ: Ես 12 տարեկան եմ էղել, որ գնացել եմ վանք, ասեղ քցիր տեղ չկար, Էնքան շատ ին ժողովուրդ: Համ էլ էն վախտվա ճանապարհ շատ դժվար էր, ուրեմն մեկն կար, խփեցին: Մե խատ վայենի տղա էկել էր վանք, Քանաքեռ էր թե Արովյան էր կծառայեր, վանքի ուխտին էկել էր: Ըտան խփեցին մե խատ աղջկա համար, էդի Արմոն էր: Ես 12 տարեկան էի, էդի 70 տարի հառեջ, կուզեմ ասեմ տեղ սթար չկար: Մկա էդքան չեն գալում:

Լիլիթ — Իսկ փահլևան գալիս է՞ր վանքի ուխտին:

Տատի — Էղել ա ժամանակ, որ եկել ա, բայց ուրիշ տեղից: Շատ լավ չեմ հիշում, բայց էտ կլուրի դուռն կհավաքվին, կխաղին, ժողովուրդն էլ փող կտին, ունևորներն էլի, ունևորներն էլ լավ գումարներ կտին:

Լիլիթ — Դե լավ, հասանք երեխեքին, տարի ջան, ի՞նչ կպատմես, մամային ո՞նց դպրոց տարար, ի՞նչ էիր հագնում, ո՞նց էր սովորում:

Տատի — Սուսանս լավ էր սորվեր, իմ ճժերաց էրկուսը լավ սորվան, էրկուսը՝ չէ։ Սուսան ու Գագոն սորվան, Ժաննան ու Ռուզան չսորվան։ Հավետով կեթեր, մե խատ չարաճճի դասարան կար առաջին դասարան։ Շատ գոհ ին ծնողական ժողովներից, մե օր էլ դասատուներ կգին տներ կստուգին, եկել են մաքրություն ստուգելու, Սուսան տուն էր էղել։ Հա, Սուսանին 4 էր նշանակել գիտե՞ս ինչի համար, շիֆաներկին վարագույր պտի ըլներ էլի, չկար, հանել էր էդ վախտ Սուսան, լվացել էր, դրա համար բռնե 4 էին նշանակել։ Սուսան լավ ճարպիկ էր։

Լիլիթ — *Իսկ Նոր փարին ո՞նց եք նշել է՛ն վախարերը։*

Տատի — Էլի ունևորը կեներ, չունևորը չէր էնե։ Մենք ծանր ընտանիք ինք, ճիշտ ա հետ չինք մնում, բայց լավերի հետ ոտ էլ չինք կարե մեկնինք։ Ես ապրուստ չունի, բայց լավ հարգանք ունի։

Լիլիթ — *Որտեղի՞ց եք դուք եկել։*

Տատի — Մենք Ջուջանից ենք եկել։

Լիլիթ — *Ալաշկերտի՞ց։*

Տատի — Չգիտեմ էտի։

Լիլիթ — *բայց դուք վոշիկ⁷ եք։*

Տատի — Հա։

Լիլիթ — *Քա՞նի ախպեր են եկել, ե՞րբ, կհիշե՞ս։*

Տատի — Հենա ծառի վրեն Մերուժ գրե, էլի։ Պապին կասեր, իմ կեսրարի խերն խինգ ախպեր են էղել, Անդոն, Իսեն, Պագոն, Խաչոն, կասեր հինգ ախպեր ա եղած։ Հինգ ախպեր էլ իմ կեսրարն ա եղած, էրկու ախպեր գացին բանակ չեկան, էն մի ախպեր ազատ ախպեր ա էղե, կեսրարիս քուրն՝ խորքուր Հայաստան կասեր իմ Աղվան բանակ ծառայեց էկավ, բոխչեն կապեր ինք, որ պտի պսակինք, տարան բանակ, գնաց ու էլ չէկավ։ Մեկ էլ Ապեր Հենդոյ խեր Վարդանն չէկավ։ Ապեր Մացոն հէրևան կապրեր, լավ էլ պատիվ ուներ, լավ էլ ժողովուրդ ին, իրա ժողովուրդին լավ էլ տեղավորերին Սարի թաղ։ Էն էլ կխոսին կասին եսիմ սիրած ա ունեցե, կնգա քուր դեղ ա տվե թունավորե։ Մեկն էլ գատո Թորգոմն էր՝ Նոր Հաճն էր։

⁷ Վոշիկ անվանում են Ռշտունիքից փախստականներին։

Լիլիթ — *Ո՛հ նորոշեցիք, որ Գոհար քուրիկին ուզեք քեռուն:*

Տառի — Առանց Գագոյի խարիր (100) տեղ գացի ես: Մե օր մեկն՝ Ասիկի քուր Բջնի էր, ասեց աղջի, մեզի մե խատ լավ աղջիկ կա, արի տես, ունևոր են իրանք մթամ թե: Հետո ասեց փախցուցած հետ ա քերած: Գացինք Գագոյ խետ, Վալոդի հետ շատ տեղեր ենք գացել: Էդ աղջկան կուզինք, եթե կեղի: Գագոն սիրած ուներ, Քաղսիա թոռ էր, մեկ օր էդ աղջիկն էկավ հանդիպավ մեզի, տենամ սենց սպիտակ մագով էր, ասի էս աղջիկ սնկային ա: Վալոդի փորձից հեղնելով, Վալոդն էլ էր մի անգամ հընգել, ըստուն ո՛վ պտի վերցա: Լավն ա, սիրուն, տեսքով, բայց սնկային ա: Մե տարի էտի հընցավ, մե տարուց հետո ուրեմն էս իմ Գագոն նստեր դիվանուն՝ դիվանու վրեն նստուկ կմներ, նտեր կուշետկին՝ կուշետկի վրեն նստուկ կմներ: Հինքն ճարպիկ, սորվող երեխա էր, էտ վախտ քշվուկ: Այ մարդ, ինչի՞ց էր: Գացինք ծնողական ժողով դպրոց, Լիդա Դավթյան տնօրեն էր, Գագոն էլ կոմերիտության քարտուղար էր: Ասի Լիդա, Գագոն դուր չի գա ընձի, որտեղ կնստի, էստեղ կմնա նստուկ: Էրկու օր հետո դմփոց հեղավ թե Դոնարին ա կսիրա Գագոն: Դասատուն էր էն Մագդալյան ա, ինչ ա: Նստա ասի Գագո ջան, քո խեր սնկային ա, դեմքն տենաս որ փոխվեր ա: Ես ըտենց չեմ առե, բայց որ ըտենց ա էղե՝ ես ընդուց դժգոհ չեմ: Հմի ախպեր ջան, էտ աղջիկ ընտանիքի մեջ լավ բան չտեսե, ոչ խեր-մեր ա տեսե, բաժան ին խեր մեր, ինքն էլ սնկային ա: Հեզուց, որ շատանա դեմքն, չասես, որ բա դու մեր իր, որ փորձն ունիր՝ չասիր, հիմի չգիտեմ: Էտի եղավ պատճառ թե ինչ, չգիտեմ, մե օր էս կյանքի կառուսել կա է՛, որ ցույց կտին, մե օր Գագոյին ասի Գագո, ես քեզի չթողի, որ դու էդ աղջկան առնիր, ասեց մամա, մեկ էլ էտի չհիշես, որ ես առնի, քեզի չի նայե: Եկանք վերջ վիրն ուզենք, վիրն չուզենք, իմալ էսենք, իմալ չէսենք, մե օր Վալոդն ասեց աղջի, մեր գեղացի մե աղջիկ չուզե՞նք: Վալոդ, մեր գեղ հարմար աղջիկ չկա: Վալոդ ասեց աղջի Լիդա, Ջանշիկի աղջիկ իմա՛լ աղջիկ ա: Ես Ռիմայ խետ դպրոց եմ սորվե, մի օր հեղա ասի էթամ, տենամ: Գագո, ասի, գնա տես ապտեկայա ինչ ա, ծամոնի ցեխ ուներ քեռին, իրանք էլ էստեղ կաշխատին: Գագոն թե իմալ էր տեսե չգիդամ, ես էլ մի օր գացի մտա ըտեղ, տեսա՝ հա՛: Ասի լա կայնի Լենայ զանգեմ, իմ խորոխպոր աղջիկն ա, հէրևանից կգին Լուսիկի խետ: Գացի Լենայենց տուն, Լենայ ձեն տվի, հեղավ, ասի Լենա, լա արի, կասեն ձեր տուն սրբիչ ա կծախեն, էդ ի՞նչ սրբիչ ա: Ասեց այ Լիդա, սրբիչ ծախին պրծան, նոր ա՛ կուզես: Ասի Ջանշիկի աղջիկ իմա՛ աղջիկ ա, որ ուզեմ իմ տղին: Լենան ասեց իմա քաղցր ա, իրոք

իմ խարս քաղցր ա, էտի ճիշտ ա, գովաց: Կուզեմ ինչ ասեմ, տեքոր երեխին, որ էտենց ցավալով, գովալով էլի պատմեց, եկա ասի այ Վալոդ, Լենա էդմալ գոհ էր, կասեր էնմալ թխվածք կենա, էնմալ լավ երեխայա: Վերջ, հեղա հառավոտ ժաննայ խաբարն էկավ, հիվանդանոցն ա, լավ չզգացե, Գուրգեն ասե կայնի տանեմ հիվանդանոց: Հեղա հառավոտ, որ գնամ ժաննայ տենալու: Հեղա ավտոբուս, էս Գոհար ավտոբուսի մեջն ա: Գացի ժաննային տեսա էկա, էրգրորդ օրն էլ զացի, որ էլի տենամ, էլի ավտոբուս հեղա, էլի Գոհար ավտոբուսի մեջն ա: Շորն ա տվե քիմնաքում, էրգրորդ օրն էլ կեթա, որ բերա: Ես էլ հիջա, տեսա Լեվիկի կնիկ Մայրան էլ կայնե, որ կեթա: Ասի աղջի Մայրան, էտա Ջանշիկի աղջիկ իմա՞լ աղջիկ ա: Ասեց այ Լիդա, իմալ լավ երեխայա, շատ լավն ա, ասեց, իմ Անժելի խեղո որ մեր տներ կգա, իմ հավեա կգա: Ըտենց հըմեն գովացին, քյասար ասած իմ տղեն էլ համաձայն էր, ուզինք: Մե երկու խոքի էլ ընձի քրվին, թե բա էտի քո տղի հետ կսազա՞ր, ինչ գացիր ընտրիր: Մեկ էն Սուրիկի կնիկ օղորմած, մեկ էլ Պուտոն ընձի կքրվին: Հաա, էդ ա հըլնելու բան հեղավ, գոհ եմ իմ Աստծուց, շնորհակալ եմ, իմ խարս շատ լավն ա:

Լիլիթ — Իսկ հարսանիքը ո՞նց պլանավորեցիք, ինչ արեցիք, ոնց թաղարուքը տեսաք, քանի օր տևեց:

Տատի — Ընդամեն երևի մե ամիս էլ չմնաց նշանլու: Հա, շուտ բերինք, վայթե ապրիլու 15-ին հարսանիքն ա էղե: Մարտի 29-ին իրա ծնունդն էր՝ արդեն մե քանի օրվա նշանլու էր: Էսա գառածի տեղ մե 3 խատ ծառ կար, քաշինք, ծառերը կտրինք, պալատկա զարկինք: Դրա տակ էրեցինք, մեր հարազատներով հավաքվանք: Խացն մե 3 օր հառեջ թխեցինք, միս մորթեցինք: Ցուլիկ մորթինք: Կոտոշներին լենտ ինք կապել, դիոլ-գոտնով, շատ մարդ: Հարսն, խնամիներն էլ կզին, զախիրին պիտի գան, բա ոնց: Բայց մեր խնամիները զախիրա չուզին: Էդ խնամիքին բաժին պիտի տան էլի, բայց մեր խնամին բաժին չուզեց: Հառավոտ հեղանք, կերան, խմին մե պարտյա, նոր գացին խարս բերին: Ոտով գնացին, ամբողջ ճանապարհին երգելով, պարելով, տաշի գոռալով:

Լիլիթ — Ուրբաթ օրը միս մորթել արեցիք, հինգշաբթի հաց թխեցի՞ք: Ես հիշում եմ, որ էդ առաջին մաղը ես մաղեցի քեռու հարսանիքի:

Տատի — Փող քցեցին:

Լիլիթ — Հա, մեջն էլ փող քցեցին: Հիմա ուզում եմ հիշեմ՝ ինչի՞ իմ ձեռքը փվեցիք, ինչ էր էլի նշանակում:

Տատի — Ջահել աղջկա ձեռն կտին: Փողն էլ երևի առատության, չգիտեմ՝ ինչ նշան ա, բայց դե օրենքով պիտի տան էլի:

Լիլիթ — Այսինքն հարսանիքի առաջին մաղը, այյուրը պիտի ջահել երեխա մաղի՞:

Տատի — Հա, հա: Անձրև էր, ձյուն շլոփ, պալատկեք կկախվին, վերցրինք ջրեր կթափվեր, առատ-առատ բան էր (ծիծաղում է): Հելանք հարսանիքից հետո էլ, հելանք ծառ ինք առե, օդորմի Գուրգենին, Գուրգեն էկավ, էտ ծառեր տվեց Գագոյ, Գոհարին, թե բա, եկեք, տնգեք, բերքատու էղեք: Փառք Աստծու, էս տարի կարտոլ ցաներ եմ չեղե, Աշոտ՝ հարևան Աշոտ կասա էտ Գոհարի ցանուկ կարտոլն ա, չեղե: Ասի մեռիմ Գոհարի ճառ ու ճղին, Գոհարին ճառ ու ճյուղ չունի, որ կարտոլ չեղե: Մկա հելե ընձի հընցե, Գոհար կասա Աշոտին ասել ե՞ս գա տենա (ծիծաղում է):

Լիլիթ — Կոլխոզից ինչ կհիշես, տատ, ո՞նց ցրեցին:

Տատի — Կոլխոզ ցրին, որն օգտվեց, որն չօգտվավ, հըմեն սարքին գոմեր, սարքին պրծան, քանդին մեր դառը տանջանք ամսական կըղրին: Երբ կոլխոզ քանդվավ, ամեք իրանց վերցրին, ես գացի մի գիշեր քնա գոմեր, ինչ ա մե խատ պստիկ հորթիկ բերի: Մի օրն էլ ես, Վալոդ հելանք գառներ տարանք արոտ: Գագոն հելե էթա կոլխոզ՝ հմեն բաժնած: Մե խատ կոլ ա մնացե գոմն, էդ մե աշքն քոռ էր, ոչ մեկ չէր տարե: Էդի առավ էկավ:

ՋՈՒՆԻԵՏԱ ՄԿՐՏՉՅԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երևան

Ընդհանուր ծրագիր՝ 20-րդ դարի Հայաստանի բանավոր պատմությունների հավաքագրում և հանրայնացում

Հարցազրույցի կարգավիճակ՝ բաց

Զրուցակցի անուն՝ Զուլետա Մկրտչյան (Զուլետա)

Ծննդյան թիվ՝ 1949 թ.

Զրուցավարի անուն՝ Լիլիթ Մկրտչյան (Լիլիթ)

Հարցազրույցի վայր՝ զրուցակցի տուն

Զրույցի ամսաթիվ՝ 23 հուլիսի, 2019թ.

Զրույցի լեզուն՝ հայերեն

Վերծանողի անուն՝ Լիլիթ Մկրտչյան

Վերծանության ամսաթիվ՝ 3-10 սեպտեմբերի, 2019թ.: Վերծանվել է այն տարբերակը, որը ձայնագրվել է:

Կենսագրական տվյալներ.

Ծնվել է 1943 թվականին Կոտայքի մարզի Սոլակ գյուղում: Ամուսնացել է Երևանում, ունի երեք երեխա, թոռներ, մեկ ծոռ: Այժմ չի աշխատում, աշխատել է ժամացույցի գործարանում:

— Ես՝ Զուլիետա Գագիկի Մկրտչյանս, ծնվել եմ Սոլակ գյուղում՝ Հրազդանի շրջանի Հրազդան քաղաքի հիվանդանոցում, 1949 թ. հունվարի 3-ին: Մանկապարտեզ չենք գնացել, մանկապարտեզ չի եղել: Մեծացել եմ Սոլակում, սովորել եմ գյուղի դպրոցում, 8-ամյա դպրոց էր, դրանից հետո միջնակարգը շարունակել եմ Հրազդանի դպրոցում, ավարտել եմ ու ամուսնացել եմ: Առաջին դասարանս ըտենց չեմ հիշում, բայց հիշում եմ, որ ես ու Մելսը՝ մեծ ախպերս, իրար հետ գնում էինք, ինքը շատ լավ էր սովորում, տառերը արդեն գիտեր դպրոց գնալուց, գնացինք, էդ դիրեկտորը չթողեց, ասեց, որ իրա տարիքը չի լրացել, Մելսին հանեցին տուն ուղարկեցին, ես նստեցի առաջին դասարան: Ուզում էինք իրար հետ դպրոց գնայինք: Լավ էի սովորում մինչև 8-րդ դասարան, ու Հրազդանում էլ ոչինչ արդեն, դե էդքան շատ չէի հասցնում լավ սովորել, որովհետև գնալ-գալը շատ դժվար էր, տրանսպորտ չկար: Հետո էլ ուսումնա էլ չշարունակեցի: Հրազդան գնում էինք կամ մի հատ ավտոբուս էր տանում, կամ աշխատողներ կային, որ գյուղից տանում էին Հրազդան մեքենաներով, էդ մեքենան էր, ժամանակ ա եղել ոտքով գնացել ենք Հրազդան, ոտքով եկել ենք Հրազդանից: Էն Երևանյան փողոցի վրայի

դպրոցն էր՝ հիվանդանոցի դիմացը: Հին դպրոց էր, 2 տարի ըտեղ եմ սովորել ու ըտենց սովորելս վերջացրել եմ, ամուսնացել եմ Երևանում, ունեցել եմ իրեք հատ երեխա, մի տղա, երկու աղջիկ, հետո.... Վերջը հետո աշխատել եմ, երեխեքս մի քիչ մեծացել են, աշխատել եմ ժամացույցի գործարանում և հետո.... [19]71-2-3 թվերին էր: Լուսոյին ունեցել եմ, դեկրետ եմ գնացել, դեկրետից հետո նորից գնացել եմ աշխատել եմ: Աշխատել եմ մինչև Յուրիկի հիվանդանալը, հաաա, մինչև Յուրիկի հիվանդանալը, 1988 թվին ես դուրս եմ եկել գործարանից, արդեն Յուրիկը հիվանդ էր: Գործարանում ժամացույցի մասերն էինք հավաքում: Առանձին առանձին մասերն հավաքում էինք, որ գնում էր զբոռկայի, ընդեղ հավաքում էինք ժամացույցներ՝ սեղանի երաժշտական ժամացույցներ էին: Ըտեղից էլ հետո աշխատել եմ մի երկու տեղ: Քանաքեռում կարի ցեխ կար, ընդեղ էինք աշխատում ես ու Նունեն: Տղամարդու վերնաշապիկներ էինք կարում՝ սառուշկեք: Հետո էլ դրանից հետո էլ աշխատանքի տեղ չեղավ, դրանից հետո նստել եմ, մինչև հիմա... (ծիծաղում է): Թոշակի եմ անցե... 62 տարեկանում, էդ թիվը որ թիվն էր չեմ հիշում: Երեխեքիցս տղես ամուսնացել ա, ունի երեք երեխա, ծոռնիկ ունեմ արդեն (հպարտանում է) և... տենց ապրում ենք:

Լիլիթ — Հեղ զանք դպրոցական փառիներին՝ գյուղին, կհիշե՞ս գյուղում ինչ միջոցառումներ էիք կազմակերպում դպրոցում, ի՞նչ եք արել, ի՞նչի եք մասնակցել...

ՋՈՒԼԵՏԱ — Գյուղում, որ ասեմ ըտենց միջոցառումներ, բան էտենց...: չեմ հիշում: Դպրոցում էն ժամանակը էտենց բաներ էդքան չկար, ո՞վ էր էդքան բաներ անում: Մայիսի 1 (մտածում է) չեմ հիշում, չէէէ, ոչ էլ հիշում եմ ճիշտն ասած, կարող ա՞ պա...չէէէ, էն ժամանակ ո՞վ էր գյուղում պառադ գնում, կամ պառադ տանում: Մենակ նոր տարուն կույուկներ էին տալիս, այ հիշա, արդեն մեծացել եմ (ծիծաղում է), կույուկներ էին տալիս, մեջը կանֆետներ: Սովորական հասարակ կանֆետ էր էն ժամանակվա ըրըը, բան, մի հատ մանդարին, մի հատ խնձոր, ըտենց, ըսենց թղթից (ձեռքով կույուկի ձևն ու չափն է ցույց տալիս) կույուկներ սարքում էին, հերթով երեխեքը դասարաններով գալիս էին ստանում էին գնում էին: Ոնց որ տոնաձառ էլ կար, էտի չեմ հիշում, բայց էդ կույուկները հիշեցի, որ տալիս էին: Տունը տոնաձառ դնում էինք, խաղալիքներ կախում էինք, կարգին կանֆետ, խնձոր, մանդարին, ըտենց թելերով կապում էինք, հետո բամբակները, հիմա բամբակ չեն քցում, չէ, բամբակները սեեեննցց (ձեռքով գծելով ցույց է տալիս) քցում էինք տոնաձառի վրա,

տակն էլ սիրուն բամբակ էինք դնում, մի հատ էլ ձմեռ պապի թե որտեղից, ով ուներ դնում էր, ով չուներ՝ չէր դնում: Ըտենց տոնածառը բան էինք անում դնում էինք:

Դպրոցում տանում էին, մի հատ հողամաս ունեինք վերևը, էս աշխատանքի ժամերին տանում էին էդ դպրոցի հողամասը մշակելու՝ քաղհան էինք անում, ջրում էինք (մտածում է), ըտենց բաներ: Ուսուցիչը, աշխատանքի ուսուցիչը տանում էր ընտել աշխատում էինք, գալիս էինք: Էն ժամանակ եղբան բաներ չի եղել, հետո ես չեմ մասնակցել: Ասենք մաման աշխատում էր, էդ տան հոգսերը ես էի անում, ախպերներին լվանալ, մաքրել, թափել, տուն, ամեն ինչ: Ես հենց դասերը պրծնում էր վազում էի տուն, որ հասցնեմ համ դասերս անեմ, համ գործս անեմ, որովհետև մաման աշխատում էր, մեծն էլ ես էի: Շաբաթօրյակներ ա եղել, շաբաթօրյակներ ոնց որ եղել ա, ըտենց դասարանները մաքրել ենք կամ հերթապահ կար, ամեն օր դասերից հետո զույգով մնում էին հերթապահ, դասարանը մենք մաքրում էինք, բայց ընդհանուր հավաքարարներ կար, հավաքարարներն էին անում էդ մաքրությունը: Ըտենց բաներ շատ չէին անում էլի աշակերտները: Էն ժամանակ մենք ուսուցիչներին տեսնում էինք փողոցում, պտի ուսուցիչը չտեսներ, որ իրա աշակերտը փողոցում կանգնած ա: Հենց որ էն կողմից հանկարծ տեսնում էիր, որ գալիս ա, փախնում էիր մտնում էիր տուն, որ չասեր, առավոտ պիտի ասեր դու ի՞նչի էիր փողոցում կանգնած, դաս չունեի՞ր սովորելու: Մենք ունեինք մի հատ Կարապետյան՝ ինքը շատ լավ դասատու էր, աշխարհագրության դասատու էր, Երևանից էլ գալիս էր Սուլակ դաս էր տալիս, ըտենց... Ասենք էն ժամանակվա աշակերտը ամաչում էր, հիմիկվա աշակերտների նման չէր (ծիծաղում է): Հատուկ համազգեստ ունեինք՝ ֆորմա էր, սպիտակ գոգնոցով... բանդիկներով: Գալիս էին Երևանից առնում բերում էին: Առավոտ զանգը որ տալիս էր, դռան վրա կանգնած էր ջոկատավարը՝ հերթապահ էին նշանակում կամ ջոկատավար կամ մի ուսուցիչ, եթե դու էդ օր մտնեիր դպրոց առանց աշակերտական համազգեստի՝ չէին թողնում, ասում էին գնա տուն, մանավանդ որ փողկապներ էին կապում, հոկտեմբերիկի նշաններ կար: Հոկտեմբերիկ դարձել եմ, բայց չեմ հիշում ոնց: Ինչ որ հարցեր էին տալիս, ասենք ինչ որ խորհուրդ էր ըտենց էլի, նստում էին հարցեր էին տալիս, պատասխանում էիր, եթե պատասխանում էիր՝ տալիս էին: Իսկ հետո առաջին դասարանցիներին լրիվին տալիս էին, ըտենց: Պիոներ էլ եմ եղել, կոմերիտական էլ եմ եղել, բայց չեմ հիշում, որ ասեմ հիշում եմ ոնց ա եղել, ոնց ենք...

Վզկապ կապել եմ, վզկապները հարթուկում էի ամեն օր, պտի հարթուկած լիներ իմն էլ, տղերքին էլ (ծիծաղում է): Տղերքն էլ զատոտ սպիտակ սառույզկա, սև շավար էին հագնում: Ախպերների համար պատասխանատվությունը ես էի կրում, ու ամեն առավոտ պտի սառույզկեքը, շավարները, հարթուկած փողկապների հետ դրած իրանք պտի դպրոց գնային, որ մի հատ փոշի չլիներ: Հետո որ հետ էին գալի կեղտոտած, փոշոտած, ծեծում էի (ծիծաղում է): Իմը, Մելսինը... ամեքինս մի տարի ա տարբերությունը, մենակ Մերգեյինն ա անցե, քանի տարի, չգիտեմ... Մերուժը ո՞ր թիվն ա... [19]53 ա, թե [19]54 ա՝ չգիտեմ: [19]57-ն էլ փոքրինն ա, մի քիչ Մերգեյինն ա տարբերություն, թե չէ մենք չորսս ամենքը մի տարի տարբերություն ենք ունեցել: Տատին ու պապին իրար հետևից ունեցել են մեզ (ծիծաղում է): Տղերքին օրինակ Մելսը, որ ոչ մի մասնակցություն չի եղել, ինքը ինքնուրույն, ինքը դեռ դպրոց չէր գնում, բայց թերթ էր կարդում: Մենք մի հատ հորողբեր ունեինք՝ բիձիկ Նոտոն, գալիս էր ամեն օր ըսենց բան էր տալիս (ձեռքով թղթի կտոր է ցույց տալիս), ասում էր կկարդաս կտվորես, որ ես վաղը գամ դու կարդաս՝ ես լսեմ, տեսնեմ սովորե՞լ ես: Մերոժն էլ ա լավ սովորել, Մերգեն... Լյովան՝ չէ, Լյովան միջակ էր սովորում: Ասենք ըսենց չի եղել, որ ես նստեմ, ես հագվիվ հասցնում էի իմ դասերը սովորելի, տան գործը անելի, իրանք իրանց սովորում էին: Հետո պապան շատ խիստ էր սովորելուն, ինքը, որ ծնողական ժողով էր գնում, մենք անհամբեր սպասում էինք: Լյովան շուտ պառկում էր, որ պապան չգար ջղայնանար(ծիծաղում է), գիտեինք, որ Լյովան բան ա, մի քիչ թույլ ա: Հանկարծ երեքները շատ ըլներ, կամ չորսերը՝ կգար կխոսեր: Ինքն էլ բան էր ծնող կոմիտեի, դպրոցի ծնող կոմիտեի նախագահն էր: Էդ լավ հիշեցի, որ գնում էր ժողով, ասում էր հանգարծ պտի բողոք չըլնի (ծիծաղում է), ըսենց: Դե էն ժամանակ սովորում էինք, օգնել չկար: Ասենք նստում էիր դպրոցում, քեզ դասատուն նորմալ սովորացնում էր, գալիս էիր տուն, տունն էլ ոնց որ կրկնողություն՝ սովորում էիր, հիմիկվա նման չի ասենք, նստես, ձեռքից բռնես, գծես, չգիտեմ:

Ախպերներս չարություն անելին՝ ծեծում էի: Մերուժին ծեծել եմ(ծիծաղում է): Ուրեմն տները մաքրել էի, էն ժամանակ էլ պոլերը կարմիր ներկած էր, դե որ մաքրում ես, փայլում ա չէ՞, գալիս էր ցեխոտ ոտերով, էդ օրը էկավ ցեխոտ ոտերով: Ասեցի չգաս առաջ, ասեց պիտի գամ, ասեցի չգաս, տես կծեծեմ: Մեկ էլ չսեց ինձ, էկավ ըսենց միևնույն ընդեղ (ձեռքով ճանապարհն է գծում ու

ցույց տալիս) ու ծեծեցի Մերուժին, փեճի շշով էլ ծեծեցի(ծիծաղում է): Պատկած սենց լացում էր (ձեռքով գետնին պատկած է ցույց տալիս), մաման էկավ գործից, ասեց էս ինչ ա եղել, ասեցի ծեծել եմ: Ըսենց ջղայնացավ, ասեց ախչի, էսքան ժամանակ ես իմ երեխեքի վրա ձեռք չեմ բարձրացրել, ինչի ես... ասում եմ բա որ չի լսում՝ պտի ծեծեմ (ծիծաղում է): Ըտենց էլ իմ երեխեքին էի ծեծում, որ չարություն էին անում՝ ծեծում էի: Ասում էր ախչի, դու քո երեխեքին էլ կծեծես, ասում էի հաաա՝ մամա, ծեծում եմ, որ խելոք երեխա դուրս գան, էս վախտ ըտենց էր (ծիծաղում է): Դե մենք էս հայաթը փոքր, նեղ հայաթ էր, ուրեմն տալը, հորոդոր երեխեքը բան, էդ սաղ էդ հայաթի մեջ էին, մեկ էլ տեսնում էիր իրար հետ կովում էին կամ բան էին անում, ես էլ ջղայնանում էի, ամենքին մի հատ տալիս էի, բերում էի ներս, ասում էի, որ կռիվ եք անում, ուրեմն էլ դուրս չգաք: Չսայած էդքան կովարար չէին իմ երեխեքը, իրանք մյուսների հետ էլի, որ կռիվ էին անում ըտենց բան էի անում, ամենքին մի հատ տնայցնում էի (ծիծաղում է): Էտի արդեն նոր տանն էինք: Հին տնից մենակ ես հիշում եմ, որ պապիկս ընդել ա մահացել, ես էդի ընե՛նց եմ հիշում: Չգիտեմ երևի մի 4-5 տարեկան էլ չգիտեմ կայի թե չկայի, պապիկը էդ հին տանն էր մահացել, մեզի տարան էս մյուս Հայկանուշ տատիյենց տանը, դե սելաֆի էս կողմն էր չէ՞: Քեռի Հենդոյենց տուն տարան մեզի, էդ ժամանակ ես կայի, Մելսը կար, Լյովան էլ կար, Մերուժն էլ բալուրի երեխա էր: Տարան ընդել ու ես քեռի Հենդոյենց հայաթից նայեցի տեսա, որ էդ մեր դքով, մեր էս հիմիկվա տան դքով պապիին տանում են թաղելու: Էդի մինչև հիմա աչքիս առաջ ա ու հիշում եմ, որ, հա էդ հին տանը ըտենց իրար հետ հորոդորն էլ, որ մենք իրար հետ մնում էինք, մի հատ սենյակ, մի հատ միջանցք էր: Հացատունն էլ ամի Լութոյին որ առանձնացրեց պապան, առանձին ընդել էր ապրում: Ընդել մնացին մինչև էդ վերևը տներ սարքեցին, ամի Լութոն գնաց ընդել: Ամի Լութոն ամուսնացել էր: Ըտել Մագդան ա մեծը իրանց, չէ, Զարգիկն ա մեծը, Մագդան... Մագդան Էրևանում ա ծնվել: Մենք ամեն տարի էս ժամանակ պապին՝ պապան մատաղ էր անում: Հավաքում էր բոլոր ազգ ու տակին բերում էր Էջմիածին, ընդել մատաղ էինք անում, նվագով, պարով մե՛ծ քեֆ էինք անում: Էդ օրը մենք հավաքված եկել ենք Սարի թող մամայի հորոդոր տունը՝ պապաշ Գալուստի տունը, որ մնանք գիշերը ըտել, առավոտ շուտ գնանք: Գիշերը մենք քնած ենք, մեկ էլ մաման եկել ա ասում ա Ջուլիկ, վեր կաց, Զարգիկին պահի, Շուլիկին տանում եմ հիվանդանոց (ծիծաղում է): Էդ գիշերը Շուլիկին տարան հիվանդանոց, ծնվեց Մագդան: Էդ ամբողջ օրը գնացել ենք էդ մատաղին, էս Զարգիկը

ոչ մեկի մոտ չէր գնում, նկար էլ ունենք տունը: Զարգիկին գիրկս կերցրել եմ, լացել ա, եսիմ ինչ, պահել եմ մինչև նորից ատել հետ ենք գնացել գյուղ: Մագդան ո՞ր թվին ա ծնվել... [19]61 թիվը: Հիշեցի, [19]61 թիվն էր Մագդան: Ըտենց Մագդան եղավ Էրևանի ծնունդ:

Էդի իրա մոտ ըտենց սովորություն էր, ամեն տարի մատաղ էր անում: Հավատացյալ չգիտեմ, բայց անում էր, ու էն ժամանակ որ ասենք կոմունիստներին չէին թողնում, շատ ժամանակ էլ գաղտնի էինք գնում էլի, բայց պապին միշտ մատաղ արել ա: Ես հիշում եմ այ էդ երեխա ժամանակից, որ մենք միշտ մատաղ անում էինք, ու գյուղում չէինք անում է, Էջմիածին էր տանում անում, ըտենց տեղեր էր տանում: Ու գիտես ինչով էինք գալիս էն ժամանակ, ինչ մեքենա՝ գոռզավոյ մեքենայով կամ մի հատ ավտոբուս կարենար վարձեր բերեր: Ըտենց, հավաքում էր բոլորին իրա քուր, ախպեր առնում գալիս էր մատաղ էր անում, ըտենց էր, չգիտեմ: Հիմա կարող ա ինչ որ բանի համար ինքը որոշել ա, արել ա, բայց միշտ եկել ենք:

Էդ ժամանակ ուրեմն հորքուր Գեղեն, հորքուր Հեղուշը ամուսնացել, գնացել են: Ես հորքուր Գեղեյի հարսանիքը չեմ հիշում, բայց ինձի ասում էին դու էլի լացում էիր, իսկ հորքուր Հեղուշի հարսանիքը հիշում եմ, որ եկել են հարսանիքին իրան տանելու՝ լացում եմ... Էդ շորը բռնել եմ չեմ թողնում, տեսան որ չէ, չեն կարացել իմ վրա ըտենց ես իրանց շորը բռնած, ձմեռ... գնացել եմ: Դե էդ ժամանակ ոտքով էին տանում, մեր տնից գնացել եմ մինչև հորքուր Եղուշի կեսրարի տուն: Հետո հարսանիքը վերջացել ա, ասել են, որ ինձի տանեն, չեմ եկել: Ես հորքուր Հեղուշի հետ էնքան կապնված եմ եղել, իրա կողքը քնել եմ, իրա ծոցը, իրա հետ, մինչև վերջ էլ հորքուր Հեղուշի հետ ես շատ կապնված եմ եղել: Էդ ժամանակ...երևի.. չգիտեմ մի 4-5 տարեկան էի: Ես ամի Լութոյի հարսանիքն եմ հիշում, որ ես արդեն ահագին աղջիկ էի, 7-8 տարեկան:

Էդ հարսանիքները 3 օր հարսանիք էին անում, ուրբաթ օրը կով էին մորթում, էթում էին աղջկա տուն, փայ էին տանում, տղու տնից էթում էին նվագով ընդեղ, պարում էին, ինչ որ բաներ էին տանում խնամու տուն: Հետո գալիս էին էդ գիշերը պարատուն էին անում, ըտենց գյուղում մեծ հին տներ կային՝ հացատներ, ըտեղ նվագով բանով երկու կողմիները գնում էին մինչև լուսադեմին պարում էին: Նվագում էին, պարում էին, ջահել աղջիկ, տղա բան, ըտենց ու նոր բաժանվում էին տնելով: Շաբաթ օրն էլ գնում էին հարսին բերում էին, կիրակի օրն էլ խնամականչ էր լինում: Խնամիներին էին բերում,

նորից 3 օր հարսանիք էին անում (ծիծաղում է): Կոնախլխն էր, հա, կիրակի օրը կոնախլխն էր արվում: Կարմիր խնձորն էլ դե երբ որ էդ արարողությունը կատարվում էր, հեղնում էին, սինի էին կապում, մեջը խնձոր, միրգ, չարազեղեն, կոնյակ էին դնում ու ըտենց տալիս էին ասենք կամ տղու քուրը, հորքուր ա... էն ժամանակ կնանիք էին գնում, մեծ կնանիքով, գնում էին աղջկա տուն, տանում էին ընդեղ նվերներն էլ ստանում էին, գալիս էին (ծիծաղում է):

Հարսանիքներին մեր հայկական պարեր էին... ժողովրդական, սևանի կար է, մի ժամանակ սևանի էին ասում, էդ նվագն էին տալի, հետո գյովընդ էին բռնում: Կլառնետ էր էն ժամանակ, մեկ էլ դուդուկ, էդ պարերը նվագում էին, հետո էդ ծանր պարեր էին, հետո մոմեր էին տալի հարսին էլ պարացնում էին, մոմերով պարը պարում էին, ըտենց պարեր էր էլի: Մենք ունեինք գյուդում: Գյուդում կար մի հատ դիուլչին, դիուլչի Հովո էին ասում թե ինչ ա... կոլտ մարդ էր ինքը ըսենց (ձեռքով ցույց է տալիս), էդ դիուլն էլ իրա բոյի չափ, խփում էր դըխկ, դըխկ, դըխկ, դըխկ... հետո որ առաջին պարը պարացնում էին ասենք հարսին, կամ էդ գյովընդը որ պարում էին չէ, էնքան ինքը դըմփ, դըմփ, դըմփ, դըմփ դըմփ էր անում, մինչև քավորը գնար իրան փող տար: Փող էր տալիս ըսենց՝ խփում էր ճակատին էդ փողը (ծիծաղում է), նոր ինքը շարունակում էր էդ իրա նվագը, որ պարեին: Ըտենց էն հիիի՜ն աղաթներով հարսանիք էր:

Միսը մորթելիս հավաքվում էին հարազատներով, ասենք ամբողջ հարսանիքավորները չէ, բայց հարազատներով: Էլի ահագին մարդիկ հավաքվում էին, էդ կովը պտի... գյովընդ էին բռնում, նվագում ու կովը պտի մորթեին: Էդ գյովընդի էդ նվագի տակ կովը մորթում էին, քերթում էին, չգիտես ինչ: Էդ կով մորթելու արարողությունը որ անում էին, ընդեղ էլ մի սեղան էին դնում, ամենքն ասենք շնորհավորում էին, խմում էին, մնացած ջահելությունն էլ երգում էին, պարում էին մինչև կեսգիշեր, մինչև միս մորթելը պրծնում էր: Ըտենց հին աղաթներով հարսանիքներ (ծիծաղում է): Կոնախլխին ասենք որ կանչում էին, էն ժամանակ հարսի մերը հարսի հետ չէր գնում, հիմա ասենք հեղնում ես գնում ես խնամիներով հավաքվում, գնում եք ռեստորան, բայց էն ժամանակ հարսի հերը չգիտեմ, ոնց որ գնում էր, բայց մերը չէր գնում հարսի հետ հարսանիք: Մնում էր, երկրորդ օրը փեսան ազաբաշու հետ գնում էին խնամու տուն, հրավիրում էին, նոր մերն էլ հետները գալիս էին, էդ հարսանիքը շարունակում էին: Ըտենց կոչվում էր կոնախլխ, յանի խնամիներին կոնախ են քերում:

Հարսանիքը շաբաթ օրը անում էին տղու տունը, թե ուրբաթ օրն էին անում..., չէ, շաբաթ օրը անում էին աղջկա տունը, կիրակի օրն էլ անում էին տղու տունը: Էթում էին աղջկա տուն հարսանիքը անում էին, երգում էին, պարում էին, բայց դե որ ասես հարսի շոր էին հագցնում բերում՝ չէ: Հետո նոր մյուս օրը գնում էին, նվագով բանով հարսի շորը հագցնում էին: Էտի կիրակի էր: Շուկիկի հարսի շորը հիշում եմ: Էն ժամանակ շիֆոն էին ասում, շիֆոնից կտոր էր գլատկի, ընում էր կապույտ գույնի, զալո Շուկիկինը ընենց լավ կապույտ գույնի շիֆոն էր: Պարտնիխա⁸ կար, տանում էին էդ պարտնիխան կարում էր, կտորն առնում, տանում կարում էին, հագցնում էինք, իրա սովորական շորն էր լինում էլի: Ըտենց որ ասեմ հագարից մեկ որ սպիտակ էղներ, ով ինչ գույն կարում էր՝ առնում էր: Կոնախլիսը երկուշաբթի էր արդեն գալի ընգնում, հա: Նոր հարսին հարսի շոր հագցրած բերում էին, նորից, համարյա էն որ ասում են յոթ օր յոթ գիշեր հարսանիք էին անում էլի: Շատ ժամանակ էլ ձմեռ էին անում հարսանիքը, աշունն էին անում, էն ժամանակ էլ ձմեռ աշունը ինչ կար, էդ կով ոչխար ա գնում թողնում, իրանց գործը անում էին, գնում էին հարսանիք: Ըտենց էր, ասենք հիմնարկություն չէր, որ չկարենայիր գնայիր աշխատանքի:

Հարսանիքի ուտելիքը էն ժամանակ սենց շատ զակուսկեղեն բաներ չկար, դնում էին խաշլամա, խորոված էլ չէին անում, էն ժամանակ ո՞վ կարար խորոված աներ: Խաշլամա էր, թթու էր, կանաչի էր, պանիր էր, ասենք որ մի քիչ հարուստ էիր՝ կարող ա մի քիչ լավ բաներ: Մնացած ըսենց սովորական ...բաց օղի, գինին՝ բացած գինի ասենք, ես ըսկի չեմ էլ հիշում լիմոնադ, լիմոնադ էլ երևի էն առաջվա շշերով լիմոնադներն էին, էդի ըսկի չեմ էլ հիշում: Բայց գիտեմ, որ ասենք էդ հարսի տունը փայ էին տանում, գնում էին ասում էին գնանք Արանից, էդ Արտաշատի, Արարատյան դաշտավայրի կողմերին ասում էին էթանք Արանից, էթում էին էդ քաշած գինին ու արաղը առնում էին բերում էին ու էդի օգտագործում էին հարսանիքի սեղաններին:

Լիլիթ — Քո պապիի մասին կպարմե՞ս, անունը ինչ էր, որ ասեցիր հիշում ես որ մահացել ա, ուրիշ բան հիշո՞ւմ ես իրանից:

Ջուլետ — Պապիս անունը Գարեգին էր, պապս շատ, էնքան բարի մարդ ա եղել, տատս պատմում էր, ասում էր, որ էն ժամանակ իրա ախպերը՝ բիծիկ

⁸ Դերձակուհի:

Նուրոն, եղել և բան...գյուղի գյուխսովետի նախագան: Դե իրանք ունևոր են եղել, Թեղուշ և չէ՞ իրա կնգա անունը, որ հաց էր թխում իրա աղջիկ Ցողիկի հետ, պապին գնում էր լավաշը վերցնում էր տանում էր ակումբի հայաթը: Բիձեքը շարված էին լինում պատի տակ, կիսում էր էդ հացը տալիս էր, հետո գալիս էր մյուսն էր վերցնում: Թեղուշը տեսել և որ արդեն շատ և գալիս տանում, շշով (թոնիրում թխվող հացը/լավաշը հանելու կեռ ծայրով մետաղե ձող) խփել և ձեռին՝ թե էդքան ու՛ր ես տանում: Շատ բարի մարդ և եղել, խելոք, հանգիստ, ինչքան հիշում եմ մաման մի օր մեկիս վրա ջղայնացել, ըսենց ձեռին խփել, ասել և մյուս անգամ իմ թոռներին իմ առաջ չխփես (ծիծաղում է): Տատին ահագին մեր հետ երկար ապրել և, մենք մեծ էինք, արդեն ամի Լութոն էլ էր ամուսնացած, մենք դպրոցական էինք, սկզբից իրար հետ էինք սաղս ապրում: Հետո որ պապան բան արեց՝ առանձնացրեց, ասեց աղե, գնա Լութոյի հետ, ինքը նորաստեղծ ընտանիք և, փոքր և երեխեքը, կօգնես: Գնաց աղեն, բայց հետո ինքը էլ չհարմարվեց իրանց հետ, հետո մաման գնաց հետ բերեց մեր մոտ նորից: Ասեց այ մարդ, էս կնիկը մեզ սովոր և, ինքը չի կարա, պապային ասեց: Աչին, Աչին էին ասում, իսկ մենք սաղ աղե էինք ասում էլի...իսկ իրա քուրը ասում էր, ոնց որ տատու անունը եղել և Եղիսաբեք: Բայց մենք աղե էինք ասում, ըսկի տատի էլ չէինք ասում, էս ժամանակ աղե էր:

Աղեն գլուխը կապում էր բանով, էն սպիտակ շորերով սենց կապում էր (ձեռքով շրջան է ցույց տալիս գլխի շուրջ), չգիտեմ իրանք ոնց էին կապում, մի հատ սենց էր կապում, մի հատ սենց էին կապում, էտենց, բան էր հագնում... կտոր, մաման առնում էր, կարում էր զբոռով (փոթավոր) յուրկա, մեկ էլ բան, սառուշկայի նման բայց թերով բան, ըտենց սիրուն բան էր կարում: Ես իրան տեսել եմ ըտենց, ես չեմ տեսել, որ ուղիղ շոր հագած լինի աղեն, միշտ էդ բաներն էր: Բայց տատի Հայկանուշը՝ մամայի մաման ճակատին դրամներ ուներ, ոսկե պոլիկներ էր, մեջտեղը մի հատ մեծ էր, էս կողքերը ըսենց մանր շարած: Էդի պոլիկ էին ասում, տատի Հայկանուշն ասում էր պոլիկ⁹, էդի դնում էր, դրա վրա նոր իրա էդ գլխաշորերը կապում էր:

⁹ Մոտ 20 սմ տրամագծով փայտից պատրաստված կլոր շրջանաձև, թավշապատ, ասեղնագործ կանացի գլխադիր: Սովորաբար կրում էին ամուսնանալուց հետո: Գույնը կապված էր կրողի տարիքից:

Գագիկ Մկրտչյանն ու Օյա Ենոքյանը իրենց երեխաների հետ՝ Զուլետա, Մելս, Լևոն, Մերուժան, Սերգեյ, և Գագիկի մայր մեծ տատը՝ Աչին կամ Եղիսաբեթը:

Տատի Հայկանուշն էլ աշխատող, արող, դրող կին էր, ունեցել էր 4 աղջիկ: Իրա ամուսինը մահացել էր, հետո պապի Ափեթի հետ էր ամուսնացել, քեռի Հենդոն ու մորքուր Լավուրը պապի Ափեթից էին: Ըտենց, բայց էդ պապի Ափեթն էլ շատ լավ մարդ էր եղել, մաման ասում էր մեզի ընենց էր նայում, ոնց որ իրա հարազատ երեխեքը: Տատի Հայկանուշին մենք ըտենց հազարից մեկ կեթայինք կգայինք: Բայց աղեն...մեզի ոնց էր... մանավանդ Մելսիկին: Թոշակ էր ստանում, ասում էր արի Մելսիկին, կանչում էր հանում էր ասում էր էսի առ քեզի: Էն ժամանակ Մելսիկը ուսանող էր: Էսի պահի քեզի, էն մնացած նոր կտամ մորդ: Հա դե հիմի ոչ ճանաչում էին փողը, ոչ հաշիվ գիտեին, ոչ բան գիտեին: Մեր աղեն էլ շատ լավ կնիկ էր, հանգիստ, խղճով, մի կտոր բանը սաղի հետ կկիսեր: Բայց աղքատ էին, պապիենց տունը շատ աղքատ են եղել: Ախպերը՝ Նոռոն, հա, գյուղապետ էր, բայց շատ խիստ էր: Ըտենց չի եղել, որ ինքը վերցնի, ըտենց հիմիկվաների նման չի եղել է, որ վերցնի, ով ինչ աշխատել ա, էն էլ կերել ա: Դե հիմա ինքը չգիտեմ էդ հարստությունը ասենք որտեղից ա եղել, ինչ ա եղել: Դե ասում էին հարուստ ա, հիմա չգիտեմ, որքանով ա էդ հարուստը: Հիմա էս մարդիկ էսքան են ունեցել, էն էլ էսքան ա ունեցել: Բայց իրա կինը շատ պինդ կնիկ ա եղել, երևի դրանից էլ չի կարեցել ոչ մեկին օգնի: Կերածներն ինչ էր՝ քրճիկ, վրճիկ,

էն... (ծիծաղում է) փրկավներ... ոնց որ հիմա կա՝ աճառ, վերմիշիլ բան կար խանութներում, ոշտա: Ռշտան սարքում էինք: Էդի մենեժ արարողություն էր: Հավաքվում էինք սաղս իրար հետ, խմորը շաղում էինք, տրորում էինք ոտքով, էքքան էինք տրորում, մինչև որ խմորը ճտպտում էր, որ ասում էինք պտի փուչիկ ըլնի որ ճտ..ըսենց անում էիր՝ ճրտար... Էդ փուչիկները ըսենց պատի վրա գծում էինք, էդ պրեզենտը փռում էինք, խմորը քցում էինք մյուս պրեզենտին փռում էինք ու տրորում էինք: Էդի ըսենց մենեժժ պտի բացեինք, նորից բերեինք իրար վրա, նորից եսիմ քանի... մի 50-60, ես շատ գիտեմ քանի անգամ: Ասում էին ինչքան շատ տրորես, էքքան համով ա լինում արիշտան, էն վախտ համ կար, հիմիկվա էս սթից սրանք ինչ են: Էտենց անում էինք, հետո խմորը դնում էինք, քնում էինք մինչև համարյա լուսադեմ, լուսադեմին էլ թե մի ժամ ըտենց աչք կպցնեինք չկպցնեինք, հեղնում էինք հավաքում էինք հարևաններին, մեժ կնանիք գալիս էին, առաջ էս գրտնակները չկային, հատուկ դանակով էին կտրում: Հատուկ կնանիք կային որ իրանք կարողանում էին, էդի պիտի կարենաս կտրես: Դրանց էլ բերում էին, հավաքվում էին ու սկսում էին, կտրտում էին, գրտնակում էիր, մեկը գրտնակում տալիս էր մեկին, էն մեկը գրտնակում տալիս էր կտրողին, կտրողը կտրում էր, հետո տալիս էր էդ բանը ձեռքով մաժում էիր, երկարում էր: Նոր մաղերի մեջ էինք դնում, տանում փռում էինք պարանների վրա, հատիկ հատիկ ըսենց առանձնացնում էինք, որ իրար չկպներ, որ չորանար: Հետո չորացնում էինք, հավաքում էինք թոնրով էդ ոշտան բովում էինք ու ըտենց լցնում էինք մեշոկները, դնում էինք, որ ամբողջ ձմեռ մինչև գարուն էդի օգտագործում էինք: Ըտենց էինք անում:

Իսկ լավաշի խմորը գիշերն էինք անում: Մամաս գիշերը խմորը շաղում էր քնում էր, մեկ էլ ժամը 4-5-ին ձեն էր տալի, ասում էր հեկեք, խմորն էկել ա, հեղնում էինք: Քանի հարս չկար մամային՝ ես էի իրա հետ, դե ես ամուսնացա եկա, հետո հարսները հեղնում էին, գնդում էինք, փռում էին, թոնիրը վառում էին ու սկսում էին թխել... մեկը գրտնակում էր, մաման թխում էր, տենց հավաքում էին, բերում էին առանձին հացի կութի¹⁰ ունեինք, էդ կութիի մեջ շարում էին հացերը, ըտեղից էլ ըտենց նոր հանում էինք բերում ուտում:

Լիլիթ — *Մանկական հասակում ի՞նչ էիք խաղում:*

¹⁰ Մադուկ:

Ջուլետ — Պահ, ախպերների հետ էն հարևանի երեխեքով պախկվոցի էինք խաղում, ուրիշ ի՞նչ կար: Ոչ մի բան չկար էն ժամանակ, կամ պախկվոցի էինք խաղում, կամ յոթ քար էին խաղում, դե էդի էն ժամանակ աղջիկներն էդքան շատ չէին խաղում, տղերքն էին խաղում: Հավալա էին խաղում, հավալան ո՞րն էր՝ որ ըսենց իրար վրա թռնելով էթում էին: Էտենց, հավաքվում էինք մի քիչ խաղում էինք, մեկ էլ մամաները ձեն էին տալիս՝ դասերը մնաց, եկեք, վագում էինք դասերին: Ոչ տելեվիզոր կար, ոչ ինչ որ բան կար որ ասենք ըտենց զբաղվելու, գյուղի երեխեքի զբաղմունքն էլ էդ էր: Տիկնիկ՝ կուկլա էինք սարքում փետերով: Էն որ ցախավելի փետերով կպցնում էինք իրար թելով, մի հատ կոճակ էինք դնում էդ վերևը՝ գլուխն էր, հին մին մաշված շորերը կտրտում էինք ձեռքով կարում էինք ու հագցնում, սարքում էինք կուկլա: Քարկտիկ էինք խաղում, հավաքվում նստում էինք քարկտիկ էինք խաղում, քարերը ջոկում էինք ըսենց փոքր փոքր փոքր քարեր: Քարկտիկը 5 հատ քար էր, էդ 5 հատ քարը սկզբից քցում էիր օդ, ընկնում էր ցրված, հետո մի քարը օդ էիր քցում և մինչև ընկներ՝ ցրված քարերից մեկը պրըտի հասցնեիր վերցնել: Եդ 4 հատը հերթով մեկ-մեկ վեկալում էիր, հետո զույգով էիր վեկալում, մեկը քցում օդ՝ զույգով վեկալում և հասցնում օդ գցած քարը բռնել: Եթե ընգավ գետին ուրեմն վառված ես, էդի արդեն դուրս ես գալիս, էն մյուսն ա խաղում, 5...մինչև 3-ը թաք էինք վերցնում, հետո ձեռքերի վրա կամուրջ էին սարքում, էդ քարերը ըսենց քցելով լրիվ ներս էին անցկացնում: Հետաքրքիր խաղ էր, հավաքվում էինք երեխեքով, փողոցը նստում էինք խաղում էինք ըտենց...

Լիլիթ — *Իսկ գյուղում եղե՞լ են ըսենց տոներ, որ կեղնեիք դուք երեխա՞ս վախար կամ ջահել ախջիկ կմասնակցեիք, ասենք Համբարձումն ա, Սրբիսեչ-նա կամ Վարդավառն ա, ըսենց բաներ եղե՞լ են:*

ՋՈՒԼԵՏԱ — Չէ հա, ըտենց բաներ չեմ հիշում: Կարող ա ուրիշները արել են, բայց ես ըտենց բաների չեմ մասնակցել, ըտենց բան չի եղել էլի ասենք, ժամանակ չեմ ունեցել, համ էլ պապաս շատ խիստ էր, ես կեթայի կընգնեի քույրերը փող կհավաքե՞ի: Կամ էլ ձու ու կաթ: Ըտենց բան չկա, ես չեմ մասնակցել, բայց կարող ա արել են, դե որ չես մասնակցել՝ ոչ էլ կիմանաս:

Լիլիթ — *Վանքի ուխտից ի՞նչ ես հիշում:*

Ջուլետա — Հա՛... Վանքի ուխտից էլ... էլի հիմիկվա նման, բայց էն ժամանակ էդքան բան չէր էլի, ով կարում էր մի հատ գառ մորթում էր, հավաքվում

էին խաշլամա էին անում, սկի վայթե խորոված... ասում էին մատաղը կրակի վրա չեն դնում: Հա, ըտենց, ամեն մարդ ով կարում էր իրա տունը, ով էլ չէր կարում՝ ըսկի չէր էլ անում: Ես ինձ ինչքան հիշում եմ՝ վանքի ուխտ եղել ա: Հիմա ասենք ըտենց մեծ արարողություն են անում, էն ժամանակ՝ չէ, մարդ կար ասենք ոչ փող ուներ, ոչ էլ ասենք ոչխար ուներ, որ մի հատ գառը մորթեր ասել վանքի ուխտ եմ անում: Բայց էն ժամանակ շատ շատ էինք գնում վանք, գնում էին վանք մոմը վառում էինք, ջուրը կամ, ընդեղ կարայիր հաց պանիր կամ էլ թե կարայի մի 2 հատ ձու խաշեիր, վերցնեիր գնայիր վանք, ընդեղ մոմը վառեիր, էդ էլ նստեիր ուտեիր, հեղնեիր գայիր, ըտենց: Բայց գնում էինք, շատ էինք գնում:

Լիլիթ — Էդ սովեդի վախարերը չի՞ եղել, որ արգելեն, թույլ չտան, կամ մարդիկ վախենան:

Ջուլետա — Հա բա, էդի կար, մեզի պապան գիշերով ա կնքել: Մաման ասում էր, դե ես չեմ հիշում, բայց մաման ասում էր էն ժամանակ, էն վախտ էլ երևի պատերազմից նոր էր պրծել, եկել էր, ինքն էլ կոմունիստ էր, ընդեղ պարտյական էր ընդունվել ու եկել էր, ինքը իրավունք չուներ ոչ եկեղեցի գնար, ոչ ասենք վանք գնար, ոչ մոմ վառեր: Էն որ Մերգեն էլ ծնվել ա, մենք արդեն սաղս ծնված ենք եղել, պապան ասել ա պտի կնքեմ երեխեքին գողտու: Մարդու չի ասել կնունք ա, իրիկունը տերտեր ա բերե թե ինչ ա արել, թե չգիտեմ, տենց տունը սուսիկ փուսիկ կնքել են, նստել են ասենք հաց մաց են կերել: Էն վախտ չէին թողում, ոչ վանք էր գնում, ասենք եկեղեցի բան, որ տեսնեին պարտյական, նկատողություն էին անում, եսիմ ինչ էր, հեռացնում էին թե նկատողություն էին անում, չգիտեմ: Բայց չէին գնում: Էդ խիստ շրջան էր, ոչ մենակ պապան, այլ ամբողջ պարտյականները չէին գնում, վախում էին: Իրանք վախում էին որ իմանան ասենք եկեղեցի են գնում, մոմ են վառում կամ մատաղ են անում, կամ եսիմ ինչ են անում... Ոչ մեկը չէր գնում: Մենք, ասենք երեխեքը կարային գնային, բայց ինքը չէր գնում:

Լիլիթ — Իսկ ծնողներիդ օգնե՞լ ես էդ կոլխոզի աշխատանքներում, երեխաները դաշտ գնու՞մ էին:

Ջուլետա — Ծնողներիս չէ, չեմ օգնել, բայց դպրոցները որ պրծնում էր, խոտհարք կար էն ժամանակ, մենք գնում էինք փոցխ էինք անում: Մեծերը

քաղում էին էդ խոտը, ջահելներս էլ, տղաները վլկով¹¹ հավաքում էին, աղ-ջիկներն էլ փոցխելով քաշում բերում էին, ըտենց բաներ՝ կուկաներ¹² էին անում, որ մեքենաները գան բերեն գյուղի կալերը: Բերում էին ըտեղ դիզում էին:

Լիլիթ — *Վարձապրովում էիք դրա համար:*

Ջուլետա — Ոնց որ, եսիմ, աշխօր էին տալի: Էն ժամանակ աշխօր էին ասում, չգիտեմ մի աշխօր էին տալի, երկու աշխօր էին տալի, տալիս էին: Դպրոցները հենց որ պրծնում էր, խոտքաղը սկսում էր, գնում էինք: Ես մորքուր Լավուրին գնում էի թութութներ օգնելու: Ամառը որ դպրոցները պրծնում էի, որ ժամանակ էր լինում, գնում էի իրան օգնելու: Բայց որ ասեմ ծնողներին, ծնողները, պապան ֆերմայի վարիչ ա եղե, մաման ֆերմայի վարիչ ա եղե հետո, էտդանց մենք ի՞նչ կարայինք օգնելիք: Իրանք իրանց գործն անում էին: Բայց ասենք էն հավանոցը որ կար, մեր աղեն աշխատում էր, էթում էինք աղեյի հետ մնում էինք, հավերը քշում էինք, որ իրար վրա չեթան: Գիշերը էդ աշխատողները մնում են ֆերմայում, սաղ օրը կովում էինք, որ էթանք աղեյի հետ, մանք էդ ֆերման: Թե ընչի՞: Գնում էինք էդ հավանոցը, ըսենց մի հատ պուճուրիկ սենյակ կար, էդ աշխատողները քնում էին ընդեղ: Աշխատողներն էին մնում, պահակ բան չկար: Աշխատողները մնում էին ըտեղ քնում էին, որ չգան գողություն անեն տանեն: Ես որ շատ եմ գնացել աղեյի հետ մնացել (ծիծաղում է): Ըտենց

Լիլիթ — *Եղե՞լ է կոլխոզից ինչ որ բան գողանաք: Հավաքնից օրինակ:*

Ջուլետա — Գողանալ գողանում էինք, բայց պապաս չէր թողում, կոմունիստ էր (ծիծաղում է): Իրա ժամանակով՝ չէ, իսկ որ անցավ մամային, հետո մաման եղավ թոչնաքուծական ֆերմայի վարիչը, պապան գնաց էդ կովաբուծականի վարիչ: Էդ ժամանակ գնում էին ըտեղարենքս կապած, չայնիկով ջուրն առնում գնում էինք, ջուրը դատարկում էինք, ձուն լցնում էինք չայնիկը, գալիս էինք (ծիծաղում է): Էդ ժամանակ արել ենք, մամայի ժամանակով, բա էդքան տուն որտեղի՞ց մաման սարքեց: Պապան չէր կարում աշխատեր, ինքը ինվալիտ էր պատերազմի, մաման ասում էր որ բռնել են, տես ես քեզ ինչ կանեմ, ու ինքը խաբար չէր լինում: Մի օր Յուրիկի(ամուսինն է) մորքուրը,

¹¹ Եղան:

¹² Խրճեր:

ըտենց կնիկ էր, գալիս էր գյուղից ձու բան հավաքում բերում էր Էրևան ծախում էր: Էդ ձվերը որ գողանում բերում էինք, էդ կնիկը գալիս էր, բիտոնը բերում էր, լցնում էինք մեջը, հանում էինք պոյեզի գիծ, ինքը բերում էր ըստեղ ծախում էր, բերում էր փողը տալիս էր մամային (ծիծաղում է): Բայց որ պապան իմանար...(ծիծաղում է): Չէր թողում պապան ըտենց բաներ, գողտու էինք անում: Հա, բա ինչ անեինք, հիմա էդ ժամանակ ըտենց էր, ամեն մարդ պտի մի բան աներ, որ ապրեր:

Մաման որ ժամանակ էր ունենում, համով սարքում էր: Լա՛վ խաշ էր դնում տատին, լավ լավաշ էր թխում, հորած պանիր էր սարքում: Տրորում էր էդ պանիրը, կաթի սերն էր լցնում, կանաչի էր կտրտում, արանքները բիրար էր շարում, պանիրը լցում էր էն պուտուկների մեջ: Ճխտում էր լավ, տրորում էր, մառոյա կամ սպիտակ կտոր էր կապում բերանը ու շուտ էր տալիս էդ մոխիրի մեջ: Ըտենց շուտ էր տալի, որ էդ միջի ջուրը քամվի, ինքը լավ չոր սրստո պանիր լինի էլի: Մամայի էդ հորած պանիրն էլ սաղ ուտում էին, հավանում էին: Լավ մածում էր մերում, քթալ քթալ մածուն էր ոչխարի, կովի, իրար հետ խառը: Իրա մերած մածունից մի հատ ջուր դուրս չէր գալիս, թե ինչ յուղ ունե՛ր: Սրստո՛ էդ յուղը: Էրևանից ինչքան ասենք ծանոթ մարդ կար գալիս էր վեդրոներով յուղ էր առնում մամայից տանում: Մաման շատ լավ բաներ էր սարքում:

Էդ կինը որ գալիս էր ձու էր տանում ծախում, կիսուրիս քուրն էր: Էդի գալիս ա կիսուրիս ասում ա գյուղում մի լավ ընտանիք կա, մի ընենց աղջիկ ունի, արի էթանք ուզենք Յուրիկին: Հետո դուրս ա գալիս, որ էդի մամայիս հորող-բոր կնգա քուրն են: Մամայի հորողբոր կինը, էս իմ կիսուրը, մեկ էլ էդ ձու ծախողը 3 քուր են իրար հետ: Կիսուրիս ասում ա որդեղ էլ գնաս, դու ըտենց աղջիկ չես կարա հարս բերես, բայց ես ոչ կխառնվեմ, ոչ կգամ: Գնա իրանց տունը տես, ոնց ինչ կուզես, ոնց կըլնի: Ըտենց եկան, մի անգամ տեսան: Էդ առաջին անգամ, որ եկել են մեր տուն, 4 տղամարդ էին, մի հատ էլ կին էր հետները: Ըտենց նստեցին խոսեցին, գնացին: Ըտենց էլ ես չիմացա, թե որ մեկն էր տղան, մեջների տղան ով էր: Հետո պապան ասեց չեմ տալի, էսյան էն յան: Ես էլ ուզում էի Էրևան ամուսնանայի, որովհետև էդ գիշերով որ չէին ասում «հեղի, գրտնակ պըտի անես», վաայ, Աստված ջան, ասում էի մենակ գնամ, էս հաց թխելուց պրծնեմ (ծիծաղում է): Դե հիմա ով էր հարցնում, էս վախտ ասենք ես իրան ոչ տեսել եմ, ոչ սիրահարվել եմ, չգիտեմ ինչ... Ըտենց

մի քանի անգամ գնացին եկան, գնացին եկան, վերջը մի օր հազիվ պապայի խելքը առան, համաձայնվեց տվեց, ամուսնացա, էկա..

Լիլիթ — Քո կարծիքը ըսենց էլ չհարցրի՞ս:

Ջուլետա — Չէէէ՛, դե որ ծնողները համաձայն էին, ասին արի նշան վեկալ: Գնացի կայնա, մի մատանի էր, մի հատ էլ ժամացույց տվին, ասին գնա (ծիծաղում է): Իրա ախպերներն էին, ախպոր կնանիք, քուրն ու փեսան, մեկ էլ ինքը: Մի տոպրակ սենց կանֆետ էին բերել, երևի մի հատ էլ ինչ էր... կոնյակ էր, թե ինչ էր: Թե՛ է՛ն վախտ կոնյակ չկար, գինի էր, կամ օղի էր, էդի չեմ էլ հիշում սկի: Ամոթ ամոթ եկա էդ մատանին վերցրեցի գնացի:

Յուրիկի և Ջուլետայի հարսանիքի հրավիրատուսը

Հարսանիքից առաջ ասին մազերդ կտրի: Ես չէի ուզում, ըսենց երկար մազեր ունեի, բայց չլսեցին, բռնին մազերս կտրին, տարան Երևան վարսավիճարան: Էն վախտ էլ մենակ զայիվկա¹³ կար, զայիվկա արեցին (ծիծաղում է): Վերջը էդ շոր մոր առան, ինչ որ առնում էին, մի օր վայթե մսացինք ըստեղ,

¹³ Մազերի արհեստական գանգրացում:

երկրորդ օրը Յուրիկը տարավ գյուղ: Պապան տունը չէր, երբ որ էկավ, ես կծկված նստել եմ, ասում էի տենամ հեսա պապան ի՞նչ կասի: Էկավ մտավ, բարևեց, ձեն չհանեց, նստեց: Մեկ էլ մաման ասեց, այ տղա Գագո, բան չտեսա՞ր: Աաա, — ասեց, — էլ ինձի ինչ, իմը չի, իրանք ինչ կուզեն էն կանեն (ծիծաղում է): Մինչև էդ բայց ասում էր մազիդ ձեռք չտաս:

Հետո նոր հարսանիք արեցին, Գյուղում արեցին, իրա պապիկի տունը արեցին մեր հարսանիքը: Ըտենց սովորական փոքր հարսանիք էր իրանց կողմը, մեր կողմը դե շատ էին, իրանց կողմը էդքան չկային: Մեր տունը հարսանիք արին, տարան իրա պապիկի տուն: Էն վախտ պապն կար, տատը չուներ, բայց պապը կար: Էն մյուս օրն էլ էդ խնամականչը եղավ, ու մի հատ հարևան ունեինք, իրա մեքենայով, էն ժամանակ 21 էր չէ՞ էդ մեքենաները¹⁴, էդ դրանով էկավ մեզի բերեց ըստեղ, էս տուն: Ըտենց:

Լիլիթ — *Քո հարսի շորը կա՞:*

Ջուլետա — Իմ հարսի շորը մի հատ սպիտակ կտոր էր, դե ձմեռն էր մեր հարսանիքը, մի քիչ հաստոտ սպիտակ կտոր էր: Կտորն առան մի հատ շոր կարեցին, հետո էլ բա ձմեռ ա, ես պալտո ունեի, բայց հին էր էլի: Դե սրանք էլ խեղճ մարդիկ էին, էդքան չունեին, քրոջ պլաշն էր ինչ էր բերեցին հագցրեցին (ծիծաղում է): Ես կրունկով կոշիկ հագել եմ առաջին անգամ էդ հարսանիքիս օրը: Մի գույգ սպիտակ կոշիկ էին առել, ըսենց էն առաջվա մեկս կրունկները: Էն ժամանակ էդի էր մոդա: Հիմա ես ասում եմ ըստրա վրա ես ո՞նց պտի քայլեմ, էս ձմեռով: Հիմա կանգնել եմ օրորվում եմ (ծիծաղում է), մի կերպ գնացինք նստանք սեղան: Հելանք, հիմա ճանապարհին ոտս սոթ ա տալիս (ծիծաղում է), ըտենց: Հարսանիքը ընդեղ եղավ, եկանք ըստեղ: Մի շաբաթ հետո ըստեղ գլուխվա եկան մերոնք, նոր էկան տեսան ըստեղի տները առաջին անգամ: Հետո երեխեքս ծնվեցին, էլ ինչ ասեմ...

Լիլիթ — *Քեզ նստելա՞ս¹⁵ Կովեցի՞ն հարսանիքին:*

Ջուլետա — Հա, նստելա մի հատ կարմիր քարով մատանի էր կիսուրս տվեց նստելա: Էդ էլ կորցրեցի, չիմացա կորցրեցի թե ինչ արեցի: Մի հատ էլ մատանի քեռի Հենդոն էր առե ընձի նվեր, ուրեմն էնքան նիհարել էի, որ լվացք էի անում, էդ մատանին թըռավ գնաց: Էն ժամանակ էլ դրսում էինք

¹⁴ Խորհրդային Գագ 21 յամ Վոլգա 21 կոչվող թեթև մարդատար մեքենա:

¹⁵ Հարսին հարսանքատանը նստելիս տրվող նվեր:

անում լվացքը, հրնգա փողոցը ման եկա, հագիվ էդ մատանին գթա: Լվացքը ձեռքով էինք անում, որ ես եկել եմ մեքենա բան չկար: Հետո երեխեքը ծնվեցին, Երվանդին, Նունեյին կնքեցին, կնունքին մաման փող էր տվել, մեկ էլ չգիտեմ ամի Լուսին էր, թե ով էր, ասեց արի մի հատ մեքենա առնենք:

Կեսրարս շուտ ա մահացել, 42 տարեկան ա եղել կեսրարս: Ինքը Ավանի աղի հանքում ա աշխատել, փորելու ժամանակ, էս մարդը ըսենց կոլեկտիվով նստել են պերերիվի: Ուրեմն հերթով ամեն մեկը պտի գնար խմելու ջուր բերեր, էդ օր ասել են Երվանդ, քու հերթն ա: Ասել ա լավ չեմ գգում, կողքինին ասել ա էսօր դու գնա: Էդ կողքի մարդը գնացել ա ջրի, հետ ա եկել տեսել ա բանը փուլ ա եկել, էդ տասնըքսանի հոգին մնացել են տակը: Չգիտեմ լրիվ են մահացել, բայց իմ կեսրարը ըտեղ մահացել ա: Յուրիկը 10 տարեկան ա եղել՝ իրա պապան մահացել ա: Յուրիկը 1939 թիվ էր: Նկարով իմ տեքը Ռազմիկի նման ըտենց գանգոտ մազերով մարդ էր:

Ես աշխատում էի ժամացույցի գործարանում: Յուրիկն էլ էր էդ ժամանակ գործարանում: 30 տարի աշխատել ա էդ ժամացույցի գործարանում: Ժամը 8-ին, 8.30 էր... եթե 8.30-ից մի բուպե ուշանայիր՝ պոախողնոն¹⁶ փակում էին, միլիցեք կային ըտեղ կանգնած: Էնքան խիստ էր, որ դու չէիր կարա մի բուպե ուշանայիր կամ շուտ գնայիր: Ղեկավարությունից քաշվում էիր, բայց երբ որ քեզ պետք էր լինում, դու մտնում էիր ասում էիր էս ինչ էս ինչ բաները: Դիրեկտորից, ղեկավարից պահանջում էիր: Մի երկու ժամ, որ <ավել> պահում էին, փող էին տալիս: Եթե պրեմիա¹⁷ բան չէին տալիս՝ բողոք էինք անում, դիրեկտորի մոտ էինք գնում, դիրեկտորը կանչում էր լսում էր ինչ պահանջներ ունես: Դիրեկտոր կար լսում էր, դիրեկտոր կար՝ չէր լսում: Բայց չէր լսումը ընենց չէր է, որ լրիվ անտեսած ըլներ, ինչ որ բան էլի ասենք ընդառաջում էին: Հերթագրվում էիր, տուն էին տալիս: Մենք մեր տունը որ ստացանք, Յուրիկը հերթագրված էր, որ ինքը մահացավ, տունը տվեցին ինձի: Մեքենա ստացավ հիմնարկից՝ 06¹⁸, հողամաս տվեցին: Ընդմիջման ժամ ունեինք, 12-1-ն էր: Կուզենայինք ընդեղ ընդմիջում կանեյինք, բայց մենք տուն էինք գալիս, վազելով գալիս էիր տուն, մի կտոր հաց ուտում էիր, վազելով սորից հետ էիր գնում: Ընդեղ էլ կարայիր, բուֆետ կար, ճաշարան կար: Կարայիր

¹⁶ Բանվորների գործարան մուտք գործելու դուռը:

¹⁷ Պարգևատրում:

¹⁸ Ժիգուլի կոչվող թեթև մարդատար ավտոմեքենա:

ասենք քո հետ պերերիվ տաների¹⁹, ընդեղ ուտերի, կարայիր ընդեղից առների ուտերի: Քո պերերիվի ժամը ոնց ուզում էիր կարայիր անցկացների, բայց պերերիվը որ լրացավ՝ պտի ժամանակին դու նստած լինեիր քո աշխատանքին: Պուտյովկա տալիս էին: Օրինակ Յուրիկին տուրիստական պուտյովկա տվեցին Պոլշա, Չեխոսլովակիա, գնաց ինքը: Երեխեքին ճանքարի բան էին տալիս, թուղթ էին տալիս, որ երեխուդ տաների ճամբար թողներ: Բայց ես չեմ ուզեցել իմ երեխեն գնա ճամբար: Գալիս էին գյուղ չէին սթովում, ուր մնաց... (ծիծաղում է): Չէ, ես չեմ թողել, բայց ծնողներ կային թողում էին մի ամսով: Հերթափոխ կար առաջին, երկրորդ, երրորդ, ըսենց երեխեքին ուղարկում էին: Բանը... գործարանը տալիս էր, ուղարկում էին, գնում էին, բայց ես չեմ թողել իմ երեխեքին որ գնան:

Ըստեղ մեկ մեկ կինո գնացել եմ: Մեր դետալները գալիս էր Մասկվայից, Լենինգրադից, ըտեղերանքից էր գալիս: Ասենք լինում էր, որ ուշանում էր, չէր հասնում, գործ չէինք ունենում: Մեկ էլ կամաց իրար հետևից ծկում էինք ու գնում էինք կինո: Չեմ հիշում ինչ կինո էինք գնում, բայց գնում էինք: Էս ժամանակ Սասունցի Դավիթ կար էս կայարանում, ըտեղ էինք գնում, հետո Ռասիյան, որ նոր սարքել էին, ըտեղ գնացինք: Թատրոն էլ ենք գնացել: Յուրիկը ըսենց բաների տանում էր (մի քիչ տխրելով), առաջադեմ տղամարդ էր: Գյուղում երեխա ժամանակ ես կինո գնացած չկայի, կինո կլուբում կար, բայց չեմ հիշում, որ գնացած լինեմ:

Գյուղից որ եկա, շաաա՛տ դժվար էր: Ես գյուղում կերած, խմած, սովորած մարդ, հետո եկել ես մտել ես դե ուրիշ տուն, անձանոթ մարդ: Ես մի քիչ շատ ամաչկոտ եմ եղել Էս ժամանակ, հիմա՝ չէ (ծիծաղում է): Էդ ժամանակ, որ եկել եմ... ես եկել եմ՝ մի շաքաթ հետո կիսուրս գնացել ա հիվանդանոց պատկել ա, շաքար ուներ: Ինքը պատկում էր, ես էլ մենակ ըստեղից կարում էի գնայի մեր զուգարանը, ուրիշ տեղ չգիտեի: Ես 1967 թվին եմ ամուսնացել, ջուրն ու զուգարանը օբշի մի հատ ա եղել, մի հատ կռանթ ա եղել ու տղամարդկանց առանձին, կանանց առանձին զուգարան ա եղել: Տալիս հետ իրար կողք էինք ապրում: Յուրիկը փողը տալիս էր, տալս ճաշը, պերեղաչին²⁰ սարքում էր, տանում էինք հիվանդանոց: Գնում էինք իրանց տուն օբշի նստում էինք հաց ուտելու: Դե ես էլ գյուղի կերած խմած սովոր մա՛րդ,

¹⁹ Պերերիվ տան – Աշխատանքի ընդմիջման ժամի համար ուտելիք տանել:

²⁰ Հիվանդանոցում պատկած մարդուն տարվող ուտելիք:

նստում էի ու ամաչում էի, քիչ էի ուտում: Հետո հեղնում գալիս էինք տուն, ես ամաչում էի Յուրիկին ասելի, որ ես սոված եմ մնում, ընդեղ ես ամաչում եմ հաց ուտեմ: Վախտ էր լինում սոված էի մնում: Չգիտեմ ինչքան վախտ գյուղ չէինք գնացել, մաման խաբար էր արել ասել էր էս իմ աղջկան տարաք, էլ չե՞ք բերում(ծիծաղում է): Էն ժամանակ գյուղ գնում էինք պոլեզով, էլեկտրիկա էր, կայարանից գնում էր Հրազդան, Հրազդանից էլ հետ էր գալիս: Օրվա մեջ իրեք անգամ գնում գալիս էր՝ առավոտ, կեսօրին, իրիկուն: Համ տավառնի²¹ կար, համ էլ պասաժիրսկի²²: Գնացինք գյուղ, խո չկե՛րա հացը: Մաման հետս միրգ բան դրեց, էլի տարա դրեցի տալիս տուն (ծիծաղում է): Վերջը ուզում եմ ասեմ շատ դժվար ա եղել սկզբնական շրջանը: Բայց որ կիսուրս հիվանդանոցից էկավ տուն, կիսուրս էփող թափող, ընենց ճաշեր էր եփում, 2 ով էինք, Յուրիկն էլ հետներս իրեքով:

Լիլիթ — *Իսկ բաղնիք որտե՞ղ էիք գնում:*

Ջուլետա — Օպշի²³ բաղնիք ունեինք, շոշը հիմա որ անցնում ես մեր տան դիմացով, ընդեղ օպշի համարներ կար՝ լուքս համար էլ կար, բայց օպշի 10 կոպեկ տալիս էին, էե՛՛՛ 3-4 <ծամ> լողացի քո համար: Էն ժամանակ շաբաթը մի կամ երկու անգամ գնում էինք, հիմիկվա նման ամեն օր չէինք լողանում (ծիծաղում է): Մինչև էս վերջին տարիներն էլ կար: Հիմա չգիտեմ, էդ բաղնիքը վերջում մեկը առել էր, ինչ որ ռեստորան են սարքել, ինչ են արել, բայց կա էդ բաղնիքի շենքը: Ինչքան ուզեիր՝ կարայիր լողանայիր: Գյուղում հացատանն էինք լողանում: Ջուրը տաքացնում էինք, թեշտը դնում էինք: Չմեռը հացատունը ցուրտ էր, չէինք կարում, վերեն էինք լողանում թեշտի մեջ: Իսկ էն վարշե հին տան մեջ մի սենյակում համ լողանում էինք, համ կուխնի²⁴ էր, համ ուտում էինք, համ քնում էինք, ըտենց: Էն հին տանը մենք սուրբ ունեինք, հացատան պատի մեջ: Մեր հացատունն էր, էն հարևանի էլ գոմի պատն էր ոնց որ: Ըսենց կամարաձև մի հատ պուճուր, խաչքարի նման սրբի քար էր, ու ես մինչև հիմա էդ տան վրա երազ եմ տեսնում: Չգիտեմ էլ, էդ սուրբը ոնց էր հայտնվել, որտեղից էր: Մի անգամ մամայի հետ գնացի, ասի մամ, ես ամեն օր համարյա ըտեղ երազ եմ տեսնում: Էդ

²¹ Ապրանքատար:

²² Մարդատար:

²³ Հանրային:

²⁴ Խոհանոց:

տունն էլ մենք ծախել էինք մեր գյուղից մի քողի: Գնացինք տուն, ինքն էլ մեզ լավ ընդունեց, տարավ, գնացինք մոմ վառեցինք ըտեղ: Հիմա չգիտեմ էդի կա՞, էդ տան առնողները պահեցին, չպահեցին...

Լիլիթ — էս Երևանի թաղի հետը՝ հարևաններով շփում կա՞ր, իրիկունները հավաքվում է՞իք, խոսում է՞իք:

Ջուլետա — Հա՛, էն ժամանակները շատ լավ էին հարևանությունը, հավաքվում էին, նստում էին իրար հետ ըտեղ մառոժնի, հաց, էն 45 կոպեկանոց լավ բուխանկա հացեր կային էն ժամանակ, ժամը 9-9.30 ստանում էր, ներքեն էլ խանութն էր: Մի հատ էլ հարևան ունեինք, մառոժնու գործարան էր աշխատում, իրիկուն գալիս էր մառոժնիներով, սումկեն դնում էր՝ առնում էինք: Հարևաններն առնում էին, նստում էինք, հեղնում էինք մտնում էինք, կովում էլ էին: Իսկ հիմա սաղ լրիվ փոխվել են էլի, հիմա էլ կա, հարևանություն անում ես, բայց... Երևանի ամեն ինչն ա փոխվել (ծիծաղում է), ի՞նչ ա մնացել տեղը: Էն վախտ տրանսպորտը՝ տրանվայով, տրալեբուսով, ավտոբուս էլ կար:

Լիլիթ — Ապրիլի 24-ին Ծիծեռնակաբերդ գնում է՞իք:

Ջուլետա — Էն ժամանակ էդքան չէին գնում, ես երևի ըսկի չեմ էլ գնացել, մի կամ երկու անգամ եմ գնացել: Էն սկզբից որ ես եկել եմ, չեմ հիշում որ ըտենց ասեն ապրիլի 24-ա, հիմիկվա նման չէր:

Լիլիթ — Քո նախնիների՝ տատիկ, պապիկի մասին մի քիչ պատմեցիր, իսկ ավելի հին մարդկանց՝ իրանց մամա պապաների, տատի, պապիների մասին բան գիտե՞ս:

Ջուլետա — Չէ, ոչ մեկին էլ չգիտեմ, չեմ կարա ասեմ, որ ...եսիմ ասում էին, որ Մուխսի ունենք, Մուխսին վայթե պապիկի հերն ա եղե: Մուխսին, էդ Մուխսու կնիկը, էդի տատիյենք էին պատմում, ադեն էր մամայիս պատմում, Մուխսին ասում էին գնացել ա Երուսաղեմ եկել ա, դրա համար են Մուխսի ասել: Ման եկող²⁵ մարդ ա եղել: Իսկ բիձիկ Նուռոն՝ հորեղերես, լավ մարդ էր: Միշտ ասում էին, որ էդ տարիներին որ լիքը աքսորներ բան են արել չե՞ գյուղերից, երբ որ բիձիկ Նուռոն ա եղել գյուղատվետը, մեր գյուղից ոչ մի հոգի աքսոր չի գնացել: Նայել ա իրա ժողովրդին, ասենք եսիմ աշխատանքով

²⁵ Ման եկող – տվյալ դեպքում՝ կնամոլ, տարբեր կանանց հետ հարաբերություններ ունեցող:

ա կամ ինչով ա ինքը լավ դեկավար ա եղել: Հիմա ես չգիտեմ ում համար ոնց, Յուրիկը որ մահացել էր, ինքը հիվանդ էր, պապային ասել էր Ջուլիկին կրերես, որ ես տեսնեմ: Պապան որ ընձի առավ գնաց իրանց տուն, ընենց լացեց, որ ընչի էդ տղեն ըտենց եղավ: Յուրիկին շատ էր սիրում: Բիձիկ Նուռոն մեր ազգի, էն որ ասում են ազգի ջոչնա, մեր ազգի ջոչն էր: Օրինակ մեր տանը ըտենց ա եղել, ես չգիտեմ էն մյուսների տանը ոնց ա եղել, բայց մեր տանը պապան առանց բիձիկ Նուռոյի ոչ մի բան չի արել: Տղայա ամուսնացրել, աղջիկ ա տվել, ինչ որ արել ա՝ պտի բիձիկ Նուռոն գար, իրա համաձայնությունը տար, նոր ինչ որ բան անեին:

Էն մյուս տատիս՝ Հայկանուշ տատիյի հերը շատ հարուստ մարդ ա եղել, Ռնդամալի պովր ա եղել: Էդ ոսկիները որ ասում են տատի ճակատին կար, էդի իրա հոր ոսկիներն ա եղել: Քրոջ՝ Վեգուշի հետ կիսել են, բայց տատի Հայկանուշը զոռբայա եղե, շատը ինքն ա վերցրե (ծիծաղում է): Մի հատ էլ ախպեր են ունեցել իրանք Խաչիկ անունով, ինքը գնացել ա պատերազմի չի եկել, մնացել են տատի Հայկանուշն ու Վեգուշը: Էդ ախպերը պատերազմից հետ չի եկել: Հերն որ մահացել ա, էդ եղած հարստությունը կուլակաթափ են արել, թե՛ կուլակաթափից հետո ա մահացել՝ էդքանը ճիշտ չգիտեմ: Բայց աղջիկներին՝ Վեգուշին ու Հայկանուշին շատ բան ա մնացել հորից:

Լիլիթ — *Քեզ օժիտր ցովե՛լ են:*

Ջուլետա — Հա, 2 հատ կռավաթ՝ փետից, մի հատ կարի մեքենա, երկու ձեռք տեղաշոր, երևի չամադանի մեջ էլ ինձի մի երկու շոր-մոր: Էն ժամանակվա նորմալ օժիտը էդ էր: Ընենց էլ պինդ կռավաթ էին: Կարի մեքենան էլ ոտքի մեքենա էր: Շուշեղեններ, սպիտակեղեն՝ ըտենց բաներ չկար էն ժամանակ: Ես հիշում եմ, որ ինձանից առաջ հորքուրներս ասեղնագործություն են արել իրանց օժիտի համար: Մաման ասում էր Գեղեյի օժիտին ա եղել ոնց որ, լավ չեմ հիշում, որ ասեղնագործություն են արել: Որ պտի լվանան, արդուկեն, որ դնեն չամադանի մեջ, էդ բանի վրա ասեղ ա եղել՝ չեն տեսել: Մաման որ տրորել ա, էդ ասեղը ջարդվել ա, ծայրը մտել ա ձեռքը: Քչփորել են, քչփորել են, իմացել են հանել են, բայց մնացել ա: Էս վերջին տարիները մի օր դուրս էր եկել էդ ասեղը: Ըտենց հիշում եմ, որ ասում էր էսի Գեղեյի օժիտի ասեղնագործությունն էր: Էն ժամանակ երևի էդ կռավաթ մռավաթն էլ ըսկի չի եղել, անկողին են կարեցել տան, մեկ էլ էդ ասեղնագործությունը, չուլքի, բրդից չուլքիներ են գործել դրել չամադանի մեջ կեսրարի, տեքոր համար, ըտենց ովքեր կան:

Հա, իմ չամադանի մեջ ուտելիք էլ կար: Թոնրի գաթաները որ թխում էին, գաթա, հավա: Հավը մորթում էին, եփում էին, դնում էին չամադանի մեջ, չարագեղեն, խմիչք (ծիծաղում է): Չամադանը բացում են երրորդ օրը: Վայթե կարմիր խնձորի վախտը, թե՛... վերջը հարսանիքից հետո, թե՛ օժիտ բերելու օր կար: Բերում էին, հարագատությունով հավաքված էին ըլնում, բացում էին մեկ մեկ ասում էին ինչ են բերե, էսի էսի, էսի, էս մի չամադանը ուտելիք, էս մի չամադանը շորերն ա, անկողինն ա, էսա, ըտենց հերթով ասում էին: Ուլքեր որ ներկա էին, ասում էին էսի իմ հարսի օժիտն ա, բացեմ տեսեք: Կնանիքին: Տղամարդ նստած ըլներ թե չըլներ, բայց կնանիքի ցույց էին տալիս: Էն վախտ հարսանիքին նվեր տանելիս էլ ցույց էին տալիս, տետրում գրում էին: Մեկը նստում էր, տետրակը դնում էր դեմը ու հերթով գնում էին, կամ նվերը պարագնում էին, կամ էլ ըտենց՝ անուն ազգանուն՝ 2 մետր չիթ (ծիծաղում է): Ես հիշում եմ էս ամի Լուրթայի հարսանիքին էնքան չիթ էր եկել մեզի: Մեկը չիթ էր բերում, մեկը կարող ա չայնիկ բերեր, բայց գրում էին, կամ էլ հարսանիքի տեղը սեղանի վրա կանչում էին՝ էս ինչ մարդը տվեց էսի էսի, ապրի ինքը, օր լինի իրա երեխեքին լինի, ըտենց... ըտենց բաներ էին անում: Հետո երևի ասեցին այ մարդ, ամոթ ա, դե էդքան ժողովուրդ ու նստի կանչի, հետո արդեն ցուցակով գրում էին, որ իմանաս ով ինչ ա տվել:

Մեր տանը չորս հարս կար, էդքանով մնացել են, էդքան երեխեքը... ոչ էդքան երեխեքը, ոչ հարսները իրար հետ չեն կովել: Մելսիկենց՝ 3 երեխա, Լյովա-յինը՝ 3, Մերուծին՝ 3: Մելսիկենք գնացին, հետո Լյովայենք գնացին, հետո՝ Մերուծենք: Իրար հետ հաշտ համերաշխ ապրում էին, չէին կովում: Մաման մե քիչ դժգոհում էր՝ ախչի, քնից շուտ հեղեք, ախչի, հայաթերը մնաց ավելեք, էս արեք, էն արեք, ու ինքը գնում էր: Ինքը աշխատող էր: Ինքը գնում էր, գալիս էր՝ հարսները արած, դրած, լվացած, մաքրած, թափած: Հացը ուտում էր, կովը, ոչխարը կթում էր, քնում էր, առավոտ նորից հեղնում գնում էր: Էդ ժա-մանակ աշխատում էր կոլխոզին՝ քյալամ էին մշակում, ճակնդեղ էին մշա-կում, ըտենց բաներ: Հետո որ էդ շոշի՝ տոասայի վրա ծառերը տնկում էին՝ էտեղ էլ էր աշխատում: Ինքը աշխատող ա եղել, տունը չի մնացել, որ ասենք թոռ պահի, եսիմ ինչ անի, ինքը գիշեր ցերեկ աշխատել ա: Մի քիչ ջղային ա եղել, բայց դե ինքը իրա երեխեքի համար կյանք ա տվել: Ամեն երեխի գնա-լուց ամիսներով լացել ա, կանչում էր, լացում էր: Բա՛ իմ տունը դարտկվավ, իմ տղերք բա ես գիշեր չիմանա՛մ երբ եկան քնան, ոնց եկան, ինչ արեցին: Մամաս միշտ ինքը օրհնում էր, ասում էր մենակ իմ երեխեքի մատը փուշ

չմտնի: Միշտ ասում էր՝ Տեր Աստված, քո շունն էղնեմ, ըտենց էր ասում՝ քո շունն էղնեմ, Աստված ջա՛ն, իմ երեխեքի մատը փուշ չմտնի, ես էլ երբ իմ հոգին կառնես՝ չընգնեմ անկողին, մոֆտեջ չընգնեմ, ոտի վրա մեռնեմ: Միշտ էդ էր Ասուց խնդրում, Աստված ջան, ես չընգնեմ ուրիշի՝ հարսի կամ աղջկա կամ մեկի մոֆտեջին էլի, ոտի վրա ես մեռնեմ:

Դրանից էն յան էլ լավ հալվա էր անում, խավիժ էր անում, գաթա էր թխում կարմիր, էն բոքոնի վրա որ ձու էր քում, բոքոն էր թխում, ոնց որ գաթա ըլներ: Հացը թխում, պրծնում էր, բոքոնի գնդերը թողնում էինք, առանձին առանձին բոքոնը շարում էր թոնրա կողքերը ու էփում էր մեկ մեկ: Շշով պոկում էր հանում էր, յուղը առնում գնում նստում էինք՝ մամա,՝ հանի: Մաման հանում էր, մենք ճնոտ էինք սարքում՝ յուղը դնում էինք տաք տաք, բոքոնը ըսենց կտրտում էինք, բրդում էինք էդ յուղի մեջ, յուղը արդեն հալվում էր, խառնում էինք ու ուտում էինք: Բոստանից կանաչին մանաչին քաղում էինք, պանիրն էլ թասով տանում դնում էինք հացատան էդ հաց որ հանում էր մաման ու էդ թունրից հանած հացը ուտում էինք: Ասում էր՝ շան տղի ճժեր, թողեք թո էդ շորի վրա մի հատ լավաշ էրևա (ծիծաղում է):

Առաջին հացը քցում էինք շանը, կուտ էր էթում էդ առաջին հացը: Ոնց էլ ըլնի ընգնում ա, ասում էին կուտ ա գնացե, հենց հանում քցում էր շներին: Մեկ էլ հիշում եմ Զատիկի ժամանակ մինչև շանը, կատվին, անասունին փլավը չտար, չէր լցնում, չէր դնում սեղանին, պարտադիր տան անասունին բաժին էր հանում: Անասունների համար խելքը իրանը չէր, հիվանդանային՝ կլացեր հետները, կգրկեր, կբերեր: Հիշում եմ մի հատ հորթիկի բերում երեխեքի մանեժի մեջ էր պահում: Էդ հորթի մերը Սուրոյի հայաթն ա մտել, որպեսզի հայաթից հանի՝ լապատկով խփել էին, ողնաշարը կոտրվել էր: Էդ կովը ըսենց քաշ քաշ եկել ընգել էր սելաֆի մեջ, մնացել էր: Ընգել էդ կովին ման էին գալի, մեկ էլ չգիտեմ ով ա ասել, թե ձեր կովը էնա Սաթոյի դռան դեմ սելաֆի մեջ ընգած ա: Մերոնք գնացին, ավտոն տարան բերին, մորթեցին: Այ դրա հորթիկն էր, նոր ծնված, մաման լացելով, շորի մեջ փաթաթած, գալում, մանեժի մեջ հորթին պահեց, մեծացրեց (ծիծաղում է): Սոսկով կաթ էր տալիս: Գառներին էլ հիշում եմ, որ թագա ծված գառ էր լինում, հանում էր փաթաթում էր պապու բուշլատի մեջ, բերում պառի²⁶ կողքը նստացնում էր, որ

²⁶ Զեռուցման խողովակ:

տաքանա: Պատի կողքը, փեճի կողքը, էն վախտ, որ փեճ էիք վառում՝ փեճի կողք: Ասում էր, որ անասուն կպախես՝ իմալ քո երեխուն կպահես ասում էր:

Մի օր մեր տուն չգիտեմ ով ա գալի, մաման տունը չի լինում, հարսներով հավաքվել են էդ մարդուն կանչել են բերել են նստացրել են հաց են տվել, հյուրասիրել են: Էդի ասել ա, թե բա որ ձեր կիսուրը տունը չի, դուք էսքան ինչ ռիսկ ունեք էսքան բան արեցիք: Դե երևի կիսուր կա՝ չի թողնում: Մամաս էլ բայց կուրթի²⁷ ուներ, մեջն ինչ ասես չկար՝ կանֆետներ, պեչենիներ, էլ վաֆլիներ, մեղրը բանկեքով, չարագեղենը: Կուրթին փակում էր, հետո մոռանում էր բանալին ուր է դրել: Է՛ս էլ ուներ:

Լիլիթ — Ձեր ծնողները սար էլ էի՞ն գնում:

Ջուլետա — Էնքան հետաքրքիր բաներ կա՛ր սարերից: Սարի եզդիների առաջ սեղանը բացում էր, գալիս էին ուտում էին, խմում էին, ջան ջիգյար: Ընդեղ որ խնոցի էին անում, դե մամային օգնում էին ընդեղի հարևանները, բերում էր առաջին խնոցիին լավ սեղան էր բացում, ամեն ինչով, խմիչքով, մրգերով, էդ ամեն ինչով: Ուտում էին, խմում էին, էդ խնոցին էլ խփում էին տալիս էին մամային, էթում էին: Էրեվսեքս, նույնիսկ թոռներս էլ են հետը սար գնացել: Էդ լավ, հետաքրքիր օրերը անցան գնացին, հիմա ի՞նչ կա:

1988 թվականին երկրաշարժ, պատերազմ, 89-ին Յուրիկը մահացավ, արդեն մենք էլ ըստեղ մնացինք: Հիշում եմ՝ Յուրիկը որ մահացավ, մամայիս նեղացած հիշեցրի, որ իմ հարսանիքին ինձ համար շոր առնելիս ինձ հետ ուղարկել էին անմարդ կնիկ՝ Յոդիկին: Էտեց հետո որ Յուրիկը մահացավ, ոնց որ էդի իմ ուղեղի մեջ մտավ, ու մամային ասեցի՝ անմարդ կնիկ դրեցիք իմ հետ, որ հետո իմ բախտն էլ ըստեց ստացվեց, որ իմ ամուսինը շուտ մահացավ: Էդ թվերը որ ըսկի չեմ ուզում հիշեմ թե ինչ թվեր էին, երկրաշարժ, ցավ, դարդ, որ տեսնում էի տեղեկիզորով, էէէ՛ Էնքան վատ բաներ էին որ...էդ թվերը գնան հետ չգան, լավ հիշելու բան չկան էդ ժամանակ:

²⁷ Մադուկ:

ՆԱԶԻԿ ՄԻՐԶՈՅԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արմավիրի մարզ, Հայկական գյուղ

Ընդհանուր ծրագիր՝ 20-րդ դարի Հայաստանի բանավոր պատմությունների հավաքագրում և հանրայնացում

Հարցազրույցի կարգավիճակ՝ բաց

Զրուցակցի անուն՝ Նազիկ Միրզոյան

Ծննդյան թիվ՝ 1952 թ.

Զրուցավարի անուն՝ Սյուզաննա Բոշյան

Զրույցի տևողությունը՝ 2 ժամ 57 րոպե

Հարցազրույցի վայր՝ զրուցակցի տուն

Զրույցի ամսաթիվ՝ 12 հոկտեմբերի 2019թ.

Զրույցի լեզուն՝ հայերեն

Վերծանողի անուն՝ Ծովինար Առաքելյան

Վերծանության ամսաթիվ՝ 17-25 հոկտեմբերի 2019թ.: Վերծանվել է այն տարբերակը, որը ձայնագրվել է: Զրուցավարը ստուգել է վերծանության տեքստի նույնականությունը ձայնագրության հետ:

Հատուկ դիտարկումներ. Զրուցավար Սյուզաննա Բոշյանի հետ զրույցին ներկա են եղել Հրանտ Խառատյանը և Վանուհի Թովմասյանը: Զրույցի մի մասը ընթացել է զրուցակցի առանձնատանը, մյուս մասը՝ առանձնատան այգում:

Հարցազրույցի հիմնական բովանդակությունը.

Ընտանիքի, ծնողների կյանքի, ազգակցական հարաբերությունների, դպրոցական կյանքի, կրթության, տոների, խաղերի, տուն կառուցելու, կահավորելու, արժանապատվության ընկալումների, ավանդույթների, գյուղում կատարված փոփոխությունների մասին է:

Կենսագրական տվյալներ.

Տիկին Նազիկը ծնվել է Հայկական գյուղում 1952թ. մայիսի 28-ին և հենց հիմա էլ ապրում է այնտեղ: Մասնագիտական կրթությունն ստացել է Բյուրսովի անվան Օտար լեզուների ինստիտուտի ֆրանս-գերմանական ֆակուլտետում: Երկար տարիներ աշխատել է ֆրանսերեն լեզվի ուսուցիչ: Ամուսնալուծված է, երեխաներ չունի: Զմուռն ամիսներին մեկնում է Ռուսաստանի Ֆեդերացիայում ապրող եղբոր մոտ, գարնանը վերադառնում Հայաստան: Տունը, որտեղ զրուցում էինք, շատ մեծ երկհարկանի առանձնատուն էր, հարկերից յուրաքանչյուրում չորս մեծ սենյակներ, երկրորդ հարկում շատ ընդարձակ բաց պատշգամբ:

Մենք զրուցում էինք նախ երկրորդ հարկի դահլիճում, ապա՝ այգում: Դահլիճը կահավորված էր 70-ական թթ. առանձնատների խորհրդային ոճով, ըմդարձակ, 75 քառակուսի մետրանոց դահլիճում երկու բազմոց, 4 բազկաթոռներ, երկու փոքր սեղան, մեկ մեծ ճաշի սեղան աթոռներով, սերվանտ՝ հալսճապակե բաժակներով, հեռուստացույց, դաշնամուր:

Նազիկ Միրզոյանը պատմում է իր ընտանիքի Խորհրդային շրջանի պատմությունը

Նազիկ Միրզոյանի տան պատշգամբը

Նազիկ Միրզոյանի տան պատշգամբը՝ դրսից

Նագիկ Միրզոյանի տան դահլիճ-հյուրասենյակը

— Ծնվել եմ 1952թ.-ի մայիսի 28-ին, բայց անձնագրով հունիսի 18 ա գրված: Էն ժամանակ երբ որ ծնվել եմ, կարծեմ ծննդականը մի քիչ ավելի ուշ էին հանում: Ասում են, որ ես ծնվել եմ տանը, մինչև մեքենան կգար մորս հիվանդանոց տանելու, ես արդեն տանը ծնվել եմ: Երբեմն կատակով ասում են «դե տանն ես ծնվել, դրա համար էլ դու մինչև հիմա այս տանն ես ապրում»: Բայց դա մեր հին տունն էր, այս տունը չէր: Չնայած հին տուն էլ սրա տեղում էր, ներկայիս տան միջին հատվածում: Շատ լավ հիշում եմ, գիտեք, մեր հին տունը, նույնիսկ մայրս զարմանում էր, ասում էր «հետաքրքիր ա, դու էդ ժամանակ էդքան էլ մեծ չէիր, ոնց ա հիշողությանդ մեջ մնացել»: Նույնիսկ հիշում եմ, թե որ անկյունում, որտեղ ինչ էր դրված, ինչ կար: Եղել եմ մեր ընտանիքի 2-րդ երեխան: Մեծը եղբայրս է՝ տարի ու կես ինձանից մեծ, մյուս եղբայրս՝ հինգ տարի փոքր: Ալտայսի Կրայում ա ինքը ծառայել: Բոլորս սովորել ենք մեր գյուղում, բայց մեր գյուղի դպրոցն առաջ միայն ութնամյա էր: 8-րդ դասարանը էստեղ գյուղում ավարտելուց հետո դպրոցի վերջին երկու տարիները գնում էինք Արմավիրում սովորելու: Արմավիրը մեզ շատ մոտ ա: Մանկապարտեզը Արմավիրում էր և փոքր եղբորս ես եմ միշտ Արմավիր ոտքով տարել-բերել էդ մանկապարտեզ: Մեր նոր տունն արդեն կառուցվում էր, ինքը խանգարում էր՝ ոտքի տակ չընգնելու համար տանում էի մանկապարտեզ: Էնպես որ Արմավիր գնալ գալուն սովոր էի և մինչև 10-րդ դասարանը 2 տարի էլ Արմավիրի դպրոց գնացի: Ճիշտն ասած նախասիրությունս

միշտ էղել ա էղ օտար լեզուները, փառք Աստծո ես հասա իմ ուզածին, 1971թ. ընդունվեցի Օտար լեզուների ինստիտուտ: Բայց գիտեք, ժամանակին միշտ ականջիս հասնում էր, պապաս միշտ նախատում՝ ասում էր «գործ չունես, գործ չունես», դե ասում էր էղ մեծամեծների երեխեքի տեղն ա՝ Բոյուսովի ինստիտուտը: Էդպես համոզմունք կար, որ էնդեղ սովորում են պաշտոնյաների երեխեքը: Բայց մեր կուրսում դրանք չկային: Դե գերմաներենի ուսուցումը էն ժամանակ տարածված էր հիմնականում շրջանների դպրոցներում, Երևանում գերմաներեն կար Տերյանի դպրոցում, որ մինչև հիմա էլ կա, կայարանում՝ չեմ հիշում որ դպրոցում, Կոնդում: Մեր կուրսում էղ տեղերից կային: Մեր կուրսում չկային պաշտոնյաների երեխաներ, բայց ինչ վերաբերում էր ֆիլիսոփային և անգլիականին՝ ընդեղ կային: Իրոք էդ ասածի մեջ ճշմարտություն կար: Փառք Աստծո ավարտեցի, բայց իհարկե որոշակի դժվարություններ կար, ոնց-որ թե մեր ընտանիքի համար սև էջի շրջան էր: Պապայի աշխատանքի հետ կապված խնդիրներ առաջացան, ձեռքակալեցին, պապան ութ տարի ու կես տանը չեղավ: Եղբայրս բանակում էր՝ մեծը, ես՝ ուսանող, փոքր եղբայրս վեցերորդ դասարան (հուզվում է): Հիշում եմ մամայիս տանջանքները, չարչարանքները: Երկրորդ կուրսի առաջի սեմեստրում ոնց-որ թե իմ դուրս մնալու հարցն էր, որովհետև ֆիզկուլտուրայի ժամերի հաշվին մաման գալիս էր, էստեղից բերում էր պապայի համար սնունդ, ես պետք ա գնայի մամային դիմավորելի, օգնելի որ տանեինք դա հանձնեինք, ես վազելի դասի, մաման հետ գար գյուղ: Ամեն ուրբաթ օր: Ու դա միշտ համընկնում էր իմ ֆիզկուլտուրայի պարապմունքներ հետ: Եվ քանի-որ նորմատիվները ես նորմալ էի հանձնում, շատ լավ էի հանձնում, դրա համար էտ... ֆիզկուլտուրայի դասախոսը ինքը... իրոք ներեց:

Բայց մեզ մենակ թողեցին մեր բոլոր հարազատները: Փառք Աստծո, հարևանները ոնց կային, նույն ձևի մնացին, մի բան էլ ավել: Ամբողջ այգին գալիս էին իրանք էին անում, մշակում: Ուղակի հարազատները... երևի մտածեցին, որ դա շատ երկար կտևի ու... երևի պապաս էլ տուն էլ չգա, ինչ իմաստ ունի էդքան <ժամանակ ծախսել, ուշադիր լինել>: Վիրավորվածությունն ա ինձ խեղդում: Երբ որ արդեն եղբայրս բանակից էկել էր, աշխատում էինք, ես էլ ինստիտուտն ավարտել էի, աշխատում էի: Փառք Աստծու մենք ոտքի կանգնեցինք մինչև պապայի տուն գալը: Եղբայրս մատաղ էր խոստացել, որ պապան տուն գա՝ ինքը մատաղ պիտի անի: Գնացել էր հո-

րեղբորս ասել էր, որ մատաղի ոչխար եմ ուզում, դա էլ մոռանալ չեմ կարողանում, ասել էր՝ ինչի՞ համար, բա՝ պապայի համար եմ խոստացել, որ մատաղ պիտի անեմ, պապան որ գա՝ մատաղ պիտի անեմ: Նա էլ ասել էր «պապատ հըլը քանի՞ տարի ունի, որ գա»: Ինքը անգամ չգիտեր, թե քանի տարի է... Իմ հարազատ հորեղբայրը, որ հենց էս գյուղում էր ապրում: Ես համոզված եմ՝ ուղղակի մտածեցին, որ երևի թե իրանց համար էդ կարող ա արդեն ավելորդ ծախս, ավելորդ բեռ լինել: Գուցէ իրանք մտածում էին, որ կարող ա իրենց կարիերայի վրա ազդի դա, բայց էդ նույն կարիերան հայրս էր ստեղծել իրանց համար: Մեկը կոլխոզի նախագահ էր, մյուսը ագրոնոմ էր, բնականաբար կոմունիստներ էին: Դե կոմունիստներ էին ոնց, ոչ թէ գաղափարով, այլ աշխատանքի համար: Կոմունիստ չդառնալով պաշտոն չէիր ունենա: Բայց մեր ընտանիքում կոմունիստ չի եղել: Գուցէ պապան աշխատանքի բերումով չէր ուզում կոմունիստ դառնալ, իսկ ինչ վերաբերվում ա ինձ՝ ես երկու անգամ փախուստ եմ տվել կոմունիստ չանցնելու համար, որովհետև ինքս չեմ հավատացել էդ գաղափարներին: Կուսակցական դառնալը իր սեփական կյանքը կարգավորելու, մասնավոր, անձնական կյանքի խնդիրները լուծելու ձևերից մեկն ա, իսկ ես չեմ մտածել, որ այլևայլ ճանապարհներով, կամ հեշտ ճանապարհներով ես հասնեմ էդ ամենին: Ինչի հասել եմ, կարողացել եմ ինքնուրույն անել: Դուք էլ բնականաբար լսած կլինեք, որ նույնիսկ գումարներ էին առաջարկում՝ մեծ գումարներ, որ էդ այ էդ ինչ ա՝ գրքույկը, կոմունիստի անդամատոմսը փաստորեն գնեն: Իսկ ինձ անվճար առաջարկել են երկու անգամ: Չեմ գնացել, հիվանդ եմ ձևացել, աշխատանքի չեմ գնացել, այլ կերպ ասած փախել եմ: Դա իմ անհատական... այո, մեր տանը նման հարցեր չի քննարկվել երբեք: Բայց այ մորաքրոջ ամուսին ունեի՝ շատ հավատավոր, ազնիվ կոմունիստ էր: Երբեմն, երբ որ ես շատ պարտաճանաչորեն ինչ-որ բաներ անում էի՝ ազնվությունից շեղում չկար, բեկում չկար, պետք ա դա արվեր ճշտորեն, մայրս միշտ ինձ ասում էր «դու տոչնդ բանն ես, և... կոմունիստ Թաթուլն ես»: Իրոք էդ մարդը շատ նվիրված էր կուսակցությանը, և նույնիսկ կուսակցությունում վատ բան տեսնելիս բարձրաձայնում էր, խոսում էր էդ մասին: Ինքը մահացավ 96 տարեկան հասակում, մինչև վերջ նույնը մնաց: Այսինքն «կոմունիստ» բառը օգտագործվում էր «ազնիվ», «մաքուր», «պարտաճանաչ» իմաստով, բայց սովորաբար փող տալիս ու կոմունիստ դառնում էին օգտվելու, շահելու, պաշտոն ստանալու և պաշտոնը սեփական հարցերի լուծմանը ծառայեցնելու, շահ ունենալու նպատակով:

Հայկական գյուղի ակումբը՝ Մշակույթի տունը

— Էստեղ՝ գյուղի դպրոցում սովորելու ժամանակ, դպրոցական ի՞նչ հանդեսներ էին լինում, ի՞նչ տոներ, օրինակ դպրոց գնալը Ձեզ համար որ օրերին էր ուրախալի:

— Պատկերացրեք սիրով գնացել եմ, եթե խոսքը ինձ ա վերաբերում, ես սիրով գնացել եմ: Տարվա ձմեռ եղանակն էի շատ սիրում, որովհետև վառարանի կողքը պատկում էինք, կար մութաքաներ, ու դա հարմար առիթ էր շատ հաճույքով գրքեր կարդալու համար: Իսկ ինչ վերաբերում ա դպրոցին, գիտեք, մինչև նորմալ դպրոց կառուցելը էս գյուղում դպրոցը ցրված է եղել՝ տարբեր տեղեր, և ակումբի շենքում կար դասարաններ, մի երկու դասարան էս շենքում էր, սեփական ինչ-որ տներ էր, երկու դասարան՝ էստեղ, ակումբում, մեկը վերևում, մեկը ներքևում:

Մի 3 դասարան կար, որ հուշարձանի տեղում էր, բայց քարե շենք էր դա, երևի դա տարրական դասարանների համար էր նախատեսված:

Հիմնականում կողքի գյուղերն էին գնում: Հետո նոր կառուցվեց ութնամյան: Առաջին շրջանավարտը էդ նոր շենքի մենք ենք եղել: Դա 1967 թվականին էր: Մենք ունեինք աշխատանքի ուսուցում առարկան, նոր կառուցվող պարոցի շենքի մոտ հողամաս կար, աշխատանքի ուսուցման էդ ժամերին մենք գնում էինք հողամասը մշակում էինք, սոխ, կարտոֆիլ, տարբեր բաներ: Միևնույն ժամանակ դպրոցի վրա՝ շինարարության վրա աշխատում էինք: Գնում էինք օգնում՝ հատկապես տղաները: Քար էին տալիս, ցեմենտ էին տալիս, այդպես գործեր:

Հայկական գյուղի հուշահամալիրը: Աջից՝ Հայրենական պատերազմի զոհերի հուշարձանն է, ձախից՝ Հայոց Ցեղասպանության զոհերի հիշատակի

— Իսկ մշակած հողից արացված արդյունքն ի՞նչ էին անում:

— Ճիշտն ասած ես դա չգիտեմ, հիմա չեմ կարող ասել թե դա ուր էր գնում, ինչ էր արվում, հավանաբար վաճառվում էր և էդ գումարը ծախսվում էր դպրոցի կարիքների վրա: Դպրոցում մի անգամ մեզ՝ աշակերտներիս տարել են Սուխումի: Ծնողներն էին վճարում դա, ու գնացել ենք էդտեղ՝ դպրոցի տնօրենն էր, դասղենն էր, ուսուցիչներ կային: Մենք տարբեր բնակավայրեր գնացինք: Ցերեկը գնացքից իջնում, ման էինք գալիս, հետո վերադառնում էինք գնացք: Գնացքում էինք գիշերում: Էղել ա դա գարնանային արձակուրդներին՝ դե երևի մի շաբաթից տաս օր: Միայն վերջին գիշերը Սուխումիում մեր ուսուցիչներից մեկի բարեկամի տանն էինք գիշերել, ու հետո... հիմա իրանցից մենք աղջիկ ենք բերել մեր տուն հարս: Ու իրանք շատ հիշում են էդ պատմությունը՝ ասում են հիշում ենք, որ էսպես, էսքան աշակերտներ էկան, բոլորին տեղավորեցին էդ մարդիկ իրենց տան մեջ: Երեսուն-քառասուն աշակերտ կար էդ խմբում: Իջել էինք ծով՝ դե գարնանը ծովը ավելոծում է, ցուրտ: Ուսուցիչներից մեկի աղջկա հետ մենք միասին տախտակամածով առաջացել էինք՝ մտքերով, խոսում ենք, ինքը մի քիչ մեծ էր տարիքով, ինքը պատրաստվում էր քնություն հանձներ ինստիտուտում, զրուցելով առաջացել էինք, մեկ էլ ձայներ ա ականջներիս հասնում, զոռում են, որ հետ եկեք: Մենք չէինք նկատել, որ ծովը ավելոծվում ա, արդեն տախտակամածը քիչ-քիչ, քիչ-քիչ բարձրանում ա: Բայց սա շատ լավ հիշողության ա:

— Ձեր մանկական տարիների ամենատրախ հիշողությունը ի՞նչ է՝ խաղ, խնջույք, գիրք կարդալ:

— Երևի թե խաղի համար ես ժամանակ էդպես չեմ ունեցել, որովհետև շատ զարմանալի ա, էս տունը որ կառուցվել ա, ես էդքան էլ մեծ չեմ էղել՝ 7-8 տարեկան եմ եղել, ու պատկերացրեք բանվորները և վարպետները քնում էին մեր տանը: Նրանք Երևանից էին: Մեր վարպետը Երևանից էր, ու ինքը շատ արագաշարժ անձնավորություն էր, բանվորներին ինքը գնում էր Երևանից էր բերում: Ինչ-որ հատուկ տեղ կար, եթե չեմ սխալվում նախկին էդ բաղնիքը, որ հիմա ոսկու շուկա են դարձրել, այ էդ կողմերում էր: Ինքը գնում էր, բերում էր, ու էն ո՛ւնց էր աշխատացնում էդ մարդը: 1960-62թթ. էին, էդ երկու տարում ա տունը կառուցվել, մի տարին մի հարկը, երկրորդ տարին՝ մյուսը: Ու իրանք էստեղ էին, մեկ շաբաթից ավել էդ մարդու մոտ ոչ մեկը չէր դիմանում, որովհետև շատ էր աշխատացնում: Արագ էր կառուցում շատ, բոլորը զարմանում էին: Երկու լար էր կապում և էդ պետք ա պտտվեր: Լար ասածը էն ա որ էդ քարը՝ երկու շարք պետք ա պտտվեր: Ու գիտեք ինչ, էդ ժամանակ չկար որ ուտելիքը հոսանքով պատրաստեին: Կերասինկաներ²⁸ էին ոռուսական: Մինչև հիմա էդ կեռասինկաներից մեկը կա: Մեկը մաման տվեց հարևանին: Մեկի վրա միսն էր եփում, մյուսի վրա ջուր էր տաքացնում, որ օրվա մեջ, մանավաղ իրանք մնում էին էստեղ, լվացվեին, լողանային: Դե պատկերացրեք էդ վագրի մեջ, փոքր եղբորս մանկապարտեզ տանել, մանկապարտեզից բերել ու առաջի հարկի շարված քարերի էդ խաս մասը... ուրագով էր վարպետը տաշում, դա պետք ա տանեի դարբնի մոտ: Աչքից առաջ ա դարբնոցը, էն ժամանակ դեռ դարբնոց կար: Գնում նստում էի էսենց պռովկայի²⁹ վրա մինչև դարբինը հավաքում էր, ծանր-ծանր քարշ տալով տանում էի: Եղբայրս իրենց օգնում էր: Դա հըլը իր հերթին, դժվարն էն էր, որ ջուր չկար էստեղ: Մեր գյուղի ջուրը գյուղամիջում էր և սառը ջուր ա պետք, մարդիկ աշխատում են՝ շոգին, կրակին, արևին: Մի ոտքս էստեղ էր, մյուսը՝ գյուղամիջում: Գնում էի ջուր էի բերում անընդհատ, որ իրենք խմեն: Չկար էս սառնարանը: Տարբերակ չկար, պետք ա օգնեինք, մանավանդ ուրիշ օգնող չունեինք: Մաման էդ հարցերով էր, էփել, կերակրել, հավաքել, երեկոյան էդ ամբողջը պետք ա նրանք լվացվեն, նրանց անկողինը...

²⁸ Նավթավառ:

²⁹ Մետաղե լար:

— *Ձեր պապը, տատը չկայի՞ն:*

— Պապիներ ընդհանրապես չեմ տեսել, իրենք արդեն մահացել էին: Մի տատի ենք տեսել՝ պապայի մամային: Իմիջիայլոց, էս տունը որ կառուցվել ա, մամայի պապայի ու մամայի տունն ա եղել էստեղ: Իրենք տղա չունեին, տղաները մահացել էին, մահանում էին: Ասում ա ծնվում էին, մահանում էին ինչ-որ: Երեք աղջիկ են եղել, մաման եղել ա փոքրը: Տասներկու տարեկան ա եղել մամաս, երբ որ մահացել ա իր մայրը: Ապրել ա իր պապայի՝ պապիկիս հետ մինչև տասնութ տարեկան: Հետո որ պապիկն էլ ա մահացել, մաման մնացել ա մենակ էդ տան մեջ: Իսկ պապայի կողմը՝ էստեղ իրանք էլ երեք եղբայր են եղել, երկու քույր: Ու աշխատող ձեռքը, քանի որ պապին էլ էստեղ վաղ ա մահացած եղել, աշխատող ձեռքը պապան ա եղել: Մեծ հորաքույրս ու պապաս: Մեծը հորաքույրս էլ, էստեղ գյուղտեխնիկում կար, էդտեղ ուսուցիչ էր աշխատում: Պապաս ամուսնացել ա, կնոջը բերել ա հայրական տուն: Մեծ եղբայրս էսդեղ ա ծնվել: Մամաս էդ տան երկրորդ հարսն էր, արդեն մի հարս ունեին՝ հորեղբորս կինը: Մայրս քանի որ երկար տարիներ առանց մամա ա մեծացել, դե տասներկու տարեկանից, հետո տասնութ տարեկան ա եղել՝ հայրն ա մահացել ու... երբեմն որ տե՛սց մամայի հոգու հետ խաղում էի, ասում էի «բայց հետաքրքիր ա դու օրինակ պապայի մեջ ինչ գտար, որ ուզեցիր հենց պապայի հետ ամուսնանաս», ասեց՝ «մենակությունը, էս մենակությունից փախա»: Մեր ազգը՝ Միրզոյաններն առ-հասարակ կրթված են: Հիմնականում կամ բժիշկներ են, կամ ուսուցիչներ: Բայց էսպես էղավ, որ կազմակերպել էին երևի... խոսակցություն տան մեջ, անախորժություններ: Ու մաման որոշել ա, որ պետք ա վեր կենա գա էստեղ: Որից հետո մեծ հորաքույրս, անցել ա երևի մի շաբաթ, թե ինչ, եկել ա ասել ա «ինձ կներեք, էդ ամեն ինչի կազմակերպիչը ես եմ եղել: Որովհետև դուք երկուսդ էլ աշխատում եք, բայց տուն չեք դառնում: Հիմա էստեղ առանձին եք, տուն կդառնաք»: Հետո հորեղբայրներս և մյուս հորաքույրս գնացել են Երևան սովորելու, ուսանողներ են եղել, շաբաթ-կիրակի էին տուն գալիս: Շաբաթ-կիրակի տատին գալիս էր ու պապայիս թե՛ «երեխեքը պտի գնան, վեր կաց ինչ գործ ունես արած, գնա նիսյա փողը վերցրու բեր»: Այսինքն հիմնական աշխատողը մնում էր պապաս: Ասեմ, պապան սկզբում հյուսնի գործեր ա արել, ու մեր տան շատ դռներ ու պատուհաններ, պոլը պապայիս ձեռքով ա արված եղել: Մինչև հիմա էդ վերևինն էլ, որ Դուք տեսնում եք, պապայիս ձեռքով ա ամբողջը արված եղել: Հետո, օրերից մի օր... ես ուզում

եմ ասել, թե ինչպես ա էղել, որ պապան փոխել ա մասնագիտությունը: Տունը հյուրեր են էկել, պապային են հարցրել, մաման գնացել ա պապային կանչի: Պապան մի երկու փողոց էն կողմի վրա ինչ-որ մեկի տանը գործ անելուց ա եղել: Մաման գնացել տեսել ա պապան չոքած պոլ ա խփում, էդ տան տերն էլ ասում ա ձեռքերը էսենց դրած կանգնած ա էղել: Մամաս շատ ցավագին ա տարել: Մամայի նախաձեռնությամբ տեղափոխվել են Երևան: Մենք մի քանի տարի ապրել ենք Երևանում: Որտեղ որ հիմա քաղաքապետարանն ա, էդ հատվածում: Դեպի ցիրկ: Ու շատ լավ հիշում եմ գիտե՞ք, էդ տունը, որ մենք մնում էինք: Որ անձրև էր գալի, կաթում էին էդ տուն անձրևաջրերը: Պապան գնացել ա ու տենց ստացել ա հաշվապահական կրթություն: Շատ լավ ժամանակին տիրապետեց իր մասնագիտությանը, իրոք շատ պահանջված ա էղել, ու շատ մարդիկ կան վերևներից, իրենք սիրով մեր տուն հյուր էին գալիս:

Էդպես վերադարձել ա գյուղ, ու արդեն հաշվապահ էր աշխատում: Տունն էլ քանդվելու վրա էր: Հենց էդ տան վրա էլ սկսել են էս մեծ տան կառուցումը:

Չնայած մենք մեծ տուն ունեինք, բայց դասերից հետո միշտ գնում էինք տատիկիս տուն: Դե մեր ազգը, բոլոր ազգականները տատիկիս թաղամասում էին ապրում, շատ երեխաներ կային, էնդեղ ավելի հետաքրքիր էր: Մենք էստեղ ոնց որ մեկուսացած լինեինք:

Նագիկ Միրզոյանի երկհարկանի հայրական տունը Հայկավանում:
Կառուցվել է 1960-62թթ.: Լուսանկարում երկրորդ հարկն է:

— Ազգի հետք հարաբերությունը ի՞նչ էր նշանակում, նշանակում էր միասին խաղալ, միասին ուրել, ամեն օր միմյանց այցելել, խորհրդակցել կարևոր որոշումների ժամանակ, օգնել՝

— Չէ, գիտեք, բոլոր, բոլոր էդ տոնակատարությունները բոլորը միասին պետք ա լինեին։ Ու քանի որ մեր մեծը տատիկն էր, բոլորը հավաքվում էին էսդեղ, նաև երեկոները։ Մենք երեխաներով հավաքվում էինք էս կողմում, մեծերը նստած էստեղ։ Դե իհարկե մեծերը նաև ճաշում էին, մեզ էլ, մեր համար էլ առանձին հյուրասիրություն լինում էր։ Ամենօրյան՝ պարտադիր թեյախմությունը կար։ Տատիկս երևի թեյ որ շատ էր սիրում, բոլորին թեյը հյուրասիրում էր։ Շատ հյուրասեր կին ա եղել տատիկս։ Բոլորը, բոլոր հարսները՝ ուլքեր բաժանվել էին³⁰, իրանց տղաները, թոռները, փեսաները աղջիկների հետ, բոլորը հավաքվում էին։ Պետք ա գային, մի հատ ներկայանային, օրվա նորությունները ասեին, խոսեին, քննարկեին։ Սա ամեն օր էր արվում։ Եթե ես ամեն օր չգնայի, գոնե պապաս ամեն օր գնում էր, իրա մամային հանդիպում էր նոր գալիս էր տուն։ Մյուսներն էլ էին գնում։ Գիտեք, պարտադիր չի ուտելը, կարող ա սովորական հաց և պանիր, կանաչի լինել։ Հետո ամեն գնացող հետը մի բան տանում էր։ Օրինակ պապաս աշխատանքից հետո նախ իր մամայի տուն էր գնում, իրա առած ուտելիքը տանում էր, հետո մեր տուն էր գալիս ու մեր համար էր բերում։ Մինչև վերջ էլ պապան հավատարիմ մնաց էդ սովորությանը։ Մինչև տատիկի մահը։ Ընդհանրապես միշտ էլ հարաբերությունները լավ են եղել։ Մամաս շատ բարեկամասեր ա եղել, տատիկիս նկատմամբ էլ շատ ուշադիր։ Ինչ որ լինել առաջի հերթին տատիկի համար առնում էին՝ պապան իրա հերթին, մաման իրա հերթին։ Կարող ա իր մոր սերը կամ կարոտը էդ ձևով փորձել ա սկեսրոջը փոխանցել։ Պապայիս որ տարան, մաման ուզում էր, որ տատիկս գա մեր տանն ապրի։ Տատիկս էլ մամային շատ սիրել ա։ Այդ ընտանեկան հավաքներին երբեք վեճեր չէին լինում, հետո էլ բոլորն էլ սիրով էին գնում։

— Իսկ տոները ձեր ընտանիքներում չէի՞ք նշում։

— Մենք մեր տանն էինք նշում մեր ծննդյան օրերը, Նոր տարին, դրանք բոլորը պարտադիր էստեղ պետք ա լինել։ Մենք չէ՞ որ էստեղ էլ հարևաններ ունեինք, բարեկամներ ունեինք, որոնք առանձին էին, գալիս էին էստեղ։

³⁰ Բաժանվել էին՝ նշանակում է փոքր ընտանիքն աանձնացել էր մեծից, առանձին բնակարանում էր ապրում։

Էդպես բոլորիս տներում էր: Տատիկիցս առանձնացած հորեղբայրներս իրենց ընտանիքներով, հորաքույրներս: Գիտեք, էստեղ մի նրբություն կար: Տանը երեք, ոնց են ասում, երեք սորտի երեխա ա եղել, բայց մենք երեխաներով չենք իմացել, կոնկրետ ես դա իմացել եմ նույնիսկ 10-րդ դասարանը ավարտելուց հետո: Պապիկս մեծ հորաքրոջս ունեցել ա առաջին կնոջից, կինը մահացել ա, տատիկս ունեցել ա էդ մեծ հորեղբորս՝ ամուսինը մահացած ա եղել: Իրենք ամուսնացել են արդեն ամեն մեկը մի երեխայով, ծնվել են մյուս հորաքույրս և հորեղբայրներս: Նույն հարկի տակ էին, և շատ ջերմ փոխհարաբերություն ա եղել: Ես շատ սիրել եմ էն հորաքրոջս, և էն մյուս հորեղբորս, որոնք... մի խոսքով, որ մի կողմից ա արյունակցական կապը: Իսկ մայրական կողմից մորաքույրս էր, ութ երեխա ուներ, և իրենց տունն էլ ես շատ լավ հիշում եմ: Դա էն մորաքույրս ա, որը որ Թուրքիայում ա ծնված եղել, էկել են 16 թվականին Արդվինից: Մորաքույրս 1914 թիվն ա: Գետը անցնելուց գրկից ա եղել, ջուրը քշել տարել ա, տղամարդիկ հասել են, գրկել երեխուն հետ են բերել: Մորաքրոջս ամուսինը էդ մոլի կոմունիստ Թաթուլն էր: Նա ոչինչ չի ունեցել, ոչ քույր, ոչ եղբայր: Գուցե դա ա պատճառն էղել, ինչքան եղել ա երեխա՝ ունեցել են: Ութը ապրել են՝ երկու աղջիկ, վեց տղա ունեին: Ու իմ համար գերագույն հաճույք էր, երբ որ ես գնում էի իրանց տուն, իրանք հանկարծ նստում էին սեղանի շուրջ: Տեղ չկար, վազում էինք մի տեղից մի աթոռ, մի բան գտնում բերում դնում էինք և ինչ էին ուտում էդ մարդիկ... սովորական, հաց, պանիր, թթու կամ կարոդ ա ամբողջ օրը մորաքույրս մի մեծ թասը դներ եփվեր, որ երեկոյան բոլորը գային, ամեն մեկին մի-մի ափսե բան տաքացներ: Բայց ինչ հաճույքով էինք ուտում էդ ամենը: Ու երբ որ իմ մամայիս մեղադրում էի՝ «մամ, — ասում էի ինչի ես դու, ինչի մորաքրոջս նման էդքան շատ երեխա չես ունեցել»: Նրանց համար տուն ա կառուցել մամայիս պապան՝ պապիկս: Մինչև էդ մորաքրոջս ամուսինը ապրել ա իրա հորաքրոջ տանը Արշալույս գյուղում: Մորաքրոջս էլ ա տարել Արշալույս, ու պապիկս իրանց համար էդ գյուղում ա տուն սարքել: Դե գաղթական մարդիկ էին: Իրանք եզդիների հետ միասին են Թուրքիայից գաղթել:

— *Ձեր գյուղում է՞լ են եզդիներ ապրել:*

— Հիմա էլ կան: Ինչքան ինձ եմ հիշում, էնքան նրանց եմ հիշում էստեղ: Ծնողներս գնում էին իրանց տուն, իրանք էլ մեր տուն էին գալիս: Մեր տուն ընդհանրապես հարևանները շատ էին գալիս: Երևի փողոցում առաջին հեռուստացույցը, ոչ թե երևի, առաջին հեռուստացույցը մենք ենք ունեցել: Դա 1962թ. էր: Հիշում եմ, որովհետև էս շենքը նոր որ կառուցել էինք, սկզբում միայն երկու սենյակն էր պատրաստ: Առաջի սենյակում դնում էին ու հարևանները բոլորը հավաքվում էին էդտեղ հեռուստացույց նայելու: Նույնիսկ դիվան կար, մինչև հիմա էդ դիվանը կա, առաջի հարկում ա դրված: Մեր տանը հին տնից շատ բան ա մնացել: Էդ վերևի սպասքը որ կա, էդ հին տանն ա էղել էդ սպասքը: Հիսունական թվականների սպասք ա:

Նագիկ Միրզոյանի տան 1950-ականների սպասքը

Նաև շիֆանեռկան³¹: Էն ժամանակ վաճառքում քիչ կար, բայց պապաս ուներ լավ կանալներ, ինչ լինում էր՝ գտնում բերում էր: Գիտեք դե, էն ժամանակ կահույք ձեռք բերելը էդքան էլ հեշտ չէր: Յոթանասուն թվին մեր տանը հայտնվեցին նաև սերվանտը, գրքերի պահարանները: Այսօր մեր տանը ինչ կա՝ բոլորը 1960-70-ական թվականների ձեռք բերածն է: Ննջարաններն էլ են նույնը մնացել:

³¹ Զգեստապահարան:

Մեր հին տանը միայն երկու սենյակ էր: Մի սենյակում կարող էր լինել ճաշասեղանը, աթոռներ, դիվան, նաև շիֆանեռկան, համարյա ամեն ինչ: Շիֆաներկա էս ժամանակ քչերն ունեին, ոմանք կամոդներ ունեին՝ դարակներով: Մենք էլ ունեինք, շատ սիրուն էր, սևի ու շագանակագույնի մեջ էր մերը, հիմա առաջին հարկում ա:

— *Կամոդները Ձեր գյուղի հյուանն էր սարքում, թե՛ խանութից էին գնում:*

— Ես չգիտեմ... երևի չէ, դրսից էին: Ունեինք փայտից պատրաստված լայն թախտ, որի վրա մի քանի հոգի կարող էին կողք-կողքի քնել: Էլ ինչ կար... երևի թե էդ եմ հիշում: Գյուղում տները սովորաբար երկու սենյակից էին, խոհանոց կոչվածը սենյակներից մեկի անկյունում դրված կերոսինկան էր:

— *Էդպիսի տան մեջ քանի՞ մարդ կարող էր ապրել:*

— Դե... հա, կային, որ տաս հոգի էլ էին ապրում էդ տան մեջ: Երկու սենյակում:

— *Զուգարանը դրսում էր:*

— Դրսում էր: Հիմա էլ շատերինը դրսում է: Ներսի զուգարան մենք նոր տան հետ ենք կառուցել, երկու հարկում էլ: Բաղնիքը՝ լոգասենյակը նույնպես առանձին: Ամեն ինչ միանգամից ա կառուցվել: Մարդիկ կան հիմա նոր-նոր ավելացնում են՝ կից շինություններով խոհանոց, զուգարան:

— *Դուք այս մեծ տունը ե՞րբ եք կահավորել:*

— Երկրորդ հարկը հիմնականում 70-80-ական թվականներին: Մինչև այսօր ամեն ինչ նույնն է մնացել:

— *Ձեր տան հնարավորություններով քանի՞ տուն, բնակարան կլինեք ձեր գյուղում:*

— Մեր տնից հետո կառուցել են պապայի հորեղբոր տղան՝ նույնիսկ նույն պռայեկտով: Հետո նրանք բաժանեցին եղբայրների միջև, սկսեցին կիսել էդ ամենը: Է՛լ ով... այ էս դիմացի տունը մեր բժշկուհու տունն էր, իրենց հյուրասենյակն էլ ա մեծ, ուղղակի նեղ ու երկար՝ էդ ձևի պահպանվում ա դեռ:

Նագիկ Միրզոյանի տան ննջարաններից մեկը: Մյուսը կահավորված է նույն ոճով՝ կանաչ գույներով: Ննջարաններում ոչինչ չի փոխվել, այն է, ինչ 1970-ականներին կար

— Հարմա՞ր են մեծ հյուրասենյակները: Մի փոքր մեծ հավաքների դահլիճի նման է: Քանի՞ անգամ են մեծ հավաքներ եղել այսպեղ, առհասարակ մեծ հավաքները ի՞նչ առիթներով են լինում:

— Դե հարսանիքները, տղային բանակ ճանապարհելը, նաև վերադարձը նշելը: Նաև տխուր առիթներով՝ մահացածների հոգեհաց, տարի: Մեր ընտանիքում եղել ա երևի մեծ եղբորս հարսանիքը էստեղ: Ես առանց հարսանիքի եմ ամուսնացել, բայց խնջույք ա էղել: Եղել ա եղբորս տղայի հարսանիքը: Էդ մի տղան ունի: Այսինքն էդպիսի մեծ հյուրերի բազմություն երեք անգամ ա էղել, երեքն էլ էղել ա տանը, մենք սրահներ չենք գնացել: Դե նաև տոներին էինք հավաքվում՝ մեր ազգականները, ընկերները:

— Ո՞ր րոներն էիք սովորաբար փանը նշում:

— Ամենամեծը՝ Նոր տարին: Նոր տարուն հատկապես ամբողջ տունը լավ մաքրում էինք: Տատին պարտադիր պատրաստում էր մսով տոլման առանձին, պասուց տոլման՝ առանձին, ձավար, ոլոռ, սիսեռ, լոբի, ոսպ, կանեփ... կանեփ էլ էր լցնում պասուց տոլմայի մեջ: Նաև դավուրմա, պարտադիր: Դավուրման բոլորը աշնանն էին պատրաստում, դա մեծ արարողություն էր: Նոր տարուն նաև աղանձ, աղանձը կանեփով, ցորենով, չամիչով, ու աղիբուդի էր պատրաստում տատիկը, մեր սիրած բաներից: Բոլորիս տներում նույն բաները կային: Հիշում եմ մամաս շատ լավ գաթա էր պատրաստում, պարտադիր էդ գաթան պիտի լիներ, կլոր գաթա: Բոլոր մեծերը հավաքվում

էին, պարտադիր առաջի հերթին գնում էին տատիին շնորհավորելու, նոր հետո կարող ա լուսադեմին վերադառնային տուն: Ասեմ, մենք էրեխաներով իրենց հետ չէինք լինում, մեր տներում էինք մնում: Մեծերն սկզբում տանն էին լինում, ժամը 12-ին մեր հետ էին, ամեն մեկը իրենց ընտանիքում, բայց շատ արագ, ոնց որ 5, 10 րոպեյվա ընթացքում, իրանք մեզ շնորհավորում էին և պետք ա գնահին տատիկի մոտ՝ տատիին շնորհավորելու: Ու գալիս էին շատ ուշ՝ լուսադեմին երևի թե: Էդպես, մենք տանն էինք, սովորել էինք: Մինչև նրանց գալը մենք քնած էինք լինում:

Մեր տոնաձառը դահլիճում էր: Հին տանն էլ ենք ունեցել տոնաձառ: Բնական եղևնիներ են դրանք եղել, արհեստականները հետո եղան: Մենք պարտադիր ունեցել ենք տոնաձառի էդ խաղալիքներից: Նվերները պարտադիր պետք ա դրված լինեին: Բայց տոնաձառը 60-ականներին նոր էին սկսում դնել, միայն 80-ականներից դրանք դարձան համատարած: Սիրում էինք Նոր տարին: Հունվարի մեկին մենք՝ երեխաներս էլ էինք գնում տատիկիս տուն: Ուրախ էր անցնում: Երբ արդեն մենք մեծացել էինք, ուսանող էինք, աշխատում էինք, տատիկի մոտ քիչ էինք մնում: Տղաները գնում էին տարբեր ազգականների շնորհավորելու, աղջիկները շուտ տուն էին գնում, որովհետև այդ օրերը հյուրեր շատ էին լինում: Հաճախ հենց նույն մարդիկ, ում հետ գիշերը տատիկի տանն են նշել տոնը: Հիմա էլ գնում էին միմյանց տուն: Համարյա բոլորի տուն պետք էր հասցնել գնալ, և ամեն տեղ հյուրասիրություն կար: Մեր տանը հյուրերին ընդունում էինք սովորաբար ես ու եղբորս կինը, իրենց հետ նստում էինք, հետո սեղանը հավաքում, նորից սեղան դնում: Անվերջանալի գործ էր, բայց լավ էր: Կատակներ էինք անում, ծիծաղում, երբեմն պարում էինք: Համարյա բոլորը մի քիչ խմած էին լինում, տրամադրությունները բարձր էր: Կար գաթայի մեջ նշան դնելու և գուշակություն անելու սովորությունը՝ ում գաթայի կտորից դուրս կգա բախտի նշանը: Մեր ազգում դա տատիկիս տանն էր կատարվում, գաթան տատիկս էր կտրում: Ուրեմն այդ առիթով մի անգամ էլ էինք հավաքվում ազգի բոլոր ընտանիքներով, էս անգամ արդեն մեծերի հետ փոքրերն էլ էին գնում:

— Նոր տարուց բացի ուրիշ ո՞ր տոներին էիք սպասում:

— Զատիկը: Զգիտեմ էլ ինչու: Երևի էդ ուտեստների առատությունը, ձվերի ներկելը, ձու կովացնելը, շահելը: Բոլորը, աղջիկ, տղա, դուրս էինք գալիս փողոց: Դէ գյուղ ա, բոլորն էլ ձու ունեին: Սովորաբար սոխի կլեպով էինք

կարմրացնում: Տատիկս էլ, մամաս էլ մի ամիս առաջ սոխի կեղևները հավաքում էին, ու շատ համեղ ա եղել, գիտե՞ք: Տարօրինակ ա, բայց Զատիկի ներկած ձուն ավելի համեղ էր: Շատ էին եփում՝ 50-ով, 60-ով: Մարդ կար՝ հարյուրով ձու էր շահում խաղալիս: Բնականաբար էդքան ձու չէինք կարող ուտել, բայց շահելուց շատ էինք ուրախանում: Հիշում եմ, տղաներ կային, որ հաղթելու համար կարմիր տուֆից էին ձու սարքում: Ամիսով իրանք չարչարվում էին, աչքիս առաջ ա, որ քարը քարին էին խփում, տաշում էին, ձվի կերպարանք էին տալիս, ներկում էին, նույնիսկ սոխի կեղևով խաշվող ձվերին էին խառնում ու խաշում: Արտաքինով իսկական ձվից չէիք տարբերի: Հետո դրանով իհարկե շատ ձվեր էին կոտրում ու հաղթում էին: Հաղթողներին կասկածում էին, սկսում էին ձվերը ստուգել, դրա համար նույնսիկ կռիվներ էին լինում:

— *Զարիկին այցելություններ, հյուրասիրություններ լինում էին:*

— Չէ, էդ մեզ պատմել են, որ եղել ա, բայց մեր ժամանակ չկար: Մենակ էն եմ հիշում, որ մեծերը գնում էին էդ տարի մահացած մարդկանց, հանգուցյալ ունեցողների տները: Զատիկին միայն տնեցիներն էին հավաքվում, միասին սեղան նստում: Ընտանեկան տոն էր:

— *Զարիկին երեխաների համար նոր հագուստ գնում էին:*

— Ես հատուկ Զատիկին նոր հագուստ չեմ հիշում, բայց նոր հագուստ պարտադիր մայիսի մեկին էինք ունենում: Մայիսի մեկին մենք պարտադիր բոլորս նոր հագուստ պիտի ունենաինք՝ կոշիկներից բռնացրած: Համենայն դեպս մեր ընտանիքում էդպես էր: Հիշում եմ դպրոցում մի ժամանակ պետությունը ոչ ապահով ընտանիքների երեխաներին բերում էր հագուստ էր բաժանում: Մի անգամ բերել են, բաժանում են էդպես, նոր կոշիկներս խփում եմ քարերին, որ պոկվի կոշիկներս, ինձ էլ կոշիկ տան: Հետո էսպես պոկրտված, ճաքած, քարերին խփած փչացրած տուն մտա, զարմացան, էս ի՞նչ ա էղել: Մեր մաման շատ խիստ ա էղել, մենք ուրախանում էինք, երբ որ պապան տուն էր գալիս: Մաման ինձ ու մեծ եղբորս շատ ա պատժել, փոքրին շատ են երես տվել, բայց մեզ պատժել ա:

— *Սովորաբար ինչպե՞ս էին պատժում: Ծեծում էի՞ն, անկյուն էի՞ն կանգնեցում:*

— Չէ, մաման մեզ կապում էր: Կարող ա ձեռքերը կապեր: Մեծ եղբորս ... մի անգամ երկուսիս ա կապել: Բայց ինձ ավելի քիչ էր պատժում, մեծ պատիժները եղբորս էին հասնում: Մի անգամ եղբորս կապել ա ու դիտմամբ ինձ պեչենիներ, կոնֆետներ ա տվել ու... Մաման հետո պատմում ա ասում ա՝ «դիտմամբ էդ տվեցի, ես ուզում էի ստուգել, տեսնել, թե դուք ինչքանով եք իրար հետ կապված»: Ու ես էդ օրը, շատ լավ հիշում եմ, նայում եմ պատուհանին ու գնում եմ, կամաց-կամաց գնում եմ, կանգնել եմ ախպորս մոտ, որ ինքը կապած ա էլի, բերանը բաց ա արել ու ես էդ կանֆետը դրել եմ իրա բերանը: Իսկ մի անգամ ինձ էլ եղբորս հետ կապել ա: Ինչի՞ համար, գյուղում մի կին կար, ինչ-որ տեղափոխվել ա ուրիշ տեղ գնալու, կատու ա ունեցել տանը, բերեց մեզ տվեց, ասում ա՝ «շեն տուն ա, կատուն չի սատկի, կպահեք»: Էս մեր տան առաջով ջուր էր գնում, առու ու կամուրջ կար փոքր, ես ու մեծ եղբայրս էս կողմից սկսում ենք կատվին քցել, ջրի հետ գնացել ա, մյուսս ընդեղից բռնել ա: Վերջը էդ կատվին մենք սատկացրեցինք, ու մաման տեսել ա: Դրա համար մեզ պատժեց՝ երկուսիս էլ կապեց: Մեր փրկարարը սովորաբար պապաս էր լինում:

— *Վերադառնանք մայիսի մեկին: Այդ օրը դուք դպրոց նոր հագուստով էիք գնում:*

— Ոչ, նոր հագուստը դպրոցի համար չեր: Մայիսի մեկին ծնողները մեզ կարող ա տանելին Արմավիր կամ Երևան զբոսանքի, նոր շորն այդ ժամանակ էինք հագնում: Իսկ դպրոց միշտ հատուկ համագգեստով էինք գնում՝ ֆորմայով: Ես ինձ միշտ ֆորմայով եմ հիշում և դպրոցը պահանջում էր, որ ֆորմայով գնանք: Հիշում եմ մի անգամ ծնողական ժողովից մաման էկավ շատ բարկացած: Ձմեռը ցուրտ էր, վատարաններ էին վառում, ամեն դեպքում էդ ճանապարհը գնալ-գալ, դպրոցում՝ դասարանում ցուրտ ա լինում: Մաման ֆորմայի վրայից ինձ ժակետ էր հագցրել, ես նույնիսկ էդ ժակետն եմ շատ լավ հիշում, աչքիս առաջ ա: Հագել եմ էդ ժակետը, ձմեռ օրով գնացել եմ դասի: Ես զգացի, որ դասդեկը շատ խեթ-խեթ ա ինձ նայում: Երկու օր հետո ծնողական ժողով ա եղել, մաման գնաց, որպես կանոն մաման էր գնում, հետո էկավ, զգացի որ վիրավորված էր: Բոլորի ներկայությամբ ասել էր՝ «դուք ձեր աղջկան էն ձևով եք հագցնում, ուղարկում դպրոց, որ ինքը ուսուցիչներից չի տարբերվում»: Ու պատճառը էդ մի ժակետն ա եղել, որ ընդամենը ցրտի պատճառով ես ֆորմայի վրայից դա հագել եմ: Բայց ես սիրում էի ֆորմա հագնելը, և ըստ սեզոնների տարբեր ֆորմաներ ունեի:

Դարսերով, ուղիղ, կյոշ, աշնանն ու գարնանը սպիտակ գոգնոցով, ձմռանը՝ սև գոգնոցով, միշտ սպիտակ օձիքով և թեզանիքներով: Պարտադիր՝ կարմիր վզկապներով և մագերիս ժապավեններ: Ես երկար հյուսեր եմ ունեցել: Միշտ հաճույքով եմ հագել դպրոցական ֆորման, նույնիսկ դրա կտորն էի սիրում: Երբ որ վրաս փոքրանում էր, քանդում էի, քանդել էի տալիս դերձակի մոտ, դրանից ուրիշ շոր էի ինձ կարել տալիս: Ինձ թվում ա ֆորմայի մեջ կարելի էր կոկետություն անել, ֆորման ինքը կոկետության մի շանս տալիս էր: Ինքը ձևեր ուներ չաղի, նիհարի համար, կարելի էր ընտրություն կատարել, որ ինչ որ ձևով կոմպենսացներ դեֆեկտները: Եվ կարճ ու երկարի մեջ էլ կար տարբերություն: Եվ էդ օձիքներով ու մանժետներով...Տղաներն էլ սպիտակ վերնաշապիկ, սև տաբատ էին հագնում և մինչև 8-րդ դասարան՝ կարմիր վզկապ:

— *Իսկ դպրոցից դուրս՝ տանը, հյուր կամ զբոսանքի գնալիս, տոներին ի՞նչ էիք հագնում, նորաձև ո՞րն էր համարվում:*

— Գիտեք, մոդայի մասին չէինք մտածում, որովհետև ինչ որ ձեռք էինք բերում, կարծես թե էդ էր մոդան, ինչ որ լիներ: Էնպես չէր, որ գնայիր խանութից առնեիր քո ուզած բանը: Շատերը գնում էին խանութ և եղածից ընտրում էին՝ ով ինչ գնի կկարողանար: Իսկ ով կապեր ուներ կամ կարող էր՝ տակից էր առնում, այսինքն վերաձևառներից, կամ խանությունմ՝ գնից թանկ վճարելով: Այդպիսի ապրանքը սովորաբար չէր ցուցադրվում, պահեստում էր պահվում և կամ ծանոթներին էին վաճառում, կամ ծանոթների կողմից ուղարկված մարդկանց:

— *Իսկ ի՞նչ էիք ձեռք բերում:*

— Մեր գյուղում առաջին երկարաճիտ կոշիկներ հագնողը երևի ես եմ եղել: Ես դպրոցական տարիներից եմ հագել դա, 5, կամ 6-րդ դասարանից՝ ձմռանը: Դրանից առաջ դպրոց գնում էինք կոշիկներով: Կտր քթով կոշիկներ էին ու էդ կոշիկները կապվում էին շնուռներով: Հագնում էինք բամբակյա գուլպաներ: Հետաքրքիր ա, որ առաջին անգամ կապոռնից էդ սինթետիկ գուլպաները որ կան, հագել ենք 8-րդ դասարանում: Էս մեր հարսիկի տատիկը մեր հայոց լեզվի ուսուցչուհին էր, ութերորդ դասարան ենք մենք: Ու աղջիկները արդեն սկսել են էդ գուլպաները հագնել: Մեկ էլ էկավ ասեց՝ «աղջիկներ, մի հատ դուրս էկեք, շարվեք էստեղ»: Չգիտեմք ինչ ա, ուրեմն սենց նայում ա ոտքերին, արդեն կռահեցինք ինչ ա: Ում գուլպաները

բամբակյա էր՝ դուք նստեք, մյուսներին... Էնքան վիրավորական էր, տղաների ներկայությամբ, դե ի վերջո ութերորդ դասարան ենք: Մեր մազերը խճճեց: Էնքան ինքը շատ լավ ուսուցչուհի էր, շատ լավ մասնագետ էր, բայց շատ դաժան էր վարվում աղջիկների հետ: Իրենք մտածում էին, որ աշակերտը պետք ա տարբերվի ուսուցիչից: Դա էր խնդիրը ես էդպես հասկացա: Ոչ թե նրա համար, որ մտածում էին մեր առողջության մասին:

— *Մինչև 10-րդ դասարան գոգնոցով ու ֆորմայով էք գնացել դպրոց:*

— Երևի չէ, երբ որ տեղափոխվեցինք Արմավիրի դպրոց, մենք արդեն 9-10-րդ դասարաններում էինք: Երևի մեր գյուղի դպրոցը շատ ավելի կարգապահ էր, շատ ավանդապաշտ էր՝ հագնում էինք ֆորմա: Բայց որ գնացինք էստեղ մեր ֆորմաներով, կողքից խեթ-խեթ էին մեզ նայում, որովհետև նրանք հագնում էին արդեն էս, ինչ որ կար: Նրանք ավելի առաջադեմ էին: Բայց սովորելու տեսակետից մեզանից շատ հետ էին իրենք: Ինչ վերաբերում ա որպես գյուղական դպրոց, գիտեք, հենց նույն էստեղի դպրոցում, որ մենք տարբեր դասարաններ, տարբեր շենքերում ենք էդել, ֆիզկուլտուրան առաջին տեղում էր: Մենք տապակներով պիտի գնայինք, պետք ա գնայինք շորտիկներով, բայց ո՛նց էինք ամաչում: Արդեն մեծ աղջիկներ էինք 6, 7-րդ դասարանում, 8-րդ դասարանում, արդեն դե սկսում ա ձևավորվել աղջկա մարմինը: Համենայն դեպս պահանջում էր ուսուցիչը, որ եթե համազգեստով չեք, ինքը չէր թողում դասերին մենք մասնակցեինք:

— *Ֆիզկուլտուրայի դասերին ի՞նչ էիք խաղում:*

— Ես ամենից շատ վոլեյբոլն էի սիրում: Բայց մեզնից պահանջում էին ցատկել, վեր և ուղիղ, պահանջում էին վազել, ստանդարտներ կային, որ պետք է կարողանայինք հասնել: 100 մետր վազք, 1000 մետր...

— *Իսկ դրսում ինչ խաղեր էիք խաղում:*

— Ես խաղ չեմ հիշում, արդեն ասեցի...

— *Բայց գնում էիք մորաքրոջ տուն, ութ երեխա կար, մեծն էլ կար, փոքրն էլ կար, աղջիկներ էլ կային, տղաներ էլ կային... հավաքվում էիք Ձեր տարիկի տանը, բակ կար: Զարիկի ձվախաղերն ասացիք, իսկ օրինակ գնդակ, կլաս, պարանով ցատկ, դրանք տարածված խաղեր էին Հայաստանում:*

— Հա իհարկե, փողոցում գնդակ, պարան, յոթ քար, պահմտոցի՝ նման բաներ խաղում էինք: Մեր փողոցում հիմնականում տղաներ էին, աղջիկներ

չկային, միայն ես էի և մեր հարևանի աղջիկը, մենք երկուսով էինք: Երբեմն մեզ քշում էին տղաները, չէին թողնում որ իրանց միանանք: Աղջիկների խաղ կոչվածը էդ **պարանն էր ու կլասը: Կլասը՝** որ կավիճով գծում էինք, կարծեմ տաս վանդակ՝ զուգահեռ հինգական վանդակներ, տափակ մի քար էինք գցում նախ առաջին դասարան, հետո՝ երկրորդ և էդպես՝ մինչև 10-րդ դասարան: Մի ոտքի վրա թռչելով դասարանից դասարան էինք ցատկում ու նույն ոտքով քարը խփել-հրելով դասարանից դասարան տեղաշարժում: Եթե քարը կլասի գծից դուրս գար կամ կանգներ գծի վրա՝ տարվում էս, պիտի անպայման հաջորդ դասարան մտներ էդ քարը: Մի խաղ էլ կար, էդ հիմնականում տղաներն էին խաղում, ոնց որ թե գարնան դեմ էր էդ խաղը, ասում էին **շիրքաթի:** Էդ ատվի կողքը, երբ որ արդեն ջուրը հոսում էր, դրա համար եմ ասում էլի, կամ աշնան կողմն էր կամ գարնան կողմը, ցեխ էր լինում: Ծայրը սրած երկար, ամուր փայտեր էին: Մեկը ասենք թե փայտն ամուր խրում էր ցեխի մեջ: Մյուսը պիտի հեռվից, դե որոշակի հեռավորություն կար, մի ուրիշ փայտով խփեր գցեր ցեխի մեջ խրված փայտին ու գցեր դա: Հաղթողը նայա, ով կխփի էդ փայտը կգցի, գցված փայտն արդեն իրանն ա: Էտի ցեխի մեջ էին խփում՝ ուժեղ, ամուր փայտեր էին՝ մի ծայրը սրած, ու խփում էր մեկը: Մարդ կար՝ 5, 6, տաս փայտ էր տանում: Դա հատուկ ցեխի ժամանակ և ցեխոտ տեղերում էին խաղում, ատոների ափերին, որովհետև էնդեղ էր ցեխ: Պետք ա վարպետորեն գտներ էդ ուղղությունը, թեքությունը, անկյունը, որ կարողանար ցեխի մեջ ցցված փայտին խփեր գցեր: Մեկ էլ խաղում էինք **յոթ քար՝** գնդակով: Ուրեմն յոթ քար էին, տափակ քարեր, դնում էինք իրար վրա, բաժանվում էինք թիմի, գիր-դուշ էինք քցում, թե առաջինը ով կամ որ խումբն ա սկսելու: Շարված քարերից հեռանում էինք, տարածություն էինք ստեղծում, չեմ հիշում քանի քայլից, գծում էինք: Էդտեղից պետք ա գնդակը գլորեին, որ գնար կպներ քարերին: Քարերը ցվրվում՝ տարածվում էին:

Հա, **լուստու փետ էինք խաղում:** Դրան ուրիշ տեղերում չիրիկ դաստա են ասում, մենք լուստու փետ էինք ասում: Երկար փայտով խփում էին փոքրի ծայրին, թոցնում օդ, հետո նույն երկար փայտով օդում խփում էին փոքրին և թոցնում որքան կարող էին հեռու: Դա բոլորն էին խաղում, տղա աղջիկ կապ չունեին: Էդպես էր նաև հիմնականում **«բաղն ու որսորդը»** խաղը: Երկու թիմ էր, մեկը ներսում՝ դաշտում, մյուսը՝ դաշտի երկու կողմից դեմ դիմաց: Դրսի խումբը պիտի գնդակով խփեր ներսիներին: Ում կաչում էր՝ դաշտից դուրս

էր գալիս: Եթե գնդակը օդում բարձր թռչեր՝ ներսինները կարող էին գնդակը բռնել օդում, և իրենց թիմից դուրս եկած մեկին դաշտ վերադարձնել: Դրսի թիմը պիտի ներսիններին բոլորին խփեր և դաշտից հաներ: Էդ վախտ տեղերով փոխվում էին:

Հիշում եմ տղաները գոտիներով իրար խփում էին: Հետո իմացա, որ էդ խաղը կոչվում ա **լախտի**: Սա գրքերից եմ իմացել, թե չէ ես էս անունը մեր գյուղում չեմ լսել: Շատ դաժան խաղ էր դա, աղջիկներ դե բնականաբար չէին մասնակցում, տղաներն էին խաղում: Շրջան էին գծում, շրջանի մեջ իրանց գոտիները սենց դնում էին շարած, նենց, որ գոտու մի ծայրը շրջանից դուրս լինի, բայց երկար մասը շրջանի ներսում էր մնում: Շրջանի ներսում մի թիմն էր կանգնում, դրսում՝ մյուս թիմը: Դրսի թիմի տղաները պիտի ներսում կանգնածների գոտիները փախցնեին, ներսինները չէին թողնում, քացիներով պաշտպանում էին իրանց գոտիները: Ներսիններն իրավունք չունեին, չէին կարող ձեռքով բռնել գոտին կամ ոտքը գոտու վրա դնել: Կարող էին ոտքերով խփել հարձակվողներին: Խաղն ավարտվում էր էս ժամանակ, երբ դրսինները բոլոր գոտիները փախցնում էին: Հետո թիմերը տեղերով փոխվում էին: Հետո, հա, **էշ միլիցա** էին խաղում տղաները, դա տղաների խաղ էր: Թէ ինչու էր էշ միլիցա կոչվում՝ չգիտեմ, չեմ կարող ասել: Էդ խաղի ժամանակ... հիշում եմ ստեղ պոն կար՝ հեռախոսի պոնն էր, մեկը թե երկուսը գրկում էին իրար, մյուսները վազելով գալիս էին իրանց վրա ու թռնելով նստում էս երկուսի վրա: Էնքան պետք ա նստեին, մինչև չդիմանային, ընկնեին: Կարծեմ ինչ-որ բռնանե՞ր կար, թե՞ հաշվում էին մինչև քանի բռնե էդ ծանրությանը կդիմանային:

— Այդ շրջանում, եթե չեմ սխալվում, դպրոցի բերումով հայկական իրականություն սկսեցին մտնել վալեյբոլ, բասկետբոլ, ֆուտբոլ, դրանք ժողովրդական կենցաղում դեր ունեի՞ն, թե հենց միայն դպրոցի հետ էին կապվում:

— Չէ, կենցաղում էլ տարածվեցին: Տղաները ամեն տարածք օգտագործում էին **ֆուտբոլ** խաղալու համար՝ թաղերում, գյուղի հրապարակում: Էստեղ՝ մեր տան պատին բասկետբոլի գնդակ նետելու ցանց կար, հետո պապան **վալեյբոլի** ցանց էր կապել, աղջիկ-տղա բոլորը խաղում էին բակերում: Իմ սիրած խաղերից մեկն ա դա էղել, թե դպրոցում, թե ընդհանրապես: Մենք ունեինք նաև **թենիսի** դաշտ՝ տախտակ, հա, սեղանի թենիսը էդ փոքր պինգ-պոնգներով, ու բոլոր տղաները էստեղ հավաքվում էին: Դե աղջիկներին մի քիչ հարմար չէր, ես էի մենակ եղբորս հետ կարողանում խաղալ: Էդ արդեն

վաթսունականների մասին ա խոսքը: Ասեմ բայց, շատ պարտաճանաչ էին բոլորը՝ երեխաները, պարտադիր դասերը պիտի անեին, վերջացնեին, արագ-արագ, որ գիտեին էդ ժամին խաղը սկսվում ա: Որ բոլորը դուրս գան: 70-ականներին աղջիկները հիմնականում **բաղմինտոն** էլ էին խաղում բակերում էլ, փողոցում էլ: Հա, մենք մարզված էինք:

— *Ձմռան խաղեր է՞լ կային:*

— Դե **ձնագնդին** դա պարտադիր կար, **սահնակ** էլ: Սահնակները վաճառվում էին, կարելի էր գնել, բայց շատ կային նաև ինքնաշեն սահնակներ: Բոլորն էլ ունեին: 5-6 տարեկան երեխաներից սկսած խաղում էին: Թելերով՝ պարանով սահնակը քաշելն էլ կար, սահելն էլ կար: Էստեղ մի փոքր կամուրջ կա, առաջ ավելի բարձր էր, էդտեղից նստած իջնում էին: Բայց դահուկ մեր մոտ չկար: Այ **չմուշկներ** տղաները քշում էին: Էն չմուշկները չէին, ինչ որ հիմա կա, առանձին երկաթն էր, կապում էին կոշիկներին, պտտացնում էին, ամրացնում էին: Մի անգամ ես էլ փորձեցի որ սովորեմ, որովհետև ձյունը որ գալիս լավ նստում էր, դե էդ ժամանակ շատ սաստիկ ձմեռներ էր լինում, շատ սիրուն էին սահում չմուշկներով: Բայց ես չկարողացա, մեջքի վրա ընկել եմ, մինչև հիմա էդ ցավը ես զգում եմ: Առաջի քայլից ընկել եմ: Չմուշկների երկաթը սուր պետք ա լինի, բթանում էր, տանում էին դարբնի մոտ սրելու: Հա, պետք ա սուր լիներ տակի մասը, ասում էին քոռանում ա ու լավ չի գնում առաջ:

— *Դուք ոչինչ չպատմեցիք փիկնիկների մասին: Մի՞թե չեք խաղացել:*

— Կոնկրետ ես ավելի շատ խաղում էինք **դպրոց-դպրոց**: Ու միշտ ուսուցիչը ես էի՝ չգիտես ինչի: Իմ տարիքի երեխաներով հավաքվում էին, դերերը բաժանում էինք՝ մեկը ուսուցիչ, մյուսները աշակերտ, ջոկատավար, եթե շատ ենք՝ դպրոցի տնօրեն: Իմիտացիա էինք անում տարբեր ուսուցիչների՝ խոսելու ինտոնացիան, դիկցիան, ձևը, ոնց ա գնահատում, ոնց ա նախատում: Բոլորն ուզում էին ուսուցիչ լինել: Երբեմն հերթով էինք ուսուցիչ դառնում: Դպրոցում ինչ կատարվում էր, այստեղ կրկնվում էր՝ չեմ սովորել, սովորել եմ, ես գամ պատասխանեմ, տենց: Եթե դպրոցում մեկը նախատինք էր ստացել, բայց անարդար, խաղում դա ոնց որ պարզաբանվում էր: Եթե «աշակերտը» ուսուցչի հարցին չէր պատասխանում կամ սխալ էր պատասխանում՝ «ինչու՞ չես սովորել», «բա ես քեզ էդպե՞ս եմ բացատրել»: Մատյան ունեինք, տետր էր, անուն ազգանուններով, գնահատական էինք դնում:

Մինչև հիմա աչքիս առաջ ա: Եդ դպրոցը խաղում էին հիմնականում աղջիկները, տղաներ՝ հազվադեպ, այն էլ մեզնից փոքրերը, եթե կային, մեր փոքր եղբայրները: Մեկ էլ գիտե՞ք ինչ էին խաղում՝ **տիզ**: Եդ խաղի անունը «տիզ» էր: Տղաներից մեկը կանգնում էր, աչքերը փակում էր, մի ձեռքը ծալում էր արմունկից և մյուս ձեռքի թևատակից ավիլ բացած սպասում, որ իրա հետևում կանգնած տղաները խփեն իր բացված ավիին: Ինքը պիտի գուշակեր, թե խփողն ով ա: Հաճախ շատ ուժեղ էին խփում, բայց բողոքել չկար: Մինչև չգուշակեր՝ չէր կարող խաղից դուրս գալ: Հետո կանգնում էր նա, ում խփելը ճիշտ ա գուշակել:

— *Եկեք մի փոքր զրուցենք կրոնի մասին: Ձեր ընտանիքը, Ձեր ծնողները հավատացյալ էին:*

— Դժվար ա եղպես ասել: Առանձնապես եկեղեցի չէին գնում, աղոթք երբեք չէին անում որքան գիտեմ: Մենք ընտանիքով սովորաբար հիմնականում գնում էինք Էջմիածին: Կարող ա հանարժ որոշեին, որ վաղը կիրակի ա, մենք գնում ենք եկեղեցի, ու գնում էինք Էջմիածին: Դա էքսկուրսիայի, զբոսանքի պես բան էր, բայց մայր տաճարում մոմ վառում էինք: Բոլորս էլ վառում էինք՝ մեծերն էլ, փոքրերն էլ: Չի եղել, որ գնանք ժամերգության կամ պատարագի: Բայց երբեք մեր գյուղի ուխտին չենք գնացել: Մեր գյուղում ուխտի օր կար, գնում էին ուխտավայր, բայց հեռու ա ու պետք ա անպայման ոտքով գնալ: Հիմա էլ են շատերը գնում: Մաման երբեք չի գնացել, ժամանակ չունեի, մեզ էլ առանց իրա չէր թողնում գնանք: Եղպես սովորություն չունեինք գնալու, ու մեծանալուց հետո ես էլ երբեք չեմ գնացել: Մեր գյուղի ուխտի օրը ամառն ա, գնում էին, **սուրբ Դավիթ** են ասում, մատուռի նման տեղ ա: Սարդարապատի հուշահամալիրի էն կողմը գյուղ կա, կարծեմ Նոր Արմավիր ա կոչվում: Էնդեղ էին գնում և միշտ գնում էին միայն ոտքով: Ամեն տեղից ոտքով, մինչև վերջ ոտքով: Կային մարդիկ որ զոհաբերություն ունեին, մարդիկ էլ կային, որ մենակ գնում էին մոմ վառելու, կամ էլ առիթ էր տանից դուրս գալու համար: Զրուցելով գնում էին սուրբ Դավիթի ուխտ³²:

³² Ըստ Արմավիրի մարզի առաջնորդարանի տեղեկությունների Նոր Արմավիրի Սուրբ Դավիթի ուխտագնացության օրը Զատիկից մեկ շաբաթ հետո է, Զատիկին հաջորդող կիրակին: Այդ ուխտի օրը մեծ քանակությամբ աքաղաղներ են զոհաբերվում, և զենվող աքաղաղի գլուխը ուխտավորները զցում են մատուռի տանիքին: Դա ուխտի նախապայմաններից մեկն է: Մատուռի հարևանությամբ ապրող մարդկանց վկայությամբ այդ սովորույթն արդեն մոտ երեսուն տարվա անցյալ ունի, բայց իրենք դրա բացատրություն չունեն:

Մեր ընտանիքում բայց ազգային սովորությունները պահել են: Լինել ամուսնություն, լինել կնոնք՝ միշտ քավորը կար: Մենք բոլորս կնքահայր ունենք և շատ լավ հարաբերություններ ունենք մեր կնքահոր հետ: Երեք հորեղբայրներիս ամուսնություններին նույն մարդն ա իրանց քավորը եղել՝ Յուսկ Սիմոնյանը, բայց պապայինը իրենք չեն եղել, որովհետև արդեն իրենք քսորում են եղել: Մամայի-պապայի հարսանիքի քավորը ուրիշ անձնավորություն ա եղել, բայց որպեսզի ավանդույթը շարունակվի, իրենք չեն ուզել փոխել իրենց քավորին, պապանք նորից գնացին արդեն Յուսկի տղային՝ Բուլոին (տես սույն գրքում հրատարակվող Բուլո Սիմոնյանի պատմությունը) բերեցին մեր կնոնքին: Բուլոն իրա կնոջ՝ Աիդայի հետ եղբայրներիս և իմ կնքահայրն է: Մեզ երեքիս միասին են մկրտել: Բուլոյենք արդեն քսորից վերադարձել էին: Մենք բավականին մեծ էինք տարիքով, վաթսույնվեց, ես շատ լավ հիշում եմ վաթսույնվեց թվին, ու պատկերացրեք Մայր տաճարում՝ հենց ներսում ավագանը որ կա, մեզ էստեղ են էդ արարողությունը արել: Եվ Վազգեն Առաջինն ա մեզ կնքել:

— *Ձեր գյուղում կայի՞ն չկնքված մարդիկ:*

— Մորաքրոջս երեխաները առանց կնոնքի են: Իրանց հայրը մուլի կոմունիստ էր, գուցե այդ պատճառով: Ինքը աթեիստ էր դե բնականաբար, էդպես պետք ա լինել: Երևի թե կոմունիստ էր, դրա համար ինքը չէր հավատում: Նաև շատ կարդացած մարդ էր: Ինքը երիտասարդ տարիներին եղել ա նաև էս կոլտնտեսության նախագան: Ինքը Խանջյանին շատ տեղ ա տվել: Շատ հետաքրքրվել ա պատմությամբ, հետաքրքրվել ա գեղարվեստական գրականությամբ: Ինչ լինում էր, իրան հետաքրքիր էր ու ինքը միշտ կարդում էր: Անգամ մի գիրքը կարող ա մի քանի անգամ ինքը կարդար: Ու մահացել ա 96 տարեկանում, մինչև վերջի շունչն էլ գիրքը, ակնոցները իրա մահճակալի կողքն էր: Ինքը շատ հավատացյալ կոմունիստ էր, հետևում էր կոմունիստական բարքերի պահպանմանը ու դրա համար էլ վատ էին ապրում: Ինքը չէր գողանում:

— *Ուզում եք ասել, որ նորմալ ապրել հնարավոր էր միայն գողությամբ՝ պայմաններում:*

— Համենայն դեպս կողքից պետք ա ինչ-որ մի բան լինել, շարժ լինել:

— *Կողքինը դա սրվերային եկամու՞տն է:*

— Այո: Բայց երևի ինքը ի վիճակի չէր, կամ չէր ընդունում նման բան, ու շատ դժվար էր ապրում: Պատկերացրեք օգնում էին մերոնք շատ՝ և մանան, և պապան: Դե հիմա մամայիս հարցը էն էր, որ սա իր հայրական տունն էր, մյուս քույրն էլ իրավունք ուներ բաժին ունենալու: Մամաս պարտադիր ամեն կերպ օգնում էր:

— *Եթե Ձեր անցյալին նայեք, Ձեր մայրիկին և հայրիկին եթե համեմատեք, Ձեր հայրիկն էր ուժեղ մարդ, թե՞ մայրիկը:*

— Հայրիկս շատ զգացմունքային, էմոցիոնալ անձնավորություն էր, մայրս էր ուժեղ: Բայց տան համար որոշում կայացնելիս երկուսն էլ հավասար էին: Միշտ միասին քննարկում էին, խոսում էին:

— *Ձեր տատը Ձեր ծնողների կարծիքի վրա ազդեցության նպաստակ չէ՞ր ունենում:*

— Գուցե բաներ կար իրեն դուր չէր գալիս, բայց ինքը չէր խառնվում, երբեք:

— *Ձեր եղբայրները իրենց կանանց հետ նու՞յն հարաբերություններն ունեն:*

— Տարբեր են: Մեծ եղբորս ընտանիքում երևի ավելի շատ կնոջ խոսքն ա ասվում և արվում՝ գնում առաջ, իսկ փոքր եղբորս՝ չէ: Լրիվ տարբեր մոտեցում ունեն: Բայց նրանք այստեղ չեն, ասեցի արդեն՝ Ռուսաստանում են, ճիշտ է, նույն քաղաքում են, բայց շատ տարբեր միջավայրերում են:

— *Ձեր գնահատմամբ գյուղում ընդհանրապես ո՞նց է կանանց դիրքի խնդիրը:*

— Հիմա շատ լավ ա: Այսինքն ես չգիտեմ շատ լավ ա, թե չէ, բայց բաներ կա, որ ես որպես հայ կին լինելով ինձ բոլորովին դուր չի գալի: Ես միշտ ասել եմ՝ հայ կինը պետք ա մնա հայ կին: Ընտանեկան արժեքներ կան, որ չի կարելի ոտնահարել: Վերջին շրջանում, ժամանակաշրջանում էդ հայ կանանց թե պահվածքը, թե խոսելաձևը, թե հագուկապը, էդ ժառգոնային էդ արտահայտությունները, ինչ-որ տեղ նաև դատարկությունը, էս լի կյանքում լինել էդքան դատարկ՝ դա իմ համար անընդունելի է:

— *Էդ ձևակերպումները՝ հագուկապը, պահվածքը, դատարկությունը, մակարդակը տղամարդկանց վրա նույնպե՞ս տարածվում են:*

— Իհարկե, բայց հայ կանանց նկատմամբ հիմա ավելի պահանջկոտ եմ, ավելի խիստ եմ: Տղամարդը կարող ա նաև հարբեցող ա, անպատասխանատու ա, կինը չի կարող այդպիսին լինի: Կինը պետք ա իրա տեղում լինի, իրա դերում լինի: Չգիտեմ, գուցե իմ մայրիկից ելնելով եմ ես դա մտածում, որ դա պետք ա էդպես լինի: Ընտանիքն ավելի շատ կնոջից ա կախված, քան տղամարդուց:

ՎԵՐԱ ՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երևան

Ընդհանուր ծրագիր՝ 20-րդ դարի Հայաստանի բանավոր պատմությունների հավաքագրում և հանրայնացում

Հարցագրույցի կարգավիճակ՝ բաց

Ջրուցակցի անուն՝ Վերուշկա Սահակյան (Վ.Ս.)

Ծննդյան թիվ՝ 1928 թ.

Ջրուցավարի անուն՝ Արմեն Գրիգորյան (Ա.Գ.)

Ջրույցի տևողությունը՝ 02 ժ. 7 ր.

Հարցագրույցի վայր՝ զրուցակցի տուն

Ջրույցի ամսաթիվ՝ 20 հոկտեմբերի 2019 թ.

Ջրույցի լեզուն՝ հայերեն

Վերծանողի անուն՝ Արմեն Գրիգորյան

Վերծանության ամսաթիվ՝ 27.11.19

Ձայնագրության ձևաչափը՝ mp3

Ջրուցակցի կենսագրական տվյալներ

Վերա Սահակյանը ծնվել է Աշտարակում, ժամանակին որպես քիմիկոս աշխատել է գործարանում, այրի է, թոշակառու, ապրում է թոռան ընտանիքի հետ:

Նկատառումներ

Ջրուցակիցը հիշողության հետ խնդիրներ ունի: Ջրույցի կեսից թողը միանում է և երբեմն օգնում է տիկին Վերայի հիշողությունները վերկանգնելուն:

Պատմության բովանդակությունը

1920թ. հայ-թուրքական կոիվների ժամանակ դեռևս պատանի հոր «Ղարաբաղից» փախուստի, հայկական կոտորածների, Աշտարակում հաստատվելու, ամուսնության, մոր կենսագրության, 1930-ականներին Հայաստանում սովի, հայրական կողմից կենդանի մնացած ազգականներին գտնելու, երեք տարով նրանց մոտ վերադառնալու, ազգականների առաքիությունների, Աշտարակում վերահաստատվելու, սեփական կրթության, ընտանիք կազմելու, այրիանալու, ամուսնու հարազատների հետ հարաբերությունների, տոների մասին է՝ խորհրդային կյանքի գնահատումներով:

Վ.Ս. — Ես ծնվել եմ Աշտարակում 1928 թ.: Իմ պապաս մաքուր սրսուռ դարաբաղցի մարդ էր: Էդ հայ-թուրքական պատերազմի ժամանակ, էդ առաջին կոիվը, որը սովետիզացիայի ժամանակ Ղարաբաղի մեջ էղել ա, ինքը Ղարաբաղում էր: Շատ մեծ գերդաստան են ունեցել, 20 հոգի, չգիտեմ ինչքան, մի հարկի տակ: Որ տեսել ա կոտորածը ավելի սրվում ա, ավելի անհույս ա,

որ Ղարաբաղը Ղարաբաղ մնա, առանց տնեցիներին իմաց անելու, տանը տեղյակ պահելու, դուրս ա եկել: Գլխի ա ընկել, որ արդեն էլ հույս չկա: Կարծեմ 1917 թվին, դե էդ ժամանակները: Մենք ընդեղ հետո երեք տարի ապրել ենք, էլի, Ղարաբաղում, ինչ-որ բաներ գիտեմ: Շատ մոտիկ գյուղ կար, անունը Բլեղ³³, էդ գյուղում: Պապաս էդ ժամանակ ոչ մի մասնագիտություն չուներ, կրթություն էլ չուներ, 17 կամ 18 տարեկան, փախել ա, էկել ա, տեսել ա ինչ-որ իրանց գյուղի ֆուրգոնը հետևի մասը մեծ բան են ամրացրած էղել, որ նստեն: Աչքին ա ընկել, վազելով շնչակտուր գնացել ա, հասել ա էդ ֆուրգոնին, ֆուրգոնը ընթացքի մեջ գնացել ա կախվել ա էդ ֆուրգոնի հետևի մասից, ու տենց ինչ-որ տեղ թաքուն ա գնացել: Չեն տեսել, որոն լիքը ժողովուրդ ա էղել, էդ թոհուրոհի ժամանակն ա էղել: Տենց գնացել ա էնքան, մինչև ինչ-որ տեղեր ինչ-որ մարդիկ ֆուրգոնից իջել են, ինքը մնացել ա ու ըտենց եկել ա հասել Աբարան: Աբարանում պատերազմը վերջացած ա էղել³⁴: Դրանից հետո Աբարանում մնացել ա, էդ վերջի կովի մեջ ինքը էղել ա, ստեղ ա կռիվը ավարտվել: Իրա հետ մի հատ մարդ ա էղել: Դե դարաբաղցիները սկի <գրական> հայերեն խոսալ էլ չէին կարողանում: Մի հատ մարդ ա էղել, ըստելացել են իրար հետ, մոտեցել են: Երևի ինչ-որ մի ընդհանուր բան մեջները տեսել են, էլի, աշտարակցի, հայ: Աշտարակցին ասել ա՝ հիմի կռիվը որ վերջացել ա, արդեն ով որտեղ կարա գնա: Էդ աշտարակցին պապայիս ասում ա «Վարդան (ինչ-որ երկար ժամանակ դրանք էդ կովի մեջ

³³ Բլեղ գյուղը ոչ թե Ղարաբաղում է, այլ գտնվում էր նախկին Ելիզավետպոլի նահանգի Շաքի/Նուխի գավառում, Կուր գետի ձախափնյակում, Գյոլչայի և Արեշի գավառների հարևանությամբ: Տարօրինակ է, որ պատմողն այդ շրջանին ողջ պատմության ընթացքում անընդհատ Ղարաբաղ է անվանում: Հնարավոր է, սա պայմանավորված է նրանով, որ Բլեղ գյուղի բնակչության նախնիներն այստեղ էին տեղափոխվել Արցախի Վարանդա և Խաչեն գավառներից (Բարխուդարյան Մակար, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, Երևան, «Գանձասար», 1999, էջ 113): Շաքի/Նուխու շրջանի հայ և ուղի բնակչությունը Գյոլչայի և Արեշի հայության հետ 1918-20 թթ. ընթացքում իսկապես երկու տարի շարունակ լուրջ կոտորածների է ենթարկվել ինչպես Կովկաս մտած օսմանյան կանոնավոր բանակի, այնպես էլ նրանց միացած մուսաֆաթականների կողմից, քչերն են փրկվել այդ կոտորածներից (տես Погромы армян в Бакинской и Елизаветпольской губерниях в 1918–1920 гг. Сборник документов и материалов (Сост. Мирзоян С., Казинян А., Исторический архив РА). – Ереван, 2003): Տես նաև Գ.Ստեփանյան, Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգի Նուխի և Արեշ գավառների ու Բաքվի նահանգի հայ բնակչության պատմաժողովրդագրական համառոտ ակնարկ (XIX դարի երկրորդ կես -XX դարի սկիզբ), էջ 226: [Աղսանց] հասանելի է. http://publications.ysu.am/wp-content/uploads/2015/12/12Gevorg_Stepanyan.pdf

³⁴ Դատելով դեպքերի ընթացքից, պատմողի հայրը Բլեղից հեռացել է 1918 թ. մայիսին և Ապարան հասել Բաշ Ապարանի կռիվների վերջին:

էղել են էրկուսով), հիմա դու ու՛ր ես գնում, կոիվը պրծել ա: Ես օրինակ գնում եմ Աշտարակ, մենք սենց գյուղ ունենք (քաղաք ա, գյուղ ա, էդ ժամանակ գյուղ էր, սկի գյուղաքաղաք էլ չէր), ես գնում եմ ընդեղ, իմ ընտանիքը ընդեղ ա, մենք Աշտարակում ենք ապրում, ընդեղի ծնունդ ենք»: Ասել ա «Ուզու՛մ ես՝ արի գնանք, մի էրկու-իրեք օր մեր տանը կպահենք քեզ, կարող ա մի տեղ ծանոթ, մի բան կգտնես, ի՞նչ պտի անես, հիմի կարա՛ս հետ դառնաս Ղարաբաղ»: Ասում ա «Չէ, ի՞նչ Ղարաբաղ»: Էն թունդ վախտն ա էղել, ուղղակի ինքը շատ ավելի հեռատես, խելոք մարդ էր, էլի, պապաս ասել ա «Չէ, ինչ գնալ, ինչ բան, ես պտի գնամ մի բան սովորեմ»: Հա, ասել ա «Հմի դու կուզենա՛ս Աշտարակում մնաս»: Հետը գնացել ա Աշտարակ, որոշ ժամանակից հետո ասել ա «Դե սենց մնամ՝ ի՞նչ անեմ, ոչ փեշակ ունեմ, ոչ բան ունեմ»: Ասել ա «Դե դու գիտես»: Հետո ինչ-որ հանդիպել ա մի հատ դարաբաղցի մարդ, թե ինչ, էդ կողմերից, ասել ա, որ Էրևան ա գնում: Սա էլ դե շատ ա իմացե՛լ Էրևանն ինչ ա, էնքան ա, որ քաղաք ա: Գնացել ա: Էրևանում ինչ-որ որտեղերքից, եսիմ ինչ ձևով տեղեկություն ա ստացել, որ Ղարաբաղի իրա ծանոթ մարդկանցից, էդ Բլեղ գյուղից կան ըդտեղ: Գնում ա Էրևան, Էրևանում բանի, էդ, խնդրեմ, համբերի, Շահումյանի խմբից մեկը կա, իրա մոտ ա գնում: Ինչի՛ ա իրա մոտ գնում, <որովհետև> էդ Բլեղ գյուղից մի հատ մարդ կար, դրա մեծ եղբայրը, էդ մարդը Շահումյանի խմբից էր: Եդ մարդը էդ ժամանակ Էրևանում էր: Ղարաբաղում ա էղել ինքը, էկել ա Էրևան ու Էրևանում ա էդ մարդը: Գնացել ա էդ մարդին գտել ա: Էդ որ արել ա, արդեն իրա համար էլ դժվար բան չկար, էդ մարդը իրա ընտանիքին, պապայիս ընտանիքին, ճանաչող ա էղել, ասել ա «Արի, մի փեշակ կտովորես, մի տեղ կեթաս կաշխատես, տենց ի՞նչ պտի անես»: Էդ մարդը մի տուն էր ունեցել Էրևանում, հին ա էղել, ինչ որայա, էրկու թե երեք ախպեր են էղել, պապայիս միացրել են իրանց հետ, էդ տան մեջ մնացել են: Դե նպատակն էղել ա էն, որ դրա ախպերներից մեկը վարսավիր ա էղել, գնացել ա վարսավիրություն ա սովորել: Վարսավիրությունը սովորել ա ու ըդտեղից, չեմ հիշում, թե ոնց ա էկել Աշտարակ: Արդեն էկած ա էղել, ծանոթ ա էղել: Հա՛, էդ մարդը որ աշտարակցի ա էղել, կովի ժամանակ պապայիս հետ ա էղել, արդեն ճանաչել ա պապայիս, տարել ա իրա շատ մոտիկ բարեկամի՝ հորողոր տուն: Դրանց տանը մնացել ա մի քիչ: Էդ տան տիբոշ տանը աղ-ջիկ ա եղել, երևի ամուսնանալու հնարավորություն ա էղել: Ու էդ աղջիկն էլ մամաս ա:

Մամայիս մայրը մահացել էր ջահել, մամաս մնացել էր իրա քրոջ հետ, ինքն ու քուրը որք են մնացել: Ու պապիկը: Որտև տատիկս մահացել էր, մամաս էր քրոջը պահում: 14 տարեկան ա դարձրել մամաս դրան, բայց թոքաբորբից մեռել ա: Մնացել էին ինքն ու պապը: Էդ պապիկը հետո արդեն տենց պառաված տեղը պսակվեց մի հատ էդ կոիվների մեջից փախած կնգա հետ, բայց շատ լավն էր մեր տատիկը: Պապս ինչ-որ մի հատ ընկեր ա ունեցել, որը իրան շատ հավատարիմ ա էղել, աշտարակցի, ասել ա «Այ Գալո, նստել ես էդ աղջկադ պահում ես, ինչ պիտի անես, դու էլ ջահել ես, էլի, գնա պսակվի»: Գնում ա պսակվում ա մի հատ պատերազմի մեջից էլի տենց փախած կնիկ, մի կերպ փախած: Ինքը Սուրմալուից ա էղել, բայց էդ կոիվների ժամանակ էկել ա հասել Աբարան, Աբարանից՝ Աշտարակ: Էրեխա էլ ա ունեցել, էրեխեն թուրքերը գցել են ջուրը, չգիտեմ ինչ: Մի հրաշք տեսք ուներ էդ կնիկը, Էնքան մեղք էր: Մենք բայց երբեք իրան տենց խորթի տեղ չենք դրել: Մամաս իրա ձեռքի տակ ապրել ա, իմ պապը, բոլորս շատ սիրել ենք իրանց, լավ բան ա էղել, բախտի բան ա էղել երևի: Էդ տատիկս պապիկիցս չորս թե հինգ էրեխա ա ունեցել, բոլորն էլ մեծացել էին, մեծ հասակի: Մի հոգի ա մնացել էդքանից, բոլորը մահացել են:

Վերջը պապաս ու մամաս ամուսնացել են ու մնացել են Աշտարակում: Էդ ուրեմն չգիտեմ, կոիվների վախտ ա էղել, արդեն պրծնելով ա կոիվը, բայց ինքը երբեք չի հավատացել, որ կարող ա չարունակվի կոիվը: Ինքը մի քիչ շատ բնածին խելք ուներ, էլի: Դրանից հետո Աշտարակի գյուղերում էլ, Աշտարակում էլ, ինչքան վարսավիրներ կար, նոր էրեխեք, տղա էրեխեք, որ սովորում էին, բոլորը պապայիս աշակերտներ էին: Ինչքան վայեննի աշխատող կար, միլիցայից սկսած, զինկամիսարիատից սկսած, էդ բոլոր տեղերի բարձր մակարդակի մարդիկ պապայիս հաճախորդներն են էղել: Ինքը ճիշտ ա, անգրագետ էր, նույնիսկ գրելը մենք էրեխեքով որ արդեն դպրոց գնացինք, սովորացրեցինք, էդքանն էլ չգիտեր, բայց հարյուր հատ կարդացողի խելք ուներ: Մեկ էլ վարսավիրանցից գալիս էր, մի նենց գիրք էր բերում, հայերեն, Վերա ա անունս, Վերիկ էին ասում, գալիս էր «Աղջիկ ջան, Վերիկ ջան, էս ինչ բանից, միսիստրից, ընենց գիրք եմ բերել, ես ասեցի, ինքն էլ տվեց, որ կարդաս, վերջացնես, կտանեն, կտամ իրան»:

Էրևան որ գնում էր պապաս, հանդիպում էր էն Շահումյանի խմբի մարդուն: Տիգրան էր անունը, մեծ պաշտոնի վայեննի էր: Էդ մարդը հետո պապայի հետ շատ մոտեցավ, գալիս էր Աշտարակում ման էր գալի: Պապաս իրանով

շատ էր պարծենում, ասում էր «Դայիս ա, դայիս ա» («քեռիս է»): Որտե՛ս Լենինի շքանշան ուներ էդ մարդը: Հետո տեսքը իրա իսկական էդ շքանշանի նման մարդ էր: Շահումյանի շքանշանը կպցրած էր դոշին դրոշակով, բանով: Ապրում էր Գնունու վրա, երրորդ հարկում էր, երեք սենյակ ուներին: Երեք եղբայր էին, իրանք շատ գրագետ էին, բայց ամենաբարձրը էդ վայենսին էր: Դե դարաբաղցի ա էղել դա, բաքվեցի ա էղել, ինչ ա էղել, պապայիս հետ շատ մոտ էր: Էնքան էր մոտեցել, որ ես ինստիտուտը որ գնացել եմ, իրանց տանն եմ մնացել: Շատ մոտ մարդիկ էին:

Պապաս բայց անընդհատ էրեխի նման լաց էր ըլնում, որտե՛ս ամբողջ, ուրեմն 24 հոգի ա էղել իրանց գերդաստանը, ըդտեղից մի չորս-հինգն են պրծել, մնացածը կոտորվել են: Կռիվը որ տենց թեժացել ա, ամեն մեկը որտեղ կարա փախնի՝ փախել ա: Էն, ով փախել ա, ինչ-որ չափով պրծել են, ով չէ՝ չէ, կոտորել են ուղղակի: Վերջը պապաս չգիտեմ որտեղից-որտեղ, ոնց էր էղել, ինչ-որ իրանց գյուղից թե կողքի գյուղից խաբար էր իմացել, որ իրա գերդաստանը լրիվ չի կոտորվել, հորոխապոր տղերք են էղել՝ պրծել են³⁵, մի քանի հոգի կան: Ումից ա լսել, ոնց ա լսել՝ չիմացանք: Պապաս լսում ա, որ էլ ընդեղ կռիվ չկա, կռիվը դադարած ա, գյուղը կա, ամեն ինչը լավ ա:

Աշտարակում ապրում էինք վարձով մի սենյակում: Արդեն չորս էրեխա ուներ մամաս: 33 թվին Հայաստանում ահավոր սով էր, ահավոր, ընենց էր, որ մենք արդեն հաց չունեինք բոլորովին: Մի կտոր հաց էին տալիս, հացն էլ չորս հոգու վրա պիտի բաժանեն: Էդ փշրունքը, որ կտրում էր, փշրունքը թափում էր, էսօրվա նման հիշում եմ, էդ փշրունքը տենց կամաց հանում էր, ամենապուճուր էրեխին էր տալիս: Սովամահ էինք ըլնում: Մամաս պապայիս ասում ա «Գնանք Ղարաբաղ, ես էլ Աշտարակում չեմ ապրի: Էստեղ ոչ մի բան չկա, ի՞նչ ունենք մենք, նույնիսկ տուն չունենք, վարձով ենք ապրում»: Վերջը որոշել էինք գնանք մնանք Ղարաբաղում: Գնացինք, էդ ժամանակ ես հինգ տարեկան էի, ինչքան հիշում եմ, դե չորս էրեխեն ահագին էին, բայց մենք գնացինք: Գնացինք տեսանք, որ գյուղից ավելի վերև շատ լավ տեղեր են սարքել, այգի ա, բանջարանոց ա, ծաղկել ա ուղղակի էդքան տեղը: Արդեն, դե չգիտեմ, մինչև երեսուներեք թիվը ինչքանով էր դա զարգացել, համենայն դեպս պապայիս երկու հորեղբոր տղա կենդանի էին մնացել, գնացինք

³⁵ Պրծել են-այստեղ՝ ազատվել են, կենդանի են մնացել:

գտանք: Մեկի տունը ստեղ էր, մեկինը՝ ստեղ: Մի չորս-հինգ մետր արանքները: Պատկերացրու, մենք որ գնացինք, ստեղ ընենց ահավոր սով էր, ահավոր ուղղակի, էդ դրանից փախանք գնացինք մենք, գնացինք ընդեղ խոզ են մորթում, գառ են մորթում, չգիտես, էլ հարսանիքի նման քեֆեր արեցին: Իրանք իմացել էին պապաս չկա, պապաս իմացել էր՝ իրանք չկային: Վերջը ջերմ մարդիկ էին, հիմա ինչքան ուզում ա քննադատեն դարաբաղցիներին, ես չեմ կարողանում հավատալ, որտեղ հետո նրանց տղերքը մտան մեր հետ բարեկամության մեջ, հորոխապոր էրեխեք էին:

Էդ մարդիկ խեղճ էին ապրում, բայց մեզ պահեցին: Ոչ մի բան չունեինք մենք, բացարձակապես բան չունեինք: Ընդեղ դե թրաշում էր պապան, բայց մի թրաշով ի՞նչ պիտի աներ, չորս էրեխա ուներ: Գնալուն պես ընենց մեզ պահեցին, որ ես ուղղակի մինչև հիմա չեմ կարողանում հասկանալ: Անմիջապես ձեռնամուխ էղան, տուն սարքեցինք, մի մեծ սենյակ, մի հատ էլ «հաշտ» ենք ասում մենք, նախասենյակ: Հա, իրանք, էրկու ախալերները: Դե մենք ոչ փող ունեինք, ոչ բան: Բայց էդ ինչ առատ գյուղ էր, քաղաք էր, ինչ որ ա էր, էդ ինչ մրգեր ունեին դրանք, չպատմելու: Եվ առանց փողի, առանց որ չի կարելի, էդ պետական ա, չգիտեմ, տենց բաներ չսեցինք, տենց բան չկար: Էդ հորոխապոր տղերքը էդ մի ձմեռը պահեցին իրանց տներում, գարնանն էլ սարքեցին սենյակը, տակն էլ հլա խոզի բուն:

Վերջը երեք տարին մնացինք, մինչև 36 թիվ: 36 թվին պապաս ասեց՝ չէ, հետ ենք գնում: Մեծ եղբայրս հինգերորդ դասարանը ավարտել էր, դպրոցը մինչև հինգերորդ դասարան էր: Էն էլ դասարան եմ ասում, նույն դասարանում առաջինից հինգերորդ դասարան նստում էին, միասին դաս էին առնում: Մեծը, պուճուրը, բոլորը ըդտեղ մի սենյակում դաս էին իբր թե սովորում, էղած դպրոցը դա էր: 5-րդ դասարանից հետո պիտի գնար շատ մոտիկ քաղաք կար, Գյուկչա էր անունը, շատ լավ քաղաք էր, էնդեղի դպրոցը: Եթե ուզում էիր սովորեր, պիտի գնար ընդեղ, եթե չէ՝ հինգերորդ դասարանից արդեն պրծնում ա, էլ չի կարա սովորի: Ես ու քույրս էլ երրորդ դասարան էինք կարծեմ: Մեծ քույրս ու ես, չնայած էրկու տարվա տարբերությանը, միաժամանակ ենք դպրոցն ընդունվել էդ գնալ-գալու պատճառով: Ես իմ ժամանակին եմ նստել դասի, ինքը էրկու տարի ուշ ա: Ես էրկու անգամ, փոքր էի, չգիտեմ ինչի լաց էղա, էրկու անգամ լաց ըլնելով եմ գնացել: Պապաս ասում էր հետ գնանք, մամաս ասում էր «Չէ, դե էկել ենք, տուն ա, սարքել են, մեր համար տուն սարքեցին, տան տակը պաղվալ սարքեցին, խոզ, կով: Ի՞նչ գնանք, էլի

քրեիով ապրենք, վարձով տուն, էրեխեքը շատ»։ Վերջը պապաս մամայիս համոզեց՝ «թուրքը մնում ա թուրք, ինչքան ուզում ա լավը ընեն, ոնց էլ անեն, էլի մի փոքր բան, մի մահանա կգտնեն, մի կոտորած էլ կսարքեն։ Որ հարյուր հատ էլ տուն սարքեն, ես ստեղ չեմ մնա, ես էրեխա չունեմ, որ ըստեղ կոտորեմ։ Հետ դառնանք Աշտարակ»։ Արդեն պըտի հետ գայինք, ինչ-որ մամայիս մասին Աշտարակում տարածել էին, որ մամաս մահացել ա, էրեխեքը մնացել են պապայիս հույսին։ Էդ բիձա պապիկս փետը սենց տնգտնգացնելով, Աշտարակից Ղարաբաղի եսիմ էդ որ ջանդամի ծերն ա էդ գյուղերը, վեր էր կացել, էկել էր։ Վերջը հետ եկանք։ Չորս էրեխով գնացել էինք, հինգով հետ եկանք։ Դեռ վեցն էինք, փոքրը էնդեղ մինինգիտից մահացավ։

Պապաս դե ճիշտ դուրս էկավ։ Պապայիս հորոդոր տղերքը էս ութսունքանի թվերի կոտորածի տակ ընգան³⁶։ Մեծ եղբայրս եթե չլինեք, հորոխալերներիս, էրկու հորոխապորս տղեքը մնացել էին էդ կոտորածից հետո։ Դրանց ընտանիքներին ախալերս գնաց բերեց Հայաստան։ Հմիկ որ տեղերում են, աշխատում են, ամեն ինչը լավ-լավ մնացել ա։ Բայց էրկուսն էլ, էրկու ընտանիքն էլ որք էղան, հայրերը սպանվեցին, մյուսներին ախալերս փախցրեց։ Էդ մեծ ախալերս, ճիշտն ասած, շատ բաշարող էր։

Հա, մենք 36 թ. վերադարձանք Աշտարակ։ Մամաս էրկու մորաքույր էլ ուներ, իրանք ամենքը տենց սովորական գյուղի տներ ունեին քարից շարած։ Դուռը կա, լուսամուտը կա, ոչ մեկը ոչ էրկու հարկանի տուն ուներ, ոչ կարգին լուսամուտ ուներ։ Մենք հարուստ բարեկամ չենք ունեցել։ Ոչ մի տենց առատություն չենք ունեցել։ Բայց որ հետ էկանք, արդեն էլ սով չկար։ Էն ժամանակ մենք որ գնացինք, սովից փախանք։ Հիմա որ հետ էկանք, մամայիս մորաքույրներն ամենքը էնքան ուրախացան, որ մենք նորից հետ էկանք, որ ամենքն իրա հերթին ասում էր «Լավ, մեկդ գնացեք ստեղ, մեկդ գնացեք ընդեղ, յոլա կեթաք, մինչև մի տուն-տեղ ճարեք»։ Ու տենց էլ 36 թվին էկանք ու էկանք, էլ դրանից հետո մենակ մեծ եղբայրս մի քանի անգամ գնաց։ Իրանք գալիս էին, միշտ ձմեռվա համար ուտելիք էին ուղարկում՝ բրինձ, պոպոք, պնդուկ, ընենց բաներ, որ ստեղ թանկ ա, ըստեղ թափած ա, սկի հավաքող չկա։ Եվ սովի անուն ընդհանրապես չկար, ծառերի տակ էդ ի՛նչ բերք կար, ինչ խնձոր, տանձ։ Սաղ բան էին անում, գնում էին, տեսնում, սենց բարձր սարի նման լցրած ա էդ մրգերը, ոնց թափվում ա, լցվում ա։

³⁶ Պատմողը նկատի ունի 1988-89թթ. Ադրբեջանի հայաթափումը։

Խոզերը սենց էդ բարձր կոյտերի վրա կանգնած ուտում էին: Չկար ընդել մի հատ մարդ, որ մի հատ փետով խոզին ասի՝ էս կողմ գնա: Լիքը, լիքը: Էդ խոզի ճարպը ընդել շատ-շատ են օգտագործում, խոզի միսն էլ, ճարպն էլ: Ըտենց տուն չկա, որ կով չկա, հորթ չկա, էնքան առատ գյուղ էր էդ պապայիս գնացած գյուղը: Բայց պապաս ոչ ընդել ցանկացավ որևէ անասուն պահի, ոչ Աշտարակում: Աշտարակն էլ էր գյուղ, վերջապես պապաս էլ մինիստր չի, բայց չսիրեց ինքը էդ գործը, որ կենդանի մեծացնի տան մեջ: Մի անգամ, որ հետ էինք էկել, մորաքույրս էր, կարծեմ, մի հատ նոր հորթ էր ծնվել, տվել էր հորթը մեզ: Էդ էլ պապաս չթողեց, որ մնա: Ոչ էլ թողում էր, որ Աշտարակում հայաթում հավ պահեինք, հավի բուն ունենայինք: Ասում էր, շատ կներես, ես ոչ հավի ծերտն եմ սիրում, ոչ նրա ածած ձուն, ես ձու էլ կտոնեմ, հավ էլ կտոնեմ, բայց ես չեմ սիրում, որ հայաթում հավը ծրտի: Կներես իհարկե: Շատ բծախնդիր մարդ էր, շատ, ես շատ զարմացած եմ: Զարմանալու ա, որտե մի մարդ, որ արդեն երևի մենք հինգերորդ-վեցերորդ դասարանում էինք, նոր գրելը սովորացրեցինք իրան մեծ քույրս ու ես... Զարմանալի մարդ էր: Էս երկրորդ համաշխարհայինին պապայիս կանչել էին, ասել էին, դե ամբողջ էդ գյուղաքաղաքի վարսավիրը պապաս էր, էդ մեծերը³⁷ սաղ իրա մոտ էին սավորվում, շատ մոտ էին իրանք: Կանչել էին պապայիս, թե «Ուստա Վարդան, արի դու մնա, մի գնա, վեց երեխա ունես: Մե՞նք ենք ուղարկողը, քեզ չենք ուղարկի»: Մամաս էլ հիվանդոտ էր, շուտ էլ մահացավ: Ասել էր «Չէ, ես 16 տարեկան գյուղս թողել եմ էկել եմ դրա համար, որ պատերազմում գնամ շահեմ, որ գյուղս գյուղ մնա, հիմի ես Աշտարակում նստեմ, գան իմ էրեխեքին կոտորե՞ն: Որ կկոտորեն, թող կոտորեն: Ես պիտի գնամ անպայման»: Եվ գնացել ա ըստելից ռազվեղչիկ, գրքույկը իրա հետ ա էկել՝ ռազվեղչիկ: Եվ ոչ մի վիրավոր բան չի ունեցել, բայց հիվանդացել էր ինչ-որ, վախեցել էր, թե ինչ էր արել: Մի անգամ հիվանդացել էր: Բայց ընենց ինքը շատ բայելոյ մարդ ա: Շատ ռիսկով, շատ: Հետո էլ ես որ հիշում եմ, հմի էլ ա լացս գալիս, որ արդեն էրեխեքի, վեցերորդ-յոթերորդ դասարանի էրեխեք էինք, հյուրասիրություն-բան էր ըլնում, պապաս հրաշալի ձայն ուներ, այ Աշոտի (Աշոտը պատմողի որդին է) երգը դու չես լսել, դու որ Աշոտի երգը լսես, Աշոտի ձայնը տոչնի պապայիս ձայնն ա: Ըտենց քեֆ չկար, որ պապաս էդ քեֆի դեկավարը չլներ: Հրաշալի ձայն ուներ և սիրում էր, բայց որ սկսում էր երգել, մինչև պա-

³⁷ Մեծերը՝ տվյալ դեպքում պաշտոնյաները:

տերագմ, թուրքերեն երգերը սովորել էր, էդ երգում էր, երգում, սենց արցունքը էրեսից գալիս էր, ասում էր «Ախր դուք չեք հասկանում թուրքի ասած բաները, իրանք մի բան չեն, բայց ընենց բառեր են ասում, չես կարա լաց չլնես»: Շատ նրբազգաց, նրբանկատ մարդ էր: Ու բաշարող, շատ բաշարող էր ինքը: Ես մեջների ամենաանբաշարն եմ:

Ես ուզում էի բժշկուհի դառնալ, բայց ռուսերենից տուժած եմ: Պետք էր ռուսերենի քննություն տալ, իսկ ես չգիտեի: Պապաս անգրագետ մարդ ա, բայց հրաշալի ռուսերեն գիտի: Մեծ ախպերս գիտի: Ես, մենք ռուսերենի դասատու չունեինք: 37 թվին եմ էղել ես դպրոցում դասի: Հիշում եմ, որ մի հատ աշտարակցի կար ռուսերենի դասատու, մի անգրագետի մեկը, մի ահավոր: Մինչև հիմի, ով իրան գիտի, էլ օյինբազ անուններ են կացրել, ինչ ասես արել են: Ես ոչ մի բանից չեմ վախեցել, չեմ տուժել, բայց ռուսերենից մնացի անգրագետ: Ինչքան խումբ կար դպրոցում, բոլորի մեջ ես կայի: Պարի խմբից սկսած: Ֆիզմաթի, բոլոր: Բացի ռուսերենից: Մենք շատ լավ հարևան ունեինք, բարեկամ էլ էինք, բժշկուհի էր ինքը, Մոսկվայում ավարտած: Ինքը շատ լավ մասնագետ, Աշտարակի լավ բժիշկ էր: Հետո էլ հրաշալի ռուսերեն էլ գիտեր: Ինձ ասեց «Վերիկ ջան, որ շատ ես ուզում բժիշկ դառնաս, արի ես քեզ սովորացնեմ: Դեղագործական, բժշկական տեխնիկումը առանց քննության ա ընդունում: Գնա ընդունվի ընտեղ, հետո էդ կավարտես, էդ ընթացքում էլ ռուսերենը կսովորես, նոր էդ ժամանակ կգնաս ինստիտուտ գործերդ կտաս»: Իրա աղջիկն արդեն ավարտել էր ինստիտուտը: Իրա ասածի նման գնացի ընդունվեցի դեղագործական տեխնիկում: Յոթերորդ դասարանում գերազանցիկ էի: Գերազանցիկն առանց քննություն էր տեխնիկում ընդունվում: Կարողացա էստեղ ընդունվել, որտե քննություն չտվեցի: Յոթնամյա դպրոց էր մեր դպրոցը: Կար մի դպրոց, տասնամյա էր, մերը՝ յոթ էր: Ընդունվեցի, գնացի տեխնիկումում մի ամիս նստեցի դասի: Տեսա, այ մարդ, ստեղ հլա նոր-նոր յոթերորդ դասարանի ծրագիր են քննարկում, տեխնիկում ա իբր թե: Առաջին կուրսն ա: Ասեցի՝ ես էկել եմ ստեղ ի՞նչ անեմ, ավելի լավ ա էթամ Աշտարակի տասնամյա դպրոցը, ընդեղ կնստեմ ութերորդ դասարան: Թողեցի, տարածս շալակս առա, դռնակով-բանով հետ էկա Աշտարակ: Գնացի էն տասնամյա դպրոցի ութերորդ դասարան: Վայ, ընդեղ ուրախացան, արդեն ուրիշ դպրոց էր, ուրիշ դասարան էր: Տասնամյան ավարտեցի ու անմիջապես գնացի Գյուլիհաստիտուտ: Ռուսերենը միայն գրավոր քննությունն էր: Ռուսերենը հանձնեցի գրավորն ընդունվեցի Գյուլիհաստիտուտ:

Այգեգինեգործական ֆակուլտետ: Հա, գինու գործարանում Աշտարակի աշխատեցի, Արարատ տրեստի գործարանում:

Հետո որ ամուսնացա, էկա Էրևան: Ամուսնուս հետ Գյուղինստիտուտում եմ ծանոթացել: Համարյա նույն օրը, իրարից բեխաբար, ծանոթ չէինք, Գյուղինստիտուտում տվեցինք թղթերը: Իրանք հարուստ չեն էղել, շատ տենց սովորական գյուղացի մարդիկ: Շատ լավ կեսրար ունեի, շատ լավ: Ընդհանրապես մեր գերդաստանը կեսրանցը շատ լավն ա, երբեք մի փոքր շեղում չենք ունեցել մենք, որ մեկս մեկիս հետ խոռվ: Վեց ախպեր էին, վեց տեքոր կնիկ: Էդքան, տես, ես արդեն 92 տարեկան եմ, բացարձակապես մի անգամ չի էղել, մի պուճուր նենց բառ ասեմ, կամ իրանք ասեն, տենց բան չկար:

Ամուսինս Լեննականից էր, իրեք տարեկան մայրը մահացել ա: Խորթ մամա ուներ: Իրանց խորթ մաման էլ չորս երեխա ա բերել, դառել են վեց: Վեց ախպեր: Ճիշտն ասած, որպես մամա, ինքը հեշ ընենց չէր, ոնց որ պետք էր էդ տարիքի երեխին, բայց երբեք տենց իրար խաթրի, խաթրի կպնել չի էղել բացարձակապես: Որտև մեծ տեքրս տարիքի տարբերությունը ինչ-որ չափով շատ էր, և բոլոր, հայր էլ ունեին, էդ խորթ մայրը էն մյուսների համար հարազատ մայր էր, իրանց մեջ չկար խորթ ու հալալ: Իրանք էլ շատ իրար կապված էին, էդ պուճուր ունեցածները ոնց որ իրանց էրեխեքն ըլնեին: Ըտենց չի էղել, մի անգամ չեմ լսել, որ մեծը էն փոքրի վրա գոռա, կամ փոքրը ինչ-որ մի անշնորհք բան անի: Կեսրարս ահագին մեծ էր, յոթանասուն-ութանասուն տարեկանում մահացավ, բայց մինչև մահանալն էլ էդ տան բարձր տեղը մեծ տեքրս էր, բոլորը գիտեին, որ ինչ-որ անում են, ինչ-որ ուզում են, ոնց ուզում են, էդ բոլոր բաները մեծ տեքրս պտի քննարկի, պտի իրար հետ խոսան: Շատ համերաշխ գերդաստան ա էղել: Ես երբեք խորթություն չեմ զգացել, որ ասեմ: <Կանանց մեջ> ամենաբարձր տեղը իմն էր, իհարկե, որտև մեծ տեքրս կնիկը էրեխա չի ունեցել, հետո վերցրել ա էրեխա: Չգիտեմ, երևի բախտներս բերեց, որ մեր մեջ գժտություն երբեք չի էղել, բացարձակապես: Դե Սուրենը՝ իմ ամուսինս մահացել ա, Աշոտը ինչքան, էրեխա էր հլա, բայց մինչև հիմա էլ, եթե մի հատ սեղան դնելու ըլնեն որևէ հրավերքի, անհնարին ա, որ Աշոտը սեղանի գլխին նստած չլնի: Իմ համար որ շատ լավ էր: Նախ՝ իմ դիրքը, իմ ամեն ինչը ոչ մեկին նման չէր, հետո էլ իրանք զգում էին, կրթություն ունեցողներ շատ քիչ էին: Մեծ տեքրս էր միայն ՄԻՖՍ-ն ավարտել: Մեր էդ կեսրանցս ընտանիքը տենց կովարար չի: Աշտարակում

տենց առակ կա, ասում են «Վայ-վայ, վեց տեքոր կնիկ ըլնեք, վեցն էլ իրար մազ պոկեն»։ Տենց անեծքի նման բան ա։ Բայց մեր մեջ կռիվ չի եղել։ Իրանք, ճիշտն ասած, հետո կամաց-կամաց իրանց երեխեքից եղան լավ սովորածներ, իրանց դիրքը փոխվեց, էլի, բայց դե մինչև եղ էլ երբեք ես չեմ լսել, որ ասեն ես մեկը էն մյուսի հետ կռվեց։ Տենց բան չկա, չի եղել։

Ամուսնանալուց հետո մենք էկանք Էրևան։ Ամուսինս ասալիրանտ էր, ես էլ չնայած աշխատում էի, բայց սուղ էինք ապրում։ Վարձով ապրեցինք մինչև ամուսինս ինստիտուտից տուն ստացավ։ Աշոտս 1953թ. ծնված ա, Արմինես չորս տարով փոքր ա։ Հետո գնացինք Կուրա։ Ինքը գլխավոր մասնագետն էր, ես էլ խիմիկն էի։ Խիմֆակը ես ավարտել էի։ Կուրայում ամուսինս մահացավ։

Ես հիմա որ մտածում եմ, Արմեն ջան, զարմանում եմ, ասում եմ ես ո՞նց ապրեցի բա։ Ուղղակի երեխեքի առկայությունը ինձ ստիպեց, որ ես պտի ապրեմ, որտե ատանց էն էլ մամաս շուտ էր մահացել, տենց մի փառահեղ չէինք ապրել։ Հետո ես անտարբեր չեմ ոչ մեկի նկատմամբ, փխրուն եմ, ինձնից անկախ կարող ա կանգնած տեղը սկսեմ լաց ըլնելը։ Ու որ սենց մտածում եմ, շատ լավ չապրեցինք, էլի, տենց ուրախ չեղանք։ Քանի տարի ա ամուսինս չկա, եղ արդեն ինձ հերիք ա։ Մամաս ջահել էր, քառասունքանի տարեկան էր՝ մահացավ։ Բա դրանից դաժան բան։ Մեծը ես ու մեծ քույրս էինք։ Վեց երեխա էինք, է, պուճուր էին սաղ։ Ես ու քույրս պըտի պահեինք։

Ա.Գ. — Իսկ կհիշե՞ք ձեր մանկության տոներից։ Ի՞նչ տոներ կար, որ նշում էիք։

Վ.Ս.— Ես շատ լավ հիշում եմ, որ չորրորդ դասարան, թե հինգերորդ դասարանում էինք՝ ես մեր դպրոցի պարի խմբի մենապարուհին էի։ Որ բարձրանում էի բեմ, եղ ամբողջ ժողովուրդը գոռում է «ջան, ջան» (ծիծաղում է)։ Էդ Կուլտուրայի տուն, առաջվա Կուլտուրայի տունը դե մի քիչ ավելի ցածր էր, հետո եղքան մեծ չէր։ Կինոյի գալն էր դա։ Էդ պարելը, ճիշտն ասած, պապաս սովորացրել ա մեզ բոլորիս։ Ինքը հրաշալի պարում էլ էր, երգում էլ էր։ Կամ էլ մեջներս կա։ Եթե ձայն չունենաս, ինչքան էլ ուզենաս, չես կարա ոչ պարես, ոչ երգես։ Պապաս երկու-իրեք տեսակ գործիք էր նվագում։ Մեծ գուռնաները, որ նվագում էին մարդիկ։ Մամաս էլ շատ լավ ձայն ուներ, բայց ամաչկոտ էր։ Ինքը, էս թվի կնիկները էնքան մեղք են եղել։ Քանի անգամ եղել ա, որ ասենք դպրոցից գալիս էի տեսնում մաման եղ քարի վրա նստած

երգում ա: Զարմանում էի, ինքը էդ երգը որտեղի՞ց գիտեր: Հետո որ մի քիչ մեծացա, ինքն ասեց, որ իրանք երգի խումբ են ունեցել եկեղեցում: Իրա պապիկը, իրա հերը էդ խմբում թողել են, որ գնա երգի: Մի թափ հանել ա երգի խմբից, բայց եկեղեցու հետ կապված են եղել, միշտ գնացել երգել ա:

Ա.Գ. — Ուրեմն եկեղեցի էր գնում:

Վ.Ս.— Հա, ես էլ եմ գնացել, մինչև հիմա էլ գնում եմ: Ես առավոտն էլ եմ Աստված ասում, իրիկունս էլ եմ Աստված ասում, և բացարձակապես չեմ կարծում, որ դա հենց ընենց մոդա ա: Իմ համար մոդա չի: Եթե դա չկա, էս մնացած բաները որտեղի՞ց ա: Ոնց ուզում ես, մտածի: Մրջյուն ա, չգիտեմ, էս ա, էն ա: Ընենց բաներ, որ մտածում ես «Է, լավ, հմի անունը Աստված չղնեն, ուրիշ բան դնեն, բայց ինչ-որ մի բան կա ըտեղ: Ինքը իրան կարո՞ղ ա էդքան բան ըլնի, որ ըլնում ա հիմա»: Ո՞նց կարող ա ըլնի: Ուղղակի, ըստ երևույթի, հլա շատ ժամանակ պտի ըլնի, որ մարդիկ հասկանան, թե դա ինչ ա: Ես, օրինակ, էդ էլ ա մամայիցս գալի, մամաս էնքան շատ եկեղեցի չէր գնում, բայց շատ հավատ կար մեջը: Ընենց երբեք չեմ լսել, որ ասի «Այ մարդ, դե Աստված ինչ պտի անի»: Դե հիմա անունը Աստված կղնեք, ինչ ուզում եք դրեք:

Էդ տոներին իմ մամաս շատ լավ խմորեղեններ էր սարքում: Մենք հարուստ չենք եղել, բայց մամաս շատ լավ տնտեսուհի էր: Ես ինչքան ապրում եմ, էնքան հասկանում եմ, որ շատ քիչ կան տենց կանայք, հատկապես՝ տնտեսուհի կանայք: Ինքը չորրորդ թե հինգերորդ դասարանում ա եղել, պապս հանել ա դպրոցից, թե արդեն մեծ աղջիկ էս: Զատիկը միշտ նշել ենք: Ձու ներկելը միշտ արել ենք: Ուրիշ, տենց ասենք Նոր տարի, էդ բոլորն էլ անում էին: Միշտ տոնածառը ունեցել ենք, զարդարած, սարքած: Ուտելիքը, աղանձ-մաղանձ, բոլոր բաներն արել ենք: Մայիսի մեկը գիտե՞ս ոնց էինք նշում, անպայման այգիներում: Գնում էինք Էրեխա ժամանակներս այգիները, նախօրոք պատրաստվում էինք, ով ինչ պտի տանի, Մայովկա էինք անում: Էստեղ դաշտում, կանաչ խոտերի մեջ: Մեր ժամանակ ի՞նչ պտի անեինք: Իմ մեծ ախպերս գնում էր իրա ընկերների հետ, տղերքի հետ, բաղերում <խնջույքի>: Դե գյուղերում տենց բաները շատ ընդունված ա, զարմանալու բան չի, հիմա կարող ա չանեն:

Մեր՝ ամուսնուս գերդաստանը շատվոր են, մեզ Շատվորանց էին ասում: Դե մենք՝ ամուսնուս ընտանիքը, վեց ախպեր էին, շատ կապված իրար հետ,

շատ: Չի եղել մի տուն, նույնիսկ հիմա, քանի տարի ա արդեն գնացել են իրանք, բայց որ մի բան անում են, հնարավոր չի, որ չհիշեն: Ինչ ուզում ա անեին, որտեղ ուզում ա ըլներ, պտի ընենց անեին, որ իմ տղա Աշոտը սեղանի վերի գլխին նստած ըլներ: Էրեխա հասակից: Ոչ թե որպես դեկավարող կնստեր, բոլորն էլ տղա էրեխեք ունեին տեքրներս, այլ որպես հայրը չկա, ինքն էլ շատ լավ տղա ա: Դե հմի մնացել են էրկու հոգի:

Հիմա ամեն ինչ ընենց ա փոխվել, որ չգիտես, որևէ մեկը մի լավ բան անում ա, չի անում, հետաքրքրություն չկա: Էդ բաները՝ հաղորդումները որ լսում եմ, զարմանում եմ: Էսօր առավոտը էդ ինչքան ժողովուրդ էր, չիմացա ինչի համար էին բողոքում: Ինչ ասես ասեցին Նիկոլին, սարքեցին չուլ: Անշտրիք, անշտրիակալ են շատ, շատ: Չեն ասում, Նիկոլը գրպանում քանի՞ կոպեկ փող ուներ, որ էկավ: Թե՞ ուրիշների նման միլիոնները դրել էր տակը: Ինչ անաղուհաց մարդիկ են, էլի: Ո՞նց կարելի ա, ախր, է, ոնց որ նույն ազգից չլեն, նույն երկրից չլեն: Եսիմ, ինձ թվում ա, անցյալը շատ ավելի, հազար անգամ ավելի լավ էր, քան հիմա: Էդ հմիկվա բաները չեմ սիրում իհարկե, էդ որ առանց իմանալու, թե ով են, ինչ են անում, իրենք ինչ ասես բերաններից քցում են: Չեմ սիրում դրանց: Դե որ լավն էիք՝ պահեիք երկիրը: Նիկոլը հորս տղեն չի, արի ու մի ասի, բայց դե որ մտածում ես, նա շատ ծանր բան ա վերցրել իրա վրա: Էդ ես էն բանի ժամանակ նույնիսկ, Թավշյա հեղափոխության ժամանակ շատ վախեցա: Մտածում էի, սաղ կմնա՞ Նիկոլը, թե չէ:

Ա.Գ.— Լավ, Վերա տատի, ձեզ հարցնեմ Սովետի մասին: Ձեր ընտանիքում ո՞նց էին վերաբերում Սովետին:

Վ.Ս. — Շատ լավ: Մենք Սովետից դժգոհ չէինք: Ես, գոնե ես իմ տեղը ասեմ, որ ես ինքս դժգոհ չեմ:

Ա.Գ. — Ղարաբաղյան շարժման մասին: 88 թվին դուք գնու՞մ էիք էդ միտինգներին:

Վ.Ս.— Ճիշտն ասած ես չեմ կարող Ղարաբաղը չսիրեմ, հմի թե արդար եմ, թե անարդար, ես չգիտեմ: Ղարաբաղում մենք իրեք տարի ապրել ենք, էն քան հավեսս գալիս էր: Հետո պապայիս բարեկամները ղարաբաղցի են եղել: Եվ էնքան լավն էին, էնքան լավն էին: Մի քանի տուն կարողացան, ընդելից էկան ստեղ տարբեր տեղեր տներ սարքեցին, աշխատում են, տվորել են, լավ մարդիկ են շատ: Դե ամեն տեղ լավն էլ կա, վատն էլ կա, հիմա

ինչ իմանաւ, թե Ղարաբաղի ժողովուրդը ինչ ա: Հա, ես գնացել եմ: Ես միտինգներից չեմ վախեցել:

Ա.Գ.— Վերա տատի, իսկ Երևանի հետ կապված, Երևան եք տեղափոխվել, Ձեր հիշողության մեջ քաղաքը, կենտրոնը, ո՞նց ա ինքը տպավորվել:

Վ.Ս.— Երևան դե առաջին անգամը ասեցի՝ տեխնիկումը գնացի: Հետո հետ գնացի Աշտարակ, ու մեկ էլ Գյումրին ստիտուտ ընդունվելուց էկա Երևան: Հետո որ ամուսնացա, էկանք Երևան ապրելու: 50-ականներին ենք տեղափոխվել Երևան: Ամուսինս բանակում որ ծառայել էր, ինքը հրաշալի ռուսերեն գիտեր: Երևանում տուն վարձեցինք: Շատ լավ տեղ էր, Բաղրամյանի վրա: Հայրենադարձի տուն էր, դրա համար շատ էժան վարձեցինք ու ըտեղ մնացինք մինչև ինստիտուտից տունը ստացավ ամուսինս Կոմիտասի վրա: Բայց որ նոր եկանք ապրելու, ամուսինս էդ ժամանակ ասպիրանտ էր: Առաջին կարգի էլ դիպում էր ստացել: Փող ինքը մի քիչ ավել էր ստանում: Ես Մերգելյանում էի աշխատում: Ճիշտն ասած, մենք շատ լավ խումբ ունեինք, էդ ինստիտուտի առաջին խումբը: Շատ լավ քեֆեր էին կազմակերպում, ամեն ինչ անում էին: Շատ լավն էին: Էդ Կոմիտասի վրայի տունը մենք ստացել ենք, փողով չենք առել: Ստացանք ու շատ գոհ էինք: Երկար ժամանակ էստեղ էինք ապրում: Հետո Աշոտը՝ տղաս այս տունն առավ թոռանս՝ Սուրոյի համար: Տնային կառավարիչն էր էս տան տերը, շատ անդուր մարդ էր: Ես ասեցի «Ես Սուրոյի հետ գնամ ընդեղ»: Ես առանց Սուրոյի (Սուրենը թոռն է), Սուրոյից հեռու սիրտս ճաքում ա, չգիտեմ իրան ինչքանով ա դուր գալիս, դուրը չի գալի, չգիտեմ, ես առանց իրան չեմ կարում մնամ:

Ա.Գ.— Լավ, Վերա տատի, ես Ձեզ էլ չտանջեմ:

Վ.Ս.— Ոչինչ, նույնիսկ ես շատ ուրախացել եմ, որ էկել ես, միայն ամաչում եմ, որ կարող ա էկածդ ըտենց էֆեկտ չունենա, մոռացել եմ շատ բան:

ԼԻԼԻԹ ՍԻՄՈՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երևան

Ընդհանուր ծրագիր՝ 20-րդ դարի Հայաստանի բանավոր պատմությունների հավաքագրում և հանրայնացում

Հարցազրույցի կարգավիճակ՝ բաց հանրային

Ջրուցակցի անուն՝ Լիլիթ Սիմոնյան

Ծննդյան թիվ՝ 1932 թ.

Ջրուցավարի անուն՝ Վանուհի Սիմոնյան

Ջրույցի տևողությունը՝ 1 ժամ, 54 րոպե

Հարցազրույցի վայր՝ զրուցակցի տուն, Երևան

Ջրույցի ամսաթիվ՝ 15.08.2019 թ.

Ջրույցի լեզուն՝ հայերեն,

Վերծանողի անուն՝ Վանուհի Սիմոնյան

Վերծանության ամսաթիվ՝ 01-10.09.2019

Ձայնագրության ձևաչափը՝ MP3

Վերծանողի դիտարկում

Ձայնագրությունը լավ լսվում է: Ձայնագրության կեսից մի փոքր խանգարում է տան շարժը: Վերծանությունն արվել է ձայնագրության բնօրինակից:

Ջրուցակցի կենսագրական տվյալներ

Լիլիթ Սիմոնյանը ծնվել և մեծացել է Երևանում, շինարարի ընտանիքում: Ամուսնացած չէ: Պատմում է իր հայրական ընտանիքի, հարևանների, իր մանկության և երիտասարդության, կարիերայի, աշխատանքի մասին: Հետաքրքիր մանրամասներ է ներկայացնում հետպատերազմյան Երևանի, Երևանի կառուցպատման, իշխանությունների և մարդկային հարաբերությունների մասին:

— Լիլիթ Խաչիկի Սիմոնյան, ծնվել եմ 1932 թվականի օգոստոսի 31-ին, Երևան քաղաքում: Մենք էդ ժամանակ ապրելիս ենք լինում Վազգեն Սարգսյանի ֆուտբոլի դաշտից³⁸ էն կոմ մանր-մունր տներ կան, չէ՞, էդ կողմերը: Ես ու Ռուբիկը Սիլաչիում ենք ծնվել, Ռիփսիկենց տան կողքը: Խլոր-մլոր տներում էինք ապրում, բայց մեր տունը շատ լավն ա էղել: Լավ հողամաս ենք ունեցել: Որ պապան գալիս ա աշխատանքի, պապաս պատ էր շարում Թամանյանի մոտ, Թամանյանին ասում ա՝ ընկեր Թամանյան,

³⁸ Երևանի «Դինամո» ֆուտբոլի դաշտը:

գիտե՞ք, իմ շրջապատը ինձ դուր չի գալիս: Ասել ա՛ն՝ ճիշտ ես ասում, Խաչիկ ջան, էդ լավ շրջապատ չի: Ըտեղ, էս ֆուտբոլի դաշտի էս մանր-մանր տները, էս ժամանակ լիքն էին անշնորք տղաներ: Պապային ասել ա՛ն՝ էսա նոր թաղամաս ենք կառուցելու Երևանում, լինելու ա քաղաքի առաջին թաղամասը, ըտե հող են ծախում, էթանք ըտեղ: Գալիս են Հոսեփի ձյաձյայի մոտ, հողի տերն ա լինում: Էդ ամբողջ այգիները, էտ Զրաշատի, Անտառայինի այգիները Հոսեփի ձյաձյայինն ա լինում: Ինքը, էդ Հոսեփը լինում ա Անդրանիկի հարյուրապետերից մեկը: Հոսեփի ձյաձյան պապայիս շատ ա հավանելուց լինում: Գնում ա, ասում ա՛ն՝ էս խեղ ըլնի, Խաչիկ: Ասել ա՛ն՝ էկել եմ հող առնեմ, Հոսեփ քեռի: Ու Հոսեփի ձյաձյան մեր Անտառայինի հողը ծախում ա պապային: Պապայի հետ էլ էրկու ընգերներին՝ Եղիշ ձյաձյային՝ Եղիազարին, մեկ էլ Խաչիկ ձյաձյային: Ասել ա՛ն՝ էդ հողը ձեր չորսին հերիք ա: Հոսեփի ձյաձյան ասել էր՝ Խաչիկ ջան, ես քեզ կտամ իմ տան երկրորդ հարկը, էրեխեքը թող էս կոմ էն կոմ չգնան: Օձ, կարիճ, ամեն ինչ կա, էրեխեքին չկձեն: Դու արի երկրորդ հարկում ապրի, մինչև տունը կսարքես: Ու մենք երկրորդ հարկում էինք ապրում: Մի նենց աստիճաններ էր, մինչև բարձրանում, իջնում էի, հոգիս դուս էր գալի: Փայտի աստիճան էր, բայց տարածքը շատ էր հեռու իրարից: Ես էլ պուճուրիկ աղջիկ, ո՛նց կբարձրանամ, իջնեմ: Հետո պապան մեր տունը սարքեց: Սկզբից մի հատ միհարկանի տուն սարքեց, որ հետագայում վրեն սարքի, էտի թողի որպես կովերի գոմ, կովի գոմ: Հետո բնակվում էինք երկրորդ հարկում արդեն, իսկական պուրով, բանով, ամեն ինչով: Մենակ բալկոնի ճաղերը չկարողացավ, չհասցրեց անելու: Պատերազմ գնաց: Պատերազմ որ գնաց, վայելականատը ասել էր անասոված, յոթ անչափահաս էրեխա ունես, ամենամեծի՝ Սեդայի տասնվեց տարին պտի լրանար օգոստոսի 16-ին: Պապան ասել էր՝ ի՛նչ անեմ, հայրենիքս արյան մեջ ա, ոնց կարելիյա: Արյան մեջ էլ գնաց:

Էդ հողը, որը մենք էս ժամանակ ապրում էինք, մի հատ տանձի ծառ կար, մալաչա տանձ էր: Այ սենց էր (ափով ցույց է տալիս հսկայական տանձի չափերով): Հովսեփի ձյաձյայի տղեն՝ Մասիս ձյաձյան դասախոս էր, հաճախակի Մասկվա ցուցահանդեսների էր գնում: Մեր տանձն ու խաղողի ճթերը այ սենց երկար քիշմիշներ էին (ափով ցույց է տալիս շատ մեծ ճութի չափերով), դրանք տարել էր ցուցահանդես, ընդե առաջին տեղն էր գրավել. թե՛ տանձը, թե՛ քիշմիշ խաղողը: Հետո պետությունը մեր հողն մեր ձեռքից վերցրեց, տվեց Կապուշենց: Խալիսին տվեց, էլի: Մեզնից առավ, որ իրավունք չունեք

առնելու, զոհվածի ընտանիք էր, յոթ էրեխա էր: Նրանք մեր հողը չպտի վերցնեին, բայց վերցրեցին: Էտի գիտե՞ս ով էր, Նագուշ Հարությունյանի բարեկամն էր, Կապուշենք: Դրանց բարեկամ էր ու դրանք էլ առան մեր ձեռից: Նագուշ Հարությունյանը ապրում էր, ոնց որ բանը ըլներ, էլի, դե Մացակ Պապյանի դերում: Ո՞նց ա կոչվում: Մոռանում եմ ավելի սաղ: Էտ Նագուշ Հարությունյանը աշխատում էր նարկոմ³⁹: Էն վախտ նարկոմներ կային: Թե ի՞նչ պաշտոն էր՝ չեմ հիշում եղբանը: Մենակ էնքանն եմ հիշում, որ Յուրիկի հերն ու մերը, որ կոչվում էին իրար հետ, էսի ասում էր Նագուշ Հարությունյանը քեզ սենց անի (ծիծաղում է), էն էլ նույնն էր ասում՝ Նագուշ Հարությունյանը քե՛զ սենց անի: Մարդ ու կնիկ որ կոչվում էին, էդ էր դրանց կոչվը: Էս գրադարան կա, չե՞ Բաղրամյանի վրա: Էդ գրադարանի շենքի տեղը էդ մարթի տունն էր, էդ նարկոմի: Էդ Նագուշ Հարությունյանը նարկոմն էր, նարկոմների ջոջն էր: Ասում էր՝ այ մարդ, խայտառակ են էսրանք՝ էս մարդ ու կնիկը, ինչ անեմ ես սրանց հետ: Իրանք կոչվում են, ինձ են մեջտեղ բերում: Կեղտոտ, կեղտոտ խոսքեր են թափում: Բա, մամային բողոքում էր էտ Նագուշ Հարությունյանը:

Սովորել եմ Շահումյանի <անվան> 28-րդ դպրոցում: Առաջին դասարանը գնացել եմ 28-րդ դպրոցում: Սովորել եմ մինչև երեք, երրորդ դասարան, որովհետև էդ ժամանակ, որ պատերազմ էր, մենք ի վիճակի չէինք, մաման ի վիճակի չէր, որ (հուզվում է, անձեռոցիկ է վերցնում)... Մենք յոթ էրեխա էինք, ես չորրորդն էի, պապաս պատերազմ էր գնացել, մաման մեր յոթ էրեխին նայում էր: Էն ժամանակ «Կարմիր Բանակի» անվան կոլխոզ կար: Մամաս էդ կոլխոզում, ֆերմայում էր աշխատում, որպես պահեստապետ: Էս Բարեկամության փողոցով, էդ բոլորը, Բաղրամյանը, «Կարմիր Բանակի» կոլխոզ էր կոչվում: Էդ կոլխոզում էր աշխատում մամաս: Մենք էլ էրեխա էինք, ըստեղ ամառվա սեզոնին գնում էինք այգի: Չնայած մենք մեծ, լավ այգի ունեինք ամեն ինչով, գնում էինք մամայիս մոտ ու հետ էինք գալի տուն: Խաղ էինք անում ամբողջ օրը: Մինչև երրորդ դասարան սովորել եմ ու երրորդ

³⁹ Նագուշ Խաչատուրի Հարությունյան (1912-1993), 1962-1975 թվականներին եղել է ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ: Պետական-քաղաքական գործիչ, տեխնիկական գիտությունների դոկտոր (1949 թ.), պրոֆեսոր (1950 թ.), ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս (1950 թ.), ՀԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչ (1962 թ.): 1961 թվականին նշանակվել է Երևանի պետական համալսարանի ռեկտոր: 1962-1975 թվականներին եղել է ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ:

դասարանից արդեն չէի կարող, հագուստ չունեի՝ գնայի դասի: Կոշիկ չունեի: Մի օր էլ ոտաբոբիկ, ձների մեջով գնում եմ դպրոց (հուզվում է), մամաս չթողեց... Մանկապարտեզ մեզ մոտ չկար: Կոլխոզում կար, էդ էլ ուշ բացվեց: Կեսը ըտեղ ազրրբեյջանցիներ էին երեխաները: Էդ ժամանակ Երևանում ազրրբեյջանցիներ շատ կային: Մեր հարևանները ամբողջ ազրրբեյջանցիներ էին: Բայց մենք իրար հետ շատ լավ ենք էղել, մեր մեջ խտրականություն չի էղել: Խտրականությունը էն վախտ էր, որ մեր մոտ առու կար, գնում էինք ես ու մեր հարևանի աղջիկ Նազիկը, շատ մոտ էինք իրար հետ, երկուսով մի հասակակից էինք: Մտնում էինք ջուրը լողանալու, դրանք մեզ հետ չէին մտնում, մեզանից առաջ էին գնում: Մենք էլ չէինք հասկանում, վազելազ իրանցից էինք առաջ ընկնում: Հետո մամային ասեցինք սենց, ասեց իրանք չեն ուզում, իբր թե հայ ազգը կեղտոտ ա, մուրտառ: Դրա համար իրանք մեզ հետ չեն ուզում լողանալ: Բայց ամբողջ իրար հետ էինք: Երկու աղջիկներ՝ քուրեր կային, Էդ քուրերն էլ հայերի հետ ամուսնացան: Շատ, շատ սիրուն աղջիկներ էին: Էլ ի՞նչ ասեմ:

— *Պիոներ, հոկտեմբերիկ եղե՞լ էք:*

— Պիոներ հըլը չէինք լինում: Երրորդ դասարանից պիոներ չեր լինում, հինգում էր ըլնում: Դե ես պիոներ չեմ էղել: Մաման տարավ ինձ արհեստագործական ուսումնարան: Ընդեղ և հագուստ էին տալիս, և արհեստ էին սովորացնում: Արդեն վեցերորդ դասարան պտի լինեի: Երկու տարի, թե իրեք տարի հագուստ... սով էր: Չէինք կարող, պատերազմ էր, չէի կարա էթայի դպրոց: Ու դրանից հետո վեցերորդ դասարան էր, թե ինչ էր՝ գնացի արհեստագործական ուսումնարան: Գնացի Ընդեղ, երկու տարի սովորեցի որպես լաբարանտկա: Դրանից հետո ինձ ուղարկեցին Կիրովականի քիմկոմբինատը աշխատելու: Գնացի: Էդ արդեն 1948-49 թվերն էր: Կիրովականի քիմկոմբինատում աշխատում էինք, բայց ամբողջ օրը գործ չկար, պարապ էինք: Համ ընդունել էին, համ էլ պարապ նստում էինք: Թթվածնի ցեխում էի աշխատում: Դրանից հետո դիմում գրեցինք Մացակ Պապյանին⁴⁰, որ թույլ տա

⁴⁰ Մագակ Պապյանը 1948-1949թթ. Հայաստանի ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի Նախագահության նախագահ և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահի տեղակալն էր:

ես գամ Երևան, մամայիս օգնելու համար: Թույլ չէին տալիս, արհեստագործական ուսումնարանը որ ավարտել էի, պարտադիր ես պետք է էրկու տարի աշխատեի տվյալ հիմնարկում, որտեղ նշանակել ա ուսումնարանը: Իսկ ես Կիրովականում ո՞նց կարայի ինքնուրույն ապրել, 16-17 տարեկան աղջիկ էի: Դրա համար դիմեցի: Ինձ թույլ տվեցին, ես էկա Երևան: Գնացի Պոլիմիսի-ացետատ գործարանում ընդունվեցի աշխատանքի: Ավագ լաբարանտկա էի աշխատում: Ակտիվ էի գործը անում:

— *Իսկ Կիրովականում որտե՞ղ էին ապրում:*

— Հանրակացարան կար: Կիրովի քառասունմեկ էր կոչվում, ինչ էր կոչվում: Մեր սենյակում չորս աղջիկ էինք: Ժենիկը Երևանից մեր հարևանի աղջիկն էր, մեկը ապարանցի էր, մեկն էլ էջմիածնեցի: Արևհատը երևանցի էր: Հա, ուրեմն հինգ հոգի էինք, ոչ թե չորս: Էդքանը աղոտ եմ հիշում: Նրանց հերերը, մերերը դասավորեցին հետ կանչին, նրանք սաղ գնացին, վերջում ես մենակ մնացի: Մաման մի քիչ ակտիվ էր, ամեն ինչը օրենքին էր ինքը, օրենքով էր մամաս: Ու տենց մաման էլ ինձ կանչեց, ես էկա Երևան: Էկա աշխատեցի, մամայիս թիկունք էղա: Աշխատում էի ավագ լաբարանտկա: Ես կոմսոմոլի քարտուղար էի էղ ժամանակ: Կոմսոմոլ էղա 16 տարեկանում, ստալինյան ռայկոմում ընդունվեցի կոմերիտիության շարքերը ու ըտեղ էլ աշխատեցի մինչև ազատվեցի ըտեղից:

— *Որպես կոմսոմոլի քարտուղար ի՞նչ էիք անում, ի՞նչ էիք կազմակերպում:*

— Առանձնապես... առանձնապես միջոցառումները շատ քիչ էր լինում: Շատ քիչ, սկի չեմ էլ հիշում, թե ե՞րբ ենք գնացել, ի՞նչ ենք արել: Մենակ էն գիտեմ, որ Երվանդ Սահառունին⁴¹ շատ լավ կոմպոզիտոր էր, դրա անունը խի՞ վերացավ, ես չգիտեմ: Էկավ, ստուգեց, ձայն ունեցողներին հավաքեց: Ես որպես երկրորդ ձայն, ինձ ընդունեց երգի-պարի անսամբլում: 70 հոգի էինք

⁴¹ Երվանդ Մկրտչի (Իվանի) Սահառունի (Տեր-Հակոբյան) (1894-1967). Խորհրդային հայ կոմպոզիտոր, ջութակահար: Ծնվել է Տրապիզոնում, սովորել Էրզրումի Սանասարյան վարժարանում: 1923թ.-ից աշխատել է երաժշտական խմբեր, հիմնականում երգի խմբեր ստեղծելու վրա: Դոնի Ռատովում ստեղծել է Հյուսիսային Կովկասի առաջին ազգագրական համույթը, 1938թ. Կիսլովոդսկում ղեկավարել է Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների երգի-պարի համույթը: 1942թ.-ից ապրել է Հայաստանում, Երևանում, Կիրովականում, Լենինականում ստեղծել է մի շարք երգի-պարի համույթներ:

էդ ամբողջը, Գյանջումյանն⁴² էլ ա մեզ հետ էղել: Ու մի էրկու տարի էր գնացի Երվանդ Սահառունու խմբում, բայց հետո թողեցի ըտեղ: Սկսինք մեր շինարարությունը:

— *Ի՞նչ շինարարություն:*

— Մեփական տունը քանդեցինք, նոր տուն սարքեցինք, որովհետև էդ շրջապատում բոլոր տները, հին տները քանդել էին, նորն էին սարքում: Չնայած մեր տունը շատ լավն էր, էրկու հարկանի, մեծ բալկոնով: Պապան տներ էր սարքել մեզ համար: Ասում էր իմ էրեխեքը թող չխեղճանան, իմ դռան առաջ խաղ անեն: Հետո մաման դիմեց, իհարկե մամայիս ուղիղ ութ ամիս տանջեցին, չէին տալիս <շինարարական թույլտվություն> մամային: Քաղխորհրդի ճարտարապետը՝ Աղաբաբովը, ասում էր չեմ թողի, միննույն ա ես չեմ թույլ տա, որ դու ըտեղ տուն սարքես: Մամաս կոմունիստ էր: Գնաց Կենտկոմ, ընդեղ Փահլևանյան ազգանունով մի երկրորդ քարտուղար կար, դրա մոտ: Մամային ասեց՝ բա դու երեք հարկանի... ասեց, որովհետև ժամանակին իմ տունը բոլորից լավն ա էղել, հիմա էլ եմ ուզում լավը լինի: Ցեկայից մեր տունն էրևում էր, Անտառայինի տունը էրևում էր: Էդ Փահլևանյանն ասում էր՝ բա ո՞նց կսարքես, եթե էրեխեքդ պուճուր են: Ասեց՝ մրջեմի նման կաշխատենք մենք էդ տան վրա: Ու մի գիշերվա մեջ մեր առաջին հարկի հիմքը լրիվ լցրեցինք՝ ես, մաման, Ալբերտը: Դե Հարութը, Մուշեղը փոքր էին, Ռուբիկը բանակում էր: Աշխատեցինք Ալբերտը, ես, մաման: 1955-56 թվերին էր: Պապաս... պապայիցս մենք սև թուղթ ենք ստացել, ինքը գոհվել ա պատերազմում: Ու մամաս մնաց յոթ էրեխի հետ մեն մենակ: Կոշիկ չունեինք, շոր չունեինք: Մաման լացկան չէր, չէր գնում սոցապները բողոքում, որ իրան շոր տային, էրեխեքին շոր տային: Մեր մաման օր ու գիշեր թել էր մանում, գործում էր ձմեռվա համար: Մեզ համար բլուզկեք ու յուրկա էր գործում, որ դրանով յուր գնանք, մինչև տեսնենք ինչ ա լինում: Իսկ ինչ վերաբերվում ա պետությունը մեզ օգներ, պետությունը մեզ չէր օգնում: Մաման բազմազավակ էր, յոթ էրեխա, մեղալ ուներ մամաս: Ոչ մի բան չէին տալիս: Որովհետև

⁴² Մուրեն Գյանջումյան (1932-2019), պարուսույց: Ծնվել է Թուրքմենստանում: 1947-50թթ սովորել է Երևանի թիվ 2 արհեստագործական ուսումնարանում, 1966-77թթ՝ Սանկտ Պետերբուրգի արհմիութենական բարձրագույն դպրոցում: 1950-66թթ աշխատել է էլեկտրա-ճշգրիտ սարքերի գործարանում որպես խառատ: 1957թ. կազմակերպել և ստեղծել է էլեկտրաճշգրիտ սարքերի գործարանի պարի համույթը, 1958-83թթ ստեղծել և ղեկավարել է առևտրի տան երգի և պարի մանկապատանեկան համույթները:

մամաս չէր գնում, չէր ուզում, նրանք էլ ասում էին մենք քեզանից ինչ տեղեկություն ունենք, որ գանք քեզ ապրանք, բան տանք: Մաման էլ ասեց 1000 տարի մնա, ես չեմ գա ձեր դռները կանգնի, լաց լինի, ինձ օգնություն տաք: Ձեզ մոտ գրված ա, որ ես յոթ երեխայի մայր եմ, զոհվածի կին եմ, դուք պարտավոր եք ինձ օժանդակելու: Շատ պետքներն էր էն ժամանակ:

Մամաս Ամերիկյան որբանոցում ա էղել տասնհինգ թվին, երբ որ իրանք գաղթել են, էկել են Երևան: Մամաս Վանա շրջանի Կինդրանց գյուղից ա էղել, իսկ պապաս Բիթլիսի Տատվան քաղաքից ա էղել: Պապա, հորական պապա տերտեր ա էղել, իսկ մորական պապա ոնց որ գյուղխորհրդի նախագահ: Կազմակերպված մարդ ա էղել իմ պապա: Որ գալիս են Երևան, մամաս իրա տատու, մոր վրա կորում ա, գնում ա Ամերիկայի որբանոց: Էրկու տարի թե ինչքան մնում ա ըտեղ, որբանոցում: Մամաս մեզ երգ, պար, էս վալս, տանգո, ինչ որ պարում էի ես փոքր ժամանակ, էդ ամբողջը մամաս սովորել էր որբանոցում, ու մեզ էլ ա սովորացրել: Եկեղեցին տանում են, մի տերտեր կար, էդ տերտերին շատ էր հավանում մամաս (դադար, մտածում է), չեմ հիշում անունը, մոռացել եմ: Էդի մեծ խումբ ա կազմակերպում, երգի խումբ ա կազմակերպում, ճանաչված տերտեր էր, էլի: Ու տենց մամաս կազմակերպում էր հունվարի մեկին, պարտադիր հունվարի մեկին մենք պետք է տոնածառ դնեինք: Խաղալիքները գնում էինք ես, Ալբերտը, Նազիկը: Թուրքերի այգիներից տնկիները գողանում էինք, տանում էինք ծախում էինք, որ խաղալիքներ առնենք, կախենք մեր տոնածառին: Մաման փող չուներ: Դե թուրքերը ամառը գալիս էին որպես ամառանոց, ձմեռը թողում, գնում էին: Գետառի ափին էդ ամբողջ թուրքերը ապրում էին: Էն լավ-լավ հողերը սաղ թուրքերի ձեռն էր մեր Պլանի գլխից ներքև: Այ ըտեղի այգիները շատ լավն էր: Գետառի ափին այգիներ կար էդ ժամանակ: Էդ թուրքերը ձմեռը ըտեղ էին ապրում, իսկ ամառը մեզ մոտ՝ Անտառայինում: Էն վախտ Անտառային չէր, էն ժամանակ կոչվում էր Ոտոայանով: Հետո Ոտոայանից հետո դառավ Բաղրամյան, Բաղրամյանից հետո դառավ Անտառային: Ու տենց մնաց Անտառային:

Արաբկիրցիք նոր էին էկել, հայրենադարձներ էին դրանք: Նոր էին էկել, այգի էին սարքում իրանք: Մենք տնկիները տանում էինք, իրանք տնկում էին, մեզ էլ փող էին տալիս: Կամ ես, Նազիկը, Ալբերտը Բաղրամյան փողոցի վրա նստում էինք, գալիս էին մեր մոտից տնկիներ էին առնում: Մենք էլ գնում էինք մեզ համար խաղալիք էինք առնում ու լիմոնադ, պեչենի: Էտի մեր

հունվարի մեկի բանն էր, որ հունվարի մեկին մենք անցկացնում էինք: Բայց մամաս հունվարի մեկին գաթա էր թխում մեր թոնրում: Թոնիր ունեինք, լավ թոնիր ունեինք: Պապան ամեն հարմարությունը ստեղծել էր մամայիս համար:

Նոր տարվա տոնածառի վրա մրգեր՝ խնձոր, տանձ էլ էինք կախում: Ձմեռվա տանձ ու խնձորը պարտադիր մեր պաղվալում կար: Մամաս շատ գործունյա կին էր: Չրի տոպրակներ էր, ծիրանի չիր, դեղձի չիր, տոպրակներով կախում էինք տոնածառից: Մի օր էլ էդ անխիիղճ Ռուբիկը պաժառ տվեց տոնածառը: Մաման հո չծեծեց Ռուբիկին: Ես, Ալբերտն ու Նազիկը նորից գնացինք անտառ: Ցերեկով գնում էինք տոնածառի վրա սև շոր էինք կապում, որ ձյունի վրա էրևա, գիշերը գնանք կտրեինք: Սև շորով կճանաչեինք (ծիծաղում է): Գնում էինք ժամացույցի գործարանի մոտով սենց (ձեռքով շրջան է ցույց տալիս), որ իզը⁴³ կորեր մեր տան: Որ հանկարծ գային ստուգման՝ չգտնեին մեր տունը: Կարող աս տենային կտրված տոնածառը ու կոշիկի հետքերով գային գտնեին: Տենց բան չի էղել, բայց դե մաման ասում էր զգուշ էղեք:

Տոնածառի հարցով գողերի թագավորն էր մաման (հրճվանքով): Դե փող չունեինք տոնածառ առնեինք, որտեղո՞ւց առնեինք: Մեր էդ էղած փողն էլ լիմոնադ էինք առնում հունվարի մեկի համար: Դնում էինք մեզ համար առանձին, փոքր սեյնակ ունեինք, այսինքն փոքր ասելով՝ 24 քառակուսի մետր էր: Էտի պապան հատուկ մեզ համար էր սարքել: Էրեխեքով նստում էինք ընդել լիմոնադ էինք խմում, մաման չիր էր էփում: Էդ էինք օգտագործում: Վոքշըմ, ոչինչ, համեմատական կարգով ուրիշների հետ, մենք մի քիչ բարվոք վիճակում էինք, որովհետև գործունյա մամա ունեի:

— *Սովետական տարիներին երեխաների ճամբարներ կայի՞ն:*

— Չկար, չկար իմ մանկության ժամանակ: Եթե լինե՞ր՝ միայն դեկավարների, երևի, երեխաներն էին: Մենք գաղափար չենք ունեցել պիոներ լագերի մասին: Էղել աս, կար, բայց ամեն մարդին հասանելի չէր: Մենք պիոներ լագեր չենք ունեցել: Միայն Մուշեղը Էղել աս էդ «Կարմիր բանակի» անվան կոլխոզի մանկապարտեզում: Ընդել մանկապարտեզ կար, մենք արդեն մանկապարտեզի տարիքից անցել էինք, միայն Մուշեղն էր: Կերակրում էին: Մաման, որ ֆերմայում աշխատում էր, մանկապարտեզի համար պարտադիր կաթը

⁴³ Հեռքը:

էփում էր ու ուղարկում էր մանկապարտեզ, որ երեխաներին կաթ տային, խմեն: Ուրիշ բան ես չեմ հիշում, որովհետև ես չեմ էղել, չգիտեմ ինչեր են կերել: Դե առանձնապես մանկապարտեզը... ուղղակի երեխաներին նայում էին: Թուրքի, հայի երեխեքը իրար վրա լցված:

Ցեհայի շենքի տեղը այգիներ էր, մե՛ծ այգիներ էր, այգում մրգեր կային՝ տանձ, խնձոր, ամեն ինչ: Ու երբ որ Ցեհայի շենքը սարքեցին, պապան մամային ասել էր՝ էսի Կենտկոմի շենքն ա լինելու, Շուշիկ ջան, մեր տեղը շատ լավն ա: Նենց որ կենտրոնում ենք մենք ապրելու: Ու տենց Ցեհայի շենքը սարքեցին, պատերազմի ժամանակ կանգնացրին շինարարությունը: Բաղրամյան փողոցի վրա էլի շինարարություն էր գնում, էդ էլ դադարացրեցին Սովետի ժամանակ, թույլ չտվեցին շինարարությունը, մինչև պատերազմը վերջացավ:

Հիմնականում երեխաները մեր տունն էին հավաքվում, որովհետև մեր տունը մեծ էր, մեծ բակոն ունեինք: Մեր երեխեքը Զավենն էր, Մարգիկն էր, Տիկոն էր, Լևոնն էր, որ մահացավ: Դրան սրկեցին դիֆթերիայի դեմ: Էդ երեխեն, դե փեջ չկար, վառելու բան չկար, մրսավ, հիվանդացավ, մահացավ: 1946-47 թիվն էր, ես արհեսագործական ուսումնարանում էի սովորում:

Առանձնապես մեր թաղում, առանձնապես ոչ... հիմնական կազմակերպիչը մամաս էր: Ինձ տվեցին Ցեկայից, որպես ակտիվ կոմսոմոլ, ինձ տվեցին բակային ճամբարի պետ: Կոմսոմալի Ցեկայից իմ վրա էին ձևակերպել, բայց որքանով որ ես աշխատում էի, ինձ փոխարինում էր մամաս: Մաման տանում էր Մանումենտ Ստալինի արձանի մոտը, տանում էր Մատենադարան, Պիոներ պալատով եսիմ ուր էր տանում, ման էր տալիս: Էդ 1950, 51, 52 թվերին: Էդ թվերին էր, որ ճամբարի պետ էի ես: Երեկոները հավաքվում էինք երեխեքի հետ մեր թաղում, ներքևը, Ջրաշատի վրա: Էն վախտ Ջրաշատ չէր կոչվում, ուղղակի բոլորը կոչվում էր Ոտոպյանով: Ամբողջ թաղամասը կոչվում էր Ոտոպյանով, հետո փոխեցին Բաղրամյան, հետո Անտառային: Անտառայինը մնաց վերևում, Ջրաշատը՝ ներքևում: Ըտեղ երեխաները ճամբարում երգում, պարում էին, մամաս իրա որբանոցում սովորածը սովորացնում էր երեխեքին: Ոտանավոր էին ասում էդ բոլորը: Շեփորներ կային, մի գյադա շատ համը հանում էր, մաման ասեց՝ Լիլիթ, բեր դրան տուր պաշտոն, թող ինքը իրա պաշտոնի վրեն ուրախանա ու չի խանգարի մեզ: Էդ Սաթիկի տղեն էր, Վահրամը: Շատ լիբբ գյադա էր: Էն ժամանակ բոլորը բակային ճամբարներ ունեին: Ամեն թաղամաս բակային ճամբար կար, որ ամառվա

սեզոնին երեխաներին զբաղացնեինք: Էդ ա էդել, ուրիշ տեղ չենք գնացել մենք: Դե յոթ էրեխա, միայն մամայի կոլխոզի աշխատանքն էր: Էն էլ պրտի կոլխոզը <գյուղատնտեսական աշխատանքների սեզոնը> վերջանար, ձմեռը նոր մեր հասանելիքները տային մեզի:

Ինչ վերաբերվում ա եկեղեցուն, եկեղեցին մեր վրա փակված էր: Իրավունք չունեին գնային, առաջին հերթին մայրս ու հայրս: Կոմունիստ էին: Ժաամենին, Սեդային կնքել են թաքուն, չնայած հըլը կոմունիստ չէին իրանք, իսկ մեր հինգին չեն կնքել: Վարսիկ տոտան գնում էր, ասենք թե խաչը գցում էր ջուրը, չէ՞, Վարսիկ տոտան գնում էր, էդ ջրից բերում էր, քսում էր մեր վրեն, ասում էր՝ դուք կնքված չեք, գոնե մեռոնաջուր քսենք: Մաման էլ ասում էր՝ Վարսիկ, թաքուն արա, կմատնեն քեզի, կբռնեն: Վարսիկ տոտան, որ էդ մեռոնի ջրերից բերում էր, քսում էր մեզ վրա, ասում էր՝ էսի հավասար ա կնքվելու, էրեխեք ջան: Մամաս ասում էր՝ իմ մոտ չանես, տար քո տունը էրեխեքիս ինչ ուզում ես արա, բայց իմ տանը չանես: Էն վախտ շատ խիստ էր եկեղեցու նկատմամբ: Մենք եկեղեցի չպետք է գնայինք: Չէր թույլատրվում, սուտ ա էտի էլի, իբր թե գոյություն չունի: Վախում էր մաման: Իհարկե կվախենար: Եթե իմանային, որ մամաս եկեղեցուց օգտվում ա, էս ա անում, մամային դիտողություն կանեին: Հետո մամայիս կուսակցությունից հեռացրին: Ինչի՞ հեռացրին: Ախպերս ավտովթարի ենթարկվեց, ժողովների չէր գնում: Կոմունիստների ժողովներին պետք է լինեք: Էն ժամանակ ժողովը անցկացնում էին Բաղրամյանի վրա, Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտ կար, էն ժամանակ ըստեղ էր ժողովները լինում: Մամաս որ գնացել էր ժողովի, ընդեղ մի աննորմալի մեկը վեր էր կացել, հայտարարել էր թե՛ էս կինը իրա կուստոմսը ծախել ա եսիմ ինչ անելու համար: 1954 թիվն էր, մաման դուրս ա գալի ժողովի ժամանակ, ասում ա՝ էս ձեր տոմսը (ձեռքով խփում է սեղանին): Կուս տոմսը դրել ա, ասել ա էս ձեր կուս տոմսը, շնորհակալ եմ, ես հրաժարվում եմ կուսակցությունից: Իրավունք էլ չունեի հրաժարվելու: Մի քանի անգամ մամային կանչեցին ՑեԿա, թե՛ ինչի՞ ես հրաժարվում: Ասել էր՝ ինձ պետք չի ձեր կոմունիստը, ձեր կուսակցությունը: Որ ես սոված, ծարավ, յոթ էրեխայի հետ, ամուսինս գոհվել ա հանուն հայրենիքի: Մամաս պապայիս գրում էր՝ Խաչիկ ջան, մի կաթիլ արյուն չխնայես հայրենիքիդ: Պապայիս սև թուղթն էկավ, ո՛չ մի օգնություն, ո՛չ մի բան չտվեցին մամային: Պապաս պատերազմ գնաց երբ որ մեծ քրոջս՝ Սեդայի 16 տարին չէր լրացել, վայենկամատն ասել էր՝ այ ընկեր, էս ի՞նչ ես անում, յոթ անչափահաս էրեխա ունես,

ոնց ե՛ս թողում, գնում, թե՛ հայրենիքս արյան մեջ ա (հոր պատասխանն է): Ու էդ հայրենիքը երբևիցե չնայեց տենար էդ զոհվածի էրեխեքը ո՞նց են ապրում, ինչո՞վ են շնչում: Ի՞նչ ասեմ, դժվար ենք ապրել:

— *Երբեք չե՛ս սիրահարվել, կամ ամունասանալ չե՛ի՞ր ուզում:*

— Օրինակի համար, ես որ ուսումնարան էի գնում... Չգիտեմ, ես չեի պատկերացնի, որ ես սիրուն եմ էղե, բայց բոլորը ինձ շատ էին հավանում: Ու ըտեղ մի տղա կար, ինձ էր սիրում: Օրական ծեծում էին ընձի: Էդ տղան ծեծում էր, թե՛ խի չես համաձայնվում ընկերություն անել հետս: Վերջը ընկերություն արեցի հետը: Ու տեղ ինձ ուղարկեցին Կիրովական աշխատանքի: Էդ տղան էլ լավ էր սովորում, իրան նշանակեցին Կիրովի գործարանում: Էն վախտ կառուցուկը կոչվում էր Կիրովի գործարան: Սա գնաց դիրեկտորին ասեց, որ ես Լիլիթին սիրում եմ, ինձ ուղարկեք Կիրովական: Ընդամենը տաս օր էր Կիրովականում էի, մեկ էլ դուռը ծեծեցին հանրակացարանում: 41-րդ սեյնակն էր մեր սեյնակը, երկրորդ հարկում: Գնացի դուռը բացի՝ յա, այ տղա, դու ստեղ ի՞նչ գործ ունես: Ասեց՝ նշանակել են ինձ ստեղ աշխատելու: Բայց անորակ տղա դուս էկավ: Գողություն էր արել: Մի հատ ռուսի կաստյումը հանել էր հագից: Բերեց՝ Լիլիթ, կոճակները հետ տուր: Ես կոճակները հետ էի տալիս, մեկ էլ միլիցեքը դրա հետ էկան հանրակացարան: Էկան, բա՝ էդ ժակետն ու՛ր ա: Ասի՝ ինչ ժակետ, բա թե՛ որ դու փոքրացրել ես: Տվեցի: Դրան տարան 15 տարի կալանք տվեցին:

— *Որ ասում ես ծեծում էր քեզ, հենց բացահայտ փողոցում ծեծո՞ւմ էր:*

— Ուսումնարանում ճաշարան որ գնում էինք, հերթով էինք գնում: Մերը հինգերորդ գրուպան էր: Էլեկտրիկներ կային, սլեսարներ, ապարատչիկներ, լաբարանտկաներ: Լաբարանտկան էրկու գրուպա էր, իսկ էն մյուսները մի քանի հատ գրուպաներ էին: Որ ճաշարան էինք գնում, քացով տալիս էին մեր ոտերին: Էդ ժամանակ շատ այլանդակ երիտասարդություն ունեինք: Անդաստիարակ էին: Էն ժամանակ սովի տարիներ էին, պարզ չէր՝ ո՞նց պիտի ապրեն, ի՞նչ են հայթայթում, ի՞նչ են ուտում: Կապված էր չունենալու հետ: Ճաշարան էի գնում, էն էլ ծեծում էին տղաները, հատկապես ինձ շատ էին ծեծում: Որ ես իրանց հետ ընգերություն անեմ: Բայց չեի անի, ո՞նց կանեի, մամաս ընձի կգյուկեր: Մի անգամ էլ մեր ուսումնարան գնալու ճանապարհին, Նորագավիթի ու Շենգավիթի արանքի պոլեզի գծին մոտ կա, մոտի

տակը աղջիկ էին խուժանները բռնել, խայտառակել էին: Դրա համար արգելվեց ժամը ութից հետո մենք գնայինք քաղաք: Մեր ուսումնարանի տնօրենը, Պետրոսյան էր ազգանունը, ասեց Լիլիթ, դու սրանից հետո գիշերը տուն չես գնա, կմնաս հանրակացարանում: Ասեց ես քիմիայի դասատու Գյուլանյանին կուղարկեմ, մամայիդ կասի, որ քեզ թույլ չենք տա գնա: Ինձ, մեկ էլ մեր հարևանի էրկու աղջիկներին թույլ չտվեցին տուն գնալ, մնում էինք հանրակացարանում: Բայց հանրակացարանը լավ էր, բոլորը ապահոված: Այսինքը, շաբաթը մի անգամ բաղնիք էին տանում, ներքին շորեր էին տալիս մեզի: Դե ուսումնարան էր, պարտավոր էին՝ տալիս էին: Հենց էդ ուսումնարանում եմ կոմսոմոլ ընդունվել: Դա 1948թ. էր, երբ որ 16 տարիս լրացավ: Ի՞նչ հարց տվեցին ընձի՝ «Ուսումնարանի բոլոր դուրդ գալիս ա՞» (ծիծաղում է): Ասում էի՝ հա, «Կշտանում ե՞ս», ասում էի՝ հա: Դե լավ, ազատ ես, անցած ես, կոմսոմոլ դառա:

Պոլիվինիլում էի աշխատում, մի տղա ինձ խոսացնում ա: Մամաս ասում էր՝ հանկարծ ախպերներիդ չասես, դու ինքդ քո ձեռքով դրանց դատաստանը տես: Դե ես էլ մի քիչ բայելոյ⁴⁴ աղջիկ էի: Մի հատ էլ Արևհատ անունով ընկերուհի ունեի, միասին էինք գնում, էրկուսիս շորերը նույնն էր՝ կրիբդիշի՝ նից, պալասատի⁴⁵: Մի օր էդ Արևհատը չկար, ես մենակ էի գնում: Էրկու տղա հետևիցս գալիս են, ասում են՝ արա, էս էն քյոռփեն չի՞, մյուսն ասում ա՝ քյոռփեն ա, յանիմ ես փոքր եմ էլի, բոյով չէի: Հիմի էկավ ու ինձ ինչ էր ասե՝ չեմ էլ հիշում, ես ասեցի՝ սուս մնացեք, թե չէ սումկես գլխիդ կտամ: Համ էլ գիշերային դպրոց էի սովորում, որպեսզի միջնակարգ կրթություն ունենայի: Ուսումնարանը չէր համարվում միջնակարգ կրթություն, դրա համար ես գիշերային դպրոց էի գնում, դպրոցից հետո գնում էի աշխատանքի սմենի⁴⁶: Սմենը գիշերվա 12-ից առավոտվա ութն էր, առավոտը գալիս էի տուն: Էդ տղան ասեց՝ ինքն ա, ինքը, ընկերուհին չի: Ու մեկ էլ էկավ մոտիկ նայեց, ի՞նչ էր՝ վառեց, էրեսիս նայեց, ես մի հատ խփեցի դրան: Խփեցի, էդի նենց խփեց ընձի, որ ես ընգա ու ուշքս գնաց: Դե սմենի էին էթում բոլորը: Որը որ ճանաչում էր ընձի, գիդեր որ ես խելոք աղջիկ եմ: Բայց մեր զավոդում ուրիշ արտա-

⁴⁴ Մարտական:

⁴⁵ Շերտավոր:

⁴⁶ Հերթավորիսի:

դրամաս էլ կար, աման-չաման էին սարքում, ըտեղի ժողովուրդը <ինձ> բոլորովին չէին ճանաչում: Էկա, առավոտը պարտկազմակերպության <քարտուղարը>, կանչեց ինձ, ասեց Լիլիթ, մինչև մայրդ չգա, մենք քո ասածներին չենք հավատա: Ես էլ կոմսոմոլի քարտուղար էի, երկրորդը Պոլիվինիում: Գնացի տուն, մամային պատմեցի: Դե բերանս չի բացվում, արուն ա, բան ա: Մորս պատմեցի, ասի՝ քեզ են ուզում, մամ: Մամայիս առա, բերի գործարան: Էն ժամանակ Խաչատրյան էր ազգանունը մեր դիրեկտորի, բայց պարտկազմակերպության քարտուղարի ազգանունը չեմ հիշում: Դա կանչեց ինձ, մամային կանչեցին, խոսացին, ասին մեր Լիլիթը շատ լավն ա, բայց որ դու արդեն էկել ես, որպես մայր, ու տեղյակ ես աղջկադ անց ու դարձին, դրա համար մենք հավատում ենք Լիլիթին: Միլիցեքը Էկան, ստորագրություն վերցրեցին էդ տղայից: Մի օր աշխատանքի եմ գնում, տեսամ էդ տղեն առաջին մասի կարի արտելում ա աշխատում: Հետ եմ դառել, գնացել եմ տուն, մամային վերցրել էկել ենք: Էդ կարի արտելի պարտկազմակերպության քարտուղարը կին էր: Մաման մտել էր մոտը, ասել էր էն տղուն կանչեք ստեղ: Էդ տղեն էկավ, ես իհարկե ներսում չեմ էղել, դրսում կանգնած եմ էղել: Էդ տղեն գալիս ա, մաման ասում ա՝ դուք խի՞ եք Լիլիթին ծեծում, բա՝ ես իրան սիրում եմ: Մաման էլ ասել ա՝ հո սերը գոռով չի, եթե ինքը քեզ չէր ուզում, բարի լինեիր, գայիր ընտանիքը, ծնողներիդ բերեիր ընտանիքով, ծանոթանայինք, տեսներնք ինչ էր, կհամաձայնվեինք կամ չէինք համաձայնվի: Ու տենց միլիցաները էդ տղայից ստորագրություն վերցրին, որ Պոլիվինիլի, ոչ, ոչ թե միայն Լիլիթին, ոչ մի աղջկա ձեռ չտար: Դրանից հետո վերացավ էդ բանը, որ աղջկեքին նեղում էին էդ մոստի տակը: Էդ էլ իմ կյանքը:

Գիշերային դպրոցում ֆիզիկայի դասատու կար, կեղտոտ մարդ էր, ընձի ասում էր՝ դու խի՞ ես սովորում: Վերջը էդ մարդին բռնին 10-րդ դասարանի աղջկան բռնաբարելու համար: Իրա աշակերտներից: Ինձի ասում էր՝ դու գիշերային դպրոց խի՞ ես սովորում, դու կարաս հեշտ ու հանգիստ փող աշխատես ուրիշ բաներով: Էկա մամային ասեցի: Ով ինչ ասեր՝ գալիս էի մամային ասում էի, իմ պաշտպանը, իմ ամեն ինչը մաման էր: Մաման զգուշացրել էր, որ հանկարծակի ավապերներիդ բան չասես, ավապերներս խելոք տղաներ են, անմեղ են, գլխներին սև չբերես:

Դպրոցն ավարտեցի, գործերս տվի քիմիայի ֆակուլտետ: Էն էլ մաթեմատիկայից շամպանսկի պրոպկի նման դուս թռա: Դե չգիտեի, մաթեմատիկա լավ

չէի իմանում: Քիմիան չորս ստացա, բայց մաթեմատիկան՝ երկուս: Ու էլ չշարունակեցի: Գնացի Քիմիական տեխնիկում ընդունվեցի: Անիկ ու Յուրիկ օդորմածիկները երկուսն էլ ընդեղ էին սովորում: Յերեկը Պոլիվինիլում աշխատում էի, երեկոյան գնում էի տեխնիկում: Օրական երկու ժամ ուշանում էի դասից: Դե էլեկտրիչկեն ժամը յոթին էր շարժվում, իսկ երեկոյան վեց անց կես դասերը սկսվում էր Քիմիական տեխնիկումի: Գալիս էի, դիրեկտորն ասում էր՝ այ աղջիկ ջան, քո սովորելը ինչ իմաստ ունի, որ դու երկու ժամ ուշանում ես դասից: Ասի՝ ինչ անեմ, գնացքը ոնց բերում ա: Մի առ ժամանակից մտածեցի, թե հա, այ մարդ, էս իմ ինչի՞ն ա պետք:

Վերջը էդ գավոռից էլ դուս էկա, գնացի Չարենցավանում աշխատելու: Միշտ մանկությունից երագել եմ, որ էթամ ուրիշ տեղ փող աշխատեմ, փողերը բերեմ տամ մամայիս: Ու տենց էլ էդով ամբողջ կյանքում: Չարենցավանում գավանական տեղամասի պետ էի: Լավ աշխատող էի, ակտիվ, ինձ հարգում էին: Անգամ 50 ամյակիս ինձ պաշտոնի գրամատ⁴⁷ եմ տվել (հուզվում է), 50 ամյակիս գովաբանում էին ընձի: Չարենցավանում աշխատեցի երկար տարիներ, մինչև թոշակի անցա: Շատ ջախել ժամանակ ուղարկեցին <թոշակի>, Գարբաչովի գլուխը մեռնի, ուղարկեց ինձ թոշակի: 55 տարեկանը աշխատանքային եռուն ժամանակն ա, մարդն արդեն ամեն ինչով, փորձը, ամեն ինչը ձեռք բերած: Էկա, նստա տունը:

Արդեն ասել եմ, որ 1954 թվականից մենք սկսեցինք շինարարություն: Մեր հին տունը քանդեցինք, նորը կառուցեցինք, ես, մամաս ու Ալբերտ ախպերս: Հիմնականում մենք իրեքով էինք աշխատում շենքի վրա, մեկ էլ քեռիս՝ Ժիրայրը: Դե Ժիրայրը դրսում էր աշխատում, գալիս էր, մեկ-մեկ անգլալություն⁴⁸ էր անում, մեզ հսկում էր որպես շինարար-ինժեներ: Աշխատեցինք, էդ իրեք հարկանի շենքը սարքեցինք: Բոլորիս համար էդ իրեք հարկանի շենքը կառուցեցինք: Մեր հողամասը մեր ձեռքից վերցրեց պետությունը: Ըտեղ բան արեց, բաժանեցին սաղ, դե բանվորի ընտանիքը իրավունք չունեի տենց փառքով տեղ ապրեր: Ներքևի փողոցը՝ Ջրաշատը ամբողջ ջոջեր էին: Առան, տվեցին դրանց, մենք մնացինք 500 քառակուսի մետր հողով, 600 քառակուսի մետր հողի վրա: Էդ 600 քառակուսի մետրը մաման դարձրեց շենք: Շենքի թույլատրություն վերցրեց գոռով, շառով: Աղաբաբով

⁴⁷ Շնորհակալագիր:

⁴⁸ Ծուլություն:

ասել էր մամային՝ ես էս թես կկտրեմ, որ քեզ թույլ տամ շինարարություն անես: Անցել ա ահագին ժամանակ: Մամաս Շոլոխովկա էր գնացել Ռուբիկի մոտ: Ռուբիկն ասել էր՝ մամ, ես պտի Շոլոխովկում աշխատեմ, էթամ ռեստորանները: Հենա դու արի ստեղ աշխատի, թող Լիլիթն ու Ալբերտը ընդեղ շինարարությունը տիրություն կանեն, մենք կաշխատենք: Ու մամաս գնաց Շոլոխովկա: Բայց ոչ մի բան, ոչ մի կոպեկ փող էլ չբերեց: Մաման չէր աշխատում Շոլոխովկայում, Ռուբիկին էր նայում: Ռուբիկը ճանաչված քանդակագործ էր: Էն նկարները կպցրած էր ամբողջ բանի պատերին, Շոլոխովկի պատերին: Որդե էթում էի, ախպորս նկարն էին: Շատ լավ աշխատող էր ինքը: Շատ լավ մասնագետ էր Ռուբիկը: Ախպերներս Ռուբիկի մասնագիտությունը սովորեցին: Չորս ախպերս էլ լավ էին: Էրկու ախպերս ինստիտուտ ավարտեցին, մեկը՝ Ալբերտը շոֆեր դառավ: Տենց ապրել ենք մամայիս հետ խաղաղ, մինչև մամայիս մահվան օրն էկավ, ու ես մնացի մենակ: Չամուսնացա, ընտանիք չկազմեցի (լացում է: Որոշ պառուզայից հետո տխուր շարունակում է):

Ժամենը՝ մեծ քույրս, 28 թվի ծնված է: Նրա վերարկուի կոճակները կտրտվել էին, ինքը նստավ կարեց: Կարեց, հագավ գնաց, բայց ուշացավ աշխատանքից: Ինքը կարի արտելում էր աշխատում, Փակ շուկայի դեմը: Իրան բռնեցին 5 բռվելվա համար, չորսը ամիս կալանք տարան: Անմիջապես տարան բանտ: Ինքն էլ ամուսնացել էր, հղի էր: Էդ ժամանակ մաման գնաց Մացակ Պապյանի մոտ: Ասեց՝ սենց, սենց ա էղել: Մացակ Պապյանը ասեց՝ ճիշտ են արել, ուշացել ա աշխատանքից, պետք է տուժվի: Հետո ես հերթագրվեցի Մացակ Պապյանի մոտ: Էն վախտ հեշտ էր Մացակ Պապյանի մոտ մոնելը: Մաման ինձ վերապատրաստեց, թե ինչեր պտի ասեմ: Մեկ էլ տենամ մի աժդահա մարդ ա էդ Մացակ Պապյանը, բոյով, գդարով: Ձեռներն էսքան էր (ցույց է տալիս մոտ 40 սմ): Գնացի՝ բարև Ձեզ: Բարև Ձեզ, աղջիկ ջան, նստի, ի՞նչ կա: Ասեցի՝ քրոջս... ու սկսեցի լացել (ծիծաղում է): Ես էլ լացկան էի, էս լացը ինձ շատ տեղեղում համ օգնում ա, համ չի օգնում: Ասեց՝ ինչի՞ համար, ասեցի՝ պրոգնոզ ա տվել⁴⁹: Ո՞նց պրոգնոզ ա տվել: Ասի վերարկուի կոճակները փրթվել էր սաղ ու ինքը նստավ կոճակները կարեց, տրանսպորտով գնաց աշխատանքի, ուշացել էր, բռնեցին տարան բանտ նստացրեցին: Էլ չասի ամուսնացած ա, բան, էլի: Բա՞ քո ո՞ր քույրն ա: Ասի՝

⁴⁹ Աշխատանքի չի ներկայացել:

ինքը մեր տան մեծն ա: Խաբեցի: Ասի՝ ինքը մեր տան մեծն ա, ինքը որ կարի ֆաբրիկայում աշխատում էր, փողը բերում էր, մաման օգտագործում էր տան համար: Ու ինձ զգուշացրել էին, ասել էին, որ եթե Մացակ Պապյանը ձեռք քցի կարմիր մատիտին, ուրեմն իմացի, որ մերժում ա, եթե կապուտ մատիտին քցի ձեռք, ուրեմն կազատի: Էս Մացակ Պապյանը որ ձեռք քցեց մատիտին, անկախ ընձնից շունչս կտրվում էր: Ասեց՝ վատ ե՞ք զգում Ձեզ: Ասի՝ հա, ընկեր Պապյան, վատ եմ զգում ինձ (ծիծաղում է): Ասեց՝ գնա, աղջիկ ջան, մի լաց էղի, քուրդ վաղը տունը կլինի: Ուրախությունից լաց ընեղով դուս էկա: Առաջին անգամ կյանքիս մեջ հագել էի բարձրակրունկ տուֆլիներ: Էդ ժամանակ դեռ 20 տարիս չէր լրացել: Մաման հագցրեց, որ մի քիչ փարթամ երևամ, երեխա չըլնեի, որովհետև փոքր էի երևում ես էդ ժամանակ, թե չէ մաման ասել էր մինչև քո քսան տարին չլրանա, դու բարձրակրունկ տուֆլի, կապրոն չես հագնի: Ժասմենի կոշիկներն էի հագել, ժասմենի կապրոնները: Էդ աստիճաններով իջնում էի, ուրախությունից էր թե բարձրակրունկներից, դե սովոր չէի, էդ աստիճաններից հո չգլորվա ներքև (ծիծաղում է): Միլիցեքը հասան ինձ գրկեցին՝ քուր ջան, էս ինչ ես անում: Ասի՝ դե ոտս սոտ տվեց⁵⁰, հո չեմ ասի առաջի անգամ եմ հագնում: Ընգա աստիճաններով, չուկին ճղվավ, ոտերս քերզվավ: Դուս էկա, հիմի էդ չէր կարևորը: Միլիցեքն ասում են՝ կանգնի: Ձե, ես պետք է գնամ, չեմ մնում, որ շուտ հասնեմ, մամային աչքալուսենք տամ: Էն ժասմենի չխերված մարդը՝ Բագրատն էլ ընդե հեռու կանգնած էր: Դուս էկա՝ մամա, ժասմենին ազատել են, ժասմենին ազատել են: Բագրատն էկավ՝ ո՞նց թե: Ասի՝ հա, վաղվանից կգնանք գաղութ: Հեղանք, Բագրատը մի հատ ավտո բռնեց, գնացինք գաղութ: Գաղութ չէ, երրորդ մաս, շինարարության վրա աշխատում էին: Երրորդ մասի տները որ կա, չէ՞, բնակելի տները, ըտեղ աշխատում էին կին կալանավորները: Ժասմենը էկավ, տենանք էդ գողերը իրա շորերը հանել էին, իրանց քոչոտ շորերն էին հագցրել: Կուպեի, կուպե ա կոչվում, ինչ ա կոչվում, իրանց այենակի[բանտախցի] աղջիկները, գողերը: Էդ մարդիկ՝ միլիցեքը⁵¹ խղճում էին էլի ժասմենին: Տենում էին նրանց նման չէր: Որ գնացինք, ասինք՝ ժասմեն, ազատել են քեզ, վաղը արդեն տուն կգաս: Էս գողերը փաթաթվել էին ինձ, ոնց էին համբուրում ընձի՝ «Վայ, քուր ջան, քրոջդ ազատել ե՛ս»: Ասի՝ հա: Ու տենց ժասմենը...

⁵⁰ Սայթաբեց:

⁵¹ Քրեական կալանավորներին վերհսկող ոստիկանները:

— *Շինարարության վրա ի՞նչ էին անում կալանավոր կանայք:*

— Շինարարություն: Քար էին տանում, բանվորներն ու վարպետները շենք էին սարքում: Է, ժամները չորս ամսական հողի ա, ո՞նց կլնե՞ր բանվորություն անե՞ր: Կարող ա վիժե՞ր: Մյուս օրը գնացինք, ժամենին առանք տարանք իրա կեսրանց տուն: Քանդվի իրանց գլխին, սաղ թոքախտ են: Ժամենին տարանք ընդեղ, կեսուրն ասում ա՝ ո՞նց բռնել տվեցիր, նենց էլ ազատեցիր: Իբր թե՛ կոմունիստ էիր, աղջկադ տարար հանձնեցիր, հետո էլ գնացիր, բերեցիր: Անգրագետ կին էր: Էդ կնիկը ժամենին չէր հավանում: Թե խի՞ չէր հավանում, ժամենը սիրուն, հետաքրքիր, կառուցվածքով, տատիխ ձևն էր ժամենը: Միլիցեքը գալիս էին ստուգում էին: Բանտից ա էկել, չիմանա՞ն ինչ ա անում ինքը: Բանտից ա էկել, չիմանա՞ն՝ աշխատում ա, չի աշխատում: Հո ուրիշ բաներով չի՞ զբաղվում: Բայց ինքը ամուսնացած էր, ուրիշ բաներով ի՞նչ կզբաղվե՞ր:

Հետո տղեն ծնվեց, Վահագ էր անունը: Դրա նման սիրուն երեխա մեր երեխեքի մեջ չկար: Տես, մեր երեխեքը բոլորը սիրուն, լավ երեխեք են, չե՞, բայց Վահագի նման չկար: Ամբողջ թաղը գալիս էին մամային ասում էին՝ Շուշիկ, էդ երեխին մի լողացրու, մինչև մենք չգանք: Մանավանդ Նաթալը, որ երեխա չունե՞ր, գժվում էր: Մի հատ հայրենադարձ Ալիս կար, վերևում էր ապրում, դա էլ էր գալիս ըտեղ: Մենք Վահագին լողացնում էինք, փաթաթում, քնում էր: Մի օր էլ առավոտ շուտ գնում եմ աշխատաքնի: Ամեն առավոտ պետք է գնայի սիրե՛ի, համբուրե՛ի, նոր գնայի աշխատանքի: Կռացա համբուրելու, տենամ աչքերը բաց, բերանը բաց, սառած: Դժացի: Ժամենը կողքը պառկած էր, տեսավ, որ մահացել ա: Էդ մահացած երեխին դրա անխիղճ հերը տվել ա իմ գիրկս: Վախում եմ, չեմ նայում Վահագի երեսին արդեն: Տարանք երրորդ հիվանդանոցը, ըտեղ մեր հիվանդանոցն էր, մեր պոլիկլինիկան էր: Ասին մահացած ա, ընչի՞ եք բերել ըստեղ, տարեք: Բերինք, Վարսիկ տոտան գրկեց, տարավ անատոմիկ: Ընդեղ ասել էին սրտի չորս կլապանները փակ ա: (Մխավվում է, հետո ուղղում է) Չե, չորս կլապանները Ալբերտի տղեն էր փակ, իսկ ժամենի տղեն բացիլիարնի թոքախտ էր: Ժամենին որ բերինք տուն, բժիշկը ստուգեց մեր յոթ երեխին ու ասեց՝ երեխեքիդ ոչինչ չկա, բայց ժամենի մեջ կարող ա բացիլներ լինի թոքախտի, լավ կլնի ուղարկե՞ր լազեր: Ու մաման գնաց սոցապ, ասեց՝ իմ աղջկաս երեխան բացիլիարնի թոքախտից մահացել ա, խնդրում եմ, մի հատ ուղեգիր տվե՞ք, որ ժամենին ուղարկեն... Մտնո՞ղ ա պետք ժամենին: Նիհարել, սենց էր դառել (ցույց է

տալիս իր ցուցամատը): Ու ժամանը երեք ամիս գնաց լագեր, աշխատեց որպես էրեխեքին խնամող: Ու ընդեղ լավ սնվել էր: Էկավ արդեն առողջ-առողջ ժամանը, կլոր, սիրուն, մի հատ հուրի-փերի: Բագրատից բաժանվեց: Բագրատը սատկեց բացիլիարնի թոքախտից: Էդ տղայի ամբողջ ընտանիքը թոքախտ էր, մենք չենք իմացել: Դրան սանիպետկայանում նշանակել էին բաժնի վարիչ, թե ինչ, չգիտեմ, էդ տղեն հետ էր տվել, ամբողջովին արուն: Հենց ըտեղ էլ մեռել էր:

Էն վախտ թոքախտը տարածված էր: Պապայի հորոխսպոր աղջիկը՝ Արշալույսը թոքախտ էր: Մենք էլ չենք իմացել, մաման չի իմացել: Դրան բերեցին... Ավելներ կար մեր դռան առաջ, այգու մեջ, հըլը Էն վախտ այգին մեր ձեռից առած չէր: Ավելների կողքերանք մառլայով պատել էին, տեղ էին առանձնացրել Արշալույսին քնելու: Իսկ մենք յոթ էրեխա քնում էինք մեր հին տան մեջ: Նազիկի մաման՝ Վարսիկ տոտան գալիս ա տեսնում ա սա արուն ա հետ տվե: Ասել ա՝ էս ինչ ա՞, Արշալույսը չխոտկայա՞: Էն ժամանակ թոքախտին չխոտկա էին ասում: Ասում ա ամբողջ արուն ա հետ տվե անաստվածը, ո՞նց եք առել, բերել ստե, էս յոթ էրեխին: Չհաշված հըլը շրջապատը, իմ աղջիկը ամբողջ օրը ստեղ ա: Վարսիկ տոտան մամային ասեց՝ Արշալույսին տանել տուր ստեղուց, թե չէ ես կգանգեմ, կգան կտանեն: Մաման մոտեցավ էդ Արշալույսի մորը՝ Սիսեին, ասեց՝ Արշալույսը չխոտկայա՞: Ո՞վ ասեց, Էն Վարսիկն ասեց: Ասեց՝ դե որ արուն ա հետ տվե, պարզ ա չխոտկայա: Առան, գնացին ու մեզնից խոռվեցին, էլ մեր տուն ոտ չդրեցին: Արշալույսը մեռավ, տարան թաղին, պրծավ: Արշալույսի ախպերները՝ Չոշոն, Իշխանը, Վարդանը, Էն էրկուսի անունն ի՞նչ էր, մոռացել եմ, վերջը հաշտվան մեզ հետ:

— *Խնդրում եմ մի քիչ պատմեք գործարանային կյանքից:*

— Չարենցավանի քիմիայի գործարանում աշխատեցի որպես տեղամասի պետ, գավանական և ածխապատման տեղամասն էր իմն: Ունեի 30 աշխատողներ: Շատ լավ էի վարվում ես իմ աշխատողների հետ: Ոնց որ իմ երեխաները լինեին, չնայած նրանք տարիքով կանայք էին: Նամանավանդ քիմիայի մեջ աշխատողների արտահագուստը քրքրվում էր անմիջապես, ես ակտավորում էի, գրում էի, նոր խալաթներ էի տալի դրանց: Գավանական ցեխ էր կոչվում, ըտեղ հիմնականը ցինկապատում էր, մեկ էլ ածխապատումը: Որովհետև պտի քիմիական հոսանքի աղբյուր տայինք, իստոջնիկներ,

որպեսզի էդ գնար, տանեին նավերի, փոքր սամայոտների մեջ հոսանք տալին: Մեր էդ իստոջնիկները փոքրիկ բաներ էին: Ես դրանց մեջի էդածը անագապատում էի, ցինկապատում էի, հիմնականը ցինկ ու անագապատում, ու պլյուս դրան անում ենք ածխապատում: Ածխապատումը պլյուսն էր, իսկ ցինկը մինուսն էր: Լենտաներ⁵² էինք հանում, կտրտում, դրանք ամբողջովին երեսապատում էի գալվանականով: Մի էրեսը ցինկ էր, մի էրեսը ժեշտն էր ուղղակի, մերկ: Դրան ածխապատում էին:

— *Կոնց ղեկավար լինելը ո՞նց էր ընկալվում:*

— Չէ, ես խտրականություն չեմ նկատել, որովհետև ես տղամարդի նման աղջիկ էի: Ինձ շատ էին գովաբանում, որովհետև ես լավ աշխատում էի ու մասնագիտությունը շատ լավ էի յուրացնում: Աշխատելուց հետո մեր գործարանի ապրանքը, դետալները պտի վայենիները ընդունեին, իրանց պատվերն էր: Վայենի գործարան էր մեր գործարանը: Հիմնականը Սարատովի, մեկ էլ Լենինգրադի գործարանների պատվերն էինք մենք կատարում: Մի անգամ ինձ ազատեցին աշխատանքից, որ նաչալնիկ ՕՏԶ-ն կանչեց, ասեց՝ Լիլիթ, ամսեկան 600 ռուբլի պետք է փող տաս: Ասի՝ ինչի՞: Բա՛ գրում եմ աշխատավարձ էս նարյադները ստուգելուց: Նենց պրոցեսներ կա, որ ես չէի անում, համարում էի ավելորդ: Սա թե՛ էդ դրա փողը կտաս ընձի: Է, ես ոչ գրում եմ, ոչ էլ կարամ հավաքեմ: Ես չեմ կարա բանվորից փող վերցնեմ: Ու ինձ ազատեցին աշխատանքից: Ես գնացի Էլեկտրոն աշխատելու: Հայ-Էլեկտրոնի էս մյուս կողմը Էլեկտրոն գործարանն էր: Գնացի ընդեղ, գալվանական տեղամասում աշխատեցի ավագ վարպետ: Էրկու տարի էր, թե իրեք տարի աշխատելուց հետո վայենապրետը էրկու ոտը մոցնում ա մի կոշիկի մոտ, թե՛ հետ բերեք Լիլիթին: Ամբողջ արտադրանքը բռակ ա: Էս ով որ ինձ փոխարինում ա, հա՛մ աշխատողներից փող ա հավաքում, հա՛մ էլ որակով արտադրանք չի տալիս: Աշխատավարձը ստանում են, փողերը ձեռքներից վերցնում էր: Իսկ ես էդ բանը չեմ արել: Ոչ մի անգամ: Մեկ էլ տենամ աշխատողս՝ Օֆիկը Էկավ Չարենցավանից, ասեց՝ Լիլիթ, քեզ հետ եմ տանում գործարան, կուզե՞ս գաս: Ասի էդ գործարանը, էդ ցեխը ես եմ սարքել, ո՞նց չեմ ուզենա գա: Աղջկեքը սաղ լաց են ըլնում, անգամ տղամարդիկ՝ Լիլ, մի՛ գնա, էս Խալաթյանն ու բանը կսկսեն մեզի փողեր պոկել: Իմ ժամանակ գալվանիկներից փող չէին վերցնում: Ոչ մեկին, ով, ումը նարյադ եմ գրե, ինչ

⁵² Ժապավեն:

որ արել են, դրա համար ես փող երբեք չեմ տա: Հըլը մի օր էլ ասին՝ բա խի՞ չես վերցնում: Ասի՝ իմ աշխատավարձը էնքան շատ ա, պլյուս դրան մամայիս թոշակն ա, ու մենք հարուր հատ փեթակ ունենք: Ես էդ փողերն առնեմ ընչի՞ համար, եփ որ ես ապահոված եմ ամեն ինչով: Վերջը հետ էկա Չարենցավան ութանասուն... ութանասուն ո՞ր թիվն էր: Ութանասունի մոտերքն էր: Եվ աշխատեցի մինչև 55 տարիս լրացավ, անմիջապես հրամանը տվեցին ազատելու: Նախ երեկոյան բյուրո են անում, բյուրոյի նիստ, որ Լիլիթը չպետք ա գնա թոշակի, ինքը որ գնա՝ ցեխը կկանգնի: Եվ իրոք կանգնում էր: Որակ չկար, իսկ ես որակին հետևում էի: Անխտիր: Բայց ինձ ազատեցին աշխատանքից՝ թոշակի ես անցնում: Ինչի՞ համար. դիրեկտորը պահեստապետի հետ ուտում էր, դե կնիկն էլ ըտեղ էր աշխատում, հավաքաբար: Ինքն էլ իմ թայն էր: Ընչի՞ պտի Լիլիթը մնա, ես ազատվեմ, կեթամ մատնեմ, թող... ջայնամ, թե իմ մարդին կրոնեն: Էս դիրեկտորը դրանից վախենալուց, Հովհաննեսյանը, ինձ ազատեց աշխատանքից, ու էկա վեր ընդա տունը: Հետո գնացի սպորտլոտո ծախելու: Գնացի պլանի գլուխ, կրպակում սպորտլոտո էի ծախում: Հետո մաման ասեց՝ Լիլիթ, ինչ կըլնի, մի աշխատի էլի, ես մենակ չեմ ուզում մնալ: Բայց մենակ չէր, վեց, յոթ հատ ուսանող ունեինք՝ մեր թոռները: Մաման ասեց՝ Լիլիթ, ինչ կըլնի, էս էրեխեքին պտի հաց, մաց, ես զայլա չունեմ դնելու, վերցնելու: Ու տենց էդ վեց ուսանողի հետ ես ապրեցի Անտառայինի 37-ում:

— *Հարևանների հետ ո՞նց էիք շփվում:*

— Լավ, շատ լավ: Վարսիկ տոտան ամենամոտն էր: Պապայիս սև թուղթը իրան էին տվել: Ուրեմ Վարսիկ տոտան մամային չի ասում, մի ամիս (լացում է): Պապայիս սև թուղթը ծոցում դրած ա պահում: Մի օր Վարսիկ տոտան էթում ա, տենում ա մաման լոբի ա քաղում ու լաց ա լինում: Երգում ու լաց ա լինում: Ասում ա՝ աղջի Շուշիկ, դու որտեղու՞ց իմացար: Միամիտ կնիկ: Ասում ա՝ ի՞նչ իմացա: Ասում ա՝ Խաչիկի սև թուղթը: Մամաս ըտենց իմանում ա, տատիին խաբար ա անում:

Վարսիկ տոտայի աղջիկ Նազիկը իմ ամենամոտ ընկերուհին էր, միշտ իրար հետ էինք ըլնում: Պապաս նենց սիրուն շորեր էր մամային առե, ամեն շորի հետ մի կոշիկ: Ես ու Նազիկը օրական էդ կոշիկները հագնում էինք: Պապայիս մահից հետո մաման կարգին շոր չհագավ, էդ սաղ շորերը պոլերի վրա պրտելով մաշեց: Ես ու Նազիկն էլ ամեն առավոտ հըլնում ենք մամայիս

կոշիկներն էինք հագնում, թե ընչի՞: Էս Նազիկը լավերը հագնում էր ինքը, իսկ ես՝ փնթի-մնթի կոշիկ, տան մեջինն էի հագնում: Բա...

Դեպքեր շատ էր ըլնում: Մի հարևան ունեինք՝ Գոհարը: Էտի խելոք աղջիկ էր, գերազանցիկ սովորող: Ու ֆրանսիական ֆակուլտետից Սովետից մի աղջիկ էր, որ պտի գնար բանը, Ֆրանսիա, պրակտիկա 6 ամսով: Ամբողջ Սովետի մեջ մենակ Գոհարիկը պետք ա գնար: Մի օր հերը, մերը լինում են Սևանում: Էդ օրը Գոհարիկը էթում ա վեչերի: Վեչերը ո՞րն ա, Զավենենց տան դիմաց տուն կար, ըտե իրանց կուրսի աղջիկը ծնունդն էր անում: Ի՞նչ կա ծնունդ անելում, ոչինչ չկա: Նամանավանդ ինքը շատ խելոք աղջիկ էր, վերին աստիճանի: Մամաս ասում էր՝ յանի էսրան չուզե՞մ Մուշեղին: Էնքան լավ էրեխա էր, լավ սովորում էր: Էդ ծնունդին բայց հայկական պար չեն պարել: Ընդե ֆրանսիական ֆակուլտետի սովորողը էն ժամանակ ի՞նչ պտի պարեր, եվրոպական պարեր: Ոչ բարով ախպերը՝ Նորիկը բանտից ազատվել էր, էկել էր: Նորիկն ասում ա՝ էս ինչ ա՞, հայկականությունը մոռացել եք, սկսել եք ֆրանսերեն պարել: Նորիկը որ սենց ասում ա, Վարսիկ տոտան էլ թե՛ արի, Լիլիթ, գնանք էդ «օռոսկոյին» բերենք: Գնացինք ես ու Վարսիկ տոտան: Ասի՝ Գոհարիկ, չե՞ս գա, ասեց՝ հեսա, մի քիչ հետո կգամ, Լիլիթ: Մեկ էլ Վարսիկ տոտան ընենց կոպիտ արտահայտվեց՝ ի՞նչ ես բուղեքին, դե անգրագետ կին, ի՞նչ ես բուղեքին հավաքե, պար էս գալի: Էս Գոհարիկը հո դուրս չթռա՛վ: Ընենց վազեվազ գնաց ու մտավ տունը, դուռը փակեց վրեն: Գոհար, բացի, ես եմ, Լիլիթն ա: Չեմ ուզում, Լիլիթ, խնդրում եմ, ես չեմ ուզում ձեր էրեսը տեսամ: Հերը, մերը Սևանից հետ են գալի, Վարսիկ տոտան ասում ա՝ էս քո աղջիկը չի լսում ընձի, էթում ա վեչերի: Առավոտ շուտ Ալբերտը դուրսը պառկած քնել ա, նոյեմբերի 15-ն էր, 20-ն էր, ինչն էր, ասեց՝ էս աղջիկն էլի գժի նման վազելով գնաց: Սա գիշերը լողանում, հարսանիքի համար իրան հերը, մերը շորեր էին առնում, սպիտակեղեն էին առնում ամուսնանալու համար: Բայց հըլը ամուսնության խոսք չկա, որտե ինքը պտի գնար 6 ամիս Ֆրանսիա պրակտիկա: Էդ հարսանիքի շորերը հագնում ա ու վազում դեպի... իրան ուզում ա քցի Ցեկայի դուռը աֆտորուզի տակ: Աֆտորուզը ծոում ա ռույը, ասում ա՝ աղջիկ ջան, հո դու խելքդ չե՞ս թոցրել, չորս էրեխի հեր եմ, ի՞նչ ես անում: Դու քո կյանքին վերջ ես տալի իմ հաշվին, դու խի՞ ես իմ էրեխեքիս վիզը ծուռ թողում: Հետո էդ շոֆեռը լսում ա, որ մի աղջիկ մոստից քցել ա իրան: Ասում ա՝ ես պտի գնամ, տեսնեմ էդ առավոտվա աղջիկն էր: Գալի, տեսնում ա առավոտվա աղջիկն ա: Ի՞նչ էր էղել՝ հերն

ու մերը ծեծել էին: Ինքը բարոյապես մաքուր, շատ լավ էրեխա էր, վերին աստիճանի: Ծեծել էին ինչի՞ համար՝ որ քեֆի ա էղե:

Հերն ու մերը չեն ընդունում Գոհարիկի դիակը: Հա բա, չէին ընդունում: Հետո Ռուբիկն ու Ժիրայրը գնացին Արամին ասին՝ եթե չընդունես, քո ոտն ու ձեռը կապենք, քցենք մեր պաղվալը, Գոհարիկին կբերենք, կտանենք, կթաղենք, նոր քեզ կթողենք ներս կմտնես: Ահագին ժամանակ Ռուբիկը, Ժիրայրը կռվում են Արամի հետ, նոր թողում ա: Իսկ ֆրանսերեն ինստիտուտի դասախոսն ասում ա՝ Ղարիբյան, լավ իմացի, բոլյանտ, գոհարների մեջ անգին գոհար ես դու կորցրել: Բղավում էր դասախոսը: Ռեկտորն ա էղե: Ես իհարկե տանը չեմ էղե, աշխատանքի եմ էղե: Մաման ու Օֆիկն էին պատմում: Ասում ա՝ էտի նենց կատաղած էր, ասում էր՝ Ղարիբյան, դու գոհարների մեջ գոհար ես կորցնում: Ի՞նչ ա նշանակում՝ աղջկադ դիակը չես ընդունում: Շահումյան դպրոցում գերազանցիկ ավարտել էր, ինստիտուտն էլ արդեն գերազանցիկ սովորում էր: Դպրոցը կազմակերպում ա, որ Գոհարիկի դիակը տանեն դբրոց, դբրոցից տանեն ինստիտուտ, նոր գերեզմանատուն: Ըստե Ժիրայրը, Ռուբիկը, Արամը գնում են, ասում են՝ մենք էրեխին տանում ենք տուն: Գոհարիկին բերում են տուն, տանում, թաղում: Մի տղայա սիրահարված ըլնում Գոհարի վրա, որ Գոհարը անգամ թույլ չի տվել իրա ձեռը բռնի: Մի օր ախպրի մոտ էտ տղեն բռնում ա Գոհարիկին խոսացնում ա, Արամը գալիս ա համ աղջկան ա ծեծում, համ էդ տղին: Ոնց որ խելառ: Մամաս ասում ա՝ <թաղմանը> ուսանողները գոռում էին էդ տղային, անունը չեմ հիշում դրա, ասում են ամբողջ կյանքում երազում էիր իրա ձեռքը բռնելու, վերջի պահն ա, մի հատ համբուրի (հուզվում է): Մաման ասում ա՝ նենց բառաչելով, կռվին, որ մորթում են բառաչում ա, չէ՞, ասում ա տենց բառաչելով ընկավ Գոհարիկի վրա, համբուրեց Գոհարին: Արամն էլ կանգնե, նայում ա: Աղջկա գլուխը կերավ: Ես էլ գործից գալիս եմ, էլեկտրիչկի մեջ մի հատ մարդ ասում ա՝ Լիլիթ, ձեր թաղում մի հատ աղջիկ յոթ ամսական հղի ա էղե, գնացել ա իրան մոստից քցել ա: Ասի՞ դու ստուգեցի՞ր: Կատաղել էի: Ասի՞ մյուս անգամ էդ աղջկա հասցեին վատ բան չխոսաք: Ինքը բարոյապես լավ, սովորող, խելոք աղջիկ ա էղե, ընչի՞ եք դրան անբարոյական դարձնում:

— *Կպարմե՞ս մի փոքր քո երևանյան կյանքի մասին՝ կինո, թատրոն, սրճարան, այգի, զբոսանք՝ ուր էիր գնում, ինչպես էիր հանգստանում, շփվում:*

— Էդքան սրճարան չունեիր Երևանը: Մի հատ սրճարան կար կինո Մասկվայում, մի հատ էլ՝ կինո Նաիրիում: Կինո Նաիրիի, էն ջուրը, ջրավազանը⁵³, որ սարքեցին դրա վրա բանը, սրճարան սարքեցին: Ըտեղ էինք օգտվում: Գիդես ո՞նց էր էն ժամանակվա Երևանը: Ոնց որ խուժան Երևան լինեիր: Տղեքը շատ էին նեղում աղջիկներին: Վերին աստիճանի անշնորք, անսանձ տղաներ էին: Դբրոցից դուս էինք գալի աղջկեքով, գնում էինք ման գալու: Ես էի, Հասմիկն էր, Լիդան էր: Իրեք աղջիկ էինք, գիշերային դբրոց ենք սովորում: Դասից փախնում էինք, գնում էինք ման գալու: Մեկ էլ տղեքը մեզ ցեպ էին տալի կանգնում էին: Չնայած ինձ ոչ մեկ չի կարողացել բան ասի: Ես սաղին ծեծել եմ: Հիմիկվա երիտասարդությունը շատ լավ ա: Էն երիտասարդությունը չի, ինչ որ կար պատերազմից հետո: Մենք դասից փախնում էինք, էթում էինք կինո Մասկվա: Էն ժամանակ կինո Մասկվան ճանաչված կինո էր: Հետո դուս էինք գալիս Արովյան փողոցը: Էն ժամանակ, որ ուզում էիր մեկին հանդիպելի, պետք ա Արովյան փողոցով մի էրկու անգամ բարձրանայիր, իջնեիր, կհանդիպելի քո ուզած մարդուն: Հեռախոս չկար էդ ժամանակ, որ մի բան էր ըլնում հայտնելու համար, իրար չերեզներով⁵⁴ հայտնում էին: Արովյան փողոցը մեր ման գալու տեղն էր, մինչև առաջվա կինո Նաիրին: Ամիրյան փողոցի վրա էր հին կինո Նաիրիի շենքը: Ես ըտե բազմակի անգամ կինո եմ գնացել: Հետո քանդեցին Ամիրյան փողոցը, կարծեմ դրանից հետո, ինչքան հիշողությունս ինձ չի մատնում, կինո Նաիրին սարքեցին պրոսպեկտի վրա: Պրոսպեկտի վրա պոնչիկանոցը բացվեց: Էդ պոնչիկանոցում, գիշերային դբրոցից որ դուրս ենք գալի, գալիս էինք պոնչիկն առնում էինք, ուտելով գնում էինք մեր հարևանի տղեքի հետ: Ես, Ժենիկը, Յուրիկն ու Մարգիկը: Մենք մի թաղի էրեխեք էինք: Կինոյից օգտվել եմ: Կինոն էլ գիդե՞ս ոնց էր, հնդկական կինոները, որ գալիս էր, ամեն տոմսին 25 ռուբլի էինք տալի: Էրկու սերիա էր, 25 ռուբլի էինք տալի: Գնում էինք լաց էինք ըլնում, ողբում էինք, դուս էինք գալի: Թե ինչի՞ (ծիծաղում է): Իսկ սովետական ֆիլմերը էն վախտ պատերազմից էին ցույց տալի, թե չէ ուրիշ կինոներ չենք տեսել: Կինո Մասկվայում մենք հիմնականը պատերազմ էինք տեսնում: Ու ես հիմնականը ընչի՞ էի տրամադրված գնում

⁵³ Նկատի ունի Կարապի լիճը:

⁵⁴ Միմյանց միջոցով, մեկը մյուսին փոխանցելով:

էդ պատերազմին, ասում էի՝ կարող ա պապաս ընդել ըլնի, ես ճանաչեմ պապայիս, բայց որդե՞ պապան, պապան գոհվել ա: Թատրոն էինք գնում շատ, թատրոն բաց չենք թողել:

— *Եկեղեցի չէի՞ք գնում, Ձեր տան մոտ եկեղեցի կա՞ր:*

— Չէ, մամաս չէր թողնում եկեղեցի գնայի: Մամաս կոմունիստ էր: Մեզ մոտ Սուրբ Սարգիսն ա էղէ, մեկ էլ գիտե՞ս որը, Թումանյանի տուն-թանգարանի մոտ էլ եկեղեցի կա, չէ՞ մի հատ: Էդի վաղուցվա եկեղեցի ա, իմ մանկության: Ես ու Նազիկը դպրոցից դուս էինք գալիս, գալիս էինք էդ եկեղեցու հայաթում նստում էինք քարկտիկ էինք խաղում: Էսօրվա նման հիշում եմ: Թե չէ եկեղեցի ես չեմ գնացել: Մաման չէր հավատում, ոչ մամաս, ոչ պապաս: Դե պապաս գոհվել էր, մաման էր հիմնականում մեր տան տերը, տիրականը, տղամարդը մամաս էր: Նազիկը մի օր ասեց՝ Շուշիկ տոտա, մենք գնում ենք եկեղեցու դուռը, մաման էլ թե՛ եկեղեցու դուռը խի՞ եք գնում, էրեխեք: Ասինք գնում ենք ընդե քարկտիկ ենք խաղում: Հա, ուրիշ բան չանեք, մոմ վառել կամ մտնել որևէ բան լսել չկար: Չկար ըտենց բան: Հիմի մտնում ես եկեղեցի՝ աթոռները դրած, երգում են, բան են անում, իսկ էն վախտ չկար ըտենց բան: Մենք եկեղեցի չէինք գնացել:

— *Կպարմե՞ք Ձեր տան պայմանների, կենցաղի մասին, բաղնիք, զուգարան, հոսող ջուր տան մեջ ունեի՞ք:*

— Ջուրը բերում էինք: Գիտե՞ս որտե, Ակադեմիայի շենքի տեղը ախպուր կար: Տաք էր էդ ջուրը: Մեկ էլ կար սառախպուր: Սառախպուրը, հիմիկվա նատարոսը, կենտրոնական նատարոսը գիտե՞ս, դրանից մի 20 մետր հեռավորության վրա, էդ մեր Սառախպուրն էր: Ըտեղից էինք օգտվում մենք: Վեդրոներով ջուրը կրում, տանում էինք Անտառային փողոց: Ջուր կրողն էլ ես ու Ալբերտն էինք: Էդ էր, հետո գիշերով Ժիրայրը հանում էր ընձի, թվաբանություն էր հարցնում: Թվաբանությունից ծուլիկ էի: Չէի սովորում, ուղղակի չէի սիրում ու չէի սովորում: Ասել էին Լիլիթ, էրկու անգամ տաս ի՞նչ ա անում: Փոխանակ ասեի քսան, վռագոթյունից ասի՝ տասնըքսան: Անունս դրել էին տասնըքսան: Ու տենց, Ժիրայրը գալիս էր իրիկունը՝ Լիլիթ, սառը ջուր: Գիշերով, թուրքի այգիները, գամփո շներ կային լիքը ըտեղ, հեխում, էթում էի էդ Սառախպուրի ջուրը բերեի: Այ տենց դաժան էր Ժիրայրը: Ալբերտը չէր քնում, ասում էր՝ Լիլ ջան, ես հետդ կգնամ կբերենք: Թաքուն էր Ալբերտը դուս գալի, որ Ժիրայրը չտենար, որ ես մենակ չեմ էթում: Մենակ եմ էթում:

Մեր դռան առաջով, մեր տան հետևով մեծ առու էր: Հիմի չկա, վերացել ա: Էտ առուն լողանում էինք: Էրեխա աղջիկ, տկլոր լողանում էինք, մեզի քցում էինք ջրի մեջ լողանում էինք: Օրթոց ձորը, որ նախագահության գարաժն էր մի վախտ, հիմի էդ գարաժը վերացրեցին, ըտեղուց ճանապարհ սարքեցին: Մենք էդ անտառից շատ էինք օգտվում, հիմնականը տոնածառ էինք գողանում, բերում, տոնածառներ էինք դնում: Մինակ գողություն մամաս դա էր թույլ տալի: Ինքն ասում էր՝ սա Աստծու ծառն ա, պետք է բերենք:

Աղանձ էր անում, խնձոր էր տալի, աղանձ էր տալի, տանձ էր տալի: Դե մեր պաղվալում, որ այգի ունեինք, շատ տեսակ-տեսակ չրեր էր մաման պատրաստում: Էդ հունվարի մեկին դնում էր սեղանի վրեն՝ էրեխեք ջան, կերեք: Ու մենք օգտվում էինք էտ մամայիս սարքած ամեն ինչով: Մաման շատ ձեռնունյա կին էր: Ձեռից ինչ ասես գալիս էր: Սարքում էինք, նշում էինք էտի հունվարի մեկը պարտադիր: Հետո ձու էր ներկում: Զատիկի օրը տատս գյուղից՝ Դալաքլուից գալիս էր: Էն վախտ կոչվում էր Դալաքլու, հիմի կոչվում ա Զովաշեն: Զովաշենից գալիս էր: Մենք Անտառայինի վրա հավ էլ, ոչխար էլ, կով էլ պահում էինք: Կովի անունը Տանձիկ էր, 20 լիտր կաթ էր տալի: Էտ կաթն էլ Ալբերտն էր տանում իրացնում: Կեսը թափում էր, կեսը ծախվում էր, կեսը չէր ծախվում: Դե Ալբերտը էրեխա, ի՞նչ պտի աներ: Հիմնականը Ժասմենը տանում էր, հանձնում էր, որ կովի համար կեր, շուլուֆ են ասում, ու քուսպ <գնենք>: Բերում էինք ձմեռվա համար: Շատ սիրուն կով էր: Թուրքերն ասում էին Շուշիկի կովերը ու իրա էշն էլ իրա էրեխեքի նման լավն են: Ամբողջ կովխոզի թուրքերը մամային շատ էին հավանում: Բարոյապես մաման մաքուր կին էր: Ոչ սիրում էր գողություն անել, ոչ էլ էն: Մի անգամ գողության համար մամայիս խփեցին, ընկել էր տրամվայի գծերի վրեն: Հավաքվել էին սաղ թուրքի կնանիք՝ Շուշիկ ջան, էս ինչ ա՞՝ էղե: Լավ ա չես մեռել, Շուշիկ ջան: Մամային նշանակել էին ֆերմայում աշխատանքի, որ հետևի ֆերմայի վարիչ Պողոսին՝ կաթը, կարագը չգողանա տանի իրա տուն: Դե գիտեին, որ մաման մաքուր ա: Մաման էլ գնում ա, Պողոսն ասում ա՝ Շուշիկ, մի հատ աման բեր, կաթ լցեմ, տար: Մաման ասեց՝ ինձ պետք չի, ես չեմ ուզում, Պողոս, դու տանում ես՝ տար, ես չեմ տանում: Էս պոյեզի գծերն էլ, տրամվայի գծերը 47-48 թվերն էր, նոր էին քցել: Բերել են, հըլը չէր աշխատում էլի: Լցրել էին ընդե: Գիշերն ընդեղով անցնելիս մամայիս խփում են, մամաս ընգնում ա էդ պոյեզի գծերի մեջ: Տրամվի գծերի մեջ: Մաման ասեց՝ դե իմ թշնամին Պողոսն ա, ուրիշ մարդ չկա:

Տանը դե ըտենց առանձնապես կահավորանք չկար: Մի հատ կարմիր շկաֆ ունեինք, մի հատ մեծ սեղան ունեինք, որ ութ էրեխով, Ժիրայրն էլ հետներս, էդ սեղանից ուտում էինք: Աթոռ չկար, կայնած էինք ուտում: Պուերը, ամեն ինչը նորմալ էր մեր տան, դե պապան չհասցրեց էդ բոլորն աներ: Լավ տներ ունեինք, բայց կահավորում... Էն առաջվա շիֆաներկեքը կա՞ր, շորի շիֆաներկա էր, մաման էր առե: Համբալն էր բերում, աֆտո չկար: Համբալը շալակած մերելը բերում էր տուն: Կառավար ունեինք, ֆուռածից կառավարներ ունեինք էրկու հատ, մեկը շատ լավն էր: Էտ որ ես ծնվում եմ, մաման գնում ա շուկա, էտ ֆուռածի կառավարն ա առնում: Շատ սիրուն կառավար էր: Բերում ա ու ես ծնվում եմ: Որ ես ծնվում եմ, պապան գալիս ա, տենում ա աղջիկ եմ ծնվե: Պապաս ուզում էր տղա լինեին, որ իրա հոր ու ախպերների անունը դներ վրեն: Մամային ասել ա տար քցի կառավարի հետ դուսը, ես չեմ ուզում աղջիկ: Խաչիկ ջան, ախր ես ինչ անեմ, որ աղջիկ ա ծնվել, ես մեղավո՞ր եմ, նայի էս ինչ սիրուն աղջիկ ունես դու: Պապաս էլ՝ տար էն կոմ, ես դրա տիպը տենալ չեմ ուզում: Քառասուն օր պապաս իմ օրորոցին չի մոտեցել: Պապան ասել ա, ամեն իրիկուն որ գալիս էր տուն, ասում էր՝ հլը էտ կառավարն ու էտ աղջիկը տո՞ւն են: Մաման ասում էր՝ Խաչիկ, դու լո՞ւրջ ես ասում: Պապաս մի հեռու բարեկամ ուներ, Մայրա էր անունը, Մարո էին ասում: Կոտորածներից հետո Երևանում ինքն էլ քթել պապայիս, տարել մոր մոտ: Հորքուր էինք ասում իրան: Տատս ու էդ Մարո հորքուրս ուզում են բարձը դնեն իմ բերանին, խեղդվեմ: Մաման գալիս ա, ասում ա՝ մյուս անգամ դուք էս տունը չերևաք: Գնացեք իմ տնից: Իսկ քեռի Վահանը, առաջի գաղութի պետն էր, գալիս էր օրական, մաման ասում ա՝ քնած էլ ըլնեիր, կհաներ, քեզ հետ կխաղար: Չիկ դաստա կխաղար քեզ հետ, նոր կգնար աշխատանքի: Դրան էլ թեքման մեջ քցին⁵⁵, բռնեցին 37 թվին: Աքսորեցին Վրաստանի կողմերը: Ընդե լուծ ա ընգնում, մեռնում ա քեռի Վահանը: Հա, Զատկին մաման Զատիկի փլավ էր էփում: Ձու էր ներկում, ամեքիս էրկու հատ: Ավել չէր կարա, որովհետև չկար ձու: Պատերազմ ա, ի՞նչ ձու: Ձու էր ներկում մաման բոլորիս համար: Հետո տատս էր գյուղից գալի, մեզ համար ձու, բան ներկած, պատրաստի բերում էր: Կբերեր, բայց ավելի լավ էր չբերեր, քան թե ինձ ու Ալբերտին անտեղի տեղը ծեծել էր տալի: Մի հատ խալի, մի հատ փալաս էր տվել: Լավ փալաս էր: Շուշիկ, Ռուբիկը որ պսակվի, Էսի

⁵⁵ Թեքման մեջ գցին, – այսինքն մեղադրել են Կոմունիստական կուսակցության կուրսից շեղման մեջ:

կտաս Ռուբիկին: Է, Ռուբիկի պսակվելուն ո՞վ էր մտածում, հըլը Ռուբիկը 20 տարեկան չկար: Հենց գյուղից գալիս էր, վայն էն էր, որ դրան մի թել... Էսի Լիլիթն ու Ալբերտն են արել: Ու մաման ինձ ու Ալբերտին ծեծում էր: Տատս որ գալիս էր, ես ու Ալբերտը խեղճանում էինք վերին աստիճանի: Յանի խի ա գալի, Էսի մեզ հետս ծեծել կտա: Մաման էլ չէր սիրում, որ մենք տատիին հանկարծ պատասխանեինք: Մենք յոթ էրեխա ենք էղել, ոչ մեկս մեկին պատասխան չենք տվել: Երբևիցե: Մենք շատ նորմալ երեխաներ ենք մեծացել, ախպերներս առավել ևս:

— *Մի վերջին հարց էլ փամ, էլ չհոգնացնեմ, հայրենադարձների մասին ի՞նչ եք հիշում:*

— Մի հատ հայրենադարձ կար, Կարապետ աղա էինք ասում դրան, ջրմուդում պահակություն էր անում: Մինչև հիմա դրա ցեղը ստեղ ա: Կառավարական շենքի կողմը, էդ փողոցի վրա բոլորը հայրենադարձներ էին մեզ մոտ: Շատ լավ էինք իրար հետ, շատ հանգիստ, բայց իրանք չուզեցին մնալ Հայաստան, գնացին հայրենադարձները: Մենք շատ լավ հարաբերությունների մեջ ենք էղել մեր հարևանների հետ: Հայրենադարձ չենք ասել: Մաման ասեց՝ պակաս հայրենադարձ էլ ես չեմ: Դե մամաս գաղթել ա 15 թվին: Իմ պապիկին սպանել են թուրքերը: Պապիկիս տկլորացնում են, կապում են ծառից: Ճյուղը կտրում են, թրջում ու պապիս ծեծում են: Մեկ էլ պաժառ են տալի մեր տունը, մամայենց տունը: Տատս գոռում ա՝ ախ, իմ աղջիկ ներսն ա: Մաման էլ պուճուր էրեխայա էղե, օրորոցում պառկած: Թուրքը թողել ա, որ տատս մտել ա, էրեխին գրկել ա, դուս ա էկել: Ոչխարը մորթում են, Մարտիրոս պապուս դնում են ոչխարի <մորթու> մեջ, փաթաթում են: Բայց թուրքերն էրկու օրից հետո նորից գալիս ծեծում ու տենց ծեծված պապիկիս տանում են: Խաբարը հասնում ա, որ թուրքերը Մարտիրոսին, Մրտե են ասել, Մրտեին սպանեցին, քցին Վանա լիճը: Հորական պապս էլ տերտեր ա էղե Տատվանում: Դրան էլ են լավ ծեծում թուրքերը, ասում են՝ դե քրիստոնեությունը տարածի քո էրկրում: Լավ ծեծում են, սպանում են: Պապս իրեք տղայա ունենում: Էդ իրեք տղեն, տատս, տատուս մաման՝ մամիկը ըլնում են գաղթականներ, գնում են: Տատս Հակոբին ըտեղ ա առնում էլի, բանում՝ Սուրմալում: Իգդիր ա կոչվել: Իգդիր հիմայա, իսկ էն վախտ Սուրմալու էր: Ըտե Հակոն, որ գալիս ա, տատիիս սիրում ա: Մաման ասում ա՝ ես չէի սիրում էդ մարթին: Որ գալիս էր մեր տուն, ինձ թվում էր էտի իմ պապայի սպանողն ա: Մամաս ինչքան ա ըլնում՝ վեց-յոթ տարեկան: Մաման մի առավոտ տենում

ա, որ Հակոն տատու մոտից դուստր Գալի, դժալեն գնում ա մամիկի մոտ, բա՛ էս բիճեն էկել ա մամայիս ծոցն ա մտե: Ըտեղ մամիկը՝ մամայի տատիկը, գլխից լաչակը հանում ա, ասում ա՝ էսօր մենք Մրտեին թաղեցինք: Մարտիրոսին թաղեցինք իբր թե, որ տատու ուրիշ մարդ ա առե: Դե ջահել կնիկ, բա ի՞նչ պտի աներ: Չառներ, ի՞նչ պտի աներ: Ուզած-չուզած պտի առներ: Տատու ամուսնանում ա Հակոյի հետ, Ժիրայրն ա ծնվում: Մաման Ժիրայրին շատ ա սիրել, վերին աստիճանի: Էդ մի ախպերն ա ունեցել Հակոյից: Բայց մաման Հակոյին մինչև վերջերս չէր սիրում: Որ վերցնում ես, պապս՝ Հակոբը ավելի լավն էր, քան թե տատու: Շատ լավ մարդ էր: Ճիշտ ա, մամաս չէր սիրում: Մաման ասում ա մի օր տենամ դռան մեջ նստել ա, ջահել աղջկեքին ա նայում: Ասի՝ էս բիճեն գժվել ա, ինչ ա արել, էս ջահել աղջկեքին խի ա նայում: Հետո մաման ասել էր՝ էդ դռան մեջը ընչի՞ էիր նայում: Շուշիկ, մկա էնքան կնայեմ, կնայեմ, մեկ իմ խարսի նման գեշ չի (ծիծաղում է): Հարսին չէր սիրում:

Էսենց ապրեցինք:

ՄԱՐԻԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ,

Երևան

Ընդհանուր ծրագիր՝ 20-րդ դարի Հայաստանի բանավոր պատմությունների հավաքագրում և հանրայնացում

Հարցագրույցի կարգավիճակ՝ բաց

Ջրուցակցի անուն՝ Մարիա Պետրոսյան (ՄՊ)

Ծննդյան թիվ՝ 1936 թ.

Ջրուցավարի անուն՝ Լուսինե Խառատյան, Վանուհի Սիմոնյան,
Լիլիթ Մկրտչյան, Սյուզաննա Բոշյան (ՀԱՐՑ)

Ջրույցի տևողությունը՝ 2 ժ. 49 րոպե

Հարցագրույցի վայր՝ զրուցակցի տուն

Ջրույցի ամսաթիվ՝ 27 հոկտեմբերի 2019թ.

Ջրույցի լեզուն՝ հայերեն

Վերծանողի անուն՝ Ծովինար Առաքելյան

Վերծանության ամսաթիվ՝ 4-8 նոյեմբերի, 2019թ.

Ձայնագրության ձևաչափը՝ mp3

Հատուկ նշումներ՝ զրույցին ներկա է եղել պատմողի դուստր Էլիզա Պետրոսյանը: Նա միջամտել է զրույցի ընթացքին թե հարցերով, թե լրացումներով:

Ջրուցակցի կենսագրական տվյալներ Մարիա Պետրոսյանը ծնվել է Սիրիայում՝ Քեսաբ գյուղում, 1936թ.-ին: Վաղ մնակական հասակից ծնողների հետ տեղափոխվել է Դամասկոս: 1947թ.-ին Դամասկոսից ընտանիքով ներգաղթել են Հայաստան, ամուսնացել է 1957թ. Քեսաբից⁵⁶ ներգաղթած տղայի հետ: Այժմ ապրում է Երևանի Մալաթիա-Սեբաստիա թաղամասի Քեսաբցիների վերանվանված փողոցում գտնվող առանձնատանը, որտեղ էլ տեղի է ունեցել զրույցը:

Պատմության համառոտ բովանդակությունը Մարիա Պետրոսյանը պատմում է Հայաստան ներգաղթելու, ինտեգրվելու դժվարությունների, առաջին տարիների չափազանց սուղ պայմանների, կոլխոզային աշխատանքին վարժվելու, պատանեկան

⁵⁶ Քեսապ, Քեսաբ, հայաբնակ գյուղաքաղաք, ավան Սիրիայի Արաբական Հանրապետության տարածքում, Կասիոս լեռան լանջին, ծովեզրյա Լաթաքիա քաղաքից 60 կմ հյուսիս: Սահմանակից է Թուրքիային: Քեսապցի ասելիս նկատի է ունեցվում նաև Քեսապ գյուղաքաղաքի հարակից 12 հայաբնակ գյուղերի (Պաշորտ, Չագալճըզ, Չինար (Չինարճըզ), Տիզաղաճ, Էքիգոյուք, Ներքին գիւղ և Խայիթ, Գալատուրան, Ծովու թաղ, Գարատաշ (Սև քար), Քեօրքինե, Սև աղբյուր (Գայաճըզ), Վարի Պաղճաղազ, Վերի Պաղճաղազ) բնակչությունը: Քեսապի հայերը սերտ հարաբերություններ ունենին Մուսա լեռան լանջի հայկական գյուղերի բնակչության հետ, որոնցից 1938-39 թթ. Լիբանան տեղափոխությունից հետո հայաբնակ է մնացել միայն Վազըֆ գյուղը:

տարիքից կրթության հետ միասին աշխատելու, ծնողների պատասխանատվության, սովի, 1948-49թթ. արստրների, սեփական ամուսնության, ամուսնու ընտանիքի աղքատության, իր լարված աշխատանքային կյանքի, լրացուցիչ եկամուտների փնտրտուքի մասին: Երևանում աշխատելով տրիկոտաժի ֆաբրիկայում և Մալաթիայի հիվանդանոցում, մշտապես զբաղվել է սովերային մասնավոր մանր տնտեսական գործունեությամբ: Պատմում է 1960-ականներից հետո Մալաթիա թաղամասի զարգացման ընթացքի, ներընտանեկան և միջընտանեկան հարաբերությունների, դպրոցական կյանքի նրբությունների, տոների, ուտեստի մասին:

Մեր զարմացած հարցին, թե ինչու՞ է փողոցը կոչվում Քեսաբցիների, դուստրը պատասխանեց, որ փողոցում ապրում են հիմնականում Քեսաբից ներգաղթյալներ, միմյանց հետ խոսում են Քեսաբի բարբառով, որը կոչում են «քեսաբերեն», երբեմն ասում են նաև «փուսկերեն», իսկ փողոցը անվանում են «Փուսկեյ»:

Մ.Պ. — Քանի որ հիմնականում սփյուռքից գաղթյալներ էին, մեր փողոցը վերանվանվեց Քեսաբցիներ⁵⁷: Ու շատ հաճախ երբ որ ես ինչ որ մի տեղ, ինչ որ անձնաթուղթ եմ ներկայացնում, զարմանում են: Քեսաբցի՞, էդ Երևանո՞ւմ ա, էդ որտե՞ղ ա: Ես էլ ասում եմ չե՞ք լսել Քեսաբի երգերը: Քեսաբի դեպքերից⁵⁸ հետո ավելի ճանաչելի դարձավ Քեսաբցիների փողոցը, շատերը թե՛ Քեսաբ, փ-ով գրե՞նք, թե բ-ով, էդ ի՞նչ ա, էդ որտե՞ղ ա: Ես էլ ասում եմ՝ չե՞ք լսել Քեսաբի դեպքերը: Էդպես ինքը սկսեց ճանաչում ունենալ:

ՀԱՐՑ — *Իսկ Փուսկեյ իրանք ասել են էս փողոցի՞ն:*

Մ.Պ. — Հենց էս փողոցը Փուսկեյ են ասել: Հիմի էդ Փուսկեյը բոլորը գիտեն: Շուկայի դիմացն ենք հենց, գործկոմի դիմացը, որ կողմից ասես մենք ճանապարհ ունենք: Մենք մեր բարբառն ունենք: Իսկ որ հայերեն⁵⁹ ենք ասում, ասում ենք Շահումյանի 13-րդ փողոցի 2-րդ նրբանցք, հիմի դառել ա Քե-

⁵⁷ Շահումյան 12-րդ նրբանցքը վերանվանվել է Հովնաթանի փողոց, իսկ Շահումյան փողոցը Հովնաթանի փողոցին միացնող 13-րդ նրբանցքը վերանվանվել է Քեսաբցիների փողոց:

⁵⁸ «Քեսաբի դեպքեր» ասելով պատմողը նկատի ունի 2014թ. մարտի 20-21-ի գիշերը թուրքական զորքերի կողմից Սիրիայի հետ սահմանը հատելու, Սև աղբյուր գյուղի մոտ կուտակվելու, ապա Քեսաբ գյուղաքաղաքը ումբակոծելու գործողությունները և Քեսաբի բնակչության փախուստը:

⁵⁹ Պատմողը «հայերեն» ասելով նկատի ունի գրական հայերենը:

սաքցիների փողոց: Մենք մեր բարբառը չենք մոռանում: Թեկուզ մենք չգիտեինք էդ բարբառը, չնայած ծնվել եմ Քեսաբում, բայց մեծացել եմ Դամասկոսում ու ընդեից ենք եկել Հայաստան 1947թվին օգոստոսի 18-ին: Պապս Քեսաբից ա եկել, մեզի ըտենց սովորացրել: Պապս մեզ մոտ ա ապրել, իրանք որ խոսում էին, սովորեցինք էլի, մի քիչ սովորեցինք մամայիցս: Սիրում էի ես էդ լեզուն, ասում էի անպայման պիտի խոսամ: Ես 1936 թվին ծնված եմ, 47 թվին որ էկանք, ես 11 տարեկան էի: Նավով ենք եկել, երկրորդ քարավանով: Չէ, առաջին նավով մենք Բեյրութից էկանք՝ Լիբանանից, երկրորդ նավով քեսաբցիները էկան 47 թվին: Հելանք նավը ուրախ-ուրախ, մի քիչ նավը շարժվեց՝ լաց, կոծ, ուշաթափություն, մեռել, փաթաթում էին սավանով, առոռա հա ծովը: Էդ մեծ ձկները հարձակվում էին, մեկ բռնում սպիտակ սավանը ծածանվում էր ալիքների վրա: Մենք մեր աչքով տեսնում էինք:

ՀԱՐՑ — *Ինչու՞ էին դիակը ծովը գցում:*

Մ.Պ. — Մեռավ, ու՞ր տանեն թաղեն:

ՀԱՐՑ — *Ինչի՞ց մահացավ:*

Մ.Պ. — Արդեն իրանք զգացին, որ սխալ են եկել: Մեզ ընդեղ խաբում էին, պատերի տակ էնքան հավ կա, ածում են՝ հավաքող չկա, աղբյուրներից կաթ է հոսում: Սաղ սուտ էր, ուտելիք չկար նավի մեջը, հեղան ստուգեցին եկողները ինչ ունեն, ձավար ա, լոբի ա, տարան ճաշարանը, իմ հերս էլ պովր էր աշխատում ֆրանսիական գորամասում, տարան ճաշարանը ճաշ եփելու: Ճաշ չկար, ժողովուրդը սոված: Հերս լավ ա ընդեղ էր, գիշերվա ժամը չորսին մի քիչ ճաշ էր բերում, մամայիս ասում էր Աննա, էրեխեքին կերցրա քշերը, թող սոված չմնան: Հետո սաղ շշմեցին, քնել էին, հարբել էին էդ ծովի ալիքներից: Ես ու պապաս չէինք հարբել: Մաման ասում էր գլուխդ չի՞ ցավում, մի քիչ պառկի, ասում եմ չէ՛, մամա, չի ցավում: Քանի՛, քանի ըտենց մեռել շարտեցին ծովը:

Մենք Դամասկոս էինք ապրում: Ես Դամասկոսում եմ մեծացել, դպրոց եմ գնացել: Դամասկոսում ծնվեց Ժիրայր եղբայրս, Անդրանիկ եղբայրս, Սուրսայիտայում ծնվեց Ժոզեֆ եղբայրս: Հիշում եմ ծնունդը, տանում էինք եկեղեցի, կնքում էինք, բերում էին, ճաշեր էին էփում, իլա,լա,լալլա, երգում էին, արաբները կային: Պապաս ֆրանսիական բանակի զինվորական էր, 18 տարի ծառայել ա: Իրան ծառայության համար ուղարկել էին տարբեր տեղեր:

Մեր ապրած վերջին գյուղը Դամասկոսի վերև մի հատ մեծ գյուղ կար՝ Ռասը Ային, էտի արաբերենն ա, մեծ գյուղ: Ընտեղ պապայիս տուն էին տվել, մենք ընտանիքով տեղափոխվել ենք էդ գյուղ: Շատ լավ, ծովը մոտիկ, ամեն ինչը մոտիկ, տրանսպորտը: Մենք Բեյրութից գնացինք Ռասը Ային, պապան մնաց Բեյրութի չաստը՝ մինչև ազատվելը: Ծովափ էր, մեծ շուկա, մեծ ծով, ծովի ձկները քաշում էին, մեծերը հավաքում էին, փոքրերը թափում էին գետնին, գնա ինչքան ուզում ես հավաքի: Նավը շուտ էր գալի, արկղներով նարինջը, լիմոնը թափվում էր, մաման ասում էր հերիք ա էդ զիբիլը հավաքեք բերեք, հերիք ա: Իրանք շատ ճոխ են ընդե ապրել: Էդ Ռասը Այնից էկանք Հայաստան: Ուրեմն 47 թվին Ստալինը գնացել էր Ադրբեջան, Ստալինը սադին ուզում էր ըստե լցնել, արդեն էն առաջին տարիները ըստե լիքը ադրբեջանցիներ կային, շուկաները վխտում էին ադրբեջանցիներով: Ժողովուրդ չմնաց, պատերազմ էր, հետո Չոբեքյանը՝ կաթողիկոսը, ասել էր չէ, մենք դելեգատներ ուղարկենք փոքր շրջանները, ինչքան հայություն կա՝ ժողով անենք թող գան: Ես հիշում եմ, մեր դպրոցը էկան երեք հոգի հագնված, ոչ գալուստիկով, էն վախտ գալուստիկ կապել չգիտեին սովետի ժողովուրդը, բայց հաղթանդամ էին: Էկան ժողով արեցին՝ գնացեք Հայաստան: Քարոզում էին, որ Հայաստանը լավ ա, ժողովուրդը քիչ ա, պիտի գան, որ ադրբեջանցին չգա մտնի⁶⁰, մարդ են սպանում: Ասում էին, որ Հայաստա-

⁶⁰ Ուշագրավ է, որ Մարիա Պետրոսյանը «Հայրենադարձություն» կոչված ներգաղթի ծրագիրը կապում է «ադրբեջանական վտանգի» հետ: Իրականում պատերազմի ավարտին Ստալինը բարձրացրել էր Կարսի մարզը Խորհրդային Ռուսաստանի իրավահաջորդ ԽՍՀՄ-ին վերադարձնելու հարցը և որպես փաստարկ դա հիմնավորել աշխարհով մեկ սփռված հայերի՝ հայրենիք վերադառնալու ցանկությամբ: Զուգահեռաբար ԽՍՀՄ դեսպանատները արագորեն կազմակերպել էին սփյուռքի հայերի «հայրենիք վերադառնալու ցանկությունը» և այդ մասին այնքան էին փողհարել, որ երբ Կարսի մարզի խնդիրը օրակարգից դուրս էկավ, «հայրենադարձություն» արդեն դարձել էր անխուսափելի: Այս անգամ էլ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները դիմեցին Ստալինին՝ առաջարկելով նրան Ղարաբաղը միացնել Հայաստանին՝ ներգաղթող սփյուռքահայերին տեղավորելու նպատակով: Սրան հակառակ Ադրբեջանի իշխանությունները «հասունացրին» 3-րդ ծրագիրը՝ Ղարաբաղին «ձեռք չտալ», Հայաստանի ադրբեջանցիների մի մասին տեղափոխել Ադրբեջան, նրանցից ազատված տարածքներում բնակեցնել ներգաղթող հայերին: Արդյունքներով, ըստ էության, սրանք բոլորը կիսատապալված ծրագրեր եղան՝ ադրբեջանցիների ծրագրավորված քանակ չգնաց Հայաստանից, գնացողների զգալի մասը մեկերկու տարուց վերադարձավ, ներգաղթելու ցանկություն հայտնաձև հազարավոր սփյուռքահայեր ԽՍՀՄ մուտքի արտոնագիր չստացան, Հայաստանն էլ չնախապատրաստվեց ներգաղթողներին պատշաճ դիմավորելու: Բոլոր դեպքերում, ինչպես երևում է Մարիա Պետրոսյանի պատմությունից, «հայրենադարձության» կապը «ադրբեջանական վտանգի հետ» նրա մանկության հիշողություններից մեկն է:

նում հավերժ պատերի տակ ածում են՝ հավաքող չկա: Ասինք կգանք, կհավաքենք մենք էլ: Մենք գրանցվել էինք, պիտի գնայինք Ֆրանսիա: Ըտենց ձախողվեցինք, էկանք Հայաստան: Մի օր երևի մնացինք Բաթում, հետո գրուգավիկներ էկան, մեջը կովեր, ոչխարներ, մեզ էլ զցեցին հետները, բերեցին Էջմիածնա գյուղերը: Ընգանք էդ գյուղը: Մամաս իրա բերանով ասեց՝ ասում էին առատություն ա ամբողջ Հայաստան, մենք խաբսվեցինք էկանք: Սով էր⁶¹: Իմ ամուսնուս ընտանիքը շատ դժվարություններ էր քաշել: Մեր՝ պապայիս ընտանիքը ոչ էդքան, որովհետև իրանք պաշարով էին եկել: Համ պաշարով ենք եկել, համ մեր գյուղի նախագահը լավ էր, Աթարբեկյան, Էջմիածնի ամենամոտիկ գյուղը, հիմա Արտիմետ է կոչվում: Էդ գյուղ որ էկանք, տուն չկար, գոմ էր, պիտի կովերին հանեին: Բերել էին սպիտակ գաջմաջ շփեին պատերը, որ մենք մտնեինք: Բերին մի հատ պալատկա խփեցին ծառների վրա, նավես սարքեցին, մենք երևի մի 15-20 օր նստանք ընդրա տակը: Ամառ էր, անձրև չկար, հաստատվեցինք ըտեղ: Մեր նախագահը շատ լավ, բարի դուրս էկավ: Անունը Սեդրակ էր: Ամեն ինչով մեզ օգնեց: Մենք հեշ նեղություն չքաշեցինք: Բայց պարսիկներ⁶² կային, օրը երկու դիակ կգար: Շատ էին ժողովուրդը, չէին դիմանում: Փախնում էին, սահմանում բռնում էին, երևի սպանում էին⁶³, ինչ էին անում: Էդքանը չէինք կարա

⁶¹ Խորհրդային Հայաստանում հայրենադարձներին ընդունելու և տեղավորման մասին պաշտոնական հաղորդագրությունների արխիվային փաստաթղթերն ուսումնասիրած Ամատունի Վիրաբյանը կոնկրետ օրինակներ է բերում նրանց զգալի մասի ծանրագույն վիճակի, սովի, հիվանդությունների, աշխատանքի բացակայության և առհասարակ թշվառ վիճակի մասին: Օրինակ, «Իրանից ժամանած 9 անձից բաղկացած ընտա նիքը տեղավորվել էր Զանգիբասարի շրջկենտրոնում (Մասիս) կիսախարխուլ սենյակում: Անձրևների ժամանակ նրանց տեղավիթում են ակումբի շենք: Հացի քարտեր տրվում են միայն ընտանիքի երկու անդամի, որի պատճառով հյուծվածությունից այդ ընտանիքում վեց երեխա մահանում են: Հացի քարտեր տրվում են ընտանիքի երկու անդամի, որի պատճառով հյուծվածությունից այդ ընտանիքում վեց երեխա մահանում են: Կամ՝ Դաշլու գյուղում (այժմ Արարատի մարզի Դաշտաքար գյուղ) բնակեցված հայրենադարձների 14 ընտանիքում 1947թ. երկրորդ կեսին և 1948թ. հունվար-փետրվարին մահացել է 16 մարդ, շատերն են ողջ ընտանիքով հիվանդացել թերսնման պատճառով (Ամատունի Վիրաբյան, Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքը հետպատերազմական ժամանակաշրջանում (1945–1957թթ.), Ատենախոսություն Հայոց պատմություն մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի համար, էջ 110, 117):

⁶² Նկատի ունի պարսկահայերին:

⁶³ 1946–47թթ. արտասահմանից Հայաստան տեղավորված հայերի մեջ շատ տարածված էին վերադառնալու կամ արտագաղթելու մտադրությունները: Բայց քանի որ ԽՍՀՄ-ից հեռանալու օրինական ճանապարհներ գործնականում չկային, սահմաններին մոտ գտնվող մարդիկ հաճախ փորձում էին անօրինական ճանապարհով անցնել սահմանը: Առավել տարածված էր Արաքս գետի վրայով Իրան անցնելը, բայց ոմանք փորձում էին

նկատենք, մենակ մենք էինք սիրիացի: Ուրիշ սիրիացիներ չկային: Մուսա-լեոցիներ կային, հետո մենք էկանք, նախագահը վոագ մեզ հող տվեց: Մենք ո՞նց պիտի մշակենք, հող չենք տեսել: Իրա դաշտը որ ցանել ա բամբակ, լոբի, սիսեռ, բաժանեց ըստ ընտանիքների: Պիտի հավաքեք, հանձնեք կոլ-խոզին: Հերս կարա՞ չանաք, բամբակ հավաքի, մեջքը կցավա: Մենք էինք գնում հավաքում ամբողջ օրը: Էս քիթս էնքան էր կարմրել, կլոռն էր դառել: Ցիրկի աշխատողը որ դնում ա քթին էն կարմիր բանը, այ ըտենց, ամիսներով չէր լավանում: Մեպտեմբերին դպրոց պիտի գնամ, բայց քթիս հարցը ի՞նչ պիտի անեմ: Երեք ախպերս, երկու քույրս, պապան, մաման՝ յոթ: Հետո պապիկենք, որ Քեսաբից էկան, պապաս բերեց իրանց մոտը, ասեց մեղք են ըտրանք: Իրեք հոգի էլ ըտրանք՝ պապը, տատը, քեռին: Տատիկս մրսել էր նավի մեջը, թոքաբորբ ընգավ, մահացավ: Գյուղում դագաղ էլ չկար: Մենք մի հատ փայտից սնդուկ ունեինք, էկան մի երկու-երեք տղամարդիկ ջարդեցին, դագաղ սարքին, պրոստիտով փաթաթին, տաքանք թաղինք: Եղելու-թյունը ըսենց ա եղել:

Մեզ մոտ պարսիկներ կային: Պարսկահայեր, իսկական պարսիկներ էլ կային, հայերեն ոչ մի բառ չգիտեին: Եկել էին գյուղը, հարցուփորձ էին արել, պապայի անունն էլ էին գրել, թե ընդեղ ինչ ես աշխատել, ով ա ընդեղի հնչակ-դաշնակը, ով ա ընդեղ դավաճանը: Պապաս ասել էր ես չգիտեմ, ես բանակից ազատվել եմ, ընտանիքիս առել եկել եմ, ես ոչ մեկի հետ կապ չունեմ: Վերջը հորս տարել էին, որ գնդակահարեին: Պապան շատ ա խնդրել, ասել ա մի հատ գնամ էրեխեքին տեսնեմ, նոր ինչ ուզում եք արեք: Հիմի եկել ենք, օտար հողի վրա չեմ մեռել, հայրենիքիս հողի վրա կմեռնեմ: Թողեք

անցնել նաև Թուրքիա: Սահմանապահները կրակում և երբեմն սպանում էին սահմանախախտներին, իսկ բռնվելու դեպքում սահմանախախտներին ձերբակալում էին և պատժում: 1946-47թթ. սահմանն անցնելու փորձերի համար կալանավորվել են 286 մարդ: Առայժմ հայտնի չէ, թե իրականում որքան մարդու է հաջողվել սահմանն անցնել: Ըստ տեղեկությունների 1948թ. առաջին կեսի ընթացքում սահմանը հատել հաջողվել էր 14 մարդու, որոնցից մեկին Իրանի իշխանությունները ետ էին վերադարձրել: Հաջորդ տարվա փետրվարի 18-ին Վեդու շրջանի Նոր կյանք ավանից Իրաքից Հայաստան ներգաղթած 11 մարդու հաջողվել է անցնել Թուրքիա: Նրանց փորձը կրկնել են նաև օգոստոսի 2-ին, բայց փոխիրաձգություն է սկսվել սամանապահների հետ: Մահացել են մեկ սահմանապահ և մեկ ներգաղթյալ: Սահմանապահ զորքերի հայկական օկրուգի հրամանատարության հաղորդագրությունների համաձայն ձերբակալվածները սովորաբար իրենց փախչելու պատճառը համարում էին նյութական ծանր պայմանները: Երկու սահմանախախտներ, օրինակ, ցուցմունք են տվել, որ աշխատելով Էջմիածնում ճանապարհային շինարարության վրա, որպես վարձատրություն օրական ընդամենը 500 գրամ հաց են ստացել: Այսպիսի օրինակները շատ են (տես Ամատունի Վիրաբյան, նշվ.աշխ., էջ 117-118):

էթամ տուն-գամ: Մենք էլ նստել ենք լուսամտուի տակը, սպասում ենք պապան գա՝ ես, քուրս, մաման: Էրեխեքը քնած էին: Պապան էկավ, մագերը ըսենց կայնած, վախից գույնը քցած: Մեզի էս յան, էն յան, լաց եղանք, դուռը մեր վրա փակեցին, հեղան գնացին: Երկու ժամից հետո պապային հետ ուղարկին: Շատ էին հարցուփորձ արել, բան չէին քթել: Բայց շատ էին վախեցրել: Մի հատ մուսալեռցի կար, հենց ճանապարհի վրա գնդակահարեցին, պրոստինը քցին վրեն, ըտենց էլ մնաց մինչև էկան տարան: Անունը Արամ էր, ճանաչում էինք իրան: 48-49 թվերին էր: Էդ էրկու տարին շատ մարդասպանություն եղավ⁶⁴, նրանից հետո ոնց որ մի քիչ խաղաղվեց: Սովը ահագին մնաց: Բայց մեր ընտանիքը սովի մեջ չէր մնում, աշխատում էինք: Կոլխոզը ցորեն էր տալի, հետո մեզ հողամաս տվին, արդեն մենք ցանում էինք: Մեզի կով էլ տվեց էդ նախագահը, ոչխար էլ տվեց, ըդրա աստղը բռնեց մեզի: Մենք առանձին երկու կով ունեինք, երկու հատ ոչխար ունեինք, վերջում էլ էժ էլ տվեց մի հատ: Բայց շատերին արքորեցին: Պարսիկների դռների վրա այ ըսենց կողպեք դրեցին, քանի տարի: Գրուզավիկն էկավ վայեննի, գյուղամիջում էդ պարսիկներին լցրին ու առան տարան: Էտի մենք տեսել ենք: Էն վախտ մենք վախենում էինք, էնքան շատ չէինք հետաքրքրվում: Պապաս չէր թողում, ասում էր դուրս չգաք: Առավոտ գնում էին գործի, հեղնում գալիս էին տուն, էլ դուրսը էս էր ըլում, էն էր ըլում՝ չէին թողում մենք գնայինք: Էդ ինչ որ լսել եմ, ինչ որ տեսել եմ, էդ հիշողությունս մնացել ա: Երևի էնքան եմ կրկնել, որ չմոռանամ: Իսկ ում գտել էին որ լրտես ա, նրան վերացրին, գնդակահարին:

ՀԱՐՑ — Բա ո՞նց էին գրնում որ լրտես ա, իսկապե՞ս լրտեսներ էին:

Մ.Պ. — Չգիտեմ, էդքանը ես չգիտեմ: Բայց որ պարսիկները հետ էկան Սիբիրից, շատ հարուստ էկան: Որը ընդեղ մեռավ՝ մեռավ, որը չէ՝ շատ հարուստ էկավ: Սիբիրում աշխատել են, փողը շատ ա եղել, էկան իրանց տները: Կոլխոզը բոլորը հսկել էր, ոչ մեկի դուռը չէր բացվել: Հիմա Միրզախանյան դատավոր կա՝ մեր գյուղից ա, Գաբրիելյան Վաչեն իմ դասընկերս ա եղել: Մի դասարան ենք ավարտել տասերորդը, ինքը գնաց քաղաք, ես մնացի:

⁶⁴ Հնարավոր է՝ պատմողի պատկերացրած «մարդասպանությունները» կապված էին սահմանախախտումների հետ:

ՀԱՐՑ — *Գյուղում եկեղեցի չկա՞ր ձեր մոտ:*

Մ.Պ. — Կար: Պահեստ էին սարքել:

ՀԱՐՑ — *Իսկ օրինակ Զարիկ, կամ ուրիշ եկեղեցական փոներ չկա՞ր գյուղում:*

Մ.Պ. — Չէ: Համբարձում յայլա գնում էին էրեխեքը, ծաղիկ-մաղիկ էին հավաքում, Ջանգյուլում յայլա, ջանգյուլում յայլա, ըտենց բաներ էին երգում: Ծաղիկ էին հավաքում, կճուճի մեջը կոճակ-մոճակ էին քցում, երգելով հանում էին: Բայց մաման չէր թողում գնայի, ասում էր գործ չունես ատոնց հետ, ատոնք ուրիշ միլլաթ են: Միլլաթը գիտե՞ք ինչ ա, այսինքն ուրիշ են, ուրիշ տեսակ են: Համ դե մենք շատ զբաղված էինք, ուրիշների հետ գործ չունեինք: Էն վախտը պապան լոբի էր ցանում, բերում էինք էս կոլխոզ շուկայում ծախում: Կոլխոզ շուկան, որ հիմի քանդել են, կանյակի-մանյակի պուճուր բուտկաներ են սարքել, էս վախտը Երևանի ամենամեծ կոլխոզ շուկան էր: Էդ Գրիգոր Լուսավորչի դիմացը: Ամենաառաջին շուկան էդ ա եղել մեր: Ըտե լոբի, վարունգ, բադրջան, պապան ասում էր բալես, դու արի ինձ հետ, կայնի բերքի մոտը, ես ծախեմ: Կշեռքը դրած ծախում էինք, առնում էին: Մեր բերքն ա, մենք էդ գյուղի մարդն ենք, կոլխոզը մեզի թուղթ ա տվել, որ իրա բերքը բերում են ծախեն: Գալիս ստուգում էին, որ չեկը հանե՞լ ես, թուղթդ ու՞ր ա: Ցույց էր տալի պապան, ասում էր լավ: Կշեռքը պահեստից էիր գնում բերում, էդ թուղթը պիտի ցույց տայիր, որ կշեռք տային քեզ: Իրա կշեռքի հախը տալիս էիր, տեղի հախը տալիս էիր, ինչ որ ծախում էինք, մտնում ինք խանութ, յուղ ա, պանիր ա, նասկի ա, չուստ ա, առնում ինք, գնում էինք:

ՀԱՐՑ — *Իսկ ձեզ պատմու՞մ էին, թե սոցիալիզմը ինչ ա, կոմունիզմը ինչ ա, կոլխոզը ի՞նչ ա, բացատրե՞լ են ուր եք եկել, ինչպիսի հարաբերություններ կան, ոնց պիտի ապրեք, ի՞նչ պիտի չանեք:*

Մ.Պ. — Նոր էկաճների համար ժողով էին անում, պապան մասնակցում էր, հո պապան չէ՞ր գալի մեզի պատմում: Էրեխեքին բան չէին ասում: Հիշում եմ, մի երկու անգամ Էկան դպրոցը ստուգեցին, նայեցին, թողին գնացին: Առանց խոսալու: Ամեն ինչի համար թուղթ պլտի տար կոլխոզի նախագահը: Ես որ դպրոցն ավարտեցի, ուզում էի բժշկական ինստիտուտ գնամ: Կոլխոզի նախագահը թուղթ չտվեց, բա որ ինքը գնա՝ իմ կոլխոզում ո՞վ պլտի աշխատի:

ՀԱՐՑ — *Ձեր պապայի և մամայի անունն ազգանունը ի՞նչ էր:*

Մ.Պ. — Իմ պապայի իսկական ազգանունը Պետրոս Պետրճիկյան ա, Պետրճիկյաններ: Հետո որ ես դպրոցս ավարտի, պիտի պասսպորտ հանեն, չէին կարում գրելին Պետրճիկյան, դարձրեցի Պետրոսյան: Ամուսնացա, իրանք էլ էին Պետրոսյան: Մամայիս անունն էլ Աննա Բաջախյան էր:

Մենք գյուղում զբաղվեցինք կոլխոզի աշխատանքներով, նախագահը թույլ էր տվել: Ասեց ամեն տեղ դուք կմտնեք: Միսեռը հավաքել են, տարել խփեն, որ չորացնեն, տակը թափվել ա: Մենք գնում էինք էդ թափածները հավաքում էինք բերում էինք: Օրական մի տոպրակ, երկու տոպրակ բերում էինք ես ու երկու ախպերս, էն մեկը փոքր էր: Ոսպ էինք հավաքում, լոբի էինք հավաքում, ձմերուկ էինք գողանում, բերում: Նայում էինք պահակը չկա, մեծ ախպերս ասում էր՝ եկեք գողանանք էթանք: Ամեքս մի հատ գողանում, էթում էինք: Հետո նայում էինք, որտեղ խիարի դաշտ կա, քշերը գնում, պամիդորը ըսենց անում էին, որը փափուկ ա, ուրեմն հասած ա: Հավաքում, փախնում գալիս էինք: Մեր տունը մոտիկ էր էդ դաշտին: Հետո գնում էինք ծողների աշխատանքին օգնելու: Սաղ գրում էին պապայի վրա, մենք անչափահաս էինք, մեզի չէր հասնում: Պապան երկրորդ տարին ահագին ցորեն ստացավ, փող ստացավ, պանիր: Մեր նախագահը լավ էր, մեզի լավ էր, ոնց որ մեր հոպարն ըլեր: Շատ լավ էր: Բայց մաման չէր կարա դաշտում աշխատի, դե տասը նաֆար էր: Պապան ընդունվել էր արդեն, կոլխոզի հողերը բաժանել էին, էտի մենք պիտի մշակեինք տանք կոլխոզին: Մենք օգնում էինք պապային: Պապան ջուր էր անում, մենք հավաքում էիք: Ամբողջ օրը դաշտն էինք: Դպրոցը յոթերորդ էր, դրանից հետո գնում էինք պապային օգնում էինք: Յոթից հետո էկանք Էջմիածին դպրոց, տասը ավարտեցի, տասից հետո էկա քաղաք, որ բժշկական ընդունվեի, ինձի ասին աղջիկ ջան, էս տարի գնա, վեց ամիս աշխատի մի տեղ, հետո գալով տարի կգաս կընդունվես: Էկա տրիկոտաժ ընդունվեցի, աշխատեցի: Ո՛վ ինձ պիտի Էջմիածինից քաղաք տանի: Հերս ասեց չէ, այ բալա, ոչ մի տեղ: Գնացի կոլխոզ աշխատեցի, մինչև 57-ին ամուսնացա, էկա ըստեղ: Ամուսինս բարեկամ ուներ՝ Ժորան, հորս ծանոթ էր, ամուսնուս հետ եկել էր գյուղ ինձ տեսնելու: Մի հատ զապ⁶⁵ ունեին խոխոան, դրանով էկան գյուղ: Ասին ու՛ր ա ձեր աղջիկը, ասին դաշտ ա գնացել: Պոմիդոր հավաքելու էի գնացել, մեր տան դաշտը: Փոքր ախպերս իրանց բերել էր դաշտ, ես էդ Ժորային ճանաչում էի, էկա բարևեցի: Գլուխս

⁶⁵ Զապ – «Զապորոժեց» փոքրալիտրաժ մարդատար ավտոմեքենա:

կախած, քիթս պլոկված, խալաթ, մալաթ՝ ընդե գնում ես, փոխվում ես, չուկի ա, դամաշնիկ ա, որ խոտերը չկանի: Ասեցին քելե էթանք տուն, ասի չէ, հլա վերջավորությունը չեմ հանել, մարգը չէի վերջացրել, հասնեմ, նոր կգնանք: Իրանք թողին էկան, հետո ես ախպորս հետ էկա: Ես չհավանեցի, դե առաջին հայացքից ինչ պիտի հավանեմ:

Մարիա Պետրոսյանը քրոջ՝ Եղիսաբեթի և եղբոր՝ Ժիրայրի հետ 1957թ.

Մի հատ հորքուր ունեին ըստեղ, էտի էր միջնորդել, եկել էր պապայիս խելքը կերել, համոզել էր: Դե էն վախտն էլ չէիր կարա ծնողին ասես ես չեմ ուզում, պիտի ծնողի ասածով ըլի: Չնայած չէի ուզում, աղքատ ընտանիք էին, տուն-տեղ չունեին, մերը մահացել էր, բայց շատ խելոք էր, հարգանքով, խելացի: Ծնողներն ասին էսինչ օրը մատանի պիտի բերեն դնեն:

ՀԱՐՑ — Ձեզ չհարցրեցի՞ն:

Մ.Պ. — Չէ: Ինչ հարցնեն, ես սուս-փուս մատս տնգեցի, ջանդամ դնեն:

ՀԱՐՑ — Քանի՞ տարեկան էիք:

Մ.Պ. — Երևի քսան: Քսանմեկի մեջ էի: Իմ ծնունդիս օրը՝ օգոստոսի 18-ին նշանվեցի, հոկտեմբերի 20-ին հարսանիքն էր: Երկու ամիս եմ նշանված

մնացել, որ կոլխոզի գործերը թեթևանան, նոր հարսանիք արեցին: Թեթև հարսանիք էր: Հագել եմ սպիտակ շոր, լավ էր: Գյուղում էլ արեցինք, ըստեղ էլ առանձին-առանձին պսակ-մսակ արեցինք: Սովորական աղքատիկ հարսանիք էր: Ժորան պաբեդա ուներ մի հատ, դրանով էկանք, իսկ ժողովուրդին գրուզավիկով բերեցին, սաղ հիվանդացել էին խեղճերը: Քամի էր գրուզավիկը որ նստել էին: Հոկտեմբերի 20-ին:

ՀԱՐՑ — *Քո նկարմամբ ուշադի՞ր էին էդ ընթացքում, նվերներ, ծաղիկներ:*

Մ.Պ. — Չէ, նվեր ո՞վ ուներ, իսկի շոր չունեին: Հարսի շորը էն վախտ մեկից վերցնում էին մի օրվա համար, հագնում էին: Նկարի մեջը ճմրթված ա էդ շորը, հիշում եմ: Որ հիմա նայեմ, կարող ա գտնեմ: Էն

վախտ հարթուկ էլ չկար, փայտի հարթուկ էինք դնում, քամի էինք տալի, քամի մուրն է: Ավելի լավ ա ըստենց ճմրթած հագնենք, քանց թե մրտենիք հարթուկելով: Ինչեր ենք քաշել: Հիմի եկողները վայելում են:

ՀԱՐՑ — *Իսկ ձեզ օժիտ տվեցի՞ն:*

Մ.Պ. — Հա, մամաս ամեն ինչով... Անկողին, վերմակ, մի հատ սեղան, վեց հատ աթոռ: Ինձի լավ շորեր էր գործել, ամեն ինչից, անկողնի դիվանի ծածկոցներ, սաղ մաման ձեռքով գործել էր: Ես էլ էի գործել:

ՀԱՐՑ — *Դուք եկեղեցու պսակ արե՞լ էք:*

Մ.Պ. — Չէ, տեր հորը Էջմիածնից տուն բերեցինք: Ամուսնուս ընտանիքը ավետարանական էր, իմ մամաս կաթոլիկ էր, պապաս լուսավորչական: Մեր պսակն էլ առաքելական լուսավորչական եկեղեցու տեր հայրն արեց:

Մարիա Պետրոսյանը նոր ամուսնացած, 1957թ

ՀԱՐՑ — Հարսանիքից հետո օժիպը ցուցադրելու, ցույց տալու սովորություն կա՞ր, Դուք ձեր օժիպը ցույց տվե՞լ եք:

Մ.Պ. — Չէ, էտի ըստեի աղաթն էր: Երկրորդ օրը որ գալիս էին աչքալուսենքի, ընդել դրած ա <օժիպը>, տալդ կամ կետուդ ասում ա՝ էս ա, էն ա: Էտի մենք չենք անում: Բայց ինձ ոսկե մատանի նվիրեցին: Ամուսնացա, էկանք էս տանը ապրելու: Կեսրարս կար, 18 տարի կեսրար եմ պահել, օդորմի իրանց: Էս տունը էն վախտ կոլխոզն էր սարքել հայրենադարձների համար: Չորս պատը սարքել էր, կիսատ-պռատ, քանդված, անգուգարան, անբաղնիք: Կեսուրս նոր էր մահացել, կեսրարս էր, մեկ էլ ամուսինս էր: Չորս քույր ուներ, նոր ամուսնացել էին: Ամեն ինչ անում էի, դնում ուտում էին, մենակ պրիմուրը չէի կարում վառել: Մի օր կեսրարիս ասի արի պրիմուրը վառի, չեմ կարում վառել, էկավ ասելը մտցրեց հանեց, ասելը մտցրեց հանեց, առոա հա՛ պայթեց: Ինքը էտ պրիմուրը շարտեց: Հետո պապային զանգեցի, ասեցի մի հատ պլիտա բեր: Ընդել վայեննի չաստը մենք ծանոթ ունեինք աշխատող, միշտ ըտենց բաներին օգնում էր մեզ: Կերասիսկա էր բերել երեք փեղկանի,

երկու տարի դրանով յուր գնացինք, հետո գազ առանք: Նոր էին բերել թաղերը բաժանում, առաջինը մենք առանք:

Աջից ձախ ամուսինը՝ Վահեն, Մարիան, ամուսնու մորաքրոջ աղջիկը՝
Ազնիվը և նրա եղբայրը՝ Հարությունը, 1958-1960թթ

Տունը վերանորոգեցինք, աշխատեցինք, ես մտա տրիկոտաժ, աշխատեցի: Հետո ես քույրական ավարտեցի, Մալաթիայի հիվանդանոցի ծնարան ընդունվեցի աշխատելու, պորտ կտրող էրեխեքի: 13 տարի էլ ըտեղ աշխատեցի: Ես բժիշկների «պովր»ն էի: Որ հերթապահ էինք ըլնում, տանում ընդեղ պատրաստում էի, հետը տանում էր տուն: Մի աղջիկ ունեցանք: Էտ մի երեխան ա: Մինչև 20 տարեկան ծնունդ էի անում, սաղ դասախոսները ըստեղ էին գալի: Ամեն տարի նշում էի: Մի տարեկանից մինչև 20 տարեկան ծնունդ ենք արել: Սեղանը այ ստեղից մինչև ընդե բացած, դրած:

ՀԱՐՑ — Իսկ ձեր մոյր ավանդույթ կա՞ր կեսրարի հետը չխոսել:

Մ.Պ. — Չէ, ինչ տի խոսայի, տունը մարդ չկար, ու՛մ հետ խոսամ: Ամենա-սկզբից որ հարս ես եկել, հա, մի երկու անգամ ամաչեցի: Տենում էի, չէի խոսում, ամանը լցնում էի, ուտում, խմում էր, հետո հավաքում էի: Հետո ինքը նեղանում էր, տու իմ ըշկեն ես՝ դու իմ աղջիկն ես, պիտի խոսաս:

ՀԱՐՑ — *Դուք Քեսաբի բարբառը գիտեի՞ք մինչև հարս գալը:*

Մ.Պ. — Չէ: Մինչև Հայաստան գալը չգիտեի: Հետո պապս ու տատս որ Քեսաբից էկան, ընդրանցից սովորեցի: Ընդրանք մեզնից մի տարի հետո էկան, մեր հետ էին ապրում, պապիկը խոսում էր քեսաբերեն, տատիկս կար, քեռիս կար, մամաս էլ գիտեր, մենք էլ սիրում էինք, սկսեցինք խոսալ:

ՀԱՐՑ — *Ընտանքում ավանդույթներ ունեի՞ք, որ պարտադիր պահում էիք: Ինչ որ մի օր հավաքվեիք իրար հետ ճաշեիք, կամ ինչ որ տոներ իրար հետ նշեիք:*

Մ.Պ. — Հա, եղել ա, առաջի տարիները մարտի ութին ըստեղ էին հավաքվում: Մարտի ութը ըստեից սովորեցինք: Հունվար էինք անում, հետո մեր պահքը կա: Իրանք էդքան պահք չունեն: Նեղն էին տները, հավաքեին քուլֆաթ, գալիս ին ըստե, մեկը քյուֆթա էր շաղում, մեկը պերաշկի էր սարքում, ուտում-խմում էին, մի հատ էլ պարում էին, հեղնում գնում էին: Քոչարի էին պարում, իրանք ընդեղի պարերից էին պարում, յարխշտո էին պարում, բոնում էին տղամարդիկ, վազում էին, չախկը-չուխկու: Երգում էին Կարմիր ֆստանը: Էդ կարմր ֆստանը արդեն ամեն տեղ տարածված ա: Քեսաբերեն ա էտի (երգում է՝ Կերմեր ֆստան հեգոծիս, հալա, հալա, հալա Նիսո է, չոցր աղվոր վիլոծիս, հալա, հալա, հալա Նիսո է: Աղջիկ անունդ Մարիամ, հալա, հալա, հալա Նիսո է, Տուր ինձ թաս մը այրան, հալա, հալա, հալա Նիսո է: Տղա անունդ Խոթեն, հալա, հալա, հալա Նիսո է, Ձայնդ գուքա ախոռեն, հալա, հալա, հալա Նիսո է: Աղջի անունդ Շուշան, հալ, հալա, հալա, Նիսո է, Մատանիս տամ քեզ նշան, հալա, հալա, հալա Նիսո է): Աղջիկ տղա խառը երգում էինք:

ՀԱՐՑ — *Ձեր ամուսնու ընտանիքի հետ համեմատած Ձեր ծնողները, ինչպես հասկացա, ավելի ապահով էին ապրում:*

Մ.Պ. — Մենք ունեինք: Իմ պապան որ զինվորությունից դուրս ա եկել, ինքը մեծ աշխատավարձ էր ստացել: Մաման մեզ կարի մեքենա էր առել, շորեր էր առել, հետո յուրոներ էր առել, կարավաթի ծածկոցներ, սաղ գործած ունեն: Իսկ հարսանիքի ժամանակ մայրս քյուֆթա էր սարքել, պերաշկի էր

սարքել, խինկալի էր սարքել՝ մեր տեղական ճաշերը: Իմ մաման շատ լավ պատրաստում էր, արաբական խոհանոցին մենք շատ մոտ ենք կանգնած: Իմ աղջիկն էլ ա պատրաստում: Հարիսա ենք պատրաստում: Մեր հարևան Եսային, Սեդրակը գնացել էին բազա: Էդ բազայի դիրեկտորը ասել էր այ տնաշեն, էս էրկու-իրեք տարի ա ըստեղ դրած ա էս տոպրակով, տարեք թո ուտեն էլի: Մաշը գարոխի նման ա լինում, պուճուր-պուճուր, մեջը սրտիկով, հիշում եք չե՞, մաշ են ասում, ըստեղ դրած ա, թող ուտեն, էլի: Էտի բերել ա, իրա կինը Եգրել ա կճուճը: Հաց ա թխել, հետո բերել էդ կճուճը դրել ա տաք թոնդրի մեջը, որ եռա, մինչև առավոտը էդ լոբին եփի: Եռացել ա, եռացել, ջուրը քաշվել ա, էդ հատիկները նույնությամբ մնացել ա: Կճուճով առավ մեր տուն էկավ, — Աննա քույրիկ, արի տես ինչ եմ բերել, էս ի՞նչ ա, լոբի ա, ինչ ա՝ չգիտեմ: Ամաաաան, — ասել ա, — ասիկա ման կուզայի, աս ուրդուց գտել եք: Ուրեմն դա ի՞նչ ա եղել, դա եղել ա կանաչ սուրճը: Այսինքն իրանք չեն ճանաչում սուրճի հատիկը, ու մաման ասել ա վաաաայ, էս սուրճ ա, չէ որ իրանք սփյուռքում տեսել են: Նորից բերին չորացրեցին, մենք հետներս փոքրիկ էրկանք էինք բերել, մաման դրեց աղաց, մառլայով քամեցինք, գործկոմն էլ խմեց էդ կոֆեն, Սեդրակն էլ խմեց էդ կոֆեից: Սաղ օգտվեցին, շատ ուրախացան: Չնայած մենք հետներս բերել էինք, բայց էդքան չդիմացավ:

ՀԱՐՑ — Կհիշե՞ք սովերի փարիներին դպրոցում դուք ինչ միջոցառումների էիք մասնակցում, ի՞նչ փոներ էիք նշում:

Մ.Պ. — Ընդեղ՝ Դամասկոսում մենք սև, սիբուրն շորեր էինք հագնում, գործած սպիտակ վարատնիկով, թների վրա գործած, սպիտակ կոճակներով, գրպաններով, թաշկինակը կողքը դրած: Պիտի անպայման երևա, որ թաշկինակ ունես: Հետո դասարանը մտնելուց այ ըսենց պիտի մտնեինք, թաշկինակը ըստե: Հանկարծ մեկի եղունգը մի քիչ երկար լինել՝ առոռոռա հա, խփում էին: Հետո մտնեինք դասարան՝ կախիչներ ունեինք: Արաբերենի դասին պիտի արաբերեն խոսանք, եթե հանկարծ ուրիշ խոսանք, էդ կախիչը պիտի մնա վրեղ: Հետո ֆրանսերեն, հայերեն ժամեր ունեինք, պիտի անպայման էտի վրեղ լինի: Ինքը պիտի քեզ ասի՝ գնա դուռը բաց, դու պիտի ասես՝ այո, պիտի գնամ դուռը բանամ: Եթե հայերեն խոսացիր՝ դու պատժված ես: Իսկ ըստեղ մենք ֆորմաներով սեպտեմբերին գնացինք դասի, ցուցակագրվեցինք, ասին հիմա դաս չենք անելու, կոլխոզը խաղողաքաղ պիտի անի, բոլորը պիտի գնան օգնելու: Էկանք հանվանք, ստից-մտից հագնվեցինք, հայդե, գնացինք խաղողաքաղ: Չամիչը առանձին

էինք հավաքում, արդեն տեսնում էինք, թե ոնց ա հավաքվում: Մաման տոպրակ էր կարել մեջքներիս վրա, պուճուր տոպրակով ամեն օր մի տոպրակ չամիչ էինք բերում: Դաս չարեցինք լրիվ սեպտեմբեր ամիսը: Հետո հոկտեմբերի մեկին գնացինք դասի: Ընձի հարցրեցին՝ Ա-Բ-Գ-ն պիտի ըսես: Ա-Բ-Գ-ն ի՞նչ է, ես ուրիշ ձև կըսեմ: Հելա կանգնա պրիստավի նման, բոյս էլ երկար, քիթս էլ պլոկված, մեր լեզվով՝ այբ, բեմ, գիմ, դա... Ասեցին լավ ա, ըտենց ասա, թող մերոնք էլ սովորեն: Խաչատրյանն էր մեր դասատուն, միշտ ասում էր՝ դու էդպես ասա, թող իրանք էլ սովորեն: Էդ ինչ ա՛ր, բ գ դ, ես մինչև հիմի չսովորեցի: Բայց ախպերներս սովորեցին:

Մենք երկու կարի մեքենա ունեինք երկար չուլոկով, մեկը քրոջս, մեկը՝ ընձի: Մամաս ասեց էս մեկը տանք նախագահին, ի՞նչ պիտի լավություն անենք, էդքան մարդը մեզ պահում ա, ասեց «Ատի չըլլար՝ մենք ի՞նչ պիտի ընեինք»: Իմ մաման էդ ձևի էր խոսում: Վերջում էլ գործկոմի մարդիկ էին գալի գյուղը, ստուգում էին աշխատանքը, որ լավ էր՝ գրանցում էին, որ մոծեք, վաստակը տվեք աշխատողներին: Եթե չէին հավանում, նորից պիտի գնայիր էդ նույն տեղը աշխատեիր: Դրա համար բերում էր Եսային միսը մեր տուն, մաման լավ ճաշեր էր եփում, ախպարական ճաշեր, էդ գործկոմի նախագահներին բերում էին մեր տունը: Մեր տունը ճամփի կրաղ էր, գյուղ չմտած, վիլիսով բերում էին ըտեղ, ուտում-խմում էին, ցուցակները գրանցում էին, գնում էին: Նախագահները երեք հոգի էին: Չեմ հիշում անունները:

Մամաս կարում էր: Ես սովորել էի, յոլա տանում էի: Մամաս էր կարում գյուղի էրեխեքին: Բամբազից շոր էին առնում, սպարտիվկա էին կարում: Մաման կարում էր, հետո ոտերի տակն էլ ուեզին էր դնում, որ գնայինք պոպոք հավաքելու, լցնեինք հազիվ գաինք տուն:

ՀԱՐՑ — *Միրիայի՞ց էր կարի մեքենան հեյրը բերել:*

Մ.Պ. — Հա: Հիմա էլ կա էդ մեկը, հարսս ա օգտագործում: Ախպորս կինը:

ՀԱՐՑ — *Ձեր ախպերները ձեզնից մե՞ծ էին:*

Մ.Պ. — Չէ, մենք քույրերով էինք մեծը, բայց իմ մյուս ախպորս մեծի տեղ էինք դնում, որ մեծ ախպեր չունեինք:

ՀԱՐՑ — *Իսկ Սյրայիսի ժամանակ ձեզ նեղե՞լ են:*

Մ.Պ. — Չէ: Ստալինը որ մահացավ, սաղ լացում էին, ինձ ասում էին դու ինչի՞ չես լացում: Ասի ո՞վ ա մեռել, որ լացեմ, ինչու պիտի լացեմ: Ատանկ մարդիկ

կմեռնեն, մեռն՝ թող մեռի: Գային մեր ծովը տեսնեն ինչքան մեռել նետեցին: Թքոտեցի երեսս, արցունքներս սրբեցի, լացի ճիշտը, ստից-մտից, թողինք էկանք: Վեցերորդ դասարան էի երևի, թե յոթ էի, չեմ հիշում:

ՀԱՐՑ — Բոլորն էին եղպես անում, թե լացողներ կային:

Մ.Պ. — Չէ, լացում էլ էին, մեծ կնանիքներ սաղ: Դպրոցում էլ սաղ դասատուները լացում էին, թաշկինակով սրբում: Մարդ իսկական մեռելին ըտենց չէր լացի:

ՀԱՐՑ — Իսկ դուք պիտներ, հոկտեմբերիկ ընդունվե՞լ եք:

Մ.Պ. — Չէ: Ընդեղ ուրիշ ձև էր, պարադի էինք գնում, մենք էլ մեր դրոշակն ունեինք՝ սիրիական, սիրուն: Երգում էինք երգը սիրիական: Ըստեղ գյուղում պարադ չկար, քաղաքում, աշխատանքի վայրից որ տանում էին, մտնում էինք մի պատի տակ, փախնում էինք: Վայ, ոչ մեկը չբացակայեք, գնում եք պարադ: Հելնում էին գործարանի հայաթը շարվում էին, որ պիտի դուրս գային, էդ դուրս գալու ժամանակ, եկեղեցու կողմը փողոց կար, էն բաղնիքի կողմը փողոց կար, պիտի դուրս գանք, որ շարվենք: Փախնում էինք: Հա թող շարվեն: Այ մարդ, մենք բանվոր մարդ ենք, ի՞նչ գործ ունենք պարադի հետ, թող էթան ուսանողները: Շարում էին, փախնում էինք պատերի տակով: Տանը գործ ունենք, հիվանդ ունենք:

ՀԱՐՑ — Իսկ դպրոցական տարիներին սեպտեմբերի մեկ, մարտի ութ, ինչ որ հանդիսությունների մասնակցե՞լ եք, կամ՝նշե՞լ եք:

Մ.Պ. — Հա, ընդեղ [Սիրիայում] մենք եկեղեցու մեջ էինք հավաքվում: Ես կաթոլիկների հետ էի դպրոց գնում, դպրոցը կաթոլիկական էր, հայկական կար և բողոքական կար: Նոր տարվա առթիվ ես եկեղեցու նշխարքն էի պատրաստում: Խփում էի՝ Քրիստոսի նկարը դուրս էր գալի: Էն փշրվածներն էլ ասում էին տար, չոջուխները թո ուտեն: Հավաքում էինք խմորի մսացածը, բերում էինք տուն, երեխեքը ուտում էին:

ՀԱՐՑ — Իսկ որ էկաք էսրեղ, եկեղեցի գնացի՞ք:

Մ.Պ. — Եկեղեցի գնացինք մի օր, փակ էր: Էջմիածնի եկեղեցին: Երկրորդ օրը ինձի դպրոց չթողեցին: Իմացել են երևի: Կամ ես եմ ասել եկեղեցի գացի, դուրը փակ էր, չեմ հիշում, ասել եմ երևի: Էկա, առավոտը ընկեր Խաչատրյանը ասեց՝ ինչու՞ եկեղեցի գնացիր: Ասի ի՞նչ կլլի, մի հատ գնացի խաչակնքվեմ, եկեղեցին ինչի՞ համար ա: «Էսօր դպրոց չես գա»: Է, չեմ գա՝

չեմ գա, ինչի՞ պիտի վախենամ: Ի՞նչ պիտի ըլեր: Որ սովորեցինք, գրագետ դառա՞նք, էլի մնացինք անգրագետ: Հետո հարս էկա 57 թվին՝ ոչ մի բան չկար: Ոչ մի բան չունեին, հագվել աշխատում էին ուտելիքի ճար անեին: Շատ չքավոր էին: Պատկերացրեք փոքրիկ, երկու սենյականոց մի հատ ինչ որ տեղ ա, գետինը հող, մարդիկ քնելու տեղ չունեն: Էրկու հատ սետկաները լայն վայեննի կարավաթ կար պոչերը կոտրած, մի հատ ջարդած սեղան: Բախչեն մի երկու հատ ծառ ունեին տնկած, էդ էր: Սաղ չորս կողմը հարևանները բաց էր, որ յանը դուրս գաս, հարևանները զարթնած էին գիշերանոցներով, շորտիկներով: Դուրսն էին քնում, շոգ, մոծակները շատ: Իրիկունը բակում հարևան ա, ազգական ա՝ խոսում էին, քննարկում էին, ինչի՞ էկանք, մեզ բերողի վիզը կոտրվի, գլուխը կոտրվի, քանդվի: Ասում էին, բա չի՞նս ասում:

Մեր Հաղթանակի կամուրջը սաղ բռնավոր գերմանացիներ էին սարքել: Առաջին տարին որ հարս եղա, էս կամուրջը քանդվավ, սաղ տակը մնացին: Էլ չիմացանք ինչ եղավ, սաղ թաղեցին, գնաց: Կոլխոզը ամեն շաբաթ մեկը պիտի էդ բռնավորներին ուտելիք բերի՝ կաթ, մածուն, ձու, պանիր, հերթ էին դրել: Հերս էլ ընդեղից գալիս էր մեր տուն, գոմեշներով, կաշկով: Ամբողջ գիշեր պիտի ճամփա էլնեին, որ հասցնի էդ բռնավորների ուտելիքը, ընդեղից գա մեր տուն, ամեն մեկից էլ մի կտոր փափախ ա արել, որ մի կտոր էլ ինձ բերի: Պապաս էր ասում քանդվել էր, ահագին մեռելներ են հանել:

Էս փողոցը էն թվերին քարուքանդ էր, հիվանդանոցը քարուքանդ, փողոց չկար, քշերով գայիր՝ կշշկովեիր որդե մտնեիր, կմտնեիր հարևանի տունը: Փողոցում լույս չկար, ջուր չկար, գետինը հող, ավտո էր անցնում՝ լուսամուտները կեսից կավահող էր լինում: Ավտոները՝ դռ, դռռ: Սաղ կով ունեին, հավեր, թրքանոց: Արևին ջուրը դնում էինք, ընդե մի հատ վարագույր էինք քաշում, ըտենց լողանում էինք: Ձմեռն էլ փեչքի վրա, պլիտա ինք առել, կիպիտելնիկ էինք առել, փայտով օջախ էինք անում, էտպես: Ջուրը բերում էինք առվից: Մեր դռան դեմն ա առուն, հետո վերջը տրուրա դրեցին, էս վախտը բաց էր առուն: Առավոտ շուտ էինք զարթնում, մաքուր ջուր էր, գնում լցնում, բերում էինք: Խմելու ջուրն էլ եսիմ որտեղ մի հատ արյուր կար, ամուսինս իրկունները գալիս էր, գնում էր անտառով, մի իրեք անգամ ջուր էր բերում, լցնում էր: Ինձի չէր թողում գնալի: Մի օր գնացի պուճուր վեղրոյով ջուր բերեմ, ճամփի կեսին եսիմ ինչ լակոտ էր, էկավ ավազը լցրեց, տուն էի հասնում արդեն, էլ ոչ էլ գնացի:

Մեր տունն էլ փոքր՝ երկու պուճուր սենյակ, իսկի գուգարան չկար, բակում մի հատ ընդհանուր գուգարան կար, մի հատ քրչ էին կախել վրեն, չգիտես՝ քոնն ա, թե քո հարևանինն ա: Հանկարծ գնաս տենաս հարևանը մեջն ա: Ամուսինս պատմում էր, որ իրանք Քեսաբում ամեն ինչ ունեցել են, թողել եկել են, իսկ էստեղ՝ սով: Սկզբից քաղաք չեն եկել, Սևան են եղել, սովի պատճառով հետո եկել են էս Մալաթիա: Հավկյոր հիվանդություն կա, ես չգիտեմ, որ կուրանում ես, մթան մեջ չես տեսնում: Հավկյոր են եղել: Շատ վատ են ապրել, իրանք սով են տեսել: Բայց մենք նեղություն չենք տեսել:

ՀԱՐՑ — Ե՛րբ սկսվեցին էս թաղում փոխվել, փան ներսում ջուր եղավ:

Մ.Պ. — [19]60-ից հետո սկսեց բարելավվել: Սկսեցին տուն առնել, սարքել, ճաքածը սվաղել: Էս Դավմայի այգիներն էին: Սաղ էդ կողմերը բաղեր էր, այգիներ էր, կովեր էին արածացնում մեջը: Աղորեջանցիները Մասիսից էշով գալիս էին, էշը կապում էին ըտեղ, ապրանք էին բերում: Պամիդոր, դդում: Նստում էին մեր պատի տակը՝ դաբաաաաղ, դաբաաաղ...դաբաղ դդում ա:

Հետո ամեն մարդ իրա հայաթը սարքեց, իրա տունը կառուցեց: Աշխատում էին արդեն: Մենք էլ ռեմոնտ-մոնտնտ արեցինք, կուխնի-մուխնի, մի կերպ մեզ հավաքեցինք: Ես տրիկոտաժում էի աշխատում, ամուսինս արմատուրչիկ էր: Մի օր գործի չէր գնացել, իրան տվել էին ազատագրկում մեկ օրով, հետո էլ երեք օրով տարել էին, որպես բանվոր աշխատացնելու: Գազոններ էին սարքում կոնյակի գործարանի մոտերքը:

Ամուսինս շատ ուժեղ արմատուրչիկ էր: Միուրը որ կա, Արովյանի թևին, Ճայը, էն ամուսինս ա կապել: Առաջ իրան ընդե նկարեցին, բայց ինքը շատ ճարտար լեզու չուներ, խելոք, աշխատող մարդ էր: Եղեռնի հուշահամալիրի լրիվ արմատուրան էլ ա ամուսինս կապել: Իրեք տարի քաշեց մինչև էտի սարքին: Ես եթե երկրորդ ամեն էի ըլնում, իրան պերերիվ էի տանում: Ուտե-լիքը տանում էի, ընդեից գնում էի գործի: Ինքը մինչև ժամը վեցը աշխատում էր, հետո գալիս էին տուն: Հետո իրանց ընդե շատ ուտելիքներ էին բերում: Դեմիրճյանը՝ ղեկավարությունը: Կաշկայով բերում թափում էին: Մեր թագավորը Դեմիրճյանն էր: Կաշկայով պիվա էր բերում էդ բանվորների համար, որ խմեին, ուտելիք էր բերում: Ի՛նչ մարդ էր, այ էդ ա ղեկավարը: Էդ ա: Գալիս էր բանվորներին տեսնում էր ով ինչ ա ուտում, ով չի ուտում. Մարոժ-նին բերում ա, Էնի բերում ա, ինչ ես ուզում ըլի, ղեկավարը ըտենց պիտի ըլի:

ՀԱՐՑ — *Դուք էն ժամանակ ի՞նչ գիտեիք ցեղասպանության, եղեռնի մասին:*

Մ.Պ. — Ոչ մի բան: Գիտենք որ հայերին կոտորել են: Իմ պապս ասում էր 15 թվին մեզի հանեցին աքսոր տարան, հերս մնացել էր, էկա տեսա հորս գլուխը ցախերի մեջը վառած էր: Հա, Քեսաբ ա եղել, ասում ա սաղին դրել են ցախերի վրա, վառել են:

Մարիա Պետրոսյանը դստեր՝ մեկ տարեկան Էլիզի հետ 1978թ

Գնացի տրիկոտաժի ֆաբրիկա, դիմում տվի, մտա աշխատանքի: Ես զինգերով կարել գիտեի տունը, ընդե ավերվոկ էր, իրեք օր մնացի վարպետի մոտը, ընձի տվին մեքենա: Էն վախտ աշխատողների համար խնդրում էին: Էս թաղամասում իրեք հատ գործարան կար՝ մետաքսը, լիմոնադի գործարանը, տրիկոտաժը: Առավոտ մի հատ սիգնալ ա տալի, էտի ժամն ա, պիտի հեղնես գնաս: Իրիկունն էլ սիգնալ ա տալի, պիտի անջատես, թողնես գաս: Հենց սիգնալը տալիս էր, արդեն վազում էինք: Պերերիվի համար ընդեղ ճաշարան կար, բայց մենք տնից էինք տանում: Ճաշարան տղամարդիկ էին հիմնականում գնում: Սպաս էր, բորշ: Էդ ճաշերից մենք չգիտեինք էփել: Հետո ինչի մի ժամ պիտի կանգնենք հերթի: Հենա մեր տոպրակը կբացենք,

վռագ-վռագ կուտենք, էլի կգանք կաշխատենք: Էն անգլյալ մարդիկ են կանգնում են ընդե, լիմոնադ ա, մի հատ սմետան ա, կեսն էլ մեջն են թողում: Տսից սարքեք, կերեք, էլի:

Ես էրկու տեղ էի աշխատում: Մի հատ ընդեղ էի աշխատում, մի հատ էլ հիվանդանոցն էի աշխատում: Հասցնում էի: Տան գործ՝ էն վախտ ինչ տուն կար, ոչ մերել կար, ոչ շուշեղեն կար: Տրիկոտաժում լավ էր, ընդեղից կարայինք կտոր բերենք: Տալիս էին հատուկ պահեստը, ավելացում էին բերում, ով տենում ա կարա փողը նաղդ տա, տալիս ա, ով չունի փող՝ չի տալի: Ես էլ միշտ զապաս փող էի պահում, հենց Աշոտը, էդ Աշոտի անունն էլ գրած ա եկեղեցու վերևը, կոլոտ Աշոտ, որ բարձրանաք՝ կտեսնեք, մեր պահեստապետն էր, հենց տեսա՝ կասի էսքան ապրանք կա, ով փող ունի, թող գա տանի: Էժան էր տալի: Տանն արդեն ավերվելով կարի մեքենա ունեի: Բերում էինք կտորը, տունը կարում էին գիշերով, էտի վախենալու էր շատ: Գիշերները հեղնում կարում էի, դա արգելված էր: Եթե մեկը գար բռներ, որ դու տունը գործ ես անում... դուրը ներսից կողպում էինք, որ եթե մեկը դուրը ծեծեր, պիտի ավերվոյր անջատեի, կտորը պահեի, նոր դուրը բացեի: Կարում էի ու ծախում: Տրուսիկ, վաղալագկա, ներքին շորեր: Տրիկոտաժից տարբեր շորեր: Գյուղը փոխանակում էինք անում, չորս հատ հարսներ ունեինք, տալիս էի, իրանք ծախում էին, ես չէի տանում ծախում: Ուզող կար, մի քիչ էլ էժան իրան էի տալիս: Փոխանակում էինք անում՝ ուտելիք: Ուտիլ էլ կար: Ուտիլը տրիկոտաժից մնացորդներն ա, էս չափսի կտորիկներ, կարճ ասած՝ զիբիլ: Էդ զիբիլը մեզ ծախում էին շատ էժան: Էդ զիբիլից թնրաջաք՝ բռնիչներ էի կարում, փոքրիկների տրուսիկներ: Էդ զիբիլից մենք արդյունք էինք ստանում: Ես էրկու սմենով էի աշխատում, բայց մեր ցեխի պետը լավ աշխատողներին մեկ-մեկ գիշերային սմենի էլ էր կանչում: Շատ եմ գնացել: Էտի փափախ գործ էր, ոչ մեկ չէր իմանում: Փողը մեզ նաղդով էին տալիս: Թե չէ 70 ուրվի էր մեր աշխատավարձը, դրանով ի՞նչ կարայիր անել, ոչ մի բան չէիր կարա անես: Թեթև արդյունաբերություն էր մերը, ծանր արդյունաբերություն չէր: Բայց էն վախտը, փողը փոխվելուց առաջ, էժան էր, միսը՝ 140, էսի-էնի, յուղը՝ 250, հետո Խրուշչովը բարձրացրեց: Թաղեմ իրա խոզ գլուխը, յուղը բարձրացրեց, ասեց ժամանակավոր, էն էլ մնաց:

Ըստե որ ապրում էինք, մի հատ տեղ էլ չկար զբոսանքի: Մի հատ ըստե կիսնոյի ակումբ կար, սադի մեջը, որ քանդեցին: Մեր գործկոմի դիմացը: Ամիսը

մի անգամ, երկու անգամ կինո էինք գնում: Հնդկական էր, եսիմ ինչ էր: Ռաչ Կապուրն էր սաղ օրը կինոների վրա:

ՀԱՐՑ — Էս թաղամասում ու՞մ հետ էիք շփվում:

Մ.Պ. — Առաջ մեկ-մեկ հավաքվում էինք, հանդիպում էինք: Ամեն մեկը մի տեղից, մեկը Իջևանից, մեկը եսիմ որտեղից: Ես ապարանցի հարևան ունեմ, ավելի լավ հարևանություն եմ անում հետները, քանց թե քեսաքցիների: Տարբերություն չկա մեզ, մարդը մնում ա մարդ: Հետո ես էս թաղամասում շատ հիվանդ էի ունենում, գնում էի սրսկումներ էի անում: Հա, հիվանդանոցում հավաքվում էինք, մենք ըստեղ քյուֆթա էինք սարքում, թաքուլե էինք սարքում, ուտում էինք: Թաքուլեի մանր բլդուրը մի 15 թոպե տոմատաջրով թրջոց ես պահում, սոխը փրթում ես, մի երկու հատ էլ նանա, պոմիդոր, գդալով խառնում ես, ձեթը, լիմոն ես քամում, աղ: Մենակ աղ, սև, կարմիր բիբար չենք քցում: Մենք որ խիսկալի էինք սարքում, անպայման պերաշկի էլ էինք սարքում: Հարիսա էինք սարքում, քշերը դնում էինք, էփում էինք մինչև առավոտ, տոլմա էինք էփում: Թոնդիր ունեիք: Տոլման մսով էլ կա, ընենց էլ կա: Պասուց էլ ենք անում: Մսով տոլման անպայման տավարի միս պիտի ըլնի: Մի բաժակ բրինձ, մի կիլո աղացած տավարի միս, հետո երկու դաստա պետրուշկա, առատ, մի կիլո սոխ պիտի աղաս, ոչ թե փրթես, այլ աղաս, լցնես մեջը: Հետո մի բանկա էլ լեչո ես լցնում միջուկի մեջ, սև բիբար, քիմիոն, կարմիր բիբար, լցնես, լավ շաղես, յուղն էլ առատ դնես, նստես փաթաթես: Փաթաթում ես խաղողի թփով, քալամով, բադրջանի, բիբարի մեջ ես լցնում: Եթե ոսկորոտ միս ես ունենում, դնում ես կաստրոլկի տակը: Հետո բադրջանը, բիբարը շարում ես, մի գլուխ էլ սխտորը լավ լվանում ես, դնում ես կաստրոլկի տակը, հետո շարում ես՝ բադրջանով, բիբարով, քյալամով, թփով, ափսեով ծածկում ես, վրեն էլ քար ես դնում: Երբ որ էփվում ա, էդ քարը հանում ես արդեն, որ ափսեն բարձրանա, մնացած գոլորշին ինքը քաշի մեջը: Հետո էդ էլ ես հանում, դափախը փակում ես, թողում ես մի 10-20 թոպե հանգստանա, որ տոլման չփշրվի: Որ ջուրը քաշում ա, վերջում էլ լիմոնի աղ ես դնում: Եթե քյալամով ես առանձին անում, կարաս հասած լոլիկները մի քիչ լիսկես, լցնես քյալամի վրա, դնես էփի: Պասուց տոլմեն էլ լոբի խաշես, սիսեռ խաշես, ոսպ խաշես, դրանք բոլորը ճգնես, դնես մեջը: Դրանք նախապես թրջում ես, խաշում ես: Լոբին պիտի ջուրը երկու-իրեք անգամ թափես, որ գազերը դուրս գա:

ՀԱՐՑ — *Տոների մասին կայսրմեք: Օրինակ՝ Նոր տարին ինչպե՞ս էիք նշում:*

Մ.Պ. — Ընդեղ չեմ հիշում ոնց էինք տոնում: Ընդեղ հերս ֆրանսիական զինվոր էր, ամեն նոր տարուն մեզի նստացնում էին սամալյոտ, տանում ֆոռցնում, բերում էին: Էտի Նոր տարի եղավ: Իսկ ըստեղ որ էկանք, էդ 31- ի գիշերը ճաշ էփեցինք, կերանք, քնանք: Խաշլաման մսով, կարտոշկայով իրիկունը էփել ենք, կերել ենք: Էն վախտը ժամը իննից հետո քնում էինք: Ճաշին երգում էին, կենացներ էին խմում, երեխեքի հետ: Մենք արդեն տասը հոգի էինք, մենք մեզնով մի խնջույքի մարդ էինք: Առավոտն էլ խաշն են սարքել, սխտորով, փրթել, կերել ենք: Էն վախտ ու՛ր էր տոնածառ: Գլուղում էլ չկար, դպրոցում չկար, ոչ մեկ չունեի: Էն վախտ Լիբանանում մերը Նոր տարին չէր, Քրիստոսի ծնունդն էր: Գնում էինք եկեղեցի, խաչը ջուրն էր գնում, էդ ջրից բերում լվացվում էինք, տեր հայրի ձեռքն էինք համբուրում: Որ էկանք էստեղ, եկեղեցին երկու տարի փակ էր, երրորդ տարին նոր բացեցին: Մայր տաճարը: Սուրբ Ծնունդին գնացինք՝ եկեղեցում էլ տոնածառ չկար: Երբ որ ամուսնացա էկա ըստեղ, ես տոնածառ չունեի, բայց տոնածառ ունեցողը ուներ: Առաջին անգամ տոնածառ ունեցա, երբ որ աղջիկս ծնվեց: Դրանից առաջ առնում եմ ու՛մ համար, կեսրարի՛ս համար: Բայց տունը զարդարում էի: Մաքրում լվանում էինք ինչ որ ունեինք, կուկլաներ-մուկլաներ, պատերին նկար դնում էինք:

Ժակետներ էի գործում, Նոր տարուն տալիս էի նվեր ախպորս երեխեքին: Էնպես շատ հարևանների տուն չէինք գնում: Ու՛մ տունը գնայիր՝ Ոսկիենց տունը հարյուր հոգի կային, էս Մուսենց տունը քառասուն հոգի են: Հետո արդեն լավ պատրաստություն էինք անում: Փախլավան, իշլի քյուֆթան, հետո պկեղ էինք սարքում հացով: Խմորը բացում էինք, ձեթով, քեսաբական կծու հաց էինք սարքում: Խմորը բացում ենք ձեթով, շուրմա էինք դնում: Շուրման յուրահատուկ համեմունք ա, շատ անուշ հոտ ա գալի: Խմորը ոլորում ես, սմսում և շուրմա ես դնում մեջը: Օխլավով որ փաթաթում ես, մի քիչ թույլ էս փաթաթում: Էտի պատրաստում էինք ամեն տոներին: Փախլավան մինչև հիմա անում եմ, քառասուն շերտ ունի: Խմորը շաաաատ բարակ բացում եմ, էդ սինիի մեջ մի շերտը յուղ ենք դնում, մի շերտը ընկույզ, յուղ-ընկույզ և էդպես շարունակ: Պոպոքի մեջ պիտի դարչին, մեխակ շատ լցնես, որ արոմատը համով ըլի: Կարող ենք էդ կտրել փոքր ձևով, մենք քյուֆթան էլ ենք փոքր անում:

Մարիա Պետրոսյանը դստեր՝ Էլիզի հետ

Գյուղում անում էիք Զատիկ, Ծաղկազարդ։ Ձուն ներկում էինք սոխի կլեպով։ Ձվակռիվ էինք անում։ Ախպերս յաշիկը դնում էր ոտի տակը, նստում էր՝ եկեք։ Հավաքվում էինք իրա շուրջ։

ՀԱՐՑ — Կարո՞ղ է հիշեք, թե գյուղում փոքր տարիքում ինչ խաղեր էիք խաղում։

Մ.Պ. — Ես՝ ոչ մի խաղ, ամենքս մեր տան գործով։ Աշխատանքը շատ ծանր էր։ Բայց երեխեքը խաղում էին։ Էշ փախցնոցի, դայիշ էին խաղում, գյուլիկ էին խաղում, գունավոր շարիկները, հուլը՝ էս որ ֆռոցնում են, իրեք ախպերներս էլ խաղում էին։ Աղջիկները չէինք խաղում, չէր թողում մաման։ Աղջիկն իրավունք չունի դուրսը։ Ես ձեռագործ էի անում։ Ես նստում թաշկինակ էի գործում։ Բարձեր սիրուն։ Մեզ համար, օժիտի համար։ Բայց նաև վաճառում էինք։ Մաման ասում էր աղջիկը տան գործ պիտի անի։ Լվացք էինք անում, արդուկ էինք անում։ Մաման ամբողջ օրը հողամասն էր, պապան դաշտն էր, պապիկս էլ օջախի մոտը փոս էր սարքում, կարտոլ էր խորովում։ Մենք առաջի տարին որ էկանք, վայենսնի չաստը բերեց թել բաժանեց, հետո հեղուն բաժանեց, զինվորների համար ժիլետ գործեցինք։ Ցուրտ ա, ժիլետ չունեն

գինվորները հագնեն տակիցը: Բերին տուն-տուն բաժանին: Իսկ գյուղի պառավներին ասին դուք նասկի պիտի գործեք: Մենք ժիլետ էինք գործում, օրը երկու հատ ժիլետ հանում էինք: Թելը բերում էին, շյուղերը բերում էին, ամբողջ քշեր-ցերեկ մինչև երկուսը նստած գործում էինք: Շաբաթը մի անգամ գալիս տանում էին, ասում էին «օչեն խարաշո»: Ռուսական չաստ էր, մեր տան մոտ էր: Հիմի էլ կա մեր տան մոտ Էջմիածնի չաստը:

ՀԱՐՑ — *Դպրոցական տարիքում:*

Մ.Պ. — Հա:

ՀԱՐՑ — *Բա դասերը ե՞րբ էիք հասցնում:*

Մ.Պ. — Ամաասն, դաս ա էլի, խոմ պրաֆեսոր չէինք դառնալու: Ասում ի էթամ խոտ բերեմ կովի համար, ընկեր Խաչատրյան, ասում էր գնա: Պարսիկները կային, պարսկահայերն էլի, նրանք սավսեմ ուրիշ էին խոսում, մուսալեոցիներ կար, սավսեմ ուրիշ էին խոսում: Էդ գյուղում մենակ մենք էինք սիրիացի: Դպրոց սկզբում ըստեղի ֆորմաններով էինք գնում, մաշվավ, սովորական շորով էինք գնում: Բոլորն էլ սովորական հագուստով էին գնում: Մենակ վզկապն էինք կարմիր կապում:

ՀԱՐՑ — *Այսինքն պիտե՞ր եք եղել:*

Մ.Պ. — Չէ:

ՀԱՐՑ — *Ձեզ հանդիսավոր պայմաններում պիտե՞ր չե՞ն ընդունել, երդում չե՞ք տվել:*

Մ.Պ. — Չէ:

ՀԱՐՑ — *Այդ դեպքում վզկապ ինչու՞ էիք կապում:*

Մ.Պ. — Ես շա՛տ գիտեմ, դպրոցում բոլորը կապել էին, ասին դուք էլ պիտի կապեք: Ոչ մի ուրիշ բան չկար: Դամասկոսում ըստ տարիքի կար ծիլ, կոկոն, ծաղիկ: Ծիլը երեք-չորս տարեկանն էր, կոկոնը՝ հինգ-վեց, ծաղիկն էլ դպրոցահասակ մինչև որ հասնի առաջին դասարան: Իսկ ըստեղ ոչ մի բան էլ չկար, մանկապարտեզ էլ չկար: Մինչև յոթերորդ գնացել եմ գյուղի դպրոցը, հետո գնացել եմ Էջմիածին, ընդեղ տասը ավարտել եմ, մնացել եմ դուրսը:

ՀԱՐՑ — *Կոմերիտական չե՞ք եղել:*

Մ.Պ. — Կոմերիտական մոնետա ի՞նչ անես, չէ մի չէ պարտիական: Դպրոցում եղանք, հետո դուրս էկանք: Համ էլ փող պիտի տայինք: Կոմերիտմիության համար փող էին հավաքում: Մենք չէինք ուզում:

ՀԱՐՑ — *Դպրոցում ռուսերեն սովորում էիք:*

Մ.Պ. — Հա: Ոչինչ, լավ էր: Տակից դուրս կգամ: Խոսալով՝ չէ:

ՀԱՐՑ — *Տիկին Մարիա, օրինակ՝ սովեթի ժամանակ շատ ընդունված էր, որ գնում էին ծով, հանգստի: Ասենք՝ գնում էին Մոնի, Անապա:*

Մ.Պ. — Հա, գնացել եմ Պիցունդա: Գագրա ենք շատ գնացել: Տալս ընդեղ էր: Ընդեղ աշխատանքի տեղ էին ճարել, գնացել էին: Մենք էլ տարին մի երկու անգամ գնում էինք: Նստում էինք ծովափին, լողանում էինք խալաթով, հեղնում գալիս էինք տուն: Լողալ չգիտեինք: Էդ 78-79 թվերին էր: Պոյեզով էինք գնում, իրիկուն նստում էինք, առավոտ հասնում էինք: Մեզ դիմավորում էին: Մոտիկ էր ծովը: Հայաստանի մեջ Բյուրական եմ շատ գնացել: Մոր ու մանկան հանգստի տուն կար: Լավ աշխատողներին գործարանը պուտյովկա էին տալիս: Ընձի երկու անգամ Ջերմուկ էին տվել ձրի, գնացել եմ ընդե բուժման, վանսաներ եմ ընդունել: Ցեխի վարիչը ասում էր պուտյովկան կստանաս, կեթաս:

ՀԱՐՑ — *Ձեր ցեխում միայն կանա՞յք էին աշխատում, թե՞ տղամարդիկ էլ կային:*

Մ.Պ. — Տամարդիկ էլեկտրիկներն էին, մեխանիկներն էին:

ՀԱՐՑ — *Իսկ ձեր ցեխում քանի՞ կին էիք:*

Մ.Պ. — Չորսը կանվեյեր կար, ամեն մի կանվեյերը՝ քսան հոգի: Հետո երկրորդ հարկը կար, բուրդ էին կարում, մերը տրիկոտաժի բաժին էր, հետո տպարանի ցեխ կար, բոլորը կանայք էին: Մարդ կար քիչ ա կարում: Ես վաղալազկա էի կարում, մանավանդ 90 քանի թվերին մենակ վաղալազկա էի կարում, ինձ մոտ լավ էր ստացվում: Ասում ին՝ դու քշեր-ցերեկ վաղալազկա կարի: Ասում էին բրիգադիրներին Մարիայի թելը չպակասի, Մարիայի մեքենան չխարաբի: Մարիան իրավունք չունի կանգնելու: Ամեն ամիս պրեմիա ունեի: 30 ուրլի, 20 ուրլի: Նվեր էին տալի, խրուստալից վազ էին տալի: Մարզանք էինք անում գործի վախտ: Գալիս էր Զատիկյանը, մարզանք էինք անում կայնած տեղը, մեքենան անջատում էինք, անում էինք ու նստում:

Զատիկյան Վահանը⁶⁶, որ սպանեցին, էն վախտ ֆիզկուլտ ինստիտուտն էր սովորում: Գործարան գալիս էր որպես ֆիզկուլտի դասատու: Գալիս էր մարզանք էր տալիս: Պերերիվից որ գալիս ես, մի քիչ աշխատում ես, ժամը երկուսի կողմերը գալի, մարզանքն անում էինք, ու գնում էր: Լավ մարդ էր Վահանը, գլուխը կերան, տղեքի գլուխն էլ կերան: Տղեքն էլ մահացան, ինքն էլ մահացավ: Էս վերջում էլ իրա ախպերը մահացավ:

ՀԱՐՑ — Մարզանքից բացի ձեզ հայրուկ անունդ չէի՞նք տալիս:

Մ.Պ. — Չէ, մի հատ ջուր էին բերել, գազիբովնի սառը ջուր, էդքան բան: Տնից մենք էլ մուրաբա էինք տանում, խառնում էինք ջրին, խմում էինք: Բժշկուհի ունեինք: Որ տաքություն ես ունենում, հիվանդ ես: Տարին մի անգամ գալիս էին ստուգողներ, անալիզ էին վերցնում, գալիս էին նստած տեղներս բուժքույրերը բամբակով, բանով: Լիմոնադի գործարանում վաքշե պարտադիր էր: Ընդեղ սեզոնային կար, գնում էինք, շշերը մեր ձեռքով էինք լցնում, Ցեհա-ի համար փայլուն թղթերով փաթաթում էինք էդ շշերի բերանները: Հետո ստուգում էինք, նայում էիք, որը փչացած ա, հանում էիք, դատարկում էին, ուրիշ շիշ էին լցնում: Էտի 1959թ. էր: Պուճուր ցելս էր, կողքն էլ ջերմուկն էր: Լիմոնը մաքրում էին, կլեպը լցնում էին մեծ ամանների մեջ, մեջը սպիրտ էին լցնում, բերանը փակում էին: Էտի պիտի մի տարի մնա, որ լիմոնի համը դուրս գա: Իսկ էդ մաքրած միջուկը կողքը պուճուր բուտկա կար, ծախում էին, ես էլ էի առնում: Բերում փրթում էի, լցնում էի բանկայի մեջը, պեստկը լցնում էի, ուտում էինք: Լիմոնադը նաև սերկելիլից, թարխունից էին սարքում: Թարխունը լցնում էին մեկեժ բոչկանների մեջը, հետո ընենց փիս հոտ էր գալի, էդ թարխունը որ հանում, վանում էինք, կվաս էին սարքում: Սպիտակ գորտը բերում քցում էին էդ ամանի մեջը, ոտերը սենց արած լողում ա, կվասը տանում ծախում էին: Գորտը քցում էին, որ հասունանա կվասը: Ես երկու սեզոն աշխատեցի ըտեղ: Սեզոնային էր: Ցեհա-ինը սիրուն, փայլուն թղթերով էին փաթաթում: Էն հասարակն էլ խանութներին էին տալիս: Օրական մեզ կես լիտրանոց սիրուպ էր տալիս: Էն լավերից, ասենք՝ լիմոնի սուկը, տանձի սուկը:

⁶⁶ Վահան Մյասնիկի Զատիկյան (1956-1999), ըմբշամարտի մարզիչ, ՀՀ վաստակավոր մարզիչ: Ղարաբաղյան պատերազմի մասնակից, «Մալաթիա» կամավորական ջոկատի հիմնադիր-հրամանատար:

Մարիա Պետրոսյանը տրիկոտաժի գործարանում

Տրիկոտաժի գործարանից ինձ կրճատեցին 1992 թվին, թոշակառուներին հանեցին: Խառնվավ արդեն, մեքենաները գողցան, քարուքանդ էղան, ես էլ էկա ընդունվեցի հիվանդանոցի ծնարանը, ընկերուհիս՝ Օֆիկը, ըտե ավագ քույր էր: Արդեն դիպում ունեի բուժքրոջ: Սպասում էինք որ մի ծնունդ գա, որ մի բան փախցնենք, աշխատանքի բնույթն ա: 2001 թվին աղջկաս հարսանիքը պըտի լիներ, ասի մի ամիս արձակուրդ տվեք աղջկաս ճամփեմ հետո գամ, չհամաձայնվան: Ես էլ դիմում գրեցի հեղա:

ՀԱՐՑ — *Իսկ որ ասում եք սպասում էինք մի ծննդկան գա, որ մի բան պոկենք, էդ գումարի տեսքո՞վ էին տրալիս, թե որևէ քացր:*

Մ.Պ. — Չէ, խիստ էր, ուղղակի բժշկին պիտի փողը տար, նայած բժիշկը ինչքան ա առնում, տասը տոկոսը մերն ա: Եթե 100 ռուբլի տա՝ տաս տոկոսը մերն ա: Մենք երկու քույր, երկու սանիտարկա ենք՝ չորսով էինք, երկու հատ էլ բժիշկ՝ վեց հոգով: Էդ գումարը բաժանում էինք:

ՀԱՐՑ — *Իսկ սովերի ժամանակ լինու՞մ էր, որ ասենք՝ փողով խնդրեն ձեր ուրելիքից սարքեք, վճարեին: Ասենք դու լավ իշլի ես սարքում, պատվեր ես ընդունում, սովերի վախար կա՞ր:*

Մ.Պ. — Չեմ հիշում ես: Չէ, սովետի վախտը կբռնեին քեզ:

ՀԱՐՑ — *Ձեր անունը Մարիա է: Ինչու՞ են Մարիա դրել, տատիկի անու՞նն էր:*

Մ.Պ. — Չէ, ծնվել եմ օգոստոսի 18-ին: Օգոստոսին Մարամ Աստվածածնի տոնն է: Պապաս Ֆրանսիայից նամակ էր գրել՝ Միլիատորիա դրեք: Պապայիս գեներալի աղջկա անունը Միլիատորիա ա եղել: Աննա, աղջկա անունը ըսենց կոնեն: Մամս ասել ա ես աղջկա անունը էդքան երկար չեմ կարա կանչեմ: Ծնվել ա Մարիամ Աստվածածնին, տարել են եկեղեցի, անունը Մարիա ա:

ՀԱՐՑ — *Իսկ Հայաստան գալուց հետո առիթ եղե՞լ է Սիրիա գնալու:*

Մ.Պ. — Այո, Քեսաբ եմ գնացել 2002 թիվ, փետեն մեզ տարավ իրա ախպոր հարսանիքին (նկարում պատկերված է հատված հարսանիքից):

Մարիա Պետրոսյանը ամուսնու հետ Քեսաբում 2002թ:
Ներգաղթից 55 տարի հետո առաջին անգամ Սիրիայում:

Դուստրը՝ Էլիզան է պատմում.

Դու ասա ինչի՞ չէիր կարում գնալիր: Չէր թույլատրվում, սովետի ժամանակ իրանց չէր թույլատրվում, որ իրանք գնալին Սիրիա: Անկախացումից հետո ես էլ ամուսնացա, ամուսինս սիրիահայ ա, արմատներով էլի քեսաբցի: Մեր ամուսնությունից հետո մամայիս և պապայիս մենք տարանք Քեսաբ: Հիշում եմ կարոտով էր պապաս հիշում, ինքը 17 տարեկան ա եղել, որ եկել ա: Մի

օր արթնացանք տեսանք, որ մեր պապան չկա: Ուրեմն, առավոտ շուտ արթնացել և ու մանուկ ժամանակվա իրա քայլած տեղերով գնացել-հասել և Ղարադորանի կողմերը՝ հոգեպես շատ բավարարված: Ու էկավ ասեց ես քայլում եմ իմ քայլած տեղերով: Շատ կարոտով, պապաս դա մի այլ կերպ էր ընկալում: Մամաս փոքր և եղել, շատ չէր կարոտում, բայց պապաս միշտ մտքով Քեսաբում էր: Իմ անունն էլ դրել են տատիկիս անունը:

Մ.Պ. — Հա, կեսուրիս անունը՝ Եղիսաբեթ:

Էլիզա. Նույն ձև, ինչպես որ Պետրճիկյանն էին դժվարանում գրել, ըստնց էլ միշտ Եղիսաբեթն են դժվարանում գրել: Մեկ Եղիսապետ են ասում, մեկ կարճ ձևով Եղսիկ: Ես միշտ դրանից նեղվում էի: Մի օր էլ համալսարանում մի դասախոս ասեց՝ Եղիսաբեթ, Եղիսաբեթ, արի գրենք Էլիզաբեթ, ու ըստնց խոսակցական մնաց Էլիզը՝ կրճատ ձևով: Բայց ձեր ասած Եղսիկ տարբերակը մնաց, թաղում իմ դասընկերներն ինձ Եղսիկ գիտեն: Եթե իրանց ասես Էլիզա՝ իրանք չգիտեն: Աշխատավայրում էլ Եղիսաբեթը չգիտեն: Մի տարիքային շրջան և գալիս, նեղվում ես անունիցդ, որ սխալ են հնչեցնում: Ուզում էի փոխելի, բայց քանի որ իմ ծնողների միակ զավակն էի, չէի ուզում պապայիս նեղացրած լինելի, որոշեցի չփոխել:

ՀԱՐՑ — Իսկ ձեր նախնիների՝ պապերի պատմությունը գիտե՞ք, տիկին Մարիա, միշտ Քեսաբո՞ւմ են ապրել:

Մ.Պ. — Պապս՝ Պետրճիկյան Ղազար, Քեսաբում և ապրել: Ինքը գյուղից գնացել և քաղաք, ապրանք և բերել, Քեսաբում առևտուր և արել: Լաթաքիայից գնում էր ապրանք էր առնում: Իսկ հորեխալերս եղել դպրոցի դիրեկտոր: Մովսես և անունը՝ Պետրճիկյան, հորեղբորս կինը եղել և կիթառի ուսուցչուհի, կիթառով էրեխեքին դասավանդել և, ունի իրեք տղա՝ Պետրոս, Ղազար, Արա՝ Կանադայի տղեն: Մի հատ քույր են ունեցել, մահացել և: Էն տարի որ գնացի Քեսաբ, էդ տարի ծանոթացա իրանց հետը: Լավ էր, որ գնացինք: Դե պապան շուտ և դուրս էկել Քեսաբից, կապեր չենք ունեցել:

ԼԻԴԱ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երևան

Ընդհանուր ծրագիր՝ 20-րդ դարի Հայաստանի բանավոր պատմությունների հավաքագրում և հանրայնացում

Հարցագրույցի կարգավիճակ՝ բաց հանրային

Ջրուցակցի անուն՝ Լիդա Կարապետյան

Ծննդյան թիվ՝ 1937թ.

Ջրուցավարի անուն՝ Սյուզաննա Բոշյան

Ջրույցի տևողությունը՝

Հարցագրույցի վայր՝ զրուցակցի տուն, Երևան

Ջրույցի ամսաթիվ՝ 11.09.2019

Ջրույցի լեզուն՝ հայերեն,

Վերծանողի անուն՝ Սյուզաննա Բոշյան

Վերծանության ամսաթիվ՝ 15-21.09.2019

Ընդհանուր տեղեկություններ. Հարցագրույցը իրականացվել է պատմողի տանը՝ 11.09.2019-ին: Հարցագրույցի ձայնագրության միայն առողիտ տարբերակ կա, վիդեո չի արվել: Ձայնագրության սղագրությանը կից ներկայացնում եմ նաև որոշ լուսանկարներ:

Վերծանողի դիտարկում

Պատմողը շատ պթափ էր խոսում, ձայնագրությունը լավ լսվում է:

Ջրուցակցի կենսագրական տվյալներ

Պատմողը 83 տարեկան է, չամուսնացած, ապրում է իր 1 սենյականոց բնակարանում՝ միայնակ: Ծնողների հետ ներգաղթել է Իրանից: 1949-1955թթ. ծնողների հետ աքսորված է եղել Ալթայի երկրամաս: Ճարտարապետ է, երկար տարիներ ներառված է եղել ճարտարապետական նախագծերում, այժմ թոշակառու է:

Պատմության հիմնական բովանդակությունը. 1946թ. Թավրիզից Հայաստան ներգաղթելու, աքսորվելու, աքսորավայրի դպրոցական կրթության, այլ աքսորյալների հետ շփումների, աքսորավայրից միայնակ վերադառնալու, Երևանում մասնագիտական կրթություն ստանալու մասին: Պատմողը շատ էմոցիոնալ է ներկայացնում իր համար առավել նշանավոր դրվագները՝ աքսորումը, առաջին անգամ դասական երաժշտություն լսելը, կոմսոմոլից հրաժարվելը և այլն:

Ուղեկցող նյութեր. Հարցագրույցի ձայնագրություն, լուսանկարներ՝ բանասացի լուսանկար, աքսորի տարիների լուսանկարներ, բանասացի մոր գործած սփռոցի լուսանկարը:

Լիդա Կարապետյանի լուսանկարն արվել է իր մեկ սենյականոց բնակարանի ճաշասենյակում, հարցազրույցի ավարտից հետո: Պատին փակցված նկարը Լիդայի ձեռքի աշխատանքն է, որ ժամանակին գնահատանքի է արժանացել ճարտարապետ Զիմ Թորոպյանի կողմից ու որի խորհրդով աղջկը հետագայում ճարտարապետական կրթություն է ստացել:

— Իմ անունը Լիդա Կարապետյան է, ես 82 տարեկան եմ: Լիդա Հայկի Կարապետյան: 1946 թվին մենք Պարսկաստանից եկանք Հայաստան, սարքեցինք մեր սեփական օջախը, որտեղ մենք էլ օջախը չունեինք: Մերոնք վանեցինք էին, թուրքական էլ բաների ժամանակ⁶⁷ տարբեր ճանապարհներով

⁶⁷ Նկատի ունի Հայոց ցեղասպանության ընթացքում 1915թ. Վան քաղաքի և շրջակա գյուղական բնակչության արտագաղթը: Վանի բնակչության մի մասը 1915թ. անցել էր Պարսկաստան:

Էկել էին, իրար գթել էին, ուզում էին իրանց օջախը ունենան՝ մայրիկս ու հայրիկս: Ես էդ ժամանակ սովորում էի 5-րդ դասարանում, գնացի Շեվչենկոյի դպրոց:

Լիդա Կարապետյանը Սիբիրում դպրոց հաճախելու առաջին կամ երկրորդ տարում:

1949 թվին, հունվարի 13-ին գիշերով եկան և միանգամից ստիպեցին, որ հավաքենք մեր ամենաանհրաժեշտ բաները և մեզ աքստ... Չեն ասում աքսորում են՝ տեղափոխում են: Էմ-վե-դե-ի աշխատողներ էին, սալդատների⁶⁸ հետ: Ուրեմն, գիշերվա 2-ն էր, հայրիկս տանը չէր, նա էդ ժամանակ յուվիլիո⁶⁹ էր աշխատում՝ փորագրիչ էր, բայց փողը չէր հերիքում: Շատ վատ էինք ապրում էդ ժամանակ, Պարսկաստանից հետո ահավոր էր վիճակներս, դրա համար

⁶⁸ Զինվորականների:

⁶⁹ Ոսկերիչ, արծաթագործ:

գիշերով ինքը պահակություն էր անում ֆեզետում⁷⁰: Ուրեմը դրանք միանգամից բղավեցին թե՛ ու՛ր ա Ձեր ամուսինը: Ինձանից փոքր եղբայրս ասեց՝ «Ես գիդեմ պապաս որտեղ ա, գնա՛մ բերեմ»: Ասեց «Արի միասին գնանք բերենք»: Դու մի ասա մեր մասին ինչ-որ բաներ են ասել, որ հայրս դաշնակցական ա, խումբ ունի ու գիշերով գնում ա ինքը ինչ-որ բաների: Հարևաններից երևի, ո՛վ կարող էր ասել:

Հիշում եմ՝ էդ գիշեր մի ծիծաղելի բան եղավ: Ես Շեմշենկոյի դբրոցում սովորում էի էն բանի՝ Պապյանի, Մացակ Պապյան կար է, դու չես իմանա, ՆաոԿոմն էր ինքը՝ էն ժամանակվա ՆաոԿոմն էր⁷¹, դրա աղջիկների հետ: Դրանք մեզ համար ճամբարի պուտյովկաներ՝ ուղեգիր էին բերել: Մի հատ պուտյովկա էլ ինձ էին տվել: Հաջորդ օրը պետք ա գնայինք: Դե ամառ էր արդեն, դպրոցի արձակուրդների ժամանակն էր: Մաման շորերս լվացել էր, սաղ կախել էր դուսը, որ պիտի առավոտը հավաքվեի, պապաս տաներ ինձ ճանապարհ դնել: Ամեն ինչ պատրաստ էր: Ու ես դրա համար ստրեսի մեջ ընգա: Ասեցի «ես չեմ կարող գալ, ես պտի բան, ճամբար գնամ»: Նենց լավ հիշում եմ՝ նստած էի աթոռին, դողում էի: Սենց բռնել էի աթոռից ու ասում էի «Ես պիտի գնամ, պուտյովկա ունեմ, ես չեմ կարող գալ»: Եդ եկածներից մեկը ռուս էր, ձեռքս բռնել էր, ասում էր «նու, նու շտո տի, դեմչկա, շտո տի, դեմչկա»⁷²: Ես էլ անընդհատ ասում եմ՝ «Ես պիտի գնամ, լազեր եմ գնում, ու մենյա պուտյովկա ⁷³ : Պուտյովկան էլ վերցրեցին ձեռիցս: Ասեցին ժամանակավոր ձեզ էստեղից տեղափոխում են ուրիշ տեղ, բայց չասեցին ուր: Օրինակ, տես, մենք որ Պարսկաստանից էկել էինք, մենք չգիդեինք որ

⁷⁰ Ֆեզեն մասնագիտություն ունեցող բանվորներ արտադրող ուսումնական հաստատություն էր:

⁷¹ 1949թ. Մացակ Պապյանը Հայաստանի Նարկոմը չէր: Մացակ Պետրոսի Պապյանը (1901-1962) 1937-1954թթ. եղել է Հայկական ԽՍՀ Կոմունիստական (բոլշևիկյան) Կուսակցության Կենտրոնական Բյուրոյի անդամ, 1937-1958 թվականներին՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի առաջինից չորրորդ գումարումների պատգամավոր, 1938-1955 թթ. Հայաստանի Գերագույն խորհրդի առաջինից երրորդ գումարումների պատգամավոր: 1938-1954 թթ. ընթացքում եղել է ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի Նախագահության նախագահ և ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի նախագահության նախագահի տեղակալ: Որևէ կրթություն չունեցած, ռուսերեն չիմացող, երբեք կարծիք չունեցող, միշտ խոնարհ լողող, որևէ քննարկման չմասնակցող Մացակ Պապյանը Ստալինի շրջանում այդ պաշտոնի համար շատ հարմար թեկնածու էր:

⁷² Դե, դե, ի՞նչ է պատահել, քեզ ի՞նչ պատահեց:

⁷³ Ես ուղեգիր ունեմ:

ստեղ աքսորներ ա էղե Ստալինի ժամանակ: Մենք ըտենց բաներ չենք իմացել: Իսկ տեղացիները տեսել են աքսորը 38 թվի, իմացել են ում են աքսորել, ինչ են արել, նրանք միանգամից գլխի են ընգել, որ աքսորում են: Հետո, հետո իմացանք՝ այ մարդ, ասում ա ժամանակավոր տեղափոխություն, ի՞նչ ժամանակավոր, աքսորել են մեզ⁷⁴: Ստալինի գործն ա:

Մի խոսքով էդտեղից սկսվեց մեր տանջանքը, չարչարանքը: Ամեն տեսակի ցավ ու դարդ, ոնց որ ասում են հայերը, տեսանք: Նախ մեզ տարան Ուլուխանլու⁷⁵, էդտեղից նստացրեցին տավառնի վագոն, ոնց են ասում հայերեն՝ ապրանքային վագոններ, մի վագոնում մի վեց-յոթ ընտանիք՝ իրանց վեշերով⁷⁶, իրանց երեխաներով, լաց ու կոծով, և քշեցին: Ի՞նչ էին տալիս մեզ ճանապարհին՝ վեդոռներով⁷⁷ սուպր բերում էին, իբր թե բորշ՝ մեջը սիլոտկա, մի բուխանկա հաց, և օրվա մեջ մի երկու անգամ իջացնում էին ցած բղավելով՝ под вагоны, под вагоны⁷⁸: էդ նշանակում ա, որ մենք պետք է գնայինք զուգարան: Մի խոսքով, էդպես հասանք մինչև Ալտայսկի Կոյա՝ Բառնատուից մի քիչ անց: Էդ Բառնատուի ամենավերջի ստանցիան⁷⁹ էր՝ Ալտայսկը: Էդտեղ մեզ իջացրեցին, ասեցին, որ էլ գնացքի ճանապարհ չկա, ձեզ պետք է մեքենաներով տանեն, սպասեք հերթով, ընտանիքներով ձեզ կտանեն: Մեզ էդպես բերեցին, հասցրեցին մինչև մի գյուղ՝ Կարդոն էին ասում, էդ Կարդոնում նորից իջացրեցին: Էստեղից էլ ուրեմը պետք է տայգայով գնայինք, մեքենայի ճանապարհ էլ չկար արդեն: Դե պատկերացրեք հուզումները մարդկանց, ինչ օր են քաշել: Այդպես ուրեմն տրակտորը բերում էին, հետևից էն քաշող մեներծ սանկաները⁸⁰ քաշում էին ապրանքները լցնում էին վրան, մեզ բարձրացնում էին դրանց վրա՝ երեխաներին, իսկ մեծերը ոտքով պետք է 12

74 *Карпетян Гайк Карпетович*, год рождения - 1903. Место рождения: г. Ван, Турция, место жительство: г. Ереван, п. Арабкир, ул 59, д. 11. армянин, гражданин: СССР, 6/п. Дата ареста /депортации: 6/14/1949. Категория учета - "дашнак-националист", приговор - выслатъ на спецпоселение, дата приговора: 4/1/1950, место жительства в ссылке - Алтайский край, Со-рокинский р-н, Тягунский ЛПХ, уч. Розмышка. Дата освобождения: 12/6/1955, реабилити-рован в: 1/24/1996, по решению - Прокуратура РА

75 Ուլուխանլուն ներկայիս Մասիս քաղաքի անունն էր:

76 Իրերով:

77 Դուլլերով:

78 Վագոնների տակ:

79 Կայարան:

80 Սահնակ:

կիլումետր ճանապարհի գնային, որ մինչև տեղ հասնեին: Ու էդ ժամանակ մենք ունեցանք առաջի մեր զոհը: Արդեն համարյա թե հասել էինք էդ 12 կիլոմետր հեռու Տյագուն քաղաքը՝ գյուղը: Մերոնցից մեկը սանկայի վրա որ կանգնած էր էդել, ըտեից երևի գիշերը քնել էր, ընգել էր: Մեծ մարդ էր: Ընգել էր ծանր, էդքան վեշերով բեռնած սանկայի տակը ու մահացավ: Հետո էլ արդեն դրանից հետո մեզ չտարան: Ոչ մի տեղ չտարան, բերեցին լցրեցին էդ տեղ՝ անտառի մեջ, լաց ու կոծ, մարդիկ սկսեցին իրանց պոռստինով⁸¹, պաղաղալնիկով⁸², ես ինչ իմանամ ինչերով սարքել շալաշներ⁸³: Շալաշ չէ էլի, պալատկաններ⁸⁴ սարքել: Դե որ մենք Պարսկաստանից էկել էինք, մեծ խալի՝ գորգ ունեինք, մենք էլ էդ գորգով էինք ծածկել էդ պալատկան ու բոլորի էդ փոքր երխաներին, անձրևներ էին, լցրել դրա տակ: Անընդհատ անձրև էր գալիս, ցեխը հասնում էր մինչև ծունկը՝ էդքան ցեխոտ էր ճանապարհը: Մի խոսքով, անձրևի ժամանակ երեխաները գալիս, լցվում էին մեր պալատկան, սկսում էինք երգել, պարել, ես ինչ իմանամ, երեխա էինք էլի, չէինք հասկանում ինչ էինք անում: Էդ պալատկանների մեջ մնացինք, ուրեմը հունիս ամիսը արդեն վերջանում էր: Վերջում ուրեմը փոխանակ մարդկանց տեղավորեն, տուն սարքեն, բարաք սարքեն գոնե, որ էդ անձրևի տակը չլինեն, ձիերի համար գոմ սարքեցին ու մեզ տարան լցրեցին էդ գոմը: Ամեն մեկիս էդ ձիուն ինչքան տեղ էր հասնում՝ երկու քառակուսի մետր տեղ, ամեն մի ընտանիքին տվեցին էդ տեղը: Հետո արդեն շատ ցուրտ էր, էդ ցրտի ժամանակ մեզ հագիվ հասցրեցին բարաքները տարան: Մի խոսքով էդպես հայրս չէր կարող, չէր իմանում ինչ պիտի աշխատի, որովհետև ինքը յուվիլիո էր, ի՞նչ աներ, ուրիշ բան չէր կարող: Բայց դե քշեցին բոլորին անտառ՝ ծառ կտրելու: Հայրիկս ծառի ճյուղերն էր կտրում՝ ծառը որ կտրում քցում էին, ինքը ճյուղերը կտրում էր, հետո գերանները բարձում էին տրակտորների վրա ու բերում դասավորում էին: Էնդեղ դպրոց կար, գնացի էդ դպրոցը: Բայց շատ հեռու էր, շատ դժվար էր էդ դպրոց գնալը ձմռանը, որովհետև մենք վալինկա⁸⁵ չունեինք: Տեսց, հասարակ կոշիկներով, կալոշներով⁸⁶, բրդի գուլպաներ հագած էդպես դպրոց էի գնում: Ես լավ սովորող էի, Երևանում էլ էի շատ լավ

⁸¹ Սավան:

⁸² Վերմակի ծրար:

⁸³ Հյուղակներ:

⁸⁴ Վրան:

⁸⁵ Թաղիքից պատրասված երկարաճիտ ձմեռային տաք կոշիկ:

⁸⁶ Ռեզինե կոշիկ:

սովորում, ու մեր դպրոցի դիրեկտորը ասեց «Ես քեզ համար վալինկա կրերեմ»: Պետք է ձմռանը ինքը գնար Նավասիբիրսկ: Էնդեղից վալինկա բերեց՝ ես փրկվեցի: Թե չէ որ գնում հասնում էի, էդ մեր հավաքարարն ասում էր «Օյ, դետըչկա մայա, օյ, բեդնինկայա մայա, կակ տի գամյոդլա»⁸⁷: Կոշիկներս մի կերպ հանում էր, փեչի մոտ տաքացնում էր, այ էդ ձնի սովորել եմ մինչև յոթերորդ դասարան:

Լիդա Կարապետյանը Տյագունի դպրոցի ուսուցիչների և աշակերտների մի խմբի հետ:

Դե հայրս աշխատում էր, Պարսկաստանից որ էկանք Երևան, հայրս եղբորս տվեց հայկական դպրոց: Ինձանից փոքրին, այո, ես 37 թիվ էի, ինքը 38 թիվ էր: Ինքը 4-րդ դասարանում էր: 4-րդ դասարանում էր, բայց դե ռուսերեն ինքը չգիտեր: Ես ընդեղ <Պարսկաստանում> ռուսական դպրոցում էի, պրի գենկոնսուլստվե ՍՍՍՌ-⁸⁸ սովորում էի ռուսական դպրոցում: Ու էդպես եղբայրս դպրոց չգնաց, իսկ ես շարունակեցի սովորելը: Վերջը շատ համոզեցինք, մի կերպ գնաց դպրոց, մինչև 5, 6-րդ դասարան սովորեց: Էդքան:

⁸⁷ Խեղճ բալիկ, ինչպես էս սառել:

⁸⁸ ԽՍՀՄ հյուպատոսարանին կից: Աղջիկը կարող էր ԽՍՀՄ հյուպատոսարանին կից դպրոց գնալ, որովհետև ինչպես պատմելու ընթացքում պարզվում է, մայրը ԽՍՀՄ քաղաքացի էր:

Մեզ նամակ գրել, ստանալ չէին թույլ տալիս: Երկու տարի անցավ, նոր մենք կարողացանք, թույլ տվեցին որ նամակ գրենք, նամակագրություն ունենանք⁸⁹:

Լուսանկարի միակ տղամարդը՝ ձախ կողմից, հայի դեմքով Լիդա Կարապետյան պատումի Ալիկն է: Ձախից երրորդ աղջիկը Լ. Կարապետյանի համադասարանցին ու մտերիմ ընկերուհին է՝ Լիդա Կոբլըսովա: Լուսանկարի առաջին շարքի կարճահասակ աղջիկը Լիդա Կարապետյանն է

Միբիրում հետո արդեն մի քիչ մարդիկ տեղավորվեցին, տուն սարքեցին: Տղաները հավաքվում էին՝ մեծերը, գերաններով տուն էին սարքում: Մի տուն էլ մեզ համար սարքեցին: Չորս երեխա էինք մենք, մեզ համար էլ տուն սարքեցին: Շատ դժվար էր էնտեղ: Էն առաջի տարին ձմեռը որ անցավ, ինչքան երիտասարդ մահացավ՝ չեմ կարող պատասխանել էդ հարցին: Ամեն օր մեկը ասում էր այսինչը մահացավ, այնինչը մահացավ, այնինչը գժվեց, այնինչը փողոցով ման ա գալիս, չգիտեմ ինչ ա ասում՝ շատ ծանր պայմանների մեջ ենք ապրել: Էդ հինգ տարի ահավոր ենք ապրել: Քիչ էր ցրտից հիվանդանում էին, հետո էլ կամ գժվում էին, կամ էլ թոքախտից էին մահանում: Շատ երիտասարդներ մահացան: Այ ես քեզ հիմա ցույց կտամ: Մեր վերջի դասարանում ես որ սովորում էի, մեզ հետ մի տղա էր սովորում, որը բժշկական ինստիտուտի առաջի կուրսից էր: Դե չգիտեինք մեզ երբ կուղարկեն, ինչ կանեն, կազատեն թե ինչ կանեն, ու ինքը ինձ հետ միասին սովորում էր՝ ռուսերեն էր սովորում: Ես դրա օգնականն էի, օգնում էի իրան, որտե հայերեն էր խոսում, ռուսերեն շատ վատ էր խոսում: Մի անգամ, և, և տառերով

⁸⁹ Իրականում 1949թ. հունիսի 14-ի աքսորյալներին աքսորավայր հասցնելուց հետո նամակագրությունը թույլատրվել է: Տյագունում նամակագրության արգելքը կարող էր տեղական նախաձեռնություն լինել:

բառերը չէր կարողանում ասել, լիտերատուրայի⁹⁰ դասատուն ասեց «Ալիկ, սկսածի պրիդլաժենյե ս բուկվի Կ»⁹¹, ասեց «միգամըդ»: Ամբողջ դասարանը ծիծաղում էր: Հեչ չեմ մոռանա:

Լիդա Կարապետյանը աքսորավայրի դպրոցի համադասարանցիների հետ

Սկզբում շատ դժվար էր ապրելը: Մամաս չգիտեր ինչը ոնց անի: Ինքը Պարսկաստանում ֆրանսիական կար ու ձև էր սովորել, լավ դերձակուհի էր, ասեղնագործում էր, այ էս սաղ ինքն ա արել (ցույց է տալիս ասեղնագործած սփռոցներ, անձեղցիկներ, բարձի երես):

Լիդա Կարապետյանի մոր ձեռագործի նմուշներ

⁹⁰ Գրականության:

⁹¹ Ալիկ, ը տառով նախադասություն ասա:

Լավ համով ճաշեր էր եփում, հատուկ սովորել էր: Բայց ուտելիք չկար: Ինքը տնային տնտեսուհի էր իսկական: Հետո կով առանք, ինքը վախում էր կովից: Սկզբից չէր կարողանում կովը կթել: Մի հատ հարևան ունեինք, ինքն էր կթում: Մի օր էլ՝ «Հերիք է, մադամ, գնա ու կթի, ես այլևս չեմ կթելու»: Մամաս լացելով նստեց, էդ մեր կովի անունը Չորկա էր, ասեց՝ «Չորկա, Չորկա, ի՞նչ անեմ, Չորկա ջան»: Ու <կովը> միանգամից թողեց, որ մաման իրան կթի: Որտե՛ս ինքն էր իրան ճաշ տալի, ուտելիք տալի, կերակրում էր: Մենք սաղ էրեխեքով հավաքվում նայում էինք ոնց էր կովը կթում: Կաթ էր, կարագ էինք սարքում, մածուն էինք սարքում, պանիր էինք սարքում, ամեն ինչ էլ սարքում էինք: Ու լավ էլ բաժանում էինք բոլորին: Ամեն անգամ, երկու անգամ էինք օրը կթում, մի 12 լիտրանոց վեդրոյով կաթ էր տալի:

Էնդեղ մի հատ ընկերուհի ունեի: Ես սրա հետ չեմ սովորել, բայց էս աղջիկը շատ ինձ հետ մոտ էր: Անընդհատ ինձ հետ էր: Հարցնում էր՝ «Բա դուք ընդեղ ի՞նչ էիք անում», էս կոմ, էն կոմ: Ես էլ իրան ասում էի ոնց էինք, ինչ էինք, ես շատ գիտեմ: Էն ժամանակ գաղափար չկար որ, ասենք թե մենք ով ենք, ինչ ենք: Մենք մարդ ենք էղել, սովորական մարդ: Ապրել ենք մարդու նման: Սրանք, երեւի, այ սրա հայրը երեւի բան էր՝ չեքիստ էր: Իրանք բան ունեին, շատ պլաստիկաներ ունեին: Աքսորվածների պլաստիկաները սաղ իրանց տանն էր: Ես էն ժամանակ գլխի չէի ընգնում, ասում էր՝ «պապաս տանը չի, արի լսենք»: Հետո հասկացա, որ աքսորվածներինն են: Որովհետեւ մենք էլ, որ մեզ աքսորեցին, պապաս ինչքան գրքեր ուներ՝ սաղ վերցրեցին: Երևանում: Պապաս շատ գրքեր ուներ: Արտասահմանյան գրողների թարգմանած բաներ՝ «Հո երթաս», չգիտեմ ինչ, այ էտենց բաներ: Ծատ գրքեր վերցրեցին իրանից:

Հետո ես 9-րդ դասարանը որ ավարտեցի, էդ 55 թվին էր, 55 թվին ես, ուրեմն մեռնակա, փոքր քրոջս՝ ինձանից փոքր՝ 41 թվի ծննդականը վերցրեցի, ասեցի պապա, ինչ ուզում ա լինի ես պտի գնամ Հայաստան, ինձ փող տուր, ես պիտի գնամ Երևանում սովորեմ: Որտե՛ս էնդեղ ես շատ ծանր պայմանների մեջ ընգա՝ հիվանդ էի: Ստրեսի մեջ էի ընգել, ու էդ ստրեսից ոչ զարգանում էի, ոչ բոյովանում էի, տենց կարճ էի մնացել: Ինձ թվում էր որ գամ Երևան, պետք է բուժվեմ, բայց Երևանում ասեցին արդեն ուշ ա: Էդ ստրեսի պատճառով էր էղել:

Հա, փոքր քրոջս թղթերով էկա, որովհետև ինքն անչափահաս էր, 15 տարեկան էր: Չափահասներին ճանապահին կարող էին բռնել, ետ ուղարկել քստորավայր: Էկա Մասկվա, Մասկվայում էլ նստեցի գնացքը՝ հարցնելով, թե որ գնացքն ա Հայաստան գնում, էդրանով էկա Երևան: Ճանապարհին գնացքում ով որ հարցնում էր ինձ հետ գնացողներից, թե ուր ես գնում, ասում էի գնում եմ տատիկիս մոտ: Երևանում մեքենայով էկա մեր տան մոտ իջա: Իմ մորաքրոջս տունն էլ մեր տան կողքն էր, Սևաստոպոլյան փողոցի վրա էինք ապրում: Էկա իրանց մոտ: Էկա իրանց մոտ, ու հետո ինձ ասեցին, որ դու էս քո կրթությունով չես կարող սովորել, ավելի լավ ա մի տարի էլ գնաս ստեղ դպրոց: Ու ես գնացի Կամոյի անվան <դպրոցի> 10-րդ դասարան: Մի օր դիրեկտորը ինձ կանչեց, ասում ա «Աղջկիս, ի՞նչ է պատահել, քեզ Ներքին գործերից կանչում են»: Բան էր, թուղթ էր Էկել ՄՎԴ-ից, որ փախել եմ քստորից: Ես էլ գնացի ընդեղ, ասեցի «որ Ջեր երեխաներին տանեին Սիբիր ու պահեին, լավ կըլնե՞ր: Ես փախել էկել եմ ստեղ սովորում եմ, ուզում եմ ինստիտուտ ընդունվեմ, ոչ մի տեղ էլ չեմ գնա»: Թե՛ «հետ գնա, հեսա ձերոնց բոլորին կազատեն, հետները կգաս»⁹²: Ասեցի «ոչ, ես չեմ գնա, ես կմնամ ստեղ կսովորեմ, մերոնք էլ եփ կգանկգան»: Մի խոսքով, մի քիչ ավել-պակաս խոսեցի էլի:

Դպրոցից հետո առաջի տարին չընդունվեցի, երգորդ տարին չընդունվեցի, երրորդ տարին ընդունվեցի: Էն էլ ինչպե՞ս, երգորդ տարին որ ես մնացել էի տանը, մեր բարեկամը ասեց, որ կարող ես աշխատել, կապիռովկա⁹³ անել, որտե ես շատ լավ նկարում էի: Էդ կապիռովկան որ արեցի, ինքը տեսավ, ես գնացի կապիռովչիցա աշխատելու: Դե ճարտարապետների մեջ, բոլորը խելացի մարդիկ էին, ամեն ինչը զգում, տեսնում էին: Մի անգամ ես գուշով ու գրիչով, Էնդեղ մի հատ բուկետ կար, էդ բուկետը սկսեցի նկարել: Մի օր էլ աշխատանքի ժամանակ, Ջիմ Թորոսյանի արվեստանոցն էր⁹⁴, ասեց Լիդա ջան, էս ո՞վ ա նկարե: Ասեցի ես եմ նկարե: Վայ, ասեց, դե դու կարող ես մեր ճարտարապետականը ընդունվել: Վա՛յ,- ասեցի, — ի՞նչ եք ասում, ո՞նց կարող եմ, ճարտարապետները մեծ մարդիկ են: Սկսեց

⁹² Ստալինի մահից հետո, 1954թ. սկսվել էր քստորվածների ազատության գործընթացը, որը տևեց մինչև 1957թ.: Այդ ընթացքում խիստ վերահսկողությունը մեղմվել էր:

⁹³ Պատճե:

⁹⁴ Ջիմ Թորոսյանը նույնպես վանեցու զավակ էր: Նրա հայրը՝ Հայաստանի գլխավոր դատախազ Պետիկ Թորոսյանին բռնադատվել էր 1937ին, գնդակահարել են ՆԳԺԿ-ում: 1956թ. Ջիմ Թորոսյանն ընդամենը 30 տարեկան էր, բայց 1957թ. նա արդեն Հայաստանի ճարտարապետների միության անդամ էր:

ծիծաղել իմ վրա և ուղարկեց Ճարտարապետների միություն՝ նկարչության դասերի: Մինչև էդ ժամանակ, ուրեմն, էդ դասերը մինչև բան էին էլի՝ սեպտեմբերի 1-ն էր, չէ, օգոստոսի 1-ն էր՝ քննությունները էդ ժամանակ էր չէ՝ սկսում: Մի խոսքով, հաջողվեց, ընդունվեցի, էդ տարի ընդունվեցի: Տենց սովորեցի, ճարտարապետ դառա: Դպրոցում սովորելիս հայրիկս փող էր ուղարկում: Հետո մերոնց մոտ էի՝ բարեկամների մոտ էի ապրում: Շոր կարեցին ինձ համար, կոշիկ առան, ամեն ինչ: Փոքր մորաքրոջս տանն էի ապրում: Ես մեծ մորաքրոջս տուն էի գնացել, իսկ իրանք Այգեճորում էին ապրում, ու էտ այգու, Այգեճորի դիմացն էլ Կամոյի դբրոցն էր: Մորաքույրս ասեց, որ ավելի լավ ա մի տարի էլ սովորի, որ կարողանաս ընդունվես: Տենց:

Որ գնացել էի ՄՎԴ, էդ մարդը, որ ինձ կանչել էր, ասել էր 15 օրից կգաս ինձ մոտ: Էս համարով զանգ կտաս և կբարձրանաս ինձ մոտ: Ուրեմը 15 օրից հետո գնացի, զանգ տվեցի, բարձրացա, բերեց բացեց հայրիկիս դուռն: Ոչ մի բան էլ չի արել ինքը, ոչ կոուժոկ ա գնացել, ոչ խմբերի ա հանդիպել: Ուղղակի ըտենց կասկածել են, որ ինքը չգիտեմ՝ դաշնակցական ա իբր-թե էղել, աքսորել են: Ու ասեց, որ ձերոնք ազատվել են, մի ամսից էստեղ կլինեն: Էկան, հետո այ էդ տեղ արդեն իմացանք, որ էլ տուն չունենք: Մեր սեփական տունը մեզ չտվեցին՝ արդեն ուրիշ մարդ էր ապրում էդ տանը: Վարձով տուն վարձեցինք: Տյագունում հայրիկս մի մարդու հետ էր ընկերացել, կարծեմ հաշվապահ էր, Կանտոռում⁹⁵ էին աշխատում: Այ էդ մարդու մոտ էրևանում՝ Արաբկիրում տուն վարձեցինք:

Բոլորին ազատեցին, Էնդեղ մարդ չմնաց: Շատերը, ովքեր որ ընդեղ մահացան, <նրանց հարազատները> չէին ուզում իրանց գերեզմանները թողնեին, գային: Հետո կամաց-կամաց իրանք էլ Էկան: <Մնացողներն էլ> տեղափոխվեցին իհարկե էդ անտեր մնացած Տյագունից, գնացին Բառնատու, Բիսկ, այ ըտենց քաղաքներ:

Էդ սովորելը ինձ նենց մի երջանկություն տվեց, Էնքան էի ես երջանիկ: Էնքան էլ լավ էի սովորում, ու մեր կուրսի սիրելին էի: Մեր կուրսում չորս աղջիկ էինք, քսան-չորս տղա, բոլորը ինձ սիրում էին: Լիդոռոկ, ի՞նչ ես անում, ի՞նչ ենք անելու: Ես ինչ ասում էի, էտ էլ անում էին: Շատ լավ ավարտեցի, հետո ընդունվեցի արդեն աշխատանքի: Էն ժամանակ պոլիտեխնիկը ով որ ավարտում էր, իրան միանգամից նշանակում էին՝ այսինչ տեղը պետք է դու աշխատես: Մեկին մի ինստիտուտ,

⁹⁵ Գրասենյակում:

մյուսին՝ մյուս ինստիտուտ, տղաներից քանիսին Ռուսաստան ուղարկեցին, Թաթարստան, Խաբարովսկ գնացին: Մեր կուրսեցիներից մեկը Խաբարովսկ էր գնացել: Այ էնտեղ երեք տարի պտի աշխատեր, որ նոր գար: Տենց տարբերություններ չէին դնում: Հետո ես լավ աշխատող էի, ճիշտը որ ասեմ, միանգամից տենց առաջ գնացի: Բնակարան ստացա: Էս բնակարանը ինձ իրանք տվեցին: Իսկ մերոնք, վերջը հայրիկս էնքան գնաց-էկավ, գնաց-էկավ, մինչև կարողացավ էտ իր սարքած տունը ետ ստանալ:

Սիրիրում ես կամսամոկա էի, որ էկա ընդունվեցի աշխատանքի, ինձ նշանակեցին 2-րդ քարտուղար կամսամոկի: Մի օր կանչեցին, ասեցին՝ «Լիդա, դիմում գրի, պատրաստվի, դու կընդունվես կոմունիստների շարքը, պարտիական շարքը»: Ասեցի «Ի՞նչ, ես չեմ ընդունվի», ու սկսեցի լացել: Սաղ շշմած ինձ նայեցին: Ասեցի «Կոմունիստները չաքսորեցի՞ն ինձ»: Ընդեղ էլ մեր դիրեկտորը՝ «ոչ բոլոր կոմունիստներն են այդպես էղել»: Ես ըտեղից դրա համար դուս էկա, էդ Գոսպռաեկտից գնացի Երևանպռաեկտ: Երևանպռաեկտում աշխատել եմ մինչև վերջ, մինչև թոշակի գնալս:

(տիկին Լիդան ցույց է տալիս Սիրիրի իրենց լուսանկարները և պատմում մարդկանց մասին)

Սա Վլադիմիր Գրիգորևիչ Կուռցն է, սա էլ էր աքսորված Սիրիր: Գերմանացի էր: Իրանք էլ Վոլգայի ափերից էին աքսորվել, մեր ուսուցիչներից էր: Վոլգայի ափերից գերմանացիներին աքսորել էին պատերազմի սկզբին: Շատ գիտակ, շատ ամեն ինչ իմացող, ամեն ինչից գաղափար ուներ, ու շատ լավ էլ կարողանում էր իր դասը մատուցել երեխաներին: Իրա շնորհիվ ես մաթեմատիկան սիրեցի, ես սկզբից լիտերատուրա էի սիրում, բայց ինքը էնպես էր մաթեմատիկան պատմում, որ չէիր կարող չսիրել էդ առարկան: Ու ասում էր «Նիկագդա նիաստավյայծե նիրեշոննոյ զադաչի: Եսլի վամ տոուդնա, պրիխադիծե կա մնե»⁹⁶: Գյուղ էր էլի: Ու ասում էր էկեք ինձ մոտ, ես ձեզ կբացատրեմ, մենակ անպայման գրեք: Մենակ մաթեմատիկա չէ, երաժշտություն՝ կլասիկ երաժշտություն գիտեր ու մեզ սովորեցնում էր: Մենք գնում էինք իրա տուն:

Այ էս ընկերուհիս, այ էս աղջիկը ինձ հետ էր սովորում՝ Լիդա Կոխլոսովա: Ինքն էլ էր շատ սիրում մաթեմատիկա, ու մենք միշտ գնում էինք իրանց տուն: Առաջի անգամ որ գնացինք իրանց տուն, ինքը ուրեմը Գոհար Գասպարյանն էր լսում: Որ

⁹⁶ Երբեք չլուծված խնդիր չթողնեք: Եթե ձեզ համար դժվար լինի, եկեք ինձ մոտ:

ներս մտանք, ասեց՝ Լիդա գիտե՛ս ով է երգում: Ասեցի՝ չէ: Ինչպե՛ս չգիտես, նա ձեր սոխակն է: Հետո մեզ հարցնում ա, թե ինչ երաժշտություն ենք սիրում: Մենք էլ ասում էինք՝ տանցի-մանցի, դե երեխա էինք էլի: Համ էլ ով էր ընդեղ երաժշտություն լում, ոչ ոք էլ երաժշտություն չգիտեր: Մի անգամ, ես իրան ասեցի Վլադիմիր Գրիգորևիչ, ես մի երաժշտություն եմ լսել... Մեր էդ տունը որ սարքել էին, դրա վերևը մի հատ բարձրախոս կար, ու ընդեղ մի հատ ծառ կար, ես գնում էի էդ ծառի վրա սիրուն նստում էի, դասերս սովորում էի, որ երեխեքը չխանգարեն: Մի անգամ ինչ-որ էնքան լավ երաժշտություն էր, որ մոռացա դասը, սկսեցի լսել: Հետո էլ ասեցին «Մենք հաղորդեցինք Բեթովենի 2-րդ կոնցերտը»: Ասեցի՝ ո՞վ է էդ Բրիտովինը: Ասեց ի՞նչ Բրիտովին: Ասեցի ես լսել եմ Բրիտովինի 2-րդ կոնցերտը: Ձեռքիցս բռնեց, բերեց իրանց տուն, ու առաջի անգամ, սկզբից մինչև վերջ էն պլաստիկաները դրեց, ես լսեցի: Հա, մի անգամ դասարանում, արդեն իներորդ դասարան էինք, մեկ-մեկ ասեց՝ «դու մաթեմատիկոս կդառնաս, դու ֆիզիկոս կդառնաս, դու՝ էս, դու՝ էն», ու իմ անունը չտվեց: «Բա ե՛ս», — հարցրի: Ասեց «քեզ արվեստն է սպասում»՝ «իսկուստվը ժոյոտ»: Իսկուստվը ես չգիդեի ինչ բառ ա ճիշտը որ ասեմ: Հետո, իմացանք, թե «իսկուստվը» ինչ բան ա: Դե գյուղ տեղ էր էլի, հեռու ամեն ինչից:

Նկարում վերևից առաջին և երկրորդ շարքերի արանքում կանգնած փոքրամարմին աղջիկը Լիդա Կարապետյանն է, իսկ վերևի շարքի, ձախից դեպի կենտրոն սև բաճկոնով ու փողկապով տղամարդը Լ. Կարապետյանի մաթեմատիկայի ուսուցիչ Վ.Գ.Կուրցն է:

Էս մարդը՝ Վլադիմիր Գրիգորևիչ Կուրցը հետո ինձ օգնեց, գնացի Ալտայսկ, ընդեղ մանկատանը՝ պրիյուտում մնում էի ու սովորում էի: Գիշերօթիկի նման

մի բան էր, էլի: Էնդեղ քնից արթնացար՝ արդեն դպրոցում էս: Ձմեռը ձյունների միջով, վալիկակեքով գնալ-գալու կարիք չկար: Ուտելիքը տեղում տալիս էին: Էդ Ալտայսկը մեր Տյագունից 150 կիլոմետր հեռու էր, ահագին հեռու էր: Այ էդ Վլադիմիր Գրիգորեվիչը դասավորեց, որ ես գնացի ըստե:

Էս նկարը որ տեսնում էս՝ գնացել էինք անտառ ծաղիկ հավաքելու: Անտառը մեր դեմն էր:

Լիդա Կարապետյանն (կենտրոնում) ընկերուհիների հետ՝ անտառում ծաղիկ հավաքելիս:

— Իսկ տեղացիները Ձեզ ինչպե՞ս էին վերաբերվում:

— Առմյաշկի, մեզ առմյաշկի էին ասում: Մի անգամ մամային առմյաշկա էին ասել, մաման սկսել էր լացել, ասել էր՝ «ոչինչ, ոչինչ, մենք կգնանք, դուք ձեր Տյագունում կմնաք»: Ասել էին՝ «դուք ստեղ կստակեք»: Չէին սիրում մեզ: Դե դրոցը ուրիշ ա, էրեխաներ էին, իրար, տարբերություն չէին դնում, էրեխայա՝ սովորում ա, բայց մեծերը ատում էին մեզ: Տես, օրինակ, ես Սիբիրը վատ եմ հիշում, բայց Պարսկաստանը լավ եմ հիշում: Հիշում եմ՝ մենք շատ լավ ապրում էինք Պարսկաստան, մի հատ մենեժ տուն ունեինք՝ այգիով, երկուհարկանի տուն էր: Տենց փոքր էի, բայց հիշում եմ էլի էդ տունը:

— Էդ գիշեր ձեզ հետ քանի՞ հոգի են արքորել:

— 70.000⁹⁷: 70,000 մարդ արքունեցին, ու էդ Ուլուխանլուն⁹⁸ ես հիշում եմ՝ վայնասուն էր, բոլորը լացում էին, կոծ, երեխաների լաց, մայրերը, երեխաները, ծնողներս, բոլորը լացում էին: Մենակ լացի ձայն էր, ողբի ձայն էր գալիս: Մեզ ըտեղ գոռազավիկով տարան: Մեզ շան պես էին վերաբերվում, ով էր մեզ բանի տեղ դնում, որ հլա ավտոբուսով էլ տանեին: Երեխաներին ու մեծերին իջացնում էին վագոնի տակ, իրար կողք նստացնում էին, որ ... զուգարան գնան: Ինչ ես ուզում, մարդկությունից դուրս ա էլի:

Հա, ես պատկերացնում եմ, երևի իմ պապան շաատ ծանր ա զգացել: Ինքը 14 տարեկանում սաղ իրա ծնողներին կորցրել ա, ժողովուրդի հետ միասին էկել ա Պարսկաստան ա հասել: Տենց մարդ չէր էլի ինքը, որ ինչ-որ <հանցագործ> ըլներ: Թեկուզ և դաշնակցական լինեք, ասենք թե, բայց ինքը չի՛ եղել: Ինքը տենց էկել ա Պարսկաստան՝ Թավրիզ, դեղուշկաս՝ մամայիս պապան իրան վերցրել ա աշակերտ իրա մոտ, հետո էլ փասկել ա իրա աղջկա հետ: Պապիկս ո՞նց ա էկել Պարսկաստան: Ուրեմն Շահը հայտարարություն ա արել, որ իրան պետք ա սեղանի վրա Պարսկաստանի քարտեզը լինի ոսկուց: Չեն կարողացել ոսկին էնենց փռեն, որ բաներ չունենա էլի, ձևերը չեն իմացել: Իմ պապիկս էլ ա ոսկերիչ էղել, ասել ա՝ «Ես որ գնամ, ես կանեմ»: Ու գնացել ա էդ գործը արել ա: Մի մարդ ա գնացել Իրան, իրան տարել են բան՝ մուզեյ, տարել են ու ցույց են տվել, տենց գրած ա՝ Հարությունյան Միհրան, որ էս գործի մեջ ինքն էլ ա մասնակցել: Հարությունյան Միհրանը պապիկս ա՝ մամայիս պապան ա: Պապիկս ըտենց կնոջը, երեխաների կեսին վերցրել գնացել ա Պարսկաստան: Մամաս մնացել ա Թիֆլիզում՝ իրա մյուս բարեկամների մոտ: Մնացել ա ըտեղ, ու հետո դառել ա սովետահպատակ: Հետո պապիկս մամայիս էլ ա տարել, բայց ինքը սովետահպատակ ա մնացել: Դրա համար ինքը միշտ գնում էր կոնսուլատով, ընդեղ շատ կային սովետահպատակներ: Ես էլ էդ կոնսուլատայի դպրոցում էի սովորում: Տեղից ես գիտեի ռուսերեն: Երբ որ էկանք Հայաստան, պապաս ասում էր իմ երեխաներս պետք ա հայկական դբրոց գնան: Դրա համար երբ որ մեզ արքունեցին՝ իմ եղբայրս տուժեց, ռուսերեն չգիտեր:

⁹⁷ Իրականում Հայաստանից այդ գիշեր արքունվել են մոտ 13.000 մարդ:

⁹⁸ Ներկայիս Մասիս քաղաքը: Երկաթգծի Ուլուխանլու կայարանը 1949թ. արքունականների հավաքավայրերից մեկն էր:

Ա.Ա.-Ի ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երևան

Ընդհանուր ծրագիր՝ 20-րդ դարի Հայաստանի բանավոր պատմությունների հավաքագրում և հանրայնացում

Հարցազրույցի կարգավիճակ՝ բաց հանրային

Ջրուցակցի անուն՝ Ա.Ա.

Ծննդյան թիվ՝ 1939թ.

Ջրուցավարի անուն՝ Լուսինե Խառատյան

Ջրույցի տևողությունը՝ 2 ժամ, 11 րոպե

Հարցազրույցի վայր՝ զրուցակցի բնակարան, Երևան

Ջրույցի ամսաթիվ՝ 17.08.2019

Ջրույցի լեզուն՝ հայերեն,

Վերծանողի անուն՝ Ծովինար Առաքելյան

Վերծանության ամսաթիվ՝ 18-23.09.2019

Վերծանողի դիտարկում

Պատմողը 80 տարեկան կին է, խնդրեց իր անուն-ազգանունը չհրատարակել: Լուսանկարներ ցույց տվեց, բայց չուզեց դրանք հրատարակել և չուզեց նաև իրեն լուսանկարենք: Խոսում էր հաճույքով և ոգևորված, հատկապես 1980-ականների մասին, երբ իր ընտանիքը հասել էր բարեկեցության: Բարձր էր գնահատում խորհրդային շրջանում գործող «ես քեզ՝ դու ինձ» հարաբերությունները: Պատմողի մաքուր, խնամված, կահույքով լեցուն երկու սենյականոց բնակարանը լքված տան զգացողություն էր թողնում:

Ջրուցակցի կենսագրական տվյալներ

Ծնվել է Խորհրդային Ադրբեջանում հայկական գյուղում 1939թ., Երևան է եկել ուսման նպատակով 17 տարեկանում, և մնացել է ապրելու Երևանում: Աշխատել է որպես ապրանքագետ: Ներկայում թոշակառու է, ապրում է Նորքի զանգվածներից մեկում, երկու սենյականոց բնակարանում, միայնակ: Այրի է, ունի երկու զավակ, որդին ՌՖ-ում է, դուստրն իր ընտանիքով առանձին է ապրում:

Պատմության հիմնական բովանդակությունը. Պատմել է իր տարեց ծնողների, մանկական տարիների դժվարությունների, կրթություն ստանալու և Երևանում հաստատվելու դժվարությունների և հետագա բարեկեցիկ կյանքի մասին: Աշխատել է որպես ապրանքագետ, գոհ է իր կյանքի խորհրդային անցյալից, երանությամբ է հիշում «ապրուստ ստեղծելու» խորհրդային հնարավորությունները:

— Ես շատ լավ եմ ապրել Սովետի ժամանակ, ապրանքագետ էի, իմ եկամուտով լիովին ապրում էինք, սանատորիա էի գնում Մինսկի, Պյատիգորսկ: Սովետը մասնագետին տեղ էր տալիս: Համ իրանք էին ուտում, համ մեզ էին թողնում տուն պահենք: Գնում էի ապրանք էի ստուգում, աչք էի փակում, մենք որակն էինք ստուգում, տեղական ապրանք էր, ասենք՝ «Գարունի»⁹⁹ կարածն էր: Հա դե սովետի մասշտաբով նորմալ էր, մենք հո արտասահմանցի չէինք: Համ փողն էի առնում, համ տուն ապրանք էի բերում՝ հագուստ, սպիտակեղեն: Իմ հագնելու հագուստ չէր, բաժանում էի, նվեր էի անում, էժան ծախում էի, իսկ իմ համար կարել էի տալիս, կամ դե բերում էին դրսերից, հարավսլավական, ֆիննական, լավ էր, կարող էինք սիրուն հագնվել: Հա, մեծ տուն-տեղ չեմ դրել, բայց լավ կերել ենք, լավ հագել ենք, հարսանիքներ արել ենք, մեծ քեֆեր արել ենք:

— *Աշխատավարձով հնարավո՞ր էր այդպես ապրել:*

— Բայց ո՞վ էր աշխատավարձով ապրում: Բաշարելու երկիր էր: Ամեն տեղից կարայիր մի բան տաների, տուն պահերի: Բժշկին տալիս էինք, ուսուցչին տալիս էինք, բանվորը որ բանվոր էր, էլի գործարանից, ֆաբրիկայից մի բան տանում էր, կտոր էր տանում, պատրաստ շոր էր տանում, միս էր տանում, սմետան... Շուկան էլ լիքն էր, գյուղացին էլ էր ապրում, քաղաքացին էլ էր ապրում: Ակուշերկեն էրեխու ծնվելուց հետո, ամեն էրեխու ծնվելով փող ստանում էր ծնողներից, նվեր ստանում էր, կարար իրա էրեխեքին պահեր: Բա սրա հետ (անկախ Հայաստանի իշխանությունների) կարե՞լի ա համեմատել: Աշխատողի հարգանքը տեղն էր, բաշարողի հարգանքը տեղն էր, մեծի հարգանքը: Հա, դժվար էր, ստուգողը կգար կկանգներ, բայց ստուգողին էլ մի բան տալիս էիր: Ստուգողն էլ թե բաշարող էր՝ ծովի պես կլիանար, թե բաշարող չէր, թարախ էր, կարային գործից էլ հանել: Բա նա էլ իրա վերադասն ուներ, կարգ էր: Եսիմ ինչ պլուտի լիներ, որ տանեին մարդուն նստացնեին: Թշնամություն պլուտի լիներ, թե չէ միշտ էլ կարայիր լեզու գտնել: Հա, ճիշտ են ասում, շողմքոր գառը յոթ մոր կաթ ա ուտում: Էտ սովետի համար են ասում: Բոլորս հարմարված ապրում էինք, ես դժգոհող մարդ չգիտեի, էս ի՞նչ արեցին: Ես իմ աղջկա հարսանիքի համար գնացել Կիրովաբադից եմ կոկա, պեպսի բերել, ապակե շշերով: Մեծ, բոլ, ազատ երկիր: Պետությունից տուն ենք ստացել...

⁹⁹ «Գարուն» արտադրական կար ու ձևի միավորում:

— *Ե՛րբ եք այս բնակարանը ստացել:*

— Շուտ, արդեն համարյա 50 տարի էստեղ եմ ապրում:

— *Դուք հիմա քանի՞ տարեկան եք:*

— Ութանասուն: Ութանասուն տարեկան եմ, բայց ի՞նչ, էդքան աշխատել եմ՝ հիմա 45000 դրամ թոշակ եմ ստանում, ձմեռը տուն չեմ տաքացնում: Բա սովետի ժամանակ դա հնարավո՞ր էր, ձմեռը պատուհանը բաց էինք թողնում, որ տունը հովանար: Հիմա բոլոր ծակ ու ծուկերը բամբակ ենք խցկում:

— Մինչև այս բնակարանն ստանալը որտե՞ղ էիք ապրում:

— Կենտրոնում: Թեթև արդյունաբերության տեխնիկոմն ավարտել եմ, անցել եմ աշխտանքի: Արտադրությունում էի աշխատում սկզբում, կարի ֆարիկայում: Ամուսինս վարորդ էր: Տուն էինք վարձում: Հա, դժվար էր, օգնող չունեինք, փոքր սենյակ էինք վարձում Դինամո ստադիոնի մոտ: Էն վախտ սեփական տներ էին, բներ: Մի բուն էլ մեր սենյակն էր տանտիրոջ հայաթում: Զուգարանը մի փոս էր հայաթի մյուս ծայրում: Ապրեցինք մի քանի տարի, հետո չհարմարվեցինք տանտիրոջ հետ, գնացինք մի դատարկ պաղվալ գտանք, մաքրեցինք, ներս մտանք: Ամիրյանի վրա չորս հարկանի շենքի տակի պաղվալն էր, հացի փոի դիմաց: Էն ժամանակ Օրթոպեդիկ հիվանդանոցն ընդել էր: Հացը հենց փոից էինք առնում: Սաղ թաղով մեկ մատնաքաշ հացի հոտը տարածվում էր: 30 կոպեկ էր հատը: Տաք հաց, համով: Մենակ հոտից գլուխդ կպտտվեր: Մեր ապրած պաղվալը կոիսանոց էր, թաց, խոնավ, միջանցքի կանալիզացիայի տրուբերը էրևում էին, բայց սենյակը նորմալ էր, մեծ, նույնիսկ անկյունը պատով անջատած էր, խոհանոցի նման մի բան էր: Միջանցքի երկու ծայրերում սենյակներ կային, մեկում մենք էինք, մյուսում Շամշադինից մի ընտանիք էր:

— *Այդ նկուղում ձմեռը ինչն՞վ էիք տաքացնում:*

— Պլիտայով: Էդքան ցուրտ չէր: Ցերեկն աշխատանքի էինք, էրեխեքը՝ մեկը մանկապարտեզում, մեկը դպրոցում, յուրա էինք տանում: Շնորքով մարդն ամեն ինչ կարա անի: Լավ մաքրել էի, կողքը խոհանոց էի առանձնացրել, պլիտա կար ճաշ էփելու համար: Մարդ որ գար՝ չէր հավատա, որ պաղվալում ենք ապրում: Նույնիսկ պատուհան կար, ճիշտ ա՛նկուղային հարկի պատուհաններ էին, բայց լույս էր ընկնում մեջը, ցերեկը կարող էիր լամպ չվառել: Բայց զուգարան, օրինակ, չկար, մի հարկ վերև պիտի բարձրանայինք:

— *Ձեզ այդ պայմանները բավարարու՞մ էին:*

— Իհարկե ոչ, իհարկե չէին բավարարում: Անընդհատ կոնսների դեմ էի պայքարում: Տան հերթի մեջ էինք, ամուսնուս գարաժը տուն պիտի տար: Բայց ուտելիք կար, սոված չէինք մնում, ուրախություն կար, ջահել էինք, ձգտում էինք և առաջ էինք գնում: Երեխաներիս շուտ-շուտ մանկական այգի էի տանում, Կիրովի այգի կար, կարուսելներ: Շատից որ վատ էինք պայմաններով, մյուս շատից լավ էինք: Բա գյուղից եկած մարդիկ էինք, պիտի ստեղծեինք:

— *Ո՞ր գյուղից եք եկել:*

— Ես Ադրբեջանից եմ եկել, հայկական գյուղ կար՝ լեռներում, ցեխոտ, կտրված, լամպի լույսով: Հոսանք էլ չկար, դպրոցն ավարտել եմ լամպի լույսի տակ, քոռանալով գիրք էի կարդում: Բայց էն տարիքում արդեն գիտեի, որ ես էդ գյուղում չեմ ապրելու, ընդել մնացողը չէի: Գիտեի, որ Երևան եմ գալու, գալու եմ սովորելու: Ես մեր ընտանիքի միակ սովորածն եմ, մյուսները հաշտվել էին էդ պայմաններին, երևի չէին էլ նկատում: Ձյուն, ցեխ, ցուրտ: Վառարան վառի՝ հոտի ու ծխի մեջ ապրի, գոմը մաքրի թրիքից՝ աթար սարքի, կոխ տուր աթարը, կտրի, չորացրու... Չէ, ես գիտեի, որ դա իմ տեղը չի: Ու երբեք այդ գործերը չեմ արել:

— *Դժվա՞ր մանկություն եք ունեցել:*

— Հա դե, երևի: Ես սովոր եմ, որ ինքս պիտի իմ հարցերը լուծեմ:

— *Կպատմե՞ք Ձեր մանկությունը:*

— Պատմելու բան չկա էլ: Իննը երեխա էինք: Երեխա որ ասում եմ՝ ես ամենափոքրն էի, մյուսներն արդեն մեծ էին, քույրերս շուտ ամուսնացել էին, մեծ քույրերս նույնիսկ արդեն մեծ երեխաներ ունեին, իրանք էին արդեն թրիք մաքրում: Գալիս էին մեր տուն՝ թրքահո՛ւտ: Մեծ քույրս Բաքվում էր ապրում, ամառը գյուղ էր գալիս չորս աղջիկներով՝ սիրուն, մաքուր, սանրված, մանիկյուրով, կոկետ: Նայում էի ու համեմատում գյուղում մնացածների հետ՝ խլիքոտ երեխեք, շատերը՝ տրեխներով: Ծնողներս ծեր էին արդեն: Չգիտեմ նույնիսկ, թե ինձ ինչու էին ունեցել: Ես 1939-ին եմ ծնվել, իսկ մեծ քույրս՝ 1899թ.: 40 տարվա տարբերություն կար: Նրա ու իմ արանքում՝ յոթ երեխա: Մայրս իրա հարսների ու աղջիկների հետ երեխա էր ունենում: Մեծ քրոջս աղջիկը ինձնից մեծ էր: Հայրս դե պատկերացրու քանի տարեկան կլիներ:

Ես որ տասնհինգ տարեկան էի, հայրս արդեն 75-ն անց ծեր մարդ էր: Մի տան մեջ ապրում էին ծնողներս, ես, եղբայրս իրա ընանիքով՝ 4 երեխաներով: Յոթ հոգի՝ երկու սենյակում: Եղբորս երեխաներն իրան պապա էին ասում, ես էլ էի իրան պապա ասում: Ինքը 1917թ. ծնված էր, ինձանից 22 տարով մեծ էր: Ինձ շատ էր սիրում, տուն գալիս ինձ համար համով բաներ էր բերում, կոնֆետ, պեչենի, սիրուն շորեր էր հագցնում: Եղբայրս ճաշակ ուներ, սիրում էր գեղեցկությունը, մեզ զարդարում էր: Դա պատերազմից հետո էր, ինքը ծառայել էր բանակում Ֆինլանդական պատերազմից սկսած: Գեղեցիկ, բարձրահասակ տղամարդ էր: Շուտ-շուտ Բաքու, Երևան էր գնում: Իրա կնոջ համար ատլասից խալաթ էր բերել, բաց վզով շորեր, զամշից բասանոշկաներ: Մեկ-մեկ իսկական խաղալիքներ էր բերում: Ձմերուկը բերում էր ոչ թե հատով, այլ տասով, քսանով: Էրեխեքին շատ նվիրված էր, ինձ էլ՝ նրանց հետ: Ոնց որ իրա երեխան լինեի: Հենց էդպես էլ էր, իրականում ես ինձ նրա երեխան էի զգում: Ո՞նց կարող ա 15 տարեկան աղջիկը 75 տարեկան հայր ունենալ: Ես 15 տարեկան էի, իսկ հայրս ու մայրս արդեն 12-13 թոռ ունեին, մի քանիսը՝ իմ հասակին: Շատերը՝ աղքատ: Մենք լավ էինք ուտելիքից: Ցորենը, այուրը, միրգը, կաթը, ձուն, յուղը բոլ-բոլ էր, եղբայրս լավ էր աշխատում, մայրս լավ այգի էր խնամում, միրգ-բանջարեղեն շատ ունեինք, թարմ, չորացրած, թթվեցրած վարունգ, կաղամբ, շուշան: Հարսս՝ եղբորս կինը կար անել գիտեր: Մեր տարը հին Զինգեր կարի մեքենա կար: Մեզ համար սիրուն շորեր էր կարում: Բայց նույնիսկ չիթ գտնելը դժվար էր: Խանութներում բան չկար: Հարսս մեծերի հին հագուստը քանդում էր՝ մեզ համար վերարկու էր կարում: Ոչխարի բուրդը մանում էին՝ սվիտեր էին գործում: Հենց էդպես՝ առանց ներկելու: Սև կամ սպիտակ թելից՝ նայած բուրդն ինչ գույն ուներ: Քույրերիցս երկուսը լավ էին, մեկը նույնիսկ շատ լավ էր, գյուղում առաջին մեքենան իրանք առան, Վոլգա 21: Դա, իհարկե, արդեն 60-ական թվականներն էին, ես արդեն գյուղում չեի ապրում: Բայց դե ինքը լավ էր ապրում: Ինքն էլ, ամուսինն էլ կուսակցական էին, պաշտոնյա էին, երևի լավ աշխատավարձ էին ստանում, կամ գուցե այլ եկամուտներ ունեին: Առանձին էին ապրում, միայն երկու երեխա ունեին, էսպես թեթև ընտանիք էին, նրանց կյանքը հեշտ էր: Մյուսը՝ Բաքվում ապրող քույրս իմ նախանձի առարկան էր: Հետո, շատ տարիներ անց, երբ գնացի Բաքու ու տեսա, թե ինչ պայմաններում էին ապրում՝ կոմունալ բնակարան, իրենք՝ մի սենյակում հինգ երեխաների հետ, զարմացա: Բայց որ գյուղ էին գալիս՝ էդ մասին չգիտեինք, կամ գոնե մենք՝ երեխաներս չգիտեինք: Գալիս էին՝ իրանցից քաղաքի հոտ էր

գալիս: Քաղաքի հագուստ, դուխի, քաղաքի վարվեցողություն: Իմ հասակի երեխաները մեզ վերևից էին նայում, իրար հետ ոռուսերեն էին խոսում: Հետո էլ գեղեցիկ էին: Կամ գուցե աչքիս էին գեղեցիկ թվում: Չնայած մեծացանք՝ էլի գեղեցիկ էին: Ինձ թվում էր՝ միայն մեծ քաղաքներում կարող են մարդիկ գեղեցիկ լինել: Գյուղի տղաները իրանց հետևից էին գնում, իրանց թաքուն ծաղիկներ էին տանում, իրանք էլ իմ մոտ ծաղրում էին տղաներին, դեմքները ծոմոմում էին: Ու դա ինձ չէր վիրավորում, ընդհակառակն՝ դուր էր գալիս: Իրանց իրավունքները մերինից բարձր էին: Նույնիսկ մայրս նրանց հատուկ էր նայում, չէր թողնում գործ անեն, համով բաներ էր սարքում նրանց համար՝ հավ էր մորթում, հատուկ ուտելիքներ էր պատրաստում: Մենք հացը փոում էինք թխում, փոռ ունեինք բակում: Չէր թողում նույնիսկ, որ նրանք խմորի գնդերը տանից մինչև փոռ տանեին: Ու մեզ թվում էր՝ դա ճիշտ է, իրանք հատուկ էին:

Բայց մյուսներն աղքատ էին՝ երեք քույրերս և երկու եղբայրներս, երեխաներին առնում գալիս էին մեր տուն, մեր հացը շատ էր: Հիմա պատկերացրու էդքան մեծ, էդքան երեխա, կովում են, թափում են, մեր ունեցած ու լավ պահված խաղալիքները ջարդում են, իրանց հետ տանում են: Պատկերացրու, մի անգամ բոլորով միասին էմալի կաթսայի մեջ լիքը լցրած ամբողջ մեղրը կերան: Միանգամից: Պարզ ա չէ՞, որ ծնողներս արդեն երեխաներից, բոլորից հոգնած, ձանձրացած: Գժանոց մի խոսքով: Ու ես ուզում էի էդտեղից շուտ փախչեմ, քաղաք գնամ: Ու գիտեի արդեն, որ Երևան եմ գալու: Երևանը տեսած չկայի, բայց գիտեի, որ Երևանում եմ ապրելու: Գյուղը չէի սիրում, աթարի հոտը չէի սիրում, ձմեռը այգու մեջ գտնվող գուգարան գնալուց զգվում էի, աղբյուրը ջրի գնալու ճանապարհը փակող ձյունից զգվում էի, ձնհալքից հետո էլ ամիսներով չորացող ցեխից էի զգվում: Մինչև ծանր ցեխից ծանրացած կոշիկներով դպրոց էինք հասնում՝ հոգիս դուրս էր գալիս: Պատկերացրու՝ էսպիսի դեպք էր պատահել: Էդ ցեխոտ օրերից մեկի ժամանակ մի կին է մահացել: Հիմի սրա աղջիկը, աղջիկն էլ եքա կին էր, վազելով գնում ա ազգականներին տեղեկացնելու, հետևից մեկը ձայն ա տալիս, — «աղջի, Ժենիկ, խեր ըլնի, էտ ու՞ր ես վազում»: Սա էլ առանց կանգնելու ուսի վրայից ասում ա՝ «խեր ա, խեր ա, մերս մեռել ա»: Հետո հասկանում ա ասածի անհեթեթյունը, շուտ ա գալիս ու թե՛ «գոնե էս ցեխերից պրծավ»: Այ էդպիսի առասպելական ցեխեր էին: Երևանն այդ ամենից ինձ փրկություն էր թվում: Բաքու չէի ուզում գնալ, բաքվեցիք աչքիս մեծամիտ էին թվում,

իրանք միայն իրանց էին սիրում: Իսկ ես մեծամիտ չէի: Ես պապա եղբորս սիրում էի, նրա երեխաներին սիրում էի, նույնիսկ նրա կնոջը սիրում էի: Ինձ թվում ա ով ինձ քաղցր ժպտում կամ մի քաղցր խոսք էր ասում՝ բոլորին սիրում էի: Սիրում էի գրագետ խոսող ուսուցիչներին: Մինչև հիմա սիրում եմ: Փորձում էի նրանց նման հագնվել, նրանց նման խոսել: Եվ ուզում էի սիրուն ապրել, ուզում էի ասֆալտած փողոց, մաքուր կոշիկներ, գեղեցիկ հագուստ: Էդ գյուղում դա հնարավոր չէր: Ես դպրոցից գրքեր էի բերում, վեպեր էի կարդում, դրանցում գեղեցիկ հագուստներ էին, սիրո խոստովանություններ էին, հառաչանքներ, թաքուն համբույրներ, երջանկություն: Դրանք էդ գյուղում չկային: Էդ գյուղում կոշտ կոպիտ մարդիկ էին, իրար ծաղրում էին, բամբասում էին, կոիվներ էին գցում: Նույնիսկ սիրահարված տղաները վախենում էին իրանց սիրած աղջկա հետ մի քիչ փափուկ, մի քիչ քնքուշ խոսել: Տղամարդկությունը կոշտ լինելում էր: Կամ՝ խեղճ էին, վախեցած ու կուչ եկած: Երկուսն էլ վատ էր, երկուսն էլ ինձ համար տհաճ էին:

Լավ հիշողություններիցս մեկը ուղիորն ա: Գյուղում առաջին ուղիորն մեր տուն էկավ: Մարդիկ գալիս լսում էին՝ զարմանում էին, էդ փոքր արկղի մեջ ո՞նց են էդքան մարդ տեղավորվում, էդքան տարբեր ձայներով խոսում, երգում, նվագում... Եղբայրս կատակում էր, ասում էր մատնաչափ թզուկներ են: Ու պատկերացրու հավատում էին, հատկապես կանայք ու տարեցները, փորձում էին հետները զրուցել, իրանցից բացատրություններ էին հնարում, իրար պատմում էին: Դպրոցում ուսուցիչը մեզ բացատրել էր ուղիորի աշխատանքը, ու ես զարմանում էի, որ էդ մարդիկ էդ բաները չգիտեին: Երիտասարդ տղաները, ովքեր բանակ էին գնացել ու հետ եկել, էդ գյուղի համար աշխարհ տեսած մարդիկ էին: Այ էդքան խուլ գյուղ էր:

Հենց դպրոցն ավարտեցի՝ էկա Երևան: Պապա եղբայրս բերեց, մի հեռավոր ազգական ունեինք, թողեց նրանց տանն ու ինքը գնաց: Սրանք երկու հոգի էին, ամուսիններ: Տանն անսովոր լուծություն էր ու ես շատ էի ամաչում, որ գյուղացի եմ: Իրենք էլ ինձ հետ հենց որպես գյուղացու էին վերաբերվում: Պարզ ա՝ ուզում էին ինձանից շուտ ազատվել: Ես դա տեսնում էի: Իրանց միջանքում էին ինձ քնացնում: Խանջյան փողոցի վրա էին ապրում: Մի անգամ մեր ազգականը ինձ տրամվայով տարավ բժշկական տեխնիկումի տեղը ցույց տվեց, թղթերս հանձնեց, ու ասեց, որ դրանից հետո ես մենակ եմ գնալու: Գնում էի, չէի նահանջում: Տրամվայի տոմսի գինը 3 կոպեկ էր: Վախենում էի մոլորվել, դրա համար էլ միայն քնությունների օրերին էին գնում,

և միայն՝ մինչև տեխնիկում ու ետ: Եվ ընդունվեցի, գիտե՛ս: Ընդունվեցի, և ինձ պատկերացրի որպես Երևանը նվաճած երևանցի մարդ: Բայց մերոնք չթողեցին, որ հանրակացարանում ապրեմ, իսկ ազգականներս բացահայտ ասեցին, որ չեն ուզում իրաց մոտ շարունակեմ ապրել: Չասեին էլ՝ ես գիտեի, որ չեն ուզում: Պատրաստ էի իրանց տունն ամբողջ օրը մաքրել, և մաքրում էի, պատրաստ էի իրանց ծառայել, և խելքս կտրած չափով ու ձևով ծառայում էի, բայց չուզեցին, ու ես վերադարձա գյուղ: Վերադարձա, ու Երևանից հետո ավելի ասեցի գյուղը: Մի տարի մնացի, ու ամեն օր լացում էի՝ Երևան եմ ուզում, սովորել եմ ուզում: Այնքան, մինչև ծեր հայրս եղբորս ասեց՝ տար, թող հանրակացարանում ապրի: Մի տարի հետո բերեցին: ավելի շուտ չբերեցին, ուղարկեցին: Գյուղում գրուզավոյ մեքենայի թափքը բարձրացրին, մեր գյուղացիներից մեկի հետ ուղարկեցին: Հիմա էլ մի ուրիշ ազգականի տուն: Մի ամիս մնացել եմ նրանց տանը: Ընդունվեցի հիմա էլ Թեթև արդյունաբերության տեխնիկում և անմիջապես տեղափոխվեցի հանրակացարան (Լոում է: Երկար պաուզա)

— *Դժվա՞ր շրջան էր:*

— Դժվա՞ր: Չգիտեմ: Ես ուրախ էի: Երևանում էի, և դա արդեն երջանկություն էր: Ասֆալտ կար: Մաքրություն կար: Այգի կար: Կինո կար: Փող՝ չկար: Փող քիչ կար: Բայց դա ոչինչ: Կույրերի միավորման վարչությունը մարդ էր հրավիրում կույրերի համար գիրք կարդալու, և վճարում էր: Գնում կարդում էի ժամերով: Թոշակ տալիս էին: Եղբայրս էր որոշ գումար ուղարկում: Ապրում էինք իրականում կիսաստված: Բայց հանրակացարանում բոլորն էին այդպես ապրում, և դա արդեն ամոթ չէր: Ես, օրինակ, կարող էի սոված չմնալ: Բայց խելքս գնում էր հագուստի համար, և ես արդեն կովերկոտից յուրկա էի հագնում, բարձր կրունկներով կոշիկներ, սպիտակ մետաքսից բլուզ: Պատկերացնում էի, որ էդ շորերով գյուղ եմ գնալու և փողոցով անցնելու եմ: Բարձրակրունկով: Լողըչկա: Բոլորը նայելու են: Նեղ եմ ապրել, բայց միշտ երազել եմ, որ մարդիկ ինձ հարուստի տեղ դնեն: Էն ժամանակ ինձ թվում էր, որ միայն հարուստ մարդն ա զարգացած մարդը: Կամ գուցե հակառակը՝ զարգացած մարդը հարուստ ա լինում: Չգիտեմ: Ես ութսուն տարեկան եմ, բայց դեռ զարգացած աղքատ մարդ չեմ տեսել: Բայց անգետ, տգետ հարուստ տեսել եմ: Հարուստ մարդն իմ պատկերացմամբ կապեր

ունի: Իրականում էլ տեսնում, զգում էի, որ էդ հագուստով թեկուզ հանրակացարանում ապրողներն ինձ ավելի շատ են մարդու տեղ դնում: Գեղեցիկ էի և տեսնում էի, որ մարդիկ դա նկատում են:

— *Հիմա էլ եք գեղեցիկ:*

— (Դառնացած ժպտում է) Գնամ ֆոտոներս բերեմ (բերում է և սկսում է ցույց տալ): Էն ժամանակ չէինք նկարվում, ապարատ չկար, հատուկ նկարվելու չէինք գնում: Նկարներ շատ չունեմ, բայց մի քանիսը կան: Տես, սա մենք ուսանող ժամանակ ենք նկարվել: Նկարվելու համար հատուկ հագնվում էինք (աչքերն արցունքոտվում են: Նկարներից երևում է, որ իսկապես գեղեցիկ աղջիկ է եղել և շատ խնամվածի տպավորություն է թողնում): Տեխնիկումում տղաներն ինձ սիրահարվում էին, բայց ես ամաչում էի (ժպտում է): Չես պատկերացնի, բայց շատ ամաչկոտ էի: Ինչի՞ց էի ամաչում: Ամաչում էի, որ գյուղացի եմ, որ հանրակացարանում եմ ապրում: Ամաչում էի, որ հարուստ չեմ: Ամաչում էի, որ ծնողներս ծեր են: Երբ ծնողների մասին խոսք էր լինում, միշտ եղբորս մասին էի որպես հոր պատմում: Ամաչելուցս էլ էի ամաչում: Իհարկե ամաչելս ցույց չէի տալիս:

Կյանքը շուտ անցավ, բան չհասկացա: Ինձ պաղդերժկա¹⁰⁰ էր պետք, բայց չունեի: Տղամարդու պաղդերժկա: Շատ էի ափսոսում, որ ես տղամարդ չեմ ծնվել: Ինքնուրույն միայն տղամարդիկ են առաջ գնում: Կյանքը տղամարդուն է, թե չէ կինը ինչ է: Տղամարդուն սպասարկող: Ես պետք ա տղամարդ ըլնեի (հուզված լռում է):

Ավարտելուց հետո ինձ աշխատանքի նշանակեցին կարի ֆաբրիկայում: Իմ կուրսեցիներից մի քանիսը հետո ինստիտուտ ընդունվեցին: Տղաներից: Նրանք մեծ մարդ դարձան, պաշտոնյաներ: Միշտ նախանձով եմ նայել նրանց: Մեկը նույնիսկ իրավաբանական ավարտեց և հետո դատավոր դարձավ: Երևանցիներից էր: Գյուղերից եկածները խեղճ էին: Աղջիկներն ամուսնացան ու գնացին տուն աման լվանալու: Ես էլ էի աման լվանում, բայց դե աշխատող էի, ֆաբրիկայում ինձ սիրում էին, մտածում էի, որ առաջ եմ գնալու: Երազում էի մեծ փողերի մասին, բայց արդեն գիտեի, որ դա աշխատավարձով չի լինելու: Աշխատավարձ... Աշխատավարձով ոչինչ չի լինում: Տես-

¹⁰⁰ Օժանդակություն:

նում էի, որ խելոք մարդիկ եկամուտներ ունեն: Խելոք մարդիկ միշտ էլ եկամուտներ են ունենում: Հետո դառնում են դիրեկտորներ, պաշտոնյաներ, լավ են ապրում: Լավ տուն, լավ կահույք, լավ հագուստ: Բայց դա տղամարդն է ստեղծում: Ես արդեն ամուսնացել էի, բայց... ամուսինս վարորդ էր աշխատում: Մեր գյուղի դպրոցի ամենալավ սովորողն էր: Բանակից հետո էկել էր Երևան, որ ինստիտուտ ընդունվի: Առաջի տարին չընդունվեց, հետո հանդիպեցինք, ամուսնացանք: Դեռ գյուղում ինձ սիրահարված էր: Բայց լավ կյանքի ձգտում չուներ, ինչ կար՝ դրանով բավարարվում էր: Վարձով էինք ապրում: Առաջին տարին լավ էր: Կինո էինք գնում, թատրոն: Կարի ֆաբրիկայում էի աշխատում, և կարող էի լավից վատից հագնվել: Երկրորդ տարին պոլիտեխնիկ ինստիտուտ ընդունվեց, ես արդեն պատկերացնում էի, որ շուտով մեր լավ կյանքն սկսվելու է: Բայց մի տարուց տղաս ծնվեց: Ճերմակ, սիրուն, հրաշք երեխա: Ես պետք ա նրան գեղեցիկ հագցնեի, այգի տանեի, կարուսել: Այդքանը կարողանում էի, բայց օգնող չուների: Աշխատավարձ ստացողը միայն ես էի, ամուսինս ուսանող էր: Ես տեսնում էի, որ տան հոգսերը տղամարդիկ են տանում, բայց ամուսինս բավարարվում էր կարտոշկով, մակարոնով, ձեթով: Ինձ համար վիրավորական էր եղպես ապրելը: Մեր տանտիրուհին ամուսին չուներ, բայց երկու տղա ուներ: Նրանք բակում խորոված էին անում, տղամարդիկ էին գալիս իրենց կանանց հետ, ուտում խմում էին, երգում էին, պարում էին: Նրանք հին երևանցիներ էին, թաղում ընկերներ ունեին, դպրոցական ընկերներ ունեին, ազգականներ ունեին: Մեզ էլ էին հրավիրում: Ամուսինս նրանց մեջ նստած միշտ լուռ էր: Օտար էր, չէր մտերմանում: Դե շատ տարբեր մարդիկ էին: Նրանք տուն տեղ ունեիի, մենք վարձով խցում էինք: Իրանց հյուր էին գալիս, իրանք հյուր էին գնում՝ հագնված, սանրված, փողկապով, կոստյումով: Մենք գնալու տեղ չուներինք: Երեխան էլ որ ծնվեց, նույնիսկ արդեն կինո չէինք գնում: Մեր վարձած տան տանիքը լավը չէր, անձրևների ժամանակ ջուրը չռալով տուն էր լցվում: Էդ խցում տաշտերը շարում էի՝ արանքով անցնել էլ չէր լինում:

Երեխայի ծնվելուց հետո ես դեկրետ դուրս եկա, ամուսինս էլ ինստիտուտը թողեց, սկսեց վարորդ աշխատել: Տրալեյբուսի վարորդ էր: Վարորդությունը բանակում էր սովորել: Էլի ոչինչ, վատ չէր: Ամեն օրվա յոլա գնալու եկամուտ կար՝ մի ռուբլի, երկու ռուբլի բերում էր մինչև աշխատավարձը: Տրալեյբուսի համար վճարում էին տեղում, կանխիկ գումար էր: Պլանով նախատեսվածը գարաժում հանձնում էր, դիսպեչերին փող էր թողնում, բայց իրան էլ էր մնում

մի քիչ գումար: Ասում եմ, չէ՛, աշխատավարձով ապրող մարդ չկար: Սովետը դրանով էր լավ, որ թողնում էր մարդիկ ապրեն: Ապրելու տեղ էր թողնում: Ձգտողները կարող էին ավելացնել, չձգտողները, քչով բավարարողները յուրա էին գնում: Ամուսինս չձգտողներից էր: Հացը կա, պանիրը կա, կարտոշ-կեն կա՝ լավ ա: Նրա համար լավ էր, ինձ համար սարսափելի էր: Դժգոհում էի, բողոքում էի, ասում էր հետ գնանք գյուղ, էնդեղ առանց փողի էլ կապ-րենք, տունը կա, անասուն կպահենք, կարտոշկա կցանենք: Պատկերաց-նում՝ ես, գնամ թրիք մաքրելու, երբ ես երագում էի լավ տան, լավ հագուստի, զբոսանքի, թատրոն գնալու մասին(կրկին հուզված լռում է): Իսկ դու հարց-նում ես, թե ինչ էինք խաղում, ինչ ճաշեր էինք պատրաստում: Հա, պատրաս-տում էի, միշտ էլ սիրել եմ համով ու տեսակ-տեսակ սալաթների պատրաս-տելը, թխվածքներ թխելը, սեղանը գեղեցիկ, ճաշակով հարդարելը: Բայց մենք նույնիսկ սառնարան չունեինք, ու ես երեխայի համար կաթը օրվա մեջ երկու անգամ էի առնում, որ չթթվի: Խանութում գոնե սառնարանի մեջ էին պահում: Ես էլ լավ խոհանոցի շնորք ունեի: Հիմա էլ ունեմ: Կարդում էի, սո-վորում էի պատրաստման տեխնալոգիաները: Տանտրուհիս էլ ճաշերի շնորք ունեի: Հյուրերի համար նախապատրաստվելիս գնում էի նրան օգնելու ու նրանից «գողանում» էի էդ արվեստը: Հա, մի ծիծաղի, լավ ճաշ պատրաս-տելն արվեստ ա: Ամեն օր մի նոր բան էի պատրաստում: Էդ պայմաններում ամուսինս որ գործից տուն էր գալիս, սեղանն արդեն պատրաստ էր լինում՝ գեղեցիկ սպասքով, սպասքի համար խելքս գնում էր, քիչ քիչ առնում էի: Սեղանն արդեն պատրաստ էր լինում՝ նոր սալաթ, կանաչիով զարդարած, պանիր, սուպը հատուկ համեմած, լանգետ, կատկետ, տոլմա, բոգրաշ, սփռո-ցով, սալֆետկով: Գալիս էր՝ չէր էլ նկատում, նստում ուտում էր թերթ կար-դալով: Ոչ մի գովեստ, ոչ մի շնորհակալություն: Ճաշից հետո ասում էի մի տեղ գնանք՝ բա թե հոգնած եմ: Երիտասարդ տղամարդը որ ասում ա հոգ-նած եմ՝ նրանից հեռու փախի: Նստում էր հանգստանալու՝ թերթ էր կար-դում, ինքն իրա հետ շախմատ էր խաղում: Իսկ ես երագում էի երեխայի ձեռ-քը բռնած ամուսնուս հետ այգի գնալ, սրճարան գնալ, ուղղակի զբոսնել: Երևանում սրճարաններ կային արդեն: Ինձ թվում էր, որ սրճարանում նստե-լը հաջողակ, զարգացած մարդկանց համար էր: Հետո, երբ արդեն դեկրե-տից դուրս եկա, աշխատում էի, ընդմիջումներին սրճարան էի գնում պար-զապես գնացած լինելու, այնտեղ նստած լինելու համար: Սուրճ խմել առանձ-նապես չէի սիրում, բայց գնում էի, սուրճ էի պատվիրում, և այդ պատվիրելն ինքը մի առանձին հաճույք էր: Պատվիրում են հաջողակները: Նստում էի ու

նայում հաջողակներին: Չէ, չէի նախանձում, բայց ինքս ինձ ասում էի, որ սա ա կյանքը և ես պիտի էդ կյանքին հասնեմ: Գուցե ես էլ ուրիշների վրա էի հաջողակի տպավորություն թողնում, ու հենց էդպես էլ ուզում էի: Ինձ դուր էր գալիս հաջողակ համարվել: Ամառը գյուղ էինք գնում, ու ես ամենալավ շորերս էի տանում, հագնվում էի ու բարձրակրունկ կոշիկներով էդ քարուքանդ ճանապարհներով գնում էի քույրերիս այցելության: Հա, թող տեսնեն, թող ինձ հաջողակ համարեն, թող իրանք էլ ձգտեն: Թող տեսնեն իմ մաքուր, գեղեցիկ, լավ հագնված տղային, թող իրենք էլ ձգտեն(ծիծաղում է): Տոն էի ուզում մի խոսքով:

Այ, Դուք հարցնում եք տոների մասին: Բոլոր տոները լավն են, ինձ համար լավն են: Տոնը գեղեցկություն ա, ուրախություն ա, նվերներ են, լիքը սեղաններ են, կենացներ են, ո՞նց կարող ա լավը չլինել: Ես բոլոր տոներն էլ սիրում էի: Հիմա տոն չկա: Կամ գուցե ես հնարավորություններ չունեմ, մեծացել եմ, չգիտեմ ինչ են անում մարդիկ տոներին: Հիմա հեռուստացույցներ են, տոնին հեռուստացույցով նայում են: Հիմա ես էլ էրկու հեռուստացույց ունեմ, գնում եմ դահլիճ՝ նայում եմ, գնում եմ խոհանոց՝ նայում եմ: Ինչի՞ն եմ նայում: Համերգ է: Է, համերգ է՝ համերգ է, գնացեք համերգ: Ինձ համար տոնը շքերթ ա, գեղեցիկ հագնված մարդիկ են, ծանոթ-անծանոթ՝ իրար ժպտալ ա, տոնավաճառ ա, գույնզգույն փուչիկներ, ծաղիկներ: Խնջույքներ: Լավ, գեղեցիկ, հատուկ պատրաստված արտասովոր թխվածքներ: Դրանցով պարծենալ ա, դրանցով ուրախանալ ա: Նույնիսկ դրանց պատրաստելն ա ուրախություն: Տոնը առատ խոհանոցի հոտն ա: Ես պատրաստ էի ժամերով կանգնել խոհանոցում, տեսակ տեսակ ուտելիքներ պատրաստել, համով, գեղեցիկ մատուցել: Հա, բա ոնց, տոնական սեղան զարդարելն էլ ա արվեստի գործ: Հոգի, սիրտ ես դնում մեջը: Բայց դա պետք ա ցուցադրել, տեսնեն, հավանեն, զարմանան, վայելեն, զովան: Հարևանը, ծանոթը, ազգականը... Ամեն անգամ նոր ձևով, նոր ուտելիքներով, նոր ձևավորումով: Մովետ ժամանակ այո, շքերթներին գնում էի, երխաններիս զարդարած, հագցրած, փուչիկներով: Ամուսնուս էլ էի ստիպում մեզ հետ գալ: Միչև կոստյումը հագցնել էի տալիս՝ հոգիս դուրս էր գալիս: Այ մարդ, ոչ մի բանով չէր ուրախանում: Հոգնած եմ: Տղամարդը կիռզնի՞: Կյանքից կիռզնե՞ն: Հիմի էլ ուզում սարքել, համով բան սարքելուց երբեք չեմ հոգնում: Հիմի էրկու սառնարան ունեմ, բայց դատարկ են, ինչի՞ց սարքեմ:

Եթե իմ ամուսինը ձգտում ունենար... բայց ինքն անտարբեր էր, իսկ էս կյանքը տղամարդկանց համար ա: Ուր գնում էի, որ պաշտոնյայի մոտ մի գործով գնում էի՝ տղամարդիկ էին, ու առաջին խոսքն էլ որ ասում էին՝ Դուք ամուսին չունե՞ք, ինչու՞ եք դուք եկել: Ես էլ սկսում էի արդարանալ՝ ունեմ, ամուսին ունեմ, զբաղված ա, աշխատում ա և այլն: Արդարանում էի և ինքս ինձ ասում՝ ինչու՞ եմ արդարանում: Կամ՝ ինչու՞ ես պիտի սրա մոտ գամ: Երևանում գրանցում էր պետք, ամուսինս չէր գնում դրանով զբաղվելու: Ես էի գնում, ու առաջին հարցն էր՝ Դուք ամուսին չունե՞ք: Սպասում էին, որ տղամարդն իրանց կաշառք պիտի տա: Ամուսինս էլ ուղղակի չէր ասում, բայց կաշառք չէր կարողանում տա: Իսկապես չէր կարողանում: Ըստեղ հարցն էն չէր, որ փող չունեինք, հարցն էն էր, որ ամուսինս ամաչում էր կաշառք տալուց: Ես էլ գիտեի, որ առանց դրա ոչ մի գործ չի արվում ու չի արվելու: Բայց նույնսիկ կաշառք տալը տղամարդու գործ էր, ոչ թե կնոջ: Շատ քիչ կանայք կային, որ էդ հարաբերությունների մեջ կարային լինել, պաշտոնյա էին: Դրանք հիմնականում տղամարդկանց պադոներով առաջ գնացած կանայք էին՝ հոր, եղբոր, ամուսնու պադոներով դպրոցի տնօրեն էին, մանկապարտեզի վարիչ էին, բժիշկ էին, տո ես ինչ գիտեմ՝ կուսակցական էին: Եվ հետո՝ հիմնականում տարիքով էին: Ես՝ երիտասարդ, անփորձ, առանց ծանոթների... Չէի կարա իրանց հետ ոտք մեկնելի:

— *Բա ասում եք՝ սովեյրը լավ երկիր էր:*

— Էլի եմ ասում: Լավ երկիր էր, բաշարողի երկիր էր: Նույնիսկ մի տան, մի ընտանիքի մեջ բաշարող էլ կա, չբաշարող էլ: Որ երկրում էլ ըլնես՝ պետք ա բաշարող ըլնես: Հիմք չունեցողները ոչ մի տեղ հաջողակ չեն տլնում: Կարո՞ղ ես՝ առաջ գնա: Էս կյանքը կռիվ ա, չէ՞: Իմ ամուսինը ձգտող չէր, կռվող չէր, կռվողը ես պետք ա լինեի:

Հետո աղջիկս ծնվեց, ես նորից դեկրետում հայտնվեցի: Փող չկա, էրկու էրեխա, տանիքից ջուրը չռալով տուն ա լցվում, վարձ ենք տալի դրա համար: Էդ Ամիրյանի վրայի տան պադվալը որ ասում եմ՝ ինձ տեղը ցույց տվին: Մեր կարի ֆաբրիկայից մեկն ընդեղ ապրել էր, տուն էր ստացել՝ դուրս պետք ա գար: Էկավ ասեց՝ ես դուրս եմ գալի, թե կարող ես՝ գիշերը մոտի մեջը, էսպես, որ շենքի ապրողները չտենան: Ամուսինս դեմ էր՝ միլիցեն կգա, դուրս կհանի, էս կանի, էն կանի: Ես ինքնագլուխ գնացի: Վեշերս հավաքեցի՝ էրեխեքի շորերը, մի քանի աման չաման, գնացի գիշերը մտա էդ պադվալ: Աղջիկս

դեռ բարուրի երեխա էր, տղաս՝ չորս-հինգ տարեկան: Էրեխեքին առա գնացի մտա էդ պաղվալը, տեսնեմ կոխանոց ա: Վախենում եմ կոխներից: Դուռը լիքը ծակեր ուներ, ամեն պուճախից կոխի դուռն էր երևում: Մի քանի օր կոխով տվեցի կոխների դեմ: Ոչ մահճակալ կար, ոչ սեղան կար: Աղջկաս բարուրը դնում էի շորերի կապոցի վրա, դռան ծակերը լցնում էի պլաստիլինով, ֆաներկաներով կարկատում էի ու ավելն առած կոխներին դուրս էի անում: Եդ սենյակ կոչված պաղվալը միջանցքի ծայրում էր, կոխներին միջանցք էի «ուղարկում»: Պարզ ա դե, շենքում ապրողները տեսել էին, թաղայինին ասել էին, միլիցեն էկավ կանգնեց՝ թե դուրս պիտի գաք: Ասում եմ՝ ո՛ր գնամ, գնալու տեղ չունեմ, միայնակ կին եմ, երկու երեխաների հետ, եկեք ինձ գոռով հանեք: Մի տաս օր էկան, գնացին, վերջը էդ թաղայինին 50 ռուբլի փող տվեցի, էլ չէկավ: Ամուսինս մի ամիս հետո էկավ մեզ միացավ: Երբ տեսավ, որ միլիցեն չի գալիս: Մի անգամ էլ միլիցեն էկավ, ամուսինս վարագույրի հետևը մտավ, ասեց՝ ասա միայնակ մայր եմ: Է, առանց իրա ասելու էլ գիտեի, որ էտ եմ ասելու: Եդպես: Համարյա տաս տարի ապրել ենք էդ պաղվալում: Չէ, ավել: Ու էդ տուն, էդ պաղվալ շատերն են էկել: Քույր եղբայրներս, նրանց երեխաները, կիսուր կեսրարս: Գալիս էին Երևան՝ բժշկի, կամ երեխան պիտի գար ընդունվեր տեխնիկում, ինստիտուտ, կամ մի գործով էկել են՝ բոլորն էլ էտ տուն էին գալիս:

Դեկրետից հետո նոր էի սկսել աշխատանքի գնալ՝ ամուսինս ձմեռը կանգառում վթարի ենթարկվեց: Տրալեբուսի անիվները սղացել էին սառույցի վրա, կանգառում կանգնած մի կնոջ ոտքը ջարդվել էր: Էլի մարդիկ կային թեթև վնասվածքներով: Ձերբակալեցին: Չգիտեի ոնց հասցնել՝ աշխատանքի գնալ, քննիչներին հանդիպել, էդ կնոջը այցելել ամեն օր հիվանդանոցում, համոզել, որ չբողոքի: Զանգեցի եղբորս կանչեցի: Էկավ, ինքն էր քննիչների հետ խոսում: Միշտ նախանձել եմ տղամարդկանց: Հիմա էլ եմ նախանձում: Էս կյանքն էնպիսին է, որ ամեն ինչ տղամարդկանց ձեռին ա: Ես տանը ամեն օր հյուրասիրություն էի կազմակերպում, եղբայրս քննիչներին հրավիրում էր հաց ուտելու: Տունը լավ մաքուր էի պահում, բոլոր ծակ ու ծուկերը փակել էի, վարագույրներ կախել, ֆաբրիկայից կտորը բերում էի: Բայց տուն հասնելու համար պետք ա կոխանոց միջանքով անցնելին: Գալիս էին, բայց զարմանում էին էդ պաղվալից: Հետո մի անգամ ասեցին՝ չէ, դա հաց ուտելու տեղ չի, ռեստորան գնանք: Եղբայրս մի անգամ ինձ էլ հետը տարավ, առաջին անգամ տեսա ռեստորան կոչվածն ինչ բան ա: Բայց ինձ շատ տեսածի նման

էի պահում, իբր ռեստորան գնալը սովորական բան ա: Հագիս-կապիս նայողի մտքով չէր անցնի, որ ես էդ պաղպալում եմ ապրում, կոխասնոցում: Ինձ տղամարդու նման էի պահում: Վերջը ամուսնուս մի տարի տվեցին, բանտ նստեց մի տարի: Բայց էդ ընթացքում ոայկումից մի մարդ, էդ քննիչների հետ ծանոթ էր, ու եղբորս հետ էլ մտերմացել էր, ասեց արի քեզ ուրիշ գործի տեղավորեմ, որ հասցնես երեխաներիդ պահել, համ ժամանակ ունենաս, համ դե մի քիչ եկամուտ: Ինձ դարձրեց հավաքարարների բրիգադիր: Դրանց պետք ա ավել-մավել բաժանեի, մաքրելու պարագաներ, հետևեի իրանց աշխատանքին, գրանցեի: Մի խոսքով երկու տարի բրիգադիր էի, ու իսկապես էլ եկամուտ կար: Եկամուտն աշխատավարձիցս ավելի էր: Էդ նյութերը գնելիս խանութների հետ պայմանավորվում էի, շատի համար վճարում էի, քիչ էի վերցնում՝ փողը կիսում էինք: Ու գիդե՛ս, նյութերը հերիքում էին: Ուղղակի էդ սովետի կառուցվածքն էնպիսին էր, որ պետությունը չէր խնայում, բոլորն էլ շատի պահանջ դնում էին, ստանում էին շատի համար, երբ իրականում դրա կեսն էր պետք լինում:

— *Օրինակ, ավելի լավ չէ՞ր լինի, եթե մարդկանց նորմալ վճարեին, ու պետական ծախսերն էլ ճիշտ ծրագրավորեին:*

— Դե գիդես ինչ կա, քչից էլ կգողանան մարդիկ: Կյանքն էնպես բան ա, որ աչքը տեսնում՝ սիրտն ուզում ա: Մարդը երբեք ունեցածով չի բավարարվում: Իմ ամուսինը բավարարվում էր՝ ինչի՞ հասավ: Մարդը միշտ ավելիին ա ձգտում, լավ ապրելուն ա ձգտում: Ու սովետում էդպես էր, աչքի տակով էին նայում, որ մարդը պետության ունեցածից տանում ա: Բաշարողը՝ շատ, չբաշարողը՝ քիչ: Տես, հենց էդ ոայկումի մեր ծանոթի օգնությամբ ես հետո բրիգադիրի գործը թողեցի, դարձա ապրանքագետ: Իմ մասնագիտությունն էլ հենց ապրանքագիտությունն էր: Ճիշտ ա, ապրանքագետ աշխատում էին հիմնականում ինստիտուտ ավարտածները, բայց ծանոթ ունենալու դեպքում տեխնիկումի դիպլոմով էլ կարայիր աշխատել: Ու ես աշխատել եմ ինստիտուտ ավարտածների հետ, ու ընենց չի, որ իրանք ինձանից շատ բան գիտեին: Ախր ինստիտուտն էլ հաճախ ծանոթով ընդունվում, ծանոթով ավարտում էին: Ես սովորելիս ծանոթ չունեի, բայց լավ էի սովորում: Հետո արտադրությունում էլ շատ բան սովորեցի: Ինստիտուտն ավարտած շատերը գալիս էին, ու ես էի իրանց սովորացնում ապրանքի որակն ստուգելը: Ծանոթ ունենալը, քթի ծակ ունենալը, հասկանալը, իմանալը, մարդկանց հետ հարաբերություն պահելը շատ կարևոր բաներ են: Ապրանքագետը ստուգում

ա՛ր բազմաթիվ թերություններ կան ԳՈՍՏ-ից: ԳՈՍՏ-ն իդեալականն ա, բայց ԳՈՍՏ-ն ապահովելու պայմաններ հաճախ չկային: Կարող մեքենաների տեսակը, կտորի տեսակը, լավ շտամպ ունենալը, լավ կարող ունենալը, նույնիսկ թելի տեսակը... Եթե բռակ հանես՝ ոչ մեկին ձեռնտու չի: Ասենք դպրոցական ֆորմա են կարում: Լավ, ԳՈՍՏ-ի ստանդարտով ֆորմա շատ քիչ կար: Հիմա եթե ապրանքը վերադարձնես՝ ֆաբրիկան տուժում ա, բանվորը տուժում ա, ապրանքը պակասում ա՝ գնորդը տուժում ա, խանութը տուժում ա և այլն: Ուրեմն ապրանքագետը կարող ա մի քանիսը բռակ անի՝ հետ վերադարձնի, աչք փակի մանր բաների վրա, հատկապես որ կարող ա ֆաբրիկան իսկի մեղավոր չի: Կտորն ուշ են ստացել, էն կտորը չեն ստացել, որ պետք ա լիներ, մոդել ա փոխվել և այլն, բայց ապրանքը պլանավորած ժամանակ պրտի պատրաստ լիներ: Ու գնում ա էդպես՝ բոլորն ստիպված են, և բոլորն աչք են փակում: Ու բոլորն էլ դրա վրա եկամուտ ունեն: Ապրանքագետը գնում ա, ռեալ ստուգում ա, ռեալ թերություններն ասում ա, ցույց ա տալիս, բայց համաձայնության են գալիս: Ու բոլորը շահած են դուրս գալիս: Ապրանքագետը երբեմն խանութի հետ ա համաձայնության գալիս, երբեմն՝ արտադրողի հետ ա համաձայնության գալիս: Ուղղակի չափդ պրտի իմանաս, մենակ դու չես: Ես չափս գիտեի, ու դա ես համարում էի իմ բաշարելու չափը: Ապրանքագետ տղամարդիկ ավելի ռիսկով էին: Ընդհանրապես տղամարդիկ ավելի հեշտ են պայմանավորվում: Ես, օրինակ, գնում մեկ-մեկ ապրանքն իսկապես ստուգում էի, բանավոր համաձայնվելուց հետո չափավոր ակտ էի կազմում, բայց տղամարդիկ կային՝ էդ էլ չէին անում, ուղղակի գնում խոսում պայմանավորվում էին: Շատ քիչ դեպք կլիներ, որ արտադրողը վստահ լիներ, առարկեր, պահանջեր իսկական ստուգում: Մեկ ա՝ ապրանքագետը սխալները կգտներ ցույց կտար: Ուրեմն արագ պայմանավորվում էին փողի մասին: Ասում եմ, չէ՛, տղամարդու երկիր էր: Բայց դե էլի կարողացա էդպես իմ տունը պահել՝ փողը ստանում էի, ապրանք բերում էի՝ անկողնու սպիտակեղեն, հագուստ, ուղղակի կտորեղեն: Համարյա բոլոր ազգականներիս օգնում էի, վա՛տ է: Հետո էլ էդ փողով վերջապես այս բնակարանն ստացանք: Ավելի շատ փող ունենայինք՝ տայինք, ավելի մեծը կստանայինք, երեք սենյակ: Մեզ հասնում էր, չորս հոգի էինք, երեխեքը տարբեր սեռերի: Սա էրկու սենյականոց ա: Էս շենքը գարածն ա կառուցել, ստացողները բոլորը վարորդներ են, էլի տղամարդիկ, կարծեմ միայն երեք դիսպեչեր կանայք կային:

Կենտրոնից տեղափոխվեցինք Նորքի մասիվ, բայց ես դժգոհ չեմ, կոխանուցից ազատվեցինք: Երրորդ հարկ, լուսավոր, մաքուր պատուհաններ, վերջապես նորմալ գուգարան, ցնցուղ, առանձին խոհանոց: Երևի դրանից հետո վերջապես համարեցի, որ Երևանցի եմ: Շենքում էլ բոլորը վարորդներ էին, ես՝ ապրանքագետ: Հարգանք կար: Աշխատանքս լավը, երեխաներս՝ իմ ուզած, գեղեցիկ, հագնված, լավ սնվում էին, տունը ձմեռը տաք էր, ամառը՝ զով: Թվում էր՝ կյանքը վերջապես սկսվում ա: Տունն ստանալուց հետո ամուսինս ազատվեց գարածի կախվածությունից, գործից դուրս էկավ, սկսեց խուսան գնալ: Դրանք մեր կյանքի ամենալավ տարիներն էին: Գարունը առաջին վարունգ-պամիդորը մեր սեղանին էին, շուտ-շուտ խորոված էինք անում: Գնում էի շուկա՝ լիքը առևտուր էի անում, տաքսիով տուն էի բերում: Խոհանոցը... ասեցի, չե՞, որ սիրում էի տեսակ-տեսակ պատրաստել: Հիմա ոնց որ ժողովուրդն ասում ա՝ մորս փորն ընկա: Ձմեռվա համար լիքը մուրաբաներ, կամպոտներ, մարինադներ, թթվեղեն: Ամառ ձմեռ՝ թարմ միրգ: Ամեն օր՝ երշիկեղեն, բաստուրմա: Սկզբունքորեն խմորեղեն չէի գնում, ոչ էլ լավ խմորեղեն կար վաճառքով: Ամեն ինչ իմ ձեռքով էի սարքում: Հոգնել չունեի, ընդհակառակն՝ ուրախություն էր: Միշտ հյուրեր ունեինք, մենք էլ էինք հյուր գնում: Նույնիսկ ազգականներիս մեջ հարգանքս բարձրացավ՝ կարողանում էի օգնել, արտասահմանյան հագուստը, որ տակից էին վաճառում թանկ գնով, կարողանում էի իր գնով ձեռք բերել: Էն ազգականս, որի տանը առաջին անգամ Երևան գալուց մնացել էի, ու որը էն ժամանակ մի ամիս հազիվ դիմացավ իմ ներկայությանը, սկսեց մեզ իրա տուն հրավիրել: Դե արդեն ինքն էր կախման մեջ՝ խանութներում լավ ապրանք չկար, իսկ ես կարող էի ճարել, էն էլ՝ վաճառքի գնով: Ես բոլորի համար օգտակար էի, ու դա էն էր, ինչ ես ուզում էի: Գյուղ էինք գնում՝ ամեն ինչ առատ-առատ տանում էի, հագուստ, կտորեղեն, սավաններ, նույնիսկ պամիդոր-բիբար էի տանում քթոցներով: Շատ էի սիրում էդ պրոցեսը: Քույրերս ինձ օրինակ էին բերում իրանց երեխաներին: Շատ բան էի սովորել, կյանքի փորձ էի ձեռք բերել, հասկացել էի միմյանց օգնելով ոտքի կանգնելու մարդկային հարաբերությունների լեզուն: Ոչ մի դպրոց, ոչ մի ինստիտուտ դա չի սովորեցնի: Մի բան ստանալու համար պետք ա մի բան տաա: Սա էլ գործարքի նման մի բան ա: Ու սովետը դրա համար լավ էր, ուղղակի պետք ա ապրելու ձևը սովորելի: Սովորեցի: Քիչ էի տալիս՝ քիչ էի ստանում: Բայց տվածս իմը չէր, իսկ ստացածս իմն էր: Դեռ շատ բաների կհասնեի, եթե երկիրը չքանդվեր: Չէ, լավ երկիր էր, ափսոս քանդվեց: Քանդվելն էլ, ասենք, ոնց: Սկսեցին էղածը մեջ-

մեջ անել: Ես դեռ ջահել էի, 50 տարեկան էլ չկայի, կարայի մասնակցել էդ խանութների սեփականաշնորհումներին, գոնե մի խանութի տեր դառնայի: Բայց իրար ձեռից խլխլում էին տղամարդիկ, քանի՜ կին գիտեմ, որ տարել ծեծել էին՝ ինչ ա թե հրաժարվի իրա փայաբաժնից: Հետո տղամարդ չկար, ամուսինս էդպես էլ չկարողացավ բաշարող լինել: Եթե տղամարդ լինեի...

— *Այ ասում եք լավ ուրելիքներ էիք սարքում, սիրում էիք այդ գործը, որոշ քաներ չէի՞ք պատմի այդ մասին: Օրինակ, տոն օրերին ի՞նչ էիք սարքում, ասենք Նոր Տարուն, Մայիսի մեկին, կամ թեկուզ Մարտի ութին, Զառիկին:*

— Զատիկ մենք չէինք անում, դա ինձ համար նոր բան ա: Բայց այ Նոր տարին առանձնահատուկ էր: Իմ սեղանին պիտի լինեին մի քանի տեսակի տոլմա, օրինակ՝ լոբու տոլմա, սրան այստեղ պասուց տոլմա են ասում՝ ձավար, սիսեռ, ոսպ, լոբի, բոլորն էլ առանձին եփած ու սոխեռի մեջ տապակելուց հետո լավ խառնած՝ սև ու կարմիր պղպեղով, աղով: Ճակնդեղով թթու դրած կաղամբի կարմիր թերի մեջ փաթաթած: Պիտի և գեղեցիկ լինել, և համով: Դե խաղողի թերով տոլման լավ գիտեք, ինձ մոտ շատ համով է ստացվում: Եփելիս էլ վրան մի սերկևիլ եմ դնում՝ երկու շերտով, կես արած: Կարող ես նաև մի երկու թթու սալորաչիր ավելցնել: Տոլման պատրաստում եմ տավարի մսից՝ մի քիչ խոզի միս խառնելով, փափկության համար, բայց նաև գառան մսից: Ոչ թե ոչխարի, այլ հենց գառան միս: Տարին չլրացած գառ: Գառան խաշլաման: Զուրը շատ քիչ ես ավելացնում: Գառը շուտ եփվող միս ա, թող իրա հյութի մեջ էփվի: Ավելացնում եմ պամիդոր, մի երկու-երեք կանաչ բիրար, մի բաժակ գարեջուր: Կճախաշ էի եփում: Սա կուկուրուզի հատիկներ են, ցորեն ու լոբի: Մի օր առաջ կարող ես ջրի մեջ թրջոց դնել, որ փափկի: Իրար հետ խառնած ես էփում, ուտելիս կարող ես մեղր ավելացնել: Խոխուփ: Սա ամենասիրվածն է: Սովորաբար լավ յուղոտ սագով: Սագի միսը եփում ես, կտրտում, շատ առատ յուղի մեջ առատ սոխը մի փոքր տապակում՝ խեղճացնում ես, սագ, աղ-պղպեղ, վերջում, կրակից վերցնելուց առաջ՝ առատ կարմիր նոսն հատիկներ ես ավելացնում: Չես թողնում նոսն հատիկները էփվեն, միայն պիտի մի քիչ գունատվեն: Փլավ կաշտանով: Սա կարող ես և ձավարով, և բրնձով սարքել: Բրինձը էփելուց հետո քամում մի կողմ ես դնում, մածունն ու ձուն միասին լավ հարում ես, մի առանձին կաթսայում յուղը տաքացնում ես ու հարած ձվով մածունը լցնում: Վրան շարում ես կեղևը հանած կաշտանը, սրա վրա ավելացնում ես էփած բրինձը կամ ձավարը: Կափարիչով լավ ծածկում ես, թողնում դամ առնի: Բայց իմ սիրելին

խմորի մեջ փաթաթած հավն էր: Հավի փորը լցնում են կիսաեփի և լավ համեմված բրինձը, որը նախապես խառնում են չամիչի և կտրտած ծիրանի չրի հետ: Կարաս մի քիչ էլ հում կաշտան ավելացնել: Փաթաթում են մածունով հունցած խմորի մեջ և դնում ջեռոցը: Գարունը էկավ՝ փիփերթ, սիրելի, շուշան: Փիփերթն առանց յուղի էս սարքում, փիփերթը, սոխն ու քառակուսի կտրտած կարտոֆիլը միասին էփում են, վերցնելուց առաջ մի քիչ այլուրով «հավաքում» էս, ուտում են սխտորով ու քացախով: Շուշանն ու սիրելիսը էփում են ու սոխեռով տապակում: Վերջում կարող են ձու ավելացնել: Էհ, աղջիկ ջան, ջաղացը գնաց, դու չախչախի մասին են խոսում:

ԼՅՈՒՄՅԱ ՄԻՐԶՈՅԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երևան

Ընդհանուր ծրագիր՝ 20-րդ դարի Հայաստանի բանավոր պատմությունների հավաքագրում և հանրայնացում

Հարցազրույցի կարգավիճակ՝ բաց հանրային

Ջրուցակցի անուն՝ Լյուսյա Միրզոյան (Լյուսյա)

Ծննդյան թիվ՝ 1941թ.

Ջրուցավարի անուն՝ Լիլի Պետրոսյան

Ջրույցի տևողությունը՝ 1 ժամ, 39 րոպե

Հարցազրույցի վայր՝ զրուցակցի բնակարան, Երևան

Ջրույցի ամսաթիվ՝ 16.06.2019

Ջրույցի լեզուն՝ հայերեն և ռուսերեն

Վերծանողի անուն՝ Լիլի Պետրոսյան (Լիլի)

Վերծանության ամսաթիվ՝ 07-11.09.2019

Ընդհանուր տեղեկություններ. Վերծանվել է ծրագրի համար արված ձայնագրության բնօրինակը:

Վերծանողի դիտարկում

Հարցազրույցը անց է կացվել ռուսերենի և հայերենի համադրությամբ, քանի որ բանասացը ունի ռուսական կրթություն և պատմելու ընթացքում իրեն ավելի հեշտ էր խոսել ռուսերեն:

Ջրուցակցի կենսագրական տվյալներ

Լյուսյա Միրզոյանը ծնվել է 1941 թվականին, Երևան քաղաքում: Մանկության մի հատվածը անցկացրել է Մոսկվայում: Սովորել է Երևանի Պուշկինի անվան ռուսական դպրոցում: Ավարտել է ԵՊՀ Ռումանդերմանական լեզուների ֆակուլտետը՝ գերմաներենի մասնագետի որակավորմամբ: Աշխատել է Հայաստանի ազգային պատկերասրահում, ապա Սարյանի տուն-թանգարանում: Ներկայումս աշխատում է Հայաստանի ազգային պատկերասրահում՝ որպես ֆոնդապահ: Ամուսնացած չէ:

Պատմության հիմնական բովանդակությունը.

Պատմությունն սկսվում է մանկության տարիների նկարագրությունից՝ պատերազմի և ետպատերազմական տարիներ, ընտանիքի Մոսկվա տեղափոխությունը, կյանքը Մոսկվայի հայկական ներկայացուցչությունում, դպրոցի առաջին տարիները, մշակութային միջոցառումները, վերադարձը Երևան, Թումանյան փողոցի վրա ապրելու դպրոցական տարիները, բակային շփումները, հիշողությունները 1937թ. արքայազն քեռիների մասին, դատողությունները այլախոյակական գրականության, առհասարակ խորհրդային տարիների ընթերցասիրության, թանգարանային աշխատանքի մասին:

Լյուսյա — Պապաս Պետպլանում էր աշխատում, իրեն ուղարկեցին Մոսկվա: Դե առաջ դեսպանություն չէինք ասում, Постоянное Представительство [Մշտական ներկայացուցիչ], ПостПред-ի տեղակալն էր, որպես տեղակալ ուղարկեցին Մոսկվա: Մենք երեք տարի ապրեցինք Մոսկվայում, ես երկու տարի դպրոց գնացի Մոսկվայում: Առաջին դասարանը գնացինք, և առաջին օրը նվիրեցին գրենական պիտույքներ, ալբոմներ, չգիտեմ ինչ և ասեցին «Դա Ստալինի կողմից է»: Դա [19]47 թիվն էր, եվ ես հավատում էի, որ դա Ստալինն է ինձ նվիրել: Հա, էն ժամանակ ինքը կենդանի էր: Շատ հաճելի դպրոց էր, դասարանը, ուսուցիչս: Մոսկվայից հիշողությանս մեջ մնացել է, որ սալյուտ եղավ [19]46-ին: Պատերազմը մի տարի էր, որ ավարտվել էր, սալյուտն եմ հիշում: Կարմիր հրապարակում եղանք, բայց էնպես շատ մարդ կար: Բայց, իհարկե, շատ հետաքրքիր էր ինձ համար սալյուտը: 45-ին չե՞ ավարտվեց պատերազմը, ես չորս տարեկան էի, բայց ես գիտե՞ք ինչ եմ հիշում: Այստեղ Երևանում, ես շատ լավ հիշում եմ, որ բոլորը լսում էին էտ ուղի՞ն, սև գույնի, մեր հարևանները, մամաս, պապան, բոլորը: Պատերազմից ուրիշ բաներ չեմ հիշում, բայց էտ շատ լավ հիշում եմ:

Մոսկվայում մենք ապրում էինք հենց էտ Պոստապրեդստովայի շենքում, ու կողքը Կուլտուրայի տունը կար: Էնտեղ շատ հետաքրքիր համերգներ էր լինում: Եվ հիշում եմ Լեմելշըվը էկավ, Լիսիցյանը, Արևիկ Բադդասարյանը: Հիշում եմ, որովհետև ինքը էկավ և ոտը կոտրեց, դե որպես երեխա ես էտ եմ հիշում: Հա, շատ լավ համերգներ էր ու միշտ մենք գնում էինք: Էն ժամանակ երիտասարդ կոմպոզիտորներ Էդուարդ Միրզոյանը, Ադամ Խոուդոյանը, իրենց հիշում եմ, որովհետև իրենք էլ էին գալիս էտ Դոմ Կուլտուրի: Ծոողներս էլ էին շփվում իրենց հետ էն ժամանակ: Ի՞նչ եմ հիշում այն ժամանակից: Հա, շաքարն եմ հիշում: Որովհետև շաքարը էն ժամանակ չկար, տալոններով եմ հիշում: Եվ մենք՝ ես ու եղբայրս, որը 2,5 տարով մեծ էր ինձանից, էսպես մենք հերթ էինք կանգնում, որպեսզի էտ շաքարը առնենք: Չեմ հիշում ինչքան, երևի մի փոքրիկ կտոր, ու մեր ձեռքի վրա գրում էին հերթի համարը: Հա, տենց բաներն եմ հիշում:

Պոստապրեդստովայում ապրողները հայ էին, դե մենք էինք ու պոստապրեդը, էն ժամանակ Լևոն Խաչատրյանն էր իրա ընտանիքով: Էտպես շատ հարևան չկար, մենք էինք: Մենք թատրոն էինք նույնիսկ ստեղծել: Չորս երեխա ուներ Խաչատրյանը, մի տղան ու մի աղջիկը մեծ էին, մեկը իմ հասակակիցն էր,

մյուսը՝ մի քիչ ինձանից փոքր: Եվ մենք ինչ-որ թատրոն... կոռուելվա, պրին-
ցեսսա... Մենք էինք ասում կոստյումները, մենք էինք կարում: Հետո прятки՝
պախկվոցի էինք խաղում, «Охотники и утки»: Դրան ստեղ «Город за горо-
дом» էին ասում էն ժամանակ: Բակում էինք խաղում: Մոտիկ ապրող ուրիշ
հայեր էլ կային, նրանց երեխաներն էլ էին գալիս: Մեծ մասը ռուսների երե-
խաներ էին գալիս, բոլորս միասին էինք: Մենք էն ժամանակ ոչ էլ զգում էինք
ռուս ա, հայ ա: Էս աղբրեջանցի ա, էս ինչ ա, տենց բան չկար սովետական
երկրում, չէ, չկար: Չգիտեմ դա հետո եղավ, թե ոնց, բայց արդեն մեծ էի,
Պատկերասրահում սկսել էի աշխատել, երկու մեծ կանայք կային հսկիչնե-
րից, էն ժամանակ հսկիչները նախկինում դասատու մեծ կանայք էին: Իրան-
ցից մեկն ասում ա՝ «Այ, Լյուսյային հարցրեք, դու աղբրեջանցու հետ կամուս-
նանայի՞ր»: Ես էլ շատ ջահել, չգիտեի ինչ պատասխանել: Նույնիսկ չէի էլ
մտածում՝ աղբրեջանցի, մուսուլման, չգիտեմ ինչ, էտպես բան չկար: Ասի՝
«Դե չգիտեմ, եթե սիրեմ...»: Ասին՝ «Գնա, չէիքն սպասում քեզանից»: Բայց
էտ բանը չկար: Մեր դասարանում էլ նույնիսկ հույն կար, ուկրաինացի կար:
Եվ էն ժամանակ բոլորը սովորում էին հայերեն, ոչ թե ֆակուլտատիվ էր:
Բոլորը սովորում էին հայերեն: Հայերենը <ռուսական դպրոցներում> հետո
դարձավ ֆակուլտատիվ, հիշ ես սովորում էի: Հա, բայց էն ժամանակ հայե-
րեն դասը պարտադիր առարկա էր:

Ինչ որ է, Մոսկվայում մենք միայն երեք տարի մնացինք: Երեք տարուց հետո
վերադարձանք Երևան և ապրում էինք Թումանյան փողոցի վրա, հանրագի-
տարանի շենքի կողքը: Էդտեղ հորս տունն էր, հորական տուն էր և բավա-
կան երկար ապրեցի էստեղ: Մոսկվայից վերադառնալուց հետո ես Պուշկին-
ի դպրոցը հաճախեցի: Լավ դպրոց էր Պուշկինի դպրոցը, շատ գրագետ
էինք բոլորս, շատ լավ դասատուներ ունեինք բոլոր առարկաներից: Հետո
գիտեք ոնց, ես հիշում եմ, որ գրում էինք թելադրություն, դե վատ սովորող էլ
կար, ասում էին, թե վատ սովորողը արել է հինգ սխալ: Եվ բոլորս՝ «Վայ...
հինգ սխալ»: Իսկ հիմա, երևի, հինգ սխալը գերազանց է: Մենք շատ գրա-
գետ էինք և՛ ռուսերեն, և՛ հայերեն: Օտար լեզուն ես գերմաներեն եմ անցել:
Մեծ մասը էն ժամանակ դպրոցը գերմաներեն էր անցնում: Հետո, վերջին
տարիներն էր, ագլերենի որոշ խմբեր եղան: Ես համալսարան ընդունվեցի,
Ռոմանո-գերմանականն եմ ավարտել, և գերմաներեն որպես մասնագիտու-

թյուն, իսկ երկրորդ լեզուն անգլերենն էր: Ավստրիայում եմ եղել, Գերմանիայում եմ եղել, և ազատ խոսում էի: Անգամ հիմա, որ լրիվ մոռացել եմ, էլի որ խոսում եմ, անմիջապես վերականգնվում է, կարողանում եմ շփվել:

Լիլի — *[19]53 թվականին Ստալին պապիկը մահացավ, ի՞նչ եք հիշում այդ դեպքից:*

Լյուսյա — Գիտե՞ք ինչ եմ հիշում: Ես չորրորդ դասարանում էի: Դե մենք ունեինք ֆորմա¹⁰¹, հագնում էինք ֆորմա, և էտ զգեստը ուներ սպիտակ վոռոտնիշյոկ¹⁰², մանժետոներ¹⁰³: Եվ էն ժամանակ, որ մտնում էինք դպրոց, ով որ կանգնած էր դռան մոտ, ասեց «Ի՞նչ եք... Ստալինը մահացելա, դուք՝ սպիտակ...», ու ասեց, որ հանենք մենք էտ սպիտակ բաները, բայց չգիտեմ ինչի: Հետո էլ հիշում եմ, որ մենք դպրոցում, թե դպրոցում, թե մեր դասարանում ինչ-որ շատ գեղեցիկ հրաժեշտ տվեցինք՝ երգով, «От края до края...»¹⁰⁴,

¹⁰¹ Համազգեստ:

¹⁰² Օձիք:

¹⁰³ Թեզանիք:

¹⁰⁴ «От края до края» տողերով տարբեր երգեր կան: Առավել հավանականն այն է, որ դպրոցում Ստալինի մահվան առթիվ երգել են 1937թ. Լ.Ջերժինսկու խոսքերով, Ի.Ջերժինսկու երաժշտությամբ «Խաղաղ Դոն» օպերայի «От края и до края» արիան՝

От края и до края, от моря и до моря
Берёт винтовку народ трудовой - народ боевой;
Готовый на горе, готовый на муки,
Готовый на смертный бой.

От края и до края, от моря и до моря
Берёт винтовку народ трудовой - народ боевой;
Готовый на горе, готовый на муки,
Готовый на смертный бой.

За землю, за волю,
За лучшую долю
Идём опять на фронт.
Но зная, за что.
Мы знаем, за что.
За землю, за волю,
За лучшую долю
Готовы на смертный бой.

За землю, за волю
За лучшую долю
Идём, идём, идём...

չգիտեմ ինչ: Մեկը լավ առողջանությանը կարդում էր, որ մահացավ Ստալինը:

Լիլի — *Չորրորդ դասարանում դուք գիտեիք ո՞վ էր Ստալինը:*

Լյուսյա — Չէ, դե մարդ ա, կերպար ա ինչ-որ մեծ, որին պաշտում են: Մեր տանն էլ էտպես բան չկար: Մեր տանը երևի ես էի մենակ լացում: Դե դպրոցում բոլորս լացում էինք... չորրորդ դասարան (ծիծաղում է): Գիտեք, երևի երեխա էի, էտպես ո՞վ էր իմ մոտ խոսում: Որ ասում էի, առաջին դասարանում, որ Ստալինը նվիրեց, ուղղակի հիշում եմ, որ ծնողներըս, տենց քմծիծաղով, որ Ստալինն ա նվիրել: Ես էլ մի քիչ նեղանում էի, թե իրոք Ստալինն ա նվիրել, չե՞ն հավատում: Նվերը Ստալինից է: Երբեք ինչ-որ խոսակցություն բան չեմ հիշում. գուցե և եղել է, բայց չեմ հիշում:

Դե հա, հո մենք չեինք զգում էն ժամանակ, որ արգելված բաներ կան: Դպրոցում գրականությունից թե՛ Շոլոխով, թե՛ Տոլստոյը՝ «Война и мир», շատ լավ էինք անցնում: Մենք էն ժամանակ չգիտեինք էլ, որ կան Սալժենիցին, Բրոդսկի: Նրանց մասին համալսարանում էինք արդեն իմանում: Էն էլ գիտե՞ս ոնց, նույնիսկ Սոլժենիցին, հիշում եմ, «Ракочный Корпус» կարդացի, տպած էր¹⁰⁵ և չեմ հիշում, որերորդ օրինակն էր և գիտե՞ք ոնց էր, որ պետք ա մի օրում կարդաս, գիշերում կարդաս, առավոտյան, չգիտեմ՝ ում պետք է տաս: Էտպես Նաբոկով ենք կարդացել: Մեկը ճարում էր մեր ծանոթներից, էսպես գիրք, որը մոդնի ա, կամ Սոլժենիցինը՝ նոր ենք լսում, ու էտ գրքերը տալիս էինք իրար կարդալու ոչ թե որպես՝ լինգվիստ, այլ որպես մարդ: Համալսարանում դրանց մասին չեինք անցնում, դասերին չեինք խոսում, դա դասերից դուրս էր: Մենք բունտար չեինք, որովհետև էդ բաները չկար: Խռուչյովը պետք ա Հայաստան գար, 61 թիվն էր և մեզ՝ բոլոր բուհերի առաջին կուրսեցիներիս, ուսանողներին, ստադիոն էին բերել, և մենք ինչ-որ ուպրաժնենիաներ¹⁰⁶ էինք անում վեյերներով ¹⁰⁷ : Հետո իրեն դիմավորեցինք դրանով: Էդ գրքերը հետաքրքրությամբ կարդում էինք, զարմանում էինք, որոշ բաներ, որոնք չգիտեինք, կամ Արխիպելագ Գուլագ: Ու չգիտեինք ինչքանով են դրանք ճիշտ: Յորեղբորս էլ էին [19]37 թվականին, ինքը 30 տարեկան էր, քշել էին, հա, ճիշտ ա՝ վերադարձավ: Մեր ընտանիքն էլ... մամայիս եղբորը, օրինակ:

¹⁰⁵ Նկատի ունի՝ մեքենագիր էր:

¹⁰⁶ Վարժանքներ:

¹⁰⁷ Հովհարներով:

Դե մամաս թիֆլիսեցի էր, ընտելից էին [19]37 թվին... տարան, հետքը չկա: Բայց էդ մասին չէին խոսում, չգիտեինք: Քեռիս, օրինակ, 29 տարեկան տղա, ինժիներ, ի՞նչ պիտի աներ: Արտիստ էր, եթե գիտեք, Գուրգեն Գաբրիելյան: Էտ Ոսկե ցլիկը, չգիտեմ, ամեն տեղ խաղում էր: Քեռիս Թիֆլիսում էր ապրում, Կարինին 48, Նինոշվիլի 28: Կարծեմ, Էտպես էր հասցեն: Մի ժամանակ շուտ շուտ գնում էինք, բայց շուտ մահացավ, էտ կապը էլ չկար:

Համալսարանում մեր ֆակուլտետը սկզբում Պուշկինի վրայի շենքն էր: Պուշկինի վրա մի հատ շատ սիրուն շենք կա, որի վրա հիմա մի հատ շենք են կառուցում 20 հարկանի, թե ինչ: Մինչև հիմա չեն ավարտել: Կարծեմ մեկ տարի էտտեղ սովորեցինք, ու շատ լավ էր էտտեղ, միայն մեր ֆակուլտետն էր: Միայն որոշ դասեր համալսարանի Սև շենքում էինք անում՝ Աբովյանի վրա: Հետո արդեն, երբ որ կառուցվեց Երևանի պետական համալսարանի նոր շենքը, մեզ տեղափոխեցինք այնտեղ:

Լիլի — *Տիկին Լուսիկ, դուք մաքուր ռուսերեն եք խոսում, հիշում եք ձեր շրջապարում ի՞նչ լեզվով էիք խոսում: Կուրսում ռուսերեն, ընտրանիքում:*

Լյուսյա — Հա, համալսարանում անգամ ասում էին գերմաներենով խոսահեք: Կային դպրոցներ, հայկական, Կրուպսկայան օրինակ: Դրա աշակերտները նենց լավ էին խոսում ռուսերեն, անգամ չէինք հասկանում, որ հայկական դպրոց են ավարտել: Երևի դասատուների դրվածքից էր: Եվ այդ դպրոցը լավագույններից էր:

Էն տարիներին շատ էինք կարդում: «Иностранная литература» была-прекрасный журнал. Мы зачитывались. «Новый мир» – прекрасные произведения были. Сейчас он тоже, кажется, существует в Москве [Հրաշալի ամսագիր կար՝ «Արտասահմանյան գրականություն», լրիվ կարդում էինք: Սքանչելի ստեղծագործություններ կային «Նոր աշխարհ»-ում: Սա, կարծեմ, Մոսկվայում մինչև հիմա կա]:

Լիլի — *Հիմա էլ չկա, բայց մոտ 4 տարի առաջ դեռ կար: Էն ժամանակ փողոցներում տարիկներ, կայի՞ն, որոնք պարզապես նստած են մայթի վրա ու մի քանի գիրք են վաճառում:*

Լյուսյա — Էն ժամանակ, չէ, չկար: Ես հիշում եմ, չտեսնված խանութ կար, որը հիմա կոշիկի խանութ ա, Ռոբերտիտ կոշիկի խանութն ա: Պուշկինի դպրոցից ոչ հեռու, Աբովյանի վրա: Եվ չտեսնված բան կար, գեղարվեստական լիտերատուրա, на немецком, мы там читали, покупали. До сих пор у

меня и Фейхтвангер есть и Гейне, Шиллер, прекрасные издания. На русском тоже были. И художественная... Помню о кино было-большие альбомы известных...этих...киноведов[գերմաներեն, մենք այնտեղ կարդում էինք, գնում էինք: Ես մինչև հիմա ունեմ՝ Ֆեյխտվանգեր, Գյոթե, Շիլլեր, հիանալի հրատարակություններ: Ռուսերեն նույնպես կար, նաև գեղարվեստական: Հիշում են կինոյի մասին մեծ ալբոմներ կային]: Մեծ, լավ մեծ խանութ էր, մենք ամեն օր մտնում էինք ընտել, որովհետև էժան էր, էժան էին գրքերը: Ըստ, конечно, если тома Гейне были, да, это, конечно дороже были. Но это мы могли покупать. Даже сами, на свою степендию. Да, я даже не помню, что просила родителей на книги. Да, они все дешево стоили...большие альбомы. Самые большие три рубля. Это такие большие, основательные альбомы. И я помню, наверное, в пределах трех рублей прекрасные издания Бокаччо «Декамерон» в двух томах. На немецком [Եթե, իհարկե, Հայնեի հատորներն էին, դա թանկ էր: Բայց մենք նույնիսկ մեր թոշակով կարող էինք գնել: Նույնիսկ չեմ հիշում, որ ծնողներից գրքի համար փող խնդրած լինեմք: Էժան էին: Մեծ ալբոմները ամենաթանկը երեք ռուբլի արժեին: Հիշում եմ, օրինակ, Բոկաչչոյի Դեկամերոնի գերմաներեն հրաշալի հրատարակությունը երկու հատորը երեք ռուբլու շրջանակներում]:

Լիլի — *Հայաստանում չէի գերմաներեն՞:*

Լյուսա — Да, да . Мы даже подарили это нашей педагогу по немецкому[Այո, այո, մենք այն նույնիսկ մեր գերմաներենի ուսուցչին ենք նվիրել]:

Լիլի — *Հա, բայց ցենզուրա, բան ման, ու Դեկամերոն՞:*

Լյուսա — Հա, դե հոմ ամեն ինչի վրա չէին կայցնում ցենզուրա. Что было против Советского Союза[Ինչ որ ՍՍՀՄ-ի դեմ էր], մենակ դրանց վրա, երևի: Մենք ցենզուրան չենք էլ զգացել: Հա, մենակ էն, որ որոշ հեղինակներ չկային, Սոլժենիցին, աշխատում էինք կարդալ: Օրինակ, հիշում եմ Նաբոկովը գրքով եմ կարդացել[նկատի ունի՝ պատճենած], տպած չէր:

Բիրլիոտեկաներ¹⁰⁸ շատ կային: Օրինակ, Խնկո Ապոբ գրադարանը, առաջ հենց Թումանյանի վրա էր, որտեղ հիմա Կարաս ա, Լահմաջոյանց ա: Էտ կար: Հետո, Հանրային գրադարանը, որը հիմա էլ ա նույն տեղնա: Հետո

¹⁰⁸ Գրադարաններ:

մենք շատ ենք և՛ կարդացել, և ուղղակի պարապել համալսարանի գրադարանում: Մեր ֆակուլտետի բանում: На третьем этаже был большой читальный зал [Երրորդ հարկում մեծ ընթերցարահ կար]: Հա, լինում էր, որ գիրքը չէինք գտնում, ու տենց ասելով ճարում էինք:

Համալսարանն ավարտելուց հետո յոթ ամիս չեմ աշխատել: Հետո աշխատեցի Ինտուրիստում, Արմենիա հյուրանոցում էր: Շատ էր վարձատրվում, բայց պետք էր շատ ճամփորդել, իսկ ես մեքենան չէի կարող տանել: Հետո իմացա որ Պետական թանգարանում տեղ կա գրադարանավարի: Ճիշտ ա, ես չէի սիրում, էտ աշխատանքը չէի ուզենա, բայց փաստորեն ինձ նշանակեցին գիտաշխատող ու նաև իմ վրա դրեցին գրադարանավարի պաշտոնը: Դե տենց սկսեցի: Մեկ տարի էստեղ աշխատեցի, հետո արդեն պետք է կազմավորվեր Սարյանի թանգարանը: Հայկական բաժնի վարիչը Խաչատրյան Շահենն էր: Ուրեմն իրան, ему предложили работу в музее Сарьяна, и он мне предложил, хоть я и не любила, знаете, эти маленькие музеи, дома-музеи. Но благодаря Шагену Хачатрян, прекрасные годы были. Мы много выставок устраивали, у нас много альбомов... Я соавтор, составитель альбомов, и по Айвазовскому и по Сарьяну. Много альбомов делали. Много каталогов делали, когда выставки были. Около 70 выставок в разных музеях Советского Союза. И когда мы делали один альбом, мы 50, да ...нет, 50... я написала во все музеи Советского Союза, что Если у вас есть Сарьян... фотографию, потому что неизвестные работы есть Сарьяна. Все нам писали, что вот такие альбомы есть, фотографию [Իրեն առաջարկեցին Սարյանի թանգարանում աշխատանք, ինքն էլ ինձ հրավիրեց: Չնայած չէի սիրում փոքր թանգարանները, տուն թանգարանները: Բայց Շահեն Խաչատրյանի շնորհիվ հիանալի տարիներ եղան: Մենք շատ ցուցահանդեսներ էինք անում, շատ ալբոմներ ունենք: Ես Այվազովսկու, Սարյանի մասին ալբոմների համահեղինակ եմ: Շատ ալբոմներ սարքեցինք: Սովետական Միության տարբեր վայրերում մոտ 70 ցուցահանդես: Երբ Սարյանի մասին ալբոմ էինք անում, ես գրեցի ԽՍՀՄ բոլոր թանգարաններին, որ եթե Ձեր մոտ Սարյան կա, լուսանկարն ուղարկեն: Բոլորն էլ պատասխանեցին, թե ահա այսպիսի ալբոմ կա, լուսանկարներ]: Ես և գիտաշխատող, և գերմաներենի էքսկուրսավար էի: Այցելուները շատ էին: Օրական մոտ 100 հոգի, գուցե ավելի շատ: Էն ժամանակ կային նաև «Поезда дружбы» [«Բարեկամության գնացքներ»]:

Ամբողջ սաստալը, ամբողջ պոեզիը, տարբեր տեղերից, տարբեր Սովետական երկրներից գալիս էին, իանգամից կարող էր 800 մարդ գալ: Սարյանի թանգարանը փոքր բոլորին չէր տեղավորում:

Սարյանի թանգարանը, ընդհանրապես նման թանգարանները որ կազմակերպվում էին, անպատճառ, ընդունված էր, որ հեղինակը պետք է իր գործերից նվիրեր պետությանը: Սարյանն էլ նվիրեց 50 նկար, որից 30-ը յուզաներկ էր, 20-ը՝ գրաֆիկա: Եվ էտ նկարները, որոնք կախված էին, եղան թանգարանի նկարները հետագայում: Բայց որովհետև դա թանգարան դառնալուց իր տունն էր, իր արվեստանոցն էր, մենք իրավունք ունեինք նաև նկարներ գնել: Մեծ նկարները առնում էինք գուցե 6 հազար ռուբլով, 4 հազար ռուբլով: Մեր թանգարանից բացի կար Պատկերասրահը, նա 21 թվին էր ստեղծվել և իր առանձին կոլեկցիան ուներ: Շուտով 100 ամյակը կլինի: Էն ժամանակ առնում էին, նվիրում էին: Մոսկվայի Կուլտուրայի տնից շատ ա եկել, իրանք են նվիրել թանգարանին: Ես և Խաչատրյան Կարենը, որը տնօրենն էր, ես էլ 'գլխավոր ֆոնդապահն էի, մենք Սարյանի բոլոր նկարների կատալոգ էինք ստեղծում, ինչքան հնարավոր է՝ բոլոր նկարների: Հավաքել էինք եղեկությունները, իհարկե, գիտեինք՝ Սարյան Մոսկվայում կա, Ֆրանսիայում կա, Ամերիկայում կա: Էտ ամբողջը մենք գրել էինք, որտեղ գիտեինք, որ կա: Եվ դա պետք է տպեր «Советский художник»: Բայց Սովետական միությունը չեղավ, և էտ գիրքը մնաց, չտպվեց: Պետք է տպվեր Մոսկվայում, издательство «Советский художник», но этого уже не было| Պետք տպվեր Մոսկվայում, «Սովետական նկարիչ» հրատարակչությունում, բայց դա չեղավ]:

Սովետական շրջանում բոլորը, ովքեր ունեին նկարներ, իրանք հայտնի գիտնականներ էին, հայտնի անուններ էին, ֆիզիկոս, երգիչ, որը նվիրել էր, առել էր: Էնպես չկար, որ «ես շատ փող ունեմ՝ առնեմ»: Հիմա լրիվ փոխվել ա: Որտեղ իրենք [թանգարանները] էլ վատ վիճակում էին, իրենք էլ ծախեցին նկարները, թե ով առավ, որոնք օրինակ Մոսկվայում էին, <չգիտենք>:

40 տարին լրացավ, որ ես աշխատում էին էստեղ, որտեղ լրիվ փոխվեց: Դե մեզ մոտ էտպես է. չէ՞, չնայած մասնագետ չէին, երկու թոռնիկները եկան: Միգուցե հիմա սովորեցին: Ես էլ չէի ուզում, իրենք էլ, երևի, չէին ուզենա: Ես տեղափոխվեցի Պատկերասրահ որպես ֆոնդապահ, բայց ոչ նկարների: Հիմա իմը դեկորատիվ-կիրառական է և արձաթը:

Լիլի — *Կպարմե՞ք մի քիչ Ձեր անձնական կյանքի մասին:*

Լյուսյա — Ես չեմ ամուսնացել: Տակ չտո¹⁰⁹, շատ պատմելու բան չկա: Այս տանը երևի մի 20 տարի եմ ապրում, 25 դաժը:

Լիլի — *Թումանյան փողոցը էն ժամանակ, երբ Դուք այնպեղ ապրում էինք, կենտրոնն էր համարվո՞ւմ:*

Լյուսյա — Կենտրոն էր, որովհետև առաջ «Լենինի պողոտա» էր դա, հետո դառավ «Ստալինի»՝ շատ քիչ: Հետո դառավ՝ «Թումանյան»: Հա, փաստորեն, Одна из главных улиц. Դա[Գլխավոր փողոցներից մեկն է: Այո]:

Լիլի — *Իսկ օրինակ, Սովետական շրջանում Դուք Եվրոպա եք եղել: Դժվա՞ր էր էնպեղ գնալը:*

Լյուսյա — Հա, որպես... Չէ, հիմա ասեմ, ինչքան հեշտ էր սկզբից: Ես 19 տարեկանից ճանապարհորդում էի: Առաջին երկիրը եղավ Հունգարիան, հետո Ավստրիան: Ուզում էի Ավստրիա, որովհետև գերմաներեն էր ընդել: Եվ էն ժամանակ կային ուսանողական պուտյովկաներ, ու դրանք շատ էժան էին, և օրերը շատ երկար էին, ոչ թե հիմա՝ 5 օր, 7 օրա, 8 օր: Ես 20 օր մնացել եմ, ամենաքիչը՝ 14-15 օր: Եվ էն ժամանակ բան էին վերցնում, через АОКС можно было, через университет, они давали...биография, не знаю, разрешение ректора и т.д.: Так что я очень много была еще будучи студенткой [Կարելի էր ԱՕԿՍ-ի՝ Արտասահմանյան երկրների հետ կապի կոմիտեի միջոցով, համալսարանի միջոցով, նրանք կենսագրության հիման վրա տալիս էին, ռեկտորի թույլտվությամբ: Այնպես որ ես շատ հաճախ եմ գնացել դեռ ուսանող տարիներին]: Հետո երբեք, դա երբեք, ինչ-որ դժվարություն չի եղել¹¹⁰: Իհարկե հիմիկվա նման չէ՝ եթե փող ունես՝ առնում ես, գնում ես, եթե վիզան էլ տալիս են: Միշտ տվել են, երբեք չեն մերժել:

Լիլի — *Բացարքեմ՝ ինչու եմ հարցնում. հա՛մ ֆիլմերում, հա՛մ...*

Լյուսյա — Չէ, ես երբեք չեմ զգացել: Էստեղ ԱՕՔՍի միջոցով էլ եմ գնացել:

¹⁰⁹ Այնպես որ:

¹¹⁰ Տիկին Լյուսյա Միրզոյանի արտասահման գնալու թույլտվությունն իհարկե հեշտ է եղել իր հոր բարձր սոցիալական դիրքի պատճառով, և չնայած նրա ընտանիքում բռնադատվածներ եղել են, նրա փորձը դրական է: Բայց մեր գրուցակիցներից նրանք, ում ընտանեկան կամ անհատական կենսագրությունում ԽՍՀՄ ԿԳԲ-ի կարծիքով կասկածելի հետք կար, նույնքան հաջողակ չէին:

Լիլի — *Իսկ Ավստրիայում Վիեննա եք երևի մնացել:*

Լյուսյա — Նաև Վիեննա, բայց նաև Զալցբուրգ, Գրաց ու տարբեր քաղաքներ, նայած ինչ է մտել էտ պոստովկայի մեջ: Հա, оплачивала. Я половину... потому что Комсомольская путевка называлось, мы комсомольцами были и ездили: [Ուղեգրի համար վճարում էի կիսով չափ: Դա կոմերիտական ուղեգիր էր, մենք կոմերիտական էինք և գնում էինք]: Հյուրանոցի ծախսը, ուտելիքը, էտ ամբողջը մտնում էր ուղեգրի արժեքի մեջ: Իհարկե, մեզ կանչում էին, ասում էին՝ բան ման, չի կարելի ծախել: Это, наверное, все партийные какие-то работники, которые очень нормально нам ...тем более, я не такой была, чтоб, что-то продать, купить [էտ բոլոր կուսակցական աշխատողները... մեզ նորմալ բացատրում էին: Առավել ևս, որ ես այդպիսին չէի, որ ինչ բան ծախեմ, առնեմ]:

Լիլի — *Փաստորեն, էնրեղից բան չէիք բերում:*

Լյուսյա — Ստից, դե ջահել ես, ինչ-որ սովենիքներ: Հետո շատ քիչ էին փոխում սովետական փողով: Օրինակ, ինչ-որ գնում ես, 10-11 ռուբլի փոխում էին: Էտ շատ քիչ էր, հատկապես սովենիքների համար էր:

Լիլի — *Այսինքն ինչ-որ ջինս...*

Լյուսյա — Չէ, էն ժամանակ հնարավոր չէր: Բայց Իտալիայում շատերը դուրսնականեր առան, որովհետև շատ էժան էր: Մենակ ես չէի առել երևի: Ու ես հիշում եմ, 50 հազար լիրա էր: Էն ժամանակ «հազարներ» որ էտպես չէինք լսել: Էնտեղ կարելի էր առնել 40-ով, 50 հազար լիրայով, կարելի էր առնել դուրսնակաները, չգիտեմ: Հետ գալիս, իհարկե, ստուգում էին, բայց կային, որոնք, ես նկատում էին, ինչ-որ բան փոխում էին կամ ծախում էին, որ ինչ-որ բան առնեին: Էտպես մարդիկ էլ կային. ֆոտոապարատներ կարող էին, սիգարետներ, կոֆե: Դաժը դու կարող էս հետաքրքրվել, թեկուզ Լեհաստանում՝ «Кофе есть?» [սուճ կա՞], էտպես ուզում էին իրանք, հա:

Լիլի — *Ի՞նչ տոներ էիք Դուք նշում սովետական շրջանում:*

Լյուսյա — Տոն, մենք միշտ գնում էինք, միշտ մեզ տարել են պարադի՝ 9 мая, 1 мая, 7 ноября конечно[մայիսի 1, մայիսի 9, նոյեմբերի 7]: :

Լիլի — *Չէ, ուզում եմ ասեմ, ձեզ մոտ դա տո՞ն էր:*

Լյուսյա — Как Новый Год [Իչպես Նոր տարի՞ն]։ Այդպես միայն Նովի Գոդն էր։ Նույնիսկ հիշում եմ, որ պապան եղբորս բարձի տակ նվեր էր դնում։ Յուկա միշտ ունենում էինք։ Հինգ տարեկանից հիշում եմ իսկական յուկա։ Յուկան վաճառում էին։ Մենք մինչև առաստաղ հասնող մեծ յուկա էինք դնում։ Մինչև հիմա մեր խաղալիքները մնում են, прекрасные немецкие игрушки. Даже иногда, я слышу, из Москвы показывают, старые игрушки, у нас эти есть, с сороковых годов [հիանալի գերմանական խաղալիքներ։ Նույնիսկ հիմա, երբեմն Մոսկվայից ցույց են տալիս հին խաղալիքներ, մենք դրանք 40-ական թվականներից ունենք]։

Լիլի — То есть в 40-х годах в Москве продавались немецкие игрушки ? [Այսինքն 40-ականներին Մոսկվայում գերմանական խաղալիքներ է՞ին վաճառում]։

Լյուսյա — Да [Այո]։

Լիլի — Для меня это неожиданно [Ինձ համար դա անակնկալ է]։ .

Լյուսյա — Да, да [Այո, այո]։

Լիլի — То есть, сороковой год, уже война, но немецкие... [Այսինքն 40-ականներն են, արդեն պատերազմ է, բայց գերմանական...]։

Լյուսյա — А...вот я об этом даже не подумала. Да, немецкие. Я помню даже в «Детском мире» мы эти игрушки покупали. А они немецкими были. [Ա, ես այդ մասին նույնիսկ չեմ մտածել։ Այո, գերմանական էին։ Ես հիշում եմ նույնիսկ մենք այդ խաղալիքները «Մանկական աշխարհում» էինք գնում։ Դրանք գերմանական էին]։

Լիլի — В каком году вы помните «Детский мир» ? [Ո՞ր թվականներին եք հիշում «Մանկական աշխարհը»]։

Լյուսյա — Когда поехали, этот Детский мир уже был. [19]46-ից например. Да, это продавали... как продавали, не знаю. Может трофейные [Երբ Մոսկվա գնացինք, այդ «Մանկական աշխարհն» արդեն կար։ 19]46-ից օրինակ։ Այո, դրանք վաճառվում էին, չգիտեմ ինչպես, գուցե ռազմավա՞ր էին] ¹¹¹։ Մեծ

¹¹¹ Սա ետպատերազմական հիշողություն է։ Պատերազմից անմիջապես հետո ԽՍՀՄ-ը ձևավորեց Դեմոկրատական Գերմանիան՝ ԽՍՀՄ-ին բարեկամ սոցիալիստական երկիր,

խանութ էր, эти куклы, хорошие были, как немецкие куклы, которые закрывали глаза, и наши Пупсики были. Пупс, из пластмасы, как ребенок... Маленькие были, и большие. Без волос, потому что пластмасовые были. И очень хорошие [այդ տիկնիկները, լավն էին, գերմանականի նման: Եվ մեր պլաստմասայից պուպիկները, աչքերը բացում-փակում էին, երեխայի նման: Առանց մազերի, բայց շատ լավ էին: Փոքրերն էլ կային, մեծերն էլ]: Տանը միշտ չէ, որ տալիս էին ես դրանով խաղայի: Որովհետև, это... ну, я так говорю, по праздникам или иногда, чтобы не сломать, потому что это из фарфора было... наверное... чтоб не сломать эти глаза, но это в первые годы, когда мне лет 5-6 было. А потом... [դե տոներին էին տալիս, կամ երբեմն, որպեսզի չջարդվեն: Դրանց աչքերը կարծեմ ճենապակուց էին: Բայց դա միայն սկզբում, երբ ես 5-6 տարեկան էի]:

Լիլի — *То есть цены на немецкую куклу были намного выше ? [Գերմանական տիկնիկների գներն ավելի՞ բարձր էին]:*

Լյուսյա — Ну, наверное, я же не знаю, сколько они стоили. [Երևի, ես չգիտեմ դրանք ինչ արժեին]: Էն Պուպսն էլ: Такие даже маленькие были [Դրանցից նույնիսկ փոքրերը կային] (բութ մատի և ցուցամատի միջոցով ցույց է տալիս չափսը, մոտ 10 սմ), со своими ванночками...эти я так любила (հուզված է, սկսում է ժպտալ), в ванночке сидит...этот...пупсик: [իրենց փոքրիկ լոգարաններով, դրանք ես շատ էի սիրում, լոգարանում նստա է այդ... պուպիկը]: Գիտե՞ք, դե որովհետև պապաս Պոսպրեդստվայում էր աշխատում, ամեն տարի եղբորս հետ գնում էինք յոկայի в Колонный зал. И у меня... с [19]48 года сохранилось... это самое... пригласительный билет. Да. ...стихотворение на елке в темноте светились, елочные игрушки светились на этой открытке... [Հրեմլի] Սյունազարդ դահլիճ: Ես նույնիսկ այդ դահլիճի [19]48թ. Տոնածառի հրավիրատոմսն եմ պահել: Այդ բացիկի տոնածառի վրա մթնում ոտանավոր է լույս տալիս, խաղալիքների <պատկերներ> են լույս տալիս]:

Լիլի — *Փաստորեն ձեր տոնածառը վրան մանրարիներն չունեի:*

տարօրինակ ոչինչ չկա, որ Դեմոկրատական Գերմանիայի հետ ԽՍՀՄ-ն առևտուր էր անում:

Լյուսա — Մանդարինի հոտը միշտ...էտ հոտը կա: Նոր տարվա հոտն էր: Բայց մենք, բացի ծնողների նվերներից, որ գնում էինք յոկայի¹¹², միշտ ստանում էինք շատ սիրուն թղթի տոպրակներ, որի վրա յոկա էր նկարած, մեջը մանդարին, փշատ, չիր, ու անպատճառ գիրք էին տալիս հետը նվեր: Да, обязательно, конфеты были, хорошие, Московские, мандарины тоже, печенье [Այո, անպայման, կոնֆետներ Մոսկովյան, նաև մանդարին, թխվածքաբլիթ]: Ինձ համար էտ տոպրակները, յոկան հաճելի էր:

Լիլի — *Իսկ հիշում եք, ի՞նչ էր պարտապարտում մաման Նոր տարվա համար:*

Լյուսա — Գիտեք, չեմ հիշում... չէ, չեմ հիշում:

Լիլի — *Երևանում Նոր տարին տոնակա՞ն էր:*

Լյուսա — Էտպես լուսավոր չէր. բայց մենք նշում էինք: Ընկերուհիներով գնում էինք իրար տուն:

Լիլի — *Գիշերը՞:*

Լյուսա — Չէ, գիշերը չէ, առավոտը, ամսի 1-ին: Երևի էտ ժամանակ էտպես բան չկար, որ գիշերը գնայիր յոկայի մոտ, առանց մեծերի: Չէինք գնում:

Լիլի — *Վրանգալո՞ր էր:*

Լյուսա. Չէ, ընդհակառակը շատ անվտանգ էր, պարզապես երևի մենք սովոր էինք ծնողներով գնալ դպրոցական տարիքում: Էտ սովորությունը չկար: Բայց հրապարակում երևի յոկան միշտ կար:

Լիլի — *Հիշո՞ւմ եք, ինչ համերգների եք գնացել:*

Լյուսա — Համերգներ շատ կար, ես անգամ գրում էի, տոմսերն էի պահում: Շատ էին գաստրոլները: Նույնիսկ օր կար, որ երկու համերգ էր՝ 6-ին դուրս էինք գալիս, 9-ին մտնում էինք: Ես նույնիսկ հիշում եմ չտեսնված երգչուհի Մադո Ռոբենին՝ ֆրանսիայից: Ֆրանկ Քլայբեր: Հետո Շոպեն կար նվագող՝ Սիմոն Ֆրանսուա: Հանկարծակի հիշեցի: Շատ-շատ կար նվագող: Միջիգանի փողային նվագախումբ: Երևան շատ էին գալիս: Ամերիկացի երգչուհի: Մենք բոլորս էսպես լսում էինք, ինքը մեռավ որ երգելու ժամանակ ծափ

¹¹² Գնալ յոկայի՝ նշանակում է Նոր տարուն գնալ որևէ կազմակերպված հանդեսի, որտեղ անպայման տոնածառ էր լինում:

տանք, բայց դե մեր ժամանակ չկար էտ ծափ տալը, մասնակցելը: Դե լսում ես: Հետո հիշում եմ իտալացի էկավ, արդեն սովորել էինք ծափ տալ:

Լիլի — *Դա ո՞ւմ ժամանակ էր:*

Լյուսյա — Դե եթե ստուգենտչեսկի, հիմա ասեմ, ուրեմն խոռոշով:

Լիլի — *Ձեզ՝ որպես կոմսոմոլկա փոխի՞ւ էին:*

Լյուսյա — Չէ, ով ա որպես կոմսոմոլկա ձրի տոմս տալիս: Տոմս էինք առնում: Բայց мы покупали даже самые дешевые, на голерке [մենք գնում էինք նույնիսկ ամենաէանները]: Օպերայում նստում էինք և գոյորկայում, և աստիճանների վրա:

Լիլի — *Ինչ ռեպերտուար էր Օպերայում, Վերդի՞:*

Լյուսյա — Հա, Վերդի միշտ էլ եղել ա:

Լիլի — *Բա քալերո՞:*

Լյուսյա — Բալետը մի քիչ ավելի ցածր էր: Ես հիշում եմ էտ դմդմփոցը, բայց «Գայանեն» նայեցինք, «Ժիզելը»:

Լիլի — *«Ժիզելը» կա՞ր:*

Լյուսյա — Իհարկե կար, էտ հիմա են զարմանում:

Լիլի — *Օրինակ հիշո՞ւմ եք, ինչ էիք հագնում օպերային:*

Լյուսյա — Հա, հիմա չես մտածում բոթասա բանա, իսկ առաջ մենք փոխում ենք սապոգը կարլուկներ էինք հագնում: Գիտեք, էտ բանը կար: Իսկ հետո կամաց-կամաց... удобно не снимать. Тоже самое во Франции, может рядом с перчатками, а может в спортивной обуви: [չհանելը հարմար է: Նույնն է նաև Ֆրանսիայում, կողքի կողքի կնստեն ձեռնոցներով և սպորտային կոշիկներով <մարդիկ>]:

Լիլի — *Այսինքն ձեր ժամանակ Դուք հիշում եք մարդկանց, ովքեր գալիս էին զուգված զարդարված:*

Լյուսյա — Հա, կային, գիտեք, միշտ նույն մարդիկ էին: Դաժը ոմանց համար իրանց տեղերը կային: Հիշում եմ, դաժը պրոֆեսոր Մեդնիկյան էր, քիմիկոս էր թե ինչ, ինքը միշտ երրորդ թե չորրորդ կարգում իրա տեղը նստած էր ամեն համերգին: Էտպես մեծահասակներ կային, որ իրանց տեղերը ունեին, ու միշտ էտ էին նայում: А нам было все ровно[Մեզ համար միևնույնն էր]:

Լիլի — *Ի՞նչ կաֆեներ եք հիշում:*

Լյուսյա — Հիշում եմ առաջին կաֆեն, «Кафе Молочное» թե ինչ, հիշում եմ, բացվեց բանի, Արովյանի և Թումանյանի... հենց ըստեղ եմ հիշում, կոկտեյլներ էին տալիս: Հետո հիշում եմ Բարաջանյանի... напротив сейчас там пиццу продают, мы там сосиски покупали. Когда я поступила в 67 году в Музей, мы там иногда завтракали, мацун.... [այնտեղ հիմա պիցցա են վաճառում: 67թ., երբ ես թանգարան <աշխատանքի> էի ընդունվում, մենք այնտեղ նրբերշիկներ էինք գնում, երբեմն նախաճաշում էինք, մածուն...]:

Լիլի — *А какой-то престижный ресторан, где бывал высокий слой общества? [Իսկ որևէ բարձրակարգ ռեստորան՞, որտեղ հասարակության բարձր շերտն էր լինում]:*

Լյուսյա — Я помню, на Кино Москва, там отель был, сейчас не знаю, там был. Вот когда мы студенты были, не ходили в ресторан, не было этого в культуре. И наверное дорого. Такого не было, чтоб чей-то день рождение, и там справлять. Дома справляли, и хорошо справляли. С тортиком, с закусками. Приглашались самые близкие [Հիշում եմ, Կինո Մոսկվայում հյուրանոց կար: Հիմա չգիտեմ, բայց այնտեղ կար: Երբ մենք ուսանող էինք, ռեստորան չէինք հաճախում, մեր մշակույթում դա չկար: Եվ հավանաբար թանկ է: Չկար այնպիսի բան, որ այնտեղ որևէ մեկի ծննդյան օրը նշեին: Տանն էին նշում, և լավ էին նշում: Տորթով, նախուտեստներով: Հրավիրվում էին ամենամերձավորները]:

Լիլի — *Իսկ հայկականի տակ պարու՞մ էիք, կա՞ր մեկը, բացի Բարաջանյանից:*

Լյուսյա — Ես չեմ հիշում, դե Բարաջանյանը:

Լիլի — *Օրինակ ձեր խալին պարին ա, կա՞ր սովետական ժամանակ ձեր պարին:*

Լյուսյա — Как раз в Советское время[հենց սովետական ժամանակ] կար: Մենք ավելի հիսն էլ ունեինք: Տատիկինս էր: Գյումրիից բերել էր: Հետո ասում էր ավելի շատ էր, բայց թուրքերը թալանել էին: Հետո ընդեղ իրանց տները լավն էին է, սաղ թուրքերը գողացել տարել էին: Կարսից էին մերոնք:

Լիլի — *Դուք ինձ շատ տեղեկություններ տվեցիք: Կարո՞ղ ա հիշեք երբ կար տելեվիզոր:*

Լյուսյա — Հիշում եմ ընկերուհուս տանը, «Կավեէն» էր կոչվում ոնց որ, լին-
գայով: Ինքը ապրում էր Սախորովի հրապարակի վրա: Դե մենք բոլորս
գնում էինք: Когда я была в седьмом классе, мы купили телевизор[Ես յոթե-
րորդ դասարանում էի, երբ մենք հեռուստացույց գնեցինք]: Ու մեզ դա շատ
խանգարեց: Ես երաժշտական կրթություն ունեմ, Սպենդիարովում¹¹³ եմ սո-
վորել:

Լիլի — *Օրինակ, մեր ընտանիքում մինչև այսօր ընդունված է, որ երեխան-
երը, պետք է երաժշտական կրթություն ունենան: Կա՞ր էր քանը ձեր ընտա-
նիքում:*

Լյուսյա — Օրինակ, հա՛մ ես, հա՛մ եղբայրս ունենք, բայց մեզանից հետո
չարունակվեց:

Լիլի — *Թումանյանի փան քակում խաղում էիք:*

Լյուսյա — Շատ: Շատ երեխաներ կային: Հիմա նույն բակում շատ քիչ են
երեխաները: Մեր մոտ մի հատ հարևան կար, առաջին հարկում, ինքը իր
հետ դուրս էր բերում, պլաստիկներ էտ ժամանակ երևի, և մենք պարեր
ունեինք մեզ մոտ բակում, պարում էինք: Հա, վալս, տանգո, դե մեր ժամա-
նակ թվիստն էր մոդա: Հետո գիտեք, փոքր, настольный теннис[սեղանի թե-
նիս]-ի սեղան կար և մենք հարկերով մրցում էինք անում՝ որ հարկը կշահի:
Հետո, հա թատրոն էլ էինք անում: Հետո ճամբարներ կային, չէ՞, բակային
ճամբարներ: Մենք էինք անում, ֆլաժոչիկներով, բանով: Մենք ստեղծել էինք
տնից բերած գրքերով գրադարան: Մենք կարգին երեխա էինք: Ոնց որ գրա-
դարանում՝ գրքի վրա կարմաշիկ¹¹⁴ էինք կարում: Էտպես, տալիս էինք, բե-
րում էին:

Լիլի — *Օրինակ Կողա աղջիկ բոլորդ հավասար էի՞ք, ինչ-որ խմբավորումներ
չկայի՞ն:*

Լյուսյա — Չէ, չէ էնքան: Դե թատրոն էինք ստեղծել, ստեղծելը որն է, Էտպես
խաղում էինք, Ջոլուշկան էր, տղաները չէին ուզում, պրինցի դերը աղջիկ էր
խաղում: Տղաները ամաչում էին: Իսկ մենք իրենց հետ ֆուտբոլ էինք խա-
ղում:

¹¹³ Սպենդիարովի անվան երաժշտական դպրոց:

¹¹⁴ Գրպանիկ:

Լիլի — *Օրինակ շալվար հագե՞լ եք:*

Լյուսյա — Չէ, էն ժամանակ չէ, մենակ ֆիզկուլտուրային: Շալվար էլ չէր, финки мы называли[մենք ֆինկա էինք ասում]: Ոտքի հատվածում резинки были. Это финки назывались[ռեզին կար: Դրանց ֆինկա էինք ասում]:

Լիլի — *Բակում ոչ մեկ չկա՞ր, որ ջինս հագած լինէր:*

Լյուսյա — Չէ, որ ջինսը մոդա ընկավ, կային...

Լիլի — *Չէ, պուճուր ժամանակ ձեր բակում:*

Լյուսյա — Չէ, էտ ջինսը չկար էլ, իմ ժամանակ, պուճուր:

Լիլի — *Իսկ շալվար չէիք հագնում, որովհետքն էն ժամանակ աղջկա շալվար չկա՞ր:*

Լյուսյա — Չէ, չկար, աղջիկը էն ժամանակ պետքա յուրկայով լինէր, դերիայով: Չէինք էլ մտածում, որ կարող էինք շալվար առնել: А потом уже когда я студенткой была уже появились брюки. И джинсы появились, которые покупались с рук. Спекулянты были, сейчас они бизнесмены. Они откуда-то находили, потом покупали, привозили и продавали [Շալվարները հայտնվեցին իմ ուսանողության ժամանակ: Ջինսերն էլ հայտնվեցին, բայց ձեռքի վրայից էին վաճառում: Սպեկուլյանտներ կային, հիմա դրանք բիզնեսմեններ են: Ինչ որ տեղ գտնում էին, գնում ու բերում այստեղ վերավաճառում էին]:

Լիլի — *Вы тоже покупали? [Դուք է՞լ եք գնել]:*

Լյուսյա — Да, из Бейрута привозили какие-то посылки. Мы шли, покупали что-то, блузки какие то-были[Այո, Բեյրութից ինչ որ պահոցներ էին բերում: Մենք կարում էինք, ինչ որ բաներ գնում էինք, ինչ որ վերնաշապիկներ].

Լիլի — *Իսկ մոդնիցա եղե՞լ եք դուք:*

Լյուսյա — Գիտեք, ուսանող ժամանակ շատ լավ հագնվում էինք, мы даже отметили, как мы красиво одевались [մենք նույնիսկ նշում էինք, թե ինչ գեղեցիկ ենք հագնվում]:

Լիլի — *Օրինակ, շալերերը նշում են, որ իրանք մոդնիցա չեն եղել:*

Լյուսյա — Չէ, դե մենք Պուշկինի թիթիգներն էինք, էտ մենք էինք, չէ, մոդնիցա եղել եմ:

Լիլի — *Իսկ ի՞նչ շորեր էիք հագնում:*

Լյուսյա — Ես որ փոքր էի, Մոսկվայից էին դերիաները բերում: Մոսկովյան կարը... շատ սիրուն վերարկուներ էլ կային: Բայց հետո, որ արդեն մեծացանք, իմ ընկերուհու մաման շատ լավ կարում էր: Ինքը մեզ, բոլոր ընկերուհիների համար կարում էր: Մենք էլ...журналы мод были, мы смотрели, выбирали и она потом шила. Мы красиво одевались. [մոդաների ամսագրեր կային, մենք նայում, ընտրում, հետո ինքը կարում էր: Մենք սիրուն էինք հագնվում]:

Լիլի — *Բայց կային խանութներ, որտեղ վաճառվում էին, չէ՞:*

Լյուսյա — Да, но здесь трудно было купить. Здесь, если бывало, привозили московские, польские, немецкие платья, но это все из подполю. Ну, тогда дешево было, мы ездили в Москву, там прекрасные платья из Финляндии, костюмчики были. Мы, правдо, иногда в очередях бывали...правдо иногда выставляли, иногда...обувь оттуда покупали, из Москвы. Хотя здесь тоже обувь была хорошая, армянская. «Масис» обувная фабрика. Она известная была в Советском Союзе [Այո, բայց այստեղ դժվար էր գնել: Այստեղ բերում էին լեհական, գերմանական հագուստ, բայց այդ ամենը տակից էր վաճառվում: Բայց էս ժամանակ էժան էր, գնում էինք Մոսկվա, այստեղ հիանալի ֆիննական հագուստ, կոստյումներ կային: Ճիշտ էի՝ հերթերում կանգնում էինք: Երբեմն, ճիշտ է, կար նաև ազատ վաճառքում: Մոսկվայում նաև կոշիկ էինք գնում: Չնյած այստեղ նույնպես գեղեցիկ կոշիկ կար, հայկական: «Մասիս» կոշիկի ֆաբրիկան ԽՍՀՄ-ում հայտնի էր]:

Լիլի — *Աղջիկների ֆակուլտետների դիմաց տղաներ կային...*

Լյուսյա — Да, конечно, молодежь. Потому что у нас мало мальчиков было. У нас, например, 3 мальчика было. Ну когда вечера были, приходили из других факультетов, из Политехника, когда узнавали что у нас вечера. [այո, իհարկե, երիտասարդներ: Մեր մոտ տղաներ քիչ կային: Մեր <կուսում>, օրինակ, միայն երեք տղա կար: Բայց երբ լսում էին: որ մեր մոտ երեկո կա, երեկոներին ուրիշ ֆակուլտետներից էլ էին գալիս, Պոլիտեխնիկականից]

Լիլի — *Какие вечера? [Ի՞նչ երեկոներ]:*

Լյուսյա — На факультете, танцы были. Мы сами устраивали. [Ֆակուլտետում: Պարեր էին լինում: Մենք ինքներս էինք կազմակերպում: Մենք կոմերիտականներ էինք]:

Լիլի — *Ի՞նչ էիք պարում, Բիթլս կա՞ր:*

Լյուսյա — Հա, հենց Բիթլսներ էր, были даже гитаристы [սույնիսկ կիթառահարներ կային]:

Լիլի — *Օրինակ, մենք խոսացինք Սոլժենիցինի մասին, կա՞ր Հայաստանում րենց բան:*

Լյուսյա — Չէ, չեմ հիշում: Հետո հիշում եմ Չարենցին, իրա անտիկ բանաստեղծությունները: Անգամ Չարենցի աղջկա հետ ծանոթացա:

Լիլի — *Իսկ հիշում եք ձեր շրջապարում, կա՞ր մարդ, ով մի քիչ ուրիշ ձև էր մրաժում, այլախոհոհ էին, օրինակ հիպպի էին:*

Լյուսյա — Չէ, մեր ժամանակ չկար, երևի մեզանից հետո էին:

Լիլի — *Իսկ էր տղաները, որ ասում էիք Պոլիտեխնիկից էին, իրանց մեջ կայի՞ն մարդիկ, որ ուսիրդի ներկայացուցիչներ էին:*

Լյուսյա — Անպատճառ կլինեին, բայց մենք ոնց որ իրանց հետ չէինք շփվել (ծիծաղում է): Չէր կարող չլիներ:

Լիլի — *Գրքերը կարդում էիք ռուսերեն:*

Լյուսյա — Հա, բայց երբ ես եկա Սարյան, սովորեցի լավ կարդալ հայերեն: Ահագին բան եմ կարդացել հայերեն: Մինչև Մոսկվա գնալը մենք ապրում էինք Արովյան փողոցի վրա: Մենք Թամանյանների հարևանն էինք, և իմ ծնողները իրենց հետ շատ մոտ էին: Թամանյանի տղան էլ էր ճարտարապետ, իրա տղան էլ իմ ընկերն էր: Անունն էլի Ալեքսանդր Թամանյան էր պապի անունով: Առաջին անգամ մեզ երկուսիս միասին քաչալացրեցին 5 տարեկանում: Մեզ քաչալացրեց Թամանյանի տղան՝ իմ ընկեր Ալեքսանդրի հայրը: Ալեքսանդրին Շուրիկ էինք ասում, ինքը շատ լավ տղա էր, ափսոս շուտ մահացավ: Ղարաբաղյան կռիվի մասնակից էր, Եռաբլուրում թաղեցին: Էս իմ ընկեր Ալեքսանդրը Մոսկվայում մի ուրիշ ընկեր ունեմ՝ Կարեն Գևորգյանը, ռեժիսոր էր, նրանք երկուսով միասին ստեղծեցին Վեդդեխող, Էտպես մեքենա: Եվ ես հիշում եմ, Արովյան փողոցում ապրած ժամանակ մենք գնում

էինք իրենց տուն, և էտ էսքիզները. . . Մենք Օպերայի էսքիզների շատ նկարներ ունեինք, մենք՝ ինքներս, որտեղ ծնողները մոտ էին:

Հետո Մոսկվայից որ եկանք, արդեն Թումանյանի վրայի շենքում էինք: Ներքեր վոքրիկ, ավելի շուտ վոքրիկ չէ, խարխլված տներ կային, որոնք պետք է քանդէին: Քանդեցին և այդ ժամանակ տները ունեին պտղատու ծառեր: Հիշում եմ, մեր գնալու ժամանակ գարում էր, ծառերը ծաղկած էին: Բայց մարդիկ կտրեցին այդ պտղատու ծառերը ու տնկեցին բարդիներ, փշատի ծառեր: Հետո ամեն բակ թաղարներ ունեին, ամեն առավոտ ջրում էին: Մի ակացիայի ծառ կար, մենք միշտ հոտը առնում էինք: Բակերն էտպես շատ լավ վիճակում էին, էդ կուլտուրան կար, որ ամեն գարուն բաներ էին տնկում:

Լիլի — *Օրինակ, որ ասում եք Ղարաբաղ, հիշում եք շարժումը, մասնակցել էք:*

Լյուսյա — Գիտեք, շատ էտպես չեմ մասնակցել, բայց որ Թումանյանից գալիս էի Սարյան, մեկ-մեկ կանգնում նայում էի, բայց ես էտպես ակտիվ չէի: Շատ մարդ կար հրապարակում ու գիտեք, էտ ամենը էնքան մաքուր էր արվում, ոչ մի ծաղիկ չէին տրորել: Եվ էն ժամանակ, անկախության բան չէր. . . Լենին, պարտիյա, Գորբոչով: «Если за Горбачева, то за Советский Союз» [Եթե Գարբաչով, ապա ԽՍՀՄ]: Բայց հետո տեսան, որ Գարբոչովն էլ մի բան չի:

Լիլի — *Իսկ աջակցում էիք այդ գաղափարին:*

Լյուսյա — Էն ժամանակ՝ հա:

Լիլի — *Անկախանալու՞ գաղափարին:*

Լյուսյա — Գիտեք, անկախանալու մասին շատ չէի մտածում, որ ուղղակի Ղարաբաղը լիներ հայկական: Անկախանալու՝ էտպես չէ: Օրինակ ես շատ ափսոսում եմ, որ մենք էտպես անկախ ենք իբր թե: Ինձ համար սովետական երկիրը լավն էր: Եվ չեմ ասում կրթությունն էր լավ, բժշկությունն էր ձրի: Գուցե ինչ-որ նվերներ բան անում էին...

Լիլի — *Ռեֆերենդումին մասնակցել էք:*

Լյուսյա — Չեմ էլ հիշում, հա, մասնակցել եմ, բայց չեմ հիշում՝ ինչ եմ գրել:

ԷՍՄԱ ԿՈՍՏԱՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երևան

Ընդհանուր ծրագիր՝ 20-րդ դարի Հայաստանի բանավոր պատմությունների հավաքագրում և հանրայնացում

Հարցազրույցի կարգավիճակ՝ բաց

Զրուցակցի անուն՝ Էսմա Կոստանյան

Ծննդյան թիվ՝ 27 օգոստոսի 1942 թ.

Զրուցավարի անուն՝ Տաթևիկ Ավետիսյան

Զրույցի տևողությունը՝ 1 ժ 26 ր

Հարցազրույցի վայր՝ զրուցակցի բնակարան

Զրույցի ամսաթիվ՝ 12 օգոստոսի 2019 թ.

Զրույցի լեզուն՝ հայերեն

Վերծանողի անուն՝ Տաթևիկ Ավետիսյան

Վերծանության ամսաթիվ՝ 1-15 հոկտեմբերի 2019 թ.

Ձայնագրության ձևաչափը՝ m4a

Վերծանողի դիտարկում

Ձայնագրությունը լավ լսվում է:

Զրուցակցի կենսագրական տվյալները

Էսմա Կոստանյանը ծնվել է 1942 թ. Կապանում: Ապրել է Երևանի կենտրոն թաղամասում, ասպիրանտուրայի տարիներին՝ Լենինգրադում: ԳԱԱ Օրբելու անվան Ֆիզիկայի ինստիտուտի գիտաշխատող է, կենսաբանական գիտությունների թեկնածու, զբաղվել է հոգեֆիզիոլոգիական հետազոտություններով: Ամուսնացել է նկարչի հետ, համարում է, որ նկարիչները ներքին և կենցաղային շոայություն ունեն:

00:00:02 - Ծննդյան, ընտանիքի, դպրոցական տարիների մասին

00:04:19 - Բուհական կյանքի, ընդունելության գործընթացի մասին

00:11:04 - Ասպիրանտական տարիների և գիտական կյանքի, Օրբելու կերպարի և աշխատանքային կյանքի մասին

00:22:56 - Անձնական կյանքի, ամուսնու և որդու մասին

00:28:14 - Հոր մասին (կրթությունը, աշխատանքը, պատերազմին մասնակցելը, ամուսնությունը, կուսակցական կողմնորոշումը)

00:41:45 - Մոր, մորական ընտանիքի պատմությունը

00:49:59 - Մասնագիտության ընտրության, ուսումնառության ընթացքի, մասին

00:58:19 - Խորհրդային իրականության, գաղափարախոսության ընկալման, հետապնդումների մասին

1:04:20 - Բռնաճշմունքների դեպքերի, դրանց նկատմամբ մարդկանց վերաբերմունքի մասին

1:11:43 - Խորհրդային կուսակցական մտավորականության վերաբերմունքի մասին

1:17:35 - Դրվագային պատմություններ մոր հուշերից

1:18:58 - Նոր տարվա հյուրասիրության և տոնելու կարգի մասին (համեմատական իր ծնողների և իր մանկության տարիներին նշելու և տարածաշրջանային տարբերությունների մասին)

Էսմա Կոստանյանի հետ զրույցը տեղի է ունեցել Երևանի իր բնակարանում 2019թ. օգոստոսի 12-ին

— Ես՝ Էսմա Գուրգենի Կոստանյանս, ծնվել եմ 1942 թվականի օգոստոսի 27-ին Կապան քաղաքում, որտեղ հայրս գնացել էր Երևանից աշխատանքի: Ինքը՝ հայրս, երկրաբան էր ու Կապանն էլ էր իրա հայրենիքը: Ես դրա համար ծնվել եմ էդտեղ: Իմ ծնվելուց 3 ամիս հետո հայրս գորակոչվել է բանակ և ծառայել է մինչև 45 թվականը, մինչև հաղթանակի օրը: 45 թվականին, բանակից հորս վերադառնալուց հետո, մենք տեղափոխվեցինք Երևան: Ես հաճախել եմ Կրուպսկայայի անվան դպրոց, որտեղ 1-ին դասարանից մինչև 10-րդ դասարանը սովորել եմ նույն դպրոցում: Նույն, ինչպես գիտեք, Կրուպսկայան լավ համարում ունեցող դպրոց էր, հիմա էլ ոչինչ: Բայց որ դեռ երբ ես էի սովորում, ասում էին Կրուպսկայան ուրիշ էր առաջ: Նախ որովհետև նախապատերազմյան տարիներին՝ դե մի քիչ ավելի շուտ, հիմադրվել ա կարծես 30-ականներին, որպես ցուցադրական դպրոց: Ես դե արդեն Կրուպսկայա դպրոց գնացել եմ 49 թվականից մինչև 59 թվականը: Պետք է ասեմ, որ գիտելիքների առումով Կրուպսկայայի դպրոցը լավ գիտելիքներ ա տվել մեզ բոլորիս, լեզուների իմացություն: Հատկապես ռուսերեն լեզվի իմացությամբ մենք միշտ տարբերվել ենք մյուս դպրոցների շրջանավարտներից, որտեղ էլ լինեք միշտ անմիջապես զգում էին, որ մենք ավարտել ենք Կրուպսկայայի դպրոցը, որտեղ մենք ունեինք լավ ռուսերենի դասատուներ: Առաջին դասատուն, որը եղել ա մինչև իմ սովորելը, դա բոլորը ասում էին, Լիդիա Կորշունովան էր: Նա եկել ա Ռուսաստանից Առաջին համաշխարհային տարիներին, չգիտեմ ամուսնու հետ, թե մենակ, և նա ա հիմնադրել ռուսաց լեզվի

դասավանդումը Կրուպսկայայի դպրոցում: Դրանից հետո եկող բոլոր ուսուցիչները ոնց որ էստաֆետան վերցնում էին և բոլորն էլ մեծ եռանդով էին դասավանդում: Մենք սիրով էինք մասնակցում էտ դասերին: Օրինակ 10-րդ դասարանում մենք մի հատ ռուսերենի դասատու ունենք՝ Իրինա Գեորգիևնա, ազգանունը չեմ հիշում, նա, օրինակ, մեզ բացի դասի նյութից նաև ուրիշ գրականություն էր տալիս: Օրինակ, ես հիշում եմ, որ կարդաց «Трое собак и...», չէ՝ «Трое в лодке, собаки...»¹¹⁵, անունը... Այ էտ գիրքը մեզ արտադասարանական որպես ընթերցում: Դա հետաքրքրություն էր առաջացնում մեզ մոտ: Առաջինը ինքը մեր դասարանը բերեց «Три товарища»¹¹⁶-ն Ռեմարկի: Դա 57-58թթ. էր, նոր էր Հայաստանում, էսպես ասած, երևի թարգմանությունը հասել: Ու հենց առաջինն էլ ինձ տվեց, ասեց՝ «За ночь прочтешь»¹¹⁷, որ բոլորին տա էլի: Եվ ես կարդացի և մեծ իհարկե տպավորություններ, պարզ ա՝ «Три товарища»: Ուզում եմ ասեմ, որ մենք մի քիչ ավելի, ոնց ասեմ՝ քաղաքակրթական մթնոլորտում էինք անցնում մեր դասերը, բացի, ենթադրենք ճշգրիտ գիտելիքներից և այլնից: Մենք ունեինք նաև հոգու, ոնց որ ասած, դաստիարակման ասեմ, թե զարգացման միջավայր:

Դպրոցից հետո ես ընդունվեցի բժշկական համալսարան: Այստեղ մի քիչ ավելի տարբեր էր էն առումով, որ կոնտինգենտը էտ տարիներին ընդունված էր, որ պետք է լինեն արտադրական ստաժով: Եվ ընդունվում էին 80 տոկոս բաների՝ արհտուրիենտների 80 տոկոսը արտադրական ստաժով: Դա նշանակում էր բանակում ծառայած ֆելդշերներ, մի խոսքով արդեն ավելի տարիքով մեծ էին մեզանից: Դպրոցականները ընդամենը 10 տոկոս էին կազմում ամբողջ կուրսի: Եթե մեր կուրսը 60-70 հոգի էր, 10 հոգուց ավել չէին դպրոցից եկածները: Եվ մենք, այսպես ասած, եղանակ չէինք ստեղծում էտ կուրսում: Նրանք ավելի մեծահասակ էին, ինչ-որ չափով կյանքի դպրոցը անցած: Բայց չէի ասի, որ ինտելեկտուալ առումով նրանք բարձր էին, քան մենք: Մի քիչ չեմ ասի շոկ, համենայն դեպս մի փոքր մենք վարանեցինք էտ սիտուացիայի առաջ, որովհետև մենք դպրոցում գիտեինք ուրիշ... ուրիշ մոտեցումներ ունեինք, շրջապատին, կյանքին, թեկուզ գրականությամբ և այլն: Ստեղ մի քիչ այլ էր, ավելի, այսպես ասած, նյութական առումով էր:

¹¹⁵ Անգլիացի գրող Ջերոմ Կլապկա Ջերոմի «Երեքը մի նավակում, չհաշված շունը» վիպակը:

¹¹⁶ Գերմանացի գրող Էրիխ Մարիա Ռեմարկի «Երեք ընկեր» վեպը:

¹¹⁷ Մեկ գիշերվա ընթացքում կկարդաս:

Բայց դե անցանք, համենայն դեպս սովորեցինք, ավարտեցինք: Հետո ես անցա ֆիզիոլոգիայի ինստիտուտ աշխատանքի: Բժշկությունը հետաքրքիր գիտություն էր, բայց ինձ, ճիշտն ասած, չհրապուրեց մեր հիվանդանոցների վիճակը, որ մտնում ես պալատ էտ քրտինքի, էտ ինչ-որ բան: Ես չեմ ասում, որ ես ինչ-որ հատուկ սպասում ունեի չգիտեմ ինչ բուրումնավետ միջավայր էլի, բայց, այնուամենայնիվ ինչ-որ հիասթափության, չեմ ասի հիասթափության, բայց ոչ ցանկալի մոմենտ էր: Եվ պյուս դրան ես մի քիչ էլ բժշկությունից հիասթափվեցի էն առումով, որ ամեն ինչը ֆիզիկական տվյալների վրա էր հենվում: Էն ժամանակ դեռ չկային, էս նորագույն տեխնիկան չկար սոնոգրաֆիայի, ռենտգենը և այլն: Եվ մարդիկ, ենթադրենք, երբ որ թոքերն էին լսում, մեկը խզզոցը լսում ա, մյուսը չի լսում: Բայց եթե քո ականջը սուր չի, դու կարող ես սխալվել: Այնուամենայնիվ, ուզում եմ ասեմ, որ էտ քննության մեթոդների՝ օբյեկտիվ քննության մեթոդների բացակայությունը մեկ-մեկ հիասթափություն էր առաջացնում: Դրա համար ես նախընտրեցի շարունակել գիտության ասպարեզում: Ես անցա, իհարկե, դա մի քիչ բարդ ճանապարհ էր, ի՞նչ առումով՝ աշխատանքի անցնելու առումով: Որովհետև էտ ժամանակ բոլորը պարտադիր պետք է գնային շրջան՝ ուսյուններ, աշխատեին, նոր իրավունք ունենային Երևանում աշխատելու: Բայց ինձ հաջողվեց, ես ընկա ակադեմիայի սիստեմ՝ ընդեղ ֆիզիոլոգիայի ինստիտուտ, և էստեղ ինձ շատ դուր էկավ էտ մթնոլորտը աշխատանքային: Նոր ուսումնասիրության, բջջային հետազոտության նոր մեթոդներ էին կիրառում՝ միկրոէլեկտրոդային, տենց, երբ որ...միկրոէլեկտրոդ կոչեցյալը դա ապակյա բարակ ձող էր, որը հատուկ գործիքի վրա ստանում էին ու դրանով մտնում էին ուղեղի հյուսվածքների մեջ, և ընդեղից էլեկտրական արտածում էր գնում: Դա հետաքրքիր մեթոդ էր, նոր էր զարգանում: Կային էլի ուրիշ ենթադրենք էլեկտրոէնցեֆալոգրաֆիա, որ միշտ եղել ա, վաղուց ա հիմնվել էտ մեթոդը, բայց այս մեթոդը ավելի, չասեմ կենդանի, բայց ավելի անմիջական կապն ա ստեղծվում հյուսվածքի և հետազոտվողի միջև: Դու ստանում ես պոտենցիալներ, էտ պոտենցիալների հիման վրա դու դատում ես էտ ուղեղի էտ հատվածի ակտիվության կենսա... կենսաքիմիական ակտիվության մասը՝ կենսաֆիզիոլոգիական, կենսաքիմիական ակտիվության մասը: Հետո հնարավորություն եղավ ընդունվել ասպիրանտուրա: Ես ընդեղ ընդունվեցի ասպիրանտուրա: Բայց ինձ առաջարկեցին ոչ թե ֆիզիոլոգիա, մեր դիրեկտորը, դիրեկտորը չէ, մեր լաբորատորիայի վարիչը՝ Ֆանարջյան, հայտնի

ռենտգենոլոգ Ֆանարջյան կա, որը Հայաստանում հիմնադրել ա ռենտգենոլոգիան, նրա տղան էր: Նա ասեց «Մեզ անհրաժեշտ են ոչ թե ֆիզիոլոգներ, այլ անհրաժեշտ են էլեկտրոնային միկրոսկոպիայի մասնագետներ»: Ես բան արեցի, ասի. «Չէ, ես ուզում եմ ավելի շատ ֆիզիոլոգիա լինի»: Ասեց «Դա էլ կլինի, նա էլ կլինի: Ում մոտ որ դու գնաս, նա զբաղվում ա և՛ ֆիզիոլոգիայով, և՛ էլեկտրոնային միկրոսկոպիայով: Մեզ էլ հարկավոր ա էտ ուղղությունը մտցնել լաբորատորիա: Նենց որ ընտրիր՝ եթե կգնաս էտ ուղղությամբ, ես կուղարկեմ քեզ ասպիրանտուրա»: Գնացի, պիտի Մոսկվա գնայի, բայց Մոսկվա չստացվեց, գնացի Լենինգրադ, որի համար չեմ ափսոսում: Ընկա ընդեղ Սեչենովի անվան էվոլյուցիոն ֆիզիոլոգիայի, բիոքիմիայի ինստիտուտ, որի հիմնադիրը եղել էր Լևոն Արգարովիչ Օրբելին՝ Օրբելի եղբայրներից: Նա էր հիմնադրել: Պիտի ասեմ, որ էտ ինստիտուտը ինձ համար դարձավ ոնց որ ասած դարբնոց՝ նոր գիտելիքների, նոր ուսումնասիրությունների: Ինձ համար հետաքրքիր էր էտ և ուղղությունը, և աշխատանքը: Եվ ինձ շատ ոչ թե զարմացրեց, այլ հիացրեց էտ ինստիտուտի գիտական կազմը, ինչ առումով՝ նրանք բոլորը Լևոն Արգարիչ Օրբելիի աշակերտներն էին եղել ու նրանք մեծ հարգանով, ակնածանքով էին խոսում: Իսկ եթե դուք գիտեք, չգիտեմ՝ կարող ա չիմանաք, 19...՝ էտ Ժդանովյան որոշումներից¹¹⁸ հետո, հետո անցան (դա կուլտուրայի ասպա-

¹¹⁸ «19...՝ Ժդանովյան որոշումներ» ասելով տիկին Էսման հավանաբար նկատի ունի 1952թ. սկսված բժշկական ռեպրեսիաների փուլը, որը հայտնի է «Բժիշկների գործ» անունով: 1948թ. օգոստոսի 28-ին, Ա. Ժդանովին (1930թ.-ից Կոմկուսի խոշոր գաղափարախոս, ԿԿ անդամ, 1934-36թ. Ստալինի հետ միասին պատմության շարադրանքի մեթոդաբանության և ԽՍՀՄ պատմության շարադրանքի համահեղինակ) բուժող բժիշկ Լիդիյա Տիմաշուկը նամակով տեղակացրել էր ԽՍՀՄ Կոմկուսի Կենտրոնական Կոմիտեի քարտուղար Ա. Կուզնեցովին այն մասին, որ Ա. Ժդանովի բուժումն ընթանում է կասկածելի և տարօրինակ հանգամանքներում: Օգոստոսի 31-ին «սրտի կաթվածից» Ժդանովի մահից հետո նա նույնաբովանդակ ևս երկու նամակ է ուղարկել ԿԿ: Անուշադրության մատնված այս նամակները չորս տարի անց դարձել են սևեռուն ուշադրության առարկա և հիմք հանդիսացել ԽՍՀՄ քաղաքական առաջնորդներին սխալ բուժումներով մահափորձերի ենթարկող բժշկական ահաբեկչության մեղադրանքի համար: Կրեմլին սպասարկող բազմաթիվ բժիշկներ ձերբակալվեցին: Նրանց մեծ մասը հրեաներ էին, և գործի քննությունն ստացավ հակահրեական երանգ: 1953թ. Լիդիյա Տիմաշուկին պարգևատրեցին Լենինի շքանշանով: Բայց մինչ ընթանում էր ձերբակալված բժիշկների գործի քննությունները, երեք ամիս անց Ստալինը մահացավ: 1953թ. ապրիլի 4-ին ԽՍՀՄ առաջատար թերթերը տպագրեցին ԽՍՀՄ ՆԳՆ հայտարարությունն այն մասին, որ ձերբակալված բժիշկների գործերի քննությունը ցույց է տվել ձերբակալությունների հակաիրավականությունը, իսկ

րեզում էր՝ արվեստի և այլն, գրականության), հետո անցան գիտության ոլորտը և սկսեցին բոլորին մեղադրել: Օրինակ Լևոն Արզարիչին մեղադրում էին, որ նա Պավլովյան ֆիզիոլոգիան խեղաթյուրել ա, չի զարգացրել¹¹⁹, իսկ

«Պրավդա» թերթը ապրիլի 4-ի համարում (№ 94 (12662)) գրեց, որ ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի որոշմամբ չեղյալ է հայտարարվել Լիդիա Տիմաշուկի Լենինի շքանշանով պարգևատրման որոշումը: Մեկ տարի անց, 1954թ. Լիդիա Տիմաշուկը «երկարատև անբասիր աշխատանքի» համար պարգևատրվել է «Աշխատանքային Կարմիր դրոշի» շքանշանով: Չնայած Նիկիտա Խրուշչովը 1956թ. հայտնի 20-րդ համագումարում Լիդիա Տիմաշուկին անվանել է «անվտանգության մարմինների գաղտնի գործակալ», մինչև այսօր շատերը համարում են, որ Լիդիա Տիմաշուկը միայն իր բժշկական պարտքն է կատարել (Хейфиц М. Удивительная драма врача Тимашук//Народ мой, журнал, № 24(293), 30.12.2002). (Տես նաև <http://web.archive.org/web/20121022063637/http://www.jew.spb.ru/ami/A293/A293-011.html>); Андрей Сидорчук, Проклятый доктор. Как Лидия Тимашук стала заложником «дела врачей» (https://aif.ru/society/history/proklyatyy_doktor_kak_lidiya_timashuk_stala_zalozhnikom_dela_vrachey); Артем Кречетников, Русская служба Би-би-си, Москва, Смерть Жданова. Как кардиолога Лидию Тимашук использовали в «деле врачей» (<https://www.bbc.com/russian/features-45370792>) եւն, չնայած պակաս չեն նաև նրան հակաիրենականության մեջ մեղադրողները (Федор Лясс, Лидия Тимашук как символ (документированное исследование),- <http://berkovich-zametki.com/Nomer26/Lyass1.htm>): Федор Лясс, Последний политический процесс Сталина, или несостычившийся юдоцид, Москва-Иерусалим, «ФИЛО-БИБЛИОН», 2007 (http://www.belousenko.com/books/gulag/lyass_poslednij_polit_process_stalina.pdf):

¹¹⁹ Լևոն Արզարի Օրբելի (1882-1958), Ավարտել է Պետերբուրգի ռազմաբժշկական ակադեմիան, մինչև 1911թ. աշխատել է Պետրոգրադի փորձառական բժշկագիտության ինստիտուտում, 1911-13թթ.՝ Անգլիայի, Գերմանիայի խոշորագույն ֆիզիոլոգիական հետազոտությունների լաբորատորիաներում, 1918-57-ին ղեկավարել է Պ. Ֆ. Լեսգաֆտի անվան Բնագիտական ինստիտուտի ֆիզիոլոգիայի լաբորատորիան, գուգահեռաբար ԽՍՀՄ ԳԱ Պավլովի անվան ֆիզիոլոգիայի ինստիտուտի տնօրեն էր (1936-50), ինչպես նաև ԽՍՀՄ ԲԳԱ Պավլովի անվան Էվոյուցիոն ֆիզիոլոգիայի և բարձրագույն նյարդային գործունեության ախտաբանության ինստիտուտի տնօրեն (1939-50): 1956թ. կազմակերպել և ղեկավարել է ԽՍՀՄ ԳԱ Ի.Մ. Մեչենովի անվան Էվոյուցիոն ֆիզիոլոգիայի ինստիտուտը: Լինելով Իվան Պավլովի աշակերտն ու աշխատակիցը, 1937թ. Պավլովի մահից հետո եղել է Պավլովի անվան ֆիզիոլոգիական համամիութենական ընկերության կենտրոնական վարչության նախագահը: 1948թ. Օրբելին հայտնվել է ծանր վիճակում, քանի որ Գյուդատնոտեսական գիտությունների համամիութենական ակադեմիայի սեփայում ակադեմիկոս, 1940-1965 թթ. ԽՍՀՄ ԳԱ Գենետիկայի ին-տի տնօրեն Տրոֆիմ Լիսենկոյի ելույթից հետո դասական «գենետիկան» ԽՍՀՄ-ում հայտարարվեց կեղծ գիտություն: Օրբելուց պահանջեցին փոխել գենետիկական հետազոտությունների ծրագրերը, վերանայել աշխատակիցների կազմը և աշխատանքից ազատել Ռ.Մագինգին և Ի.Կանանին: Միշտ դեմ լինելով գիտության ընթացքի քաղաքական միջամտություններին, Օրբելին չկատարեց այդ պահանջը, ավելին՝ աշխատանքի ընդունեց Լենինգրադի համալսարանի աշխատանքից ազատված գենետիկ Մ.Լոբաշովին: 1950թ. Լևոն Օրբելուն ազատեցին բոլոր պաշտոններից, բացի Պ. Ֆ. Լեսգաֆտի անվան Բնագիտական ինստիտուտի ֆիզիոլոգիայի լաբորատորիայի վարիչի պաշտոնից: 1956թ. հենց այս լաբորատորիայի հիման վրա

դա էտպես չէր: Նա արտասահմանում աշխատել էր շատ լավ գիտնականների հետ՝ Գերմանիայում, Անգլիայում: Նենց որ նա լավ դպրոց էր անցել: Եվ հետո Պավլովի հետ աշխատելուց նա քիչ նորամուծություններ չի արել: Եվ հետո նա պատերազմի տարիներին եղել ա ամբողջ ռազմական բժշկության գլխավոր մասնագետը, եղել ա ռազմաբժշկական ակադեմիայի դիրեկտորը: Ուզում եմ ասեմ՝ նա սովետական առաջատար մասնագետներից էր բժշկության, եթե չասենք պրակտիկ, այլ բանի՝ հիմնարար, ռո есть, ֆունդամենտալ գիտության ասպարեզում: Բայց նրան զրկեցին բոլոր իր կոչումներից, զրկեցին իր լաբորատորիայից: Եվ նա ինչքան... բավականին ժամանակ նա աշխատում էր ֆիզկուլտուրայի ինստիտուտի՝ Լենինգրադի Լեսգաֆտի անվան ֆիզկուլտուրայի ինստիտուտում՝ մի փոքր լաբորատորիա էին հատկացրել, որտեղ նա նորածինների մոտ ուսումնասիրում էր ոտքի ներքանային մասի որոշ ռեֆլեքսներ: Նա բոլորովին չէր կորցրել իր աշխատելու եռանդը, ավյունը, և որոշ աշակերտներ իրեն հետ էին աշխատում: Բայց 55-56թթ., այ էտ, երբ որ արդեն էտ Ստալինի կուլտի եղավ դատապարտումը, դրանից հետո նաև սկսեցին վերականգնել այն գիտնականներին, որոնց զրկել էին այդ... Լևոն Արզարիչը, նու պատմում են հիշողությունների մեջ, որ երբ որ Մեչենովի ինստիտուտում, էտ հետո էտ բանում՝ չգիտեմ որտեղ, Պավլովի, կարծեմ, ինստիտուտում, եղավ ամբողջ Լենինգրադյան ինստիտուտներից, դաժե նույնիսկ Մոսկվայից եկել էին, և նա հանդես էկավ իր ելույթով: Նա ասեց, որ ես շատ երջանիկ մարդ եմ, որովհետև ես սերում եմ մի հին ժողովրդից, ազգից, դա հայկական ազգն ա, և հետո ես երջանիկ եմ, որ ես ունեցել եմ լավ գործընկերներ, ես նրանց հարգում եմ և հիմա էլ կշարունակեմ նրանց հետ աշխատել: Մի խոսքով շատ ջերմ ընդունելության պայմաններում նա վերադարձավ իր աշխատանքին և հիմնեց էտ ինստիտուտը, որտեղ ես գնացել էի ասպիրանտուրա: Ուզում եմ ասեմ այ էտ հիշողությունը... Նրանք այ էտ ինստիտուտի ոչ միայն ղեկավարը, այլ լաբորատորիան, նրանք բոլորը, որոնք Լևոն Արզարիչին ճանաչում էին, ռո есть շփվել էին, նրա ծննդյան և մահվան օրը անպայման գնում էին գերեզման: Դա ոչ մեկը չէր պարտադրում: Բոլորը գիտեին, գալիս էին, բերում էին մեքենայով կնոջը՝ Ելիզավետա Ակիմովնա

ստեղծվեց ԽՍՀՄ ԳԱ Ի.Մ.Մեչենովի անվան էվոյուցիոն ֆիզիոլոգիայի ինստիտուտը՝ Լևոն Օրբելու տնօրինությամբ:

կարծեմ, էդպես էր: Նա նստում, բակում սպասում էր, մինչև բոլորը հավաքվում էին: Նրան մեծ ակնածանքով էին վերաբերվում ու որպես հայ ինձ հաճելի էր էլի նման ընդունելությունը: Էս Երևանի ֆիզիոլոգիայի ինստիտուտը կոչվում է Օրբելու անվան: Լենինգրադի էտ Սեչենովի ինստիտուտի դիրեկտորի տեղակալը հայ էր: Նա ասեց՝ գնացե՛ք գրադարան, պիտի գրվե՛ք, նոր էք եկել: Ասե՛ք, որ դուք Օրբելու ինստիտուտից եք, ձեզ անմիջապես ամեն ինչը կանեն, որովհետև էդտեղ հնչում էր Օրբելի անունը (հուզվում է, հետո ավելացնում է՝ Ես թուլացել եմ ուղղակի, թե չէ հուզվելու բան չկա): Ուրեմն գնացինք էտ կանանց մոտ, արդեն մեծ տարիքով կանայք էին, բան. «Вы из Института Орбели?»¹²⁰, ասինք «Да», «Давайте, пожалуйста»: Ուզում եմ ասել էտ Օրբելու նկատմամբ ունեցած հարգանքը, սերը ինչ-որ ձևով փոխադրվեց նաև մեզ: Մեզ միշտ լավ էին դիմավորում էտ գրադարանում: Նրանք բոլորը էն ժամանակ աշխատել էին Օրբելու հետ: Ուզում եմ ասեմ, դե տենց 4 տարի (3 տարի էր, բայց մի տարի երկարացրին, որտև ես... դե որ ոչ մի ասպիրանտ 3 տարում չէր հասցնում իրա աշխատանքը ավարտել), ես պաշտպանեցի, հետո վերադարձա Երևան: Գիտե՞ք ինչ, որ ասեմ շատ հարազատ միջավայր ընկա, մի քիչ ճիշտ չի լինի: Չեմ ասի՝ ինձ վատ ընդունեցին, շատ լավ, բայց, այնուամենայնիվ, ինձ համար դա օտարի միջավայր էր: Դա պետք էր հաղթահարել ինչ-որ ձևով: Չեմ ասի, որ դժվարությամբ և այլն, բայց ժամանակի ընթացքում հաղթահարեցի էլի: Եվ մինչև վերջ էլ ինչ-որ չափով, չնայած իմ նկատմամբ իդեալական վերաբերմունք էր, ոչ մի...օգնում էին ամեն ինչով, էսպես ասած, ցուցումները, ղեկավարությունը, ամեն ինչը նորմալ էր, ոչ մի բողոքելու բան չունեմ: Բայց երևի գուցե իրանց ապրելակերպը, որոշ հարցերի նկատմամբ իրանց մոտեցումները ինձ համար դեռևս հարազատ չէին: Դրա համար երբ որ ինձ առաջարկեցին մնալ ասպիրանտուրայից հետո, լաբորատորիայում շարունակել, ասի չէ, իմ ծնողները ինձ սպասում են: Եվ իսկապես հայրս հիվանդ էր, անկողնային, մայրս մենակ էր: Մենակ չէր, ես եղբայրներ էլ ունեի, բայց, այնուամենայնիվ պարտավորված էի զգում ինձ վերադառնալ տուն: Եվ ես վերադարձա: Չնայած ասեմ՝ ես հասկանում էի, որ ես մեծ բան եմ կորցնում, ես ընդել կշարունակեի, դոկտորական կանեի և այլն: Ընդել մթնոլորտը շատ գիտական էր: Ընդել ես հանդիպեցի, լսեցի շատ արտասահմանյան գիտնականների, գալիս էին կամ

¹²⁰ Դուք Օրբելու ինստիտուտի՞ց եք:

Մոսկվա, կամ Լենինգրադ: Էն ժամանակ Լենինգրադ էր Սանկտ Պետերբուրգը: Գալիս էին, հետաքրքիր զեկուցումներով, ելույթներով: Դա քո գիտական, թեկուզ մարդկային աճի վրա մեծ դեր ա խաղում, երբ որ դու շփվում ես էտ մթնոլորտին, էտ միջավայրին: Հետո վերադարձա ֆիզիոլոգիայի ինստիտուտ Երևանի և մինչև վերջերս աշխատում էի ընդել: Չնայած ես մի քիչ փոխեցի իմ մասնագիտությունը, որովհետև էլեկտրոնային միկրոսկոպ կար ինստիտուտում, ձեռք էր բերվել, բայց միշտ չէր աշխատում: Ստիպված մի փոքր շեղվեցի, բայց էլի դժգոհ չեմ: Անցա մորֆոլոգիայի ուրիշ՝ ոչ թե էլեկտրոնային, այլ լուսային միկրոսկոպի հետազոտություններին, իսկ հետո, ավելի ուշ, նույնիսկ անցան նոր ուղղության՝ պսիխոֆիզիոլոգիայի, որը կոչվում ա՝ նու մարդու ֆիզիոլոգիա ա փաստորեն, որը մարդու ոչ թե հոգեկան, այլ ենթադրենք և՛ պսիխոլոգիական, և՛ միևնույն ժամանակ տեսաշարժային, լսողական, էտ որոշ ֆունկցիաների, բայց որը կատարվում ա ոչ ինստրումենտալ ձևով: Այսինքն կոմպյուտերը բավական ա էլի որոշ փորձերը որ ֆիքսում են: Մեր մոտ աշակերտներ էին գալիս, ուսանողներ, նրանց տենց հարցաշարեր կային՝ տալիս էինք, իրանք պատասխանում էին և ուսումնասիրում էինք՝ ուշադրություն, հետո կենտրոնացում: Դա մտավոր գործունեության էլեմենտներն են, որ էլի հետաքրքիր ասպարեզ է: Սա իմ աշխատանքային գործունեությունն է: Ես հիմա, փաստորեն, չեմ աշխատում: Կես դրույքով եմ, մեկ-մեկ գնում եմ ուղղակի: Էտքան բան:

Իսկ ուրիշ՝ հա, անձնական կյանքի իմաստով. ես ամուսնացել եմ Լենինգրադից վերադառնալուց հետո: Իմ ամուսինը նկարիչ ա՝ Առաքել Առաքելյան, որը հայտնի ա (չգիտեմ Դուք գիտեք, թե չէ, շատերը չգիտեն), նա հաշվվում ա հայկական գեղանկարչության կլասիկներից՝ մեր դասականներից մեկը, Սեդրակ Առաքելյանի որդին: Նա ինձանից մեծ էր 15 տարով, բայց որպես մարդ ինքը շատ կարողանում էր ջնջել այդ տարբերությունը տարիքային մեր մեջ: Շատ կենսուրախ, հասկացող, հետո ինչ-որ ձևի նաև շոյալ անձնավորություն էր: Նա և լավ նկարիչ էր, միևնույն ժամանակ ուներ երաժշտական լսողություն: Եվ շատ գեղեցիկ նվագում էր կիթառի վրա, և երգում էր: Թերևս էտ մոմենտը մեծ դեր ունեցավ իմ հմայվելու մեջ: Մենք տենց ունեցանք մի որդի: Ես իրա 2-րդ կինն էի: Առաջին կինը քանդակագործ Թերեզա Միրզոյանն էր: Նրանից մի հատ աղջիկ ունի: Բայց մենք հիմա էլ ենք... Ամուսինս էլ չկա, Թերեզան էլ չկա, բայց տղաս և աղջիկը շփվում են որպես քույր ու եղբայր: Ինչ ասեմ, տղաս խելոք տղա ա, չեմ կարող բողոքել: Ավարտել ա

համալսարանի ֆիզիկան: Նկարիչ չդարձավ, հայրը դառնացավ մի փոքր, ուզում էր, որ տղան նկարի, բայց ինքն էլ մեղավորություն ուներ: 10-րդ դասարանում նոր արթնացավ, որ տղան պիտի գնա նկարչական: Բայց դե որ չես պարապե՞լ: Ասեց, եթե իմ մեջ ըլեր, կբացվեր: Դե ինչ իմանաս: Մեկի մոտ բացվում ա, մեկի մոտ չի բացվում: Հետո տղաս ֆիզիկա-մաթեմատիկական դասարան էր գնում դպրոցում: Արդեն ինքը իրան որոշել էր: Ինքն էլ ուզեց նկարիչ, բայց վերջին մոմենտին նկարիչ չեն դառնում: Պիտի մի քանի տարի գոնե պարապեին, Կոջոյանի դպրոց գնար կամ ինչ ըլնի: Ոչ ամուսինս, ոչ էլ տղաս տենց չէին մտածում էտ ժամանակ: Մտածեցին վերջին մոմենտին և տենց ընդունվեց համալսարանի ֆիզիկայի ֆակուլտետ բարձր գնահատականներով: Էտ ժամանակ ամուսինս արդեն հիվանդ էր և էտ թվին էլ մահացավ՝ 1991 թվին: Տղաս նոր ընդունվել էր համալսարան: Դա, իհարկե, ցավալի իրողություն էր մեզ համար՝ և տղայիս, և ինձ համար: Բայց դե կյանք ա, շարունակեցինք ապրել դժվարություններով: Դե էն տարիները բոլորի համար դժվար էին՝ 90-ականները: Տղաս ավարտեց, ընդունվեց ասպիրանտուրա ֆիզիկայի գծով, բայց շեղվեց ֆիզիկայից, անցավ ծրագրավորման: Մասամբ կյանքը ստիպեց, մասամբ ֆիզիկայի ինստիտուտի մթնոլորտը իրան դուր չէկավ և անցավ: Հիմա լավ, հմուտ մասնագետ ա դառել այդ ասպարեզում, եղել ա մի քանի երկրներում՝ Ամերիկայում գործուղման՝ Սան Ֆրանցիսկոյում, հետո եղել ա Հարավային Կորեայում, վոյշեմ՝ Չինաստանում վերջին տարիները, Կանադայում՝ Վանկուվերում, տենց: Դա և մի տեսակ ավելացնում ա մասնագիտության, ոնց ասեմ՝ փայլը ասեմ, թե ինչ-որ ձևի շփվում ա ուրիշ մարդկանց հետ, և այլն: մեծ մասամբ ամերիկյան հիմնարկներ, ֆիրմաներ են, որոնց էտտեղ մենակ ինքը չի, որոշակի կոնտինգենտ զբաղված են:

Տաթևիկ — *Տիկին Էսմա, իսկ Ձեր ծնողների մասին ի՞նչ կպատմեք:*

Էսմա — Իմ ծնողների կյանքը ավելի, ոնց որ ասած, հետաքրքրական ասեմ, թե ավելի վայրիվերո ա եղել: Հայրս ասեցի որ Ղափանում ա ծնվել, գյուղացու ընտանիքում: Դե էտ 20-րդ դարի 1-ին 20 տարին բարդ տարիներ էր բոլոր տեղերում էլ: Նա աշխատել ա պղնձամոլիբդենային հանքերում՝ որպես ձուլարանի վարպետ, բայց 20-30, ինքն էր նկարագրում, երբ որ իրեն որպես առաջավոր, այսպես ասած, բանվորի ուղարկում են ինչ-որ տեղ սանատորիա Սվերդլովսկի մոտ, ինքը ոնց որ արթնանում ա: Ասում ա եթե կա սենց նորմալ կյանք, մարդիկ, ես ինչի՞ պետք ա էտ ձուլարանից դուրս չգամ: Ինքը

որոշում ա կրթություն ստանալ: Ընդ որում, հետ գնալով ասեմ՝ ինքը լավ աշակերտ ա եղել դպրոցում: Երբ որ եկել են Շուշիի ռեպական գիմնազիայից, աշակերտներ էին ընտրում, որ տանեին, իրեն էլ էին ընտրել դպրոցից, բայց պետք էր 5 ոսկի տալ: Իսկ հայրը չքավոր գյուղացի էր: Ասում է տղա ջան, ես որտեղի՞ց քեզ 5 ոսկի... Էտպես ինքը վարպետ ա աշխատել ձուլարանում, և էտ Սվերդլովսկ գնալուց հետո որոշում ա կրթություն ստանալ: Համարյա դե դպրոցի, ծխական դպրոցի, գյուղի դպրոցի կրթությունն ի՞նչ ա: 30 թվականին գալիս ա Երևան և սովորում ա, էն ժամանակ կային ռաբֆակեր՝ բանվորական ֆակուլտետներ: Տենց էին կոչվում՝ ռաբֆակ, ռուսերեն էին ասում: Ռաբֆակում սովորում ա: Ինքը ընդունակ մարդ էր, բայց դե 30 տարեկանում սկսել սովորել, դժվար գործ ա, չէ՞: Պիտի բավականին համառություն և աշխատասիրություն... Ինքը էտ ունենում ա և ավարտում ա ռաբֆակը՝ 30-ից կարծեմ 35 թե 36, 5-6 տարի սովորում ա: Եվ հետո ընդունվում ա պետական համալսարանի երկրաբանության ֆակուլտետը: Դե ինքը, փաստորեն, Ղափանի էտ հանքերից էր դուրս եկել, որոշում ա շարունակի: Դառնում ա երկրաբան: Ու որ պատերազմը սկսվում ա, Ղափանի իր եղբայրը մահացած ա լինում, իսկ նա երեխաներ ուներ՝ 4-ը, որոշում ա գնալ Ղափան, որ նրանց էլ օգնի: Ու ես դեռ ծնված չեմ լինում: Ինձանից մեծ մի հատ աղջիկ են ունենում՝ քույրս, որը պատերազմի տարիներին 5 տարեկանում մահանում ա: Երբ որ հայրս վերադառնում ա բանակից, ինձ են բան անում՝ հեսա աղջիկդ, չէ՞ ասում ա, սա իմ աղջիկը չի: Որտե 3 ամսական ա ինձ թողել: Ի՞նչ պիտի հիշի: 3 տարեկան եմ արդեն: Ասում ա Էլմիրային բերեք, ըտեղ ասում են, որ մահացել ա: Ու բանը, հետաքրքիր մի մոմենտ: Բանակ գնալուց առաջ քույրս 2 հատ, թե մի քանի հատ ընկույզ ա տալիս: Վոպչեմ 2 ընկույզը հայրս դնում ա իրա գրպանը ու տանում ա: Ու ամբողջ պատերազմի ընթացքում էտ ընկույզը պտտում ա: Մեկը կորչում ա, մենակ մեկն ա վերադառնում: Ու ըստ երևույթին... ու էտ մի ընկույզը բերում ա: Երևի սիմվոլիկ էր էլի, նա գնաց, իսկ ես մնացի: Ու էտ ընկույզը մինչև հիմա պահպանել ենք: Հա, полированный¹²¹, լավ, սիրուն ընկույզ ա դառել: Իհարկե մեջը չենք բացել, պարզ ա: Այ տենց հիշատակ քրոջից պահել ենք, մնացել ա:

Ուրիշ ի՞նչ ասեմ: Հայրս ազնիվ մարդ էր, և կոմունիստ էր 29 թվականից: Դե որպես բանվոր էն ժամանակ միշտ պարտիայի մեջ էին չէ՞ ընդունում: Բայց

¹²¹ Հղկած:

ինքը պատերազմից հետո մեծ հիասթափություն ապրեց: Ինքը ասում էր ինձ թվում էր, որ մենք հաղթել ենք, դա նշանակում ա, որ մենք գանք մեր առջև բոլոր ճանապարհները պիտի բաց լինեն, պիտի մեզ օգնեն, որ կյանքը պիտի լավանա, բարեկեցիկ դառնա, իսկ դե ոնց կարող էր էտ քայքայված երկիրը մի քանի տարում... Բայց իրա պատկերացումների մեջ ինքը մտածում էր, որ պիտի կյանքը միանգամից լավանար, որտե 2 անգամ գրեցին «Демобилизованный Костанян получил квартиру»¹²²: Այնինչ սուտ, ոչ մի բնակարան էլ ինքը չստացավ: Մենք ապրում էինք համալսարանի հանրակացարանում, մի սենյակում, դե հետո էլ ծնվեցին 46 թվին իմ եղբայրները, որոնք երկվորյակներ էին, ու մենք սենց՝ սրանից փոքր սենյակում 5 հոգով ապրում էինք: Հետո վերջապես 53-54 թվին, ըտեղ ապրելուց հետո մեզ տվեցին բնակարան՝ կոմունալ, то есть, երկու սենյակ էր, մի սենյակում մենք էինք, մյուսում ուրիշ ընտանիք: Մի 5-6 տարի էլ էտպես ապրեցինք, մինչև նրանք բնակարան ստացան, մեզ մնաց արդեն 2 սենյականոց բնակարանը: Ուզում եմ ասեմ էտ բոլորը էտ տարիների մենակ մերը չէր՝ բոլորի դժվարություններն էին: Բայց ինքը, ընդհանուր առմամբ, սովետական երկրից հիասթափված էր, մեր մեջ ասած: Երբ որ ես ինստիտուտում ինձ առաջարկեցին պարտիայի շարքերը անցնել որպես լավ սովորող, բան, էս կողմ, էս կողմ, ես եկա ասի պապ, գիտես ինձ առաջարկում են պարտիայի...ասեց ոչ մի դեպքում, ոչ մի պարտիա: Դա գող ու ավագակների պարտիա ա: Տենց ես հանգիստ գնացի հրաժարվեցի, ասի չէ, չեմ ուզում պարտիայի մեջ անցնել:

Տաթևիկ — Հեղափոխի ա, էր տարիների ավելի բոլորը ձգտում էին պարտիայում լինել, որպեսզի ավելի հեշտ լինի:

Էսմա — Հա, որպեսզի հետագայում հեշտ...Ինքը ասեց չէ, քեզ պետք չի պարտիան: Ոչ մի դեպքում: Դա գող ու ավագակների... Ուրիշները, ճիշտ եք ասում, հակառակը՝ ասում էին, խրախուսում էին, որ ընդունվի պարտիայի մեջ, որ առաջ գնաս, որ էս կողմ, էս կողմ: Չէ, հայրս բան չարեց, ոնց որ ես չընդունվեցի պարտիա և ուրախ եմ, որտե հետո ստիպված չեի տոմսս հետ տալու:

Տաթևիկ — Իսկ Ձեր հայրը, որ արդեն որոշեց որ սովորի, էր ժամանակ ամուսնացա՞ծ էր, թե՞ դեռ ոչ:

¹²² Զորացրված Կոստանյանը բնակարան է ստացել:

Էսմա — Չէ, դեռ չէր ամուսնացել: Ինքը էտ արանքում՝ կարծեմ Ղափանում, ամուսնացել էր, բայց մինչև գալը: Էտ արանքում, որ գնացել էր Ղափան, ամուսնացել էր, բայց շատ կարճատև էր էտ: Բաժանվել էր էտ կնոջից, իսկ մամայիս հետ արդեն հանդիպել էին համալսարանում: Մամաս տնտեսագիտականում էր սովորում, ինքը բանում՝ երկրաբանականում: Ու էտ հանրակացարանում էլ հենց ամուսնացել են, ընդեղ ապրել են: Հետո երբ որ գնացել են, իրենք իրենց իրերը թողել են էտ սենյակի մեջ հանրակացարանի՝ մտածելով, որ մի քանի տարուց հետո կգան: Հետո գալիս են, դե արդեն ինչքան՝ 40-41 թվին թողել գնացել են, 45 թվի վերջում եկել են: Պարզ ա՝ ոչ մի բան չի մնացել էտ սենյակում: Դե տենց առանձնապես բան էլ չի եղել, այնուամենայնիվ մահճակալներ, աթոռներ և այլն: Այ տենց՝ ամենաանհրաժեշտ բաներն են եղել: Հետո գնացել ա ռեկտորի մոտ, դժգոհել ա հայրս: Ռեկտորն ասել ա ինչ ա, եկել ես օժիտ ես ուզում: Էտ ի միջի այլոց եմ ասում: Բայց հետո վոպշեմ էտ բնակարանը ստացանք՝ 53-54 թիվն էր: Ու հիմա մի եղբայրս էտ բնակարանում ա ապրում՝ Թումանյանի վրա, ՍԱՍ խանութի դիմացը, դա մեր բնակարանն ա: Ես ապրել եմ Կենտրոնում 3 շրջանում: Դպրոցում՝ դպրոցի մի քանի դասարանը, հանրակացարանում, էտ Կորյունի վրա էր, համալսարանի մի հատ վարդագույն շենք էր, որ հետո քանդեցին: Այ էտ շենքում էինք ապրում: Ըտեղից գալիս էի Կրուպսկայա: Հետո, որ տեղափոխվեցինք Թումանյան փողոց, Թումանյանից էի գնում Կրուպսկայա: Հետո ամուսնացա եկա Աբովյան փողոց: Նենց որ էտ եռանկյունու միջից դուրս չեմ եկել:

Իմ ամուսինը և Գոգայի՝ Գևորգի (Գևորգ Տեր-Գաբրիելյանի) պապան մոտիկ էին շատ: Մենք հաճախ հյուրընկալվում էինք իրենց մոտ կամ իրենք էին գալիս մեր մոտ: Երբ որ ես ամուսնացա, ես նկարիչների հետ հիմանականում ծանոթացա Շորժայի նկարիչների պասսիոնատում, և պիտի ասեմ, որ ինձ համար նոր աշխարհ բացվեց: Նկարիչները մի քիչ ավելի և՛ էմոցիոնալ, և՛ ավելի շոնդալից անձնավորություններ են՝ շոայլ և ոգով, և... Ինձ դուր եկան, ոնց որ ասած էտ նկարիչների կաստան: Դե մի քիչ ավելի գիտության կամ մի քիչ ավելի մարդիկ նեղ անձնական շահերով ղեկավարվող են: Սրանք ավելի ազատ, ավելի, ոնց ասած, շոայլ անձնավորություններ են: Չնայած նրանք էլ, իրենք էլ ունեին մեծ մասամբ՝ էն նկարիչ չի, էն նկարիչ չի, բան չի, բայց միևնույնն ա դա հոգու խորքից չէր գալիս: Իրանք, այնուամենայնիվ, իրար պաշտպանում էին:

Էլ ի՞նչ ասեմ, Տաթև ջան: Մամայիս պատմությունը: Մամաս հակառակ բևեռից ա: Եթե հայրս Ղափանից ա, մամաս գյումրեցի ա: Մամաս եղել ա հարուստ ընտանիքից: Պապս յոթ եղբայր են եղել: Մի քանիսը ապրել են Թիֆլիսում, իսկ ինքը և երկու եղբայր ապրել են Գյումրիում, առաջվա Լենինականում: Բավականին մեծ տուն էր էտ: Երկրաշարժի ժամանակ տուժել էր, բայց, այնուամենայնիվ հլը լրիվ չէր քանդվել: Հիմա կարծեմ վաճառել են, չգիտեմ՝ նորը դեռ չեն սարքել էլի: Մայրս ուրեմն... իմ տատս 24 տարեկանում ա մահացել՝ մամայիս մաման: Մամաս եղել ա էրկու տարեկան, երբ որ մայրը մահացել ա: Ու ուրեմն պապս երկրորդ անգամ ա ամուսնացել: Փաստորեն երեք երեխա ունեցել ա առաջին կնոջից՝ տո եստ¹²³ իմ տատիկից, հետո էս երկրորդից էլ էլի երեք երեխա: Վեց երեխա: Ու էս երկրորդ տատս՝ այսինքն պապիկիս երկրորդ կինը մահացավ՝ ոչ մի երեխան կենդանի չէր, իրա երեք երեխաները և պլուս ամուսնու երեքից մենակ մամաս էր մնացել: Դա բավականին դաժան բան էր էլի, բայց դե կյանք էր, ինչ ասես: Բայց լավ կին էր: Ինչ ասեմ՝ գյումրեցիները մի քիչ ուրիշ ձևի են: Ես երբ որ համեմատում եմ ղափանցի բարեկամներին գյումրեցիների հետ, նրանք տարբերվում են իրարից: Ինչով ասեմ: Ավելի նվիրված են իրանց ընտանիքներին, ասեմ ավելի... չեմ ասի նրանք նվիրված չեն, բայց մոտեցումները մի քիչ տարբեր են էլի: Սրանք ավելի մարդամոտ ասեմ, ավելի... օրինակ փաստորեն մայրս երեք խորթ քույր, եղբայրներ, բայց իրանց մեջ էտ բանը չէր զգացվում էլի: Միշտ մամաս էս երկրորդ մոր նկատմամբ մեծ հարգանքով էր վերաբերվում: Նաև, որ մենք գնում էինք Լենինական, էլի մեզ շատ լավ ընդունում էին: Հետո, եթե մի բան պետք էր լինում, առատաձեռն էին: Օրինակ ղափանցիք, որ գալիս էին, մի հատ էսքան սամիթ էին բերում չորացած, կամ չորացած հոն: Իսկ լենինականցիք՝ չէ: Ուզում եմ ասեմ, որ հետաքրքիր էին, տարբեր էին: Հա, հետո մայրս ինքը շուտ բաժանվել էր իրենցից: Իրենք երկու քույր են եղել ու մի եղբայր: Եղբայրը մի քիչ, ոնց որ ռուսերեն ասում են՝ несутевый¹²⁴ էր, ու դրա համար էս երկրորդ տատս չի սիրել և այլն, դուրս են արել տնից: Դրա համար քույրերով որոշում են, որ իրանք էլ պիտի դուրս գան էտ ընտանիքից: Դուրս են գալիս, ինչ-որ մորաքույր՝ առաջին իրանց մորաքրոջ, տատուս քրոջ, ինչ-որ ընդեղ տուն ա ունենում, իսկ ինքը Երևա-

¹²³ Այսինքն:

¹²⁴ Համփից շեղված:

նում էր ապրում, իրենց տալիս ա, իրանք ըտեղ ապրում են: Մայրս ընդունվում ա բան՝ ընդեղ, ո՛նց են ասում, էտ մանածագործական, տեքստիլի բան կա՝ փոքր ֆաբրիկայի նման, էտտեղ աշխատում ա, հետո ըտեղից ընդունվում ա տեխնիկում, ու տեխնիկումը գերազանց գնահատականներով ավարտում ա: Հետո էն տանը, որ ապրում էին, էտ մորաքույրը իրան ասում ա «Դու սենց լավ գնահատականներ ունես, ինչի՞ չես գնում Երևան շարունակելու»: Ո՛նց որ ինքը որոշում ա գալ Երևան, բայց երբ որ հորն ա ասում, հայրը ասում ա «Չէ, դու պիտի ամուսնանաս, ի՞նչ Երևան, ինչ բան»: Ասում ա «Չէ, ես որոշել եմ, մայրս վճռական կին էր, ես որոշել եմ»: Ու վեր ա կենում գալիս ա ստեղ սովորում ա, ընդունվում ա համալսարան: Սովորում ա, ըտեղ էլ հորս հետ հանդիպում են և ամուսնանում են: Ինքը աշխատել ա, բայց քիչ տարիներ: Ինքը աշխատում էր քաղաքատնտեսության ինչ-որ կաբինետում պատերազմից հետո, երբ որ Ղափանից վերադառնում են, մի քանի տարի: Բայց որտե՛ս եղբայրներս, որ գույզ ծնվում են, ինքը օգնող չուներ, մենակ չէր կարող: Ստիպված աշխատանքից դուրս ա գալիս ու տենց չի աշխատում: Բայց դե մենք դրանից օգտվում էինք: Ինքը մեզ շատ լավ էր նայում: Դե էն ժամանակ բոլորն էլ չունեին, տենց բան չէին: Ենթադրենք, նույն շորերը ինքը կարող էր ամեն օր հարդուկել, տղաների սառուցկաները լվանում էր, նենց էին հագնում, որ չէին մտածում, որ դա ընդամենը մեկն ա՝ էտ մամայի մաքրության շնորհիվ: Ուրեմն, մենք միշտ կոկիկ էինք երևում դպրոցում, մեզ օրինակ էին բերում և այլն: Ես, նույնիսկ, երբ որ բժշկական համալսարանում էի սովորում, էն ժամանակ ինստիտուտ էր կոչվում, մի հատ ֆարմակալոգիայի դասատու ունեինք, ասեց Էսմա, ով ա լվանում քո խալաթը և հարդուկում: Ասի մամաս լվանում ա, ես հարդուկում եմ: Բայց սուտ էի ասում էլի. ես չէի էլ հարդուկում: Բայց մամաս շատ կոկիկ, շատ շնորհքով էր անում, որովհետև տարբերվում էի ես: Դրա համար չդիմացավ էտ կինը, հարցրեց: Էտ ի միջի այլոց: Հետո... էն որ ասում են՝ բամբակ-զանգակ, չէ՞, մամաս բամբակ էր, պապաս զանգակ էր: Հայրս միշտ բան էր՝ աղմկալի իրադարձություններ, բան, անընդհատ շատ դյուրագրգիռ էր ու շատ ջղային: Իսկ մայրս միշտ հանգիստ էր: Ու եթե չլիներ մայրս... Նա նրան հանգստացնում էր: Եվ եթե մենք մի բան էինք ուզում, մենք մամայի միջոցով էինք ասում: Օրինակ ես, որ ընդունվում էի ասպիրանտուրա, հայրս չէր ուզում, որ ես գնայի Լենինգրադ՝ ի՞նչ գործ ունես հեռու տեղ, էստեղ մնա և այլն: Հետո մաման էլ ասում էր՝ դե հայրդ չի ուզում, ինչի՞ ես... Վերջը մի կերպ մամաս համոզեց, և ես գնացի: Տենց մոմենտներ կան: Հետո, երբ որ ես ամուսնանում էի, ծնողներս էլի դեմ էին:

Հայրս հիվանդ էր արդեն, Էտքան էլ չէր բան անում, բայց մայրս շատ...դե, որ մեծ էր, ամուսնացած բաժանված էր, աղջիկ ուներ: Ասում էր ինչի՞ համար դու պիտի տենց ընտանիք ընտրես: Ասի չէ՛ սա ա, ուզում եք, չեք ուզում: Տենց... Հետո իրանք էլ սիրեցին, գնահատեցին իմ ամուսնուն, ոնց որ դարձան ջերմ բարեկամներ:

Տաթևիկ — *Տիկին Էսմա, ինձ հետաքրքիր ա, թե դպրոցից հեկոռ ո՞նց որոշեցիք, ինչի՞ հիման վրա որոշեցիք, որ բժշկական եք ուզում սովորել:*

Էսմա — Անկեղծ ասած ես ֆիզմաթ էի ուզում գնալ՝ ֆիզիկա-մաթեմատիկա: Մաթեմատիկայից վատ չէի, ֆիզիկայից էլ ոչինչ, բայց հայրս չէր ուզում: Ինքը ինձ համոզեց, ասեց աղջիկ ես՝ ինչ գործ ունես ֆիզմաթ, գնա բժշկական: Ինքը պատերազմից էտ մի բանը քաղել էր, որ բժիշկը ամեն տեղ պետք ա: Ասում էր մի հատ ստետոսկոպը գրպանը ըլնի հերիք ա, նա արդեն բժիշկ ա: Էլի ուր էլ գնաս դա քեզ մասնագիտություն կլինի: Ես սկզբից չէի ուզում, հետո վոպշեմ համոզվեցի: Ու հետո հասկացա, որ ինքը ճիշտ էր, որտե էտ ֆիզմաթում եղբայրս էր սովորում, սովորեց, տղաս էլ: Բավականին դաժան ա ընդել էտ առարկաները: Դե կսովորեի, չեմ ասում չէի կարողանա, կկարողանայի երևի աշխատասիրության շնորհիվ...երևի: Բայց, все таки, ես շատ շատ պիտի դառնայի ֆիզիկայի կամ մաթեմատիկայի դասատու դպրոցում, կամ թեկուզ համալսարանում: Էտ մի բան չի: Բժշկականը ավելի լավ էր... չգիտեմ: Ես շատ հեշտ սովորեցի, ինձ համար բարդ չէր էլի: Դպրոցի պաշարը բավական լավ էր: Դրա համար, օրինակ, ասում եմ կոնտինգենտը, որ բանակից էին, բան՝ ֆիզիկա, քիմիա, ոչ մի բան՝ տարրական բաները չգիտեին: Մենք, որ դպրոցից էինք, ավելի հեշտ էր մեզ, հեշտ էր տրվում: Մենք աչքի էինք ընկնում մեր գիտելիքներով ոնց որ: Վատ չէր: Իհարկե, ինչ ասեմ, բժշկականի աշխարհայացքը այլ բան ա մի քիչ թերևս: Նու, կային լավ դասախոսներ, որոնք կարող էին հետաքրքրություն ներկայացնել: Բայց, ընդհանուր առմամբ, մի քիչ սխալաստիկ բան կար էլի իրանց դասավանդման մեջ: Բայց դժգոհ չեմ համենայն դեպս ընտրածիցս, և կարևորը հետաքրքիր էր: Առաջին 2-3 տարին չէի ասի. անատոմիան մի քիչ բան գիտություն ա էլի՝ չոր, պիտի ամեն ինչը անգիր անես՝ էստեղից էստեղ գնաց, էնդեղից էնդեղ գնաց և այլն: Չնայած ես էլի տենց չէի դժվարանում, սովորում էի, բան չկար: Հետո, էն որ ասում եմ զուբոյոշկայի տեղը շատ էր բժշկականում, ենթադրենք ֆարմակոլոգիան՝ բոլոր դեղերի դոզաները պիտի հիշես, անունները պիտի հիշես: Ես լավ հիշողություն ունեմ: Հորիցս էի ժառանգել: Հայրս

էլ ունենք: Նա երբեք հեռախոսի գրքույկ չունեւ. բոլոր համարները անգիր հիշում էր: Ես էտքան չէ, բայց ես էլ հիշողությունից վատ չէի: Դրա համար ինձ էտքան դժվար չէր տրվում: Հետո, որ ես ռուսերեն գիտեի, ես լեկցիաները էտքան էլ չէի սիրում գրել ամբողջը: Տենց լսում էի, բայց ինչ-որ նշումներ չէի անում առանձնապէս: Որոշ լեկցիաներ կային, որ գրել եմ: Չէի հասցնում, դրանից ներվայնանում էի, դրա համար էլ չէի անում: Հետո իմ համակուրսեցին՝ էտ դու ի՞նչ ա, չես մտածու՞մ, որ պետք ա: Էն որ հատկապէս գյուղից եկածներ էին, որոնք ռուսերեն չգիտեին լավ: Եթե ռուսերեն լավ գիտես, կկարդաս էլի դասագրքից ու կտվորես, լեկցիան էլ ինչի՞դ ա պետք: Դա քեզ և հարստացնում ա, և հեշտացնում ա: Դասագրքով պարապես ու գնաս քննության ուրիշ ա: Իսկ լեկցիաները կիսատ-պոստ լեկցիաներ էր, все таки, էտ էն չի էլի, չի տալիս էն բազաժը, որը... Ես ինստիտուտում էլ էի աչքի ընկնում՝ կոմսոմոլի բյուրոյի անդամ էի, անկախ իմ կամքից, որովհետեւ ես էտ նույնիսկ ժողովին ներկա չէի: Իմ թեկնածությունը տվել էին, ու ես անցա ինստիտուտի, ոչ թե ինստիտուտի բանի անդամ, ես տենց շատ ակտիվ չէի: Իմ գործը ժողովների ժամանակ էտ դիմումները, ռեզոլյուցիաները կարդալն էր: Երևի դիկցիա վատը չէր, դպրոցում ասմունքող էի, բանաստեղծություններ էի արտասանում: Մեր հայ գրականության դասատուն ինձ սիրում էր ու ինձ միշտ նշանակում էր էտ հիմիկվա հասկացությամբ կոնֆերանսայե: Ես էտ դպրոցի կոնֆերանսայեն էի: Մի անգամ էլ հիշում եմ, ես պետք ա ինչ-որ Հակոբ Հակոբյանի հեղափոխությունից դա պիտի արտասանեի, բայց... դե ես չուզեցի ներկայանամ՝ որ ես ես եմ, պիտի արտասանեմ էլի: Չարեցի, էտ դասատուն բան էր եղել հաջորդ օրը՝ բա ինչի դու չարտասանեցիր: Ասի դե, ընկեր Մարտիրոսյան, մտածեցի, որ էտքան էլ կարևոր չէր: Դա ինչ-որ ձևի բան ա անում էլի, որ դու քեզ չես մղում առաջ ավելի: Ուզում եմ ասեմ, որ բանում՝ ստվերում չեմ եղել երբեք էլի: Բայց և դպրոցում ավելի ակտիվ էի: Ինստիտուտում էտ որ ինձ չքցեին, ես չէի լինի ոչ մի հասարակական բանի մեջ: Հետո էլ ուզում էին, ասում էին մնա ինստիտուտում կոմսոմոլի գծով քարտուղար, բան, ասի չէ՝ չեմ ուզում: Ես շնորհակալ եմ. Ինչի՞ եմ սովորել բժշկական, որ դրա գծով բան՝ հասարակական... Նույնիսկ փիլիսոփայությունից էին ինձ առաջարկում մնալ ասպիրանտուրայում: Ասեցի չէ՝ չեմ ուզում: Էն մյուս բաներից չառաջարկեցին, էստեղ իրանք իրանց մարդիկ ունեին: Ինձ էտ չառաջարկեցին, չնայած ռեկտորը ինձ խոստացավ: Ես մի հատ 3 ունեի, պիտի վերահանձնեի: Դիմում գրեցի, որ ինքը թույլ տա, որ ես վերահանձնեմ: Ասեց մենք քեզ առանց դրա էլ կվերցնենք ասպիրանտուրա,

բայց չվերցրեց: Խաբեց: Տենց, դրա համար ես չմնացի բժշկականում, գնացի ֆիզիոլոգիայի ինստիտուտ, որ գիտության առումով ավելի առաջավոր օղակ էր, քան թե բժշկականը: Հետո ես իմացա, որ ռեկտորը ուզում էր իր ամբիոնը տաներ ինձ, եթե ընդել ասպիրանտական բաները վերջանային, այիտի ինքը ինձ իբր վերցնեք: Բայց ես չսպասեցի էլ դրան, ես արդեն հիասթափվել էի իրանից, որ ինձ բան չարեց՝ խաբեց: Մի խոսքով կյանք ա էլի, ամեն ինչի հասունանում ես աշխատանքի ընթացքում, տարիների ընթացքում: Երբ որ միամիտ ես լինում, դրա համար վճարում ես... թանկ: Էլ ի՞նչ ա ձեզ հետաքրքրում: Ի՞նչ չեմ ասել:

Տաթևիկ — Ինձ հետաքրքրում ա ընդհանրապես խորհրդային իրականությանը ո՞նց էիք առնչվում, ո՞նց էիք մեջը երևում:

Էսմա — Էտ ասեցի՝ պարտիայի մեջ չէի: Դե ասեմ, էս որ ասում են կյանքի ամենամեծ ցնցումներից մեկը՝ ես դա ինձ համար հաշվում եմ ՍՍՀՄ-ի փլուզումը: Իմ մտքով երբեք չէր անցնի: Երբ որ օրինակ լենինիզմի էտ բաները անընդհատ մեջ էին բերում, ես տարակուսում էի, ոչ թե ինչ-որ պրոտեստ էր, այլ տարակուսում էի, ասում էի պատմականորեն ամեն ինչը խամբում ա: Էն, ինչ-որ եղել ա առաջին դարերում, միջնադարում, հիմա մենք թռուցիկ ենք անցնում, մենք տենց դոգմա չենք սարքել չէ՞, որ նրանք էս են ասել, մենք էլ՝ էս: Էտ ի՞նչ եղավ Լենինի ուսմունքը, որ դարձրել են դոգմա: Ամեն ինչը, ոնց որ ասած, դոգմատիկ ուսմունքի ձևով ա էլի ներկայանում: Այ էտ միտքը կար, որ հիմա չի կարելի նույն բանով, նույն ուժգնությամբ ասեմ, նույն բնորոշումներով հանդես գալ: Ենթադրենք, որ մենք առաջին կուրսերում անցնում էինք Լենինի բաները՝ աշխատությունները, բանի պատմությունից, ո՞նց ա կոչվում, հա, ՍՍՀՄ պատմությունից, մենք էս ժամանակ մշակում էինք Լենինի «Մատերիալիզմ և էմպիրիոկրիտիցիզմ», «Ապրիլյան թեզիսներ»: Վռպշեմ էտ բոլորը մենք կարդում էինք, չեստնի-չեստնի ասեմ: Չեմ ասի, որ մեծ հաճույքով, օրինակ Մատերիալիզմ և էմպիրիոկրիտիցիզմ դժվար էր ընկալել ամեն ինչը, բայց, այնուամենայնիվ, սովորում էինք, մշակումներ էինք անում, տենց գրում էինք որոշ բաներ: Նենց որ էտ բանը կար իմ մեջ, բայց ես չէի կարող պատկերացնել, որ ԽՍՀՄ-ը կփլուզվի: Դա իմ պատկերացումներից դուրս էր: Դա մեծ ցնցում ասեմ, թե ինչ, չեմ ասի բացասական ցնցում, էլի բայց այնուամենայնիվ: Հետո երկրորդ, երևի մեծ, էտ արդեն ցնցում չէր, այլ դա մի տեսակ հրապուրանք ասեմ, թե ինչ-որ ոգեշնչում: Դա Ղարաբաղյան շարժումն էր: Ես, այ, զարմացած էի, որ մենք կարող էինք ամեն ինչի մասին

խոսել, թե չէ էն մնացածը ինչ-որ խոսում էին՝ չէ, միշտ դե անեկդոտներն էր, չէ՞, Բրեժնևն էր, և այլն, և այլն: Էտ բոլորը ոնց որ ասած բան էր, ոնց են ասում՝ չընդունված, ամօրյա բողոքի ձև չէ: Ուզում եմ ասեմ, որ դա ծիծաղի միջոցով արտահայտված հեզնանք էր, բողոք չէր: Դե, փառք Աստծո, էտ տարիներին էլ տենց արդեն չէին հետապնդում: Իսկ մայրս պատմում էր, հայրս պատմում էր էտ 37 թվականներին, օրինակ, մայրս ասում էր, որ մի հատ տղա իրա փողկապը, չգիտեմ ինչ տվել էր մեզ պահելու, մենք նենց վախենում էին, թե մեզ... Հետո դրան բանտարկում են: Վախենում էինք, որ մեզ կգան հարցաքննելու, թե ինչի համար եք դուք նրա փողկապը, ինչ բանով եք պահում: Տենց բարդ բաներ կային էլի իրանց համար, որ իրանք... ինքը պատմում էր՝ մայրս, որ իրա սովորելու ընթացքում երեք ռեկտոր ա փոխվել, և բոլորին բանտարկել էին: Անեսողյան Միշա, հետո Ենգիբարյան կարծեմ... իրանք ասում էին տենց ոնց իրար հետևից:¹²⁵ Ամեն մեկը մի բան, նորամուծություն մտցրել էր, մի բան արել էի էտ համալսարանի համար: Բայց դաշնակցական, տրոցկիստ, և էտ անվան տակ բոլորին բանտարկում էին, մի մասին գնդակահարում՝ հայտնի են Չարենցի, Բակունցի և այլն: Այ

¹²⁵ 1937թ. հունվարից մինչև 1938թ. հունվարի ութը Երևանի պետական համասարանն ունեցել է վեց ռեկտոր, բոլորն էլ 1937-38 թթ. ենթարկվել են քաղաքական բռնությունների: Վոսան Կոստանյան (ԵՊՀ ռեկտոր՝ 1935 հուլիս-1937 հունվար, աքսորվել է 1941 թվականի նոյեմբերի 23-ին, վախճանվել է աքսորավայրում), Միքայել Ենգիբարյան (ԵՊՀ ռեկտոր՝ 1937 հունվար-ապրիլ, 1937թ. դեկտեմբերի 28-ին ՀԽՍՀ գերագույն դատարանի հատուկ կոլեգիայի որոշմամբ «ժողովրդի թշնամի» մեղադրանքով դատապարտվել է գնդակահարության), Հենրի (Հարություն) Գաբրիելյան (ԵՊՀ ռեկտոր՝ 1937 ապրիլ-օգոստոս, տաս տարվա աքսորի է դատապարտվել Ստալինյան ցուցակներով, տես <http://stalin.memo.ru/regions/regi3.htm>), Անուշավան Արզումանյան (ԵՊՀ ռեկտոր՝ 1937 օգոստոս-սեպտեմբեր, ազգայնականներին և հատկապես Ադասի Խանջանին պաշտպանելու մեղադրանքով ազատվել է պաշտոնից, գործը հանձնել ՆԳ մարմիններին, իսկ իրեն բանտարկել են), Նորայր Դաբաղյան (ԵՊՀ ռեկտոր՝ 1937 հոկտեմբեր-նոյեմբեր), Կամսար Առաքելյան (ԵՊՀ ռեկտոր՝ 1937 նոյեմբեր-1938 հունվար: Կամսար Առաքելայնը առաջին անգամ ձերբակալվել է 08.01.1938 Ադրբեյջանի ՆԳԺԿ-ի 05.10.1937թ. որոշմամբ որպես «հակահեղափոխական տրոցկիստական կազմակերպության անդամ, աքսորվել Գալիմա, երկրորդ անգամ՝ 18.03.1949թ., Հայկական ՍՍՀ Պետանվտանգության մինիստրության 11.03.1949թ. որոշմամբ «Հակահեղափոխական տրոցկիստական խմբի անդամ» մեղադրանքով, Հայաստանի Քրեական օրենսգրքի 19-65, 67 և 68 հոդվածներով աքսորվել է Կրասնոյարսի մարզ, Կազաչինսկ գյուղ: Ազատվել է 1954թ., արդարացվել՝ 12.11.1955թ. Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի Ռազմական տրիբունալով (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 2, Գ. 363, 364, 365, 366, 367, 368):

տենց շատ նաև ինտելիգենցիայից էին գնում, համալսարանից մասնավորապես:

Տաթևիկ — *Իսկ ընդհանրապես բռնաճնշումների շրջանում Ձեր ընտանիքը առնչվե՞լ է դրան:*

Էսմա — Օրինակ հորս կանչեցին, կակ ուզ էտ քնակարանը, որ ստանում էինք Թումանյանի վրայի, նրան կանչել էին Բաքվի ԿԳԲ-ից, իրանց գյուղից մեկի մասին <հարցրել>, թե դու պետք ա ասես նա կուլակ էր, թե չէ: Նրանց աքսորել էին Ալտայսկիյ երկրամաս՝ Ալթայի երկրամաս: Ու ուրեմն հորս ասում են՝ դու նույն գյուղից էս, դու չգիտե՞ս՝ իրենք կուլակ էին, թե՞ չէ: Ասում ա ես ինչ հասկանայի՝ կուլակն ինչ ա, ասում ա նրանք բոլորը լավ աշխատում էին, շատ տղաներ ունեին, լավ հողը մշակում էին, աշխատում էին, էտ կուլա՞կ ա կոչվում: Իրան միամիտ էր ձևացրել ու ասել էր՝ ես չգիտեմ նրանց որպես կուլակ: Ես գիտեմ, որ էտ մարդիկ լավ էին աշխատում իրանց ամբողջ ընտանիքով: Տենց վոպշեմ էտ մարդկանց ազատել էին, ազատել էին, եկել էին նրանք, շատ շնորհակալ էին իմ հորը, որ տենց չէր ասել՝ հա, կուլակ էին, ես գիտեի, և այլն: Տենց: Ինքը ազնիվ մարդ էր ու շատ բան...

Տաթևիկ — *Տիկին Էսմա, իսկ դրա հետք կապված կարող ա՞ իմանաք՝ ոնց էին ընդհանրապես վերաբերում էր մարդկանց բռնաճնշումների ենթարկված: Ժողովուրդը, ովքեր որ չէին տուժել, իրանց ընդունու՞մ էին, թե՞ վախով էին վերաբերվում կամ բան:*

Էսմա — Չէ, մեր տանը նույնիսկ մնացել էր իմ հորաքրոջ տղայի բանը՝ կոստյումը, և ինքը պատերազմի հաշմանդամ էր և պրոթեզները մենք պահել էինք, բայց ահ ու դողով, որոն նա, երբ որ պատերազմը վերջացավ, էկավ: Նա գերի էր եղել Բելգիայում: Էտ գերության համար նրան բան արեցին՝ բանտարկեցին, հետո էլ աքսորեցին: Բայց ինքը խնդրել էր մեզ իրա կոստյումը և էտ բանը՝ պրոտեզները պահել: Մենք երեխա էինք: Դե փոքր էր մեր գարդերոքը, բայց գնում էինք նայում էինք, որ էտ բանը Բենիկինն ա: Հետո ինքը վերադարձավ, մենք տվեցինք: Ուզում եմ ասեմ մենք հասկանում էինք, որ էտ մարդիկ անօրեն ձևով էին: Մենք բարեկամներ՝ հորս կողմից բարեկամներ ունեինք, որոնք երկու եղբայրով եղել էին գերության մեջ՝ պատերազմի ժամանակ, Ֆրանսիայում հանդիպել էին իրար գերության մեջ: Ու ինչ-որ դե եղբայրը՝ փոքր եղբայրը շատ հյուծված ա եղել, մեծ եղբայրը կարողացել ա մի քիչ սնունդ-մսունդ հայթայթի և փոքր եղբորը մի քիչ խելքի է

բերել: Իսկ ինքն էլ գերմանացիների մոտ ծառայում էր, աշխատում էր խոհանոցում: Էտ մի բարեկամը ասում ա ինքը՝ ես նենց էի կոշիկները փայլացնում, որ ինքը զարմացել էր էտ գերմանացին: Դու մի ասա դա տարօրինակ բան էր, ես ինքս էլ չեմ կարում ընկալել՝ ոնց: Ապակին շատ մանրացնում ես ու էտ բանի հետ՝ ոնց ա կոչվու՞մ, կոշիկի ներկի, ներկ չի է՝ ո՞նց ա, որ քսում են, ո՞նց են ասում՝ կոշիկի քսուք, մազ... Այ էտ քսուքի հետ խառնում էի, ու էտ, ասում ա, — գերմանացին ապշել էր՝ ես ոնց եմ հնարել էտ մեթոդը: Ու իրանց մի քիչ լավ էին... Իրանք հետո մասնակցել էին Ֆրանսիայի դիմադրության մարտերին: Էտ 4-րդ ջոկատ էր եղել, որի ղեկավարը եղել էր Բարդուղ Պետրոսյանը: Դա հիմնիկա Ալվարդ Պետրոսյանի հայրն էր: Ալվարդ Պետրոսյանին գիտե՞ք: Գրող է, եղբայրն էլ՝ Սամվել Պետրոսյանը, նկարիչ էր: Այ դրանց հայրը: Ալվարդը մի ժամանակ շատ էր երևում, հիմա, որ մի հատ տղա ունի՝ միակ տղան՝ մահացավ օնկոլոգիայից, նրանից հետո շատ նստեց էլի: Դուրս չի գալիս, քիչ ա խոսում՝ հազվադեպ, թե չէ ինքը շատ ակտիվ կին էր՝ և գրող էր, և հրապարակախոս: Այ էտ Ալվարդ Պետրոսյանի հայրը, որ մեր բարեկամների հետ միասին էր՝ պարտիզանական ջոկատում էին եղել, Բարդուղ Պետրոսյանը:

Դե մենք հասկանում էինք, որ նրանց, օրինակ, աքսորեցին, էտ մեր բարեկամներին: Նույնիսկ մայրը, որ տարեց կին էր, մորը հետը տարել էր աքսոր՝ մայրը, կինը, երկու տղան: Հետո 3-րդը ծնվեց, երբ որ վերադարձան: Տենց, ուզում եմ ասեմ, որ հետո որ իրանք վերադարձան, տուն չունեին: Հայրս օգնեց, որ տունը կառուցեն: Մի խոսքով, իհարկե, դատապարտում էին, բռնորդ հասկանում էին, որ բան չէ, <մեղավոր չէն>: Մայրս ասում էր, որ էտ խոսակցությունները, բան, դրանք միշտ բարձրաձայն չէին արտասանում: Օրինակ, որ մեկը ասել էր Օրջոնիկիձեն, որ խոսում ա, ոնց որ շունը հաչա, թե ինչ-որ բան, էտ տղային նստացրել էին: Վոպչեմ անտեղի շատ մարդիկ գնացին էտ տարի՝ 37 թվականներին: Ոնց որ ասած, ընտրյալ ինտելիգենտներ էին, գիտնականներ, որ շատերը գնացին, անհետացան:

Հա, ես կարող եմ ասել, որ դե էտ երևի բոլորը գիտեն, էտ ես նորություն չեմ ասի, որ էտ տարիներին՝ 50-ական թվականներին, դեռ մինչև 60, մինչև անձի պաշտամունքի վերացման՝ էտ Խրուշչովի ելույթից առաջ էլ, համալսարանի պարտիական ժողովը միշտ գնում էին կենտկոմի ներկայացուցիչները, և նրանք միշտ վախով էին գնում, որովհետև էտ կոմունիստները համալսա-

րանի, նրանք բավականին համարձակ էին: Նույնիսկ դրանց էտ... Համալսարանի և գրողների միություն, այ էտ երկու պարտիական ժողովները միշտ ընթանում էին թունդ պայքարի բաներում, ինչ ասես ասում էին: Նույնիսկ պատմաբաններից մեկը համալսարանում ասել էր «Առաջին հերթին պետք է ազատվել փափուկ աթոռների վրա նստած գողերից, հետո իսկական գողերից»: Ուզում եմ ասել տենց բաներ էին ասում: Ենթադրենք երբ որ առաջին կենտկոմի քարտուղարին հանեցին՝ Արությունով, չեմ իմանում՝ լսե՞լ եք, թե՞ չե՞՝ հետպատերազմյան տարիներին, գրողների միությունը հանեց, որովհետև ասում էին՝ նա մեզ ինչ կենտկոմի քարտուղար, եթե նա հայերեն չգիտի, մեր գործերը չի կարող կարդալ: Չնայած հետո պարզվեց, որ Արությունովը շատ հայրենասեր մարդ էր և իրա երկիրը վատ չէր պահում: Բայց դե, ուզում եմ ասել, որ տենց քննադատությունները միշտ եղել են: Ու նրանք միշտ վախով էին գնում համալսարանի և գրողների միության պարտիական ժողովներին: Էդտեղ էր, որ իրանց բմբում էին, այսպես ասած: Մնացածը... Ես իմ օրինակից կարող եմ ասել: Ես, ուրեմն, փիլիսոփայության ինչ-որ խմբակ ասեմ, ինչ-որ բան տենց, որ գնում էի, ինձ հանձնարարեցին մի հատ... մինչև էտ արել էի մի հատ Պավլովյան թեմայով և այլն, առաջին ազդանշանային և երկրորդ ազդանշանային, տենց ֆիզիոլոգիայում բան կար, էտ վերաբերյալ արել էի, բայց հետո ինձ տվեցին հասարակագիտական առումով ինչ-որ բան: Ես էլ խելոք ուսանող՝ մտածում եմ, որ եթե դա խրուչչովյան դարն էր, ես գրեցի մի ցիտատ Խրուչչովից, մտածեցի, որ տենց ա ճիշտ: Էտ մեր փիլիսոփան, կար հայկական սեկտորի փիլիսոփայության դասախոս, կար նաև ռուսական: Էտ ռուսականին էր էտ ժամանակ էտ հարցը ղեկավարում՝ Բորիս Մեհրաբյան: Տարա իրան տվեցի, կարդաց, որ հասավ Խրուչչովին՝ սենց մոայվեց, ու հասկացա, որ ավելորդ եմ գրել էի: Բայց ես ուզում էի, ոնց որ ասած, պահպանել բանը՝ ձևը էլի: Ես գիտեի, որ պիտի չլինի, որ էտ պարտիայի և կառավարության ղեկավարներից պետք ա միշտ ցիտատ գրեի: Կամ Լենինից գրեիր, կամ Էնգելս-Մարքսից, էտ հլը էտքան բան չէր: Էտ ժամանակվանն էլ էր պետք: Խրուչչովից էտ որ գրել էի, ինքը սենց մի տեսակ ասեց՝ это можно было и... բան չանել էլի՝ տենց շատ: Ես тут же գնացի հանեցի, վերացրեցի, բայց ուզում եմ ասել, որ արդեն մարդիկ... Ինքը եղել էր Մալենկովի քարտուղարը՝ էտ փիլիսոփայության դասախոսը: Ուզում եմ ասել, նա անցել էր արդեն էտ իշխանությունների բովով ու հասկանում էր, որ դա, ամեն ինչը <ջուր է>, ու դրա համար իրան դուր չեկավ, որ ես գնում եմ էտ ճանապարհով՝ ոնց որ իրանք էին

գնում: Ըստեղ ես շատ բան հասկացա էլի: Հետո փոխեցի ահագին, վերացրի էտ բաները՝ ավելորդ բաները չգրեցի: Ասեմ, որ մի բան հասկանում էինք, բայց մի ուրիշ բան անում էինք:

Տաթևիկ — Եթե վերադառնանք Ձեր ընտանիքի կյանքին, հիշողություններին, ավանդույթներին, ում հետք էիք ավելի շատ շփվում, հյուր գնում, հյուր ընդունում, ի՞նչ տոներ էիք նշում:

Էսմա — Հետաքրքիր էր, հա: Հիշում եմ, երեխա էի, աղջիկ էի 7-8 տարեկան, պապս սենց մազերս շոյեց ասեց Վարդուշիս մազերը: Վարդուշը իմ տատն ա եղել: Դե էտքան տարի, դե մեծ կին էր, պարզ ա: Ինքը իրա հիշողության մեջ մնացել ա էլի իրա աղջկա բանը <կերպարը>: Բայց պապս երևի, այնուամենայնիվ, առաջին կնոջը՝ սիրուն կին ա, նկարը ունենք տանը, երևի սիրել ա առաջին կնոջը ավելի, քան...էս երկրորդը գեշու էր, բայց բարի կին էր, լավ կին էր: Ուրեմն էտ առաջին, երևի, ու ասում ա, որ էն ժամանակ տրադիցիա էր, որ կարագ հալելը, յուղ հալելը դա մեծ ցերեմոնիա էր: Ուրեմն պապս կառքը ուղարկում էր իմ բանի՝ խուլ մամի հետևից, այսինքն իրա զոքանչի ետևից՝ արդեն ունենալով երկրորդ կինը: Որ կանչեք խուլ մամին, թող յուղը հալի. նա ա լավ հալում: Էտ իրա бывший զոքանչին:

Հետո հետաքրքիր ա, որ մամաս պատմում էր, օրինակ, որ մենք Նոր տարվա սեղանները գցում ենք չե՞՞ մսեղեն, բան, ասում ա մեր մոտ տենց բան չկար՝ Լեննականում: Գյումրիում էտ ժամանակ Նոր տարուն մենակ քաղցրեղեն էր սեղանին՝ չիր, չամիչ, այ տենց ընդեղեն, ի վայր: Ասում ա ոչ մի բան: Տենց հա, մտնում էին, շնորհավորում էին, մի հատ կոնֆետ ա, կամ մի փոքր չիր ա տոպրակով, տենց մի բան: Բայց, ասում ա, պարտադիր բոլոր երեխաների համար նոր շորեր էին առնում,՝ ոտից գլուխ բոլոր երեխաները պետք ա էտ օրը նոր շոր հագնեին: Լավ տրադիցիա ա, չե՞, որ վերցնես: Էտ ուտել-խմոցը տենց էտ ձևի էին: Մսեղեն, բան տենց չկար ասում ա: Մենակ քաղցրեղեն էր տենց՝ չիր ու չամիչ:

Տաթևիկ — Սրացվում ա, որ հյուր գնալուց չամիչ, քաղցրեղեն էին տրանում որպես նվե՞ր:

Էսմա — Հա, Նոր տարվա բան, մի հատ կոնֆետ կարող ա տանեին, կամ... էտ հարևանների մակարդակով էր ասում: Բայց չգիտեմ էլի տենց... հա, բայց ուրեմն քահանան գալիս էր սեղանը օրհնելու: Ուրեմն դե որ պապս հարուստ էր, պիտի երևի ավելի շուտ գար: Ուշանում ա էտ մի տարի՝ թե Թորգոմ աղա,

բան կլինես՝ ներող կլինես, կառքս շուտ էր եկել, չգիտեմ ինչ էր եղել, դրա համար ուշացել եմ: Ասում ա կներես, իմ կառքն էլ ա շուտ եկել, ու քիչ ա տալիս էտ անգամ փողը: Էտ էն առումով եմ ասում, որ տրադիցիաներ ինչ-որ եղել են էլի, իհարկե: Ասում ա տենց բաներ չկար՝ մսեղեն, բան, բուդեր-մուդեր: Էտ իմ մամայիս մանկության տարիներին էր: Բայց ես էլ չեմ հիշում բուդ իմ մանկությանը: Բուդը հետո ա եղել ոնց որ: Տոմա էին եփում, թխվածք էին անում, ըտենց: Էն ժամանակ սալաթացավ էլ չկար էտքան շատ, էլի: Գաթա էր անպայման, կարակույովի տորթ, ինչ-որ խմորը մսի մեքենայով աղում էին, հետո ինչ-որ սենց, դե աղացած սենց երկար միացնում էին, գանգուր էր ստացվում: Կոչվում էր կարակույովի՝ կարակուլի նման տորթ: Էտ եմ հիշում փոքր ժամանակվա: Մենք հանրակացարանում որ ապրում էինք էտ ժամանակ, ուրախ էր անցնում, որովհետև բոլորը իրար գիտեին: Մի շարքով սենց ամբողջը, բոլոր հարևաններով իրար տուն էինք գնում: Ու բավականին աշխույժ էր անցնում:

Տաթևիկ — Ձեր մայրը որ համեմատում էր Լեննականն ու Ղափանը, նույն ժամանակում Լենինականում քաղցրեղեն էր, իսկ Ղափանում տարբե՞ր էր Նոր տարին:

Էսմա — Դե դափանցիները մի քիչ ավելի, ոնց ասեմ, նրանք ուրիշ ինչ-որ բաներ ունեին էլի: Նրանք, ենթադրենք, թոնրի մեջ կախում էին այծ ա, թե ինչ-որ բան, տակը դնում էին էտ բլդուր չէ՝ էն մյուսը՝ ձավար-մավար, տենց դնում էին...

Տաթևիկ — Փարինջ չէ՞ ոնց որ: Ես տենց եմ լսել:

Էսմա — Չգիտեմ, կարող ա մի տեղ փարինջ: Ու էտ այծն ա, յուդերը կաթում ա էտ ձավարի վրա: Էտ ես դափանցիներից եմ լսել, որ տենց էին անում, պապաս էր ասում: Էտ ա եղել: Երևի տարբերությունը մեծ էր: Բայց մամաս պատմում էր, որ ինքը երբ որ առաջին անգամ գնաց Ղափան, հետո գյուղը, ինքը բավականին զարմացավ՝ ցիվիլիզացիոննիյ տեսակետից Ղափանը ավելի լավ էր: Չվերցնենք Ալեքսանդրապոլը, քաղաք էր, բայց Գյումրին հարող գյուղերում, փաստորեն, բոլորը գետնափոր տնակներում էին ապրում: Չնայած ես էլ եմ տեսել, պապայենց գյուղում երկհարկանի տներ կային՝ բալկոններ սենց փայտյա բանով՝ ո՞նց են ասում պերեկաները, բազրիքով: Ավելի երևի բարեկեցիկ են ապրել: Ես ի նկատի չունեմ Գյումրին՝ Լենինականը: Նաև դա քաղաք ա վայր տակի եղել, ըտեղ արհեստավորական մեծ շերտ ա

եղել: Բարեկեցիկ են ապրել համեմատաբար: Իսկ գյուղացիները, որովհետև հողը բերրի չէր, բան չունեին՝ միրգ չունեին, բան չունեին: Դե անասնապահությունը ես ինչ գիտեմ՝ մի կով ունենային, թե չունենային: Աղքատ էին շատ էտ Գյումրիի ժողովուրդը: Ղափանը դե էլի բնություն ա, ծառ ա, պտղատու այգիներ ա: Հարավ ա չէ՞ վայր տակի Ղափանը: Պապաս միշտ լենինականացիներին ասում էր Սիրիից եք դուք: Հայաստանի Սիրիիքը դե Լենինականն ա: Ի՞նչ ա աճում, մի հատ փոչլուխ չի՞ աճում ձեր մոտ: Փոչլուխը գազարն էր: Էտ լենինականցիք փոչլուխ էին ասում գազարին: Նրանք հոնին էլ ինչ-որ...: Էնտեղ թուրքական անուններ շատ կային նրանց մոտ: Ղափանում՝ չէ էտքան: Ղափանից շատերը ավելի շատ Պարսկաստան էին փախչում, քան ուրիշ տեղ: Գետը՝ Արաքսը անցնում էին, գնում էին: Չգիտեմ...դժվար տարիներ են եղել մարդկաց համար, մինչև որ խելքի են եկել: Հետո հայրս պատմում էր, որ ինքը մանկության 10-15 տարեկան ինքը, դե ֆրանսիացիներն էին էտ ժամանակ շահագործում բանը՝ պղնձայինը, ինքը ինչ-որ մի հատ ֆրանսուհու բանն էր՝ լակեյի նման էլի, որը ծառայում էր նրա մոտ: Շանը տանում էր, ման էր ածում, կամ ինչ-որ այ էտ: Ինքը հիշում էր էտ: Դե 10-15 տարեկան, էտ ժամանակները օրինակ, երբ որ ֆրանսիացիներն էին...: Ղափանն ավելի առաջադեմ էր մի խոսքով:

ԱՆՆԱ ՊԱՊՅԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երևան

Ընդհանուր ծրագիր՝ 20-րդ դարի Հայաստանի բանավոր պատմությունների հավաքագրում և հանրայնացում

Հարցազրույցի կարգավիճակ՝ բաց հանրային

Ջրուցակցի անուն՝ Աննա Մելիք-Վրթանեսյան Պապյան (Աննա)

Ծննդյան թիվ՝ 1945թ.

Ջրուցավարի անուն՝ Լիլի Պետրոսյան, Արմեն Գրիգորյան, Լուսինե Խառատյան

Ջրույցի տևողությունը՝ 1 ժամ, 42 րոպե

Հարցազրույցի վայր՝ զրուցակցի բնակարան, Երևան

Ջրույցի ամսաթիվ՝ 13.06.2019

Ջրույցի լեզուն՝ հայերեն

Վերծանողի անուն՝ Լիլի Պետրոսյան (Լիլի, Լուսինե, Արմեն)

Վերծանության ամսաթիվ՝ 11-19.08.2019

Ընդհանուր տեղեկություններ

Վերծանվել է այն տարբերակը, որը նախատեսվում էր օգտագործել ծրագրի համար: Հարցազրույցի ընթացքում զրուցակիցը մեզ ցույց էր տալիս գրքեր, ֆոտոալբոմներ, որոնք, սակայն չնկարեցինք՝ ժամանակի սղության պատճառով: Մենք պետք է շտապեինք, քանի որ պատմողն սպասում էր իր մորը:

Վերծանողի դիտարկում

Հարցազրույցը անց է կացվել շատ բարյացկամ մթնոլորտում, երբեմն-երբեմն ընդհատվել է պատմողի ստացած հեռախոսազանգերով: Տիկին Աննան անընդհատ մեզ հյուրասիրում էր և հաճույքով ցույց էր տալիս իրենց ընտանիքի անցյալը ներկայացնող լուսանկարներ:

Ջրուցակցի կենսագրական տվյալներ

Աննա Մելիք-Վրթանեսյան-Պապյանը ծնվել է Երևան քաղաքում, երաժշտագետների ընտանիքում, մասնագիտությամբ ջութակահար է: Ավարտել է Երևանի Կոմիտասի անվան պետական Կոնսերվատորիան: Ամուսնացել է հայտնի Ժողովրդական նկարիչ Անատոլի Պապյանի հետ: 42 տարի աշխատել է Հայաստանի Սիմֆոնիկ նվագախմբում՝ որպես ջութակահար:

Հարցազրույցի հիմնական բովանդակությունը.

Աննա Մելիք-Վրթանեսյան-Պապյանը պատմում է հոր և մոր աշխատանքի, տաղանդների մասին, ընտանիք կազմելու պատմության, հոր աքսորի մասին, իրենց ընտանիքի ապրումները, իշխանությունների կողմից բնակարանային խնդիրների

հարուցումը, Կոնսերվատորիայի ռեկտոր Սարաջևի առաքինությունները, հոր վերադարձը, իր և ամուսնու հանդիպումը, իր ընտանիքի ստեղծագործական կյանքի որոշ մանրամասներ, քանդվող ԽՍՀՄ-ից անկախ ՀՀ-ին անցնելու ճգնաժամային շրջանում Լորիս Շգնավորյանի ներդրման և այլն մասին: Ողջ պատմության ընթացքում կարմիր թելի նման անցնում է պատմողի մայրիկի կամային կերպարը, որը հաղթահարելով բոլոր դժվարությունները, սատարելով իր կարիքն ունեցող հարազատներին՝ մինչև այսօր աշխատում է Չայկովսկու անվան երաժշտական դպրոցում: 2019թ. լրացավ տիկին Աննայի մայրիկի 100 տարին:

Աննա— Սա Մելիք-Վրթանեսյանն ա, պապաս, որը Լենինգրադում ա սովորել: Այսինքն ծնվել ա Իգդիրում, հետո արդեն գաղթից առաջ տատիկս տեղափոխվել ա Երևան: Մի անգամ Ռոմանոս Մելիքյանը, չգիտեմ գիտե՞ք իրեն, փողոցում տեսել ա իրար կողք նստած Թաթուլ Ալթունյանին և պապայիս: Ինչ որ բան ա զգացել երևի, թե ինչպես, ասել ա «Երիտասարդներ, ես երաժշտական դպրոց, ստուդիա եմ բացում, եթե ուզում եք՝ եկեք»: Պապան գնացել ա այնտեղ, շատ լավ լսողություն ուներ, սովորել ա, որից հետո գնացել ա Լենինգրադ, Լենինգրադում ուսանել ա, որից հետո, ուրեմն, էստեղ դասավանդել ա Կոնսերվատորիայում, հետո տեղափոխվել ա Երևան [19]37, թե [19]38 թվին: Եկել ա Երևան, եղել ա Կոնսերվատորիայի պրոռեկտորը, եղել ա «Հայ Համերգ»-ի դիրեկտորը: Երբ տեղափոխվել ա Երևան, էս ժամանակ մեր Կոնսերվատորիայում դեռ տեսական բաժին չկար, տեսական բաժինը գիտե՞ք որն ա, երաժշտական գրականություն, հարմոնիա, սոլֆեջիո, «Теория музыки»¹²⁶, այ էդ բաժինը չկար: Էդ բաժինը բացել ա պապան և Զավեն Վարդանյանը: Մամաս էդ ժամանակ եղել ա հինգերորդ կուրսի ուսանողուհի, չէ, չորրորդ կուրսի, երրորդ կուրսի ուսանողուհի դաշնամուրային բաժնում: Պապաս որ տեսել ա մամայիս, տասնինը տարով մեծ ա եղել մամայիցս, ասել ա՝ վայ, էս ինչ լավն ա, բայց ափսոս երիտասարդ ա (զուսպ ժպտում է): Հետո հավաքել ա խումբ, տեսական բաժնի կուրս, այդ թվում նաև մամայիս, և մամաս զուգահեռ մինչև հինգերորդ կուրս սովորել ա համ դաշնամուր, դաշնակահարուհի ա եղել, համ տեսություն: Հետո էդ ընթացքում էդ պապայիս սիրահետությունը (ծիծաղում է) լավ ա վերջացել: Ուրեմն, արդեն հինգերորդ կուրսում, քանի որ եղբայրս պետք է ծնվեր, մամաս կարմիր դիպլոմով գնացող, Կոնսերվատորիան թողել ա և վայո: Եղբայրս

¹²⁶ Երաժշտության տեսություն:

ծնվել ա [19]40 թվի դեկտեմբերին, [19]41-ին սկսվել ա պատերազմը, քառասուներկու թվի հոկտեմբերին ծնվել ա քույրս: Մաման ասում ա՝ չէինք էլ մտածում, որ պատերազմ ա: Դե, երիտասարդ ա եղել: Քառասունհինգ թվի սեպտեմբերին ծնվել եմ ես: Մամաս եղել ա 26 տարեկան, ես եղել եմ տասնյոթ օրական, սեպտեմբերի քսանչորսին պապայիս Ստալին պապիկը բռնել ա¹²⁷: Ասում եմ, Կոնստերվատորիայի պրոռեկտոր, «Հայ համերգ»-ի դիրեկտոր, ամբողջ պատերազմի շրջանում ինչքան համերգներ, նաև զինվորների համար, Մոսկվայից ստացած շնորհակալագրեր՝ գորքերին գերազանց ծառայելու համար, և ահա, [19]45 թվի սեպտեմբերի 24-ին, որպես ժողովրդի թշնամի նրան բռնեցին: Ուրեմն, ես տասնյոթ օրական, եղբայրս՝ հինգ տարեկան, մաման՝ 26 տարեկան: Առավոտ, հա, և եկել են ուրեմն, խուզարկելու: Միշտ գիշերներն են գալիս լինում, մտածել են, հա դե, «Հայ Համերգ»-ի դիրեկտոր... Իսկ էդ ժամանակ, մեր տանը եղել ա մի հատ շկաֆ, մի հատ սեղան ու ոչ մի այլ բան, իրանք շշմել էին, ո՞նց թե, «Հայ համերգ»-ի դիրեկտոր, ու այսպե՛ս: Ամբողջ սեղանը *конфисковали*¹²⁸, սաղ գրքեր, բան, սաղ գետինը թափեցին: Մաման ա պատմում, առավոտը, ասում ա, վեր եմ կացել, դու 17 օրական, եղբայրդ 5 տարեկան, քույրդ 3 տարեկան, ասում ա չգիտեմ ում հայտնեմ, որ սենց բան ա եղել: Պապայիս մաման՝ տատիկս, պրոսպեկտի վրա, որտեղ Աերոֆլոտի շենքն էր, Աերոֆլոտի շենքի գծով որ գնաք, էստեղ ինքը երկու հարկանի փայտե տուն ուներ, ընդեղ էին ապրում իրանք: Ուրեմն մամաս եղբորս ասել ա Զիլո ջան, կարա՞ս գնաս տատիին ասես, որ սենց բան ա եղել: 5 տարեկան երեխային¹²⁹: Նոր հորաքույրս եկել ա: Մի խոսքով, 6 տարի պապաս նստեց, որից հետո ևս 6 տարի իրավունք

¹²⁷ Մելիք-Վրթանեսյանի դատական գործում կարդում ենք,-Мелик-Вартанесян Константин Ефремович, род. 1899г., село Аликамар, Сурамалинский р-он, Турция, место жительства г.Ереван, ул.Амирян 48, кв.3, преподаватель Консерватории. Дата ареста 25.09.1945г., статья обвинения 57 Ук Арм.ССР, суть обвинения Пораженческая агитация в пользу фашистской армии. Дата приговора 24.12.1945г.. Заключен в ИТЛ на шесть лет с поражением избирательных прав на три года. Реабилитирован 30.09.1957г. (ՀԱԱ, Ֆոնդ 1191, Ցուցակ 4, Գործ 1963, 1964, 1965, 1966):

¹²⁸ Բռնագրավեցին:

¹²⁹ Ըստ քննչական գործի ձերբակալվածը ապրում էր Ամիրջան փողոցի թիվ 48 շենքում, որը շատ մոտ էր պատմողի տատի ապրած վայրից, և 5 տարեկան երեխան իսկապես կարող էր 2-3 րոպեում հասնել տատի տուն:

չունենալ մայրաքաղաքում ապրելու: 6 տարի դրանից հետո էլ ապրեց Կիրովականում: Դասավանդեց այնտեղի ուսումնարանում, «Дом офицеров»¹³⁰ կար, զորամաս կար, ուրեմն, կանանց երգչախումբ ստեղծեց: Պապաս կոմպոզիտոր էր, շատ բազմակողմանի զարգացած, էլ չասած, որ այնտեղ կազմակերպեց առաջին երգի փառատոնը Կիրովականում, ինքն էլ երգը գրեց, և մինչև հիմա կարծեմ էդ փառատոնը կատարվում ա: Երբ որ պապան արդեն վերադարձավ, չլինելով պարտիական և լինելով դատապարտված, իսկույն նորից ստացավ Կոնսերվատորիայի պրոֆեսորի պաշտոնը, որովհետև տենց մարդ էր՝ բարի, բարյացակամ, ովքեր նրան վատություն են արել, բոլորին ասում էր՝ դե լավ, Մանո ջան, մարդ ա, ոչինչ, սխալվել ա: Հասկանում ես, այ տենց, 12 տարի կյանքից կերան և երբ որ ինքը արդեն պետք է գնար էդ ռեաբիլիտացիայի¹³¹ համար, էդ էլ հատուկ բան ա, որ «Прощай пересмот-реть»¹³², ամեն անգամ որ գրում էր, գրիչը շաքրտում էր, ասում էր «Что я про-щай?»¹³³, 12 տարի կյանքիցս կերան»: Իսկ հետո էլ էդ դատավորը նայել էր պապայիս վրա, ասել էր «Չե՞ք ասի դուք ինչի համար եք նստած եղել»: Դուք պատկերացնո՞ւմ եք տենց բան¹³⁴: Հետո արդեն էկավ և ստացավ ինֆարկտ,

¹³⁰ Սպաների տուն:

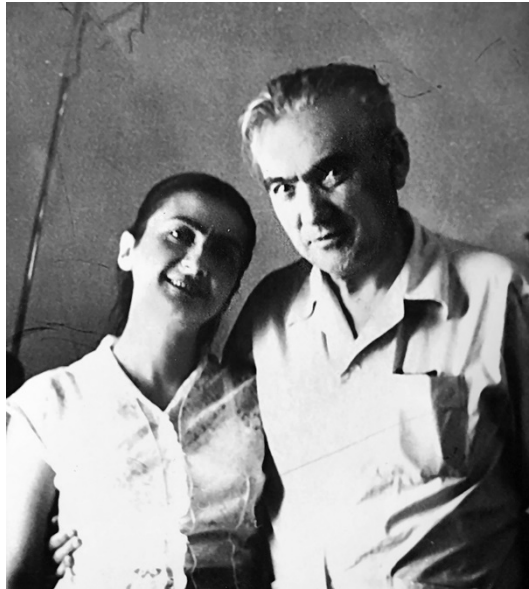
¹³¹ Արդարացման:

¹³² Խնդրում եմ վերանայել:

¹³³ Ի՞նչ եմ խնդրում:

¹³⁴ Շատ հավանական է, որ Սուրմալուի Ալիկամար գյուղից Երևան տեղափոխված Մելիք – Վարթանեսյանները ԽՍՀՄ պատժիչ մարմինների կողմից վաղուց էին թիրախավորված: Դեռևս 1929թ. նոյեմբերի 17-ին ՊԲՎ-ն (Պետական քաղաքական վարչություն) մի խումբ մարդկանց հետ միասին ձերբակալել էր Սուրմալուի Ալիկամար գյուղում 1877թ. ծնված Խաչատուր Վասիլիի Մելիք-Վարթանեսյանին որպես «հակահեղափոխական տարր, դաշնակ»: Այն ժամանակ նրան ընդամենը 3 տարով աքսորել էին (ՀԱԱ, Ֆոնդ 1191, Ցուցակ 16, Գործ 1181-1191): 1929թ. սա գործնականում դատապարտման ստանդարտ ժամկետ էր: 1937թ. հերթը Խաչատուրի եղբորն էր՝ նույն Ալիկամար գյուղում 1881թ. ծնված Գարեգին Վասիլիի Մելիք-Վարթանեսյանին: Գարեգինին ձերբակալեցին 1937թ. օգոստոսի 7-ին, ճիշտ այն ժամանակ, երբ ԽՍՀՄ-ում, այդ թվում նաև Հայաստանում ձևավորվում էին տխրահռչակ տրոյկաները: Գարեգինին բաժին ընկած ժամանակը ամենադաժանն էր, և ՊԲՎ-ի իրավահաջորդ ՆԳԺԿ (Ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատ) տրոյկան նրան գնդակահարության դատապարտեց ձերբակալելուց 24 օր հետո՝ 1937թ. օգոստոսի 31-ին, մեղադրելով հակահեղափոխական նացիոնալիստական ագիտացիայում և ժողովրդի թշնամիներ Կամենսկին, Զինովևին և ուրիշներին գովաբանելու մեղադրանքով (ՀԱԱ, Ֆոնդ 1191, Ցուցակ 13, Գործ 1327, 1328): ՊԲՎ-ՆԳԺԿ-ԿԳԲ շղթայի համար ազգականներին կամ միմյանց հաջորդող սերունդներին պատժելը այդ մարմնի կողմից շատ տարածված պրակտիկա էր: Այնպես որ Սուրմալուի Ալիկամար գյուղից երրորդ Մելիք-

իսկ էն վախտ էլ ինֆարկտը չէր բուժվում: 10 տարի էլ ապրեց տենց ինֆարկտով և 70 տարեկան էր... որ հիմա հաշվում ես, 70 տարեկանը հեչ բան ա, էլի, և կյանքով լի էր, եթե էդ բանը (ձերբակալության հետևանքները) չլիներ: Պապաս բառարան էր կազմում, ահա սա (ցույց է տալիս գիրքը) պապայիս բառարանն ա, որը սկսել էր ինքը: 70 տարեկան մահացավ ու էդ էր ասում՝ «Մանու ջան, գործս կիսատ չթողնես»: Էդ իմ պապայիս պատմությունը:

Աննա Պապյանի հայրը և մայրը

Ես փոքրուց տենց մեծացա: Տատիկս էր և քեռիս՝ մամայիս մաման և մամայիս եղբայրը, որոնք կանգնեցին մեր մեջքին: Իհարկե լավ մարդիկ շատ կային, բայց շատերն էլ կային, որ թշնամաբար էին վերաբերվում: Մեր բնակարանը, ուրեմն, Ռոմանոս Մելիքյանի շենքը, ուսումնարանի շենքը գիտե՞ք, էդ Պրոսպեկտ-Ամիրյան անկյունում, այ էտտեղ [19]40 թվին կառուցվել էր երաժիշտների շենք, 4 հարկանի շենք: Ըտեղ պապան ստացել էր 3 սենյականոց բնակարան: Հիմա էլ մամաս, եղբորս հետ, էստեղ են ապրում: Իհարկե, պապայիս բռնեցին, մեզ, ինչպես միշտ, притеснили¹³⁵, թողեցին մի սենյակ, ընդհանուր խոհանոց, էլ ով հարևան ասես, ինչ ասես չարեցին մեր գլխին,

Վարթանեսյանի ձերբակալությունը և դատապարտումը ավելի շուտ օրինաչափություն էր, քան պատահականություն:

¹³⁵ Նեղեցին:

անուններ չեմ ուզում տամ: Ում ձեռից հասնում էր վատություն էին անում: Հա դե բա ժողովրդի թշնամու կնիկ էս, բա տենց ա, չգիտե՞ք: Տենց մեծացանք: Ամեն ամառ երեք ամսով գնում էինք Կիրովական: Պապան ընդեղ ապրում էր 6 մետրանոց սենյակում, 6 մետրը մի բոպե պատկերացրու: Ուրեմն ամեն երեկո, լուսամուտից մինչև դուռ, մաման անկողինները գցում էր գետնին, եղբայրս, ես, քույրս, ես մեջտեղն էի... բոլոր դեպքերում լավ ա հիշվում: Ամառվա ամիսներին գնում էինք, բակ կար, այգի կար, վազվզում էինք: Հետո արդեն 6 տարեկան: Բոլորս Չայկովսկու դպրոցում ենք սովորել, եղբայրս՝ մինչև 9-րդ դասարան, չուզեց ուղղակի, հետո ինքը Պոլիտեխնիկը ավարտեց: Քույրս դառավ տեսաբան, երաժշտագետ, ես՝ ջութակահարուհի: Ես ինքս 6 տարեկանից պապային ասեցի, եթե ջութակի չտաս՝ ես ուրիշ ոչինչ չեմ ուզում, ես ջութակն եմ ուզում և ուզում եմ ջութակ նվագել: Էնպես որ ես եմ ընտրել իմ մասնագիտությունը և գոհ եմ: Հետո արդեն մաման, հա, մաման, սպասեք, մամայիս <լուսանկարներն> էլ ցույց տամ, հո էնպես չի, մամայիս մասին, հեսա, մի հատ էլ բան բերեմ (բերում է նոր տպագրված թերթ, որտեղ իր մայրիկի վերաբերյալ վերջերս գրված հոդված կար՝ մոր ներկայիս լուսանկարով): Մամաս հիմնադրման օրից Չայկովսկու դպրոցում դասավանդում ա երաժշտական տեսություն, հարմոնիա, հեսա (ցույց է տալիս լուսանկարը): Այ սա իմ մաման ա, որի 100 ամյակը այս տարի լրանում ա, որը մինչև հիմա կենդանի ա և մինչև հիմա դասավանդում ա, 81 տարվա ստաժ ունի, հիմնադրման օրից, (սկսում է ցույց տալ լուսանկարներ): Էս էլ իրա դասարանսա, էս էլ ինքը իրա կոլեկտիվի հետ, էս էլ իրա ծոռներն են, բայց հլը ավելացել են, 12 ծոռ ունի, մի հատ կոռ ունի, 7 հատ թոռ ունի, երեք երեխա: Տենց դժվար ապրել ա, բայց տեսքը, ըհը (ցույց է տալիս թերթի լուսանկարը, որտեղ պատկերված է 100 ամյա մայրը) սենց ա, այ ոնց որ կա, կասե՞ս 100 տարեկան ա: Ինձնից ավելի գեղեցիկ, ինձնից ավելի միշտ ամեն ինչը տեղը տեղին, խնամված: Հա, հետո արդեն մաման դասավանդել ա, բոլոր, ինչքան լաուրյատ գիտեք, բոլորը մամայի ձեռի տակով են անցել: Տենց մարդ չկա, որ մամայի մոտ սովորած չլինի, որտե եթե Չայկովսկու դպրոցն ա ավարտել, բոլորը նրա մոտ են: [19]56 թվին, չէ, [19]53 թվին, հիմա թվերը, կարող ա էդքան լավ չեմ հիշում, բայց երևի [19]53-ն էր, [19]56-ին ա ավարտել արդեն ինքը, հոյակապ դասատու, հոյակապ մասնագետ, բայց դիպլոմ չունեի չէ՞, փաստորեն, նա դուրս էր եկել, գնաց նորից ընդունվեց կոնսերվատորիա: Ասին կվերականգնենք, բայց ոչինչ էլ չվերականգնեցին: Առաջի կուրսից նստեց, էս վախտ ի՞նչ կոնսպեկտներ, մարքսիզմ, լենինիզմ:

Ասում էր «ես իմ աշակերտների հետ նստում եմ, չեմ կարող թույլ տալ, որ իրանցից վատ սովորեմ»։ Կարմիր դիպլոմով ավարտեց։ Երեք երեխա մի սենյակում։ Գիշերը մեզ պառկացնում էր, ասում էր «ամեն մեկդ շոտ եկեք», նստում էր է՞ղ կոնսպեկտները, է՛լ հարմոնիա, բոլոր առարկաները հինգով հանձնեց և ստացավ կարմիր դիպլոմ [19]56 թվին, վերջապես ավարտեց։ Գիտե՞ք ինչ կամքի ուժի տեր մարդ պտի էլնի, որ երեք երեխայով... չնայած տատիկս ամեն առավոտ գալիս էր, նա չէր աշխատում։ Տատիկս գալիս էր, մաման գնում էր դասի, տատիկս ամբողջ ճաշը-բանը անում էր, մաման էլ դասերից հետո ամեն օր տանում էր գաղութ պապային պերեդաչա, ի՞նչ բաներով, է՛լ բեռնատար մեքենաներով, էլ թափքի վրա։

Լուսինե — *Որքե՞ղ էր էդ գաղութը:*

Աննա — Այստեղ ա, որտե՞ղ ա: Հետո որ ջրհեղեղ եղավ, բոլորը դուրս էին վազել, բայց ոչ ոք չէր փախել, բոլոր բանտարկյալները մնացել էին: Էտ մի օրը բոլորին տվեցին տեսակցություն, որպես բան էլի, պարգևատրում:

Տատիկիցս պատմեմ, էդ որ ասում էի մամայիս մաման: Մամայիս պապան եղել ա պրոֆեսոր Տոնյանը՝ Արշակ Տոնյան, որը համալսարանի ֆիզիկամաթեմատիկական ամբիոնի հիմնադիրներից մեկն ա: Ինքը ավարտած Գերմանիայում, Հալեի բանում <համալսարանում>, Բանանցից¹³⁶ ա ինքը, գյուղից իրա քեռին, 12 տարեկան, տարել ա ճեմարան, էստեղ որ տեսել ա ուժեղ

¹³⁶ Բանանց - Բանանցը Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Գարդման գավառի պատմական գյուղ էր: Մինչև 1989թ. բնակեցված է եղել հայերով: Ըստ 1912թ. տեղեկությունների գյուղում ապրում էր 2931 մարդ (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3919, թ. 62-63), ըստ 1914թ. տեղեկությունների՝ 2390 մարդ (Кавказский календарь на 1915 г., Тифлис, 1914, էջ 98): Գյուղի պատմական հայկական հուշարձաններից են Թարգմանչաց անապատ վանքը, պարբերաբար նորոգվել է; Հայտնի է, որ 1892թ. վանահայր է դարձել Գևորգ վարդապետ Տեր-Հովհաննեսյանը («Նոր-Դար» , 1890, N 123, էջ 3, 1892, N 170, էջ 3): Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի և Սուրբ Աստվածածին եկեղեցիները: Թարգմանչաց անապատ վանքի հիմնադրման ժամանակը համարվում է 5-րդ դարը («Նոր-Դար», 1892, N 170, էջ 3): Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցին կառուցվել է 1863-66թթ., բնակչության միջոցներով, փոխարինելով արդեն անմխիթար վիճակում գտնվող հին՝ Սուրբ Աստվածածին եկեղեցուն («Արձագանք», 1886, N 20, էջ 295): 20-րդ դարի 1905-07թթ. և 1918-20թթ. ընթացքում բազմիցս ներքաշվել է հայ-թուրքական (թաթարական) ընդհարումների մեջ: Աղբրեջանի և Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Բանանցը մնացել է Աղբրեջանի կազմում, վերանվանվել Բայան և ներառվել Դաստաֆյուրի վարչական շրջանի կազմում, որը 02.04.1956թ. վերանվանվել է Դաշքեսանի շրջան (Азербайджанская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1977 года. Четвертое издание. Б., Азербейшр,

ա, հետո էլ գնացել ա, Հալեում ավարտել ա: Հալեից վերադարձել ա Թիֆլիս, ամուսնացել, [19]19-ին ծնվել ա մայրս և [19]20-ին տեղափոխվել են: Ուրեմն [19]37 թվին պապիկիս բռնեցին և առանց դատ, առանց ոչ մի բան, երեք տարի մնաց ըստեղ բաներում, էդ պաղվալներում, 50 տարեկան չկար, Արշակ Տոնյանը, պրոֆեսոր Արշակ Տոնյանը: Պատերազմը որ սկսվեց, առանց դատ, առանց բան, ամեն մեկին տվեցին ինչքան տարի և աքսոր¹³⁷: Բայց պապիկս ըսկի տեղ էլ չի հասել, մենք սկի չգիտենք որտեղ ա աքսորաճանապարհին մահացել, որտեղ ասում ա ամբողջ էշելոնով մեկ հնչում էր պրոֆեսոր Տոնյանի <ձայնը>՝ «Ու՛ր էք տանում անմեղ մարդկանց»: Նրա հետ <բանտում> եղել ա Աճառյանը օրինակ, նրանց հետ եղել ա Ռոտինյանը, նրանց ազգանունները դուք չգիտեք: Աճառյանին գիտեք: Աճառյանը շատ ա պապիկիս, հարգելիս եղել և նույն բալկոնում էլ ապրում էին: Պապիկս ապրում

1979, стр. 5): 1988-1989թ. Բանանց գյուղի ողջ բնակչությունը ադրբեջանական իշխանությունների կողմից տեղահանվել է և բնակչությունը բռնագոթեցվեց Հայաստանի հանրապետություն: 1989թ. հուլիսին գյուղը լքեցին վերջին բնակիչները: Ըստ ադրբեջանական տեղեկությունների այժմյան Դաշքեսանի շրջանի Բայան գյուղում ապրում է 2232 մարդ: Բոլորը՝ մահմեդականներ: Հայկական հուշարձանները վերանվանվել են, կառուցողների հասցեականությունը դարձել է անորոշ՝ «7-րդ դարի Աղվանական եկեղեցի», «7-9-րդ դարերի Չիչերվանք», «1823թ. կառուցված վանք», «1863թ. կառուցված եկեղեցի» (<https://ru.oxu.az/society/319628>):

¹³⁷ Արշակ Հովսեփի Տոնյանին ըստ քննչական գործի ձեռքակալել են 1938թ. ապրիլի 14-ին: Նրա հետ նույն գործով անցնում էին նույն թվականին ձեռքակալված 10 մտավորականներ՝ ԲՈՒՀ-երի դասախոսներ, հիմնականում համալսարանականներ (Սահակ Թորոսյան, Աշխարհբեկ Քալանթարյան, Ռուբեն Քալանթարյան, Պապա Քալանթարյան, Սեմեոն Հակոբյան, Հակոբ Զորյան, Հավհանես Նավակատիկյան, Ստեփան Ղամբարյան, Լևոն Ռոտինյան, Հովհանես Ակունյան): Նրանց բոլորին առաջադրված մեղադրանքը ստանդարտ էր՝ «անլեզալ հակասովետական դաշնակացական կազմակերպության անդամ», միայն Հովսեփ Ակունյանին էր տարբեր՝ «գերմանոֆիլ, արժեզրկում է բոլշևիկյան կուսակցության և կառավարության աշխատանքը»: Վերջինիս դատել են միայն Հայաստանի Քրեական օրենսգրքի 67 հոդվածով, մյուսներին՝ 63, 67, 68 հոդվածներով: 1939թ. դատել է նախ Ռազմական տրիբունալը, 1941թ.՝ ՆԳԺԿ Հատուկ հանձնաժողովը: Ռազմական տրիբունալի որոշմամբ երեք մարդ դատապարտվել են գնդակահարության, բայց վճիռն իրականացվել է միայն Թորոսյան Սահակի նկատմամբ: Մյուսներին դատապարտել է 10 և ավելի տարիների ազատազրկման կամ ուղղիչ աշխատանքային գաղութ: 1941թ. ՆԳԺԿ Հատուկ հանձնաժողովը բոլորին դատապարտել է տարբեր տարիների ուղղիչ աշխատանքային գաղութի: Կոնկրետ Արշակ Տոնյանին 1939թ. սեպտեմբերի 6-ին Ռազմական տրիբունալը դատապարտել է 11 տարվա բանտային ազատազրկման, իսկ ՆԳԺԿ Հատուկ հանձնաժողովը 1941թ. սեպտեմբերի 3-ին դատապարտել է աքսորի՝ ութ տարի Ուղղիչ աշխատանքային գաղութում: Հայաստանի Ազգային արխիվում այս խմբի քննչական գործեր կազմում են 17 թղթապանակ (ՀԱԱ, Ֆոնդ 1191, Ցուցակ 1, Գործ 1091-1107):

էր հիմա, որտեղ ակադեմիան, նախկին ակադեմիան, հիշու՞մ եք, որ հմի քանդեցին, անկյունում սարքեցին, սև շենք էր, ակադեմիայի շենքն էր նախկինում¹³⁸: Դրա մոտ շենքի առաջին հարկում «Ուտենի» անունով խանութ կար, այ «Ուտենի» գլխին տատիկիս մեկ սենյականոց բնակարան տվեցին: Էդ բակում նախկինում տատիկենցս շենքն էր, ամբողջ երկայնքով սենց բալկոն էր և բնակարաններ էին: Տատիկս էր էստեղ 4 սենյականոց բնակարանում, Աճառյանն էր էստեղ, նույն բալկոնով: Սաղ պրոֆեսորներ էին: <Տատիկս> ասում ա բաներ էր ըլնում, որ բառարանը, երբ որ գրում էր Աճառյանը, գալիս էր ասում էր «Պրոֆեսոր Տոնյան, էս բառը ո՞նց կլինի, հայերեն ինչպե՞ս կլինի», և միշտ ասում էր «Ինչու՞ եք դուք մաթեմատիկոս դառել, դուք պիտի հայագետ դառնայիք»: Դե Աճառյանին էլ, գիտեք, բռնել են, բայց Աճառյանին, որտեղ ամբողջ աշխարհը ոտի էր կանգնել, դրա համար նրան շուտ ազատեցին:

Աճառյանը շատ սիրելիս ա եղել կնոջը, բայց կինը շուտ ա մահացել: Ինքը շատ տղեղ մարդ ա եղել, ինչքան գիտեմ, մի աչքն էլ տեսնելիս չի եղել: Երկար տարիներ ապրել ա առանց կին, կնոջ մահից հետո սենյակը ոնց որ եղել ա, ոնց որ հայելին ա կամ շորը, ոնց որ եղել ա, էդպես ինքը երկար ապրել ա <ոչինչ չփոխելով>: Դասավանդելու ժամանակ համալսարանում Սոֆի անունով մի երիտասարդ ուսանողուհի մոտեցել ա, թե «Պրոֆեսոր, ինչ-որ հարց ունեմ տալու»: Նայել ա վրեն էդ մի աչքով, միանգամից ասել ա «Դուք իմ դուրը շատ եկաք, իսկ ես՝ ձե՛ր»: Վերջը հետո ամուսնացել են: Երբ որ աղջկան տուն ա բերել, ասել ա «Տես, սա իմ կնոջ բաներն ա, ոնց որ եղել ա, էսպես էլ պիտի մնա, ոչ մի բանի ձեռք չպիտի տաս»: Սա ասել ա՝ լավ: Աճառյանը գնացել ա համալսարան դասախոսության, կինը ամբողջ տունը, հին շորեր, բաներ, սաղ հավաքել ա: Ասում ա եկել էր ջղայնացել, Սոֆին էլ մենակ ծիծաղում էր: Մի խոսքով նա ծիծաղով հաղթել ա: Հետո լավ էր, մի հատ աղջիկ ունեին Քնարիկ անունով, որը հետո էլ ամուսնացավ: Կա հիմա Հրաչյա Աճառյան, որը թոռն ա իրա: Տատիկս կնոջ հետ մոտ էին: Էս Հրաչյա Աճառյանը՝ թոռը, երբ որ փոքրիկ էր, մի օր եկան մեր տուն: Պապաս հոյակապ ֆոկլորներ գիտեր անել, ձեռքի տենց շնորհ էլ ուներ: Մի անգամ ասել ա «Այ, սենց, կոպեկը սենց դնում եմ ու հետո ականջիցդ կհանեմ»: Ու մի

¹³⁸ Ըստ քննչական գործի Արշակ Տոնյանը ձերբակալվելու պահին ապրում էր Արովյան 71 հասցեով:

քանի անգամ արել ա: Մի քանի տենց բաներ որ արեց, էդ երեխեն նայեց-նայեց վրեն, Հրաչյան փոքր, ասեց «Ձյաձյա ջան, հմի էլ հեծանիվ հանի»: Ասում էին, թե Աճառյանը ժլատ մարդ էր, բայց մի օր մտել է տատիկիս տուն և նրան տվել իր ստացած ամբողջ աշխատավարձը: Երբ տատիկս ասել է՝ պրոֆեսոր, շատ շնորհակալ եմ, բայց չեմ կարող վերցնել, որովհետև չգիտեմ, երբ կարող եմ վերադարձնել, Աճառյանն ասել էր՝ Տիկին Տոնյան, պրոֆեսոր Տոնյանը կվերադառնա և ինձ կվերադարձնի:

Աննա Պապյանի մայրը ծոռների հետ

Դե բայց Աճառյանին ազատ արձակեցին, իսկ պապիկս մնաց: Աճառյանն ասել ա՝ պրոֆեսոր Տոնյան, եթե չեք ուզում, որ ձեզ տանջանքի ենթարկեն, ինչ որ կտան՝ կստորագրեք: Մաման ասում ա առաջին անգամ, որ գնացի տեսակցության պապայիս հետ, առաջին ատամները արդեն ջարդած էր, կոտրած այսինքն: Տանջամահ էլի, էլ մի ոտքից կախել, էլ... ի՞նչ ասես արել են, հասկանում ես: Ու տենց պապիկս չիմացանք սկի՝ որտեղ ա: 8 տարի էին տվել: Տատս, իհարկե, ասում էր «եթե ինքը հոգով չընկճվեր, կդիմանար, որտեղ լավ առողջություն ուներ», ավելի հոգեկան սթրեսն ա եղել, որ ճանապարհին... էլ չասած, կարդացել եք, չէ՞, որ տանելիս են եղել բաղնիք, և մերկ, ցրտին հանելիս են եղել, վազեն մինչև բարաքները, Սիբիրում: Կարող ա ճանապարհին թոքաբորբ ա ընկել պապիկս, ես ի՞նչ իմանամ, չգիտեմ: Որից հետո տվեցին մի հատ թղթի կտոր և ասեցին «կներեք, սխալվել ենք»¹³⁹: Բա:

¹³⁹ Արշակ Տոնյանն արդարացվել է հետմահու, 1955թ. ապրիլի 2-ին:

Հետո տատիկիս, իհարկե, նեղել էին, 4 սենյակը վերցրել էին, մի սենյակ էր մնացել: Հետո արդեն, որ քանդեցին, էդ տները պտի կառուցեին, նրան էլ շատ օրինավոր ասեցին «տիկին Տոնյան, ձեր ինչի՞ն ա պետք 4 սենյակը, հիմա դուք մենակ եք, այ եթե ձեր տղան վերադառնա, էս վախտ ձեզ իսկույն նորից ձեզ հասնող 4 սենյակը կտանք... իսկ հիմա ձեր ինչի՞ն ա պետք»: Տղան՝ քեռիս, Մոսկվայում էր, տվեցին մի սենյակ, վերջ: Հիմա, բերեմ էլի շարունակեմ (նոր լուսանկարներ է բերում): Այ սա՝ պապիկս և քեռիս, Արշակ Տոնյան և Վահան Տոնյան: Քեռիս էլ էր մաթեմատիկ: Արշակ Տոնյանը սկսել էր մաթեմատիկական տերմինների բառարան, որը շատ պետքական ա հիմա, և երբ որ եկել էին խուզարկության, ամբողջ իրա էդ գրած թղթերով տարել էին: Հետո դրանցով ինչ-որ լրիվ ուրիշ մասնագիտությամբ մեկը մաթեմատիկական դոկտորական պաշտպանեց: Հետո քեռիս հավաքեց ինչ-որ բան, որը մնացել էր, հետո ավելացնելով, ավելացնելով, այ էս բառարանը տպվեց:

Լուսինե — *Սկսել ա պապիկը, ավարտել ա քեռի՞ն:*

Աննա — Այո, տղան իրա: Դասավանդում էր Մայակովսկու դպրոցում: Դե 14 տարեկանից ինքը սկսել ա աշխատել, մամաս էլ 18-ից, որտե տատս երբեք չի աշխատել: Քեռիս էստեղ պաշտպանեց, բայց չար մարդիկ էին, ո՞նց կլինե՞ն, բռնադատված Տոնյանի տղան ա, խանգարեցին պաշտպանությունը: Դե քեռիս վիրավորված վեր կացավ գնաց Մոսկվա և էստեղ փայլուն պաշտպանեց: Բայց էլ չվերադարձավ, մնաց էստեղ արդեն,: Տատիկս արդեն մենակ էր, դե մենք կայինք, բայց քեռիս մնաց էստեղ, էստեղ մահացավ, բերեցին աճյունը էստեղ թաղեցինք: Նա էլ հոյակապ մաթեմատիկոս էր, ինստիտուտում դաս էր տալիս, հիմա կասեմ, Բաումանսկի, չէ, Բաումանսկին չէր, չեմ հիշում:

Հիմա գանք ամուսնու՞ն: Ամուսինս հայտնի նկարիչ Անատոլի Պապյանն էր, մեր ժողովրդական նկարիչ (ցույց է տալիս նախօրոք պատրաստած ամուսնու կտավների կատալոգը): Անցյալ տարի հոկտեմբերին Շուշիում ցուցահանդես բացվեց: Ստեղ շատ ա ունեցել ցուցահանդեսներ, էս ամբողջը իրա նկարներն են: Սա Մոսկվայում տպված կատալոգն ա, որտեղ պիտի անհատական ցուցահանդես ունենար, էս՝ իրա նկարները Սարյանի հետ: Երբ որ

արդեն փլուզումը եղավ¹⁴⁰, էլ արդեն չկարողացանք կազմակերպել ցուցահանդեսը, որտեղ որ առաջ «Նկարիչների միությունը» և պետությունը պտի տաներ ցուցահանդեսը, արդեն չկար, մենք էդքան հնարավորություն չունեինք տանելու: Բայց լավ ա կատալոգը տպվեց, քեռիս այնտեղ էր, կատալոգները ստացանք, 300 հատ տվեցին մեզ, հետո քեռին մեծ դժվարությամբ ուղարկեց այստեղ:

Լուսինե — *Դուք ո՞նց եք ծանոթացել:*

Աննա — Մանկությունից: Ուրեմն, երբ որ հայրը Տոլիկի, ամուսնուս հայրը, Գոսպլանում, էս ժամանակ ոնց էր կոչվում Գոսպլանը՝ չգիտեմ, էստեղ էր աշխատում: Էստեղի երեխաներին թե աշխատողներին պապաս տարել էր երգչախումբ, որտեղ երգել էր սովորեցնում Կոմիտաս, Կարամուրզա, Եկմայան: Ամուսինս իրա ընկերոջ հետ գնալիս ա եղել էդ խոռը՝ որպես իրա պապայի երեխա: Եվ ուրեմն, հերթական անգամ, էդ իրա ծանոթությունն եմ իմ հետ ասում, հերթական անգամ երբ որ եկել են, պապաս եկել ա, ու ասում ա «Ընկերներ ջան, տղաներ ջան, էսօր փորձ չի լինի, որովհետև էսօր ես ունեցել եմ մի հատ աղջիկ»: Էդ աղջիկը եղել եմ ես: Էդ օրը գնացել են, երկու շաբաթ հետո եկել են, երգչախմբի փորձը շարունակեն, բեմ ա դուրս եկել մի հատ Արամ... Արամ Քոչարյան, որը ասել ա՝ պարզվեց, որ Մելիք-Վրթանեսյանը ժողովրդի թշնամի ա, նրան բանտարկել են, հիմա երգչախումբը կվարեն ես: Ու ասում ա, որ չսկսեց «Կարմիր դրոշ, Կարմիր դրոշ», ասում ա ես ու Հայկը իրար նայեցինք: Էդ ամուսինս ա պատմում, ու ասեցինք վայո, մենք էլ էս խոռը հաճախող չենք: Իսկ ես փոքրուց, դե ես չգիտեմ, էդ գաղտնիք չի, ինքը 4 տղա ունի առաջին կնոջից, և իրա 2 տղաները սովորում էին մեզ մոտ: Իրա առաջին կինը հայտնի դաշնակահարուհի, մեր լավագույն դաշնակահարուհիներից՝ Ամալյա Բայբուրդյան, որը ինձ էլ մանկությունից գիտի, մամայի, պապայի մոտ գալ-գնալ: Ես դպրոցից արդեն գիտեի, որ սա Վահագի պապան ա: Միշտ տենց իմացել եմ, էլ չասած կնոջ հետ էլ, դե Ամալյա Վարշամովան, դաշնամուրի դասատու էր: Նկարչություն շատ սիրում էի, միշտ գնում էի ցուցահանդեսներ, միշտ գալիս էի ասում էի «Մամ, կհավատա՞ս ամենալավ նկարը Պապյանի նկարներն էր»: Էն վախտ ողդակի միշտ հարգանքով եմ վերաբերվել իրան, մանավանդ սպիտակ մագե-

¹⁴⁰ Նկատի ունի ԽՍՀՄ փլուզումը:

որ իրա, շատ բան էր <հմայիչ>: Հետո որ Սարյանի հետ նկարում սև մագերով տեսա, ասեցի, որ սենց սևով տեսնեի, երևի չէի էլ սիրահարվի (սկսում է մեղմ ծիծաղել): Մի օր ասեց «կգա՞ս քեզ նկարեմ»: Ինքը դե պորտրետիստ ա, ինքը շատ ա սիրում մարդ, միշտ պտի լինի մարդը, նույնիսկ կոմպոզիցիոն նկարների մեջ պիտի լինի մարդը, շատ էր կարևորում: Ասեցի՝ կգամ, ինձ համար մեծ պատիվ էր: Ու էդպես, գնացի և գնացի... Կամաց-կամաց էդպես մեր ընտանեկան կյանքը ստացվեց: Հետո ունեցանք մի հատ աղջիկ: Չորս տղայի դեպքում ասում էր «լավ կլինի գոնե աղջիկ լինի»: Եվ մեր աղջիկը ծնվեց: Ինքը ինձնից 21 տարով էր մեծ: Եթե պապան 19 տարով էր մեծ <մամայից>, ինքը ինձնից 21 տարով էր մեծ: Բայց ոչ մի բռնություն, ոչ մի վարկյան չեմ զգացել, որ ինքը ինձնից մեծ ա 21 տարով: Նույն հայացքները, նույն հավեսը, ամեն ինչով նույնը, ասում եմ, չէ՞, ոչ մի անգամ չեմ զգացել, որ 21 տարով մեծ մարդ ա, բոլորովին: Դե, աղջիկս որ ծնվեց, ինքը 58 տարեկան էր, ինձ ասում էին «ի՞նչ ես մտածում»: Ասում էի «Այ մարդ, քիչ կա՞, որ երիտասարդներն են բան լինում, Աստված ոնց կտա, թող տա»: Բայց աղջկաս մեծացրինք, ոտի դրեցինք, ավարտեց, ամուսնացրեցինք, նոր հետո արդեն, [200]7 թվին, 82 տարեկանում... Բայց էլի կապեր: Էս էլ աղջիկն ա մեր (ցույց է տալիս մի ամսագիր, որտեղ աղջկա մասին հոդված կար և աղջկա նկարն էր), Մարիամ Պապյան, հայտնի դիզայներ, և տեսնո՞ւմ եք, սա իր ամբողջ աշխատանքներն ա ձեռքի: «Մաշ» ա գրվում, չգիտեմ ինչու, իրա պսևդոնիմն ա, Մաշ Պապյան, բայց ինքը Մարիամ Պապյան ա: Բայց էդ ի՞նչ տանջալից աշխատանք ա, որ անում ա, բայց սիրում ա: Ամբողջ էդ բուրդը մինչև սարքում ա... Ցույց են տվել, ո՞նց ա անունը՝ հեռուստացույցով ցույց տվեցին ամեն ինչ, շորերից սկսած, շալեր, սապոգներ, պայուսակներ: Ասպոգներ էլ ա կարում, ամբողջը իրանն ա, իրա ձեռքով, հետո կալոտկա ա¹⁴¹ քաշում, մի խոսքով, սաղ ինքն ա: Էդ ա: Ունեմ երկու թոռ, մի հատ փեսա ու մի հատ աղջիկ:

Լուսինե — *Ձեր մանկության տունը հիշո՞ւմ եք, կարա՞ք նկարագրեք:*

Աննա — Որտեղ հիմա ապրում ենք, էն ժամանակ մի սենյակ, երեք ու յոթանասուն պատալոկներ, քարի շենք, էդ բանի, երկրորդ հարկում, էդ ա իմ մանկության տունը: Եվ խոհանոցը մեծ, բայց ընդել էլ հարևաններով ընդհանուր էր: Շատ շատ ա որտե, ոնց կլինի, ժողովրդի թշնամին... հլը ընդհանրապես

¹⁴¹ Կաղապար:

ուզել են հանեն մամային տնից, եթե չլիներ Կոնստանտին Սառաջևը, էն վախտվա ռեկտորը Կոնսերվատորիայի: Ասում եմ, անուններ չեմ ուզում տամ, երեք երեխայով, երաժիշտ մարդ ինքը, իմանալով մամային, իմանալով պապային, մաման էն ժամանակ Չայկովսկում աշխատելիս դեռ չի եղել էլի, երեք երեխա, հըը 26 տարեկան, դու պատկերացնո՞ւմ ես: Մեկը իսկույն գնացել ա Սառաջևի մոտ, ասել ա, որ պետք է նրան հանել էստեղից, որովհետև նա երաժշտական կյանքի հետ ոչ մի կապ չունի: Մոտիկ մարդ, մեր հարևանից, վերևի հարևան, երաժիշտ, անունը չեմ ուզում տալ մի խոսքով: Եվ Սառաջևն ասել ա «Ոնց որ ապրում ա նա այնտեղ, էդպես էլ կապրի»: Եթե Սառաջևը... Եթե մի քիչ ուրիշ մարդ ըլներ, մամային ընդհանրապես հանելու էին երեք երեխայով փողոց: Ասա դու մարդ ե՞ս: Եվ հետո, երբ պապան էկավ, առաջինը ինքը իջավ շամպայնով: Տատիկս ասում էր «Կոստյա, ո՞նց ես կարողանում, դու գիտես թե լավ ա՞», ասում էր «Լավ, Աննա Արկադևնա, ոչինչ»:

Լիլի — Բակի կյանքը հիշո՞ւմ եք ձեր, բակ կար, չէ՞, խաղո՞ւմ էիք երեխաներով:

Աննա — Չէ, բակը էն ժամանակ... Բակ կար, շատ էին խաղում, բայց ինձ բակ չէին թողնում: Չէ, մեզ բակ չէին թողնում: Մաման դեմ էր բակին, բակ չէինք գնում, չէ: Ախպորս հըը մի քիչ թողնում էր, մենք՝ չէ: Ես վերևից էի նայում, պինգ-պոնգ խաղալը վերևից նայելով սովորեցի:

Լուսինե — Բակում պինգ-պոնգ էի՞ն խաղում:

Աննա — Բակում խաղում էին, Լևոն Չաուշյանն էր, իմ տարիքի, որ հիմա էլի ապրում ա էդ շենքում: Լևոն Չաուշյանին գիտե՞ք, կոմպոզիտոր: Նա իմ հասակակիցն էր: Ուղիղ մեր դիմաց ապրում էր Գեորգի Սարաջևը, դաշնակահար, պրոֆեսոր: Նրա ավագ որդին՝ Սերգեյը, իմ հասակակիցն էր: Վահրամ Սառաջևնը, թավջութակահար, նրա փոքր եղբայրը: Էդ ա, տենց էնք մեծացել: Բայց նրանք բակում խաղում էին, ես վերևից նայում էի, պինգ-պոնգ խաղալ էդպես սովորեցի: Հետո առաջին ռակետկան էի Կոնսերվատորիայի:

Լուսինե — Իսկ ի՞նչ էիք անում ցերեկը, ժամանակը ո՞նց էր անցնում:

Աննա — Դե դպրոց էինք գնում գալիս էինք, էն վախտ ի՞նչ կար, ոչ ռադիո, ոչ հեռուստացույց, ոչ մի բան: Գիրք էինք կարդում, տանը օգնում էինք:

Լիլի — *Բայց փաստորեն բալկոն կար, բաց էր:*

Աննա — Չէ, էդ էլ կիսեցին: Մեծ բալկոն ունեինք, հետո կիսեցին: Մենց միջնապատ: Էն կողմը հարևաններին մնաց, սենց մի հատ փոքր բալկոն ունեինք՝ խոհանոցից դուրս եկող: Իսկ բակ... դե Կիրովականի տունը էդ 6 մետրանոց սենյակն էր, այ էդ ժամանակ բալկոն շատ էինք վազվզում, «Բանկափլավ», «Հավալա», ինչ ասես խաղում էինք:

Լուսինե — *«Բանկափլավը» ի՞նչ խաղ ա:*

Աննա — Հիմա ոնց էին... «Բանկափլավ» էինք մենք ասում, հմի էլի կա, ժեշտի բանկեքը դարսում էինք իրար վրա, մեկը կանգնում էր կողքը, մենք հեռվից քարով խփում էինք, կողքը կանգնողը պիտի հասցներ կրկին դարսել բանկաները և բռնել նրան, ով քարը շարտել էր: Իսկ քարը գցողը պիտի փորձեր այն հետ վերցնել: Մինչև նա հավաքում էր, մենք վազում էինք, որ մեր քարը վերցնենք ու հետ վազենք: Էդ «Բանկափլավն էր»: Հոլ էինք պտտացնում, հոլ էի շատ սիրում, դայթանով խփում էինք, քաշում էինք, հետո ես միշտ տղայական... Կիրովական ես խումբ ունեի երեք տղաներից, որի գններալը ես էի, իմ հասակակից: Փետի թուրը կողքիցս սենց կախում էի, բայց շոր էր, էն վախտ շալվար բան ման չկար: Պապան չէր թողնի, ընդունված չէր, որ աղջիկները շալվար հագնեին: Բայց շորիս կողքից թուրը կապած էր:

Լուսինե — *Իսկ ե՞րբ աղջիկներն սկսեցին առաջին շալվարները հագնել Երևանում:*

Աննա — Ես, օրինակ, հագել եմ Կոնսերվատորիայի տարիներին:

Լիլի — *Մոդա էր, թե՞ դուք ավելի փորձում էիք ինքնուրույն լինել:*

Աննա — Գերադասում էի ավելի, համենայն դեպս, չէ, չեմ ասի, որ ես միշտ եղել եմ մոդնիցա, բայց գերադասում էի, ավելի ինձ լավ էի զգում շալվարով և էն ժամանակ արդեն կարելի էր: Հագել եմ, հա, Կոնսերվատորիայի տարիներից, էլ չասած հետո էլ: Հա, ես ինքս անձամբ 42 տարի աշխատել եմ մեր պետական սիմֆոնիկ նվագախմբում, 15 հատ դիրիժոր եմ ունեցել, վերջի դիրիժորս Թովյանն էր: Բոլորի հետ, Միքայել Մալունցյան, Լորիս Ճգնավորյան, Դավիթ Խանջյան, մի խոսքով, բոլորի հետ: [19]67 թվից մինչև 2009 թիվը ես աշխատել եմ անընդմեջ մեր պետական սիմֆոնիկ... շատ հյուրախաղերի եմ եղել՝ թե՛ Սովետի ժամանակ, մեր ամբողջ Սովետական միության՝

Բելառուսիա, Ուկրաինա, Պրիբալտիկա, Մոսկվա, Լենինգրադ, մի խոսքով շատ են հյուրախաղերի գնացել: Դեռ չասած Լորիսի հետ էլ արտասահմանում են արդեն շատ գնացել: Հալալ ա իրան, էդ մութ տարիներին շատ մեծ բան արեց: Եթե նա չլիներ, հիմա ինչ ասես ասում են Լորիսի մասին, բայց ես դրա հետ համաձայն չեմ, որովհետև եթե նա չլիներ, Սիմֆոնիկը նախ և առաջ կփակվեր, պահեց ահագին մարդ:

Լուսինե — *Հիմա էդ տարիներին իմ ամենավաղ հիշողությունն ա էն օրերը, որ պետք ա գնայինք Սիմֆոնիկի համերգներին: Միակ տեղն էր, որ լույս էր:*

Աննա — Լույս էր և ջեռուցում կար, որից հետո արեց բաղնիք, էն ներքևը: Որից հետո հացի հերթերը, որ կար է՛, դիմեց, ամեն փորձից հետո մենք դուրս էինք գալիս, մեզ երկու հատ լավաշ, մի հատ հաց տալիս էին, որպեսզի մենք հերթ չկանգնենք, փորձից չուշանանք և կարողանանք մեր գործով զբաղվել: Կոնսերվատորիայի բոլոր պրոֆեսորներին, ովքեր թեկուզ մի անգամ կանգնած են եղել պուլտի մոտ, և ընդհանրապես պրոֆեսորներին տվեց էդ ֆուջիկաներից¹⁴², տվեց նավթ բոլորին և տալիս էր 50 դոլար ամսական նպաստ: Այ հիմա դու ասում ես միակ տեղը, որտեղ լույս էր և միակ տեղը, որ ջեռուցում կար, այսինքն մի քիչ կյանք կար, իսկ կիրակի օրվա հոգևոր համերգները չե՛ք հիշում: Գալիս էին, խեղճ, կրակ, բայց միակ տեղն էր, որ գալիս էին, ու մի քիչ իրանց մարդ էին զգում:

Լուսինե — *Ինչու՞ Ձեր մաման չէր թողում, որ բախում խաղաք, ինչ-որ պատճառ կա՞ր:*

Աննա — Չէ, «բակը ի՞նչ ա, որ գնաք»: Ես իմ աղջկան էլ չէի թողնում, հետո տալս ասեց «ո՞նց կարելի ա, երեխեն պտի բակ գնա»: Նոր երևի 12 տարեկանից... բայց աչքս անընդհատ ընդեղ ներքեն էր, ու՛ր ես, ո՞նց ես:

Լիլի — *Այսինքն, դուք, քանի որ ինտիլիգենցիա էիք, դրա՞ համար չէր թողում ձեզ բակ:*

Աննա — Չէ, ցավդ տանեմ, ես ասեցի, սաղ մեր շուրջը ինտիլիգենցիա էր, Սառաջևը, Չաուշյանը, բոլորը խաղում էին: Մաման չէր թողնում, էդքան բան:

¹⁴² Հապոնական նավթավառ:

Լուսինե — *Իսկ կարող ա՞հ հիշեք ձեր էդ փունը, որ արդեն ուրիշ մարդկանց փվեցին, ու՞մ փվեցին:*

Աննա — Լեհուհի էին, թե գերմանուհիներ էին, բայց էլի վոկալի դասատու, երաժիշտներ: Իրանց սկզբում մեր մենակ փոքր սենյակն էին տվել, հլա մեկի մեջ էլ բանն էր ապրում, Գինգբուրգն էլ ա ապրել մեզ մոտ կարծեմ պատերազմի տարիներին, թե հետո: Ախպերս սովոր ա, որ հլա 3 սենյակն էլ իրանն ա, 5 տարեկան երեխա ա, վազում էր, եթե գնում էր, մտնում էր ընդեղ, այ էդ երկու քույրերը սենց ձեռից, շան լակոտի պես վզակոթից բռնում էին, շպրտում էին դուրս: Տատս ասում էր «Он привык»¹⁴³, «Пускай отвыкает»¹⁴⁴: Այ տենց մարդիկ: Հիմա մի ծիծաղալի բան պատմեմ: Երբ որ պապան վերադարձավ, իրան արդեն հասնում էր նորից իրա երեք սենյականոց բնակարանը, ասեցին «ո՞րտեղ եք ուզում բնակարան ստանաք», ասեց «չէ, ես կսպասեմ, ես իմ բնակարանն եմ ուզում», էս երեք սենյականոցը, որը հիմա կա: Արշալույս Ազատյանը ապրում ա էդտեղ, իրա երկու աղջկա հետ, երկու սենյակում, դե դրան երբ պիտի տուն տան, որ մենք մեր երեքը ստանանք: Եվ հանկարծ, մի օր Արշալույսը դուրը ծեծում ա «Константин Ефремович, к вам можно?»: ինքը Կոնստերվատորիայի ավտի դասատու էր: «Հա, հա, Արշալույս ջան, արի»: Մեկ էլ լսում ենք, պապան գոռում ա, ջղայնանում ա: Ուրեմն Արշալույսն եկել ա, ասել ա, որ ինձ էստեղ՝ Կոնստերվատորիայում, նեղում են, ինձ պրոֆեսորի կոչում չեն տվել, ինձ հրավիրում են Նովոսիբիրսկ, ինձ էստեղ Կոնստերվատորիայում կտան կոչում և ես ուզում եմ գնամ Նովոսիբիրսկ: Եվ պապան, փոխանակ առաջինը մտածի, որ ինչքան նա շուտ գնա, էդ երեք սենյակը մենք կստանանք հետ, ասում ա «Արշալույս, դու խելք ունե՞ս, ո՞ր ես Հայաստանը թողնում»: Շատ հայասեր էր պապան, ու սկսեց արդեն զայրանալ: Հետո, իհարկե, նա իրա խելքով արեց, վերցրեց կոնտեյներները լցրեց, գնաց Նովոսիբիրսկ: Հետո արդեն մենք մեր բնակարանը ստացանք ետ: Մեր տունը եղավ մեզ: Էդ ա: Արշալույս Ազատյանը հետո հետ եկավ, փոքր աղջիկը մի 4-5 տարի առաջ մահացավ, նա գլխի ռակ ուներ:

Կետտի Մալխասյանն էր մեր գլխավերերը ապրում, գիտե՞ք նրան, դաշնակահարուհի էլի, հոյակապ դաշնակահարուհի, ամուսինը ճարտարապետ,

¹⁴³ Նա սովոր է:

¹⁴⁴ Թող ետ վարժվի:

արխիտեկտոր, նա էլ մի սենյակում էր ապրում, ուզում եմ ասեմ, հիմնականում կոմունալ էին տենց ապրում:

Ուրեմն էդ տունը, որ մենք ստացել ենք, Օպերայի շենքը որտեղ հիմա կա, այսինքն ըտեղից մինչև Օպերա հասնելը ամբողջը եղել ա «թուրքի բաղեր»: Ես դա չեմ տեսել, բայց բոլորը գիտեին: Ամուսինս ծավել ա Չարենցի դպրոցի դիմացը, որտեղ եղել ա Պողոս-Պետրոս եկեղեցին: Ասում ա գիշերները կանգնում էի, ինքս ինձ պատկերացնում էի, որ իբր թե գնագերը խփում ենք: Եվ երբ որ Ամիրյանից, էդ Չարենցի դպրոցից, հիմիկվա Պուշկինի վրա, Ապտեկա Ուպոավլենիան¹⁴⁵ գիտե՞ք որտեղ ա, այ ուղիղ էդ դիմացի շենքում ամուսնուս հայրը ստացել ա երկու սենյականոց բնակարան, ամուսնուս մայրն ասել ա «խելք ունե՞ս, քաղաքի ծեր ես գնում, ու՞ր ես գնում, ընդեղ սաղ թուրքի բաղեր ա, մենք ընդեղ ո՞նց ենք ապրելու»: Սառաջները, Սերգեյ Սառաջևի հայրը, որը դաշնակահար էր, պրոֆեսոր, շատ լավ, մայրն էլ երգչուհի էր, նրանք ապրում էին 4 սենյականոց բնակարանում, բայց երկուսում ապրում էր Գինոսյան Հովհաննեսը՝ Չայկովսկու դպրոցի զավուչը, երկուսում ապրում էր Սառաջևը իրա ընտանիքով: Հետո Սառաջևենք տուն ստացան Բաղդամյանի վրա, մետրոյի մոտ, փոստի շենքում, մամայենք որ գնացին հյուր, հետ եկան, ասեց «Վայ, գնա գնա, որ պտի հասնես, էդ ուր են գնացել, աշխարհի ծերը»: Պատկերացնո՞ւմ եք քաղաքը, հիմա դա համարվում ա քաղաքի կենտրոն:

Ես Չայկովսկու դպրոցում որ սովորում էի, շատ մոտ էր մեր տնից, այսինքն մի պաղեզդից մտնում էի, մյուսից դուրս էի գալիս, ասում էինք բակ: Երկու բուրեղ եթե դասերից ուշանում էի, մաման ասում էր «Էս ու՞ր ես», որտե գիտեր, որ այստեղից պետք ա դուրս գամ, այնտեղ մտնեմ, հետո մտնեմ բակ: Ես հին Կոնսերվատորիայում եմ սովորել, ավարտել եմ հին Կոնսերվատորիայում: Էդ ժամանակ կառուցվում էր Նոր Կոնսերվատորիան, և պապաս հիվանդ-հիվանդ գնում էր հետևելու շինարարությանը: Էդ վախտ Լազր Սարյանն էր ռեկտորը, պապաս պրոռոկտորն էր: Մաման ասում էր «ինչի՞ ես գնում, վատ ես»: «Մանո ջան — ասում էր, — հայ երիտասարդության համար մի անգամ ա կառուցվում, ուզում եմ լավը լինի, լավը»: Չնայած խայտառակ շենք կառուցեցին, ոնց որ կազարմա լինի, ոչ թե շենք: Ես հինը՝ Պոնչիկանոցի դեմը, ընդեղ եմ ավարտել: Հիմա Պոլիտեխնիկի ֆիլիալն ա,

¹⁴⁵ Դեղատների վարչություն:

ինչ ա, էն անկյունային սև շենքը: Շատ լավ, ջերմ հիշողություններ ա մեր Կոնսերվատորիայի տարիները, դե ընդհանրապես բոլորը գնում ա, լավն ես հիշում մեկ ա, ամեն փոքր բանից էն վախտ ուրախանում էինք:

Լուսինե — *Իսկ հիշում եք ձեր դպրոց գնալու առաջին օրը:*

Աննա — Իմ դպրոց գնալու առաջին օրը... Ես 4 տարեկանից գնացել եմ դպրոց, 4 տարեկանից գրել-կարդալ եմ իմացել: 4 տարեկանից գնացել եմ դպրոց, այսինքն մաման իր հետ տանում էր գործի, ուղղակի դասարանից-դասարան սենց մտցնում էր: Շատ լավ արտասանելիս եմ եղել: Մի հատ Խաղաղության աղավնի կար, որը հայտնի բան էր, բանաստեղծություն¹⁴⁶: Քյոսայանը, դպրոցի դիրեկտորը, երբ հանդես պիտի սկսեր, ասում էր «մինչև Անկան չգա, Խաղաղության աղավնին չասի, ես հանդեսը բացող չեմ»: Մաման քանի անգամ եղել ա, ինձ անկողնուց վեր ա կացրել, արդեն երեկոյան, ասում էր «գնա, Անկա ջան, գնա «Խաղաղության աղավնին» ասա, արի»: Դպրոցը ինձ ամբողջ շատ սիրում էր, դասարանից դասարան էին տանում, տիկնիկի պես էլի, կանգնացնում էին սեղանին: Օրինակ, Մարտուն Վարդազարյանը, արդեն էն ժամանակ 10-րդ դասարան էին, 5 հոգի էին էն ժամանակ դասարանում՝ Մարտունն էր, Մելիքն էր Մավիսակալյան, կոմպոզիտոր, բան կար մի հատ, Լուիզա կար: Մի խոսքով ուզում եմ ասեմ շատ քիչ էին: Գրկում տանում էին, կանգնացնում էին սեղանին, ասում էին «դե մի բան ասա»: Ջանգը տալիս էր, ես սկսում էի լաց լինել: Մենակ չէի կարող իջնել, ասում էի «հեաա դասատուն կմտնի, շուտ արեք, ինձ իջացրեք»: Նրանք էլ ծիծաղում էին: Էդպես: Հետո արդեն, որ 7 տարեկան գնացի դպրոց, փայլուն ընդունվեցի, բայց եկա, ասեցի «դու ինձ խայտառակ արեցիր», որտեղ որ ես մտա, Քյոսայանը փոխանակ հարցնի դու քանի՞ տարեկան ես, ասեց «դու ո՞ր թվի ծնված ես»: Ես էլ էդ երեխա վախտ ոնց իմանայի որ թվի ծնված եմ: Ասել էի «չեմ իմանում, որ թվի եմ, բայց 7 տարեկան եմ»: Հետո եկա մամային ասում եմ «մամա, դու ինձ խայտառակ արեցիր, չես ասել, որ թվից»: Իմ դասղեկը, Մայրանուշ կար, ինձ փոքրուց շատ էր սիրում,

¹⁴⁶ Նաիրի Զարյանի գրած 11 քառատողից բաղկացած «Խաղաղության աղավնին» բանաստեղծությունը, որում հորը պատերազմում կորցրած 6 տարեկան աղջնակը Պրազայի կոնգրես եկած ԽՍՀՄ պատվիրակ, լայնաթիկունք հերոս Ֆեոդորովին բացատրում է, որ ինքը և իր տիկնիկը խաղաղություն են ուզում, ոչ թե պատերազմ: «Խաղաղության աղավնին» այդ աղջնակն է:

ասում ա մի օր, երբ դու դեռ 4 տարեկան էիր, դասարանում տենց նստած ենք, «ձ» տառն էին անցնում, հարց էր տվել, թե ով կարող ա բառ ասի, որ բառամիջում «ձ» տառը լինի: Ասում ա սաղ նստած են, մեկ էլ տեսնեմ դու ձեռք բարձրացրիր ու ասեցիր «արձագանք»: Էդ չի մոռանում, հենց ինձ տեսնում էր էդ էր ասում: Դե որ քուրս, ախպերս դաս էին անում, ես էլ իրանց հետ, ռուսերեն կարդալ բան ման, 4 տարեկանից իմացել եմ:

Արմեն — *Ընտանիքում ի՞նչ լեզվով էիք խոսում:*

Աննա — Հայերեն, բայց փայլուն ռուսերեն գիտեինք, որտե տատիկս, օրինակ գիմնագիա ավարտած ա, Յարսկայա գիմնագիա: Մամայիս մաման, հա, ավարտած ա Թիֆլիսում Յարսկայա գիմնագիա, էլի մաթեմատիկական թեքումով: Ուզում եմ ասեմ միշտ լսել ենք մաքուր ռուսերեն, բայց տանը խոսել ենք հայերեն: Հիմա էլ ես իմ թոռներիս հետ հայերեն եմ խոսում, աղջիկս էլ: Մեր տանը ընդունված ա հայերեն, բայց ռուսերեն բոլորս գիտենք, դժվարություն երբեք չեմ ունեցել, որտե միշտ ճիշտ խոսակցություն եմ լսել: Դե, իհարկե, էն վախտ, որ փոքր էինք, գատնիք-մաղոնիք անելու համար, մամաս, բաբոս, սկսում էին ռուսերեն խոսել: Հա, բաբոյիս փոքր քույրը Մանկավարժականում երկար տարիներ ռուսաց լեզու է դասավանդել, նա էլ ա գիմնագիա ավարտած եղել:

Արմեն — *Ձեր մյուս տարիկի՝ պապայի մամայի հետ կապ պահե՞լ էք:*

Աննա — Հա, կապ ունեինք: Ես իրան որ հիշում եմ, երևի էդքան մեծ չեր: Տատիկս լավ ձայն ա ունեցել: Տատիկս էն ժամանակ թատրոնում խաղալիս ա եղել: Պատկերացնում ես, Իգդիրում: Անունը Հեղինե էր: Կոմիտասը մոտ մարդ ա եղել մեր ընտանիքին, գալիս էր հորաքրոջս գրկում էր, ասում էր «Հեղինա ձալո, բրինձ չունե՞ս»: Յայլա ա¹⁴⁷ հետները գնալիս եղել : Տատիկս էլ շատ զարգացած կին էր: Բայց իմ հիշողությունների մեջ լրիվ ճերմակ մազեր ուներ գլխին, իրա ձեռքով, կրյուչոկով գործած թասակ էր դնում: Ինձ համար նա էն վախտ զառամյալ տատիկ էր: Բայց հիմա որ հիշում եմ, երևի նա էն վախտ մի 70-72 ա եղել, որ մահացել ա: Ուներ երկու աղջիկ, որի մեկը, հորքրոջներիցս մեկը շուտ էր մահացել: Ինքը երկրորդ հորաքրոջս ու ամուսնու հետ էր ապրում: Փայտի շենք էր, շատ լավ բալկոնով: Նենց պարզ հիշում եմ, աստիճաններով բարձրանում էինք, շատ լավ տուն էր: Բայց տատիկս

¹⁴⁷ Յայլա – Անաստինների ամառանոց սովորաբար ալպիական գոտում:

արդեն մահամերձ էր, իսկ հայրիկս Երևան գալու իրավունք չուներ, տատիկս անընդհատ նրան էր սպասում, անընդհատ ինքը՝ Կոստյաս, Կոստյաս, խելքը գնում էր: Մինչև էդ, երկու երեխա թե ինչքան, տատիկս կորցրել ա: Հետո իրա օրագրերի մեջ գրում էր «Դե ջահել էինք, չէին հասկանում մի բան. ...»

Լուսինե — *Տարիկը օրագիր էր պահում:*

Աննա — Հա, քրոջս մոտ ա, իրա ձեռագրով, ինչ-որ բաներ կա գրած: Քույրս ուզում ա բան անի, տալի: Երբ որ պապաս ծնվել ա, ուխտ են արել, որ 7 տարի մազերը չպետք ա կտրեն: Ու այդտեղ կա նկարը, պապաս կոսը գլխին: Ասում ա վազում էի, խաղում էի ընկերների հետ, սենց մազերս քանդվում էր, վազում, գալիս ասում էի «Մամուշկա ջան, կոսս մի հատ դգի, գնամ նորից խաղամ»: Պապս եղել ա գյուղի մեղիք, 45 թե քանի գյուղ ա ունեցել: Եվ 45 տարեկան, գյուղից գյուղ գնալուց ձիուց ընկել ա, ձին վրայով անցել ա, 45 տարեկան հասակում: Պապս Իգդիրեցի ա, Սուրմալուում ա ծնվել: Իսկ հետո արդեն, մինչև գաղթը, երևի [19]13 կամ [19]14 թվին արդեն տեղափոխվել են Երևան, բայց պապիկս արդեն չի եղել: Քանի պապան Կիրովական էր, տատիկս արդեն մահամերձ էր, և ասում էր «Կոստյայիս մի հատ տեսնեմ, նոր մեռնեմ»: Եվ ուրեմն գիշերը, մի կերպ, խոր ու մույթ ճանապարհներով, վախում էինք, որ եթե հանկարծ տեսնեն, կբռնեն, կաքաղեն էս անգամ, պապաս էկավ: Մի կերպ էկավ հասավ, մայրը տեսավ, նոր արդեն տատիկիս հոգին ազատվեց: Պապաս, որ բանակում ա եղել, ընդել սև օսպա ա եղել, ահավոր վարակիչ ա: Ամբողջ <մարմինը> դուրս տված ա եղել: Տատիկս իրա երկու աղջիկներին, չի մտածել, որ իրանք էլ կարող ա վարակվեն, նստացրել ա, ասել ա անվերջ հով արեք, որ հանկարծ Կոստյաս չոպոտ չմնա, չքորի ու չեչոտ չլինի: Էս երկուսը մի կողմ, տղեն մի կողմ: ([1:03:18] սկսումա ծիծաղալ): Այ տենց բաներ:

Արմեն — *Հեռուստացույցը որ էկավ փուն, որևէ բան փոխվե՞ց:*

Աննա — Առաջին անգամ, որ ոռդիոն էկավ, մաման լսեց, ասեց «Վայ, էս ինչ հրաշք ա, պտտում ես՝ ձեն ա լսվում»: Մինչև հեռուստացույցը, ներկայիս Էլբակյանի թատրոնի շենքում տիկնիկային թատրոն կար էն ժամանակ, մի հոգի էր, ասում էին Գառ Պավլոս, Գայ Պավլոս: Պարսկաստանից եկած Պավլոս կար, որը իր երկու ձեռքով խաղացնում էր, մենք գնում նայում էինք, շատ սիրում էինք: Ու ինքը ինչ-որ նոր բան պետք ա դներ: Հայհամերգի դաբոն՝ թույլտվությունը իրան պետք էր, Հայհամերգը պետք ա տեսներ,

ասեր թե լավն ա, լավը չի: Եկել էր մեր տուն, ու էկավ, զարմանքը չկարողացավ զսպել: Ուրեմն, մեր էդ ստացած տունը, էն <հատակի> փետերը որ կա, ներկած, էսքան ճեղքերով, իրարից հեռու-հեռու: Ախպերս բան էր քցում, ճեղքերով գնում կորչում էր, հետո կրոյոչով կանոն էինք: Ասում եմ, չէ, մի հատ պետական շկաֆ, մի հատ սեղան: Պավլոսը մտավ, զարմանքը չկարողացավ զսպել: Ասում ա «Կներեք Կոնստանտին Եֆրեմիչ, ես իմ հողաթափերը բերել էի, որ ձեր պարսկական խալիները չկեղտոտեն»: Որտե՛ս մտածել ա, Հայհամերգի դիրեկտոր, կարող էր չէ՞: Իսկ պապաս ազնվագույն մարդ, դրա համար բռնվեց: Մենք էտ վախտ հեռուստացույցի հնարավորություն էլ չունեինք: Այ մեր դեմը ապրում էր, դեմը ասելով մեր դիմացի մայթում, Շիրազն էլ էր մեր դիմացի մայթում ապրում, բայց մի հատ Բարոյան կար, որի տղան թավջութակահար... մի խոսքով պապայի հետ կապ ունեին: Նա արդեն ուներ հեռուստացույց: Բայց էն որ դուք տեսած չեք լինի: Էսքան էկրան ա, կյո՛ր ջրով լիքը սենց բան ա, դնում ես, ոնց որ ակվարիումի մեջ նայես, որ մեծացնի, լինգայի պես: Էդ Բարոյանը ասեց «Կոստյա ջան, մենք արդեն բան ենք արել, մի օր աղջիկներիդ ուղարկի, թող գան նայեն»: Այ էդ եմ հիշում: «Օգոնյոկ» էր, ինչ էր, ինչ-որ հաղորդում էր, այ էդ եմ հիշում: Իսկ մեր հեռուստացույցը չեմ հիշում երբ եղավ: Հետո պապան արդեն որ էկավ, արդեն նոր սկսեցին տուն տեղ դնել, աման-չաման առնել, սերվանտ, գարդի-րոք: Ուզում եմ ասեմ նոր էդ տարիքում, 57-58 տարեկան, նոր տուն դրեցին: Տենց բաներ: Մաման միշտ լավատես էր, իրա բոլոր թշնամու երեխեքը անցել են իրա ձեռքի տակով: Մենք էլ ենք իրա ձեռքի տակով անցել, ինձ դասավանդել ա, բայց եթե մեզ երկու կոներ, իրանց 5 կոներ: Որպեսզի ոչ մի խտրություն, ոչ մի անգամ, կօգներ քննության ժամանակ, բայց դասերի ժամանակ շատ խիստ ա: Ուրեմն հարմոնիայի քննության ժամանակ խնդիրներ կա լուծելու, ոնց որ մաթեմատիկական, ու կա նվագ, դա կոչվում ա մոդուլյացիա: Պիտի գնա Սոլ մաժոր: Ես մինչև չորրորդ կուրս երկու ֆակուլտետում եմ սովորել, ջութակահար ու տեսական: Տանը նստած ա քույրս, պարապում ա էդ ամբողջը, մամաս էլ լսում ա, որ պարապում ա: Դպրոցում հենց որ կանչում էր գրատախտակի մոտ կամ ասում էր նստի նվագի, քրոջս ձեռները սկսում էր դողալ: Մեզնից կաշի էր քերթում: Սոլֆեջոն ինձ ինքն էր դասավանդում, հետո արդեն սոլֆեջո էլ չէր տալիս, չնայած փայլուն գիտի, պապայիս տեսությունն ա, էդ հատուկ ձևն ա, որ սոլֆեջո հեշտ ես սովորում: Մի անգամ էլ, փոքր էի, տետրակս մոռացել էի: Ասում եմ տետրակ չունեմ, նայում ա վրես, ասում ա «չհասկացա, քո ծնողները չե՞ն կարողանում քեզ

համար տետրակ գնել»։ Մի հատ շոր ուներ, բայց մեկ ա ուրախանում էր, միշտ պետք ա տեսքը լավ լիներ։ Սովորեցնում էին Պրոկոֆև, Շոստոկովիչ, հետո արդեն Շնիտկե, Չաուշյան, Քյոսայանի Կոնցերտինոն, որը ավելի մանկական շրջանում, դպրոցում, ուզում եմ ասեմ, տենց կոնկրետ հնարավոր չի ասել։ Ես օրինակ Շիմանովսկու կոնցերտով եմ ավարտել։ Լեհ կոմպոզիտոր, ես էդ կոնցերտը, մի մասանի կոնցերտ, դրանով եմ ավարտել։

Արմեն — *Կարո՞ղ եք պատմել Ձեր հանգստի կազմակերպման մասին։ Նվագախմբի մեջ էլ եք եղել, շատ ճանապարհորդել եք։*

Աննա — Էդ հա, իսկ ամառը գնացել եմ մեծ տարիքում խմբով, խումբ ունեինք, ենթադրենք, Պիցունդայում հանգստացանք, շատ լավ մեծ խումբ էր, ընկերուհիներս, տղաներ բան-ման։ Գնում էինք տարբեր տեղեր, ման էինք գալիս։ Ամուսնուս հետ շատ ենք ման եկել՝ Պրիբալտիկա, 10 օրով գնում էինք Մոսկվա, այնտեղ թանգարաններ, բաներ։ Հետո գնում էինք, ենթադրենք, Ռիգա, Յուրմալա հանգստանալու։ Հետո Գուրգուֆ¹⁴⁸ ենք գնացել, «Дом творчества Коровина»¹⁴⁹, ծովափ, էդ էլ հոյակապ տեղ ա։ Մի խոսքով լավ ման եմ եկել։ Ստեղ շատ ենք գնացել ռեստորաններ, շատ սիրում էինք գնալ ժամանակ առ ժամանակ։ Բայց դա սաղ մեր փողերով։ Դե ամուսինս պատվերներ էր ստանում Կուլտուրայի մինիստրությունից, համարյա ամեն տարի ինչ-որ ցուցահանդեսի համար պատվեր էր ունենում։ Օրինակ, էս «Очаг»-ը, որ կա (ցույց է տալիս իր ճաշասենյակի պատից կախված կտավը) սա հիմնական, մեծ կտավի փոքր կոպիան ա, իրա արած, իրա ձեռքն ա։ Ամուսինս շատ երկարատև և մանրակրկիտ էր աշխատում, շատ պահանջկոտ էր, մինչև իրա սրտով չլիներ։ Էտ նկարի տակ երեք հատ պատրաստի նկար կա։ Որ արդեն ասում էի «Տոլիկ, լավ էլի», ասում էր «Չէ, դուրս չի

¹⁴⁸ Գուրգուֆը Ղրիմի հարավային ափին գտնվող քաղաքատա ավան է Յալթա քաղաքի մոտակայքում։

¹⁴⁹ Կորովինի ստեղծագործական տուն։ Նկարիչ Կոնստանտին Ալեքսեյի Կորովինի 1910-1912թթ. Գուրգուֆում կառուցված եռահարկ ամառանոցը, որտեղ Կորովինը նաև նկարում էր։ 1923թ. Կորովինի Ֆրանսիա արտագաղթելուց հետո ամառանոցը տրվել է Գեղարվեստական հիմնադրամին (Худфонд) և կոչվել Կորովինի անվան Ստեղծագործական Տուն։ 14 սենյակ ունեող ամառանոցը ավելացվել է երկու նոր մասնաշենքերով։ Շրջապատող այգին զարդարված է արձաններով։ Խորհրդային շրջանում նկարիչներն այստեղ գալիս էին հանգստանալու և ստեղծագործելու։

գալի»։ Մենք որ ամուսնացանք 10 տարի ես արվեստանոցում էի ապրում, որտեղ հիմա աղջիկս ա ապրում։ Սարգիս Մուրադյանն ա, Լավինիա Բաժբետուկ-Մելիքյանը, Հենրիկ Սիրավյանը, ինքն ա։ 6 հատ արվեստանոց, որից մեկը ինքը պետությունից ստացավ մինչև կյանքի վերջը։ Հետո արդեն, որ պրիվատիզացիա, բան կարելի էր, մենք սեփականաշնորհեցինք։ Հիմա աղջիկս ա էստեղ։ Մեր սեփական արվեստանոցն ա։ Հա, էստեղ 10 տարի ես իրա ամբողջ աշխատանքային պրոցեսներին ներկա եմ եղել։ Քերում էր, վրայից նորից ուրիշ, նորից ուրիշ։ Մինչև գտավ էս «Oyar»-ը, սրա մեծը Պատկերասրահում ա։ Շատ նկարներ ունի, բայց հիմնական նկարները Պատկերասրահի պաղովալներում են չգիտես ինչու։ Չեն հանում։ Հա, ամենակարևորը, իրա հայտնի եռանկարը։ 15 տարի դրա վրա աշխատեց, ավարտեց «Նարեկացի ռեքվիեմ» տրիպտիխը, որ մինչև հիմա մնացել ա արվեստանոցում, մեռանք ասելով, որ թանգարանին նվեր ենք տալիս։ Հոյակապ գործ ա դա։ 1988 թվից մինչև 2003-ը։ Ինչքան աշխատեց էս ցուրտ տարիներին, որ բոլորի արվեստանոցները փակ էին։ Ինքը ասում էր «ո՞նց, ես պետք ա գնամ աշխատեմ»։ Փեշ էինք վառում սոլյարկայի, ձեռները սառում էր, բարձրանում, 4 մետրանոց նկար էր, բարձրանում էր աստիճանների վրա, որ վերևի հատվածները նկարեր, նկարում էր, քերում թափում։ Պատկերասրահին ասեցի նվեր եմ տալի, չէ, ասում ա, տեղ չունենք։ Մենք էս նկարի բացումը արվեստանոցում արեցինք, դիսկն էլ կա։ Փարավոնը¹⁵⁰, մյուսները, նրանց խոսքերը, որ էս գործը պտի ժողովուրդը տեսնի։ Ասի Ֆարիկ ջան, նվեր ենք տալի, եկեք տարեք, ափսոս ա էս նկարը, «Տեղ չկա, էդպիսի բարձրություն չկա» ասում ա։ 4 մետր բարձրությամբ պատալով չկա էլի պատկերասրահում։ Մի խոսքով, հիմա տենց դրած ա էլի, բայց ցավս գալիս ա, որտեղ ընդել ապրում են, ձմեռը վառում են, հետո շոգ ա լինում, ինքն էլ իրա մագոկը¹⁵¹ հաստոտ ա։ Ուզում եմ ասեմ ճաքում ա, փչանում ա։ Երբ մենք իր 90 ամյակը նշեցինք, ինքը չկար, Նկարիչների միությունում ցուցահանդես արեցինք, այ էդ ժամանակ պատկերասրահից իրա նկարների կեսից ավելին հանեցինք։ Հետո, երբ պատկերասրահի կոմպոզիցիան փոխեցին, հանեցին թողեցին միայն «Ha yceбy»-ն¹⁵², որը [19]56 թվին, ասում ա, ես շատ սիրում եմ։ Հա, բայց Պապյանը ուրիշ գործեր ունի։ [19]56 թվից հետո

¹⁵⁰ Պատկերասրահի տնօրենը։

¹⁵¹ Ներկը։

¹⁵² Դեպի կրթություն։

էնքան, ինչքան նայա իրա ոճը փոխել, ինքը ինչքան տարբեր բաներ ունի, պատկերասրահում չկա: Ինձ թվում ա, հիմա էդ էլ են հանել, չգիտեմ, հիմա մնացել ա՞, թե չէ: Էդ կողմից էդ «Ha yчeбy»-էր, էս կողմից «Автопортрет с сыновьями»¹⁵³: Ինքը մեջտեղում նստած, 4 տղաները կողքը կանգնած: Էդ ավտոպորտրետը վաղուց հանեց, թողել էր մենակ էդ «Ha yчeбy»-ն, հիմա չգիտեմ Ծատուրյանը թողել ա՞, չգիտեմ:

Լուսինե — *Իսկ պետությունը ի՞նչ տիպի պատվերներ էր տալիս:*

Աննա — Դե թեմատիկ: Օրինակ, էս որ ասում եմ, «Очар»-ը, էս գյուղական ինչ-որ բան էր: Սկզբում նկարեց ինչ-որ տղա, նստած դեմը մայրը, խորհե-լուց, հետո, հետո հետո, հետո արեց էս՝ էս ես եմ, էս էլ՝ Մարիամա:

Լուսինե — *Իսկ գաղափարախոսական թեմաներով տալի՞ս էին պատվեր-ներ:*

Աննա — Դե ժամանակին արել ա՝ Լենին, Գորկի, արել ա:

Լուսինե — Էդ ո՞ր թվերն ա:

Աննա.Երևի [19]56, [19]57, իմ ներկայությամբ համեմայն դեպս տենց բան չի արել: Հա, Չայկովսկու դպրոցից պատվեր էկավ: Հիմա եթե մտնեք Չայ-կովսկի դպրոց, այ, ոնց որ Կոնսերվատորիայի դահլիճն ա Մոսկվայում, 6 հատ ըտենց բոլորի պորտրետը արեց՝ Բեթհովեն, Ռախմանինով, Կոմի-տաս, Բախ, Շոպեն, հոյակապ պորտրետներ ա, կլոր ռամայով հիմա դահ-լիճում կախած ա: Էս աղջիկս ա: Նա Չայկովսկու դպրոցը ավարտեց որպես ֆելետիստկա, բայց արցունքն աչքերին ասում էր «Ես մեկ ա երաժիշտ չեմ դառնալու»: Ասում էի «դու դպրոցն ավարտի, հետո ինչ ուզում ես դառի»: Դառավ դիզայներ: Պապայի մոտ սովորեց, իսկ էս ֆոտոն իրա առաջին կինն ա, Ամալյա Բայբուրդյան: Մեր հայտնի դաշնակահարներից էր, սո-լիստկա, շատ լավ էր նվագում: Եվ ինչքան, այ քո ասած՝ պրոպագանդիստ-կա: Բոլոր հայ կոմպագիտորների նոր գործերը ինքը սովորում էր, կատա-րում էր: Հիմա Ամալյա Բայբուրդյանը մահացել ա: Տղաների հետ կապը կա: Մեծն ա միայն այստեղ, Արա Պապյանը, անաստեղծիւղոգ ա: Երկրորդը, դաշ-նակահար Վահագն Պապյանը, Իսրայելում ա: Ղազարոս Պապյանը նկարիչ ա, նա Ամերիկա ա: Չորրորդ որդին՝ Հայկ Պապյանը, նա էլ Մարիոնետների

¹⁵³ Ինքնադիմանկար որդիների հետ:

թատրոնի բեմադրիչ ա: Երկար ժամանակ Լենինգրադում էր, հիմա Շուշիում ա, «Նարեկացի կենտրոնի» տնօրենն ա: Մարիամս Արայիկի հետ ունի կապ, որն այստեղ է:

Լուսինե — *Իսկ Սովետական տարիներին նկարներ գնում էին: Ովքե՞ր էին գնում:*

Աննա — Գնում էին, բա ինչ էին անում: Այ հետս էս «Նոկոյորն»ը: Էս որ ցուցահանդեսում տեսա, եկա ասեցի «մամ, ամենալավը Պապյանի նկարն էր»: Ծանոթ չէիք էն ժամանակ: Ուրեմն օրացույցում տպվել էր էս նկարը, տակը գրած՝ Մինաս Ավետիսյան: Ուրեմն հենց կարմիր են տեսնում, ուրեմն Մինաս ա, ու ոչ ոք չէր ստուգել: Զարիկը, որդին, ասում էր «Պապ, գնա ուղղել տուր», ասում էր «Հա լավ, ինչ նշանակություն ունի»: Էդ էր: Չեմ մոռանա, ինքը դեռ կոչում չուներ և պտի ստանաք պրոֆեսուրա, և պտի դնեին իրան բան... մինչև «Ժողովրդական նկարիչ» ի՞նչ ա լինում: Ինքը «Հայաստանի վաստակավոր նկարիչ» էր, ինչ-որ «Արվեստի վաստակավոր գործիչ», Էտ պտի ստանաք: Ուրեմն իմացավ, որ իրա գործերը Մինիստրություն չեն էլ գնացել, չեն էլ ուղարկել: Գրիշա Աղասյանի գործերը ուղարկել էին, իրանք միասին էին, ու իմացավ, որ իրա գործերը չի էլ ուղարկվել: Ուրեմն, էդ օրը վեր կացավ, հագավ, գալստուկ կապեց, որ գնա հասնի Մինիստրություն, թե էն վախտ ուր էին գնում, չեմ էլ իմանում, դե ինքը պարտիական էր: Հագավ, կապեց, դուռը բացեց, մուրերտի վրա միշտ մի հատ նկար կար ինչ-որ սկսած: Հետ-հետ գնաց, ի միջայրոց, ինձ էլ ա սովորեցրել, որ ինչքան հետ ես գնում, էդքան ավելի նկարի ծավալը մեծ ա լինում: Վորչեմ, հետ-հետ գնաց, ինչ-որ բան նայեց, ինչ-որ բան տեսավ, որ պտի փոխի, չի հավանում: Ես էլ կանգնած սպասում եմ, որ հետս դուռը փակեն: Սկսեց սենց գալստուկը հանել, պիջակը հանեց, ասեց «А нужно мне это звание»¹⁵⁴: Հանվեց, վրձինը վերցրեց ու սկսեց աշխատել: Հետո ճիշտ ա BAK¹⁵⁵-ը հաստատեց: Մոսկվայի BAK-ն ա հաստատել: Սաղ եղավ: Հետո հուշատախտակը արեցինք ամուսնուս, Կիևյանի վրա արեցի, Կիևյան 24, կոչվում ա «Նկարիչների շենք»: Նա այդ շենքում բնակարան ուներ, հիմա մեծ տղան ա ապրում: Դա Նկարիչների տուն էր, Սարգիս Բաղդասարյանն ա, Խանջյանն ա և Պապյանը: Էդ հուշատախտակը աղջիկս արեց՝ դիզայնը, տառերը, շատ ճաշակով: Ամբողջ բանը

¹⁵⁴ Բա ինձ պետք ա՞ էդ կոչումը:

¹⁵⁵ BAK-Высшая аттестационная комиссия,- Բարձրագույն որակավորման հանձնաժողով:

ինքը արեց: Աղջկաս ամուսինը Մարատ Խարազյանի թոռն ա, լսե՛լ եք Մարատ Խարազյանի մասին¹⁵⁶: Տենց բաներ: Ուրիշ հարցեր կա՞ն:

Արմեն — *Իհարկե կան:*

Աննա — Հա, բայց էսօր եկեք ընդհատենք, հիմա էլ գոնե երկու ժամ լռեմ, որտեղ մամայիս հետ կրոսվորդ ենք լուծում: Ես չեմ հասցնում հարցը տամ, մամաս արդեն բառը ասում ա: Քույրս երկուշաբթի Ամերիկա գնաց: Քրոջս ամուսինը գիտե՞ք ով ա, Արմեն Հովհաննիսյանն ա: Քրոջս երկու էրեխեքը Ամերիկայում են շատ վաղուց: Քույրս դժբախտաբար ուզեր-չուզեր պտի գնար, իրա պասպորտի ժամկետը վերջանում էր: Ես էլ երեկ աղջկաս մոտ էի ժամը 5-ին, 5 անց կեսից թոռներիս էի պահում, աղջիկս գնացել էր դասի: Էսօր շաբաթ ա, ուրեմն մաման էսօր կգա: Տանը ախպերս ա, իրա սաղ երեխեքն էլ դուրսն են, ախպորս հետ մնացել ա մենակ: Իսկ ախպերս տենց խոսացող չի: Իսկ մենք մամայի հետ շփվում ենք: Քույրս որ ստեղ ա, մի օր իրա տանը, մի օր իմ: Իսկ ցերեկները ինքը իրա 3 սենյականոց բնակարանը մաքրում ա, ամանները լվանում ա, փոքր լվացքը անում ա, ամեն ինչ: Բայց ճաշերը արդեն մենք ենք իրա համար պատրաստում, որտեղ արդեն իրան դժվար ա, 100 տարեկան մարդ ա:

Արմեն — *Միայն մեկ հարց: Սովետական փլուզման շրջանում Հայաստանում սկսված շարժմանը Դուք մասնակցո՞ւմ էիք, դա ձեզ հետաքրքրո՞ւմ էր:*

Աննա — Չէ, չեմ մասնակցել երբեք: Երաժիշտ չգրադվել պոլիտիկա: Ես հո՞ծ բազմություններից միշտ վախեցել եմ: Հարևաններս գալիս ասում էին «ախչի, ինչ տեսակ ես, գնա»: Ասում էի «ինձ հանգիստ թողեք, ես էդ հո՞ծ բազմություններից միշտ հեռու եմ եղել»: Իսկ ընենց ասում եմ, եթե Լորիսը չլիներ... լավ էր, ես Սիմֆոնիկում էի, որտեղ ամուսինս միանգամից զրկվեց ամեն ինչից: Հետո էլ մուտք տարիները: Էդ Լորիսի շնորհիվ էր, որ մենք կարողացանք ստեղ սոլյարկայի փեջ ունենալ: Երեք տարի, 12 հարկ, ամեն օր, 10 լիտր սոլյարկա բարձրացնում էր: Հինգը ռեյսով ես գնում էի 2 վեդրո ջուր էի բարձրացնում, նաստսով բուդկայից վաննան լցնում էի, հետո գնում էի ջութակ էի նվագում: Բայց դիմակայեցինք, ոչինչ: Ամեն ինչ լավ ա:

¹⁵⁶ Խարազյան Մարատ (1931-2006): 1960-ականներին եղել է ՀԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար Յակով Զարուբյանի օգնականը, 1966-ին Ֆրանսիայում ԽՍՀՄ դեսպանության քարտուղար, 1971-1993 թթ. ՀՀ Մշակույթի նախարարի առաջին տեղակալ: Հետո ապրել է Ֆրանսիայում:

ՍԵՂԱ ՄԵՍՐՈՊՅԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երևան

Ընդհանուր ծրագիր՝ 20-րդ դարի Հայաստանի բանավոր պատմությունների հավաքագրում և հանրայնացում

Հարցազրույցի կարգավիճակ՝ բաց

Ջրուցակցի անուն՝ Սեդա Մեսրոպյան (Ս.Մ.)

Ծննդյանթիվ՝ 1952 թ.

Ջրուցավարի անուն՝ Արմեն Գրիգորյան (Ա.Գ.)

Ջրույցի տևողությունը՝ 01 ժ. 7 ր. 59 վրկ.

Հարցազրույցի վայր՝ զրուցակցի տուն

Ջրույցի ամսաթիվ՝ 27 հուլիսի 2019թ.

Ջրույցի լեզուն՝ հայերեն

Վերծանողի անուն՝ Արմեն Գրիգորյան

Վերծանության ամսաթիվ՝ 4-6 օգոստոսի 2019թ.

Ձայնագրության ձևաչափը՝ mp3

Ջրուցակցի կենսագրական տվյալներ

Սեդա Մեսրոպյանը ծնվել է Երևանում, աշխատում է որպես առցանց լրատվական կայքի խմբագիր, թարգմանիչ, սրբագրիչ:

Ս.Մ. — Ծնվել եմ Երևանում, շուտով վաթսույնյոթ տարեկան կդառնամ, ինչը ես բացարձակապես չեմ զգում: Նորմալ մանկություն եմ ունեցել, շատ լավ ընտանիք: Ապրում էինք Բուրժանիա¹⁵⁷ թաղամասում՝ մեր սեփական առանձնատանը: Այն ժամանակ առանձնատանը «սեփական տուն» էին ասում, իսկ պետական առանձնատուն, որքան գիտեմ, չէր լինում: Պետականը բազմաբնակարան շենքերն էին, շենքերում գտնվող բնակարաններին էլ «պետական տուն» էին ասում: Բուրժանիայում պապիկ-տատիկիս տունը մեր հարևանությամբ էր գտնվում: Մենք շատ կապված էինք իրար հետ, անընդհատ գնում էինք իրենց տուն: Շաբաթ-կիրակի օրերը տատիկի-պապիկի տանը հավաքվում էին իր տասներեք թոռները, բոլոր երեխաների զավակները: Չորս զավակ ունեին իրենք, տասներեք թոռ: Բոլորս հավաքվում էինք և շատ ուրախ ժամանակ էինք անցկացնում, շատ լավ հիշողություններ են մնացել:

¹⁵⁷ Բուրժանիան թաղամաս է Էրեբունի վարչական շրջանում:

Դա մայրական կողմի պապս ու տատս էին: Հատկապես շատ կապված էի տատիկիս հետ: Տատիկս իմ մտերիմ ընկերուհին էր երկար ժամանակ, պատանեկության, երիտասարդության տարիներին: Ամենաթանկարժեք գաղտնիքներս ես տատիկիս վստահում էի: Ու մի բան էլ կար: Իրենք հեռախոս ունեին, էն ժամանակ շատ հազվադեպ էր, որ հեռախոս էին ունենում: Իրենք ունեին, մենք չունեինք: Ու ինձ որ զանգում էին, հեռախոսի մոտ էին կանչում, տատիկս գալիս էր, ինձ կամաց կանչում էր, էդպես մենք գաղտնիքներ ունեինք իրար հետ:

Մեր տունը երկհարկանի սեփական տուն էր: Գիտեմ, որ մերոնք առել էին հիստունական թվականներին: Սկզբում պապիկս է առել էդ իրենց տունը, հետո հարևանությամբ առել են մերոնք, մայրս ու հայրս, արդեն ամուսնացած են եղել: Ու հիշում եմ, մայրս պատմում էր, որ պապիկս սարքում էր էդ տունը՝ մեր տունը, իսկ հայրիկս, որ գրքի մարդ էր, գրքից էն կողմ ոչ մի բան չէր տեսնում, գիրքը կարդալով գալիս էր, տան մոտով անցնում-գնում էր, չէր էլ նայում, թե ոնց է սարքվում իր տունը, փաստորեն: Ու էդպես, հորս ինչքան հիշում եմ, ինքը երբեք առանց գրքի տուն չի եկել, միշտ ձեռքին նոր գիրք կար: Հայրիկս գրող էր, մանկագիր Խաչիկ Հրաչյան¹⁵⁸, ոչ շատ հայտնի, բայց մեզ համար շատ թանկագին, շատ սիրելի, շատ բարձր արժանիքների տեր մարդ: Իր մասին իր ընկերներից մեկը, կարծեմ՝ Հրաչյա Հովհաննիսյանը, լավ չեմ հիշում, ասել է. «արտաշատյան ծագումով եվրոպացի»: Իրոք, էդպիսի մարդ էր ինքը, գյուղում ծնված մարդ էր, բայց եվրոպական քաղաքակրթությունը մեջը ուղղակի բուն էր դրած, շատ բարձր մտավոր կարողություններ ուներ և ընթերցասեր, իր գրասենյակի չորս պատերը գրապահարաններ էին, ամբողջովին գրքերով լեփ-լեցուն: Շատ զարմանալի էր, որ ինքը բոլոր գրքերի տեղը գիտեր: Երբ մենք գիրք էինք ման գալիս ժամերով, ինքը գնում էր և անմիջապես գտնում, գիտեր գրքի տեղը: Շատ սիրում էր

¹⁵⁸ **Խաչիկ Հրաչյան** (*Խաչիկ Թադևոսի Մեսրոպյան, 1912–1989*), բանաստեղծ, արձակագիր, թարգմանիչ, ԽՍՀՄ գրողների միության անդամ 1936թ.-ից: Խաչիկ Հրաչյանի մանկական բանաստեղծություններով կրթվում էին խորհրդային դպրոցների երեխաները: «Փնթի Սեթը» բանաստեղծությունը տարրական դասարանների ավարտական միջոցառումների ցանկում էր: Թարգմանել է Պուշկին, Մայակովսկի, Պյոտր Իգնատով, Արկադի Գայդար, Կոնստանտին Սիմոնով, Սամուիլ Մարշակ, Յանկա Կուպալա, Վերա Զվյագինցեվա, Ալեքսանդր Տվարդովսկի, Կոնստանտին Պաուստովսկի, Կարել Զապեկ, Բերտոլդ Բրեխտ, Ֆիդրիխ Դյուրենմատ, Արթուր Կոնան Դոյլ, Մարկ Տվեն, Վիլյամ Սարոյան, Ջեյ Լոնդոն ևլն:

պոեզիա: Շատ ոռոս դասականների է թարգմանել, հատկապես՝ Մայակովսկի: Լավ վեպեր ունի: Իր վեպերից, վիպակներից իմ ամենասիրելի վիպակներից է «Ռոմանտիկները»¹⁵⁹, որ իր պատանեկության, իր երիտասարդության տարիներին է նվիրված: Սովորել է Գեղարվեստի ուսումնարանում, և էդ տարիների մասին է պատմում, նաև դաժան ստալինյան բռնապետության տարիներին՝ 37-ական թվականներին է վերաբերում, երբ հալածանքներ էին սկսվել մտավորականների նկատմամբ: Շատ հետաքրքիր վիպակ է, իմ ամենասիրելիներից: Սիրում եմ նաև հայրիկիս հայտնի «Ուրցի Մարան» վեպը: Ինչ հիշում եմ հայրիկիս, իր ամենասիրելի արտահայտություններից էր «Միստեմն է մեղավոր»: Ինքը շատ սիրում էր էն ժամանակ «ՎՐԵՄՅԱ»¹⁶⁰ նայել, մենք էլ չէինք հետաքրքրվում՝ բնականաբար: Նայում էր ու անընդհատ ասում էր. «Միստեմն է մեղավոր»: Հետո, երբ հասունացանք, ես հասունացա, հասկացա, թե ինքը ինչ նկատի ուներ: Իսկապես՝ սիստեմը մեղավոր էր, և շատ ուրախալի ու զարմանալի էր, որ էդ սիստեմը ի վերջո տապալվեց:

Ա.Գ. — *Սովետական Միությունը:*

Ս.Մ. — Այո: Մեր տունը երկհարկանի շատ հին կառույց էր՝ ըստ երևույթին: Մերոնք ինչ-որ փոփոխություններ արել էին, բայց հին կառույց էր: Ինձ թվում է՝ աղյուսից էր: Հետո, մի քանի տարի առաջ եղբայրս էդ տունը վաճառեց, որովհետև խարխուլ էր, պետք էր հիմնովին նորոգել, իսկ էդ հնարավորությունը չկար: Մեր տանը մեծ քույրս ուներ առանձին սենյակ, բայց ես ու եղբայրս չունեինք: Ընդհանուր ննջասենյակում քնում էինք ես ու քույրս, եղբայրս՝ առանձին, մաման ու պապան՝ առանձին, բայց ոչ էդպես հատուկ դրա համար նախատեսած սենյակներ էին ննջասենյակները: Փոքրիկ սենյակներ էին:

Մայրիկս ամբողջ կյանքում եղել է հայոց լեզվի և գրականության ուսուցչուհի մեր տնից ոչ շատ հեռու գտնվող դպրոցում, կայարանի համար վեց դպրոցում: Մենք էն ժամանակ Բուրժանիայում ապրող աղջիկներով զբոսանքի այլ տեղ չունեինք, քան էդ գլխավոր, այսպես ասած, պողոտայով իջնել մինչև կայարան՝ իրար թևացուկ արած, ու ետ գալ: Ու իմ մեջ տպավորվել է, որ հատկապես էն ժամանակ տղաները, որ աղջիկների ետևից ռեպլիկներ էին

¹⁵⁹ Խաչիկ Հրաչյանի վիպակը, որը լույս է տեսել 1963 թ.:

¹⁶⁰ 1968թ. Խորհրդային Միության շրջանում հեռարձակվող հեռուստատեսային տեղեկատվական հաղորդում:

թողնում, հաճախ եմ լսել, որ ասել են՝ «Խերանյանի աղջիկն ա, գործ չունե՛ք»: Ու դա ինձ համար շատ հպարտանալու առիթ էր (ծիծաղում է), որ, այսինքն, մամայիս խաթեր համար մեզ ոչինչ չէին ասում:

Դասավանդել է մինչև իր առաջին թոռնիկի ծնունդը, այսինքն՝ թոշակի տարիքի էր արդեն հասել: Երբ իր առաջին թոռնիկը ծնվեց՝ Սիրանուշը, էդ ժամանակ ինքը արդեն թոշակի անցավ ու զբաղվեց թոռնիկով: Շատ սիրում էր թոռնիկներին զրոսանքի տանել, սկզբում՝ Սիրանուշին, հետո՝ Տաթևին: Հետո շատ սիրում էր կերակրել եղբորս աղջիկներին՝ Հասմիկին ու Մարանին: Շատ սիրում էր լավ կերցնել: Էրեվսեքը հիշում են, որ տատիկը մի օր հավ էր խաշել, որ ճաշ էփեր: Հետո նստեց ու հերթով դուռումներ էր անում, մինչև էդ ամբողջ խաշած հավը կերցրեց բոլորին, ու մնացինք առանց ճաշի (ծիծաղում է):

Մենք երեքս էլ՝ ավագ քույրս, ես և կրտսեր եղբայրս, սովորել ենք Կոիլովի անվան համար 17 դպրոցում, որ գտնվում էր... ի՞նչ էր էդ այգու անունը... Թոխմախի այգու անունը, Թոխմախի այգու հարևանությամբ, ու էդտեղ տրամվայի վերջին կանգառն էր: Էն ժամանակ տրամվայ կար Երևանում, բարեբախտաբար: Մենք սիրում էինք դասամիջոցներին դուրս գալ, ու երբ որ տրամվայը գալիս էր վերջին կանգառ, բոլորով լցվում էինք վագոնը, տրամվայը գնում էր, շրջադարձ էր կատարում այգու մոտով ու պիտի վերադառնար, էդտեղ իջնում էինք ու նորից վագեով գալիս էինք դպրոց: Երբեմն նաև փախչում էինք դասերից ու գնում էինք Թոխմախ գյուղ, հիշում եմ, տղաները նույնիսկ նավակով մեզ զրոսանքի են տարել լճի վրա՝ Թոխմախ գյուղի: Լավ դասարան ենք ունեցել, վատ դասընկերներ եմ ունեցել, վատ, բայց նշանավոր (ծիծաղում է): Դրանցից մեկը Սեդրակյան Մհերն էր, հայտնի Թոխմախի Մհերը¹⁶¹, որը մնաց, էկավ մեր դասարան¹⁶² յոթերորդ

¹⁶¹ Մհեր Սեդրակյան, 1995-1999 թթ.՝ ՀՀ ԱԺ պատգամավոր է ընտրվել թիվ 15 ընտրատարածքից: 1999 թ. ընտրվել, 2002 և 2005 թթ. վերընտրվել է Երեւանի Էրեբունի համայնքի ղեկավար: 2012 թ. ԱԺ պատգամավոր է ընտրվել թիվ 13 ընտրատարածքից: Հայտնի է «Թոխմախի Մհեր» մականունով: Մհեր Սեդրակյանի մասին պատմողի «վատ, բայց նշանավոր դասընկեր» բնութագիրը ակնարկում է Մհեր Սեդրակյանի՝ «թոխմախի Մհերի» մասին հանրային ընկալումը՝ ընթացիկ իշխանությունների օգտին ընտրակեղծարար, մաֆիոզ, տգետ, բռի:

¹⁶² «Մնաց, էկավ մեր դասարան», – նշանակում է վատ սովորելու պատճառով չհաղթահարեց դպրոցի տվյալ դասարանի անհրաժեշտ գիտելիքները, չփոխադրվեց հաջորդ դասարան, ուսումը շարունակելու համար հաջորդ տարին մնաց նույն դասարանում:

դասարանում, հետո էլ էլի մնաց երևի ու մեզ հետ չավարտեց: Հետո, երբ որ եղբորս աղջիկը՝ Հասմիկը ավարտում էր էդ նույն դպրոցը, ես գնացի իր վերջին զանգի օրը, և էստեղ ամբողջ դպրոցը մեծ հանդիսավորությամբ ընդունում էր թաղապետ Միեր Սեդրակյանին, որը, չգիտեմ, ի վերջո, էդ դպրոցը ավարտել էր, թե չէ, բայց ընդունում էին որպես իրենց պատվավոր շրջանավարտ:

Ա.Գ. — *Դպրոցից հեյրո որբե՞ղ եք շարունակել ուսումը:*

Ս. Մ. — Դպրոցից հետո ուսումը շարունակել եմ համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետում: Ընդունվել եմ երկրորդ տարին, առաջին տարին միավորներս չհերիքեցին, դուրս մնացի, մի միավոր պակաս էր, երկրորդ տարին ընդունվեցի շատ բարձր միավորներով: Նորմալ սովորեցի, էդպես առանձնապես արկածներ չեն եղել, այսինքն՝ եղել են մանր-մունր, բայց ոչ էդպես ուշագրավ արկածներ: Նորմալ ավարտեցի ու աշխատանքի անցա ակադեմիայի Գրականության ինստիտուտում: Աշխատանքի անցա մորաքրոջս օգնությամբ, որովհետև էդ տարիներին ավարտելուց հետո ուղարկում էին անպայման գյուղում մի երկու տարի, կարծեմ, դասավանդելու: Ու որպեսզի չգնանք գյուղ, պետք էր անպայման ինչ-որ ուրիշ աշխատանքի տեղեկանք ներկայացնել, որ ուրիշ տեղ ես աշխատում: Եվ մորաքույրս, որ էդ ժամանակ Գրականության ինստիտուտում հաշվապահ էր աշխատում, դիմել էր տնօրենին՝ Նալբանդյան Վաչեին¹⁶³, որ ժամանակին ինձ համալսարանում գրականություն էր դասավանդել, ու խնդրել էր, որ մի ձևական տեղեկանք տա, թե իբր մասնագետի կարիք ունեն, և ինձ կընդունեն աշխատանքի: Տվել էր Նալբանդյանը էդ տեղեկանքը, դե իր աշխատակիցը խնդրել էր, ինքն էլ տվել էր: Հետո էդպես ես ազատվեցի, այսինքն՝ ազատ դիպում ստացա, բայց, փաստորեն, աշխատանք չունեի: Ու հետո մորաքույրս դիմել էր խորամանկության, այսինքն՝ շանտաժի: Մտել էր Նալբանդյանի մոտ ու ասել էր՝ «ընկեր Նալբանդյան, ինքը գնում էր գյուղ աշխատելու, դուք բան ներկայացրիք, որ պահանջ ունեք մասնագետի, հիմի էդ աղջիկը մնացել ա առանց գործի»: Նալբանդյանը ասել էր. «Շուշանիկ, վանեցիներից (ծիծաղելով է պատմում) էսպիսի բան չէի սպասում, շանտաժ: Ասա՛ թող գա ու

¹⁶³ Վաչե (Վաչիկ) Սմբատի Նալբանդյան (փետրվարի 25, 1919, Նոր Բայազետ (այժմ՝ Գավառ) - փետրվարի 28, 1998, Երևան), հայ խորհրդային գրականագետ: 1965-1977 թվականներին եղել է ՀԽՍՀ ԳԱ Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի տնօրեն:

թող գնահատականների թերթիկը բերի»։ Մի խոսքով, գնահատականների թերթիկով գնացի, ինձ ընդունեցին աշխատանքի Հին գրականության բաժնում, Հայ հին գրականության բաժնում, որտեղ լավ գրաբարի իմացություն էր պետք, ես էլ գրաբարից, ճիշտն ասած, ուժեղ էի։ Էդպես Գրականության ինստիտուտում քսան տարի աշխատեցի։ Ուղիղ քսան տարի, մինչև 1995 թվականը։ 95 թվականին արդեն Սովետը փլուզվել էր, երկրաշարժ էր եղել Հայաստանում, պատերազմ էր եղել, ծանր տարիներ էին եղել-անցել, ու էդ աշխատանքը ինձ համար դարձել էր մի տեսակ ծանր բեռ։ Որովհետև, անկեղծ որ ասեմ, ինստիտուտում ոչ մեկն էլ ոչինչ չէր անում, բոլորը պարապ էին, բայց աշխատավարձ, եթե դա կարելի էր աշխատավարձ համարել, ստանում էին։ Այնուամենայնիվ, ինչքան էլ որ կար էդ փոքր գումարը, ես համարում էի, որ դա մենք չենք վաստակել։ Կոնկրետ՝ ես չեմ վաստակել էդ գումարը։ Ու դրա համար, նույնիսկ առանց ուրիշ աշխատանք գտնելու, որոշեցի դուրս գալ, որովհետև անընդհատ ինձ վատ էի զգում, որ ոչինչ չանելով՝ ես էդտեղից փող եմ ստանում, փաստորեն։ Ու որ մտա տնօրենի մոտ, էս ժամանակ Ջրբաշյան Էդուարդն¹⁶⁴ էր արդեն տնօրենը, մտա ու ասեցի՝ ուզում եմ դուրս գալ աշխատանքից, ասեց. «Շատ եմ ցավում, մենք էսպես կադրերին աճեցնում ենք ու հետո թողնում ենք, որ հեռանան, բայց չեմ կարող ձեզ մեղադրել, որովհետև հասկանում եմ, որ սա աշխատանք չի, փաստորեն»։ Էդպես աշխատանքից ազատվեցի, ու հետո արդեն սկսվեցին դեգերումները։ Տարբեր թերթերում, «Արար», Էդպիսի թերթ կար, ամենաառաջինը էստեղ եմ աշխատել, մշակութային թերթ էր։ Իմ ծանոթներից մեկը ինձ կանչեց Էդտեղ աշխատանքի՝ որպես խմբագիր։ Շատ կարճ կյանք ունեցավ, ու առանձնապես չեմ հիշում՝ ինչ ենք արել։ Գիտեմ, որ մի քանի համար լույս տեսավ էդ թերթից։ Հետո «02» ոստիկանության թերթ ընդունվեցի աշխատանքի, երեք տարի էստեղ աշխատեցի։ Հետո շատ կարճ շրջան աշխատել եմ ռադիոյի լուրերի բաժնում։ Հետո որտե՞ղ։ «Հայաստանի Հանրապետություն» թերթում, դրանից հետո մինչև հիմա աշխատում եմ Իլուր (www.ilur.am) կայքում՝ որպես սրբագրիչ և նյութերի խմբագիր, ու նաև թարգմանություններ, լուրերի թարգմանություններ ուսերենից հայերեն։

¹⁶⁴ Էդվարդ Մկրտչի Ջրբաշյան (սեպտեմբերի 24, 1923, Երևան - օգոստոսի 10, 1999, Երևան), հայ գրականագետ։ 1966-1970 թվականներին աշխատել է ՀԽՍՀ ԳԱ Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտում որպես գրականության տեսության բաժնի վարիչ։ 1977 թվականից մինչև մահը եղել է գրականության ինստիտուտի տնօրեն։

Ա.Գ. — *Պատմեցիք ձեր էդ պատմությունը, որ վանեցիներից տենց բան չեր սպասում, ձեր արմարների մասին կպատմե՞ք, թե՛ հորական, թե՛ մորական, որտեղի՞ց են գալիս:*

Ս.Մ. — Հորական նախնիներիս էդքան լավ չեմ ճանաչել, որովհետև պապիս չեմ տեսել, տատիկին շատ կարճ ժամանակ եմ տեսել, այսինքն փոքր էի, երբ մահացավ: Մարիամ էր անունը, գյուղում էին ապրում: Իսկ մայրական կողմի տատիկիս, պապիկիս հետ, ասեցի, որ շատ մտերիմ ենք եղել, մինչև իրենց մահը: Պապիկս՝ Մկրտիչ Խերանյանը, Վանից էր, տատիկս նույնպես Վանից էր և նույնպես Խերանյան էր: Երկուսն էլ Վանի Խերանենց, Խերանների փողոցից էին և նույն ազգանունն էին կրում: Հանդիպել էին էստեղ գաղթից հետո, Հայաստանում, ու ամուսնացել էին: Պապիկս էլի գրականության երախտավոր է, Նարեկացու Մատյանի՝ գրաբարից աշխարհաբարի թարգմանության ասեմ, թե փոխադրության առաջին հեղինակներից մեկն է, ու, ինչպես Գրականության ինստիտուտի իմ գործընկերները՝ նարեկացիագետները, բազմիցս նշել են, լավագույն թարգմանությունն է Նարեկացու, այսինքն՝ բնագրին ամենահարազատ փոխադրությունն է¹⁶⁵: Իմ գրաբարի դասախոս Վազգեն Գևորգյանը նույնպես թարգմանել է, և էլի ուրիշներն էլ թարգմանել են Նարեկացին, բայց դրանք ավելի գեղարվեստական թարգմանություններ են, իսկ պապիկինս բնագրին շատ հարազատ թարգմանություն է: Ես դրանով հպարտանում եմ, իհարկե: Էլի մի քանի վեպերի հեղինակ է պապիկս, իրեն ինչքան հիշում եմ՝ գրասեղանի մոտ ծխախոտը ձեռքին կրած էր: Ինքը նաև չտեսնված գեղեցիկ ձեռագիր ուներ, չտեսնված: Սովորել էր Վարազավանքում¹⁶⁶: Էդպես գեղագրում էր իր ստեղծագործությունները և հետո էլ գրքեր էր կազմում էդպես գեղագիր: Էդ գրքերից

¹⁶⁵ Մկրտիչ Եղիշեի Խերանյան (1899-1970), բանաստեղծ, արձակագիր, թարգմանիչ, ԽՍՀՄ Գրողների միության անդամ: 1936թ. Գրողների միության քարտուղար Վահրամ Ալազանի կինը՝ Մարո Ալազանը, Մկրտիչ Խերանյանի մասին հետագայում գրում է՝ վերին աստիճանի համեստ, սուսիկ-փուսիկ, որի անդրանիկ գիրքը հայտնի պատճառներով **մնաց Ալազանի սեղանի վրա և չլսմբագրվեց**: Եթադրելի է, որ խոսքը Նարեկացու գրաբարից փոխադրության մասին է, իսկ «հայտնի պատճառովը» Վահրամ Ալազանի 1936թ. Օգոստոսի ձերբակալությունն էր ՆԳԺԿ կողմից:

¹⁶⁶ Վարազավանք, հայկական վանքային համալիր պատմական Վասպուրական նահանգում: Կառուցվել է 7-րդ դարում: Գտնվում է Վան քաղաքի հարավարևելյան, Վարազա լեռան արևմտյան լանջին: Վանի արքեպիսկոպոսի նստավայրն էր: Ոչնչացվել է Մեծ Եղեռնի ժամանակ:

մեկը ես, ճիշտն ասած, թոցրել եմ մերոնց մոտից ու պահում եմ ինձ մոտ, և դա Նարեկացին է, իհարկե:

Ա.Գ.— Այսինքն, Վանից եկած ինչ-որ ավանդույթներ է՞լ ունեք, որ պահպանվել են ձեր ընտանիքում, ծեսեր, ճաշեր/ճաշարեսակներ:

Ս.Մ.— Անշուշտ: Վանեցիների մասին ասում են, որ նրանք ժլատ են, բայց տատիկիս ու պապիկիս օջախը, ճիշտն ասած, նման էր Թումանյանի Վերնատանը: Որովհետև իրենք շատ համեստ էին ապրում, բայց իրենց օջախում մշտապես հավաքվում էին մտավորականներ, գրողներ, ու մենք միշտ ներկա էինք լինում էդ հավաքներին, բանավեճերին: Կարդում էին իրենց նոր գրած ստեղծագործությունները, քննարկում էին, շատ հետաքրքիր մթնոլորտ էր: Պապիկիս ասում էին Միրզա, որովհետև ինքը մշակել էր նաև «Մոկաց Միրզա» վիպերգը¹⁶⁷, և իրեն էդպես մեծարում էին էդ անունով, Միրզա էին ասում: Տատիկս կրթություն չէր ստացել, բայց նույնպես շատ գրագետ կին էր, գրքին կապված մարդ էր, դպրոցում գրադարանավար էր աշխատել: Տատիկիս էլ ասում էին «աշխարհի մայրիկ»: Շատ հյուրասեր ընտանիք է եղել, ու դա անցել էր նաև մամայիս: Մենք թթի ծառ ունեինք, ինքը միշտ կազմակերպում էր, իբր, թուֆ թափ տալու հրավերք, բայց էնպիսի սեղան էր գցում, որ հետո հյուրերը մոռանում էին, որ եկել էին թուֆ ուտելու: Ճաշատեսակներից տատիկիս սարքած՝ «կաբոտկա», էդպիսի անունով, չգիտեմ՝ ինչերենից է գալիս, բայց էդպիսի ճաշատեսակ կար, որ կարվում էր տոպրակի նման, մսի բոշերը տոպրակի նման կարվում էին, մեջը բրինձ, միս, սոխ էր լցվում, շատ համեղ կերակուր է, շատ: Տատիկս նաև ժամիկ էր սարքում, պանիր: Նույնիսկ հիշում եմ, որ լցնում էր կավե ամանի մեջ ու հորում էր գետնի տակ, էդպես մնում էր, հետո հանում էր, ու չտեսնված համով էր: Առհասարակ տատիկիս նկուղում կախանները չտեսնված հոտ էին արձակում՝ տանձ, խնձոր... մրգերը կախում էին: Շատ հաճելի տեսարան էր: էդ նկուղ մենք, իհարկե, մուտք չունեինք, էդտեղ լավ համով բաներն էին պահում: Հիշում եմ, որ մի անգամ ավագ քույրս՝ Անահիտը, որ էդպես փնտրելու-գտնելու հատկություն ուներ, տատիկի ամբողջ տունը տակնուվրա էր արել, որ համով բան գտնի, ու չէր գտել: Հետո հանկարծ գլխի էր ընկել, որ կարող է մտնել նկուղ, ու գնացել էր, որ նկուղի դուռը բացի, տատիկս արդեն հուսահատ ասել էր՝ «Անահիտ, էդտեղ մոկ կա»: Այսինքն՝ ուզում էր նրան հետ պահեր էդտեղ

¹⁶⁷ Խերանյան Մ. Մոկաց Միրզա (պոեմ), Երևան, Պետհրատ, 1939, 96 էջ:

ներխուժելուց, բայց դա, իհարկե, Անահիտին հետ չպահեց: Ինքը ներխուժեց էնտեղ ու գտավ համով ուտելիքները: Էդպես շատ ջերմ հիշողություններ են պահպանվել տատիկիս մասին: Ասենք՝ ես իր պատուհանները մաքրողն էի մշտապես, ու ինքը խորամանկության էր դիմում. գնում էի մոտը, ասում էր. «Էսա պատուհաններից իսկի արև չի ընգնի ներս», ես էլ ասում էի. «Տատ, ուղղակի ասա՝ արի պատուհանները մաքրի»: Ինքը խորամանկ քթի տակ սկսում էր ծիծաղել (ծիծաղում է), ու ես անցնում էի գործի, պլպլացնում էի պատուհանները: Իր մոտ էի հաճախ քնում: Տատիկս ու պապիկս պահել են նաև մորաքրոջս ավագ որդուն՝ Վարուժանին, իրենց հետ էր ապրում: Հայրը մահացել էր, հետո մորաքույրս երկրորդ անգամ ամուսնացել էր, Էդպես տղային պահում էին տատիկս ու պապիկս: Մենք միասին տատիկի մոտ էինք մնում, ու շատ ուրախ էր անցնում, շատ: Վարուժանն էլ շատ գրասեր մարդ էր, շատ կարդացած: Էն ժամանակ երիտասարդ գրողները հավաքվում էին, խոսում էին, ժամանակակից եվրոպական գրականության մեզ անհայտ անուններ էին տալիս, Ափդայք¹⁶⁸, չգիտեմ ինչ անուններ, ու Վարուժանը էդ բոլորը գիտեր, ինքն էլ էր մասնակցում էդ խոսակցությանը: Ինձնից երևի մի հինգ տարի է մեծ Վարուժանը, ու ինձ միշտ հիացնում էր: Ես որ քնությունների էի պարապում տատիկի տանը, Վարուժանը գնում էր աշխատանքի, տատիկս ծաղիկներ էր պահում իր պատուհանագոգերին, թաղարներ կային ծաղիկների: Հետո որ վեր էի կենում, տեսնում էի՝ ամեն թաղարի ծաղիկ վրա ինձ ուղղված մի նամակ կա մտցրած, խցկած: Ասենք, գրում էր՝ «Ինչքան ուզում ես կարդա, գնալու ես կտրվես» (ծիծաղում է): Էսպես: Ու շատ հետաքրքիր էր, վազում էի, հերթով էդ նամակները գտնում ու կարդում էի: Ու պահում էի էդ նամակները: Հետո իրար նամակներ էինք գրում Էդպես, կատակով, իրար ձեռն առնելով: Շատ հետաքրքիր մանկություն էր, մի խոսքով: Շատ լավ էր անցնում ժամանակը:

¹⁶⁸ Ջոն Ափդայք (1932-2009), ամերիկյան գրող, բանաստեղծ, գրաքննադատ: 1960-ականներից ԱՄՆ ամենահայտնի գրողներից էր, ամեն տարի նոր գիրք էր հրատարակում: *The New Yorker* ամսագրում հրատարակում էր իր պատմվածքները, իսկ *The New York Review of Books*-ում՝ գրական և գեղարվեստական գրախոսությունները: Գրում էր ԱՄՆ փոքր քաղաքների բողոքական միջավայրի մարդկային, ընտանեկան ու հասարակական հարաբերությունների, կենցաղի մասին: Համարվում էր, որ նրա անգլերեն գրական լեզուն հատուկ ոճ և հարուստ բառամթերք ունի:

Ա.Գ. — *Իսկ ձեր մանկության ժամանակից ի՞նչ տոներ կհիշեք, դե, ասենք, պետական ինչ-որ տոներ կային, ձեր ընտանիքում ինչ-որ բան նշվում էր, թե՞ չէ, կամ կրոնական տոները նշվում էին:*

Ս.Մ. — Կրոնական տոն էն ժամանակ երևի չէր նշվում: Դե մայիսի մեկը նշվում էր, ու նույնիսկ լուսանկարներ ունենք՝ նոր ժապավեններով, նոր գուլպաներով, բոկոտիկները հագած, նոր զգեստներով, որ մամաս առնում էր կտոր ու կարել էր տալիս իմ ու Անահիտի՝ մեծ քրոջս համար: Էդպես հագնում էինք սիրուն, կանգնում-նկարվում էինք: Հիշում եմ, որ գնում էինք, էդ Թոխմախի այգու անունը ի՞նչ էր, Կոմ..., չէ, ի՞նչ էր: Հիմա Վարդավառի այգի է կոչվում¹⁶⁹: Մի խոսքով, գնում էինք էդ այգի զբոսանքի, կարուսել-մարուսել: Դպրոցական տարիքում հիշում եմ, որ մեզ, էդպես ասած, քշել են շքերթի՝ պարտադիր, գնացել ենք: Բայց առանձնապես էստուգիազմ չի եղել էդ տոների նկատմամբ մեր ընտանիքում: Դե, ինչպես ասեցի, պապաս միշտ ասում էր, թե սիստեմն է մեղավոր, այնպես որ ինքը էդ սիստեմի հակառակորդներից էր, հնարավորինս հեռու էր մնում էդ բաներից: Սիրել ենք Նոր տարին: Սովորաբար տոնածառը երկրորդ հարկում էինք դնում: Երկրորդ հարկը, որ հիմնականում ննջասենյակ էր ու հայրիկիս աշխատասենյակն էր էստեղ, չէր ջեռուցվում, այսինքն՝ վառարան էր դրվում միայն առաջին հարկում, երկրորդ հարկում ցուրտ էր, բայց մեծ էր էստեղ սենյակը, ու դնում էինք միշտ բնական տոնածառ, շատ անուշ հոտով: Դողդղալով բարձրանում էինք վերև ու այնտեղ խաղում էինք տոնածառի շուրջը: Հետո մանկության տարիներին

¹⁶⁹ Երևանի հարավ-արևելքում՝ Էրեբունի համայնքում, ուրարտական Էրեբունի կոչվող ամրոցի հարևանությամբ գտնվող այգի, որի տարածքում գտնվող *Արգիշտիի ծով, Թոխմախ գյուղ, Կոմերիտիության լիճ* անուններով կոչված լճակը և այգին 2000 թ. վերանվանվել են *Վարդավառի լիճ* և *Վարդավառի այգի*: Լիճն իրականում արհեստական ջրամբար է, կառուցվել է մ.թ.ա. 8-րդ դարում Արգիշտի Ա-ի կողմից՝ Էրեբունի բերդաքաղաքը Հրազդան գետով հոսող ջրով ապահովելու համար: 16-րդ դարում, երբ Երևանը պարսկական տիրապետության տակ էր, Երևանի «Թոքմաք» կամ «Թոխմախ» անունով հայտնի Մամմադ խանը վերանորոգել և վերագործարկել է լիճը: Ըստ ավանդության, այդ լիճը նետվելով ինքնասպան եղել Մամմադ խանը՝ լսելով իր նշանած, գեղեցկուհի Աբու-Հայաթի ինքնասպանության մասին: Դրանից հետո լիճը հայտնի է դարձել «Թոխմախ գյուղ» անունով: Խորհրդային տարիներին վերանվանվել է «Կոմերիտիության լիճ»: Կոմերիտիության լիճը վերանորոգվել է 1975-85 թթ., և շուրջը զբոսայգի է կառուցվել: Այգին 2010 թ. Բարեկարգվել է 2008-2011 թ. ֆրանսիական Լիոն քաղաքի և Երևանի քաղաքապետարանների համագործակցության շրջանակներում և կրկին վերանվանվել՝ կոչվելով Լիոնի այգի՝ ի պատիվ Երևան և Լիոն քաղաքների բարեկամության:

հիշում եմ նաև, այ էդ որ կրոնական տոն ասեցիր, նշում էինք, վա՛յ, ինչ էր, Ջանգյուլում: Երեխեքով հավաքվում էինք, աղջիկներից մեկը հարսն էր դառնում, գնում էինք, դռները ծեծում էինք հերթով, սեփական տներ էին մեր փողոցում, ու երգում էինք: Էդ տանտերերը ինչ-որ մի քաղցրավենիք, ուտելիք, ինչ-որ մի բան էին տալիս: Էդպես հավաքում էինք հերթով, հետո գալիս էինք սովորաբար մեր տուն, ու էստեղ սեղան էինք գցում, ու բոլոր երեխաներով օգտվում էինք էդ սեղանից: Ու հիշում եմ, որ ինձ էլ մի անգամ ընտրել են հարս, ու ես շատ հպարտ էի, որ ես եմ հարսը էդ անգամ: Ու հիշում եմ նաև, մեր էդ տան բակում ներքին բակ կար, էդ բակում կար մեծ ծիրանի ծառ, որը էդքան երևի ծիրան չէր տալիս, ինչքան սիրուն դեղնում էր աշնանը: Ու սեպտեմբերին, երբ դեռ տաք էր, բայց տերևները դեղին էին ու թափվել էին, մենք մեր բակում թաղում էինք կազմակերպում տերևների տակ: Անուշ հոտով: Էնքան հավես էր թաղվելը (ժպտում է) էդ տերևների մեջ:

Անահիտը, իհարկե, առաջնորդն էր էդ ժամանակ, ինքն էր ամեն ինչը առաջնորդում ու մեկ էլ Վարուժանը: Հիշում եմ նաև, որ մյուս փողոցի հետ քարերով պատերազմների էինք մասնակցել, կռիվ-կռիվ, ու Վարուժանի գլուխը կոտրվել էր քարից: Էդպիսի այլանդակություններ էլ էինք անում:

Համարյա տան նման մտերիմ էինք հարևանների հետ, մանավանդ էստեղ ոչ միայն հարևան էին, այլև հեռու բարեկամներ էին գալիս: Ասենք՝ մեր դիմացի հարևանները, Անթառամ և Գուրգեն ամուսինները, որ ունեին մեր հասակակից երեք տղա: Մենք նաև հեռու, տատիկիս կողմից ինչ-որ բարեկամներ էինք գալիս, չգիտեմ ինչ բարեկամ, բայց հարևանություն անում էինք: Էլ չեմ ասում, որ դասարանցիներ կային մոտիկ հարևաններից, իրար տուն գնալ-գալ միշտ կար: Շփումներ շատ կային:

Ա.Գ. — *Խոսում էիք սիսրեմի մասին և, ընդհանուր առմամբ, ձեր ընտանիքը, փաստորեն, ոչ դրական է վերաբերվել սովետական իշխանությանը: Դա ձեզ է՞լ է փոխանցվել:*

Ս.Մ. — Ինձ թվում է, ամեն դեպքում ընտանեկան մթնոլորտը նշանակություն ունի անհատի ձևավորման հարցում: Ճիշտ է, ես ավելի հակված եմ կարծել, որ ամեն մարդ ծնվելուց ամեն ինչ հետը բերում է ավելի շատ, քան ինչ-որ կողքից ազդեցությունների տակ է ձևավորվում, բայց, այնուամենայնիվ, էդ ազդեցությունները լինում են: Պարզ է, որ մենք բացասական վերաբերմունք ունեինք Սովետի նկատմամբ: Պապիկս նաև ստալինյան հալածանքների

գոհ է եղել: Զարմանալիորեն՝ դրա մասին՝ էդ թվականի աքսորների, ձերբակալությունների մասին քիչ է խոսվում: 1937-ի մասին խոսվում է, 1949-ի մասին խոսվում է, բայց պապիկիս ձերբակալել են 1941 թվականին, պատերազմի սկզբին՝ Երկրորդ համաշխարհայինի, ու աքսորել են մինչև պատերազմի ավարտը: Պատերազմի ավարտից հետո ազատվել էր: Բայց Էդպես էլ անհայտ մնաց, թե ինչ հիմքով են, ինչի համար են աքսորել իրեն: Միակ հավանական, այսինքն՝ էն ժամանակվա համար հավանական վարկածը էն էր, որ ինքը հոգևորականի գիրք էր թարգմանել՝ Նարեկացու: Թե չէ ուրիշ... ինքը, ասում եմ, գրասեղանից բացի ոչնչով՝ ոչ քաղաքականությամբ էր հետաքրքրվում կամ զբաղվում, ոչ մի էդպիսի ակտիվություն ուներ: Ինքը գրական, գրողի կյանքով ապրող մարդ էր: Էդպես աքսորել են Ղազախստան, շատ դաժան պայմաններում ինքն ապրել էր, և ապրել էր տատիկս՝ պահելով իր չորս երեխաներին ու նաև սկեսրոջը՝ պապիկիս հորը, որը մահացել էր իր աքսորի ընթացքում, այսինքն՝ պապիկս չէր տեսել իր հորը մահվան ժամանակ: Հետո վերադարձել է 45 թվականին, ու երբ գնացել է ներքին գործերի նախարարություն, որ ստորագրի ինչ-որ թղթեր, էստեղ հարցրել է՝ «Գոնե հիմա ասեք, թե ինչի համար եք ինձ աքսորել», ու ասել են՝ «ընկեր Խերանյան, որ հետ եք եկել, սուսուփուս գնացեք տուն, մի հետաքրքրվեք»: Էդպես էլ չի իմացել: Հետո, երբ ես «02»¹⁷⁰-ում էի աշխատում, էն ժամանակ փորձեցի Էդպես՝ ծանոթություններով արխիվից պարզել, թե ով է մատնել պապիկիս, ինչ հոդվածով են իրեն պատժել: ԿԳԲ-ի արխիվներում նայել էին ու ասեցին, որ Էդպիսի գործ չկա¹⁷¹: Փաստորեն՝ էդ մարդու կյանքի չորս տարիները ջնջվել էին ուղղակի, ոչ մի հետք չէր մնացել: Նույնիսկ հարցում արեցին Ղազախստան, որ էստեղից ինչ-որ գործ ստանան, էստեղ էլ չկար, պատասխան էկավ, որ չկա Էդպիսի գործ: Էդպես էլ չիմացանք, թե ինչի համար էր աքսորվել: Էնպես որ մեր վերաբերմունքը էդ սիստեմին միանշանակ էր: Տառիկս մինչև իր մահը, – 80 թ. մահացավ, – որ հանկարծ Էդպես բարձր

¹⁷⁰ ՀՀ ոստիկանության պաշտոական շաբաթաթերթն է:

¹⁷¹ 1920-1953 թթ. ընթացքում քաղաքական բռնությունների ենթարկված մարդկանց՝ ՀՀ Ազգային արխիվում գտնող գործերից միայն մեկում կա Խերանյան ազգանունով մարդու գործ՝ 1893թ. Վանում ծնված Խերանյան Մովսես Գրիգորի, Երևանում դպրոցի ուսուցիչ, 1937թ. ձերբակալվել է փախստականների մեջ «ֆաշիստական քարոզչության, պարտվողական տրամադրություններ հրահրելու» մեղադրանքով և գնդակահարվել «տրոյկա»-ի որոշմամբ (ՀԱԱ, Ֆոնդ 1191, Ցուցակ 14, Գործ 1488, 1489):

խոսում էինք տանը քաղաքական թեմաներով, վախեցած ասում էր. «Պատերը ականջ ունեն, բարձր մի խոսեք»: Ու անընդհատ կասկածամտորեն պատուհանից դուրս էր նայում, որ տեսնի՝ հո մեկը ականջ չի՞ դնում խոսակցությանը: Այսինքն, դա նստած էր իրենց մեջ, էդ վախը: Էնպես որ մենք ցնծությամբ ենք ընդունել Սովետական Միության փլուզումը, ճիշտն ասեմ: Եվ շարունակում ենք ցնծալ դրա համար:

Ամուսնությունից հետո, մի կարճ շրջան վարձով ենք ապրել Այգեձոր փողոցում: Հետո Գրողների միության էս կոոպերատիվը հայրիկիս միջոցով ստացանք, կոոպերատիվ բնակարան գրվեցինք, ստացանք: Համարյա ոնց որ աղջկա ծնվելուն զուգադիպեց, աղջիկս ծնվել է հոկտեմբերի 18-ին, նոյեմբերի 7-ին էդավ էս շենքի բնակարանների վիճակահանությունը, մենք էդ ժամանակ մերոնց տանն էինք: Ամուսինս՝ Ռուբենը, որ քանդակագործ էր, պիտի գնար վիճակահանությանը մասնակցեր: Ես էդ ժամանակ, լավ հիշում եմ, երեխայի շորերն էի հարդուկում, ասեց՝ «Ո՞ր հարկն ես ուզում, որ քաշեմ»: Ես էլ շատ իմիջիայլոց ասեցի. «Հինգերորդ»: Չգիտեմ ինչի: Ու հետ էկավ, ասեց «հինգերորդ»: Ասի՝ «Դու նախապես երևի պայմանավորվել էիր», ասում ա. «Չէ, բայց դու ասեցիր հինգերորդ, որտեղի՞ց էի պայմանավորվել, հինգերորդն եմ քաշել» (ծիծաղում է): Էդպես 1980 թվականից Կիևյանի էս բնակարանում ենք ապրում: Շատ, շատ դժվար էր տեղափոխվելը: Ի՞նչ առումով: Ես հայրական տանը շատ կապված էի, այսինքն՝ ամուսինս իր աշխատանքի բերումով հաճախ էր բացակայում, գնում էր իր հայրենիք՝ Թալին, գնում էր, որ էստեղ գործ անի: Կարելի է ասել՝ էստեղ էր ապրում: Էստեղ ինքը արվեստանոց չուներ ու չունեցավ էդպես էլ: Ու ես էլ երեխաների հետ ավելի շատ մնում էի մերոնց տանը: Հետո երբ որ պիտի տեղափոխվեինք այս տուն, մեծ պատմություն էր դա: Երեխեքը չէին ուզում գալին, էստեղ իրենց համար հետաքրքիր էր, որտե սեփական տուն էր, փողոց էր, ընկերներ ունեին: Մի խոսքով, էդպես կովով-դավով գալիս էինք: Դժվար ենք համակերպվել էս տանը: Բայց հիմա շատ սիրում եմ էս տունը: Հարևանները, քանի որ շենքը նոր էր, այսինքն՝ բոլորը նոր էին ստացել բնակարանները, ու բոլորը նոր ընտանիքներ էին, երիտասարդ, շատ ջերմ հարաբերություններ էին: Բոլորը իրար հետ կապ ունեին: Շատ կապված էինք հարևաններով: Ու նույնիսկ հիշում եմ, Սումգայիթի ջարդերից հետո Էսպես մի բան՝ վատ բան տեղի ունեցավ մեր շենքում: Ամուսինս՝ Ռուբոն, մի քիչ քեֆը լավ եկել

Էր տուն ու վերելակի մեջ հանդիպել էր մեր իններորդ հարկում ապրող թուրքին՝ ադրբեջանցուն, դե Հայաստանի ադրբեջանցի էր, կարծեմ ադրբեջանական թատրոնի ռեժիսոր էր: Կինն էլ հայ էր: Մի խոսքով, հանդիպել էր իրեն ու շատ թարս նայել էր: Էդ ադրբեջանցի տղան էլ, Յունուս էր անունը, վախեցած ասել էր՝ «Ռուբո ջան, Սումգայիթի համար ներողություն եմ խնդրում»: Ռուբոն ավելի էր կատաղել, ասել էր. «Ո՞նց ներողություն, այսինքն ներողությունով պրծա՞ր»: Ու էդպես վախեցրել էր էդ տղային: Հաջորդ օրը ինքը գնաց Թալին, ես երեխաների հետ գնացի մերոնց տուն: Երկու օր հետո վերադառնում եմ: Մեր հարևանուհին պատուհանից ինձ տեսավ, ասեց. «Վայ, էկե՛՛լ եք, լսի, մի մնացեք, հա՛, տանը: Էդ իններորդ հարկի հարևանի եղբայրը եկել էր, ձեր դուռը ջարդում էր»: Ասի. «Ո՞նց ջարդում էր»: Ճիշտն ասած, էս ժամանակ Սումգայիթից հետո մենք ահագին լարված էինք: Էկա տուն, բայց վախենում էի, երկու երեխայի հետ մենակա տանը: Ջանգեցի էս մյուս հարևանուհու, որի հետ մտերիմ էի՝ Թուխիկյան Արմինեին: Ասի. «Արմինե, էսպես-էսպես, ասում են՝ եկել ա, մեր դուռը ծեծել ա, հիմի ի՞նչ անեմ»: Ասում է. «Չվախենաս, որ գա, ինձ կգանգես»: Ու հենց էդ խոսելու ընթացքում մեր դռան գանգը տվեցին: Ես գունատվեցի վախից ու ասեցի. «Արմինե, դուռը գանգում են»: Ասեց. «Չբացես, ես հիմա իջնում եմ»: Դրա ռիսկը, էլի (ծիծաղում է), ասենք, եթե խմած թուրք էր: Ես գնացի դռան մոտ ու հարցրի. «Ո՞վ է»: Մեր բակի մյուս ուրիշ շենքից՝ դիմացի շենքից երկու տղամարդ էին, Ռուբոյի ընկերներն էին: Դե մեր ընտանիքին լավ ճանաչում էին, որովհետև Ռուբոն ցայտադրյուր էր դրել մեր բակում, էդպես լավ հարաբերությունների մեջ էր շատ հարևանների հետ: Ասեց. «Ռուբիկ ձյաձյան ա»: Էս Սուրոյի պապան էր (հեղ.՝ դիմացի հարևանն է), մեր դիմացի շենքում էին իրենք ապրում էս ժամանակ: Դուռը բացեցի, ինքն ու Արտյուշան կանգնած էին: Ասեց. «Սեդա ջա՛ն, իմացել ենք, որ էդ թուրքը եկել ա ձեր դուռը ծեծել ա, հա՛: Եթե հանկարծ նորից կգա, պատուհանը բաց, մի հատ ձեն տուր մեզ: Ու դու գործ չունես»: Ես էնքա՛ն թևավորվեցի, էնքա՛ն ուրախացա (ժպտում է), ասեցի. «Էս ինչ լավ պաշտպանված եմ իմ հայրենիքում» (ծիծաղում է): Այ էդքան վախեցած էինք Սումգայիթից հետո: Ուզում եմ ասեմ, որ հարևաններով կապված էինք: Հիմա շենքի կազմը փոխվել ա շատ, անձանոթ մարդիկ կան, շատերը գնացին արտասահման, հեռացան, կյանքից հեռացան, էդպես հիմի կազմը փոխվել ա: Հիմա էդպես կապեր չունեմ հարևանների հետ:

Ա.Գ. — *Իսկ ցեղասպանության հետք կապված ձեր ընտանիքում ինչ-որ ավանդույթ կա՞ր, դե քանի որ Վանից էին ձերոնք, երևի ինչ-որ հիշողություններ փոխանցվել էին:*

Ս.Մ. — Պապիկս մի վեպ ունի, «Երկար, երկար մի ճանապարհ»¹⁷², ցեղասպանության ճանապարհն է, թե ոնց են գաղթել Վանից: Ես միշտ, երբ երեխաներիս տարել եմ հուշարձան¹⁷³, միշտ պատմել եմ էդ պատմությունը, թե ոնց են գաղթի ճանապարհին թողել իրենց տարիքով հորաքրոջը, որը էլ չի կարողացել քայլի ու ասել ա. «Դուք գնացե՛ք»: Ու ինքը մնացել է ճամփեզրին էդպես նստած: Նստած թողել են, էդպես հեռացել են: Գնացել ենք միշտ Եղեռնի հուշարձան, պատմել եմ էրեխեքին: Էս վերջին տարիներին, ճիշտն ասած, մեր պատուհանից երևում ա հուշարձանը, դրա համար երբեմն չենք գնում, հաջորդ օրն ենք գնում, էդ օրը չենք գնում: Մեղմ ասեմ, էլի:

Ա.Գ. — *Լավ, մի քանի հարց էլ տամ ձեր դպրոցական, ուսանողական տարիներին ընդունված խաղերի մասին՝ ի՞նչ խաղեր էիք խաղում, որտե՞ղ էին խաղում, խաղերի մեջ տղաների և աղջիկների մասնակցությունը և այլն:*

Ս.Մ. — Մանկության տարիներին, հիշում եմ, ես երբեք շատ ակտիվ չեմ եղել: Չնայած ես միշտ սպորտային եմ եղել, բայց, ասենք, ձմեռային խաղերից միշտ հեռու եմ եղել, միշտ չեմ սիրել: Ձնագնդից սկսած մինչև սահնակ, դահուկ: Մեր փողոցում՝ էդ սեփական տների փողոցում դիք տեղ կար, որտեղից էրեխեքը հավաքվում էին ու սահնակներով իջնում էին: Ես հիշում եմ, ընդամենը մի անգամ ինձ զոռով համոզելով նստեցրին, ու ես ինչ սարսափ եմ ապրել էդ սահնակով իջնելուց: Իբր հիմա որ նայում եմ, էդտեղ համարյա դիք էլ չկա, բայց էն մանկության տարիներին թվում էր, թե չգիտեմ ինչ բարձր սարից ներքև եմ գլորվում: Չեմ սիրել երբեք: Հիշում եմ, որ խաղում էինք «Յոթ քար», օրինակ: Քարերը դնում էին իրար վրա, գնդակով ինչ-որ հեռվից խփում էին, ընկնում էր, հետո չեմ հիշում մանրամասները, թե ինչ էինք անում: Խաղում էինք «Город за город», էդ շատ էինք սիրում խաղալ: «Ստոպ»

¹⁷² Վեպն առաջին անգամ հրատարակվել է 1965թ., երբ ԽՍՀՄ-ում թուլացավ Հայոց Ցեղասպանության մասին խոսելու արգելքը (Խերանյան Մ. Երկար, երկար մի ճանապարհ (վեպ), Երևան, «Հայաստան», 1965, 443 էջ), և վերահրատարակվել է 2018թ. (Երկար, երկար մի ճանապարհ... (վեպ), Երևան, «Նահապետ» հրատարակչություն, հրատարակվել է պետական պատվերով, 2018թ., 480 էջ):

¹⁷³ Նկատի ունի Ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հուշահամալիրը Ծիծեռնակաբերդում:

էինք խաղում, պարան էինք ցատկում: Հետո իմ էրեխեքը արդեն սկսեցին ուրիշ ձևի պարան՝ ռեզին ցատկել, որ մենք չէինք անում էն ժամանակ: Պախկվոցի էինք խաղում շատ: Էլ ուրիշ բան ոնց որ թե չեմ հիշում:

Ա.Գ. — *Ձեր հայրական տանը ընտանեկան հավաքները շարունակվո՞ւմ են:*

Ս.Մ. — Քանի որ մեր հայրական տունը վաճառվեց ի վերջո, և եղբայրս բնակարան առավ, հիմի ես համարում եմ, որ իմ տունն ա ամենահայրականը, որովհետև հայրիկս էր գրվել ի վերջո, Գրողների միության կոռպերատիվն է եղել: Ես էրեխաներից ընտանիքի ավագը չեմ, բայց համարում եմ, որ սա ա արդեն մեր «հայրական տունը», դրա համար էդ ավանդույթը փորձում եմ շարունակել: Շաբաթ կամ կիրակի օրերին ընտանիքիս անդամները հավաքվում են մեր տանը, թոռնիկներով: Նույնիսկ երբեմն-երբեմն, շատ հազվադեպ, բայց երբեմն սարքում եմ էդ իմ ասած Վանա կաբուրկան: Ուղղակի մի քիչ աշխատատար ճաշատեսակ ա, հազվադեպ եմ սարքում: Երեխաներս շատ շնորհալի դուրս էկան խոհանոցի հարցում, ես չէի սպասում: Դեռ էդպես չեն փորձել կաբուրկան, բայց, ինձ թվում ա, կփորձեն անպայման: Հետո մի բան էլ ասեմ, մանկությանս ես որ հիվանդանում էի, միշտ ուզում էի տատիկիս տոլման: Էդ մի առանձնահատուկ տոլմա չէր, թփով տոլմա էր, բայց չգիտեմ ինչի, ասում էի. «Տատիկիս տոլմայից եմ ուզում»: Ու ինքը միշտ սարքում էր, բերում էր, այսինքն՝ ախորժակս ոչ միայն չէր փակվում հիվանդ ժամանակ, այլև էդպես հատուկ բաներ էր ուզում: Տատիկիս, պապիկիս տունը, ասում եմ, շատ համեստ էր, բայց իրենք, երևի, առաջադեմ էին: Օրինակ, հեռախոսը առաջինը իրենք ունեցան փողոցում: Հեռուստացույցը իրենք ունեցան: Նույնիսկ իրենք բաղնիք ունեին, մենք բաղնիք չուներինք երկար ժամանակ, մենք գնում էինք, իրենց տանն էինք լողանում: Այսինքն, էն ժամանակ կուր էր, էդպես կուրը տաքացնում էինք ու լողանում էինք: Հիշում եմ, մեր դիմացի տանը իմ համադասարանցին ու հետո էլ՝ համակուրսեցին էր ապրում, իրենք էլ ունեին հեռուստացույց, դա մեզ համար շատ զարմանալի բան էր: Պատուհանից երևում էր, մենք պատուհանից կանգնում-նայում էինք: Շատ փոքր էկրանով հեռուստացույց էր, դիմացը խոշորացույց դրած: Էդ ես իրենց տանն եմ տեսել մենակ, պուճուր էկրան էր, ու դեմը խոշորացույց էր դրված մեծ, դրա միջով էին նայում: Բայց էդ էնքան հետաքրքիր էր մեզ համար: Չեմ հիշում, թե մենք, մեր ընտանիքը երբ ենք ունեցել հեռուստացույց և հեռախոս, բայց՝ ահագին ուշ: Բավական երկար ժամանակ էր անցել: Ասենք, տատիկս 80 թվականին է մահացել, երևի էդ ժամանակ մենք

դեռ չունեինք հեռախոս, որովհետև հիշում եմ, որ ինքը գալիս էր, ինձ կանչում էր հեռախոսի մոտ: Բայց երբ որ ես ամուսնացա, ու էդ նույն 1980 թ. ամուսնուս հետ տեղափոխվեցինք մեր Կիևյանի տուն, մի երկու տարի հետո հեռախոս ունեցանք: Ու էլի շենքում մենք ոնց որ առաջիններից էինք, որ քաշեցինք հեռախոս: Դե մեր շենքում վերջերս բնակիչները շատ փոխվեցին: Հիմա շատ կան շրջաններից նոր եկածներ:

Հետո, ընդհանրապես, շատ բան փոխվեց: Ցցուն տարբերությունը էդ Սովետի փլուզվելուց հետո, ինձ համար, ռուսական դպրոցների կրճատումն էր, չասեմ՝ փակումը, կրճատումը, ինչի համար շատ ուրախ էի, ճիշտն ասած: Ու նույնիսկ էդ առիթով էլի մի միջադեպ է եղել. ես իմ աղջկան տեղավորել էի մեր տանը մոտ գտնվող նախկին ռուսական դպրոցը, համար 83¹⁷⁴, որ նախկինում ռուսական էր ու իբր դարձել էր հայկական: Էդպես երևի երկրորդ թե երրորդ դասարանում էր, մի օր վերադարձավ, ասեց. «Մեր անգլերենի դասատուն ջղայնացավ աշակերտներից մեկի վրա, ասեց. «Էդ ի՞նչ ձևի ես արտասանում, կարո՞ղ ա գիտես հայկական դպրոցում ես»: Ու ես դրանից ցնցվեցի ուղղակի, մտածեցի. «Ո՞նց, այսինքն՝ «կարո՞ղ ա գիտես հայկական դպրոցում ես»: Հա, ես գիտեմ, հայկական դպրոցում եմ»: Ու գնացի ծնողական ժողովին էդպես տրամադրված, որ պիտի տեղը դնեմ, պարզեմ հարցերը: Ժողովը դատելը սկսեց, որ իբր թե անգլերեն էր դասավանդում, սկսեց ռուսերեն. «Так, дорогие родители»: Ես էլ շատ քաղաքավարի ձեռք բարձրացրի ու ասի՝ «Ներողություն, խնդրում եմ հայերեն խոսեք»: Ու էդտեղ սկսվեց մի մղձավանջ: Բոլոր ծնողները, որոնք, համոզված եմ, իրենց երեխաներին բերում էին էդ դպրոց՝ էդ հուշերով տարված, որ դա ռուսական դպրոց ա, հարձակվեցին իմ վրա, թե «բայց էդ ի՞նչ ձևի եք խոսում, դուք պտի շնորհակալ լինեք, որ ձեր երեխեքին պահում են դպրոցում էդքան ժամ: Կարելի էր մի քիչ ավելի քաղաքավարի հարցնել»: Բայց ես ընդամենը ասել եմ «Խնդրում եմ, հայերեն խոսեք»: Էդպես ահագին անախորժ բան տեղի ունեցավ, ու ես մի հատ հոդված գրեցի, որը տպվեց «Հայաստանի Հանրապետություն» թերթում: Դրանից հետո դպրոցի տնօրենը ինձ կանչեց իր մոտ, շատ քամահրանքով, որտեղ ինքն էլ էղել էր ռուսական դպրոցի տնօրեն, ու հիմի դարձել էր հայկական դպրոցի տնօրեն, թե՛ «լավ չեք արել, որ գրել եք»,

¹⁷⁴ Խոսքը Երևանի Հ. Գալստյանի անվան թիվ 83 ավագ դպրոցի մասին է, որն այն ժամանակ միջնակարգ դպրոց էր:

չգիտեմ ինչ: Ասեցի. «Դե հիմի էտ ա»: Նույնիսկ Լեզվի տեսչությունից զանգեցին ու ինձ կանչեցին իրենց մոտ, ասեցին. «Էդ ո՞վ է», որովհետև Լեզվի տեսչության աշխատակցի երեխա էլ կար էդ դասարանում, և ես նշել էի, որ էդ ծնողն էլ ոչ մի բան չասաց ի պաշտպանություն ինձ: Ես մենակ էի մնացել ամբողջ ծնողական կոլեկտիվի առաջ՝ փաստորեն: Իրենք ուզում էին պարզապես իմանային, թե ով է դա եղել: Ես էլ ասեցի. «Եթե դա չլիներ, երևի չհետաքրքրվեիք, հա՞, էս հարցով»: Ասեց. «Չէ, հավատացնում ենք ձեզ, որ նույնիսկ խոշորացույցով ման ենք եկել ձեր հոգվածում, որ մի լեզվական սխալ գտնենք, որ դրանից կառչենք, բայց չենք գտել» (ծիծաղում է): Էդպես ես, իհարկե, տեղափոխեցի աղջկա ուրիշ դպրոց: Հիմա, հուսով եմ, էդ դպրոցը հայկական է այլևս: Ցյուն տարբերությունը էդ լեզվի նկատմամբ վերաբերմունքն է, ու, ցավոք սրտի, հիմա էլի տեսնում եմ վերադարձ ոռուսախոսությանը: Ես լեզվին դեմ չեմ, բնականաբար՝ ապուշություն կլինի ասել, որ ես ոռուսաց լեզվին դեմ եմ: Ես դեմ եմ օտար լեզվով կրթությանը, տարրական կրթության մասին է խոսքը: Հիմա տեսնում եմ բակում երեխեքի հետ ծնողները ինչ լեզվով են հարաբերվում: Իմ երեխաների մանկության ժամանակ ոռուսախոս ծնողները բակում գոնե խոսափում էին ոռուսերեն խոսել արդեն, իսկ հիմա չէ, նույնիսկ ոչ ոռուսախոսներն են փորձում, ջանում են ոռուսերեն խոսել երեխեքի հետ:

Ա.Գ. — Լավ, մի հարց էլ տամ, խորհրդային շրջանի կաշառքներին, կամ սրվերային հարաբերություններին առնչվե՞լ եք:

Ս.Մ. — Անշուշտ: Առանց դրա հնարավոր չէր: Ամոթով խոստովանեմ, որ արել եմ այդպիսի բան: Այսինքն, երբ 10-րդ դասարանում էի, կույրաղիքս վիրահատեցին: Էն ժամանակ ընդունված էր վիրահատության համար փող տալ, հիմա էլ է ընդունված, իհարկե: Ինչ-որ շոկոլադ, խմիչք: Էդ ծանր պարտականությունը մայրիկս դրել էր հայրիկիս վրա: Հայրիկս էլ, քանի որ ընդհանրապես էդ հարցերում չկար, էկավ և ինձ՝ վիրահատված երեխայիս տվեց էդ բանքաներկան ու խմիչքը և ասեց. «Էս կտաս բժշկիդ»: Ու ինքը փախավ՝ կարելի է ասել: Ես մնացի դրանք ձեռքս կանգնած: Ես էլ մտա բժշկի սենյակ, առանց աջոճախ նայելու, դա դրեցի սեղանին ու փախա: Փաստորեն, ես կաշառք տվել եմ: Էդ միակ դեպքը չի, որ էդպես եմ արել: Հետո էդպես մանր-մունր բաներ էլի եղել են: Կոռուպցիայի դեպքերին արդեն Հայաստանի անկախացումից հետո եմ առնչվել, երբ որ դասավանդում էի Կոնսերվատորիայում: Էնտեղ, դու մի ասա, համատարած էր էդ կաշառք տալը,

մաղարիչ տալը, չգիտեմ ինչ տալը, գնահատական պոկելը: Եվ նույնիսկ ուսանողները, որոնք, ասենք, ինձ հետ մտերիմ էին, պատմում էին, որ կարող էին մի տուփ սուրճով կամ մի տուփ թեյով գնահատական ստանալ Կոնսերվատորիայում, ընդ որում՝ ամբիոնի վարիչի մոտ: Եվ դա ինձ ցնցել էր ուղղակի, ճիշտն ասած: Ես ինքս չեմ առնչվել, եղել ա, որ ինձ առաջարկել են, ու ես վոնդել եմ, իհարկե, բայց ինձ էլ լուրերը հասել են: Դե համալսարանում դրանք տարածված բաներ էին, ու միշտ լսում էինք էդպիսի բաների մասին: Կաշառքով կամ փողով գնահատական ստանալու մասին:

Ա.Գ. — Ձեր հիշողության Երևանի կենտրոնը ո՞րն էր, որտե՞ղ էիք հիմնականում գնում հավաքվում: Դպրոցական տարիներին, դե պատմեցիք՝ լճի մոտ: Հետո երևի ուսանողական տարիներին, քանի որ կենտրոնում էիք սովորում՝ ուրիշ տեղ: Առհասարակ փնից դուրս ժամացի վայրերը որո՞նք էին, որտե՞ղ էին:

Ս.Մ. — Մանկության, պատանեկության տարիներին, դպրոցական տարիքում կենտրոնը էլ հիմնիվա Սասունցի Դավիթ փողոցն է՝ այգուց կայարան: Դա էր մեր «ամենակենտրոնը», ու կայարան հասնելը նշանակում էր աշխարհի ծերը հասնել: Դրանից մի քիչ էն կողմ կար ընտիր պերաշկիանոց¹⁷⁵, ընտիր: Չգիտեմ, դա էլի մանկության հոտ էր, համ էր, ինչ էր, բայց անկրկնելի է մինչև հիմա էդ պերաշկիների համը: Ու հիշում եմ, կոպեկներով դնում էինք իրար հետ, աղջիկներով գնում էինք էդտեղ պերաշկի ուտելու: Դա մեր ամենահանդուգն զբոսանքն էր լինում: Կայարանում կար կինոթատրոն «Սասունցի Դավիթ», որ քանդեցին հետո: Հիմա էստեղ հյուրանոց ա, ինչ ա, կիսակառույց, տարիներով մնացած շենք Կայարանի շենքին կից: Էդտեղ «Սասունցի Դավիթ» կինոթատրոնն էր, սիրուն էլ շենք էր, չգիտեմ ինչի քանդեցին: Հիմնականում էլի հնդկական ֆիլմեր էին գնում, բայց մենք գնում էինք էդ ֆիլմերը, որովհետև ուրիշ նայելու բան չկար: Հիշում եմ, որ գնում էինք ոչ թե լացելու, ինչպես դահլիճի մեծ մասը, այլ ծիծաղելու: Էդպես ջրիկանում էինք ու ծիծաղում էինք, մեզ էլ սաստում էին անընդհատ. «Ի՞նչ կա ծիծաղելու, փոխանակ լացեք»: Հետո, դե ուսանողական տարիներին, պարզ ա, կենտրոնը Առագաստ սրճարանն էր, էս վախտ Առագա՛ստ էր կոչվում: Պապլավոկը: Պապլավոկի դիմաց, դե, Դրամատիկական թատրոնն էր,

¹⁷⁵ Պերաշկիանոց՝ «պերաշկի» կարտոֆիլով կարկանդակ պատրաստելու և վաճառելու վայր:

Դրամատիկական գնում էինք կինոյի պես: Դասից դուրս էինք գալիս, մենք երկրորդ հերթ ենք եղել միշտ, վազելով գալիս էինք, տոմսը առնում էինք, մտնում էինք թատրոն: Մեր ամենասիրած բանն էր դա: Բոլոր ներկայացումները նայում էինք: Էդպես: Երբ որ էս բնակարանը ստանալու էինք, մի օր ամուսնուս հետ էկանք, որ տեսնենք, երբ որ դեռ շինարարությունը ընթանում էր, թե որտեղ է: Ինձ թվաց, որ Կիևյանը աշխարհի ծայրն ա, ճիշտն ասած: Շատ հեռու էր: Բայց հիմա կարծում եմ, որ սա՝ Կիևյանը, Երևանի ինչ-որ մեծ կենտրոնի մեջ է մտնում:

Մորաքրոջս տունը Թումանյան փողոցում էր: Այ դա Կենտրոն էր, էստեղ գնալը լրիվ ուրիշ էր: Իրենք էլ որ գալիս էին Բուրճանիա՝ տատիկիս տուն, տատիկս ասում էր՝ «Քաղաքացի թոռներս էկան»: Քաղաքից գյուղ էին գալիս կարծես: Ես էլ գնում էի հաճախ էդ մորաքրոջս աղջկա, որ իմ հասակակիցն ա, իրենց դասերին էի նստում, էդ ինձ համար էկզոտիկա էր, իրենց համար էլ՝ ես էի էկզոտիկա, գյուղից եկած սիրուն աղջիկ էի: Էդպես գնում էի, նստում էի բարձր դասարաններում, ահագին իրենց դասերին նստել եմ, հետո ման էինք գալիս Կենտրոնում: Գորկու անվան դպրոցում էին սովորում, Կենտրոն էր, էլի, ամենակենտրոն:

Ա.Գ. — *Իսկ հայրական գյուղի հետ կապ ունեի՞ք:*

Ս.Մ. — Հայրական գյուղի հետ կապեր կան, հորաքույր, հորեղբայր ունեի, այցելում էինք: Ոչ շատ հաճախ, բայց այցելում էինք: Հիմա էդ կապը եղբայրս է պահպանում գյուղի հետ: Մենք, իհարկե, առիթների դեպքում գնում ենք, հանդիպում ենք, բայց էդպես շատ չէ: Քանի որ ամուսնինս թալիսնցի էր, դե Թալինն էլ կարելի է գյուղ անվանել, ճիշտ է, շրջկենտրոն է, բայց Թալինի հետ էլ կապը պահպանում ենք:

Ա.Գ. — *Շատ են խոսում, որ Սովետի ժամանակ ամեն ինչ կար, ամեն ինչ լեւի-լեցուն էր և այլն: Ուրիշներն էլ խոսում են հերթերի, չճարվող ապրանքների, ծանոթով ապրանք գրնեղու մասին: Ձեր հիշողության մեջ դա ո՞նց է պահպանվել:*

Ս.Մ. — Մենք էդ հերթերը տեսել ենք ու էղել ենք էդ հերթերում, ասենք մենք չէ, բայց մեր ծնողները եղել են: Մամաս էր հիմնականում խանութներով զբաղվում: Միշտ էլ եղել են հերթերը ու իմացել ենք: Ու էդպես չի, որ մեզ համար ուտելիքը, երշիկը, էսպես ասած, պաշտամունք ա եղել, որ պիտի դրա համար Սովետին ձոներ նվիրեինք: Էդպես չի եղել երբեք: Հետո իմացել ենք,

հա, ավելի խորությամբ ենք իմացել, որ Սովետի իրավահաջորդ Ռուսաստանում ամեն ինչ չի, որ նորմալ է: Էնպես չի, որ ամենուրեք կենսամակարդակը բավարար է, էդ միայն Ռուսաստանի կենտրոնում է էդպես, Մոսկվայում, երևի Պետերբուրգում, մեծ քաղաքներում, իսկ ծայրամասերում էլի նույն վիճակն է: Ես հիշում եմ, որ մամաս, օրինակ, մսի համար միշտ էլ գնում էր հերթով էր առնում: Հետո մի շրջան էկավ, ոնց որ կաթնամթերք չէր ճարվում: Էլ չեմ ասում ամենատարրական՝ լիմոնադ ճարելը: Էդպիսի նույնիսկ արտահայտություն կար, չէ՞, ասում էին «նոր տարվա լիմոնադ ես դառել, չես երևում», այսինքն հազվադեպ ես երևում: Նոր տարվա համար լիմոնադ առնելը պատմություն էր: Նոր տարվա ուտելիքների մեծ մասը տատա ամառվանից էր պահեստավորում նկուղում: Մերոնք միշտ մեզ շատ լավ են պահել էդ իմաստով: Տոներից շատ չեմ հիշում: Զատիկին էլ ոնց որ թե ձու ներկում էինք: Բայց տենց խորությամբ չենք հասկացել, որ դա, ասենք, կրոնական տոն է:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԱՐԻՍՏԱԿԵՍՅԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երևան

Ընդհանուր ծրագիր՝ 20-րդ դարի Հայաստանի բանավոր պատմությունների հավաքագրում և հանրայնացում

Հարցազրույցի կարգավիճակ՝ բաց

Ջրուցակցի անուն՝ Մարգարիտ Արիստակեյան (Մ.Ա.)

Ծննդյան թիվ՝ 1960 թ.

Ջրուցավարի անուն՝ Արմեն Գրիգորյան (Ա.Գ.)

Ջրույցի տևողությունը՝ 01 ժ. 7 ր.

Հարցազրույցի վայր՝ զրուցակցի տուն

Ջրույցի ամսաթիվ՝ 15 սեպտեմբերի 2019 թ.

Ջրույցի լեզուն՝ հայերեն

Վերծանողի անուն՝ Արմեն Գրիգորյան

Վերծանության ամսաթիվ՝ 16-22 հոկտեմբերի 2019թ:

Ձայնագրության ձևաչափը՝ mp3

Պատմության համառոտ բովանդակություն

Ծննդյան, հոր, մոր, մանկության, դպրոցի, ուսանողական կյանքի, Պարույր Սևակի հետ գրականագետ հոր մտերմության, իրենց ընտանիքի վրա Սևակի մահվան ազդեցության, արժեքների, սովետական համակարգի, իր ամուսնության մասին: Առկա են նաև խաղերի, տոների, ընտանեկան հավաքների կլն մասին հիշողություններ:

Մ.Ա. — Մարգարիտ Արիստակեյան է անունս: Մասնագիտությամբ բանասեր եմ: Էս պահին չեմ աշխատում: Ծնվել եմ Երևանում, մտավորականի ընտանիքում: Հայրս գրականագետ էր, մայրս ռուսաց լեզվի ուսուցչուհի: Հայրս գրականագետ Ալբերտ Արիստակեյանն էր¹⁷⁶: Ծնվել էր Սովետաշեն գյուղում, այժմ՝ Զանգակատում¹⁷⁷: Ասեմ, որ Պարույր Սևակի հետ հորեղբոր տղաներ են եղել, շատ ջերմ հարաբերությունների մեջ են եղել: Շատ վաղ մահացավ հայրս, 50 տարեկանում (հուզված է պատմում): Հայրս 1928 թվին

¹⁷⁶ Ալբերտ Վրթանեսի Արիստակեյանը հայ գրականագետ է, բանասիրական գիտությունների դոկտոր:

¹⁷⁷ Զանգակատում գյուղը գտնվում է Արարատի մարզում, խորհրդային տարիներին կոչվել է Սովետաշեն, իսկ մինչ այդ՝ Չանախչի, Դաշտամեջ, Չանախչի ներքին:

էր ծնվել, մահացել է 1979 թվականին: Կազմել է Սևակի վեցհատորյակը: Մենագրություններ ունի Պարույր Սևակի, Սիլվա Կապուտիկյանի կյանքին ու ստեղծագործությանը նվիրված և մատենագիտական աշխատություն՝ Սևակին նվիրված: Բազմաթիվ հրապարակախոսական հոդվածների հեղինակ էր: Նաև «Սովետական գրականություն» ամսագրի գլխավոր խմբագիրն էր: «Սովետական գրականություն» ամսագիրը հետագայում վերանվանվեց «Նորք»:

Մ.Ա. — Հորս պապերը 1828 թվականին Պարսկաստանի Խոյ-Սալմաստ գավառի Հավթվան գյուղից գաղթել են Չանախչի (հետագայում՝ Սովետաշեն) գյուղը: Հայրս 17 տարեկանը լրանալուց հետո եկել էր Երևան, ընդունվել Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը, շատ դժվար կյանք էր ունեցել: Մի անգամ Գնունի փողոցով անցնում էինք, ցույց տվեց մի մուտք ու ասաց. «Չմոռանաս էս մուտքը, ես էս մուտքում շատ եմ քնել: Երբ որ ոտնաձայները լռում էին, ես մտնում էի այս մուտք ու քնում էի»: Տուն չի ունեցել, բայց սովորելու ծարավը, սերը ուսման հանդեպ մեծ է եղել: Հայրը թույլ չի տվել, որ գա Երևան, սովորի, ուզում էր, որ գյուղում մնա: Բայց եկել էր ու այդպես շատ ծանր կյանքով ապրել: Հետագայում ապրել էր քեռու տանը: Այնուհետև ծանոթացել էր մայրիկիս հետ, ամուսնացել էին, ունեցել չորս երեխա, բայց, ցավոք, չհասցրեց վայելել երեխաների ուրախությունը (հուզվում է): 19 տարիս նոր էր լրացել, փոքր եղբայրս 9 տարեկան էր՝ հայրս մահացավ: Երկու քույր ունեմ: Քույրերիցս ավագը ֆիզիկայի ուսուցչուհի է դարձնում, թիվ 72-ում, կարծեմ, փոսի դարձնում: Մյուս քույրս կենսաբանության ուսուցչուհի է: Ես բանասեր եմ, սրբագրիչ և խմբագիր եմ աշխատել թերթերում: Եղբայրս Սարգսրապատի հուշահամալիրի տնօրենն է, Կարեն Արիստակեսյանը:

Մայրիկս ծնվել է Թիֆլիսում 1929 թվականին, մտավորականի ընտանիքում: Այնուհետև ավարտել է տեղի Մանկավարժական ինստիտուտը, հետագայում տեղափոխվել է Երևան, աշխատել է դարձնում որպես ուսուցչուհի, ռուսերեն է դասավանդել: Սկզբում ինքն է միայն տեղափոխվել: Հայրը շուտ է մահացել: Հոր մահից հետո Երևան են տեղափոխվել նաև տատիկս և մյուս երեխաները՝ քեռիներս, մորաքույրերս: Եթե չեմ սխալվում, ճիշտն ասած, լավ չգիտեմ, կարծեմ Կարսից են արմատներով: Եկել են Թիֆլիս: Թիֆլիսում բարեկամներ ունեին, մինչև հիմա էլ ապրում են, բայց ես նրանց չեմ ճանաչում, շփում չենք ունեցել: Մամայիս բարեկամներից է, օրինակ, Մյասնիկ

Մալխասյանը¹⁷⁸, մամաս էլ էր Մալխասյան: Գիտեմ, որ մոտ բարեկամ է, բայց ես մեկ անգամ եմ իրենց տանը եղել:

Ավարտել եմ Դանիել Վարուժանի անվան դպրոցը, մայրս էլ էդ դպրոցում է աշխատել, բայց սկզբում 121 դպրոցում է աշխատել: Մամաս ինձ դաս է տվել յոթերորդ դասարանում: Մի բան պատմեմ, մեր դասարանից մեկի ծննդյան օրն էր, երեխաներով գնացել էինք, շատ ուշ վերադարձա տուն, դասերս չէի հասցրել սովորել, խնդրեցի մամայիս, որ ինձ դաս չհարցնի, բայց առաջինը ինձ դաս հարցրեց ու երկուս ստացա (ծիծաղում է): Ծնվել եմ Երևանում, ասեմ, որ տանն եմ ծնվել, հիվանդանոց էլ նույնիսկ չեն տարել (ծիծաղում է), Շահումյանի շրջանում եմ ծնվել: Շահումյանում սեփական տուն ունեինք, հորեղբայրներիս հետ էինք ապրում: Պայմանները լավ չէին, հայրիկս աշխատասենյակ չուներ: Հետո Գրողների միությունը հայրիկիս բնակարան տվեց 15-րդ թաղամասում: Բայց ինքը չհասցրեց էդտեղ ապրել, նոր էինք տեղափոխվել, ընդամենը վեց ամիս, մահացավ (հուզված): Վատ հիշողություններ ունեմ էդ տան հետ կապված: Հետո ամուսնացել եմ, հիմա ապրում եմ Նորքի զանգվածում (Նոր Նորքի – խմբ.): Նորքի զանգվածից առաջ ապրել եմ Բութանիայում, սեփական տանը: Ամուսինս գրող Խաչիկ Հրաչյանի¹⁷⁹ տղան է: Իրենց տունը Բութանիայում էր, 23 տարի այնտեղ ենք ապրել: Իմ երեխաները շատ դժվար տարան, երբ մենք Բութանիայի մեր սեփական տնից տեղափոխվեցինք Նորքի զանգված: Ուղղակի ստիպված էինք: Բայց ես նրանց հասկանում էի: Ես էլ շատ դժվարությամբ համաձայնեցի, երբ Շահումյանի մեր սեփական տնից տեղափոխվեցինք 15-րդ թաղամաս: Ես մինչև հիմա հիշում եմ Շահումյանի իմ մանկության տունը ու շատ սիրում եմ: Մի անգամ

¹⁷⁸ Մալխասյան Մյասնիկը ծնվել է 1961 թ. Ապարանի շրջանի Թթուջուր գյուղում: Ապարանի Չքնաղ գյուղում դպրոցի տնօրեն էր, երբ սկսվեց Ղարաբաղյան շարժումը: 1989-ին Չքնաղ գյուղի դպրոցում մի խումբ ընկերների հետ հիմնադրել է «Զարթոնք» կազմակերպությունը: 1990-ից Ապարանի Երկրապահ ջոկատների հիմնադիրն ու ղեկավարն է: 1995-ին և 1999-ին ընտրվել է Ազգային Ժողովի պատգամավոր, 1995-ից Արագածոտնի մարզի Երկրապահ խորհրդի ղեկավար: 2000 թ. փետրվարին կառավարական հանձնաժողովի կազմում մասնակցել է գորավար Անդրանիկի աճյունը Փարիզի Պեր Լաշեզ գերեզմանատնից Հայաստան տեղափոխելուն, իսկ մայիսին՝ Դրոյի աճյունը Բոստոնից Հայաստան տեղափոխելուն: 2008-ի մարտի 2-ին Մ. Մալխասյանը ձերբակալվել է 2008 թ. մարտի մեկին ընդդիմության կողմից իրադարձություններին մասնակցելու համար՝ «պետական իշխանության յուրացման եւ զանգվածային անկարգություններ կազմակերպելու» մեղադրանքներով: Ազատվել է 2009 թ.:

¹⁷⁹ Խաչիկ Հրաչյանի մասին տես Սեդա Մեսրոպյանի պատմությունը:

գնացի և տեսա, որ մեր տնից ոչ մի բան չէր մնացել: Նոր տանտերերը ամբողջովին փոխել էին տունը, ոչ մի բան չէր մնացել մեր տնից: Դրանից հետո չկարողացա գնալ, չնայած շատ բարեկամներ ունենք հարևանությամբ ապրող: Միշտ զանգում, խոսում ենք, ասում են. «Ե՛րբ ես գալու, կարոտել ենք»: Ինձ համար շատ ծանր է, երբ գնում եմ ու իմ մանկության տունը էդպես եմ տեսնում: Շատ հուշեր ունեմ էդ տան հետ կապված: Հիմնականում հայրիկիս հետ առնչվող:

Ա.Գ. — *Կպարմե՞ք Ձեր մանկությունից:*

Մ.Ա. — Ծնվել եմ 1960 թվականին: Ես իմ մանկությունը միշտ հիշում եմ: Երբ համեմատում եմ մեր այսօրվա երեխաների մանկության հետ... կարծում եմ՝ մեր մանկությունն ավելի ուրախ էր: Գուցե փոքր էինք՝ դրանից էր, մի տեսակ շատ ուրախ էինք, անհոգ, երջանիկ: Շատ լավ խաղեր էինք խաղում էն ժամանակ, ոչ թե հեռախոսի մեջ էինք մտած ամբողջ օրը: Խաղացել ենք «Բադերն ու որսորդը», «Յոթ քար», ռեզին, հոլ, «Չիկ դաստա», «Էշ միլիցիա», չգիտեմ, ու, ասեմ, որ բոլոր խաղերին մասնակցել եմ: Շատ սիրում էի հեծանիվ քշել: Հայրս մի ընկեր ուներ, համակուրսեցի Սուխումից, Վահրամ էր անունը, Վահրամ Դավթյան, նաև կարծեմ Սուխումի բանաստեղծներից էր: Ամեն ամառ գալիս էր մեր տուն, էդպես մի ամիս մնում էր: Ու միշտ, որ գալիս էր, ասում էր. «Եթե գնամ, ես անգամ տեսնեմ Մարգարիտը փողոցում չի, ուրեմն մեծացել ա»: Էկավ, ես էդ ժամանակ արդեն առաջին կուրս էի, էկավ տեսավ, որ նորից հեծանիվ եմ քշում, խաղում եմ, ասաց. «Չէ, դու չես մեծացել»: Մեր տան երեխաներից ամենաշատը ես եմ փողոցում խաղացել: Իմ ու մեծ քրոջս տարիքային տարբերությունը 5 տարի է, մյուս քրոջս հետ՝ 3: Ես երրորդ երեխան եմ: Եղբորս հետ է մի քիչ տարբերությունը մեծ՝ 9 տարի: Ինքը փոքրն է:

Էդ «Բադերն ու որսորդներ» խաղին նաև գործագործ էին ասում, բայց պետք է երևի լիներ «Город за город»: Երկու հոգի դաշտի ծայրերին կանգնում էին ու գնդակով խփում էին դաշտում գտնվողներին: Ում կպավ՝ դուրս էր գալիս դաշտից: Բայց եթե դաշտում գտնվողներից մեկը գնդակն օդում բռներ՝ դուրս եկածը վերադառնում էր դաշտ: Խաղը շարունակվում էր, մինչև բոլորին խփեին ու դաշտից դուրս հանեին: Հետո տեղերով փոխվում էին: Սկսում էին խփել պարտվածները: «Յոթ քարը», դե քարերը շարում են, կամ բանկաները, ու էդպես գնդակով խփում են, վազում են: Պետք է արագ գայիր ու

հասցնեիր շարել: Որ թիմը որ հասցնում էր արագ շարել՝ հաղթում էր: Արագության վրա էր խաղը: Էլ «Չիկ-դաստա», էլ հոլ, ինչ ասես խաղում էինք:

«Չիկ դաստան» էլ էսպես էր. փոքր՝ 15-20 սմ սուր փայտիկը դնում են մի փոքրիկ փոսի ծայրին այնպես, որ փայտիկի մի մասը փոսի վրա լինի, մյուս մասը՝ ամուր հողի: Մեծ փայտով խփում են հորի վրա դրված փայտիկի՝ տակը ազատ մասով ծայրին այնպես, որ նա թռչի առավելագույն բարձրությամբ և հեռավորությամբ: Կար մյուս ձևը՝ էդ սրված փայտը դնում էին բռնակով տախտակի նման մի ուրիշի վրա, թոցնում օդ ու խփում էնպես, որ հեռու թռչեր: «Էշ միլիցան» էլ, դե էդտեղ մեկը կռանում էր, մյուսները գալիս վրայով թռնում էին: Հետո «աղջիկ փախցնոցի» էինք շատ խաղում: Տղա-աղջիկ գույգ-գույգ, վեր բարձրացրած ձեռքերը բռնած միմյանց հետև շարվում կանգնում էին, այնպես, որ ձեռքերով թունելի նման բան ստեղծվի: Մեկն անցնում է «թունելով» և բռնում կանգնած աղջիկներից մեկի ձեռքը՝ գրավելով նրա գույգի տեղը: Թունելով անցնելու հերթը ազատված խաղընկերոջն է: Կարող են մասնակցել 10-20-30 գույգ: Հետո ինչ-որ բեմադրություններ էինք կազմակերպում: Մեր բակում շատ երեխաներ կային, հիմնականում մեր բարեկամի երեխաներն էին: Հարազատներով էինք էդ փողոցում ապրում, հիմնականում պապայիս մորաքրոջ ընտանիքն էր, քեռիների երեխաների ընտանիքներն էին: Սեփական տներ էին: Քույսակի 30, Քույսակի փողոց, տուն 30: Շատ հայտնի մարդիկ են հյուրընկալվել մեր տանը. Կարիկ Բասմաջյանը¹⁸⁰, որ հիմա չկա, նկարների հավաքածու ուներ: Լյուդմիլա Մոտալովան¹⁸¹, չեխ հայագետ, Պարույր Սևակը, գրականագետներ, հայրիկիս

¹⁸⁰ Կարիկ Պասմաճյան, Կարապետ Բասմաճյան: Երուսաղեմի թարգմանչաց դպրոցն ավարտելուց հետո եկել է Հայաստան, սովորել է Երևանի պետ. համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետում, հետո տեղափոխվել է Փարիզ: Մինչև 1968թ. գրել է անգլերեն, 1969թ.-ից՝ հայերեն: Անգլերենից ու արաբերենից հայերեն է թարգմանել, հայերենից՝ անգլերեն: Անգլերեն թարգմանել է Պարույր Սևակի և Եղիշե Չարենցի բանաստեղծություններն ու հրատարակել անգլագիր հանդեսներում: Փարիզի Ռասպայ բուլվարի վրա բացել է «Կարիկ Պասմաճյան պատկերասրահ»-ը: Ուներ կերպարվեստի մեծ հավաքածու: 1988թ. նրա հավաքածուից որոշ նմուշներ ցուցադրվել են Մոսկվայի Տրետյակովյան պատկերասրահում և Պետերբուրգի Էրմիտաժում: 1989թ. ԽՍՀՄ մշակույթի նախարարության հրավերով այցելել է Մոսկվա՝ իր հետ տանելով արժեքավոր կտավներ: Մոսկվայում անհետացել է: Վարկածներից մեկի համաձայն նրան սպանել և դիակն անհետացրել են ԽՍՀՄ իշխանությունների հրահանգով:

¹⁸¹ Լյուդմիլա Մոտալովան չեխ հայագետ և թարգմանիչ էր:

ընկերները, մի խոսքով: Շատ-շատ հայտնի մարդիկ՝ Հրաչյա Հովհաննիսյան¹⁸², Վահագն Դավթյան¹⁸³, Համո Սահյան¹⁸⁴, մի խոսքով շատ բանաստեղծներ, գրողներ: Հիմա չեմ կարող բոլորին հիշատակել:

Դպրոց միշտ մայրիկիս հետ էի գնում, որովհետև նույն դպրոցում էր աշխատում: Առավոտյան ինքն էր մեզ դպրոց տանում: Միասին ենք գնացել, սպասել եմ մինչև վերջացնի դասերը: Կամ քույրերիս հետ եմ տուն եկել, կամ մամայի հետ: Դպրոցում էլ ֆիզկուլտուրայի ժամերն էի շատ սիրում, բասկետբոլն էի շատ սիրում: Ամենաշատ չսիրածս մարզաձևը, երբ որ այծիկի վրայից ցատկում էինք: Ինձ համար դա մահ էր, ես անգամ համալսարանում սովորելու տարիներին էլ չէի կարողանում ցատկել, մի տեսակ վախ կար էդ այծիկի նկատմամբ (ծիծաղում է): Հասնում էի այծիկին ու կանգնում: Մեր ֆիզկուլտուրայի դասախոսը կին էր, Թամարա Սուրենովնան, ինձ էնքան էր լացացնում, որ մյուս դասախոսը, տեսնելով, որ լաց եմ լինում, ասաց՝ «թող գա իմ խումբ»: Ես տեղափոխվեցի Լևոն Դուրգարյանի խումբ: Անկեղծ ասեմ, մինչև հիմա էդ այծիկը որ տեսնում եմ, վախենում եմ: Մնացած մարզաձևերը, էլի ոչինչ, կարողանում էի քչից-շատից կատարել, բայց այծիկի նկատմամբ վախը այդպես էլ չհաղթահարեցի (ծիծաղում է): Դպրոցն ավարտելուց հետո ընդունվեցի համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը: Առաջին տարում եմ ընդունվել բանասիրական ֆակուլտետ: Դա 77 թիվն էր: 82-ին ավարտել եմ համալսարանը, անմիջապես աշխատանքի եմ անցել «Սովետական գրող» հրատարակչությունում որպես կրտսեր խմբագիր: Հետագայում արդեն դարձա խմբագիր, էդպես մինչև 95 թիվը: Հետո լուծարվեց մեր խմբագրատուն-հրատարակչությունը, ընդունվեցի աշխատանքի «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթում արդեն որպես սրբագրիչ: Հետո տարբեր թերթերում եմ աշխատել: Մինչև անցյալ տարի էլ աշխատում էի, պարզապես դուրս եկա խմբագրությունից, «Իրատես»-ի խմբագրությունից:

Ա.Գ. — *Վերադառնանք մանկությանը: Երևանը ձեզ համար որտեղի՞ց էր սկսվում, ամենամոտր այցելությունների, ժամանցի տեղը որտե՞ղ էր:*

¹⁸² Հրաչյա Հովհաննիսյան, հայտնի բանաստեղծ, արձակագիր, թարգմանիչ, հրապարակախոս:

¹⁸³ Վահագն Դավթյան, հայտնի բանաստեղծ է, դրամատուրգ, հրապարակախոս:

¹⁸⁴ Համո Սահյան, հայտնի բանաստեղծ:

Մ.Ա. — Ճիշտն ասած, մինչև 1971 թիվը, այսինքն՝ մինչև իմ 11 տարեկան դառնալը, մինչև Պարույր Սևակի մահը, մենք ամեն շաբաթ մեր ընտանիքով, հայրիկիս հետ, գնում էինք տարբեր տեղեր: Էն ժամանակ էսօրվա նման շատ տեղեր չկային գնալու: Մեզ տանում էին մանկական զբոսայգի, կենդանաբանական այգի, կարուսելներ էինք գնում, համարյա ամեն շաբաթ: Հա, հայրիկս ներկայացումներ էր տանում մանկական, Պատանի հանդիսատեսի թատրոն եմ շատ գնացել, հայրիկիս-մայրիկիս հետ էինք միշտ գնում: Կամ՝ հորաքրոջս, հորեղբորս տուն էինք գնում: Կամ իրենք էին մեր տուն գալիս, կամ մենք էինք գնում: Հորեղբայրս ապրում էր Կուտուզովի¹⁸⁵ վրա, հորաքրոյրս Գնունու վրա, հին ստադիոնի մոտ:

Բայց Սևակի մահից հետո հայրս մի տեսակ անփոփոխ էր մեջ, ու մեր տունը ասես սգավորի տուն դարձավ: Հայրս նվիրվեց Սևակին ու էդպես մեր մանկությունը էդ թվից արդեն մի տեսակ փոխվեց: Մի տեսակ մեծացանք, մեր տան ուրախությունը ավարտվեց: Հայրս շատ էր ծխում, ամբողջ օրը աշխատում էր, գրում էր, գրում ու միշտ արցունքը աչքերին: Հիշում եմ, որ Սևակի մահից հետո միայն սև վերնաշապիկ էր հագնում... Միակ ուրախությունը եղբայրս էր, որին շատ երկար էր սպասել, երեք աղջիկներից հետո վերջապես տղա էին ունեցել: Եղբորս ծնունդը նրան երջանկացրել էր: Եղբայրս, երբ Սևակը մահացավ, երկու տարեկան էր: Եղբորս արյան տոկոսը ցածր էր, համարյա երկու տարի հիվանդանոցում է անցկացրել, մինչև արյունը կարգավորվեց: Հայրս ամեն տարի գնում էր Մեղրի, Նյուվադի գյուղից քաղցր նոտ էր բերում (եթե չեմ սխալվում՝ 80 կգ կամ գուցե ավելի), ու իր ձեռքով քամում էր էդ նոտը, որ եղբայրս խմեր: Ու դրանով արյունը կարողացանք 22 տոկոսից բարձրացնել մինչև 70 տոկոս: Մեր տան միակ ուրախությունը եղբայրս էր: Հայրս նրան ավելի շատ ժամանակ էր հատկացնում, շախմատ խաղալ էր սովորեցնում: Հայրս շատ էր սիրում շախմատ խաղալ և շատ լավ էր խաղում: Գրողների տանն անցկացվող մրցաշարերին մասնակցում էր ու շատ մրցանակներ ուներ: Բայց Սևակի մահից հետո շատ էր կոտրվել: Շատ էր սիրում Սևակին, շատ կապված էր, ու էսօրվա նման հիշում եմ հայրիկիս ողբը, լացը: Մենք էդ օրը պատրաստվում էինք գյուղ գնալու: Ու սպասում էինք հայրիկիս, որ գար ու մեզ տաներ գյուղ: Մամաս մեր շորերը պատրաստել էր, պետք է ժամը 12-ին գար, որ մեզ գյուղ տաներ: Ուշանում

¹⁸⁵ Ներկայիս Գյուլբենկյան փողոցը:

էր: Մենք անհանգիստ էս կողմ, էս կողմ էինք գնում, փողոցի ծայրում սպասում էինք, բայց հայրիկս ուշանում էր: Ծառայողական մեքենա ուներ, դրանով պիտի մեզ տաներ: Մեկ էլ լսեցինք, որ Սևակն է մահացել... Մեր բոլոր հարազատները հավաքվեցին մեր տանը: Երեկոյան հայրիկիս բերեցին ընկերները: Երբ թներն ընկած ներս բերեցին, ուշագնաց ընկավ հատակին... չեմ ուզում հիշել: Հիմնականում մամայիս համար էր դժվար, դե մենք երեխա էինք, էդքան երևի չէինք հասկանում, բայց մեր տան մթնոլորտը շատ տխուր էր: Բոլոր մեր ծանոթները, բարեկամները կվկայեն, ու ասում էլ են, որ եթե չլիներ Սևակի մահը, չէր լինի նաև Ալբերտի մահը: Գրականագետ Էդվարդ Զրբաշյանը, Հարություն Ֆելեքյանը միշտ այդ մասին ասում էին, հայրիկիս գրքի առաջաբանում էլ են գրել, թե ինչքան ծանր էր տանում Սևակի մահը: Սևակի վեցհատորյակը կազմեց, նրա մասին գրեց, և ընկերների հորդորով էր, որ պաշտպանեց դոկտորականը [դոկտորական դիսերտացիայի թեման Պարույր Սևակի ստեղծագործությունն էր]: Ասում էր անհարմար է, որ պաշտպանեմ, հիմա ի՞նչ կմտածեն: Գրականագետներ Հրանտ Թամրազյանը, Էդվարդ Զրբաշյանը, Սերգեյ Սարինյանը ստիպել էին, որ անպայման պաշտպանի: Էն ժամանակ դե Մոսկվա էին ուղարկում դոկտորականները հաստատելու: Մի խոսքով, 75 թվին պաշտպանեց, 79-ին մահացավ:

Սևակի մահից հետո մենք այլևս ոչ մի տեղ չէինք գնում: Բայց ես շարունակում էի խաղալ փողոցում մինչև նոր շենք տեղափոխվելը: Տեղափոխվել ենք 1978 թվի նոյեմբերին: 78-ի նոյեմբերին տեղափոխվել ենք, 79-ի հունիսին հայրս մահացել է: Էդպես ավարտվեց մեր մանկությունն էլ, պատանեկությունն էլ:

Ուսանողական տարիներին ընկերուհիներով գնում էինք օպերա, ներկայացումներ դիտելու: Դասերից հետո «Կինո Մոսկվա» էինք շատ գնում, «Կինո Նաիրի»: Սրճարաններ էինք շատ գնում, հիմնականում՝ «Պապլավոկ»: Շատ հարազատ էր դարձել մեզ «Պապլավոկը»: «Սովետական գրող» հրատարակչությունում աշխատելիս, պետք է ասեմ, որ բոլոր գրողները էդտեղ էին հավաքվում, մեր խմբագրության աշխատակիցներով համարյա ամեն օր ընդմիջման ժամերին կամ գործից հետո գնում էինք «Պապլավոկ»: Դրա հետ կապված լավ հիշողություններ ունեմ: Մինչ օրս հիշում եմ ավազի վրա պատրաստված (եթե չեմ սխալվում՝ Մարգոյի պատրաստած) սուրճի համը: Լահմաջո էինք ուտում, պաղպաղակ, մեզ հետ համարյա միշտ գալիս էին

մեր գլխավոր խմբագիրը՝ Ռուբեն Հովսեփյանը,¹⁸⁶ մեր բոլորի սիրելի Վանոն¹⁸⁷: Մի խոսքով այդպես: Դե 15-րդ թաղամասում այդ ժամանակ սրճարաններ, այցելելու հետաքրքիր վայրեր չկային: Պետք է ասեմ, որ ես մինչև վերջ էլ չկարողացա հարմարվել մեր նոր տանը, չնայած շատ էի սիրում իմ սենյակը, չէի պատկերացնում, որ գալու է մի օր, որ ես լքելու եմ իմ սիրելի սենյակը: 11 տարի եմ ապրել այդ տանը մինչև ամուսնանալս: Մեր տանը շատ են եղել իմ երբեմնի լավ ընկերներ (հիմա ես ամաչում եմ, որ ասեմ իմ լավ ընկերներ են եղել), համակուրսեցիներ Աղվան Վարդանյանը, Ռուբեն Հակոբյանը, Մարգարիտ Եսայանը: Շատ հաճախ էինք մեր տանը հավաքվում, հիմնականում բանաստեղծներ Հրաչյա Թամրազյանը, Արմեն Շեկոյանը, Վանոն, Լիզա Ճաղարյանը, Արտակ Վարդազարյանը, Վահրամ Մարտիրոսյանը, Վահան Թամարյանը, Վահագն Մուղնեցյանը, Դավիթ Սարգսյանը, էլի շատ շատերը, բոլորին չեմ կարող էս պահին հիշել:

Ա.Գ. — *Իսկ Երևանի հեղի կապված ձեր համար կենտրոնը որտե՞ղ ա եղել:*

Մ.Ա. — Կենտրոնը, ճիշտն ասած, ինձ համար «Կինո Նաիրի»-ի էդ հատվածն էր, «Կինո Նաիրին» և «Կինո Մոսկվան»: Օպերայի տարածքում էինք շատ ման գալիս, Աբովյան փողոցում: Ուզում եմ մի զավեշտալի դեպք պատմել: Չնայած Երևանում եմ ծնվել, ընկերուհիներիցս շատերը շրջաններից էին: Մի անգամ պայմանավորվել էինք Սունդուկյանի թատրոնի մոտ: Երկու երևանցի ընկերուհիներով հրապարակում կանգնել ենք և չենք կողմնորոշվում, թե ոնց պետք է գնանք Սունդուկյանի թատրոն: Իսկ շրջաններից եկած մեր ընկերուհիներն արդեն էստեղ մեզ սպասում են: Ուշանում ենք: Կանգնել

¹⁸⁶ Ռուբեն (Ռուդիկ) Գեորգիի Հովսեփյան – գրող, արձակագիր, թարգմանիչ: 1982-1987 թվականներին եղել է «Սովետական գրող» (այժմ՝ «Նաիրի») հրատարակչության գլխավոր խմբագիր, 1988-1989-ին՝ Հայաստանի գործերի միության քարտուղար, 1989-ին՝ «Նորք» ամսագրի գլխավոր խմբագիր: ՀՀ ԱԺ 2-րդ և 3-րդ գումարման Հայ Յեղափոխական դաշնակցության խմբակցության պատգամավոր էր:

¹⁸⁷ Խոսքը Վանո Սիրադեղյանի մասին է: ՀՀ պետական, կուսակցական, հասարակական, գրական գործիչ: 1990-ական թվականներին եղել է Հայաստանի Հանրապետությունում իշխանության եկած Հայոց Համագգային շարժման (ՀՀԸ) առաջնորդներից: ՀՀ անկախության առաջին տասնամյակում զբաղեցրել է առանցքային պաշտոններ՝ Նախագահի խորհրդական, Ներքին գործերի նախագահ, Երևանի քաղաքապետ, ԱԺ պատգամավոր: 1998-ին նրան առաջադրվել են մի շարք մեղադրանքներ, այդ թվում՝ պաշտոնական դիրքի չարաշահման և սպանությունների կազմակերպման հետ կապված ծանր քրեական մեղադրանքներ: 1999 թ. փախել է Հայաստանից և մինչև հիմա գտնվում է միջազգային հետախուզման մեջ:

ենք, չգիտենք ինչ անենք: Վերջը որոշեցինք տաքսի նստել: Վարորդին ասում ենք. «Սունդուկյանի թատրոն», ասում է. «բայց հես ա Սունդու...», ասում ենք «ոչինչ, մենք շատ ենք ուշանում, շուտ հասցրեք, էլի» (ծիծաղում է): Էնքան անհարմար էր. մի վայրկյան հետո Սունդուկյանի թատրոնի մոտ էինք (ծիծաղում է): Չգիտեինք: Ու մեզ վրա մեր այդ ընկերուհիները ծիծաղում էին, ասում. «Հետո էլ կասեք քաղաքում ենք ապրում»: Ճիշտն ասած, երբեմն համալսարանից դուրս էինք գալիս, ու չգիտեինք ոնց գնանք «Կինո Մոսկվա», փողոցները շփոթում էինք (ծիծաղում է):

Ա.Գ. — *Իսկ էդ Սունդուկյանը կենտրոն էր համարվու՞մ:*

Մ.Ա. — Դե, չգիտեմ: Չէ, էդքան էլ կենտրոն չէր: Մեզ համար կենտրոն էր համարվում հիմնականում Աբովյան փողոցը, այդ փողոցով էինք շատ հաճախ քայլում ընկերուհիներով, Օպերայի շրջակայքը: Իսկ ամենասկզբում ինձ համար կենտրոնը Շահումյանի շրջանն էր: Էդպես էր, էլի: Հետո երբ սովորում էի և կենտրոնում աշխատում էի, հարազատ էր դարձել էդ մասը: Հիմա ինձ համար կենտրոնը մեր տունն է, մասիվն է դարձել ինձ համար կենտրոն, ուրիշ տեղ չեմ պատկերացնում:

Ա.Գ. — *Կպատմե՞ք ձեր մանկության տոների մասին, պետական տոներից ո՞ր տոներն էք նշել, կրոնական տոներից արդյոք նշե՞լ եք, թե՞ ոչ:*

Մ.Ա. — Նշվում էին Մարտի 8-ը, Մայիսի 1-ը, Մայիսի 9-ը, Նոյեմբերի 7-ը, Նոյեմբերի 29-ը: Ինչպես բոլոր երեխաները, ես էլ էի շատ սիրում Նոր տարին: Մի տեսակ շատ ուրախ էր անցնում: Մեր հարազատները, հորաքույրներս, հորեղբայրներս, մորեղբայրներս մեր տանն էին հավաքվում: Հայրիկիս համար էլ Նոր տարին մի ուրիշ տոն էր: Էսօրվա նման հիշում եմ. առնում էր մի քանի բնական տոնաձառ, ամրացնում էր իրար ու հսկա մի ծառ էր ստացվում: Էնքան սիրով էր զարդարում, միշտ ինքն էր զարդարում: Մենք երեխաներով ընտրում էինք խաղալիքները՝ սա կախի, չէ, սա կախի: Հերթով բոլորիս ձեռքից վերցնում էր ու կախում, որ ոչ մեկս չնեղանար, որ ոչ մեկիս չնեղացներ: Բոլորս տոնաձառի շուրջը պարում էինք, ուրախանում: Հիմա մի տեսակ էդ ուրախությունը չեմ զգում, չգիտեմ, գուցե մեծացել ենք... Պարտադիր նվերներ էին դնում տոնաձառի տակ, մրգեր էին հիմնականում լինում և ինչ-որ մի նոր զգեստ: Առավոտյան արթնանում էինք ու տեսնում մեր նվերները, ուրախանում էինք, հավատում էինք, որ ձմեռ պապն է բերել: Ու ես էլ իմ երեխաներին եմ միշտ ցանկացել նոր տարվա օրերին մեծ ուրախություն

պատճառել: Առնում էի նվերներ, տալիս էի հարևանսուհուս: Նա էլ Նոր տարվա գիշերը՝ ժամը 12-ին, դուռը ծեծում էր ու նվերները թողնում դռան մոտ: Եվ էդպես համարյա ինը տարի... Ոնց էին ուրախանում, վազվզում էին այս ու այն կողմ: Տեսնել էր պետք նրանց հրճվանքը... Բա ես ինչքան էի ուրախանում նրանց ուրախությանը: Ինը տարեկան էր Հասմիկս, երբ լսել էր, որ Ձմեռ պապ չկա: Գնաց, էկավ, ասաց. «Մամ, Ձմեռ պապ չկա, ես գիտեմ, որ չկա, դու ես էդ նվերները առնում»: Ասացի. «Չէ, Հասմիկ ջան, ով է ասում, որ չկա, կա՛ Ձմեռ պապ»: «Ես գնում եմ նվերները փնտրեմ»: Էնպիսի մի տեղ էի իրենց նվերները պահել, որ ոչ ոք չէր գտնի: Հասմիկս փնտրել-գտել էր ու էկավ թե՛ «Ձմեռ պապ չկա, հես ես քո առած նվերները»: Էդ օրվանից վերջացավ իմ հեքիաթը, ու շատ տխրեցի: Մարանս Հասմիկիցս մի քիչ ավելի ուշ սկսեց չհավատալ:

Մանկությանս տարիներին մայիսի 1-ին, «մայովկա» էին ասում, հիշում եմ, կենդանաբանական այգի էինք մորաքրոջս ընտանիքի հետ գնում, ինչ-որ ուտելիքներ էինք մեզ հետ վերցնում: Ոնց որ թե հենց ամսի մեկին էր, ինչքան հիշում եմ: Շատ մարդիկ էին էդ օրը էստեղ լինում: Մարտի 8-ին, հիշում եմ, հայրիկս մամայիս միշտ ինչ-որ բան էր նվիրում, օժանելիք: Էն ժամանակ ֆրանսիական օժանելիք չկար, կարծեմ «Красная Москва» էր: Բայց նորից պետք է ասեմ, որ մեր տանը էդ ամեն ինչը եղել է մինչև 71 թիվը: 71 թվից հետո մի տեսակ տխուր բաներ եմ հիշում: Նոյեմբերի 7-ը մամայիս ծննդյան օրն էր: Հավաքվում էինք բարեկամներով, էդպես էինք նշում: Քեռիներս լավ երգում էին, շատ լավ ձայն ունեին, էսօրվա նման հիշում եմ: Երգիչ չէին, բայց շատ լավ էին երգում: Բոլորը բարձրագույն կրթություն ունեին, լավ մասնագետներ էին: Մամայիս սիրած երգն էր Հովհաննես Հովհաննիսյանի «Ու՛ր ես գալիս, այ գարուն, գուր ես գալիս» խոսքերով գրված երգը, քեռիս միշտ երգում էր էդ երգը:

Դե մամայիս կողմից պապիկիս չեմ տեսել: Տատիկիս տեսել եմ, բայց նա հիմնականում Թիֆլիսում էր ապրում, ուշ-ուշ էր գալիս: Ինքն էլ է շատ շուտ մահացել, 73 թվին, ես այդ ժամանակ 13 տարեկան էի: Մյուս տատիկս՝ հայրական կողմից, մահացել է հայրիկիցս հետո: Պապիկս գյուղի առաջին մեղվապահն է եղել: Շատ լավ մեղվապահ էր, արդար ու ազնիվ մարդ: Էսպիսի

մի բան է եղել: Սևակ Արզումանյան¹⁸⁸ գրականագետ կար: Պապիկիս քամած մեղրը երբեմն շատ էր լինում, և նա վաճառում էր: Հայրիկիս ընկերները շատ էին հավանում պապիկիս մեղրը: Սևակ Արզումանյանը մեղրը առել էր, տարել էր ստուգելու: Ուզեցել է տեսնի՝ անարատ է, թե չէ: Ու ասել էին՝ շատ մաքուր մեղր է: Պապիկս իմացել էր այդ մասին, շատ վիրավորվել էր ու նրան չէր ուզում մեղր վաճառել: Եկել էր մեր տուն, խնդրել: Վերջերս Սևակ Արզումանյանի կնոջը հանդիպեցի հանգստյան տանը ու ինքը էդ մասին հիշեցրեց: Ասում էր. «Շատ վատ էի գգում, որ ինքը տարավ մեղրը ստուգել տվեց»: Պապիկիս բերանից մի սուտ բառ չէիր լսի, շատ մաքուր մարդ էր, արդար, ազնիվ: Տատիկիս հետ հաճախ կարտ էին խաղում, միշտ կովում էին, շատ լավ հիշում եմ, տատիկս խորամանկություն էր անում, պապիկիս դուր չէր գալիս, որ իրեն խաբում էին: Ես պապիկիս շատ էի սիրում: Ամռանը քույրիկիս հետ գյուղում երեք ամիս պապիկիս ու տատիկիս մոտ էինք մնում: Նրանք Երևանում էին ապրում, պարզապես ամռանը միասին գնում էինք գյուղ: Գիշերը պապիկս դուրս էր գալիս, որ գնար ջուր կապելու, որ մեր այգին ջրեր: Ես փոքր էի, երևի մի յոթ-ութ տարեկան, միշտ քույրիկիս հետ գնում էինք նրա հետևից: Լեռներով-սարերով հետևից գնում էինք, որ պապիկիս մի բան չլինի: Միշտ բարկանում էր. «Էս ժամին ինչի՞ եք եկել»: Լավ հիշողություններ ունեմ պապիկիս հետ, շատ էի սիրում: Ամեն անգամ, երբ թոշակ էր ստանում, ասում էի. «Պապի ջան, էսօր իմ ծնունդն ա»: Ասում էր. «Ամեն ամիս քո ծնունդն ա»: Ասում էի. «Հա, թոշակիդ օրը իմ ծնունդն ա»: Ու անպայման թոշակից ինձ մի որոշ գումար էր տալիս:

Երկու հորեղբայր ունեի, բայց նրանք էլ վաղ տարիքում են մահացել, միայն հորաքույրս երկու տարի առաջ մահացավ:

Չանախչի՝ Զանգակատուն գյուղում մինչև հիմա պապիկիս տունը կա, ոչ որ չի ապրում: Տատիկս, պապիկս գյուղում են թաղված, երբեմն այցելում ենք նրանց շիրիմներին: Բարեկամներ շատ ունենք գյուղում:

Ա.Գ. — *Կրոնական տոներից Ձեր տանը ոչինչ չի՞ նշվել, օրինակ՝ Զատիկ:*

Մ.Ա. — Իհարկե նշվել է: Ձու էին ներկում, չամիչով փլավ էին եփում, ձուկ: Էդ ժամանակ շատ ընդունված էր, վերցնում էինք ներկած ձվերը, գնում էինք

¹⁸⁸ Սևակ Հարությունի Արզումանյան (1929 – 2004), հայ գրականագետ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ԽՍՀՄ գրողների միության անդամ 1958 թվականից:

ձու կռվացնելու: Կոտրված ձուն տալիս էին հաղթողին: Վարդավառին էլ ջրում էինք իրար: Ջրում էին թե մեծերը, թե փոքրերը:

Մեր բարեկամները հիմնականում մեր տանն էին հավաքվում, քանի որ այն սեփական էր, համ էլ տատիկս ու պապիկս մեր տանն էին ապրում: Եվ ավելի հարմար էր, որ իրենք գային: Տատիկս վատառողջ էր, անկողնային հիվանդ: Մայրս երբ ամուսնացել է, տատիկս հիվանդ է եղել: Մայրիկս է խնամել տատիկիս: Մենք միշտ տեսել ենք մեր ծնողների ջերմ վերաբերմունքը իրենց ծնողների նկատմամբ, երևի դրանից է մեր հարգանքը մեծերի նկատմամբ: Ես հիշում եմ՝ մի անգամ եղբորս հետ կովեցի: Տատիկս եղբորս պաշտպանեց, փոքր էինք: Հետո տատիկիս պատասխանեցի, ասացի, որ լավ եմ արել: Երբ հայրս էկավ աշխատանքից ու տեսավ, որ տատիկս տխուր է, հարցրեց. «Մամ, ի՞նչ է եղել»: Որովհետև իր համար շատ զարմանալի էր, որ մայրն իրեն մի տեսակ տխուր ընդունեց: Ասաց՝ հեչ, ու ինձ նայեց: Ես էլ թե՛ «Ջղայնացրել եմ տատիկին, չեմ լսել»: Ասաց՝ «Էս առաջին ու վերջին անգամ լինի, մյուս անգամ չանես»: Դրանից հետո ես տատիկիս չեմ նեղացրել:

Հիմա երիտասարդները մեզ նման չեն մտածում, ավելի ազատ են, անկաշկանդ, ու կարծում եմ՝ շատ լավ է, որ էդպես փոխվել են, կաշկանդված չեն: Չնայած ես, օրինակ, ազատ եմ եղել, ինձ երբեք իմ ծնողները չեն արգելել ինչ-որ բանում: Ուսանողական տարիներին էլ, ավարտելուց հետո էլ ես միշտ արշավների եմ գնացել, էքսկուրսիաների: Ընկերուհիներ ունեի, որոնց ծնողները թույլ չէին տալիս գնալ արշավների: Ես Մոսկվա եմ գնացել, Լենինգրադ, Հունգարիա, Հարավսլավիա եմ գնացել, այսինքն՝ ոչ մի խնդիր չեն ունեցել թույլ տալու առումով: Հիմա մեր երեխաները այստեղ չեն, չնայած շատ կուզեի, որ մեզ մոտ լինեին: Բայց, ի՞նչ արած...

Ա.Գ. — *Իսկ ձեր ընտանիքում սովորական համակարգի հետ կապված ի՞նչ կարծիքներ կային, ի՞նչ վերաբերմունք կար:*

Մ.Ա. — Հիմնականում երևի չեն խոսել: Չեմ լսել խոսակցություններ այդ շրջանի մասին:

Հիմա, որ ասում են, թե շատ լավ էր էդ ժամանակ, չեմ հասկանում: Լավ էր երևի, որ ստացած գումարով կարող էիր ուղեգիր վերցնել և գնալ հանգստանալու: Էդ մի բանը լավ եմ հիշում: Էն մնացած բաները չգիտեմ, խանութներում ոչինչ չկար, ամեն տեղ հերթեր էին: Ես էի հիմնականում մեր տան գնումները անում: Գնում էի, ժամերով հերթ էի կանգնում, որ մածուն առնեմ,

կամ ինչ-որ մի բան, կամ հայրիկիս համար սիգարետ: Ինքը շատ էր ծխում: Միշտ ես էի գնում, որ տեսնեմ՝ խանութում ստացել են, թե ոչ: Հիշում եմ, ՀԾ (Հայկական ծխախոտ) էր, թե Սայյուտ էր, ինչ էր, էդ կարմիր տուփով, հենց տեսնում էի, որ ստացել են, գնում հերթ էի կանգնում ժամերով: Շատ էր ուրախանում, որ ես, ասենք, կարողացել եմ գնալ ու էդքան երկար հերթեր կանգնել: Ես էլ գիտեի, թե լավ բան եմ անում: Էն ժամանակ չէի հասկանում, բայց գիտեի, որ իր համար լավ էր: Դրա համար գնում, ժամերով կանգնում էի: Մեր հին տան մոտ էր էդ խանութը: Հանգիստ տեղ էր, գնում առնում էի: Այսինքն էլի մինչև 17 տարեկանը, մինչև մեր տեղափոխվելը նոր բնակարան: Դրանից հետո շատ չեմ գնացել խանութ, ուսանող էի, չէի հասցնում, արդեն մաման էր էդ բաները առնում:

Ա.Գ. — Ի՞նչ գիրքեր սովորական շրջանում կոռուպցիայի, կաշառքի, ծանոթ-ներքի համակարգի մասին:

Մ.Ա. — Հայրս շատ ազնիվ էր, շատ: Հիշում եմ, որ մեր բարեկամներից մեկի երեխան համալսարան պետք է ընդունվեր, ասել էր, որ քննությանը ծանոթ գտնի: Հայրիկս Էդ. Ջրբաշյանին ասել էր, որ էս ինչը իմ բարեկամն է, որ ասենք մի քիչ ուշադիր լինի, որ չկտրվի: Մի խոսքով, ստացել էր դրական գնահատական, ու էդ մեր բարեկամը եկել էր մեր տուն՝ բերելով մի բյուրեղ-ապակյա ծաղկաման: Դրանով ուզել էր հայտնել իր շնորհակալությունը: Մեզնից ոչ ոք չէր նկատել, որ բերել էր ու դրել տան մի անկյունում: Գնալուց հետո միայն տեսանք: Հայրիկս շատ էր բարկացել, ասում էր՝ կանչեք ու հետ տվեք: Դե չկարողացանք վերադարձնել: Ինքը շատ ծանր էր տանում: Մեր տանը Էդպիսի բաներ չեն եղել, անկեղծ ասած: Նույնիսկ իմ աշխատանքի ընդունվելու հարցում: Համալսարանն ավարտելուց հետո մեզ ուղարկում էին շրջաններ որպես ուսուցիչ աշխատելու: Հայրիկիս համալսարանական ընկերներից Հարություն Ֆելեքյանը հրատարակչության տնօրեն էր: Ջանգել էր մեր տուն ու մամայիս ասել, որ, «Արևիկ, չանհանգստանա, Մարգարիտին մեզ մոտ ես աշխատանքի կտեղավորեմ, տեղ կա, Էսպես որ չի գնա շրջան»: Հայրս արդեն չկար, մահացել էր: Մամայի մասին մտածելով, որ ինֆարկտ էր տարել, քույրերս ամուսնացել էին, ես ու եղբայրս էինք մնացել: Մենք չենք դիմել, չէի էլ կարծում, որ, ասենք, կարող է մաման դիմել: Մեզ շրջապատող մարդկանց միջավայրում Էդպիսի բան չեմ նկատել: Անշահա-խնդիր ընկերներ էին...

Բայց դե, իհարկե, սովետական շրջանում էլ, միշտ էլ եղել է կոռուպցիա: Առանց դրա՞...

Ամուսնուս հետ ծանոթացել եմ հենց «Սովետական գրող» հրատարակչությունում: Մի նկարիչ ընկեր ունեի, Գրիգոր Մարիկյանը, երկու տարի առաջ մահացավ: Ամուսնուս, ապագա ամուսնուս հետ միասին հեռուստատեսությունում էին աշխատում: Գրիգը իմ լավ ընկերներից էր, որ երևի Միերին ասել էր. «Լավ աղջիկ կա, ընկերուհի ունեմ, գնանք ծանոթացնեմ»: Էդպես եկել էին հրատարակչություն, բայց հա, մի քիչ հեռվից գամ: Ես Միերի հայրիկին՝ Խաչիկ Հրաչյանին, դեռ հրատարակչությունում աշխատելիս գիտեի: Ինձ շատ էր սիրում, կարող են իմ ընկերներն էլ վկայել: Մի անգամ սրճարանում Դավիթ Սարգսյանին ասել էր. «Շատ եմ ուզում տղայիս հետ ծանոթացնել Մարգարիտին, շատ եմ հավանում»: Էս Դավիթն էլ ինձ միշտ ասում էր. «Արի ծանոթացնենք, արի ծանոթացնենք»: Ես էլ ասում էի «Չէ, չէ, ես Էդպիսի բաներ չեմ սիրում»: Միշտ մերժում էի: Փաստորեն Գրիգը եկել էր Խաչիկ Հրաչյանի տղայի հետ, որին չէի ճանաչում, չգիտեի, որ Խաչիկ Հրաչյանի տղան է: Ու բերել էր ծանոթացնելու, հետներն էլ իմ համակուրսեցին էր, որը էլի Միերի հետ էր աշխատում, ինքն էլ ամուսնացած չէր, բայց չգիտեր, որ գալիս են ինձ հետ ծանոթանալու: Գրիգն ասել էր՝ «եկեք, մեկնումեկդ կընտրեք»: Պատկերացնո՞ւմ ես: Մի խոսքով, դրանից հետո Միերը հաճախ էր Գրիգորի հետ գնում-գալիս, նստում շախմատ էր խաղում բանաստեղծ Երվանդ Պետրոսյանի հետ, մինչև ես գործը ավարտեի: Հենց ավարտում դուրս էի գալիս, ինքն էլ էր շախմատը արագ վերջացնում ու հետևիցս գալիս: Էդպես ծանոթացել ենք: Ու ես շատ գոհ եմ: Մենք հանդիպել ենք մարտ ամսին, հուլիսին նշանվել ենք: Հարսանիք չենք արել, պարզապես խնջույք ենք արել: Մեր տանը՝ իմ կոլեկտիվով ու բարեկամներով, Միերենց տանն էլ առաջին օրը բարեկամներով, երկրորդ օրն էլ համակուրսեցիներս են եկել, լավ ուրախացել ենք:

Ղարաբաղյան շարժման օրերին՝ 88 թվի փետրվարի 18-ից միշտ մասնակցել եմ բոլոր հանրահավաքներին, ցույցերին: Գիշերները անցկացնում էինք Ազատության հրապարակում: Հիմնականում Լիզայի՝ Լիզա Ճաղարյանի հետ էի լինում, ու էլի շատ ընկերների: Տիգրան Պասկևիչյանի հետ, չնայած չէ, Տիգրանին ես ավելի վաղուց, շատ փոքր ժամանակից եմ հիշում, երբ գալիս էր Սևակի գերեզմանի վրա արտասանում էր: Էրեխա էր ինքը Էդ ժամանակ: Հորեղբորն էլ լավ գիտեմ, Սասուն Պասկևիչյանը մեր տանը շատ ա

եղել: Հետո Տիգրանին համալսարանից, «Հանրապետություն» թերթում աշխատելու տարիներից գիտեմ: Ոչ մի հանրահավաք բաց չեմ թողել, չնայած մամաս շատ էր վախենում էդ խառը օրերին: Հիշում նաև, որ երեկոյան որ ժամն էլ լիներ, մեզ մեքենաները տուն էին տանում, անվճար, ու մինչև շենքի մոտ հասցնում էին: Բոլորս մեկ էինք դարձել, հարազատացել, իրար վստահում էինք... Մեր ընտանիքից միայն ես եմ շատ ակտիվ եղել: Քույրերս ամուսնացել էին, փոքր երեխաներ ունեին:

Ա.Գ. — Էդ քաղաքական կամ քաղաքացիական ակտիվությունը հենց 1988-ին ա սկսել, թե մինչև էդ էլ ինչ-որ դրսևորումներ կային:

Մ.Ա. — Ուսանողական տարիներին էլ եմ հանդիպել քաղաքացիական ակտիվության լիբանանյան դեպքերի առնչությամբ: Հիշում եմ մեզնից մի կուրս բարձր, այժմ բանաստեղծ, հրապարակախոս Վահրամ Մարտիրոսյանին: Մենք առաջին կուրս էինք, իրենք երկրորդ, էդ շարժումը սկսվեց: 78-79 թվականներն էին: Վահրամը շատ ակտիվ էր, համալսարանում մենակ իրեն եմ հիշում իր արտաքինով, համ էլ թե ոնց էր դասախոսների հետ կովում, պայքարում: Շատ բան չէինք հասկանում մենք, ի՞նչ են ուզում, ինչի՞ համար են պայքարում: Հիշում եմ՝ Վահրամը ցույց էր կազմակերպել, դռները փակել էին, ուսանողներին դուրս չեն թողնում: Պլակատներ էին բոլոր ձեռքերին: Մի տեսակ վախենալու էր: Աղոտ եմ, իհարկե, հիշում, բայց հիշում եմ, որ վախի մթնոլորտ կար: Ես եկա տուն ու պատմեցի հայրիկիս, որ էսպիսի մի տղա կար, շատ ակտիվ էր, պատմեցի, որ ցույց էր կազմակերպել, բայց մենք ընկերուհիներով շատ վախեցանք ու չմնացինք: Հայրիկս բարկացավ. «Իզուր չեք մասնակցել, պետք ա դուք էլ մնայիք ու մասնակցեիք»: Ես ինձ շատ վատ զգացի: Իսկապես վախենալու էր էդ ժամանակ... Համ էլ, դե, շատ մեծ չէի, առաջին կուրս: Տեսածս առաջին «ըմբոստությունն» էր: Դրանից հետո մի տեսակ ակտիվացա: Վահրամին ոնց որ հեռացրին, հետո նորից վերականգնեցին:

Ա.Գ. — Ես ճիշտ հասկացա, չէ՞, որ ձեր ընտանիքում ցեղասպանության հետ ուղղակի կապ չի եղել, վերապրածներ չկան:

Մ.Ա. — Չէ, վերապրածներ չկան, բայց տատիկիս բոլոր եղբայրները զոհվել են Հայրենական մեծ պատերազմում: Երեք եղբայր է ունեցել, երեքն էլ նոր ամուսնացած են եղել, ունեցել են փոքր երեխաներ, ու երեքն էլ չեն վերադարձել: Տատիկս ու իր քույրն էին մնացել, եղբայրները մահացել էին: Բայց

ապրիլի 24-ին, Ցեղասպանության հիշատակի քայլերին միշտ գնացել ենք, հայրիկս միշտ տարել է մեզ: Հա, պարտադիր միշտ գնում էինք, հետո արդեն եղբորս հետ էր գնում: Դե, ինչպես ասացի, եղբայրս հայրիկիս ուրախությունն էր:

ՋՈՒԼԻԵՏԱ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արարատի մարզ, Վերին Արտաշատ գյուղ

Զրուցավար՝ Հրանուշ Խառատյան (ՀԽ)

Զրուցակից՝ Զուլիետա Գևորգյան:

Զրույցը տեղի է ունեցել պատմողի տանը:

Զուլիետա — Ես ծնվել եմ 1937 թվի մայիսի 19-ին, Վերին Արտաշատ գյուղում: Հայրիկս էլ է ծնվել Վերին Արտաշատ գյուղում, մայրիկս՝ Նորաշեն, կպած են իրար եղ գյուղերը: Իմ հայրս Ամիրզադյան Հրանտ Գևորգի, իսկ ծննդյան վկայականում Վիրաբ էր գրված: Երկու անունն էլ գրում են: Պապս Ամիրզադյան Գևորգն էր: Իմ պապիս անունը դարձրել են ինձ ազգանուն: Իմ ծննդյան վկայականի մեջ էր այդպես գրած: Էն ժամանակները թոռը պապի անունն էր վերցնում որպես ազգանուն: Հայրս ծնվել ա 1907 թվին (փաստաթղթերով ստուգեցինք, ծննդյան թիվը գրված էր 1910-Հ.Խ.): Երեք եղբայրներ են եղել, երկու քույր: Հայրս ամուսնացել ա 1926 թվին: Քսան տարեկան ա եղել, մայրս էլ տասնվեց տարեկան ա եղել:

Պատմողի հայրը և մայրը՝ Հրանտը և Արմանուշը 1926թ.:

Մի ժամանակ Արտաշատը Վերին չէր, ուղղակի Արտաշատ էր: Ուրեմն երբ որ Ղամառլուն, շրջկենտրոնը էն ժամանակ Ղամառլուն էր, թուրքերից հետո որ ազատվեցին, փոխեցին՝ Վերին Արտաշատ դրեցին մեր գյուղի անունը:

Գյուղում հայեր ու եզդիներ էին ապրում: Բայց եզդիները քիչ էին էն ժամանակ: Ցեղասպանությունից հետո մեզ մոտ շատ եկան թուրքահայաստանից, գաղթականներ շատ եկան:

Եթե սկսենք սկզբից, քաղաքական բաներ են, բայց դե բոլոր դեպքերում կապված են մեզ հետ, մեր ընտանիքի, մեր հայերի հետ, Արտաշատի հետ: Ուրեմն թուրքերը եկել են, որ գնան Բաքու, միանան ադրբեջանցիներին: Օսմանյան թուրքերը: Իմ պապը ընդհանրապես ազդեցիկ մարդ ա եղել և դեկավար ա եղել: Նույնիսկ, չեմ իմանում, էդ ժամանակ պառլամենտ ա եղել, թե ինչ ա եղել, դրա անդամ ա եղել: Ինքը դաշնակցության անդամ չի եղել, դեռ դաշնակցությունը էդ ժամանակ հիմք չէր դրել Հայաստանում, ուրեմն՝ էդ հայերին, ինչքան եկել են թուրքահայաստանից՝ փախստականներին բոլորին տեղավորել ա էդ մեր Արտաշատի շրջանում: Հիմնականում վանեցիներ էին: Մենք մեծ հայաթ ենք ունեցել կենտրոնում, միչև հիմա չեն կարողանում քանդել լրիվ, ուրեմն՝ ինչքան եկել են, պապս տեղավորել ա էստեղ: Հետո որ թուրքերը հարձակվել են, պապս մասնակցել ա թուրքական էդ կոմիւներին, որովհետև եկել են, որ Արտաշատով անցնեն: Ոչ միայն ժողովուրդն ա դիմադրել, ամբողջ հայությունը ոտի ա կանգնել էդ շրջապատի, էն կողմից՝ Գառնիից էլ եկել են: Պապս էլ, մեր գյուղացիներն էլ մասնակցել են Սարդարապատի կռիվներին: Բայց կռիվները, սպանությունները դրանով չեն վերջացել: Իմ մորական հորը թուրքերն են սպանել: Նորաշենում, կողքը մի առու ա անցնում: Համարյա թե միացած են մեր գյուղին: Թիվը չեմ կարող հիշել, բայց գիտեմ, որ մայրս փոքր ա եղել, ասում ա ութ տարեկան, տաս տարեկան ա եղել: Դաշտում աշխատելուց, ուղղակի նշան են բռնել, կրակել: Այսինքն՝ էդ եղել ա մոտ քսան թիվը, եթե ինքը եղել ա յոթ-ութ տարեկան: Էդ ժամանակաշրջանն ա եղել, էդ դաշնակցական բաների: Էդ բոլորը նկարագրված ա պապայիս գրած հուշերում:

Դրանից հետո պապս շատ հիասթափված ա եղել: Էդ բուլշևիկների ու դաշնակցականների կռիվներից, դաշնակցական մայլի պատերազմից հետո ինքը շատ հիասթափված ա եղել:

Պապս ապրեց մինչև 31 թիվ: Ինքը պաշտպանություն կազմակերպելուց հետո, էդքան ժողովրդին տեղավորելուց հետո, էդքան որբերին օգնություն ցույց տալուց հետո, էդ որ Ամերիկա են տարել, բան են արել, էդքանից հետո հորս, պապիս շատ նեղություն են տվել: Էդքանից հետո ինչ որ ունեցել ա, ինքը ինքնակամ տվել ա: Եկել են, թե ակումբ ենք սարքում՝ ակումբի համար,

հետո չքավորներին կոչ են արել, ինչքան չունեցող կա, բան կա, մյուսներին՝ վերցրեք ինչ որ կարող եք: Հետո կոմիտե են կազմել, ինչ արել, էդ կոմիտեն՝ մի տաս-տասնհինգ հոգուց, ընկել են տները, ով ինչ ունի, ոնց որ գան, մտնեն հիմա էնպես, պարդոն, ոնց որ ասում են, էս-էս բանը վերցրեք, էսի վերցրեք, դրան վերցրեք: Էդ բոլորը գրված ա, հայրիկիս հուշերում բոլորը կան, նույնիսկ՝ գրապահարանը: Ասում ա՝ մոտենում ա, արդեն, պապս ըսենց նստած ա լինում թախտի վրա, էն ժամանակ դե կարավաթ բան որտե՞ղ էր, թախտ էր, խալիները փռած, ըսենց թիկնել ա բալիշին, բալիշ ենք ասում բարձին, բա՝ եկել ենք, որ ինչ որ պետք ա, մեր ակումբի համար տանենք: Ակումբի համար ի՞նչ ա պետք, սեղան, աթոռ, էտի մի հատ տարաք, էրկու հատ... ինչ կա-չկա, տունը սրբում են: Ուրեմն՝ հորս մեծ ախպերը բավականին չափա-հաս մարդ ա լինում, 30 տարեկան: Հերս տաս տարեկան ա եղել, մեծ ախպե-րը եկել ա, ասել ա հայրիկը ասել ա տներից ինչ ասես տանում են, որ կգան մեր տուն, ասել ա, ձեն չհանես, ինչ կվերցնեն՝ թող վերցնեն: Դե իմացել ա, էն վախտ բոլշևիկները, պատմությունը կիմանաք դուք, եկել են, ինչ որ պետք ա հավաքել են, բան, էն աստիճանի, որ...

Հ.Խ. — Դուք տեղյակ չե՞ք, ձեր գյուղում բոլշևիկներին դիմադրող եղե՞լ է առ-հասարակ: Այ, էդ որ գալիս էին, տներից տանում էին, ալյուրը տանում էին, մարդիկ չէի՞ն դիմադրում:

— Լավ էլ դիմադրել են, լավ էլ բան ա եղել, էդ եղել ա 18 թվականներին մինչև սովետական կարգերը, որ հաստատվել ա: Բոլշևիկ-դաշնակների կռիվ ա եղել, Էն էլ ոնց ա եղել: Ինչքան սպանություններ են եղել, ինչքան բռնել են, բանտարկել են: Շատ ուժեղ պայքար ա գնացել: Հետո սովետա-կան զորքերը որ Ռուսաստանից արդեն կազմակերպված եկել են, արդեն դաշնակներին դուրս են արել: Երկու տարի դաշնակցականներն են չէ հռչա-կել Հայաստանը անկախ: Առաջին Հանրապետությունը դաշնակներն են հռչակել, և հերս նկարագրում ա, թե ինչ որ սկսել են խաղաղ կյանք, ոնց որ ասած: Բայց ասում ա, որ արդեն մոմենտ ա եղել, որ մեկ կարմիրներն են եկել՝ բոլշևիկներն են եկել, մեկ իրանք են եկել, իսկ բոլշևիկները որ եկել են, շատ զոհեր են եղել: Դիմադրել են: Մի խոսքով այդպիսի իրավիճակ ա եղել: Հետո հաստատվեց խորհրդային կարգեր: Հա: Կարգերը հաստատվեց, հերս, պապս ինքնակամ ամեն ինչը տալիս ա էդ կարգերին: Դեռ կոլխոզի մասին խոսք չի եղել: Կոլխոզը 36 թվից ա սկսվել կարգավորվել: Ուրեմն պապիս ձերբակալել են 31 թվին: Հիմա չգիտեմ, թե էդ քաղաքացիական

կովի հետ բան անելով, թե որպես կույակ՝ ունևոր ա եղել ժամանակին: Բայց ես գիտեմ, որ էդ բոլորը քաղաքական հողի վրա ա եղել: Էդ ժամանակ պապիս էլ են ձերբակալել, հորս էլ են ձերբակալել. Միասին ա, թե առանձին ա, էտի արդեն առանձին ընտանիք ա եղել հերս: Ու մեծ եղբորը: Մեծ եղբորը ձերբակալել են 30 թվականին, բայց բաց են թողել, իրա ընկերները կարմիր բանակի մեջ եղել են, իրան ճանաչել են, բաց են թողել: Իսկ պապիս սպանել են բանտում: Էս մեր Երևանի բանտում:

Հ.Խ. — Այսինքն՝ գնդակահարել են դատավճռով, թե՞ ուղղակի սպանել են:

— Ոչ մի դատավճռի, ոչ մի բանի մասին խոսք չի եղել: Տանելուց հետո չգիտեմ ինչ

Հ.Խ. — Պապիդ անուն ազգանունը նորից ճշտենք:

— Իսկականից Մինասյան էլ ենք եղել, հիմա չգիտեմ պապս Մինասյանով ա՞ գրվել, թե՞ Ամիրզադյան: Սկզբից պապիս են ձերբակալել, հետո նոր հորս: Պապիս հետ շատերն են ձերբակալած եղել: Հերս գնացել է իրանից առաջ իրա ընկերներին տեսնելու, բանտ ա գնացել, հաց ա տարե: Իրա հուշերում նկարագրում ա, որ փլավ ա եղել, թե ինչ ա եղել: Ուտելիքը կերել են, էդ կաստրյուկեն հետ են ուղարկել, հերս տեսելա, որ դրա տակը թուղթ ա կպցրած: Էդ թուղթը գրել էր իրա ընկեր Հայկազը: Էդ թուղթը չի պահել, բայց իրա հուշերում ինքը գրել ա նույն ձևի, ուրեմն՝ հետևից առաջ պիտի կարդաս: Նոր որ գլխի ընկա, հետևից կարդացել, նոր հասկացել ա, թե ինչ ա գրել: Գրել ա, որ դու լավ կլինի, որ թողնես, հեռանաս Հայաստանից: Քեզ էլ վտանգ կա, մեզ մատնել են: Երևի ինչ որ երիտասարդական բանի մեջ են եղել: Մեզ մատնել են, լավ կլինի հեռանաս: Հերս ասել ա ոնց թե, ես ընտանիք ունեմ, ոնց հեռանամ, ու գնում ա գյուղ: Դու մի ասա, ինքը գնում ա քաղաք, գալիս են մեր տուն. գալիս են, թե ուր ա Հրանտը, ասում են քաղաք ա գնացել: Հենց եկել ա տուն, հետևից եկել են ու իրան տարել:

Արդեն դե բանտում էր: Էդ բանտում հանում են մեկ-մեկ մաքուր օղի, չէ՞, կամ ման գալու: Որ հանել են, հերս մի անգամ տեսել ա իրա հորը, միջանցքում: Էնտեղ թե ծանոթ ա եղել, որ դրանք իրար տեսնեն, թե ինչ ա եղել, վերջապես էդ տեսակցությունը կայացել ա: Միջանցքում տեսել ա, որ հերը շատ վատ վիճակում ա (Խոսում է շատ ցածր ձայնով, համարյա շշուկով):

Հ.Խ. — Ինչու՞ էրպես վախեցած կամաց եք խոսում:

— Որովհետև էնքան ենք վախեցել: Հերս գրել ա՝ ծեծից ասում ա խելագարվածի տեսք ուներ:

Ջովիետա Գևորգյանի պապը՝ Գևորգ Ամիրզադյան-Մինասյանը

Հ.Խ. — *Ձեր գյուղից ինչքա՞ն մարդ են ձերբակալել էդ ժամանակ, թե՞ չգիտեք:*

— Էդ ժամանակ 300 հոգի ձերբակալեցին: 1930 թվին: Էդպես գրել ա հերս: Ձերբակալել են ջահելներին: Դրանց վրա ինչ որ բան չեն քթել, ոչ մի բան, բաց են թողել: Բայց 36 թվին էդ 300 հոգուն հաստատ բան են արել, բոլորին ձերբակալել են: Բայց 1930 թվին էլ ա գնդակահարություն եղել: Նույնիսկ հերս գրել ա, ասում ա եթե քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ մեկը մյուսին սպանում էր, բռնիքները որ գալիս էին, նրանց հակառակորդներին շատ ջարդ ա եղել, գրված ա էդպես, բայց, ասում ա, 37 թվին արդեն, 30-37 թիվը խաղաղ ժամանակ ա փաստորեն, ոնց որ ասած հաստատված կայուն պետություն ա եղել, չէ՞: Էդ ժամանակ ուրեմն շատ ղեկավարների, նույնիսկ Սարդարապատում կռված, պապս էդ ճանապարհին ինչ կռիվներ են տվել, մինչև Սարդարապատ գնացել ա պապս, իրան մեծ տղան էլ ա էստեղ կռվել: Հետո էդ փախստական ա, ինչ ա, կրկնում եմ, կրկնողություն ա դուրս գալիս, դրանց տեղավորել ա, դրանց ամեն ինչով բավարարել, իրան եղած-չեղածը, անասուն ա ունեցել, ինչ ա ունեցել տվել ա կռվողին, դրանից հետո որպես

կուլակաթափ են արել: Մեր գյուղից, ասում են, շատերին են ձերբակալել: Գյուղում ինչքան երիտասարդություն ա եղել, ձերբակալել են: Պապիս հենց էդ ժամանակ էլ գնդակահարել են, սպանել են:

31 թվին հորս արդեն աքսորել են¹⁸⁹: Ուրիշների էլ են աքսորել: Չգիտեմ ինչքան, բայց հերս գրում ա, թե նրա ընկերներին որտեղ ա հանդիպել աքսորավայրում, ում ա հանդիպել: Իրան աքսորել են Սուրգուր:

Հ.Խ. — *Ինչքա՞ն մնաց հայրդ աքսորավայրում:*

— Երեք տարի:

Հ.Խ. — *Կապ ունե՞իր ձեր ծնողները նամակագրական, տեղյակ չե՞ր:*

— Նամակ չեն թույլ տվել, բայց մի հատ նկար ա ուղարկել: Հիմա լսեք դրա պատմությունը: 32 թիվ ա, ուրեմն՝ հայրիկս էստեղից չգիտեմ ոնց, նամակ ա ուղարկում, երևի ստացվում ա մի կերպ, թե ո՞նց եք դուք, երեխաների նկարն ուղարկի ինձ: Էն ժամանակ ես դեռ ծնված չեմ լինում: (Ցույց է տալիս դեղնած մի լուսանկար). Էս մեծ եղբայրս ա, Էս փոքր եղբայրս ա, ընդամենը տարուկեսվա տարբերություն ա: Էս երեք տարեկան ա երևի, հա էլի, 27 թվի ծնված ա: Էս էլ երկու տարեկան: (Արխիվայում փաստաթղթերում ավագ եղբեր ծննդյան տարեթիվը գրված է 1929թ., կրտսերինը՝ 1930թ.): Մայրիկս հետները նկարվում ա, ուղարկում հորս: Սուրգուր ա ուղարկում: Էս նկարը Սուրգուրից հերս աթոռը բռնած նկարվում ա ու, բացի դա, կտրում ա էդ նկարի վերևի մասը, իրա նկարը դնում ա, նորից նկարում, Էս սպիտակ բանը տեսե՞ք՝ ինքը ուրեմն աթոռը բռնում ա, ոնց որ աթոռի վրա նստած: Էդ նկարի հետևը մատիտով գրում ա ու հետ ա ուղարկում:

¹⁸⁹ Հրանտ Գևորգի Ամիրզադյան-Մինասյանի 1930թ. ձերբակալության և 1931թ. աքսորի գործը պահվում է Հայաստանի ազգային արխիվում: Առաջադրված մեղադրանքն եղել է «դաշնակցական կուսակցության անդամ, վճարել է անդամավճարներ» (Амираздян-Минасян Грант Геворкович, год рождения - 1910, женат, место рождения и место жительства: с.Арташат, Комарлинский р-н, ССРА, армянин, гражданство: СССР, соц. происхождение - из крестьян-середняков, занятость - земледелец, б/п, дата ареста: 16.11.1930, арестован по решению: АрмГПУ в 20.11.1930, статья обвинения: 68 УК ССРА, категория учета - «член п/д, участие на дашнакских собраниях, платил членские взносы», приговор - выслать в Сибирь на 3 г.//заключить в концлагерь на 3 г.//выслать на Урал на 3 г., дата приговора - 22.07.1931//28.08.1931//02.11.1931, осужден - ОС при Коллегии АрмГПУ//ОС при Коллегии Зак.ГПУ по адмвысылкам//ОС при Коллегии ОГПУ (Источник: НАА, Ф. 1191, Оп. 15, Д. 1765, 1766, 1767).

Շատ դժվար ա կարդացվում, ես լրիվ կարդացել եմ, ուրեմն՝ տեսեք, 18-ն ա, թե 19-ը, մայիս, 32 թիվ.

Սուրգություն ինքն իրեն ավելացրած լուսանկարը

Ուրեմն որպեսզի տուն չուղարկի, էդ նամակի տեսքով ա համարյա, ուղարկում ա աներձագին՝ մորս եղբորը: Նա էն ժամանակ արդեն կոմսոմոլի քարտուղար է լինում և դպրոցում ուսուցիչ ա, որպեսզի իրանց էլ չնեղացնեն, անձամբ տարել են իրան են տվել, անունն էլ Պարսամ ա: Էդ նկարը նոր բերել են: Հերս առաջին աքսորից ետ ա եկել, կարծեմ, 33-ին: Տարեթիվը ստույգ չեմ կարող ասել, ակսր ոչ մի տեղ տարեթիվ չի գրել, վախից ա, թե ինչից ա եղել: Չեն թույլ տվել: Հա, պատիժը ավարտված 33 թվին հետ եկավ: Բայց գյուղում չի մնացել, եկել ա գյուղ, ասել են դու իրավունք չունես գյուղում մնալու, դու աքսորված ես եղել: Չգիտեմ, էստեղ գրված ա, քեզ քանի ժամ ենք տալի, դու էլ էստեղ իրավունք չունես մնալու: Մանավանդ մեր գյուղը սահմանամերձ էր, դու իրավունք չունես էստեղ մնալու: Բա ով, ինչ և այլն, աքսորական ես եղել, դու պիտի դուրս գաս: Մենակ քառասուն, թե հիսուն կմ հեռու: Հա: Դե ինչ աներ, եկել ա քաղաքում, դե ծանոթներ էլ ա ճարել, ընդունվել ա էլեկտրիկ աշխատի: Ուրեմն՝ երեք տարի աշխատել ա ու տուն ա կառուցել ձեռքի հետ, գնացել, եկել ա գիշերով: Գնալ-գալը երևի թույլ տվել են:

Հ.Խ. — *Կամ աչք են փակել:*

— Հա, կարող ա: Փոքր հողամաս ունեինք, 1000մ, հերս էլեկտրիկ ա աշխատում, էդ փողերով գալիս ա, տուն ա կառուցում: Արդեն սկսում են հողաբաշխությունը, տնամերձ էլ են տալի, որ տուն սարքեն գյուղացիները: Էդ տունը 36 թվից քարփինջով, բանով տունը կառուցել ա, երկու սենյակ, մի ճաշասենյակ, մի հատ էլ հաշտ ենք ասում, ոնց որ մտնում ես կարիդոր: Կառուցում ա, պատի վերևի պակեքը գցում ա, էն ժամանակ ինչ էր, բլով չկար, բան չկար, ուրեմն էդ պակեքը գցում ա, դամիշով, եղեգով էլի, բերում ծածկում են: Նոր ծածկած, ոչ դուռ, ոչ լուսամուտ, ոչ մի բան, նորից աքսորեցին 1937թ.¹⁹⁰: Ես արդեն ծնված էի, վեց ամսական եմ եղել: Տրոյկայի որոշումով 10 տարով աքսորեցին: Էս անգամ տարան Միջին Ասիա:

Ես չեմ հիշի, բայց մերս խոմ չի պատմել, չի պատմել...

Մերս շատ չարչարվեց: Առանց պատմելու էր, որ գալիս էր նստում էր, լացում էր, արդեն, էդ 37-ից հետո: Ուրեմն՝ կոլխոզ գնում ա աշխատանքի՝ ուրից մինչև ուրը պիտի աշխատի: Գալիս ա, սաղին ուրեմն՝ 300 գ հաց են տալի: Մթերքի պայոկ են տալի աշխատողներին, ասում ա գալիս են հասնում են ինձ, թե դու աքսորականի ընտանիք ես, քեզ չի հասնում: Եղպես ա եղել ամբողջ պատերազմի ընթացքում:

ՀԽ — *Իսկ կարո՞ղ էր կոլխոզում աշխատանքի չգնալ:*

— Կդատեին:

¹⁹⁰ Ամիրզադյան Հրանտի երկրորդ՝ 1937թ. ձերակալության և 10 տարով քուղիչ աշխատանքային ճամբար աքսորելու գործը պահվում է ՀՀ Ազգային արխիվում: Ըստ այդ գործի նրան մեղադրել են «կոլխոզի աշխատանքները սարքոտած անելու, կոլխոզնիկներին աշխատանքի դուրս չգալ քարոզելու և դաշնակցական տարրերի հետ կապ ունենալու» մեջ (Амираздян Грант Геворкович, год рождения - 1910, женат, место рождения и место жительства: с.Арташат, Камарлинский р-н, АрмССР, армянин, гражданство: СССР, соц. Происхождение - из крестьян, занятость - колхозник, б/п, дата ареста: 17.10.1937, категория учета - «саботировал работы колхоза, агитировал колхозников не выходить на работу, имел связь с даш-элементами», приговор - заключить в ИТЛ сроком на 10л., дата приговора - 22.11.1937, осужден - заседание Тройки при НКВД АрмССР):

Ջուլիետայի հայրը՝ Հրանտ Գևորգի Ամիրզադյանը

ՀԽ — Այսինքն՝ ինքը հենց էնպես գնում էր աշխատում էր ու ոչինչ չէ՞ր սպասում:

— Աշխօր էին գրում. եթե աշխատանքի դիմաց ձեզ հասնում ա, ասենք թե, տաս աշխօր, աշխատանքային օր ա կոչվում էլի, 'նրան ուրեմն՝ երկու-երեք:

ՀԽ — Էդպես քանի՞ ընտանիք կար գյուղում:

— 37 թվից չեմ կարող ասել քանի աքսորներ են եղել: Ժողովրդի թշնամի՝ էդ էր: Մենք՝ ժողովրդի թշնամի էինք, թշնամու ընտանիք ենք:

ՀԽ — Ձեզ աշխօրը քիչ ա հասնում:

— Մենակ աշխօրը չէր, ամեն տեղ մեզ ոնց որ изгой՝ ոռուերեն կա չէ՞ խոսքը՝ изгой: Բարեկամները վախենում էին դուռ բացեին: Մեր տուն չէին գալի ոչ մեկը. օգնություն ոչ մեկից չէինք ստանում:

ՀԽ — Բայց դուք դա չեք հիշում, դա ձեր մամայի պատմածն եք ասում:

— Էդ մորս պատմածն ա, բայց ես հիշում եմ, շատ լավ եմ հիշում մեր քանդված տունը ու դեռ փաստորեն ես արդեն չորս տարեկան թե հինգ էի, որ իմ մերս բերում պատուհանին շոր էր քաշում: Ձմեռն էլ նույնը: Տունը ուրեմն 40

թվին նոր ստեղծվում էր: Նույնիսկ մեջտեղի պատը չկար սենյակի ու միջանցքի: Էսպես մեջտեղի պատն ա մերս պատերազմի ժամանակ քիչ-քիչ փակել տվել, բերեցին Էսպես էլ ծուռ փակեցին: Էնպես եմ հիշում. մի կերպ դուռը, բան, պատուհանները մի կերպ, էն էլ հունվարին: Տարվա վերջին աշխօրի դիմաց չիր, չամիչ, 500գ, ասենք թե չամիչ կարող ա տային, աշխօրի չէ, ընդհանուր էին տալի, այ էդ ձև: Կարող էին ցորեն տային, ես ինչ գիտեմ, էնքան որ մարդիկ չմահանան ոնց որ ասած էլի:

Տաս տարուց հետո, 1947թ. հերս վերադարձավ Միջին Ասիայից: Ազատվելուց մի տարի առաջ, ոնց որ ասած բարի մարդիկ քթնվել են էլի, ինքը ընգել ա հիվանդանոց ու պետք է տանեին Նարիլսկ: Նարիլսկ՝ Էնդեղ ուրանի հանքեր են իմիջիայլոց: Էդ բժշկուհին ասել ա էսօր էտապ ա գնում, էտապ, այսինքն՝ աքսորականների մի մասին պիտի տանեն, դու ըտեղ չես գնա, ասել ա, ես քեզ փրկելու եմ: Միակ լավությունը, իրան ճակատագրի բանն ա էլի ոնց որ ասած. ասում ա ըտեղից գնացածները 100 տոկոսով չէին վերադառնում: Ըտեղ շատ քիչ էին աշխատում: Ուրեմն՝ ասել ա հաջորդ էտապին քեզ ուղարկում են, էտեղ ավելի լավ ա: Ես կկազմակերպեմ, որ դու գնաս Տոմսկ: Տոմսկն էլ էդ վաստոչնի Սիբիրն ա էլի: Տարել են էտեղ, արդեն ազատ աքսոր ա եղել: Ընդեղ լավ, բարի մարդկանց ա հանդիպել, ահագին հայերի ա հանդիպել, որոնք 30 թվականից, 29 թվականից էտեղ աքսորված են եղել, արդեն ազատ վիճակում, բայց դե աքսորավայրում: Դրանց հետ շատ բարեկամություն ա արել, իրան ոնց են դիմավորել, լավ ա եղել էդ մի տարին: Հա, նկարագրում ա էդ բոլորը: Իրան ասել են, որ Հրանտ, մի գնա: Հենց վերջացել ա աքսորի ժամկետը, ասել են մի գնա, մնա էտեղ, ընտանիքիդ կանչի, թող գա: Նամակներ եղել են, բայց ինչ ա եղել, ոնց ա եղել, ոչնչացրել են երևի, թե ինչ են արել, չեմ իմանում: Չքթա ոչ մի նամակ: Բայց գիտեմ, որ գրել ա հերս մորս, թե դուք էկեք: Մերս տվել-ատել ա, մերս էտեղ ա, ախպերս գնացել ա բանակ չի վերադարձել, էս կողմ, էն կողմ: Ես էլ գնամ՝ ուր գնամ, որտեղ գնամ, չգնաց: Հերս եկավ, էդ էլ հիվանդացած: Ճանապարհին, ինչքան բարի մարդ ա եղել, Աստված երևի վերև կա էլի, իրան ոնց ա պահել: Իրանք քարտ են տվել, որ ճանապարհին սնվի, վերադառնալուց, բայց ինչ որ իրան տվել են՝ պայոկ ա, էս ա, էն ա, քարտ են տվել սնվելու, սրանք էտեղ էլի աքսորավայրում են եղել, թողել ա դրանց: Էդպես տված Տոմսկից գա, հասնի Հայաստան: Ճանապարհին մի բան էլ կարող ա հյու-

րասիրած լինեն էլի, բայց եկավ հյուծված վերին աստիճանի, միայն ոսկորները: Եկավ, արդեն տաս տարեկան աղջիկ եմ, կանգնել եմ ըսենց կողքից, նայում եմ: Ախպերս վռագ ճանաչեց, տաս տարեկան ա եղել, որ արքտրել են: Էն մի ախպերս տանը չէր, տատիկիս մոտ էր փոքրը, ինձանից մեծը: Իսկ մեծը հասավ, փաթաթվեց: Էդ վիճակով հերս, հիվանդ վիճակով եկավ, նստել ա սեղանի կողքը, սաղ բարեկամները եկան, արդեն 47 թվին չէին վախենում: Հա, դե վերադարձել ա արդեն ազատված, բայց ոչ մի դակումենտ չունի, ուղղակի ազատվել ա, տաս տարի կրելուց հետո արդեն ազատվում ա, արդարացում, բան չկա: Բայց հորս վիճակը լավ չէր, տիֆով հիվանդացել էր: Եկավ մի երկու ամիս հիվանդանոց, մերս լողացրեց ճանապարհից, բան, առավոտը տարան հիվանդանոց: Քառասուն աստիճան բան էր, երկու ամիս հիվանդանոցում մնաց: Մի ամիս էր մնացել՝ ես հիվանդացա, ինձ ասեցին սկառլատինա ա: Հոկտեմբեր ամիսն ա արդեն, դպրոց եմ գնում, էդ տարին հեչ եղավ: Գնացի, հորս կողքը մի հատ պալատ տվեցին, ես էլ հորս կողքը պառկեցի: Չեմ հիշում, քառասուն օր ուշքս վրես չի եղել: Փոքր եղբայրս տատիս մոտից եկել ա, ասում ա պատուհանից նայեցի, նայել ա, տեսել ա, որ ոչ մի բան, ոչ խոսում ենք, ոչ բան, թողել գնացել ա: Մեծ ախպերս մեզ խնամում էր: Ուրեմն հերս արդեն ուշքի եկավ, բժիշկները փրկեցին հորս: Բայց ձայնալարերի վրա ազդել էր, կակազում էր: Նա ոտքի կանգնեց, մեծ ախպերս հիվանդացավ, մի պալատում ես եմ, հերս ա, ախպերս ա: Քանի կար ախպերս մեզ էր խնամում, հիմա հերս հալա հազիվ ոտի վրա ա կանգնում, մեզ ա խնամում: Էդպես էդ վիճակից դուրս եկանք, աշունը ոչ բերք ենք հավաքել, անասունները ուղարկում էին սար: Էն ժամանակ երեք հատ ոչխար ունեինք իրանց գառներով, հավաքում տանում էին սար, աշունն եկավ, հիմա ոչ մի բան: Մերս ընգել ա, ուղղակի որ ասեցիք ինչով էիք ապրում, հողամասում երկու էս տան չափ, էդպես ցորեն էր ցանում մերս, գիշերով հնձում էր էդ ցորենը, էսքան գրտնակով ծեծում, չորացնում տանում ջաղաց, աղալ էր տալի, ջաղացում մի հատ ամի ունեինք, տանում էր, էն էլ իհարկե առանց հերթի աղալ էր տալի, բերում էր սարքում: Կարագ էր, չիր էր, չամիչ էր, էս էր, էն էր, մի խոսքով ինչ ծանր օրեր անցկացրեցինք էդ տարին՝ 47 թիվը: Հիվանդանոցից դուրս եկավ հերս, մի ամիս էլ չթողեցին տանը մնա, դեկտեմբեր ամիսն էր, մի ամիս քառասուն օրից ավել ես եմ եղել հիվանդանոցում, վերջում ախպերս, մինչև նոր տարին դուրս եկավ: Դե էն ժամանակ նոր տարի ով էր անում, տարին ընենց էր գլորվում: Հորս կանչում են գյուղ-սովետ, թե դու իրավունք չունես մնալու էստեղ, արքտրից ես եկել, 50-60 կմ

էն կողմ պիտի աշխատես: Ի՞նչ աշխատի: Դեռ 30 թվականից մերս հորս ապարատները շորի մեջ փաթաթած սրբի նման պահում էր: Հերս որ դուրս եկավ, ուրեմն սկսեց նկարչություն անել, ֆոտո նկար:

Գնաց Ղարաբաղլար, թուրքի գյուղ, էստեղ մտնում ա ֆոտոարտադրական ինչ որ բան, էն ժամանակ արտել էր, էդտեղ աշխատում ա: Գիշերով գալիս ա մեզ տեսնում, գիշերով գնում, որ պիտի չերևա գյուղում: Էդպես 48 թիվն էլ անցկացրեցինք: 49 թվին, ուրեմն՝ իրան փետրվարին տարել են Ղարաբաղլարից, բռնել տարել են: Աքսորել են Կրասնայարսկ¹⁹¹:

Ջուլիետա Գևորգյանի մայրը, մայրական տատը, եղբայրները և ինքը՝
Ջուլիետան պիոներական վզկապով

49 թվի հունիսի 14-ը դարձավ մեր վերջին ապրելը: Նրանից հետո մի նոր պատմություն: Դա եղել ա մի գիշերվա մեջ, ոնց որ ասած էդ ճաշը եփել են

¹⁹¹ Հրանտ Գևորգի Ամիրզադյանի երրորդ՝ 1949թ. ձերբակալելու և աքսորի գործը պահվում է ՀՀ Ազգային արխիվում: Նրան մեղադրել են «հակասովետական կազմակերպության անդամ»-ության մեջ (Амирзаян Грант Геворкович, год рождения - 1910, женат, место рождения: с. Арташат, Арташатский р-н, место жительства: с.Шаганлу, Карабахлярский р-н, армянин, гражданство: СССР, соц. происхождение - из крестьян-середняков, занятость – колхозник в с. Шаганлу, б/п, дата ареста: 09.02.1949, арестован по решению: МГБ АрмССР в 04.02.1949, статья обвинения: 67 ч. 1 УК АрмССР, категория учета - «принадлежность а/с организации», приговор - сослать на поселение, дата приговора - 04.05.1949, осужден - ОС при МГБ СССР, место отбытия наказания - г. Красноярск, Красноярский край, реабилитирован в 21.06.1958, по решению СК по уголовным делам Верховного Суда АрмССР. (Источник: НАА, Ф. 1191, Оп. 8, Д. 1953, 1954, 1955)):

գյուղատվետում, այսինքն՝ վերևից ա տրված եղել էդ պլանը, գյուղատվետն էլ ով որ բան էր, դե մենք աշխատող ուժ չունեինք արդեն գյուղում, ես փոքր եմ, ախպերս սովորում էր, էն մյուսը սովորում էր, ի՞նչ օգուտ մեզանից: Ուրեմն մի գիշերվա մեջ մեր գյուղից հինգ հոգի, հինգ ընտանիք էին բան արել, աքսորել, հինգից մեկը մենք ենք եղել: Գիշերը մեկ էլ աչքերս բացում եմ մամայիս լացի ձենից: Ժամի յոթ անց կես, ութի մոտերը: Նրանց՝ էդ չորս ընտանիքին գիշերով են հանել, որ ժողովուրդը չիմանա, հետո վերջում եկել են մեզ են հանել: Մեզ հանել են, արդեն շուխուրն ընկավ, գյուղացիները սաղ ոտի կանգնեցին, գրուզավիկը կանգնել ա դրսում, քանի հրացանակիրներ կանգնած են դռանը: Աչքերս բացեցի մորս լացից, տեսնեմ ախպես էլ ջղայնացած չգիտեմ ինչ էր: Այ մարդ, ասեց, ինչ եք ուզում մեզանից, էսքանը հերիք չի՞: Ասեց, թե խելոք մնա հա, քեզ էլ կբռնենք, ասեց էլ բռնելը ո՞նց ա լինում, եկել եք ասում եք տնից դուրս եկեք, դրեք մեր մեղքը մեր առաջ, որ իմանանք ինչը ինչ ա: Արդեն ինքը խելացի ա, ուսանող ա համարյա թե դառնում: Ասել ա մի հատ ասեք ինչի՞ համար, իմանանք ինչի համար եք հանում: Համ դպրոցում եմ սովորել, համ էլ դաշտում աշխատել եմ, ահագին աշխօր ուներ ախպերս էդ տարին, մերս աշխատել էր, էն փոքր ախպերս ջրի կանալի վրա էր աշխատում, գետ էին սարքում դեպի Արարատյան դաշտ, որ Սևանի ջուրը գար՝ ջրականալ: Էստեղ փող էին տալի կարծեմ, դրա համար գնաց էստեղ աշխատելու ամառը: Մեծ ախպերս էլ մամայի հետ կոլխոզում էր աշխատում: Գալիս էր գրքերը գցում էր, վագում էր կոլխոզ աշխատանքի, որ գոնե մի քիչ աշխօր, բան ունենանք, գոնե յոլա գնանք: Ախր ասեք մեր մեղքը ինչու՞ն ա, որ մեզ հանում եք: Դուրս եկե՛ք, ձեզ կասեն: Ի՞նչ կասեն: Լցրեցին մի գրուզավիկ, մի գրուզավիկ մի ընտանիքին ինչ, ի՞նչ պիտի վերցնես, մենակ տեղաշոր: Էդ խեղճ վիճակներիս տեղաշորը որտեղի՞ց, մի երկու դոշակ վերցրինք, ամեն մեկիս մի դոշակ, մի վերմակ էր: Էդ ա վերցրել մերս: Տարան կանգնեցրին գյուղատվետի դռանը: Էստեղ դակումենտ էին ձևակերպում, ինչ էին անում: Գյուղի ժողովուրդը թափվել ա, բարեկամությունը արդեն էլ չէին վախենում, թափվել են, եկել են, թե էդ ինչ բան ա, ինչի են ձեզ աքսորում: Աքսորում են, որ հերը աքսորական ա եղել: Հերը աքսորական ա եղել, բռնել տարել եք, էլ ի՞նչ եք ուզում մեզանից: Գյուղատվետի դռնից մի ժամ կանգնելուց հետո, ինչ բան արեցին, բերեցին կայարան: Կայարանն էլ չէր, այլ միջանկյալ բանում են կանգնացրել, որ ժողովուրդը բան չանի: Ուրեմն մեզ տարան լցրեցին տավարնի վագոններ: Ամեն մի վագոնի մեջը՝ 30 ընտանիք: Էդ ընտանիքը ինչ պիտի վերցրած լինի, որ դու էդ վագոնի

մեջը էսքան տեղը 30 ընտանիք տեղավորես: Նառեր էին: Ու էդտեղ մոտ մի չորս ժամ կանգնեց էդ գնացքը: Մյուս գյուղերից, բաներից էլ բերին լցրեցին, դռները փակեցին, էն բաները քցեցին՝ զամոկները, ոնց որ անասուն են տեղափոխում: Այ էսքան պատուհաններ էին:

Զուլիետա Գևորգյանի 1949թ. դպրոցական լուսանկարը

Հիմա ես լացում եմ, տասներկու տարեկան եմ, բայց ես հիշում եմ ոնց եմ ես լացում, տանելու էդ մոմենտից սկսել եմ, հետո որ գնացքը շարժվեց, ես սկսեցի սկսեցի լացել: Գիտեմ ինչի համար եմ լացել, էն մի եղբայրս, որ կանալի վրա էր աշխատում, նրան չէին հասցրել բերեն: Էնտեղ շատ երիտասարդներ էին մնացել, նոր նրանց Բաքվում, Բաքվի մոտերն են բերել մեզ միացրել: Լսել էր էդ աքսորը, ասել էր չլինի՞ մերոնց էլ հանկարծ... չեն ասել ոչ մի բան: Ինքը եկել ա, տեսել ա դռները փակ, հայաթ ա մտել, ինքն էլ լացելով գնացել ա Նորաշեն: Տատս ասել ա բալա ջան, ինչ եղել ա, եղել ա, տուն ա էլի, մնա, համ էլ տներին տիրություն կանես: Էդ տարին էդ ի՞նչ բերք էր, մեծ ախպերս էդ ինչ ձեռք ուներ, պատվաստել էր, ինչ տեսակ մրգեր ասեք, որ չկար մեր հայաթում: Ծառերն արդեն բոնել էին, արդեն ութ տարվա ծառեր էին: Վերջապես տուն էր դառել: Հա, բայց ախպորս աչքին կերևա՞ տուն, տեղ, հարազատները չկան, ոնց թե ինքը մնա տունը: Տատիս ասել ա՝ չէ՛: Հա, գնացել ա գյուղտովետ, ասել ա ինձ էլ ուղարկեք իրանց հետ: Իրան և մի ահագին, չգիտեմ, չեմ կարող թիվը ասել, երիտասարդների, էդտեղ աշխատողների, սաղին հավաքել էին, բերեցին Բաքվի կայարանում նոր մեզ բան արին: Էդ գնացքը, որ գնում էր Ռուսաստան: Հուլիսի 28-ին մենք հասել ենք Ալտայսկիյ կրայ: Հասանք Բառնաուլ: Բառնաուլ քաղաքի մեջ չեն

մտցնում, արվարձանների մոտ են կանգնացնում: Բառնաուլից մեզ գրուգավիկներով, բեռնատարներով...

Հիմա լսեք, մեր գյուղի հինգ ընտանիքները միասին չէինք, տարբեր տեղեր էին ընգել: Մենակ մամայիս գյուղից մի ընտանիք էր, որ դրանց էլ էստեղ գտանք՝ Ալտայում գտանք իրար, էդ մոմենտում, որ իջել էինք: Նոր մերս ոնց որ ասած բռնեց դրանց կողմը: Իրանց գյուղացի էր, ճանաչեց մերս, գնաց մոտեցավ, ասեց մենք միասին, ուր էլ տանեն, մեռնելու էլ տանեն, ասեց մենք միասին կլինենք: Նրանք էլ, հերը պլեն էր ընկել, պատերազմից հետո, գերի, ասեցին ինչի՞ ինքնասպան չես եղել, գերի ես ընգել: Դրա համար ինքը ընտանիքի հետ արքտրով էր: Նա մեզ շատ օգնեց, շատ տեր կանգնեց թե խելքով, թե խրատով, թե բանով: Ախպերներս ջահել էին: Մի խոսքով Բառնաուլից մեզ մեքենաներով տեղափոխեցին Բայեվսկիյ ռայոն, Բայեվի երկրամաս, մարզ ա կոչվում: Բայեվից էլ, ուրեմն՝ մի հատ մե՛ծ ակումբ ա, գնա գալիս եմ, ընտանիքների թիվը հնարավոր չէր հաշվել: Դե իրանք արդեն գիտեին ցուցակներով: Դե ես երեխա էի, չեմ կարող, գիտեմ որ էդպես խցկված, համարյա թե էդպես մենակ նստած, տեղ էլ չկա, ոչ մի բան չկա, պոլ, գետնին: Ով էլ մի փոքր տեղաշոր էր, բան էր, ձեռն էր ընգնում, դրա վրա էինք նստում: Էդ մի գիշերը էդտեղ անցկացրեցինք ըտենց նստած վիճակում:

Արդեն հուլիսի 28-ն ա, ամառ ա: Մի բան էլ պետք ա ասեմ, որ էդ վագոններով մեզ տարան, դուք պատկերացրեք ինչ անտանելի վիճակ ա: Հլա մենք մի փոքրիկ, շատ ներողություն, տաշտ ունեինք, ինձ նստացնում էին տաշտի վրա, հանում էին: Նույնիսկ մի անգամ էլ ախպերս... Էդ լուսամուտն էլ են բռնում փակում են: Պատկերացրեք՝ ոտով խփեց, էդ լուսամուտը կոտրեց, էրկու կողմն էլ: Մեկը ուրեմն՝ նստեր են էդպես սարքած, մենք մի կողմի վրա էինք, մի տասնհինգ ընտանիք, տասնհինգն էլ էն կողմը: Էրկու կողմից էսքան լուսամուտ ա: Էս լուսամուտը, էս էլ ռեշոտկա, տվեց, կոտրեց, էդ ռեշոտկան էլ թռավ: Ջահել տղա էր, քսան տարեկան, եկան՝ ի՞նչ ա, ուզում ես քեզ բան անենք, հրացաններով բանով, էդ կանվոյներն էլ կանգնում են դռներին: Ռուս էին դրանք: Ասեց ի՞նչ եք անում, սպանում եք՝ միանգամից հանեք սպանեք, էս ի՞նչ եք անում: Նոր մեզ տանում են, որտեղ կենտրոնական քաղաքների կողքով էին անցկացնում գիծը: Էդպես էր <նախատեսված>: Ու նախորոք ասում էին, որ տեղափոխած մարդիկ են գալիս, ուրեմն՝ մի հատ թեյ էին էփացնում, ջուր էին բան անում, մեկ էլ շատ-շատ ռուսների

բորշ ա, թե բան ա, որի մեջը մի բան լող էր տալի: Մերոնք իհարկե չէին ուտում, ժողովրդից ով որ գալիս էր կայարաններից, որ լսել են... Հա, գյուղացիները, բաները ինչ որ բաներ էին բերում, որը էսպես էր տալի, որը փողով էր տալի: Մերոնք ջահել էին, գնում էին հայթայթում էին ինչ որ մի բան, բերում էին ուտում էինք վերջապես: Այ էդ ծանր վիճակը մի վայրկյան...ամեն մարդ չի պատկերացնի դա: Դա պետք է միայն աչքով տեսնել: Մաշկիդ վրա զգալ: Վերջը հասանք: Էնտեղից ուրեմն՝ էդ Բայեվից տանում են, դե հայտարարեցին, թե ով ծանոթ ունի, թե ինչ եք, ով ում հետ ուզում ա, հինգ-հինգ ընտանիք պիտի ուղարկենք գյուղերը: Էդ բանն էլ չասեցին իրանք, բայց փաստորեն այդպես ստացվեց: Արդեն ով բան էր, իրար կողքի էին անում¹⁹²: Հինգ-հինգ ընտանիք պիտի բան անեն: Լցրեցին մի հատ գրուզավիկ հինգ ընտանիք, տարան մի հատ գյուղ, գիշերով հասցրեցին:

Էդ գյուղում մինչև մեր գնալը ուրեմն երեսուն ընտանիք էին: Էդտեղ ուրեմն մեզ տեղավորեցին: Դու մի ասա էդ գյուղացիներին ասել են, որ ձեզ մոտ գալիս են աշխատելու, կամավորներ են գալի, ձեր սենյակներից մեկում պիտի տեղավորեք իրանց, մինչև տեսնենք ինչ ենք անում: Գանք տեսնենք մի սենյակը ծաղիկները պատուհանին դրած՝ ռուսական, դե ռուսներ էին, եսիմ որ թվերին աքսորվածներ էին: Ցարական ժամանակներից մնացել էին: Էնտեղ էլ մարդ չէր մնացել, ջահելներ չկային, սաղ ծերացած մարդիկ էին: Մի հատ ջահել կին էր, մի երեսուն տարեկան, երեսունհինգ, էդպես կլիներ, մոր հետ էին, մի հատ էլ տղա ուներ: Մենք մտանք էդ ընտանիքը: Հիմա մի սենյակը մեզ են տվել՝ լուսավոր, պատուհանը ծաղիկներով շարած, բան: Մեր ունեցածը պոլին ենք դրել, կարավաթ, բան չկար: Իրանք էլ՝ մեր ու աղջիկ էն ռուսական փեջերի վրա էին պառկում, տղան էլ՝ չգիտեմ: Վերջը հետո առավոտը լուսացավ, բարին ձեզ, հիմա ես լացում եմ, էս ուր ենք եկել, ինչ ենք եկել, ինչի համար, որ մեղքիս համար, ամբողջ կյանքում մարդու կչարչարե՞ն: Էդ բերեց մեզ հաց տվեց՝ Ճանապարհից եք, սոված կլինեք: Շատ լավ ընդունեց: Դե ասել են, որ կամավոր ենք եկել: Ամփջապես բաղնիք վառեցին ռուսական, դրսում ա դրանց բաղնիքները, լողացանք, դուրս էկանք: Մերս լացում-լացում ա, մեկ էլ էն պառավն եկել ա,- женщина, почему вы плачете, здесь хорошо будет, почему вы плачете? Մերս մի քիչ ռուսերեն

¹⁹² Նկատի ունի գուգարան գնալը, մարդիկ վագոնների տակ էին գնում:

գիտի, ասում ա нас сослани: Վերջը մնացինք Կազելսկ: Կազելսկում մնացինք էրկու տարի: Էդ փոքր ախպերս սովորում էր: Բայելից որ եկանք, կենտրոնը 25կմ հեռու էր, Էդտեղ էլի երիտասարդ կար, որ ասում են դրանց գյուղացու տղան էր: Ախպորս հասակին, մեծ ախպորս հասակին մարդ չկար, մենակ ինքն էր: Երկու հատ պատավ էին, մի ընտանիք էին կոչվում, ծեր, սա էր, ուրեմն երկու հոգի էլ ամուսիններ էին, մի աղջիկ ունեին: Նա էլ կարծեմ եկած էր: Վերջը, էդ հինգ հոգուց, որ ըտենց բաժանել էին, մի ամիս Էդպես մնացինք, մեզ ասեցին ձեզ համար տուն պիտի սարքեք, ձմեռ ա գալի, մենք ձմեռը չենք կարող Էդպես միջանցքում փեչի վրա բան անել: Ուրեմն որ գնացինք, 30 քառ. մ մեզ կարտոշկայի բան տվեցին ցանած: Էդ ա լինելու. Էլ բան չկա: Կարտոշկան մինչև սեպտեմբեր քանդեցինք, կերանք: 30 քառակուսին ինչքա՞ն ա, դուք պատկերացրեք: Էկավ ձմեռը, արդեն ցրտերն ընկնում ա, մեզ ասեցին դուրս եկեք, մենք չենք կարող ձեզ Էդպես պահել: Գյուղում մի հատ ոտը կոտրած՝ Զիլբիլ էր ազգանունը, գերմանացի, մերոնք գնում են դրա մոտ, ասում են մեզ բան ա պետք, տեղ տվեք, բան արեք, տուն չունենք, բան չունենք, ոնց անենք, ինչ անենք: . Բա թե՛ կանյուշնին: Կանյուշնին էրկու հատ լուսամուտ ունի, էրկու սեկցիայից ա: Քար չկար, տախտակ էր: Տախտակ, այ էս չափսի կավի կեղտ մինչև լուսամուտները: Էս ա, ուզում եք մաքրեք, մնացեք: Բոլորովս՝ մեր ախպերներով լապատկով քերում ենք, վեղրո-վեղրո հանում ենք դուրս թափում: Մինչև կեսը սրբում ենք, գետ էր գնում, էդ գետի ջուրը բերում ենք, լվանում ենք, էդ փայտի բաները կոտրվան, էդ փայտերի հոտը, բանը, դուք պատկերացնո՞ւմ եք: Էդ բան արեցինք, Էդպես թաց, արդեն աշուն ա, չի չորանում, վերջը մի կերպ, փեչը քանդված ա, էն ռուսական փեչերից էլ չի՝ վերևը որ տեղ կա, սովորական պատի փեչ ա: Սարքում էին, տրուբան հանում, համ էս կողմից էր տաքանում, համ էս կողմն ա տաքանում, ինչքան որ պիտի տաքանա: Նոր ախպերներս գնացել են անտառից փայտ են կտրել, բերել, էդ մեջտեղից պերեգարոտկա են քաշել, վերևից ներքև, իրար մոտիկ-մոտիկ, որ էս մի կողմը էս մի ընտանիքը՝ մամայենց գյուղացին, էս մի կողմն էլ մենք մնանք: Էն մյուս ընտանիքներն էլ էլի նույնատիպի տարբեր տեղեր Էդպես մի կերպ, մի կերպ տեղավորվել են: Էն փեչը բերեցին, քանդված էր, էտի սարքել տվեցինք, դե ձմեռը փայտ էր, վառեցինք, որ չորանա: Բայց էդ հոտը արդեն սովորել էինք ոնց որ ասած: Չենք էլ հասկանում, թե որտեղ ենք:

Արտաշատի էդ մաքուր օդից, էդ բանից, թեկուզ քարփինջ էր, ինչ էր, բայց դե երանության մեջ էինք: Մի ձմեռ ապրեցինք, ախպերս կոլխոզում պիտի աշխատեր ամառը, ուրեմն՝ էդ աշնանը կարտոշկա հանելը, ցորենն էր, էս էր, էն էր, արեցին, ձմեռն էլ պիտի գնան փայտ բերեն գյուղսովետի համար, եսիմ ում համար: Փայտ ա, ցախ ա, խոտ ա՝ հնձած խոտ: Մի օր էլ մեծ ախպերա հեղավ ձիով, չէ, սայլեր էին, ձիերը իրանց համար էին պահում, սեղսովտում՝ գյուղսովետում, երկու եզը լծած գնում ա, որ փայտ պիտի բերի: Գնում ա, կտրում ա, մենակ: Ամբողջ օրը առավոտը ութից գնում ա, գիշերվա տասն ա՝ չկա: Մերս խառնվեց իրար, վայ, ամեն օր գնում էր, գալիս էր ժամանակին, ինչ ա պատահել: Դու մի ասա սայլը կես ճանապարհին խրվում ա, դե մենակ մարդ, քսան տարեկան, քսաներկու տարեկան նոր ա լրացել, նկարներ կան, սաղ հնարավոր չի նայել: Մերս լավ խառնեց հայերին, իրան համագյուղացուն՝ Սարգիս էր անունը: Ասեց Սարգիս, տղաս չկա: Տունս առանց էն էլ քանդված էր, լրիվ քանդվեց, տղաս չկա, ի՞նչ եք մտածում: Ելավ ասեց ոնց թե չկա, գնաց մյուս հայերին՝ դուք ինչ մարդ եք, առավոտը գնացել ա, չկա: Վեր են կենում էդ հինգ ընտանիքից, գնում, իրա տղան էլ՝ մեկը ջահել էր, Ցոլակիս՝ փոքր ախպորս հասակին էր, էդ էլ երկուսով էլ իրար նման: Էլան գնացին, տեսել են ճանապարհին տանջվում են: Եղյամը, ձյունը ունքերից բռնած, մի քիչ էլ մնար՝ կցրտահարվեր: Ընդեղ ընենց փիս քամիներ էին: Էդ Կազախստանի կողմից քամիներ էին փչում, բայց ընդեղ էլ ցուրտ էր, էդ ցուրտն էլ որ տալիս էր, մարդ դրսում մի ժամ մնար՝, արդեն սառույց էր: Վերջը հանում են, բերում են: Բերան տուն, փաթաթվել ենք, թշերը սառած, քիթը սառած, ոտքերը հանել ենք, դրել ենք բանի մեջ: Ոչինչ չունեինք, վալինկա էին բան անում, մի վալինկային պետք է վեցը կիլո բուրդ տայիր: Վեցը կիլո բրդին մի հատ վալինկա էին տալիս: Մի զույգի համար շուտ տվեցինք, որ գոնե էդ աշխատողը դրսում չսառի: Մենք չունեինք, ես էդ տարի դպրոց էլ չկարողացա գնալ: Հետո ձմեռվա կեսին էր, մի զույգ վերմակ թափ տվեցինք, մի երեք կիլոանոց եղավ փոքր, մերս ասեց սրանից ինչ կլինի՝ կլինի էլի: Էտենց բարակ վալինկա սարքեցին: Հագնում էինք ես ու մերս, որ դուրս էինք գալիս ցախ բերելու կամ դպրոց էի գնում: Դպրոցն էլ մոտ էր: Դպրոց ասելով մի հատ սենյակ բան էին արել, առաջի, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ դասարանները միասին էր, մի դասատու էր: Ես գնացել եմ առաջի դասարան, ես չորրորդ պիտի գնայի: Ռուսերեն չգիտեի, տառերը նոր պիտի սովորեի: Առաջի երեք տարին կորցրեցի: Էրկու տարի էլ էստեղ կորցրեցի: Էդ մի տարին, որ հիվանդացա, մի տարին էլ ես հիշում եմ, որ ոտներիս կոշիկ չկար,

որ գայի դպրոց, առաջի տարին: 44-45 թվին էր, մի խոսքով ութ տարեկանից եմ գնացել: Երեք տարի էլ էստեղ կորցրեցի, փաստորեն հինգը տարի կորցրեցի ես: Էդ մի վալիսկան ես ու մերս էինք հագնում:

Հայրիկիցս լուր ստացանք երկու տարի հետո: Կրասնայարսկ էր: Իմիջիայլոց էդ Կազիլսկում երկու տարի մնալուց հետո տեղափոխվեցինք, էդ ախպերս որ ասում եմ, երկուսս էլ սովորում էինք, Բայեվ էինք գնում-գալի, 25կմ ոտքով գնում էինք, մի անգամ գալիս էինք՝ շաբաթ-կիրակի: Յուլսկը յոթերորդ դասարան էր, էստեղ ութը պիտի գնար, յոթը գնաց էդտեղ: Էդ երկու երիտասարդը ոտքով, շաբաթը մի անգամ: Չէին կարա գնան ամեն օր: Կարծեմ հանրակացարան ա եղել ինչ որ, ինտերնատ ա եղել, հանրակացարան: Ախպերս յոթը որ վերջացրեց, ասեց էլ սովորելը միտք չունի, ի՞նչ սովորես: Ընդունվել էր տրակտորի ինչ որ կուրսեր: Էդ տրակտորի կուրսերում որ ընդունվել էր, եկավ, մեծ եղբորս էլ ասեց հերիք ա դու էդպես անտառներով բան անես, մենք էդպես երկար չենք ձգի էդ գործի մեջ, ասեց արի տեղափոխվենք: Մոտիկ էին գյուղերը: Մի հատ գյուղ կար, էլի ստորագրության տակ, ներքին գործերի միջոցով, եկավ, ասեց որ ես խոսացել եմ, կտեղափոխվենք Պրասլաուխա, էստեղ մի քիչ ժողովուրդը շատ ա, ընդեղ արդեն ռեգուլյար դպրոց էր, փոքր դպրոց էր, բայց դպրոց էր արդեն: Էդ գյուղում հայ չկար էլ, մենք որ տեղափոխվեցինք ըտեղ, էդ գյուղում չկար, Բայեվում կային: Շրջկենտրոնում մնացել էին: Նոր էդտեղից արդեն հայերը հետը կապ պահպանեցին, գալիս էին մեզ մոտ, գնում էին, էդքան տեղը 25 կմ հեռու էր:

Էստեղից բողոքներով անընդհատ դիմել ա մերս, մեծ ախպերս, ձեռագրերը սաղ մնում են, կան: Անընդհատ դիմել ենք, դիմում էինք Մոսկվա, որ մեզ աքսորել եք, հասկացանք, գոնե թույլ տվեք, որ հորս մոտ տեղափոխվենք: Մերժել են: Չորս տարի մերժեցին: Երեք տարի, չորրորդ տարին էլ տեղափոխվանք էդ Պրասլաուխա: Էնդեղ երկու ախպերս էլ գնացին ՄՏՍ էր կոչվում, էստեղ ռեմոնտ էին անում ծածկի տակ: Գոնե դրսում չէր ոնց որ ասած, ծածկի տակ էր, ռեմոնտ էին անում, ամառը տրակտորի վրա արդեն աշխատեցին: Մի տարի աշխատեցին էստեղ տրակտորի վրա, ի՞նչ աշխօրներ ունեին, էդ ինչքա՞ն ցորեն պիտի տային էդ տարին: Էստեղ արդեն կով առանք, անասուն պահեցինք, ոչխար չէինք բան անում, բայց կով, հավ ունեինք: Մի հատ տուն կար, Նիկալայի ժամանակ էդ տան տիրոջը էլի աքսորել էին: Ալտայից էլ էին աքսորել: Ազատված, դատարկ տուն էր, երկու

սենյակ էր, մե՛ծ-մեծ սենյակներ: Լավ ռեմոնտ էր եղել ժամանակին, բայց մեջտեղից դուրս փակեցինք, որովհետև հնարավոր չէր էդքանը տաքացնել, էդ մի սենյակում ռուսական փեչ էր: Նորմալ պայմաններ էր, իհարկե: Արդեն որ տեղափոխվեցինք, արդեն բավական լավ էր, իրանք էլ աշխատում էին: Բայց որ գալիս էին, էն ձմեռը դուք տեսնեիք, որ ախպերներս գալիս էին, չէիք ճանաչի, նեգր: Ոտից գլուխ՝ մուր, շորերից բռնած, մարմնից դուրս եկած: Ամառն էլ, որ գնում էին դաշտը աշխատելու, էդ փոշին... վա՛յ ասեցինք, մենք էստեղ չենք դիմանա: Պրասպառիսայից դիմում դիմումի հետևից էինք գրում՝ Մոսկվա էինք դիմում, Ստալինին էինք դիմում: Մեր ընտանիքը միավորվի, էլ ոչ մի բան չէինք ուզում: Մերժում էին: Էնդեղից ուղարկում էին Հայաստան՝ մեր ներքին գործեր, ներքին գործերից՝ հնարավոր չի: Էդ ի՞նչ էր մեր ճակատին խփած, որ հնարավոր չէր: 52 թվին մեզ մի կերպ թույլ տվեցին, նոր քթան, որ ոչ մի բան, աքսոր՝ աքսոր, ինչ տարբերություն, էստեղ աքսոր, թե էստեղ: Ասում ա արեք թող հայրիկդ գա էստեղ՝ կոլխոզ: Էստեղ բանվորական միջավայր էր, մերոնք մտածեցին, տվեցին-առան, էլի ինչ ուզում ա լինի բանվորական միջավայրում գոնե փող կունենաա ձեռք, գոնե կապրես նորմալ: Մերոնք չեն ուզում կոլխոզում, մենք ուզում ենք Կրասնայարսկ, ավելի Սիբիր ենք գնում, ի՞նչ եք ուզում մեզանից: Նոր 52 թվի սեպտեմբերին թույլատրություն եկավ: Էկավ, չեկավ՝ ափալ-թափալ, թե ինչ ենք աշխատել, ինչ պիտի ստանանք, կոլ ունենք, թե ինչ ունենք, թողեցինք սաղ մեր համագյուղացուն, ասեցինք որ էդ ա, դավերնոստ էինք թողել: Ստացան, թե ինչ արեցին, ինչ չարեցին, էդպես էլ ոչ մի կոպեկ մեզ չհասավ: Մի անգամ գրեց չեմ իմանում, թե ինչ պատճառով, թե ցորեն են ստացել չի ծախվում, թե իրանք ինչ արեցին, վորշում, Աստված իրանց հետ: Բայց մինչև էդ էլ հերս ուրտեղ աշխատել էր, աքսորել էին ահագին բան, ոչ մի տեղից ոչ մի գումար, ոչ մի կոպեկ, էդքան աշխատածը մնացել էր: Էստեղ՝ Արտաշատից աքսորեցին, գյուղում մթերք ինչքան տվել էին, տատս ինչ որ կարողացել էր առել էր, պասիլկա արել քիչ-քիչ, մի քիչ չամիչ ա, մի քիչ բան, մեղր էին տալի, մի բանկի մեջ մեղր էր, ստանում էինք, ուրախանում էինք: Բայց չէինք իմանում էդ ում հաշվին, էդ ինչ հաշիվ ա: Էդ ամբողջ աշխօրի տված բերքը էդ տարվա, մենակ էդ տարվա բերքի բաները, տատս որ գոռով պոկել ա, պասիլկի մեջ ուղարկում էր մեզ: Տունը ծախել են, ոնց են ծախել, ինչ են արել, տատիս մահանլուց հետո հարսը վերցնում ա իրա անունով, մի հատ փոքր լիագորագիր ախպորիցս ուզեցին, բայց նա իրավունք չուներ: Նույնիսկ եթե տվել էր լիա-

գորագիրը՝ եղբայրս, որ ծախեր, նրանք պիտի էդպիսի բան չանեին, անօրինական էր: Հինգ ընտանիքի անդամներից միայն մեկի ստորագրությունով: Մի խոսքով էդ տունը էդպես գնաց: Որտեղ աշխատել էր հերս, որտեղ քրտինք էր թափել, ոչ մի բանը չհասավ: 52 թվին տեղափոխվեցինք իրա մոտ: Էլի եսիմ որտեղ ա, Անգարան որ սկսվում ա, Տասի գետը որ սկսվում ա, Սալյանսկի սարերից, էդտեղան մենք եկանք գյուղկենտրոն: Իջանք էդտեղ, տրանսպորտը մինչև էդտեղ ա գալի ջրով: Փոքր նավակներ՝ կատերներ էին, դրանով եկանք հասանք էստեղ: Էստեղ հայեր կային, մի վեց-ութ ընտանիք հայեր կային: Էդ հայերը մեզ տեր կանգնեցին, բարակներ կային, տաքան տեղավորեցին, բան, ու հերս էլի չկա, մեզ հետ չի: Ես էլ պիտի տվորեն, էդ բանում դպրոց էլ չկա: Վեց կիլոմետր հեռավորության վրա սյուդրուդնիկ կար, էստեղ ժամանակին սյուդա էին *доживали*, բուդում, հանք էր: Ուրեմն էդ հանքը փակվել էր, էդտեղ ինչքան ժողովուրդ կար, ըտեղի բանից հավաքվել էին, փոքր տեղ էր, բայց դպրոց կար՝ յոթամյա դպրոց էր: Էդ աշխատողների երեխաների համար սարքել էին և էդպիսի բան էր եղել: Սեպտեմբերին էստեղից դուրս եկանք, սեպտեմբերի կեսին հասանք, անմիջապես գնացի հինգերորդ դասարան արդեն: Ես արդեն ոռուներն տիրապետում էի շատ լավ, ոռուներից էլ ավելի բան, գնացի հինգերորդ դասարանում նստեցինք: Նոր հերս դեկտեմբերի կեսին էր, մեկ էլ տեսնեմ սայլակով, նոր շան հետ, էդպես եկել ա: Կանչում են՝ Ջուլիետա, արի: Իստերնատում էինք մնում, շաքաթ-կիրակի տուն էինք գալի ոտքով: Վեց կմ ջրի ափով, Տաս գետի: Գարնանն էլ որ բարձրանում էր Տասը, արդեն անտառով էինք գնում, անտառով տասը կիլոմետր էր, իսկ ափով որ գնում էինք՝ վեց կիլոմետր էր: Մեկ էլ հերս եկել ա, ինձ ա փնտրել դասերից հետո: Եկան, թե Ջուլիետա, քեզ կանչում են, ասեց հայրիկդ ա: Գնացինք ապրելու Դասնսկ: Արդեն լեսալավ էր, լեսալավի վրա էր աշխատում:

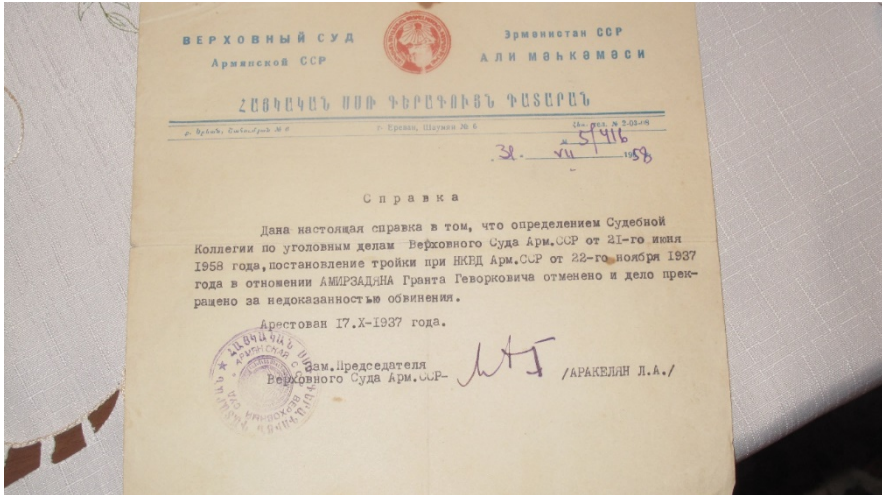
Մեր արդարացումը ուշ հասավ մեզ: Ուրեմն՝ մեր արդարացումը ուղարկել էին Ալտայ, էստեղից եկավ 56 թվին: Եղբայրս էդ արդարացումը հենց ստացավ, թողեց, եկավ Հայաստան: Մենք բայց մնացինք փողի պատճառով: Հա, ֆինանսական վիճակով: Ճիշտ ա, եղբորս գալուց հետո նոր տեղափոխվեցինք՝ մի հատ ազատ տուն կար, չեմ իմանում առան, թե ուղղակի մեզ տվեցին, չեմ հիշում, չե, առան, որովհետև սեփական էր արդեն: Չգիտեմ ինչքան էին աշխատել հերս ու ախպերս, տվեցինք, էդ տունն առանք եղբորս գալուց

հետո: Էդ տունն առանք, կոկիկ, փոքրիկ բան էր էլի: Արդեն անասուն պահեցինք, երկու տարի էր արդեն վիճակներս լավ էր: Մերս ուզում էր հետ գանք, հերս չէր ուզում: Վերջը համոզեց մերս, ավսպերներս էլ արդեն մեծ էին, բա՝ պիտի ամուսնանան, էս անեն, էստեղի միջավայրում պիտի ոռու առնեն, դե չգիտե՞ս հայ կանաք: Մերոնք հետո շատ ազգասեր էին: Հորս էլ շատը բանով էին բռնել, էդ դաշնակցականների հետ շատ բան էին, շատ ազգապահպան էին, շատ: Չնայած իրանց որպես կուլակաթափ անելով էին բան արել: 59 թվին եղբայրս եկավ, ինձ բերեց: Էստեղ ոչ մի տեղ էր չէինք ապրում: Սկզբից եկանք, մի հատ հորողորդ ատշիկ ունեի, էստեղ գրախանութում էր աշխատում, ինձ բերեց եղբայրս իրա մոտ թողեց: Ինքն էլ հանրակացարանում էր՝ Տերյանի վրա: Համ սովորում էր, ամառն էլ, որ տեղ չունեի գնալու, ամառն էլ էր մնում Էդտեղ: Մի կուխնու չափ սենյակ էր, որ մնում էր հորեխապորս ատշիկը: Հալալ հորեխապորս ատշիկը: Իրա հերն էլ ժամանակին Լենինգրադի գեղարվեստի ակադեմիայում էր սովորում, էդ 30 թվականներին որ հորը բռնել են, ինքը Լենինգրադում ա եղել: Հետո արդեն որ նա եկել ա 37-ին, եկել ա հասել շրջկենտրոն, ասել են, որ հերդ մահացել ա, եղբայրդ էլ աքսորված ա: Մենակ մի հոգի ա տեսել, թողել ու հեռացել ա: Էլ նրանից ոչ մի լուր չունենք մինչև հիմա: Մեկ ասում էին Կիևում են տեսել, մեկ ասում էին Միջին Ասիա են տեսել: Դա երկու ատշիկ մի տղա ա ունեցել մինչև Լենինգրադ գնալը, էդ տղան մոր փորի մեջ ա եղել դեռ, ծնվել ա իրա գնալուց հետո: Բայց շատ սիրուն տղամարդ ա ինքը եղել: Հայկուշը ասեց Ջուլիկ, տեղս նեղ ա, բայց ոչինչ, ասեց քույր ենք, մի կերպ յոլա կգնանք, մի հատ կարավաթ էր, մի հատ էլ կուշետկա, թախտ էր կիսատ, էսքան:

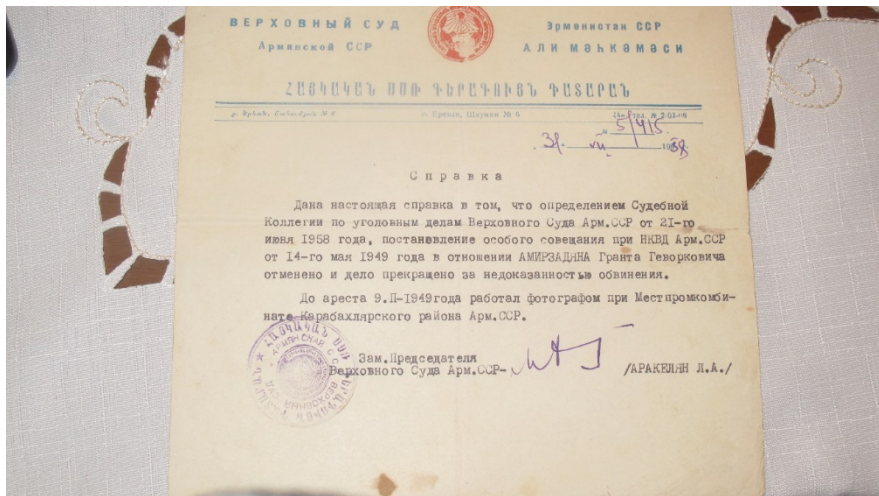
Մերոնք եկան 62 թվին;

Եկանք, մենք էն ժամանակ մեզ ոչ մի բան չասեցին. էդ արդարության թուղթը ուղարկեցին: Հիմա Ձեզ ցույց կտամ: Արդարացված եք за недокозанностью обвинения. Մենք էդ մեղադրանքի թուղթը չենք տեսել, դե ներքին գործերում կլինի, էդ բանը խոմ ժողովուրդի ձեռը չեն տալի, թե ինչի համար ա: Բայց Միջին Ասիայում հորս ասել են, թե դու էդ հողվածով ես դատվում: Տրոյկան

որ բան ա արել, Միջին Ասիայում ասել են «Контрреволюционная деятельность»: Էդ 37 թվինը: 49-ինը շարունակությունն էր երևի էլի:

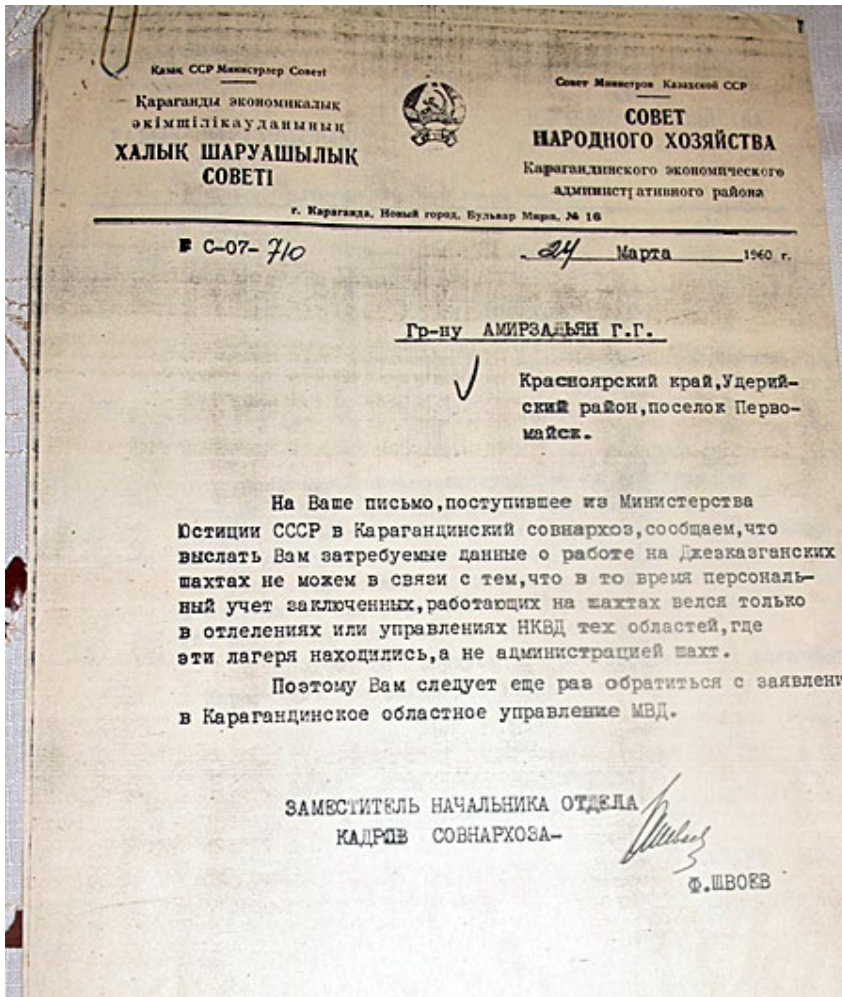
Հրանտ Ամիրզայանի երկրորդ՝ 1937թ. աքսորի արդարացման տեղեկանքը

Հրանտ Ամիրզայանի երրորդ՝ 1949թ. մեղադրանքի և աքսորի արդարացման տեղեկանքը

Դե ազատեցին, բա ազատում ես, էդ մարդուն բերել ես հասցրել Սիբիր, բա դրան ոչ մի բան չես տալու՞, որ դա վերադառնա հայրենիք: Դու ասում ա անմեղ ես, դու ոչ մի մեղք չես ունեցել, հա՛, բա դու էդ մարդուն փող չե՞ս տալու: Իրանց վրայից պատասխանատվությունը հանվում ա, այսինքն՝ դու գնացել ես, տառապել ես, տանջվել ես, դա արդեն քո խնդիրն ա: Չենք կարողացել ապացուցենք, էդ էլ արդեն մեր խնդիրն ա: Փոխանակ մի բան էլ

պարզևատրեն, որ թուրքերից ազատել են, որ պապս մասնակցել ա Սարդա-
րապատի էդ ճակատամարտին:

Էդ հլա քիչ ա, մի բան էլ դու պըտի դոնե դուռ ընկնես, թղթեր հավաքես, թե
որտեղ ես աշխատել, ինչ ստաժ ունես, որ թոշակի գնաս: Հերս թաշակի գնա-
լիս շատ չարչարվեց: Դիմել էր ԽՍՀՄ Արդարադատությանը, որ նրանք Կա-
զախստանմից ուզեն իրա աշխատանքի մասին տվյալները, մեկ էլ նամակ
ենք ստանում, բա թե բռնավորների մասին տեղեկությունները մենակ են Կա-
վեդե-ում էր հավաքվում, դիմեք տեղական Ներքին գործերի մարմիններին:
Բա դոռք դիմեք, ինձ որ տանում էիք, ասու՛մ էիք ում դիմենք: Մինչև թոշակի
ա դիմել, մինչև էդ թղթերն ա հավաքել Կազախստանից, եսիմ ինչեր, որ 60
ոուրի թոշակ են տվել: 90 թվին մահացավ ինքը: Էսպես որ մեզ պետությունը

ոչ մի բան չի տվել, անընդհատ առել ա, կյանքներս էլ հետը վերջապես: Էդ ծանրությունը, որ մերոնք կրեցին, դրա տակ ոչ մեկը չէր դիմանա: Քսան տարեկան տղան էդպիսի վալաներ...վալա էին ասում էդ անտառի կտրվածքներին: 20-30 երկաթի տրոսներով քաշեն, ձգեն, բան սարքեն, որ հետո ուղարկեն: Էդ ծանրության տակ, ծառը կտրելուց վրեն էր ընգնում, ինչքա՛ն մահացան:

Շատ, շատ տանջվեցին մարդիկ: Բայելոյում դասատու կար, չորս երեխա ունեին, չորսն էլ մահացան: Իրանք ամուսիններով ազատվեցին հետ եկան, բայց մղկտում էին՝ երեխքին թողեցի էսդեղ: Բա էլ չեմ ասում, տիկին Հրանուշ, ինչքան ճանապարհին մահացան: Ինչքանն ազատվեցին, բայց մահացած բերեցին: Ո՞ր մեկն ասես:

Հիմա էլ մտածում եմ, եթե իսկականից էլ պապս կամ հերս բան էին, դաշնակցական, իրոք արժեր էդ: Դաշնակցության հետ եթե իսկականից էլ կապ ունեին, ճիշտ էին արել, միակ ազգապահպան կուսակցությունը դաշնակցությունն էր:

Ես դա համոզվեցի Սիրիիից, ես համոզվեցի էստեղի արքայականներից: Մեր ընտանիքում հավաքվում էին ինչ մեծամեծ մարդիկ, հիմա, որ ես հիշում եմ, թե ինչ մթնոլորտում ես պատանի մեծացա: Կրասնայարսկում: Ինչ կիրթ մարդիկ էին՝ իրավաբաններ, նույնիսկ դատախազներ: Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսոր ա ինձ դաս տվել, մաթեմատիկոս, պրոֆեսոր մարդ, ջիտոլ էր, մի թևն էլ կախ էր, էդպես կախ, բայց էդ ինչ գլուխ էր: Օմսկի համալսարանի ավարտած, Լենինգրադի համալսարանի ավարտած, Կինի քիմիա-տեխնոլոգիական ինստիտուտի դիրեկտորը, մեզ քիմիա էր տալի: Էդ ինչ մարդիկ էին, որ հավաքվում էին մեր տանը: Դրանք լրիվ արքայավաճներ էին: Հա, իմ մեծ եղբայրս էլ, որ համարյա ուսանողի կարգավիճակում էր, տեսնում էին ինչքան էր կարդում ախպերս, գիտես ինչքան էր կարդում: Մի տեղ էլ նկար կա, որ նայում եմ սիրտս էնպես ա ճմլվում, մղկտում. հերս ու մերս են նստած, էս մի ախպերս, որ մենք թողեցինք եկանք, ի՞նչ ունեինք մենք, այլումինի ափսեներ էս չափսի: Պապս սպանված, հերս 20 տարի արքայավաճ, մնացած ժամանակն էլ ընտանիքի մոտ գնալու իրավունք չունի, մերս տանջված, սառած, ո՞ր մեկն ասեմ:

Հայրս գրել է ես բոլորը, ու ես մի օր դա հրատարակեմ:

Գլուխ երկրորդ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ ՏՂԱՄԱՐԴԿԱՆՑ ԲԱՆԱԿՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

ՀԱՄԼԵՏ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կոտայքի մարզ, Սուլակ գյուղ

Ընդհանուր ծրագիր՝ 20-րդ դարի Հայաստանի բանավոր պատմությունների հավաքագրում և հանրայնացում

Հարցազրույցի կարգավիճակ՝ բաց

Ջրուցակցի անուն՝ Համլետ Հայրապետյան (-)

Ծննդյան թիվ՝ 1949թ.

Ջրուցավարի անուն՝ Ծովինար Առաքելյան (-)

Ջրույցի տևողությունը՝ Մեկ ժամ, 32 րոպե (01:32)

Հարցազրույցի վայր՝ Հարցազրույցն արվել է Հանքավանի դաշտում (մեղվապահ է, մեղուները տարել էր Հանքավան)

Ջրույցի ամսաթիվ՝ 17 սեպտեմբերի, 2019թ.

Ջրույցի լեզուն՝ Հայերեն

Վերծանողի անուն՝ Լիլիթ Մկրտչյան

Վերծանության ամսաթիվ՝ 02-07 հոկտեմբերի, 2019թ.

Ձայնագրության ձևաչափը՝ mp3

Ընդհանուր տեղեկություններ. Վերծանվել է այն տարբերակը, որը ձայնագրվել է:

Հատուկ նշումներ՝ զրույցին ներկա էր նաև կինը՝ Անահիտը, երբեմն երբեմն լրացնում էր ամուսնու հիշողությունները:

Ջրուցակցի կենսագրական տվյալներ Ծնվել է 1949 թվականին Կոտայքի մարզի Սուլակ գյուղում: Ունի բարձրագույն կրթություն: Աշխատել է որպես կուսակության ազատված քարտուղար: Իր ընտանիքի պատմությունից առավել կարևորում է պապի՝ Արտուշ Հայրապետյանի նկատմամբ 1937թ. իրականացված քաղաքական բռնությունը՝ պապին աքսորել են Սիբիր:

Պատմության համառոտ բովանդակությունը Ամուսինները պատմում են պապի աքսորի, հոր աշխատանքի, սոցիալիստական կյանքի, կոլխոզի աշխատանքի կարևորության, կոլխոզային ունեցվածքի գոյությունների, աշխատակիցների նկատմամբ ղեկավարության հովանավորության, սեփական հարսանիքի, անչափահասների և պատանիների համար հոկտեմբերիկ-պիոներ-կոմերիտական շրջայի կարևորության, Նոր տարվա տոնակատարության, Վանքի ուխտի, կրոնական ծեսերի, Երևանից գյուղ գնացող դերասանների, թատերական ներկայացումների մասին:

— Մեր նախնիները Մուշից են եկել: Ընդհանուր առմամբ գյուղ եկել են դեռևս 1828 թվականին, կոնկրետ եկել ա մի ազգություն, մեր ազգությունը՝ Հայրապետյանի ազգությունը: Երեք եղբայր են եղել, մեկը մնացել ա Հոկտեմբերյանում, մեկը մնացել ա Սոլակում, մեկն էլ գնացել ա Քյավառի՝ Գավառի Մուխան գյուղ: Նրանց մասին շատ հետաքրքրվեցինք, չկարեցանք գտնենք, որ իմանանք էդ ավալերներն որը ինչ են եղել, նրանց ճակատագիրը ինչ ա եղել: Կոնկրետ մեր մասին՝ Հայրապետյանների, սկզբնական շրջանում էլի կոլեկտիվ տնտեսության մեջ են եղել: 1937 թվականին պապուս աքսորել են, Հայրապետյան Արտուշին, էն 1937 թվականի ռեպրեսիաների ժամանակ, երբ ամեն մի խոսքը վերցնում էին և հասցնում էին կենտկոմ, հասցնում էին կուսակցության տարբեր ատյաններ և էդ մարդը համարվում էր ժողովորդի թշնամի: Կոնկրետ իմ պապը՝ Հայրապետյան Արտուշը եղել ա բրիգադիր էդ կոլտնտեսությունում, իրանց աշխատողներից մեկին ասել ա երգ երգի: Էդ երգողն էլ պետք ա երգեր Խանջյանի մասին: Կոնկրետ Աղասի Խանջյանի մասին, որ էլի ռեպրեսիայի գոհ ա եղել: Արտուշին համարել են ժողովրդի թշնամի: Երգողին չեն աքսորել, որպես բրիգադիր նա ա կազմակերպիչը եղել, որ պատվեր ա տվել, որ երգի Աղասի Խանջյանի մասին¹⁹³: 1937 թվականին համարվելով ժողովրդի թշնամի, աքսորվել ա հե-

¹⁹³ Աղասի Խանջյան՝ 1929-1936թթ. Խորհրդային Հայաստանի կենտկոմի առաջին քարտուղարն էր: 1936թ. հունիսի 9-ին հրազենային կրակոցից մահացած են գտել Թբիլիսիում, որ գնացել էր մասնակցելու Անդրֆեդերացիայի ԿԿ Բյուրոյի նիստին: Պաշտոնական հայտարարությամբ ինքնսպանություն է գործել նիստից հետո, բայց հասարակության մեջ լուրեր են տարածվել, որ նրան սպանել է Անդրֆեդերացիայի ԿԿ առաջին քարտուղար Լավրենտի Բերիան: 1936-37թթ. Հայաստանում հարյուրավոր մարդիկ են ձերբակալվել այն մեղադրանքով, որ կեղծ լուրեր են տարածում Խանջյանի սպանության մասին կամ թերահավատ են պաշտոնական տեղեկատվության նկատմամբ: Օրինակ՝ Հայրապետյան Արմե-

ռավոր Սիրիի: Դե էն ժամանակ ամեն մի խոսքը մատի փաթաթան էին սարքում, դարձնում էին, մեկի հետ չունենալով նրան դարձնում էին ժողովրդի թշնամի, հասցնում էին բարձր առյուծներ ու կամ մարդուն գնդակահարում էին, կամ աքսորում էին և այլն, և այլն: Էնտեղ մի քանի տարի մնալուց հետո առողջական վիճակը ահավոր վատացել ա, նրան դուրս են գրել, որ դուրս գա, գնա մի տեղ մեռնի:

Դեռևս Երևանում պապին 1937 թվականին դատավարությունը դեռ չսկսված, եղել ա Երևանի բերդում: Երևանի բերդի նույն խցում եղել ա նաև Եղիշե Չարենցը: Ասում ա շատ շարժուն մարդ ա եղել, խցում գնում-գալիս էր, ասում էր թող ոչ ոք չասի ես ես եմ, կլինի այնպես, ինչպես այժմ ես եմ: Սրանք Չարենցի խոսքերն են եղել, հայրիկն էր պատմում: Հետագայում Չարենցին գնդակահարում են: Նրանից հետո պապս աքսորվել ա Սիրիի, ընդել ունենում ա մի ընկեր Ջեյջան անունով: Պապս երդվել ա, որ հանկարծ ազատվեմ, կենդանի մնամ, տղիս անունը կդնեմ Ջեյջան: Ջեյջան պարսկերեն անուն ա, նշանակում ա սուր: Ջեյ՝ սուր սայր: Էդպես էլ նա ազատվում ա էդ ընկերոջ միջոցով, վախենում ա որ գա Հայաստան, գնում ա Սիրդարյա՝ Ուզբեկստան: 80 կմ Տաշքենդից հեռու ա, ընդել տուն, այգի ա ստեղծում, հետո Սոլակից կնոջը՝ Նուրարին կանչում ա, ասում ա Նուրար, դու արի Սիրդարյա: Տղերքը՝ Հարութն ու Հակոբը արդեն մեծացած տղերք են, Նուրար տատիին ուղարկում են Տաշքենդ: Հակոբը մինչև յոթերորդ դասարան Սոլակում ա սովորել: Իմ հերը՝ Ջեյջանը դեռ փոքր էր: Հա, պապայի կնոնքի անունը եղել ա Վահան, հիմա իմ թոռան անունը Վահան ա: Բայց հետո պապիս ասում ա չէ՛, ես ընկերոջս երդվել եմ, որ իմ տղի անունը պիտի դնեմ

նակ Ծերունի, Սիսիանի շրջանի Անգեղակոթ գյուղից, ձերբակալվել է 12.08.1936թ. այն մեղադրանքով, որ «распространял провокационные слухи, что грузины умышленно вызвали в Тифлис и рострелили Ханджяна» [սադրիչ լուրեր է տարածել, որ վրացիները միտումնավոր կանչել են Խանջյանին Թիֆլիս և սպանել] (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 1, Գ. 946, 947), կամ՝ Առաքելյան Իսրայել Ծերունի, Կապանի Շիշկերտ գյուղից, ձերբակալվել է 01.08.1936 այն մեղադրանքով, որ զբաղվել է «խանջյանի ինքնասպանության մասին հակասովետական քարոզչությամբ» (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 1, Գ. 1224, 1225); Երևանում ապրող Աեքյան Հովսեփ Արեմնի, ձերբակալվել է 14.02.1938թ. «վրացիներին Խանջյանի սպանության համար մեղադրելու» պատճառով (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 8, Գ. 1342); Ամասիայի շրջանի Օխչի-Օղլի գյուղում ապրող Ալին Իրգակուլի Թեմուր Օղլին ձերբակալվել է 07.08.1937թ. «ժողովրդի թշնամի Խանջյանի ինքնասպանության առթիվ 1936թ. հակասովետական ելույթների համար» (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 10, Գ. 1063, 1064); Սպիտակի շրջանի Ծաղկաշեն գյուղից Արամ Ալեքսեյի Առաքելյանը ձերբակալվել է 24.01.1941թ. Խանջյանին զովելու համար (ՀԱԱ, ֆ. 1191, Ց. 14, Գ. 824, 825) ևլն:

Զեյջան: Երկար ժամանակ՝ մինչև 1972 թվականը մնացել են ընդեղ: Ես էլ գնացի Սիրդարյա պապուն տեսա: Հայերեն էին խոսում, բայց ռուսերեն բառեր էր խառնում: Ասում էր գնամ տեսնեմ **մագազին**ը բաց ա, թե չէ:

Պապաս՝ Հայրապետյան Զեյջանը ծնվել ա 1922 թվականին, 42 թվականին գորակոչվել ա բանակ: Դրիմում գերմանացիների հարձակման ժամանակ վիրավորվոլ ա: Մինչև էդ եղբայրը՝ Հայրապետյան Հարութը 1942 թվականի կոիվների ժամանակ զոհվել ա: Նույն 1942 թվականին պապան հետ ա վերադարձել որպես հաշմանդամ: Ինքը վիրավորվել, հետ ա եկել, ու գյուղում էդպես վիրավոր վիճակում հաշվապահական կուրսեր ա գնացել սովորել ու եկել ա գյուղում աշխատել որպես հաշվապահ: Նաև բողեություն ա արել, այսինքն՝ գինու բոչկեք են սարքել: Սովորելու ընթացքում գնացել ա Հոկտեմբերյան, սովորել ա տակառներ պատրաստել, գործարանում տակառներ են պատրաստել: Օսկոկաներ կար ոտքում, բայց որպեսզի չասեն երիտասարդ տղա, կաղում ա, փայտ չի վերցրել ձեռքը: Մինչև էս վերջերս խանգարում էր իրան: Պապաս մահացել ա 1997 թվականին: Ունեցել ա մեծ գերդաստան:

Դպրոցում ինքը սովորել ա գերագանցիկ, բայց միշտ նրան հեռացրել են դպրոցից նրա համար, որ նա հայրենիքի դավաճան անունով ծնող ա ունեցել, ծնողին աքսորել են: Ամեն դասարանից հեռացրել են, բայց հենց որ լսում են որ տեսուչ ա գալիս դասերը լսելու, նրան կանչում էին: Լավ էր սովորում: Լավ մաթեմատիկա գիտեր: Դպրոցը սովորելու ընթացքում լավ սովորելու համար տվել են Լենինի կիսանդրին: Էն ժամանակ լավ սովորողների տալիս էին Լենինի կիսանդրին: Դա համարվում էր նաև գովասանագիր: Լենինի կիսանդրիով պարգևատրել են նաև, օրինակ, Հակոբին: Հակոբը յոթնամյակն ավարտել ա Ապարանում, հետո պապը իրան կանչել ա Ուզբեկստան: Ընդեղ ինն ու տասը գիշերային դպրոցում ա սովորել: Գյուղից գնացած երեխա, ինչքան ընդունակ ա եղել, որ ինն ու տասը ռուսերենով ա սովորել, հետն էլ պարգևատրել են Լենինի կիսանդրիով:

Երիտասարդ տարիներին պապաս ընկեր ա ունեցել, ընկերն ասել ա գնանք գյուղ էդ ընկերոջ տատիկին թաղելու: Կարևոր բան չի, ուղղակի հետաքրքրության համար եմ ասում: Ասում ա սաղ գիշերը տատիկի մոտ էին, ասում ա բոլորը մեկ-մեկ գնացին տները, ընկերս էլ գնաց, ասում ա գլուխս ըսենց գրկած քնել եմ, մեկ էլ մեկն ասում «տղա ջան, դու ինչի՞» ես ըտեղ նստել, դու էլ գնա քնի»: <Մահացած> տատին ա եղել, պապան փախել ա

ըտեղից: Դրանից հետո էդ տատը ինը տարի ապրել ա: Յոթնասուն տարեկան ա եղել էն ժամանակ, դրանից հետո մինչև ութնասուն քանի տարին ապրել ա:

1949 թ., ես որ ծնվել եմ, պապան գյուղում ա եղել, կոլտնտեսությունում որպես հաշվապահ ա աշխատել: Հաշվապահությունը սովորելուց հետո աշխատել ա կոլտնտեսությունում հաշվապահությունում: Քանի որ նրա ծնողները էդ ռեպրեսիայի զոհ են եղել, էդ ժամանակ արդեն հարց ա առաջ եկել, ժառանգը մնա՞ էդ նույն աշխատանքին, թե չէ: Բայց բոլոր դեպքերում որպես հաշվապահ, որպես մասնագետ պահել են:

Ես նախնական կրթությունս ստացել եմ Սուլակի դպրոցում: Ներքևի դպրոցն էր՝ հիմնիկա մանկապարտեզի շենքը: Ես վերևի դպրոցը չեմ սովորել: Էստեղ եմ սովորել մինչև ութերորդ դասարան, ութերորդ դասարանից գնացել եմ Հրազդան: Էն ժամանակ եթե ուզում էիր շարունակել ուսումդ, էն ժամանակ էն վերևի դպրոցը չէր գործում, գյուղի դպրոցը ութամյա էր: Եթե ուզում էիր շարունակել ուսումդ, պիտի գնայիր շրջկենտրոն՝ Հրազդան, շարունակեիր ուսումդ: Գնացել եմ Հրազդանում սովորել եմ իններորդ դասարանը, մի տարի սովորելուց հետո տեսա, որ չի ստացվում, հարմար չի: Էն ժամանակ տեխնիկումները շատ մեծ արժեք ունեին, և բոլորն էլ ուզում էին տեխնիկումից բարձրանային: Ես ընդունվեցի Երևանի էլեկտրո-մեխանիկական տեխնիկում, էդ տեխնիկումն էլ շինարարական տեխնիկումի նման լավ անունով էր: Շինարարական տեխնիկումը Գրիգորյան Հաբեթը ընդունվեց, բոլորս խոսում էինք, թե տես ինչ գիտելիքներ ունի, ինչքան լավ ա սովորում, որ գնացել ա շինարարական տեխնիկում ա ընդունվել: Նույն ժամանակ էլ ես ընդունվեցի էլեկտրո-մեխանիկական տեխնիկումը: Էն ժամանակ 36 ուրվի թոշակ էին տալիս տեխնիկումի սովորողներին: Եթե լավ էիր սովորում՝ թոշակ էին տալիս, վատ սովորաղը թոշակ չէր ստանում: Ես հիշում եմ, որ թոշակ ստացա, երկու ամիսը միանգամից տվեցին: 72 ուրվի ստացա, ասեցին գրախանութում գիրք են ծախում: Էն ժամանակ ուսանողության շրջանում մենք գրքի սիրահար էինք: Կարդում էինք գիշեր-ցերեկ: Էն ժամանակ «Կոմս Մոնտե Քրիստոն» երկու հատորով էր, բարձրաթեք էր, երկու հատորն էլ վերցրեցի: Մինչև հիմա էդ «Մոնտե Քրիստոն» մեր տունն ա: Տեխնիկումը վերջացնելուց հետո զորակոչվել եմ բանակ: Էն ժամանակ մեր Սովետմիության զորքերը նաև Գերմանիայում էին: Էդ զորքերի թվում էի ես, գնացի Գերմանիա: Երկու տարի ծառայել եմ Յուրթերբուրգ քաղաքում: 1971

թվականին եկել եմ գյուղ, ընդունվել եմ հեռակա Գյուղատնտեսական ինստիտուտի մեխանիզացիայի ֆակուլտետը: Սովորել եմ վեց տարի, հեռակա կրթությունը վեց տարի էր: Էդ ընթացքում ամուսնացել եմ:

— *Կպատմե՞ք ոնց ամուսնացաք, ո՞նց հանդիպեցիք Կրիկին Անահիտին:*

— 1970 թվականին Գերմանիայից եկել եմ արձակուրդ, էդ ժամանակ իմ հետ ծառայել է նաև Անահիտի եղբայրը՝ Նարդոսը: Եկել եմ Գերմանիայից, գնացել եմ իրենց տուն տեղեկություն տալու Նարդոսի մասին: Էդ ժամանակ տեսել եմ Անահիտին, սիրահարվել-միահարվել չի եղել, ուղղակի դուրըս եկել ա: Արձակուրդից վերադառնալուց հետո Նարդոսին, որպես իմ ընկերոջ, իմանալով հանդերձ, որ զորացրվելուց հետո կգամ Անահիտին կնության կառնեմ, ես Նարդոսին ասեցի, որ էսպիսի մի բան կա: Զորացրվելուց հետո 1973-ին ամուսնացել ենք: Էդ ժամանակ ես սովորում էի Գյուղատնտեսական ինստիտուտում: Էն ժամանակ դժվար էր սովորելը, հիմիկվա նման չէր:

— *Հարսանիք արեցի՞ք:*

— Հարսանիքը դեկտեմբերին էր: Առաջին օրը համարվում էր միս մորթել, այսինքն՝ մի մեծ կով էինք մորթում: Էդ կովը մեծ անասուն էր, առաջին օրը մորթում էին, տեղավորում էին,

Անահիտ — Էդ օրը ինձ բերեցին իրենց տուն: Այսինքն՝ ինչ որ երաժշտությունով: Ուրբաթ նվագով եկան ինձ բերին իրենց տուն սովորական շորով... Էն ժամանակ պար բռնած երկասաա՛ր հասնում էին հարսի տուն:

— *Որտե՞ղ էիք անում հարսանիքը:*

— Տանը, ուրիշ տեղ չկար: Մեր հարսանիքին 184 հոգի էր երեխեքով, բանով: Մի երկու-իրեք սենյակ զբաղված էր:

Էն ժամանակներում որ մենք բանակից վերադառնում էինք, վեց օր չանցած պարտադիր պետք ա մենք աշխատեինք: Լրիվ կանտրոլի տակ էինք: Դու էիր ման գալիս, գործը գտնում: Էն ժամանակ, որ ես նույն պրոֆիլով պետք ա աշխատեի և սովորեի, փաստորեն ես աշխատել եմ գյուղտեխնիկայում: Մի որոշ ժամանակ աշխատեցի երկաթուղային տրանսպորտում, որպես էլեկտրոմեխանիկ, որից հետո էդ նույն տեղն էլ ես աշխատել եմ որպես Կուս. կազմակերպության քարտուղար: Դե էդ Կուս. կազմակերպության քարտուղարը ամեն մի բնագավառում կար: Ենթադրենք մի 10-15 կոմունիստ էին, կազմակերպություն էր ստեղծվում, որն էլ ունենում էր իրա քարտուղարը: Ես

երկաթուղայինում Կուս. կազմակերպության քարտուղար և էլեկտրոմեխանիկ էի: Դրանից հետո տեղափոխվեցի սելխոզ՝ գյուղտեխնիկա: Շրջանային կուսակցական կոմիտեում իմանալով, որ ես և սովորում եմ, և որպես ինժեներ եմ աշխատելու, տեղափոխեցին գյուղտեխնիկա: Գյուղտեխնիկայում մենք նորոգում էինք դիզելային շարժիչներ: Ամբողջ Հայաստանի մասշտաբով մենք դիզելային շարժիչներ էինք նորոգում: Թե մենք էինք առաքում, թե իրենք էին գալիս էդ նորոգված շարժիչները տանելու: Գյուղտեխնիկայում մի հինգ տարի աշխատելուց հետո ուսկումի կուսակցական կոմիտեն 1983 թ. ինձ տեղափոխեց որպես գյուղում ազատված կազմակերպության քարտուղար:

— *Պապի արքայական լինելու պատճառով Դուք ձեր նկատմամբ բացասական ազդեցություն չե՞ք զգացել:*

— Չէ, էդ ազդեցությունն արդեն վերացել էր, որովհետև 1955 թվականին եղել էր Գերագույն Խորհրդի նստաշրջան, թե՛ դատավարություն, որի ժամանակ արդարացրել էին պապուս, և արդարացված լինելու որոշումը ուղարկել էին գյուղ: Դա արդեն լրիվ վերացավ, մեր վրա չէր ազդում: Ճիշտ ա, ժառանգների վրա ազդում էր էդ ռեպրեսիան, բայց թոռների վրա՝ ոչ մի դեպքում:

— *Որ եկաք գյուղ, գյուղում մոտավորապես ինչքա՞ն մարդ կար:*

— Մի ժամանակ ես գիտեմ, որ իմ կոմունիստները 42 հոգի էին, որոնց թվում նաև քո պապը՝ Մկրտչյան Գագիկը: Նա ոչ մի տեղ չէր ավարտել, ոչ էլ կրթություն ուներ, բայց նրան վստահելով հանդերձ տալիս էինք պատասխանատու աշխատանքներ: Ենթադրենք՝ անասնաբուծական ֆերման, որտեղ կար մոտավորապես 400 գլուխ անասուն, ինքը ֆերմայի վարիչն էր համարվում: Եվ լավ աշխատող էր, և վստահելի աշխատող էր, և կոմունիստ էր: Դա կարևոր հանգամանք էր: Լինելով կոմունիստ, նա պարտավոր էր իրեն լավ դրսևորել, և ամենապատասխանատուն էր աշխատանքի:

Անահիտ — Էն ժամանակ պատասխանատու աշխատողները Նոր տարուն գնում էին ֆերմա, ոչ թե գալիս էին իրենց տուն, իրենց ընտանիքի հետ Նոր տարին նշելու: Մեր ընտանիքում Նոր տարին մենք մենակ էինք դիմավորում, իրանք անպայման գնում էին ֆերմա, մեծ տեղ էին տալիս ֆերմային, գնում էին ֆերմայում աշխատողների, կթվորուհիների հետ նոր տարին նշում էին:

— Որպես Նոր տարի մենք հավաքվում էինք, նվերներ էինք տալիս: Մեծ անասուն էինք մորթում և մսով-բանով ապահովում էինք: Կոնյակ, բանբաներկա, դրանց հետ միասին խմիչք էինք տալիս:

— *Իսկ Նոր տարին ո՞նց էիք նշում, էնդեղ տոնածառ էիք զարդարում, թե՞ ամեն մեկդ ձեր տանն էիք զարդարում:*

— Հիմնականում ընդեղ տոնածառ չէինք դնում, ամեն մի ընտանիք իրան եղևնին ուներ: Սկզբից բնական էին բերում, հետո աստճանաբար քարոզելով, որ չի կարել ծառը բերել, մի ծառը մեծ արժեք ունի... բայց գյուղացու համար ինչ արժեք, ինչ բան, ծառ էր, նա գնում կտրում բերում էր որպես տոնածառ:

— *Կհիշե՞ք առաջին անգամ երբ եք զարդարել:*

Անահիտ — Սկզբնական շրջանում ոչ թե խաղալիքներով, զարդարել ենք հիմնականում կանֆետներով, շոկոլադ կանֆետները սենց իրար կպած, կանֆետի թղթերով, հետո մրգերով, մանդարիններով, դա, ասենք 55-60 թվերին: Իմ պապան գործակատար էր, շոկոլադ բերում էր: Հետո արդեն եղավ բարձերի տակ նվերներ դնել, սկզբնական շրջանում եղպես նվերներ տալ չկար: Հյուր գնալ էլ չկար: Հիմնականում գոքանչների տներն էին գնում: Ու վայր:

— *Իսկ հարևաններով հավաքվել, իրար հետ նշե՞լ:*

— Չէ, Հարևանների տուն չկար: Հարգարժան մադիկ կային՝ էթում էին: Էտի էս վերջում նոր մոդա դառավ: Մեր ազգի մեծի տուն էինք գնում, որպես հարգանքի նշան, ի՞նչ էինք վերցնում՝ մի շիշ բաց արադ էր էն ժամանակ: Տոնը մեկ-երկու օր էր տևում, ամսի երեքից արդեն աշխատանքային օր էր: Կոլխոզում նույնիսկ Նոր տարվա օրը բոլորն աշխատում էին: Ո՞նց կարող ա ասես անասունին կեր չտաս, կամ չկթես, կամ կաթը մնա:

Անահիտ — Մի անգամ եկավ կանգնեց Աղասու կողքը, դե Աղասը տան փոքրն էր, ասեց վաաաայ, էս ինչ մեծ ձեռքեր ունես, կարմիր գլխարկի հեքիաթի նման: Դա, ասում ա, նրա համար է, որ քեզ լավ գրկեմ: Հետո թե՛ վաաաայ, — ասեց, — էս ինչ մեծ քիթ ունես: Աղասն ասեց քիթ չկա հեքիաթի մեջ: Մեկ էլ ասում ա հայրիկ, դա նրա համար է, որ քեզնից լավ գոմի հոտ քաշեմ: Գոմից էր եկել, պատկել էր կողքը, իբր պարտկում էր, բայց ամբողջ օրը գոմերն էր:

— *Իսկ նոր տալիս ուրելիքները որո՞նք էին, ի՞նչ էիք դնում սեղանին:*

Անահիտ — Մենք Նոր տարուց Նոր տարին էինք մանդարին, ապելսին, ըտենց բաներ ուտում, հիմիկվա նման չի է, որ որ մոմենտին ուզես ուտես: Նախ բանան գոյություն չուներ, նուր, ապելսին, էն էլ կեսրարս որ գնում էր սանատորիա, միշտ ընենց էր անում, որ էդ ամիսներին էր գնում: Դաժե իմ ամուսնանալուց հետո էլի դիֆիցիտ էր նարինջը: Ինքը մի արկղ նարինջ անպայման հետը բերում էր: Էն կողմերից, էլի: Ասենք թեկուզ մի ամիս առաջ գար, էլի պահում էինք, որ Նոր տարվան ունենայինք:

— *Իսկ ուրելիք ի՞նչ էիք սարքում Նոր տարվան:*

— Թխվածքներից՝ հիմնականում գաթա էր, գաթան պարտադիր էր:

— *Յոթ տեսակ բաները պահու՞մ էիք, յոթ տեսակ խմորեղենը:*

Անահիտ — Խմորեղենը չէ: Էդ պասուց տոլմեն էինք դնում, որ յոթը տեսակ բաներ էին խառնում, պետք ա լիներ անպայման, ռուսական ձավարեղեն, բան, ման, ընդեղենը պետք ա լիներ յոթը տեսակ, տնական քաշած գինին ու օղին էին դնում, երեք աստղ կոնյակներ կային առաջ, սովետի ժամանակ ամենահարգին երեք աստղ կոնյակներն էին:

— Կոլտնտեսությունում հիմնականում ընդհանուր ժողովն էր որոշում կայացնում, որից հետո նաև մեր կոլտնտեսության հիմնական կորիզը կոմունիստներն էին, կոմունիստները մեզ մոտ տատանվում էր 42-45 հոգի, դրանք բոլորն էլ կեսը թոշակառու էր, կեսը աշխատում էր կոլտնտեսության պատասխանատու բնագավառներում՝ դաշտավարություն, ծխախոտագործություն, մշակում էին ծխախոտ, ճակընդեղ էինք մշակում, սպիտակ ճակընդեղ՝ անասնակեր ա, սիլոս էին անում:

Կոլխոզում հավաքուծական ֆերմա ունեինք:

— *Եղե՛լ ա որ երբ դուք երեխա էիք, դուք այ էդ հավաքուծական ֆերմայից ձու էիք գողանում:*

Անահիտ — Գողացածը բերել եմ տուն: Տրասի վրա Ջանգյուլում ծաղիկ էինք ծախում:

— Էն ժամանակ մենք 12-13 տարեկան էինք, ֆոտոապարատները դիֆիցիտ էր, իմ հորեղբայր Հակոբը ինձ Տաշքենդից բերեց մի ապարատ, «Սմենա», էդ մի «Սմենա» ապարատն էր ամբողջ գյուղում: Էդ ապարատով ես նկարում

էի մեր ընկերներին, երեխեքով գնում էինք Սևան-Երևան մայրուղու վրա: Մեկը, ենթադրենք, թթվաշ էին ծախում կամ ճոճուկ, դաշտի կանաչները, ջանգլուում ծաղիկներ էին ծախում, ես էլ նկարում էի: Մինչև հիմա էլ եղ նկարները կան: Նկարել եմ Մկրտչյան Մելսիկին, Վեմիրին Երեմյան, Հայկին Սիմոյան, Վոլգային, մեր երեխաներին: Ես հիշում եմ, որ տրասայի պետը եկավ՝ Օսիպով, մեզ հետ նկարվեց: Ճանապարհին: Էն ժամանակ շատ դժվար էր Երևան կամ Սևան գնալ, նույնիսկ մենք բեռնատար մեքենայով էինք գնում: Առաջին գրուգավիկը գյուղ եկավ 50-ական թվականներին: Իսկ դրանից առաջ սայլերով ենք գնացել Երևան: Երևան գնալուց օրերով գնացել մնացել են Արուսյան, նոր ըտեղից գնացել են Երևան: Երևանով գնացել են Արտաշատ, ընդեղ սայլերով աշխատել են խաղող տեղափոխելու գործերով, էլի 50-ականներին երևի: Դրանից առաջ:

Անահիտ — Արտաշատ էին գնում բամբակ հավաքելու, էն ժամանակ Արտաշատը բամբակագործությամբ էր զբաղվում: Էն ժամանակ ոչ մի տեխնիկա չկար: Գալիս էին Երևան, Երևանից աղ էին առնում, տանում էին Սևան, փոխանակում էին խոտի հետ: Խոտը բերում էին անասունին պահելու համար:

— *Բայց մարդիկ տանը անասուն ունե՞ին : Իրավունք ունե՞ին պահելու:*

— Իհարկե: Կուսակցության կոմիտեն որոշում կայացրեց, չէին թողնում շատ պահելու, որ ամեն մի ընտանիք պետք ա պահեր տասը ոչխար, մի կով: Արգելվում էր շատ ունենալը:

— *Իսկ մարդիկ է՞լ ինչով էին զբաղվում գյուղում, հիմնական ապրուստը ինչո՞ւ էին վաստակում:*

Անահիտ — *Սովետի ժամանակ բոլորն էլ վաստակում էին:*

— Հիմնականում աշխատում էին շինարարությունում, թունելում: Էն ժամանակ կառուցվում էր Սևան-Երևան կասկադը, որտեղ թունելներ էին կառուցում, ամբողջ եղ կասկադի ջուրը պիտի հոսեր գնար, էն Աթարբեկյան ԳԵՍ -ն էր՝ ՀԵԿ-ը, հիդրոէլեկտրոստանցիան, հետո Արգնի ԳԵՍ-ը, հետո Երևան ԳԵՍ-ը: Գյուղի ժողովուրդը աշխատում էր ըտեղ: Մեծամասնությունը Աթարբեկյան ԳԵՍ-ում ա աշխատել: Շինարարությունում աշխատելու ժամանակ հիմնականում մեր գյուղը զարգացել ա եղ շինարարությունից բերած գերանով, մեխով:

— Այսինքն՝ գողանում էին:

— Տալիս էր աշխղեկը:

— Աշխատավարձի փոխարեն:

— Աշխղեկը տեսնում էր, որ տուն ես կառուցում, ամեն ինչով ապահովում էր: Ոչ թե աֆիցալնի¹⁹⁴, այլ ներքին կարգով: Աչք էր փակում, որ տեսնում էր տանում են:

— Իսկ գյուղում ի՞նչ փոխեր էր նշվում պարտադիր:

Անահիտ — Օրինակ՝ մեր մամաները համբարձումն են տոնել, ջանգույում են արել: Մենք չենք մասնակցել, ուղղակի լսել ենք, որ բարձրացել են հորդ տան տեղերը: Ասում ա ըտեղ էն ժամանակ տուն չի եղել, լանջ ա եղել: Ասում ա հելնում էինք ըտեղ ջահել աղջիկներով, տղաներով, սիրուն հագնված, գաթա, բան թխում, տանում էինք, երգում, պարում, ուրախանում մինչև ուշ ժամի: Ջանգույումին նվիրված երգերը: Համբարձում յայլա են երգել: Ես միջոցառում եմ տվել մանկապարտեզում, մամային ասել եմ, ինքը երգել ա, էդ բառերը գրել, տարել եմ սովորացրել եմ մեր խմբի երեխաներին: Մի տարի ջանգույում արեցինք մանկապարտեզում:

Սկզբնական շրջանում դպրոցում սովորելու ժամանակ անպայման պետք ա հոկտեմբերիկ ըլնելիր: Ծաղիկներով գնում էինք Լենինի արձանի մոտ, ընդե ծաղիկներ էինք դնում, ըտեղ մեր նշաններն էին հագցնում Լենինի աստղիկները: Տարրական դասարանը ավարտելուց հետո պիոներ էինք ընդունվում:

— Պիոներ ո՞նց էիք ընդունվում:

Անահիտ — Կանգնում էինք, տողանի նման շարվում յուրաքանչյուր դասարան: Յուրաքանչյուր դասարան ուներ իր խորհրդի նախագահը, ջոկ-խորհրդի նախագահը: Երդում էիր տալիս, գնում պատիվ էիր առնում, ու ըտենց պիոներ էիր ընդունվում: Կարմիր փողկապները կապում էին ու ամեն օր առավոտյան պարտադիր ստուգում էին փողկապը, ով չէր կապել՝ տուն էր գնում: Ամեն օր պետք ա լվացած, արդուկած, սիրուն կարմիր փողկապներով մենք ներկայանաինք: Առավոտյան յուրաքանչյուր դասարանի ջոկ-խորհրդի նախագահը պիտի կանգներ ասեր, ասենք՝ հինգերորդ դասարան՝ հավսա՛ր, զգա՛ստ: Հինգերորդի «ա», կար, «բ» կար էն ժամանակ: Հիմիկվա

¹⁹⁴ Պաշտոնապես:

նման չի, հիմա մի դասարան ա, բայց մենք ունեինք «ա», «բ», «գ», «դ»: Պատիվ էինք տալիս, ասում էինք, որ մեր դասարանը, ենթադրենք 5-ի «ա»-ն, բաղկացած է, ասենք, 30 աշակերտից, սակայն ներկա են (ամիս, ամսաթվով) ասենք՝ 26-ը, կամ 16-ը: Ինքը պատիվ էր առնում, թույլատրում էր անցնել դասարան: Մեր մանկապարտեզի շենքի մոտ այ ըտենց կանգնած մենք լրիվ. Մեր ժամանակով էլ Մագդան էր ջոկխորհրդի նախագահը, որ հիմա մահացել ա: Կամսարի աղջիկն ա, Մետաքսիայի քույրիկը: Ինքը գերազանցիկ էր, իրեն տվել էին ընդհանուր ջոկխորհրդի նախագահ:

Դպրոցում սովորելու ժամանակ սկզբից պիտի լինեիր պիոներ, եթե պիոներ չէիր լինում, կոմերիտական չէիր լինի: Այսինքն՝ եղ ստադիաները պիտի անցնեիր: Պիոներին էն ժամանակ առանց կարմիր վզկապի չէին թողնի, կարմիր վզկապն էլ չէր վաճառվում...

Անահիտ — Էն ժամանակ արդեն վաճառվում էր: Լրիվ սիրուն ավերվոկ արած մենք առնում էինք: Կարող ա ձեր ժամանակ չի եղել, բայց մեր ժամանակ եղել ա: Կարմիր կտոր էին առնում, վզկապի նման կտրում էին կարում:

— Մեր ժամանակ չկար:

Անահիտ — Էն ժամանակ շորից պայուսակներ են սարքել գրքերը դրել մեջը: Չանթ էինք ասում: Թանաքաման էինք մեզ հետ տանում, գրիչը իրա ծայրով, ամբողջ օրը թանաքամանը ձեռքներիս բռնած գնում էինք: Պատահում էր շուտ էր գալիս, սպիտակ գոգնոցը ամբողջովին թանաք էր դառնում:

— *Իսկ պարադների չե՞ք մասնակցել:*

— Պարադներին մասնակցել ենք: Ես մասնակցել եմ տեխնիկումում սովորելու ժամանակ: Հորքուրս Երևանում էր ապրում, մի օր առաջ գնում էինք, մնում նրանց տունը, իրանց կտուրից թոնում էինք, մտնում էինք հրապարակ: Էնտեղ Մարատի փողոց կար, Մարատի փողոցով խառնվում էինք պարադի մասնակիցներին: Հետագայում տեխնիկումում սովորելու ժամանակ Երևանում պարտադրում էին բոլորիս գնալ պարադ: Անցնում էինք ամեն մեկս մեր բնագավառում, որտեղ որ սովորել ես՝ ըտեղից շքախմբով գալիս անցնում էինք հրապարակով: Մայիսի 1-ը հիմնականում աշխատավորների օրն էր, էնքան գեղեցիկ էին մեքենաները զարդարում:

Մեր գյուղի համար ամենաշատը Վանքի ուխտն էր տոն: Հիմնականում ամեն մի ընտանիք իր մատաղն ուներ, մորթում էին նույն ժամանակ՝ օգոստոսի երկրորդ կիրակին, գնում էին վանք՝ մեր եկեղեցին, որը հիմա ահավոր վատ վիճակում ա: Ոտով էին գնում էն ժամանակ: Հիմա մենակ մեքենայով ենք գնում, էդքան զարգացել ա: Գնում էինք շաքաթ օր, մի օր, երկու օր մնում էինք վանքի անտառներում, վրան էինք խփում: Մեկ էլ փահլևաններ էին գալիս: Հիմնականում վանքի ուխտից մի օր առաջ անպայման գալիս էին, որ ժողովուրդ գյուղում շատ էին հավաքվում, հիմնականում Երևանից, ով ինչ բարեկամ ուներ, մի երկու օր առաջ, գալիս մնում էին գյուղը: Ու էդ լարախաղացները գալիս էին:

Ընդեղ մատաղը մորթում էինք, վերադառնում էինք տուն: Ջահել էրելներ էին, ասենք ամեքը մի աքլոր առնեին, գնային, մեկը մյուսի վրայից գողանային, եսիմ ինչ, ամեն գիշեր խաղ ու պար էր, ուրախություն էր էլի երիտասարդների համար Վանքի ուխտը :

Մենք պիտի մի վրանի տակ մնայինք, էդ վանքի տերևի Հ տառն էր մեր մնացած տեղը, ընդեղ խարույկ էինք վառել, մնում էինք գիշերը: Էսօր որ իմ ընկերոջ քառասունքն էր, էդ նույնը ընկերոջ հետ մենք խաղացել ընդեղ խաղացել ենք դայշոցի: Ամեն մեկս մեր գոտիները հանում էինք, մի մեծ շրջանագիծ էինք գծում: Էդ դայիշները՝ գոտիները, դնում էին էդ գծածի վրա, կեսը էդ շրջանագծի դուրսն էր մնում, մի քանի հոգի մնում էր շրջանի մեջ, մի քանի հոգի էլ դուրսն էր: Էդ դրսում եղած տղաները պետք ա փախցնեին գոտիները, էդ գոտիներով ծեծեին նրանց, ովքեր մնացել էին շրջանագծի մեջ: Խաղում էինք նաև յոթ քար: Յոթը քարը իրար վրա դնում էինք ու գնդակով խփում էինք: Հիմա ցույց են տալիս ռեկլամով, արդեն վերադառնում են նախկինին:

Վանքի ուխտին մեր տղերքով՝ ես եմ եղել, Մայիսն ա եղել, Մելսիկը, Վուգան: Մի յոթ-ույթ հոգի մի գրուպա էինք, մի էդքան էլ երևի մի ուրիշ գրուպա էր: Այսինքն՝ կոնկրետ ասեմ, Յուլյի Համլետն էր, Սահակյան Ֆելոն էր: Ուրեմն նրանց խոսակցությունը մենք լսում էինք, որ տղերք, էս մի ձմերուկը ուտենք, էս մի ձմերուկն էլ պահենք՝ էգուց: Մայիսն ասեց գլուխներդ կգովաք, որ էդ ձմերուկը թողնեմ ձեզի: Գնաց էդ ձմերուկը գողացավ բերեց, դրանք մնացին առանց ձմերուկ, մենք էդ ձմերուկը կերանք: Մի ժամանակ ուխտի ժամանակ կռիվներ էր հրահրվում մեկը մյուսի, ընկերը ընկերոջ նկատմամբ, ենթադրենք մեկը սիրած ա պահել, էս մյուսը աչք ա դրել նրա

վրա, մինչև վանքից վերադարձել են, արդեն հարբած են եղել, նույնիսկ սպանել են մեկը մյուսին: Ջինվորի են սպանել ընդեղ, մինչև հիմա հիշվում ա Արմոյ սպանված տեղը, խաչ կա խփած:

Երիտասարդները իրենց անուններով բանտիկ էին տանում որպես շուշպա, ու իրենց անունները գրում էին ծայրին, ասեղնագործած, որ վանքի մոտ իրար երդում են տալիս, որ մինչև կյանքի վերջ իրանք իրար հետ կլինեն:

Բանակ գնալու ժամանակ ամեն մի երիտասարդ պետք է գնար էդ եկեղեցու՝ վանքի շուշպայից մի փոքր կտոր կտրեր, վերցնեի իր մոտ, մինչև իր ծառայելու ավարտը, վերադառնար տուն, նորից մի նվեր էր առնում վանքին, տանում էին նորից տեղը դնում: Մինչև հիմա էլ շարունակվում է:

— *Իսկ սովերի ժամանակ արգելված չէ՞ր վանք գնալը:*

— Չէ, ոչ ոք չէր արգելում: Մի վախտ ասում էին թաքուն էին գնում, բայց մեր ժամանակ ես, լինելով կուս. Կազմակերպության քարտուղար, ազատ գնացել եմ վանք, եկել եմ, նույնիսկ մեր շրջկոմի աշխատակիցներին տարել ենք ընդեղ պատիվ ենք տվել: Որպես քեֆ ենք գնացել իհարկե, ոչ թե որպես կրոնական վանք:

— *Իսկ էրեխեքին կնքել ընդունվա՞ծ էր:*

Անահիտ — Հա: Միշտ էլ եղել ա: Իմ կեսրարի կնունքի անունը եղել ա Վահան: Քահանան Բժնից էին բերում, իսկ օրինակ ես Բժնիում եմ կնքվել: Բժնիում բայց էլի չկար քահանա: Եկեղեցին կար, բայց էլի գործող քահանա չկար:

Անահիտ — Էն ժամանակ Էջմիածնից գալիս էին Բժնի, նոր կանչում էինք:

— *Իսկ ընդունված է՞ր հարսանիքի կամ թաղման ժամանակ քահանա բերել:*

Անահիտ — Չէ. Իմ հարսանիքին որ ինձ բերել են, գնացել ենք Լենինի պատվանդանին մենք ծաղիկ ենք դրել:

— Հա, էն ժամանակ ըտենց էր, Լենինի արձանին էինք դնում: Եկեղեցի չէինք գնում:

— *Իսկ ակումբում ընդհանուր միջոցառումներ կազմակերպվո՞ւմ էին գյուղի համար:*

— Միշտ կինո էր գալիս, թատրոն էր գալիս Երևանից: Կինո ամեն օր կար: Եթե կինո չէր ըլնում, ուրեմն էդ օրը կամ պիտի թատրոն ըլնէր, կամ ինչ որ բան լինէր: Գյուղում երիտասարդները թատերախումբ ունեին:

— *Ի՞նչ կինոներ էին ցույց տալիս:*

— Դե էն ժամանակ ամենաշատը հնդկական կինոներն էր ընդունված: Բայց Չապանը տեսել եմ ես: Որ կինո էին բերում, կինոն արժեր երեք կոպեկ, բայց նույնիսկ հինգ կոպեկ մենք չէինք կարում ձեռք գցելիս, որ գնայինք էդ կինոն նայելու: Էդ ակումբի պատուհանից հեկնում, թոնում էինք, որպիսի կինոն նայելիք: Ցույց տվողը Վազգենն էր ու իրա կինը՝ Օլյան: Մինչև հիմա էդ բանը կա, որ մի հատ ձայն չի լինում հեռուստացույցի, գոռում ենք՝ Վազգենե՛ն, գվուկ: Ավանդույթ ա դառել էդ խոսքերը: Կամ մինչև թատրոն սկսվելը, կամ համերգը, մենք պիտի գնայինք մտնելիս, հլա որ ազատ էր, ակումբի հետևի մասում տեղ կար, պիտի մտնելիս ըտեղ թաքնվելիս, մինչև համերգի կամ թատրոնի սկսելը, նոր հեկնելիս տեսնելիս թատրոնը:

— *Էդ ո՞ր թվերի մասին ա խոսքը:*

— Ես կարամ 77-ից հետո ասեմ: Իսկ 65, 62, որ ես երեխա եմ եղել, էդ ժամանակ իմ պապան անգամ թատրոն ա խաղացել: Մեր հոպար Մերուժն էլ ա խաղացել թատրոն: Վաղոն: Թատրոնի փոքր բեմականացումներ են ունեցել, ու ահագին մեծ պիեսներ են խաղացել:

Անահիտ — Պապաս էլ ա խաղացել: Ես հիշում եմ, որ իբր ձմերուկ թների տակ դդում էր դրել: Էն վախտ ձմերուկ որտեղի՞ց, հիմիկվա նման չէր, որ տարին տասներկու ամիս ունենք ամեն ինչ:

— Ես հիշում եմ, որ մեր գյուղում թատրոն են խաղացել Վահրամ Փափագյանը, Հրաչյա Ներսիսյանը: Էդ ժամանակ ես և Հրաչյա Ներսիսյանի թատրոնը տեսնելուց, և Վահրամ Փափագյանի թատրոնը նայելուց սիրահարվեցի էդ արտիստների վրա: Նույնիսկ Վահրամ Փափագյանի թաղմանը ես գյուղից գնացել եմ Երևան, որ մասնակցեմ թաղման արարողությանը:

Անահիտ — Վարդուհի Վարդերեսյանն էլ եկավ ըստեղ:

— Սաղն էլ եկել են, լրիվ վաստակավոր, Խորեն Աբրահամյանը, Արմեն Խոստիկյանը: Արմեն Խոստիկյանը, Մարիամը փոքր երեխա էր, թշկները քաշեց, ասեց էս ինչ սիրուն երեխա ա: Շատ ա եկել Աշոտ Ղազարյանը: Սաղ էլ եկել են: Պարային համույթներ շատ են եկել: Էս մեր կուլտուրայի տանը

ատաջի կինոն եղել ա «Դավիթ բեկը» 77 թվին: Դավիթ բեկից հետո «Մխիթար սպարապետը» նկարահանեցին, մեզ մետ էլի ցույց տվան:

— *Դուք դպրոցում պատմություն անցե՞լ էք:*

— Բա իհարկե: Հայոց պատմություն, ՍՍՀՄ Պատմություն ենք անցել:

Անահիտ — Սկզբից ՍՍՀՄ պատմություն էր, Հայոց պատմությունը շատ չնչին բան էր, ոնց իրանց ձեռ էր տալիս՝ ըտենց էր: ՍՍՀՄ պատմության մեջ ընդհանրապես հայոց պատմության մասին բան չկար, իսկ Հայոց պատմության գիրքը մի փոքր բրոշյուր էր:

Շատ չնչին էր, ճիշտ ա ասում: Պետությանը ոնց որ ձեռ ա տալիս: Պատմությունը միշտ էլ աղավաղվել ա:

ՄԵԼՍԻԿ ՄԿՐՏՉՅԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կոտայքի մարզ, Սուլակ գյուղ

Ընդհանուր ծրագիր՝ 20-րդ դարի Հայաստանի բանավոր պատմությունների հավաքագրում և հանրայնացում

Հարցազրույցի կարգավիճակ՝ բաց

Ջրուցակցի անուն՝ Մելսիկ Գագիկի Մկրտչյան (Մելսիկ)

Ծննդյան թիվ՝ 1950թ.

Ջրուցավարի անուն՝ Լիլիթ Մկրտչյան (Լիլիթ)

Ջրույցի տևողությունը՝ Քառասունութ րոպե, քսան մեկ վարկյան(48:21)

Հարցազրույցի վայր՝ Հարցազրույցն արվել է 21.07.2019-ին գյուղի ամառանոցում

Ջրույցի ամսաթիվ՝ 21 հուլիսի 2019թ.

Ջրույցի լեզուն՝ հայերեն

Վերծանողի անուն՝ Լիլիթ Մկրտչյան

Վերծանության ամսաթիվ՝ 17-22 օգոստոսի 2019թ.

Ձայնագրության ձևաչափը՝ mp3

Ընդհանուր տեղեկություններ. Վերծանվել է այն տարբերակը, որը ձայնագրվել է:

Հատուկ նշումներ՝ Ջրուցակիցը զրուցավարի հորեղբայրն է:

Ջրուցակցի կենսագրական տվյալներ

Ծնվել է 1950 թվականին Կոտայքի մարզի Սուլակ գյուղում: Ունի բարձրագույն կրթություն, եղել է մի քանի ղեկավար պաշտոններում: Ամուսնացել է և որոշ ժամանակ անց տեղափոխվել ու բնակություն հաստատել Հրազդան քաղաքում, ունի երեք երեխա, հինգ թոռ: Այժմ աշխատում է:

Պատմության համառոտ բովանդակությունը

Պատմում է մանկության, մեծ գերդաստանի, դպրոցի, թատերական խմբակի, կոլտնտեսության ֆերմայի վարիչ հոր, աշխատանքի, փոքր ընտանիքի ձևավորման և գերդաստանից բաժանման, փոխօգնության, վանքի ուխտի մասին:

Մելսիկ — Ծնվել են 1950թ փետրվարի 1-ին Սուլակ գյուղում՝ կոլտնտեսականի ընտանիքում: Հայրս այդ ժամանակ, ինչքան որ հիշում եմ, թոչնաբուծական ֆերմայի վարիչ էր: 1957թ.-ին ընդունվել եմ տեղի ութամյա դպրոցը և այն ավարտել եմ 1965թ.-ին: Ներքևի դրբրոցն էր, էդ փոքր դրբրոցն էր, էդ հին մանկապարտեզի տեղում: Դպրոցից հետո ընդունվել եմ Երևանի էլեկ-

տրամեխնիկական տեխնիկումը՝ էլեկտրական մեքենաներ և սարքավորումներ բաժինը: Այն ավարտել եմ 1969թ.-ին: Գիշերները զուգահեռ դըբրոց էինք գնում: Քանաքեռի բոշի մայլեն դըբրոց կար, այ էդ դըբրոցը գնացել եմ, տասմեկ դասարանն ընդել եմ ավարտել: Նույն տարում ավարտել եմ գիշերային տասմեկերորդ դասարանը և երկու ատեստատով՝ մի ատեստատը տվել եմ Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ավտոմոբիլային և մեխանիկական ֆակուլտետի ավտոմոբիլներ և տրակտորներ բաժինը, իսկ մյուսը՝ Երևանի գյուղատնտեսական ինստիտուտի հիդրո բաժինը: Նույն տարում ընդունվել եմ 2 ինստիտուտ՝ մի ինստիտուտը չեմ հաճախել, հեռացրել են, իսկ մյուս ինստիտուտը ավարտել եմ 1974 թ.-ին: Տեխնիկում որ սովորում էի, մայիսի 1-ին բան արեցին թե պիտի գաք հրապարակ հասնեք, դոշակներ պիտի բան, ես չգնացի: Չէի սիրում տենց միջոցառումներ: Դիրեկտոր կար, կանչեց թոշակները կտրեց մեր: Շատ պարտադիր էր էն վախտ, ամեն ձև բան էին անում ու տենց խիստ բաներ կար էլի էն ժամանակ: Սոց մրցումներ կար, բրիգադաներ էինք ստեղծում, վարորդը վարորդի հետ, տաքսու վարորդները, ավտոբուսի վարորդները, բեռնատարները բեռնատարների հետ մրցույթի ձևեր էինք մշակում և այլ, և այլ, տենց մի քիչ սուտ-սուտ բաներ շատ կար էլի էն ժամանակ, ձևական բաներ, որից որ իմ տրաքելը գալիս էր: Էլի չէի, եսիմ տենց...

Լիլիթ — *Բայց հեպոռ նկատողություն չէր գալի՞, որ չէիր գնում:*

Մելսիկ — Չէ, չէ, չէ հա՛, սուտ թղթեր էինք լրացնում, պրծնում էին: Ձևական մոմենտ շատ կար էլի:

Լիլիթ — *Լավ, մինչև բուռին անցնելը արի դպրոցից տեսնենք ինչ ենք հիշում, ընդունվե՞լ ես դու, եղե՞լ ես հոկտեմբերիկ, հեպոռ պիոներ, հեպոռ...*

Մելսիկ — Տո ամեն ինչ էլ եղել եմ: Հոկտեմբերիկ, պիոներ, կոմերտական... Շատ լավ էի սովորում, ըր շատ լավ սովորում էի, գերազացնիկ էի, լավ ձեռագիր ունեի, լավ հիշում եմ, ձեռագիրս պատին էին փակցնում ու... ի՞նչ ասեմ: Մենք դըբրոցում թաղրոն էինք խաղում, մեր ջոկատավարը Ասյա Պետրոսյանն էր, մենք խաղացել ենք ըրը է՛ս մեր գյուղի ինձանից բարձրերի հետ ես խաղում էի և խաղացինք «Շշմեցուցիչ հարված» պիեսը: Շատ մեծ հաջողություն ունեցավ, և Պետրոսյան Ասյան մեզ տարավ Բջնի, Բջնիում էլ ցուցադրինք էդ թատրոնը: Մեր գյուղում փողով ցուցադրեցինք և էդ փողով մարտի արձակուրդներին մեզ տարավ Երևան ման տալու: Ես էն ժամանակ

լավ հիշում եմ՝ պատմության թանգարան գնացինք, մատենադարան գնացինք, և տենց լավ մի քանի օր ման ենք եկել էդ գումարով: Դա ես յոթերորդ դասարանում էի: Իմ հետ խաղում էին ըը բանի աղջիկը է՛, Անուշավանի Լիդան՝ մահացած ա: Հա, ես Թորոսն էի, նա էլ իմ կինն էր թատրոնի մեջ, սկի չեմ մոռանում: Հետո էս Վաչիկն էր, էս Դևոնյան Վաչիկը, Սաֆարյան Սերգեյը, Ափետը, դրանք սաղ թատրոնում խաղում էին, ինձանից մեծ էին իրանք: Ու տենց, շա՛տ հետաքրքիր էր էդ թաղրոնը: Ասյան ճիշտ ա մասնագիտություն չունեի տենց ռեժիսորական, բայց հիանալի էր կազմակերպում, ես մինչև հմի ապշած եմ: Լավ ծափահարություններ էին անում մեզ, որ սաղ գյուղը լցվում էր ու էդ թաղրոնն էր նայում, այ տենց խաղացել ենք թաղրոնում:

Լիլիթ — Հոսպի՛ր, իսկ սեպտեմբերի մեկերը հիշո՞ւմ ես, տենց պաշտոնական ինչ-որ բաներ էին կազմակերպո՞ւմ, թե՛ սովորական:

Մելսիկ — Սովորական, չէ հա՛, սովորական: Էթում էինք, կանչում էին դըրրոց սովորական: Ես հիշում եմ, որ նախ առաջի հերթին ամենադժվարը թագա շոր առնելն էր: Ես նենց հիշում եմ, մորս հետ էթում էին էդ Ռասիայի դեմը տենց հի՛ն փոքր խանութներ կար, էդ խանութներում ման էինք գալի: Էն վախտ ֆորմա կար, դըբրոցական ֆորմա կար սեռի գույնի: Չէր ճարվում, է՛ս կոմ, է՛ն կոմ մինչև ճարում էինք, մի հատ մեծ էր լինում, մի հատ փոքր էր լինում: Վերջը մի տարի դրանից առանք, հետո ամենամեծ խնդիրը շոր առնելն էր, մեկ էլ պայուսակ ունենալը: Ամեն տարի նոր շոր էին առնում:

Մի ամբողջ շաբաթ օրը դաս չէինք անում տարբեր: Դասատու ունեինք՝ Բագրատյան Ռուդիկ, ծաղկաձորցի էր, և ինքը շատ լավ կազմակերպում էր, բասկեթոլ, վալեթոլ, շախմատ, ֆուտբոլ: Շախմատում առաջի տեղը բռնեցի, ես հիմի ունեմ էդ գիրքը՝ «Պոմպեի վերջին օրերը», էդ գիրքը մինչև հմի պահպանում եմ, որ առաջի տեղը բռնեցի շախմատից: (Ժպտում է): Մրցանակ էին տվել: Ըտենց էլ հմի շարունակում եմ (ծիծաղում է), հմի շախմատը էսօր իմ կյանքն ա: Էդ որ հոկտեմբերիկ էինք դառնում կամ պիոներ, կոմերիտական՝ դրանից ճիշտ ասած բան չեմ հիշում: Չեմ հիշում, բայց գիտեմ, որ դե... հիշում եմ, որ կոմերիտական նշան էին կապնում դռներից, լավ հիշում եմ, բայց էդ մյուսները չեմ հիշում: Տենց երդում-մերդում կար, հա՛ տենց բաներ կար: Սովորական, սովորական, գյուղի դըբրոցում էդ Ասյան էր կազմակերպում կարծեմ, նա լավ ջոկատավար էր, ամեն՛ն ինչ կազմակերպում էր:

Դե, մերս քյալամ էին մշակում, լավ հիշում եմ, հերս ֆերմայի վարիչ էր, էթում էինք ձու էինք գողնում (ծիծաղում է), ձու էինք գողնում ու նաև օգնում էինք: Բերում էինք, էս Վանքի ուխտի օրերը էթում էինք սենց թառեր կար, հավերը իրիգունները հեղնում էին թառում էին, հետևի յանից սենց բռնում էինք հավերը, գողնում տանում էինք ու տղեքով ուտում էինք (ծիծաղում է): Էթում էինք վանք, էթում էինք էդ հավերը մորթում էինք, փլավ քցում ուտում էինք, այ տենց տրադիցիա էր էլի: Քյորփա վախտ շատ չար եմ էղել: Խաղում էինք ամենաշատը ֆուտբոլ, սենց պոլեզի գծի մոտ մի փոքր ստաճիոն կար, կավ էր, էնքա՛ն ֆուտբոլ էինք խաղում, կավի մեջ կորում էինք, գալիս էինք տնեցիները խոսում էին, լողնում էինք, նորից հաջորդ օրը էթում էինք դբբոց: Ֆուտբոլի համար խելքներս մերը չէր: Մրցում էինք: Հա՛ շատ ուժեղ, գյուղերի միջև, դասարանցիների միջև, տենց շատ ուժեղ էր: Մագներիս՝ քյաքուլին յոդ էինք քսում, իբր սիրունանում էինք, յուղը պահում էր էլի էդ քյաքուլը, էն վախտ քյալքյուլ էինք ասում, քսում էինք, որ պինդ մնա: Բայց էդ կավը, կավի փոշին դնում էր՝ դառնում էր մի հատ կեղտի բուն (ծիծաղում է): Ամառը կարայինք լողայինք: Բայց լողանալու տեղ չկար մեր գյուղում: Մի հատ կոլխոզը բան ուներ, ոչխար լողացնելու համար սարքել էին կոլին: Սենց փոքր բան էր: Կոլինը լցնում էին, ոչխարներին քցում էին, լողալով էթում էին, էդ ոչխարի վրայի բաները (միջատները) սատկում էին: Ոչխարից պրծնում էին՝ մենք էինք լողանում: Հա, ըտե սովորանք: Հետո տեսա որ իմ թայերը կանալ են լողանում, կանալ շատ ահավոր, հեղանք գնացինք: Տեսա էս փոքրերը քցվում են կանալը, էս էլ քցվեցի ռիսկով: Հետո կանալը իմ համար սովորական բան էր, բայց հիմի էս տարիքում, որ էթում եմ էս ընդե նայում եմ ոնց եմ լողացել՝ ապշում եմ, թե ոնց էինք լողանում: Շատ դժվար, ահավոր տեղ ա ընդեղ: Ինչքան մարդ խելդվավ ըտեղ վա՛յ, վա՛յ, վայ, վայ: Հիմի որ էթում նայում եմ, զարմանում եմ, որ էս ստեղ լողացել եմ:

Լիլիթ — Իսկ դպրոցական տարիներին Նոր տարվա միջոցառումներ, հանդեսներ եղե՞լ են, հիշո՞ւ՞մ եք տենց գյուղում:

Մելսիկ — Չէ՛: Հա քյասիր էինք, էն վախտ ինչ կար, էն վախտ հազիվ թումբան էինք հագնում կարկտնաձ, եսիմ ինչ: Դպրոցում մի հատ լիժա էր տալի, դասատուն տալիս էր, ասում էր մի օր դու կքշես, մի օր դու կքշես, մի օր՝ դու: Այ տենց բաներ հունվարի արձակուրդներին: Լիժեն էլ տանում ջարդում էինք, մնում էր վրրներս էդ լիժեն: Լիժա չկար, ֆուտբոլի գնդակ չկար, ինչ ոչ

մի բան չկար: Մի հատ վալերոլի սետկա ունեինք՝ հարուր ձևի կարկտնել էինք, տենց, չկար էլի, ոչ մի բան չկար էն ժամանակ:

Լիլիթ — *Տոնաձառ չե՞ք զարդարել:*

Մելսիկ — Չէ հա՛, տոնաձառ: Չկար: Նվերներ էլ չկար: Կինո էին մեզ շատ բերում: Սովետական, հայրենական պատերազմի, բո՛լոր կինոները: Ըտենց կինո չկար, որ բաց թողեինք: Մեր տոմսավաճառը Վազգենի կնիկը՝ Անյան էր, ոռու կին էր: Էթում էինք ես ու Ֆելոն բոստան քցում էինք, խնձոր բերում տալիս էինք իրան, ինքը մեզ ներս էր թողում՝ առանց փողի: Եսիմ 6-րդ դասարան, 7-րդ դասարան, ըտենց էլի: Կինոյի համար խելքս իմը չէր: Կինո շա՛տ եմ սիրել ու մինչև հիմա էլ սիրում եմ կինոն, բայց էդքան կինոներ կար: Այ գիտե՛ս ինչ կինո կար մի հատ, սիրում էի էլի, հայրենական պատերազմից էր: Կինոյի անունը չեմ հիշում, բայց էդ մարդը կրիշում գերմանացիները շրջապատել էին էդ բանը՝ շենքը, ըտենց ինքը շենքից դուրս ա գալի ու գնում, կինոյի անունը մոռացել եմ, բայց էտի շատ լավ կինո էր: Նենց էր տպավորվել մեջս, որ էդ մարդը ռիսկով եկավ գերմանացիների դեմ, գերմանացիները խփին իրան ու բան արեցին: Մոռացել եմ կինոյի անունը: Ի՛նչ եմ հիշում, շատ կարդացող մարդ եմ եղել, ահավոր: Ուրեմն էնքան գիրք էի կարդում, էն գրադարանի գրքերը սաղ պրծել էր: Վիկտոր կար, Վիկտոր՝ կին էր, ասում էր այ բալա ջան, էլ գիրք չկա, փոքր գրադարան ունեինք, պապային ասում էր ասա թող քիչ կարդա, աչքերին վատ ա: Շատ էի կարդում, ահավոր կարդում էի: Հետո էս վերջի տարիները, որ սկսի ակնոց դնելը բան-ման, կամաց թարգեցի, բայց հիմի նորից սկսել եմ, հա: Մա «Ֆավորիտն ա», արդեն երրորդ անգամ եմ կարդում: Էթում եմ Ղրիմ հանգստանալու, ուզում եմ Ղրիմի մասին լավ հիշողություններով գնամ: Ղրիմը էդ վախտ են գրավել ոռուները, էլի:

Հաաա, մեծացանք, եկանք...պոլիտեխնիկ ինստիտուտը, ըտենց տղերք էինք, եկանք, ընդունվանք էդ ինստիտուտը, առաջի օրն էլ ծանոթացանք բան: Ես մի էրկու ամիս մնացի Ջուլիկենց (քույրն է) տունը, հետո հանրակացարան տվեցին ինձ, եկանք հանրակացարան՝ շա՛տ հետաքրքիր էր: Ու ես սաղ հինգ տարին մնացել եմ հանրակացարանում: Հանրակացարանում շատ հետաքրքիր էր, ուսանողական կյանք, տարբեր տեղերից եկած տղաներ, ծանոթություններ և այլ, և այլ: Մեկս մյուսի համար կանգնած էինք, գիրք չէր ճարվում էն ժամանակ տեխնիկական գրականություն շատ դժվար էր ճարվում, եթե մեկի մոտ ըլնում էր, էդ սաղ հանրակացարանով օգտվում

էինք էդ գրականությունից: Շատ դժվար էր, շատ էինք օգնում իրար՝ գծագրեր, գիշերները նստում էինք, սաղ գիշեր պոայեկտներ էինք անում: Գծագրեր էինք գծում, հաշվարկներ էինք անում, դետալի մաշին, ո՞րն էր էն մի առարկան, կինեմատիկա, մեխանիկա, դինամիկա եսի՛մ էնքա՛ն հետաքրքիր առարկաներ ենք անցել: Ճիշտն ասած ինձ շատ (հազում է) հետաքրքիր միջոցառում կար, պոլիտեխնիկ ինստիտուտը կազմակերպում էր՝ դա «Ուսանողական գարուն», եթե չեմ սխալվում, ըտենց անվանում էին, ապրիլի՛ն, ապրիլին էին անում: Հավաքվում էին ու արտասանում էին շատ հիանալի ու լեփ-լեցուն դահլիճ, չէինք էլ կարում խցկվեինք, մի կերպ էինք տոմս ճարում մտնում էինք: «Ուսանողական գարուն», տենց էր կոչվում միջոցառման անունը՝ Պարույր Սևակ էին արտասանում, Շիրազ էին արտասանում, Հովհաննես Թումանյան: Պոլիտեխնիկ ինստիտուտում, շատ տաղանդավոր ուսանողներ կային էլի (հազում է): Մեր կուրսից մի տղա կար, պոլիտեխնիկ ինստիտուտը ուներ էստրադային խումբ, ուներ ջութակահարների, մեր մի ընգերը ջութակ էր նվագում, տենց կապնված էինք էլի էդ խմբի հետ: Ես դիտորդ էի, ուղղակի դիտորդ, հա՛:

Ավարտել եմ ու անցել եմ գործի՝ անմիջապես: Ավարտելուց հետո բոլորին դրգում էին Ռուսաստան, տարբեր գործարաններ, բայց ես էկա ռայկոմ, մի հատ թուղթ տարա, ինձ ազատ դիպլոմի իրավունք կար, որովհետև ես գերագանցիկ էի, ինձ հնարավորություն տվել էին, Հրազդանի ԱՏԵԿ-ան ընդունվեցի որպես ավտո հավաքող բանվոր: Իմ առաջի գործունեությունը սկսվել ա էդ բանից: Բայց ոչ թե ասենք ավտո էի բան անում, վերանորոգման մասնակցում, այլ իմ վրա դրել էին մեխանիկի պարտականությունները: Եվ ընդամենը նոյեմբերի 15-ին իմ հրամանը տվել ին, հունվարի 20-ին ինձ նշանակեցին մի հատ հզոր պարկի վարիչ: Տենց թոփչքներ եմ ապրել: Հետո 6 ամիս հետո ինձ միանգամից առաջարկեցին մի հատ մեծ պարկ կար, էդ պարկի զամդիրեկտոր: Դա յոթանասունհինգ թվի մայիս-հունիս ամիսներն էր: Հետո տենց պարկերը միացրեցին, մե՛ծ խոշորացավ, հետո կալոնաներ սարքեցին: Հրազդանում (հազում է) տենց թոփչքներով աշխատեցի՝ գլխավոր ինժիներ, կալոնայի պետ, հետո (19)97 թվին գնացի Չարենցավանի ԱՏԵԿայի տնօրեն, տաս տարի էլ ընդել տնօրեն աշխատեցի, ու ըտենց պրծավ (ծիծաղում է): Հիմի մի հինգերորդ բլոկում, Հրազդանի հինգերորդ բլոկում տրանսպորտային ծառայության պետն եմ:

Վարորդների հետ աշխատելն ամենադժվար, ամենասարսափելի գործն ա ես կասեի, շա՛տ դժվար: Չգիտեմ, ասում են, պատմում են, որ Լենինն էլ ա դժգոհ եղել վարորդների աշխատանքից: Վարորդը ամեն կերպ աշխատում ա քեզ խաբել, քեզ խաբել ու խաբել: Ու պտի աշխատես, որ չխաբվես: Նույնիսկ իմ ամենաչսիրած բանն ա, որ խաբվում եմ ես, շատ վատ եմ ինձ զգում: Դրա համար ես միշտ իրանց հետ աշխատել եմ ու ասել եմ՝ տղավարի արի ճիշտն ասա, ինձ մի խաբի, խաբում ես՝ լարվածություն ա մտնում: Խաբում էին, էն որ ասենք երթեր էին կատարում, քիչ չի երթ էին անում, դե հնարավոր չի, էդքան տրանսպորտ 450 տրանսպորտ ունեինք, էդքանին հնարավոր չէր հետևել, տենց գալի խաբում էին, ասում էին էսքան եմ ավտոն վարել, վառելիք էին գողանում (հագում է), գործի չէին էթում, ուրիշ խաբում ասում էին մեքենան անսարք ա, էթում ստիպված ավտոն էինք ստուգում, հազա՛ր-հազա՛ր բաներ էլի տենց: Դժվար, վարորդների հետ շատ դժվար ա աշխատել: Մի առանձին ուրիշ դասակարգ են դրանք, հա, և իրանց լավ կողմերով, և իրանց վատ կողմերով:

Ես հիշում եմ, մեր նախարարը Խաժակ Անդրանիկիչ Դրամիյանն էր: Նա տրանսպորտի նախարարն էր, շատ խստագույն անձնավորություն էր, ուրեմն մեր տրանսպորտային ձեռնարկությունը գտնվում էր Հրազդան լճի կողքը: Երբ որ լճի ջրի մակարդակը բարձրանում էր, էդ ջուրը գալի լցվում էր էդ վերանորոգման բոքսերը: Ողորմածիկ դիրեկտորը ունեինք, Մուտաֆյանը, ասեց «Մելսի՛կ, ո՞նց կարանք էդ ջրերը վերացնենք»: Ես էլ նոր ուսանող, ինստիտուտից գնացել էի, նոր ռայոնի տղաների հետ ծանոթացել էի, շփվել էի, բերեցինք բան արեցինք՝ շերի լցրինք, մի քիչ էլ ասֆալտ դրինք, լավ ա, չորացավ էդ ջուրը: Մինիստրն էկավ նայեց գնաց, բայց հետո էդ մասը նորից լցվեց: Ա՛յ տենց վիճակ էր էլի, նենց վիճակ էր, լճի կողն էր անմիջապես, սենց ջուրը բարձրանում էր ըտե ջուր էր լցվում: Դրա դեմ պայքարելը շատ դժվար էր: Հետո, որ մեր քարտուղարը փոխվավ՝ Մարտին Կարպիչն էկավ, տուտ ժե մեր ԱՏԵԿ-ան քանդեցին, տեղը զբոսայգի արեցին: Մինչև հմի զբոսայգի ա կիսատ-պռատ: Մեզ տարան Աթարբեկյանում մեծ պարկ կար ժամանակակից տեխնիկայի լեզվով պատրաստված, մի քանի տարի ընդե աշխատեցինք: Հետո, դրանից հետո ինստու՛նինը թվին, չէ՛, իննսուն... իննսուն... ութանասունյոթ թվին ինձ տվին գլխավոր ինժիներ, իսկ իննսունյոթ թվին է՛ գնացի Չարենցավանի ԱՏԵԿայի տնօրեն: Մինչև 2007 թիվը ընդեղ տնօրեն եմ աշխատել: Էլի նույն պարկ, նույն վարորդներ, նույն մեքենաներ, էդ ձևի

մեծ պարկ էր: Կառավարության որոշակի հրամաններ կար, Հայրենական պատերազմի մասնակիցներին, կառավարության առաջ բան էր, պազևատրվածներ կային, նու դրանց համար պետությունը նորմատիվայիններ էր սահմանել, որ նրանք պոի ձրի երթնեկեին: Իհարկե պետությունը դա փոխհատուցում էր, այսպես ասած, բայց ահագին պոռլեմներ էր առաջանում: Հետո պետությունը վերցրեց էդ ժողովրդին ոռհիկ ավելացրեց, էդ պոռլեմից դուրս եկանք:

Լիլիթ — *Հոպա՛ր, կարծում ես, որ քո հաջողության գրավականը ի՞նչն ա եղել՝ էդ քո ձեռքբերումների պարճաորը, մրաժե՛լ ես էդ մասին հեչ, թե՛ ուղղակի ինքն իրան րենց սրացվել ա, գնացել ա:*

Մելսիկ — Չէ՛, իմ մեջ շա՛տ, գերասոյանի պատասխանատվություն կա: Շատ պատասխանատու եմ ես ամեն ինչում, մինչև հմի էլ շարունակվում ա էդ պատասխանատվությունը: Ես գործը, որ առաջանում ա՝ պոռլեմ, ես պետք է նույն պահին լուծեմ, եթե չեմ լուծում գիշերը հանգիստ չեմ ըլում: Ըտենց թեկուզ վատ ա, բայց ըտենց ա, իմ պատասխանատվությունը շատ մեծ ա: Էն վախտ շատ, պուծյովկա էն վախտ լիքն էր, պրոֆմիության նախագահ ունեինք, գործում էր, միշտ պուծյովկեք էր բերում, ուղեգրեր էր բերում մեր համար ու ընտրում ենք: Արտասահման եմ գնացել, Լեհաստան եմ եղել, Հարավսլավիա եմ եղել: Սովետական երկրներից Մոսկվա, հիմնականում Մոսկվա էինք գնում, Ռիգա, Տալլին՝ Լատվիա, Լիտվա, Էստոնիա, էդ երկրներ էինք գնում: Լենինգրադ շատ էինք էթում: Ըտենց պուծյովկեք կար 6 օրով, 7 օրով, տալիս էին: Մենակ էլ եմ գնացել, ընտանիքով էլ: Նայած թե ոնց էր ստացվում, ասենք ստացվում էր, որ միասին ընտանիքով էինք գնում, մնացած տաս օր մենակ էի գնում՝ նայած հանգամանքներին: Պուծյովկա էր գալի, պրոֆմիության անդամ էինք մենք, գնում էր նիստ էր անում, որոշում էր, որ էս արտասահմանի պուծյովկեն տալիս ենք էս տարի էսինչ մարդուն:

Լիլիթ — *Որպես պաշտոնյաներ՝ եղե՛լ ա, կամ արդեն աշխատող մարդիկ էն վախերը ձեզ պարտադրեին գնայիք ինչ-որ ժողովների, կոմերիսական...*

Մելսիկ — Հա, ժողովի՝ շատ: Բայց կոմերիտականի՝ չէ: Եղել եմ կոմունիստ, ընդունվել եմ կուսակցության շարքերը և միննույն ժամանակ բյուրո եմ մտել, բյուրոյում սկզբից մի տարի եղել եմ կուսակցության թեկնածու:

Լիլիթ — *Ե՛րբ ամուսնացար, ո՞նց ամուսնացար, Ալեք րոբրային ո՞նց րեւար:*

Մելսիկ — (Լոռություն) Դե որ էկա անցա գործի, ասի առաջի գործերից մեկը պտի ամուսնանանք էլի: Հետո էլ ստեղ զարկվանք, ընդեղ զարկվանք, աղջիկ-մաղջիկ ման գալու էս յան, էն յան, վերջը տատի Հայկանուշ ունեի, տատի Հայկանուշն ասեց սենց լավ աղջիկ կա, էթանք տենանք: Գնացինք, տեսանք: Գնացինք Ջրառատ: Ռնդամալ էր էն վախտ: Գնացինք տեսանք, հավանեցինք, ամուսնացանք: Լավ ընտանիք ստեղծինք, լավ երեխաներ: Հարսանիքը գյուղում մեր տանն էր: Հարսի հետևից գնացինք 21¹⁹⁵ էր երևի, եթե չեմ սխալվում, 21 էր: Քեռի Հենդոյի 21-ն էր: Էն վախտ ավտո որդեից, ավտոբոս որդից (ծիծաղում է): Չեմ հիշում ըսենց, բայց պապան պաստայանսի ամեն տարի աշունը էթում էր խաղող էր բերում, համ արաղ էր քաշում, համ գինի էր քաշում: Բայց դե մենք փեչատնի դրեցինք սեղանին: Մեր տնից անպակաս ա եղել բանը՝ էդ տնական օղին ու տնական գինին: Քեֆեր շատ կան:

Լիլիթ — *Ի՞նչ էրեխեք ունես:*

Մելսիկ — Էրկու աղջիկ, մի տղա: Դրանց ծնվելով շատ եմ ուրախացել: Բոլորն էլ ուրախացել եմ: Ծնող ես դառնում: Մեծ քեֆերով: Տատի-պապին մասնակցում էին, գառ էին մորթում, ժողովուրդ էր հավաքվում, շնորհավորում էին

Լիլիթ — *Ե՞րբ գնացիք Հրազդան:*

Մելսիկ — Հրազդան գնացել ենք (19)79 թվին: Մի սենյականոց տուն ենք ապրել մի քանի տարի, 83թվին էլ տեղափոխվել ենք 4 սենյականոց բնակարան՝ կենտրոնում: Ծնողներս համաձայն չէին: Դաժը պապին լացով, կոծով: Էդ օրը վեշերը տարանք էկանք էդ գիշերը նորից քնանք տունը, նորից ետ չգնացինք: Տատին չէր թողում առանձնանայինք: Դրանից հետո մի քանի ամիս նորից հետ եկանք գյուղ, մնացինք: Աշնանը արդեն երեխեքը որ սեպտեմբերին դպրոց էին գնում՝ նորից հետ գնացինք: Ավտո չունեի, ավտո էի հերթագրվել, բայց հերս ավտո ստացավ, ով առավոտ շուտ էր հեղնում քնից՝ նա էր քշում: Ջորի¹⁹⁶ էր: Տատին ասում էր Սաքոյի թումբանն ա: Հետո կամաց-կամաց ես աշխատեցի: Բայց միշտ գնում էի գյուղում մերոնց

¹⁹⁵ ԳԱԶ 21 Վոլգա անունով մարդատար ավտոմեքենա:

¹⁹⁶ Ջորի՝ Ժիգուլի 11 թեթև մարդատար ավտոմեքենա:

օգնելու՝ խոտ քաղելուն, փոցխ անելուն: Էն վախստ կով ունեինք, բան [անասուններ] ունեինք: Էթում էինք գիշերը մնում էինք դաշտ, խոտ էինք հավաքում: Ճիշտ ա, ես ֆիզիկական գործ էդքան չեմ սիրում, բայց գոռով-շառով էթում անում էինք էլի: Էտի 90ական թվականներին էր, երբ արդեն խոտհարքները տվեցին: Իսկ էրեխա վախստ գողանում էինք: Գողանում էինք խոտերը: Էթում էինք դաշտերից, կովխոզի խոտերից գողնում բերում էինք: Որովհետև իրավունք չունեիր, էն ժամանակ խոտհարքները բոլորը կուտնտեսությանն էր պատկանում, ժողովրդին չկար: Իրանք բերում էին, պտի էթայիր քոռն էին ասում ինչ էին ասում, քոռն էին անում, դե քոռնն էլ դժվար էր: Մի մասն էլ կովխոզի խոտերից գողանում լցնում էինք էդ քոռքի մեջ, գիշերը էթում բարձում բերում էինք:

Ես սաղ կյանքս դե վարորդների հետ եմ աշխատել: Վարորդներն էլ էն ժամանակ կախվածություն շատ կար, մեզի հերթ էին դնում, տանում էին էդ սարեր-ծորեր գառ էին մոռթում Ալիբեկի գլխին, տո ես շատ գիտեմ, մեր Մեդրաձորի էդ լագերների մոտ: Տենց շաբաթ չկար, որ մի հատ գառ չուտեինք, քեֆ չանեինք: Էն ժամանակ մոդա էր, էթում էինք ռեստորան, ռեստորանից հետո պարտադիր պտի հեղնեինք, բառեր կային էն ժամանակ, էթում էինք բառեր շամպայն խմելու և այլ, և այլ, և այլ: Էնքա՛ն արկածներ կար, որ ո՛ր մեկը հիշեմ:

Լիլիթ — Հոպա՛ր, իսկ գյուղի պատմության կամ տենց ի՞նչ գիտես, դու էն ժամանակներից տենց հիշում ես, ինչ-որ բան լսել ես, չես լսել:

Մելսիկ — Դե գիտեմ, որ գաղթական ժողովուրդ են եղել, եկել ենք սենց մի տե բնակվել ենք, ապրել ենք էլի, էդքան մանրամասն չեմ իմանում ես: Հերս կումունիստ էր, էդ ֆերմայից չէր թողնում, մերս ձու էր գողանում, մերս ձվով պահեց մեզի մեծացրեց: Մի հատ Իսկո կար, գալիս էր ամեն անգամ չամադանը ձուն լցնում տանում էր: Ձուն գողնում բերում էինք, Իսկոն լցնում էր: Իսկոյին մենք օգնում էինք, ախպերներով հանում էինք պոյեզի գիծը, դնում էինք՝ պոյեզը էթում էր: Էն եմ հիշում, որ մամայի հետ մի հատ սակարկում էր ձվի գինը, էն ասում էր 2 դրամ, էն ասում էր չէ՝ 3 դրամ: Այ ձուն էդ վախստ էդքան էժան էր էլի: Թվերը դե ասենք (19)60, 61, 62թվերն էր, տենց էդ տարիներ էր էլի: Չարչարված, տանջված ժողովուրդ են եղել իմ ծնունդը՝ կուտնտեսականներ: Հերս ֆերմայի վարիչ էր եղել, հետո գնաց մի ուրիշ գործի, մի ուրիշ գործի ըտենց կարացան էլի մեզի բոլորիս ուսումի տվին: Տենց ամենքս մի բնագավառում աշխատել ենք եղբայրներով էլի:

Լիլիթ — *Դու ծնվել ես հի՞ն փանը, թե՛ էս նոր փանը:*

Մելսիկ — Չէ, հին տանն եմ ես ծնվել:

Լիլիթ — *Բա էս նոր փունը ե՞րբ եք սարքել, մասնակցե՛լ ես դրան:*

Մելսիկ — Նոր տունը ես ութերորդ դասարան էի, յոթ-ութ: Հիշում եմ, որ ես ու Գայանը, չէ, սխալվում եմ, էն վախտ Գայանը չկար, ըտեղ բերեցին էդ տրակտորը, ես հիշում եմ քարը բերում թափում էին, ես քարերն էի հաշվում: Հետո մի հատ պատշար կար՝ Սենտ էր անունը, մի ոտն էլ պոռտեզ էր, էտի ինձ սովորցրեց քար տաշել՝ տուֆ քարը: Տենց բերեցին, էդ շենքի քարը մենակ ես եմ տաշել, փոքր էի նրանցից, նենց էլ սիրուն տաշում էի, բիձեն գարմացել էր (հոգոց): Հերս շատ խիստ էր՝ ասենք չէինք կարում փախնենք ֆուտբոլ-մուտբոլ խաղայինք, անընդհատ ֆուտբոլ էինք խաղում, ես՝ անընդհատ: Գալիս էր, ջղայնանում էր վրներս, մորդ օգնի, սենց արա, նենց արա (հազում է): Ծեծել էդքան չի եղել, բայց մի հատ սիլլել-միլլել բան եղել ա էլի: Հա, տենց բաներ եղել ա: Ես որ պոլիծեխնիկ ինստիտուտ քննության էի, ուրեմն էդ պոլիծեխնիկի հետևը մտա մաթեմատիկայի բանավոր քննության, դուս եկա: Մենք էլ Սարի թաղում շատ բարեկամներ ունեինք, հարսնիք էր՝ չեմ հիշում ինչ բան էր՝ միջոցառում էր, հմի եկել են իրանք ինձ պտի դիմավորեն, որ տանեն Սարի թաղ: Էդ պոլիտեխնիկի հետևը լիքը մասսա լցված, դուս ես գալի՝ բոլորը նայում են քեզ, սենց մի քանի հոգի նայում են քեզ, քո ծոռոներին ես ման գալիս բան,մեկ էլ աչքս առավ պապային: Մի քիչ դիլիտոր պահեցի ինձ: «Հը, ի՞նչ էլավ, ա՛յ տղա»: Ասի «Ա՛յ պապ, կտրվա, չկարացի»: «Տո, ասեց, — ես գիդեմ քեզի քույրն ա հարկավոր, դու մարդ չես դառնա» (ծիծաղում ենք): Հետո խնդացի ասի «Ա՛յ հեր, 4 եմ ստացել, 4»: Նոր ուրախացավ, գնացինք Սարի թաղ:

Լիլիթ — *Տարու էփած ճաշերից ի՞նչն ես ամենաշատը հիշում, որ նենց շատ էիր սիրում, կարոպում:*

Մելսիկ — Չորթանով ճաշը:

Լիլիթ — *Ո՞նց էր էդ եփում, հիշո՞ւմ ես:*

Մելսիկ — Հա՛, էդի մեծ տեխնալոգիա էր պահանջում: Էդի էն բանը անում էր ինչ էր չորթանը, կավե հատուկ աման կար, քսում էր, հետո թանը առաջանում էր, յուղն էր առնում, ճաշը եփում էր լցնում էինք երկուսը վրեն, հավեսին ճաշ էր ըլնում էլի, շատ էինք սիրում էդ ճաշը:

Նոր տարիները մեր մոտ ավանդույթ կար սաղ ախպերներով պտի հավաքվեինք պապայի մոտ, տուն: Եթե չէթայինք տատին օ՛ մի հատ զաքաստովկա էր անում (ծիծաղում է)՝ ու՛ր ա իմ տղեն, ինչի՞ չի գալիս, էսյան, էս յան: Տենց սաղս պտի ժամը տասերկուսը խփեր, պապայի հետ բաժակ վերցնեինք Նոր տարին շնհավորեինք: Պապին էլ վերցնում էր բաժակն ու տարին ամփոփում էր՝ գիղեք, էս տարի էսի ընդունվալ ինսիտուտ, է՛ս ստեղ, սրան ամուսնացրինք, թոռ ունեցանք, եսիմ ինչ, տենց բաներ ուներ էլի ինքը: Ամփոփում էր, ամբողջ տարվա արդյունքները ամփոփում էր:

Բայց սոլակցի յուշաքանչյուրի ընտանիքում մեծ տոնախմբությունը վանքի ուխտն էր: Տենց ընտանիք չկար, որ գառ չմորթեր, հյուրեր չունենար: Հեղաքրքիր միջոցառում էր: Էթում էինք վանք, վանքը մոմ էինք վառում, գալիս էինք տունը: Ծաված օրից էդ ավանդույթը կար, հիշում եմ, միշտ գնացել ենք: Ջահել վախտ էթում էինք մնում էինք, ասենք վանքի ուխտից մի օր, էրկու օր առաջ, գնում էինք պալատկա էինք սարքում էդ ծառի ճյուղերից բան: Գիշերը էթում էինք քնում էինք, հա, ըտե մնում էինք, առավոտները հելնում էինք օրվա երկրորդ կեսին գալիս հասնում էինք տունը: Գնում էինք, մատաղ էինք տանում, մեր տարածը հիմնականում հավ էինք տանում, ծնողներն էին տալի, գողություն էլ էինք անում: Կոլխոզի ֆերմայից էինք գողանում: Էն վախտ էնքա՛ն հավ կար որ: Բայց մի անգամ գառ, կենդանի գառ տարանք: Մեր ընգերներից մեկը դրեց վզին, էդ սարը հանեց էդ գառը: Ես սկի չեմ մոռանում: Ասեցինք քո սիրածը վանքում ա, ասեց էդ գառը տվեք ես տանեմ, գառը հանեց տարավ:

Երկրաշարժին ով ունեինք բերեցինք մեր տունը: Անկողինները պոլերին քցեցինք մի եռսուն-քառսուն հոգի, տեղավորվեցին մեր տան մեջ, որտե անընդհատ ցնցումներ էր ըլնում բան: Էն Հրազդանմաշի դիրեկտրն էր՝ Սերժ Խաչատուրիչը, լավ հիշում եմ, էն Ալիկն էր իրա տիկնոջ հետ (հագում է), իմ ընգեր օդորմածիկ Դերոն էր Գորիսից՝ գաղութի պետ: Դրանք իրանց ընտանիքով էկան մեր տուն մնացին, հաջորդ օրը թունդիրը վառինք խորոված արինք, սաղովս նստանք էդ Ալիկի կնոջ ծնունդն էր, լա՛վ քեֆ արեցինք: Հա, տենց բաներ:

Ալետ (կինն է) — էդ օրերին քեֆ անել կլինե՛ր...Լացում էիք:

Մելսիկ — Հա, համ լացում էինք, համ արաղ էինք խմում, հերս էլ շլորի արաղ էր քաշել, խմինք սաղս գեժեղ էինք:

Լիլիթ — Կպարմե՛ք՝ Ձեր հայրը քեֆերի ժամանակ, Վանքի ուխտին, Նոր փարուն ի՞նչ կենացներ էր ասում:

Մելսիկ — Դե հիմնականում ինքը գլուխ էր գովում, որ մասնակցել ա հայրենական մեծ պատերազմի՝ Քյոզբեկ տո եսիմ էդ քաղաքների անուններն էր տալի, Վարշավա, Պրուսիա, եսիմ ինչ... տենց հա ասում էր ստե գրավեցինք, ընդե գրավեցինք: Ասում էր մեզի արադ էին բաժանում, գոռում էինք «За родину, за Сталину!» [Հանուն հայրենիքի, հանուն Ստալինի]: Այ տենց բաներ էր էլի: Բայց ես չեմ ծառայել, որովհետև ես ինսիտուտից վայենի կաֆեդրա [ռազմական ամբիոն] եմ անցել, ըստ դրա մեզ տարան Ադդամ: Ադդամում մենք էրկու ամիս վերապատրաստվեցինք և մեզ տվեցին լետենանտի կոչում: Տենց հմի ես ավագ լետենանտ եմ էլի, հմի որ պատերազմ ըլի, ես կարամ էթամ որպես սպա:

ԳԱՐԵԳԻՆ ՄԿՐՏՉՅԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կոտայքի մարզ, Սուլակ գյուղ

Ընդհանուր ծրագիր՝ 20-րդ դարի Հայաստանի բանավոր պատմությունների հավաքագրում և հանրայնացում

Հարցազրույցի կարգավիճակ՝ բաց

Ջրուցակցի անուն՝ Գարեգին Լյովայի Մկրտչյան (Գարեգին)

Ծննդյան թիվ՝ 1973թ.

Ջրուցավարի անուն՝ Լիլիթ Մկրտչյան (Լիլիթ)

Ջրույցի տևողությունը՝ 1 ժամ, 20 րոպե

Հարցազրույցի վայր՝ Ջրուցակցի՝ Սուլակ գյուղի ամառանոցում

Ջրույցի ամսաթիվ՝ 20 հուլիսի 2019թ.

Ջրույցի լեզուն՝ հայերեն

Վերծանողի անուն՝ Լիլիթ Մկրտչյան

Վերծանության ամսաթիվ՝ 9-14 հոկտեմբերի 2019թ.

Ձայնագրության ձևաչափը՝ mp3

Ընդհանուր տեղեկություններ. Վերծանվել է այն տարբերակը, որը ձայնագրվել է:

Հատուկ նշումներ՝ Ջրուցակիցը զրուցավարի հորեղբորորդին է:

Ջրուցակցի կենսագրական տվյալներ

Ծնվել է 1973 թվականին Կոտայքի մարզի Սուլակ գյուղում: Ունի ավտոճանապարհայինի մասնագետական կրթություն: Այժմ աշխատում է:

Պատմության համառոտ բովանդակությունը

Պատմում է մանկության, մեծ գերդաստանով ապրելու ուրախությունների, դպրոցի, մանկական խաղերի, լավաշ թխելու ավանդույթների, Նոր տարվա տոնակատարության, գյուղի պատմության, իրենց գերդաստանի պատմության, խորհրդային շրջանի մանր աճապարարությունների, վանքի ուխտի, գյուղում Երուսաղեմից բերված և իրենց գերդաստանին պատկանող Ավետարանի կորստի/գողության մասին:

Գարեգին — Մկրտչյան Գարեգին Լյովայի, ծնվել են 1973 թ-ի դեկտեմբերին, ամուսնացած են, ունեն երեք երեխա՝ երկու աղջիկ, մի տղա, ամենակարևորը հայ են, քրիստոնյա են, ու քո, Լիլիթ ջան, հորեղբոր տղեն են: Ծնվել են Սուլակ գյուղում, կրթությունս ստացել են Սուլակ գյուղում, Հրազդանում,

ունենմ միջնակարգ կրթություն, բայց հավես ունենմ բարձրագույն կրթությունների հետ սպորտ¹⁹⁷ անելու: Մենք Սովակում ապրում էինք մի տան մեջ չորս հորեղբորով, տատի-պապիով: Ես իմ մանկությունը ըստենց եմ հիշում, ըստենմ դպրոց գնացել մինչև 4-րդ դասարան, դրանից հետո ուսումնա շարունակել եմ Հրազդանի 8-րդ դպրոցում, դրանից հետո տեխնիկում եմ ընդունվել, ավտոճանապարհային ֆակուլտետը ավարտել եմ, ինսպեկտորի դոկտոստ ունենմ, բայց կյանքիս մեջ ոչ ինսպեկտոր եմ աշխատել, ոչ էլ միլիցիա:

Լիլիթ — Գար, որ ապրում էիք մի տան մեջ՝ դու, տատին, պապին, չորս տղերքը, հարսները...

Գարեգին — Չորս չէ, երեք հորողեր, մենք էլ հետը հաշված՝ չորս, Լիլո ջան: Տատին սեղանը դնում էր, մի կազան ճաշ էր էփում, 40-42 լիտրանոց կազան էր, սեղանը եենեղկար բացում ինք, սեղանը դնում էր, ասում էր արեք, հացի ժամ ա: Էդ մէ հացը մե քառստուն լիտր ճաշ էր, այսինքն՝ էդ ճաշին, առավոտը ոնց ա.... Հա, սկզբից տատին էր կարգավորում, հետո տատին դավերյոնների¹⁹⁸ տվեց իմ մորը՝ Գայանին, ասեց դու պտի ճաշ եփես, Կարինեն պտի չայը դներ, Սուսանը ուժինը¹⁹⁹ սարքեր, ամեն հարսին իրա բանը՝ առաջադրանքը տվել էր:

Լիլիթ — Մոր քանի՞ հոգի էին էդ ժամանակ իրար հետ ապրում:

Գարեգին — Էդ վախտ, որ մենք ապրում էինք, հլը դու նոր ծնվել էիր՝ բարուր երեխա էիր, քեզնից հետո Թեմոն ծնվավ, իրեք հատ էլ հոպար Մերովին էր, իրեք հատ մենք էինք, իրեք հատ էլ հոպարին էր, Արայիկն էր, վոքշում 15 հատ երեխա, չհաշված հորքուրի ճժերը: Իրեք հատ էլ իրանք, Էտի 15, մեծերն էլ մի 30-32-34: Նայած՝ հյուրեր, բարեկամներ, հորքուր, մորքուր: Մորքուր Լավուր որ գալիս ին, մի քառստուն հոգու տատին ճաշ էր էփում: Մեր տունը մեծ տուն ա եղել, նահապետական ընտանիք ա եղել, ամեն ինչն էլ լի ու բոլ, ըսենց լցրած էր: Մեկը կարտոլն էր իստկում տատի ասած, մեկը բրինձ էր մաքրում, սա որ մաքրում ին, Կարին տոտան վերջում ասում էր, թողեք մի հատ էլ ես բրինձները, բաները հիստկեմ, տենամ: Հացը որ թխում ին, մի մեշոկ լավաշ թխում ին, Գայան գրտնակում էր, տատին զանում էր թունդիր,

¹⁹⁷ Վիճաբանել:

¹⁹⁸ Վստահություն:

¹⁹⁹ Ընթերիք:

Սուսանն գունդն էր կրում, Գայան այլուրից զգվում էր, չէր գալի, Ալետ տոտան էլ մեծ կնիկ էր՝ չէր գալի:

Լիլիթ — *Բա ո՞վ էր հացը հավաքում:*

Գարեգին — Հաց հավաքում ինք մեր ճժերը, ասենք՝ էն վախտ տարիքային բան կար: Մեր Նունեն էր, Լուսոն էր, հետո Լիլոն մեծցավ՝ Լիլոն էր, հետո ըտեեեեեց եկավ հասավ մինչև մեր Արփիսեին: Ըտուց հետո արդեն տատին որ չկարցավ հաց թխեր, արդեն հաց, թունդիր հասկացողությունը Սոլակից վերացել ա, այսինքն՝ մեր ընտանիքից վերացել ա: Թունդիր սարքել ենք բանի պահեստ, Սերգեն սարքել ա եսիմ չգիտեմ ինչ, բայց հատեչ թոնդրատան մեջ ամեն ինչ դրած՝ ռաֆադով, գրտնակով, սեղան-տախտակով, մուրն ըսենց զարկում էր: Հետո որ տատին լավաշներն հանում էր ըսենց ձնձղկտեր լավաշները, ըսենց ծակում ինք, էրեխեքով ուտում ինք: Ըտենց լավաշ կյանքիս մեջ չեմ տեսել, չեմ էլ տեսա երևի: Առաջի լավաշը միշտ անասունին, շներին էդի փայ էր: Առաջին լավաշը տան կենդանիներինն էր: Երկրորդ լավաշը ընգնում էր թոնդիրի մեջ, հանում ինք քցում կրիշը: Ներողություն, գուցե առաջինն ինք քցում կրիշը որպես բարության նշան, երկրորդը տալիս ինք անասուններին, ես շշկուա: Առաջինը, որ թոնդիրը տաք չէր ըլում, ըսենց զարկում էր, հընգնում էր: Մի քիչ հումուխաշ էր ըլում: Քուլխան ունինք, քուլխանը զարնում էր տատին, էտի վերցում ինք քցում ինք կրիշը, ասում ին էս թող ըլնի դշերի, ծիտիկների փայ, երկրորդը՝ ասում էր ումուտ, էսի տարեք գոմ անասունին, տանում ինք, երրորդը արդեն նոր, կոչվում էր հառճի լավաշ: Էդ հառճի լավաշը մի քիչ սևոտ էր, ես էտի ընդհանրապես չէի ուտում, վաաքշե մեր էրեխեքը չին ուտում, յոթ-ութ-րդ արդեն լավաշը կարմիր էր ըլում, հարձակվում ինք դրա վրա: Էդ հառճի լավաշները սղոցընում էր արանքները տատին ու էլի տալիս էր ժողովուրդն ուտում էր, բայց սկզբի լավաշները անորակ էր դուրս գալի: Ես էդ լավաշների հերն անիծում ի, լրիվ ծակում ի: Ինչի եմ ասում ես, որովհետև ես մեծն եմ էլե, բայց ասենք էրեխեքը բոլորն էլ լրիվ էդ լավաշների հերն անիծում ին: Տատին բարի կնիկ էր, շատ լավ հաց էր սարքում, հետո մեծ ընտանիք ինք, եթե տատին չկարգավորեր էդ հացը, ջուրը, կարող ա մենք սոված մնինք: Որ քուչեն բերում ին էն վախտ վարունգ, պամիդոր ին ծախում, մե կիլո չէր առնում էէ՛, ասում էր, ումուդ, էն մեշոկը բեր, մի մեշոկ վարունգ էր առնում: Էդ ժամանակ ես կլընեի 7-8 տարեկան, (19)81, (19)82 թվերին՝ Կոմունիստի ժամանակ, Սովետական ժամանակները:

Լիլիթ — Իսկ մեր ընտանիքի ավանդույթների մասին ի՞նչ կհիշես, էլ ի՞նչ առիթներով էինք հավաքվում:

Գարեգին — Մեր ընտանիքի ավանդույթը՝ համարյա ամեն շաբաթ-կիրակի խնջույք էր պապին կազմակերպում, ինքը ուտող-խմող մարդ էր: Կոլխոզում ֆերմայի վարիչ էր աշխատում, իրա տղեքը ամեն մեկը լավ պետական աշխատող ին, պաշտոն ունեին, ընկերություն, ջահել տղեք ին սաղ, 25-30-40 տարեկան հասակի: Ինքը սիրում էր հավաքել իրա տղեքին, իրա տղեքի հրնգերներին, իրա քրոջ ընտանիքին: Էրկու հատ քուր ուներ պապիս, քրոջ էրեխեքին, մեենե սեղան քցում, գառը լիքն էր տունը, անպայման մի հատ մորթում ինք, մի հատ էլ խոզի խորոված ինք անում, խաշլամա: Ես իմ կյանքի մեջ <տեսածս ասեմ>՝ գարնանից սկսած ամեն շաբաթ-կիրակի պապին մի առիթ կազմակերպում էր: Մի օր հաղթանակի օր էր, մի օր սովետական աշխատողի օր էր, մի օր մեկի ծնունդն էր, մի օր մեկի հարսանիքի չգիտեմ քանի ամյակն էր, մի օր էրեխեքից մեկը՝ ասենք տղերքից մեկը պաշտոնի առաջխաղացում ուներ: Հետագայում էտի վերացավ, էրեխեքը ընդունվան ինստիտուտ, ամեն ընդունվելուց պապին մի հատ գառ էր մորթում, ամեն մեկի ծնունդին գառ էր մորթում: Իսկ Նոր տարին, ըտենց Նոր տարի ոչ մեկ չի նշել: Ասենք գլոխ գովալ չըլնի, ես հիմի 46 տարեկան եմ, պապիս մահացել ա մոտավորապես տաս տարի առաջ, մինչև 37-38 տարեկանը ես պապիս հետ եմ նշել Նոր տարին: Էդ գիտե՛ս ինչ հաճույք ա: Մենք սաղ ազգովի, սաղ տնով հավաքվել ենք, եկել են պապու օջախը, պապու օջախում եղել ա Սերգեյն իրա գերդաստանով, պապի-տատին էլ իրա հետ ին ապրում, դե բնական ա՝ տունը կտակվել ա պստիկի վրեն, պապու տունը, պստիկի հետ ա ապրում: Մենք նոր տարին մենակով չենք դիմավորել, բոլոր հորեղբայրները, բոլոր հորեղբոր էրեխեքով անկախ պաշտոնից, անկախ դիրքից, անկախ փողից, անկախ հնարավորությունից: Ես էղել եմ 37-38 տարեկան կայացած, էրեխեքի տեր, իմ ախպերը, հորեղբորս էրեխեքը եկել ենք պապի-տատի, հորեղբորս հետ նշել ենք Նոր տարին: Մենք 31-ին եկել ենք, էս ժամանակները շատ շուտ ինք գալի, հետո որ մեծացանք, պայմանները լավացավ, էդ ժամին ինք գալի: Բայց առաջ որ ավտո չկար, էդ Սովետական Միության ժամանակները՝ 80-ական թվականներին, մենք գալիս ինք ամսի 30-ից, 31-ից: Դպրոցները երբ վերջանում էր, երբ արձակուրդներն սկսում էր, գալիս ինք պապու-տատու տունը հավաքվում ինք, էրեխեքով տոնածառ ինք դնում, նոր տարի էինք նշում, մնում էինք մինչև արձակուրդների ավարտը, մինչև

հունվարի 13-ը: Տատին կանֆետները, թխվածքները ընենց էր ոռասպարի-
ժատ²⁰⁰ անում, որ մինչև հունվարի 13-ը թխվածքները մնան:

Չգիտեմ որ խանութից հայթայթեցին, առանց թուղթ շակալադ էր՝ վաֆլիյով
շակալադ, բայց առանց թուղթ: Ըսենց յաշիկի²⁰¹ մեջ շարած, հիմի ըտենց
կոնֆետներ չկա, յաշիկով էր էտի: Տատին տանում էր պահում, մենք էդ ուզ-
լից²⁰² քանդում ինք, ուտում ինք: Տատին զակատ էր անում տոննաներով
կանֆետ, բոշկեքի²⁰³ հետև պահում էր, էլի վսեռավոր գողանում ինք ուտում:
Ես գրիյաժ ի սիրում, Լիլոն արջուկ էր սիրում, Վարդանը չգիտեմ ինչ էր սի-
րում, Արայիկը... ըտենց: Մեկ ա՝ տատին պահեր-չպահեր, ցորենի մեջ էր
պահում, մեշոկների հետևն էր պահում, կամպոտների հետևն էր պահում,
աաաա, էլի.... մոռացա, տատին մի հատ դարակ ուներ, ամեն ինչ ասում եմ,
ճիշտը չեմ ասում... Տատին դարակի մեջն էր պահում: Մի հատ սերվանդի
դարակ կար, էդ բանկեքը ըսենց, յուրահատուկ բալնիք էր, էդ բալնիքից հիմի
ես չեմ կարա սարքեմ: Դարակի մեջ տատին համ փողերն էր պահում, մեկ էլ
կանֆետներ, ուրիշ բան չկար էդ դարակում: Մեկ էլ ծննդականներ, էրեխեքի
պասպորտ, ծննդական: Տատին որ էդ դարակը բացում էր, անկախ մեզնից
գիտեինք, որ էսա կանֆետ ենք ստանալու: Որովհետև տատին ըտեղ պաս-
տայաննի²⁰⁴ քաղցր, բայց լավ կանֆետներ, ասենք էդ խանութի կանֆետ-
ները՝ ջեմով կանֆետ, շուշա կանֆետ թափած էր, բայց էդ դարակի մեջ կար
վաֆլիով կանֆետ, կարա-կում, սպիտակ արջ, մենք գիտեինք, որ էտի վալ-
շերնի²⁰⁵ դարակ ա: Հենց դարակը բացում էր, գնում ըսենց կանգնում ինք,
ասում էր անտեր շներ, եկա՛ք, իհարկե հումորով, ինքը հումորով կնիկ էր,
ասում ինք՝ հա՛: Հանում էր ամենքին ընենց կանֆետ էր տալի, որ էդ կան-
ֆետից չէինք տեսել, վրեն եսիմ ինչեր էր նկարած: Դե էն վախտ մեր ուշքն ու
միտքը էդ կանֆետն էր, երեխա վախտ՝ 6-7 տարեկան: Տատի դարակը ոչ
թե կուրծին էր, այլ իսկական թանգանոց եվրոպական սերվանդ էր: Ըտե փո-
ղերն ին, մեկ էլ կանֆետը: Կամ կամֆետ էր տալի կամ ասում էր էս մի մա-
ները վերցրեք, գնացեք ձեզի վաֆլի առեք:

²⁰⁰ Կարգավորում:

²⁰¹ Արկղ:

²⁰² Անկյունից:

²⁰³ Տակառների:

²⁰⁴ Մշտապես:

²⁰⁵ Կախարդական:

Լիլիթ — *Գար, իսկ մյուս փոները, ասենք զարիկին-բանին ո՞նց էինք հավաքվում իրար գլխի, նշում: Էդ փափու՞ց էր գալի, պափու՞ց էր գալի:*

Գարեգին — Լիլ ջան, եթե պատմեմ, էտ կլինի որ ես սուտ ասեմ: Էն վախտ գատիկ չի եղել: Չեմ հիշում, ես քրիստոնյա եմ, բայց շա՛տ գիտեմ, նրանք կոմունիստ մարդ ին, գատիկ չին անում: Ուրիշ տոնից ասա՝ պատմեմ: Մեր տան մեջ ամենաընդունված տոնը Մայիսի մեկն էր, մեկ էլ մայիսի 9-ը: Իմ պապին աշխատավոր, պատերազմի մասնակից մարդ էր, նա գիտեր, որ մայիսի 9-ը համաշխարհային տոներն էր: Էդ ժամանակ լիմոնադ, պեպսի-կոլա, ոնց որ կանֆետը, լիմոնադն ու պեպսի կոլան մեր հըմար ամեն ինչ էր: Սեղան ինք սարքում, մեզի դրկում էր խանութ, էթում ինք յաշիկներով էլ լիմոնադ, էլ պեպսի-կոլա, դե պեպսի-կոլա էն վախտ չկար, շիշ էր, վրեն գրած պեպսի-կոլա, հո մեջինը պեպսի կոլա չէր: Մեր ընտանիքի լավագույն տոնը բերքի տոնն էր, աշունը: Մինչև բերքի տոնը մենք վանքի ուխտ ունեինք, էդ օրը սաաա՛դ՝ ալամ աշխարհի մեր ազգը հավաքվում էր իմ պապու տունը: Ըտեղ մենք ամենքս թվաբանական, երկրաչափական պրոգրեսիայով, ամեն մեկը քանի հատ բարեկամ ուներ, քանի հատ ընկեր ուներ, ընկերոջ ընկեր, ըտենե՛նց դառնում ինք մի 100-120 հոգի, 150 հոգիանոց սեղան ինք գցում: Ամեն մեկը իրա բարեկամին էր կանչում, էն իրա խնամուն էր կանչում: Ըտենց թվաբանական պրոգրեսիայով աճում ինք: Ամենաբանը էդ օրն էր, էդ մեր համաշխարհային տոնն էր: Սաղ ազգը, ինչքան Մկրտչյան կոչվող բարեկամ ունեինք, Երևանում լիներ, Մոսկվայում լիներ, էդ օրը գալիս ին Սոլակ, գալիս ին մեր օջախ, Մկրտչյան Գագոյի օջախը: Ասում ին սֆթան ընդեղից սկսենք: Ճիշտ ա, գյուղում շատ հյուրասեր մարդիկ կային, սաղի տներն ին ֆոում, բայց հիմնականում մեր օջախից ին սկսում: Հետո վանքի ուխտը մենք ենք դրել, ասենք մարդ կանչել, հյուրասիրել, ասենք սաղ գալիս ին մեզի տենում ին, որովհետև մեր պապին ա քցել մոդա, մեր սեղանների հարստությունը: Պապենական ա էտի: Ինչքան իմ աչքերը բացել եմ, մեր վանքի ուխտի օրը մեր տունը մեր օջախի մեջ շատ ուժեղ նշվել ա: Նոր տարվա նման նշվել ա: Նորից եմ կրկնում, ասենք ջահել էրեխեն ի՞նչ ա ուզում՝ քաղցրավենիք, լիմոնադ, ջուր, ձմերուկ, դեղձ: Էդ օրերը լիքն էր, էնքան լիքն էր, որ ասենք ֆուտբոլ էինք խաղում ձմերուկով:

Լիլիթ — *Էդ օրը գառ էի՞ն մորթում, մալաղ կա՞ր պարտադիր:*

Գարեգին — Գառ չէ, գառներ ին մորթում, Լիլո ջան: Ասեմ: Ուրեմն Մկրտչյան Սերգեն երիտասարդ տարիներին, էն վախտ Սերգեն հեռակա սովորում էր պոլիտեխնիկ ինստիտուտ, իմ հորեխպեր Մելսիկն էլ գարաժի վարիչ էր (տես Մելսիկ Մկրտչյանի պատմությունը), Սերգեյին տարել էր ըտե շոֆեր էր բան արե, որ էդ մարդը համ աշխատի, համ սովորի միաժամանակ: Իմ հոպարը՝ Սերգեն շատ շուտորի էր: Էդ ամառները էթում էր Արարատյան դաշտից, դե էն վախտ օրշչեպիտ²⁰⁶ հասկացություն կար, որ մի տեղից բերում էին հանձնում էին խանութներին: Դաշտից պիտի մեկը բերեր, հանձներ խանութներին, խանութը ծախեր, ժողովուրդը առներ՝ սետկա էր կոչվում, մրգի խանութներ էր:

Մեր գյուղում էն ժամանակ ոչ մի բան չէր լինում: Ճիշտ ա, լեն ու բոլ երկիր ա եղել, բայց մեր գյուղը չնայած լեռնային էր, համարվել ա Արարատյան դաշտի նման: Յանի դուք ունեք էլի, ձեզ մրգի խանութ պետք չի: Մրգի խանութ պետք ա մենակ քաղաքի ժողովուրդն ունենան: Յանի ձմերուկ եք աճեցնում, բոլ ա ձեզ ձմերուկ: Մեր Սերգեյ հոպարը էթում ավտոն բարձած ձմերուկ էր բերում, էտի պիտի տաներ <քաղաքի> խանութին հանձներ: Արդեն 40 տարի անցել ա, էլ չենք կարա դատենք (հումորով է խոսում): Հոպարը էս ավտոն բերում կայնեցնում էր ըստե, սաղ սոլակցիք թափվում առնում էին: Էս Սերգեն պիտի ձմերուկը հանձներ, <բայց> ձմերուկը ծախում էր, փողը տանում հանձնում էր սետկին, քյարը մնում էր մեզի էն, որ մի երկու հատ էլ լավ մեծ ձմերուկ էինք կոխում ըտից, տատին տանում էր լցնում ամբարը: Ասում էր դե գյարա հեղեք, էդ մեծերը տվեք Սերգեյից գաղտնի: Դե Սերգեն հետևի մասից առնտուր էր անում, տատին ասում էր գարա հեղեք էն վերև, մենք հեղնում էինք վերև, մեծ ձմերուկները գողնում տալիս ինք տատիին: Դե ձմերուկի սեզոնը հիմիկվա նման չի, որ հունիսից- հուլիսից բացվի, էն վախտ օգոստոսին Սերգեն առաջին ռեյսն էր անում, վանքի ուխտի օրը էթում էր բերում էր գեղը, որ ձմերուկ ուտինք: Օգոստոսի տասին Սերգեն էթում բերում էր, մեշոկներով, կաշկերով, բանով ձմերուկը վերցնում ինք: Ինչքան մեծ ձմերուկ կար, մի 300-400 կիլո վերցնում ինք: Էդքան ձմերուկ մեր վանքի ուխտի միջոցառումներին մի շաբաթվա մեջ, մի 7 -8 օրվա մեջ էդ 300-400 կիլո ձմերուկը ուտում ինք:

²⁰⁶ Օրշչեպիտ՝ ռուսերեն Общественное питание բառերից հապավում՝ հասարակական սնունդ:

Էդ դաշտի առևտրից խոսամ: Էրեխա ինք, էս Սերգեն մի օր ասեց ձեզի տանեմ հետս Արարատյան դաշտ: Ասի չես տանի, խաբում ես: Ասեց կտանեմ, հեղեք յաշիկները ջրեք: Յաշիկները ջրում ինք, որ յաշիկները ծանր լինեն, ավտոն ծանր լինի: Ինքը էթում էր կանգնում կշեռքին, ասենք եթե հաշվում ին 150 կիլո, էդ թաց յաշիկները թափում էր դաշտի մեջ, չորերով միրգը բարձած գալիս էր, հեջի պես 200-300 կիլո քյար էր անում: Մեծ ընտանիք էր, 200 կիլո պամփոթը բերում էր մեր տուն, բաղրիջան, դեղձ: Մի օր ասեց յաշիկները ջրեք, ձեզի կտանեմ: Ես, մեր հորքուրի տղեն՝ Երվանդը, Վարդանը հեղանք շլանգը կապինք, յաշիկները հո չջրի՛նք: Էնքան ջրինք, ջուրը էսօրվա նման չի, որ, Սովետի չարը տանեմ, երկու հատ ջուր ունեինք մենք, համ ներքևից էր գալի, համ վերևից՝ վերի ջուր, ցածի ջուր: Էրկու շլանգ կապինք Էնքան ջրեցինք, ջրեցինք, ջրեցինք... Հառավոտ հեղանք, դե Սերգեն հինգին գնացել էր, հո մեզի չէր հանի տաներ: Լաաա՛վ, ասի, հոպար Սերգեյ, ըտենց ա հա՛ կյանքը, մեզի չես տանի: Էրկու անգամ խաբեց չտարավ, երրորդ անգամ ըստե բան ուներ, հին գապչաստ ուներ, պահեատամաս էլի ավտոյի: Ես, Երվանդը, Երվանդը հերևանցի էր, աֆերիստ էր էլի, ասի բա ի՞նչ անենք, ասեց բա բեր էտի կապենք ավտոյի հետևից: Ինչքան ժեշտ-մեշտ կար տրոտով, ժնջիլով կապեցինք Սերգեյի ավտոյի հետևից: Մուրթ ա, մենք գիտեինք գնացել քնել ա, որ առավոտ շուտ էթա: Ինչպես միշտ քու հերը շուտ ա քնում, էդ վախտ իրա սովորության համաձայն՝ Ճժեր, ջրեք յաշիկները, կտանեմ առավոտ շուտ ձեզի: Ջրինք, ինչքան հայաթը ժեշտ-մեշտ, գապչաստ կար, տրոսի վրա կապինք գիշերվա էրկուսին-իրեքին, եկանք քնանք: Ու չտարավ մեզի, առավոտ հեղե խողեր էր, էսա մեր քարկապոն շըխկը-թըխկը հընգելա: Էդա մարդն էլ հիմցե թե ավտոյի կարոբկեն, ավտոյի մատոռ խփել ա, իջե տեսե ինչ ասես կապել ենք: Վայ ես ձեր տիրոջ, դուք եք կապել: Տունն էլ քնած ենք, մեզի ինչ կա: Ըտենց հոպարի գլխին սարքել ենք:

Լիլիթ — Գար, ուզում եմ հիշես դու ընդունվե՞լ ես, դարձե՞լ ես պիոներ, հոկտեմբերիկ, դպրոցում, դարձե՞լ ես կոմունիստ:

Գարեգին — Ես կոմունիստ չեմ էղել: Հա, էս վախտ առանց հոկտեմբերիկի, առանց պիոների ու՛մ են թողել գնան դպրոց: Ես հիմի ազատամիտ մարդ եմ, էդ հիշողությունները հիմի ես չեմ ուզում հիշեմ: Հա, կարամ հիշեմ, բայց ես սիրով չեմ հիշում: Ամեն ինչ էդ երկրից լավն եմ հիշում, շատ լավ ճաշարան ունեինք, գյուղի դպրոցում էր, Հրազդանի էլ: Էթում ինք, սոկ ին ծախում, որ

ըտենց սոկ գոյություն չունի, դեղձի սոկ, ծիրանի սոկ, լավ բուլկի, լավ կատ-
լետ: Բայց էդ պիտներական բաները որ ասում են, իմ սրտով չի էդել: Ես սաղ
վախտ էլ հակա մարդ եմ էլել, բայց ո՞նց կարայինք հոկտեմբերիկ չըլեինք,
գոռով կմտցնին: Եթե կոմերիտական չըլեի, ինձի դպրոցից կհանեին: Ես մեր
կոմերիտմիության քարտուղարն եմ էղել դասարանի, լավ ա դպրոցից հետո
շարժումն սկսավ, ես հասկացա, որ էտի իմ վրով չի: Էն վախտ եթե կոմերիտ-
միության քարտուղար չըլեի, БЛКСМ, այսինքն՝ վազի Լենին, հասի եսիմ
ինչ... ըտենց հապավում էր էլի: Ես մեծերից լսել էի, ասենք ես սիրով չեմ հի-
շում: Մինչև հիմա կոմերիտական տոմսս պահում եմ, բայց ասենք էդ լավ
հիշողություն չի:

*Լիլիթ — Իսկ էդ որ ընդունվում էիք, ինչ որ հասրուկ միջոցառում էին կազ-
մակերպում, թե՞ գալիս Կոմսը ձեզ էին Կալիս ու գնում էին:*

Գարեգին — Չէ, պիտները սաղին հավասար կանգնեցնում էին, սաղին հա-
վասար վզկապ էին կապում, վերջ՝ պիտներ եք: Բայց կոմերիտական, ոնց ես
հիմի ինստիտուտ ընդունվում, այ ըտենց քնություն էր: Բա ոնց, ասում էին
Ջոյա Կոսմադինյանսկայան ի՞նչի կախեց իրան, տո ես շատ գիտեմ հնչի կա-
խեց, ջհանդամը չկախեց, հորինած հերոսներ ին: Ինձ հարց տվին, ասին
Կուբայի առաջնորդին ճանաչո՞ւմ ես: Տո ես շա՞տ գիտեմ Ֆիդել Կաստրոն ով
ա, Գերմանիայի առաջնորդը Էրիկ Խոնիկերն ա՞: Լուրջ քնություն ինք տա-
լի: Բա կտրվում էին, ասում ին էս ինչը ով ա, հեղափոխության, պատերազմի,
ասենք հերոսների նկարները կար: Դե մի 30-40 տարի հնցել ա, էդ հերոսնե-
րի անունները չեմ կարա հիշեմ: Ընդե կար բառադի մարդիկ, որ էսօր հաս-
կանում ենք, որ իրանք հերոս չեն: Համալսարան ընդունվելու քնության
նման քնություն էր, պիտի գրագետ լինեիր, գրեիր: Թեստ կար, ու պտի
գրեիր դու ով ես, ինչ ես, որ կոմերիտական ընդունվեիր, առանց դրա չէի
լինի:

*Լիլիթ — Գար, արի մի քիչ խոսենք Կալիսի, պասպի մասին: Գյուղի պար-
մությունից, մեր ընտանիքի պարմությունից: Ո՞րտեղից ենք եկել, ո՞նց ա,
ի՞նչ ա, ի՞նչ ես հիշում:*

Գարեգին — Դա իմ սիրած թեման ա, թե չէ դրել ես... Ես չեմ կարա ասեմ
մերոնք կոնկրետ որտեղից են եկել, որովհետև դա պատմաբանների թեմա-
յա, բայց մեծերի պատմելով պատմությունը գիտե՞ս ինչ ա ասում, ոչ մեկ իրա-
կանությունը չի կարա ասի: Ես հակված եմ, որ մենք չենք եկել, ոչ մի տեղից

էլ չենք եկել: Մեր գյուղ շատ հին գյուղ ա, բնիկ գյուղ ա, ես ուզում եմ ըստենց ըլի: Բայց միգուցե էն երկրորդ տարբերակը, որ ես մանկուց լսել եմ իմ պապերից, մենք եկել ենք Ալաշկերտի գավառի Ջուջան գյուղից: Ես ունեմ Ջուջանի քարտեզը: Հիմի ըստե ամեն տոհմ, ամեն ազգ իրան պատմությունն ա առաջ տանում մեր գյուղի մեջ, մեկն անսում ա Սոլոյի ցեղն ա եկել, մեկն ասում ա սենց ա եկել, ընենց ա եկել, բայց դու գիտական ապացույց ես արել, որ Սոլակ անունը առաջացել ա Յոլակ բառից, Գեղամի թոռ Յոլակից: Էտի ես ընդունում եմ ի գիտություն: Ուրիշ բան չեմ ընդունում: Էտի ավելի ճիշտ ա, քան թե որոշ մարդկանց պատմած հեքիաթները: Հմի Սոլակը բնակավայր ա եղել, բնակատեղի ըստե: Լենկ Թեմուրն եկել ջարդ ու խուրդ ա արել, հետո էլ պարսկի անունը ինչ էր... Շահ Աբբասը, Շահ Աբբասը եկել հիմնահատակ քանդել ա, դրանից հետո վերաբնակիչներ են եկել, բայց Սոլակ գյուղը պատասխանի եղել ա: Սոլակ գյուղը փախել ա, իջել ա ձորը, էդ Շահ Աբբասի վախտ մեր ձորում են պաղկվե, վանքի քարանձավներում են... մենք քարանձավներ ունենք, էթանք ցույց տամ: Բնակությունը ըստեղ չի՝ վերացել: Ոնց որ որոշ պատմաբաններ ասում են 1820... Հա, վերաբնակներ եկել են, ոնց որ ասենք՝ քո մորական կողմը Ռշտունիքից փախել եկել են հասել, Ռշտունիքներ, մորշտունիքներ: Հիմի ես չեմ կարա ասեմ իմ պապին Ալաշկերտից... բայց ասենք պատմաբանները ասում են գյուղը վերաբնակվել ա 1828 թվին, ես էլ առաջնորդվում եմ իրանց ասածով: Բայց ես հակված եմ հավատալու, որ մեր գյուղը չի մահացել, իրա գոյությունը պաշտպանել ա, քիչ-շատ դիմագրավել ա էս թոհուրոհին, հետո վերաբնակներն եկել են, գյուղը մեծացել ա 1828 թվից ու սկսել ա ծաղկել Ռուսական կայսրության կազմում: Դարձել ա մեծ գյուղ, ժամանակի ամենամեծ գյուղերից ա եղել: Ես գիտեմ, որ մեր պապին ըստեղի ամենահարուստ մարդկանցից ա եղել, մեր պապու հերը աշխատող մարդ ա եղել, անունը Գևորգ ա եղել: Ասենք Մկրտիչը եկել ա, Մկրտիչը վերաբնակիչն ա: Հիմի թե մենակ ա եկել, թե ում հետ ա եկել՝ տի պատմությունը լռում ա, էտի չեմ կարա ասեմ: Ես մեծերից ինչ լսել եմ, ոչ Մկրտիչի ախպերը գիտեն, ոչ Գևորգի ախպերը գիտեն: Բայց ես գիտեմ, որ էս մեր Ուծոյի (Ռուդիկ՝ պապու եղբոր տղան) մորական կողմի էդ Վալիկ բաները, մեր ախպերներն են, միգուցե դրանք Մկրտիչի ախպերներն են: Մկրտիչի ախպերը եղել ա Հովհաննեսը, ըտոնք էլ Հովհաննիսյան են: Մի հատ էլ ուրիշ ախպեր են ունեցել... պատմությունը լռում ա, ես չեմ կարա ասեմ: Կարամ հեքիաթ պատմեմ, բայց էդ իսկությունը չի: Ես իրականությամբ կողմնակից եմ, գոնե մի 17% իրականությամբ մոտիկ լինի: Հաստատ

Մկրտիչին ախպեր ունեցել ա, հաստատ, որովհետև սաղ ազգը ասում են մենք ձեզի բարեկամ ենք: Բայց մեր Գևորգ պապուց արդեն մեր հիշողությունները էթում ա, որ Գևորգ պապը ապրել ա Սուլակի մեջ: Ինքը լավ չի պահել իրան, ըստ քրիստոնեական կյանքով չի պահել իրան, հետո գնացել ա Երուսաղեմ:

Ոչ վայել կյանք ա վայելե, կընկա հետևից ա ֆոռացել, կնիկ ա պահել, էրկու կնիկ, իրեք կնիկ: Ինքը գող չի եղել, մեր ազգի մեջ գող չկա: Մենք առաքինի մարդիկ ենք: Ինքն էլ, պրոստո էն թվերին իրավունք չի եղել մարդուն երկու կնիկ, իրեք կնիկ, սիրած պահել, էդ մարդն էլ ըտենց կյանքով ա ապրել, սիրած ա պահել, ըստու հետևից ա գնացել, ընդու հետևից ա գնացել: Մի օր էլ էդ պահին բռնել են: Բռնել են ջնջիլով կապել են, հին ավանդույթի համաձայն, որ առավուտը ժողովուրդը գա: Կովխոզի մարագի մեջ բռնել են, կապել են սյունից, որ անարգեն՝ անարգանքի սյունին գամեն, առավուտ սաղ գյուղը մեծից պստիկ հավաքվի: Իմ պապին ուժով մարդ ա եղել, ըսենց քաշել, ժնջիլը կռել ա: Մեր ազգին ասում են ժնջիլ կռան: Էնի երկու ժնջիլը ըսենց քաշել, պոկե փախել ա: Առավուտը եկել տեսել են ըտեղ մարդ չկա, մնացել ա ժնջիլները: Մեր ցեղի անունը դրանից կոչվել ա ժնջիլ կռան: Բայց ինքը էդքանով չի բավարարվել, ամոթից էդ օրվանից ինքը երդում ա կերել, ասել ա որ կյանքում իմ վրա խարան չմնա, էդ մարդը գնացել ա Երուսաղեմ դարձի ա եկել որպես ուժեղ քրիստոնյա:

Լիլիթ — Բայց ես լսել եմ, որ էդ Մարանն ա իրանից պահանջել՝ երկրորդ կնիկը: Որ սիրահարվել ա, գնացել ա ուզել ա, ասել ա մինչև չեթասս մեղքերիդ թողություն, չեմ համաձայնվի:

Գարեգին — Մանրամասները չեմ կարա ասեմ, գուցե ավելի ճիշտ ես ասում: Ես ընդհանուր, մակերեսային եմ ասում: Իրա առաջին կնիկը մահացած ա եղել: Ընենց ա իրա էրեխեքի տաքբերությունը, որ ինքը գնացել ա թագա ամուսնացել ա արդեն էդ քո ասած երկրորդ կնոջ հետ, արդեն օրինական ընտանիք: Ասենք մի տղեն եղել ա 30-40 տարեկան, մի հատ էլ նոր տղա ա ծնվել, դրա համար մեր ազգի մեջ անհավասարություն կա: Արդեն էդ ճյուղի շարունակությունը ունեցել ա մեր Գարեգին պապին, իրա առաջին կնոջից: Առաքինի մենք պապի ենք ունեցել: Նա էլ ունեցել ա մեր Գագո պապին, Գագո պապին էլ արդեն մեր էս գերդաստանը ստեղծել ա, էս տունը ստեղծել ա: Մենք էլ արդեն որ խոսում ենք, հիմնականում էդ թեմայից ենք խոսում: Ես շատ կուզեի էդ ժամանակներում ապրելի, տենայի էդ ոնց ա կատարվե...

Լիլիթ — Գար, Գևորգը գնաց Երուսաղեմ, հետք եկավ: Ի՞նչով են զբաղվել, ի՞նչ մասնագիտությունն և ունեցել, գյուղատնտեսություն: Եթե գիտես՝ գիտես, եթե չգիտես անցնենք առաջ:

Գարեգին — Ես գիտեմ, որ գյուղատնտեսությամբ և զբաղվել: Գևորգի էթալ-գալուց հետո մեզի ասել են Մուղսի: Էդ իմ պապուն որ ասել են Մուղսի, նրանից և, որ գնացել և Երուսաղեմ հետ և եկել: Մուսուլմանների հետ համեմատելու չի, բայց մուսուլմանները կոչվել են Հաջի: Գյուղատնտեսությամբ և զբաղվել: Մեզի դաշտեր կա, կոչվում և Մուղսու զլաներ: Էդ եղել և Մուղսու սեփական հողերը մինչև հեղափոխությունը: Դե բնական և, գյուղում սաղ էլ իրանց սեփական հողերը ունեցել են:

Լիլիթ — Մինչև բոլշևիկյա՞ն հեղափոխությունը՝ (19)17 թիվ:

Գարեգին — Հա, էն ժամանակ կոչվել և Մուխսու զլաներ՝ իրանց սեփական հողը: Էրեխա վախտ գնացել ենք դաշտ, որը կոչվել և Սմբատի չայիրներ, Մուղսու զլաներ, Հովկել դար: Մեր պապին, չեմ ասում լրիվ գեղը իրան և պատկանել, բայց ինքը ապրել և ոնց որ էն վախտվա ժողովուրդը՝ ամենքը իրա հողը, իրա տերիտորիան: Պապին՝ Գևորգը հետը բերել և չորս-հինգ հատ գիրք, որը հիմի գոյություն չունի, կարող և Գերմանիայի թանգարանում ընի, որովհետև (19)91 թվականին գոյություն էլավ մեր գյուղում: Իրա բերած գրքերը Ավետարան էին կոչվում, էն վախտ էրեխա էի չի հասկանում իմաստը, չափը: Մեզի սրբեր կա: Մի հատ մեր պապենական տունը, որ մեր Գագո պապին և ծնվել, մեր Գարեգինն և շինել, էդ թողել ենք ուրիշի, էդ մենք ծախել ենք: Էդ տանը սուրբ և եղել, էդ սուրբը մարդկությանն և պատկանում, էդ տունը առել են ազգությամբ քուրդ մարդ, բայց էդ սրբին ձեռք չի տվել: Ես միշտ ցանկություն եմ ունեցել էդ սուրբը տեղափոխեմ էս մեր քարկապոն, բայց հարցրել եմ, ասել են իրավունք չկա: Բայց կա, սուրբը հանում ես, բերում ես ըստեղ դնում ես: Այսինքն՝ իմ ցանկությունը՝ բերեմ մեր տան վերևը նույն ձև բանից սարքեմ: Բայց միգուցե չարժե ձեռք տալ, չգիտեմ: Էլել և մեր բիձիկ Վարոյի հայաթը էդ սրբից, մի երեք-չորս տեղ գյուղի մեջ էլել և: Մեր պապին որ բերել և էդ գրքերը, բաժնել և, սրբեր և եղել, էդ սրբերի մեջ էլ ավետարաններ և եղել, Երուսաղեմի արտադրության տպագիր գրքեր են եղել, որ ասենք, հիմի չգիտեմ որ մի թանգարանն և զարդարում, կամ տարել ինչ են արել: Մեր գյուղացիք գողացել են, վերավաճառել են մաքսանենգ մարդկանց, նրանք էլ տարել են չգիտեմ Եվրոպաներն են վաճառել, թե Ամերիկա: Բայց էդ գրքերը հին ձեռագրեր են, որ մեր պապին բերել և հետը:

Էտի անապայման պիտի շեշտեն, Լիլո ջան, ասենք ես չեմ կարա էդ չասեն, որ (19)91 թվականին գյուղում գողություն եղավ, էդ սաղ հին ձեռագրերը գոցան տարան: Իրանք մեծ արժեք ներկայացնող փաստաթղթեր էին, չգիտեմ որտեղի տպագրություն էր, Երուսաղեմի, թե Վենետիկի տպագրություն էր, բայց ինքը իրենից ներկայացնում էր որպես Ավետարան, մեծ քրիստոնեական գրքեր էին:

Լիլիթ — *Չպարզվեց ո՞վ ա գողացել:*

Գարեգին — Պարզվավ, իրար խփեցին, բան արեցին, էտի արդեն մեզ չի հետաքրքրում պարզվավ-չպարզվավ, բայց գրքերը գոյություն չունի: Մարդիկ իրար մորթեցին, սպանեցին, ամենքն էլ իրա բաժինն ստացան՝ մեկը քցեց կանալը, մեկը՝ իրան խփեց, մեկը ինքնասպան էլավ: Ուզում եմ ասեն ամենքն իրա պատիժն ըստացան²⁰⁷:

Գևորգից հետո սերունդ ա փոխվել, եկել ա մեր պապիկը՝ Գարեգինը: Գարեգինը սովորական գյուղացի մարդ ա եղել: Որ արդեն հեղափոխությունը էլե, կոմունիստական թևերն էլե, էդ մարդը սովորական բատրակ մարդ ա էլե: Գյուղացի մարդ, աշխատել, իրա ընտանիքը պահել, իրա էրեխեքն ունեցել: (19)23 թվին Գեղեցիկն ա ծնվել, (19)25 թվին՝ պապին, (19)27 թվին՝ Հեղուշը, ըտենց, (19)30 թվին Լյութոն ա ծնվել: Ինքը ընդամենը զբաղվել ա իրա ընտանիքով, իրա տնտեսությամբ, կոլխոզում ա աշխատել: Ինքը իմ հոր, Սերգեյի նման մարդ ա եղել: Իմ տատին ասում էր, գյա, դուք քաշել եք ձեր պապուն: Այսինքն՝ ինչի ենք քաշել, հիմի ես որ իմ հորն ասում եմ, Սերգեյին ասում եմ մի կիլո միս բերեք, իրանք էթում են մի տասնհինգ կիլո միս առած բերում են: Կամ ասես գնա բաղրիջան առ, էթում են, չեն նայում էդ բաղրիջանը լավն ա, թե վատը, մի 50 կիլո բերում ին: Ասել են գնա միս բեր, գնացե գեղի մեջից մե խատ գառ քցել շալակը, մորթած, առել բերե: Մկա Մկրտչյան Լյովային ասես գնա խանութ, կեթա, խանութից ինչ կտան, կրերի, Սերգեյին

²⁰⁷ Գրքի պաշտամունքը հայոց մեջ շատ տարաշված երևույթ է: Պաշտվում էր ոչ միայն կրոնական բովանդակության գիրքը, այլ ցանկացած ձեռագիր: Հետագայում, տպագրության գյուտից և գրագիտության տարածման հետ, առավել տարածված էր հնատիպ գրքերի պաշտամունքը: Սովորաբար պաշտամունքի առարկա բոլր գրքերին Ավետարան էին կոչում: Պաշտամունքի առարկա էր նաև Նարեկացու «Մատյան ողբերգության»ը, բայց այն սովորաբար «Նարեկ» էր կոչվում: Համոզմունք կար, որ պաշտամունքի առարկաների հետ կամայական վարվեցողությունը սովորաբար որևէ կերպ պատժվում է՝ կարգը խախտողը հիվանդանում է, վթարի է ենթարկվում, խեղագարվում է, սպանվում է և այլն:

ինչ տան, ինչքան տան՝ կրերի: Գարեգինի մեջը ըտենց էլել ա, ես էլ եմ Գարեգին, նույն ձև էլ ես եմ: Էթում եմ խանութ, ասենք՝ ասում են էսի 300 արժի, չեմ ասում է 300, ասում եմ լից: Ես գին չեմ հարցնում, ինչքան էլ հնարավորություն չունենամ: Էդ մարդն էլ ա ըտենց եղել մեր Օլիկ տատիկի պատմելով: Ասում ա ձեր պապն ըտենց ա եղել: Ըտենց էլ ինքը (19)60-ական թվականներին մահացել ա: Արդեն իմ պապի Գագոն ա եղել, արդեն ես կարամ լրիվ մանրամասն, իրա ծնված օրվանից պատմեմ:

Պապի Գագոն ուրիշ երևույթ ա եղել: Նա կոմունիստական ժամանակների ծնված, ստալինյան ժամանակների ապրած... ծնվել ա (19)25 թվականին, թեկուզ մենք ասում ենք (19)23 թվականին, իրա ծննդյան թիվը ոչ մեկն էլ չի կարում ասի, թղթաբանությունով գիտենք (19)25 ա, բայց դե ինքը մեկ-մեկ խմում էր, ասում էր (19)23 թվին եմ ծնվել, ըտենց սպոր էր էթում, մեկն ասում էր 81 տարեկանում ա մեռե, մեկն ասում էր... Էն ժամանակ գրանցում չի եղել: Ասենք ամենագրագետ մարդը կոլխոզի գրագիրն ա եղե: Ասենք կարող ա գնացել ատել են, որ ըտե ծնունդ ա եղե: Ասենք տան մեջ ծնվել ա՝ քուրսու տակ ա ծնվել, երկու տարի կարող ա մեծացել ա, նոր գնացել են ասել են մի հատ գրանցի էլի: Էն վախտ կոլխոզի նախագահն համարվել ա ասողը մեր՝ համ վայենկոմ ա հելե, ասենք կարող ա էթա Նոտոն ասած ըլնի 18 տարեկան գրեք, թող տղեն բանակ չեթա: Բայց պապս գացե, կամավորական ա գացե: Նոտոն էլ՝ մեր պապիի հորոխպերն ա հելե՝ մեր ընդհանուր պապը, ինքը կարացել ա... իրա մի հատ ստորագրությունը համարվել ա, ասենք էսօր մարգպետն ո՛վ ա, ինքը գեներալ- գուբերնատորն ա հելել: Եթե ինքը գրեր (19)14 թվին ա ծնվել, իրան էլ ոչ մեկը չի կարցե ասի՝ ո՛նց ա (19)14 թվին ծնվել: Ինքը կարացել ա մեկին երկու տարի մեծըցնի, մեկին էլ կարացել ա փոքրացնի, թուղթ տա, որ էս մարդը 16 տարեկան չի, էդ մարդն էլ իրան դրե 16 տարեկանի տեղ: Իմ պապին ըտենց չի էլե 100 տոկոս, էդ իրան պետք չի եկե: Մեր պապին Գագոն՝ Գարեգինի Մկրտչյանն ա, վայո: Դրանից հետո էլ մենք ենք ծնվել, վայո:

Ես ինչ ծնվել եմ, պապին կոլխոզն ա աշխատել: Չէ, պապին Աբովյանում էր աշխատում: Ընդե գործարան կար, չգիտեմ ինչ էր՝ ԺՊԿԱ էր, Սիրիուս էր, ինչ էր, պապին ընդեղ աշխատում էր: Վետերան մարդ էր, տարել էին տեղավորել էին, բայց պապին մինչև էդ կոլխոզում էր աշխատել: Ուղղակի ի պահ զգվել էր, հելել էր գնացել էր Աբովյան աշխատելու: Պապին պատե-

րագմից որ եկել ա, երրորդ կարգի հաշմանդամ ա էլէ: Դե բնական ա, պատերազմ տեսած մարդ: Պապիին հո չե՞ն ասել լապատկա վերցրա, պապիին ասել են գնա ֆերմայի վարիչ աշխատի: Թոչնաբուծական ֆաբրիկա ա էլէ, դա մեր երկաթգծից վերև, բոստանից վերև: Պապին աշխատել ա թոչնաբուծական ֆաբրիկայի վարիչ, տատին էլ, իրա բարեկամներ՝ քույր-մուր, էտա մեր զալո Փամբեն էլ իրա աշխատող են հելէ: Պապին չի թողէ, որ մի ձու պակսի, հմա ածել են՝ տարեր ա, ածել են՝ տարեր ա: Պապին ուժեղ առաջավոր ա եղէ: Հետո տված ոչխարաբուծական, հետո տված տավարաբուծական ֆերմայի վարիչ: Մինչև հիմի պաղվալը կա էդ փեչատը, պապին էլել ա ցորենի ֆուրաժը, թե ինչը, բառը չեմ հիշում: Էդ ցորենը ըսենց բերում ին լցում ին, ո՞նց անես որ չգողնան էդ ցորենը: Ըսենց փեչատով խփում էր, փեչատն էլ փետից սարքած մեներ՝ փեչատ էր: Էթում էինք մենք պապիի հետ, ասում էր գյաղեք, գացինք, էթում էիք փեչատելու: Ես, Երվանդը, բան... Երվանդը ջահել տղա էր՝ 14-15 տարեկան, ավտո էր կարում քշեր, նստում ինք պապուս հետ էթում էինք:

Պապին չուներ, մեզ ընդհանուր մի հատ ջորի²⁰⁸ ունեինք, 01 ունինք, Երվանդին դավերի ա էին անում, էթում էինք էդ կալերը էս ժամին (երեկոյան կողմ), փեչատում: Կակրազ քաղի սեզոնն էր, օգոստոսից սկսում ինք, էթում փեչատում ինք, որ պապին առավոտը էթար տենար բան արած չկար: Եսիմ հա վախտ դեկավար պաշտոնի ա եղել, ֆերմայի վարիչ ա աշխատել: Թուրքերին նաչալնիկ էր:

Լիլիթ — *Այսինքն՝ ազգությամբ թուրք, թե՛ ադրբեջանցի, կամ՝ քուրդ:*

Գարեգին — Ադրբեջանցիք, այո, ադրբեջանցիք մեր մոտ կամ չորան են էլէ, կամ տավարած են էլէ, ուրիշ բան չեն էլէ, կամ կթվոր են էլէ: Հենց իմեննո ադրբեջանցիք են եղել: Պապին նարյադ էր գրում: Գյուղում չէին ապրում, թալվի մեջ՝ էդա մեր գոմերի մեջ ապրում ին: Գոմերի մեջ ըսենց մի հատ անկյուն ին իրանց համար սարքել, մարդը հովիվ էր, կնիկն էլ կթվոր էր, իրանց էլ մի 15 հատ լամուկ: Լիլո ջան, մեր պապին նարյադ էր գրում, նարյադը՝ աշխատավարձ: Դե ինքը սիմպատիա ուներ մեկի հանդեպ, մեկին լավ, մեկին վատ: Էս մեր Լուսոն ասում էր պապի, ինչ ես էս Զարկալամին... նարյադը ինքը մի քիչ անգրագետ ձևով էր գրում, տալիս էր Լուսոն արտագրում

²⁰⁸ Ջորի՝ նկատի ու Ժիգուլի թեթև մարդատար ավտոմեքենան:

էր: Լուսոն սիրուն ձեռագրով գրում էր, ասենք էսի 250 մանեթ, էսի 300 մանեթ, աշխատավարձ էր գրում: Լուսոն մեր հորքուրի աղջիկն ա, ասում էր պապի, ինչի՞ ես էս Զարկալամին 300 մանեթ գրել, ընդրանց՝ 150: Ասենք պապին էլ սիմպատիա ունեւ էդ մեկի հանդեպ, իրան 300 մանեթ էր աշխատավարձ գրում, մնացածին՝ 150, 100: Էս թուրքերը գալիս ին ըստեղ խոտ քաղելու, իրանք քաղում ին, պապին էթում չափում էր քանի հեկտար ա, որ դրանց փող տար: Ուրեմն դրանք Գետաբեկի թուրք ին, էն մեկի գլխարկն էլ ըսենց մեծ սեմուշկի թաբախի չափ: Մի 300 հոգի կլինեին: Գալիս ին Սոլակ, առաջի օրը քնում ին կլուրի առաջի հարկը, իրանց հետ լեժանկա-մեժամկա էին բերում: Երկրորդ օրն արդեն բրիգադիրին բաժնում ին, դաշտը հո մեխանիզացիան չէր քաղում, թուրքերը գերանդիով մեր սաղ դաշտերը քաղում ին: Վերջում էթալուց, ըստեղից շիֆըր ին տանում, Ադրբեջանում շիֆըր գոյություն չունի, կոլխոզից փետ ին տանում: Կոլխոզը պիտի փող տար, իրանք ապրանք ին տանում: Տրանց կրիշ չունեին, տուն ունեին, կրիշները խողից էր, ըտանք որ գալիս ին Հայաստան, իրանց հիմնական նպատակը ըստեղից շիֆըր տանելն էր: Մեր խանութները շիֆըր ծախում ին, շինանյութի խանութներ, դե կոլխոզն ասում էր ինչքան փող ա, 400 մանեթ էր աշխատել, էդ 400 մանեթը էդ մարդը շիֆըր էր տանում: Հիմնական ըտենց, ըտոնք արտագնա աշխատող ին: Ադրբեջանցին էն վախտ գալիս ին Հայաստան արտագնա աշխատանքի: Որ մենք գնում ինք աշխարհը աշխատելու, էդ մարդիկ գալիս ին Հայաստան խոտ ին քաղում: Հայերը խոտ չին քաղում, մենք մեր դաշտերի մեջ խոտ չենք քաղել կյանքում, քաղել ենք, բայց տեխնիկայով, իրանք՝ գերանդիով:

(19)80-կան թվականներին, հլը պատերազմը չէր անցել, մեր մեջ դեռ բան չկար, իրանք մեր հետ շատ մոտիկ ին: Ինձի մի հատ քեռի Գրիգոր կար, իմ մոր քեռին էր, ամեն օր ըտոնց հաց էր տանում: Ինձի տանում էր հետը մեկ-մեկ ֆոռցնում էր, ինձ նստցնում էր ավտոյի մեջ, գալիս ինք խանութից... Կոլխոզը իրանց համար հաց էր բաց թողնում: Ասենք խանութը՝ կոլխոզը փող էր փոխանցում, պապիրոս, գալյադին, տուշոնկա, դե բնական ա, էն վախտ խանութը ինչ կար՝ դրանից էր դուրս գրում: Դե էն վախտ ձկան կանսերվերը խանութում ըսենց շարած, մեր մոտ մարդ չէր ուտում, կանսերվա էինք տանում թուրքերին: Էդ Գրիգորն ասում էր ումուդ, հելի մի յաշիկ կանսերվա իջըցրա կուզովից: Հելնում իջեցնում ի, իրանք չին ուտում: Էդ թուրքերը ձուկ չեն ուտում, ասում ին մեզ մենակ մածուն տվեք, կոլխոզից կաթ ին

տանում, իրանք մածուն ուտին, ձուկ չին ուտում: Միս-քան դուրս ին գրում, կարագ-մարագ, բրինձ-մրիձ, տանում ինք բրիգադ-բրիգադ թողնում ինք, շան տղի թուրքերը հենց ձուկ տենում ին՝ խռովում ին, էլ չին աշխատում: Էդ ձուկը իրանց համար, չգիտեմ մեջ ինչ կար: Մենք էլ ինչքան ձուկ կար, խանութը դուրս էր գրում, բարձում տանում ինք:

Պապին էդ վախտ էթում էր չափ անելու, էդ իրա կոնուսով: Հետո սկսվավ դարաբաղյան շարժումը, իմ պապին հակառակ էր սովետի քանդելուն, ասում էր Ղարաբաղը մեր ինչին ա պետք: Բայց անցել ա 30-40 տարի, ես հասկանում եմ, որ շատ ա պետք: Էդ անգնհատելի շարժում էր, պիտի ըլներ: Պապիս շատ եմ սիրում, բայց էդ շարժումը պիտի ըլներ: Շարժումից էն յան ուրիշ բան չկա: Էդ ա մեզի փրկել, եթե չըլեր հիմի թուրքերը մեծամասնություն էր, պրեզիդենտն էլ էր թուրք, ամեն ինչն էլ ադրբեջանցի ին:

Հետո էդ թուրքերն իմացել են շարժումը սկսել ա, էլ չեն էկել: Կոլխոզը էթում բերում ին ըստեղ, որ շարժումը սկսավ՝ էլ չբերեցին, ով էլ եկել էր՝ սուս-փուս հեղավ գնաց: Հո չի՞նք մորթի դրանց: Սահմանը որ անցան, էլ չեկան, Արծվաշենն, որ իրանք գրավեցին, էլ ոիսկ չարեցին գան: Մեր հիմնական աշխատողները Գեղարեկից ին գալի, էդ Գեղարեկում էնքան շատ բնակչություն կար, տներն իրար վրա, քուչեքն իրար մեջ: Գալիս ին մեր սովխոզում չորս ամիս, հինգ ամիս աշխատում, հեղնում ին էթում: Հայաստանը զարգացած երկիր ա, գյուղատնտեսության մեջ հայերից շատ քիչ մարդ ա աշխատել, սաղ արդյունաբերության մեջ են աշխատել: Կթվորուհի չկար, չոբան չկար, տավարած չկար, գառնարած չկար, սաղ արտագնա թուրքերն ին: Հիմա մենք ոնց ենք էթում Մոսկվայում զիբիլ ենք թափում, ոռոսները չեն աշխատում, էդ էտապը մենք 30-40 տարի առաջ անցել ենք, իրանք գալիս ին վատ գործերն անում ին, մենք էլ լավ գործերը՝ արդյունաբերություն, էլեկտրիկ ինք աշխատում:

Լիլիթ — Գար, հիշու՞մ ես փոքր ժամանակ ինչ խաղեր էիք խաղում:

Գարեգին — Ես ֆուտբոլ եմ խաղցել մեր ֆուտբոլի դաշտը, ուրիշ խաղ չեմ խաղցել: Գյուղով էրեխեքով հավաքվում էինք էթում խաղում: Կողքի գյուղերի հետ մեր մեծերն ին խաղում: Մեր գյուղին թիմ կար՝ հավաքական էր, ֆուտբոլի իրական թիմ կար, կոչվում էր Սոլակի թիմ: Կուրբի պատին աֆիշա էին խփում, գրում ին սկսում ա էս ինչ ժամին: Ճիշտ ա, կյուբում մշակութային կյանքն էլ էր էթում, կինո էր գալի, աշխատում ին կինոյի ժամին չլինի: Ամեն

օր կյուրում կինտ ա ըլում: Կարող ա ընենց ըլեր, կինտն երկու սեանս ըլեր: Հնդկական կինտները երկու-իրեք սեանս էր էթում, ընենց ըլեր, որ կոլխոգ-նիկները դաշտը չլքեն գան, մի հատ ըլում էր ժամը վեցին, մի հատ էլ ինսին գիշերվա: Մարդիկ իրանց գործը պրծնում ին, երկու սեանսով կինտ էր էթում: Չհաշված էտի, կացնում ինք գյուղամիջում, աֆիշի տեղ կար, կացնում ին ֆուտբոլ էս ինչ ժամին՝ Հրազդանի կամ Սոլակի կենտրոնական ստադիո-նում: Էսա մեր տան վերևը դաշտ կա, ըտե ինք խաղում: Սոլակի առաջնու-թյուն էր կոչվում, ասենք հարևան գյուղերից, Ծաղկաձորից, մեր շրջանի գյու-ղերից, Հրազդանի շրջան էն վախտ քանի գյուղ կար, խաղում ինք առաջնու-թյուն: «Հրազդան» թերթ կար, Հրազդան թերթի մեջ խաղացանկը կար, իրանց հավաքած միավորները, տարվա վերջում ով որ չեմպիոն էր՝ շրջ-կենտրոնի ղեկավարները պարգևատրում ին: Ֆուտբոլի առաջնություն էր: Մենք էլ երեխա էինք, էդ նույն խաղերը խաղում ինք, բայց երեխայական մա-կարդակով: Մենք թաղերի մեջ ինք մրցում՝ էս վերևի թաղ, էն թաղ, ըտենց մրցում ինք: Վերևի դպրոցի մոտ դաշտ կար, էն թաղը գալիս էր, խաղում էինք: Իրանք իրանց ստադիոնն ունեին, մենք՝ մեր, էթում ինք ընդե էինք խա-ղում, իրանք գալիս ին մեր մոտ: Ընդեղ մի հատ պստիկ տեղ կար, ըտեղ ինք խաղում: Ըտենց էլի... Ես որ Հրազդան էի եղնում, էդ էլ նորամուծություն էր, խոկեյ էի բերում խաղում ինք: Լեժանկեքը ծոում ինք, լինում էր խոկեյի կյուչ-կա, խոկե-խոկե ինք խաղում: Գիշերները պաղկվոցի էինք խաղում: Սեմուշ-կեքն էլ հասած ին, օգոստոս ամսին էթում ինք էն քոլի հետև, էս քոլի հետև պաղկվում ինք, չեին էլ տենում, ժամերով խաղում ինք: Խնձոր էինք գողա-նում: Էն վախտ մենակ խնձոր-տանձ էր հասնում, ծիրանը որն ա, գիլասը որն ա, մեկ էլ շլորի ցոգով էր ըլնում: Էդ էր մենակ, էդ ինք գողանում: Էդ խա-ղերն էր էլի... հալա -մոլա, հալա մոլա չինք ասում, պախկվոդի ինք ասում, էն վախտ էդքան բան չկար: Տղամարդիկ ֆուտբոլ ին խաղում, աղջիկներն ընդհանրապես ռեզին ին խաղում, մեկ էլ կլաս ին խաղում, էթում ին իրանց տուն: Իրիկունը աղջիկներ ո՞նց կարան գեղի մեջ պաղկվոցի խաղան: Էդ էր մեր խաղը, ուրիշ խաղ չկար:

Լիլիթ — Գար, դպրոցից ինչ որ բանապեղծություն կամ երգ հիշում էս, որ սովորացնում էին՝ Լենին պապիի հետ, կամ ըրենց սովետական երգեր: Պարտադիր նման բաներ կա՞ր:

Գարեգին — Պարտադիր կար, բայց ես չեմ սովորել: Էն վախտ կար «Լենինն ու Ալին», էտի պիտի անգիր սովորեինք, ես էլ անգիր վաբշե չէի կարա սովորել: «Լենինն ու Ալին» Եղիշե Չարենցը գրել էր, թե ինչի համար էր գրել պարզ չէ մինչև էսօր: Ըտենց էլ Շահումյանի մասին կար, բեղերդ եսիմ ինչի նման, ընկեր Ստեփան Շահումյան: Արտասանում ինք, հեղափոխականների մասին կար ոտանավորներ, որ հիմա հիշում եմ խնդալս գալիս ա... Թե ըտոնց մասին մենք հրնչի էինք ոտանավոր ասում: Կոմունիստական երկիր էր: Լենինի մասին մի քանի հատ կար, ինչ կար՝ Լենինը մեջը կար, Ստալինը մեջը չկար, բայց դե Լենինը շատ էր: Բայց էն վախտ էր զաստավիտ չէին անում, հա, օրենք էր, պիտի երգեր ասենք, բայց ընենց չէր, որ չերգինք՝ քեզի կրոնին կսպանին: Հայերը միշտ էլ մի ուրիշ ձև ին, էլի: Պատաղներին տանում էին, վզկապ կապած, սիպտակ սարուշկա հագած մայիսի մեկին, նոյեմբերի յոթին՝ հեղափոխության օրը, տարել են, ո՞նց չեն տարել: Դե ասենք դասից ազատել են, էթում ինք ուրախ-ուրախ, էն վախտ ով էր մտածում ինչ կլլի երկրի վիճակը:

Լիլիթ — *Գար, դպրոցի սեպտեմբերի մեկը հիշում ես ո՞նց էր անցնում:*

Գարեգին — Սովորական դպրոցում գացեր ենք նստել ենք, սեպտեմբերի մեկին ոչ մի բան չի եղել, ոչ էլ վերջին զանգ ա եղել, մենք սովորական գացեր ենք դասի: Վախտ ա եղել սեպտեմբերի մեկը կիրակի ա եղել, ուրախացել ենք, որ պիտի երկուսին կամ իրեքին էթանք: Շարքերով շարում ին դասարաններն ին ուղարկում: Էն վախտ առաջին ժամը հայրենասիրական ժամ էր: Աղվանստանի կոված, պատերազմի կոված մարդիկ գալիս ին, մե ժամ հայրենասիրական ժամ էր եղի: Սաղ դասարաններում առաջին ժամը, մեկից մինչև տասերորդ դասարան, հայրենասիրական ժամ էր: Հայրենասիրական ինտերնացիոնալ ժամ էր կոչվում, գլուխներս լցնում ին, որ Աղվանստանը մերն ա, մենք պիտի հաղթենք պատերազմում, մենք ըսենց ենք արել, ընենց ենք արել, Վիետնամը քիչ ա... Դե պատերազմը մինչև էսօր էլ հավատում ենք, բայց դե Աղվանստանը մեզի ի՞նչ: Մնացած ժամերը սովորական, դասացուցակը բաժնում էին, գրքերը բաժնում էին, երկրորդ օրվանից սովորական դպրոց էր:

Լիլիթ — *Իսկ ինչ որ միջոցառումներ հիշում ես, որ դպրոցում պարտադիր ամեն փարի նշում էիք:*

Գարեգին — Հա, Լենինի մեռնելու օրն էր, թե ծնվելու օրը, պիտի անպայման շաբաթօրյակ անեինք, լուսամուտները մաքրեինք, դասարանը մաքրենք, ավլինք, մխինք: Դե տարի կար ձմեռ էր, տարի կար գարուն էր: Եթե գարուն էր, չեմ հիշում ապրիլի 22-ին ծնվել ա, թե մեռել, Լենինի ծննդյան օրը, քասար համաշխարհային շաբաթօրյակ էր: Մանավանդ դպրոցականները: Էդ օրը լրիվ բոստանները ավլում ինք, էդ կողերը մաքրում ինք, դասարանները լվում ինք, սեղանների վրեն մաքրում ինք, մխում ինք, սարքում ինք: Էտի պարտադիր, ձյուն էլ ըլներ, ներսն ինք մաքրում, դպրոցը կարգի ինք բերում: Տարվա մեջ երկու անգամ սպորտի օր կար, չգիտեմ հիմա կա թե չէ, դե վեցօրյա էր դպրոցը: Պարտադիր շաբաթ օրը՝ մի հատ գարունը, մի հատ էլ աշունը սպորտի օր էր: Սաղ՝ դասատուից բոնցրած, հավաքարարից, աշակերտից պիտի սպորտային շորերով էթայիր, մեկը ֆուտբոլ էր խաղում, մեկը պարան էր ձգում, էտի պարտադիր միջոցառում էր: Շաբաթօրյակը, էտի, մեկ էլ կառնավալը՝ Նոր տարուն հանդես ինք անում, ոտանավոր ին ասում, ինչ ին անում:

Լիլիթ — *Դիմակներո՞վ էիք գնում:*

Գարեգին — Չէ, ինչ դիմակ, Նոր տարվա հանդես էր, արտասանում ինք, ձմեռ պապին էր, դիմակահանդես չէր: Առաջի դասարանցին իրանց երգն ին ասում, չորրորդ դասարանցին՝ իրանց, գալիս ին իրանց հանդեսը, վերջում էլ իրանց կուլովը՝ մեջը պիրոժնի կար, բուլկի, կամ էլ կորժիկ, բաժնում ին: Անպայման դպրոցում տոնածառ դնում ինք: Փայլեր կար, էդ փայլերով զարդարում ինք, մի քանի հատ էլ խաղալիք: Վայո: Բնական տոնածառ հնարավոր չէր, արհեստական եղևնի էր: Շատ սկույնի, շատ բարադի, իրանից բան չներկայացնող, աստղն էլ պիտի գլխին լիներ: Կարմիր աստղը գազաթին՝ էդ երգը կա: Նվերները՝ երկու հատ փթած մանդարին, երկու հատ պոպոք, պնդուկ, մեկ էլ կամ վաֆլի, կամ պեչենի: Էդ վաֆլին, պեչենին խանութը թափած էր, 20 կոպեկ էր, մենք էթում ինք առնում ինք: Կուլովների մեջ ին դնում էն, որ խանութներում չին առել, դուրս ին գրում չորցած, երկաթից պեչենի: Կանֆետ հասկացողություն չկար ընդհանրապես, կարող ա ըսենց շարիկ կանֆետ կար մեջը, չամիչ, դրանից էր, պնդուկն էլ մեջը միջուկ չէր ըլնում: Չամիչը լիքն էր:

Լիլիթ — *Գար, ամենասիրածդ ուրե՞լիքը, որ տարին սարքում էր, ո՞րն էր:*

Գարեգին — Մածունն ու լավաշը: Տատին լավ ճաշեր սարքում էր, բայց ես ոչ մի բանի հետ սեր չեմ ունեցել: Ուր գնում ի՞ տատիի մածունը, մեկ էլ լավաշն էի կարոտում: Ասում ին տատին սմետան սարքեր, ինքը չէր սիրում սմետան, ասում էր էտի ուտելու բան չի: Ասենք ասում ի մի հատ սարի սմետան սարքի, ասում էր էտի ուտելու բան չի, ուր սարքեն: Ինքը ինչ չէր սիրում, ասում էր լավ չի, իմ տատին էլ ըտենց խաայաթ ուներ: Իմ մանկության ամենալավ դրվագը, որ զալը ընդհանուր տեղերը քցում ին, Երվանդենք Երևանից գալիս ին, մեր հորքուրի էրեխեքը, էդ զալը քցում ինք, ընդհանուր պատկում ինք ըտեղ քնում ինք: Իմ ամենալավ հիշողությունը, որ ուզեմ կրկնվի, որ մի հատ ըտենց էրեխեքով պատկեն զալի մեջ քնեն: Տեղաշորներ ըտենց հավասար քցեն, խնդան... Այ ձեր տիրու խերը, փակեք էդ տելեվիզորը, մենք շա՛տ գիտեինք, որ տատին պիտի հինգին էլնի անասուն ճամփի: Մինչև ժամը իրեքը հոհոում ինք: Մեկս մի բան ասում էր, հոհոում ինք էդ մարդկանց... այ էտի եմ ուզում կրկնվի, մեկ էլ էտի տենամ: Իմ էրեխեքը, իմ ախպոր էրեխեքը, իմ հորեխպոր էրեխեքը, էդ սերունդը, տենամ կարա՞ն քնեն, ոնց որ մենք ինք քնում: Էն վախտ չէինք պատկերացնում, որ լուսը մարդկանց խանգարում էր: Էդ տենամ ու վերջ, էլ ուրիշ բան չեմ ուզում տենամ: Ես կյանքից բան չեմ ուզում, մի օր մնամ ըտենց:

Էս Երվանդը մի օր թե՛ քել էթանք ջահ սարքենք: Այ Երվանդ, ջահն ի՞նչ ա: Ջահ շա՛տ գիտեմ, գեղացի տղա: Դե էն վախտ սովետ էր, յուրին, բենգինին կողպեք չկար: Սայարկի բաքը բացինք, մի հատ էլ տրյապկեք էինք փաթաթել փետի վրա, էս Երվանդը կոխեց ըտու մեջ, հանինք վառինք, ու վազանք: Էդ օլիմպիադայի թվերն էր: Էդ վախտ ին էդ ջահ տանելը՝ (19)88-ին, ես յոթ տարեկան էի, Երվանդը ինձնից մի չորս տարով մեծ էր: Ջահը վառել, վազում ինք, էս կոլխոզի Վանտ-մանտ կային՝ զապրավչիկ, բոնին մեզի, բա՛ էս ի՞նչ եք անում, ուզում եք մեզի պաժա՞ն տաք: Էս Երվանդն էլ ջահը քցեց ըտոնց վրեն ու փախավ: Էտի ուժեղ վազող էր, հինքը փախավ, ես մացի: Ու՛մ թոռն ես՝ ասի Գագոյի թոռն եմ: Յաաաա, բա բալա ջան, ամոթ ա, դուք կուզեք մեզի պաժառ տաք: Չէ, այ պապի ջան, լացա-մացա, բերին մեզ հանձնին Գագո պապիին: Գագո պապին կուզեր վրեներս խոսար, տատին ասեց դու իմ թոռներին կուզես բան ասե՛ս: Տատին ասեց լավ եք արել, գացեք կպուցեք, թագա վառեք, տարավ լողցրեց, քնցրեց: Պապին էլ էրկու բաժակ էլ խմեց, կոիվը պրծավ:

Ես ու Երվանդը դուռ ինք պահում: Երվանդ, ցորեն որդու՞ց ճարենք: Ամու տնից կոխենք: Էթում ինք ամու տնից ցորեն ինք կոխում, տենում ին, չին տենում՝ չեմ հիշում: Էթում ինք եսիմ որդեղից ցորենը բերում ինք, որ դշերին կեր ըլի:

Հայաթը ավագ կար, թունել ինք սարքել, խաղում ինք, մեջը պռեզի գիծ ինք քցել, ավագը ըսենց փռում էինք մի տասը քառակուսու վրա: Առավոտ պապին հելնում էր ժամը ութին, քանդում էր, մենք հելնում ինք թագա նորից ջրում ինք, որ ավագը պնդանա, որ կարողանանք թունել փորենք, որ չփլվի: Էդ ավագով խաղում ինք մինչև երեկո, առավոտը պապին քանդում էր, կոլոլում էր, գնում էինք փռում, սաղ տերիտորիան ավագ էր: Տատին մեզ էր պաշտպանում, ասում էր լավ են անում, ինչ ուզեն կանեն իմ թոռները: Էնի ընձի կյանքի մեջ, Երվանդին մեկ էլ Վարդանին, մեր իրեքին շատ ա սիրել: Կուզես շենքը շուռ տինք, տատին բան չէր անի: Ասում էր լավ են արել, բա պիտի անեն: Ասում էր գնացեք ցոգոլ գողացեք կերեք: Սրսկում էին, ասում ինք տատի, հիմի քանի՞ օր չուտենք: Մենք տասը օր ցոգոլ չինք ուտում: Տատին ասում էր գյա, գացեք կերեք, էրկու օրից հետո էդ սրսկածը բան ա ըլում: Պապին խոսում էր: Հա, պապին ասում էր մի կերեք: Մենք գողնալու կարիք չունինք, ամեն ինչ մեր տունը լցրած: Տոնաններով մածուն կար, պանիր կար, կաթ կար: Ըմմի տանը, մենք ինչ գողանայինք, ասենք՝ շուրը սրսկած էր, ցոգոլ էինք գողանում, մենակ մեր գողցածն էղել ա սեմուշկեն: Հետո մեզի լավ են պահել: Ամեն ինչ տվել են, փողը տվել են, գնացել ենք խանութից առևտուր ենք արել, տոնաններով մարոժնի ենք առել, պեչենի: Էն վախտվա պեչենիներից որ ուտես, կխասկանաս պեչենին ինչ ա, կամ վաֆլին: Դե ասենք պապին կոմունիստ մարդ էր: Մեր տունը նեղություն չի եղել, որ պապին ցորեն բերի, էտի մի քիչ մեծ պակալենիան²⁰⁹ կարա ասի: Մի 50- 100 հատ հավ կար հայաթով մեկ, էնքան ձու ին ածում, անասուն, ոչխար ինք պահում, կով կար, հազար հատ գառ կար:

Երկրաշարժը խփեց, հայտարարեցին, որ մի մնացեք բարձրահարկ շենքերում: Իջանք, որ գյուղ գանք, մեր հարևանները լացում ին: Ասին ու՞ր եք Էթում, ասինք Էկեք Էթանք մեր գյուղը: Սաղ բարեկամներին ու հարևաններին հետներս բերինք, ըստեղը դարձել էր կազարմա: Տատին էնքան բան էր փակել, պահածոյացված էնքան բան ունեինք, որ էրկու ամիս կերան: Մի

²⁰⁹ Սերունդը:

հարյուր հոգու հաց էր սարքում, տատիի պաղվալը ըտենց էլ չպրծավ: Եսիմ... սաղ ժողովուրդին հաց էր կերցնում: Էդ էլ Էդ թվերն էր: Սաղ ժողովուրդը վախեցած եկել էին լցվել ըստեղ: Իրար հետ մոտիկ-մոտիկ պառկում քնում ինք: Շատ դաժան տարիներ էր: Երկրաշաժից հետո էլ հաց չկար, լոյս չկար, ջուր չկար, այ ըտենց ծանր տարիներ էր:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՇԱՀԲԱԶՅԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արմավիրի մարզ, գյուղ Արմավիր

Ընդհանուր ծրագիր՝ 20-րդ դարի Հայաստանի բանավոր պատմությունների հավաքագրում և հանրայնացում

Հարցազրույցի կարգավիճակ՝ բաց

Ջրուցակցի անուն՝ Հովհաննես Շահբազյան (-)

Ծննդյան թիվ՝ 1954թ.

Ջրուցավարի անուն՝ Վանուհի Սիմոնյան (-)

Ջրույցի տևողությունը՝ Երկու ժամ, 17 րոպե (02:17)

Հարցազրույցի վայր՝ Հարցազրույցն արվել է զրուցակցի տանը

Ջրույցի ամսաթիվ՝ 12 հոկտեմբերի, 2019թ.

Ջրույցի լեզուն՝ Հայերեն

Վերծանողի անուն՝ Վանուհի Սիմոնյան

Վերծանության ամսաթիվ՝ 17-23 հոկտեմբերի, 2019թ.

Ձայնագրության ձևաչափը՝ mp3

Ընդհանուր տեղեկություններ՝ Վերծանվել է այն տարբերակը, որը ձայնագրվել է:

Հատուկ նշումներ՝ Ջրույցին ներկա է կինը, երբեմն-երբեմն լրացնում կամ ուղղում է ամուսնու պատասխանները:

Ջրուցակցի կենսագրական տվյալներ

Հ. Շահբազյանը ծնվել է Ռուսաստանում, Պասպեղիխիսկի շրջանի Մոմենտովո գյուղի արքայապարիսպում: Նրա ծնվելուց մեկ տարի հետո՝ 1955թ. ընտանիքը վերադարձել է Հայաստան: Ծնողներն աշխատել են գյուղի կոլտնտեսությունում: Մասնագիտությամբ զոդող բանվոր է: Ամուսնացած է, ունի երկու երեխա:

Պատմության համառոտ բովանդակությունը

Պատմել է իր ընտանիքի Սիբիր արքայապարիսպ, վերադառնալու, դպրոցական կյանքի, ուսանողության, բանակի և բանակային կյանքի, ոստիկանությունում աշխատելու, Ռուսաստան խոպան գնալու մասին: Հիշողություններով վերականգնում է հայրական և իր սեփական տան կառուցման, խորհրդային շրջանի ուտեստի, կահույքի առ ու վաճառքի, «ճարելու» մանրամասները, տղա-աղջիկ հարաբերությունները, գյուղի մշակութային կյանքը՝ իր հարսանիքը, տոները, խաղերը, կրոնի նկատմամբ վերաբերմունքը, հնդկական կիստները, Երևանից եկող թատերախմբերի ներկայացումները, ուխտագնացությունները, անընդհատ արժևորում է գյուղացի-քաղաքացի ընկալումները:

— Իմ պապին ստեղ ասում են Գյանդուի Սահակ: Գյանդի Գալանից՝ Թուրքիայի, Արևմտյան Հայաստանի էդ կողմերից են էկել իրանք, այսինքս պապիս ծնողները: Ընդեղից են էկել: Էդի շատ շուտ ա էղել, չեմ իմանա կոնկրետ թիվը: Ուղղակի ստեղ գյուղում էլ պապիս ասում էին Գյանդուի Սահակ: Սահակներ շատ կան: Միշտ ասենք մարդկանց, ասենք, ինչ-որ կլիչկա²¹⁰, տենց բաներ են չէ՞ կպցնում, որ իմանան էսի ով ա, ով չի, որ ճանաչեն: Գյանդուի Սահակ են ասել պապիս: Էկել են ստեղ, ամուսնացել են, էս տունը չգիտեմ էլ՝ որ թվերին են սարքել: Տառս էս կողքի գյուղերից ա, Մրգաշատից: Մեզ որ աքսորել են, իմ մոր պատմելով, կողքի հարևանի անունն էլ ա Սահակ էղել: Լսելով, պապիս ուղարկել են ուրիշ Սահակի տեղ²¹¹: Ես չգիտեմ, թե էդ մյուս Սահակի անունը ընչի ա էղել աքսորի ցուցակում, բայց 100% ա, որ ասենք, իմ պապի անունը չի էղել: Պապս ասենք, աշխատող, գյուղացի, կոլխոզի աշխատող մարդիկ են էղել: Հերս, ասենք, մեխանիզատոր ա էղել: Կուլակ չեն էղել: Էն մյուս Սահակն էլ էլը հարուստ չի էղել, բայց, ասենք, ցուցակի մեջ էդ մարդու անունն ա գրած էղել: Թե հմի ինչն են նկատի ունեցել, որ դրա անունն են գրել, <չգիտեմ>: Ստեղ մեր գյուղսովետում, գյուղսովետի քարտուղարը բան ա արել, էդ Սահակի փոխարեն իմ պապի անունն ա գրել տվել: Սպեցյալի տենց են արել: Մարդկանց քանակը... Անունները արդեն գրված ա էղել, որ ասենք էսքան մարդ էս գյուղից պետք ա ըլնի: Էդի որոշված ա էղել: Ու դրա փոխարեն, ասենք տարել են: Հերս աշխատել ա, մեխանիզատոր ա էղել: Իրանց ընտանիքը էղել է երկու աղջիկ, երկու տղա՝ հերս, հորթիսպերս, երկու հատ էլ հորքուր եմ ունեցել: Մեծ հորքուրս էս կողքի գյուղերում ամուսնացած ա էղել: Փոքրը ամուսնացած չի էղել: Հորթիսպերս էլ ամուսնացած ա էղել, համ էլ հայրենական պատերազմի մասնակից ա էղել: Իրան չեն տարել որպես հայրենական պատերազմի մասնակից: Հերս էլ էդ ժամանակ նոր ա ամուսնացել, մի քանի ամսվա ամուսնացած ա էղել, որ աքսորել են: Մեխանիզատոր էր: Էն մյուս հորքուրս հորիցս փոքր էր, ամուսնացած չի էղել: Բոլորին, պատմելով, գնացքով ուղարկել են 1949թ.: Սիբիր են տարել, փոքր հորքուրս ընդեղ ա ամուսնացել: Իրանց առաջին էրեխեն իմ հետ ա, իմ թվի ծնունդ ա:

²¹⁰ Մականուն:

²¹¹ Այսինքն՝ պիտի աքսորեին մեկ այլ Սահակի, բայց նրա փոխարեն աքսորել են Հովհաննեսի պապ Սահակին:

Ընդել հերս աշխատել ա, մեքենայա վարել, ասենք, ընդել: Շոֆերություն ա արել: Մերս էլ տենց էդ դաշտի... ցորենն են հավաքե, չգիտեմ ինչ: Սիբիրում ի՞նչ են, ասենք, անում: Տատս, բան, ըտենց, իսկ էն փոքր հորքուրս էլի իրանց հետ աշխատել ա: Նկարները կար, բայց հիմա չգիտեմ էլ ուր են: Ես մի տարեկան եմ էղել, որ հետ են էկել: Էդ ընթացքում ընդել, ասենք, ծնունդ ա էղե, որ էրեխայա մահացել: Մի հատ, թե էրկու հատ մահացել են էրեխա: Դե եսիմ ինչի՞ց, ինչ բան ա, փոքր, ասենք, ծնված էրեխայա, տենց մահացել ա: 1953 թվին ախպերս ա ծնվել, 1954թ. ես եմ ծնվել, 1955թ. հետ ենք էկել:

Հորեղբայրս, որ ստեղ ա մնացել, առանձին տնտեսություն չի ունեցել: Էս տանն ա ապրել: Մինչև բանից, աքսորից, որ էկել են իրանք, էլի էս տանն ա էղել: Աքսորից հետո նոր, ասենք, գյուղը իրանց հող ա հատկացրել: Տուն են սարքել, նոր տեղափոխվել են իրանք արդեն առանձին: Ու ստեղ ծնվել ա քուրս, և իրա անունը դրել են Հայաստան: Էդպես, որ Հայաստան են էկել, Հայաստան էլ դրել են: Էդի արդեն 55 թվին: Քրոջիցս հետո ըստեղ էլի մի տղայա ծնվել, էլի մահացել ա: Վերջը իմ ծնողները ութ էրեխա են ունեցել, երեքը մահացել են, հինգը ապրում են:

Աքսորի տեղում, ծնողներիս պատմածով, բարաքների մեջ են ապրել: Ասում ա՝ ձունը գալիս էր, սենց փակում էր ամբողջ դուռը, բաները, չէին կարում անցնեին: Պտի հեղնեին անպայման էդ ձունը քերեին մաքրեին, որ կարենային էդ բարաքներից դուս գային, որ ճանապարհ բացեին իրանց համար, որ հեղնեին գնային, ասենք: Չգիտեմ էլ ընդել ոնց են ասում (մտածում է):

— Բրդի գործով են զբաղվել (միջամտում է կինը):

— Ընդե բուրդը ի՞նչ գործ ունի: Սիբիրում ի՞նչ բուրդ: Ցորենի դաշտեր ա էղել, դրանով են զբաղվել: Բուրդը ինչ գործ ունի ընդել: ...Մերս լավ, ասենք, ձեռքի գործեր ա արել: Ձեռագործ գործեր ունե: Մերս ստե... մենք տունն էլ ունենք էդ իրա արած գործերից: Էն պատին, որ կպցրած ա, այ սենց սփռոցներ, բաներ ա ինքը գործել, սիրուն սարքել: Այսինքն, տարբեր բաներ, կարու ձևի, ասենք, լավ բաներ ա արել: Միշտ իրանց հագուստները ինքն ա կարել: Էն 100 թվից մեքենա, կարի մեքենա ա ունեցել:

Մանկապարտեզը հիշում եմ: Ասում եմ ըտենց ֆորմաներ կար, նույնիսկ իմ գրպանների վրա սենց... մերս ծաղիկներ էր սենց նկարում: Սպիտակ ֆարտուկներ էինք հագնում, խալաթատիպ: Ասենք աղջիկներինը ոնց որ զոգնո-

ցատիպ էր, տղերքինը սենց խալաթատիպ էր: Տենց ֆորմաներ կար, որ մանկապարտեզ էինք գնում: Որ տանում էր ... մեզի լավ ա, ասենք, իմ ծնողները լավ են պահել մեր էրեխեքին էլի: Նույնիսկ, որ գնում էինք էս կողքի գյուղում՝ Մրգաշատ, մերս Մրգաշատից ա էղել, քեռիներիս տուն որ գնում էինք, ընդեղի էրեխեքը գիտեին քաղաքից ենք էկել: Մեր հագ ու կապը, բանը, ասենք, շատ նորմալ էր ըլնում: Դե մեր գյուղն էլ մի քիչ զարգացած էր էլի: Համեմատած ուրիշ գյուղերին, մեր գյուղը շատ զարգացած գյուղ ա էղել: Էն ժամանակ, որ գնում էինք իրանց գյուղերը, ընդեղ լավ էշեր, բան, ըտենց բաներ պահում էին, ստեղ տենց բան չկար: Նույնիսկ անասնապահությունն էր համարյա վերացել: Դե մենք, ասենք, էդ ժամանակները պահել ենք, հիշում եմ, ասենք, կով, բան: Էս տարածքը (ցույց է տալիս մեր նստած սենյակը) գոմ, բան ա էղել, մեծ: Հետո 69 թվին հերս ստեղ կոլխոզում որպես վարորդ էր աշխատում: Քար, բան տենց, առնում էր, բերում էր ու էս տունը սկսեց սարքել: 69 թվին ա էս տունը սարքել: Ստեղ հիշում եմ ասենք մեր գոմն էր, խորդանոց էր, բան: Ես մասնակցել եմ շինարարությանը, 15 տարեկան էի: Նույնիսկ իմ դասընկերներն էին գալի, մասնակցում էին: Ես հիշում եմ, որ էկել էին էս հող, մող հանում էինք, էս կտուրը բան անելու, օգնում էին: Ես, ասենք, վարպետին էի օգնում: Ըտենց: Հիշում եմ, ասենք, բարեկամությունը էս վախտ շատ մոտ էր, ով իմանում էր, գալիս էր, ձեռ էր քցում, բան: Հիմքեր, բաներ, ասենք, որ տենց բան էինք անում, լցնում էինք հիմքին, էդ ծանր գործերին գալիս էին օգնում էին:

Էդ ժամանակ դաժե մետաղ չէինք օգտագործում, շատ թանկ էր ու չկար էլ: Մետաղ չի օգտագործվել ստեղ: Քարն ա էղել ու փայտը: Դե փայտ կար, ասենք, էդ ժամանակ կար: Դե էտի տուն ա, սարքում ես, ասենք, ըտե թույլտվությունը ո՞րն ա: Ես ինչքան հիշում եմ ըտենց առիթ, տենց բան չի էղել մեր տան գործին: Ստեղ տենց բան չի էղել, որովհետև էդ ժամանակ նույնիսկ ցեմենտն ա էղել մի քիչ բան, դժվար: Էն վախտ ցեմենտ էլ վայթե չկար: Ինչքան հիշում եմ էն ժամանակ էդ հիմքը, որ լցել ենք, շլամով են արել: Էն սալիտակ բանը կար, լուծում էին բանի հետ, այ տենց, շլամ էին լցում պատերի, ոչ թե գալիվկա՝ ցեմենտաջուր: Մենակ շարելու ժամանակ նոր ցեմենտը, ասենք, բան էին, օգտագործում էին: Հիմքը, ինչքան հիշում եմ, ասենք, էդ բաներից, էթում էին, դռերից բաներից ասենք բուլըչսի քարեր, ընդեղից հավաքում, բերում էին ու հիմքի մեջը լցնում էին: Քարերն էն ժամանակ սենց

չէր, պրավիլի ֆորմա չէր, ուղղակի, ասենք, ջարդած քարեր էին, ստեղ վարպետը տաշում էր, սարքում էր ու շարում էր: Պրավիլի ֆորմա չի եղել: Հերս մեքենա... բան, կոլխոզի մեքենան էր բան անում <օգտագործում>:

— *Իսկ բակային խաղերը մասնկության, կհիշե՞ք: Ի՞նչ էիք խաղում:*

— Բակային խաղերը, հա ոնց չէ՞: **Տափկնոցին** էր ասենք, **բիլի** էինք խաղում: Մի հատ փայտ ա, ասենք (ցույց է տալիս մոտ 40-50 սմ-ի չափ), մի հատ էլ, ասենք, սենց փոքր ա՝ էրկու կողմերը սրած (ցույց է տալիս մոտ 20 սմ-ի չափ): **Չլիկ դաստա:** Մենք ստե բիլի ենք ասում:

— *Բիրիլի, հա՞:*

— Հա, բիրիլի: Չլիկ դաստա էինք խաղում, տափկնոցին էր, ասենք, շատ:

— *Չլիկ դաստայի տեքստը հիշում ե՞ք:*

— Հա, դե տենց էր, ասենք:

— *Մանթակ... տենց էի՞ք ասում:*

— Չէէ (փորձում է հիշել):

— *Մանթակ,*

Էշին՝ թակ:

Էշն էլ՝ մարագ,

Ալնի կարագ:

Չունեի՞ք տեքստ, որ ասում էիք:

— Չէ, տենց բաներ չենք ասել: Տափկնոցին էր ստեղ տարածված մեր մոտ: Հավաքվում էինք, մանավանդ մեր թաղի էրեխեքով, ասենք, տափկնոցի էինք խաղում: **Շիրբաթին** էլ: Շիրբաթին էլ, ասենք, գնում էինք, ասենք, էս դպրոցը հիմա, որ կա ստեղ, էդ դպրոցի տեղը տեխնիկում էր: Ուսանողություն էր, սովորում էին: Հետո պաժառ ա ընկել, էդ տեխնիկումը վերացեր էր, քանդել էին: Էդ կողմը ծիրանի այգի կար ըտեղ, էդ այգիների... էթում էինք ըտեղ շիրբաթի էինք խաղում: Շիրբաթին գիտե՞ք որն ա: Մենց փայտ ա, ով որ, ասենք, հաստոտ էր բան անում, սենց կտոր սրած ու ընդել, ասենք, մի քիչ ցեխոտ տեղ էր բան ըլնում, սենց խփում էինք: Ինչքան ուժեղ խփես, ասենք, որ մտնի հողի մեջ, էն մյուսը պետք ա, ասենք, ընենց խփի, որ քո էդ փայտը ընկնի ցած, վերցնում ա իրան: Ըտենց էր խաղը: Ինչքան շատ,

ասենք, բան անես, դրանիցից, ասենք, վերցնես, էլի: Խաղի հետաքրքրությունն էլ էդ էր: Մարդիկ կային, ասենք, բարակներով էին խաղում: Մարդ կար, ասենք, հաստոտ, սենց... ասում էինք «գունդորմայա», եսիմ ինչ ա: Տենց մի բան էին անում, էլի:

— *Իսկ, ասենք, ձմռան երեկոները, լուրճ, նարդի՞:*

— Ձմռանը, հա, լոտո էինք խաղում:

— *Մեծե՞րը, թե՞ երեխաներն էլ:*

— Մեծերն էլ, երեխաներն էլ նստում էին, ասենք, մեկի տանը, հավաքվում էին, ասենք, տենց լոտո էին խաղում, կարտ էին խաղում: Նարդի էր, բան էր: Արդեն մի քիչ մեծ էինք, որ, ասենք, կարտ ու նարդի էինք խաղում:

— *Հեռուստացույցի մուրքը հիշո՞ւմ եք:*

— Հա, հեռուստացույցը մենք ունեցել ենք, ասենք 60-ական թվականներին: Ռեկորդ հեռուստացույցն էր, նոր էր դուրս էկել: Հա, դրանցից էր: Հետո փոխեցին տարբեր բաներ դրանից հետո: Ես մի քիչ շատ բան էի, սեր ունեի մուզիկայի, սիրում էի: Դե, որ կոլլիտում աշխատեցի, մորս էի օգնում, ասի՝ հիմա էլ մագնիտաֆոն առեք: Էն մեծ պրոյոմսիկներից էր, որ մի կողքը մագնիտաֆոնն էր, մի կողքը՝ ադապտերը: Էդ մեծ բանից առան՝ ժապավենավոր մագնիտաֆոններից: Կողքն էլ բան էր, դիսկով բան էր: Պլաստ... Ոնց ա կոչվում էդի՞: Պլաստիկա, հա, էլի:

Կոլլիտի ժամանակ, էս սեզոններին, արձակուրդի ժամանակ մերս ինձ տանում էր հետը, ընդեղ օգնում էի իրան: Խաղողի այգիներն էինք, էս սուդ են տալում, ասենք, ճյուղեր, բաներ պոկելն էր: Արդեն, որ կանաչել ա, արանքներից, ասենք, էդ բաները հանում ես, որ արևը մի քիչ լավ թափանցի: Խաղողաքաղին էինք մասնակցում, սեզոնին՝ ասենք, պամիդորի հավաքելուն, բամբակին եմ հիշում, որ բամբակին էինք գնում, հավաքում էինք: Հավաքում, բերում էինք, նույնիսկ ստե հայաթը: Հավաքվում էինք, ջոկում էին, էլի ստե:

— *Իսկ լինու՞մ էր, որ կոլլիտի ապրանքը մի փոքր վրայից, այսպես ասած, կճմթում էիք, տուն էիք բերում:*

— Հա, դե ընդեղ, ասենք, թույլատրվում էր: Աշխատողը վերջում իրա հետ, ասենք, պամիդոր էր հավաքե, իրա հետ մի կիլո, երկու կիլո էր, ինչ էր, ըտենց

իրա հացի շորի մեջ բերում էր: Կամ խաղողը... Ըտենց բան չկար, որ, ասենք, արգելեին: Աշխատում ա, բա ասենք, մի բան էլ հետը պետք ա տանի: Տուն ա, ընտանիք ա: Տենց արգելված բան ես չեմ հիշում, որ էղած ըլնի: Պահակություն կար, հիշում եմ: Հոլիկներ էին սարքում, ասենք, գյուղի էդ այգիներին, բանին, որ, ասենք, պահում էին... բոստաններ էր, բան էր:

Դպրոցական կյանքը էլի հետաքրքիր էր իմ ժամանակ: Եսիմ, ես, որ ... իմ համար հետաքրքիր ա էղե: (Լռում է)

— *Մի քիչ պատմեք մանկապարտեզի հանդեսներից: Լինո՞ւմ էին մանկապարտեզի հանդեսներ:*

— Էդ ժամանակ, որ ես մանկապարտեզ էի գնում, տատս էդ մանկապարտեզի խոհարար... Ո՞նց ասեմ. խոհարար էր, աման լվալ, տենց մի բան էր: Դայակի պես բան էր աշխատում ըտե: Հիշում եմ նույնիսկ, մի անգամ որ ես չէի ուտե, ստիպել ա, որ ուտեմ: Էդ ճաշից լցրել ա գլխիս:

— *Իսկ հանդեսներ անո՞ւմ էիք:*

— Դե, տենց հանդեսներից...

— *Ասենք, օրինակ, նոր տարվա հանդեսին Ձմեռ պապ գար...*

— Չեմ հիշում տենց... Նվերներ, հա, անպայման: Ասենք, էդ դպրոցի ժամանակն էլ, մանկապարտեզն էլ: Էդ նոր տարու ժամանակ սենց կուլոկներով, ասենք, նվերներ էին տալում: Էդ հանդեսներն ըլնում էր, տոնածառ կար: Ուղղակի ես չեմ մասնակցել, որ հիշեմ: Թե, չէ, ասենք, էդ հավաքվում էինք, ասենք, էդ հանդեսից հետո էդ պայոկները տալիս էին: Հանդեսը դե ասենք երգ ու պար էր, ըտենց բաներ էին անում: Ձմեռ պապին էր, Ձյունանուշիկ էր հետը ըլնում: Ըտենց: Երգում, պարում, ուրախանում:

— *Ձմեռ պապը մեր հիմնիկվա Ձմեռ պապերի պես բեղ-մորուսով, կարմիր խալաթո՞ւլ:*

— Հա, հա, տենց բաներ էր: (Լռում է) Դրանից հետո էլ ի՞նչ ասեմ: Էդ մանկապարտեզի մոմենտներն էդքան եմ, ասենք, բան անում էլի, հիշում:

— Վզկապի հետ կապված, ես հիշում եմ, որ մեզ ասում էին սա սովետական դրոշի մի մասնիկն ա:

— *Ինչ-որ բան կհիշե՞ք: Դրուժինայի նիստեր լինում էի՞ն, գեկուցում էի՞ն, ջոկարի անունը: Սենց բաներ կար: Դրա հետ կապված ի՞նչ հուշեր կա:*

— Հիշում եմ, ինչ-որ տենց բաներ կար: Էրեխեքին, ասենք, տանում էին Հանքավան, լագեր, ճամբար: Մասնակցող ա էղել: Մեծ ախպերս ա, ասենք, Հանքավան ա գնացել: Ինքը գնացել ա, բայց ես ոչ մի տեղ էլ չեմ գնացել: Հնարավորություններ չկար, եսիմ ինչ, չգիտեմ էլ:

— *Հոկտեմբերիկ եղել ե՞ք:*

— Հա, ինչքան հիշում եմ ըտենց մի բան էլ, նշան կար, Լենինի, Ույանովի նշանով կացնում էինք: Հետո տենց, ոնց որ ավտոմատ ձևով անցնում ես հոկտեմբերիկից պիոներ: Տենց եսիմ ինչ բան չէր, տարիքի հետ, ասենք, ոնց որ էտի փոխվեր: Հետո, ասենք, կոմսոմոլ ես ըլնում: Կուսակցական չեմ էլել: Ոչ էլ իմ ընտանիքի անդամներն են կուսակցական էղել: Ոչ մի կուսակցություն չեն էղել:

— *Կոմսոմոլը հեշտ է՞իք ընդունվում, թե՞ ինչ որ բան, հարցերի պիտի պատասխանեիք:*

— Ինչ-որ հարցերի կար, տենց բաներ կար:

— *Կհիշե՞ք Ձեզ ինչ են հարցրել:*

— Ձէ, տենց բաներ չեմ հիշում: Կարողա և սկի չեն էլ հարցրել, բայց գնացել ենք, ինչքան հիշում եմ... Հոկտեմբերյան գնացինք, ընդունվանք էդ կոմսոմոլի բաները: (Միջամտում է կինը՝ տեքստը տալիս էին, սովորում էինք): Ընդեղ էր բանը, կոմսոմոլի բանը էլի: Դրանից հետո ինչ ա էղել... Դպրոցը, ես ստեղ 8-րդ, 9-րդ դասարանը մի քիչ չար էի էղել: Ուսուցիչներից մեկը մի քիչ իմ հետ լարված էր, ուզում էր թողեր նույն դասարան: Ես էլ, ամաչելով, որ նույն դասարան մնամ, ասի՝ հլա 3 նշանակի, ես ստեղից կեթամ, դպրոցից դուս կգամ: Հորեղբայրս էն ժամանակ էս կողքի գյուղի, Արևիկ գյուղում ուսուցիչ էր աշխատում: Տարավ ինձ էդ Արևիկ գյուղ: Մի տարի ըտեղ սովորեցի, փոխվեցի: Ընդեղի էլ, մի դասատու էլ, հորովսպորս հետ ինչ-որ կոնֆլիկտ ունեին, ինչ ունեին: Ասի՝ ավելի լավ ա դուրս գամ: Ուզում էի ես, որ, ասենք, տասս ավարտած ըլնեի: Թեկուզ ասին, խորհուրդ տվեցին, ասին գիշերօթիկ կարաս եթաս: Դե մոտիկ ա դպրոցները: Էլը կավարտեմ, բայց, ասենք, մի տարի ավել: 11 էր էն ժամանակ գիշերային դպրոցը: Էդ Արևիկի դպրոցից դուս էկա, էկա ստեղ ընդունվեցի: Գիշերներն էթում էի դասի, ցերեկներն էլ՝ եսիմ տան գործերով, բանով, տենց էի զբաղվում, էլի: Հետո Երևան գնացի ավարտելուց հետո, ուսումնարան ընդունվեցի: Երկրորդ պրոֆ-տեխ ուսումնարանը, Կիրովի գործարանի դիմացը: Տարի ու կես ըտեղ

եմ սովորել, որպես սվարչիկ, էլեկտրոսվարչիկ եմ սովորել: Տարի ու կես էր, բայց կես տարի պրակտիկայի եմ էղել Մոսկվայում: Ասենք, մենակ ես չէ, մեր կուրսի երեխեքով: Տանում էին մեզ Մոսկվա, ընդեղ Լիխաչովի զավոդ ունեինք: Ծախսերը լրիվ ուսումնարանի վրա էր, մեզնից ոչ մի բան: Մեզ ուղղակի տանում էին ընդեղ, պրակտիկայի: Բայց դե պրակտիկան գիտեք ոնց էր: Ընդեղ նույնիսկ իմ մասնագիտությունը, որ ես սվարչիկ էի, էդ մասնագիտությամբ չէր պրակտիկան: Ընդեղ Լիխաչովի զավոդում ավտոների դետալներ էր, էն շտամբների վրա լիստեր դնում էինք, կնոպկա էինք սեղմում, խփում էր, ֆորմեն հանում էր: Ըտենց բաներ էր: Իմ մասնագիտությամբ չի էղել: Էկա, մի տարի հետ ընկա բանակից. դե որ սովորում էի ես: Ես էրկու տարի հետ եմ ընկել: Տարի ու կես, որ սովորել եմ, էղավ էրկու տարի: Ես գնացել եմ բանակ, իմ հետ, ասենք, ծառայողները էրկու տարի փոքր են էղել: Ես 74 թվին եմ գնացել: 76-ին հետ եմ էկել: Չեխոսլովակիայում եմ ծառայել: Ռուբեժոն էր կոչվում քաղաքը:

Բանակ գնալիս ճանապարհելը պարտադիր էր, պարտադիրը որն ա՛, էտի ընդունված էր, ասենք, բոլոր մեր մոտի գյուղեր... անպայման քեֆ էին կազմակերպում: Քեֆ էին անում, որ բանակ էին էթում: Ուրախանում էին, պարում էին: Ըտենց, ասենք ...բայց իմ մոմենտը տենց չի էղել, որ ասենք քեֆ ըլներ, որովհետև ես, որ սովորում էի, Երևանում էի: Ավարտեցի ու ինձ պավետկան²¹² էկավ, որ պտի գնամ: Այսինքս, ընձի ոչ թե բան արեցին, կանչեցին ինձ: Կանչեցին վայենկոմատ²¹³: Ես ընկերոջս հետ գնացի վայենկոմատ, ընձի էլ ընդեղից չթողեցին գամ: Բա... Ուղղակի ես, որ իմանում էի կանչել են վայենկոմատ, կակոռազ ընկերս հետս էր, ասի մի հատ հանդիպենք, տենանք, ասենք, ինչ հարցով ա: Բա՝ «դու արդեն էրկու տարի ա բան ես էլե: Քեզ հիմա պետք ա տանենք բանակ»: Իմ հետ, ասենք, էս վզիս ցեպ կար, բան կար, խաչով, բանով... Ժամացույց բան կար: Տվեցի ընկերոջս: Ինքը էկավ գյուղ, ստեղ մերոնց ասեց, թե ինչ մոմենտ ա: Դե ես ընդեղից իմացա՝ ուր են տանում: Տանում էին Էջմիածին: Ես Էրեվան, էս բանի, կինո Հայրենիքի մոտ էր էդ վայենկոմատի բանը: Ըտեղից դրեցին վիլիսը, մի քանի հոգի էլ կային, բայց դրանք փախած էին, ինչ էին, բերել էին: Դրանց հետ ինձ էլ տարան: Տարան ընդեղ ու բան արին, գլուխներս խուզեցին, ֆորմեք տվեցին,

²¹² Զորակոչ:

²¹³ Զինկոմիասարիատ:

բան: Ընկերս էկել էր, մերոնց ասել էր... հերս, մերս էկան, ընձի տեսան: Բա՛ սենց ոնց կըլնի, բան: Դե, ասում եմ, ոնց կըլնին որն ա՛: Հմի ինչ տարբերություն, պտի էթամ՝ պտի էթամ էլի: Դե իրանց հետ բերել էին, հավ էր, բան էր, ասենք, տենց սարքած... Դրա մյուս օրը սամայոտով մեզի տարան... օր ու կես, տենց մի բան էր, որ մնացել ենք Էջմիածնում: Ըտեղից հավաքեցին, տեղափոխեցին աներպորտ: Ընդեղից սամայոտով տարան: Հարցնում էինք, թե՛ ո՞ր ենք էթում: Բա՛ մոտիկ տեղ ա, մոտիկ տեղ ա:

— *Այսինքն, դուք չգիտեիք, թե ուր եք գնում:*

— Չէ, ինչ իմանայինք՝ մենք ուր ենք գնում: Ծնողներն էլ չգիտեին: Ոչ մեկն էլ ոչ մի բան չգիտեր: Հետո ենք մենք, իջել ենք ընդեղ... գիշերով ենք մենք իջել: Անձրև, բան... եղանակները: Հետո իմացանք, որ Չեխոսլովակիա ենք էկել: Բա ոնց...

— *Ծառայության ընթացքում... հայեր կային արդյո՞ք: Սովետափրությունից ի՞նչ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ կային:*

— Էդ ժամանակ, որ մենք գնացել ենք էդ չաստը, էդ ժամանակ հայ պրիզիվ²¹⁴ չի էղել ընդեղ: Առաջին հայ պրիզիվը մենք ենք էղել, մեր պրիզիվն ա էղել: Վրաստանից էղել էին, կային: Ադրբեջանից կային, ուզբեկներ կային, տարբեր ազգեր կային, բայց էդ չաստում հայեր չէին... չեն էղել: Էղել են ասենք վրացահայ կամ ասենք, Ռուսաստանի հայ կամ եսիմ որտեղից տենց մի քանի հատ կային, բայց ասենք սենց օրջի, որ, ասենք, մի 100-200 հոգի էթա միանգամից, տենց բան չէր էղել: Չկային էդքան: Ու ընդեղ, ասենք, ծառայությունը որն ա: Ընձի, ասենք, չեն խեղճացրել: Խեղճացնելու մոմենտ ընդե շատ էր, որ կարային, փորձում էին: Բայց դե ով ֆիզիկապես ուժեղ էր, լավ էր, նրանցը չէին կարում ոչ մի բան էլ անելին: Դե, նույնիսկ, ընդեղ ընձի ըը... սերժանտի բան էր... Իմ կամանդիրը²¹⁵ բան արեց, որ ես չգնամ ստրելքի²¹⁶, ըըըը... ուչենիայի²¹⁷, բանի: Գնամ սերժանտական կուրսերի, որ ես դառնամ, ասենք, ըըըը... հրամանատար, որ, ասենք, ընձի լսում էին: Էնքանով, որ բացի իմ ունակությունները, ես, ասենք, երկու տարի մեծ էի էդ

²¹⁴ Զորահավաք:

²¹⁵ Հրամանատար:

²¹⁶ Հրաձգություն:

²¹⁷ Վարժանք, ուսուցում:

պրիզիվից: Լսում էին որպես մեծ: Հարգում էին, էլի: Բայց դե մե քանի հատ նառուշենիներ²¹⁸ էի արել, մանր-մունր նառուշենիներ էի արել, կամանդիր բատալյոնս համաձայն չեղավ, որ ընձի ուղարկեն, բայց կամանդիր ռոտս²¹⁹ ուզում էր, որ ես դառնամ սերժանտ: Առանց ուղարկելու էլ ընձի սերժանտի կոչում տվեց կամանդիր ռոտս: Մի քանի անգամ են ինձի ասենք կամանդիր պալկան²²⁰ նույնիսկ արիվիտ ա արել ընձի կուրախտ²²¹, բայց էլի չեն նստացրել: Ես մի թույն կուրախտ չեմ նստել, էրկու տարի ծառայել եմ: Ընդեղ, ասենք, տենց ծառայող չկար, որ կուրախտ նստած չըլներ: Նստում էին, բայց ես չեմ նստել:

— *Իսկ տարբեր ազգերի ներկայացուցիչների մեջ հարաբերությունները ո՞նց էր:*

— Մերը ասենք, մեր ազգի ասենք, մեր հայերը լավ էին: Չէին կարում, ասենք, նեղեին, ոչ էլ խեղճ էին: Էն ուզեկները, բաները ըրը... դրանց ոնց բրթեիր, ընենց էլ կեթային: Ա-ն ու Բ-ն էլ չգիտեին: Մեր հայերի մեջ էլ կային, ասենք, էն Մարտունուց կային, Քյավառից կային, որ ռուսերեն վաբշե²²² չգիտեին: Դե կամաց-կամաց, ասենք, մի քիչ սովորեցին: Ինձի ընդեղ ոնց որ ընդունեին քաղաքի տղա: Ես, ասենք, հա՛մ իմ խոսելառճը քաղաքին էր համապատասխանում, ասենք գյուղացու բան չէի, էլի: Հետո էս վերջի տարիներին, որ սովորեցի Երևանում, միշտ իմ շփումը էղել ա քաղաքի հետ, ընձի ընդեղ Երևանի տղա էին համարում: Ոչ մեկն էլ չգիտեր, որ ես Հոկտեմբերյանից եմ... գիտեին, ընենց չի չգիտեին, բայց հարգանքը կար, ասենք, որպես մեծի:

— *Հեղադարձին՝ հայրնի բանակային ալբումներից ունեի՞ք: Իմ մանկության հիշողություններում, մեր բարեկամների տղաները, հարևանի տղաները ունեին կալկայով, սենց, բանակային ալբումներ: Դուք ունե՞ք է՛ր ալբումից:*

²¹⁸ Կարգազանցություն:

²¹⁹ Ռոտ – Վաշտ:

²²⁰ Պոլկ – Գունդ:

²²¹ Մեկուսարան:

²²² Այստեղ՝ բոլորովին:

— Հա: Հիմա կա՞ (դիմում է կնոջը՝ ստեղ ա՞ թե Երևանում, կինը՝ստեղ): Հա, ես ընդեղ սիրուն ալբոմ եմ սարքել: Ունեմ էն, ասենք, ընդեղի ծառայած նկարները, բաները, բայց դժվար ստեղ ըլնի: Խի՞ պտի ստեղ ըլնի: (Կինը գնում է փնտրելու)

— *Լավ, էկեք պարմեք աշխատանքային շրջանը, դա համընկնում ա արդեն 76-ից հետո, երբ եկաք բանակից:*

— Ես բանակից որ էկել եմ... Դե մի քիչ, ասենք թե, իմ շրջապատը... ոնց ասեմ, ասենք, ընենց, որ ասեմ վատ՝ վատ էլ չի, ոչ էլ եսիմ ինչ գերազանց բան ա եղել: Ուղղակի, ես կարողացել եմ, ասենք, տարբեր մարդկանց հետ տարբեր ձևով շփվել: Հարգանք ունեցել եմ: Քեռուս տղեն սովորում էր Երևանում, միլիցիայի դպրոց էր սովորում: Նոր էր ընդունվել: Ինքը աշխատել էր պահակային բաժնում, կինո Երևանի դիմացը: Հետո ընդունվեց միլիցիայի դպրոց: Ես էդ ժամանակ, բանակից որ էկա, համոզել էր ծնողներին, որ թող գա Հովիկը ընդունվի միլիցիայություն: Դե ես էն ժամանակ միլիցիայից շատ հեռու մարդ եմ եղել: Միլիցիան... ինչ գործ ունեմ ես միլիցիայի հետ: Ոչ շփում, ոչ սիրել եմ, ոչ էլ հարգել եմ, ոչ էլ եսիմ ինչ էր էդ գործը:

— *Իսկ ինչու՞ չէիք սիրում, ի՞նչը չէիք սիրում:*

— Ուղղակի, որ ասենք էտ, ըրը... Նախ ֆորման ա, իմ շրջապատի, ասենք... Ազատ մարդիկ են, ասենք, կյանքը վայելում: Իսկ էտ, ոնց ասած, վայենի կյանք ա ըլնում էտի: Ես, նույնիսկ... Բանակը դե ուրիշ ա, պարտադիր ծառայություն ա էտի, էթում ես քո հայրենիքը պաշտպանելու համար, բայց էտի որպես ինչ ասենք: Ես էթամ օրգանում... էթամ ո՞ւմ բռնեմ:

— *Այսինքն, Էդբան հարգի չէ՞ր միլիցիա լինելը:*

— Հա, իմ համար...

— *Իսկ ուրիշների՞, հասարակության մեջ նկատի ունեմ:*

— Հասարակությունը սիրում էր, ոնց չէ, որ ասենք հրկնայինք մենք դուրս, ասենք, մեր ... Ստեղից ես Էրևան ամեն օր գործի էի էթում, գալի: Ֆորմայով որ կանգնում էի, մեքենան գալի կանգնում էր: Չկանգնացնես, կանգնում էր, որ քեզի տաներ:

— *Որովհետև ոստիկանական համագգեպով էի՞ք:*

— Հա, բայց էտի էլի հարգանք էր, իսկ հմի, որ ոստիկանը ձեռով ա կանգ-
ցնում, չես կանգնում: (Կինը բերում է նկարների ալբոմ: — Էս քոնը չի՞) (Էտի
չի, էտի... Չէէ, չէ: Իմը էն չամադանի մեջ ա...): Հա, հետո համոզել էին: Դե
պետք ա, ասենք, երեք տարի աշխատես օրգանում, էդ պահակային բաժնում
ստաժ ունենաս, նոր, ասենք, ընդունվես միլիցիայի դպրոց: Ես երեք տարի
պիտի աշխատեյի, որ ընդունվեմ, աֆիցեր գոնե ըլնեմ: Ես տենց պահակ, էդ
բանը իմ ինչի՞ն էր պետք: Դե էն ժամանակ փողով էր:

— *Ի՞նչն էր փողով, դպրոց ընդունվե՞լը:*

— Հա:

— *Միլիցիայի դպրոց ընդունվելը՞:*

— Միլիցիայի դպրոց, բա ոնց: Առանց փող ո՞նց կարայիր ընդունվելիր...

— *Մենակ միլիցիայի դպրոցը, թե՞ ցանկացած ԲՈՒՀ:*

— Չէ, ցանկացած ԲՈՒՀ: Ասենք, լսել եմ, բժշկականն ա, բանն ա, ասենք
թե..., բայց ըտեղ էլ, ասենք, պետք ա ինչ-որ մադարիչ էր, ինչ էր... գումար
պետք ա տայիր, բայց իմ ծնողները չունեյին էդ հնարավորությունները:

— *Մոտավորապես ինչքա՞ն էր գումարը:*

— Չէ, չգիտեմ:

— *2000 ռուբլու չա՞փ:*

— Դե երևի, բայց ո՛չ ունեին, ո՛չ էլ ես ասենք իրանցը կարայի ստիպելի, որ
ասենք գումար ճարեին, որ ես ընդունվեմ էտ միլիցիայի դպրոցը:

— *Իսկ էդ գիտելիքով, էդ ձեր երեք տարվա սրաժով հնարավոր չէ՞ր:*

— Էդ ի՞նչ կապ ուներ էդ երեք տարվա ստաժը: Տեղից էլ պարզ երևում էր,
որ աշխատել եմ, բայց դե դու պետք ա ընդեղ ասենք բան անես, որ քեզի
քննությունից չկտրեն: Որ պետք ա գնամ, ասենք, կտրվեմ, իմ էլ ինչի՞ն էր
պետք... էդ բան անեմ <քննություն տամ>: Էթամ ձևի համա՞ր: Մեկ ա, որ
կտրեն, կկտրեն, էլի: Ու տենց, ասենք, մնացի, հիասթափա, ավելի ճիշտ: Ասի՝
դե, որ պտի աֆիցեր չլընեմ, սենց էլ պահակություն անելով... Խի էս ի՞նչ
կյանք ա որ: Ես ասի՝ դուրս եմ գալի: Ընձի ասեցին, որ եթե դուրս գաս, էդ քո
իրեք տարվա ստաժը հեչ կըլնի, որովհետև դու, ասենք, պայմանագիրը կա-
պում ես երեք տարով: Եթե երեք տարին անցնում ա, ավտոմատ նորից պետք

ա երեք տարի աշխատես: Եթե չաշխատես, քո ստաժը հեշ կլընի, որպես թողել, դուրս ես էկել: Դե ի՞նչ անեի: Ստիպված էդ երեք տարին էլ մնացի, ասի՝ որ օրն ա լրանում իմ օրը, հիշեցրեք ընձի, գրեք, իմ մոտ տվեք, որ ես հենց էդ օրը լրանա, գամ, դիմումս գրեմ ու դուրս գամ: Չեմ ուզում ես աշխատեմ էս օրգանում: Ես նույնիսկ ստեղ, որ գալիս էի գյուղ, ես ընդել փոխվում էի, նոր էի գալիս: Ստե էլ փոխվում էի, ասենք, էթում էի ընդել, ընդել նոր փոխվում էի:

— *Ինչի՞:*

— Որ ֆորման չէի սիրում: Ընձի ստե, որ հարցնեք գյուղում, ոչ մեկն էլ չի իմանա, որ ես միլիցա եմ աշխատել 6 տարի, որովհետև ոչ մեկը չի տեսն ընձի ֆորմայով: Հազարից մեկ եսիմ ոնց ըլներ, որ, ասենք, ֆորմայով հեղնեի, էթայի: (Լռում է, մտածում է): Սիրելը որն ա, ասենք, էդ բանը, էդ կյանքը չեմ ուզեցել: Ասենք, մասնագիտություն եմ ունեցել, սվարչիկ եմ սովորել: Է, կեթամ ես սվարչիկություն կանեմ, կաշխատեմ: Զավոդներում կաշխատեմ, կամ պետք ա, ասենք, աֆիցեր ըլնեի, որ պաշտոն ունենայի, աշխատեի: Դե էդ էլ, որ չէր ստացվել, հո չէի կանգնի ես ամբողջ կյանքս ընդե պահակություն անեի: Պահակություն՝ պահակություն, գրաժանակի պահակություն կանեմ, էլի: Էլ խի եմ հագնում էդ ֆորման պահակություն անում: Վեցը տարին լրանալուց հետո դիմումս տվեցի, ազատվեցի գործից: Դե արդեն ամուսնացած էի էդ ժամանակ: Ես էդ ընթացքում եմ ամուսնացել: Կնոջս ախպերները զբաղվում էին ռեմոնտով: Ինձի տարան իրանց մոտը, իրանց օգնելու, համ էլ էդ արհեստը սովորելու համար: Օգնում էի, աշխատում էի: Հետո ընդունվեցի մեր Հոկտեմբերյանի հաստոցաշինական գործարան, որպես սվարչիկ: Ընդել եմ աշխատել: Երկրաշարժից հետո նոր դուրս եմ էկել:

— *Այսինքն, եթե 76 թվին էիք մերել ռադիկալություն, վեց տարի... 82-ից արդեն... մինչև երկրաշարժը...*

— Հա, էդ թվին ըտեղ եմ աշխատել: Դրանից հետո, վեց տարի էր, յոթ տարի էր, ինչքան էր՝ Հաստոցաշինականում աշխատեցի, որ կվարտիրա ստանայի:

— *Կվարտիրա էի՞ն տալիս:*

— Կվարտիրա ստանալուց հետո մտածեցի, որ ավելի լավ ա ես հողատարածք ստանամ, ես իմ ուզած ձևով տուն կառուցեմ ըտեղ: Կվարտիրայից հրաժարվեցի, հողատարածք վերցրեցի Հոկտեմբերյանի ծննդատան մոտ:

— *Դա ո՞ր թիվն էր:*

— Էդի, 80... քանի թվերն էր, ինը թիվն էր, յոթ թիվն էր: Էդ հողատարածքն էլ վերցրեցի, վարկ վերցրեցի:

— *Վա՞րկ: Վարկ տալիս էի՞ն էդ ժամանակ:*

— Հա, 40.000 ուրվի էր էն ժամանակ: Սկզբից 20.000-ը վերցրեցի, որ սկսեմ գործը: Էդի... հա, դրանից հետո, ասենք, ըրը, ցեմենտ առա, տոննաներով, ասենք, մի քանի տոննա, տախտակ էր, փետ էր: Շինարարության համար ինչ էր, ասենք, պետք ըլնում: Տրակտոր տարա ընդեղ, ֆունդամենտը փորեցի, պատրաստվեցի... Մերոնք էլ օգնում էին, ասենք, կոնջա ախապերները, սաղ արհեստավոր էին, ասում էին՝ մենք կգանք, կօգնենք, տունդ կսարքես: Բայց երկրաշարժից հետո դժվարացավ, հնարավորություն չեղավ: Հետո, էդ որ փող էր փոխվում, ինչ էր անում, 91 թվին, արդեն, ես էն 20-ը, որ վերցրել էի, չեմ իմանում ինչքան էր՝ 50 դրամ էր, թե 500 դրամ էր, ինչ-որ տարա, մոծեցի, որպես, որ փոխվել էր փողն արդեն, բայց էն 20-ը մնաց: Չստացա էլ: Հետո ես էդ հողամասը վաճառեցի, էկա ստեղ հողամաս վերցրեցի:

(Կինը գուգահեռ խոսում է՝ ասա, որ չկարողացանք սարքել)

Դե ասի, որ հնարավորություն չկար արդեն, փողն էլ փոխվել էր: Հնարավորություն չկար, որ ես կարենայի, շարունակեի ըստեղ շինարարություն անել: Օգնողներ ունեի, անող կար, բայց, ասենք, դրանց պետք էր, ասենք, ինչ-որ ձևով արդեն վարձատրել: Ասենք գային, օգնեին էդի, ասենք, մի քիչ սիրուն չէր լինում: Դրա համար վաճառեցի, ստեղ հող վերցրեցի: Նու արդեն աշխատում էի զավոդում: Կամաց-կամաց, նորմալ էլի, սենց ապրում էինք: Հետո զավոդից էլ դուրս էկա: Ըստեղից դուրս էկա, արդեն էս կոռպերատիվներն էր սկսվել արդեն: (Կինը հուշում է, որ հաստոցաշինականը փակվեց): Բայց էդ վախտ չէր փակվել, որ ես դուրս էկա: Հըլը աշխատում էր: Էս 88 թվին, երկրաշարժի ժամանակ, աշխատում էր: Ես էդ ժամանակ, ասենք, սվարչիկ էի աշխատում ու նենց ձեռիս հետ էլ էդ գյուղերում ջերմոցներ էի սարքում: Հետո դուրս էկա զավոդից ու ըստենց ջերմոցներ էի սարքում ընկերոջս հետ: 97 թվին գնացի Ռուսաստան: Ընդեղ քեռու տղա ունեի, ասեց՝ արի ստեղ կաշխատես: Հետո գործ չեղավ: Ընդե ես մոտիկ մարդիկ ունեի, ընկերներ, ընձի կանչեցին Մոսկվա: Մի տարի գնացել եմ, ընդեղ որպես խոպան աշխատել եմ: Կեմերովոյում եմ աշխատել: Ըստեղից փողս չտվեցին, խաբեցին էլի, որ պետք ա գումարը տային ու չէին տալի: Ես էլ ինադի ընկա, ասեցի՝

դե որ տենց ա, չեմ աշխատի, դուրս եմ գալի ձեր մոտից: Դուս էկա, քեռուս տղեն ինձ կանչեց, գնացի Տյումեն: Տյումենում էր ինքը: Գնացել եմ Տյումեն, մոտիկ մարդիկ հանդիպեցին, ծանոթ մարդիկ, դարբնի ցեխ էին դնում: Ու ես, որպես սվարչիկ, էդ դարբնի ցեխում եմ աշխատել մի քանի տարի: Ու ասենք լավ էր. էս ժամանակ ամիսը 1000 դոլար ընձի փող էին տալի, բայց էտի սկզբնական շրջանում էր: Հետո ասեցին, որ կամաց-կամաց գումարդ կբարձրանա: Ես իմ ընտանիքը կանչեցի: Տղես արդեն բանակում ծառայում էր: Կիսս ու աղջիկս էին ստեղ մնացել: Ես ասի՝ պետք ա իմ ընտանիքին կանչեմ, բերեմ: Ես ընդեղ մնում էի հանրակացարանում, սենյակ կար առանձին, բայց որ ընտանիքիս բերեցի, հո չեմ բերի էս հանրակացարանում մնան: Գնացի մի հատ էրկու սենյակ, մի սենյականոց կվարտիրա... մի սենյականոց էր, չէ՞ (դիմում է կնոջը): Հա, էրկու սենյականոց կվարտիրա վարձեցի ու կնոջս ու աղջկաս բերեցի իմ մոտ:

— *Էկեք վերադառնանք սովետական շրջան: Շաբա հեղափոխության սովետական շրջանում տոները: Տեսեք, փետրվարի 23 կար, մարտի 8: Օրինակ, երբ ես էի սովորում դպրոցում, արդեն ուշ սովետական շրջանում փետրվարի 23-ին տոներին... դասարանի աղջիկները տղաների համար էին ինչ-որ բան կազմակերպում, մարտի 8-ին տղաներն էին աղջիկների համար կազմակերպում: Դա՞ 80-ականները: Այ հիմա դուք, որ պարմեք Ձեր էդ ժամանակվա, 60-ականները, շաբա հեղափոխության:*

— Էդ ժամանակ, ես, ասենք, էդքան, ասենք, բան չեմ էլե: Ըտենց, կազմակերպված բաներին չեմ բան արել:

— *Դպրոցում... փետրվարի 23-ին...*

— Ես հիշում եմ, ասենք, կոմունիստների ժամանակ, որ մենք շատ անհամբեր սպասում էինք մայիսի 1-ին: Մայիսի 1-ին, ասենք, դե փողեր էինք, ասենք, էկանումիս անում, ծնողներից պահում էինք, որ հեսա գալիս ա մայիսի 1-ը, որ գումար ըլնի ձեռներս: Գնում էինք Հոկտեմբերյան, ընդեղ միջոցառումներ էր ըլնում, պառադ²²³ էր, ասենք, կարուսել էր, պաղպաղակ, բան, ման:

— *Քանի՞ տարեկան էիք էդ ժամանակ:*

²²³ Շքերթ:

— Դե, էն ժամանակ ինչ, ըը, ոնց ասեմ քանի տարեկան էի:

— *Մոտավոր... բարձր դասարանցի էիք:*

— Հա, բարձր էլ, ցածր էլ: Կապ չունեք: Ես, ասենք, թե... չէ, ցածր, դաժե յոթերորդ դասարան... հինգ էր, վեց էր...

— *Իսկ մայիսի 9-ի՞ն:*

— Մայիսի 9-ի՞ն: Դե որպես շքերթ էր: Ասենք, գնում էինք էդ պառադին մասնակցելու:

— *Գյուղում չկա՞ր միջոցառումներ փոսական:*

— Չէ, կարողա, ասենք, ինչ-որ ակումբում ... Մեր մոտ մեծ ակումբ կար: Ես հիշում եմ, որ էդ ժամանակները միշտ, ամեն շաբաթ թատրոն էր ըլնում:

— *Ակումբո՞ւմ...*

— Ակումբում...

— *Թատերախումբը գյուղի թատերախումբն է՞ր:*

— Էրկու շաբաթը մեկ, տենց, միշտ թատրոն էր ըլնում: Ֆրունզիկ Մկրտչյանն էր գալի:

— *Երևանից թատերախումբ է՞ր գալիս:*

— Հա, բա ո՞նց, բա ո՞նց, էդ բաները. «Տաքսի, տաքսին», ըըը... Խաչվանք-յանը քանի անգամ, ասենք, էկել ա, Ֆրունզիկ Մկրտչյանը, Աշոտ Ղազար-յանը...

— *Իսկ հնդկական կինոնե՞ր:*

— Էտի պարտադիր էր արդեն: Հա, էդ ինչքան հնդկական կինո կար, պետք ա, ասենք... գնում էինք: Էտի ...

— *Էս մասին խոսելուց դուք նենց ժպտում եք, ոգևորվում եք: Կարծես, թե էդ շատ սիրուն էր, Ձեզ հետաքրքիր էր...*

— Հա, հետաքրքիր էր անցնում: Ու հետաքրքրված էինք էդ հնդկական... Նույնիսկ, ասենք, կրպակներում նկարներ էին վաճառում հնդկական կինոյի դերասանների:

— Իսկ, ասենք, սիրած աղջկա համար հնդկական կինոյի երգեր երգե՞լ: Օրինակ իմ պապան երգել ա իմ մամայի համար:

— Չէ:

— Ո՞նց էին աղջկան սեր խոստովանում: Ի՞նչ ձևեր կար: Ո՞նց էին իմաց տալիս, ընկերներն էին ասում, թե՞ ընկերուհու միջոցով էին ասում: Այ դրա մասին ի՞նչ կպատմեք:

— (Լռում է) Դե ի՞նչ պատմեմ: Սեր ա՝ գալիս ա, կանում ա, էլի: (Կարծես հարցն էդքան էլ դուրը չի գալիս):

— Ոնց է՞ր: Կարող է՞ին հեշտ էդ մասին խոսել: Մանավանդ գյուղում էիք ապրում: Աղջիկ-տղա կարո՞ղ էին իրենց սերը ցույց տալ, թե՞ դա պիտի շատ գաղտնի լիներ:

— Չէ, չէ... դե, էտի մի քիչ ասենք, ընենց ուրիշ էր, ասենք, գյուղում... Եթե նշանված չես, էդ աղջկա հետ, ասենք, չես կարա... Ծնողները, հարազատները, ասենք, տենան, լավ չի: Լավը ո՞րն ա, ասենք...

— Ի՞նչ կարար ըլներ, օրինակ:

— Դե, ասենք, եթե... Ի՞նչ իմանան դու ինչ մտքով ես: Դու քո մեջ գիտես՝ ինչ ա, բայց ընդրանք ի՞նչ իմանան:

— Այսինքն իրար հետ հանդիպելը բացառիկ բան է՞ր: Ասենք, օրինակ, Ձեր ուսանողության տարիներին աղջիկ-տղա ուսումնարանում ընկերություն անել, ձեռ-ձեռ բռնած Երևանում շրջել... գոնե Երևանում ավելի ազատ չէի՞ն հարաբերությունները:

— Իհարկե ազատ էր: Էն ժամանակ, հա, ես, որ սովորում էի պրոֆտեխ-ուսումնարան, գնում-գալիս էինք: Ընդեղ ես, ասենք, տուն էի վարձել: Ընկերներով տուն էինք վարձել, մնում էինք, բայց դե շաբաթ կիրակի էլեկտրիչկով գալիս էինք տուն: Ուրբաթ իրիկուն գալիս էինք, կիրակի իրիկուն հետ էինք գնում: Էդ ժամանակ բոլոր ուսանողները էդ էլեկտրիչկայի մեջ էին: Բարեկամություն կար, ընկերներ, գյուղացիներ կային, շփվում էինք: Ու, ասենք, ընդեղ էլ հեղում էինք, ասենք, հանդիպում էինք աղջիկ, տղա:

— Ընդունված է՞ր, որ աղջիկներն էլ էլեկտրիչկայով երթևեկեին:

— Չէ, շատ ազատ ու լավ էլ ընդունված... Ուսանողներ էին:

— *Ձեր ուսանողության ժամանակաշրջանը համընկնում ա մինի յուբկաների մոդայի հետ, որ համարարած մինի յուբկա էր ու սենց կոսեր էին: Գյուղում էլ է՞ր էդ քանը, նորաձևությունը, կարճ հագնելը:*

— Հա, հա: Դե մեր գյուղը, ո՞նց ասեմ, քաղաքին համարյա հավասար զարգացած գյուղ ա, որովհետև մեր գյուղում էղել ա ասենք էդ մշակույթի ակումբը, միշտ առիթներ ա էղել էկել են Երևանից, հանդիպել են, թատրոն էլ ա էղել, կինոներ են: Տարբեր առիթներով միջոցառումների են մասնակցել: Մեր գյուղում էղել ա երաժշտական դպրոց: Մինչև էդ էղել ա տեխնիկում, ուսանողություն ա էղել: Ունեցել ենք գրադարան: Ես օրինակ շատ եմ էղել, գրադարանից ես օգտվել եմ: Խանութներ ա էղել:

— *Գյուղում կարո՞ղ էիր սիրածդ ազջկա հետ զրուսել:*

— Օրինական, հատուկ պետք ա գնաս էդ մարդկանց ծնողների... քո ծնողներով իրանց տուն, քան անես, եթե ձեր մեջ էդ համաձայնությունը կա: Նշանվում ես, նոր արդեն կարաս, ասենք, ազատ դուրս գաս, ման գաս: Մերն, օրինակ, տենց ա էղել:

— *Լավ: Հարսանիքը Ձեր մի քիչ կնկարագրե՞ք: Ո՞նց էր սովորի հարսանիքը: Օրինակ, քրոջս հարսանիքից հիշում եմ պատին գորգը, գորգի վրա քամբակով գրված՝ երջանկություն նորապասկներին: Մի քիչ նկարագրեք:*

— Հա, հա: Գորգը, ասենք, կպցնում էին պատին... տենց բարի գալուստ, եսիմ ինչ էին գրում, տենց մի քան էր:

— *Իսկ մեծ է՞ր հարսանիքը Ձեր: Մասնակիցներն ովքե՞ր էին:*

— Ամենամեծերով մինչև փոքր երեխեքը, լրիվ... հարազատությունը պետք ա լրիվ ըլներ:

— *Հարևանները:*

— Պարտադիր: Գյուղացիները, որ մոտիկ, ասենք, գյուղացիները, ոչ թե ամբողջ գյուղը... մոտիկ գյուղացիները:

— *Մինչև մի քանի հարյուր հոգի կարող էր լինե՞լ:*

— Հա, քա ո՞նց:

— *Իսկ որտե՞ղ էիք անում: Օրինակ հիմա հարսանեկան զալեր կան:*

— Ասենք էսի մեր հարսանեկան գալն ա էղե հենց (ձեռքով ցույց է տալիս իրենց հյուրասենյակը՝ մոտ 35-40 քառ. մ): Մենց էս ամբողջ բանով (ցույց է տալիս նաև կողքի սենյակը՝ միջանցքը): Էն ժամանակ էսի չկար, բալկոն էր: Ազատ տարածք էր: Ու էս կողմն էլ, ասենք, չկար: Էս լուսամուտն էլ չկար: Փակ էր: Ստեղ էինք: Մեր հարսանիքը ստեղ ա էղել: Հետո եմ ես էսի ձևափոխել: 100 քառակուսի մետր կըլներ երևի:

— *Իսկ հարսի տանը՝ Պալատիկա²²⁴... հիշում ե՞ք, շատ տարածված էր, պալատիկա էին խփում:*

— Չէ, իրանց տունն էլ էր մեծ: Մեծ տուն ունեին, իրանց տան մեջ ենք արել: Դե պալատիկեն էն դեպքում են անում, ում տունը, ասենք, հարմարություն չկա, չունեն մեծ գալ: Դրանք էին պալատիկա օգտագործում: Մերը, օրինակ, հարմար էր: Առաջին օրը, ով ուներ անասուն մորթելու, անասուն էր մորթում: Մի օր առաջ, ըստենց, մորթում էին, ով հնարավորություն ուներ, դիող, զոտնա էր բերում, պարելով, նույնիսկ խաղեր էին կազմակերպում:

— *Կարող ե՞ք նկարագրել խաղերը:*

— Ռեմեն էին, ասենք, զցում, մեկը սենց ոտը բացած պահում էր, որ էն մեկը գողանալուց ռեմենով խփում էին: Տենց բաներ կար, բայց էսի ստեղ չէր տարածված: Ես էտի հիշում եմ Նոր Արտագերս, որ հորքուրիս տղերքը ամուսնանում էին, ընդեղ էր ասենք տարածված էդ խաղերը: Մորթելուց հետո էդ ջիգյար, միգյար ա, բան ա, սարքում էին, ասենք, էդ օրը: Բա էդքան ժողովուրդ կար հավաքված, պետք ա, ասենք, կերակրե՞ն դրանց: Մյուս օրը նոր, ասենք, հարսանիքի առիթն էր արդեն:

— *Իսկ կհիշե՞ք ալրմաղի արարողություն կար, արել ե՞ք դա: Անո՞ւմ էիք դուք հարսանիքի նախորդ օրը ալրմաղ:*

— Չէ:

— *Իսկ հաջորդ օրը հարսանիքի խնամակա՞նչն էր:*

— Չէ, հարսանիքին խնամիներն ըլնում էին: Մյուս օրը արդեն խաշի օրն ա:

— *Խնամիներն էլ էի՞ն գալիս խաշի:*

²²⁴ Վրան:

— Բա ո՞նց: Խաշին բոլորն էլ գալիս էին: Հարսանիքի օրը ովքեր էղել են, նույնն էլ էդ խաշի օրն ա ըլնում: Դե նենց, եսիմ ինչ, ասենք, բաներ չի ըլնում, ուղղակի երգ, պար, նույն ուրախությունը, երաժշտությունը: Էլի նույն ձևի ոնց որ հարսանիքին պարում, ուրախանում են, նենց էլ նույն խաշի օրը: Շաբաշով, բանով, ընդունված էր շաբաշը: Ով, ասենք թե, ուներ հնարավորություն, փող էր, որ հանում էր, թափում էր:

— *Կարծես նվագողները շաբաշի փողով էին չէ՞ վարձապրվում:*

— Դե նենց էր ըլնում, որ պայմանավորված էր ըլնում գումար տային նվագողներին, իրանց գումարը տալիս էին ու էլ արդեն շաբաշի հետ գործ չունես դու: Իսկ էդ շաբաշը ինչ որ գալիս ա՝ փոխանցվի հարս ու փեսայի որպես նվեր: Իսկ կա, ասենք, որ էդ շաբաշը տրվում էր նվագողներին: Էդի արդեն պայմանավորվում էին նվագողների հետ:

— *Արդյո՞ք ընդունված էր եկեղեցում պսակադրությունը: Ձերը եկեղեցում ա՞*
էղել:

— Հա, հա:

— *Չկա՞ր ճնշում: (Կինը կողքից՝ ինչ եկեղեցի, չենք գնացել եկեղեցի): Եկեղեցի չենք գնացել (ճշտում եմ):*

— Մենք չենք գնացել, բայց գնացողներ կային: (Դիմում է կնոջը) Բա ուրիշները չէին գնո՞ւմ (Կինը պատասխանում է՝ չէ, չէ):

— *Այսինքն, ընդունված չէր եկեղեցի գնալը:*

— Հա դե պարտադիրը պարտադիր չէր:

— *Իսկ կնու՞նքը: Հիշում եք Ձեր կնունքը:* (Կինը պատասխանում է՝ հա, մենք մեր երեխաներին կնքել ենք):

— *Իսկ Ձե՞ր կնունքը:* (Կինը պատասխանում է՝ ես մեր երեխաների հետ եմ կնքվել):

— Ինքը կնքված չի էղել (նկատի ունի կնոջը):

— *Իսկ դո՞ւք, ձերո՞նք:*

— Ես կնքված եմ էղել, փոքրուց էլ կնքված եմ էղել:

— *Բացահայտ կնունքի արարողություն էր, թե՞ գաղտնի էր:*

— Չեմ հիշում, փոքր եմ էղել: Չէ, չեմ էլ հիշում, թե ոնց եմ կնքվե:

— *Եկեղեցի գնալու սովորություն չկա՞ր:*

— Չէ, ոնց չկա: Հիմա գնում ենք մեկ-մեկ:

— *Չէ, ես նկատի ունեմ 60-ականներին, 70-ականներին:*

— Չէ հա: Ով էր էն ժամանակ... ուղղակի, ասենք, Էջմիածին գնում էինք մեր հետաքրքրության համար, ասենք, որ... ո՞նց ասեմ... էդ կառույցը, բանը... Որպես մշակութային օջախ, հա, բա ո՞նց: Ես, ասենք, հավատացյալ... իմ հավատը իմ մեջ ա, ոչ թե եկեղեցով եմ ես հավատում:

— *Իսկ ծնողները բարձրաձայն Աստուծո մասին, քրիստոնեության մասին... աղոթք...*

— Չէ, չէ, ըսենց բան չի էղել:

— *Վախենում էին, թե՞ ուղղակի ընդունված չէր:*

— Չէ, չէ, ընդունված չէր: Ոչ էլ ասենք... վախենալու... տենց բան չէր: Ում պետք էր... եկեղեցի էր պետք, եկեղեցի կեթար:

— *Իսկ ազգային տոները, ասենք զարկական արարողություն, Ջանգյուլում խաղալը: Շատ ընդունված ա, օրինակ Արմավիրում Ջանգյուլումը: Այ էդ կպարմե՞ք:*

— Վարթեվորն ա, Ջանգյուլումն ա, Սուրբ Խաչն ա, Էտի պարտադիր ա:

— *Այ ո՞նց էիք անում: Այ էդ նկարագրեք: Էկեք Զարկից սկսենք: Զարկին ի՞նչ էիք անում:*

— Դե Զատիկին... երկու զատիկ ա, չէ՞, մեծ ու փոքր: Էն մեկին, ասենք, միշտ ձու են ներկում, կովացնում, բան:

— *Չվախաղերից բացի արարողություններ հալուկ կա՞ր, որ ծնողները անում էին, օրինակ մայրաղի արարողություն:*

— Էտի դրա մեջ չի մտնում: Մատաղն առանձին ա:

— *Ինչ էի՞ն անում բացի ձու ներկելուց:*

— Դե նստում էինք հարազատներով... էդ բանն էին, ասենք... Ով ասենք մահացած... գերեզմաններ էին գնում, ասենք: Ընդեղ խունկ էին ծխում, հետո գալիս էին տուն:

— Եկեղեցի չէի՞ք գնում:

— Չէ:

— Մեկ էլ՝ հարսին ուղարկում էին դարձ, չէ՞:

— (Խոսում է կինը) Հարսին պիտի... Հարսի ծնողները գալիս էին, էն ժամանակ ասում էին՝ «բորով-բոխչով», քաղցրավենիքով, բանով գալիս էին հարսին տանում էին, աղջկան ավելի ճիշտ, տանում էին հորանց տուն: Հետո, ասենք, մի շաբաթ էր, ինչքան մնում էին, հետո կիսուրը գալիս էր էլի էդ «բորով-բոխչով» հարսին հետ էր բերում տուն:

— Դա Զատիկին է՞ր:

— (Կինը) Հա, դա Զատիկին էր:

— Կարողա՞ ծաղկազարդին տանում էին, նախորդ կիրակի, Զատիկին հետ էին բերում:

— (Կինը) Չէ, էտի չեմ կարա ասեմ, բայց Զատիկին անպայման:

— Մի շաբաթ է՞ր Զատիկի դարձը:

— (Կինը) Դե նայած, մի շաբաթ, 10 օր, նայած: Անպայման պիտի գային տենց հատուկ ձևով, էլի:

— Իսկ Զանգյուլո՞ւմին:

— Դե Զանգյուլումին տենց եսիմ ինչ չէր: Զանգյուլումը մի քիչ աղջիկների բան էր:

— Տղաները չէի՞ն խանգարում: Ընդեղ կտոր կա, որ տղաները փորձում են խանգարել:

— Ես, օրինակ, էդքան տենց չեմ բան արել:

— Բայց կար, չէ՞:

— Բայց Վարթևկորին, բանին, հա, տենց ես, ասենք...

— Ի՞նչ էիք անում Վարդավառին:

— Դե ջուր են շփում էլի իրար վրա: Ի՞նչ պետք ա անեն:

— Ուրի՞շ: Ասենք, ուխտագնացությո՞ւն, մատա՞ղ:

— Ուխտագնացություն, միշտ, ասենք, էս մեր գյուղում, մեր փողոցում կազմակերպում ենք... ստեղ Արմավիր, Նոր Արմավիր կա, ընդեղ եկեղեցի կա, Սուրբ Դավիթ կա... Ամեն տարի մենք էդ ժամանակ գնում ենք Սուրբ Դավիթ: Հավաքվում ենք, էթում ենք:

— *Վարդավառին է՞ր Սուրբ Դավիթի ուխտի օրը:*

— Չէ, հատուկ օր կա: Հատուկ օր կա: Հավաքվում էինք, ասենք, գնում էինք Սուրբ Դավիթ: Ուտքով ստեղից քանի գյուղ էն կողմ:

— *Հայրուկ օրը երբ ա, կասե՞ք: (Փորձում է հիշել): Մեզոնը մուրավոր, գարուն է՞ր, ամա՞ն էր...*

— Գարունը... Հա, խաղողօրշնեքի ժամանակներն էր, վայթե: Աշնան կողմերն էր: (Կինը) էս քանի տարի էլ չի լինում: Առաջ շատ շատ էր: Ամբողջ շրջանը հավաքվում էր:

— Սաղ, ամբողջ էս փողոցով, ասենք, հարևաններով, բանով հավաքվում էինք ու տենց: Նույնիսկ հետները, ասենք, ուտելիք էին վերցնում, որ ընդեղ էլ հաց էինք ուտում:

— *Մեկ էլ՝ Սուրբ Խաչին ասեցիք ինչ-որ բաներ էիք անում:*

— Սուրբ Խաչը, ասենք, ստեղ պարտադիր ա: Գյուղեր կան, որ, ասենք, էդքան բան չի, բայց ստեղ, մեր մոտ շատ պարտադիր ա: Էս մեր... մի երկու գյուղեր կան, որ անպայման պետք ա ոչխար առնեն, գառ ավելի ճիշտ: Ուլ էր էն վախտ: Ուլ էին առնում: Հիմայա, որ ասենք, էդքան ուլին բան չեն անում: Ասենք, չկա էլ, չեն պահում: Որ կախում էինք թոնիրը, տակն էլ, ասենք, փլավ էինք դնում: Ուրիշ գյուղեր, ասենք, ըտենց բաներ չկար: Չեն անում:

— *Կա՞ րենց ուխտալուծի, որ հենց էդ օրերին գնում եք Սուրբ Խաչի վանք:*

— Չէ, եսիմ տենց բան չկար:

— *Մենակ, փաստորեն, ուլի սովորությունն ա պահպանվել:*

— Հա, էտի, ասենք, պարտադիր ա: Հմի կան, ասենք, ուլքեր հանգուցյալ ունեն տունը, նրանցը պարտադիր ա: Հարևաններ, բարեկամություն, բան հավաքվում են էդ մարդկանց տունը, որ դրա հաջորդ օրն ա, թե երկուշաբթի գնում են, ասենք գերեզմաններին, խոնկ ծխում: Մեռելոցն ա:

— Նոր տարվա մասին պատմեք, բայց Ձեր մանկության Նոր տարվա ասենք լիմոնադներն էր ամենատոնական բաներից, մանդարինն էր:

— Լիմոնադը չէր: Պեպսի, բաները կար:

— Կա՞ր արդեն Պեպսին 70-ականներին:

— Հա, էն ժամանակ Վրաստանից գնում էինք պեպսի էինք բերում: Ասենք, ես հիշում եմ էրեխա ժամանակ էր բերում էին... դե էդքան էլ, ասենք, փոքր չեմ էղել: Դպրոցական էի հըլը: Գնում էինք, ասենք, Վրաստանից էդ մանդարինն էր, ապելսին, բան առնում բերում էինք: Հետներս էլ, ասենք, էդ պեպսի, բաները: Շշերը կային, ապակու շշերով պեպսիներ էր:

— Իսկ մամայի նախապարտապահական գործողությունները. Ի՞նչ էր անում, մաքրություն, է՛լ: Նկարագրեք:

— Տան գործերով:

— Ի՞նչն էր գլխավոր ուրեստը ձեր տան:

— Էդ ժամանակ մերս էր հիմնականում գնում, ասենք, էդ գնումների, բանի: Հերս էդքան չէր բան ըլնում: Հիմնական տան էդ բաներին, ասենք, մերս էր բան անում: Հերս աշխատում էր: Վարորդ էր կոլխոզում, ասենք, շատ էր բան ըլնում:

— Ի՞նչն էր Ձեր տան գլխավոր ուրեստը, որ պարտադիր պիտի լիներ սեղանին էդ ժամանակներում:

— Պարտադիր էր, ասենք, մեծը: Պապս, տատս էր, մեծը, դրանք էին, որ գլխավորում էին: Դե տղման բոլորի տներում կար: Քյուֆթա, քյուֆթան էր պարտադիր: Էլի պետք ա ըլներ: Դե էն ժամանակ ստեղ մեքենա չկար, բան չկար: Ձեռքով էին անում:

— Ձեռքո՞ւլ քյուֆթայի միսը ծեծում են:

— Հարսանիքների քյուֆթան էլ ձեռքով էին նստում, ծեծում:

— Իսկ խմորեղենների՞ց, հիշում ե՞ք:

— Դե խմորեղեններից գաթեքն էր անում: Դե էն ժամանակ չկար, ասենք, Նապոլեոն, բաներ, ըտենց բաներ: Խի չէ, կլո՞ճ էին, եսիմ ինչ էր....

— Կլո՞ճը ի՞նչ տեսքով էր:

— Կլոր գաթա էր:

— *Իսկ իրար հյուր գնա՞լը:*

— Էտի, ասենք, պարտադիր ա: Օրինակ, ուրիշ գյուղերում չգիտեմ ոնց, բայց մեր գյուղում, էս մեր հարևանության մեջ... Ուրիշ փողոցներում սենց ընդունված չի:

— *Ես հարցնում եմ Ձեր մանկության ու պատանեկության շրջանում:*

— Մանկությունից, մեր մոտ ընդունված ա էղել, մեր մեծերից ա էկել:

— *Առաջնայինն ո՞ւմ տունն էր, որ պարտադիր պիտի գնայիք:*

— Առաջնայինը՝ ով մեծն էր: 12-ը խփում էր, սենց բոլորը ընտում էին էս փողոցի վրա: Ստեղ էինք հավաքվում:

— *Այսինքն դրսում էր ուրախությունը:*

— Ոչ թե դրսում էր ուրախությունը, հեղնում էինք ըստեղ, հավաքվում էինք, որ պետք ա գնանք առաջինը մեծի տուն: Բոլորս միասին գնում էինք էդ մեծի տուն:

— *Փողոցի մեծահասակի տոն:*

— Մեր փողոցի մեծահասակի տուն: Գնում էինք, իրանց նոր տարին շնորհավորում էինք, ընդեից արդեն ասում ենք չէ... Բոլորն էլ, ասենք, տարբեր տներից են: Ու ընդրանից հետո ով ա, ասենք, հաջորդը, նրա տուն էինք մտնում: Առաջնահերթը նախ հարևանների տներն էր, մեծի տնով, տենց հավաքվում, գալիս էինք: Ու դրանից հետո արդեն գնում էինք քավորի տուն: Քավորի նոր տարին շնորհավորելուց հետո գալիս էինք տուն, մնում էր արդեն առավոտը մնացած բարեկամության, ով որտեղ կարա՝ էթա: Էդ սովորությունը, էս հիշում եմ... փոքր երեխա էի էդ ժամանակվանից... մեր մեծերից մեր փողոցի, մայլի մեծերից ա էկել, որ հեղնեին, ասենք, հարևանների Նոր տարի շնորհավորելու: Ըտենց շնորհավորելով, ֆռալով գալիս էինք հավաքվում, մի տեղ նստում էինք:

— *Իսկ թոնիր ունեի՞ք: Հացաթխումը կա՞ր քակում:*

— Մեր թոնիրը հենց ստեղ ա էղել: Ստեղ հաց էին թխում:

— *Կնկարագրե՞ք հացաթխումը ոնց էր, քանի հոգի էին ներգրավված: Ձեր մաման մենակ էր լինում, թե՞ հարևաններն էին հասնում, թե՞ հարս ու աղ-ջիկը:*

— Էն ժամանակ իմ տատը կարում էր հաց թխել: Հաց թխողը տատս էր: Մերս գրտնակ անողն էր: Դե էդ ժամանակ պետք ա, ասենք, հարևան... հաց թխելուց հարևաները գալիս էին օգնելու, որովհետև սովորություն էր, ով հաց էր թխում, պետք ա գնային իրանց օգնեին:

— *Եթե հարևանն էր թխում, ձերոնք է՞ին գնում:*

— Հա, բա ո՞նց: Տենց էր, ընդունված էր: Մենակի բան չէր, որ մի հոգին կարենար, ասենք, կամ էրկու հոգին կարենային էդ անեին: Էրկու հոգին նստում էին թխելու, վերջը իրանց օգնող պետք ա՞: Էդ հացերը... գունդ բերել ա, էդ հացերը հավաքել, չորացնել ա, դարսել ա: Ըտենց բաներ կար:

— *Այսինքն փոխօգնությունը հարևանների... Տեսեք սկզբից ասեցիք շինարարության ժամանակ, հիմա կանայք՝ հացաթխման ժամանակ: Իսկ սանդ ծեծել, երկանք աղալ տեսել ե՞ք, կա՞ր 60-70-ականներին:*

— Կար, կար: Ես հիշում եմ, որ աղում էինք, ցորեն, ձավար էինք... ու զնդան կար, ստեղ, մեր հարևանի հայաթում էր դրած, որտեղ ծեծում էինք: Խաշած ցորենը ծեծում էինք, որ... բլդուրինն ա, բանինն ա:

— *Կարողա հիշեք, սանդը ծեծելու ժամանակ երգում է՞ին: Կա՞ր հայրուկ երգել:*

— Չէ, չէ, չկար:

— *Տղամարդիկ էին ծեծում, թե՞ կանայք:*

— Տղամարդիկ: Կինը տենց... ծանր էր, յեքա բան էր թակը: Եսիմ բիլակով²²⁵ կնանիք եթե կան... Եսիմ, ես չեմ հիշում: Մեր մոտ տղամարդիկ շատ էին ծեծողները: Էն վախտ նորմալ բան չկար խանութներում: Երշիկը ասենք բան էր, ամեն մարդ չէր կարա երշիկ առնել իրա համար: Ճիշտ ա միսը կար, ասենք, խանութներում միսը կար: Մենց, ասենք (ցույց է տալիս սեղանը) թխվածքների տեսականեր չկար: Ի՞նչ էինք առնում էն ժամանակ, որ... խանութ: Խանութները դատարկ չեն էղել, բայց ասենք սենց տեսականի չի էղել:

²²⁵ Այստեղ՝ ամուր ձեռք ունեցող, ուժեղ:

Տեսականի... սենց բաները որտեղի՞ց: Սենց փայլուն բաներ տենայիր՝ կպահեիր: Նույնիսկ ծամոնը, որ նոր էր դուրս էկել, ես հիշում եմ, Մոսկվա էինք գնացել, մի պաշկա ծամոն տալիս էինք ընդեղ ռուսներին, որ խելագարվում էին ուրախությունից:

— *Մեր սովորական նարինջի ծամոնները սովետի: Անանուխ էր ու նարինջ էր:*

— Հա, հա: Հետո, դրանից հետո, ասենք, էս պարսկականը բերեցին, էս լովե, մովե, բաներ:

— *Իսկ կահույք: Ո՞նց էին ձերոնք կահույք ձեռք բերում 60-70-ականներին:*

— Դե, ասենք, ես որ ամուսնացել եմ, իմ աղջիկը փոքր էրեխա էր, զգացինք, որ սեր ունի նվագելու հետ: Սկզբից, ասենք, խաղալիք դաշնամուր առա բերեցի: Հետո, որ մի քիչ մեծացավ, ասի դաշնամուր առնեմ, էրեխին տամ դաշնամուրի: Էն ժամանակ դժվար էր դաշնամուր առնելը:

— *Ինչու՞: Խանութում չկա՞ր:*

— Չէ: Էտի շրջկոպներում էր, պետք ա հերթագրվեիր եսիմ ինչ ձևով: Հորեղբայրս, որ, ասենք, պատերազմի մասնակից էր, իրա միջոցով²²⁶... էս դաշնամուրը ես էն ժամանակ եմ բան արել, էրեխեն դաշնամուրի ա գնացել:

— *Այսինքն գույքը կար, բայց ձեռք բերելու համար կապեր է՞ր պետք: Քանի որ քիչ էր:*

— Չկար: Ասենք, թագա դրած բան չկար: Խանութում չկար, որ, ասենք, գնալիք առնեիր: Օրինակ, ես հիշում եմ, մամայի ախպերը Մոսկվայից բերեց սպալնի²²⁷ կահույքը: Ռումինական էր, չէ՞, ինչքան գիտեմ (դիմում է կնոջը): Ռումինական էր, ինչական էր: Դե էդ բաներից կար, ասենք, կառավատներից²²⁸: Դրանցից հլը մինչև հիմա էլ պահպանվում ա, կա: Էն ֆուտաժով, նիկելովնի բաներով, սետկայով կառավատներն էին: Մատրասով չէր էն ժամանակ: Մետաղական էր:

— *Իսկ սեղան, աթոռներ, բազմոց, բազկաթոռ կա՞ր:*

²²⁶ Պատերազմի մասնակիցներին դեֆիցիտ ապրանքատեսակներ գնելու առաջնահերթ հնարավորություն էր տրվում հերթագրելով:

²²⁷ Ննջարանի:

²²⁸ Մահճակալ:

— Չէ, ըտենց բաներ չենք ունեցել:

— *Իսկ թախար:*

— Թախտ, հա, էտի բոլորն էլ ունեին: Ես հիշում եմ, ասենք, մեծ, կարգին, սենց թափով թախտ ենք ունեցել ստեղ: Բալկոնում ա դրած էղել: Տունն ա էղել դրած, փայտից էլի: Վրեն նստում էինք: Հետո, ասենք, որ տեղ էր գրավում, էդ սարքեցին փոքր կուշետկեք:

— *Ջեռուցումը ո՞նց էր լինում: Ո՞նց էիք տաքանում ձմռանը:*

— Փեշով:

— *Փայտի՞:*

— Չէ, փայտը էդքան չէ, ինչքան, ասենք, ածուխն էր, քարածուխ: Էն ժամանակ քարածուխը հեշտ էր: Ստեղ առնում էինք: Վագոններն աշխատում էին, Ռուսաստանից բերում էին ածուխ: Ածուխն առնում էինք: Դե որոշ չափով էլ փայտ, որ ասենք սկզբնական շրջանում փայտով վառում ես, հետո նոր ածուխն ես օգտագործում: Ես էն ժամանակ ջերմոց եմ ունեցել ստեղ:

— *Ի՞նչ էիք աճացնում ջերմոցում:*

— Դե սկզբից մեխակ աճեցրեցի մի էրկու տարի: Հետո, նրանից հետո, փոխեցի տարբեր՝ վարունգ էր, պամիդոր էր, տենց բաներ: Հետո, որ ասենք վառելիքը թանկացավ, չկար, ածուխը դիֆիցիտ դառավ, էլ չէին բերում Ռուսաստանից, սալյարկան էլ թանկ, տենց ջերմոցները վերացան:

— *Օրինակ, ձերոնք, որ աքսորվածներ էին, Ձեր նկատմամբ կա՞ր առանձնահատուկ վերաբերմունք:*

— Չէ, չէ, չէ: Մենք, նենց բան չենք էլե: Ոչ կուլակ ենք էղել, ոչ բան: Ուղղակի կոլխոզնիկ աշխատող են էլել, որ ասում էին նույնիսկ ձեզ տանում են ընդե օգնության ձեռք որպես մեկներք ընդեղ, աշխատելու: Ոչ թե, ասենք, հարուստ են էղել, կուլակ են էղել դրա համար են աքսորել: Մեր, էդ աքսորվածները բոլորն էլ, ասենք, խեղճ, կրակ, ըտենց սովորական գյուղացի մարդիկ են էղել: Ոչ մեկն էլ եսիմ ինչ չի ունեցել: Հետ են էկել՝ էլի սովորական ապրել են, սովորական աշխատել են: Կոմունիստների ժամանակ, հիշում եմ, որ ասենք, իրանց աշխատողներով կազմակերպում էին քեֆի գնան, բրիգադով: Բոլորն էլ գնում էին: Բրիգադիրն ա, էդ օղակավարն ա, աշխատողներով կազմակերպում էին, ավտոբուսը վերցնում էին ու ասենք, էդ պատրաստված ամեն

ինչով գնում էին, ասենք, Սևան էր...Շատ ուրախ: Մարդիկ, ասենք, տանում էին նվագ էլ հետները. ասենք ակարդեոն, դիոլ: Բա, դե գյուղ ա, ըտե ոնց ըլնի, ասենք, տենց բաներ ըլնում ա: Ուրախանում էին, մի օր, էրկու օր, նույնիսկ, ասենք, նենց էր ըլնում, որ մնում էին: Գիշերը հենց ավտոբուսի մեջ էին մնում: Էն ժամանակ ըտենց բան չկար, էս հեռախոսներ, մագնիտաֆոն, բան: Հազարից մեկին ինչ-որ ըտենց մագնիտաֆոն լիներ, որ բերեր, ասենք, մեքենայից միացներ կամ ասենք, էլեմենտով բան աներ, մուզիկա ըլներ, պարեհին: Շատ հետաքրքիր էր անցնում էդ ժամանակները:

— *Ուրախ է՞ր ժողովուրդը:*

— Շատ ուրախ: Օրինակ, ես գտնում եմ, որ էդ ժամանակները շատ լավ էր անցնում:

— *Կարո՞ղ ա դուք էիք երիտասարդ, դրա համար:*

— Բացի երիտասարդից... Ընչի՞, մեծերն էլ: Ընենց էր ընդունված, որ, ասենք, հարգանք կար մեծի նկատմամբ, ընդունելության, տները էթալ, գալ կար: Հիմա մարդիկ վախենում են մեկի տուն էթան: Վախենում են, որ մեկն էլ գա իրանց տուն: Շատ գիտեմ: Որ, ասենք, մարդը, ասենք, պատրաստված չի կամ չի կարա ընդունի: Մարդիկ էլ կան, որ ասենք իրանց համար տարբերություն չկա, երբ ուզում ես՝ արի, իրանք կհյուրասիրեն: Հյուրասիրող մարդը կհյուրասիրի, բայց հո բոլորը չեն, որ տենց հնարավորություն ունեն:

— *Հիմա, տեսեք բախում Ձեր հին տունն էր պապական, շատ սիրուն: Արտերից վերադառնալուց հետո մինչև նոր տան կառուցումը քա՞նի հոգով էիք ապրում էդ տան մեջ, եթե հաշվենք Ձեր հորեղբոր ընտանիքն էլ:*

— Դե իմ հորեղբոր ընտանիքն էլ ա էղել, տատս, պապս, հերս, մերս, 8 հոգի էինք էղել:

— *Հա՞շտ էին հարս-կիսուր հարաբերությունները: Կարողանում է՞ին իրար հետ հաշտ ապրել:*

— Չէ, հաշտ ոնց կարաս ապրես, եթե մի տան մեջ տեքք ա, տալ ա: Էրկու հարս ըլնի էդ տանը, ո՞նց կըլնի:

— *Իսկ կապերը մյուս ազգականների հետ, որ գան-գնան, ասենք, պապայի հորեղբոր տղաներ, սերտ է՞ր կապերը:*

— Էն ժամանակ սերտ էր կապերը: Հիմայա մի քիչ, ասենք, էդքան կապը չկա:

— *Ի՞նչ առիթների ժամանակ էիք հիմնականում հավաքվում:*

— Բոլոր: Ինչ առիթ ըլնում էր: Նոր տարի էր, կնունք ա, ծնունդ ա: Ես հիշում եմ, ես իմ էրեխեքին ամեն տարի ծնունդ եմ նշել ու մեր բարեկամությունը միշտ էլ, բոլորն էլ էկել մասնակցել են: Բոլորն էլ իմացել են, որ, խոսքի, էսինչ ժամանակ իմ էրեխեքի ծնունդն ա, էսինչ օրն ա: Որ չհրավիրելի էլ իրանք գալիս էին: Իսկ հիմա, մինչև չհրավիրես, ոչ մեկն էլ չի բան անի:

— *Եկամուրը հերիքում էր էդ հյուրասիրություններին:*

— Կոմունիստների ժամանակ գիտեք ինչ, ես, ասենք, աշխատում էի էդ օր-գանում, պահակային բաժնում, մի օր՝ մի սուտկա աշխատանքի էի, երեք օր տունն էի: Աշխատավարձը 100 մանեթ փող էր, ինչ էր: 80 էր, 80, 100 մանեթ էր: Ընենց չէր բավարարում, բայց, ասենք, էլի պարտք չէի անում: Տան համար, ասենք, հերիքում էր:

— *Բա, օրինակ, սպասքը, գույքը, կահույքը ո՞նց էիք առնում, թե՞ Ձեր ծնող-ներից մնացածն էր:*

— Ես էդ ժամանակ ոչ մի բան էլ չեմ հասցրել առնեմ: Իմ առնելն էղել ա, որ, խոսքի, էս դաշնամուրը, հեռուստացույց եմ, ասենք, կարողացել, էլի էդ շրջ-կոպի մոմենտով եմ առել: Էն ժամանակ, որ աշխատում էի զավոդում, մեր մոտ Հոկտեմբերյանում կահույքի ֆաբրիկա կար: Գնացի, տեսա, մի հատ դվոլիս սպալնի կառավատ բան զակագ տվեցի: Կարի մեքենա եմ առել: Ես, ասենք, էդ կոմունիստների ժամանակից էն եմ հիշում, որ խանութներում ուտելիք կար, բայց քիչ: Էղավ մի ժամանակ, որ միսը մի քիչ դժվարությամբ էր մարդ կարում, ճարի: Առիթների դեպքում, ասենք, մարդ կար՝ թաղումի համար շատ էր միսը պետք ըլնում, պետք ա ծանոթով գնայիր: Իսկ, ասենք, ընենց քչով, մենք, օրինակ, ծանոթ ունեինք, մի քանի կիլոյով տենց միս վերց-նում էին:

— *Մեկ էլ սենց հարց, օրինակ, ջուրը, ծորակը փան մեջ էր, թե՞ ջուրը կրում էիք: Ես նույնիսկ հիշում եմ, որ Ձեզանից ավելի ուշ շրջանի սերունդ եմ, մենք ջուր էինք կրում: Դուք ծորակ ունեի՞ք:*

— Չէ, չէ, մենք ծորակ ունեինք: Ստեղ, ասենք, բերել էինք, բայց մինչև էդ, չեմ հիշում ջուրը մենք որտեղի՞ց ենք բերել:

— *Գյուղամեջի՛ց երևի, աղբյուրների՛ց:*

— Գյուղամեջ չէր: Էս, ինչքան հիշում եմ, բանում էր, էս երաժշտական դպրոց կա ստեղ: Երաժշտական դպրոցի մոտ սենց առու էր գնում, էդ առվի մոտ դրած էր էդ աղբյուրը, որ պաստայանի <ջուրը> գալիս էր: Էթում էինք, մենք ջուրն ընդեղից էինք բերում, խմելու ջուր էր:

— *Դուք էի՞ք բերում, այսինքն, էրեխեքը, թե՛ կանայք էին դուլներով բերում:*

— Դե, ով կարողանում էր, էն էլ բերում էր, էլի: Պարտադիր չէր, որ կին լիներ կամ տղամարդ, էրեխա:

— *Իսկ հոսանքը, հոսանք ունեի՞ք, թե՛ լամպ էիք վառում:*

— Չէ, ինչքան հիշում եմ, մենք հոսանք ունեցել ենք, բայց մինչև էդ, ասենք, հոսանքը նենց էր ըլնում, որ շատ էր անջատվում: Հիշում եմ, լամպեր ունեինք տանը, ապակիով լամպեր: Հա, էդ լամպերից օգտագործում էինք: Շատ էր պատահում, որ հոսանքն անջատում էին:

— *Իսկ քաղնիք ունեի՞ք: Լողանալու հարցը ո՞նց էր լուծվում:*

— Չէ, էս հիշում եմ, ասենք, մետաղյա տաշտեր ունեինք կլոր, դրանց մեջ էինք լողանում: Ջուրը տաքացնում էինք, կոռշկով լցնում էինք: Օջախ ունեինք ստեղ, թոնիր էր, օջախ կար: Չարդախում էր հացատունը: Սենց դեմը, ասենք, փակում էինք: Էդ տաշտը դրված, դրա մեջ լողանում էինք: Կողքն էլ, ասենք, օջախն էր, որ մեծ, տաս վեդրանոց ամանը դրած, դրանով տաքացնում էինք ու հերթով լողանում էին էլի մարդիկ:

— *Տեսեք, սովետմիության ժամանակ պիտի որ լիներ իբրև թե հավասարություն: Ինչ-որ չափով կա՞ր հավասարություն, ամեն դեպքում, բոլորը մինիմալ մակարդակի կարողանու՞մ էին ապրել, թե՛ էդ ժամանակ էլ կար շերտավորումը և եթե ասում ենք «հարուստ» կամ «աղքատ», ի՞նչ էինք էն ժամանակ պարկերացնում՝ մի մեքենա ավել՞, թե՛ րունն էր ավելի մեծ:*

— Էն ժամանակ, ոնց որ ստեղ էս նկատել էի, բոլորն էլ համարյա հավասար էին: Չկար նենց մեկը, որ ասենք մեքենա ունենար, էն մեկը չունենար: Ոչ մեկն էլ չուներ մեքենա: Էդ նոր, նոր, որ դուրս եկավ, ասենք, ժիգուլիները, մասկվիչ, նոր էդ ժամանակից արդեն մարդիկ կամաց-կամաց ով ինչ հնարավորություն ուներ, կոլխոզի ժամանակ աշխատում էր, հետ էր քցում, կարում էր, ասենք, մեքենա առներ:

— *Իսկ աղքատություն, որ հացի խնդիր ունեին, տենց կա՞ր:*

— Ես հիշում եմ էն ժամանակ աղքատներ կային, դպրոցում որ աղքատի երեխեքը սովորում էին, նրանց օգնություն կոշիկներ, հագուստներ էին տալի:

— *Ո՞նց էր սահմանվում էդ աղքատությունը՝ սնունդ չունեին, թե՞... այսինքն ի՞նչ կարգի էր աղքատությունը:*

— Որ ասենք թե մարդիկ հնարավորություն չունեին աշխատելու: Դե գյուղացուն ինչ աշխատանք, ասենք, ո՛չ գավոդ կար, ո՛չ բան կար: Շատ, շատ, ասենք, կոլխոզում գնում աշխատում էր: Էդ աշխօրով, ասենք... Մարդ էր չի կարում, ասենք, էթա կոլխոզում աշխատի:

— *Նկատի ունե՞մ ո՞նց էր սրացվում, որ էդ ընտանիքը աղքատ էր, մյուսը՝ հարուստ: Որովհետև նա տղամարդ քիչ ուներ, կամ աշխատուժ քիչ ուներ, թե՞ որովհետև ծույլ էր:*

— Ասենք, տղամարդն էլ աշխատի, կինն էլ, բայց եթե բազմազավակ ա, ասենք, մի քանի երեխա ուներ, պետք ա մեկը մնա, երեխեքին տեր կանգնի: Իսկ էդ մի հոգին չի կարա հասցնի 4-5 հոգու կերակրի: Արդեն էդ մարդու ընտանիքը աղքատի ընտանիք ա կոչվում:

— *Իսկ էն ընտանիքը, որտեղ աշխատուժը շատ էր, ավե՞լի լավ էին:*

— Իհարկե, որ աշխատուժը շատ ա, գումար ա գալի տուն, էդ հարցերը լուծվում ա արդեն: Որն էլ չէ՝ չէր ըլնում, էլի: Հիշում եմ, որ ասենք, դպրոցում ըտենց ընտանիքների երեխեքին օգնություն էին բաժանում՝ կոշիկ էր, հագուստ էր, պետությունը օգնություն էր տալի:

— *Իսկ Ձեր ընտանիքը համարվում էր լավ ապրո՞ղ:*

— Մեր ընտանիքը ոչ թե լավ ապրող, սովորական ապրող էր:

— *Ովքե՞ր էին աշխատում տանը:*

— Մեր տանը իմ հերն ու մերն էին աշխատում: Կոլխոզում էին աշխատում: Հերս, ասենք, կոլխոզի վարորդ էր աշխատում, մերս էլ օղակավար էր: Տատս ու պապս մեծ էին: Պապս աչքերից կուրացած էր: Նրան կույր ենք պահել մենք երկար ժամանակ: Իրանք չեն աշխատել, տան գործերով են զբաղվել: Դե մերս, ասենք, դաշտն ա էղել, ճաշ էփել ա, թափել ա՝ տենց տատս էր անում: Պապիս էլ տեր էր կանգնում: Պապս հեղնում էր, ասենք, նստում էր հենց ստեղ: Էն ժամանակ էսի գոմի տեղ էր, էլի: Էս պատի տակ էր նստում:

— *Բոլորդ միասին էիք ճաշում:*

— Հա, մեր ընտանքիում արգելված չէր, որ էրեխեն նստի մեծերի հետ: Երևի ավելի կուլտուրական էին երևանցու էրեխեքի պես, չգիտեմ ոնց: Ասենք, ես փոքր եմ էղել, բայց հորեղբայրս ընձի շատ էր սիրում, որ նստում էին, ուտում, խմում էին, ասենք, ինձ իրա կողքն էր նստցնում:

— *Ասում եք չեք էլ դարձել կոմունիստ, բայց չկա՞ր էդ ձգարումը: Կարծես թե, ուլքեր կոմունիստական կուսակցության մեջ են մտնում, իրենց համար աշխատանքային կանաչ լույս էր վառվում, չէ՞, սենց բան կար: Դուք ուղղակի չէիք ընդունում կոմունիստներին, դրա համար չէի՞ք մտնում կոմունիստական կուսակցության շարքերը, թե՞ աքսորի պարճառով ոնց որ վիրավորված էիք և չէիք հավատում կոմունիստական կուսակցության գաղափարախոսությանը:*

— Չէ, էդ ժամանակ ըտենց բաներ չեմ մտածել ես, բայց չեմ ընդունել կուսակցությունները ընդհանրապես, ոչ էլ, ասենք, ըտենց ձգտում եմ ունեցել:

— *Իսկ, օրինակ, Ձեր պապիկը ազգային բաներից, ասենք, Անդրանիկ փաշայից, չգիտեմ, Արարատ լեռից Ձեզ հետք խոսու՞մ էին, թե ազգային թեման փակ էր:*

— Դե պապիկը էս ժամանակ ցարական Ռուսաստանում ա ծառայել: Աֆիցեր էր նույնիսկ էղել: Հետո, որ, ասենք, կուրացել էր, դե, ինչ պտի էդ մարդը պատմեր: Չեմ հիշում լսած լինեմ, որ էս չի կարելի խոսել, էս չի կարելի ասել: Դե էղած կլնի էլի երևի, եսիմ: Դե հա, ո՞վ պիտի ասեր, որ, խոսքի, մի՛ ասա, որ աքսորած եմ էղել: Էդի բոլորն էլ գիտեին, որ աքսորված եմ էղել: Ի՞նչ կա ըտե ասելու կամ չասելու: Պասպորտ եմ ստացել, որ, խոսքի, մեջն էլ գրված ա էղել, որ ես ստեղի ծնունդ եմ, բայց ես հետո, Ռուսաստան որ գնացի, ընձի ասեցին՝ որ դու, եթե աքսորված ես էղել, դու պետք ա ընդեղի ծննդական ունենաս: Եթե դու ծնվել ես ասենք ընդեղ, քո անձնագրի մեջ ընչի ա գրված, որ դու Հայաստանի ծնունդ ես, պետք ա գրվի, որ դու Ռուսաստանի ծնունդ ես: Ու ես էդ ժամանակ հարցում ուղարկեցի էդ հասցեով, որ իմ ծննդականը ուղարկեք, ու ինձի արխիվից ուղարկեցին իմ ծննդականը: Եվ էդ ծննդականով ես գնացի իմ անձնագիրը հանեցի թագա, որ մեջը գրված ա արդեն Ալթայսկի կրայ, Պասպեիխինսկի ոայոն, սելո Մամոնտովո, որ ես ընդեղի

ծնունդ եմ: Եվ էդ անձնագրով ես արդեն գնացի Ռուսաստան ու ընդեղ որպես ընդեղի քաղաքացի, արդեն ընդեղի ծնունդ, ոչ թե քաղաքացի, ինձ քաղաքացիություն տվեցին:

— *Հիմա Ռուսաստանի քաղաքացի եք:*

— Ես հիմա Ռուսաստանի քաղաքացի եմ և Հայաստանի քաղաքացի: Երկքաղաքացիություն ունեմ:

ՎԱՂԱՐՇԱԿՅԱՆ ԿԱՌԼՈՍ- ՍԻՄՈՆՅԱՆ ԼԱԵՐՏ-ԲՈՒԼՈ

Արմավիրի մարզ, Հայկական գյուղ

Ընդհանուր ծրագիր՝ 20-րդ դարի Հայաստանի բանավոր պատմությունների հավաքագրում և հանրայնացում

Հարցազրույցի կարգավիճակ՝ բաց

Ջրուցակցի անուն՝ Վաղարշայան Կառլոս / Սիմոնյան Լաերտ / Բուլո (-)

Ծննդյան թիվ՝ 1954թ.

Ջրուցավարի անուն՝ Սյուզաննա Բոշյան (-)

Ջրույցի տևողությունը՝ Երկու ժամ, 03 րոպե (02:03)

Հարցազրույցի վայր՝ Հարցազրույցն արվել է զրուցակցի տանը

Ջրույցի ամսաթիվ՝ 12 հոկտեմբերի, 2019թ.

Ջրույցի լեզուն՝ Հայերեն

Վերծանողի անուն՝ Ծովինար Առաքելյան

Վերծանության ամսաթիվ՝ 24-30 հոկտեմբերի, 2019թ.

Ձայնագրության ձևաչափը՝ mp3

Ընդհանուր տեղեկություններ՝ Վերծանվել է այն տարբերակը, որը ձայնագրվել է:

Հատուկ նշումներ՝ Ջրույցին զրուցավարի կողմից ներկա էին Հրանուշ Խառատյանը և Վանուհի Սիմոնյանը, զրուցակցի կողմից՝ կինը և դուստրը, ովքեր երբեմն երբեմն լրացնում կամ ուղղում են պատասխանները: Խոսում է շատ ոգևորված, զգայական:

Ջրուցակցի կենսագրական տվյալներ

Ծնվել է 1934թ., 1949թ. ընտանիքի հետ աքսորվել է Ալթայի երկրամաս, նախնական և մասնագիտական կրթությունն ստացել է աքսորավարում, Հայաստան վերադարձել են 1956թ.:

Պատմության համառոտ բովանդակությունը

Սիմոնյան Բուլոն իր հայրական ընտանիքի կյանքի կարևորագույն դրվագը համարում է 1949թ. աքսորը Ալթայի երկրամաս, աքսորավայրում հոր և երկու եղբայրների մահվան, իր սոցիալիստական աշխարհայացքի ձևավորման, վերադառնալուց հետո կոմունիստական կուսակցության անդամ դառնալու, մարդկային և կուսակցական հարաբերությունների մասին: Հաճույքով պատմում է գյուղի և իր գերդաստանի, ֆիդայի պապերի, հոր և մոր որբ մանկության, կամային հատկանիշների, գրագիտության, իր մանկության, ներընտանեկան հարաբերությունների, կրթության, աշխատանքի մասին:

Բուլո Սիմոնյանի տունը մի հարկանի հարմարավետ, տուֆից սարքած տուն է: Տանտերը մեզ անմիջապես հրավիրեց ներս:

Բուլո Սիմոնյանի տունը դրսից

Բուլո/Լաերտ Սիմոնյանը 2019թ.

Բուլո/Լաերտ Սիմոնյանի տան ճաշասենյակում մենք սիրով լսում ենք նրա պատմությունը

Բուլո Միմոնյանը շատ ուրախ էր, որ իր ապրած կյանքով հետաքրքրվում ենք: Շատ էր ուզում պատմել հատկապես Ալթայի երկրամաս 1949թ. հունսի 14-ին ընտանիքով աքսորվելու պատմությունը: Դժգոհում էր, որ կինն ու զավակները լսել չեն ուզում: Մենք սիրով լսեցինք նրա պատմություն:

— Меня зовут Симонян Було: Հայերեն կասեմ, ծննդականով ես Վաղարշակյան Կառլոս եմ: Դպրոցում ես գրվում էի Լաերտ, Կառլոս: Լաերտ՝ Շեքսպիրից: Բնույթով ես պրոֆեսիոնալնի արտիստ եմ: Ես 1935 թվի ծնված եմ, ծնվել եմ էս գյուղում, նախկին Թափաղիբի, ներկայիս Հայկական: Դե էն ժամանակ գյուղերը պարսկական անուններով են կոչվել: Արմավիրը, որ եղել ա մեր առաջին մայրաքաղաքը, մեզ աքսորելու ժամանակ Կուրդուկուլի էր կոչվում: Մենք ասում ենք Ղուրդուկուլի, բայց քանի որ մեր աքսորի թղթերը ռուսերեն ենք, ռուսները չունեն Դ տառը, գրել են Кыргызли: Դե ես էլ Կուրդուկուլի եմ ասում:

Լավ, ուրեմն ես 1935 թվի ծնված եմ, սեպտեմբերի 9-ին: Հետո այդ օրը հայրս մահացավ 56 տարեկան հասակում աքսորավայրում: Բայց ես իմ ծնողների առաջնեկն եմ: Իմ մայրը ծննդաբերել ա ութ երեխա, մի աղջիկ, յոթ տղա: Ինչպես տեղյակ եք, 1949 թվի հունիսի 14-ին մեծ թվով հայ ընտանիքներ, կոնկրետ մեր գյուղից յոթ ընտանիք աքսորվեցին: Մեր ընտանիքը, հարազատ մորաքրոջս ընտանիքը և էլի ուրիշներ: Ուրեմն հայրս Սիբիրում մահացավ, խառը ժամանակներ էր, հարյուր հատ բաներ ունեմ ես՝ փաստեր ունեմ: Ալթայի գյուղում հենց երկրորդ օրվանից, երբ որ հայտնվեցինք այնտեղ, մինչև ռեաբիլիտացիա, նա բողոքներ էր գրում Մոսկվա, Իոսիֆ Ստալինի, Մալենկովին: Որովհետև հայրս հայրենական պաերազմի երկրորդ օրվանից ֆրոնտ էր գնացել և կռվել է մինչև վերջ, մինչև հաղթանակի օրը: Ինչի՞ համար պիտի մեզ աքսորեին:

— *Խնդրում եմ, եկեք սկզբից պատմեք: Դուք որ ծնվեցիք, Ձեր ծնողներն աշխատում էին:*

— Մայրս մանկավարժ էր, նա ուներ երկու պրոֆեսիա՝ մանկավարժ և ագրոնոմ: Նա ավարտել էր Կուրդուկուլիի գյուղատնտեսական տեխնիկումը, որոշ դասընթացներ անցնելով նա անցել էր մանկավարժական գործունեության և դասավանդել ա: Ծնողներս երկուսն էլ որբ են եղել: Հայրս դեռ անչափահաս՝ ծնողները մահացել են, իր ավագ քույրն ա իրանց խնամել: Մենք

տեղացի ենք, բնիկ: Մեզ ասում են եռլականներ: Մեր պապերն էլ են Պարսկաստանից եկել, բայց շատ շուտ: Իմ նախապապը առաջինն ա էս գյուղ եկել, անունն Անտոն էր: Հիմա մեր գյուղի գերեզմանատանը կա Անտոնի տապանաքարը՝ «Այս է տապանը համետագործ Անտոնի»: Անտոնը այս գյուղի հիմնադիրներից էր: Անտոնից ծնվել են Եփրեմն ու Սիմոնը: Սիմոնը իմ պապիս պապն էր, և մենք Սիմոնյան ենք: Ուրեմն՝ Անտոնի մի ճյուղը Սիմոնյաններն են, մյուս ճյուղը՝ Եփրեմյանները: Եփրեմյանները շատ էին, հիմի նրանցից քչերը կան՝ Համայակը, Կորյունը, Կորյունի հայրը, Վանիկը: Վանիկի պապը Հայկակն էր, նա Սարգսարապատի հերոսամարտի մասնակից ա եղել: Իսկ Սիմոնյանների գիծն այսպիսին է՝ Անտոնը, Անտոնի տղա Սիմոնը, Սիմոնի տղա Վաղարշակը: Վաղարշակն արդեն իմ պապն էր: Դրա համար ես ինձ ասում եմ՝ Վաղարշակյան: Վաղարշակի տղան էլ հայրս է՝ Ցոլակը: Էդպես գյուղի հիմնադիրներից էին նաև Միրզոյանները, սրանց գերդաստանը միշտ սովորող էր, բոլորը գրագետ էին (տես սույն գրքում հրատարակվող Նազիկ Միրզոյանի պատմությունը): Նրանց հետ եկել են Բաղդոնք: Մեծ ազգ են եղել: Սկզբում Բաղդոյան էին, հետո նրանցից շատերը Հարությունյան դառան: Սրանք բոլորը գյուղի հիմնադիր ընտանիքներ են, եռլականները: Հետո եկան գաղթականները:

Գաղթականները նրանք են, որ գենոցիդից փախել են՝ Սասունից, Ալաշկերտից, Մուշից, նրանց ասում են տաճկահայեր: Առաջին Համաշխարհային պատերազմից հետո, որ բնակվել են այստեղ: Իսկ Երկրորդ Հայրենական պատերազմից հետո մեծ թվով մեր հայրենակիցներ էլի Եգիպտոսից և այլն, որ սկսեցին գաղթել Հայաստան, հատկապես Պարսկաստանից շատ եկան մեզ մոտ, նրանք հայերնադարձներն են: Էդ հայրենադարձներին խաբեցին բերեցին հայրենիք, մեզ հետ աքսորեցին: Մեզ հետ աքսորում կային Լիբանանից, Պարսկաստանից հայրենադարձվածներ: Հիմա պարսկահայերը մեր գյուղում ավելի շատ են, քան մենք՝ տեղացիներս, եռլականները: Մյուսները, լիբանանցիները սաղ գնացել են: Մինչև աքսորը մեր գյուղում, ինչքանով հիշում եմ, երկու հարյուրից մինչև երեք հարյուր տաս-քսան ընտանիք կար:

1935թ. հայրս որբ էր, բայց պապական տուն ուներ, Անտոնի սարքած տունը: Երկու քույրերն ամուսնացել գնացել էին, տունը մնացել էր հորս՝ Սիմոնյան Ցոլակին: Մայրս էլ Վիկտորիա Հայրապետյան էր: Էլի բնիկ մեր գյուղից, եռլական:

Հորս տան կողքին քարե տուն կար, իմ պապիս եղբոր որդու՝ Միմոնյան Թևոսի տունն էր: Նրան էն ժամանակ կուլակաթափ էին արել, ինչ ա թե մի գույգ լծկան գոմեշ էր ունեցել, ու իրան էլ բուլշևիկներն արսորել էին Վրաստան²²⁹: Իսկ տունը, երկու սենյակ էր, դարձրել էին դպրոց: Թևոսի թոռը հետո Արմավիրի երաժշտական դպրոցի տնօրենն էր:

Հայրս իր ծնողներից ժառանգաբար ստացել էր միայն խառը այգի տնամերձ, և դաշտի հող ուներ: Դե էն ժամանակ խաղողագործությամբ են զբավել, հիմնականում՝ մեր Արարատյան դաշտավայրում, և մի հողամաս ևս, որը կոչվել ա Մեշկա, այսինքն անտառ: Էդ բուրբի հողերի անունները մինչև վերջերս կային: Չնայած հողերը մեր ձեռից առել էին, բայց բուրբն էլ կոլխոզի վախտ իրենց տերերի անունով էին կոչվում՝ Կարենի այգի, Միմոնյան Ցոլակի Մեշկա: Ծնողներս դե ծառայող էին, նրանց նույնիսկ տնամերձ էլ չեն թողել, լրիվ ձեռքներից առել են: Մի ծառ անգամ չենք ունեցել: Նրանք գյուղացի չէին կոչվում, ծառայող էին կոչվում: Հայրս արտիստ էր, մայրս՝ ուսուցչուհի, նաև ազդոնում:

Բուլո/Լաերտ Միմոնյանի հայրը՝ Ցոլակ Միմոնյանը ծառայող՝ դերասան էր

— *Ինչի՞ց էին մահացել Ձեր փառեր-պապերը, ինչու՞ էին Ձեր ծնողները որբ:*

²²⁹ Միմոնյան Թևոսին ձերբակալել էր Հայաստանի Քաղաքական վարչությունը և դատել են 1933թ. ՀՀ քրեական օրենսգրքի 67 և 68 հոդվածներով՝ հակահեղափոխական և դաշնակցական լինելու մեղադրանքով: Գործի մեջ պատժաձևը, պատժի չափը, պատիժը կրելու վայրը նշված չէ (Հայաստանի Ազգային Արխիվ, Ցուցակ 3, գործ 1256, 1257):

— Հա, լավ հարց ա: Հորս պապն ու մորս հայրը ֆիդայի են եղել: Մեր գյուղում ֆիդայիներ շատ կային էն ժամանակ: 1918թ., ռուսական զորքերը որ գնացին, թուրքերը, էն օսմանյան թուրքերը մտել են Արարտյան դաշտ, չէ՞: Դե մեր գյուղն էլ են մտել: Մեր գյուղերի ժողովուրդը փախսան մեր հարևան թուրքի գյուղերը: Մի մասն էլ գնաց Էջմիածին: Մեր ուսյոնում 3-4 թուրքի գյուղ կար: Դրանք մերոնց պահել են: Գնացել են Քալիմաղ: Դա հիմա Ալաշկերտ ա կոչվում, բայց էն ժամանակ թուրքի գյուղ էր: Իմ պապ Վաղարշակը դարբին ա եղել ու էդ գյուղում երկու արհեստանոց՝ երկու քուրա ա ունեցել: Էդ թուրքերի գյուղերում գոնե հաց կար, իսկ Էջմիածին փախածներից շատերը սովից մեռան: Էջմիածին գաղթականներ շատ կային, հիվանդ, սոված, ոջլոտ... Իմ պապ Վաղարշակը հենց Էջմիածին էր գնացել, ու ընդել սովից մեռել ա: Բայց Սարդարապատից հետո թուրքերի զորքը գնաց, ու մերոնք վերադարձան գյուղ: Վերադարձան, դե մայիսի վերջն էր, ամառ էր, ապրել են գյաղի- գյարամով: Գյաղի-գյարամ բանջար ա եղել, էդ բանջարը խաշել և կերել են: Էն ժամանակ մորս հայրը հայտնի ֆիդայի Սաղաթելն էր: Մայրս ի վիճակի ա եղել [համեմատաբար լավ պայմաններ է ունեցել], որով- հետև իրա հայր ու իմ պապ Սաղաթելը ֆիդայի է եղել, հայտնի ֆիդայի Սաղաթելը: Նաև դարբին էր, հող ուներ, անասուն ուներ, էն ժամանակվա հաշվով ունևոր էր: Քարից երկու հարկանի տուն միայն ինքն ուներ, հատակը տախտակած: Բատրակներ ուներ: Բատրակ շատերն ունեին: Բատրակը անասուն էր խնամում: Բայց նրան սպանեցին բոլշևիկ չեկիստները: Նրան ես չեմ տեսել, իմ ծնվելուց առաջ ա մահացել: Շատերին, շատ ֆիդայիների սպանեցին: Իմիջիպայոց, Սաղաթել պապիս մայրը արմավիրցի էր: Պապիս քեռին Արմավիրում հոգևորական էր: Էն վախտ, մինչև սովետ լինելը, ուրեմն՝ դա ինչ որ համագործակցել ա բոլշևիկների հետ: Համագործակցել ա՝ ուրեմն դավաճան ա: Փունջ են գցել, որ պիտի նրան վերացնեն Դրոյի միջոցով: Փունջ՝ այսինքն վիճակ են գցել, թե ով պըտի սպանի, Դրոյին ա ընկել: Գալիս ա, մտնում ա մաուգերով, մայրս էր պատմում, ասում ա քեռի ջան, կներես, դու պիտի մեռնես: Հանում գնդակահարում ա: Ֆիդայիները Էդպես էին, հանուն ազգի: Դե խառը ժամանակներ էին, մեկը բոլշևիկի հետ էր համագործակցում՝ դաշնակցականին էր դավաճանում, մեկը դաշնակցականին էր համագործակցում՝ բոլշևիկին էր դավաճանում: Ըտենց շատերը կային: Համագործակցել ա՝ ուրեմն դավաճան ա: Կարող ա և համոզմունքով էին, գաղափարով էին, բայց մեկը մյուսին դավաճան էին ասում և գնդակահարում էին: Արմավիրցի քեռին համագործակցել ա, էտի հայտնի ա:

Հորս պապին՝ Սիմոնին էլ թույնել են: Պապս էլ, բացի ֆիդայի ըլնելը, հայտնի որսորդ էր: Նրան թույնեցին: Դե ես էն վախտ գոյություն չեմ ունեցել, պատմելով եմ ասում: Պապս իրա որսած աղվեսի մորթիները մշակելու համար դեղ էր պահում: Ասում են, որ էդ դեղը փոխել են, տեղը թույն են դրել: Մայրս էր դա պատմում: Դե ֆիդայի էր, ուրեմն հակակոմունիստական էր, չէ՞: Չնայած նրանք էին ազգի իսկական պաշտպանները:

— *Քանի՞ ֆիդայի կար ձեր գյուղում:*

— Չեմ կարող ասել:

— *Չորս, հինգ...*

— Չէ, ի՞նչ եք ասում, շաաաատ՝ Արշալույսն ա եղել, Արելն ա եղել, Արելի Սուրիկը, Գարիկը, շատ էին: Նրանք նույնիսկ Էրզրում են գնացել կովելու: Դրանց վերացրին մինչև էդ բանը... մինչև Ստալինի ձերբակալությունները: Էսպես ասած կարմիր տեռորի ժամանակ:

Ուրեմն հայրս էլ, մայրս էլ ամուսնանալիս արդեն որբ էին: Հորս պապին՝ Սիմոնին սպանեցին, հորս հայրը՝ Վարազդատը Էջմիածնում սովից մեռավ, կնոջս հորը՝ Սաղաթել պապիս սպանեցին: Նրանցից մնացած երկու որբերը ամուսնացան: Մայրս միշտ հորս ասում էր՝ թե Սաղաթելը կենդանի լիներ, քեզ աղջիկ չէր տա: Մինչև պատերազմը երեք երեխա ծնվեցին: Ես ամենամեծն էի: Պատերազմը սկսվեց, հայրս գնաց բանակ: Ջուլիկը կրծքի երեխա էր: Հորս բանակ ճանապարհելը հիշում եմ: Հայրս մեքենայի կուզովում²³⁰ էր, մենք էլ՝ ես ու Ռուսնդը մորս փեշը բռնած, Ջուլիկը կրծքին, գյուղամիջում կանգնած հորս էինք նայում: Հերս մի քանի անգամ կուզովից իջավ, մեզ գրկում համբուրում էր:

Տղամարդկանց բանակ տանելուց հետո գյուղում շատերը չքավորացան, սոված էին ապրում: Մենք չափավոր էինք: Մինչ այդ մայրս գյուղական խորհրդում քարտուղարուհի էր: Երբ որ սկսվեց հայրենական պատերազմը, արդեն կադրեր չկար: Քանի որ ինքը տեխնիկումավարտ էր, իրան ետ կանչեցին կոլխոզ, նշանակեցին բրիգադիր: Մենք մի հատ ծառ, մի հատ անասուն, մի հատ հավ էլ նույնիսկ չունեինք: Բայց մայրս մեզ կարողացավ չափավոր պահել, դժվար էր, բայց սով չենք ունեցել: Պատերազմի ժամանակ մեր

²³⁰ Բեռնատար մեքենայի թափը:

գյուղում մանկապարտեզ կար, մենք մանկապարտեզ էինք գնում: Բայց դպրոց չկար, դպրոցահասակները գնում էին Արմավիր: Ես էլ արդեն դպրոց էի գնում: Բայց շատ հեռու չէր էդ դպրոցը, մեր գյուղից ավելի մոտ էր, քան շատ արմավիքցիների:

Բուլոյի մայրը՝ Վիկտորիա Հայարապետյանը իր երեք զավակների հետ մինչև պատերազմը: Առաջինը Բուլոն է

Պատերազմը որ վերջացավ, պապան եկավ: Պապան եկավ, դրանից հետո ծնվեց մեր նոր եղբայրը՝ Ապարը: Նա երեք տարեկան էր, որ մեզ աքսորեցին: Աքսորից մի քանի օր առաջ քույրիկս՝ Զուլիկը մահացավ: Ինքն արդեն 2-րդ դասարանի աշակերտուհի էր, միսինգիտից մահացավ: Հետո եկան աքսորողները:

Ուրեմն ամառվա գով գիշեր էր: Երկինը պարզ էր ու աստղոտ: Մի բեռնատար կանգնեց ճամփի եզրին, մեր բակի մուտքի մոտ: Մեքենայից իջան երեք զինվորականներ՝ երկու շարքային և մի սպա: Ես նույնիսկ չնկատեցի թե որտեղից, կարծես թե գետնի տակից հայտնվեցին: Ու նրանց միացան երկու անձ, մեր գյուղի այսպես կոչված ակտիվիստ կոմունիստներ, և բոլորով մտան մեր բակ, — Սիմոնյան Ցոլակ, մենք հրահանգ ունենք վերադասից, որ դուք ձեր ընտանիքով պետք ա աքսոր գնաք, արթնացեք, հավաքեք ձեր իրերը, ինչ որ ունեք՝ կապեք: Մայրս հղի էր, լալիս էր: Մեր տան կողքին տնվոր էր ապրում՝ Մանյա տյոտյան, Ստյոպայի մայրը: Ստյոպը մորս համոզում էր, ասում էր «Վիկտոր ջան, քեզ չի կարելի հուզվել»: Դե օրերն էին իրա, և նա ծննդաբերեց գնացքում, Սիրիբ գնալու ճանապարհին: Ուրեմն մի ստան-

ցիայում²³¹ կանգնեց, մեզ տանում էին տավառնի²³² գնացքով, ապրանքատար վագոններով, բայց էդ սաստավի²³³ մեջ կար մի հատ պասաժիրսկի²³⁴ փափուկ վագոն: Այդ կողմից սովետը լավ էր էլի, կազմակերպել էր, բժշկական պունկտ էր դա կոչվում: Բժիշկներ կային: Վանիկի մերը, մեկ էլ Մաքրունի տյոտյան, մորս թներն ընգած տարան էդ վագոնը: Մեզ ասեցին, որ տղա ա ծնվել: Մեր աքսորական երեք երեխաներին միացավ չորրորդը: Բայց նա հետո Սիբիրում մահացավ: Տարիուկեսկան էր, որ մահացավ:

Մինչև մեզ աքսորելը մայրս ուզում էր աղջիկ ունենար, ուրիշի աղջիկներին բերում էր գուգում, զարդարում, սանրում, ծամեր էր անում: Բայց աքսորվելուց հետո էնդեղ էլ չէր ուզում: Էնդեղ հղիացավ և այնպես արեց, որ վիժի այդ երեխային: Դե Ստալինի ժամանակ արքորտն արգելված էր, չէր թույլատրվում, դատ էր հասնում: Մայրս ինչ որ տրյուկներ արեց վիժելու համար: Գիշերվա կեսին, հայրս տանը չէր, ես էի տանը, մի սենյակում էինք մնում: Ես ամեն ինչ գիտեի ու տեսնում էի: Գիտեի, որ գիշերվա կեսին մայրս երեխայից ազատվում ա, երեսս շուտ տված տկտկալով սպասում էի: Վիժեց երեխային, ասեց Բուլո ջան, արի միասին փաթաթենք: Փաթաթեցինք, ասեց տար են անկյունում դիր: Տարա դրեցի ու պառկեցի քնեցի: Առավոտ հելա՝ արդեն չկար, ինչ էին արել՝ չգիտեմ: Դրանից հետո նա էլի հղիացավ: Սիբիրում երեք տղաներ են ծնվել՝ Կուկուն, Վադարշակը և Վարդանը: Վադարշակն էլ մահացավ, բայց Կուկուն ու Վարդանը մնացին: Ընդհանուր առմամբ մայրս ութ երեխա ա ունեցել, յոթ տղա, մի աղջիկ: Աղջիկն ու երկու տղաները մահացել են: Վերջին երեխան Վարդանն է: Նա Սիբիրում ա ծնվել ու հիվանդ ա ծնվել: Նա ծնվեց հայրիկիս մահանալուց հետո: Ուղեղը խանգարված է: Մեր ետ վերադառնալու ժամանակ 40 օրական էր:

Հա, բայց ո՞նց հասանք Սիբիր: Երբ մեզ ասեցին հավաքեք ձեր վեշերը, պիտի գնաք Սիբիր, ինչ շոր որ ունեք, հագեք, վերցրեք ձեր հետ: Դե ինչ շոր ունեինք, մեր ունեցածը մեր հագին էր, շոր չունեինք: Մեր տան եղած կես բուխանկա սոմի հացն էլ մեր շուն Բովիկն էր գողացել ու կերել: Անկողինները հավաքեցինք ու գնացինք: Ըտենց սոված մեզ տարան Հոկտեմբերյանի

²³¹ Կայարանում:

²³² Ապրանքատար:

²³³ Կազմի, գնացքի վագոնների շարքի:

²³⁴ Ուղևորատար:

կայարան: Էն ժամանակ երկաթգծի կայարանը Սարդարաբադ կայարան էր կոչվում: Հիմի Սադախլու ա կոչվում: Ժամերով մնացիք ըտեղ կանգնած: Ամենուրեք լացուկոծ էր, հառաչանք ու մանկան ճիչ: Վագոնները երկաթգծում կանգնած էին իրար կից: Մեզ՝ արքայականներիս վագոնները խցկեցին, դուռ-պատուհան դռսից ամենը փակեցին: Խիստ նեղվածք էր մեր վագոնում, օդ չունեինք շնչելու, ծարավ էինք, պետք ունեինք: Չկար խմելու ջուր, չկար նաև պետքարան: Փակ վագոնում կիզիչ արևի տակ, անջուր, անպետքարան մինչ երեկո մնացինք: Մեր ու մանուկ Քրիստոսի տանջանքները կրեցին: Երեկոյան կողմ մթնշաղին, էլի կանվոյները խիղճ ունեցան, վագոնի դուռը բացեցին և այդ դռնից մեզ դուրս տարան: Եվ հենց իրենց ներկայությամբ, իրենց աչքի առաջ, բառացիորեն երկու քայլ հեռավորությամբ, մեջքով դեպի կանվոյները, նրանց աչքի առաջ կին-տղամարդ, հարս ու աղջիկ, պատանի, դեռահաս, կողք-կողքի մենք նստեցինք զուգարան: Չեմ մոռացել այդ խայտառակ նվաստացուցիչ պահը: Յոթանասուն տարի է անցել, չեմ մոռանա այսուհետ էլ մինչև մահ, մինչև գերեզման: Դեռ դա ոչինչ, դա չարիքի փոքրագույնն էր: Սակայն այն, ինչ որ ես տեսա ու լսեցի նեղլիկ պատուհանից դեպի դուրս, երբ գնացքը տեղից շարժվեց, չէի ցանկանա թշնամուս անգամ, չնայած ես այն ժամանակ թշնամիներ չունեի, չէի էլ կարողանա ունենալ: Գնացքի հետևից, իրենց արքայ գնացող հարազատների հետևից խելակորույս վագոն էին ձեռնափայտերով տղամարդիկ, խճճված մազերով տարեց կանայք: Նույնիսկ երկաթգծի ավագուտների միջից բուսած փուշտատասկների վրայով կիսամերկ երեխաներ էին վագոն: Մինչև հիմա աչքիս առաջ է:

Մայր Արաքսի ափով անցանք մենք գիշերով, հաջորդ օրն էր, թե մյուս լուսաբացին հասանք Բաքու: Էն ժամանակ մենք չգիտեինք, որ Բաքվից շատ էշելոններով ուրիշ հայ արքայականների էլ են տանում: Չգիտեինք, որ հայերին Ադրբեջանից, Վրաստանից, Երևանից էլ են արքայել: Մենք գիտեինք, թե միայն Հոկտեմբերյանի էշալոնում են արքայվածներ:

Երբ մայրս գնացքում ծննդաբերեց, այդ առիթով մեր վագոնի տարեց տղամարդիկ, նույնիսկ կանայք, քեռի Հայկակի տնական մաքուր օղիով մաղարիչ խմեցին: Օրերով գնացինք: Մեզ իջացրին Ալթայի Շուալախսկի ռայոնում: Մեզ տարան Մամոնտովի սովխոզ: Մի մասին իջեցրեցին Ալեյսկում: Մի մասը իջացրին Ասպերիխա: Մեր սաստավից Տապչիխինսկում չեն իջացրել, հետո ուրիշ սաստավ են իջեցրել:

Ուրեմն մինչև մեր գնալը նախապատրաստել էին: Պերեվալկա էին կոչվում ցորենի պահեստարանները, դրանք էդ ժամանակ դատարկ էին: Ցորենը պիտի հավաքեին սեպտեմբերին: Ուրեմն էդ պերեվալկաները մեզ համար ամբողջը մաքրել էին, դիզինֆեկցիա էին արել, սպիտակացրել էին, կիտականեր²³⁵ էին դրել, պեչենի-մեչենի երեխեքի համար, ջուր, չայ-մայ: Ձրի էին տալիս: Սովխոզների դիրեկտորները եկել ջոկում էին: Դե յուրաքանչյուրն ուզում էր էնքան մարդ տաներ, որ աշխատող ձեռք լինի: Իսկ մեր տնից աշխատող ձեռք մենակ հայրս էր: Ես տասնչորս տարեկան, հաջորդն ինձնից երկու տարով փոքր, մեկը երեք տարեկան էր, մեկն էլ նոր էր ծնվել: Մեր վրա ուշադրություն չեն դարձնում: Էն մարդկանց էին տանում, որ արդեն հասունացած էին: Մենք նստել սպասում ենք բախտին: Լավ էր, մեզ տարան Վանիկենց հետ: Մեր հասցեն էր՝ Алтайский край, Поспелихинский район, совхоз имени Мамонтова, Центральная усадьба [Ալթայի երկրամաս, Պոսպելիխինի շրջան, Մամոնտովի անվան սովխոզ, Կենտրոնական կալվածք]: Մի տարի ապրեցինք այդտեղ, հետո մեզ տեղափոխեցին 3-րդ բաժանմունք: Սովխոզը 6 բաժանմունք ուներ: 6-րդ բաժանմունքում անասնապահությամբ էին զբաղվում, կոչվում էր կաթնա-ապրանքային տնտեսություն, ֆերմա: Ես էդ ֆերմայի շոֆեր եմ եղել:

Այնտեղ մոտիկ կար «12 лет октября» [«Հոկտեմբերի 12»] անունով սովխոզ: Կարճ «Օկտյաբրյա» էին ասում: Դա հիմնվել էր հեղափոխության 12 տարին լրանալու առիթով: Մամոնտովում մեր գյուղից կար երեք ընտանիք, մյուս չորս ընտանիքը տարան Օկտյաբրյա²³⁶: Բայց Մամոնտովի սովխոզում ուրիշ հայեր էլ կային՝ մեր Հոկտեմբերյանի շրջանի ուրիշ գյուղերից, Թալինի շրջանից, շատ-շատ կար: Ղարաբաղցիներ կային, բայց նրանք Ալեյկսկում էին: Մամոնտովի սովխոզում մինչև մեր գնալն արդեն շատ արքտրականներ

²³⁵ Վաճառվող իրերի փոքր կրպակ:

²³⁶ Ըստ Հայաստանի Ազգային Արխիվում պահվող նյութերի, Հոկտեմբերյանի շրջանի Հայկական գյուղից 1949թ. հունիսի 14-ին Ալթայի երկրամաս են արքտրվել 40 մարդ՝ 11 ընտանիքից (Կիրակոսյան, Եփրեմյան, Միրզոյան, Տոնոյան, Նալբանդյան, Աբրահամյան, Սիմոնյան, Օսեկիյան, Վիրաբյան, երկու ընտանիք Գրիգորյան ազգանունով): Աքտրվածներից 16 մարդ տեղափոխվել են Մամոնտովի սովխոզում, 10 մարդ՝ Հոկտեմբերի 12-ի սովխոզում, մյուսներին՝ Շիպունովի և Ուստ Կալմանի շրջաններում: Գրիգորյան Գևորգի և Վիրաբյան Սերգեյի ընտանիքներին արքտրել են «Գերմանական բանակի հայկական նացիոնալիստական լեգիոնին համագործակցության» մեղադրանքով, մնացած բոլորին՝ «ազգայնական դաշնակցական» և «ազգայնական դաշնակցականի ընտանիքի անդամ» մեղադրանքով:

կային, հիմնականում գերմանացիներ ու կալմիկներ: Ռուսական գերմանացիներ էին: Նրանց աքսորել էին պատերազմի սկզբում: Մինչև էդ էլ կուլակներին էին աքսորել: Բայց բնակիչները հիմնականում ռուսներ էին իհարկե:

Մեր սովխոզի դիրեկտորը Սալամիչն էր, մի հոյակապ մարդ, հեղափոխության մասնակից: Լեհ էր, մի ոտից վիրավոր, շատ բարի մարդ էր, շաաաատ ազնիվ մարդ էր: Ալթայը դրախտային երկիր ա, շատ բերքառատ: Կուլտ փորով հաց մենք կերել ենք էդ տարիներին: Մենք էստեղ անասուն չունեինք, էնդեղ մայրս երկու կով էր կթում: Ցորենի դաշտերը գյուղին շատ մոտիկ էին, ուղիղ, լայնարձակ: Տրակտոր, կոմբայն, ամեն ինչ կար: Բոլորի հետ ապրում էինք հաշտ ու համերաշխ՝ ռուս, գերմանացի, կալմիկ, հայ, ազգային հողի վրա ոչ մի կոնֆլիկտ չի եղել մեր ապրելու ամբողջ ընթացքում: Մենք ապրում էինք ինտերնացիոնալիզմի ոգով, բաց ամեն մեկս հպարտանում էինք մեր ազգով, մեր պատմությամբ: Նույնիսկ կալմիկները: Նրանք հպարտանում էին իրենց Լենգ Թեմուրով: Ու չնայած Թեմուրը մեզ նվաճել էր, մեր ժողովրդին կոտորել, եկեղեցիներում այրել են, բայց մենք չէինք վիճում իրենց հետ: Գերմանացիները հպարտանում էին Բեթհովենով, Բախով, Շիլլերով: Մենք հպարտանում էինք Տիգրան Մեծով: Ամեն մեկս խոսում էինք մեր պատմությունից: Ու դա նաև դպրոցում: Իրարից սովորում էինք:

Էնդեղ ես պետք է 5-րդ դասարան գնայի: Մինչև էդ ես վատ աշակերտ էի եղել, դասերից փախնում էի, բայց ընդեղ հանկարծ ուզեցի լավ սովորել: Թե դասատուներն էին լավը, թե ինչ: Մեզ ռուսերեն սովորացրին, ու ես շատ էի կարդում: Հետո մենք էնդեղ սիրեցինք սոցիալիզմը: Ես մեծ հուզմունքով կոմերիտական դարձա: Շատ պատասխանատու կոմերիտական: Դա շատ լուրջ բան էր: Դպրոցում էլ, սովխոզում էլ դա լուրջ բան էր: Ես ուզում էի Ջոյա Կոսմադեմյանսկայա դառնալ, Ալեքսանդր Մատրոսով, Ուլյանա Գրոմովա: Բոլորս էինք ուզում: Ես հարգում էի և մինչև հիմա էլ հարգում եմ էդ գաղափարները: Ես հետո կոմունիստ դարձա, հիմա էլ կոմունիստ եմ, ու կոմունիստ էլ կմեռնեմ:

— *Ձեր հայրը, մայրը նույնպե՞ս հավատում էին էդ գաղափարներին:*

— Նրանք ծառայել են էդ հավատքին: Այո, մեզ աքսորեցին, այո, Սիբիրում մենք երեք մարդ ենք թաղել՝ հորս և երկու եղբայրներիս, այո, դերասան հորս կարիերան կորավ, արվեստագետ հայրս մեխանիզատոր դարձավ, բայց դրանում սոցիալիզմը մեղավոր չէր: Ես մինչև հիմա չգիտեմ, թե իսկական սոցիալիզմն ինչպիսին է լինում, բայց ես սիրում էի և սիրում եմ սոցիալիզմի գաղափարները: Եվ 1952թ., երբ Սիբիրում ես գնացի կոմերտմիություն ընդունվելու, երբ քննություն էի հաճնում դրա համար, երբ պատասխանում

էի հարցերին, ես անկեղծ հավատում և հուզվում էի: Հիմա էլ եմ հավատում: Մեզ արքայրէլ էին Սիբիր, բայց այնտեղի մարդիկ մեզ լավ ընդունեցին, մեզ հարգում էին, օգնում էին: Սոցիալիզմն իմ համար էդ հարգանքն էր, իրար օգնելն էր: Հայրս աշխատում էր, մի քիչ մեծացանք՝ ես ու եղբայրս աշխատում էինք, մայրս տնային տնտեսուհի էր: Պետք լիներ՝ սովխոզն օգնում էր: Բոլորս ընկերներ էինք: Դպրոցը ենթարկվում էր սովխոզին: Էդ սովխոզում ուսումնարան կար, մեխանիզացիա էին սովորեցնում: Ամեն տեղից գալիս էին էստեղ սովորելու, մի քանի հարյուր ուսանող կար: Էդ ուսումնարանը սովխոզն էր ֆինանսավորում: Ես էլ եմ ընդեղ սովորել:

Մեզ՝ արքայրվածներին «Переселенцы»²³⁷ էին ասում: Ամիսը մի անգամ գալիս էին ստուգելու՝ տեղում ենք, թե ոչ: Կամենդատուրա կար, դրանք էին գալիս ստուգում: Մեզ անձնագիր չէին տալիս, որ չկարողանանք ուրիշ տեղ գնալ: Սիբիր հասնելու օրվանից հայրս անընդհատ Մոսկվա բողոքներ էր գրում: Գրում էր, որ ինքը ամբողջ հայրենական պատերազմի ընթացքում ֆրոնտում ա եղել, որ մեր ընտանիքի ոչ մի անդամ ոչ մի հանցանք չի գործել: Տասնյակ նամակներ է գրել՝ Ստալինին, սրիկա Բերիային: Առաջին նամակը գրեց Հոկտեմբերյանի շրջանի Կոմունիստական կուսացության քարտուղարին: Նա հորս լավ էր ճանաչում, մի ժամանակ նույնիսկ նրան առաջարկել էր կուսակցության մեջ ընդունվել: Պատասխան ստացանք, որ էդ հարցերով կուսակցական մարմինները չեն զբաղվում, ԿԳԲ-ն է զբաղվում: Դրանից հետո սկսեց գրել Մոսկվա: Այնտեղից պատասխանում էին, թե ձեր բողոքն ուղարկված է Հայաստանի հանրապետության քննությանը: Հայաստանի Հանրապետության Ներքին գործերից մի կապիտանի ստորագրությամբ պատասխան ստացաք, որ մեր բողոքներն անհիմն են, բայց չէին գրում, թե ինչ հանցանքի համար են արքայրել²³⁸: Ոչ մեկը չգիտեր, թե իրեն ինչ հանցանքի համար արքայրել:

— Ալթայում տարբեր ազգերի մշակութային ծանոթացա՞ր:

— Եվ այո, և ոչ: Բոլորս միանման էինք ապրում, նույն ուտելիքը, նույն ռուսական վառարանը, նույն հացն էինք թխում: Չէ, սխալ ասեցի: Նրանք, հատկապես կալմիկները լիայռչկա էին թխում հացի փոխարեն, մայրս հաց էր

²³⁷ Տեղափոխվածներ:

²³⁸ Յուլյա Վաղարշակի Սիմոնյանի ընտանիքի հինգ անդամներին(Սիմոնյան Յուլյա, 1909թ. ծնված, Հայրապետյան Վիկտորիա, 1915թ. ծնված, Սիմոնյան Լաերդ, 1936թ. ծնված, Սիմոնյան Ռոլանդ, 1937թ. ծնված, Սիմոնյան Վարազդատ, 1946թ. ծնված), ըստ Հայաստանի Ազգային Արխիվում պահվող գործի, արքայրել են «ազգայնական-դաշնակցական» մեղադրանքով (ՀԱԱ, ֆոնդ 1191, Ցուցակ 6, Գործ 2754):

թխում: Կալմիկները շատ փնթի էին, կեղտոտ: Հետամնաց էին: Մենք նրանց հացը չէինք ուտում: Ռուսներն իրենց վառարանում բոքոն էին թխում: Բայց դրսում միասին տոներ էինք նշում, ուրախանում էինք: Նույն պարերը, նույն ռուսական երգերը, նույն երաժշտությունը: Էնդեղ մեծ տոն էր «Առաջին ակոսի» տոնը: Դա գարնանն էր, գարնանային ցանքի ժամանակ: Դա ազգային տոն չէր: Երևի կարելի է ասել սովետական տոն էր: Բոլորը, բոլորը՝ գերմանացի, ռուս, կալմիկ, հայ, միասին էինք տոնում: Հատկապես երիտասարդները: Կոմերտիմությունը կազմակերպում էր:

Նոր տարին էլ էթում էինք մեծերի նոր տարին շնորհավորում, ջահելները գալըմ էին մեր ծնողների նոր տարին շնորհավորում, ոնց որ ըստեղ: Մենակ հայերը չէ, բոլորը: Բոլորը բոլորի տուն էին գնում: Դե տունն էլ մի սենյակ էր, սենյակ էլ չէ՝ խրճիթ: Շատ դժվար էր մաքուր պահելը: Բայց մայրս շատ մաքրասեր էր, մեր տանը միշտ մաքրություն կար: Դպրոցում հավաքում էին, նվերներ էին կախում: Սովխոզն էր նվերներն առնում, տալիս դպրոցին: Ընդեղ դպրոցը յոթնամյա էր: Ես միայն Հայաստան գալուց հետո տասնամյան ավարտեցի: Արմավիրում երեկոյան դպրոց էի գնում:

Բոլո/Լաերտ Սիմոնյանը դպրոցն ավարտել և վկայականը ստացել է 1970թ.՝ 35 տարեկան հասակում

Սիբիրում մնացինք մինչև 1956 թվի օգոստոսի 22-ը: Ուղիղ յոթ տարի: 1949թ. հունիսին գնացիք, 1956թ. օգոստոսին եկաք: Գնացինք հինգ հոգով, հետ էկանք 6 հոգով: Սիբիրում թողեցինք երեք գերեզման: Հետո, շատ տարիներ անց, մեծ տղայիս հետ մի անգամ գնացինք Սիբիրի մեր գերազմաններիս այցելության:

Մեզ ռեաբիլտացիա²³⁹ են տվել: Որ հետ էկանք, ես էստեղ կոմսոմոլի քարտուղար էի: Բայց չնայած դրան, 1960թ. հետո էր, Չեխոսլովակիա տուրիստ գնալու ուղեգիր կար, ինձ չտվեցին, ասեցին, որ բռնադատվածներին չի հասնում²⁴⁰: Մայրս էլ սկսեց աշխատել, մանկապարտեզում դաստիարակչուհի էր:

Վիկտորիա Հայրապետյանը գյուղ վերադառնալուց հետո մանկապարտեզում դաստիարակչուհի էր

Հայկական գյուղի մանկապարտեզի երեխաները 1956-57թթ.

²³⁹ Դատարանով արդարացրել են:

²⁴⁰ Ըստ արխիվում պահվող գործի Սիմոնյան ընտանիքի անդամները արդարացվել են Հայկ. ՍՍՀ Գերագույն դատարանի քրեական գործերի դատական հանձնաժողովի (СК по уголовным делам Верховного Суда Арм. ССР) կողմից 1970թ. հուլիսի 12-ի որոշմամբ:

Իմ անունը ծննդականով Վաղարշակյան Կառլոս էր: Բայց աքսորի թղթերում Սիմոնյան Լաերդ էր գրված: Չգիտեմ ինչպես էր դա ստացվել: Լաերտ ինձ հայրս էր ասում, դե դերասան էր ինքը, Շեքսպիրի հերոսի անունով էր ասում: Դե երևի որ Սիմոնյան Ցոլակի տղան էի, բոլորիս ազգանունը Սիմոնյան էին գրել: Լաերտն էլ երևի մեր գյուղությունում էին ասել: Իսկ գյուղում ինձ Բուլո էին ասում: Ու երբ որ ռեաբիլիտացիան ստացանք՝ գրրված էր Սիմոնյան Լաերտ: Հետո արդեն, երբ ԽՍՀՄ-ը քանդվեց, Հայաստանում Բոնադատվածների մասին օրենք ընդունեցին, ու բոնադատվածության տարիները թոշակի համար մի տարին երեք էին հաշվում, ինձ չէին ուզում տալ: Դե որովհետև ծննդականով մի անուն-ազգանուն ունեի, ռեաբիլիտացիայի թղթով՝ ուրիշ անուն ազգանուն: Լաերտը փաստորեն իմ աքսորի և ռեաբիլիտացիոն անունն էր, ու ես դատարանի միջոցով ստիպված Լաերտ դարձա: Մեր գյուղից Ալասկարի Արծվիկն ու Զավենի աղջիկ Սիլվան եկան դատարանում վկայություն տվին, որ Բուլոն նույն Լաերտն ա: Իմ թոշակի համար: Հիմա ես բարձր թոշակ եմ ստանում բոնադատվածության պատճառով: Բայց օրինակ իմ եղբայր Վարդանը չի ստանում: Նա էդդեղ՝ Սիբիրում է ծնվել, ու բոնադատված չի համարվում: Թե ոնց են էդպես հաշվում՝ չեմ հասկանում: Հիվանդ տղա ա, մանկամիտ ա, երբեք չի աշխատել: 40 օրական էր, որ Սիբիրից եկանք: Պարզ չի՞, որ Սիբիրում մորս ապրումների պատճառով ա հիվանդ ծնվել: Հաշմանդամության նպաստ ստանում ա, բայց բոնադատվածի՝ չէ: Ես բոնադատված եմ համարում, Վարդանը՝ բոնադատվածի ժառանգ: Վարդանը ոչ մի արտոնությունից չի օգտվում:

Սիբիրում՝ աքսորավայրում ծնված Վարդանը մանկամիտ է

— Իսկ Դուք արտոնություններ ունե՞ք:

— Այո, իհարկե, նախ՝ բարձր թոշակ եմ ստանում: Սիրիբրում իմ աշխատած ամեն տարին երեք անգամ ավելի ստած եմ հաշվում: Ընդեղ ես յոթ տարի աշխատել եմ՝ էս քեզ 21 տարվա ստած: Դրան գումարած Հայաստանում իմ աշխատած տարիների ստածը: Մեր գյուղում էսօրվա վիճակով ես բարձր թոշակատու եմ: Հետո, օրինակ, աչքս վիրահատեցին, ոսպնյակ տեղադրեցին, 350000 դրամ փող արժեք, 250000 որպես բռնադատվածի պետությունը փոխանցեց: Դա ինձ համար մեծ օգնություն էր:

— *Դուք ձեր ընտանիքին, երեխաներին պատմում եք Ձեր կյանքի մասին:*

— Լսողն ո՞վ ա, որ պատմեմ: Ես պատմում եմ, բայց չեն լսում, չեն ուզում: Սիրոս ճաքում է, որ չեն հետաքրքրվում: 1980-ականներին մեծ տղայիս հետ Ալթայ էի գնացել: Բառնաուլից Մամոնտովո գնալիս կաքավները ոնց որ երամով, ազատ համաձակ թոշում էին մեքենայի առջևից: Չէին վախենում: Մարդ են տեսն՞լ, որ վախենան: Մեծ, դատարկ երկիր, հարուստ անտառներ, տայգա, ցորենի դաշտերի ծայրը չի երևում: Հողը հարուստ, խոնավ: Տղաս ասում էր՝ դրախտ ա: Դրախտ ա, բայց մարդ չկա:

Սիրիբրում մենք հայկական թերթ էինք ստանում, «Սովետական Հայաստան»: Մի անգամ ընդեղ կարդացի հայկական անունների մասին Հովհաննես Շիրազի գրածը: Դա Ստալինի մահից հետո էր, մի ֆելիտոն էր: Ասում ա՝ ինչի՞ եք Ֆելիքս դրել ձեր երեխայի անունը, հայկական չի: Մեկը հորն ասում ա՝ լավ կլինի՞ քեզ Վիլիս կանչեն: Մտածում էի, որ մարդը շատ ճիշտ ա գրել: Էն սովետի առաջին տարիներին՝ էլ Լաերտ, էլ Ալբերտ, Ռոլանդ, Կառլոս, Ռոզիկ, Մանյա: Մեզ հետ Հայաստանից աքսորված մի կին կար, անունը՝ Սովետ: Մեր ընտանիքում էլ միայն վերջին երեխաների անուններն են հայկական՝ Վարազդատ, Վարդան: Իմ տղան որ ծնվեց, անունն Արգիշտի դրեցի: Էրեբունի տոնի ժամանակն էր, 1969 թիվը: Արգիշտի անունը նոր էր լսվում: Հիմի իմ տղան՝ Արգիշտի Սիմոնյանը Կուզբասում հիմնադրել է ռուս-հայկական մշակութային կենտրոն: Արգիշտի Սիմոնյան՝ Կուզբասի ռուս-հայկական մշակութային կենտրոնի նախագահ (ինքնագոհ ժպտում է): Բայց էն ժամանակ, 1969թ., երբ որ անունը դնում էի, էս Հոկտեմբերյանի քաղտվետը չէր համաձայնում: Ասում էին՝ ըտենց անուն չկա: Այ մարդ՝ ընչի՞, Միշա կա, Գրիշա կա, Արգիշտի չկա՞: Համաձայվեցին: Փոքր տղայիս անունն էլ Արտակ եմ դրել: «Վարդանանք» վեպում կարդացել եք, չէ՞, ընդեղ երկու

Արտակ կա, մեկը Վասակի կողմնակից էր, մյուսը՝ Արտակ Մոկացին,
Վարդանի կողմնակիցն էր: Վատ անուն ա՛:

Հայկական գյուղի քանդվող եկեղեցին սիրված ուխտատեղի է: Լուսանկարը՝ 2019թ.

ՍՈՒՐԵՆ ԴԵՐԵՆԻԿԻ ՎԱՐԴՈՒՄՅԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երևան

Ընդհանուր ծրագիր՝ 20-րդ դարի Հայաստանի բանավոր պատմությունների հավաքագրում և հանրայնացում

Հարցազրույցի կարգավիճակ՝ բաց

Ջրուցակցի անուն՝ Սուրեն Վարդումյան (Սուրեն)

Ծննդյան թիվ՝ 1953 թ.

Ջրուցավարի անուն՝ Սյուզան Բոշյան (Սյուզան), Գայանե Շագոյան, Տաթևիկ Ավետիսյան

Ջրույցի տևողությունը՝ 2 ժամ 7 րոպե

Հարցազրույցի վայր՝ զրուցակցի բնակարան Երևանի Աջափնյակ թաղամասում

Ջրույցի ամսաթիվ՝ 19 հուլիսի 2019 թ.

Ջրույցի լեզուն՝ հայերեն

Վերծանողի անուն՝ Սյուզաննա Բոշյան

Վերծանության ամսաթիվ՝ 1-10 օգոստոսի, 2019 թ.

Ձայնագրության ձևաչափը՝ m4a

Ընդհանուր տեղեկություններ՝ Վերծանվել է այն տարբերակը, որը ձայնագրվել է:

Ուղեկցող նյութեր՝ պատմողի պապի՝ Սուրեն Մովսեսի Վարդումյանի աքսորավայրից գրած նամակները և կնոջ դիմում բողոքներն իշխանություններին, ձեռագիր

Հատուկ նշումներ՝ Ջրուցակիցը ավելի շատ պատմել է հայրական ընտանիքի, քան սեփական կյանքի մասին: Ձայնագրության վերծանությունից հետո զրուցակիցը տեքստը նայել է և որոշ ուղղումներ արել: Այդ պատճառով տեքստը կարող է որոշ շեղումներ ունենալ ձայնագրությունից:

Պատմության համառոտ բովանդակությունը՝ Պապի ազնվական ծագումը, 1938թ. աքսորը, տատի առաքինի կերպարը, չորս երեխաներին պահելու, կրթություն տալու, ազգակցական հարաբերությունների, ընտանիքում և գիտության մեջ հոր՝ ազգագրագետ Դերենիկ Վարդումյանի խաղացած դերի մասին: Դատողություններ է անում և սեփական գնահատականներն է ներկայացնում կնոջ հանրային դերի մասին:

Սուրեն — Ես Սուրեն Դերենիկի Վարդումյանն եմ, ծնվել եմ 1953 թվականի փետրվարի 1-ին Երևանում, ողջ կյանքս ապրել եմ, և երևի էդպես էլ մինչև վերջ կապրեմ Երևանում: Հորս կողմից պապս Սուրեն Մովսեսի Վարդումյանն է (մեզ մոտ էսպես է՝ պապից թոռ անընդհատ անունները կրկնվում են, հորս անունն էլ իմ կրտսեր որդին է կրում, իսկ իր տղան էլ՝ այսինքն թոռս, կրում է իմ անունը): Ես հորս կողմից լոռեցի եմ, Լոռվա նախկին Շահալի՝

ներկայիս Վահագնի գյուղն է մեր պապական, տոհմական գյուղը, որը գտնվում է Վանաձոր-Ալավերդի խճուղուն մերձակա, Լոռվա ձորի գրեթե կես տեղում՝ Վանաձորից 22 կիլոմետր հեռավորության վրա: Ինչով է նաև նշանավոր մեր գյուղը. ուրեմն, Վահագն դյուցազնի՝ Հայոց նախաքրիստոնեական դիցարանի աստվածներից մեկի՝ առասպելական վիշապաքաղ Վահագնի արձանն է կանգնեցված մեր գյուղի բլրաշատ տեղանքի բարձունքներից մեկին՝ որպես Հայրենական պատերազմում զոհված վահագնեցիների հիշատակն անմահացնող հուշարձան: Շատ յուրօրինակ հուշարձան է՝ իրեն կից հուշաթանգարանով հանդերձ, ու գյուղն էլ, ընդհանուր առմամբ, բավական ինքնատիպ գյուղ է:

Սյուզան — Իսկ ո՞վ է արձանի հեղինակը, գիտե՞ք:

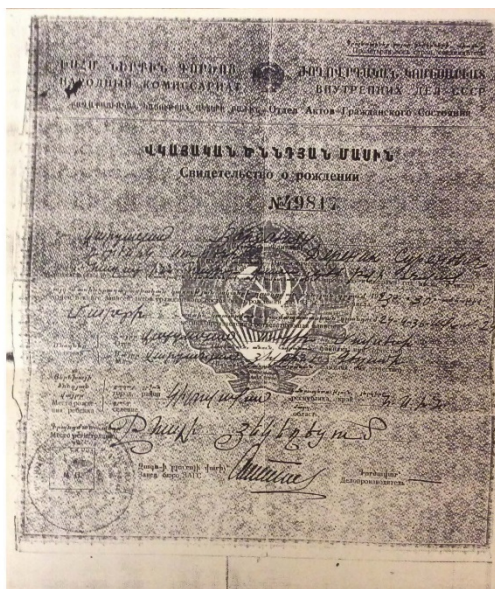
Սուրեն — Արձանի հեղինակը հայտնի քանդակագործ Չուբարն է՝ Հայաստանի ժողովրդական նկարիչ Ղուկաս Չուբարյանը, իսկ որպես Վահագն դյուցազնի նախատիպ նկարիչը վերցրել է հորս՝ Դերենիկ Վարդումյանի կերպարը: Վահագնի գյուղին նվիրված գրքի մեջ էլ դա փաստագրված է, և ակնհայտ երևում է: Այո, կա մեր գյուղին նվիրված գիրք, կարող եմ էդ գիրքը ցույց տալ, և այնտեղ՝ հենց նախաբանում, ազգագրագետներ են ընդ որում գրողները, գրում են, որ Դերենիկ Վարդումյանը, որը բեղ-մորուք ուներ, Վիշապաքաղ Վահագնի դեմքն է: Եվ միայն Վահագնի սաղավարտն է տարբերակում, որ դա ժամանակակից մարդ չի: Ընդհանրապես, հետադարձ հայացք նետելով մեր՝ վարդումյանների տոհմածառին և տոհմի պատմությանը, կարելի է ենթադրել, որ թերևս բոլշևիկյան իշխանության ժամանակ, հենց սկզբից, մեր տոհմը, կարծես, փշի նման իշխանությունների կոկորդներում կանգնած է եղել: Միգուցե հիմնականում այն պատճառով, որ մեր գյուղի հին գերեզմանոցում եղել են մեր՝ Վարդմանց ազգի մեծերի հին ժամանակների տապանաքարեր, որոնցից մեկն էլ մեր տոհմի նահապետ Վարդումի գերեզմանն է: Ի դեպ, Վարդումյանների մեր տոհմը հենց էդ Վարդումից է սերում, որը կոնկրետ մարդ է եղել, որն էլ հենց սկիզբ է դրել մեր ազգանվան: Մեծ տոհմ է եղել, և այդ գերեզմանաքարի վրա, եթե վերծանենք հին ուղղագրությունից, բառացիորեն գրված է հետևյալը. «Հանգիստ կենաց գերեզման Վարդում որդի Նազարովի որ է Ղազախա Աչաջրեցի եվ վախճանեց գեղ Շահալի օվ հանդիպի մեկ ողորմի 1848 ամի, ԵւԷԻ ԻՇԽԱՆ ՇԱՀԱԼՎԻ»: Իշխան Շահալվի, ասել է թե՛ ազնվական տոհմ է համարվել: Նաև տեղեկու-

թյուններ կան, որ Ղարաբաղից՝ Ճարտար գյուղից են գաղթել Տավուշի Աչաջուր գյուղ, իսկ Ղարաբաղից գաղթածները հիմնականում, էսպես ասած, մեկիքական արմատներ են ունեցել, որոնք շատ արագ տարածվել են դեպի բոլոր կողմերը՝ հիմնականում դեպի հյուսիս-արևմուտք։ Արևմուտք՝ այսինքն հենց կոնկրետ բուն Հայաստան, և...եթե այդ մեր Վարդում նախահայրն իշխան էր համարվել, ուրեմն կարելի է պայմանականորեն համարել, որ նրա տոհմն էլ իշխանական էր։ Իմիջիայլոց մեր գյուղում ամենամեծ ազգությունը բազում տասնամյակներ հենց Վարդմանք են եղել։ Հիմա քիչ մարդ է մնացել իհարկե, ահագինը դուրս են եկել, եթե նախորդ դարի քսանական թվականներից՝ այսինքն 100 տարի առաջվանից վերցնենք, շատ հեռու չգնանք, էդ գերեզմանաքարը ես հիշեցի ուղղակի որպես պատմական փաստ։ Քիչ մարդ կա ներկայիս Հայաստանում, որ կարող է պարծենալ, որ իր նախահայրը իշխան է եղել կամ համարվել։ Մենք հազար տարի պետականություն չենք ունեցել, ազնվականությունը վաղուց վերացել է։ Կիլիկիայից հետո ինչ-որ բեկորներ մնացել են կցկտուր, ասենք ...ունիներ, ...յանցներ, ը...չգիտեմ տարբեր ազնվականական տոհմերի սերունդներ երևի պահպանվել են մինչ օրս, և միայն իրենք գիտեն, թե իրենք ով են։ Բայց նշածս տապանաքարն այնուամենայնիվ վկայում էր այն մասին, որ Էդուեղից սերվում էր մի սերունդ, որը ինչ-որ բանով յուրահատուկ կարող էր լինել։ Եվ ինչպես հետո պատմությունը և կյանքը ցույց տվեցին, էդպես էլ եղավ։ Ու անցյալ դարի 38 թվի ցուրտ փետրվարին, երբ իմ պապին աքսորում են, այն ժամանակների համար այնքան էլ զարմանալի չէր, թե ինչի հենց իրեն։ Պարզ է, որ կար կուլակաթափության պրոցես, հարուստների կամ էսպես ասած կուլակների կողմից՝ ռանչպարների կամ բատրակների կամ աղքատների հարստահարման մասին էդ «սպեկուլյացիան» և այլն։ Սեփականության վերաբաշխում էր տեղի ունենում, կոլեկտիվ տնտեսություններ էին ստեղծվում։ Բայց պապս յուրահատուկ էր նրանով, որ այնուամենայնիվ, ըստ իս՝ շեշտակի տարբերվում էր գյուղական այդ գորշ զանգվածի մեջ նրանով, որ Կիրովական քաղաքում գերազանց գնահատականով ավարտել էր այսպես կոչված «շրջանային կոլխոզ դպրոցի» 1935-36թթ. դաշտավարական հնգամյա կուրսը, որից հետո նշանակվում է կոլխոզի բրիգադավար և աչքի ընկնում իր կազմակերպչական աշխատանքով։ Հիմա ես ասեմ, թե նաև ինչով էր տարբերվում։ Կարող է գավեշտալի թվալ, բայց համենայն դեպս, միգուցե նաև դրանք էլ եղել են այն պատճառները, որ նա ուղղակի չէր կարող չքոնադատվել ու չաքսորվել։ Չէր կարող, որովհետև կարծես «սպիտակ ագռավ» էր», որովհետև

շատ ծույլ ու անբան՝ այսպես կոչված բատրակների կամ չունևոր գյուղացիների համեմատ նա համենայն դեպս ինչ-որ բան ուներ, որովհետև աշխատասեր էր, որովհետև իր ձեռքով քարաշեն ու պատշգամբով տուն էր կառուցել, որովհետև տանը կից գոմ էր սարքել: Տանից ոչ հեռու խորդանոց ուներ, ձիեր էր պահում: Հասկանում էք՝ էդ տարիներին ձիեր ունենալը՝ ձի, քուտակով-բանով... այսինքն, եթե մարդը կարողանում էր իրեն շքեղություն թույլ տալ ձի կերակրելու ու պահելու՝ բա իհարկե կուլակ կհամարվեր, որտեղ ձին ոչինչ չի տալի չէ՞՝ կաթ չի տալի, միս չի տալի: Շքեղություն էր, ոնց-որ հիմա ասենք, մեծ ցանկության դեպքում կարող ես որևէ մեքենա ունենալ, բայց եթե Լեքսուս կամ Բրաբուս ես ուզում ունենալ, արդեն քո հավակնություններով առնվազն տարբերվում ես... Բայց պապս ոչ թե ուզում էր տարբերվել, ինքն ուղղակի իր բնույթով էր տարբեր, այսինքն, օրինակ՝ ինքը երբ իր կնոջ հետ գնում էր ինչ-որ տեղ, ոչ թե նստում էր ձիուն ու կինը հետևից ընկած գնում էր²⁴¹, այլ կնոջն էր նստացնում ձիու վրա, ինքը սանձը բռնած առջևից գնում: Կինն էլ, դե՛ գյուղացի կին էր: Սա ոչ միայն աչք էր ծակում, քանի որ դրկիցները սկզբում փորձել են նույնիսկ ձեռն առնել, հետո տեսել են, որ չէ, ձեռն առնելու բան չի, էդ մարդու համոզմունքն է, որ էդ կնամեծարությունը արյան մեջ է, դե էդ թվերին՝ գյուղացի, գյուղացու մենթալիտետ, և կնամեծարություն: Չնայած հայերս հազարամյակներով կնամեծար ենք եղել, ուղղակի մենք դա կարծես չենք գիտակցել: Դա էնքան խորը՝ ենթագիտակցական մայրիշխանական երևույթ է եղել, որ... դե պարզ է՝ մայրը, մեծ մայրը, տատը և այլն՝ ամեն ինչի բաշխողն էր, ամեն ինչը կարգավորողը և այլն: Հա, չի բերում ապրուստ, բայց ստեղծված ապրուստը էնպես է տնօրինում, որ բոլորին հասնի ըստ արժանվույն և ըստ առաջնահերթության: Էս հանգամանքը միակը չէր իհարկե, բացի դրանից, գյուղում մինչև վերջերս էլ, ով որ մնացել էր մեծերից էդ են ասում, որ երբ Սուրենը գյուղի ամենաերևացող կետում՝ բարձունքում տուն կառուցեց, միակ մարդն էր, որը տունը դրել էր հողամասի կենտրոնում: Դուք մի հատ գյուղերում նայեք, սովորաբար տնամերձ հողամասերն են, իսկ մի անկյունում տներն են: Իսկ 100 տարի առաջ կառուցած պապիս տունը բոլորովին այլ է՝ 1550 մետրանոց հողամասի կենտրոնում բլրակ կա, էդ բլրակի վրա տունն է եղել՝ բոլոր կողմերից շրջապատված հողամասով, այգով, բանջարանոցով, հավելյալ կառույցներով: Ինչի՞, հարց է առաջանում, էս ինչ է մտածել էս մարդը, ինչի էդպես: Որտեղ էդպես նախ՝

²⁴¹ Հայկական իրականությունում չկար այսպիսի բան:

գեղեցիկ է, և հետո՝ ավելի տրամաբանական է, հենց թեկուզ անձնաշրերը կգնան, չեն հավաքվի տան կողմերը, դրենաժը, և ընդհանրապես ամեն ինչ ավելի բնական է: Այգում ընկուզենիներից ու մրգատու ծառերից բացի բարդիներ է տնկում, որոնք նույնպես օգուտ չեն տալիս, բայց շատ սիրուն են: Այսինքն՝ էլի էս կարգի բաներ ես կարող եմ հիմա հիշել: Ունենում է պապս՝ Սուրեն Վարդումյանը մի որդի, որը հայրս էր՝ միևնույն ամառը, և հետո երեք աղջիկ: Եվ տատս, որը հարևան գյուղից էր՝ Դերեղ գյուղը դե հայտնի է, կորած-մոլորած գյուղ չի, հայտնի է նաև Հովհաննես Թումանյանի ստեղծագործություններում հիշատակված Դերեղ գետով: Տատիկս Դերեղից էր և այդ գյուղի տերտերի թոռ էր, այսինքն Դերեղի՝ պայմանական ասած «արիստոկրատիայից» էր կարելի է ասել: Հայտնի է, թե այն ժամանակներում գյուղի համար տերտերը ինչ էր, ով է էղել: Հաճախ միակ գրագետ մարդն էր, ծխամատյան վարողը, ուսուցիչը, խորհրդատուն և այլն: Էլ չեմ ասում, որ տնային տնտեսությունների հաշվարկ, բան՝ ով ծնվեց, ով մեռավ՝ էդ բոլորը տերտերներն են գրել-գրանցել: Օրինակ՝ նույնիսկ 1923թ. ծնված հորս՝ ԶԱԳՄԻ կողմից տրված ծննդյան վկայականում, որպես ծնունդի գրանցման վայր նշված է «Շահալի եկեղեցի»:

Եվ տատս, դառնալով Սուրենի կինը հասկացել է, որ ինքը իրեն վայել ամուսին ունի, որն իրեն ոչ միայն սիրում, այլև մեծարում է, այսինքն պատահական մարդու չի հանդիպել իր կյանքում: Էդ պահին բախտը բերել էր, բայց

խելճը չգիտեր, որ առավել խոշոր հաշվով՝ չի բերել, որովհետև հետագա ամբողջ կյանքն ապրելու էր առանց ամուսին: Եվ տեսեք. երևի համենայն դեպս ներքին, էն գենետիկ պարկեշտությունը և բարոյականությունը հենց էստեղ են երևում, որ ջահել կին լինելով՝ երեսուկեց տարեկան է եղել դեռ, երբ ամուսնուն տարել են, 38 թվին դեռ շատ ջահել է եղել, տատա 1902 թվի ծնված էր, և դրանից հետո մնացել է մենակ... 4 երեխեքի հետ: Իսկ հայրս եղել է 14 տարեկան, երբ իր հորը տարել են: Եվ մի պահ պատկերացրեք անգամ... շատ էսպես խեթ հայացքներ են եղել տատիս ուղղված, որտեղ ինքը՝ երկարամազ, սպիտակամաշկ, լավ պահած-շահած կին էր, ու ապրեց մինչև 96 տարեկան հետո: Եվ... նրա վերաբերյալ երբևէ նույնիսկ բամբասանք չի եղել, որ նա ինչ-որ մի տղամարդու կողմ նայած լինի, պատկերացնում եք, էդ գյուղում, էդ երեխաների հետ կարող էր չէ՞, թեկուզ երեխաների խաթեր մեկի հետ ամուսնանար, որ տեր լիներ, ամուսին լիներ, տղամարդ: Ու նույնիսկ էդ գյուղում, որ ինչքան հակված կլինեին բամբասելու, չէ՞, որ այ Սուրենի կինը... հենց որ մարդուն տարան կամ, հեչ որ չէ՞ 6-7 տարի հետո, երբ որ իմացավ, որ մարդը աքսորում մահացել է 1943 թվին... Պապս աքսորելուց մի քանի տարի հետո, Սվերդլովսի մարզում, ճամբարում է եղել, անտառահատման էդ... անտառ են կտրել մի խոսքով: Ինքն էլ, դե լավ ապրած մարդ էր՝ էդ ցրտին-բանին, վարակներին, անմարդկային պայմաններին չի դիմացել, մի քանի տարի հետո մահացել է: Նամակները կան, նամակները պահվում են... ես կարդացել եմ... ահավոր են...

Սյուզան — *Էսրեն՞դ են պահվում, թե գյուղում.*

Սուրեն — Չէ, էստեղ՝ մեր տանն են, ինչ գյուղ, գյուղում հիմա ոչ ոք չկա: Գյուղի մեր տանն արդեն տասնհինգ տարի է ոչ ոք չի ապրում: 1988-ի երկրաշարժից հետո տունը խարխլվել է: Մինչև 2005 թիվը, քանի դեռ հայրս ողջ էր, ամառները գնում էինք, բայց դրանից հետո այլևս անբնակ վիճակում է: Պապիս աքսորից գրած էդ մի քանի տասնյակ նամակները կան՝ ոնց է ինքը էստեղից անհանգստանում ընտանիքի համար, թե ոնց եք էդտեղ ապրում առանց ինձ, որտեղ պատկերացրեք՝ մեծ տնտեսությունը մնացել էր առանց տղամարդ, առանց տնտեսվարողի, անհեր, անտեր:

Սյուզան — *Իսկ իր եկամտի աղբյուրը, կներեք, ո՞րն էր՝ գյուղաբնակչությունն էր, թե ինչ ...*

Սուրեն — Ինքը, չնայած որ կոլխոզի բրիգադիր էր, բայց նաև անհատ էր, բա դրա համար էլ, միգուցե նաև դրա համար են տարել, որ ինչի չես գալիս խառնում քո տնտեսությունը կոլեկտիվ տնտեսությանը: Ինքն էլի կտաներ, կխառներ, էդպես՝ դեմ ընկնող, մարտնչող մարդ չէր, ը... երդվյալ մենատնտես չէր, ուղղակի կարծում եմ՝ գործը չէր էլ հասել դրան: Հասկանում եք, այսինքն՝ ինքն իր խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններն ու ձիերն ուներ, հողամաս ուներ, աշխատանքի ամեն տեսակ գործիքներ, կահկարասի էր սարքում, հող մշակում, և այլն... Եվ քանի որ գիշեր-ցերեկ աշխատում էր, կինն էլ օգնում էր... Էդ էլ իմիջիայլոց հետաքրքիր էր՝ կնոջը նստեցնում էր ձին, դե դա տատս է պատմել, գնացել են հանդ, երկուսով աշխատել են: Կինն էլ գրեթե իրեն հավասար աշխատել էր՝ այսինքն կինը իրավունք ուներ աշխատել հանդում ամուսնու հետ միասին: Հիմա կարող ա ասեք, բայց ի՞նչ իրավունքի բան ա, այո, տատիս պատմելով՝ հենց իրավունքի բան էր: Տնից դուրս ա գալիս, ամուսնու հետ գնում ա հանդ, ամուսնուն հավասար՝ այսինքն աշխատանքի բաժանում կար իհարկե, գերանդի չէր անի կինը՝ պարզ է, բայց խոտհանից, կալսելիս-բանից, ինչ-որ եղանի գործ էր և այլն²⁴²: Մեկը հոգնում էր, իրա մասը անում, մի հատ ընդմիջում էր տալիս, մյուսը լրացնում էր: Իրար փոխլրացնելով բանում-ստեղծում էին՝ այսինքն իդեալական ամուսնական զույգ են եղել և աշխատանքում, և կենցաղում, և ամեն ինչում, երեխաների դաստիարակության... Տատիս պատմելով ես էդպես եմ հասկացել ու պատկերացրել: Ու էդ երկու բարդիներն էլ, որ տնկել էր պապս, որոնք ես հիշատակում եմ ...

Սյուզան — *Ընդամենը երկու՞ն են էղել:*

Սուրեն — Այո, երկու բարդի էր տնկել հողամասի հարավ-արևելյան կողմը՝ պարսպի մոտ: Հսկայական բարդիներ էին դառել, շատ բարձր՝ երևի մի քսան-քսանհինգ մետր կլինեին: Էդ իրենց՝ ոնց-որ ամուսնական զույգի

²⁴² Կնոջ մասնակցությունը դաշտային աշխատանքներին չէր հակասում ոչ սովորությանին իրավունքին, ոչ պետական իրավունքին, և ինչ որ առանձնահատուկ բան չէր: Կանայք դաշտային աշխատանքներին միշտ մասնակցել են, նույնիսկ մանկահասակ երեխաներին հետները տարել են դաշտ: Փոքր ընտանիքների ձևավորումից հետո հայոց մեջ կանայք համարյա բոլորն էլ երկրագործական աշխատանքներին մասնակցել են, այդ թվում՝ նաև Լոռիում: Իրականությունը ճիշտ հակառակն էր՝ դաշտում չաշխատող կանանց համարել են արտոնյալ: Իսկ խորհրդայնացման հենց սկզբից կնոջ աշխատանքը շատ էր խրախուսվում, թե որպես աշխատուժ, թե որպես սեռերի հավասարություն:

խորհրդանիշն է եղել: Եվ շատ հուզիչ բան տեղի ունեցավ շատ տարիներ հետո: Տատիկս միշտ տրտնջում էր, որ «պապիդ տարան», ու չէր կարող ասել «գնաց», որովհետև ինքը չի գնացել, էկել գիշերը տարել են: Մենակ իրեն չեն տարել, մինչ այդ էլ՝ ինչ-որ մի ամիս է եղել, որ ամբողջ Հայաստանից հավաքել են, երևի Միկոյանի էն նամակը-բան գիտեք, պլանը գերակատարելու համար²⁴³, եկել... ինչքան նորմալ մարդ մնացել էր երևի՝ տարել են: Այսինքն, բայց, համենայն դեպս տարել են նրանց, ում վրա որ թուղթ ու մատնություն էր եղել, որ «էսինչը այ էսենց ա»: Այսինքն ամեն գյուղում էլ գրողների պակաս չի եղել:

Սյուզան — *Այսինքն Ձեր պապիկի վրա գրե՞լ են:*

Սուրեն — Իհարկե գրել են, տատս էլ, հայրս էլ գիտեին, թե ով էր գրողը և նույնիսկ՝ թե ինչ են գրել: Մենակ իմ պապիկի վրա չէր գրել: Կային մարդիկ, որոնք հենց էդ գործով էին զբաղված, նայում էին ով ինչ անցյալ ունի, երբ ինչ է արել, ով ում մոտ գնաց... ում ձեռք էր տալիս, որ վերացնեն, որ հետո տնտեսությանը տիրանան, կնոջը տիրանան, և այլն: Հենց միայն այն փաստը, որ Առաջին Հանրապետության գոյության վերջին ամիսներին՝ 1920թ. ամռան վերջին պապս զորակոչված է եղել «դաշնակների բանակ», որում չի էլ հասցրել ծառայել, ձևակերպել են որպես «հակահեղափոխական գործունեություն», և մատնության մեջ էդպես էլ գրել են, չնայած ոչ դաշնակցական կուսակցության անդամ է եղել, ոչ էլ հասցրել է բոլշևիկյան կուսակցությանն անդամակցել: Որպես կոլխոզի առաջավոր բրիգադիր՝ երաշխավորված է եղել երկու կուսակցականների կողմից որպես անդամության թեկնածու, բայց այդպես էլ չի հասցրել կոմկուսի անդամ դառնալ: Հիմա մեզ կարող է դա հակասական կամ նույնիսկ սյուռեալիստական բան թվա, բայց, հասկանում եք, վտանգավոր էր էն ժամանակ, ինչպես տատիկս էր ասում՝ նույնիսկ գեղեցիկ կին ունենալը, գեղեցիկ աղջիկ ունենալը: Իսկ տատիկս ոչ միայն գեղեցիկ, գրագետ ու օժտված կին էր, պատկերացե՛ք՝ 100 տարի առաջ, մի լեռնային գյուղում կին, որը փիլիսոփայական տրակտատներ էր կարդում, գրագետ ու բովանդակալից նամակ կարող էր գրել, ինչը բավական հազվագյուտ բան էր էն ժամանակ: Իսկ ինչի ինքը էդպիսին էր, հիմնականում՝ որտե

²⁴³ «Միկոյանի նամակը», որով նա առաջարկել է ԽՍՀՄ ՆԳ ժողկոմ Եժովին Հայաստանում պլանով բռնադատման ենթակա մարդկանց թիվն ավելացնել, գրվել է 1937թ. սեպտեմբերին:

տերտերի թոռ էր ու ինքնագարգացման ձգտում ուներ: Հատուկ հո չէր գնացել նա գրագիտություն սովորելու: Երկու թվին ծնված մարդը տերտերի մոտ պիտի սովորեր, ով էլ լիներ, իսկ քանի որ իր պապը տերտեր էր, բնականաբար առաջին հերթին իր երեխեքին պիտի կրթեր: Եվ էդ բարդիները որ տնկել էր, հետո, շաաատ հետո, մի անգամ, ես ասեմ նույնիսկ, թե դա երբ եղավ, մոտավորապես՝ 90-ականներին էր, տատիկս կտրել տվեց: Դե տատիկս մեծացել էր արդեն, հայրս էլ էր արդեն տարիքով մեծ: Ես էի իրենց գյուղ տանում-բերում մեքենայով, ու մի անգամ, որ գյուղում էինք, տատիկս հորս, մեր ներկայությամբ, շատ խիստ ասեց՝ «էդ բարդիներից էն մեկը կկտրես»: Հայրս զարմացած հարցրեց՝ «Այ մամա, ինչ ես ասում, ափսոս չի՞, էսքան մնացել են, մեր հոր տնկած բարդիներն են, հլա ինչ լավ էլ խշխշում են, հով են անում, բան», և այլն... «Չէ, — ասեց, — մինչև կկտրես, ես չեմ կարալ հանգիստ մեռնեմ»: Դե, արդեն ծեր էր՝ իննսունին մոտ... Մենք շատ չխորացանք, բայց հայրս թեման չգարգացրեց, ինքը հասկացավ ինչի ա նա ուզում, որ կտրի: Ու կտրել տվեց իսկապես: Մարդ կանչեց ասեց՝ «փետ պետք չի՞ ձեզ, էս բարդին կտրեք տարեք, փետ ա էլի, ձեր աշխատանքի դիմաց նվիրում եմ ձեզ»: Ուրախացան կարգին, կտրեցին տաքան հարևանները: Մենք մտածեցինք դե... տատն արդեն ծեր է, տարօրինակ ցանկություններ ունի, համ էլ մոռանում էր շատ բան, մեկ-մեկ չէր ճանաչում մարդկանց, նույնիսկ մեզ: Բայց շատ ավելի ուշ, հորս հետ չեմ էլ խոսել էդ թեմայով, ես հիմա որ մտածում եմ, հասկանում եմ, որ տատս փաստորեն իր միայնակ կյանքից էր դառնացած, որ ամբողջ կյանքը երեխաներին ու ընտանիքին... երեխաներին մարդ դարձրեց, միայնակ տանջվեց միայն՝ զուրկ լինելով անձնական երջանկությունից: Մենակ հորս՝ գիտնական ու պրոֆեսոր դառնալը պատկերացրեք: 14 տարեկանից, փաստորեն, զրկվել է հորից, Երևանի տեղն էլ չի իմացել, գյուղացի միամիտ տղա... Ու շնորհիվ իրենց մոր, այսինքն տատիս ձգտման ու պատվախնդրության՝ Սուրեն Վարդումյանի բոլոր երեխաները եկան Երևանում բարձրագույն կրթություն ստացան, ընտանիք կազմեցին, տնավորվեցին, մեծ կյանք մտան և այլն: Դե վերջ ի վերջո՝ մենք էլ իր ժառանգներն ենք՝ նույնպես գիտության մեջ, հանրային կյանքում կայացած մարդիկ ենք: Այսինքն տատս փաստորեն հոգու խորքում նեղացած էր իր կյանքից՝ թե «ընչի պտի տենց ըլներ», և ամեն ինչում մեղադրում էր Ստալինին, որին այլ կերպ չէր հիշում, քան «գյոռեգյոռ» մակդիրով: Ինչի պտի ինքը ըտենց ողջ կյանքով տուժեր... ոչ թե դժգոհ էր երևի, իմաստուն կին էր, չէ, կյանքից գոհ լինելու-չլինելու հարց ինքը չուներ,

դե երեխաներին հասցրել էր ամեն մեկին իրենց նպատակին, և դա նրա համար ամենակարևորն էր, սակայն ինչ գնով... Ախր մենակ ապրեց էդ կյանքը՝ մեն-մենակ: Ու ճիշտ ա, միշտ էլ բոլորիս հոգատարությամբ շրջապատված էր, մեզնով էլ շատ էր ուրախանում ու հպարտանում: Ի դեպ՝ Սուրեն պապս մի եղբայր էր ունեցել՝ Արշակը, որը երկու որդի էր ունեցել, և որին մինչև երեսնական թվերը գյուղում ինչ-որ կոնֆլիկտի պատճառով սպանել էին, սակայն որդիներից մեկը հետագայում խորհրդային բարձր պաշտոններ էր զբաղեցրել: Իսկ հայրս ընտանիքի միակ տղան է եղել, ես էլ եմ հորս միակ տղա ժառանգը, բայց ես արդեն երկու որդի ունեցա: Էդ արդեն տատիս ահագին սփոփում ու ոգևորում էր, որ մինուճարության ցավից դուրս էկավ ոնց-որ: Եվ ինքը, մի տեսակ, կարծես չէր պատկերացնում, որ պապս չկա... ինքն էլ չի լինի, «էդ երկու բարդին ընդի ընչի պտի կանգնած մնան»: Եվ մեռնելուց առաջ ասել էր հորս, որ «ինձնից հետո էն մյուս բարդին էլ կկտրես», կարծես խանդում էր... Ուղղակի հայրս դա չարեց, ու ես էլ չեմ կտրի: Ու նաև տատս ասում էր «Հարիր տարեկան պտի դառնամ՝ տեսնեմ տի, թե դու ինչ դառար...»: Ցավոք մինչև 100 տարեկան սիրտը չորս տարի չձգեց: Ու վերջին 6 տարիներին համարյա չէր էլ տարբերում ինչն ինչոց ա, բայց մի իդեա ֆիքս ուներ, այսինքն պաշտանմունք՝ էդ իր տղան էր, հայրս, ու երևի նաև ես, որպես պապիս անվան ու օջախի ծուխը շարունակող: Ու շատ էր բան անում որ, ոնց ասեմ, շատ նախանձախնդիր էր կանանց հարցում՝ թե ով կլինի մեր կողքին: Բնական է, որ ով էլ լիներ, նրան չէր բավարարելու, պատկերացնում էր պաշտանմունքի առարկայի կողքը ում դնես, որ... ռուսներն ասում են՝ «этого не может быть, потому что не может быть никогда»: Այնուհանդերձ նա... փաստորեն իր ողջ ընտանիքով գոհ էր էն տարիների ռեպրեսիվ կարգերի, որ բացարձակապես անմեղ տեղը, մեր ընտանիքն էդպես տուժեց: Թե երեխաները ինչի կհասնեին, չէին հասնի, կարող ա ավելի շատ բանի հասնեին, կարող ա ավելի քիչ, դա ոչ ոք չգիտի: Պատահում է, որ էքստրեմալ պայմաններում մարդիկ ավելի մեծ հաջողության են հասնում, երբ մնում են իրենք իրենց հույսին ապավինած: Բայց որ ընտանիքը խեղվեց ու էդպես էլ գյուղից փաստորեն հեռացավ... կամ եթե մնար գյուղում՝ ի՞նչ ճակատագիր կունենար...

Սյուզան — *Այսինքն Ձեր պապիկից հեղու տապիկը դուրս էր եկել գյուղից:*

Սուրեն — Հա, իհարկե, պապիցս հետո, երբ 16 տարեկանում հայրս ավարտել է դպրոցը, մի տարի հետո՝ 17 տարեկանում եկել և իր ուժերով ընդունվել

է Երևանի պետական համալսարան՝ Եվրոպական լեզուների և գրականության ֆակուլտետ, որն ավարտելուց հետո ստացել է, ինչպես դիպլոմի մեջ է գրված՝ «Ֆիլոլոգի» որակավորում: Հանրակացարանում է ապրել, և այդ հանրակացարանում՝ Պարույր Սևակի հետ նույն սենյակում երեք տարի ապրել են: Շատ մոտ ընկերներ են եղել Պարույրի հետ: Նույն կուրսից...

Սյուզան — *Իսկ տասրի՛կը ...*

Սուրեն — Տատիկը գյուղում է եղել իր երեք աղջիկների հետ, դե փոքր են եղել, ամենափոքրը՝ համարյա նորածին, մյուսները՝ դպրոցական: Բայց բոլորն էլ հերթով, ով որ ավարտել է դպրոցը, հետագայում եկել են Երևան: Մեծ եղբայրը արդեն Երևանում էր, չնայած ինքն էլ դեռ հանրակացարանում էր ապրում, տուն-տեղ չունեի և այլն, բայց համենայն դեպս ինչ-որ նեցուկ է եղել: Եկել է Մանյակ հորաքույրս՝ հորիցս փոքրը, ընդունվել գյուղատնտեսական ինստիտուտ, հետո դարձել գինեգործ, Արարատ տրեստում լաբորատորիայի վարիչ էր աշխատում՝ լավ մասնագետ էր համարվում: Նրա հաջորդը՝ Ամալյան, բուժաշխատող էր, իսկ ամենափոքր քույրը՝ Էմմա Վարդումյանը, մինչև թոշակի անցնելը Տնտեսագիտական համալսարանի դոցենտ էր, ռուսաց լեզվի մասնագետ, բառարանագետ, իսկ մինչ դասախոս դառնալը՝ Գիտությունների Ակադեմիայի Լեզվի ինստիտուտի գիտաշխատող էր, բանասիրական գիտությունների թեկնածու: Մի խոսքով՝ բոլորը կամ գիտության, կամ պրակտիկ աշխատանքում ինչ-որ բանի հասել էին: Իհարկե ամենանշանավորը հայրս էր, որը մի ամբողջ ազգագրական դպրոց հիմնադրեց, ու բազմաթիվ աշակերտներ և մի ամբողջ սերունդ աճեցրեց ազգագրագետ ու ազգաբան մտավորականների: Ազգագրությունը Խորհրդային Հայաստանում, որպես խորհրդային հումանիտար գիտական առանձին դպրոց առանձնապես զարգացած չէր...: Ակադեմիայի ստեղծվելուց մի քանի տարի հետո Պատմության ինստիտուտի կազմում ստեղծվեց ազգագրության խումբը, հետո ստեղծվեց առանձին Հնագիտության և ազգագիտության ինստիտուտը, որոնցում հենց ստեղծված օրվանից ազգագրության խմբի ղեկավարը, ապա բաժնի վարիչը հայրս էր՝ Դերենիկ Վարդումյանը²⁴⁴:

²⁴⁴ Ազգագրությամբ հայերը ակտիվորեն զբաղվել են դեռևս 19-րդ դարի վերջերից, Երվանդ Լալայանի, Ստեփան Լիսիցյանի, Իսաչիկ Սամվելյանի և այլ երախտավորների ջանքերով հրատարակվել է «Ազգագրական հանդեսի» 26 հատոր: 1900թ. ստեղծվել է «Հայոց ազգագրական հրատարակչական ընկերությունը», որը 1906թ. վերանեց «Հայոց ազգագրա-

Սյուզան — *Մի քիչ հեղք գնանք կրկին, տատիկի մնասին, երբ որ ինքն արդեն մենակ մնաց:*

Սուրեն — Պապիս աքսորից հետո տատիկը մենակ մնաց, ու անմիջապես էլ սկսվեցին հետապնդումներն ու անախորժությունները տեղի իշխանությունների կողմից՝ կոլխոզին պիտի միանաս, էս պիտի անես, էն պիտի անես... և ահավոր մեծ, ծանր դժվարություններ է տեսել: Էլ շերամի որդ է պահել, որ երեխաներին մի կերպ կերակրի... դե աշխօր պիտի ունենային, եթե աշխօր չունենայիր, քեզ ոչինչ չէր հասնում: Էլ վարձու բանվոր, էլ բատրակություն, ինչ գործ ասես արել է: Էդ փափուկ, շահած-պահած կինը, փաստորեն ամենածանր ֆիզիկական աշխատանքից սկսած արել է... անասուններ են ունեցել, էդ բոլորին պետք էր պահել, չորս երեխան էլ մի կողմից... Հայրս դե 14 տարեկան է եղել, դա էլ երեխա էր, չէր կարող իր դպրոցին զուգահեռ առանձնապես շատ օգնել: «Վատն» էն էր, որ սովորող երեխեք են եղել, եթե սովորող չլինեին, գոնե տնտեսության մեջ կբանեին: Ամեն մեկն իրենց ուսմամբ են զբաղվել՝ տատս հաճախ մնացել է մենակ: Պատմում էր՝ «բան չէի կարում ասելի, թե դու էլ մի բան արա, որտե ամբողջ օրը նստած կարդմ էին, դաս էին սվորում բան, ես էլ ոնց ասեմ դասդ մի արա գնա գոմ, կամ գնա խոտ բեր, կամ գնա բոստան թորխի, ջրի...»: Էդ իմաստով, չակերտների մեջ՝ բախտը չի բերել, երևի: Եվ, իհարկե գյուղական իշխանությունները բարի աչքով չեն նայել, էն ժամանակվա մարազմա ամբողջ ուժով գործել, թե. «ժողովրդի թշնամու կին ա, ժողովրդի թշնամու ընտանիք ա»: Ձեզ մի տարօրինակ բան ասեմ, որ հորս պատերազմի ամբողջ ընթացքում, մմմ... չեն տարել բանակ: Զորակոչային տարիքում է եղել, պիտի օրենքով տանեին բանակ: Ու երևի էդ մի անգամ բախտը բերել է, ինչ է թե «ժողովրդի թշնամու զավակ էր», չեն վստահել: Էն աստիճանի մատազմ էր, որ կարող էր գնար բանակ,

կան ընկերության»: Խորհրդայնացումից հետո 1922թ. ազգագրական հետազոտությունները Երվանդ Լալայանի գլխավորությամբ մինչև 1928թ. կենտրոնացվեցին Հայաստանի նոր բացված Պետական թանգարանում, որտեղ Ե.Լալայանին 1928-46թթ. շարունակեց Ստեփան Լիսիցյանը: 1953թ. Գիտությունների ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտում ստեղծվեց «ազգագրության» խումբ, իսկ 1959թ. հիմնվեց առանձին Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ: 1930-ականներից «ազգագրություն» առարկան դասավանդվել է ԵՊՀ-ում, նախ՝ Ստեփան Լիսիցյանի, ապա՝ Կարեն Մելիք Փաշայանի, Վարդ Բդոյանի, Դերենիկ Վարդումյանի և այլ ազգագրագետների կողմից: Ներկայումս շարունակում են գործել Պատմության թանգարանի ազգագրության բաժինը, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության բաժինները, Հնագիտության և ազգագրության ամբիոնը ԵՊՀ-ում, Սարդարապատի ազգագրության թանգարանը:

վերջ ի վերջո կռվեր խորհրդային երկրի համար ու նույնիսկ զոհվեր, բայց չէ, արի ու տես, որ չեն տարել բանակ: Նաև իհարկե, որովհետև համալսարանում սովորում էր: Հասկանում եք, երբ ընդունվել է, ու 18 տարին լրացել է, պատերազմն էլ սկսվել է, օրենքով պիտի տանեին ռազմաճակատ: Եվ իրենց կուրսից շատերին, որ հետագայում հայտնի լեզվաբաններ, հայագետներ, գրողներ դարձան, որպես կամավոր ռազմաճակատ են տարել: Ես էդ մարդկանց միջավայրում եմ մեծացել՝ մեր ընտանիքի բարեկամներն էին: Դե Պարույր Սևակը, ասում եմ, շատ տարիներ անց, երբ մենք արդեն լույս աշխարհ էինք եկել, գալիս ասում էր՝ «Դերո, էրեխեքիդ տուր տանեմ, ման ածեմ, թող մարդիկ տեսնեն, որ ես էլ սպիտակ մարդ եմ»: Շեկվիկ սիրուն էրեխեք էինք: Ինքը որ սևամաշկ էր, էդպես կատակում էր... ու որ գրկում էր մեզ, փաղաքշում էր, համբուրում էր, բան-ման, մենք փոքր-ինչ քաշվում էինք, ասում էինք՝ «էս ինչ սարսափելի մարդ ա»: Շատ էի՛նք հասկանում, փոքր էրեխեք էինք, որ այդ գանգրահեր ու մշտապես ծխող Պարույր քեռին հետագայում մեծ պոետ Պարույր Սևակ պտի դառնա: Էլ չեմ ասում, որ միշտ մորս մասին հորս ասում էր, եթե Սոնային դու չտանեիր, ես պտի տանեի, որ իմ ցեղը սպիտակեր ու արյունս ազնվական արյուն դառնար, ասել կուզեր՝ շեկ էրեխեք կունենայի:

Սյուզան — *Այսինքն, Ձեր մամայից էր գալիս ձեր էդ խարոյաշ, բաց գույնը:*

Սուրեն — Հա... դե երևի: Էդ ինչ-ինչ կատակ բաներն իրենց հերթին, մոտ ընկերներ են եղել, որի առնչությամբ մի բան էլ պատմեմ, որ շատ քչերը գիտեն: Էն ժամանակ էդ ԿԿ կոչվածն ամեն տեղ կար, չէ՞, և իհարկե համալսարանում էլ կար՝ Հատուկ բաժինը: Այս բաժնի պետը մի օր հորս կանչում է, ասում. «դու ինչի չես դիմում գրում, որ կամավոր գնաս բանակ», հայրս էլ թե՛ «բայց ես ժողովուրդի թշնամու որդի եմ՝ ինչպես դուք եք ասում, իբր տանու՞մ եք, որ ես էլ գնամ կամ..., դիմում գրեմ-չգրեմ ի՞նչ նշանակություն ունի»: Չնայած հոգու խորքում ինքը թերևս չէր էլ ուզում ֆրոնտ գնար, քանի որ՝ գնար ու՛մ համար կռվեր, ինչի՞ համար զոհվեր կամ արյուն թափեր, երբ... Ես դեռ նոր էի քայլել ու խոսել սովորում, ու ես միշտ լսել եմ «հրեշ Ստալինը ը..., գլխակեր, մարդակեր» և այլն: Էդ բոլորը ես լսել եմ դեռ էն ժամանակ, երբ որ դրա համար էլ էին քշում...

Սյուզան — *Բայց հեղափոխությանն է, որ էդ ժամանակ ամեն դեպքում իրան թշնամի համարելով՝ ոչ մի բան չեն արել իրա դեմ:*

Սուրեն — Ի՞նչ պտի անեին, կամ ինչ կարող էին, որ չեն արել... կարծես ինքը մենա՞կ էր, ինչ, իր պես «ժողովրդի թշնամիները» միլիոններով էին ողջ երկրում:

Սյուզան — *Դե... օրինակ, չգիտեմ, տեսե՞ք՝ ձեր հայրը ինչ-որ ճանապարհ է իրեն հարթել, ասում էք չէ՞՝ ազգագրության ոլորտում...*

Սուրեն — Դա հետո է եղել, շատ ավելի ուշ: Դրանք տարբեր ժամանակներ են, տարբեր փուլեր: Պատկերացրե՞ք մարդու՝ ցանկացած, իքս մարդու, որը դեռ ուսանող է, որը դեռևս հասուն մարդ էլ չի, դեռ չհունցաց խմոր է, և նրան համարում են ժողովրդի թշնամի: Եվ պատերազմ է, բոլորին տանում են, ասում են «գնացե՛ք հայրենիքը պաշտպանե՛ք կյանքի գնով»: Իսկ իրեն ասում են. «Լսի, դու գիտե՞ս ինչ ես, ոչ ոքից էլ վատն ես, վնասակար մի բան, ինչ-որ վտանգավոր տարր ես, մի խոսքով՝ ժողովրդի թշնամի ես»: Ու մարդն արդեն... ինքն էլ համարյա սկսում է մտածել, որ ինքն իսկապես վատն է, ու երևի այդ երկրի թշնամի էլ լինի, որտեղ իր ամենահարազատ մարդուն՝ հորը, իրենց համագյուղացիների, միգուցե նաև ազգական-բարեկամների մատնությամբ տարել է աքսոր էդ երկրի իշխանությունը, որտեղ ինքն ականա սովորում է, որտեղ ապրում է, քանի որ այդտեղ ծնվել է... փաստորեն իր Հայրենիքն ինքնին թշնամաբար է իրեն վերաբերվում, որտեղ համարում է թշնամի: Հետո, երբ որ քառասուններեք թվին եղավ Ստալինգրադի բեկումնային ճակատամարտը՝ շրջադարձ եղավ, չէ՞: Արդեն ասեցին չէ, ուսանողներին այլևս չենք տանում ռազմաճակատ: Արդեն կամավոր էլ չեին տանում, որտեղ արդեն հասկացան, որ պատերազմը տանուլ տրված չի, վաղվա հույս կա, ուրեմն վաղը - մյուս օրը իրենց արյունոտ-կարմիր իշխանությանն ու աշխարհակալ դառնալու հավակնող երկիր-կայսրությանը կրկին գրազետ կադրեր են պետք լինելու, շաատ մարդիկ... Եվ ուսանողներին նորից «բրոնյա» տվեցին: Փաստորեն՝ հենց Հայրենական պատերազմը սկսվեց, հայրս ընդունվեց համալսարան, պատերազմը վերջացավ՝ ավարտեց: Իմիջիայոց՝ Պարույրին էլ չեն տարել Կարմիր բանակ, իսկ Պարույր Ղազարյանը բանակում ծառայե՞լ է, բա ինչի՞ չեք հարցնում: Մի հատ կենսագրությունը կարդացե՛ք: Ծառայել են էդ կուրսից միայն նրանք, ովքեր կամավոր են գնացել, կամ ավելի ճիշտ՝ հիմնականում ստիպել են, որ կամավոր գնան: Իսկ կամավոր էլ կարող էին գնալ միայն նրանք, ով «ժողովրդի թշնամի» չէր կամ որևէ հիվանդության պատճառով պիտանի չէր: Առաջին հայացքից տեխնիկական հարց է թվում, բայց էական դետալներ են սրանք: Հաց չունեին ուտելու, քուսպ էին ուտում, հայրս պատմում էր՝ «էդ որ Պարույրը էդքան ծխում էր, ինչի՞ էր էդքան ծխում»: Հայրս էլ էր ծխում ցավոք սրտի, մինչև

սրտի ինֆարկտը՝ մինչև 70 տարեկան ծխում էր: Ասում էր «Ծխում էինք, որ ախորժակներս փակենք, էդ լավ կյանքից չէր, որ ծխում էինք, մի ծխելու բան էլ լիներ էդ մախոռկան»: Բա սոված էին, տատս ինչ կարողանում էր, ու Պարույրի ծնողներն իհարկե, ուղարկում էին: Պատկերացրեք երեք տարի որ նույն սենյակում իրար հետ ապրել են, ախպոր պես մոտ են եղել: Ասում էր «Նրանք էլ էին ինչ-որ բաներ ուղարկում, մերոնք էլ էին ուղարկում, բայց էլի սոված էինք»: Այսինքն. ամենադաժան քաղցի պայմաններում էլ մարդիկ պիտի սովորեին, երբ ամեն երեկո պրորվեմ էր, թե սոված ոնց քնեն, ինչ-որ ձևով պետք է ստամոքսը խլացնեին, որ կարողանային քնել, թե չէ ճմլվում էր, չէր թողնում: Փորձեք մեր ներկայիս ապահով պայմաններում ժամը վեցից հետո ոչինչ չուտել ու քնել: Շատ դժվար է, եթե ոչ անհնար: Իսկ եթե դա անընդհատ է՝ ամիսներով ու տարիներով, հոգեկանի վրա է ազդում արդեն: Վերջը, հայրս պատմում էր. «Մի սոված օր, երեկոյան կողմ համալսարանի միջանցքներով թափառում էինք, մեկ էլ աչքներս ընկավ լսարաններում մեկումեջ վառվող լամպերին: Պարույրը թե «Դերո, արի էս լամպերից մեկը հանենք, տանենք սև շուկայում ծախենք»: Մի էլեկտրական լամպով կարա-յինք մի հատ բուխանկա առնեինք էլի, գոնե մի օր հաց կուտեինք: Հայրս թե. «Այ Պարույր, ինչ ես ասում, մեզնից ինչ լամպ գողացող, համ էլ դրա եղածն ինչ ա որ»: Նա թե «Չէ, ինչի, լամպ ա, խանութում ծախում են, ահագին փող արժի, մենք էլ հացի փող էլ չունենք»: Դու մի ասա, էս խոսակցությունը կող-քից ծածուկ լսող կա, ու մեկ էլ թե «Էդ ի՞նչ եք ասում, ինչ անե՞ք: Ուրեմը դուք ուզում էիք լամպ գողանաք, հա՛, մենք էլ ասում ենք ով ա էս լամպերը գո-ղանում»: Հըրը ոչ մի բան չեն էլ գողացել, միգուցե կատակով զրուցում են, էլի... Էսպիսով մինչ այդ կատարված ուրիշների հանցանքը շուտ են տվել էս խեղճերի վրա: «Ուրեմն դուք հանցավոր խումբ եք, պետական սեփականու-թյունը գողանում եք» և այլն՝ ընդհուպ մինչև քաղաքական աստատ տալը: Պատկերացնո՞ւմ եք: Է, հա էդտեղ ո՞նց արդարանաս: Մի խոսքով՝ աղմուկ են բարձրացնում, և ի վերջո որոշում հեռացնել համալսարանից: Իսկ համալ-սարանից հեռացնելը էս երեխեքի համար իսկական աղետ էր: Հայրս պատ-մում էր. «Արդեն պիտի հրամանը տային որ հեռացնեն, մեկ էլ էդ Հատուկ բաժնի պետը կանչում է հորս: Պարզվում է, որ էդ Հատուկ բաժնի պետ չե-կիստը մեր գյուղացի է՝ Վահագնեցի: Ասում է «ես գիտեմ քո հորն էլ, գիտեմ թե ոնց են նրան տարել, ով ա գրել, որ տարել են, ամեն ինչ մենք գիտենք, ամեն ինչ... Ու ես գիտեմ, որ քո հայրը շատ էլ ազնիվ, աշխատող, պարկեշտ մարդ ա եղել, ու դու էլ նրա պես մարդ կդառնաս, ու էս հասարակությանը դու ավելի պետք ես, քան թե երևի միլիոններով ուրիշները, ու ես չեմ ուզում, որ քեզ հեռացնեն համալսարանից: Ես էնպես կանեմ, որ քեզ չհեռացնեն,

բայց դու ինչ ասեմ, պտի անես, որ երբ հարցաքննեն՝ ինչ պիտի ասես»։ Շատ ռեալ օգնում է, և ոչ միայն հորս է օգնում՝ հորս խաթեր Պարույրին էլ է օգնում։ Որտեղ կամ երկուսին էլ պիտի հեռացնեին, կամ ոչ մեկին, հասկանալի էր։ Հայրս ասում էր՝ մենք էդպես հրաշքով պրծանք։ Եվ ավելացնում. «Ես էլ ասեցի. բա Դուք ինչի՞ եք սա անում, Ձեզ ինչ-որ բանով վտանգում», չեկիստն էլ թե «Թող քեզ չանհանգստացնի, ես էնքա՛ն մաքուր դույն ունեմ»։ Իր չափանիշներով էլի, որ այսինքն... Էնքան մարդու ես կարամ վատություն էլ անեմ, լավություն էլ, որ կարամ ինձ թույլ տամ՝ քեզ լավություն անեմ։ Թվաբանությունը հասկացաք, չէ՞։ Այսինքն՝ ես էդ վստահության ռեսուրսը ունեմ, էլի... Եվ փաստորեն էդպես էլ չեն հեռացնում։ Հայրս չէր սիրում էդ մասին խոսել, չէր պատմում էդ հարցաքննությունը ոնց է եղել, ինչ է եղել։ Ու հետո արդեն ամենավերինից հրաման է լինում, որ ուսանողներին «բրոնյա» է հասնում, որ ճակատ չտանեն։ Եվ ասում էր. «Բոլորը, ով որջ էին մնացել էդ կամավոր գնացած իմ համակուրսեցիներից, օրինակ՝ Բագրատ Ուլուբաբյանը, Հրանտ Թամրազյանը, մյուսները, բոլորը հետ եկան ու շարունակեցին մեզ հետ սովորել»։ Պատերազմից հետո, Հայաստանում էնքան քիչ տղամարդ էր մնացել որպես մտավորական ռեսուրս, հատկապես գրագետ, բարձրագույն կրթություն ունեցող և ռուսերեն իմացող մարդ։ Գիտությունների ակադեմիա էր ստեղծվել, էդ ակադեմիային գիտնականներ, կադրեր էին պետք։ Հայրս հենց ավարտելուն պես, չնայած եվրոպական լեզուների, մասնավորապես անգլերենի մասնագիտ էր, բայց ընդունվում է ասպիրանտուրա ուսումը շարունակելու ազգագրության գծով՝ Մոսկվայում։ Այսինքն Մոսկվայում է վերավորակավորվում, ազգագրագետ դառնում, դիսերտացիա պաշտպանում, վերադառնում Երևան, ու արդեն դառնում էր գործի գլխավոր դեմքերից մեկը։ Մարդը ոչ միայն հայերենին ու ռուսերենին էր տիրապետում, այլ անգլերեն էլ գիտեր, քանի որ էդ ֆակուլտետն էր ավարտել։ Ու իհարկե հետո ինքն էլ օգնում է քույրերին, որ բոլորը ինչ-որ ձևով կրթություն ստանան, կյանքում իրենց տեղը գտնեն։ Ստալինի մահից հետո, հիսուներեք թվի ամռանից սկսած՝ արդեն մեծ հալոցքը եղավ, չէ՞, նաև մեծ ռեպրիիտացիան։ Խրուշչովը մերկացրեց ու դատապարտեց ստալինիզմն ու սկսվեցին միլիոնավոր հանիրավի բռնադատվածների գործերի վերանայման պրոցեսները։ Պապիս արդարացման գործերն էլ հետո եկան, որ էդ մարդը անմեղ է եղել, որ տատս էլ, հայրս էլ, հորաքույրերս էլ համարվում էին բռնադատվածի ընտանիքի անդամներ։ Ու սովետական ժամանակ, եթե հիշում եք, ինչ-որ սոցիալական ծրագրեր էին արվում, նրանց ինչ-ինչ արտոնություններ էին իբր տալիս մանր-մունր։ Ես հիշում եմ, գրքույկ ունեին տատս, հայրս, հորաքույրներս՝ մեջը գրված՝ «Բռնադատվածի որդի, բռնադատվածի ընտանիքի

անդամ»²⁴⁵: Թեև էդ բռնադատվածի ընտանիքի անդամի կարգավիճակը տրվում էր այն մարդկանց ժառանգներին, ովքեր ռեաբիլիտացվել էին, որովհետև կային բռնադատվածներ, որոնք չէին ռեաբիլիտացվել: Մեկ-մեկ գործերը նայել են: Եվ էդ գործը ՆԿՎԴ-ի կնիքով-բանով²⁴⁶ ուղարկել են՝ մեր տանը կա:

Սյուզան — Իսկ էդ գրքույկը, որ ասում եք տալիս էին, որ ինչ որ տեղ պե՛տք էր լինում ցույց տալու:

Սուրեն — Հա, այդ իհարկե պետք էր լինում, չնայած, ըստ իս, դրա նշանակությունն ավելի շատ պետք է որ բարոյական լիներ: Դե... միգուցե արտոնյալ ուղեգրով սանատորիա գնալու համար, հաստատ չգիտեմ, մերոնք չեն

²⁴⁵ Պատմողը սխալվում է, ԽՍՀՄ-ում այդպիսի կարգավիճակ չկար: Բռնադատվածներ մասին» ՀՀ օրենքն ընդունվել է Հայաստանի անկախացումից հետո, 1994թ.: Այդ օրենքով բռնադատվածներն իսկապես գրքույկ էին ստանում, որոնք օգտագործվում էին բռնադատվածներին հասցեագրված փոքր սոցիալական օգնությունների դեպքում: Գրքույկ էին ստանում նաև «բռնադատվածների առաջին հերթի ժառանգները» (<https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=35463>):

²⁴⁶ 1995թ., երբ անկախ Հայաստանում տրվում էր բռնադատվածության մասին վկայող գրքույկը, ՆԿՎԴ-ն, հասկանալի է, չկար, գրքույկը հաստատվել է ՀՀ ԱԱԾ-ի կնիքով:

օգտվել, կամ ինչ-որ գեղեցիկ էին տրամադրում, որպես տուժած մարդու, կարող է սոցիալական լավ վիճակում չի, և այլն, որպեսզի ինչ-որ ձևով, ինչ-որ չափով փոխհատուցեն: Նրանցից շատերը իսկապես շատ վատ վիճակում էին: Էդ հայրս էր, որ դառել էր գիտնական, իսկ էնքան մարդ կար, որ ոչնչի էլ չէր հասել, տենց էլ խուժան էր դառել կամ էլ ողջ չէր մնացել: Նաև կարծեն հատուկ թոշակներ էին նշանակում՝ մի քիչ ավել, բան: Դե չեմ ասում հանրապետական կարգի՝ անհատական թոշակ բան... չէ, բայց համենայն դեպս բռնադատվածների փաստաթուղթ կար, որը տալիս էին և դա ես հիշում եմ: Մինչև սովետիության փլուզումը, հատուկ խանութներում, Գարբաշովյան տարիներին, երբ մթերքի դեֆիցիտ էր, տալոնով էր ամեն ինչ, տալոններով ինչ-որ բաներ էլ էին տալիս: Հատուկ խանութ կար մեր հասցեն սպասարկող, ես հիշում եմ՝ Աջափնյակի 15 թաղամասի ճանապարհին՝ աջ կողմի վրա մի հատուկ խանութ կար, էդ խանութից գնում որոշ բաներ էինք վերցնում՝ ձեթ, բրինձ, ընդեղեն, սուրճ բան: Չէ, փողով էինք վերցնում իհարկե, բայց սովորական խանութներում դրանք չկային: Մենք գնում էինք՝ տալոնով կամ ցուցակով, նայում՝ տալիս էին²⁴⁷:

Ամենատարօրինակը գիտեք ինչն էր, այ դա էլ հետաքրքիր էր, էլի: Խորհրդային գաղափարախոսական էդ համակարգն էնպեսին էր, և ինձ էլ իմ ընտանիքում էնպես են դաստիարակել... Ես Ձեզ հիմա մեկ այլ՝ ավելի հետաքրքիր բան ասեմ: Մորս կողմից՝ Խաչիկ պապս հին բոլշևիկ էր, իսկապես, զարմանալի է, բայց փաստ: Այսինքն՝ 18 թվից բոլշևիկյան կուսակցության անդամ էր: Սևանի ավազանում, էն բաաա՛րձր լեռնային գյուղերից մեկում, եղել էր էդ գյուղի կոլխոզի նախագահը, մորական տատս էլ՝ իր կին տեղով, էլի Սևանի ավազանի ավելի հեռավոր գյուղում, ուր դեռ գետնափոր

²⁴⁷ Իրականում բռնադատվածներին տրամադրվող սոցիալական փաթեթը շատ համեստ էր, բոլոր դեպքերում առողջարան գնալու բաղադրիչ չունէր: Ինչ վերաբերում է «բռնադատվածի ժառանգին», սույն օրենքի 13-րդ հոդվածի համաձայն նրանք կարող էին օգտվել միայն արտոնություններ տրամադրող 6-րդ և 7-րդ հոդվածներից՝ «Մահապատժի դատապարտված, ինչպես նաև ազատագրվման ձևով պատիժը կրելիս կամ այդ պատիժը կրելուց հետո մահացած բռնադատվածի առաջին հերթի ժառանգներն օգտվում են սույն օրենքի 6 և 7 հոդվածներով նախատեսված արտոնություններից»: Իսկ 6-րդ և 7-րդ հոդվածները ժառանգներին իրավունք էր տալիս միայն բնակարանի կառուցման նպատակով տրվող երկարաժամկետ վարկ վերցնել (<https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=35463>): Այլ խնդիր է, որ առևտրային կետերում հնարավոր է՝ չէին ստուգում, գրքույկը «բռնադատվածի», թե՛ «ժառանգի» է:

տներում էին ապրում, եղել է էդ հարևան գյուղի կոլխոզի նախագահը: Ամուսիններով՝ ջահել ամուսիններ, ջահել գույգ, որոնք, ի դեպ՝ ութ երեխա են ունեցել, երկու գյուղ են ղեկավարել՝ կոլեկտիվացում, բան և այլն...

Սյուզան — *Բա ոնց են ազգի դավաճանին աղջիկ տվել՝ դավաճանի տղային աղջիկ են տվել...*

Սուրեն — Իրենք բացարձակապես էդ պրիզմայով չեն էլ դիտարկել, որովհետև մայրս ու հայրս, ԲՈՒՀ-ն ավարտելուց հետո, գործի բերմամբ հանդիպել են «Ավանգարդ» թերթի խմբագրությունում, որտեղ աշխատել են որպես երիտասարդ ժուռնալիստներ: Ոչ մեկը ոչ էլ իմացել է, թե մյուսի ծնողը ով է, ինչ է, ոչ էլ առանձնապես հետաքրքրվել են: Հանդիպել են երիտասարդ՝ քսաներկու-քսաներեք տարեկան, իրար տարիքի էին, իմիջիայլոց: Իրենց աշխատանքային կենսագրությունը սկսվել է կոմսոմոլի այդ «Ավանգարդ» թերթի խմբագրությունում: Իմիջիայլոց՝ Պարույր Սևակն էլ է էդտեղ իրենց հետ միասին սկսել աշխատել: Ուրեմն, այդ առիթով ծնողներս պատմում էին, որ Պարույրը կատակում էր հորս հետ, թե «Այ մարդ, դու ոնց իմ ձեռից տարար սիրուն Սոնային, ոնց իմ ձեռից, Դերո, ախ դու... հա էլի՝ դե դու սիրուն ես ինձից, կտանեիր»: Ու էդտեղ էլ ծնողներս հանդիպել են, սիրահարվել, ամուսնացել են, հետո են նոր իմացել՝ ով, ում, ինչ, որտեղից և այլն: Եվ հետո, էդ եք ասում՝ հայրս երբեք խորհրդային իշխանության հասցեին մի բառ՝ հակա, փնտվող չի ասել: Մենակ որ Ստալինի մասին խոսք էր լինում, ասում էր. «Էդ հրեշի անունը մի տվեք»: Է հա դե հրեշ ա էղել էդ մարդը... բոլորն էլ հետո իմացան: Խրուշչովն ասեց հրեշ ա, կարելի ա ասել հրեշ ա, բոլորը սկսեցին ասել, որ հրեշ ա: Բայց երկրի մասին՝ չէ: Ուղղակի դա... բարոյական չէր համարում, ասում էր՝ էս երկրում ծնվել ու ապրում ենք, ուրեմն էս մեր երկիրն է, հիմի Հայաստանը էս երկրի մեջ է, ուրեմն մեր երկիրը լավն է: Հիմի Ստալինը հրեշ ա, էն վախտ էլ պատերազմ էր, հիմի սատկել ա, պրծել ենք: Հիմա էս մեր երկիրն ա, ապրում ենք չէ՞, ի՞նչ է էղել: Եվ ինքն էլ կոմունիստական կուսակցության անդամ էր, մայրս էլ: Ուզեին, թե չէ, պիտի կուսակցական լինեին, քանի որ ղեկավար պաշտոն էին զբաղեցնում: Որովհետև մայրս էլ միշտ ղեկավար է եղել՝ դպրոցներ է ղեկավարել, հայտնի մանկավարժ է եղել: Երևանի Շիրվանզադեի անվան դպրոցի ուսմասվարն է էղել էն ժամանակ, երբ էդ դպրոցը Հայաստանի ամենամեծ դպրոցն էր՝ 2800 աշակերտ ուներ: Հայաստանում ավելի մեծ դպրոց չկար: Մայրս Երևանի

քաղխորհրդի պատգամավոր է եղել նաև, էն ժամանակ իսկապես պատգամավոր էին, հիմնիկա պես՝ ավագանու անդամ չէին: Եվ իրենք, որքան համակարգը թույլ է տվել, շատ պատասխանատու էին վերաբերվում պետության, պետականության, գիտության, իրենց գործի հանդեպ: Մայրս, ունենալով երեք երեխա, տասնյակ տարիներ ամեն օր առավոտը ժամը 7-ին արթնացել է, գնացել է դպրոց, որ դպրոցը տեր ունենա, հանկարծ մի երեխայի մատը «փուշ չմտնի»: Ապշում եմ, հորս պես պահանջկոտ ամուսին, որ տանը պիտի մի քանի տեսակ ճաշ լիներ ամեն օր և այլն, աներևակայելի է, թե մայրս ոնց էր հասցնում: Իսկ իմ հայրն իսկական նահապետ էր, երևի միակ մարդն էր Հայաստանում, որին իր աշակերտները, աշխատակիցներն ու գործընկերները դիմում էին ոչ թե ընկեր Վարդույան, այլ Տիար... մեծ մարդ, կամ Տիար Վարդույան, հիմի ապա հարցրեք 100 հոգու, ով գիտի Տիար ինչ է նշանակում: Տիկին կարող ա իմանան, բայց Տիար չգիտեն: Իսկ մենք՝ ես ու երկու քույրերս, հորս պահանջով, ի սկզբանե հորս դիմել ենք ոչ թե սովետական «պապա» ձևով, այլ «հայրիկ», ինչը գրեթե բոլորի կողմից անսովոր զարմանքով էր ընկալվում: Եվ քանի որ մեր բակի երեխաների մեծ մասը չգիտեին, թե ինչ ասել է «հայրիկ», կարծում էին, թե դա մեր հոր անունն է, ու հաճախ նրան դիմում էին «հայրիկ ձյաղյա»: Իսկ որտեղի՞ց էր այս ամենը գալիս... Գիտեք, թե ինչ պատասխանատվության զգացում ունեին, պարտավորվածություն՝ երեխայի ու ընտանիքի հանդեպ, հայկականության ու հայախոսության հանդեպ, ի վերջո՝ իրենց գործի հանդեպ: Ինչի՞ տատս չի ամուսնացել, ինչի՞ չի ընդունել էդ բազմաթիվ տղամարդկանց կողմից առաջարկությունները, կարող էր, չէ՞: Հայտնի չի, թե ինչ կլիներ, եթե չմերժեր: Միգուցե լավ լիներ, միգուցե վատ լիներ, բայց ինքն ասում էր «Բոլոր գյուղերում էլ, մեր գյուղում էլ կային «փեշից թույլ» կանայք, էդ արտահայտությունը լսել եք հաստատ՝ «փեշից թույլ», որոնք շահի համար, մենակ չլինելու համար, տարբեր՝ անձնական, տնտեսական, կենցաղային... Դե կինը մնում է կին, էնքան որ մենակ չլինի, ի վերջո: Բայց ասում էր «Ես որ մտածում էի, բա... իմ երեխեքը»: Արդեն գիտեր, որ ամուսինը չկա, ամուսնու վերջին նամակը... հետո թուղթ էլ էր եկել, որ մահացել է: Էնպես չէր, որ էստեղ անհաշիվ կոտորվում էին, ու ոչ ոք չէր իմանում, չէ, հստակ գրել են, որ. «Ձեր ամուսինը, որը դատապարտված էր էսինչ հողվածով, հիվանդացել է և մահացել»: Ինչ-որ բան էր վարակվել՝ մալարիա, թե ինչ, չգիտեմ, ինչ-որ դիագնոզն էլ կար նույնիսկ: Ճամբարի բարաքում քնել, չէր արթնացել: Համենայն դեպս եթե կինը իր համար որոշում է, որ էսպես պիտի լինի, ուրեմն վերջ: Գիտեք, ես իմ

առաջ ունենալ կնոջ օրինակներ, իրարից շատ տարբեր, հենց թեկուզ իմ տատիկները, մայրս, ինչի հետո գնանք՝ կինս, հարսս: Որ չեն ասում՝ կինը ամեն ինչ էլ կարող է... Էդպես չի, կինը չպետք է և չի կարող իրեն ամեն ինչ թույլ տալ, սխալ է: Եթե գող չի մարդը՝ չի կարող գողություն անել, եթե պարկեշտ է՝ չի կարող սրիկայություն անել: Կարիքը երբեք չի կարող փոխել մարդուն, էդպես եմ ես կարծում: Ու դա... գրքերից չեմ ես իմացել, էնքան գիրք եմ կարդացել, բայց գրքերը չպիտի գերակայեն, այլ անձնական կենսափորձն ու համոզմունքը: Իմ առաջ կենդանի մարդիկ են, որոնց հետ ես ապրել ու շփվել եմ: Եթե կինը որոշում է իր համար, կամ առանց որոշելու, ուղղակի չի էլ մտածում էդ մասին, այլ ունի իր համոզմունքը, իր ինչ-որ բարոյական կողեքսը, թե ինչ չի կարելի անել, իսկ ինչ պետք է անել: Հիմա օրինակ հավատարմությունը տաս հազար տարուց ավել քննարկվում է, նույնքան, ինչքան երևի սերը, կամ խանդը, կամ դավաճանությունը, նույնքան ինչքան ընտանիքը՝ թե լավը որն է և այլն: Հիմա մեր հայկական հոգեկերտվածքի մեջ, անկախ նրանից, թե իշխանությունը ցարական է եղել, խորհրդային է եղել, հիմա ինչպիսին է և այլն, ամեն մարդ իր կյանքն ու ճակատագիրը կերտում է իր ուրույն բարոյականությանը համապատասխան մոդելով: Եթե թույլ ես՝ կապկում ես ուրիշին, կամ փորձում ես լավն ընդօրինակել, որը չի հաջողվում, իսկ վատը կապկելն ամենահեշտն է: Հիմա եթե դու կերպ չունես, ինչ-որ լարծուն մի բան ես՝ ընդունում ես էն սափորի ձևը, որտեղ քեզ լցնում է կյանքը կամ այլոք, իսկ եթե դու կերպ ունես՝ այսինքն առանցք, ողնաշար, սկզբունքներ, ինչ-որ մի ներքին կանստիտուցիա ունես, դու դրան համապատասխան, էդպես էլ ապրում ես: Հիմա տատիս ով էր ներշնչել, որ դու քու ամուսնու հիշատակին պիտի հավատարիմ մնաս՝ մի՞թե դա ներշնչելու բան է:

Սյուզան — Էդ հասկացանք, բայց ամեն դեպքում միայնակ կենցաղ վարելը բարդ է, մեկ ա իրեն որպես կին դժվար էր չորս երեխաների հետ, ոնց էր ինքը հասցնում էդքանի սնունդը հոգար, բացի դրանից մենակ հո սնունդով չէր, որ էդ երեխեքը ապրում էին:

Սուրեն — Ասեմ, տատս պատմում էր, որ հենց սոված էին մնում, դե պատերազմի տարիներին էղել է որ սոված են մնացել, իրենք էդ չորս-հինգ տարիներին ոնց են ապրել: Ասում էր հենց սոված էինք մնում, հավաքում էի երեխեքին ու գնում էինք Դերեղ: Իսկ Դերեղ գնալը մեր գյուղից մոտ է՝ իջնում ես ձորը, բարձրանում ես դեպի Եղեգնուտ գյուղ, Եղեգնուտն անցնում ես, իջնում ես Դերեղ՝ այսինքն տատիս հորական գյուղը: Ոտքով, առավոտը

դուրս ես գալիս, իրիգունը Դերեդում ես, մանր էրեխեքի հետ: Էնտեղ եղբայրներ ուներ, դե գյուղ է էլի, հեչ չիներ՝ մի հաց ու պանիր էլ կլիներ: Ասում էր «Որ տենում էի էլ ճար չկա, սոված ենք մսալու առաջիկա շաբաթը, ուտելու հեչ բան չկա ու ճարելու սպասելիք էլ չկա, տանում էի Դերեդ, մի քանի օր ու ժամանակ մնում էինք, հետո ընդեղից հետներս մի որոշ բան էին դնում, հետ էինք գալի»:

Ինքն ասում էր՝ միակ մարդիկ, որոնցից կընդունեի օգնություն, դրանք իմ եղբայրներն էին: Երեք թե չորս եղբայր էր ունեցել, որոնցից երկուսը գնացել են պատերազմ՝ հետ չեն եկել: Ասում էր՝ «Դե նրանք իմ եղբայրներն էին, ես չասեի էլ իրանք օգնում էին»:

Իսկ արքայազնը պապիս կողմի բարեկամներից ոչ մի բան չի եղել, ու ինքը չի էլ ընդունել: Այսինքն չեն էլ առաջարկել, խուսափել են շփվել: Մինչդեռ գյուղի մեծ մասը մեր ազգականներն էին, հորեղբոր, հորաքրոջ բան և այլն, դե ազգը Վարդումյանների: Գիտեք, ես ավելին ասեմ՝ ասում էր ես ուրախ էի, որ վատություն չանեն, չստանան, որ իրանց տղի, ոնց ասած՝ անմարդ մնացած կինը էս ա անում, էս ա անում, գոնե ասում է՝ վատ բան որ չասեին, ես էլի շնորհակալ էի: Ու ասում էր՝ ես շատ զգույշ էի, շատ ձգված էի միշտ, որ հանկարծ նենց չլինի, որ Վարդմանց Սուրենի հեղինակությանը ես, թեկուզ ակամայից, վնաս տամ, որտե քոլորը աչքերը չռած նայում էին, թե ես ինչ եմ անում, ոնց եմ անում, էդ ոնց ես անում, բա մենք չենք կարում ապրենք, էդ դու ոնց էս անում, որ էդ ըրեխեքիդ պահում ես: Փոխանակ օգնեն, դե բա՝ գյուղ ա: Թխսկանի նման՝ էդ պաշտպանական բնագոյը կար իր բնի հանդեպ, էրեխեքի ու օջախի հանդեպ: Ու վախ չունեի, լիքը մեթոդներ գիտեի հիվանդություններ բուժելու՝ խոտաբույսերով բաներ էր սարքում: Մի անգամ, այ էս ճակատիս մի սպի կա, ում ինչ լինում էր, անմիջապես կօգնեի, ինքը ամենասառնասիրտն էր, ձեռք էլ պոկվեի մարմինիցդ, ինքը շատ սառնասրտորեն կրոներ կկայցներ: Խուճապ չունեի, վախենալ չունեի, ճվճվալ չունեի՝ հանգիստ, նպատակասլաց: Այսինքն որ ճվացիր ինչ, բան ա պետք անել, լաց ըլնեմ՝ ի՞նչ: Սա հենց էդ կոնստիտուցիան էր էլի, որի շնորհիվ նա կարողացել է գոյատևել ու կենեք. շատ նորմալ կանայք, որ մի կամ քանի ամուսին են ունենում, բարեկեցիկ կյանքներն ապրում են բան, յոթանասուն տարեկանի էլ չեն ձգում: Իննսունվեց տարի տատս ո՞նց ապրեց: Ուրեմն էդ իսկապես կարևոր է չէ՞, առանցքը, որի շուրջ կենսագործունեությունը միայն իրենը չէր, այլ նաև ընտանիքինս էր: Կոփել էին փորձությունները, թրծել ու նաև իմաստնացրել, և հայրս էլ երկար ապրեց՝ ութսուներկու տարեկան էր, որ մահացավ: Մենք տատիս

Խնձոր անունն էինք դրել. Քանի որ էդ մեր խնձորի այգում նստում էր, մանավանդ իր վերջին մի տաս-տասհինգ տարին, ու վրայից մշտապես խնձորի հոտ էր գալիս, ու միշտ լիքը խնձոր կար գոգնոցի փեշի մեջ: Ուրեմն առավոտ կանուխ վեր էր կենում, դեռ մութ ու լուսին, գնում խնձորի այգում՝ շաղի մեջ թափված թաց խնձորները, տանձը, դամբույր հավաքում, ու որ փեշը լիքը շենքից տուն էր մտնում, արդեն խնձորի բույրը սեեենց տարածվում էր տնով մեկ: Ոնց-որ քայլող խնձորի ծառ լիներ:

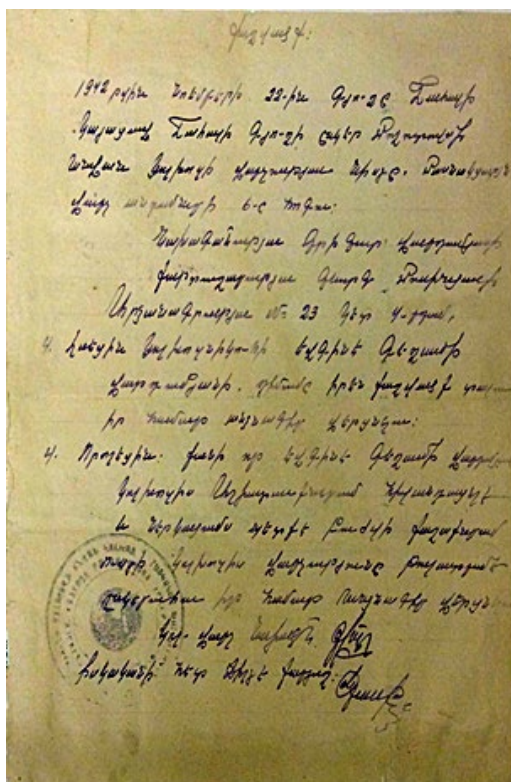
Օրինակ՝ ասենք խնջույք էր չէ, դե մեր ընտանիքի մեծն ինքն էր, չորս երեխայի մայր էր, թոռների, ծոռների տատ, չէ՞: Իրեն ամենապատվավոր տեղը պիտի նստացնեինք: Է դպես չարքաշ կյանքով ապրած լինելով՝ էլի խանում էր մնում: Իրեն ամեն ինչում գոհաբերող, սակայն արժանապատիվ՝ տիպիկ հայ կնոջ կերպար էր, ըստ իս: Ինքը մինչև իննսուն տարեկան ակնոցը դնում, թերթ էր կարդում, պիտի ամեն ինչ իմանար, մտածող հայ կին էր: Չէր կոտրվել, իր խանումությունն ինքը մինչև վերջ պահեց, որ բա՝ ես սենց երեխեք ունեմ, ա՛յ ես կարողացա հաղթահարել, ա՛յ ես իրանց էս ամեն ինչը հասցրեցի, ու ես հիմի պտի վայելեմ ու հպարտանամ իրանցով: Ու իսկապես հպարտ էր, հատկապես որդով, չնայած աղջիկներից գոհ չէր առանձնապես, քանի որ աղջիկների անձնական կյանքերը էնքան լավ չէին դասավորվել, իսկ որդու նվաճումները, հասարակական դիրքը, որդու ընտանիքը, մենք, ես ու նաև իմ որդիները՝ որպես պապիս ծխի շարունակողներ: Այո, որդով շատ էր հպարտանում, բայց էնպես էլ չէր, որ կառչած էր հորիցս, աղջիկների հետ էլ էր ապրում ժամանակ առ ժամանակ: Ի դեպ որ ասեմ հավատացյալ էր՝ չէ, չնայած տերտերի թոռ էր: Եկեղեցի, Աստվածաշունչ, Ավետարան, աղոթք, կնունք, մոմ, և այլն՝ դրանցից բացարձակապես հեռու էր:

Պատմությունս թերի կլինի եթե չամփոփեմ իմ շատ արժանավոր, սակայն տարաբախտ Սուրեն պապի և դաժան բախտի տեր, սակայն առաքինի Եվգինե տատի կյանքի ավարտի քիչ լավատեսական ու քնարական հուշապատումով: Կյանքի վերջին մոտ, երբ Եվգինե տատիս գիտակցությունն էլ, տեսողությունն էլ արդեն բավական շաղված էին, մի օր հանկարծ, երևի զգալով, որ հաշված օրեր են մնացել իրեն ապրելու, զարմանալի պայծառացում ունեցավ՝ հորս ու ինձ կանչեց ու հայտնեց իր վերջին ցանկությունը, մոտավորապես էս կերպ. «Դերիկ ջան, Սուրիկ ջան, վուր մեռնեմ՝ ինձ Ըրևանից տանիլ տեք մեր գեղը հաաա... կֆողավորեք մեր գեղի լանջի դռնի վարդմանց գրեզմանուտըմ, ու քելելիս էլ մեր այգըմը կանեք, բայց շատ ծախսեր

չանեք... Համ էլ՝ որ վրիս քարը քաշելու կլեք, վրին անպատճառ Սուրենի անինն էլ գրիլ կտաք, թող անգերեզման չմնա, ամոթ ա, ու ես էլ՝ թող որ էդ քարի տակ-էլա մենակ չլեմ»:

Ու եղպես էլ հայրենի Լոռվա մեր Վահագնի գյուղի հարազատ «լանջի դռնի» մի անկյունում, ծաղիկներով շրջապատված մի համեստ տապանաքարի տակ, իրար գրկած խաղաղ հանգչում են իմ, որդիներիս ու թոռներիս սիրելի նախնիները:

Հ.Գ. Հ.Խառատյանից Հայտնի է, որ ԽՍՀՄ գյուղացիներին երկար ժամանակ անձնագիր չէին տալիս: Հիմնական նպատակն այն էր, որ կոլխոզնիկները, ովքեր կերակրում էին արագ տեմպերով արդյունաբերացող երկրի քաղաքային բնակչությանը, չկարողանային տեղաշարժվել և կոլխոզները չկորցնեին համարյա անվճար աշխատող ձեռքերը: Սա, ըստ էության, խորհրդային ճորտացման ձևերից մեկն էր: Ստորև տեղադրված փաստաթուղթը մի տեղեկանք է այն մասին, որ 1942թ. նոյեմբերի 22-ին Շահալի գյուղի կոլխոզի վարչությունը ժողով է արել և թույլարել է Եվգինե Վարդումյանին անձնագիր ունենալ, քանի որ կոլխոզի աշխատավայրում հիվանդացել է և ստիպված է բուժվել քաղաքում:

ՏԻԳՐԱՆ ՊԱՍԿԵՎԻԶԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երևան

Ընդհանուր ծրագիր՝ 20-րդ դարի Հայաստանի բանավոր պատմությունների հավաքագրում և հանրայնացում

Հարցազրույցի կարգավիճակ՝ բաց

Զրուցակցի անուն՝ Տիգրան Պասկևիչյան (Տ.Պ.)

Ծննդյան թիվ՝ 1965 թ.

Զրուցավարի անուն՝ Արմեն Գրիգորյան (Ա.Գ.)

Զրույցի տևողությունը՝ 02 ժ. 08 ր.

Հարցազրույցի վայր՝ սրճարան

Զրույցի ամսաթիվ՝ 20 օգոստոսի 2019 թ.

Զրույցի լեզուն՝ հայերեն

Վերծանողի անուն՝ Արմեն Գրիգորյան

Վերծանության ամսաթիվ՝ 19.09.19

Ձայնագրության ձևաչափը՝ mp3

Զրուցակցի կենսագրական տվյալներ

Տիգրան Պասկևիչյանը ծնվել է Երևանում, ռեժիսոր է, հետազոտող, բանաստեղծ, «Վերսուս» ստուդիայի տնօրենը:

00:39:00 - Ծննդյան մասին, տան մասին, քաղաքի մասին

15:47:00 - Խաղալու վայրերի մասին

20:01:00 - Կինոթատրոնների մասին, հանգիստի մասին

24:00:00 - Դպրոցի մասին և հանգստի մասին

28:50:00 - Ուսանողական կյանք, հանգստի վայրեր

42:30:00 - Ընտանիքի հավաքների մասին

48:26:00 - Տոների մասին

59:16:00 - Այլախոհություն

1:10:48 - Ցեղասպանության մասին

1:14:40 - Կենցաղի, խոհանոցի մասին

1:19:30 - Կոռուպցիա, ապրանք ճարել, հերթ կանգնել

1:24:25 - Բանակի մասին

1:31:50 - Երևանի կենտրոնի մասին

1:45:24 - Սովետական միության, կրթության մասին

1:50:19 - Ընտանեկան ավանդույթների մասին

Ծննդյան մասին, տան մասին, քաղաքի մասին

Տ.Պ. — Հա, ես ծնվել եմ Երևանում 1965 թ. ծագումով երևանցի ընտանիքում, իմ ազգանունն էլ ա դրա մասին վկայում, որ գոնե իմ իմացածով, իմ պապի պապը նույնպես Երևանում ա ծնվել ու Երևանում ծնվելու հանգամանքով էլ իրա անունը դրել են։ Ծնվել է 1828-ին և էդ հանգամանքով իրա անունը դրել են Պասկևիչ²⁴⁸, որը դառել ա մեր ազգանունը։ Որտեղ ես ծնվել եմ, էդ տունը հիմա էլ կա, գտնվում ա <ներկայիս> Ամերիկյան համալսարանի բարձրունքի վրա, էդ մասում, ժամացույցի գործարանի անտառի ստորին հատվածում։ Մեր ընտանիքը բայց էդտեղ ապրել ա 47 թվից։ Էդ հողը, որ էդել ա պապիս սեփականությունը, նա կտակով ստացել է տատիկից, հենց Պասկևիչի կնոջից։ Մեծ տարածք ա եղել, որի վրա ա գտնվում նաև էսօր նախագահի նստավայրը և իրա այգին։ Մեր այգին ու նախագահի նստավայրի այգին մի պատով էր բաժանվում, բայց 57 թվականին օրենքով են վերցրել։ Ամեն ինչ օրինական ձևով վերցրել են հողի մի մասը։ Ես այնտեղ ապրել եմ մինչև 96 թվական։ Հետո առանձնացել եմ, այնտեղ էլի մեր ընտանիքից մարդիկ են ապրում։ Մերոնք ավելի վաղ ապրել են կինո Մոսկվայում, Կինո Մոսկվայի հարևանությամբ, հրշեջ կայանի և կինո Մոսկվայի միջակայքում, շենքը մինչև հիմա կա։ Ի միջիայլոց, Մարինե Գիժլարյանը ու Մանուկյան Ռոբերտը, չգիտեմ, գիտես, թե չէ, իրանք օրինակ էդ շենքում են ապրում։ Մինչև էդ էլ ապրել են Մարքսի փողոցի վրա։ Իմ հայրը օրինակ ծնվել է այստեղ, հետո 47-ին նրանք բոլորով տեղափոխվել են էդ մեր տունը, որը էդ ժամանակ համարվել ա Երևանի ծայրամասը։ Ես հիշում եմ, որ պապս միշտ պատմում էր, որ իրան բոլորը հանդիմանում կամ ծաղրում էին, որ էս ուր ես գնում ապրելու, քաղաքի կենտրոնը թողած։ Էստեղ որ ապրել են, սա եղել ա գերատեսչական բնակարան, ինքը աշխատել ա Ջրային տնտեսությունում, շենքը կա... Ջրային տնտեսությանը, այսինքն սեփական տուն չի եղել, էղել ա տենց աշխատողին տրված բնակարան իրականում, որը իհարկե կարար մնար, ապրեր ինչքան ուզենար, բայց մարդը քանի որ հող ուներ, ուզում էր իրա սեփական տունը կառուցեր։ Ու այդտեղից վերև էղել ա գերեզմանոցը, որտեղ Կամոյի դպրոցն ա, ու քաղաքը վերջացել ա էդ ժամանակ, քաղաքը

²⁴⁸ 1826-1828 թթ. Ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ Ռուսական կայսրության զորքերի ղեկավար գեներալ Պասկևիչը 1827 թ. գրավել է Երևանի բերդը, որի ամրագրումը որպես Ռուսական կայսրության մաս տեղի ունեցավ 1828թ. կնքված Թուրքմենչայի պայմանագրով։

վերջանում էր էդտեղ: Հետո արդեն սկսել ա քաղաքը, արդեն էդ Բաղրամյան փողոցը կառուցվել ա պատերազմից հետո, ընդել շատ միանման երկու հարկանի շենքեր կան: Էդ շատ հետաքրքիր պատմություն ունի: Երբ որ ստեղծվել ա Միավորված ազգերի կազմակերպությունը և դրա հիմնադիրներից մեկը Սովետական Միությունն ա եղել, Ստալինը մի շատ խորամանկ սենց բան ա մտածել, որ ինքը, քանի որ 15 հանրապետություն ուներ, էն ժամանակ նույնիսկ 16 են եղել հանրապետությունները, քանի որ էդքան հանրապետություն ունի, ուզեցել ա ՄԱԿ մտնի էդ բոլոր հանրապետություններով, որ ամեն մեկը մի ձայն ունենա, ու էդ ժամանակներում ստեղծվել են էդ հանրապետությունների արտգործնախարարությունները, և էդ շենքերը կառուցվել են, որպեսզի ըտեղ տեղակայվեն դեսպանատներ: Ու դրա համար նրանք միանման երկու հարկանի շենքեր են: Էդ Ճարտարապետությունների միությունն ա, դրանից ներքև շենք կա, հիմիկվա Չինաստանի դեսպանատունը, Սիրիայի դեսպանատունը, հետո դրանք այլ նպատակներով այլ բաների են տրվել, մի մասը դառել ա բնակելի, մի մասը, ասենք, Սիրիայի դեսպանատունը Տեխնիկայի տունն էր, հետո դառավ ՀՀԸ, ՀՀԸ-ից հետո Սիրիայի դեսպանատուն: Չինաստանը Մարքս ու Էնգելսի ինստիտուտն էր²⁴⁹: Ճարտարապետական միությունը դե Ճարտարապետների միությունն էր: Գրողների միությունը, էդ բոլոր շարքը տենց բան էր: Ու էդ քաղաքը սկսել ա դեպի էս կողմ աճել, էլի: Իրանից վերև եղել ա Արաբկիրը, որը գյուղանման տեղ ա էղել, հետո արդեն Կոմիտասն են կառուցել, Քոչարն են կառուցել, որը իմ մանկության տարիներին դե արդեն ռեալ իրողություն էր քաղաքի էդ մասը:

Ա.Գ. — *Իսկ ձեր մանկությունը անցել ա էդ տանը, այսինքն որտե՞ղ եք օրինակ խաղացել:*

Տ.Պ. — Իմ մանկությունը անցել ա էդ տանը, որը գտնվում ա, հիմի անուն ունի, չեմ հիշում հիմիկվա անունը ոնց ա, էն ժամանակ կոչվում էր Բաղրամյան 1-ին նրբանցք, այսինքն հետո Բաղրամյան 1-ին նրբանցք դառավ: Իմ մանկության տարիներին դա կոչվում էր Բարեկամության փողոց 1-ին նրբանցք, որը էդ շարքում հինգ տուն կար, հիմա էլ կա էդ հինգ տունը, հինգ առանձնատներ են, որից մեջտեղինը մեր տունն էր և դիմացը անտառ էր:

²⁴⁹ Զրուցակիցը նկատի ունի Մարքսիզմ-Լենինիզմի ինստիտուտը:

Հետո 70-ականներին սկսեցին կառուցել էդ Ամերիկյան համալսարանի շենքը, որը անտառից բնականաբար մի հատված վերցնելով, ինչ-որ հատված վերցնելով, որը կառուցում էին որպես, տենց էին գրում էն ժամանակ, կոչվում էր ՀԿԿ կենտկոմի լուսաշխի տուն, պրոպագանդիստական ինչ-որ բան էր, հետո դառավ Համագումարների պալատ, մեծ սրահներ ուներ և այլն: Հա, էդ շենքը կառուցվեց, սկզբից աշխատացնում էին որպես լուսաշխի տուն, հետո Համագումարների պալատ, ինչ-որ ես լավ հիշում եմ, էդ թերթը նույնիսկ մենք ունեինք տանը, որը շատ ամբիցիոզ ծրագիր էր, էդ շենքը, դե պատկերացնում ես, իրա թևերով ու էրկու կողքերում պետք է 16 հարկանի հյուրանոցներ կառուցվեին: Էդտեղ վտանգ կար նաև, էդ թերթը նաև պապս բերել էր, պահում էր, որովհետև վտանգ կար, որ մեր տունն էլ կարող ա քանդեն էդ պատճառով: Նույնիսկ էկան, առաջարկներ արեցին, որ մենք ձեզ լավ բնակարաններ կտանք: Հետո չգիտեմ, ինչ-որ պատճառով չկառուցեցին, բայց պապս էլ ահավոր կատեգորիկ դեմ էր, ու մյուս տան տերը, ճարտարապետ էր էդ մարդը, ինքն էլ իրա ինչ-որ կապերը, երևի, օգտագործեց: Էդ տարածքում, որտեղ էդ Ամերիկյան համալսարանի աստիճաններն էր, էդտեղ կար մի հատ սենց մեր Կոնդի, Կոնդը հիշացնող թաղամաս, այսինքն մեր մանկությունը, որ հարցնում ես, որտեղ ա անցել, ինքը եթե սենց կյոթներով գծենք, մի հատ կյոթ էդ տունն էր, տուն, ասենք երկու հարևան բակեր և այլն, սենց: Հետո մի քիչ ավելի մեծ բակն էր ու էս թաղն էր: Էդ թաղը մեր փողոցն էր ու մեր կոնդն էր, այսպես ասած, որը անուն չունեի էդ թաղը: Բայց այդտեղ էլի տենց խառը բնակչություն էր, տարբեր տեղերից էկած, տները տենց շատ անկանոն սարքած, Սովետի ժամանակ որ ասում էին նախալստրոյ (нахалястрой²⁵⁰), էդ տիպի բան էր, էլի, ով, ոնց կարեցել սարքել էր: Հետո ինչ-որ մի կերպ օրինականացնում էին, հետո ըտեղ բերում էին իրենց ազգականներին էին գրանցում, ու հետո որ դա քանդեցին, ասենք, երևի էդտեղ կար մի քսան տուն, բայց ասենք այդտեղից տուն ստացավ մի 60 ընտանիք: Հա, իհարկե, նենց մշակութային տարբերություն կար մեր, էդ փոքր թաղի ու էդ թաղի միջև, ես հիշում եմ, որ մեզ միշտ ասում էին, որ շատ մի գնացեք ընդեղ, շատ մի բան արեք, որովհետև մի քիչ կրիմինալ կար, որովհետև ասենք միշտ սենց, լավ հիշում եմ տատուներով-բաներով մարդիկ էին, որոնք մի քանի անգամ բանտ էին նստել, դուրս եկել, դե սենց մարդիկ կային: Ու

²⁵⁰ Нахалстрой-ն առանց համապատասխան թույլտվության ինքնաշեն կառույցների թաղամաս է:

այդտեղից ես, էն օրը որ դու ինձ ասեցիր, որ սենց թեմայով պիտի խոսանք, սկսեցի ինչ-որ բան մտածել: Այդտեղից մի հատ առանցք էր իմ պատկերացմամբ, կարող ա ես սխալվում եմ, մի հատ առանցք էր սկսվում. ժամացույցի գործարանի տակից, էդ թաղն էր, Բաղրամյանը անցնում էիր էն կողմը Կոզեռն²⁵¹ էր, որը հիմա կա, չգիտեմ, ինքը հիմա իր նախկին տեսքը պահպանել էր, թե չէ, բայց ինքը ավելի կրիմինալ էր ու ավելի ըտենց հավաքական բնակչություն ունեցող տեղ էր, Կոզեռնից էս կողմ Կոնդն էր, Կոնդի տակը «Թանգարանի մայլա» որ ասում էին, «Թանգարանի մայլան էր», ու էդ գիծը տենց գնում էր մինչև Նորագյուղ ու Կիլիկիա: Այսինքն սա մի հատ էս քաղաքի մեջով սենց առանցք էր, որտեղ օրինակ ասենք, էդ մեր թաղում հիմնականում ոչ Երևանցի մասսա կար, էդ Կոզեռն էլ էր ոչ երևանցի: Կոնդը ու էդ «Թանգարանի մայլան», որը հիմա էլ կա, էդ հետևել Թումանյանի տան հետևել եթե մի մասը ինչ-որ քանդել-շենքեր են սարքել-բան, մինչև Սարյանի գլավփոստը, Փոստի շենքը, սեփական մանր-մունր խառը սենց տներ կան, Կոմպոզիտորների միության տակը, էդտեղ ու Կոնդում երևանցիներ էին ապրում, իսկ Նորագյուղն ու Կիլիկիան, Կիլիկիան մի մասը հայրենադարձներ էին, մի մասը հիմնականում ապարանցիներ, իսկ Նորագյուղը էլի տենց հավաքական, տենց մինչև էսօր էլ կրիմինալ էդ բաները ունեցող ա, էլի: Էս առանցքն էր, որից էս կողմ արդեն Օպերա, Սայաթ-Նովա, էս մասերն էր քաղաքի, վերևն էլ արդեն գալիս էր Կոմիտաս, Կիևյան, հետո Աջափնյակ, էդ բաներով գնում էր դեպի, դե էն ժամանակ Դավիթաշեն, բան չկային, ու արդեն ներքևն էր՝ Շահումյանը: Շահումյանը ինքը միշտ ընկալվում էր որպես Երևանից մի տեսակ անջատ տեղ, ասենք նույնիսկ դրա մասին խոսալուց, ես հիշում եմ, որ պապս ասում էր՝ «դե էն բաղերը», որովհետև ինչ-որ էդ Դավթայից սկսած, էդ ամբողջությամբ, էդպես 40-ական թվերին էղել ա սովխոգ: Այսինքն, վարչականորեն Երևանի մաս չի եղել ու էդ մասերի մասին խոսալուց ասում են «դե էն բաղերի բանի կողմը», դե Բանգլադեշը չկար, էդ տարիներին նոր էր կառուցվում: Էդ էր Երևանի ընդհանուր պատկերը: Մեր համար որպես ընենց ապրելու, էլի որպես երեխա ապրելու, գվարճանալու որպես վայր հիմիկվա Սիրահարների այգին էր, Պուշկինսկի սաղ էին էն ժամանակ, չնայած իրա անունը մինչև էդ էղել էր «Սիրահարների այգի»: Օրինակ, հերս էդ այգուն միշտ «Սիրահարների այգի» էր ասում: Ես չգիտեմ, ինքը քաղաքապետարանի որոշումով ա էղել, թե ուղղակի որ նենց լավ-հարմար այգի էր, որ

²⁵¹ Թաղամաս Երևանում, Կոնդի հարևանությամբ:

գույգերը հանդիպեն-համբուրվեն, նստեն, կարող ա ուղղակի ժողովուրդը անունը Սիրահարների էր դրել: Ու մյուս կողմն էլ Մոնումենտն էր, որը մեր կյանքի ամենասենց ասած տեսարժան վայրն էր, ու զվարճության վայրը: Օրինակ, Մոնումենտ ավելի քիչ էինք գնում, տոներին էինք գնում, մայիսի 1: Մեզ համար մոնումենտը շատ հեշտ էր, մենք մեր փողոցով, էդ որ հիմա շենքեր են սարքել, որ մեջով ճանապարհի ա գալիս, դուրս գալիս: Էդ շենքերի հետևով մտնում էին անտառ ու անտառի մեջով դուրս էինք գալիս էդ սյունի մոտ, այսինքն էս ձեր հիմնարկի կողքը²⁵², էնդեղից էլ անցնում էինք այգի, որտեղ կառուսելներ, տենց բաներ կային: Բայց ամառները Պուշկինի այգի հաճախ էինք գնում: Դա նույնիսկ ես հիշում եմ, որ մի հատ սենց ռիտուալային բան կար, որ մենք լիքը ազգականներ ունեինք, երբ որ էս կողմից և՛ պապիս կողմից, և՛ տատիս կողմից: Օրինակ, մորս կողմը Աշտարակի, Օհանավանի կողմն էին ապրում: Էդ բարեկամները հատուկ գալիս էին մեր տուն, որ բոլոր էրեխեքը հավաքվեն ու միասին գնան, ասենք, Պուշկինի այգի, էստեղ կառուսել, պաղպաղակ, չգիտեմ ինչ: Այլումիսից ամաններն եմ հիշում պաղպաղակի, սենց պոչերով, պուճուր, այլումիսից ծոած-մոած գդալներ:

Ա.Գ. — *Հա, էդ ես էլ եմ հիշում: Հա, այսինքն էդպես հիմնականում որպես ժամանցի վայր գնում էիք էդ այգին, կամ բակում, էդ ձեր ասած առաջին կլորը երկու տների, հա՞:*

Խաղալու վայրերի, ժամանցի, մանկության մասին

Տ.Պ. — Հա, մի հատ սենց, ըրը, ներքին բակում էր կյանքը, որտեղ մենք մեր էրեխեքով. ասենք, ես, քուրս, ախպերս, հարևանի էրեխեքը: Էդ ներքին բանն ա: Հետո փողոցն էր, ավելի լայն, կողքի տների էրեխեքը, հետո, շատ ավելի լայն, գնում էինք մյուսների հետ խաղալու: Ու ես հիշում եմ նաև, մերոնք միշտ էդ բաներից վախենում էին, որովհետև տենց մասովկաներով պատերազմներ կային, ասենք, Կոզեռնի ժողովուրդը հավաքվում, գալիս էր ասենք, Ժամացույցի ժողովրդի վրա կռիվ: Նրանք էլ ընդեղ էին իջնում, շատ հաճախ պատահում էր, որ էդ մարտադաշտը հենց էդ տարածքում էր, էլի: Ես հիշում եմ, որ մերոնք որ իմանում էին, արագ գալիս մեզ հավաքում տանում էին տուն, որ հանկարծ էդ կռիվների մեջ «գոհ» չգնանք, էլի: Էդ կռիվները միշտ կային:

²⁵² Կասկադի ամենավերևի մասը:

Ա.Գ. — *Էդ հիմնականում երիտասարդության միջև, չէ՞, թե մեծերն էլ էին մասնակցում:*

Տ.Պ. — Չէ, դա երևի, ասենք, էն ինքնահաստատման տարիքի երիտասարդություն էի, սենց բաներ կային: Նենց վախենալու դեմքեր կային, ասենք ինչ որ Ճակոններ-մակոններ, կերպարներ, որոնց հետ չարժեր գլուխ դնել, որոնցից մեկին ես երբեմն տեսնում եմ էդ թաղերում: Շատ խոր հարգանքով ա, ասենք, ինձ բարևում, և ուրիշ, ասում ա. «Դուք ուրիշ էիք, դու ու ախպերդ», ասում ա. «Դուք կրթության գնացիք»: Ու հետաքրքիր էր, տոչկեր կային. ֆոտո, վարսավիրանոց: Ասենք, վարսավիրանոց գնալը դա ինչ-որ ռիտուալ էր, ու վարսավիրը դա ինչ-որ կարևոր դեմք էր, որը պարտադիր ինչ-որ, էն որ Սարոյանի մոտ մեկ-մեկ կարդում ես, այ էդ տիպի խոխմա պատմություններով, ասենք, տենց կերպարներ էին: Ֆոտոգրաֆները, որպես կանոն, սփյուռքական էին, հայրենադարձներ էին: Խանութի աշխատողներն էին, դե լուրջ ստատուս ունեին: Ասենք, չհաշված էն, որ ասենք տակից ապրանք ծախելը, իրանք նաև ինֆորմացիա կրող ու փոխանցող էին, էլի: Ես հիշում եմ, միշտ մերոնք ասում էին էդ հացավաճառ Ազատուհին Բի-Բի-Սի²⁵³ ա, չեմ իմանում, գաստրոնոմի Սաթիկը Բի-Բի-Սի ա, ամեն ինչ կարայիր իրանցից իմանայիր: Եվ, ասենք, էն թաղի մարդկանց մասին, և ավելի գլոբալ խնդիրների մասին: Ու էդ մի հատ հետաքրքիր բան կա, որ հիշում եմ, որ էդ պուտչը 91-ին²⁵⁴ էղավ, ես հլա էդ տանն էի ապրում ու էդ ժամանակ աշխատում էի Հեռուստատեսությունում որպես նախագահի տեղակալ, հեռուստատեսության գծով: Առավոտը արթնացել եմ, որ պիտի հաց ուտեմ, մամաս գնացել էր հաց առներ, հետ էկավ ու ասեց. «Գորբաչովին գցել են»: Ասի «այ մամ ջան, հացդ դիր, ինչ գործ ունես, ինչ Գորբաչով, ո՞վ ասեց»: «Այ էդ հացավաճառ Սաթիկը ասեց, չէ, Ազատուհին ասեց»: Ասի «Լավ, լավ, դիր»: Ու հենց մամաս հաց էր դնում, զանգ էկավ իմ հեռախոսին, տնային հեռախոսներն էին, սրանք չկային էն ժամանակ: Ու վարչապետի օգնականը զանգել էր, ասում էր, որ «գործի գնալու փոխարեն էկեք կառավարություն, որովհետև սենց դեպք ա էղել, ու պետք ա կառավարությունը որոշի՝ ինչ պետք ա անենք»: «Այ քեզ բան, — ասի, — խանութի...

²⁵³ Բրիտանական հեռարձակման կորպորացիայի (BBC) անվանումով էին կոչում այն մարդկանց, որոնք ինֆորմացիայի տարածողներն էին բակում/հայաթներում:

²⁵⁴ 1991 թ. օգոստոսի 18-ին Մոսկվայում տեղի ունեցած պետական հեղաշրջման փորձի մասին է, որը ստացավ «Օգոստոսյան պուտչ» անվանումը:

Ա.Գ. — *օպերասիվնիկը (ծիծաղելով):*

Տ.Պ. — ... աշխատողը ավելի լավ գիտի էդ ամեն ինչը»:

Կինոթատրոնների մասին, հանգիստի մասին

Տ.Պ. — Հետո հետաքրքիր էր, որ կինոները կային, էդ կինոն շատ կարևոր էր մեր կյանքում, որ, օրինակ, էդ Պուշկինի այգու հետևում մի հատ փոքր կինո կար, շենքը կա հիմա, մի պահ տվեցին ինչ-որ, չեմ հիշում, որ թատրոնին, բայց ինքը խնդիրներ ունեցող շենք ա, չմնաց էդ թատրոնին: Կինո «Բարեկամություն» էր կոչվում: Իրա մոտ գալիս էին ֆիլմերը շատ ուշ, ասենք, դե ֆիլմը որ մտնում էր, նոր ֆիլմ Երևան, առաջինը «Ռոսիա», «Կինո Մոսկվա», «Նաիրի», հետո արդեն ցրվում էր ծայրամասեր: Դե մենք ծայրամաս չէինք, բայց ինքը որ փոքր կինո էր, հետո գալիս էր Կիևյանում «Հրազդանը» կար, Հալաբյանի վրա «Արագածը» կար, ստեղ «Կինո Երևանը» կար, «Մասունցի Դավիթ» կար կայարանում, չէ՞: Երրորդ մասում կար, բայց անունը չեմ հիշում:

Ա.Գ. — *«Արարար», չէ՞, Երրորդ մասում:*

Տ.Պ. — Էն հրապարակի վրա էր, հիմա խանութներ-բաներ ա մեջը, Մալաթիայում կար, որ հիմա էլի կինո են սարքել, «Կինո Հայաստան», բայց առաջ ուրիշ էր, «Կինո Անի» էր, կարծեմ, կոչվում: «Կինո Ուսանող» կար Զեյթունում, ուսանողական թաղամասի, <հանրակացարանների մոտ>: Նու, դե «Կինո Մոսկվա» գնալը մի քիչ բարդ էր: Հեռու էր, հետո ինչ-որ տեղ թանկ էր էդ տոմսը:

Ա.Գ. — *Թանկ էր, հա՞:*

Տ.Պ. — Հա, ասենք, դե եթե տանը ունես, ասենք, երեք երեխա, չես կարա թողնես մեկին, մյուսներին տանես, երեքին, որ տանում ես 25 կոպեկ, ասենք, դու էլ հետը մի ռուբլի, ահագին փող էր անում, էլի: Ու շատ բաներ կար, որ մենք սպասում ենք գալիս էր էդ «Բարեկամություն», էդտեղ 10 կոպեկ էր: Գնում էինք, համ էլ դահլիճը կիսադատարկ էր ըլնում: Էստեղ «Պիոները» կար էս <հիմիկվա> Հյուսիսային պողոտայի վրա, «Կինո Պիոներ»: Էդ մանկական կինոթատրոն էր: Դասերին բերում էին դպրոցում բան էին ծախում՝ արոնեմենտ: Արոնեմենտ, ամեն չորեքշաբթի ժամը 11-ին, էդ ժամանակ որ երկրորդ հերթ էի գնում, առավոտը գնում մի հատ կինո էինք նայում, կայֆ

բան էր, էլի, չորս շաբաթ գնում էր, նույն կինոն էին ցույց տալիս, հետ էին գալիս:

Ա.Գ. — *Իսկ ի՞նչ ֆիլմեր էին:*

Տ.Պ. — Մանկական ֆիլմեր էին, սովետական մանկական ֆիլմեր: Ես հիշում եմ, ճապոնական անիմացիոն ֆիլմեր, ինչ-որ էդ ժամանակ, «Մաուգլի»-ն օրինակ առաջին անգամ կարծեմ տենց տեղ եմ տեսել: Բայց ինքը էդ ցերեկները աշխատում էր որպես մանկական, իրիկունները՝ որպես նորմալ կինոթատրոն ու վերջին տարիներին, մինչև սովետի քանդվելը, ինքը մի քիչ ընենց Արտ հաուսի²⁵⁵ ուղղություն ունեցող էր «Կինո Պիոները»: Նենց լավ դասական ֆիլմեր, Արտհաուս, տենց բաներ էր ցույց տալիս, ինչքան հիշում եմ, շատ էինք գնում: Օրինակ, Ֆելլինիի ֆիլմերը, Տարկովսկի: Մեզանից մի քիչ վերև կար ժամացույցի գործարանը, ակումբ ուներ, էդ էլ կինո ուներ մեջը, համերգներ էր, խմբակներ կար, ես օրինակ ակորդեոնի էի գնում, ես ու ախպերս գնում էինք: Այդպիսով, մեր ակորդեոնը տանում էինք, հետո որ ախպերս դուրս եկավ, էդ ակորդեոնը ես էլ որոշեցի քաշ չտալ: Տենց չգնացինք:

Դպրոցի, հանգստի և քաղաքի սոցիալական գոտիավորման մասին

Տ.Պ. — Տենց: Էդ էր մեր կյանքը ու դրանից էն կողմ էլ արդեն կար դպրոցի միջավայրը: Մեր դպրոցը էդ «Փոսի» դպրոցն էր, որը էդ Բաղրամյան, Պոռոշյան, Այգեճոր, Օրբելի, էդ զանգվածն էր էդտեղ սովորում: Ինքը էդ տարիներին շատ լավ դպրոց էր, բարձր մակարդակի դպրոցներից էր համարվում, անգլիական թեքումով, իրա էդ, ավելի բանով ստանդարտ խաղերով, բռնոցի, պախկվոցի, ֆուտբոլ էինք խաղում շատ: Էդտեղ չնայած տեղ չկար, բայց էդ տարիներին էն կողմի, մեր փողոցի ամենավերջում, էդ որ ասում եմ..., էդտեղ սովետի ժամանակ Գերագույն խորհուրդն էր, Գերագույն խորհրդի նախագահությունն էր, ու իրա գառաժն էր մեր փողոցի վերջում: Ու էն կողմից ինքը մուտք ու ելք չուներ, մեր փողոցով էին գնում-գալիս ավտոները: Ֆուտբոլ խաղալուց ըլներ, ավտո կգար, ընգներ տակը, բան կաներ, դես-դեն, վերնում էդ դաշտը կար, բայց մեզ չէին թողնում որ գնանք ընդել խաղանք, որովհետև էդ ժամացույցի <գործարանի> տարածքն էր ու էդ դաշտի

²⁵⁵ Արտ հաուսի կատեգորիային են դասվում ոչ մեյնստրիմային ֆիլմերը, ինչպես նաև դասականների կինոնկարները:

մասին ինչ-որ սարսափ պատմություններ էին պատմում, որ էդտեղ միշտ կռիվներ ա լինում, մարդ են խփում: Էդ անտառն էլ, որ մեր ու էդ ժամացույցի <գործարանի> արանքում ընկած էր, ցերեկները ազատ ընդեղ ման էինք գալիս: Հետաքրքիր ա, ես հիշում եմ, գարնանը հատկապես շատ հաճելի էր էդ անտառում ման գալը: Ու տներ չկային, հիմա լիքը տուն են սարքել, Կոմանդոսի տուն ա, բան ա: Ինքը մաքուր անտառ էր, էն մի ծերից արդեն սկսվում էր Ձերծինսկի, Կրուպսկայա փողոցները սեփական տներով էլի: Ու, բայց իրիկունները չէին թողում էստեղ գնալ, որովհետև ասում էին ինչ-որ նարկոմաններ են հավաքվում, լինում են կռիվներ: Էդ բանը կար միշտ, էլի, ասենք, ինչ-որ տարածքները սեղմելու, պահպանելու խնդիրը կար, ինչ-որ իրա գոնայում մնալու խնդիր կար: Ես օրինակ հիշում եմ, որ ավսպերս, քուրս գնում էին Փոսի դպրոցը, ինձ որ տարան, ինձ չէին ընդունում, որովհետև ինչ-որ բաժանում էր փոխվել, էդ շրջանը կոչվում էր 26 կոմիսարների շրջան, բաժանում էր փոխվել ու ասում էին, որ «ձեր երեխան օրենքով պտի գնա 148 դպրոցը, որը էդ ժամացույցից վերև, էս «Պարմա»-ն որ կա Վաղարշյանի, դրա հետևի մասում ա գտնվում: Բայց մերոնք բան արեցին ու էդ կռիվն եմ հիշում, կռիվ ասելով՝ պայքարը, որ չէ, ինքը պետք ա ստեղ գա, որովհետև համարվում էր, որ ընդեղ արդեն ուրիշ գոնա ա: Դու գնաս ուրիշ գոնա, քեզ կարան նեղացնեն, դու կարաս ուրիշ տրամադրությունների տակ ընկնես: Հետո, դե ի վերջո, քանի որ քուրս բացարձակ գերազանցիկ սովորող էր, դա նկատի ունենալով, իրանք էլ ուզում էին լավ աշակերտ բերել: Համաձայնվեցին: Ես, իհարկե, քրոջս ու ավսպորս չնմանվեցի, ահագին ունեցա խնդիրներ, տենց, չարություն անել, էլի, ըստ էության:

Ա.Գ. — *Իսկ դպրոցից հեյրո, արդեն ուսանողական կյանքը, ո՞նց էր ընթանում, ի՞նչ, որտեղ էք սովորել ու ի՞նչ առանձնահատկություններ կար, ի տարբերություն դպրոցական կյանքի:*

Տ.Պ. — Ես մի քիչ էդ կյանքը, մի քիչ, ոնց որ, ավելի շուտ եմ սկսել, որովհետև ես շատ էի սիրում ման գալ, ինքնագլուխ էի ու օրվա վերջին դուրս էի գալիս, պարտադիր իջնում Օպերա, էդ կողմերում ման գալ:

Ուսանողական կյանք, հանգստի վայրեր

Հետո արդեն ուսանողական շրջանում ընկերների հետ մեր կյանքը անցել ա մոտավորապես էդ փոքր Կենտրոն կոչված տարածքում: «Կինո Նաիրի», իրա սրճարանները, «Պապլավոկը»: «Կազիրյոկ» էդքան շատ չէինք գնում:

«Պապլավոկ», «Սկվազնյակ», էդ մասերն էր ու այ էդ բոհեմական բանը կար, որ մի տեսակ ձգում էր էդ տարիներին: Ինքը հետաքրքիր էր, ընդհանրապես, էդ բոհեմական տոչկերը կային: Հետաքրքիր ա: Շատ-շատերը չգիտեն դրա մասին, երբ որ Բաղրամյանով բարձրանում ես, առաջի աջից պետք ա թեքվես դեպի Ամերիկյան համալսարան, ընդե մի հատ կիսաքանդ սենց կառույց կա, էդ կիսաքանդ կառույցը մեր ժամանակ կոչվում էր «Կաֆե Ուզալոկ», ու ես զարմանում եմ, որ ոչ մեկ դրան ինչ-որ տեղ չկանգնեց, ինչ-որ բան չսարքեց, որովհետև ինքը էդ տարիներին ահավոր լավ աշխատող էր: Ինքը ցերեկը մատոժնիանոց էր, իրիկունը դառնում էր էլի տենց մի քիչ բոհեմական հավաքատեղի: Իհարկե կանայք չկային, տղամարդիկ էին: Կանայք շատ հազվադեպ կային էդ «Սկվազնյակում» ու «Պապլավոկում»: Ու ասենք դրանց մեջ օրինակ, եթե լինեք ծխող կին, էդ արդեն քեզ լրիվ Փարիզում էիր զգում, մի հատ էլ ծխող կին, ասենք: Ու այդտեղ հավաքվում էին, էդ «Ուզալոկը» նաև կոչվում էր, իրանք էին էդ անունը դրել, էդ մարդիկ, չգիտեմ ինչի, ասում էին «Թվիստրգեյնդ», «Թվիստրգեյնդ», էդ պարն ա, թվիստի հետ կապված ա, էդ սերունդն էր, էդ 60-ականներից 70-ականների, որոնք թվիստ պարող էին, մի քիչ հիպպի էին, մի քիչ Բիթլզ լսող էին, էլի: Այ տենց սերունդ կար արդեն, որը հետաքրքիր էր: Ու, բայց մեր ժամանակ արդեն մենք ավելի ներքևում էինք, էդ «Պապլավոկի» բանում էինք ապրում, սենց ասած: Շատ հետաքրքիր էր կոնսակտները, օրինակ, որ դու գնում էիր ընդեղ ու մեկ էլ ծանոթանում էիր քեզանից մեծ մարդկանց հետ, էլի: Ասենք, օրինակ, լիքը մարդկանց հետ, որոնք ինձանից լավ մեծ էին, ասենք Արմեն Շեկոյան²⁵⁶, ասենք 12 տարի ինձանից մեծ էր: Էդպես էն օրը մի անգամ խոսում էինք իրա հետ, ասում եմ. «Ես չեմ էլ հիշում, մենք ոնց մոտիկացանք իրար», պտի որ ինքը ասեր «Արա, էս քյորփեն ո՞վ ա»: Հա, օրինակ, նու Վանոն²⁵⁷ կար, Սեյրան Խաթամաջյանը²⁵⁸ կար, շատ հայտնի նկարիչ ա, շատ ունիկալ կերպար էր, համարվում էր հայկական աբստրակցիոնիզմի հիմնա-

²⁵⁶ Արմեն Շեկոյանը (1953, մարտի 28, Երևան) հայ ժամանակակից գրող է, բանաստեղծ, արձակագիր, լրագրող:

²⁵⁷ Գրող, քաղաքական, պետական գործիչ Վանո Սիրադեղյանը:

²⁵⁸ Սեյրան Հովհաննեսի Խաթամաջյանը (ապրիլի 20, 1937, Չալթթ, Ռոստոմի մարզ, Ռոսաստան - սեպտեմբերի 14, 1994, Երևան, Հայաստան) հայ գեղանկարիչ է, գրաֆիկ, հասարակական գործիչ: Համարվում է հայ աբստրակտ՝ վերացական արվեստի հիմնադիրներից մեկը:

դիրը, բայց իրա ամբողջ խոսակցությունը ծավալվում էր Միքայել Նալբանդյանի ու Ռաֆայել Պատկանյանի շուրջ: Ինչ իրան մի բան եթե հարցնում էիր, ինքը նրանցից էր օրինակ բերում: Որովհետև ինքն էլ էր նորնախիջևանցի²⁵⁹, նրանք էլ: Ու ինքը սենց նոր նախիջևանցիական նացիոնալիզմով տառապող մարդ էր, վերջը դաշնակ դառավ, կարծեմ, նենց շատ շուտ մահացավ, շատ հետաքրքիր մարդ էր: Հա, այդտեղ ասում էին, որ Տեր-Պետրոսյանն էր լինում, ես ինքս երբեք, ասենք, առիթ չունեի հանդիպելու: Բայց կային, ասենք, կերպարներ կային, չգիտեմ, չեմ հոմիկ կար, շատ վաղ կերպար էր ինքը, անունն էր Հովհաննես Հարությունյան, որը չեխերեն, սլովակերեն գիտեր, թարգմանություններ էր անում, բավական լավ էլ բաներ ուներ թարգմանած ու դրա համար «Չեխ» էին ասում նրան: Մենց որ փորձեմ հիշել, ահագին հետաքրքիր կերպարներ կային, որոնց հետ մենք նստում-վեր էինք կենում, ասենք, գնում էիր ջահել, նստում էիր, ու ասենք հետաքրքիր բան էիր լսում կողքից: Ու նաև մեր կրուզը կար, տենց, ասենք, քննարկում կար, խոսակցություն կար, ես էդ թվերին մի հատ առիթով գրել եմ, ընդհանրապես 88-ը, ամեն ինչ սկսվեց էդ կաֆեններից էլի: Ու կարծում եմ, որ 2008-ն էլ իրա կաֆեն ուներ, էդպես էս հեղափոխությունն էլ: Օրինակ, 2008-ից առաջ դա էդ «Արտ Բրիջն»²⁶⁰ էր, Մուսինյանը²⁶¹, Խառատյան Արսենը, ես իրանց բոլորին գիտեմ ըտեղից: Ասենք, հավաքվում էին, էդ Մարտինը Միսակյան: Մենք գալիս-նստում էինք, կողքից լսում էիր, որ անընդհատ գնում ա ինչ-որ բովանդակային խոսակցություն, ու դա մեկ էլ բերում էր բանի, էլի: Էս բաները ավելի շատ, ասենք, էդ Կասկադի կաֆեններում էին, Ավգուստ-մավգուստ, այսինքն կաֆեն ինքը կարևոր դեր ուներ, ու չգիտեմ, էլի, էս, օրինակ էդ «Պապլավոկը», որ ըտենց ահավոր ձևի վերացրեցին, ես կարծում եմ, որ դա, չեմ սիրում ըտենց բաներ, բայց կարծում եմ, որ մեր հասարակական, քաղաքացիական կյանքի դեմ մեծ դավադրություն էր: Սարքել ըտենց դամբարան էդ բաներում, բազալտներով, ու չգիտեմ ինչերով: Դա սկսեցին Վազգեն Սարգսյանենք, հետո, ես կարծում եմ, էդ

²⁵⁹ Խոսքը Նոր Նախիջևան քաղաքի մասին է: Նոր Նախիջևանը դրիմահայերի կողմից Ռուսաստանում հիմնադրված քաղաք է՝ շրջապատված հինգ հայկական գյուղերով, հիմա՝ հայաբնակ շրջան է Դոնի Ռոստով քաղաքում:

²⁶⁰ Արտ Բրիջը Երևանի Արմյան փողոց 20 հասցեում գտնվող գրախանութ-սրճարան է:

²⁶¹ Արման Մուսինյան, ՀՀ առաջին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի խոսնակ:

տարածքը անիծվեց էդ Պողոս Պողոսյանի սպանությամբ, Քոչարյանի հաճախակի այցելություններով: Դառել էր էդ, իրան փչացրեցին, էլի²⁶²:

Ա.Գ. — *Իսկ «Սկվազնյասկը» էդ Նաիրի կինոթատրոնից ներքև, պրոսպեկտի վրա ա՞:*

Տ.Պ. — Ներքև, որ հիմա ժամացույցի խանութ ա: Շատ հետաքրքիր էր, որ շատ նենց համեստ, կարելի ա ասել գծուծ մենյոններ ունեին էդ կաֆեները. պաղպաղակ, հյութ, շամպայն, ֆայո, երևի, էլի: Էլ ի՞նչ կար: Հա, էդ «Սկվազնյասկում» տալիս էին ինչ-որ խաչապուրի, խաչապուրիներ էին տալիս ու լավը չէին, ինչքան հիշում եմ:

Ա.Գ. — *Իսկ տենց էլ ի՞նչ կետեր կար Կենտրոնում, այսինքն էդ, կամ ոչ Կենտրոնում: Այսինքն, էդ «Ուգալոկը», ոնց հասկանում եմ, ինքը արդեն մարել էր արդեն, երբ որ դուք գնում էիք «Պապլավոկ» կամ «Սկվազնյակ»:*

Տ.Պ. — Հա, «Ուգալոկը», ինչ-որ էդ սերունդը մեծացել էր, էդ 60-ականների, ոնց ասած, Beatles լսող էդ սերունդը մի քիչ մեծացել էր, իրանք արդեն ձյաձյաներ էին: Ինչ-որ չէր ձգում այդտեղ, չգիտեմ ինչի: Կարող ա պատահի նաև բանի պատճառով չէր ձգում, որովհետև իմ համար հարմար էր, բայց շատերի համար դա հարմար տեղ չէր, իսկ Օպերայի մոտ էդ տրանսպորտային հանգույցները, մետրոն, հեշտ էր ընդեղ հանդիպել, հետո ցրվել: Էդ շարքով, Երիտասարդական մետրոյի դիմացը, որ հիմա խանութ ա շորի ինչ-որ²⁶³, դրա դեմը կար ինչ-որ «Շոպրոն» բար: Էդ «Շոպրոնում» էինք հաճախ նստում: Էնտեղ տարբերակված էր: Եթե նստում էինք, ասենք, փիլիսոփայական կամ քաղաքական քննարկումներ անելու, դա «Սկվազնյակ» և «Պապլավոկն» էր: Եթե ուզում էինք խմեինք, ասենք, դա էդ «Շոպրոնն» էր, Թեմուրնոցն էր, ՍԱՍ-ի տեղում կաֆե կար մի հատ, «Ֆլորա» կաֆե էր կոչվում կարծեմ, Էրկուհարկանի, մինչև ՍԱՍ դառնալը կար էդ տարածքը: Էդ շարքի վրա, Տնտեսագիտական համալսարանի դիմացը էդ «Անտրեստոլը» կար, տակը խանութ էր, վերևը կաֆե: Էդ ցերեկային բան էր ավելի, ցերե-

²⁶² Պողոս Պողոսյանի սպանությունը տեղի է ունեցել «Պապլավոկ» սրճարանում ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանի պահակախմբի կողմից: Մինչ այդ կիսադիսիդենտական համարում ունեցող և ջազային լավ երաժշտությամբ արճարանը մերժվեց մտավորականների կողմից:

²⁶³ Խոսքը գնում է Երևանի Իսահակյան 22-ի մասին, որտեղ ներկայումս գտնվում է «Բոսփինի» հագուստի խանութը:

կային տեղ էր: Էդ քայլելու հնարավորությունը, ասենք «Պապլավոկի» մոտից քայլում էինք մինչև Վարդան Մամիկոնյանի արձան, ոչ մի բան չկար, ոչ մի կաֆե: Հա, հատուկենտ փոքր ինչ-որ կաֆեներ կային, բայց սենց ծանրաբեռնվածություն չկար, նորմալ քայլելու տեղ էր, ու ասենք, կարող ա էդ ճամփեն մի չորս անգամ գնայինք-գայինք, ընկերներով, ասել-խոսալով, մինչև արդեն մութն ընկներ, որոշեինք՝ որտեղ նստենք: Էդտեղ բան կար, բայց էդքան շատ չէինք օգտվում, էդ Թեքեյան մշակութային միության վերևը ինչ-որ գարեջրատուն կար, բայց ես օրինակ, չէի գնում: Էդ մասն էր, ավելի: Ուրիշ, ուրիշ, ուրիշ, ուրիշ...: Հիմնական սիրտը քաղաքի դա էր: Քաղաքի սիրտը դա էր: Հետո ավելի ուշ, երբ որ ես աշխատում էի արդեն թերթերում, էդ Մամուլի տուն, էդ Լուսավորիչ փողոց, էդ հայտնի Կիրովի այգի, այդտեղ մի հատ շատ հետաքրքիր տեղ կար, էդ էլ ըտենց մի քիչ բոհեմական տեղ, որ հիմա Ֆրանսիայի դեսպանությունն ա, կոչվում էր, սկզբից կոչվել էր, շատ, որ ես փոքրիկ էի, «Մասիս» ռեստորանն էր: Ի դեպ, ասեմ, ռեստորան-բաներ, ասեմ, տեղ չէինք գնում, ինչ-որ մեկը որ իրա ծնունդը պետք ա աներ, դրսի ինչ-որ տենց պրակտիկա, ռեստորան, կաֆե, ընտանիքով գնալու չկար: Էդ օրինակ շատ հետաքրքիր բան էր, ամեն ինչ շատ ընտանեկան էր ու փակ տնտեսություն էր: Ես երևի, ասենք, դրսում պատրաստրած խմորեղեն կերել եմ, երբ որ բանակ եմ գնացել: Խմորեղենը միանշանակ կամ տատոյ ա թխել, կամ մերդ կամ հորքուրդ, ասենք: Ճաշը, որ պիտի սարքի, մնացած բոլոր բաները, չգիտեմ, քանի որ այգի ունեինք, ծառեր, օղին, գինին ունեինք...: Հա, էդ «Մասիս» ռեստորանը հետո դառավ Թատերական գործիչների միություն, ռեստորանը տեղափոխվեց, դռան տեղը տեղափոխվեց հակառակ կողմից, կոչվեց «Թատերական ռեստորան»: Եվ էս կողմի վրա մի հատ բար կար, որը ասում էինք Գրետի բար, աշխատողի անունը Գրետա էր, Գրետ-նոց: Ուրեմն էդ տեղի աշխատողները էդ ժոռնալիստական, էդ Կարլ Մարքսի, թերթեր, մեր հավաքատեղին արդեն ըտեղ էր: Երևի լավ էր, չգիտեմ, կոֆե էինք խմում, շամպայն էինք խմում: Ու տարօրինակ ա, որ էդ թաղը մի քիչ նենց, ինքն էլ նենց գողական-մոդական թաղեր, բայց էդ բարում միշտ նենց կուլտուրական մարդիկ էին գալիս: Ռեստորանը, չգիտեմ, կարող ա ռեստորանը ուրիշ մասսա էր, հա, ինքը էդ կոմայգի, Կիրովի այգի, էդ արանքներում էր, դա էր հիմնական մեր հավաքատեղին, եթե կարելի ա, մինչև Սովետը քանդվեց: Հետո արդեն կամաց-կամաց փոխվեց:

Ընտանիքի հավաքների մասին

Տիգրան Պասկեիջյանի ծնողների հարսանիքը, 1959թ.

Հա, ընտանիքի մասին որ խոսում էի, ասեմ, որ օրինակ, շատ տարածված էր, օրինակ, մեր տանը, քանի որ մենք էդ ամբողջ մեծ բարեկամությամբ, ազգուտակի մեջ միակն էինք, որ սեփական տուն ունեինք, գրեթե ամեն շաբաթ մեր տանը ինչ-որ հավաք կար, մենք բոլորը, ասենք, օրինակ, թուրք հասնում էր, բոլորը գալիս էին մեր տուն թուր ուտելու, որը վերածվում էր, ասենք, ինչ-որ կերուխումի, տենց, ուրախության, նվագող, երգողներ էին գալիս, բարեկամության մեջից մարդիկ էին: Շատ հայտնի մարդ կար, հին երևանցի, որը մահացավ վերջերս, Սիրուն Աբո էին ասում, նու ազգական չէր, բայց բարեկամ էր, էդ մարդն էր գալիս իրա խմբով, իրա կլառնետակարդիոն, ինչ-որ բան էր, սենց, ինչ-որ մարդիկ, հավաքվում էին, էդ թամադա, խոսք ասելու բանը կար, էլի: Դա էլ ա հետաքրքիր էն իմաստով, որ էս հիմա որ գնում ես, ասենք, հարսանիք, էդ վարձու թամադաները, տենց բան չկար: Ասենք, մրցակցություն կար էդ ազգուտակի բարեկամության մեջ, թե ով պետք ա ընի թամադա, էլի: Ու մարդիկ բան էին անում, նեղանալ, որ ինչի իրան թամադա չընտրեցին: Բոլորը խոսում էին, բոլորը ինչ-որ, ես հիշում եմ բովանդակալի բաներ էին ասում: Չեմ հիշում ինչ որ ռաբիգ բաներ ասեին, ինչ-որ «ատ դուշի»²⁶⁴ բաներ էին խոսում, երգում: Էդ էլ ա վերացել էսօր: Ասենք, երգողներ կային: Ու էդ երգի մեջ կար մրցություն: Ես հիշում եմ, որ իմ հորքուրը, օրինակ, շատ լավ երգում էր: Դպրոցում ուսուցչուհի էր,

²⁶⁴ Հոգուց եկող:

շատ լավ ձայն ուներ, լավ էր, կատարողական տեխնիկա էլ ուներ, էլի: Ու հենց որ վերջացնում էր, մեկ էլ էս կողքից մեկը կարող ա իրա կնոջը սենց ասեր. «Մի հատ դու էլ երգի, որ մենք տակ չմնանք»: Ու տենց ինչ-որ անհամություն, կռիվ, սենց բաներ չկար, թեև, ասենք, ես հիշում եմ, որ մարդիկ խմում էին, լավ խմում էին, լավ ուտել-խամելու ոնց որ բաներ էր, բայց ոչ մի անհամություն վերջում չկար, էլի: Մարդիկ իրար հետ կովեն, նեղանան: Էդ իմաստով ես շատ գոհ եմ, որ ինչ-որ տենց բարի ինչ-որ լավ մթնոլորտում եմ մեծացել:

Ա.Գ. — *Բարեկամությունը ձեր տանն էր հավաքվում:*

Տ.Պ. — Հա, ավելի շատ մեր տուն էին գալիս, որովհետև գրեթե... դե մերոնցից, պապայի մորքուրներից մեկը սեփական տուն ուներ, էդ Չայկովսկու դպրոցի տեղն էր էղել, դա էլ քանդել էին, գրեթե ոչ մեկը չուներ սեփական տուն, բոլորը շենքերում էին ապրում, ու իրանց համար դա ուղաքս էր, էլի, գալ, ասենք: Մեր համար էլ էր հաճելի, որ էդ մարդիկ գալիս են: Պապս չորս քույր ուներ ու ասեմ, չորս քույրն էլ իրա էրեխեքը ունեին, ոնց որ սենց, տատուս կողմի հարազատները տենց շատ չէին, ավելի շատ մի մասն էլ Էջմիածնում էին ապրում, իրա մորական կողմի բարեկամներով:

Ա.Գ. — *Իսկ հետո որ էդ տնից տեղափոխվեցիք, էդ մշակույթը կորա՞վ, այսօրն էր, էդ հավաքվելու, ընտանիքներով, բարեկամությամբ, էլի:*

Տ.Պ. — Ես ասեմ, որ արդեն սովետը քանդվեց, էս տնտեսական վիճակը վատացավ, մի տեսակ ամեն մարդ ինքն իրա մեջ փակվեց: Գալիս էին, երբեմն գալիս էին, բայց էդքան շատ բան չկար, էդ առաջվա բանը չկար: Մարդ էդ ժամանակ մտածում էր, որ մոտավորապես, եթե գնամ, նեղություն կտամ: Իսկ էդ 70-ականները, որ ես իմ էն լոնգրիդի մեջ էլ էի արել²⁶⁵, որ կոմունիզմը եկել, անցել ա կողքով: Որովհետև կոմունիզմը իրոք էկավ-անցավ էդ վախտ: 70-ականները ես հիշում եմ, որպես նենց համեմատաբար բարեկեցիկ վիճակ, չեմ ասի, թե խանութներում ամեն ինչ կար, բայց մարդիկ մի տեսակ ոնց որ էդ պատերազմից, էդ ամեն ինչից ոնց որ վերջնականապես թոթափվել էին, ու քիչ թե շատ ոնց որ շունչ էին քաշել, էլի: Էդ ժամանակ տենց խնդիր չէր, ասենք, հիսուն հոգու համար սեղան գցել: Նու, իհարկե, իրանք որ գալիս էին, իրանք ամեն մեկն էլ իրա հետ ինչ-որ մի բան էր բերում, սենց,

²⁶⁵ Խոսքը «Gallery Տեքստիլ»-ի մասին է՝ <https://readymag.com/u49594707/1274026/>

իրար գլխի հավաքվելով: Բայց դա խնդիր չէր անում: Բայց 90-ից հետո ես կարծում եմ, որ մարդիկ ամաչում էին իրար տուն գնան, նեղություն չտան:

Ա.Գ. — *Հավաքների մասին, որ խոսեցինք, տոների մասին կուզենայի իմանալ, ասենք, մանկուց ի վեր ի՞նչ տոներ էին, որ նշվում էին ընտանիքում, պետական տոներ, որ նշվում էին: Եվ պարզ ա կրոնական էդքան չկար:*

Տոների մասին

Տ.Պ. — Տան պատերից ներս կար կրոնական: Այսինքն, տան պատերից ներս: Եկեղեցի գնալ, տենց բաներ չկար: Հազարից մեկ, ասենք, էդ Սուրբ Հովհաննես²⁶⁶ կա Կոնդի, տատս կարող ա ասեր «Կգա՛ս հետս, գնանք մի հատ մոմ վառեն-գամ»: Տենց կարող ա գնար, մի հատ մոմ վառեր, հետ գար: Բայց, ասենք, արարողությունների, ես ինքս սկսել եմ գնալ, որովհետև ինձ հետաքրքիր էր, 87-88 թվերին: Բայց դա իմ անհատական բանն էր, ընտանիքի հետ տենց առանձնապես կապ չունեի, բայց ներսում, օրինակ, մեր տանը Նոր կտակարան կար, ես չգիտեմ, ոնց էր դա հայտնվել, որովհետև օրինակ, պապս, իրանք շատ վախեցած էին Ստալինյան ժամանակներից, <բռնություններից>, էլի: Ասենք, չգիտեմ, ոնց էր եղել, որ էդ գիրքը մեր գրապահարանում կար: Ես մի երկու անգամ, 14 տարեկան, 16 տարեկան, փորձեցի կարդալ, բան չհասկացա, հետո, արդեն կամաց-կամաց, երբ որ մեծացա, տենց, սկսեցի ավելի կարդալ: Զատիկն էր, երկու: Զատիկները պարտադիր նշվում էր: Ըրը, Վարդավառն էր նշվում շատ հետաքրքիր ձևով, որովհետև մամաս, Օհանավան գյուղից էր Աշտարակի, ընդեղ էր ծնվել, հետո Աշտարակում էր ապրել: Էդ Օհանավան գյուղը համարվում էր Վարդավառի ուխտատեղի: Եվ իրա ընդեղի բարեկամները, իրա հորեղբայրը, մի քանի բարեկամները հենց էդ եկեղեցու կողքն էլ ապրում էին: Դե մենք միշտ գնում էինք ըտեղ, չգիտեմ, ոչխար էինք տանում, չգիտեմ, մատաղ անել, էդ բաները միշտ հիշում եմ, որ էդ ձևով նշվում էր: Դե Երևանում տնից դուրս մայիսի 1-ն էր, նոյեմբերի 7-ն էր: Մարտի 8-ը միշտ տենց անհասկանալի տոն ա եղել, չնայած մամայիս համար մի հատ ծաղիկ գնում, առնում, բերում էի: Մայիսի 1, որին, անկեղծ ասեմ, մենք սպասում էինք: Մայիսի 1-ը, հատկապես, որովհետև մայիսի 1-ը նաև ուներ մայիսի 2-ը: Մեկին՝ շքերթ-մքերթ, 2-ին էլ սովո-

²⁶⁶ 18-րդ դարի Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին գտնվում է Կոնդի բարձունքին:

րաբար գնում էինք քաղաքից դուրս, էդ «Մայովկա» կոչված բանը, եթե նորմալ եղանակ կար, համարյա միշտ: Ու դուրս գալ, նենց, ման գալ, գնալ, դե որ տանում էին դպրոցից, պարտադիր էլ էին տանում, բայց, պատահում էր, չէին տանում: Միշտ չէր, որ տանում էին: Բայց մենք դուրս էինք գալի, հիշում եմ, որ փողոցները փակ էին, ասենք, մեքենա չկար, ասենք, փողոցների մեջտեղով, համարյա ոնց որ Նիկոլի հեղափոխության ժամանակ²⁶⁷, ըտենց: Տենց քայլելով գնում էիր, ասենք, չգիտեմ, շաքարաքլոր, չեմ իմանում, մի հատ սենց բան կար, ֆռռացնում էիր, մեջը ինչ-որ հատիկներ էր գցած, անիմաստ ձեն էր հանում: Ռեզին, գնդակ (ծիծաղում է): Ու սենց հիշում եմ, որ երևի էդ օրերին միլիցեքը բան էլ չէին անում: Հիշում եմ, որ այ էդ թաղը մեր, որ ասում եմ, էդ Ամերիկյանի, էդ թաղից շատ կանայք մայթի վրա նստած ծախում էին էդ ամեն ինչը, փուչիկներ, չեմ իմանում ինչեր, արևածաղիկ, շաքար-բամբակ, սե՛նց շարք կար, դրանց չէին նեղացնում, չէին հանում տեղից ինչ-որ, այլ ժամանակներում սրանք չկային: Ու դե նոյեմբերի 7-ը, նոյեմբերի 7-ն էլ էլի նույն ձևով դուրս էին գալիս, եթե լավ եղանակ էր: Հիմի շատ ա փոխվել, հիմա նոյեմբերի 7-ին կարող ա սենց մայկայով (կարճաթև - խմբ.) ման գաս, էն ժամանակ բան էր, կարող ա նոյեմբերի 7-ին սենց ձյուն նստած լիներ, տարիներ ա եղել: Եթե նորմալ եղանակ էր, էլի նոյեմբերի 7-ն էինք <տոնական զբասանք> անում: Ուրիշ տենց տոն, որպես այդպիսին չկար: Հունիսի 1-ը պարտադիր գնում էինք ինչ-որ զբոսայգի, հա, հունիսի մեկն էր գալիս մայիսից հետո: Էդ էր, հա էդ Վարդավառը, եթե գյուղում չէինք, էլի Երևանում, բայց բակի սահմաններում էր տեղի ունենում, տենց բան չկար, դուրս գալի փողոցում անկապ մարդ ջրեիր, էդ բաները չկար:

Ա.Գ. — *Իսկ Նոր տարի՞ն:*

Տ.Պ. — Նոր տարին, Նոր տարին, էդ երևի ամենագլխավոր տոնն էր: Ամենագլխավոր տոնը ու պարտադիր տոնածառը: Էն ժամանակ էս սասնաները²⁶⁸ էդքան տարածված չէին, եղևնի էին դնում, սուր փշերով եղևնիները, ասենք 2-3 հատ իրար կպցրած ինչ-որ, պատալովները բարձր էին, մե՛ծ, ինչ-որ միստիկա կար, էլի, իրա զարդերը, իրա բաները, որ, ծիպը, գնացեք, քնեք,

²⁶⁷ 2018 թ. ապրիլ-մայիսին տեղի ունեցած ոչ բռնի հեղափոխության մասին է խոսքը, ինչի արդյունքում իշխանության եկավ ընդդիմադիր ուժը՝ Նիկոլ Փաշինյանի ղեկավարությամբ:

²⁶⁸ Սոճի (ռուս. сосна)

նոր տակ մի ընկերք, առավոտը կտենաք, սենց, առավոտ գարթնում էիր, էդի կար: Ու իհարկե, ամբողջ տարվա ընթացքում դու լսում էիր, որ էս ինչ բանը պահենք Նոր տարուն, որ ուտենք, ասենք: Ամենաքաղցր, ամենահամով բաները:

**Նոր տարին 1970թ. Երևանի հրապարակում:
Պապը թոռների հետ, կենտրոնում՝ հնգամյա Տիգրանը**

Նոր տարին շատ երկար էր ձգվում: Ճիշտ ա, սենց անաշխատ օրեր չկային էդ ժամանակ, արձակուրդային, ամսի 2-ից մարդիկ գործի էին, բայց մինչև 13-ը մի տեսակ միշտ հյուրեր կային: Մենք նույնիսկ ասում էինք. «Վայ, էսօր ամսի յոթն ա, էսօր Էջմիածնի ժողովուրդն ա գալու»: Գիտեիք, որ օրը ով ա գալու: Հետո մեր մոտ տենց բաներ կար, էն հորոխապորս աղջկա ծնունդն էր 10-ին, հետո քրոջս ծնունդն էր: Էս հունվարը ինչ-որ նենց լավ, նենց տոնական ամիս էր դառնում, էլի, ծնունդներով, Նոր տարիով: Եվ իհարկե շատ իմ մանկության բանով, ես, եթե ձեզ էդ նյութի համար նկարներ հետո պետք ըլնեն, կարող ա գտնեմ էլ էդ նկարը: Շատ կարևոր բան էր, հիմ-

նարկներում տոնածառների գնալը: Հիմա պապս աշխատում էր նախարարների խորհրդի էս վարչապետարանի ծառայությունում: Իրանց շենքը, վերջերս լսեցի, որ քանդել են, Ավտոկայանից ներքև մի հատ եռահարկ գարած էր: Տենց բան երևի մենակ էդ շենքում էր, որ մեջով մեքենաները բարձրանում էին, վերևի հարկեր: Ու ուներ ակումբը, ինչ-որ շատ մեծ ինչ-որ հիմնարկ էր, ինչքան հիմա հիշում եմ: Մենք գնում էինք ըտեղ հանդեսի: Գնում էինք ներկայացում, երգ-պար, մեզ էին մասնակից դարձնում էդ ամեն ինչին, վերջում պատահում էր, որ կինո էին ցույց տալիս, իսկ վերջում մեզ տալիս էին ինչ-որ ֆանտաստիկ նվերներ: Այ ես հիմա չգիտեմ, էլի, ասենք, մյուս էրեխեքը ստանում էին էդ նվերներից, թե չէ: Բայց ինչ-որ ինքը կարար ըլներ էս չափի (մեծ - խմբ.) ավտո, չգիտեմ, էս սենց պոռոժիսի վրա ֆուտբոլիստներով խաղ կար, որ շարիկը գցում էիր, ֆուտբոլ էիր խաղում: Մի հատ նկար ունենք, էս Հրապարակի տոնածառի մոտ, էդ խաղալիքները էնքան մեծ էին, որ գետնին էինք դրել նկարվելուց (ծիծաղում է), ու նկարվել էինք, էլի:

Ու դրանից երկու օր հետո կարող ա էդ նույնը կրկնվեր, ասենք, պապայիս հիմնարկում: Մի քանի օր հետո, կարող ա, ասենք, հորաքույրս բերեր ինչ-որ տոմսեր, իրանք էրեխա չունեին, ու իրա ամուսնու հիմնարկի տոմսերը բերեր մեզ, ասենք, ասեր մի հատ գնացեք, իրանցն էլ ինչ-որ մի, էլի ինչ-որ բավական հարուստ հիմնարկում էր աշխատում: Պապաս աշխատում էր լեչկամիսիայի գառաժում, էդ հիմա Նաիրի կենտրոնում, էդ էլ գառաժը, բայց ուր էինք գնում, ճիշտն ասած, չեմ հիշում: Ըտեղ չկար զալ, կարող ա դա լիներ անգամ Օպերայում: Որովհետև ամեն հիմնարկ բան էր անում, կամ մի քանի հիմնարկ միասին, ասենք Օպերան վերցնում էին: Գալիս էիր հանդերձարահ, հանվեցիր, գնացիր ներս, էդ ամեն ինչը տեսար, հետո գալիս էիր հագնվելու, էդ հագնվելու տեղերում էդ նվերները, բացի էդ խաղալիքներից, մեծ տոպրակներ, կանֆետներ: Բայց դա, ասենք, ես որ ասում եմ, դա մոտավորապես, 73-74, էդ նկարի մեջ ես վաբշե սենց, չգիտեմ, կարող ա 70 թիվն ա: Ինքը ինչքան գնաց, սկսեց մարել: Էդ խաղալիքները կամաց-կամաց վերացան, մնացին կանֆետներն ու չամիչները: Հետո չամիչները մեջից դուրս եկան (ծիծաղում է), ու դրա փոփոխություններով, ասենք, Սովետի դեգրադացիան նենց լա՛վ էրևում էր, էլի, գեներացվում:

Ա.Գ. — *Իսկ Նոր փարվա սեղանը էլի տենց ճոխ գցելու սվորություն կար, հա՞, էն ժամանակ:*

Տ.Պ. — Հա, բայց դա տենց մրցելու, իրար ցույց տալու բանը չկար, էլի: Պարզապես էն բան չունի ուտելու, բայց պարտադիր, ասենք, կարող ա անանաս դնի սեղանին: Էն ժամանակ տենց բաներ չկար:

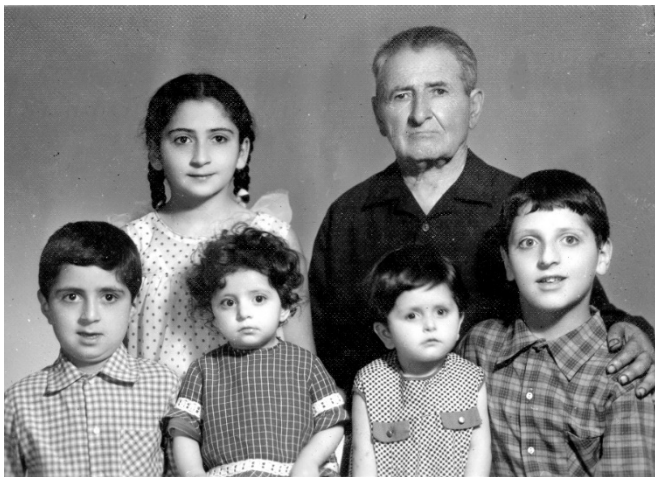

Աջից ձախ առաջին շարքում մայրը և պապը, երկրորդ շարքում՝ Տիգրանը, քույրը, եղբայրը

Ա.Գ. — Լավ, խոսելով Սովետի դեգրադացիայի մասին, մի քիչ կուզենամ խոսենք այլախոհության մասին, ոնց էր ձեր ընտանիքում դա ընդունվում, ձեր կյանքում դա ո՞նց եղավ: Այսինքն, Սովետական իշխող համակարգը և դրա հետ կապված ամեն ինչը:

Այլախոհություն. «Մա որ լեզու իմացավ, կբռնեն կտանեն շպիռն»:

Տ.Պ. — Մեր ընտանիքում դա, կարելի ա ասել, կտրուկ արգելված էր: Քանի դեռ, մեր ընտանիքը շատ հիերարխիկ ընտանիք էր, ապրում էինք ներքևից սկսած՝ ես, ախպերս, քուրս, մամաս, պապաս, տատս, պապս: Ըտեղ բուրգի վերևում պապս էր:

Բուրգի վերևում պապն էր

Էդ թվերին, երբ որ ես երեխա էի, կարծեմ, մի 70 անց մարդ էր: Շատ բան կյանքում տեսած, շատ բաների մեջով անցած, բայց զարմանալիորեն էդ բոլորից ասենք զոհ չէր դառել ինքը: Ասենք, էդ ռեպրեսիաների, որովհետև միշտ էդել էր շատ կարևոր աշխատանքների ու միշտ իրան խնայել են, անգամ պատերազմ էր, պատերազմ, պավետական էկել էր, մարդը վեր էր կացել գնացել էր սբորնի պունկտ, որ գնա պատերազմ: Երգիչ կա, է, Գրիշա Աղախանյան²⁶⁹: Գրիշա Աղախանյանի պապը, որը նույնպես Գրիշա Աղախանյան²⁷⁰ ա, գնացել էր, սբորնի պունկտից իրան հետ էր բերել: Էդ Աղախանյանը ջրային մինիստրն էր, պապս էդ էլ ամբողջ ջրային տնտեսության ու էդ թվում, պատերազմի ժամանակ նաև կոլխոզների, սովխոզների ամբողջ մեխանիզացիայի պատասխանատուն էր: Պապս էդ բաների հետևողն էր, որ մատոռները վարի չգնան, դե ինքը մատորիստ էր, պապաս էլ էր մատորիստ: Ու ասենք, տենց պատերազմից էլ էր բան արել, էլի: Բայց ահավոր վախ կար Ստալինիզմի նկատմամբ: Ու՛, որևէ բան հանկարծ ավել-պակաս

²⁶⁹ Գրիշա Աղախանյանը ժամանակակից երգիչ է և հաղորդավար:

²⁷⁰ Գրիգոր Աշոտի Աղախանյան, վաստակավոր ինժեներ-մելիորատոր: 1940-1953թթ. նա եղել է ՀՍՍՀ ջրային տնտեսության մինիստր, 1953-ից՝ ՀՍՍՀ ջրային խնդիրների և հիդրոտեխնիկայի ԳՀԻ-ի տնօրեն: Մասնակցել է Արտաշատի, Դալմայի, Ստորին Հրազդանի և այլ ջրանցքների, ջրամբարների նախագծման ու կառուցման, նաև ՀՍՍՀ ոռոգման նոր համակարգի իրականացման աշխատանքներին: Գրիգոր Աղախանյանը զբաղվել է Սեւանա լճի ջրերը խնայելու նպատակով Արարատյան դաշտի ստորերկրյա ու տեղական ջրերի օգտագործման, ոռոգման ցանցի նախագծման, ջրային տնտեսության զարգացման և այլ հարցերով:

խոսելի, կարող ա ահավոր բան անել, սենց ասած, պատերազմ լինել էր թեմայով: Էդ իմաստով տանը չկար բան: Բայց մի բանը որ արգելված ա, դու սկսում ես դրսում ավելի բան անել: Ու ես արդեն էդ համալսարանական միջավայր, երբ որ սկսեցի շփվել, արդեն ինքս իմ պատկերացումները ունեի, ինչ-որ բաներ հասկանում էի, էլի: Ասենք, օրինակ, երբ որ ամեն օր նայում էի Բրեժնևին²⁷¹, ասենք, եթե դու մի քիչ գոնե գեղագիտական ճաշակ ունես, քաղաքականություն հլը մի կողմ, արդեն պտի դեմ լինես էդ, էլի, ամեն ինչին: Ու արդեն ես համալսարանական էի, բայց պապս, օրինակ, զգում էր, ու միշտ, ասենք, միշտ էդ վախացնելու պահը կար: Ինքը միշտ ասում էր. «Սա մեր հայրենիքն ա, սա լավ երկիր ա, Բրեժնևը ճիշտ ա ասում», բայց միշտ իրա մեջ կար էդ կասկածը, որ սա էն երկիրն ա, որ քեզ կուտի, որը քեզ կօգտագործի ու կքցի: Մի հատ հետաքրքիր բան պատմեմ: Էդ դպրոցը, որտեղ ես սովորել եմ, սկզբից կոչվում էր #78 Հայրապետյանի անվան դպրոց, Հայրապետ Հայրապետյանի, ու ինքը կեսը անգլիական, կեսը հայկական էր: Քուրս ու ախպերս գնում էին հայկական բաժին: Մամաս, որ ինձ ուզում էր տաներ, որոշել էր անգլիական, որ էս վերջի երեխեն ա, թող ինքն էլ գնա անգլիականում սովորի, որ տատիս ասեց: Տատս ասեց «Կգնաս, կհարցնես, նոր կտանես»: Հարցրեց պապիս, պապս ասեց «Ոչ մի դեպքում»: Մերս ասեց. «Բայց դե լեզու ա, թող սովորի»: Ասեց «Սա որ լեզու իմացավ, կբռնեն կտանեն շալիոն»²⁷²: Ու ես գնացի հայկական դպրոց: Անցավ երեք տարի, էդ դպրոցում որոշեցին էքսպերիմենտ անել: Նախ կողքը մի հատ շենք կառուցեցին ու որոշեցին անջատել իրարից հայկականն ու անգլիականը: Երբ որ անջատում էին, որոշեցին մի էքսպերիմենտ անել. վերցնել հայկական մի դասարանի լավ սովորող երեխեքին ու փորձել, արդյոք հնարավո՞ր ա մի տարում չորս տարվա կուրս դասավանդել: Ու տենց ես հայտնվեցի անգլիականում, որ մերս էլ իմացավ, վախեցավ, ասեց գնամ ասեմ: Քուրս արդեն մեծ էր բավական, ասեց «Շա՛տ ա իմանալու, ինչ պիտի իմանա, թող գնա, ոչ մի բան էլ չի իմանա, էդ ճամփով գնում ա նույն շենքը, ի՞նչ տարբերություն»:

²⁷¹ Լեոնիդ Բրեժնևը եղել է ԽՄԿԿ-ի գլխավոր քարտուղարը 1964-1982 թթ.:

²⁷² 1937-38թթ. բռնադատվածների քննչական գործերում, իսկապես, Եվրոպայում կրթություն ստացած մարդկանց մեծ մասին սովորաբար «լրտեսության» մեջ են մեղադրել այն երկրի օգտին, որի լեզուն գիտեր: Ավելի ուշ շատ հայրենադարձներ միմյանց զգուշացնում էին, որ թարգմանիչ չաշխատեն, լեզուների իրենց իմացությունը ցույց չտան, և դեպքեր էին պատմում, թե ինչպես են անհետացել այսինչը կամ այնինչը այս կամ այն պաշտոնական հանդիպումը թարգմանելուց հետո:

Տենց ինձ տեղափոխեցին անգլիական դպրոց: Էդ էքսպերիմենտն էլ բավական հաջող ընթացավ: Շատ ծանր տարի էր էդ տարին, ես հիշում եմ՝ օրը, ասենք, չորս ժամ անգլերեն էինք պարապում: Ես էդ դպրոցը ավարտել էի բավականին լավ անգլերեն իմանալով: Բայց հետո գնացի բանակ ու էրկու տարում լրիվ կորցրեցի, ասենք, որ չես գբաղվում, բան չես անում: Էդ եմ ասում, որ նույնիսկ էդ պահը կար, որ ես երկիրը այ սենց կվերցնի իրան կօգտագործի, կուղարկի շալիոն, հետո էդ մարդը ընտել կմեռնի, կամ չգիտեմ, ինչ կլինի: Ու ինքը հետագայում էլ բան էր անում: Մի հատ հետաքրքիր պատմություն էղավ, որ 86-ի վերջին կամ 87-ին իմ ձեռը արդեն ընկնում էր գրականություն, լիքը այլախոհական բաներ և այլն, և այլն: Ասենք, ես արդեն կարդացել էի ամեն ինչ առաջին հանրապետության մասին: Ու պապս հիվանդանոցում պառկած ա: Հերթով մենք հերթապահում ենք իրա մոտ՝ ես, ախպերս, պապաս էր գնում: Ըտենց, վիրահատել էին, ինքը խելքը տեղը, պառկած էր, էլի, սենց: Ու իրիկունը նստած խոսում ենք: Ես էլ, ինձանից անկախ, բացեցի, որ ես էդ ամեն ինչը գիտեմ, դուրս արեց ինձ հիվանդանոցից: Ես սենց, ժամը երկուսն ա գիշերվա, ցուրտ եղանակ ա, Աջափնյակի հիվանդանոցն ա: Ասեց. «Դուրս ստեղից»: Ասում եմ «բայց ես պիտի մնամ գիշերը»: «Դուրս», — ասեց, — «ստեղից»: Դուրս եկա, էդ քույրերից մեկին մի տեղ փող հանեցի, դրեցի, ասեցի. «Մենց մի հատ անդուր պատմություն էղավ, խնդրում եմ էս գիշեր հետևեք, հետո էլ տեսնենք, էլի»: Չէր թողում, որ ես գնամ: Հետո ինչ-որ ահագին ժամանակ հետո բարիշեցինք իրար հետ: Բայց էդ բարիշելուց հետո ինքը նենց բաներ ասեց էդ հանրապետության, դաշնակների մասին, որ էդտեղ ես հասկացա, որ ինքը ոչ թե վախեցած էր արդեն, այլ ինքը իսկապես վերապրել ու հասկացել էր, որ դրանք ախմախ են, որ դրանք սխալ տեղ էին տանում: Հետո որ, ասենք, կարդում ես Չարենցի էդ բանաստեղծությունը դաշնակներին նվիրված²⁷³, հասկանում ես, որ նա էլ էր հավատում, որ ճիշտ ա ասում, էլի: Դժվար, թե ինքը տենց լավ ստիխ գրեր հանուն ինչ-որ պատվեր կատարելու: Էս բայց մեր մոտ կար: Հետո ըտեղ արանքում մի հատ բան էղավ, որ հորեղբայրս որոշեց գնա Ամերիկա: Այ էդ էր շատ հետաքրքիր պատմություն: Որ Ամերիկա գնալուց, կապ չունի դու քանի տարեկան ես, հորոխպերս էդ ժամանակ 40 տարեկան էր արդեն, ծնողներդ, եթե ողջ են, պետք ա համաձայնություն: Ու էկան պապիս ասին, էկավ ասեց, պիտի համաձայնություն տաս, ասեց. «Չեմ տալիս»: Իսկ եթե

²⁷³ Խոսքը գնում է Եղիշե Չարենցի «Դաշնակցականներին» բանաստեղծության մասին:

չկա էդ համաձայնությունը, գործերդ չեն ընդունում: Էս մարդը, ես հիշում եմ, ինչ-որ ամբողջ ազգուսական, բարեկամությունը, գալիս էին, համոզում էին, ինքը ինչ-որ անդրդվելի մի հատ կերպար էր, էլի, շատ-շատ խառակծերնի կերպար էր էդ մարդը: Չովեց տենց էլ: Մեկ էլ հորեղբայրս եկավ ասեց. «Կարո՞ղ ես գրել, որ ես սկզբունքորեն դեմ եմ, որ իմ տղան գնա Ամերիկա»: Ասեց՝ որևէ թուղթ տուր ընդամենը: Ասեց. «Հա, կգրեմ»: Ու գրեց, տվեց: Էն էլ արդեն էդ ամեն ինչը բանով էր արվում, փողով, ծանոթով: Ինքը գնաց Ամերիկա: Ու իրա մոտ, ասենք, էդ բանը կար, որ ինքը չպիտի գնա Ամերիկա, ասենք, որ ինքը անընդհատ դիմում էր հորս, ասում էր. «Դու հասկանո՞ւմ ես, ասենք, որ ինքը գնա Ամերիկա, քո տղերքին ստեղ նեղություն են տալու»: Բայց էդ արդեն էն ժամանակաշրջանն էր, որ Հայաստանի կեսն Ամերիկա էր գնացել (ծիծաղում է): Բայց ինքը էդ վախերն ուներ, էլի: Հերս էլ ասում էր. «Ի՞նչ նեղություն պտի տան»: Պարտիական չեն լինի: Պարտիական, չնայած ախպերս ինչ-որ տենց բաներ ուներ, կարող ա ուզում էր դառնար պարտիական, ինքը արտադրության մեջ էր, կարող ա, ուզում էր դառնար, գնար առաջ: Իմ մոտ բացարձակ, ես անգամ դպրոցը ավարտել եմ առանց կոմսոմոլ դառնալու:

Ա.Գ. — *Ձեր հա՞յրն էլ նույնպես բան էր, դե, այսինքն, վախենում էր, թե՞*:

Տ.Պ. — Չէ, հերս լրիվ ապաքաղական մարդ էր, բայց նաև իրանց բոլորի մեջ նստած էր, որ սա մի վայրենի բիրտ պետություն ա: Ինքը, օրինակ, տենց վախեր չուներ, որ ասի, ասենք, 87-88-ին որ բաներ էր սկսել, ասեր. «մի գնացեք Հրապարակ»²⁷⁴: Պարզապես, որևէ լավ բան չէր սպասում էդ պետությունից: Ես մի անգամ մի բանի մեջ գրել եմ, որ էդ օրը, երբ սկսվեց շարժումը, ամսի 20-ին, 21-ին իմ ծնունդն էր: Մենք էդ միտինգներից հետո էկանք մեր տուն, տղերքով ծնունդս նշելու ու սպասում էինք, որ Գորբաչովը պիտի ելույթ ունենա, չգիտեմ ինչի, մտածում էինք, որ Գորբաչովը պիտի ասի. «հա, լավ, Ղարաբաղը ձերն ա»: Էս հերս ասեց. «Դուք հո հարի՞Ք չեք», — ասեց, — «չի կարա նման բան լինել»: Ու մենք սկսեցինք իրա հետ վիճել: Մենք տաք ենք, էդ հրապարակից ենք էկել, ծանր օր էր: Գորբաչովը վեր կացավ, մի հատ ապուշ բան խոսաց. «Дружба народов», չգիտեմ ինչ և այլն, և այլն: Ու դրանից հետո, մի քանի օր հետո էղավ Սումգայիթը:

²⁷⁴ Նկատի ունի 1988-89 թթ. ցույցերը հանուն Ղարաբաղի անկախության:

Ցեղասպանության մասին

Ա.Գ. — *Իսկ Ձեր ընտանիքում վերապրածներ կայի՞ն ցեղասպանության:*

Տ.Պ. — Չէ:

Ա.Գ. — *Այսինքն ձեր ընտանիքում ընդհանրապես ցեղասպանության թեման ինչ-որ ձևի քննարկվե՞լ ա, այսինքն 65-ից հետո, դե պարզ ա, դուք նոր էիք ծնվել, բայց հետագայում ոնց ա էղել: Մասնակցե՞լ եք ամենամյա...:*

Տ.Պ. — Ուրեմն իմ պապը, ասեցի, երևանցի էր բնիկ: Իմ տատը բայազետցի էր, բայց իրանք էկել էին 77-78 թվերին, 19-րդ դարի, էդ, որ մեծ հոսք էր կապող Սևանի ավազանը, իրանք ինչ-որ իրանց ընտանիքով, էդ Աֆրիկյաններ կան, էս Աֆրիկյան պանդոկ, որ կան, սաղ մի ցեղ են էղել: Նորադուրում էլ լիքը Աֆրիկյաններ կան, դրանք բոլորը նույն ցեղն են: Իրանք էկել էին Երևան, նրանք ընդեղ, մի մասը Թիֆլիս էին գնացել, դրանք ըտենց էին: Մորական կողմից էլի արևմտահայ են, մշեցի են: Էդ մյուս տատս մշեցի են, իրանք էկել են Ապարան 1828-ին: Պապայիս տատը, պապիս մայրը, իրենք էլ վանեցի են, 19-րդ դարին գաղթած: Այսինքն ոչ մեկը ինչ-որ ձևով ցեղասպանությանը չէր առնչվել: Ես մենակ հիշում եմ, ու դա ա իմ մեջ ինչ-որ մեծ ցեղասպանության բանի նկատմամբ բան առաջացրել, որ 70-ականներին դե տենց տրանսլյացիա չկար էդ պահին, Ծիծեռնակաբերդից, որ հիմա անում եմ ամբողջ օրով, բայց էդ «Լրաբեր»-ի թե ինչի ժամանակ, «Համայնապատկեր» էր էն ժամանակ կոչվում, դրա ժամանակ մի հատ ռեպորտաժ տվեցին, Դեմիրճյանը, բանը գնացել են, բան են արել, ինչ-որ ծաղիկներ, կրակ, ես տեսնեմ՝ պապս լաց ա լինում: Ես նման բան իրանից չէի տեսել, որովհետև ինքը նենց ժելեզնի մարդ էր, էլի: Տեսա, որ ինքը արտասովում ա, էդ իմ վրա սենց ահավոր տպավորություն ա թողել: Ու հետո արդեն կամաց-կամաց էդ ամեն ինչը բացվում էր, էլի, էդ 70-ականների մասին, չգիտեմ, Մուշեղ Գալշոյանը կար, որ էդ թեմաները ինչ-որ ձևի սկսում էին արծարծվել, էլի: Մալյանի էդ ֆիլմում, որը հիմա ես որ նայում եմ, խայտառակ թույլ ֆիլմ ա, էդ «Նահապետը», բայց էդ «Նահապետի» հայտնվելը, էդ թեմայով «Ձորի Միրոն» նկարեցին, որը մի քիչ տենց «Նահապետի» կոպիան ա, հետո արդեն սկսեցին էդ սասունցիների երգեր-բաներ, ու մեր ուսանող ժամանակ արդեն էդ թեման արծարծվող թեմաներից էր: Մեր համար դա, ապրիլի 24-ը, սենց ասեմ, քաղաքացիական ինքնադրսևորման ամենահարմար առիթն էր, հա-

վաքվում էինք, բաներ գրում էինք, մեզ չէին թողում խմբերով գնալ, խանգարում էին, ասում էին. «մեկ-մեկ գնացեք, երկու-երկու գնացեք, բայց խմբով մի գնացեք»: Բայց մենք էլ, ասենք, Էնքան էինք նագլիանում, որ ոչ միայն խմբով էինք գնում, այլ սկսում էինք երգել, ասենք, Վան-Վասպուրական: Բայց էդ օրը, մի տեսակ, ոչ մեկ ոչ մեկին չէր ծեծի, ուղղակի մի քիչ անդուր մթնոլորտներ էր լինում, բայց, բայց էդ ցեղասպանության բանով էդքանը կարամ ասեմ:

Կենցաղի, խոհանոցի մասին

Ա.Գ. — *Լավ, մի քանի հարց էլ փամ կենցաղի հետ կապված: Սկզբից հարցնեմ ընտանիքում, այսինքն, ինչ-որ ճաշատեսակների հետ կապված ինչ-որ կոնկրետ բաներ կայի՞ն, որ փոխանցվել են սերնդեսերունդ, ուրեարներ կլինեն, կամ ինչ կլինի, րենց:*

Տ.Պ. — Հա, կային, ու ինքը բան էր, ասենք, խառն էր մի քիչ էն առումով, որ էդ երևանյան, ավելի ճիշտ արարատյան ինչ-որ բաներ, պլյուս ռուսական տրադիցիաներ ինչ-որ, ճաշատեսակների, բաների մեջ, որովհետև էդ պապս մոտավորապես մի 12 տարի ապրել էր Ռուսաստանում: Իրա մանկությունը ըտեղ էր անցկացրել՝ Պյատիգորսկում, որովհետև իրա, ինքը Թադևոս Թադևոսովիչ էր, տենց հայերի մեջ էդ տարօրինակ բան ա, հայրանունն ու անունը նույնը, որովհետև իրա հայրը մահացել էր մինչև իրա ծնվելը, ու մայրը հետո ամուսնացել էր մի հատ ինչ-որ մեկի հետ, որի անունը ես հիմա չեմ հիշում, որովհետև իրան միշտ ասում էին Վարժապետ: Վարժապետի հետ էր ամուսնացել, որը ինչ-որ եկեղեցու համակարգում աշխատող մարդ էր, էն վախտ դպրոց-մպրոց, տենց բաներ էին: Իրան գործուղել էին Պյատիգորսկ ինչ-որ աշխատելու, էս իրա ընտանիքը հավաքել, գնացել էր, էդ թվում նաև պապիս: Պապս հիանալի ռուսերեն գիտեր, ֆլեյտա էր նվագում, իհարկե, ես իրան նվագելուց չտեսա, բայց էդ ֆլեյտան կար, հիմա, կարծեմ, ախպորս մոտ ա: Ասենք, նոտաներ գիտեր, ես որ առաջին դասարան գնացի ու ինքը ինձանով զբաղվում էր, ես էդ բաները հայտնաբերեցի, որ էդ մարդը ռուսերեն գիտի, ու լավ գիտի: Ու հետո իրա ընկերը մի անգամ եկավ Գորկիից²⁷⁵, էդ իրա մանկության ընկերը, որ գնացել էր Գորկի: Իրար հետ նստած ռու-

²⁷⁵ Ռուսաստանի Նիժնի Նովգորոդ քաղաքը 1932-1990 թթ. կոչվել է Գորկի:

սերեն խոսում էին, փայլուն ռուսերեն էր խոսում, կրթություն էր ստացել բանում <Ռուսաստանում>: Ու ըտենց, ասենք, ռուսական կուլտուրայի բաները ինքն էր մոտավորապես բերել, իսկ ճաշատեսակները, ասենք, էդ տղամաներն էր, սենց, ինչ-որ մտով-բանջարեղենով ինչ-որ ճաշեր, ամառայինները կային, ձմեռայինները կային, էդ դավուրմա, էս ամեն ինչը կար: Թթուն պարտադիր, էդ օրինակ մի ռիտուալ էր, հետո ասենք, էս ժամանակ սենց բան չկար, խանութներում լավաշ չկար: Լավաշ կամ պիտի գնայիր շուկայից առնեիր, որտեղ թանկ էր, կարծեն, կամ էլ, եթե մարդ ունեիր գյուղում, պիտի պատվիրեիր, քո համար թխեին ամբողջ ձմեռվա համար: Օրինակ, մենք միշտ ունեինք ձմեռվա լավաշի պաշար, էդ պաշար հավաքելն էր հետաքրքիր: Էդ սովետական բան էր, միշտ ունեինք սոխի ձմեռվա պաշար, կարտոֆիլի ձմեռվա պաշար, որը, ասենք, սենց մի հատ գոռզավիկ կարող ա գար կանգներ, ասենք, հիմնարկի մի հինգ աշխատողով գնային, ասենք, Վարդենիսում վարձել տային, բերեին ամեն մարդ իրա տան համար: Ձմերուկի պաշար, ասենք (ծիծաղում է), չգիտեմ, սենց բաներ կար լիքը էլի, էդ բաները հիշում եմ: Սոխը, օրինակ, միշտ չերդակում էր՝ ձեղնահարկում էին փռում, որ չոր մնար, էդ լավաշը, օրինակ, մայրական տատս, իրանք թխում էին Աշտարակում, ու մենք, որպեսզի մկներ հանկարծ չփչացնեն, ինչ-որ պատերից կախված էդ նկուղում բան ունեինք, որի վրա շարում էինք, ու տանը հաց չկա, իջնում ես, բերում ես, մի հատ թրջում ես: Էդ բաները կար:

Ա.Գ. — Իսկ էդ սովետական ոչ ճոխ շրջանները, արդեն 70-ականներից հետո, այսինքն, ոնց էիք դրանց հետ առնչվել, հերթերի հետ կապված, օրինակ, կամ ասենք էդ մի բանն ա, որ կուգեմ իմանալ, մյուսը՝ ապրանքներ ճարելու էդ պրակտիկան, այսինքն տրակից ապրանք առնել, ինչից հետո կոռուպցիոն բաները հետաքրքիր ա, Սովետում, ծանոթի միջոցով, փողով, դրա հետ ո՞նց եք առնչվել:

Կոռուպցիա, ապրանք ճարել, հերթ կանգնել

Տ.Պ. — Առնչվել ենք: Էդ ժամանակ արդեն, հա, ինչ-որ մի ժամանակ պապս, երևի, անցավ թոշակի, ու դե ինչ-որ տարիք կար, էս ժամանակ ավելի բարձր էր թոշակի տարիքը: Անցավ թոշակի ու իրան, քանի որ էդ Գերագույն խորհրդի գառաժը մեր տան կողքն էր հենց: Էդտեղի գառաժի վարիչը էկավ, ասեց. «Քո համար ոչ տրանսպորտ ես նստելու, ոչ մի բան, արի ստեղ աշխատի»: Ու ինքը և՛ թոշակ էր ստանում, և՛ էդտեղ էր աշխատում:

Գերագույն սովետի էդ շենքի նկուղում կար մի հատ սուպերմարկետ: Ես մի քանի անգամ էղել ա, ասենք, նենց տոն օրերին, երբ որ շատ բան պիտի առնե՞ր պապս, ինձ ձեն էր տալիս, ասում էր. «Արի միասին գնանք, որ օգնես բերես»: Ըսեղ կար ինչ ասես: Ինչ ասես: Բայց մի հատ հետաքրքիր բան ասեմ՝ ինքը երբեք էդ ճոխություններից չի առել: Առնում էր միայն անհրաժեշտը և միայն, ասենք, օրինակ, միս խանութներում չէր ճարվում, ինքը կարող ա միսը առնե՞ր, որոշ պահածոներ առնե՞ր, ասենք, երշիկ, էդ էլ տոներին կառնե՞ր: Բայց երբեք, միշտ էդ խոսակցությունը գնում էր, մեր բարեկամները ասում էին, էդ հնարավորությունը ունես, ինքը ասում էր. «Չէ, բան ա, մարդիկ չունեն էդ հնարավորությունը, ես էլ չեմ ուզում օգտվեմ»: Ասենք, խանութներում «Սայուտից», «Դվինից» բացի ուրիշ սիգարետ չկար, էդտեղ «Արին-Բերդները» ու «Ախթամարը» շարված էին, դե իհարկե, ինքը կտրուկ դեմ էր ծխելուն, բայց մյուս կողմից էլ, ասենք, եթե դեմ չլինե՞ր, չէր էլ առնի: Բայց ես էդ խանութը հիմա որ հիշում եմ, էդ մեր հայրենադարձության երրորդ ֆիլմում մի հատ մարդ կար, որը պատմել էր, որ Յեհայում ա նույն ձևի պատահաբար հայտնվել էր խանութում ու ասում էր. «Վայ-վայ-վայ-վայ-վայ, մի իսկական սուպերմարկետ», ու էդ ձևով լուծվում էր էդ հարցը: Ու արսուրդ էր, ես էսօր որ հիշում եմ, մի հատ դվայուրողնի հորոխալեր ունեմ, որ կաթի գործարանում էր աշխատում, ինքը էջմիածնեցի էր, գալիս էր, Էջմիածնում էր ապրում, գալիս էր ստեղ աշխատում էր, վերջում, որ պիտի տուն գնար, մեզ մտնում էր հյուր: Ու ինչ-որ բերում էր թթվասեր, ասում էր «Էս Կարեն Սերոբիչի թթվասերից ա»: Ինչ-որ ֆանտաստիկ, հիմա որ մեկ-մեկ լինում ա լավ ռաժանները, կարգին ինչ-որ բան էր, էլի: Էդ Սերոբիչի, ասենք, բանն էր: Մի տատուս քուրը աշխատում էր հացի գործարանում, ասենք, ժամանակ առ ժամանակ բերում էր 45 կոպեկանոց բուխանկա, որը չգիտես ինչու, խանութում չկար, էլի: Ա, շատ թխեք, թող լինի, դրա էղածը ինչ ա: Արսուրդ բաներ կար, էլի, էդ երկրում: Բազմաթիվ սենց հարցեր կային: Մյուս կողմից էլ, ասենք, օրինակի համար, դե իրանք, հերս էլ, պապս էլ մասնավոր գործեր էլ էին անում, իհարկե, վախենալով, որ գան կրոնեն, նենց բացահայտ չէին անում էդ գործերը: Էս մարդը բերում ա, ասում ա իմ մատոռը հավաքի, ու մարդ կար, որը կոնյակի գործարանի տնօրենի վարորդն էր: Սերոժ էր անունը, շատ հետաքրքիր շեկ մազերով մարդ էր: Սա բերում էր, պապս սարքում էր, ու ամեն տարի Նոր տարուն էս մարդը բերում էր մի արկղ կոնյակ, որի մեջ տարբեր տեսակի կոնյակներ կային, մի երկու արկղ օղի ու ինչ-որ կոդից էլ երևի ցելս ունեին, մի երկու հատ էլ լիմոնադ հորս նվեր: Այսինքն, սենց

որ մտածում ես, որ հլա պապս մի հատ հասարակ արհեստավոր մարդ էր, բա ուրիշ քանի հոգու էին տանում: Այ էդ երկիրը ըտենց քանդվում էր (ծիծաղում է): Քանդվում էր, կամաց-կամաց վարի էր գնում:

Ա.Գ. — *Իսկ, մի քանի հարց տամ ձեր բանակի հետ կապված. որտե՞ղ եք ծառայել, ոնց ա անցել ծառայությունը, ձեր բանակային կյանքից մի երկու բան պատմեք, նաև՝ առանձնահատկությունները:*

Բանակի մասին

Տ.Պ — Հա, էդ բանակի բանն էլ հետաքրքիր պատմություն էր էն իմաստով, որ ուրեմն, ախպերս որ, ախպերս ինձանից չորս տարի մեծ էր, դե որ առաջին կուրս էր, սկսվեց Աֆղանստանի պատերազմը: Երեկոյան կուրսեր էր, էդ ժամանակ էլ երեկոյան սովորողներին տանում էին բանակ: Երեկոյան սովորում էր, ցերեկները աշխատում էր ինչ-որ Լամպերի գործարանում: Ու պապս ամեն ինչ արեց, որ իրան հանկարծ չտանեն, որովհետև վախենում էր, որ կտանեն Աֆղանստան: Վերջը իրան հաջողվեց դա անել: Երևի էդ մարդը իրա կյանքում միակ մախինացիան, որ արել ա, էդ ժամանակ ա արել, որովհետև իրա առաջին թոռն էր, տղա, դե դա էլ կար, էլի: Հետո էկավ իմ բանակ գնալու ժամանակը, մեր ժամանակ առաջին կուրսից տանում էին: Ինչ-որ թեթև ինքը ակնարկեց, որ կարող ա՝ ուզենաս, որ դու էլ չգնաս, ասի. «Չէ»: Էդ մտնում էր իմ դիմադրության ու հակառակության բանի մեջ, ասի. «Չէ, ես կգնամ բանակ»: Մի հատ քավոր ունեինք, որը կապեր ուներ շատ մեծ, էկավ, ինձ մի երկու անգամ ինքը ասեց. «Ես կարամ քեզ ազատեմ», ես ասի. «Չէ, ես գնում եմ բանակ»: Ու գնացի: Հա, միակ բանը, որ խնդրեցի, ասի. «Եթե դու կարող ես ինչ-որ բան անել, գնա, իմացի, ուր են տանում, և եթե հնարավոր ա, ինչ-որ եվրոպական մաս, ինչ-որ սովետի, Չիտա-միտա, չգիտեմ ուր, սենց տեղեր չգնամ, էլի»: Ու ինքը գնաց-էկավ, ասեց. «Քո բանը, համարը 24-ն էր համարդ, դառավ 54, դու գնում ես Մերձբալթիկա»: «Գնում ես Մերձբալթիկա»: Տենց ես գնացի, ու գնացինք հասանք Ռիգա ու Ռիգայից մեզ բաժանեցին, Կալինինգրադ մարզ, Գուսել քաղաքը, որը հետաքրքիր պատմություն ա: Լավ տեղ էր, շատ սիրուն: Հիմա ես անընդհատ երագում եմ, առիթ լինի, գնամ էդ կողմերի վրա, ֆրֆռալու: Հետաքրքիր էր նաև էն առումով, որ գերմանացիներից գրաված հող էր: Ամբողջ ճարտարապետությունը գերմանական էր, որևէ բան, չգիտեմ, Կալինինգրադը մեծ քաղաք ա, կարող ա դրա մասիվներ, բաներ են սարքել, ես Կալինինգրադին տենց անցել եմ, բայց փոքր քաղաքներում որևէ քար չէին ավելացրել: Մեր ամեն ինչը

գերմանական էր, գորանոցը, մեր պարկը, մեր կողքի բնակելի տները, ամեն, ամեն ինչ գերմանական էր: Բայց ապրում էր, գիտես, քանի որ գրավել էին, բնակչություն չկար, էդ Ուռալից էն կողմ, ով կար-չկար, բերդերից, ճամբարներից, բանից ազատել բերել, լցրել էին ըտեղ: Ասենք, տեղի բնակչությունը նենց բավական անտրակ բնակչություն էր: Ու հետաքրքիր էր ինձ ծառայությունը, բայց էսօրվա ինչ-որ բաներ, որ լսում ես, ասենք, մալադոյությունների, բաների առումով և էլի մի հիսուն տոկոսով պակաս էր էն ժամանակ էդ վատ բաները: Այնուամենայնիվ, ինչ-որ ձգվածություն կար, վարք կար: Էն օրը օրինակ խոսում էինք էս բանի մասին, էս կարող ա էս թեմայի հետ կապ չունի, էս որ բանակի ճաշարանները ռեստորան են սարքել, էլի, որպես: Դա ամենամեծ հիմարությունն ա: Որ ասենք, տղես, որ բանակում ծառայելուց, չես կարող գնալ ճաշարան: Ճաշարանում ճաշի որակը բարձրացնել ա պետք, ոչ թե ճաշարանը դարձնել ռեստորան: Օրինակ, մեր ժամանակ էդ հսկողությունը կար, ճիշտ ա, գողանում էին, տանում էին, շատ էին տանում, շատ-շատ բաներ, երբեմն մեզ ուղարկում էին պահեստներում աշխատելու, մենք ընենց բաներ էինք տեսնում, որ էրկու տարվա մեջ սեղանին չտեսանք տենց էլ: Բայց մյուս կողմից ինչ-որ մի ստանդարտ պահվում էր, ստանդարտ կար, որ պահվում էր: Ու էդ խոսակցության ժամանակ էր, որ ասում էին՝ բաղնիքիդ հերթն ա: Սրբություն էր: Քեզ ամեն ինչում կարային <գրկեին>, քեզ կարային հաց չտային, եթե դու ուշանայիր ասենք իրանց պատճառով ճաշից ուշանայիր, ասեիր, ես չեմ հասցնում, կասեին. «վեր ընգի տեղդ, սպասի ընթրիքին, ու կուտես»: Բայց եթե դու ասեիր. «էսօր ես չեմ էղել ու դուք գնացել էիք բաղնիք, ինձ հերթ չի հասել լողանալու», պարտադիր քեզ մարդ կդնեին հետդ, կտանեին քաղաքի բաղնիք: Էդ, օրինակ, համարվում էր, որ, օրինակ, պարտադիր ա: Էդ տեսակ բաներ կար: Բայց կար էդ ձեղավշինան-մեղավշինա, բայց չգիտեմ, մենք ինչ-որ շատ էինք հայերով, ոնց որ մեր վրա չգզացվեց, չգզացինք: Ոչ մենք որևէ մեկին նեղացրեցինք, ոչ մեզ նեղացրեցին: Տենց բաներ չկար:

Ինքը ինքնին հետաքրքիր միջավայր էր, որտեղ ըտենց առիթ էդքան տարբեր ազգերի, տարբեր բաների հետ շփվելու, չգիտեմ, ուրիշ առիթ դժվար թե լիներ: Ռուսներ էին, լեհեր, հրեաներ, դազախներ, ուզբեկներ: Ու իրանց լավն ու վատն էլ էիր տեսնում մեջները: Հիանալի բարեկամություն ադրբեջանցիների հետ: Վրացիների հետ տենց չստացվեց, տենց ընկերություն, ոնց որ ադրբեջանցիների հետ: Սենց հետաքրքիր բաներ կար, էլի: Էն օրը ես հիշում էի, որ բաքվեցի մի հայ տղա կար: Մի հատ տենց խառը իրավիճակում, որ մի քիչ լարված իրավիճակ էր, ինքը դիրքավորվեց ադրբեջանցիների կողմից: Ասինք «դու հայ ես», ասեց. «հայ եմ, հայ եմ, դուք գնալու եք Էրևան, ես գնալու եմ Բաքու (ծիծաղում է), ում կողմից լինեմ»: Շատ բան ոացիոնալ էր, էլի:

Ա.Գ. — Լավ, վերադառնանք Երևանին: Ձեզ էլ չեմ փանջի: Երևանի հետը կապված, էդ քաղաքի փոփոխությունը, ասում էիք, ոնց որ ծայրամաս լիներ, ձերոնց պարամածից, ծայրամասը էդ մասն էր, որտեղ ապրում էիք: Հեղու որ քաղաքը սկսեց մեծանալ, ձեր համար Երևանի ոնց որ պարկերացումը. կենտրոնը, ոչ էնքան էլի կենտրոնոտը տեղ, ուզում եմ ասել, քաղաքը ոնց սկսեց ձեր համար փոխվել, պարկերը կենտրոնականի:

Երևանի կենտրոնի մասին

Տ.Պ. — Իմ համար, արդեն իմ աչքերով, որ ես տեսել եմ, էդ քաղաքը արդեն վերևը կար: Կիևյանը կար արդեն: Էդ, որ ասում եմ ծայրամաս էր, էդ 45 թվին

էր տենց: Իմ բանով, բայց կենտրոնը Պոռշյանի խաչմերուկից ներքև էր մեր պատկերացմամբ կենտրոնը: Դեպի Օպերա, դեպի Կինո Մոսկվա, ու ասենք, էս մասերը մեր համար արդեն, կոշիկի տուն էին ասում, տպարան էին ասում:

Ա.Գ. — *Սա կենտրոն չէր ընկալվում:*

Տ.Պ. — Չէր ընկալվում կենտրոն: Կենտրոնը Սայաթ-Նովան էր, Մաշտոցն էր, էս վախտ պոսապեկտն էր, Օպերան...: Օրինակ, էդ Սունդուկյան թատրոն, արդեն, Ցիրկը, արդեն իրանք իրանցից սկսվում էր էդ արտադրական, արդյունաբերական <տարածք>: Ու էդ կողմում արդեն ոչ երևանցիների տեսակարար կշիռը շատ մեծ էր: Ինչի համար: Որովհետև արդյունաբերությունը շատ թափով զարգացրել էին ու թափով զարգացնելու համար անընդհատ բերել էին դրսից մարդ: Ըտեղ մի հատ ուրիշ հանգամանք կար նաև, էս, որ բոլոր ԲՈՒՀ-երը գտնվում էին Երևանում: Հատուկենտ ինչ-որ բան Կապանում կար, ինչ-որ մասնաճյուղեր կային: Բայց հիմնական կրթություն ստանալ, երբ որ մարդ գալիս էր բարձրագույն կրթություն, պատկերացնում էին Երևան: Ու ես հետաքրքիր բան ասեմ: Ասենք, իմ օրինակը Էսքան տիպիկ չի, չնայած մեր կուրսում երևի քաղաքացիները և գյուղացիները 70/30 հարաբերակցություն էր: Քաղաքացի ասելով նկատի ունեմ նաև ոչ միայն երևանցիները, այլ գյումրեցիները, վանաձորցիները, ստեփանակերտցիներ, մնացածը սաղ գյուղական մասսա էր, որովհետև գյուղական մասսան որոշակի արտոնություններ ուներ: Ես բերեմ, ասենք, ախպորս օրինակը, որ սովորում էր Մեխֆակում, մեքենաշինական բաժնում, ինչ պտի դառնան, մարդիկ պիտի դառնան, ասենք, մեքենաշինարար, ասենք, չգիտեմ ինչ: Ու որտե՞ղ պիտի աշխատեն: Էրևանի մեքենաշինական հաստատություններում: Երևի էստեղ 85-ից 90 տոկոսն էր գյուղերից եկած, որոնք, բնականաբար, մնում էին արդեն Երևանում, որովհետև գնան գյուղում ինչ աշխատեն, եթե էստեղ ա սաղ: Հատուկենտ կարող ա գնային մեխանիզացիոն կայաններ կային, մեկ-երկուսը գնային աշխատեին:

Մեծամբ մասամբ մնում էին ստեղ: Ու ըտեղ կար նաև Դեմիրճյանի էդ ծրագիրը, մետրո պիտի կառուցվեր: Մետրո կառուցելու համար պիտի դառնար քաղաքը միլիոն: Միլիոն էլ ում հաշվին պիտի դառնար, գյուղերից էկած մարդկանց հաշվին: Գյուղերում էլ էդ տարիներին մարդիկ շատ էրեխեք էին ունենում: Շատ էրեխեքով գյուղերի ազգականները որ կային, ամենապակասը էրեխու քանակը հինգ էր ասենք:

Ա.Գ. — *Իսկ մետորոն որ բացվեց, քանի որ ձեր տանը մոտ էր, չէ՞: Տենց շապր քան փոխվե՞ց:*

Տ.Պ. — Էդ պահին չէ, ինքը նենց баловаться լինելու համար լավ բան էր, նստել մետրո, գնալ-գալ: Բայց հետո ես որ սկսեցի աշխատել, բանակից հետո, 86-ին մտա էդ Կամվոլնի (Камвольный) կոմբինատ կար Կայարանի մոտ: Օրինակ իմ համար շատ հարմար տրանսպորտ էր: Առավոտ նստում ես, գնում ես էս ինչ որ կայարանում իջնում ես, մի հինգ թուպե, տաս թուպե քայլելու ճանապարհ: Ու ինքը հենց ըստենց էլ մոտավորապես հաշվարկված էր իրա մարշրուտը, բանվորներին տանել տեղ հասցնել: Գալիս էին մասիվներից Երիտասարդական, Բարեկամություն, իջնում էին ինչ-որ տրանսպորտով, ու ըստեղից արդեն Գործարանային: Ինքը նենց մեծ հաշվով նենց պրիստիժի հարց էր մետրոն: Կարելի էր ասել շատ ավելի լավ տրամվայներն էին աշխատում, կարելի էր բարելավել, տրոլեյբուսները կային, կարելի էր բարելավել: Բայց ես ասեմ, որ Գրիգոր Հարությունյանը²⁷⁶, էդ առաջին քարտուղարը 40-ականների, իրանից սկսած մինչև Դեմիրճյան նենց չպատճառաբանված ու չհիմնավորված ամբիցիոզ են էղել, ամբիցիոզ ծրագրեր են ունեցել: Նաև սենց էղել ա, դե Մոսկվայի փողն ա, բերենք, համ մենք ուտենք, համ ժողովրդին կտանք: Մի անգամ նույնիսկ Քոչինյանը²⁷⁷ դեռ ողջ էր, ես «Գարուն»²⁷⁸-ի խմբագրությունում էի աշխատում, Մերութան Տեր-Գուլանյանը²⁷⁹ տենց բան ուներ, սիրում էր տենց մարդկանց բերել խմբագրություն, մեզ էլ ասում էր. «Էկեք, նստեք հետները, խոսեք, հարցեր տվեք»: Նենց, շատ հաճախ, օֆֆ-ոեկորդ էր ինքը էդ հարց տալը: Մեկը կար, ասեց. «Բայց էդ Արփա-Սևանի ուրիշ նախագիծ կա, որը, այսինքն, իրա խնդիրը ինչն էր, ջուր լցնենք Սևան, Սևանը դատարկենք, Արարատյան դաշտը ջրենք: Էս էր ամբողջ գաղափարը: Ուրիշ նախագիծ էլ ա եղել, որ Արփան խողովակներով բերենք Արարատի մարզ, Արարատի մարզում սարքենք ջրամբար ու տենց ջրենք, Սևանին ձեռ չտանք»: Մեկ էլ էս մարդը, էդ որ էդ տղան ասեց, ասում

²⁷⁶ Գրիգոր Հարությունյանը 1937-1953 թվականներին եղել է ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար:

²⁷⁷ Անտոն Քոչինյանը եղել է ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար 1966-1974 թվականներին:

²⁷⁸ «Գարուն»-ը գրական-գեղարվեստական, հասարակական-քաղաքական ամսագիր է, որի անդրանիկ համարը լույս է տեսել 1967 թ.:

²⁷⁹ Մերութան Տեր-Գուլանյանը գրող-հրապարակախոս է, եղել է «Գարուն» ամսագրի գլխավոր խմբագիրը 1986-1990 թթ.:

ա. «Տղա ջան, դրա մասին մենք էլ գիտենք, բա էդ Քյավառի-Մարտունու ժողովուրդը ո՞նց էին տուն սարքելու» (ծիծաղում է): Փողը ուտեին, գողանալին, շինանյութ տանեին, ասենք: Ու ինքը ասեց էդ շրջանների ամբողջ էդ գյուղերը սարքվել են, ասում ա, հիլը գնայիք 50-ական թվերին նայեիք, թե ինչ էր էնդեղ կատարվում, հյուղակների մեջ էին ապրում: Այսինքն էդ ամբիցիոզության բան էր, էդ մետրոն էդ ամբիցիաների մեջ էր մտնում, մեծ հաշվով: Ինքը նենց եսին ինչ փոխադրամիջոց չէր:

Երևանի հիմնադրման 2750 ամյակին կառուցված նոր զբոսայգում, 1970 թ.

Հետագայում, չգիտեմ, եթե Սովետը մնար, ոնց կշարունակվեր, ինչ կարվեր, բայց էսօր էլ հիլը էդ պատկերացումը մի քիչ չեմ տեսնում ես: Բայց ասեմ, որ էդ ծայրագավառում ապրողի ինչ-որ հոգեբանություն ունեինք մենք բոլորս, էլի, Սովետի ինչ-որ մի ծայրագավառում ապրող էինք, ու մեզ համար էդ ամեն ինչը շատ կարևոր էր: Ես էս վերջերս որ Վրաստանում էդ վրացական բանի հետ կապված... որ ինտերվյու էի անում, պարզվեց, իրանց մոտ էլ ա էդ բանը: Շատ կարևոր ա, որ Դինամո-Թիֆլիսը դառավ չեմպիոն: Մինչև էսօր նշում են Արարատի չեմպիոն դառնալու հերթական ամյակը: Էդ

չեմպիոն դառնալը, գավաթ վերցնելը, մետրո սարքելը, էդ Հենրիկ Իգիթյանը իրա էդ անիմաստ բաներով, մանկական դաստիարակության կենտրոն, չգիտեմ ինչ, էդ բոլորը մեզ տալիս էր ինչ-որ աշխարհի կենտրոն լինելու զգացողություն:

Մենք, մենք առաջինն ենք, ոչ մի տեղ չկա մանկական դաստիարակության կենտրոն: Դե դաստիարակության կենտրոն չի անունը, դպրոցներ կան, մարդիկ սովորում են, ինչ տարբերություն, էլի: Էսօր էլ էդ ԹՈՒՄՈՒ-ն ա: Մեծ հաշվով, ԹՈՒՄՈՒ-ն ա, էս տեսակ բաներն են: Հա, մենք օրինակ, էդ Էրեբունի-Երևան տոնակատարությունները, ինքը ամբողջ էդ շարքը սկսվել ա բանից հետո, երբ որ թվականներով նայում ենք, թե քաղաքական ու քաղաքացիական տենդենցները ոնց էին զարգանում: Այ էդ... այլախոհական շարժումները, «վայ, արա, գտել ենք Արգիշթիի նամակ», հեսա բերում ենք, ժողովուրդի ուշադրությունը միանգամից շեղվում ա դրա վրա: Արարատը չեմպիոն ա դառել 73-ին ու 75-ին: 74-ին էղել ա ամենամեծ դատավարությունը էդ Ազգային միացյալ կուսակցության²⁸⁰, ամենաամենաբանով, որտեղ իրանք բացահայտվել են որպես կուսակցություն: Էդ Սովետի այլախոհական բազմության մեջ չսված բան ա: Որևէ մեկը ասի «ես երկրորդ կուսակցությունն եմ էս երկրում»: Տենց բան չկար, չէր կարա լիներ: Էդ բաները տենց դնելով գնում էին, որ հետո մետրոն, չգիտեմ ինչը, ատոմակայանը, էդ էլ էր օրինակ, ինքը վախենալու էր: Կային մարդիկ, որ ասում էին ինքը վտանգավոր ա: Ատոմակայան, Ֆիզիկայի ինստիտուտ, էդ բոլոր բաները, իրանք միշտ գիտեին, կենտրոնը միշտ գիտեր երբ պրյանիկ, երբ կնուտ, էլի: Էդ բաներով սենց առաջ էին տանում: Ու հետաքրքիր էր, որ մի Զվիադ ... էլ կար Վրաստանում, ինքը համարյա, ինչ որ ես պատմում եմ, ինքը նույնությամբ պատմում էր Վրաստանի մասին: Ոնց, ոնց էին վարվում, երբ պիտի անես, Մոսկովյան կինոփառատոնում երբ պտի հայկական ֆիլմը ստանա <պարգև>, երբ պտի բանը ստանա, բայց հետո 80-ականներից արդեն սկսեց բաներ գնալ: Փողեր-մոդեր, ֆուտբոլի մեջ: Մի հատ ընկեր ունեմ, հերը էն տարիներին էղել ա ոսկերչական գործարանի տնօրենը, ասում ա. «Պապաս դիպլոմատը փողերը լցրած, արկղերով կոնյակներով թոնում էր Մինսկ, ընդեղ Դինամո-Մինսկն ու բանը պիտի խաղային, տանում էր փողերը տալիս էր, որ Արարատը պիտի կրի»: Ինչ-որ էղել ա հասարակական կարգով ֆուտբոլի

²⁸⁰ Ազգային միացյալ կուսակցությունը ստեղծվել 1966 թ.:

ֆեդերացիայի անդամ Հայաստանի, մյուս խաղին գնում էր մի ուրիշ գործարանի տնօրեն: Բաժանված էր, էլի, քվոտավորված էր, տենց բաներ կային: Էն կուոքեր ստեղծելու: Ասենք, Շիրազը գիտե՞ս, Շիրազը, ես իրան կենդանության օրոք տեսել եմ, փողոցում, ասենք, Սովետին քրֆելով ման էր գալիս, բայց իրան մատով չէին կախում: Որովհետև ըտենց կումիր էս ժողովրդին պետք էր, իրանից ոչ մի վտանգ չկար, հետո քաղաքական գործիչ չէր, գործ անող չէր իրա էդ նատուրայով, բայց իրա նման կումիր պետք էր, որ ժողովրդին հավաքես դրա կողքը: Ու որ ասում են Սևակին սպանեցին, Մինասին սպանեցին: Ես չեմ հավատում: Ես չեմ հավատում, որովհետև Սևակն էլ էր իրանց պետք, Մինասն էլ էր պետք, էդ պարզապես դժբախտ պատահարներ էին, դա էր: Ու էդ բանը կար, ու որ նշանակվում էր, ասենք, որ տես, կարող ա, ասենք, կապ չունի իրար հետ, բայց օրինակ Մինաս Ավետիսյանը նշանակվում էր գլխավոր նկարիչ ու վերջ: Էս մարդը պետք ա լիներ գլխավոր գրողը, մյուսը՝ գլխավոր նկարիչը, բայց իրա սերնդի մեջ կային շատ ու շատ լիքը հետաքրքիր մարդիկ, որոնք չէին գնում իշխանության հետ ասենք որևէ կապերի, չգիտեմ, բան չէին անում, չգիտեմ, Մինասն էլ կարող ա չէր գնում, չեմ իմանում: Բայց մեկին ընտրում էին իրանք, էլի:

Սովետական միության կրթության մասին

Էս Սովետը շատ ուսումնասիրվելու տեղեր ունի: Որքան էլ ախմախ միֆեր կան դրա հետ կապված, էլի, եսիմ, կրթությունը լավն էր, չգիտեմ ինչ: Ախմախ կրթություն էր: Ես համալսարանում հենց էդ կրթության որակի պատճառով կեսից թողել եմ: Բացարձակապես որևէ բան ինքը քեզ չի տալիս: Եթե մի հատ դասախոս քեզ ասի. «Գնա, էս-էս գրքերը կարդա», հա, ես տունը լիքը գրականություն ունեի, ես կ'ստեի, կկարդայի էն, ինչ-որ ես եմ ուզում, ոչ թե Պերճ Պոռշյանի չորս հատորը կկարդայի, ասենք, որը պարտադիր էր: Ու լիքը տենց բան: Օրինակ, ՍՍՀՄ պատմությունը անցնում էինք դպրոցում, դպրոցում քնություն էինք տալիս: 8-ի քնությունը 8-ում, 10-ինը՝ 10-ում: Ընդունվելուց պարտադիր տալիս էիր էդ քնությունը: Ընդունվում էիր, առաջին մի սեմեստրը նորից անցնում էիր ՍՍՀՄ պատմությունը: Ու նորից քնություն էիր տալիս, որը աբսուրդ էր, էլի: Երբ որ փորձեցինք դրա մասին ինչ-որ բարձրաձայն բան ասել, ասեցին. «Շատ ես, էրևում ա, բան խոսում, խելոք դաս սովորի»: Կամ, ասենք, էդ որ մի քիչ առաջ ասում էի՝ անգլերենս կորցրեցի, չէ՛: Էկանք արդեն սովորելու համալսարան, մի խումբ ենք, որի մեջ

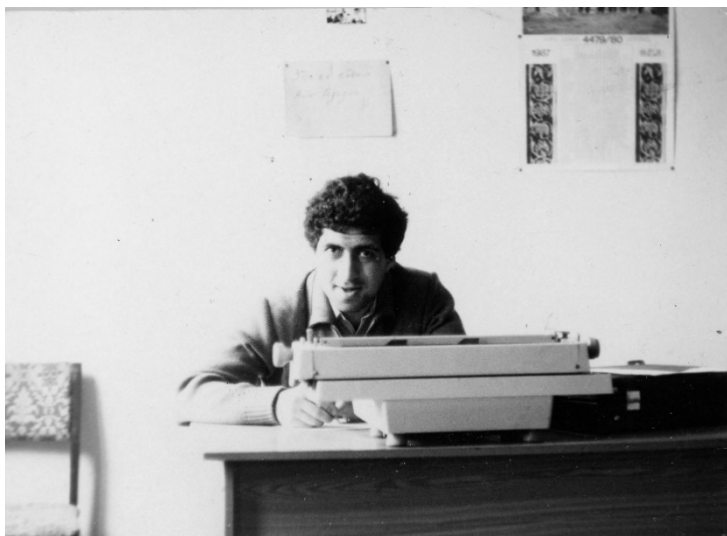
կան, ասենք խմբերը 12 հոգի էին, 3 հոգի, որոնք որևէ լեզու չեն անցել դպրոցում, դրանք երեք էին ստանում ընդունվելուց, ավտոմատ: Իրանք սպրավկա էին բերում, որ չեն ունեցել օտար լեզվի դասատու, ստանում էին 3 ավտոմատ: Մի ուրիշ խումբ կա, որը կիսատ-պոատ, նենց թերի, ասենք, մեկը Քանաքեռի, մեկը չեմ իմանում որտեղ սովորել ա, կիսատ-պոատ բան գիտի, ու ասենք, ես եմ էդ խմբի մեջ, էլի: Ես ասում եմ. «Եղբայր, ես անգլիական դպրոց եմ սովորել, հիմա եթե դու սկսելու ես էս արթիկցի կամ սիսիանցի էրեխեքին սովորացնել ա-ն ու բ-ն, ես ի՞նչ եմ անելու»: Ասում եմ, ու էդ կինը շատ բարի նորմալ կին էր, ասում ա. «Ես ձեզ լրիվ հասկանում եմ, բայց ես ոչինչ չեմ կարա անեմ, որովհետև ինձ կմեղադրեն բանի մեջ, խտրականության», ու տենց: Ասում եմ. «Ոչ թե բաները համարներով սարքեք, խմբերը, այլ հավաքեք քիչ թե շատ նորմալ անգլերեն իմացողներին մի խմբի մեջ, էս գրո իմացողներին՝ մի խմբի մեջ: Նրանց համար մի ծրագիր հնարեք, սրանց համար՝ մի ծրագիր»: Ասում ա. «Ես եթե նման բան ասեմ, պրոբլեմներ կունենամ: Ես ձեզ մի խորհուրդ տամ դուք կարաք չգաք դասի»: Օքեյ, որ չգամ դասի, դե ես էլ էդ ժամանակը կարայի օգտագործել իմ անգլերենը կատարելագործելու համար: Բանակում փորձել էի, բայց չստացվեց: Բանակում առաջին անգամ, երբ որ դուրս եկա ուվալեննի, քաղաք ման գալու, մի հատ գրախանութ գտա, դե գյուղաքաղաք էր, Webster Dictionary ա գրած, գինն էլ հարմար էր, մոտոս էլ փող կար, վերցրեցի առա, հետո բերեցի չաստ: Մյուս օրը, տենց ժամանակ առ ժամանակ շմոն էին անում, տումբչկեն, էկան, շմոն արեցին, էս գիրքը գտան՝ էս ի՞նչ անգլերեն բառարան ես բերել, ինչի՞ համար ես բերել: «Արա, — ասում եմ, — ես..., սենց-սենց, անգլիական դպրոց եմ գնացել, տեսել եմ բառարանը, առել եմ, ժամանակ առ ժամանակ կթերթեմ»: Ասում ա. «Լավ, քեզ հավատում եմ, էս բառարանը կմնա իմ սենյակում, ու տուն գնալուց կվերցնես հետո՞ կտանես»: Կայարանում արդեն գնացքի մեջ, «արա,- ասի,- գիրքս: Գիրքս»: Ու տենց էլ մեկ էլ առավոտ Նանեին էի պատմում, մեկ էլ ֆոտոապարատս էին մոտիցս վերցրել ու էլի կայարանում էդ էրկու բանը հիշեցի. գիրքն ու ֆոտոապարատը թողել եմ: Նու, ֆոտոապարատը տարել էի, որ նկարեմ, ասել էին շալիոնական ինչ-որ բան, չի կարելի...

Ընտանեկան ավանդույթների մասին.

տղեն պիտի ինժեներ դառնա, աղջիկը պիտի դասատու դառնա

Ես էդ ընտանեկան տրադիցիաների հետ կապված մի բան էլ հիշեցի, որը հիմա կարար շատ տարօրինակ թվար: Օրինակ մեր տանը երեկոյան էդ ճաշը ուտում էինք միայն էն պարագայում, երբ որ բոլորը տանն էին: Եթե, օրինակ, ես հիմա նստած ստեղ ինտերվյու եմ տալիս ու ուշացել եմ մի ժամ, ամբողջ ընտանիքը պիտի սպասեր, որ ես գայի, նոր հաց ուտեինք: Սենց բաներ կար, էլի, տրադիցիաներ: Ժամանակին տանը լինես: Ուշանում էիր՝ միշտ խնդիր էր առաջանում: Մի հատ հետաքրքիր բան էլ կար էն պահով, որ ասենք, օրինակ, սենց կարծրատիպեր էր տարվում. աղջիկը պետք ա ուսուցչուհի դառնա, տղան պետք ա ինժեներ դառնա: Ու իմ, ասենք, ես մինչև համալսարան ընդունվելը ուզում էի ընդունվել թատերական ինստիտուտ: Դա մեր տանը մի հատ փոթորիկ էր առաջացրել: Ես հիշում եմ, որ պապս սենց գնում-գալիս էր, ես կողքի սենյակում մի տեղ քնած էի, բայց լսում էի, ու տատուս ասում էր. «Դու հասկանո՞ւմ ես, ինքը ինչ ա ուզում անի»: Մոտավորապես ասեմ՝ ես խորտակում էի ընտանիքի տրադիցիան: «Ռեժիսոր դառնա, ռեժիսոր, դու հասկանո՞ւմ ես, դա նշանակում ա, որ ինքը պիտի մի քանի կնիկ առնի, բաց թողի, բան անի», որովհետև ըստենց բաներ կային, որ ասենք, դերասան, դերասանուհի, հազար ներողություն, բոգ ա, տենց բան, ռեժիսոր, էդ պետք ա 3 կնիկ, ու ես քանի որ անդրդելի էի, ինձ մի ձևի խաբեցին: Մի հատ Արտյուշա Հովհաննիսյան կար դրամատիկ թատրոնում, որը պապիկիս ընկերուհու տղան էր: Ասին «դու լավ կանես, գնա մի հատ Արտյուշայի հետ խորհրդակցի, արժի՞, թե չարժի, մենք դեմ չենք»: Գնացի էդ Արտյուշայի մոտ, ինձ թվում ա իրան էլ ասել էին, որ ասեր՝ չէ: Էն ժամանակ Հրանտ Մաթևոսյանի «Աշնան արև»-ն էին բեմադրում, լավ հիշում եմ: Ասեց. «Տիկ, մի բան ասա, որևէ ոտանավոր կամ մի բան, բանաստեղծություն, բան»: Ես էլ Նարեկացուց մի կտոր ասեցի: Էս մարդը, մի հատ Թումասյան Վալերիկ կար, չորացան տեղները, ու էս մարդը սենց արեց. «Տղա ջան, դու ափսոս չե՞ս, որ գնաս էդ ախոռը, գնա ուրիշ բանով զբաղվի»: Էնքան համոզիչ ասեց, ես ասի, մի նենց կմկմալով. «Բայց, բան, գիտե՞ք, բան-ման»: «Նայի, — ասեց, — էս ինչը, Խորեն Աբրահամյանի էս ինչը, չեմ իմանում, էս ինչի էս ինչը, յոթ տեղեր էր տրվում, էս սրանք սաղ էս տարի դպրոց են ավարտում, դու ո՞նց ես ընդունվելու, չընդունվես՝ բանակ ես գնալու»: Տենց քոռուփոշման հետ էկա, ասի. «Լավ, ես գնում եմ բանասիրական ֆակուլտետ»: Պրիտում, որ էդ էլ չէր <ընդունելի>, ասենք, ինչ բանասիրական, տղեն

պիտի ինժեներ դառնա, աղջիկը պիտի դասատու դառնա: Ու ես որ ընդունվեցի, էդ երևի էդ կողմերին ա վերաբերվում, ասենք, էրեխեն ընդունվել ա համալսարան, դա պետք ա նշվի, պետք էր սեղան գցել, նստել, շնորհավորել: Իմ ընդունվելուց էդ բանը չեղավ: Ինքը համարում էր, որ էդ ոչ մի բան ա, էդ ի՞նչ ա, ստից բան ա: Բայց հետաքրքիր մի բան, որ ինքը մի օր մեր ազգականներից մեկին ասել էր: Ախպորս մասին ասում էր. «Ես իրան շատ եմ սիրում, բայց Տիգրանին հարգում եմ»: Էդ էլ կար, էլի, ասենք: Դու իրան չես ենթարկվում, չես լսում, բան չես անում, դու ինքնագլուխ ես՝ էդ հարգանք ա առաջացնում:

89 թե որ թվին էր, արդեն բավական վատ վիճակում էր ինքը, ծանր քֆուր տվեց Մարգրետ Թեթչերի և Ռեյգանի հասցեին. «Էս ինչը, էդ եսիմ բանի համար, էդ դախպի աղջիկը կքանդի էս երկիրը»: Ու տենց պահին արդեն ինքը երկու տարի պառկած վիճակում էր, նենց ծելեվիզորից չէր օգտվում: Որտեղի՞ց էր էդ բանը իմանում, տենց էլ չհասկացա: Ինչ-որ մեկը էկել էր մոտը, խոսել էին:

Ա.Գ. — *Այսինք, դրանից հետո երկար չսպրե՞ց:*

Տ.Պ. — 90-ին մահացավ: Բայց արդեն, որ անկախության հռչակագիր, էդ բաները ինքը արդեն տենց գիտակցություն չուներ, որ հասկանար: Նու ինձ օրինակ, շատ հետաքրքիր էր, ինքը ոնց էդ ամենը կընդուներ: Հորս մոտ դա առաջացնում էր ինչ-որ լարում, ինչ-որ վախ, բան՝ ի՞նչ ա լինելու: Նոր իշխանությունները էկան, իրան ասին. «Դե լավ, դու արդեն մեծ մարդ ես, գնա

թոշակի»։ Ինքն էլ աշխատում էր Ցեհայի գառաժում։ Չուզելով գնաց թոշակի։ Արա Սահակյանն էր, Ազգային ժողովի քարտուղարը, Գերագույն խորհրդի։ Ասի, ուզո՞ւմ ես գնամ խոսեմ։ Ասեց. «Պետք չի, ես կգնամ թոշակի»։ Հետո իրան անընդհատ կանչում էին, բայց խորհրդի կարգով, ասում էին. «Մի հատ արի, էս բանը նայի, էն բանը նայի»։ Տենց, էլի։ Որովհետև, էդ էլ կա, էլի, էսօրվա դրությամբ լավ արհեստավոր գտնելը ահավոր պրոբլեմատիկ հարց ա։ Էն ժամանակ էլ էր բարդ։ Պապիս մոտ Թիֆլիսից, Բաքվից մարդիկ էին գալիս, բերում էին, որպեսզի էդ մեքենան ինքը սարքեր, այ էդ աստիճան, էն ժամանակ էլ կար էդ, ամեն մարդու չէին վստահում։ Ինքն էլ գարանձիաներ էր տալի, ասում էր, ինչ-որ բան էր դնում կարբյուրատորի տակը, ասում էր՝ «առաջին հինգ հազարը դրանով քշեք», որը թույլ չէր տալիս շատ գազ տար։ Եթե շատ գազ ես տալիս, ինչ-որ բան ես փչացնում, էլի։ Այսինքն, էդ մատորը պետք ա աշխատի, ինքը իրա տեղը անի, հետո, ասում էր, կբերեք, կհանեմ, կամ էլ էդ հեռու տեղից էկաժներին ասում էր, կտանես, մեկին կասես, կհանեն տակից։

Ա.Գ. — *Ինքը տենց ինքնու՞ էր, թե ինչ-որ տեղ սովորել էր։*

Տ.Պ. — Ինչ-որ վարպետի մոտ էր սովորել, երբ որ եկել էր Ռուսաստանից, ինչ-որ մեխանիկական գործարանում էր աշխատել, էդ վարպետի մոտ էր սովորել, ու տենց դառել էր։ Դե հետո էլ էնքան շատ էր աշխատել, հերս իրա մոտ էր արդեն սովորել։ Մեր տանը մենակ էդ գործի հետ ես կապ չունեմ։ Որ ախպերս էլ մեքենաշինարար էր, հետո ինչ-որ ժամանակ, ասենք էն տարիներին, որ արտադրություն կար, զբաղվում էր էդ գործով։ Իմ հորեղբայրս բան էր, ժիգուլիների... գլխավոր ինժեներ էր, բոլորը էդ գործի մեջ էին։ Կանային էր, էլի, էդ աշխատանքը։ Ես չկայի դրա մեջ։ Ես, օրինակ, հիմա, որ էս օրալ հիսթրի²⁸¹ որ ասում են, էն ժամանակները հա ուզում էի պապիս ձայնագրեի, ինքը հա ասում էր՝ «հիմի չէ, հիմի չէ, հետո», տենց էլ հետո-ն չեկավ։ Հետո ֆանտաստիկ պատմություններ ուներ, իրա հետ պատահած...։ Բայց էդ ամենում հետաքրքիրը էն էր, որ 29 թե 30 թվին, էդ մեխանիկական գործարանում աշխատելուց, ինքը լինում ա էդ, դե բոլշևիկ էր ինքը, էլի, բանը, լինում ա էդ գործարանի պարտկոմը։ Երբ որ Տրոցկին, որ արդեն Տրոցկին որ բան էին անում, էդ տրոցկիստականների դեմ շարժումը սկսվում ա, տենց ամբողջ կազմակերպությունը հեռացնում են, էդ թվում իրան։ Մի քանի

²⁸¹ Բանավոր պատմություն։

տարի հետո, դե հեռացրել-հեռացրել են, ու մեղադրում են, որ դուք տրոց-կիստ եք, ու քանի տարի հետո կանչում են, ասում են. «Թուղթ ու գրիչը վերց-րեք, գրեք, դալաթ ենք արել, բան, ձեզ հետ վերցնենք»: Բոլորը գրում են, ինքը չի գրում: Էս բոլորը ասում են. «Լսի, դու աննորմալ հո չես, երեք էրեխա ունես», էդ վախտ արդեն երեք էրեխա ուներ, «գլուխդ կուտեն, արա, գրի»: «Ես տրոցկիստ չեմ էղել և ես իմ ձեռով չեմ գրի, որ ես տրոցկիստ եմ, ինչ ուզում են, թող ասեն»: Բոլոր գրողներին 36-37 թվին տանում են, գնդակա-հարում են՝ իրանց գրածը հիմք ընդունելով: Ու իրա վրա հիմք չեն գտնում: Ֆանտաստիկ պատմություն ա, էլի: Ինքը ասում ա. «Չեմ էղել, ես իմ ձեռով գրեմ, որ էղե՞լ եմ: Չեմ գրի, կտանեն-կտանեն, հերն էլ անիծած»: Տենց ահավոր ինչ-որ կողով մարդ էր, էլի: Մի բան, որ թարսվում էր, ասում էր չէ, վերջացավ, ասենք: Կարար դա իրա համար էլ ճակատագրական լիներ, էլի: Կարող ա տենց զգուշավորությունով, որ բան չխոսար, բան չաներ, էդ բանե-րը կար:

Ես, օրինակ, հիշում եմ, որ 87 թվին Չարենցի 90 ամյակն էր, հորաքույրս մեր տանն ա, ինչ-որ հարթուկ ա անում, տեղեկիզորով գնում ա նիստը, ու Վա-հագն Դավթյան, գրողների քարտուղար, չգիտեմ ինչ էր, իրա ելույթում ասում ա. «Եվ դահիճ Ստալինը սենց արեց, նենց արեց»: Հարթուկը հորքու-րիս ձեռքից ընկավ համարյա ոտին, մի կերպ հասցրեց փախցներ, վախից, մենք էլ կողքից խնդում ենք, էլի, 25-23 տարեկաններով, ասում ենք «էն ամեն ինչ փոխվել ա»: «Չի կարա», — ասում ա, — «հնարավոր չի էդ, չի կարա»: Արդեն 88-ին գնում էինք միտինգների, ինձ մի օր սենց կանգնացրին, ասում ա. «Ինչի՞ ես սպիտակ սառոչկա հագել, շոգ ա, էլի, թեթև սառոչկա հագի: Դու սպիտակ սառոչկայով, որ լինես, ԿԳԲ-ն նկատում ա, մուգ գույնի մի բան հագի, որ խառնվես»: Այ էս սենց բաներ կար: Բայց արդեն վերջին տարինե-րին հումոր, ըտենց, ասենք, ծիծաղում էինք մենք էդ բաների վրա: Բրեժնևի մահը նենց, ես ասեմ, շատ կարևոր հանգրվան էր Սովետի: Բրեժնևը որ մե-ռավ, նենց ոնց որ ասիր, արա, նիոմեդի հնարավոր ա սենց բան, ինձ թվում ա, որ 53-ին շատերի համար տենց էղել ա Ստալինի մահը, հետո 64, 74, տասնույթ տարի նստած էր, հիմի ոնց որ Պուտինը մեռնի, այ սենց, քանի որ Պուտինը... ու դրանից հետո Անդրոպով, դրանից հետո Չեռնոմենկո: Անդրո-պովի ժամանակ շատ հետաքրքիր ժամանակ էր, ինչ-որ էկել էր ու որոշել էր կարգուկանոն հաստատեր երկրում: Շատ խնդալու ու միաժամանակ վա-խենալու էր: Տենց կարող ա լսած լինես, որ փողոցում, ասենք, մարդկանց

կանգնացնում էին, ու ստուգում էին: Ասենք, եթե դու ցերեկը 11-ին, ես էդ ժամանակ 18 տարեկան էի, 18 էլ չէ, 17, գնում ես փողոցով ու կանգնացնում ա, ասում ա. «Ո՞ր ես գնում, էս ինչի՞ դասի կամ գործի չես, դու պիտի դասի կամ գործի լինես»: Հա, արդեն դպրոցը ավարտած էի, գրվել էի Հանրային գրադարան, էդ տոմսը միշտ հետս էի պահում. «Դե գնում եմ գրադարան, հեսա տոմս»: «Հա, լավ, գնա»: Մտնեիր էդ ժամերին կինո, ցերեկվա ժամերին, գալի լուսը վառում էին ու սկսում էին նայել: Ընդեղ տարեց մարդիկ կան, դուք էս կողմ, «հլա արի ստեղ, դու ինչի ես էս ժամին էստեղ»: Կինոն ընդհատում էին, կանգնացնում էին, լուսը վառում էին, սենց արսուրդ էր ու լավ ա, որ տևեց ինչքան, 82-ի նոյեմբերից մինչև 84 թվի փետրվար: Տարի, տարի ու կես էլ չտևեց, նա էլ վարի գնաց: Էկավ Չեռնենկոն²⁸², դե Չեռնենկոն արդեն տեղով անեկդոտ էր: Ու արդեն էնքան բաց էր: Մի հատ հայոց լեզվի դասախոս ունեինք, նենց հումորներ անող մարդ էր, սենց էր անում. էդ «Черненко, который млетнենկо»: Ու դասախոսը արդեն ամեն ժամ չէր վախում, էլի: Չեռնենկոն մեռավ, ես արդեն բանակում էի: Գորբաչովը... Գորբաչովի գալուց էդ հակաակոհոլային օրենքը մտավ, մի հատ խնդալու բան էր: Զամպալիտ ունեինք, որը ասենք նախորդ իրիկուն երևի լավ խմել էր, պերեգարի հոտը արդեն գալիս էր, ու ասեց. «ես պարտավոր եմ ձեզ տեղեկացնել, որ պոլիտբյուրոն ընդունել ա մի սարսափելի հիանալի օրենք, այսուհետև խմել չի կարելի, բայց դա ձեզ ա վերաբերվում»: Հետաքրքիր բան էր, էդ օրենքը ընդունվեց, դրանք ավելի շատ սկսեցին խմել, տակից էր էլի, ռեակցիա էր, էլի: Սկսեցին ավելի շատ խմել, սկսեցին արդեն ինչ гадость, իրանք տեղից ինչ гадость ասես, խմում էին. սիվուխա, միվուխա, բռագա, սամոգոն, սենց բաներ, նու ադիկալոնը արդեն չհաշված: Վերջը տենց երկիր էր մեր երկիրը:

Ա.Գ. — *Լավ, պարոն Պասկևիչյան, շնորհակալություն:*

Տ.Պ. — Խնդրեմ, Արմեն ջան:

²⁸² Կոնստանտին Չեռնենկոն եղել է ԽՄԿԿ ԿԿ գլխավոր քարտուղարը 1984-1985 թթ.: Քանի որ իր կառավարման տարիներին եղել է վատառողջ և հիմնականում հիվանդանոցում է անցկացնել, այդտեղից է գալիս դասախոսի կատակը:

ԶՐՈՒՅՑ ՎԱՅՐԱՄ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԻ ՀԵՏ

Երևան

Ընդհանուր ծրագիր՝ 20-րդ դարի Հայաստանի բանավոր պատմությունների հավաքագրում և հանրայնացում

Հարցագրույցի կարգավիճակ՝ բաց

Ջրուցակցի անուն՝ Վահրամ Մարտիրոսյան(Վ.Մ.)

Ծննդյան թիվ՝ 1959 թ.

Ջրուցավարի անուն՝ Արմեն Գրիգորյան (Ա.Գ.)

Ջրույցի տևողությունը՝ 2ժ

Հարցագրույցի վայր՝ սրճարան

Ջրույցի ամսաթիվ՝ 9 նոյեմբերի 2019 թ.

Ջրույցի լեզուն՝ հայերեն

Վերծանողի անուն՝ Ծովինար Առաքելյան

Վերծանության ամսաթիվ՝ 19-28 նոյեմբերի 2019 թ.

Զայնագրության ձևաչափը՝ m3a

Գրող, սցենարիստ, հրապարակախոս, խմբագիր Վահրամ Մարտիրոսյանը ծնվել է Լենինականում 1959թ., 18 տարեկանից ապրել է Երևան քաղաքում:

Արմեն Գրիգորյան (Ա.Գ.) — *Էս պահին պարոն Մարտիրոսյանով որ դիմեմ, հարմա՞ր ա Ձեզ:*

Վահրամ Մարտիրոսյան (Վ.Մ.) — Անունով կարող ես դիմել, ոնց հարմար ա:

Ա.Գ. — *Շատր լավ: Խնդրում եմ պատմել ձեր մանկության մասին: Ե՞րբ եք ծնվել, որտեղ եք ծնվել:*

Լենինականի մասին, Երևանի մասին

Վ.Մ. — Ես ծնվել եմ Լենինականում, ծնվել եմ մի քաղաքում, որը, ես համարում եմ, այսօր գոյություն չունի, որովհետև դա չի եղել ոչ Գյումրի, ոչ Ալեքսանդրապոլ, ոչ Կումայրի, այլ եղել է հենց սովետական քաղաք: Զնավորվել

է սովետական շրջանի զարգացմանը համապատասխան, որպէս արհեստավորների քաղաք, հիմա կստատի²⁸³, Լեննականի մասին է, ծնվել եմ 1959 թվականին, էդ ասեմ, որ ժամանակը հստակ լինի: Էն ժամանակ գրական խմբակ եմ գնացել Պիոներ պալատում: Մեր ղեկավարը Մանվել Ջավախք անունով երիտասարդ բանաստեղծ էր, որը ճանաչում չունեցալ, բայց մեզ հետ պարապում էր: Երկար մազեր ուներ համեմատաբար: Ինքը ասում էր «ժեշտանջիների այս քաղաքը»: Չգիտեմ, Ջավախքում ես չեմ եղել, չգիտեմ Ջավախքի բնութագիրը ինչպէս կարելի է տալ երկու բառով, բայց ընդգծում էր Լենինականի արհեստավորական բնույթը: 60-ականներին արդեն, 70-ականներին հատկապէս Լենինականը իսկապէս արդյունաբերական քաղաք էր, իմ ողորմած հոգի հայրն էլ երկաթուղային մեքենա էր վարում, որը՝ էդ խավը, պրոլետարիատի արիստոկրատիան էր: Իրենք իրենց մասնագիտությունը համարում էին շատ հարգի, եթե գործադուլ չէ, ապա արհմիութեական ժողովներին, կուսակցական ժողովներին իրենք իրենց իրավունքները պաշտպանում էին, և իրենց կոլեկտիվից ՍՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի դեպուտատ կար: Ինձ համար Լեննականը եղել է չափից դուրս պահպանողական, քանի որ միգրացե ես եղել եմ չափից դուրս ազատ: Արդեն դպրոցում ես չափից դուրս շատ երկար մազեր էի պահում, որի պատճառով մեծ սկանդալներ էին լինում, ընդհուպ մինչև ինձ ուզում էին հեռացնել դպրոցից երկար մազերի ու բացակայությունների համար: Ու Երևանը իմ համար մի ազատության օվկիանոս էր, երբ որ ընդունվեցի համալսարան: Ճիշտն ասած, ավելի հեռու էի ուզում գնալ սովորելու, բայց չստացվեց, դրա մասին չծավալվեմ, բայց առաջին մի քանի տարին շատ մեծ բավականությամբ ըմբոխշում էի Երևանի ազատությանը, էդ, որ կենտրոնում համեմատաբար անվտանգ էր երկար մազերով ու շատ նեղ ջինսով ման գալը: Ասենք, Լեննականում մի սրճարանում էինք բոհեմի ժողովրդով՝ արվեստագետներով, իսկ Երևանում հայտնի Բերմուդյան եռանկյունին էր՝ Պապլավոկ, Չորրորդ խանութ, Կազիրյոկ, իհարկե շրջակա արբանյակ սրճարաններով հանդերձ: Այսինքն, ինձ համար շատ սիրելի էր Երևանը, որ աղջիկների հետ կարելի էր հեշտ ծանոթանալ, աղջիկները կարճ փեշ էին հագնում, որը էդ տարիքում հատկապես ակնահաճո է, համալսարանում դասախոսների ունեինք, որոնք երևելի

²⁸³ Ռուս. Кстати – ի դեպ:

մարդիկ էին, ասենք՝ Լևոն Ներսիսյանը²⁸⁴ իր կերպարով, լեզվաբանները որպես մասնագետ, լեզվի դասախոսները: Կային նաև ապուշ առարկաներ, պարտադրված, գաղափարախոսական և դրան համապատասխան հիմնականում իրենց տեղի դասախոսներով: Իրենց մեջ հետաքրքիր, քիչ թե շատ հաճելի, լուսավոր մարդիկ համարյա չէին պատահում, իմ ընկալմամբ:

Ա.Գ. — Մի քիչ գնանք ավելի հեռ, ձեր ընտանիքի մասին եմ ուզում հարցնել, թե արմատներով որտեղից են գալիս, այսինքն՝ հենց Հայաստանում են միշտ ապրել, թե կարո՞ղ ա Թուրքիայից են, Արևմտյան Հայաստանից են գաղթել:

Վ.Մ. — Ես արմատների զգացողությունը չունեմ, չնայած հնարավոր էր ունենալ, այսինքն՝ հակառակ երիտասարդական շրջանիս սուր ազգայնականությանը: Հորս կողմը, ինչպես որ ինքն է ներկայացրել, Էրզրումից գաղթածներ են, որոնք եկել են Կարս, հետո եկել են Մեղրաշեն²⁸⁵ գյուղը, որը կարծեմ հիմա Արթիկի շրջանում է, հին անունը՝ Ղազանչի: Հետո հայրս 13 տարեկանում եկել է Լեննական ու սկսել է աշխատել, ու էդպես մի 60 տարի աշխատել է: Մայրս ծնվել է Սուրբ Մարի Սուրմալու գավառի Ալիդամար²⁸⁶ գյուղում, Իգդիրից ոչ շատ հեռու, ու 1918 թվին Արաքսն, կարծեմ, անցել են, հին անունով Ճախվարաբաղ, հիմա Գետաշեն²⁸⁷ կոչվող գյուղում մնացել են, որ հետ գնան²⁸⁸, բայց հետ չեն գնացել: Հետո մայրս 30-ականներին ընդունվել է բժշկական տեխնիկում Լեննականում, ծանոթացել է հորս հետ, ամուսնացել են ու ինչն է հետաքրքիր, որ մայրս տարիուկես մեծ էր հորիցս, որ էն

²⁸⁴ Լևոն Հրաչյայի Ներսիսյան (դեկտեմբերի 24, 1931, Երևան, Հայկական ԽՍՀ, ԱԽՖՍՀ, ԽՍՀՄ - նոյեմբերի 27, 1999, Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն), հայ գրականագետ, գեղագետ, դերասան:

²⁸⁵ Մեղրաշեն, գյուղ Հայաստանի Շիրակի մարզում, մարզկենտրոնից 15 կմ հարավ-արևելք: Գյուղի բնակիչների մեծ մասի նախնիները եկել են Կարսից և Բասենից:

²⁸⁶ Ալիդամարլու, գյուղ Թուրքիայում՝ Սուրմալուի գավառում, Իգդիր գյուղաքաղաքից փոքրինչ հյուսիս-արևելք: Մինչև 1920 թ. գյուղում հիմնականում բնակվել են հայերը:

²⁸⁷ Գետաշեն, գյուղ Հայաստանի Հանրապետության Արմավիրի մարզում՝ մարզկենտրոնից 13 կմ հարավ-արևմուտք:

²⁸⁸ Արևմտյան Հայաստանից 1915-23 թթ. փախստականների մեծ մասը մնում էին Թուրքիայի հետ սահմանամերձ շրջաններում հայրենիք վերադառնալու հույսով: Նույնիսկ Խորհրդային Ռուսաստան-Թուրքիայի հանրապետություն Մոսկվայի և Խորհրդային Հայաստան-Թուրքիայի հանրապետություն Կարսի պայմանագրերից հետո լուրեր էին տարածվել, որ այդ պայմանագրերը 25 տարվա ժամկետ ունեն, և 25 տարի հետո իրենք կարող են վերադառնալ իրենց հայրենական բնակավայրեր:

ժամանակների համար շատ արտասովոր էր: Հակառակ տարբերությունը պետք է լիներ, որը մինչև հիմա էլ դեռ շարունակվում է: Հետո ունեցել են վեց երեխա, որի պատճառով մայրս իր մասնագիտությամբ շատ քիչ է աշխատել, երեխաներին է մեծացրել: Երեք աղջիկ, երեք տղա ենք եղել, հեքիաթների նման: Հետո, ցավոք սրտի, մեծ եղբայրս ավտովթարից մահացավ, էս տարի ամռանն էլ քույրս մահացավ՝ միջնեկ քույրս: Իրենք բոլորը տարիքով ինձանից շատ մեծ են: Իննից տասնութ տարի մեծ են ինձանից: Էդքանը:

Ա.Գ. — *Իսկ ձեր եղբայր-քույրերը մնացին Գյումրիում, թե տեղափոխվեցին ըստեղ՝ Երևան կամ ուրիշ տեղ:*

Վ.Մ. — Եղբայրս, քանի որ ճակատագիրը այնպես էր դասավորվել, որ ինքը սկսել էր հանցագործ աշխարհի հետ կապեր ունենալ, Լենինականի «խաբոշի»²⁸⁹ տղեքից էր՝ ավտարիտներին²⁹⁰, դրա հետևանքով ոսկերչական խանութ էր թալանել Ղրիմում, բռնվել էր, նստեց վեց տարի: Մերոնք հետո Հայաստանից փախցրին, որ էդ շրջանակներից կտրվի: Ինքն ապրում էր Հյուսիսային Ղազախստանում, որը ռուսաբնակ էր էն ժամանակ մի ութսուն տոկոսով: Ընդել ամուսնացավ մի ռուս կնոջ հետ, հետո բաժանվեց, նորից ամուսնացավ, ընդել էլ մահացավ: Հուղարկավորեցինք ընդել, 95 թվին: Էն ժամանակ Գյումրին արդեն վերանվանվել էր: Ես էն ժամանակ Հայաստանում չէի, Ֆրանսիայում էի: Մի քույրս երկրաշարժից հետո մնացել էր Լենինականում, 28 տարի դոմիկում ապրեցին, արդեն սկսել էր քայքայվել, կարծես սերտիֆիկատով մի փոքրիկ տուն գնեցին ինքը և որդու ընտանիքը: Մեծ քրոջս երեխաները տեղափոխվեցին Ռուսաստան՝ Նիժնի Նովգորոդ, մինչև օրս ըտեղ են: Միջնեկ քույրս ու ես Երևանում ենք եղել: Միջնեկ քույրս մահացավ, փոքր եղբայրս, որը խուլ-համր ա, երեք տարեկանից լսողությունը կորցրել ա, ինքը երևի ամենահին երևանցին ա մեր մեջ, որովհետև հատուկ դպրոց մենակ Երևանում կար՝ Նորքում էր, ավարտեց, հետո խուլ-համրերի կոմբինատում աշխատում էր որպես կոշկակար: Հենց ընդելից էլ բնակարան ստացավ, աշխատեց մինչև անկախությունը, երբ որ էդ գործարանները փակվեցին: Հիմա ես ու փոքր եղբայրս ենք Երևանում, ինձանից ինը տարի մեծ է, մենք երկուսս Երևանում ենք, մի քույրս՝ փոքրը Լենինականում է, մեծը, որ ինձանից տասնութ տարի է մեծ, Նիժնի Նովգորոդում է:

²⁸⁹ Հարզված՝ գողական, քրեական իմաստով:

²⁹⁰ Հեղինակավորներից:

Ա.Գ. — Մի քանի հարց տամ Վոնների մասին, Ձեր թույլտվությամբ. Ընտանիքում ի՞նչ Վոններ էին ընդունված նշել, դրանք պետական Վոնները կլինե՞ր թե կրոնական, եթե առհասարակ կրոնականը նշվում էր:

Վ.Մ. — Որ «Բամբակե պատեր»²⁹¹ վեպս կարդացած լինեիր, ընդել էդ տոների մասին ամեն ինչ կա:

Ես շատ եմ հիմնվում իմ անձնական փորձի վրա, որովհետև համոզված եմ, որ ուրիշի փորձին կարելի է միայն մակերեսորեն տիրապետել, կամ մի քիչ ավելի խորը: Ես համեմատաբար շատ եմ ճամփորդել, և մի քանի երկրում ավելի երկար եմ ապրել: Ասենք Հունգարիայում՝ մեկ տարի անընդմեջ, Հնդկաստանում՝ համարյա հինգ ամիս, Գերմանիայում մի երկու ամիս, Ավստրիայում մի երկու ամիս: Ես տեսել եմ, որ էն կարծրատիպերը, որ ունենք էդ երկրների մասին, էդ ժողովուրդների մասին, շատ փոքր տոկոսով է համապատասխանում մեր պատկերացումներին: Դրա համար ասենք, եթե գրում ես ուրիշի փորձի մասին, դու շատ-շատ կարծրատիպից մի քիչ ավելի շատ հեռանաս: Իսկ քո անձնական փորձը, որը եթե իհարկե գեղարվեստական մշակման ես ենթարկում, բայց դա էն ա, էն ա, ինչ մարդկանց իրոք կիետաքրքրի, մարդկանց համար կարող է գյուտ լինել: Կամ հակառակը՝ լինի նույնական, բայց էդ նույնականության գյուտ, եթե իհարկե հեղինակը բավականաչափ անկեղծ է, որ իր առաջին ռեակցիաների մասին խոսի, չթարգմանի կարծրատիպերը, բոլորը պատմի: Ուրեմն տոների վերաբերյալ: Նոր տարին էր, որ երկաթուղային հայրս ուներ տարեկան երկու անվճար տոմս, մեկը՝ Անդրկովկաս էին ասում էն ժամանակ, մեկը Անդրկովկասում, մյուսը ամբողջ Սովետական Միության՝ մինչև Վլադիվոստոկ: Ու էդ փոքր տոմսը, կարճ տոմսը օգտագործում էինք, որ դեկտեմբերին գնայինք Թիֆլիսից մանդարին բերեինք, որովհետև Հայաստանում չկար էդ ժամանակ: Էդ ժամանակ կարող ա խանութներում ստանային՝ ծեծ ու ջարդ էր: Գնում էինք <Թիֆլիսից> մանդարին էինք բերում, կարայով, հիմա արքայանապինջ ենք ասում, թե արքայախնձոր: Էդ տոմս էր, ֆուկլորային լեզվով՝ խնձոր, չամիչ, մանդարին, ո՞նց էր, պոպոք, չամիչ, մանդարին, չե՛ պոպոք, պնդուկ, մանդարին, կեցցե էսպես Նոր տարին: Դե կեցցեն հետո ով ոնց ուզում փոխում էր, ըստ ճաշակի: Էն մյուս տոները շատ ձևական էին, այսինքն՝ Զատիկը շատ ձևական էր, ձու ներկելը, ուղղակի, շատ փոքր էի, ձու կովացնելը շատ հավես

²⁹¹ Վահրամ Մարտիրոսյանի «Բամբակե պատեր» վեպը լույս է տեսել 2019 թ.:

էր: Ես որ ծնվել եմ, մերոնք սեփական տան մեջ էին ապրում, նույնիսկ փոքրիկ մի այգի ունեինք, 5-6 բալի ծառեր: Հետո որ մեզ շենքում բնակարան տվեցին, էդ ամեն մի ծառի համար 25 ռուբլի էր, 15 ռուբլի էր՝ փոխհատուցում տվեցին: Էդ ծառերը կտրեցին, տեղը շենք սարքեցին: Էդ ժամանակ շատ փոքր էի, կարող է նախադպրոցական տարիքի էի, տունը փողոցից մի քիչ ներքև էր, բլրանման բան կար ընդեղ: Ընդեղից ձվերը գլորում էինք, հիմա լավ չեմ հիշում, թե պոպոքներն էինք գլորում, էսպիսի խաղեր կար, որ Զատիկը լավ տոն էին դարձնում, հաճելի էին դարձնում փոքր երեխայի համար, առանձնացող էին դարձնում: Ու մեկ էլ չամիչով փլավն էր: Ես էլ փոքրուց քաղցր չեմ սիրել (կծու, թթու, արաղ, պիվա), դրա համար էդ բանը չէի սիրում, ինձ համար առանձին էին էփում փլավը: Մայրս անհավանական համով փլավ էր էփում հավի արգանակով, դա ինձ համար տոնի մի մասն էր: Մյուս տոները՝ մայիսի մեկ-բան, լրիվ ձևական էր: Պետք ա, գնալու էինք, դպրոցով պիտի գնայինք, տոնականության ոչ մի զգացում, ուղղակի շարվեք էս ձևի, շարվեք էն ձևի, դու անցած տարի դրոշ չես վերցրել, էս տարի դրոշը վերցրա, պլակատ վերցրա... Էդ ձևով գնում էինք հրապարակը անցնում էինք: Լեննականի երկու հրապարակներն էլ շատ սիրուն են, նախկին Լենինի հրապարակը ուղղակի կոմպակտ, ամփոփ գեղեցիկ է, իսկ Մայիսյան ապստամբության հրապարակը, կարծեմ հիմա Վարդանանց հրապարակ է կոչվում, ընդարձակ գեղեցիկ հրապարակ է: Հրապարակով որ անցնում էինք, շատերը պլակատները, դրոշները քցում էին, ու որ արդեն դպրոցական էինք, սկսում էր խրախճանքը՝ ինքնուրույն կարող էինք ինչ-որ նրբերշիկ ուտել ինչ-որ տեղ, իսկ արդեն ավագ դպրոցական տարիքում նույնիսկ գարեջուր էլ էինք խմում, եթե փողներս հերիքում էր: Ամենամեծ ճոխությունն էր նրբերշիկը, դելիկատեսն էր սովետական: Նոյեմբերի յոթը նույն ձևով, ուղղակի նոյեմբերի յոթին Լենինականում ցուրտ էր լինում: Լենինականի ցուրտը լավ ցուրտ էր, էն ժամանակ ընդհանրապես, ինչքան ես հիշում եմ, եղանակը ավելի ցուրտ էր, քան հիմա, հիմա մեղմացել է: Ուրիշ տոն չեմ էլ հիշում, ճիշտն ասած: Սուրբ Ծնունդը կարծեմ չէինք նշում, Զատիկն էր, որ կրոնական տոն էր, էդ էլ, չեմ հիշում, ճիշտն ասած, եկեղեցի կարծեմ չէինք էլ գնում: Մայրս շատ աստվածավախ էր, մեկ-մեկ գնում էր եկեղեցի: Հայրս որ պարտիական էր, ինքը իմ մանկության տարիներին եկեղեցի չէր մտնում, դրսում էր մնում: Մատաղ անելուց, որ տանում էին, երեք շրջան պետք է պտտեին ոչխարին մորթելուց առաջ, ինքը էդ ժամանակ սովորաբար չէր մտնում եկեղեցի, որովհետև ասում էր կտեսնեն, խոսակցություններ կգա: Չնայած ինքը

ֆունկցիոններ չի եղել որպես կուսակցական, բայց ինչ-որ մի շրջան շատ ճանաչված էր, շատ հարգված էր, նույնիսկ ՍՍՀՄ Գերագույն Սովետի պատգամավորության երկու թեկնածուներից մեկն է եղել: Անցավ մյուս թեկնածուն, որը ինչ-որ պաշտոն ուներ դեպոյում: Հայրս սովորական երկաթուղային մեքենավար էր, բայց իր համար կոլեկտիվի ընդունած սկզբունքները կարևոր են եղել: Շատ լոյալ էին ծնողներս էդ ժամանակվա իշխանության նկատմամբ: Ասենք, մորս կողմից ես ինչքան որ պարզեցի, խորթ տատս Դրոյի²⁹² կամ հորեղբոր աղջիկն էր, կամ քեռու աղջիկն էր, այսինքն՝ ազգակցություն կար և դիմագծերով նման էր Դրոյին: Ես դա իմացել եմ, երբ արդեն դպրոցը ավարտելու վրա էի, տատս էլ կարծեմ մահացել էր, այսինքն, նույնիսկ ես չեմ հասցրել տատիցս հարցնեմ Դրոյի մասին: Էդ ժամանակ հիվանդ էի հայրենասիրությամբ, պատմավեպերը բոլորը կլանել էի ինչ որ կար-չկար, չորրորդ դասարանում խմբակ էի կազմել, որ գնանք Արևմտյան Հայաստան, որ թուրքերին սպանենք և մեր երկիրը գրավենք: Բայց նրա պատճառով, որ ամբողջ 37 թիվը ամեն ինչ տեսել էին, իրենք շատ զուսպ էին, սահմանափակում էին իրենց խոսքը: Իմ պատկերացմամբ, այնուամենայնիվ, էդ ամբողջ պրոպագանդայով ներծծված էր իրենց մոտ էլի, որովհետև երբ որ ես սկսեցի աջ ու ձախ հայիոյել էդ սովետական իշխանությունը, էդ մառազմատիկ ծերակույտը, պալիտբյուրոն, էդ ամբողջ ողորմելիությունը, էդ թերթերի, հեռուստատեսության որոշ սահմանափակումները, մայրս, որ ինձ բոլոր երեխաներից առանձնացնում էր որպես փոքրի, և երևի ինչ որ իմաստով ընդունակությունների կամ տաղանդի իմաստով մեջներից արդեն առանձնացող էի, շատ վաղ արդեն տպվել էի «Գարունում», մայրս շատ գորովանքով, առանձնահատուկ գործվանքով էր վերաբերվում ինձ: Միշտ խիստ մայր է եղել բոլորի համար, ինչպես նաև ինձ, բայց ինձ առանձնացնում էր: Բայց հենց որ քաղաքական թեմաներով խոսակցություններ էր լինում, ինքը ուղղակի վերափոխվում էր, ենթադրում եմ՝ վախենում էր:

²⁹² Դրաստամատ Մարտիրոսի Կանայան (Դրո) (մայիսի 31, 1883, Իգդիր, Երևանի նահանգ - մարտի 5, 1956, Բոստոն, ԱՄՆ), Հայաստանի Առաջին Հանրապետության գորավար, ֆիդայի, Ազատագրական շարժման գործիչ, Առաջին Հանրապետության ռազմական նախարար (1920 թվական), Առաջին Հանրապետության հիմնադիրներից:

Ա.Գ. — Մի հարց մասնկության խաղերի մասին, օրինակ, խոսեցիք, որ Զարիկի ժամանակ ձու կամ պուրք էիք գործում, ի՞նչ խաղեր կար, որ դուք բա-կում էիք խաղում, հետո դպրոցում էիք խաղում, հետո չգիտեմ ուսանողու-թյան տարիներին ինչ է տարածված եղել:

Վ.Մ. — Ես ամենալավ խոսողը չեմ եղ թեմայով, որովհետև ես շատ մեկուսի եմ մեծացել: Չգիտեմ, կարող ա ֆիզիկապես էդքան առողջ չեմ եղել, հնա-րավոր է, որ գրքերով շատ շուտ տարվեցի, օրս անցկացնում էի գիրք կար-դավով փոքր ժամանակից, դրա համար շատ չեմ խաղացել, բակի երեխա չեմ եղել ես, փակ եմ մեծացել: Բայց հիշում եմ, որ շատ փոքր էինք ու սեփական տան մեջ էինք ապրում, թունել էինք փորում մեզ համար, թունել կամ ստվա-րաթղթից տնակ էինք սարքում, ես էդ բաները շատ էի սիրում: Քո տունը ունենալու, քո առանձին առանցքը ունենալու հաճույքը: Հա, հիմա հիշեցի, որ ձմեռներն էլ, որ էդքան խիստ էին, ձյուն շատ էր գալիս: Երբեմն էնքան շատ ձյուն էր գալիս, որ մի քիչ մաքրում էին բակի ձյունը, դրա մեջ կարելի էր տնակ սարքել, այսինքն կողքից չավելացնելով ձյունը, բլուր էր լինում, դիմա-ցի մի քանի տներից մաքրված ձյունը բլուր էր լինում, փորում էինք ըստեղ ու տուն էինք սարքում: Մոմ էինք բերում վառում, նստում: Էդ տիպի խաղերը շատ եմ սիրում, էս մնացածը, ասենք, գործագործ՝ էդ խաղերից քիչ եմ խա-ղացել, ֆուտբոլ-բան էլ քիչ եմ խաղացել: Երևի ուրիշ բան էլ չհիշեմ:

Ա.Գ. — Լավ, անցնենք Երևանի շրջանին: Կցանկանայի, որ պարմեիք ձեր ուսանողական տարիների մասին: Օրինակ, որ տեղափոխվեցիք, ընդունվե-ցիք, դուք, օրինակ, խոսեցիք էս Բերդմուղյան եռանկյունի կաֆեների մա-սին: Դրա մասին էլ կուզեմ, որ պարմեք: Համալսարանում ո՞նց ա եղել ուսումը, այսինքն, դուք ասեցիք, որ անիմաստ առարկաներ կային, բայց ի՞նչն էր տարբեր: Այսինքն, երբ որ դուք Գյումրիից եկաք Երևան որպես ուսանող, ինչ-որ առանձնահատկություններ կա՞ր, որ կուզենայիք պարմել:

Վ.Մ. — Անհատականությունների մասշտաբը: Լեննականը շատ պահպա-նողական քաղաք էր, էս ժամանակ հատկապես, երբ որ կյանքը ավելի կա-նոնավոր էր, մարդը ծնված-չծնված մականուն էին կապնում, ու ուզենար-չու-զենար էդ մականունը մինչև կյանքի վերջը քաշ էր տալիս: Օրինակ, ասենք, մի մարդ կար, հիշում եմ, Կապիկ Գաբեն էին ասում իրեն: Իսկը տարիքով էր և վաղուց մահացած կլինի: Էդ դեպոյի աշխատողները բոլորը մականուն-ներ ունեին: Իմ հանգուցյալ հոր մականունը Թուլուխ Պարուր էին ասում (առանց յ-ի): «Թուլուխ» նշանակում էր թշերով, ինքը գեր մարդ չէր, բայց

կլոր թշկներով, թշերը կլոր էին ու կարմիր: Շատ սիրուն մարդ էր հայրս, կանոնավոր դիմագծերով: Մեկ ուրիշի անունը կապիկ Գարեն էր: Եթե ճիշտ եմ հիշում, արտաքինի համար էր, ոչ թե ասենք կապիկություններ էր անում: Դե հաճելի չի, էլի, էս բանը: Կամ ասենք բոզի տղա Գրիշ, Էդպիսի շատ մականուններ կան: Ընդհանրապես մականունը ինքը, պիտակը վիրավորական ա: Այսինքն, եթե մեծ քաղաք ես, քաղաքում կորում ես, քեզ չեն կարում մականուն կայցնեն: Մյուսը մակարդակն էր, ազատությունն էր, մոդան, ավելի մոդայիկ էին հագնվում, սիրում էին հագնվում: Քաղաքը, ճիշտ է, Գյումրիի կենտրոնն էլ հրաշալի էր, բայց Երևանի կենտրոնը ավելի մայրաքաղաքային է: Այնպես որ ինձ համար շատ հաճելի էր:

Ինչ վերաբերվում է համալսարանին, ես, օրինակ, ինձ որ հարցնում էին կրթության մասին, ասում էի. «Վերջին երեք տարին դպրոց չեմ գնացել Լենինականում, հինգ տարի չեմ հաճախել համալսարան և երեք տարի՝ երկու ասպիրանտուրա»: Այսինքն, ես համալսարանում շատ քիչ էի լինում, ինձ պարբերաբար հեռացնում էին դրա համար, հալածում էին ամբողջ հինգ տարի, չեմ կարող համալսարանը շատ լավ նկարագրել իմ համար: Այսինքն, ուսանողական ընկերներ ունեի, որոնց հետ շատ մտերիմ էինք, ընկերախումբ էինք: Գերազանցիկների խավը կար, որոնց ես օրգանապես չէի կարողանում տանել, որովհետև ես, օրինակ, առարկաներ կար, որ չէի հասկանում, թե մարդը ՍՄԿԿ պատմությունից ոնց կարող ա հինգ ստանալ: Չնայած ԽՍՀՄ-ն անսահման հետաքրքիր պատմություն ա, եթե ուսումնասիրում ես իրական պատմությունը, իրական հարաբերությունները: Բայց այնպես, ինչպես ներկայացված էր սովետական դասագրքերում, անհամ, տափակ՝ տեղի ունեցավ էսինչ համագումարը էսինչ թվականին, ՌՍԴ(բ)Կ ներկա էին էս ինչ-էս ինչը, նույնիսկ անուն-հայրանունները լրիվ չէին գրում, որ մարդ հասկանար՝ կին է, թե տղամարդ, որովհետև եթե ռուս չէին, Էդ բաները հնարավոր չէր ճշտել: Ու Էդպիսի էլի առարկաներ կային, որ իմ կարծիքով, նորմալ հոգևոր առողջություն ունեցող մարդը հինգի չափ չպետք է հաղթահարեր: Իմ ուսանողական կյանքը անցնում էր հիմնականում համալսարանների պատերից դուրս, մեծ սրճարաններում կամ վարձով խցերում, որտեղ ես ուղղակի ինձ համար գիրք էի կարդում, գրում, թարգմանում էի:

Ա.Գ. — *Սրճարանները էս երեք կեդրե՞րն էին հիմնականում, որ դուք գնում էիք: Էս «Չորրորդ խանութը» որտե՞ղ էր գտնվում, ես օրինակ չգիտեմ:*

Վ.Մ. — «Չորրորդ խանութը» «Կինո Նաիրիի» դիմացն էր: Ընդել կար մի մեծ գաստրոնոմ, մթերային խանութ, որի մի անկյունը, եթե պատկերացնենք էսպես, որ սա պողոտան է, որտեղ որ Сквознячок-ն էր, «միջանցահովիկն» էր, այ հենց էստեղից մուտքն էր էդ խանութի: Երկար խանութ էր, մի հատվածը Իսահակյանի պողոտայի անկյունն էր: Այստեղ «Չորրորդ խանութ-սրճարանն» էր, որը որ ճաղադարպասով անջատված էր մյուս մասից: Ըստեղ ահավոր ծովն էր կանգնած: Չգիտեմ, ոնց էր էդ խանութի հաճախորդների վրա ազդում էդ բանը, բայց դե էն ժամանակ ծխելու հանդեպ վերաբերմունքը ուրիշ էր, որովհետև հացի խանութն էլ էր էդ արբանյակ սատելիտ սրճարաններից, որը գտնվում էր Բաղրամյան պողոտայի՝ էն ժամանակ «Բարեկամություն» էր կոչվում, աջ կողմի առաջին շենքի տակ: Հիմա սուպերմարկետ «Էվրիկա» ա, թե ինչ ա: Ընդել հացի խանութն էր ու էդ փոքրիկ սրճարանային հատվածն էր շատ վատ սուրճով, բայց էստեղ նույն ձևի կար, ծխում էին, ոնց որ ցանկացած սրճարանում: Էսօրվա պատկերացմամբ էդ հացերից լավ ծխի հոտ պետք ա գար, որովհետև շատ մեծ չէր տարածքը և էդ սրճարանի հատվածը կպած էր հացավաճառի հատվածին: Հավաքների համար կար «Շոպրոն» բարը, որը բացվեց, երբ որ ես ուսանող էի: Դա երիտասարդական մետրոյի ուղիղ դիմացն էր, ու Երևանը ոնց որ թե քույր քաղաք էր հունգարական Շոպրոնի²⁹³ հետ, ու էդ բարը «Շոպրոն» կոչեցին: Մեզ՝ ուսանողներինս մեծ մասի համար թանկ էր էդ բարը, որ մտնում էիր մի հատ սուրճ էիր վերցնում, էսօրվա նման չէր էլի սպասարկումը, ընդե որ մտնում էիր, ասենք, մի 5-10 ռուբլի պետք է ծախսեիր, այսօրվա 4-5000-ի չափով: Եթե ուղղակի մտնում էիր, սուրճ էիր վերցնում, նստում էիր, մի ժամ ծխում էիր, արդեն դառնում էիր իրենց աչքի գրողը և մատուցողները շատ բացահայտ դա հասկացնում էին: Մեզ համար մատչելի սրճարաններից կար նաև «Գառնի» կոչվող բարը, կարծեմ Մասիվի ճանապարհին: Հիմա չգիտեմ, ինչ է կոչվում, էդ, կարող ա ներկայիս Բելաջիոյի տեղերում էր: Ըտեղ ուղղակի էլի ասենք, եթե մի 10 ռուբլի ծախսելու փող ունեիր... դե 10 ռուբլին էլ թոշակի 1/4-ն էր կազմում: Հիմիկվա ուսանողների համար երկար ժամանակ դա բարձր ապահովություն ա նշանակում: 40 ռուբլով, եթե անխոհեմ ծախսեր չանեիր, ասենք հաց-պանիր, երշիկ, ուսանողական ճաշարանում սնվեիր, ու ուսանողական ճաշարանը նորմալ լիներ, ասենք մի 10 օր միգրացի

²⁹³ Շոպրոն քաղաքը գտնվում է Հունգարիայում Ավստրիայի հետ սահմանի հարևանությամբ:

դրանով սնվելիք: Բայց եթե 2 անգամ ընկերուհուդ հետ գնայիր բար, շամպայն վերցնելիք, արդեն 10 ռուբլի կամ ավել կթոներ: Հետո «Դերասան» կաֆեն էր, որը որ էս «Չորրորդ խանութի» դիմացի մայթին էր, ընդեղ արդեն ինչ-որ ուտելիք էին տալիս և օղի էր վաճառում: Դերասանները ավելի շատ էին, բայց, չնայած քաղաքի կենտրոնի համար ինքը մի քիչ փնթիոտ սրճարան էր, կարելի էր ընդեղ խմել: Շատ թանկ չէր, կարելի էր խմել մինչև հարբելու աստիճան և էդ հարբածությունը, էդ Բոհեմի ժողովուրդն էր հիմնականում լինում, չէր հանգեցնում կոիվների, ինչ-որ քաշքշուկի, աղմուկ-աղաղակի: Ի տարբերություն, օրինակ, Պապլավոկի ներքևի լաիմաջոյանցի, որտեղ լաիմաջո էին վաճառում, որը մինչև հիմա միակ բանն ա, որ չեմ կարողանում ուտել: Ամեն ինչ, քարից փափուկ ամեն ինչ իմ ստամոքսը մարսում ա: Այնտեղ գինի էին վաճառում, ու եթե չչափազանցնեմ, շաբաթը մի անգամ դանակահարություն կլիներ: Մենք վերևում նստած էինք, եթե սխալվեինք ներքև իջնեինք, թվում է թե մի հարկի տարբերություն է, բայց, ասենք, էս վերևում հանգիստ նստած ես հիպիական մազերով, մաշված ջինսով, որ իջնելիք ներքև՝ ընդեղ կոիվ կլիներ, ասենք, առնվազն ինչ-որ վերբալ մակարդակով ագրեսիա կգար, և շաբաթը մի անգամ թեթև դանակահարություն կլիներ: Էս «Դերասանի» ու ասենք էս լաիմաջոյանցի տարբերություններն եմ ուզում ասել՝ ըստեղ ավելի շատ կխմեին, բայց վեճ ու կովի չէր հասնում, իրար կհյուրասիրեին կամ մի թեթև իրար կծաղրեին: Դե «Թիմուրնոցը» լեզենդար բան ա, չգիտեմ իմաստ ունի՞ «Թիմուրնոցի» մասին էլ նորից ասեմ: «Թիմուրնոցը» շատ մատչելի սնունդ էր: «Թիմուր» ա կոչվում էր ճաշատեսակը՝ ժարիտ արած կարտոֆլա ու սարդեկա: Ու շատ վատ որակի գարեջուր: Երկրորդ բանը, որ իմ օրգանիզմը չէր ընդունում, էր սովետական գարեջուրն էր, ասենք հաճախ ավերգիկ փոշտոց էր սկսվում, մինչև քսան-երեսուն անգամ փոշտում էի: Մի անգամ քիչ էր մնացել ավտոբուսի տակ ընկնեմ: Էդ ինքնամոռաց փոշտոցների մեջ մեծ Իկարուսը²⁹⁴ գալիս էր, մազերիս քսվելով անցավ, թե չէ մենք էսօր չէինք զրուցի էսքան հավետով էս թեմաներով: Բայց ընդեղ արդեն, կարծեմ, կարելի էր դրսից օղի տանել, նստել թաքուն խմել լիակատար երջանկության համար: Վատն էն էր, որ զուգարա-

²⁹⁴ «Իկարուս»-ը հունգարական ավտոարտադրող ընկերություն էր: «Իկարուս» մակնիշի ավտոբուսները Հայաստանում շատ տարածված էին սովետական շրջանում և ՀՀ-ում 90-ականներին:

նը ոնց որ սովետական բոլոր զուգարանները գարշահոտ, սարսափելի զուգարան էր: Զուգարանի դուռն էլ միշտ բաց էր ու էդ գարշահոտությունը գալիս էր: Եթե բախտդ չբերեր, ուրիշ ազատ սեղան չլիներ, էդ հոտի մեջ պետք ա նստերի: Մի հատ գարշահոտության աղբյուրն էլ Պապլավոկի կողքի հասարակական զուգարանն էր, որտեղ, ասենք, մի 15 մետր ուղիուսով էդ հոտը տարածվում էր ու էնքան կեղտոտ էր, որ ոտնաթաթերի վրա պետք է իջների, ճպճպում էր: Սարսափելի էր: Սովետը ինձ համար, շատերի համար, ասենք, գործարաններ, ատոմակայաններ, հա, շատ լավ էր, որ ատոմակայան կար, բայց ինչի մեջ որ ապրում էինք ամեն օր Երևանի սրտում, ասենք, այ էդ գարշահոտությունը շատ մեծ տեղ էր զբաղեցնում: Ասենք, օրինակ, էդ քյաբաբը որ վաճառում էին, շատ անորակ էր: Մնունդն ընդհարապես հաճախ զգվելի էր, քիչ էր ու զգվելի: Հացի խանութում էլ էինք նստում, էդ ասեցի, հացի խանութի դիմաց էլի մթերային խանութ էր, որի ձեղնահարկում՝ կիսահարկում, կիսահարկը «Ձյունիկ» էր կոչվում, էլի կարելի էր նրբերշիկ ուտել: Միայն սուրճ խմելը շատ չէր խրախուսվում տերերի կողմից: Դե էն ժամանակ պետական էր ամեն ինչ, բայց ամեն մեկը տեր ուներ հիմնականում: Տեսակով, ինչ-որ փորով-մորով տիպ: Կարող ա դուրս գար մեկ-մեկ դիտողություն աներ աշխատողներին: «Վարիչ» էին ասում իրան, սրճարանի վարիչը, ռեստորանի վարիչը: Առանձին խավ էին, բարձր, էդ սերվիսի գծով: Մի հատ անեկդոտ հիշեցի, էս վերջերս գրքերից մեկում եմ կարդացել: Հնարավոր ա, ինձանից շուտ կարդացած լինես, որ Բրեժնևը²⁹⁵ սլանում է Մոսկվայով, իր կորտեժով, հետո ինչ-որ մի մեքենա գալիս անցնում է Բրեժնևից, կանգնեցնում են, բա «դու ո՞վ ես, ինչ ես»: «Բա դու՞ք ով եք», — ասում ա: Պարզվում ա, որ սա Մոսկվայի ամենամեծ մսի պասաժի վարիչն էր, Բրեժնևն էլ, պարզ է, որ «ես էլ պալիտբյուրոյի գլխավոր քարտուղարն եմ, ՄՄԿԿ Գլխավոր Քարտուղարն եմ»: Մասվաճառն էլ ասում ա՝ «դու էլ վատ պաշտոն չունես»: Շատ լավ արտահայտում էր սովետական ժամանակի էդ հասարակության դասապետությունը, հիերարխիան շատ լավ արտահայտում

²⁹⁵ Լեոնիդ Բրեժնև (ռուս.՝ Леонид Ильич Брежнев, դեկտեմբերի 19, 1906, Դնեպրոձերժինսկ, Եկատերինոսլավսկի գավառ, Եկատերինոսլավի նահանգ, Ռուսական կայսրություն - նոյեմբերի 10, 1982, Զարեչն (քաղաքատիպ ավան, Օդինցովսկի շրջան), Մոսկվայի մարզ, ԽՍՀՄ), խորհրդային քաղաքական և պետական գործիչ, 18 տարի՝ 1964 թվականից մինչև իր մահը՝ 1982 թվականը եղել է ԽՄԿԿ գլխավոր քարտուղար:

էր: Մի սրճարան էլ կար, որը որ զոռվետի²⁹⁶ դիմացն էր ընկնում, Նալբան-դյանի-Իսահակյանի անկյունը: Էն վախտ «զոռվետ» էինք ասում, զոռվետերենարնիյ ինստիտուտ: Դրա դիմացի մայթին քաղցրավենիքի խանութ կար, ու դրա երկրորդ կիսահարկում էլի սրճարան էր, ընդեղ կարելի էր նստել, սուրճ խմել: Հյութերը շատ վատն էին միշտ:

Ա.Գ. — *Իսկ դուք քաղաքի ո՞ր մասում եք ապրել:*

Վ.Մ. — Ես քաղաքում շատ տարբեր տեղեր եմ ապրել, ոնց որ աշխարհի էնքան շատ տեղերում եմ ապրել կարճ ժամանակով, որ էդ սեփական տան զգացողություն նույնիսկ չունեմ: Կենտրոնում շատ եմ ապրել, ես էլ ամբողջ կյանքս վարձով եմ ապրել, մի 10 տարի չհաշված, 8 տարի երևի չհաշված, մնացած ամբողջ կյանքս վարձով եմ ապրել: 17 տարեկանից հետո: Ու ինձ համար փող ունենայի-չունենայի, կենտրոնում էի աշխատում ապրել: Ապրել եմ, դա փոքր կենտրոնը չի էսօրվա բրոկերական լեզվով ասած, Գայդարի փողոցում մի տարի, Վիկտոր Համբարձումյան է կոչվում հիմա: Հետո ապրել եմ պրոսպեկտի կամփսիոնկի հետևի շենքը՝ եղբայրս ընդեղից բնակարան էր ստացել: Հետո Այգեստանում եմ վարձով ապրել, համալսարանի դիմաց: Պուշկինի փողոցում եմ վարձով ապրել, հա, շրջանայինում եմ մի քիչ վարձով ապրել ու Կոնդում եմ վարձով ապրել: Էդ ուսանողական շրջանում: Հետո արդեն համալսարանը ավարտելուց հետո ապրել եմ Աջափնյակ, Մասիվ, հետո նորից կենտրոն: Հիմա Թումանյան փողոցում եմ, վարձով:

Ա.Գ. — *Երբ նոր եկաք Երևան, քաղաքի կենտրոնը ձեր համար որտե՞ղ էր, այսինքն, ձեր ուսանողական տարիներին քաղաքը ձեզ համար իր սիրտն ունե՞ր, էդ սիրտը որտե՞ղ էր ավարտվում, և որտեղ էր քաղաքը ձեր համար ոչ կենտրոն համարվում:*

Վ.Մ. — Երևանը էդքան լավ քաղաք չի, որքան կուզեի լիներ: Էն ժամանակ մեզ համար համալսարանից Իսահակյան փողոցով էկանք հասանք Պապլավոկ, իջանք մինչև Կազիրյոկ, ու ըտեղ ոնց որ ավարտվում էր: Այսինքն ես նկատի ունեմ ինձ և իմ ընկերներին, որոնք որ բանասեր էին, արվեստագետ էին: Թումանյան, օրինակ, ասենք պողոտայով մի քիչ ներքև «Քաջ Նազար» սրճարանն էր, որը որ շատ անիմաստ սրճարան էր, հասկանալի չի: Իբր թե երեխաների համար էր ձևավորվում, բայց երեխաներ շատ քիչ էին լինում:

²⁹⁶ Անանսնաբուժական ինստիտուտ:

Ես հիշում եմ ինչ-որ բարձր փայտե աթոռներ էին, այսինքն՝ դա սիրուն էր, էն մյուս սեղանների նման չէր, որ մետաղից էին: Էդքանով սիրուն էր, բայց ինչ որ չգիտեմ, խաչապուրի էին թխում, թե ինչ էին անում, բայց ոչ կարգին սնունդ չկար, որ ասենք ապրանքանիշային, բրենդային լիներ էդ սրճարանի համար: Այսինքն եթե ուրիշ տեղ գնալուց զահլեղ գնացել է, կամ եթե ինչ-որ աղջկա հետ ես հանդիպում, չես ուզում, որ բոլոր ընկերներդ տեսնեն ու մոտենան խանգարեն, էդ սրճարանում կնստես: Դրանից ներքև չեմ հիշում: Ես գիտեմ, որ էդ շուկայի կողքը ինչ-որ մի գինետուն ա եղել: «Գարուն» ամսագրի ընկերներս շատ են իրանց կյանքը վատնել էդ հատվածներում, բայց էդ հատվածները իմը չեն եղել: Դեպի <կինո> Ռոսիա ընդհանրապես դա քյարթիզմի, քյարթոնների մայրաքաղաքն էր, և էն ժամանակ շատ ավելի ագրեսիվ էին, իրանց իշխանությունը շատ ավելի ուժեղ էին զգում: Նույնիսկ Սերժի ու Ռոբի ժամանակ սոցիալական հարաբերությունների իմաստով քաղաքը տարեցտարի մեղմանում էր իմ աչքին: Աղջիկները, կանայք շատանում են սրճարաններում, էդպես գենդերային հարաբերակցությունը փոխվում ա: Էն ժամանակ, ասենք, աղջիկը մենակ նստեր սրճարանում, անմիջապես դա ընկալվում էր որպես հրավեր: Նույնիսկ երկու աղջիկ որ առանձին նստած լինեին, նույնիսկ էդ մեր սրճարաններում, հատկապես դեպի երեկո գնացող ժամերին, տարօրինակ էր: Այսինքն համարում եմ, որ հիմա շատ մեղմացել է: Շատ հաճելի է, լավ է, որ սրճարանները բոլորինս են հավասար: Էն ժամանակ Ռոսսիայում խումբ-խումբ կանգնած էին սև տպեր, ագրեսիայի բուն էր՝ եթե իրանցից տարբեր մարդ հայտնվեր: Դրանց ես պաղոնոկ սիթի էի ես ասում՝ քաղաքի ստահակներ: Այսինքն բուն <կենտրոնը> շատ փոքր էր: Հրապարակ էլ շատ քիչ էինք իջնում: Հրապարակ իջնելը, երաժշտություն լսելը, դե ըստեղ երաժշտության տեսականին էլ նշանակություն ուներ, իմ հիշելով ռուսական էստրադան հաճախ էր հնչում: Իմ հիշելով քամահարանքով էին վերաբերվում էդ խավին, որ գնում էին ըստեղ ասենք ռուսական էստրադայի տակ պտտվում էին: Չէինք հավանում դա, այցելելու արժանի տեղ չէինք համարում: Դե Պուշկին փողոցում ժոռնալիստի տանը բացվեց բար, ընդել էլ մեկ-մեկ մտնում էինք: Պուշկին փողոցի հիմիկվա մի 20-30 փաբերից ոչ մեկը չկար: Այսինքն, էդքան էր աշխարհագրությունը: Դեպի վերև դեպի պոլիտեխնիկ որ գնում էինք, չեմ հիշում, որ էդ կողմերում էլ սրճարան, բան լիներ: Պոնչիկնոցն էր, ես էլ ուրիշ առիթով արդեն ասեցի, որ քաղցր չեմ ուտում: Էդ ժամանակվա տղաների, տղա ուսանողների կենցաղի, ուտելիքի, հագուստի, խմիչքի վայել ատրիբուտների մեջ քաղցրը չէր

մտնում, այսինքն տղեն պիտի քաղցր-մաղցր բաներ չուտեր, պոնչիկ-մոնչիկ: Ով որ քաղցրասեր էր, հեգնանքով էինք վերաբերվում, հումորներ էինք անում էդ մարդկանց հանդեպ: Ասենք խաչապուրի, տոմատի հյութ կարելի էր, հետո արդեն գարեջուր, օղի զակուսկիներով:

Ա.Գ. — *Սովետական իշխանության մասին: Ստալինիզմը իրա դրսևորումներով դուք չեք տեսել, բայց հետստալինյան էդ շրջանը և սովետական նոմենկլատուրային իշխանությանը առնչվե՞լ եք:*

Վ.Մ. — Անարդարությունը շատ ընդգծված էր, այսինքն՝ այ էդ պարտիականներ, կոմսոմոլներ և սպառման այ էդ ապրանքների տնօրինողներ, բաշխողներ, ասենք՝ վարիչները: Էդ վարիչների խավը: Հիմա մտածեցի, որ լավ բառը, ստույգ բառը վարիչն ա. դիրեկտոր, բան չէին: Ասենք, դիրեկտորին մենք չէիք տեսնում: Մենք էդ իշխող խավի ներկայացուցիչներից մենք տեսնում էինք վարիչներին: Ասենք, էնքան սովորական էր, որ հիմա ինչ որ պատմեմ, երևի աղաղակող անարդարություն կթվա իմ էսօրվա խելքով: Բայց էն ժամանակ, ինչքան հիշում եմ, հեշտ եմ մարսել: Օրինակ վեցերորդ դասարանը ավարտելիս որոշել էին, որ Լենականից մի կամ երկու դպրոցականի ուղարկելու էին Արտեկ համամիութենական ճամբար՝ Ղրիմ: Եվ ամեն դպրոց առաջարկել էր իր թեկնածուին: Վերջում ես կամ միակ թեկնածուն էի, կամ երկու թեկնածուներից մեկը: Բայց երբ որ էդ պահը էկավ, որ ես պետք է գնայի, արդեն որոշված էր, այսինքն՝ ինձ, մերոնց հայտնել էին, ասել էին, որ էդպես է լինելու, մայկա տրուսիկ էին առնում, նոր բան ամեն ինչ, որ գնամ, քաղկոմականներից մեկի երեխուն խցկեցին իմ տեղը, ես չգնացի²⁹⁷: Դե, ասենք, հիմիկվա իմ պատկերացմամբ, ես կարծում եմ, որ Արտեկ գնալը շատ մեծ դեր կարող էր խաղալ իմ կյանքի մեջ դրական իմաստով: Ռուսաստանում էդ իմաստով օրինավորությունը մի քիչ ավելի շատ էր, և ես ենթադրում եմ, որ Արտեկում խցկված լակոտները շատ տոկոս չէին կազմի, կհանդիպելի կարգին երեխաների, կշփվելի, դե հետո վերջը ռուս դպրոցականուհիները լենականցի տղու համար գիտես ինչ մեծ հայտնագործություն կլինե՞ր՝ իրանց հետ շփվելը, ազատ գրուցելը, հետո էլ նամակագրություն, բան: Եվ հետո իմ ռուսերենը թույլ է եղել, ուժեղ չի եղել, նախ ռուսերենս կբացվեր,

²⁹⁷ Արտեկ ուղարկելու մասին տես սույն գրքում հրատարակվող Կարեն Հակոբյանի պատմությունը

ավելի վաղ տարիքից կսկսեի երկու լեզվով գրքեր կարդալ: Ասենք, ես կարծում եմ, որ շատ մեծ բան եմ կորցրել: Բայց էն ժամանակ շատ չգարնացանք, որ էդ խաղը խաղացին մեր գլխին, պարզապես էդ անարդարության զգացումը ավելի սրվել էր իմ մեջ: Իրականում ինչ-որ բաների հետ համակերպվում էի, իշխանության լկտիությունը շատ ամենօրյա էր: Ասենք, օրինակ, որ մտնում էիր խանութ, պիտի պարտադիր թերակշռեին՝ 20 գրամ, 30 գրամ կամ 50 գրամ մի կիլոգրամի մեջ քիչ էին տալիս ու դու չպետք է խոսայիր, որ չփչացնեիր հարաբերություններդ. շատ-շատ կկոպտեին: Կարող ա մի քիչ էլ շպրտեին, մի 10 գ ավելացնեին, բայց արհամարանքով: Ես նույնիսկ մի փորձ ունեմ էդպիսի: Էն ժամանակ ինչ էին ասում էդ բանջարեղենի խանութը հատուկ անուն ուներ, չեմ հիշում ինչ էին ասում, մի խոսքով բանջարեղենի խանութի վարիչի հետ վիճեցի... ասենք ինչ-որ մի բան ես առնում, առողջ միրգը և կիսափտած միրգը լցնում էր ու տալիս էր քո աչքի առաջ, ես էլ ասեցի. «Սրանք չեմ ուզում»: Ասեց. «Բա ո՞ւմ պիտի ծախեմ» ու վերջ: Ես հիշում եմ, որ նամակ գրեցի քաղկոմ, առևտրի բաժնին ու մտածում էի, որ ինչ-որ մի հետևանք կլինի: Ոչ մի հետևանք չունեցավ: Այդպես էդ նվաստացումը, մեր արժանապատվության շեմը սովետական մարդկանց ամեն պահի էր, անընդհատ եղել ա: Դե ես ինչքան կարողացել եմ՝ կովել եմ: Մի անգամ Երևանում մի հոգու աշխատանքից ազատել են իմ պատճառով անձնագրային բաժնում: Մասիվի հանրակացարաններում մի աղջիկ էր աշխատում, հակառակի պես էլ տեսքով աղջիկ էր, բայց ինձ ֆուտբոլի գնդակի նման տշում էր գրանցման համար: Գնա էս թուղթը բեր, ընդեից ասում էին՝ չէ, գնա է՛ս թուղթը բեր: Էդ ժամանակ ես ասպերանտ էի, գնացի դրա վերադասի մոտ, ասեցի՝ էս ի՞նչ խայտառակություն ա, ինչ պիտի անեմ ես ի վերջո, մի հատ բացատրեք: Պարզվեց, որ էդ աղջիկը ինչ-որ մեկի սիրուհին էր, ու էս փոքր վերադասը ինչ-որ ձևով պարտադրված էր, ասեց. «Բոլորը բողոքում են, ոչ մեկը չի գրում, կգրե՞ս դիմում»: Ես դիմում գրեցի, էդ աղջկան հետաքրքեցին: Մի քիչ սիրտս հովացավ: Ես չեմ կարող ասել, որ այ չգիտեմ ինչ ձևի դուխով էի, որովհետև իրանք բոլոր մակարդակներում շատ-շատ էին: Օրինակ նույնիսկ համալսարանն ավարտելուց հետո էլ, երբ որ մտնում էի ինչ-որ բյուրոկրատի մոտ, գիտեի, որ չեն առաջարկելու նստել, ես նստում էի անպայման: Առանց առաջարկելու: Եթե դու-ով էին խոսում, դու-ով էի խոսում հետները: Այսինքն էս կենցաղային մակարդակում, էս ամենօրյա մակարդակում էլ աշխատում էի դիմադրել: Կարող ա ինչ-որ պահի ինչ-որ դասախոսի մոտ սուտ խեղճացած լինեմ, որ ասենք չկտրեն, սուպերմեն չեմ հիշում ինձ և չեմ ուզում

էդպիսին ներկայացնեմ, բայց շատ դեպքեր են եղել, որ դասատուների, դասախոսների հետ վիճելուց սկսած էդ բաները եղել են:

Ա.Գ. — *Սովերական շրջանում Դուք կոռուպցիայի հետ առնչվե՞լ եք:*

Վ.Մ. — Համատարած էր էդ ամեն ինչը: Այսինքն, քայլ չէիր կարող քցել առանց դրա: Մեր, ասենք, բանասիրականը համեմատաբար մաքուր էր էն իմաստով, որ ընթացիկ քննություններին ծանոթությունն էր անցնում, որը էլի կոռուպցիա է: Բայց բանը, կաշառք չկար, կամ էնքան քիչ էր, որ մենք չէինք իմանում, որ դասախոսին փող տան: Նվերներ հնարավոր է, բայց որ հենց փող տային՝ կարծում եմ որ դա քիչ է եղել: Բայց մենք գիտեինք, որ, ասենք, իրավաբանական ֆակուլտետը մեր դիմացն էր, ոնց որ ջոկած լինեին, ոնց որ երկու տարբեր ազգ: Մույթ, մոայլ դեմքերով, ու ամեն մեկը փողի տոպրակի էրելսա: Դա, ասենք, գիտեին բոլորը: Բժշկականում էս վերջերս խոսակցություն եղավ, ասեցին, հիշեցի, որ էն ժամանակ խոսում էին կոնկրետ դեպքերի մասին, ոչ թե առասպելներ եմ ասում, որ էսինչը թագա 24-ը²⁹⁸ տվել ա, իրա աղջիկը ընդունվել ա (թագա 24-ն էլ մի 15-20000 ռուբլով էր վաճառվում): Կյանքիդ աշխատավարձի չափ էն ժամանակվա, որ 100 ռուբլու աշխատավարձը սովորական աշխատավարձ էր, ասենց եթե 20 000, նույնիսկ 30 հազար, 25-30 տարվա աշխատավարձի չափ տալիս էին, ընդունվում էին: Ու էդպես էլ պաշտոնները հստակ գներ ունեին. դպրոցից սկսած մինչև գործարանները: Ամենաձիժաղելին ո՞րն ա: Պարտիայի մեջ ընդունվելու համար, որպեսզի դառնաս կոմունիստ, ասենք բանվորների համար քիչ էր՝ 1000 ռուբլուց 3000 ռուբլի էր, իսկ մտավորականներինը բարձր էր՝ 5000 ռուբլի կաշառք պետք ա տայիր, որ դու համարվեիր կոմունիստ: Այսինքն, դրանից ավել հնարավոր չի էլի պատկերացնել, իսկ էդ որ ասում են թերակշռումն ա, ընդեղ մանրը չէին վերադարձնում, միշտ գները կլորացնում էին դեպի իրենց ու դրանք մեծ գումարներ էին կազմում՝ դա համատարած էր: Ու ես հիշում եմ, որ ես ծառայողական մեքենա ունեցա, ավելի ճիշտ խմբագրության մեքենան էր, բայց քանի որ էդ պահին «Հայքի»²⁹⁹ փաստացի գլխավոր

²⁹⁸ Խոսքը գնում է Խորհրդային տարիներին արտադրվող ԳԱԶ-24 թեթև մարդատար մեքենայի մասին:

²⁹⁹ «Հայք», հայկական քաղաքական և հասարակական շաբաթաթերթ, որը լույս էր տեսնում 1989 թ. և հայաստանյան առաջին ոչ կոմունիստական թերթն էր, որը տպագրվեց մեծ տպաքանակով և ոչ ինքնահրատ եղանակով:

խմբագիրը ես էի, 90-91 թվականներին, իմ վարորդը եղել էր կահույքի մեքենայի վարորդ, ասում էր օրական միջինը 500 ռուբլի փող էին բռնում: Իսկ իմ աշխատավարձը «Գրական թերթում»³⁰⁰ 135 ռուբլի էր մաքուր: Պատկերացրեք, որ վարձով ես ապրում, 50 ռուբլի էր վարձ ես տալիս, պատկերացրեք գոյատևման բանը, արդեն գիտությունների թեկնածու էի, գոյատևման քո պայմանները ու մի վարորդ, որը ի՞նչ ա անում՝ մեքենա ա քշում, բայց մեքելի ավտո: Դե մարդիկ սովորել էին, ամեն մեկը մտածում էր, որ, ասենք, գրողներն էլ ինչ-որ արտոնություններ ունեին, օրինակ, բնակարաններ ավելի հաճախ էին ստանում Գրողների Միությունում, կամ ավտոմեքենաների հերթը ավելի արագ էր հասնում, էսպիսի ինչ որ բալանս կար: Եվ կար էս բանը, որ մի օր քո բախտը կրերի, ու դու էդ աստիճանակարգությամբ առաջ կգնաս, կհասնես լավ տեղ: Բայց ինձ համար նողկալի, անընդունելի ա եղել, այսօր ինքն չեմ վարժվել, չեմ հարմարվել, այսինքն հասկացել եմ, որ ինչ-որ պահի խանութում պետք ա ձեն չհանես, որ ամեն օր էդ զգվելի սկանդալների մեջ չլինես տարբեր ուրիշ տեղերում: Ես, օրինակ, իմ փոքր եղբոր համար կաշառք եմ տվել, խուլ ու համր եղբորս մասին ա խոսքը, խմող էր, մինչև հիմա էլ խմող ա՝ 70 տարեկան մարդ է, որովհետև կնոջ հետ կոիվներ էին լինում, ու զոքանչը անընդհատ միլիցիային դիմումներ էր գրում: Միլիցիայում էդ տեսակի մարդկանց կյառուզնիկ³⁰¹ էին ասում, միլիցիոներները վախում էին: Եթե մեկը մի անգամ էր դիմում գրում, պատռում, գցում էին զամբյուղը, բայց որ երկու-երեք անգամ՝ արդեն մտածում էին, որ իմ վրա էլ կգրի: Վերջը երկու անգամ միջադեպ որ եղել էր տանը, դրանից հետո արդեն քրեական հոդված էր ու մի քանի տարի կարող էր նստեր՝ երկուսից իրեք տարի: Ես մի համակուրսեցի ունեի, որ իրավաբանական էր տեղափոխվել, դատավորի օգնական էր, գնացի հանդիպեցի, ասեց՝ «1000 ռուբլի փող»: Մերոնք հավաքեցին էդ փողը, տարա տվեցի, ես եմ տվել էդ փողը: Կարծեմ անձամբ դատավորին չտվեցի, էդ իմ ուսանողական ընկերոջը տվեցի, էդ դատավորը շուտ մեռավ, իմ ընկերն էլ դժբախտություն ունեցավ, բայց ես վերին երկնային արդարադատությանը չեմ հավատում, այսինքն մեկ-մեկ կարող է համընկնել, և հիմա էնպես չի, որ ես անիծել եմ էդ մարդկանց: Դեռ պետք է շնորհակալ լինես,

³⁰⁰ Գրական թերթ, հասարակական-քաղաքական, գրական-գեղարվեստական շաբաթաթերթ: Հայաստանի գրողների միության վարչության օրգան: Հրատարակվում է 1932 թվականից, Երևանում:

³⁰¹ Ռուսերեն *кляузник* բառից, որը նշանակում է զրպարտիչ:

որովհետև գտել ես լուծումը, էնքան շատ չի եղել կաշառքը, որ տակից չկարողանանք դուրս գալ: Հետո զգում էի, որ էդ իմ ուսանողական ընկերը նեղված էր ու ինչ-որ ակնարկներ էր անում, ես էլ, որ չեմ եղել էդ գործառնությունների շղթայի մեջ, չեմ եղել շատ դրվագային, ու ասի. «Ի՞նչ կա, ինչ ա էղել»: Ասեց «Բա ե՞ս»: Ասում եմ «Դու ի՞նչ»: Պարզվեց, որ ես պիտի ռեստորանում իրեն պատիվ տամ: Էդ ռեստորանն էլ լավ կարգին նստելը մի 50 ռուբլու երկու հոգով հաշիվ էր, ու ես չէի հասկացել: Ես մտածել էի, որ ինքը էստեղ մասունի, ասենք էդ դատավորը մի 100 ռուբլի իրան կտա ու դրանով կվերջանա: Հետո հրավիրեցի ռեստորան, լավ խմեցինք իրար կենաց, ազգի-բանի, մարդկանց, բոլոր բաների կենացները խմեցինք, ու բաժանվեցինք շատ սովորական: Միլիցեքը, դատավորները, կուսակցականները լրիվ առօրյա էր: Իմ տեղեկություններով էդ ժամանակ Ռուսաստանում ավելի մաքուր է եղել: Հիմա, իմ պատկերացմամբ, Ռուսաստանում վիճակը ավելի վատ է: Ու ասենք, գլխիս մեջ չի տեղավորվում, որովհետև ռուսները ի վերջո եվրոպական ժողովուրդ են, էլի, որ էդքան միանգամից կփչանան: Ասենք, էս ժամանակ մենք մեր մեջ որ խոսում էինք, համարում էինք, որ Անդրկովկասը փչացած ա էդ բարքերի իմաստով: Մի անեկդոտ կա, շատ էի սիրում, հիմա հիշեցի: Մի հատ ռուս մտնում ա Թիֆլիսում գինետուն, տալիս ա երեք ռուբլի, ասում ա. «мне вина, пожалуйста»: Ու պատկերացնում եք էդ ռուսին, որ մտածում ա «Մի ռուբլի տամ, չէ, կարող ա քիչ լինի էս Թիֆլիսի, Անդրկովկասի համար»: Ու իրեք ռուբլի տալիս ա, երկու ռուբլի վերադարձնում ա էդ բուֆետչիկը, էս ժամանակ բուֆետչիկ էինք ասում, ասում ա «Вина нэт»: Էս մակարդակի: Դե, ի վերջո, ճիշտն ասած, էդ էլ մի թեմա ա, մեկ-մեկ գրել եմ, խոսել եմ, մեկ-մեկ մտածում եմ ավելի լուրջ խոսեմ, բայց հրատապ թեմաները էնքան շատ են, գիտես, որ էլի վաղը մի սկանդալ կլինի, էլի մի հոգու կրոնեն, էլի մի ուրիշ պատմություն կլինի, ու էդ անցյալի վիճակները կնդվեն ևս մի մակարդակ հետ: Ասենք, օրինակ, էդ շինարարությունից արված գործությունները: Իմ մեծ քրոջ մեծ դուստրը սովորում էր պոլիտեխնիկում, հրաշալի սովորում էր, շատ ինքնագարգացումով էր զբաղվում, մեղմ, հրաշալի աղջիկ: Զոհվեց <երկրաշարժից>, պոլիտեխնիկը փլվեց: 21 տարեկանում զոհվեց: Ես չեմ հավատում, որ էդ 25 հազար զոհը, որ էղել են, դրանց 70-80 տոկոսի մեղքը էդ իշխանությանը չի եղել: Կոնկրետ Սովետական Հայաստանի իշխանությանը, որովհետև ես համարում եմ, համոզված եմ, որ Ռուսաստանում էդքան սարսափելի չի եղել, ասենք, շինարարության որակը: Ընդհուպ մինչև 87 թվին մեր Գիտությունների ակադեմիան, պարզ է, որ

ունենալով կուսակցական ղեկավարության հովանավորությունը, աղետի գոտում բալայնությունը ութից իջեցրել էր յոթի: Դե մի տարում էդքան շատ սարքած չեն լինի, բայց ուզում են ասեն, որ մի հինգ տարի ուշ լինեք երկրաշարժը՝ նոր շենքերը ավելի հեշտ էին փլվելու, ընթացքը դա էր: Ու էդ համատարած գողությունը էն ժամանակվա, որ եղել ա, իրանց երջանկությունը, որ ասում էին կիլոներով ոսկեղեն, ոսկի ունի, ասենք, էս ռայկոմի քարտուղարը, կամ ասենք մեքենան որ զոքանչի անունով ա գրած, կամ դաչան, տարեկան մի անգամ էլ արտասահման կգնային ուղեգրով, մարդկանց արյունն էր: Սովետական երջանկության գինը մարդկանց արյունն էր: Որ պատկերացնենք 10-15 հազար մարդ, երեխա, երիտասարդ, ծեր, միջահասակ, որոնք որ մահացան: Էդ բոլորի արյունը էդ ամբողջ կուսակցական վերնախավի, էդ վարիչների, աշխույժների, էդ ինժեներների մեղքն ա, իրանք մարդասպան են: Ու չգիտեմ, անկեղծ ասեմ, ես ինձ հանգիստ մարդ եմ համարում, բարեկիրթ, բայց էդ 88 թվականի երկրաշարժից հետո, 89 թվականին եմ ես մեղավոր փնտրում, հիմնական մեղավորին, որ գնամ սպանեմ էդ մարդուն: Չգիտեմ մինչև ուր կհասներ էդ բանը, երբ կսառեր, բայց էդ մտքերը ամիսներ շարունակ գլխիս մեջ են եղել: Ասում էին Ուկրաինայում մի ակադեմիկոս կա, որը իմացել է, չի հայտնել էդ երկրաշարժի վտանգի մասին: Ուզում էի գնայի դրան գտնեի, սպանեի: Բայց ես չգիտեմ, ուրիշները կարծեք թե շատ հանգիստ էին վերաբերվում: Գրողների Միության բուֆետում Ստալինի մասին որ խոսում էի, իմ սեղանը, իմ շուրջը դատարկվում էր, որովհետև մի մասը մտածում էր, որ էսքան ազատ խոսում ա, ուրեմն ԿԳԲչնիկ ա, մեզ ա խոսացնում, էս մյուսներն էլ թոնում էին, որ իրանք հանկարծ էդ խոսակցությանը նույնիսկ ներկա էղած չլինեն, որ չասեն Վահրամը ըսենց ասենք Ստալինին մեր էր քրֆում, մենք նստած էինք: Կամ Բրեժնևին, ինչի մենակ Ստալինին, նաև Բրեժնևին, ու մենք ձեն չհանեցինք: Այսինքն, հիմնական բանը ես չեմ ուզում ձեր լեզվով խոսամ, բայց էդ Յուրչակի գիրքը որ կարդացի, «Это была навсегда, пока не прошло»³⁰²: Կարդացել ե՞ս:

Ա.Գ. — *Չէ, չեմ կարդացել:*

Վ.Մ. — Ես մի քիչ հետազոտող գրող եմ, այսինքն, էս «Բամբակե պատերը» գրելուց առաջ, էդ ուշ սովետական շրջանի մասին ահագին գրականություն

³⁰² Խոսքը գնում է Ալեքսեյ Յուրչակի «Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение» գրքի մասին:

կա, ինչ որ գտա՝ կարդացի տարբեր լեզուներով, բայց Յուրչակինը ամենալավն էր՝ «Это была навсегда, пока не прошло»: Ու ընդել մի տերմին ունի ինքը, կոչվում ա «вненаходимость», այսինքն՝ կար մի խավ, որը որ լավագույն խավն էր, լավագույններից էր հասարակության մեջ, որը որ փախնում էր էդ իրականությունից: Օրինակ, ասենք, նոր Լևոնը անցավ Քալանթար³⁰³, ասենք՝ հայկական կրթություն ունի, բայց ամբողջ կյանքը ռուսերեն ա խոսացել, մի քանի հոգով նվագել են, ջինսեր են ճարել, դա տիպ էր, որով երևում էր, որ դու կոմսոմոլ չես, պարտիական չես: Կամ էդ կոմսոմոլներն ու պարտիականներն էլ երկու տեսակի էին: Մի ընկեր ունեինք, որը հիմա էլ կուսակցություններից մեկի, իսկական ընդդիմադիր էդ կուսակցություններից մեկի անդամ է, որ կրոթոթվի, կգոռգոռա, բայց էն ժամանակ կոմսոմոլ ա եղել, իրա մականունը եղել ա «Չուգուն»: Ուշ սովետական շրջանում իսկական կոմսոմոլ լինելը շատ տարօրինակ էր, որովհետև էդ իրավիճակը որ տեսնում ես, իրան մենակ կարելի է հեգնանքով վերաբերվել կամ ցինիզմով: Կամ որ լուրջ կոմսոմոլ լինես, էդ շատ վատ էր: Գուցե, ասենք, բանվորական միջավայրում, էն էլ երևի Ռուսաստանում, էլի ոչինչ, կարող ա լինես: Կամ էլ իմ ծնողները: Մայրս կուսակցական չէր, բայց բոլորից ավելի կոմունիստ էր: Ինքը էդ լրիվ գաղափարները լուրջ էր ընդունում, ու էս, ինչը ինքը տեսնում էր՝ և տեսնում էր, և չէր տեսնում: Ասենք, էդ ամբողջ աղաղակող կոռուպցիան, մնացած անարդարությունները: Այսինքն, էդ կենցաղը: Հա, հարմարվելու մասին էի ես խոսում:

Հարմարվելու տարբեր ձևեր կային, մի մասը, որ հենց մաս էին կազմում, մի հատվածը մաս էր կազմում էդ ամբողջ բուրգի, և կային մարդիկ, որոնք որ էդ իրականությունից փախուստի իրենց անկյուններն ունեին, ասենք էդ սրճարանային երիտասարդության զգալի մասը էդպիսին էր: Ասենք, գալիս էին սրճարան, մի գավաթ սուրճի առաջ ժամերով խոսեին, խոսեին ասենք, էդ ընթացքում իրենք դուրս էին էդ բուրգից, ճնշումից: Պրեսի տակ չէին ոնց որ էդքան հատվածում: Մյուսները որ, ասենք, էսօրվա լեզվով փարթի, էն ժամանակ ժածք էին ասում, ազանյոկ էին ասում: Голубой огонек-ը էն ժամանակ Սովետական Միության գլխավոր պարահանդեսն էր հեռուստատեսության: Հեռուստատեսությամբ ցույց էին տալիս ժածք, վեչեր³⁰⁴: Ասենք էդ

³⁰³ Լևոն Քալանթարը ժամանակակից ռեժիսոր է:

³⁰⁴ Ռուսերեն «вечер» (նշ. երեկոյթ) բառից:

փարթինների ժամանակ էդ... սփյուռքաախպարներ ունենք, արագ էր շրջանառվում, ենթադրվում էր, որ ավելի արագ, քան ասենք Մոսկվայում: Հնարավոր ա, որ Լենինգրադում ու Հայաստանում ավելի արագ լիներ, քանի որ ընդեղ Ֆինլանդիայի հետ ինչ-որ շատ ազատ էր կապը, գալ-գնալը, ու լավ ոռք լսեին, լավ ջազ լսեին: Էդ կվարտիրնիկների³⁰⁵ մշակույթը մենք չենք ունեցել, բայց էդ տիպի երեկույթները, էդպիսի մի երկույթը քեզ մի շաբաթ, տաս օր կարող էր հոգեկան բավարարություն տալ: Իսկ ընդհանրապես, որ ասես ներվերդ հերիք չէր անում Սովետին՝ էդ մարդիկ շատ քիչ էին: Ես այլախոհների հետ կապ չեմ ունեցել, բայց մեծ այլախոհական շրջանակների հետ ինչ-որ թեթև առնչություններ էղել են, բայց ընդհանուր առմամբ էդպիսի մարդիկ քիչ էին: Մարդիկ, որոնց վրա էնքան վատ էր ազդում էդ ամենօրյա վիճակը, որ ինչ-որ պահերի հավասարակշռությունը կորցնեին, կամ որ մենակ դա պատճառ լիներ, որ ինքը առանձնահատուկ վատ տրամադրություն ունենար, վատ զգար իրեն:

Ա.Գ. — *Լավ, համալսարանն ավարտելուց հետո ասպիրանտուրան ավարտեցիք, հետո ո՞նց անցավ ձեր աշխատանքային ուղին:*

Վ.Մ. — Էդ ուսանողական ժամանակի մասին ասեմ ես երկու բառով, որ ես ցույց եմ արել իմ ընկերների հետ, երբ որ երրորդ կուրսում էինք: Բեյրութում պայթեցրել էին եղեռնի հուշարձանը, ինֆորմացիա մեզ չէր հասնում, բայց Բեյրութը մի քանի տարի քաղաքացիական, էդ թվում հայերը, քաղաքացիական պատերազմի մեջ էին ներգրավված, և Սովետը որ պաշտպանում էր Յասեր Արաֆաթին³⁰⁶, որ պաղեստինցիների առաջնորդն էր, մերոնք որպես քրիստոնյա, պետք է դաշինք ունենային քրիստոնյա մարոնիտների³⁰⁷ հետ: Բայց իշխանությունը մուսուլման արաբների ձեռքն էր, ու դրա համար մերոնք ոնց որ զինված չեզոքություն էին պահպանում: Էդ կայծը ոնց որ պետք ա ըլներ, որովհետև շատ տաղտկալի էր, մարդը միշտ ապրումներ ունի և

³⁰⁵ Կվարտիրնիկը («квартирник») տնային պայմաններում կազմակերպվող համերգն է: Հիմնականում նման համերգներին նվագում էին այն երաժիշտները, որոնց հնարավորություն չէր տրվում հանրային համերգներ կազմակերպել:

³⁰⁶ Յասիր Արաֆաթը (օգոստոսի 24, 1929, Կահիրե, Եգիպտոս - նոյեմբերի 11, 2004, Կլամար), առավել հայտնի որպես Յասեր Արաֆաթ, Պաղեստինի նախագահը 1993 թվականից մինչև իր մահը:

³⁰⁷ Մարոնիտ կաթոլիկ եկեղեցին Արևելյան կաթոլիկ եկեղեցիներից մեկն է, որի համայնքի մեծամասնությունը բնակվում է Լիբանանում, Սիրիայում և Կիպրոսում:

ուզում է դուրս գալ առօրեական տաղտուկից: Իհարկե էդ ցույցը ֆանտաստիկ բան էր, որ մենք կարողացանք անել: Ես էդ իմ ներկերի պատճառով էր, համալսարանի մեծ դահլիճի կոմսոմոլի ժողովը վերածեցի ցույցի: Այսինքն՝ որ սկսեցին ինչ-որ գովալ հոկտեմբերը, հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, չգիտեմ, կուսակցությունը, բան, բայց նվիրված ա էդ Բեյրութի դեպքերին: Ընդ որում հրահանգավորված ա եղել, Մոսկվային պետք ա եղել էդ ժողովը: Ներվերս էլ չդիմացավ, տեղից գոռացի. «Վերջ տվե՛ք էս բաներին»: Հետո, դե պատկերացնում ես, չէ՞, ռեկտորը նստած, Հրանուշ Հակոբյանը երկրորդ քարտուղարն էր, առաջին քարտուղարով, բանով նստած նախագահությունում, գերագնացիկ ուսանողները, դասախոսները ելույթ են ունենում, սովորական տրիվիալ տեքստերը ասում են, բայց համարյա խոսք չկա, չեն ասում, թե ինչի համար են հավաքվել էս հազար հոգի: Ու ես մի անգամ գոռացի, երկու անգամ գոռացի, հետո մի հոգի ինձ պաշտպանեց: Շատ տարօրինակ էր, մեր կուրսի տղերքից մեկը, երբ որ էդ կոմսոմոլներից մեկը ինձ մոտեցավ. «Էդ ո՞վ էր», էդ տղեն ասեց. «Ես էի»: Էդ ինձ շատ ոգևորեց, որովհետև լրիվ մենակ էի էդ հազար հոգու մեջ խոսում: Ըտեղ ես վեր կացա, երգեցի Պեշիկթաշյանի «Եղբայր ենք մենքը»: Էդ դահլիճում աննկարագրելի բան կատարվեց: Դահլիճի կեսը լաց էր լինում հուզմունքից, ու ես ասացի. «Դե վեր կացեք, դուրս եկանք»: Բոլորը դուրս եկան, պատկերացնո՞ւմ ես: Այսինքն կինոներում ա ըտենց բան լինում: Այսինքն, ըտենց ուսանող էի (ԵՊՀ-ում Վահրամ Մարտիրոսյանի ցույցի մասին տես սույն գրքում հրատարակվող Մարագարիտ Արիստակեսյանի հիշողություններում): Բայց հետո ասպիրանտուրա որ ընդունվել եմ, իրականում ընդունվել եմ կենցաղային ողջամտությունից ելնելով: Որովհետև միակ տեղը, որ անկուսակցականը կարող էր բարձր աշխատավարձ ստանալ, էդ դասախոսի աշխատանքն էր: Օրինակ, ասենք, դոցենտ որ դառնում էիր, արդեն 320 ռուբլի էր աշխատավարձը: Դոկտոր պրոֆեսորը՝ ավելի: Սկզբից ընդունվեցի Բյուրսովի <անվան> համալսարանում, մանկավարժության ու հոգեբանության գծով, բայց մանկավարժությունը լրիվ սուտ էր, փուչ էր ամբողջը, կարծրատիպային էր, հոգեբանությունն շատ սովետական հոգեբանություն էր: Ֆրեյդի գիրքը չէր ճարվում օրինակ, ես չէի կարող կարդալ: Մոսկվա գնացի, միկրոֆիլմերով³⁰⁸:

³⁰⁸ Մանրալուսանկար, միկրոֆիլմ (ձեռագրի և այլն ֆոտոժապավենի վրա հանված խիստ փոքր չափսի պատճեն):

Էջերը նկարած էր: Միկրոֆիլմեր էր կոչվում: Ես միկրոֆիլմերով եմ կարդացել Ֆրեյդին: Հետո հասկացա, որ էդ իմ բանը չի ու հաջողվեց տեղափոխվել ռուս գրականության ամբիոնի ասպիրանտուրան: Լևոն Մկրտչյան կար գրականագետ, որը ռուսերեն թարգմանություններին համար ինձ շատ լավ էր վերաբերվում: Էդ արծաթե դարի պոետներին էի թարգմանում և ֆրանսիական սիմվոլիստներին, աննախադեպ բան էր: Բայց սովետի մեջ էդ բանը կար, գիտես, ասենք, մարդիկ ապրում էին առանց <սահմանը տեսնելու>: Ասենք, մի հատ բարակ թել ա քաշված, մարդիկ զոմբիացած, ճնշված, իրանց մտքով չի անցնում, որ էս թել ա, էլի, բարձրացրա, անցի, էդքան բան: Կարծեմ, նախադեպ չի եղել, որ ասպիրանտուրան տեղափոխես: Ընդեղ միսիմոմներ էի տվել, պիտի ավարտեի, նորից ընդունվեի, բայց ինձ հաջողվեց, փորձեցի՝ հաջողվեց: Էդպես ավարտեցի ասպիրանտուրան, շատ արագ գրեցի դիսերտացիա, մի տասնվեց օրում եմ գրել, Ծաղկաձորում, տենց գնացի փակվեցի գրողների ստեղծագործական տանը երկու անգամով, գրեցի: Դե մի մեծ գլուխ կա, որը կարծում եմ, շատ լավ գլուխ է, էս մյուսը ոնց որ էջերը լցնեի, որ շուտ պաշտպանեմ: Պաշտպանեցի, բայց ըտեղ էլի աշխատեց պրոտեկցիան: Ասենք, օրինակ՝ ինձ հետ ասպիրանտ էր էս ժամանակվա գրականության ինստիտուտի տնօրենի փեսան: Որպես հիմնական դասախոս մի հոգու պիտի պահեին՝ իրան պահեցին: Ես թողեցի դուրս եկա: Ճիշտն ասած, չեմ էլ սիրում դասախոսական աշխատանքը, ես սիրում եմ լաբորատորիայի նման, արվեստանոցի նման՝ միասին աշխատել: Էն ժամանակ չէի պատկերացնում, որ ես ամեն տարի կմտնեմ նույն բաները կասեմ ուսանողներին: Դե հիմա չես կարող տարբեր բան ասել, ասենք, կարող ես լրացնել քո իմացությունը, էդ լրացուցիչ տեղեկությունները ասես, բայց, չգիտեմ, եթե Բուլգակովի մասին խոսում ես, թեկուզ Բուլգակովի, հիմնական ասելիքդ տարեցտարի նույնն ա լինելու, չես փոխի էդ իմաստով: Էդ իմ բնավորության բանը չէր: Մի տարի աշխատել եմ, զուգահեռ չէր կարելի աշխատել, բայց քանի որ տան վարձ էի տալիս, արդեն ամուսնացած էի, աշխատեցի: Իմ աները միջնորդեց, էդ միջնորդությամբ եմ աշխատանքի տեղավորվել Թատերական գործիչների միությունում: Չեմ հիշում հաստիքը ինչ էր, բայց իրականում աշխատում էի Դրամատիկական թատրոնի գրական մասում, ու ընդեղ էլ բան չկար անելու: Հետո ինձ հետ մի օր էլ շատ ծիծա-

դալու բան եղավ, գրել եմ իմ ֆեյսբուքյան էջին ինչ որ մեկի գրառման՝ ստատուսի տակ: Հրաչյա Ղափլանյան³⁰⁹ էր էդ ժամանակ գլխավոր ռեժիսորը, ՍՍՀՄ ժողովրդական դերասան էր, փոքր-մոքր մարդ էր: Ինքը որ դուրս էր գալիս միջանցք, էս դերասանները բոլորը ոտքի էին կանգնում: Իրանց մեջ էլ կային ժողովրդական դերասաններ ՍՍՀՄ-ի: Սա մի օր Մոսկվայից հյուրեր ուներ, էդ հյուրերի հետ եկավ, բոլորը ոտքի կանգնեցին, էս էլ ոտքի կանգնեցի: Նստած ենք էն ֆիզկուլտի երկար նստարանները որ կային, պատի տակ երկար միջանցք էր, էդ, որ ծառայողական մուտքից որ մտնում էս: Հա, էս էլ ոտքի կանգնեցի, ասեցի՝ դե դեկավարն ա: Հետո գլուխը դուրս հանեց կարինետից, էլի բոլորը ոտքի կանգնեցին, էս ոտքի չկանգնեցի: Ես ասեցի առավոտը էս արդեն մարզանքը արել եմ, էլ չեմ կանգնի: Հետո որ երրորդ անգամ գլուխը դուրս հանեց, դուրս եկավ միջանցք, էլի բոլորը ոտքի կանգնեցին, էս չկանգնեցի: Մյուս օրը գնացի տեսա հրամանս կախած էր, որ հաստիքների կրճատման պատճառով ազատել են աշխատանքից: Որ անկեղծ ասեմ, ինձ ամեն օր կարելի էր ազատել աշխատանքից, որովհետև երկու ընկերով էինք ընդունվել, իմ համալսարանական ցուցարար մտերիմ ընկերներից մեկն էլ էր ընդունվել, որը թատրոն ինձանից ավելի շատ էր սիրում: Ինքն անընդհատ էդ դերասանների հետ սուրճ էր խմում, արագ էին խմում, էս չէի անում դա, որովհետև ասպիրանտ էի, և՛ աշխատում էս, և՛ տվորում էս: Մտածում էի, որ դե կոֆե խմելու տեղը ինչ-որ մի բան կանեմ: Այսինքն ընենց չի, որ շատ աշխատում էի, ինձ կոտորում էի, ու ինձ ազատեցին աշխատանքից: Բայց ինձ աշխատանքի պատճառով չէր, որ ազատեցին աշխատանքից: Ազատեցին, որովհետև էդ թատրոնի գեղարվեստական ղեկավարի ամեն հայտնվելուց ոտքի չկանգնեցի: Հետո Պերճ Զեյթունցյանը³¹⁰, որը ինձ ճանաչում էր դեռ դպրոցական ժամանակից, որովհետև վունդերկինդ եմ եղել, շուտ եմ տպվել, 75 թվի երիտասարդ գրողների... համագումար չէր կոչվում, հավաք էր կոչվում կարծեմ, հավաքին էս միակ դպրոցականն

³⁰⁹ Հրաչյա Ղափլանյան (նոյեմբերի 14, 1923, Գարգառ, Լոռու մարզ, Հայաստան, ԽՍՀՄ – օգոստոսի 17, 1988, Երևան, Հայկական ԽՍՀ, ԽՍՀՄ), հայ անվանի ռեժիսոր-բեմադրիչ, դերասան, Երևանի Հրաչյա Ղափլանյանի անվան դրամատիկական թատրոնի հիմնադիր (այժմ կրում է նրա անունը):

³¹⁰ Պերճ Արմենակի Զեյթունցյան (հուլիսի 18, 1938, Ալեքսանդրիա, Եգիպտոս - օգոստոսի 21, 2017, Երևան, Հայաստան), հայ արձակագիր, դրամատուրգ, հրապարակախոս և թարգմանիչ:

էի, որ ներկա էի: Արդեն հասկանում ես, որ դա նկատելի ա: Տեսց Պերճ Զեյ-թունցյանը ինձ հրավիրեց որպէս գրական խորհրդատու սփյուռքահայ գրականության գծով, աշխատեցի իրա մոտ որպէս խորհրդատու: Ինձ համար շատ օգտակար էր սփյուռքի գրականությունը, ընդել գաղտնի գրականություն կար փակ գրիֆով: Ասենք, հիմա էսօրվա աչքով նայես, մորթես, չես հասկանա դրա գաղտնին ո՞րն ա, բայց եթե դաշնակցության օրգանն էր, կապ չունի, թե էդ համարում ինչ կա, չկա, կարող ա սովետի գովքը լիներ, ինքը փակ էր: Հնգանկյուն էր փակ գրիֆովը, իսկ բաց գրիֆովը, կարծեմ, բաց եռանկյան տեսք ուներ: Ըտեղ ահագին բան կարդացի, ինչ-որ թարգմանություններ կային, որ, ասենք Օրուել³¹¹ չէր, բայց Օրուելի տիպի ինչ որ մի գրող, որ արևմտահայերեն թարգմանվել ու տպվել էր, ասենք, Փարիզում: Փոքր, սովորական տան ճաշասենյակի նման սենյակ էր: Էդքան էին գրքերը, բայց կարդում էի էդ գրքերը: Հետո իմ հաստիքը Գրական թերթի գլխավոր խմբագրին՝ Նորայր Աղայանին պետք եկավ, ինձ տեղափոխեցին որպէս Գրական թերթի բաժնի վարիչ: Ընդել մի քանի ավելորդ բաժիններ կային, թարգմանությունների, հայտարարությունների, նամակների, երգիծանքի: Չորս բան ասի, բայց դրանք շատ քիչ տեղ ունեն, դե սովետական սովորական թերթ էր, էլի: Մեկի հոբելյանը լիներ, էջի կեսը վերցնում էր, ասենք, Բրեժնևը «խոպան»³¹² գիրքը տպեր, կարծեմ Գրական թերթը ամբողջը տպեց: Ասենք, էդ մի համարն էլ, դե շաբաթաթերթ էր, էդ մի համարն էլ էդ ձևով վարի գնաց: Շատ ծանրաբեռնված չէի, հետո էդ ժամանակ Գրողների Միությունում որ աշխատում էի, հաճախ պատմիրականություններ էին գալիս արտասահմանից՝ սոց. երկրներից, կամ կապ. երկրներից, մի քանի հոգի էին հիմնական խորհրդատուները: Հովհաննես Գրիգորյանն³¹³ էր, ողորմած հոգի, հրաշալի պոետ էր, եթե ծանոթ չես, անպայման կարդա, շատ լավ պոետ ա ու ինքը դեռ մնաց, դեռ շատ ժամանակակից ա, այսինքն՝ քո սերնդի համար ինքը հին չի ոչ մի ձևով: Հովհաննես Գրիգորյանն էր, ևս մի քանի հոգի

³¹¹ Էրիկ Արթուր Բլեյր (անգլ.՝ Eric Arthur Blair), հունիսի 25, 1903, Մոթիհարի, Tirhut division, Բիհար, Բրիտանական Հնդկաստան, Բրիտանական կայսրություն - հունվարի 21, 1950, Լոնդոն, Միացյալ Թագավորություն, ավելի հայտնի է Ջորջ Օրուել (անգլ.՝ George Orwell) գրական կեղծանվամբ), անգլիացի գրող, լրագրող:

³¹² Խոսքը գնում է Բրեժնևի մեմուարների մասին. Տե՛ս՝ Л. И. Брежнев. Воспоминания («Малая земля», «Возрождение», «Целина»):

³¹³ Հովհաննես Երվանդի Գրիգորյան (օգոստոսի 7, 1945, Լենինական, Հայկական ԽՍՀ, ԽՍՀՄ - փետրվարի 7, 2013, Երևան, Հայաստան), հայ բանաստեղծ:

էինք: Ու մենք ժամանակ առ ժամանակ ուղեկցում էինք էդ գրողներին, ասենք Գառնի-Գեղարդ, բան: Էդ էլ էր հետաքրքիր, որովհետև 30 կմ-ոց բաց զոնա կար, օրինակ Լեննական չէր կարելի տանել, որովհետև Լեննականը սահմանամերձ գոտի էր, հանկարծ գնաս Լեննական, բոլոր գաղտնիքները Սովետի իմանաս: Անհեթեթ, ապուշ երկիր, էլի, ասենք, չգիտես ինչ տրամաբանությամբ, ինչ օրենքներով գործող: Էդ ժամանակ Հունգարիայից Լասլո Բալաշի ազգանունով մի գրող էր էկել իր տիկնոջ հետ, որի հետ շատ մտերմացանք: Ինքը հրավիրենց ինձ, հրավեր ուղարկեց այցելելու Բուդապեշտ: Բուդապեշտում հենց էդ օրերին սովետա-հունգարական ինչ որ հավաք էր, ու ՍՍՀՄ Գրողների միությունից մի մարդ կար, որը սովետա-հունգարական գրականությունների գրական կապերի կուրատորն էր: Իրանից իմացա, որ արդեն մի տարի է Սովետական Միության ու Հունգարիայի միջև գործում է գրող-թարգմանիչների փոխանակություն: Արդեն մի հոգի կար, Ռավիլ Բուխարան³¹⁴, որը հետո Միջին Ասիայի ամենահայտնի, սիրված գրողներից դարձավ, չգիտեմ, համարյա գաղափարախոս իսլամական ինչ-որ ոգու նաև, հիմա մահացել է: Գրողների միությունում աշխատող էդ մարդուն ասի. «Կարո՞ղ եմ դիմել»: Ասեցին. «Անպայման դիմի՛, դիմի՛»: Մեր մոտ էլ ասին. «Վահրամ, բայց պատկերցնում ե՞ս, ամբողջ սովետից, բան, ման»: Վարդգես Պետրոսյանն էր էն ժամանակ Գրողների Միության նախագահը: Ասեցի. «Դե հիմա դիմենք, կլնի՛ կլնի, չէ՛ չէ: Ձեզանից ինչ ա հասնում, մի նամակ պիտի գրեք, կարող ա՞՞ չարժեմ էդքան»: Ֆրանսերենից իմ թարգմանությունները արդեն տպվել էին, Բլոկից, Մայակովսկուց ինչ-որ մատենաշարային լուրջ ժողովածուներում: «Ձե, չէ, դրա մասին խոսք չկա»: Մի խոսքով, նամակը գրեցինք և էդ տարի ինձ ընտրեցին: Շատ մեծ երջանկություն էր, որ սովետից դուրս ես պրծնում մի տարով: Մի տարի Հունգարիայում լեզուն սովորեցի, գրականությունն էլ ինչքան հասցրեցի՝ ծանոթացա, դասերի գնացի որպես ազատ ունկնդիր: Էդ ժամանակ շարժումը սկսեց Հայաստանում: Էդ իմաստով բախտս չի բերել, բոլոր հեղափոխությունների ժամանակ Հայաստանում չեմ եղել, չգիտեմ ինչ, անեծք չասեմ, օրինաչափություն կա: Հետո որ վերադարձա, շարժումը սկսվել էր, 1990 թվականին ինձ հրավիրեցին «Հայք»-ում աշխատելու: «Հայք» շաբաթաթերթը, կարելի ա ասել, էն ժամանակվա Պրավդան էր, բայց հեղափոխականների: Խմբագիրը «Ղա-

³¹⁴ Հայտնի ռուսաստանցի գրող, բանաստեղծ (1951-2012):

րաբաղ կոմիտեի» անդամ Սամվել Գևորգյանն էր, բայց ինքն արդեն ընտրվել էր պատգամավոր, և փաստացի խմբագիրը ես էի: Իհարկե, Սամվելի հետ խորհրդակցում էի բոլոր հարցերով: Մի տարի աշխատացի որպես խմբագիր, փոխխմբագիր որպես, հետո զգացի, որ հետա Սամվելը կիրաժարվի, ես կմնամ գլխավոր խմբագիր: Բայց չէի ուզում աշխատել գլխավոր խմբագիր: Դուրս եկա, մի երկու տարի խորհրդարանական թղթակից էի: Շատ հետաքրքիր էր: Մելիք Ադամյան փողոցում էր էդ ժամանակ, Ազգային Ժողովի նիստերը ընդել էին գումարվում, Գերագույն Սովետ էր կոչվում կարծեմ դեռ: Մեծ բուֆետ ուներ, ընդել նստում էինք, բոլորը բոլորի հետ խոսում էին, վիճում էին, սուրճ էին խմում ու շատ հետաքրքիր էր, այսինքն պետությունը մեր աչքի առաջ ստեղծվում էր: Ես էսօր ինչ-որ պահի փողոցով քայլելուց մտքովս մեկ էլ անցավ, ասի. «Այ որ իշխանություն փոխվեց, ես միշտ զարմանում և ուրախանում էի, ասենք որ ավտորուսը աշխատում ա, խանութը բաց ա»: Դե իհարկե, հետո էդ ավտորուսներն էլ չաշխատեցին: Որովհետև էդ էներգետիկ ճգնաժամը որ եղավ, օրերով կարող ա ավտորուս չտեսնեիր, բայց բոլոր դեպքերում այդ զգացողությունները... Հիմա ընդունեցինք, ճիշտ է, հիմա էլ էր կոմպրոմիսային, դրոշը... Պետությունը ստեղծվում էր ամենատարբեր օրենքներով, ամենատարբեր կառույցների ստեղծումով, ասենք Պաշտպանության նախարարություն, Արտաքին գործերի նախարարություն և այլն: Ազատ մեղիան գոյացավ: Էդ բոլորով մեր աչքի առաջ պետությունը ստեղծվում էր: Խորհրդարանական թղթակցի դիրքը ինձ շատ դուր էր գալիս էն ժամանակ: Հետո ինձ առաջարկեցին պետական հեռուստատեսությունում, ուրիշ հեռուստատեսություն էդ ժամանակ չկար, քաղաքական և ինֆորմացիոն հաղորդումների գծով տեղակալի պաշտոնը: Երկու տարի ղեկավարել եմ, բայց էդ ժամանակ հոսանք չկար, շատ մազալու աշխատանք էր: Նոր հաղորդաշարեր ես բացում, փող չկա, բայց ինչ-որ մարդկանց մի կերպ համոզում ես, բերում ես, որ հաղորդաշարը վարի: Բայց ասենք մի տարի հաղորդաշարը եթերում ա, էն լրագրողը, որ ուզում ա գրի դրա մասին, չի կարում բռնացնի հոսանքը, որ էդ հաղորդաշարը նայի: Երկու ժամ էր, չէ՞, հոսանքը, որ ինքը գոնե մի հաղորդումը նայի, որ դրա մասին գրի: Դրա մասին գրել էր մի լրագրող, չեմ հիշում որ թերթն էր: «Новое время» թերթն էր կարծեմ: Հետո ըստելից էլ դիմում գրեցի դուրս եկա, էլ պետական պաշտոններում չեմ աշխատել: Մի տարի «Առավոտի» համար էսսեններ էի գրում, Արա Աբրահամյանը մի էսսեի համար 100 դոլլար փող էր տալիս, որը որ ահագին շատ էր էն ժամանակ: Ես էլ մի ամիս աշխատում էի մի էսսեի

վրա, պայմանն էն էր, որ պիտի արձագանք ունենար: Մի հոդվածի դեմ մի 15 հոդված տպվում էր, էլի: Իրանք տենց էպատաժային բաներ էին, ասենք «Մի ժողովրդի պատմություն», «Առանց ընտրախավի», «Ովքեր կլինեն առաջին քրիստոնյաները», «Հայկական ռուլետկա ըստ ընդդիմության և ըստ իշխանության», որը տարբերվում ա: Հայկականը տարբերվում ա ռուսականից նրանով, որ բոլոր փամփոշտները հանած են: Ու ըտենց Հայաստանի կեսը ամեն հոդվածից հետո նեղանում էր ինձանից, որ էդպիսի հոդվածներ են տպում: Հետո ԱՐ հեռուստաընկերությունը ստեղծվեց, ու ինձ հրավիրեցին էլի էդ նույն ոլորտները՝ ինֆորմացիա, քաղաքական հաղորդումներ, դրանք ղեկավարելու, որպես փոխնախագահ հեռուստաընկերության: Ես ինքս էլ հաղորդաշարեր բացեցի, ստեղծեցի լուրերը, ստեղծեցի լուրերի խմբագրությունը, հետո 2000 թվին հայտարարեցի, որ դուրս եմ գալիս, գնում եմ գրեմ, դաունշիֆթինգի: Դաունշիֆթինգս բռնեց: Ու դեռ նույնիսկ իդեան չունեի, այսինքն՝ էդ ավանտյուրա էր, էլի: Ավանտյուրան հատուկ ա եղել ինձ, խոստովանում եմ անկեղծորեն: Հայտարարում ես, որ գնում ես բան գրելու, բայց իդեա չունես: Ես էլ էդ ժամանակ շատ ճանաչված էի, հեռուստատեսությամբ հաղորդաշարեր էի վարում:

Հետո որ Քոչարյանը նոր էր եկել, ահագին բաց էր ինքը, ամիսը չորս հեռուստալրագրողի հրավիրում էր նախագահական հարցազրույցի: Արամ Աբրահամյանը, ես, Ռոբերտ Մավիսակալյանը, որ էն ժամանակ շատ ճանաչված լրագրող էր և Հ1-ից՝ էն ժամանակ արդեն Տիգրան Նադդալյանի Հ1-ից Արմեն Ամիրխանյանի նման ազգանուն էր, հիմա կարծեմ գլխավոր պրոդյուսերն ա ահագին ժամանակ Արմենիա հեռուստաընկերության: Այսինքն, էդ ժամանակ շատ ճանաչված էի ու հարցնելու էին՝ բա ինչ էդավ վեպը: Հետո բախտս բերեց, էս «Սողանքի» իդեան ունեցա, գրեցի, տպվեց, ինքը միանգամից մեծ աղմուկ արեց: Դրանից հետո 12 տարի չեմ աշխատել ես: Այսինքն՝ դա ունիկալ բան կարող եմ համարել, որովհետև էս մեր հոնորարներով, մեր գրականությաննվազ սպառմամբ ինձ համար էլ ա հանելուկ, թե ոնց եմ դիմացել: Մի տեղից մի հատ շատ փոքրիկ, մի քանի ամսվա դրամաշնորհ, մի ուրիշ տեղից մի հատ սցենար, ես ինչ իմանամ: Գրքերս լավ էին վաճառվում, մի երկու ամիս էդ փողը պահում էր քեզ: Բոլորը, ով «Սողանքը» կարդում էր, ասում էին. «Կինո ա պատրաստի»: Հետո Հայֆիլմը իրավունքներ առավ նկարահանման, ըտեղից հոնորար ստացա, հետո սցենարը պատվիրեցին, վերջը ըտենց 12 տարի ապրեցի մինչև 2011 թվականը: Դե էդ

ընթացքում ինչ-որ դրվագներ եղել ա Կենտրոն հեռուստաընկերությունում: Ես «Հեղափոխություն» հաղորդաշարը բացեցի, որը շատ արագ փակեցին: Ես որ վերնագիրը ասեցի Պետրոսին, մեկ էլ տեսա Պետրոսը սմբեց ու նիհարեց: Ասեց. «Կարո՞ղ ա ուրիշ վերնագիր», բայց դե ես էլ ուրիշ բան չէի պատկերացնում, էդ վերնագիրը շատ կոնտեքստային էր: 2004-ի ապրիլի 12-ին, 13-ին ջարդել էին ընդդիմության ցույցը, ինձ համար էդ ուղերձը պիտի ըլներ: Մի շաբաթ գնաց եթեր, մի շաբաթի երկրորդ հաղորդումը արդեն հանեցին: Հետո պարզվեց, որ Վիկտոր Սողոմոնյանին նախագահականից ուղարկել էին որպես գրաքննիչ, կենտրոնում սենյակ տվեցին, իր գործը իմ հաղորդումները նայելն էր: Երկրորդ շաբաթվա վերջին դադարեցրին հաղորդաշարը: Հետո երկար բանակցություններից հետո վերսկսվեց, մի ամիս շարունակվեց ու վերջնականապես փակվեց: Ակնարկներով ասեցին. «Դե սեփականատերը կուզենար, որ էս ձևի լիներ»: Դե սեփականատիրոջ, ասենք, «Մեկ ազգ, մեկ մշակույթը» ես ու Հրաչը Բայադյան ձեռ առանք, բայց դե ես ինձ զուսպ էի պահում, ընդ որում ոչ մի ուղղակի քննադատություն չկար, ամեն ինչ մշակութաբանական մակարդակում էր, ինչ որ կատարվում էր: Հետո բա սեփականատերը ասում ա, որ չի արդարացնում իրան: Մեկ էլ մարդ գտնվեց, որ ասեց փողը կտամ էդ հաղորդաշարի, «Պրինտինֆոյի» սեփականատերերից մեկը: Պարսկահայ ա, որը Գերմանիայում էր ապրում, եկել էր Հայաստան: Հենց էդ ժամանակ ես իմ «Բվերը» ժողովածուն էի տպում «Պրինտինֆոյում», ինքը որ լսեց, ասեց. «Գիտե՞ք, իմ երազանքն ա էդել, որ Հայաստանում ըսենց հաղորդաշար լինի»: Ասեց. «Գերմանիայում էդպիսի մի հատ զրույցի ձևաչափ կար, որ հենց էդ թեմաներով էին խոսում, իմ երազանքն ա էդել: Ես կտամ ինչքան փող որ ուզում եք»: Գնացի, ասեցի. «Փողը տալիս եմ, ձեր վրա արդեն ծախս չէր նստի, կմնա ձեզ համար էդ հաղորդումը նվեր»: Դե հետո արդեն պարզ ա, բացահայտ ասին, որ չէ, փակում ենք: Առաջարկեցին կիրակնօրյա լրատական վերլուծական հաղորդաշար վարել, որը էդ ժամանակ շատ տարածված էր մի քանի հեռուստատեսություններում, շատ պրեստիժային էր, ոնց որ ասենք Հրայր Թամրազյանն ա վարում: Բայց ես հրաժարվեցի, ասի՝ անիմաստ ա: Բայց լավ աշխատավարձ էին խոստանում:

2007 թվականին ընդունվեցի Մոսկվայի «Высшие курсы сценаристов и режиссеров», Ռեժիսորների և սցենարիստների բարձրագույն դասընթաց, որը վճարովի էր: Ես մի սցենարի պատվեր ստացա, դրա հոնորարի կեսը տվեցի,

որ սովորեմ: Երկու տարի ըտեղ սովորեցի, դա ինձ հնարավորություն էր տալիս գրանցման, էդ իմաստով լավ էր ու ВГИК³¹⁵-ի հանրակացարանի էդ մեր հարկը էլիտա էր: Եթե ներքևի հարկերում երկուհարկանի մահճակալներ էին, մի երեք-չորս հոգի փոքր սենյակում էին ապրում, մեզ մոտ բլոկ էր, որտեղ ամեն մի սենյակում մեկ-երկու հոգի էին ապրում: Էդպես մի քանի տարի էլ Մոսկվայում անցկացրեցի որոշ ընդմիջումներով, հետո Նունեն ինձ առաջարկեց էս նախագիծը, որը որ ես հիմա անում եմ, ես վերադարձա Հայաստան, ու մինչև հիմա դրանով եմ զբաղված: Ինչ-որ ընդհատում էղավ տարի ու կեսի չափով, ֆինանսավորումը վերջացել էր, հետո վերականգնվեց:

Ես մի բան էլ հիշեցի պրոտեկցիաների հետ կապված: Էն ժամանակ էդ հնչեղ անունները որ կային, ասենք՝ Հրանտ Թամրազյան³¹⁶, որը իր սերնդի հայտնի գրականագետներից էր, օրինակ՝ իրա ամբիոնը իջևանցիներով էր լցված: Էդ անարդարություն ա, էլի, էդ հովանավորչությունը: Մի խոսքով, այսինքն, ինքը, ըսենց ասեմ, էլի, լայն հոգու տեր մարդ էր, երևում էր: Շատ չեմ շփվել, բայց Հրաչի Թամրազյանի հետ ընկերություն եմ արել, իրանց տունը ճոխ շուշեղենը, սպասքեղենը թանկ պահարանների մեջ շարած քաղքենիական որջ չէր, ինքը էդ իմաստով դրական կերպար էր, բայց մյուս կողմից, ասենք, էդ ամբիոնը լցվեց իրանց համերկրացիներով, որոնցից մեկին՝ Սերգեյ Աթաբեկյանին³¹⁷ ես սիրում էի: Լավ մարդ էր, մոլեգին ձևով սիրում էր գրականությունը, հատկապես Չարենց, բայց էս մյուսների մակարդակը միջին և միջինից թույլ էր: Մեր կուրսից մեկին էլ պահեցին ընդեղ: Գերազանցիկ էր, բայց որևէ ձևով աչքի չէր ընկել, որևէ դիտարկմամբ, վերլուծությամբ, անհատականություն չէր: Սովետը դրանով ամեն ինչը տանում էր փակուղի, տանում էր դեպի վերջ: Իհարկե, չէինք հավատում, ոնց որ Յուրչակը ասում ա «Что была навсегда, пока не прошло»: Չէինք հավատում, որ

³¹⁵ Всероссийский государственный институт кинематографии имени С.А.Герасимова (ВГИК). Մոսկվայի Գերասիմովի անվան կինեմատոգրաֆիայի համառոտական պետական ինստիտուտ:

³¹⁶ Հրանտ Սմբատի Թամրազյան (սեպտեմբերի 6, 1926, Աչաջուր, Տավուշի մարզ, Հայաստան, ԽՍՀՄ - փետրվարի 9, 2001, Երևան, Հայաստան), հայ գրականագետ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր (1963), պրոֆեսոր (1964), ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ (1986), ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս:

³¹⁷ Սերգեյ Աթաբեկի Աթաբեկյան (1937, դեկտեմբերի 12, Աչաջուր - 2000, փետրվարի 8, Երևան), գրականագետ: Բանասիրական գիտությունների դոկտոր (1997):

կվերջանա, կավարտվի, բայց չկար էնպիսի մի ոլորտ, որի վրա կարելի լիներ ասել, թե էս երկիրը ապագա ունի: Էդ երկրի ապագան սոցալական հավասարության դեկլարացիան էր, այդ հռչակագիրն էր, որը որ էս ամբողջ մեր խոսակցության ընթացքում նկարագրում էի: Պիտի փնտրվեն: Միգուցե էսօրվա հետ համեմատած, կամ երեկվա հետ համեմատած, ասենք՝ էդ Ռոբի³¹⁸ ու Սերժի³¹⁹ վարչակարգերի հետ համեմատած ինչ-որ բաներ ընդել ավելի լավ են եղել, ասենք ինչ-որ բաներ ընդել էդքան բացահայտ չի եղել, ասենք՝ հարստությունը, կրիմինալի ու իշխանության սերտաճումը էդ աստիճանի չի եղել: Ընտրությունների խախտումները էդ ձևով չեն եղել, էդքան ցինիզմով, ոնց որ մենք ենք տեսել, էդ լկտի բռնություններով: Բայց ընտրությունն որպես էդպիսին առհասարակ չի եղել, ասենք մի թեկնածու էր, որը, ով գնա, ով չգնա, 99,9 տոկոսով ընտրվում էր: Էդ էլ հիշեցի ասելու համար, որ դա փակուղի էր:

Ա.Գ. — Արժեքային առումով սովետական շրջանի և ներկայիս միջև ի՞նչ տարբերություններ կ'ընդհանրեն:

Վ.Մ. — Հիմա ես չգիտեմ, դա լավ էր, թե վատ էր, բայց ես օրինակ, սովետական շրջանից ժառանգություն ա, որ ես սեփականության հանդեպ ձգտում չունեմ: Ես բարձր պաշտոններ եմ զբաղեցրել, իշխանության ամենավերին օղակում գտնվող մարդկանց հետ ծանոթություն, ընկերություն ունեցել եմ: Բայց երբևէ չեմ փորձել, ասենք, օբյեկտ ունենալ, ասենք ինչ-որ սեփականություն ունենալ: Ես համարում եմ, որ դա սովետի հետևանքն է: Դրական իմաստով եմ դա գնահատում, այսինքն, նյութականության... նյութը ինձ համար կարևոր չի եղել: Ես նյութական բաների չեմ ձգտել: Կամ, ասենք, պաշտոնին կառչած մնալ, որպեսզի դրանք շարունակական լինեն: Այ էդպիսի ռոմանտիկա ասեմ՝ մի քիչ շատ կլինի, բայց ոչ նյութապաշտությունը, հատկապես մտավորականության շրջանում ավելի մեծ ա եղել: Հիմա ոնց որ նյութապաշտությունը ավելի առօրեական ա դարձել: Մյուս կողմից, ասենք, ես տեսնում եմ քո սերունդը, որը որ ինքնություն ա սկսում ապրել շատ շուտ: Օրինակ, մենք 40 տարեկանում էինք դառնում չափահաս, սովետի բանը էդ էր, կամ պիտի ծնողները պահեն, կամ... Էն ժամանակ կար «խեղճ, աշխատավարձով ապրող մարդ» արտահայտությունը: Ծնողները

³¹⁸ Ռոբերտ Բոչարյան, ՀՀ երկրորդ նախագահը 1998-2008թթ.:

³¹⁹ Սերժ Սարգսյան, ՀՀ երրորդ նախագահը 2008-2018թթ.:

պիտի օգնեն մինչև մարդը դառնա 40 տարեկան, հետո ինքը սկսի երեխաներին մինչև 40 տարեկանը մեծացնել: Հիմա էդ իմաստով ձեր սերունդը ուսանող ժամանակից սկսում են մատուցող աշխատել: Ինձ համար սիրահարություն առաջացնող բան ա էդ անկախությունը, անկախության ձգտումը: Միգուցե պարտադրված է շատ դեպքերում, բայց կապ չունի, ես տեսնում եմ, որ գնում են երեխեքը էդ ճանապարհով, շուտ անկախ են դառնում: Ջգում եմ, որ էդ երեխեքը հետո որպես անհատականություն ինչքան արագ են ձևավորվում, հաջողությունների են հասնում, գնում են դրսում սովորում են, դասընթացներ, դա ինձ հիացնում ա: Ու նույն ձևի ձեր սերունդի մեջ կան էդպիսի մարդիկ, որոնք որ տեսնում եմ, իրենք էդ ձգտումը ունեն սեփական բիզնես ունենալու: Դա ինձ հիացնում ա, դուր ա գալիս: Իմ սերնդակիցների, սովետական շրջանում ծնվածների մեջ օրգանապես էդ բաները բացակայում ա: Ասենք, սեփականության հանդեպ ձգտումը, սեփական գործ ունենալու, ստեղծելու ձգտումը բացակայում ա: Բայց էն ժամանակ էլ կար մշակույթին տեղյակ լինելու նորմը, բարձրագույն կրթություն ունեցողների շատ մեծ խավ պետք է տեղյակ լիներ երաժշտությունից, նկարչությունից, գրականությունից առաջին հերթին, բայց մյուս ոլորտներից էլ բավականաչափ տեղյակ պետք է լինեիր: Դրանք դրական բաներն էին, բայց ինչ-որ չափով էդ վիճակը արհեստական էր, ժամանցի ուրիշ ձևերը շատ սահմանափակ էին և ամբողջ ոլորտներ ուղղակի բացակայում էին: Օրինակ՝ քաղաքականությունը, օրինակ՝ վիզուալ արվեստի էն հեշտ մատչելի ձևերը՝ կինոներ, սերիալներ, որակյալ նկատի ունեմ, կամ թեկուզև անորակ: Չկար, էրկու ալիք էր, մեկուկես ալիք հայկական, մեկուկես ալիք կենտրոնական, որի կեսը ճառեր-մաներ, ոչ հաջող հին ֆիլմեր մեծ մասը, արտադրական կինոներ: Դրա համար երկրի փլվելու հետ հիմնարարները արագ մարեցին, հեշտը լցրեց դաշտը: Իմ գրքերը, ամեն անգամ էդ վերապահումը անում եմ, արդեն ծիծաղս գալիս ա իմ վրա, որ իմ գրքերը մյուսներից լավ են վաճառվում, երբեմն անգամներով: Բայց, ասենք, ինձ որպես գրող ճանաչողների մի տոկոսն էլ չի կարդացել իմ գրքերը: Բնական ձևով, որ ասենք, էս մարդուն գիտենք որպես գրող, էս հաղորդման մեջ տեսել ենք, ոնց ա բանավիճում, հարցազրույց ա տալիս, բայց էդ մարդը ի՞նչ ա գրում, ինչի՞ համար ա ինքը կոչվում գրող՝ չկա, չեն կարող ասել: Դա աննորմալ վիճակ ա, աննորմալ մեծ անկում ա: Դա վատ կողմն է, որ էդ նորմը վերացել է: Որովհետև էսօր էլ, որ խոսում են, թե ինժեներին ի՞նչ պետք է էրուդիցիան, ես համաձայն չեմ: Այո, ինժեներին պետք է ոչ էն, ինչ որ դասավանդում են, ոչ էն պատմությունը, որ դասավանդում են,

ոչ էն գրականությունը, որ դասավանդում են, որովհետև շատ վատ է արած: Միսալ է, չոր է, մեկնաբանված չի, պատմված չի մի խոսքով: Բայց էդ նորմը պետք է լինի, որովհետև ով ասեց, որ ինժեները միայն ինժեներ է: Ինչի՞, այ մարդ, ամբողջ աշխարհի էս հարստությունը, որ ստեղծել են, էդ ամեն ինչը ու՞մ համար ա, էդ մարդը մեղք չի՞, որ էդ մարդուն դու չտաս էդ հնարավորությունը, ասենք գործիքակազմ ժամանակակից կերպարվեստը հասկանալու, նոր գիրք ըլնի ձեռքը՝ կարդալու, հասկանալու՝ ինչի համար ա հաճույքով կարդում, կամ ինչի համար չուզեց կարդալ: Ինչ համար Հայաստանի իդեալական քաղաքացին էդ մարդն ա, որ մշակութապես էդքան ինքը զինված ա, պատրաստ ա: Էս ամբողջ մարդկությունը, որ զարգացել, եկել հասել ա մինչև 21-րդ դարի երկրորդ տասնամյակ, ինքը էդ բոլորի կրողն ա, էդ ժառանգության կրողն ա, հակառակ դեպքում ի՞նչ: Ասենք հա, մի բաժակ բան խմեցիր, հետո ավելի լավ բան խմեցիր ու ավելի լավ բան կերար, հետո էս մի երկիրն էլ գնացիր, հետո ի՞նչ: Հետո էն, ինչ որ չի սպառվում, դա մշակութային արկածն ա, մշակութային հետաքննությունն ա, ու դա չի ապառվում, որովհետև անընդհատ նույն մարդկությունը դա շարունակում ա արտադրել: Բայց էս սուրճից, որ ասենք, 100 գրամը 10000 դոլլար ա, ասենք էդ սուրճից որ խմես, հետո արդեն դրանից հետո ուրիշ սուրճ չկա, որ դրանից ավելի թանկ ա ու իբր լավն ա: Հետո՞:

Ա.Գ. — *Լավ, մի հարց էլ տամ ու սահմանափակվենք: Ուզում էի իմանալ, էս տարիների ընթացքում, որ դուք Երևան եք արդեն տեղափոխվել, ձեր համար քաղաքը ո՞նց ա փոխվել, ի՞նչն ա փոխվել:*

Վ.Մ. — Դե, ես կարծում եմ, որ քաղաքը դեպի լավն ա փոխվել, ավելի դարձել է մարդահաճո, մարդակենտրոն, դրանք էս հարյուրավոր սրճարաններն են: Ասենք, շենքերի իմաստով, իհարկե, ես կուզենայի, որ կարողանային կենտրոնը էնպես պահպանել, որ դա դարձնեին մշակութային շերտերի մի արգելոց: Մյուս կողմից, ես որ հիշում եմ էդ կենտրոնի տները հակաէսթետիկ, էկլեկտիկ, ով ինչով ոնց կարողացել էր սարքել էր: Հիմա չգիտեմ, էլի, ասենք մի հատ օրինակ, երկաթի կռավաթի գլուխներով ցանկապատով, շիֆրով կամ ժամգոտ ժեշտերով ինչ-որ մի տուն ա, երևի մարդիկ կան, որ էնքան

տաղանդավոր են, որ դա կարող են որպես շերտ պահպանել և ներկայացնել: Բայց ես կարծում եմ էն ժամանակ, երբ որ էս ավերը արեց Քոչարյանը³²⁰, էն ժամանակ մենք որպես հասարակություն պատրաստ չէինք դա անելու, դա ավտերնատիվ դարձնելու: Ընդհանուր առմամբ համարում եմ, որ քաղաքը ավելի լավն է դարձել: Եվ զգում եմ, որ քաղաքացիների պահանջները այնպես, ոնց որ ձևակերպվում են, ձևավորվում են, դա հույս ա տալիս, որ ավելի լավը կդառնա, ավելի մաքուր, խնամված, ավելի հարմարեցված բնակիչների, մարդկանց, քաղաքացիների բնական ենթադրվող պահանջներին, բնականոն կյանքի ցանկալի պայմաններին: Համարում եմ, որ դեպի լավն է փոխվել: Էնպիսի բաներ, որ վաաայ էսինչը չկա, էն ինչը չկա, ես որ ճիշտը ասեմ, էդքան շատ չեն ինձ համար: Ինչ որ ասենք էդ նույն կուկուրուզնիկը, առաստաղի բարձրությունը էնքան ցածր էր, որ իմ ձեռքը հասնում էր առաստաղին: Հիմա, եթե խոստացել էին, որ ինչ-որ բաներ, իբր պիտի վերականգնեին, լավ կլիներ, որ վերականգնեին: Էդ մոդեռն շինարարության բաներից մեկն էր, այսինքն, էդ իմաստով եղել են կորուստներ, բայց շատ ցնցող կորուստներ ես չեմ տեսնում, դեպի լավը փոփոխությունները ահագին շատ են: Եվ ընդհանրապես, ես չեմ սիրում էդ վախ-վիշշը, վայ-վայ-վայ, չեմ սիրում էդ անցյալով ապրելը: Ավելի լավ ա հազար անգամ մի բանին ափսոս ասելը, լավ, ասենք Սկվազնիչոկի տեղը հիմա լավ կլիներ սրճարան ըլներ, էդ խաչապուրին էլ կլոր պահպանված լիներ, բայց դրա տեղը մի հատ ուրիշ լավ բան մտածի, ծնկներին խփելու փոխարեն:

³²⁰ ՀՀ երկրորդ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի ծրագրով Երևան քաղաքի կենտրոնի հին, անբարեկարգ թաղամասը քանդվեց և դրա փոխարեն կառուցվեցին ժամանակակից բարձրահարկ շենքեր: Քանդվեցին նաև պատմական համարվող ճարտարապետական հուշարձանները:

ԿԱՐԵՆ ԶԱԿՈՒՅԱՆԻ ՊԱՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երևան

Ընդհանուր ծրագիր՝ 20-րդ դարի Հայաստանի
բանավոր պատմությունների հավաքագրում և հանրայնացում

Հարցազրույցի կարգավիճակ՝ բաց

Զրուցակցի անուն՝ Կարեն Հակոբյան

Ծննդյան թիվ՝ 1974 թ.

Զրուցավարի անուն՝ Լուսինե Խառատյան, Սյուզան Բոշյան, Աննա Ստեփանյան

Զրույցի տևողությունը՝ 2ժ 37ր

Հարցազրույցի վայր՝ զրուցակցի բնակարան

Զրույցի ամսաթիվ՝ հունիս, 2019 թ.

Զրույցի լեզուն՝ հայերեն

Վերծանողի անուն՝ Սյուզաննա Բոշյան

Վերծանության ամսաթիվ՝ հուլիս 2019 թ.

Կարեն Հակոբյանը իր խորհրդային կյանքի մասին պատմել է Երևանի Զեյթուն թաղամասում գտնվող հայրական տանը, 2019թ. հունիսին

— Առաջի բանը որ ես հիշում եմ Սովետմիության և իմ հետ՝ դա ուղիղն ա: Մենք ունեինք կախած մի հատ ուղիղ, կապույտ գույնի, պլասմասից: Եվ... ըրը, իմ ուշքը գնում էր էդ ուղիղին հասնելը: Հիշում եմ, շատ ճստիկ էի..., բայց էդ ուղիղն իմ համար հրաշք էր, որտեղ երաժշտություն էր դուրս գալիս, և կան երգեր, որ մինչև հիմա նույնիսկ հիշում եմ ոնց էի կրկնօրինակում էդ երգերը հենց ուղիղի վրա ականջս դնելով, կամ ուղիղից ոգևորված... Մեկը Պուգաչովա էր իհարկե, մյուսն էլ Դեմիս Ռուսոս: Պուգաչովայի «да-ром преподаватели»-ի երգն էր, «даром преподавать, даром» ...: Էդ հիմա գիտեմ, որ էս վախտ ես հնարավոր բառերով էի երգում: Դաժե բառն էլ եմ հիշում՝ ասենք казал, բան այս սենց բաներ եմ հիշում՝ так, как, տենց բառեր կար, որ երեխա էս, կարաս տենց բաները հնարելով երգես: Մյուսն էլ Դեմիս Ռուսոսի «Պառամ», էդ բառերը իհարկե ճիշտը չգիտեմ, չեմ կարում մինչև հիմա էդ երգը գտնեմ: Սենց էր «պառամառկիզ, իկոնա, դանա դամ, թու բի», սենց էր, էդ հիշում եմ էդ «թու բի»-ն էի շատ սիրում: Մի խոսքով, ուղիղն, և ասենք էդ սերը դեպի ուղիղն մինչև հիմա մնացել ա: Ես հասկանում եմ, որ

ես անընդհատ ուզում եմ վերադառնալ նախ, հաղորդում վարել, ռադիո-
 յով խոսել, որովհետև իմ մտքի մեջ ռադիոյի ազդեցությունը շատ մեծ ա,
 որովհետև ռադիոն միշտ միացրած ա ու միշտ խոսում ա: Հետո էդ ռադիոն
 վերադառնում էր արդեն դպրոցական տարիներին, երբ որ, ես ...մմ, աաա...
 Մեր տնեցիք գնում էին գործի, իսկ ես 2-րդ հերթ էի միշտ, ու ես ունենում էի
 ռադիոյի հետ լրիվ առանձին հարաբերություն: Ռադիոյի հետ էլի երկու հատ
 սթրեսային պատմություն կա՝ մեկը դա «Պիոներական Լուսաբաց» հաղոր-
 դումն ա, որը ես տանել չէի կարողանում, որովհետև ինքը շատ էնտուզիազ-
 մով, ակտիվ երաժշտությամբ սկսում էր, իսկ ես դեռ կարաի քնեի, որովհետև
 ես չեմ շտապում դպրոց, բայց մեր տնեցիք բոլորը զարթնում էին և սկսում
 էր ակտիվ իրարանցում: Եվ դա «Պիոներական Լուսաբաց»-ն էր և «Երգի-
 ծանք և հումոր», որը լինում էր «Պիոներական Լուսաբաց»-ից հետո: Ու մին-
 չն որ, երբ, ես դառա «Պիոներական Լուսաբաց»-ի հյուրը, ու պտի առավոտը
 շուտ զարթնեի, որպիսզի «Պիոներական Լուսաբաց»-ով լսեի իմ ինտեովյուն
 էլի: Էդ արդեն, հանկարծ «Պիոներական Լուսաբաց»-ը դառավ ցանկալի,
 հաաա սիրելի: «Պիոներական Լուսաբաց»-ը... մի հետաքրքիր նյունս կար՝
 ըըը..., որ տեքստը նախապես գրում էին, տալիս էրելսուն՝ ինձ, որպիսի ես
 էդ տեքստը ասեմ, էդ իմ համար ցնցող, անհասկանալի մի բան էր, որովհե-
 տև, ամեն դեպքում՝ արվեստի դպրոց, բեմ, ես էդ ազատությանը, իմպոռվի-
 զացիային սովոր էի, ու հանկարծ գալիս են հենց էդ պատճառով քեզ ին-
 տեովյու անելու, որտև դու տաղանդավոր էրելսա ես, բան, ու խմբագրերը՝
 ռադիո խմբագրերը, էդ ժամանակ նախապես գրում էին բոլորի տեքստը:
 Այսինքն՝ պտի էդ տեքստը հաստատվեր խմբագրի կողմից, ով ինչ ասեց,
 իրա մուտքի խոսքը՝ ինչ ասեց, ռեպորտաժ և այլն, հետո էլ կտրտվեր, դու էլ
 որպես էրելսա կամ պտի կարդաիր, կամ էլ գրում-տալիս էին, կամ քո ձեռա-
 գրով պտի գրեիր, ավել բառ չէիր կարա ասեիր ռադիոյով, ըստ էդ տեքստի:
 Չէ, ասենք էն էր, ինչ-որ պտի ասեի, բայց ասենք էդ քո բառերը չի էլի...
 Ասենք դու պտի ասես էս մասը, էս ինչը պտի ապի էս մասը... Բայց հետո,
 երբ տեքստերը բաժանում են, դու մտածում ես՝ բայց էդ մասը, ախր ես սենց
 կուզեի ասեի, բայց արդեն տվեցին կողքինիդ: Հետո նայում էին, ով ա ավելի
 շատ տեքստ ունեցավ ռադիով: Ոտանավորների պես, ոնց-որ մանկապար-
 տեզներում, դպրոցներում ոտանավորները բաժանում էին էլի տենց՝ դու
 ոգևորված գալիս էիր տուն՝ ասելով «մամ, ինձ էս ոտանավորն են տվել»,
 իսկ դա նշանակում էր, որ քեզ..., կամ դու լավ սովորող ես՝ այսինքն ման-
 կապարտեզում էր ըտենց, կամ՝ դու լավն ես ու կարաս, քեզ շատ են տալի,

կամ՝ չես կարա՝ քեզ մի բառ են տալի, կամ մարդ կար վաքշե չէին տալի: Ու դու ըտեղ ունենում էիր՝ ես ունենում էի շատ անարդարացի, վատ զգացողություն՝ որ ինչ-որ մեկը փաստորեն չի կարա, ու դա շեշտվում ա: Մանկապարտեզից էլ եմ շատ բան հիշում... Մանկապարտեզ ես հիշում եմ... իմ առաջին զգացողությունները մանկապարտեզի հետ կապված, որ ես հըլը մանկապարտեզ չեմ գնում, բայց ախպերս ա գնում և ինձ տանում են մանկապարտեզ, ասենք ախպորս բերելու կամ տանելու: Մանկապարտեզները.... Մանկապարտեզի հիշողությունը իմ հետ էդ...ըըըը, խաղահրապարակի ազատությունն էր: Մանկապարտեզները, հիմա էլ երևի, ունեին բիսեռկեք և դրանք ծածկված էին կարմիր ավազով, էդ կարմիր ավազը էլ չկա, չգիտեմ ուր ա անհայտացել Երևանից, բայց Երևանի շատ բակեր էլ, մեր շենքն էլ հետևում ուներ էդ կարմիր ավազից: Կարմիր ավազը ենթադրվում էր երևի հեշտ էր ինչ էր, շինարարության մնացորդ էր, կարող ա... ու այդ կարմիր ավազը երեխեքի խաղահրապարակն էր, ընդեղ վազվզում էինք, խաղում... Կարող ա փափուկ էր, բայց մեկա, որ ընկնում էիր, էլի ցավոտ էր, և... մեկա վերքերով գալիս էիր տուն... բայց խաղում էինք ավազի հետ, ըհր: Իմ մանկական առաջին հիշողությունը... կարող ա էդ մանկապարտեզ գնալը ախպորս հետ... ինձ թվում ա դայա, որ գնում էինք: Հետո մի հատ մազալու պատմություն էլ կա էլի իմ առաջի հիշողության, էդ մանկապարտեզի... ինձ վայրտկի տվել են մսուր, բայց էդ մսուրում ես խոսել եմ, իսկ մյուսները չեն խոսել, այսինքն ինձ շատ փոքր են տվել և նենց ա, հեսա պատմեմ էդ պատմությունը: Դրա մի մասն եմ ես հիշում: Ուրեմը էդ մսուրն էլ էր մազալու, որովհետև, դե ինչ-որ բան կա հետո ֆոտոյով իհարկե, բայց ինչ-որ մի քանի հիշողություն, օրինակ, որ իմ դաստիարակչուհին ուներ գլխացավ: Ու գալիս էր բողոքում, դե հիմա իմ համար, դա նենց հիշողություն ա, ոնց որ հիմա ա էղել, ու իմ համար շատ OK-ա, որ OK, ունի գլխացավ, ու ես էկել էի տուն ու մամային ասեցի, որ պտի կոֆե տանեմ մանկապարտեզ, մսուր: Ես հիմա չեմ կարողանում պատկերացնեմ ոնց եմ կարողացել դա: Ասեցի պտի կոֆե տանենք, ասեց խի, ասեցի որովհետև ընկեր Թամարայի գլուխը ցավում ա: Դե երևի խոսացել էին իրար մեջ, որ «կոֆե խմենք, գլխացավս կանցնի»: Ինձ թվում ա էդ լսել եմ, ըտենց ենթադրել եմ, որ... Ու եկա, ասեցի պտի կոֆե տանենք: Հիշում եմ, որ մաման ու Թամարան հետո խոսում էին: Հետո մաման ասում ա ըտեղից Թամարան իմացել ա, որ ես խոսում եմ: Ես խեղճ ու կրակ գնացել եմ մանկապարտեզ, ոչ մեկ չի խոսացրել, ես էլ լուռ նստել եմ, դաստիարակչուհին մտածել ա, որ ես խոսալ չգիտեմ: Ինձ թվում ա իմ

շատախոսության մի մասը էդ տիրույթի հետ ա կապված, որ փոքր ժամանակ փաստորեն ես ուզել եմ խոսեմ, իսկ իմ ընգերները խոսալ չեն իմացել: Անցանք մյուս դասերին՝ առաջի սովետական հիշողություն՝ մանկապարտեզի ֆլաժոկներն են, որ անպայման կար մեծ *утренник* հասկացությունը: Ես իհարկե մանկապարտեզում չեմ հիշում Լենին, սենց բանաստեղծություններ, բայց ֆլաժոկները հիշում եմ՝ կարմիր անպայման ու փայտի վրա կտորից:

Դրոշակակիր Կարենը մանկապարտեզում

Եվ էդ ֆլաժոկները տենց էդ կարմիր բանը միշտ կար: Մանկապարտեզում կային նաև խաղալիքներ անպայման, բայց էդ խաղալիքի հետ խաղալ չէր կարելի: Չգիտեմ, մենք ինչ-որ ժամ կար հատուկ, եթե դու հանկարծ որոշեիր, որ ուզում ես գաս խաղալիքների հետ խաղա... հիմնականում տունտունիկի խաղալիքներ էր: Այսինքն շարած էր, սենց բացվող բան: Հետո մանկապարտեզում մենք ունեինք մեր մանկապարտեզի... Բազրատի պապան ֆատոգոֆ էր և ժամանակ առ ժամանակ գալիս էր մեզ հատուկ ֆոտոներ էր անում, և ես հըլը մանկապարտեզի թվերից տենց բանի, վայենսի գլխարկով... Էդ առաջի բանն ա, որ դու վայենսի ինչ-որ բանի հետ առնչություն ունես: Բա-

ուարաններ ունեինք նաև, բայց բառարանները утренняя-ին էին օգտագործում և ոչ բոլորը: Էդ էլ старши խումբը կարողա, բայց էդ մեր երագանքն էր էդ барабан-ին կանելը: Բայց ընդե շարած էր, էլի տենց առանձնապաես չէր կարելի: Մեկ էլ մանկապատրեզից շատ լավ, իմ մոտ շատ վառ հիշողություն կա մանկապատրեզի բոլոր ընկերների անուններով: Նաև կարամ ասեմ, թե որ հանդեսին ով ինչ շոր էր հագել: Ուրեմն սովետի թվերին, դե բոլորը հավասար էին և ոչ բոլորը ունեին էդ հնարավորությունը... մենք ունեինք մեկերկու աղջիկ, որոնց տատիկը շատ լավ կար ու ձև անող էր՝ հիմա եմ հասկանում, և իրա աղջկա համար հատուկ, սիրուն շորեր էր կարում: Տղեքի երագանքն էր, որ էդ իրա հետ пара ըլնեն, անպայման որտե փարաներով էիր մտնում утренняя-ի, չէիր կարա, մենակ պոռցես չկար էլի... աղջիկ-տղա պտի լինեին փարաները և Գայանե էր էդ աղջկա անունը, հիմա հիշեցի, սենց մի քիչ էլ հնդկուհու նման էր՝ կոսեր էր անում, бантик-ներով և տենց փոփոկներով, սիրուն շորեր էր հագնում: Հետո утренняя-ներին մեկ-մեկ, մանկապատրեզն ուներ տարբեր զգեստներ, որ դառնում ես Пиро, դառնում ես... ու էդ էլ էր բարդ հասկանալ, թե ում են ընտրելու, որ էդ շորը տան էլի: Էդ էլ էր привилегия: Ու ընդեղ կար любимчик-ներ և любимчик-ներ: Ես любимчик չէի, բայց տաղանդավոր էի երևի: Մի անգամ, տենց ինչ-որ բան հագել եմ, ու ինչ-որ բան արտասանել եմ էլի, բայց էդ տաղանդի շնորհիվ привилегия-ի մեջ էի: Մի խոսքով, ըտենց, հասանք утренняя-ներին և привилегия-ին: Էդ առաջի բանը, դասը սովետի ժամանակ, որ հասկանում ես, որ ամեն դեպքում ոչ բոլորն են հավասար: Էդ մանկապատրեզի էդ... և հետո մի հատ էլ բան կար, մանկապատրեզում, եթե դաստիարակչուհին հանկարծ ասում էր մի խոսք՝ պտի տենց լուռ նստեիր պոռոն սենց ձևով (ցույց է տալիս ձեռքերը ոտքերին դրած նստելու ձևը): Ու եթե հանկարծ խոսում էիր, ուրեմն կպցնում էր բան, սկոտչը կպցնում էր բերանիդ... Եվ մի անգամ, ամենատխուրը, ինչ որ էդ սկոտչը ես էի բերել: Ինքն ասում էր՝ «Ով կարա բերի սկոտչ», ասենք նենց վախտ սկոտչ չկար էլի էս թվերին: Էն վախտ դիֆիցիտ էր, ոչ բոլորը կարային ... և ես հիշում եմ, որ ոգևորված մի օր տարա սկոտչ և էդ սկոտչով նա կպցրեց իմ բերանը՝ շաա՛տ էի վիրավորվել: Խոսալու համար: Դե պտի չխոսաիր, ես խոսացի ... իմ բերած սկոտչով կպցրեց իմ բերանը իմ դաստիարակչուհի Քնարիկ Աշոտովնան: Եկա տուն պատմեցի, մաման ջղայնացավ իհարկե, ըտենց: Հետո սենց էր՝ սեղանները շարած էր, դու իրավունք չունեիր մոտենաիր սեղանների տարածք, քանի դեռ դայակ-

ները սեղանները շարում են: Արդեն դու պտի էս կողմը խաղաիր, կամ whatever ու չգաիր էս կողմ, որտեղ ընդեղ... Ես էս իմ մանկության ընգեր Մուրադյան Արմենի հետ վազվզեցինք ու ես հայտնվեցի՝ այսինքն ինքը ընգավ իմ հետևից, ես փախա ընդե ու էս դայակը ինձ նենց խփեց, գնացի գլուխս կպավ՝ աչքիս անկյունը կպավ սեղանին: Եվ ես եկա տուն տենց վերքով, և դա դառավ մեծ սկանդալ իհարկե դայակի հետ: Մաման միանգամից հետ դառավ մանկապարտեզ, բռնեց կովեց, ըտենց... Բայց էդ վախտվանից ես ունեցա զգացում, որ փաստորեն պետք ա պայքարել և արդարությունը պտի հաղթի:

Դպրոցական կյանքի սկիզբը

Մանկապարտեզում մեկ էլ հիշում էինք նոր տարվա բանն էր շատ իհարկե, պեչենիներն ու մանդարինը: Սովորաբար մի пачка печени, մի пачка вафли, եթե բախտդ բերում էր, նաև մի երկու մանդարին: Ես շատ սիրում էի вафли-ն և մանդարինը, դրան էինք անհամբեր սպասում, թե ինչ ա բերելու Ձմեռ Պապը: Հա մեկ էլ դե Ձմեռ Պապն էր մազալու, մեր դաստիարակչուհիներից մեկն էր, մի անգամ հասկացանք որ Ձմեռ Պապն ա, որտե քիթը սենց պոկվում էր, լավ չէր կպել: Утренник-ները հիմնականում նոր տարվա утренник-ներ էին, դե ռուսական էր մեր մանկապարտեզը, Дед Мороз-ի շորով ինչ որ բանաստեղծություն էր, չեմ հիշի, բայց ես մի անգամ зайчик էի, մաման էլ կարել էր ըտենց նապաստակի բան, 2 ականջ: Ռեզինով սենց կպցնում էի: Էդ ֆոտոն ունենք, էդ зайчик-ի: Մեկ էլ հիշում եմ դպրոց գնալու, այսինքն մանկապարտեզի վերջի դասարանում տալիս էին, էս վախտ կար, հիմա

երևի չկա առաջի դասարանի պայուսակ՝ մեջն էլ пенал վայթե... մանկապարտեզը տալիս էր, ու դու դրանով հետո գնում էիր դպրոց: Ու ես դրանով գնացել եմ իմ առաջի դասարանը:

— *Իսկ բակում խաղում էիք:*

— Հա, մեր բակում խաղում էինք... խաղում էինք, ինչ որ բոլորը էդ ժամանակ խաղում էին՝ 7 քար, գործագործ, հիմնականում գործագործ:

— *Կա՞ր փենց բան, որ աղջիկների հետ չենք խաղում:*

— Հա դե բնականաբար կար տենց բաժանում, տղեքը հիմնականում ֆուտբոլ էին խաղում, բայց գործագործ հիմնականում խաղում էինք խառը: Կար խաղեր, որտեղ հիմնականում խառն էր՝ 7 քարն էր էդ խաղերից ու գործագործն էլ, որ կարելի էր խառը խաղալ: Ռեզիս խաղում էին աղջիկները: Հալամուլա խաղը մեր ուշ պիրիուդում ենք, իմ մանկության ժամանակ հալամուլա էդքան չկար: Մեկ էլ կար գնդակ տշոցի-պախկվոցին, կար ստոպը: Ստոպը՝ մեկի անունը տալիս ես ու գնդակը գցում ես օդ, մնացածը պտի փախնեն, էդ մեկը՝ պտի բռնի: Էդ հիմա կա, կոչվում ա գոռոցի փաստորեն: Մեր վախտ կոչվում էր ստոպ: Տղայական խաղերը ֆուտբոլն էր հիմնականում, բռնոցին էր, չնայած մեկ-մեկ էլի աղջիկ-տղա էին խաղում բռնոցի, բայց դե տղեքը երևի ավելի շատ վազելու... և ըրը, հոլն էր, ճտիկն էր: Ճտիկը հիմա էլ կարողա լինի՝ պլաստիլինի մեջ, պլաստիլինը լցնում էինք պլասմասից կոիշկայի մեջ ու ճոցնում, ու ինչքան մոտ լիներ մյուսի քցած կոիշկին էդքան մեր... Հաղթելն էլ բան էինք հավաքում՝ լեյբլներ՝ շշերի: Բայց պտի լիներ չտպած՝ երևի գործարաններից էին բերում: Էդ համարյա փողի իշխանություն էր քեզ տալիս՝ եթե դու ունեիր շատ: Եթե ճտիկը հաղթում էր, ինքը քեզ պտի տար էդ լեյբլը էլի, տենց ա ձևը:

— *Իսկ ով էր բերում դա, ո՞նց էր ձեր ձեռքն ընկնում:*

— Այ, չեմ կարա ասեմ, ոնց էր ընկնում: Ինչ-որ մեկի երևի հորքուրը, կամ ինչ-որ մեկն աշխատում էր երևի ինչ-որ գործարանում, տենց բերում էր:

— *Ձեր փուն ինչ-որ բան բերում էին գործարանից:*

— Մեր հարևան Սվետը, ծախում էր սմետան: Ինքը աշխատում էր կաթի գործարանում և լավ որակի սմետան բերում էր Սվետը, որը որ մենք էլ արագ կազմակերպում էինք՝ մաման հատկապես:

— *Փաստորեն նույն որակը չէ՞ր խանութում:*

— Չէ, չէ իհարկե, ավելի լավ որակի էր էդ սմետանը: Եվ մենք ունեինք... մինչև հիմա էլ ասում ենք՝ «Մեր հարևան Սվետոլը բերում ա սմետան»: Գործարանից՝ օրինակ, այ հորոխապորս տանը... իրա բարեկամն աշխատում էր խոռոստալի ցեխում և իրանց տանը միշտ կար սիրուն սարքած ապակյա ինչ-որ բան, որ օրինակ մեր տանը չկար, էլի: Որտե՛ս նա ինքը սարքում էր հատուկ, իրանց համար, ինչ-որ մի սիրուն բան ու տենց բերում էր նվեր:

— *Աղջիկները ի՞նչ էին խաղում:*

— Աղջիկները խաղում էին, ռեզին, դե մանկապարտեզում թել էինք խաղում: Թելը սենց էս անում, հետո սենց էս անում (ցույց է տալիս մատներով շարժումները) ումի վրա, որ կտրվի: Ով որ էլ չկարողանա շարունակի, նա կտրվում էր (պարտվում էր): Ես ռեզին խաղում էի աղջիկների հետ, մեր հայաթից երևի մի երկու հոգի էր որ ռեզին խաղում էր: Ռեզինը շատ հետաքրքիր էր, որովհետև գնալով բարդանում էր, բարձր թռնելը... Հա, կլաս էլ էինք խաղում: Մենք ունեինք զուգարան խաղը, որ հիմա հաստատ չկա: Էլի կլասի պես, կար նաև կլասով զուգարան: Էլի տենց գծերով-թվերով գնում էր, բայց վերջում սենց կլորանում էր ու մեջտեղը լինում էր զուգարանը: Եթե հանկարծ քարդ քցում էիր ու հայտնվում էր զուգարանում, վայո, կրվեցիր: Ինքը սովորական կլասի նման չէր, էլի թվերով էր գնում, բայց երկար՝ ուղղանկյուն էր մի տեսակ: Ու տենց երկարում գնում էր վերջում կիսակլոր էր: Ում քարը ընկնում էր զուգարան՝ կրվում էր: Ու ինչքան վերևի թիվ պտի քցես ու գնաս, էնքան քեզ մոտեցնում ա զուգարանին: Կար էդ ժամանակ «ջուր խմել» հասկացությունը: Եթե քարը չի ընգել զուգարան, բայց մոտ ա գծին, ասում էին «ջուր ա խմում» ու դա նշանակում ա կարելի ա մի հատ էլ փորձել, կամ հաշվենք, թե որ թվի մեջ ա: Դադալությունների տարբեր եղանակներ կան ասենք օրինակ՝ դե դադալություն կարան անեն էդ պահին, չես նայում, քարը քցել ա, հետո վերցնում ա նորից ա քցում, ասում ես դադալություն արեցիր էս մեկը տեսավ: Հա... գործագործի վախտ էին դադալություն շատ անում, որ վայոտկի գնդակը կպավ, բայց դու ասում էիր՝ չկպավ...

— *«Էշ միլիցա» չէի՞ք խաղում:*

— «Էշ միլիցա» չէ, չէ, մեր հայաթում էդքան չէին խաղում:

— *Իսկ տղերքի մեջ կոիվներ լինու՞մ էին:*

— Հա, լինում էին, էդքան շատ չէին ըլնում իհարկե, բայց տղերքն էլ..., հայաթի տենց առաջի կոնֆլիկտը տղերքի մեջ մեր ըրը, վերևի հարևանուհու համար էր, որ գրում էինք էդ վախտ պատերին «էսինչը սիրում ա էսինչին + էսինչ, հավասարա ա սեր»: Սենց: Հետապնդում էին... Սիրո կողքս կար՝ հստակ: Ասենք օրինակ, որ դու էլ ես սիրում մի աղջկա, էն մյուսն էլ ա սիրում էդ աղջկան, էդ վախտ, էդ ա: Բայց հիմա ինձ թվում ա էլ էդ չկա: Կարող ա, որ «ինքը իմ հետ խոսում ա» արտահայտությունը կար: «Ինքը ինձ «հա» ա ասել»-ն էլ կար, բայց «ինքը իմ հետ խոսում ա»-ն նշանակում էր, որ, եթե երկու ընկեր ասենք, կամ երկու տղա սիրահարվել են նույն աղջկա՝ իբր նա ասում ա ինքը իմ հետ խոսում ա, էդ արդեն մի լեվել բարձր ես: Ու դիմացինը կամ պտի յան տա, կամ էլ պտի փորձի ճշտի դա տենց ա թե չէ: Բայց եթե պարզեր, որ հա, ուրեմն տղեն էլ էդ տղու հետ էլ հարց չի կարա ունենա: Հիմա կոնֆլիկտ էր դառել են, որ երկուսը սիրահարվել են իրար, ամբողջ թաղը ձեռ էր առնում էդ պրոցեսը, հետապնդում էին՝ տեսնեին ուր ա, պատերին գրում էին: Իրանք նեղվում էին դրանից: Իրանք երկուսն էլ մեր շենքից էին, ինձ թվում ա մեկ-մեկ կարող ա դուրս էին գալիս իրար հետ քայլում էին ինչ-որ տեղ: Իրանք երևի 13, 14 տարեկան էին, ես էլ էդ ժամանակ 10, 11: Դե սկսում էին նայել, ով ում հետ դուրս եկավ: Կապ չունի իրանք իրար հետ էին դուրս գալի թե չէ, սկսում էին հետևից գոռալ՝ ինչ-որ բան, սենց: Կամ գրելը՝ էդ էլ էր ջղայնացնում՝ էսինչ+էնինչ, անունները: Իրանք իրարից բաժանվեցին իհարկե: Ես չեմ կարա ասեմ, որ ես մասնակցություն ունեի, իհարկե, բայց ըրը, ինչ-որ բան ինձ ջղայնացնում էր: Համ հետաքրքիր էր, որտե սիրո պատմություն ա, բայց համ էլ ջղայնացնում էր, որ տենց բան են անում՝ ճնշում են, հատկապես աղջկան էլի, որտե ինքը ավելի էր ճնշվում: Էդ անողը տղերքն էին, բայց ավելի մեծ, էլի: Նախանձի, խանդի դրսևորում էր էլի: Էդ տղեն էլ կո՛իվ էր անում նրանց հետ... պանյատկեք կային, ինձ թվում ա էդ պանյատկեքը մինչև հիմա էլ կան, որ... անպայման տղեքի մետ պտի պանյատկեքը լինեն: Որ քֆուր են տալիս, ուրեմն անպայման պտի քֆուրով պատասխանես: Կա քֆուրներ, որոնց չես կարա չպատասխանես, որտեվ տակ կմասա՝ պտի թեկուզ կովես էլ, արունվիլ ըլնես... Ըտեղ էլ ուրիշ պանյատկա կա՝ եթե դու մենակ ես, իսկ իրանք շատ՝ օքեյ ա, կարևորը չփախնես կովից: Եթե աղին նա աղին կո՛իվ ա, ուրեմն պտի թեկուզ ծեծվեցիր, կարա ըլնի՝ բայց նա ուժեղ ա դու թույլ, իթս օքեյ, բայց չպտի փախնես: Քֆուրին քֆուրով պտի պատասխանես: Քֆուրների կատիգորիա կա, որը կարաս կուլ տաս, իսկ որը հաստատ ըրը... Էդ դրանք մնացել են մինչև հիմա:

— Վերադառնանք խաղերին: Կայի՞ն ամառային ու ձմեռային խաղերի տարբերություններ:

— Հա, մեր հայաթում տարբերվում էր: Այ սովետի այ էդ բանը կար: Մեր հայաթում, բավականին երկար ժամանակ սառույց էին սարքում՝ այսինքն ջուր էին լցնում և այլն, որ սառի և ստեղ կանկիով խակեյ էին խաղում: Ախպերս կլուշկա ուներ շայքայով: Չէ, ես կանկի չեմ քշել, ունեի չնայած, բայց ինձ թվում ա արդեն երևի ոիսկ չարի, մտածեցի՝ կընգնեմ, կջարդվեմ, չեմ իմանում: Բայց ախպերս խաղում էր:

— Ո՞վ էր սարքում սառույցը:

— Դէէ, հայաթի էրեխեքը, հա, և ախպերս խաղում էր:

— Իսկ ամառը բակային ճամբարներ անու՞մ էին:

— Ըստեղ՝ չէ, ես ամառը ճամբարներ Աշտարակում եմ արել, որտե ամառը ես հիմնականում անց եմ կացրել կամ Ստեփանավան, կամ Աշտարակ: Ստեփանավան լոիվ ուրիշ ձևով էր լինում, Աշտարակ՝ ուրիշ: Աշտարակում ճամբար էինք սարքում անպայման բակում՝ էդ թղթերով, ֆլաժոկներով, տենց, ոնց-որ պտի ըլնի, դռուժինայի նախագահ ունէինք, սենց բաներ էինք անում, հաաա... Հետո, ինչ-որ մի պիրիուդ նաև, չգիտեմ որտեից էր էդ էկել, բյուրոկրատիա էլ կար մեր մեջ: Վերցնում էինք մեր մեծ քուրերի հիմնականում լեկցիաների տետրերը, որ երևի էլ պետք չէր, սենց ծալում էինք, դառնում էր սենց ինչ-որ գառմոշկայի նման ինչ-որ բան, ու մեզ երևակայում էինք, որ դա շատ կարևոր փաստաթուղթ ա էլի: Ինչ-որ մեկը նստում էր, մեկը գալիս էր տոլի գործի էր ընդունվում, չգիտեմ ինչեր... Նա ընդունում էր, նա չէր ընդունում: Պիոներ էի հըլը: Իմ պիոներիան, ըրըը... իմ պիոներիան, էդ հետաքրքիր պատմություն ունի: Ախպերս ինձնից երեք տարի մեծ ա, իրա ը..., սովետի ժամանակ դրվածքը սենց էր՝ պտի ընդունեին նախ հոկտեմբերիկ: Այսինքն, պիոներների ինչ-որ մի դասարանը, ոնց-որ բան էր ըլնում՝ պատասխանատու էր ըլնում... հոկտեմբերիկ ինչ-որ մի դասարանի համար, ու տանում էին հատուկ արարողությամբ ընդունում էին հոկտեմբերիկ: Էդ ֆոտոն կա՝ մենք հոկտեմբերիկ ընդունվել ենք Լենինի հրապարակում, ու... սպասի հոկտեմբերիկ չէր՝ պիոներ, չէ, թե հոկտեմբերիկ: Հըլը սպասի հիշեմ: Որտե հոկտեմբերիկ էլ ա ախպորս դասարանը մեզ ընդունել, հետո էլ պիոներ: Սպասի հիշեմ: Դպրոցի քննություններն եմ հիշում: Որտե մեր դպրոց

ընդունվելը հեշտ չէր, որտև ինքը լիմիտից ավել էր: Դպրոցներն ունեին քանակ, բայց կային դպրոցներ, որ մարդիկ ուզում էին իրանց երեխեքին էդ դպրոցը տանեն, ոչ թե էն, համ մոտիկ ըլնելու ... զանգ ա գալիս... հա, ուրեմն դպրոցն ուներ լիմիտ: Կոնկրետ մեր դպրոցը 147-ն էր, ինքը լամպերի գործարանին կից դպրոց էր՝ չգիտեմ ինչի էր տենց, որտև էն ժամանակ ինչ-որ գործարաններ, ինչ-որ դպրոցների սպոնսոր էին ըլնում, դրա աշխատողները ունեին, կարողա տենց, և ըտեղ կար լիմիտ: Հիմա, երբ որ ես պիտի ընդունվեի, էդ լիմիտը լրացած էր: Պետք էր քթնել ծանոթ, որպիսի քեզ ընդունեն դպրոց, ու ես գնացի քննություն տալու: Հիմա քննություն կա՞ դպրոցում: Խոսքի տնօրենն ա, ես հանդիպեցի տնօրենին, որպիսի ընդունվեմ դպրոց, որը ինձ տվեց հարցեր, ես էլ էդ հարցերին պատասխանեցի: Էդ ժամանակ պրիչում մամադ-պապադ կոխքդ չեն էլի, ու քո փոխարեն չեն կարող պատասխանել: Երևի ինչ-որ ոտանավոր եմ ասել, ու ինչ-որ բաներ, հա, մաթեմատիկայից մի երկու հարց էր տալիս՝ հաշվելու: Հա, մի կերպ պատասխանեցի: Սկզբից 1-ի հերթ էի և ես ուշանում էի, և ես շատ լավ եմ հիշում առաջի խափելու: Ախպորս հետ ենք գնացել, որտև ախպերս էլ էր նույն դպրոցում, ախպերս ինձնից մեծ էր, ու ես ու ինքը միասին գնում էինք դպրոց: Էդ շատ լավ եմ հիշում, որտև ախպերս ապշել էր, որ ես խափեցի: Մենք ուշացել էինք մի տաս րոպե: Կանգնած էր Սուսխաչը, ախպերս արդեն մյուս կողպուս էր գնում, իրան ոչինչ չասեցին ուշանալու համար: Ասենք ութ անց կեսի փոխարեն, ութ անց քառասունհինգ էի եկել, և էս Սուսխաչը մեր վախենալու զառն էր էլի: Անունը Սուսաննա Խաչատուրովնա էր: Ինքը վախենալու Սուսխաչն էր, և կանգնած էր դռների մոտ: Ես մտա, ախպերս գնաց, որտև իրա մոտ ֆիզկուլտ էր, ու ուղիղ գնաց ակտվի զալ իրա ֆիզկուլտին, իսկ ինձ Սուսխաչը կանգնացրեց և ասեց «почему опаздываешь» և ասեց «имя и фамилия»: Ես էլ, էս մեր կակ ոռզ Սվետի տղեն Ղազարյան Սարգիս էր անունը, որը 2 ամիս էկել էր մեր դպրոց, ու հիմա գնացել էր հայկական, ու էդ պատմությունը ես գիտեի՝ ես ասի լավ, լավ առիթ ա՝ ասեցի Ղազարյան Սարգիս: Իմ համար հեշտ էր, իհարկե սիրտս մի քիչ թփրտաց, գնացի դասարան, անցավ-գնաց, բայց... Ախպերս գալիս ա տուն և պատմում, որ մամ, տղետ էսօր լոկվ ուրիշ անուն-ազգանունով ներկայացավ, որ Սուսխաչը իրան բան չասի: Հա, դե փաստորեն շուստոհություն էի արե: Էդ տենց էր... Ու փոխեցին, առաջին դասարանը ես գնացի տենց, մի կերպ, դրա համար շատ քիչ բան եմ հիշում իմ առաջի դասարանի դպրոց գնալուց: Զարթնել չէի կարողանում:

Հետո դառանք 2-րդ հերթ, ու ամեն ինչ ընգավ տեղը, շատ լավ: Առաջի դասարանի առաջի դիտուալը էղել ա այբուբենի, չէ, ազբուկայինը վաբշե չեմ հիշում, որտեղ տեղ էլ ենք հաստատ ուտրինսիկ ունեցել, բայց հայերենինն եմ հիշում: Հա, երկրորդ դասարան: Երկրորդ դասարանից էինք անցնում հայերեն և երկրորդ դասարանում էր, որ իմ համար շատ լուրջ էր էդ հայերենի հանդեսի հանձնումը, որտեղ «Տերն ու ծառան» էինք բեմադրել և ես էլ ծառան էի, և մեր հարևան պրարաբ Միսակը իրա ցեխում փայտից գերանդի պատրաստեց, մաման էլ մորթուց ինչ-որ մի հատ գլխարկ կարեց, որ ես ընենմ ծառա: Հետո էդ Լենինի զնաչոկն էր իհարկե, հոկտեմբերիկի զնաչոկը՝ մանուկ Լենինն ա, որը որ կայցրեցին մեզ: Առաջի դասարանում չէ՝ երկրորդում:

Հոկտեմբերիկ Կարենը

Հոկտեմբերիկ դառնալու դիտուալը չեմ հիշում, բայց պիտները շատ լավ եմ հիշում: Ուրեմը մեզ տարան Լենինի հրապարակ, և էդ Լենինի մեհենծ արձանն էր: Դե դու փոքր ես, էդ արձանը քեզ թվում ա եսիմ ինչ, ընկալման մեջ դա սրբության սրբոցն ա, որովհետև դու նաև երգում ես «Լենինն վսիգդա վ տիբե, Լենին...» Հա էդ երգը բան երգ ա շատ, շատ ազդեցիկ: Էդ երգի բա-

ուները ոռուսներն ա, բայց դրա հայերենն էլ կա՝ մամաս էդ գիտի, դրա հայերենը: Մենց էր՝ «Լենին վսիգդա ժիվոյ, Լենին վսիգդա ս տաբոյ, վ կաժդոմ չգիտեմ ինչի տըտըտը... վ ռասվետի տըտըտը Լենին աաա էլի վսիգդա ժիվոյ, Լենին վսիգդա ստաբոյ, Լենին վ տիբե ի վա մնե»: Մենց երգ էր և դու դա երգում էիր դասարանիդ հետ: Պատկերացրու ինչ զգացողություն, որ Լենին վ տիբե և այլն՝ շատ, շատ քիրստոնեական, փաստորեն Քրիստոսի, Աստծու պես երգ էր և Լենին պապիկը տենց մեծ դեր ուներ: Բայց մինչև էդ, գնում էինք պիոներ դառնանք և էդ պիոներ դառնալը մեծ պատմություն ա: Մաման էդ առթիվ թխել էր կրեմով ոռուստ՝ այուրպրիզ ինձ պտի անելին: Մենք գնացել էինք դվուխետաժկա, ունիվերմազ կար էս 14-ի կոուզում, որտեղ կային լավ բաներ ու մենք մի անգամ գնացինք դվուխետաժկա, ես էլ չգիտեմ, որ մաման ու ախպերս պայմանավորվել են, որ ինձ նվեր պտի առնեն պիոներիայի ընդունվելու առթիվ: Ես հըլը չեմ ընդունվել, և ուզում են տեսնեն, թե ինչ դուրս կգա: Ընդե կար մի հատ շատ սիրուն գրիչ՝ ոսկեզույն, սենց բաներով զարդարած, արժեր 2 ոռուլի չգիտեմ ինչքան: Թանկ գրիչ էր: Եվ ես սենց ուշադիր նայեցի էդ գրիչին, կարող ա նույնիսկ ուզեցի տեսնեմ կամ արտահայտվեցի, հետո անցանք-գնաց, եկանք տուն և գնացինք պիոներ ընդունվելու: Քանի որ ամեն մեկին մի հոգի ա հասնում, բայց մեր դասարանը շատ էր՝ ստացվեց, որ ախպերս պիոներ պտի ընդունի ինձ և նաև ընդունեց այ էդ իմ ընգեր Արմենին և իրա քույր Իռային, որոնց հետ մսուրից էինք իրար հետ էղել: Իրանք նաև նույն դասարանից էին: Եվ էս իրեքիս էդ ֆոտո կա, ես էլ նենց բան եմ սենց մի տեսակ՝ երևի վայոտկի ուզում էի, որ ինձ ընդունեին մենակ էլի, իսկ հիմա... Բայց ինչ տեղի ունեցավ՝ երբ որ բարձրանում էի էս Լենինի աստիճաններով՝ վերևից ընկավ ջրաներկեր՝ կյոր: Ուրեմն էդ կյոր ջրաներկերը իմ կյանքի երազանքն էր երևի, ու նենց չէր, որ ամեն տեղ կար: Ու երբ որ վերևից էդ ջրաներկերն ընկան իմ առաջ, ես ասեցի՝ Լենինը ինձ քցեց ջրաներկ: Լուրջ երկար տարիներ ես համոզված լինելով, որ դա ուղղակի երկնքից նվեր էր: Հա, հաշվեք որ վառ, վայոտակի ինչ-որ շատ կարևոր բան էի ես, որ տենց: Ու ես էդ ջրաներկը վերցրեցի, նայեցի կողքերս՝ ոչ ոք չկա ջրաներկի ուզող, վերցրեցի: Դա տարիներ օգտագործում էի, գիտես ինչ, մեկ-մեկ էի դրանցով նկարում, որտե էդ կյոր ջրաներկերը չկար: Էդ ժամանակ ստանդարտ էին, քառակուսի, շատ գեշ, վորշեմ քառակուսի ջրաներկ էին: Վատ չէր, բայց նենց էսթետիկ չէր, իսկ էդ կյորները դա Լենինի նվերն էր ու Լենինը ինձ ուղարկեց ջրաներկեր: Էդ ջրաներկերը ես արդեն ստացա նվեր, նենց որ իմ էդ նվեր մասը արդեն բավարարվել էր: Ինձ թվում էր ես էդ

ստացա, դառանք պիոներ, բայց որ եկանք էկանք տուն՝ ես ստացա էդ գրիչը, տանը նշեցինք, ռուլետը հանվեց, էդ էլ էր սյուրպրիզ՝ ես դա չգիտեի: Իսկ դա մեր ամենասիրած ռուլետն ա էդ շակալադով ռուլետը, բայց ինքը երկար էր սարքվում և մաման դա շատ քիչ-քիչ էր սարքում, տենց հատուկ օրերի: Ու շատ ջղայնանում էր, որ մենք էդ սիրում ենք: Մենք տնեցիքով նշել ենք իմ պիոներ ընդունվելը, նստել ենք, ռուլետ ենք կերել, չայ ենք խմել...

Նորելուկ պիոներ Կարեն Հակոբյանը

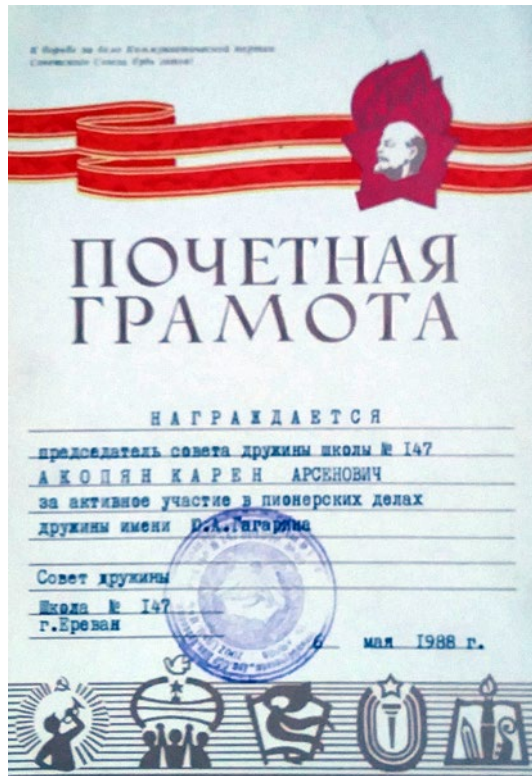
Մեր բուկվարի մեջ էլ կար Լենինի մի հատ նկար, և էդ էլ շատ ազդեցիկ էր: Մեկ էլ բուկվարի մեջ կար՝ վերջում բուկվարի, մի հատ էջ կար, որի վրա գրած էր «Мир» և տարբեր գույնի, ռասկոասկաների երեխեք բռնում էին ամեն մի տառը, ու էդ էլ էր իմ վրա շատ ազդել, էդ նկարը, որ բանա, որ տենց ինտենսացիանալի: «Мир», տարբեր գույների երեխեք, ու սենց, մտածում էի, որ աշխարհը տենց ա, տենց պտի լինի: Ու հիմա գնացինք պիոներ դառնալու, ըրը ախպորս դասարանն ա: Չգիտեմ ոնց էդավ, որ ամեն մեկը մի հոգի պտի ընդունի պիոներ, ը... վզկապ առնում էին ընտանիքները՝ էդ ժամանակ վզկապը վաճառվում էր: Հետո էդավ մի պիրիոտ, որ որոշեցի, որ ոնց կարա վզկապը վաճառվի, և արդեն դառավ ավելի բարդ: Ես էդ ժամանակ խորհրդի նախագահ էի՝ վզկապները ես էի տալիս, աաա... ու չէր

կարելի էլի: Նախ, վզկապ կորցնելը չէր կարելի, վզկապ ճղելն էր սարսափելի՝ որտեղ վզկապը դա բան էր... արյան իմաստն էր, «как повяжешь галстук, береги его, он ведь цвета пламени», չգիտեմ ինչ տըտը ու սենց մի բան էր, ու ստացվում էր, որ էդ բոլոր պայքարածների, կռվածների և այլնի արունն ա էդ վզկապը և դրա համար ինքը սրբության սրբոցն էր: Ու զարմանալի էր, որ ոնց կարելի ա էդ դեպքում վզկապն առնել խանութից: Բայց էդ ժամանակ առնում էին խանութից և հետո տալիս էինք փաստորեն էդ ընդունողին, որպիսի ինքը կապի էդ վզկապը քո վզին: Մի օր տոազեղիա էր, մենք ունեցանք մեծ կռիվ մեր հարևանի հետ: Մեր կողքի հարևանը կորցրել էր վզկապը, և քանի որ տենց խիստ էր և ես էլ էդ ժամանակ դոուժինայի նախագահն էի՝ ինքը էդ անհանգստությունից գնացել էր և վզկապը կարել էր մի ուրիշ կարմիր կտորից: Բայց երբ որ էկավ դպրոց, ես հանկարծ նկատեցի, որ վզկապի գույնը մի քիչ ուրիշ ա: Հայկ էր անունը, Հայկին ասեցի «ուր ա քո վզկապը»: Ինքն ասեց, որ «դե կտոր ա», ասեցի «ո՞նց, կտորից կարել ես վզկա՞պ»: Մինչև ես կավարտեմ խոսքը, որտեղ իրականում ուզում էր ասել արի ... դիմում չէինք գրում երևի, բայց ուզում էի ասել արի ստացի էլի, մենք ունենք վզկապ, բայց պտեք ա գաս ասես, որ վզկապդ կորցրել ես: Երևի խիստ եմ ասել էդ և նա էկել էր տուն, մեկ էլ իրիկունը՝ ինչ-որ ժամի իրա մաման զանգը տվեց և եկավ կռվելու իմ մամայի հետ: Մամաս էլ տեղյակ չի ոչ մի բան... թե բա ոնց կարելի ա, էրեխան լացելով էկել ա տուն, որ վզկապը սենց, բան: Ես մի քիչ ինձ վատ զգացի: Հետո ես նաև կռվում էի իմ դասընկերուհիների հետ, որոնց հետ շատ մտերիմ էի, իրար հետ էինք, դե էս թաղամասը նույն դպրոցն էր գնում, իրանք ինչ-որ տարիքից սկսեցին վզկապները հանել, մտցնել պայուսակների մեջ, տենց գնալ, տենց գալ:

— *Միայն աղջիկներ՞րը:*

— Հա, աղջիկները, առաջին հեռոթին աղջիկներ: Դե իրանք շուտ էին հասունացել, երևի իրանց համար վզկապը բան էր՝ մոդայից դուրս էր, ու էդ իմ համար սարսափելի պատերազմ էր, ոնց դուք, եթե չես կապելու վզկապը, դուրս արի պիտներիայից, ով ա քեզ խանգարում, ինչ ... իսկ եթե կապում ես, ուրեմն կապում ես: Տենց էր, դրվածքը տենց էր, և ես բնականաբար վզկապով և գնում էի, և գալիս:

— *Իսկ հնարավո՞ր էր դուրս գալ:*

Պիոներական ջոկատի նախագահ Կարեն Հակոբյանը պատվոգիր է ստացել

— Պիոներիայի՞ց, իմ թվերին հնարավոր էր: Ես պիրիստրոյկայի ժամանակի պիոներ եմ եղել, և էդ ժամանակ սկսվեցին հեղափոխական շատ բաներ: Այսինքն էդ Լենինը, որի մասին տենց երգում էինք՝ հանկարծ 86 թվին, իսկ 86 թվին ես 12 տարեկան էի, և նոր էր սկսվում իմ ակտիվությունը՝ որպես պիոներ: Էդ ժամանակ փոփոխությունները սկսվեցին: Ու ես մի օր հանկարծ պարզեցի, որ Լենինը եղքան էլ էդ չի եղել, որ... նու սկզբից իհարկե միանգամից Լենինը չէր: Սկզբում կոմունիստական կուսակցությունն էր, խնդիրներն էին, փոխվում էր և կար էդ խանդավառությունը, որ կարող ես ինքնուրույն որոշել շատ բաներ: Եվ պիոներիայի լավագույն բաները սկսեցին տպվել: Ես էդ ժամանակ գրում էի մամ, շատ բաներ: Իմ ծնունդը հոկտեմբերին ա և ես ստանում էի հոկտեմբերին փող: Ծնունդի եկող բարեկամները շորի, բանի փոխարեն բերում էին փող: Ես էլ կովելով էդ փողը վերցնում էի, ասում էի «չէ որ դա ինձ են բերել»: Իմ ծնունդը ինձ համար շատ կարևոր տոն էր: Ախպորս ծնունդները չէինք նշել, որտե ավսպերս օգոստոսի 17-ին ա ծնվել, մենք միշտ էդ վախտ եղել ենք Ստեփանավան, նշել ենք ընդեղ: Իսկ

իմ ծնունդը ստեղ էր և անպայման նշվում էր և ըըը... բարեկամներ էին գալիս, ես անպայման հետևում էի տորթի զարդարանքին և՛ ով ինչ բերեց, ավելի լավ կլինե՞ր փող: Որովհետև էդ ինձ դարձնում էր շատ ինքնուրույն ինչ-որ, բայց զարմանում եմ մերոնք խի էին տալի էդ փողն ինձ՝ երևի գոռբա էի: Ինչ-որ տարիքի, ինչ-որ թվից հետո էր փողը, մինչև էդ ընդունված չէր տենց տանել փող տալ ծնունդին: Հա, առաջի ցինսն էլ եմ հիշում: Առաջի ցինսը կարել ենք տվել: Առել ենք ցինսից կտոր և Աշտարակում՝ մի հատ ինձ, մի հատ ախպորս, կարել ենք առաջին ցինսը, որի վրա էլ կարողը, շատ լավ կարող էր, կայցրել էր ինչ-որ ֆիրմայի նշան և մենք երկուսս էլ իրար երևակայելով գնում էինք ցինսերով: Բայց ես հիշում եմ ուրիշ բան՝ առաջի բանսն շավարը, որը ես կարել եմ տվել՝ արդեն ինքս: Արդեն երբ որ զգացի, որ կարելի ա կարել տալ՝ էս ինչ-որ ուզում ես, ես ինքս ընտրում էի ինչ եմ ուզում, ինքս գնում էի կտորի խանութից առնում էի իմ ուզած կտորը և գնում էի Ստեփանավան՝ մեր հարևան, ինչ էր անունիդ, Մանիկի մոտ՝ ասում էի սենց պիտի կարես, սենց, սենց: Սենց, հետո սաղ հետս կռվում էին, թե ոնց կարելի էր՝ Մանիկ, ուր էր քո խելքը, որ դու կարել ես, էս ինչ ա՛, ոնց կարելի ա հագնել: Բայց ես էլի Մանիկին շարունակում էի կարել տալ: Ինչ որ ա, ծնունդիս որպես նվեր տրված փողը մերոնք տալիս էին ինձ և ես շատ հաճախ հոկտեմբեր ամսին ունենում էի ասենք մի 70 ռուբլի փող: Էդ ահագին փող էր, և ինչ էի անում՝ գնում էի միանգամից փոստ և գրվում ամսագրեր և թերթեր: Այդ թվում «Կամսամոլսկայա Պրավդա», «Պիաներ», «Կասսյոր», «Էխտ Պլանետի», «Արգումենտի ի Ֆակտի»: Ամբողջ 70-ի չէի գրվում, բայց էժան չէին, ասենք 5 ռուբլի արժեր, 3.50 արժեր կարծես «Պիաները», «Պռավդան», ու գալիս էին էդ սաղ դրսերից ամսագրերը: Ես անպայման կարդում էի: Ես անպայման կարդում էի «Կամսամոլսկայա Պրավդան»՝ ծերից-ծեր, «Պիաներսկայա Պրավդան» իհարկե ու «Էխտ Պլանետի»-ն իմ բանն էր, ոչ ոք ուրիշ չէր գրվում «Էխտ Պլանետի»: Իմ ռուսերենի դասատուն, տեսնելով իմ կազմակերպչական ջիղը, մի օր ինձ ասեց՝ «դու պտի գրվես ամպայման «Արգումենտի ի Ֆակտի» և «Էխտ Պլանետի»: Ես էլ գնացի և գրվեցի, և իրոք լավ բաներ էր: Էդ վախժավա «Արգումենտի ի Ֆակտին» էլ էր շատ լավը, որտե՛ս նոր լիքը պուրլիցիստիկա կար: «Էխտ Պլանետին» էլ էր շատ լավը, որտե՛ս էդ էլ արտասահմանյան լիքը բաներ էր գրում: Հա... ես դպրոցից գալիս էի և կարդում էի թերթեր, որտե՛ս ես էի բացում պոչտան, մեջը անպայման լինում էր թերթեր և նամակ: Արդեն «Արտեկից» հետո էր, որ նամակագրություն էր գալիս: Հիմնականում նամակ ստանում էր մաման՝ իրա ընկերուհի Էլվիրայից, և ես՝ իմ ընկերներից:

Հետո տարօրինակ մի բան էղավ: Ես հիվանդ էի՝ թոքերի բորբոքում: Ինչ-որ մի ժամանակ դպրոց չէի գնացել, և այդ ժամանակ դպրոցում ինձ ընտրել էին «Զառնիցա» խաղի կամանդիր: Էդ ժամանակ սովետում կար խաղ՝ կոչվում էր գառնիցա: «Զառնիցա»-ն միլիտարիստական խաղ էր, ուրեմն բացի պիոներիայի ստրուկտուրայից, որն ուներ օղակի ղեկավար՝ զվինիվոյ՝ ջոկատի ղեկավար և դռուժինայի ղեկավար: Դրան զուգահեռ կար «Զառնիցա»-ն: Էկել էին «Զառնիցա» խաղի համար, և դպրոցում, երբ որ ես ընդել չեմ եղել, ինձ ընտրել էին կամանդիր: Երբ որ ես հետ եկա դպրոց, ինձ ասին քեզ ընտրել են կամանդիր: Էդ վախտ մեր ջոկատի նախագահն Կյաժն էր՝ Անուշն էր: Ես ինձ համ լավ զգացի, որ ինձ ինչ-որ բան են ընտրել համ ջոկայնացա՝ ինչ կամանդիր, էդ ինչ երկրորդական դեր ա էլի: Բայց դե կամանդիր ամեն դեպքում հնչում էր, ես չգիդեմ դասարանում ինչ էին ասել, որ որոշել էին ինձ, հա, երևի ասել էին տղա պտի լինի՝ կարծում եմ, կարծում եմ ասել էին տղա պտի լինի, քանի որ կամանդիր ա: Այսինքն վայեննիոտը պտի տղա ըլնի: Ստարստան աղջիկ էր, ջոկատի նախագահը աղջիկ էր, իսկ կամանդիրը երևի տղա պտի լիներ: Տղեքն էլ երևի բռնել էին մեջի լավ սովորողը, կամ չգիտեմ ավելի կազմակերպչական, վորշմ ընտրել էին ինձ: Էդ էղավ առաջի բանը, որ հանկարծ մեկ էլ ասում են կամանդիրներին հավաքում են: Ու ես կարամ թողեմ դասարանս և գնամ կամանդիրների հավաքին: Էդ «Զառնիցա»-ն չխաղաց մեր մոտ: Ինքը սկսվեց և չավարտվեց: Բայց տենց ես հայտնվեցի բանում՝ ընտրվածների շարքում էլի, սկսեցի գնալ պիաներսկայա կոմնատա, ու ինձ դա դուր եկավ, իհարկե: Դուր ա գալի, որ դասարանից, դասի վախտ կարաս դուրս գաս: Կամանդիրները պտի «Զառնիցա», սյոտ պտի ըլներ, որտեղ քո ատրյադտ պտի տարբեր և սպորտային ինչ-որ բաներ անցներ և մառշ, մառշ, մառշիռաված պտի անեին: Բայց էդ չեղավ ու ես շատ ուրախացա որ չեղավ, որտե ես տանել չէի կարողանում էդ маршировка, տենց բաներ, երբեք մայիսի մեկի ոչ մի բանի չեմ մասնակցե կյանքում: Էդ որ ասում եմ դառա камандир, ես էդ ժամանակ արդեն երևի 12 կամ 13 տարեկան էի, իսկ դա նշանակում ա արդեն перестройка-ն սկսվել էր: Երբ որ перестройка-ն սկսվեց, և գուցե էդ պատճառով էլ «Зарница»-ն չեղավ: Ը... երբ որ перестройка-ն սկսվեց, սկսվեցին այլ գործընթացներ՝ կարևորվեց ը... ինքնակառավարում ասածը: Իսկ մենք ունեինք շատ ցնցող դասղեկ, որին շատ ավելի սիրեցինք հետո: Էս դասղեկը համ խիստ էր, համ... մեր դասղեկը մեզ թողեց, որ էդ ինքնուրույնությունը տեղի ունենա, այսինքն ձևավորվեց самоуправления-ն:

Ուրեմ էն ժամանակ հետևյալ բառերը՝ перестройка, гласность, դպրոցներում էլ՝ самоуправление: Ինչ էր էդ самоуправления-ն՝ որ դասարանը ինքը ստեղծում էր աշակերտական խումբ, որը որոշում էր արտադասարանական սաղ պրոցեսները: Այդ թվում, ը... կազմակերպել տեղի մաքրելը, էս-էս, սաղ մեր վրա էր: Հիմա մի հատ ուրիշ բան էլ կար՝ մաման էլ ինձ տանն ասել էր, քանի որ ախպորս փորձը արդեն կար, և մաման շատ էր գնացել դպրոց, ոնց որ որոշել էր, որ իմ դեպքում պետք ա անել դրա բուն հակառակը, և ասել էր ինձ, որ դու ինքնուրույն ես, ինքդ որոշի: Ու տենց մի օր դասղեկիս հետ ունեի խնդիր, երրորդ դասարանում, գտնում էի, որ քառորդիս գնահատականը ցածր են դրել: Էկա տուն բողոքեցի, մամաս վերցրեց ձեռքս, տարավ դպրոց, ասեց՝ «էս քո դասղեկը, էս էլ դու, -ասեց,- Յովիլնա Երվանդովնա, ես հոգնել եմ միջնորդ լինելուց, էս Ձեր աշակերտը, էս էլ Դուք: Ասա քո բողոքը քո դասատուին»: Ըտենց ես սովորեցի, որ հիմա ես պտի ասեմ դասատուիս, թե ինչից եմ դժգոհ: Ու էդ ինքնուրույնությունը տեղից մտավ արդեն, հետո տենց ինքնակազմակերպումը դառավ շատ սովորական: Մեր դասարանը բայց շատ տարբերվել ա դպրոցի մյուս դասարաններից՝ էդ մենք էլի հիմա ենք հասկանում: Այսինքն մենք ձևավորեցինք էդ կոմիտեն, մ... դառանք ինքնուրույն, սկսեցինք ինքներս հետևել մեր ընգերների սովորելուն, դասերից փախնելուն: Մենք ունենք դեպք, որ ը... կանչեցինք՝ այսինքն ես կանչեցի ընգերոջս ծնողին, չէ դասղեկն էկավ ասեց «տեսեք, էսինչ մարդը արդեն մի շաբաթ ա փախնում ա դասերից, սենց ոնց կարա ըլնի»: Ասինք «օքեյ, դու մի անհանգստացի»: Կանչեցինք էդ տղայի մամային դպրոց, և մենք նստած ենք էդ սամաուպրավենիայի խմբով, և նստած ա մեր ընկերոջ մաման: Մենք իրան հարցնում ենք, ես էդ շատ լավ հիշում եմ: Հարցնում ենք՝ «Ձեր տղան, որ տնից դուրս ա գալիս, չե՞ք հարցնում ուր գնաց, կամ հետո հետ ա գալիս, բա չե՞ք հարցնում դպրոցում ինչ սովորեցիր, ինչ արեցիր»: Ու էդ շատ լավ հիշում եմ, էս Գայանե տյոտյան սենց նայեց ինձ, ասեց «Բայց դու դասից հեչ չես փախնու՞մ»: Ասեցի՝ «փախնում եմ, բայց կոնկրետ նպատակի համար, հիմա բայց Ձեր տղեն մի շաբաթ ա չի գալիս, էդ ոնց եք Դուք...»: Ու, գիտես ինչն եմ հիշում, ես մտածում եմ, թե ոնց ինքը էդ պահին վաբշե չասեց «Դուք ո՞վ եք»: Նա լռիվ չեսնի պատասխանում էր մեր հարցերին՝ ոնց որ տենց էլ պտի ըլնի: Իսկ մեր դասղեկը հանգիստ ընդե նստած լսում էր, ոնց ենք մենք փորձում մեր ընգերոջը... Հա, բայց էս պոռոտը քննադատություն չէր, ասում էինք՝ «շատ լավ, սրանից հետո, այ մեր Անգելինան կհետևի Կարենի դասի գալ-գնալուն, կանի իրա հետ դասերը» և այլն: Ու տենց էլ էղավ: Ամեն մեկին

կցված էր մի հատ վատ սովորող: Փոխեցինք նստարաններն ու աթոռները, ով ուրդե պտի նստի, որովհետև ինչ-որ մեկը պատասխանատու էր իրա ընկերոջ վատ սովորելու համար, որտեղ մենք պտի տարվա վերջում տեսնեինք առաջընթաց: Եվ էդ կոչվում էր պառուկի՝ «վզյատ նա պառուկի» էր կոչվում: Ինքը պիտներիայի տերմին էր: Էդ ժամանակ նաև կար ռազմավագության տարյադի հասկացությունը: Պիտներիան սկսեց խոսել-բացել ալտեռնատիվ կրթության նոր հնարավորություն: Պարզվեց որ... ու տեղից Լենինը նորից ակտիվացավ, բայց արդեն ոչ թե սուրբ, այլ սկսեցին խոսել ... էդ ժամանակ տարածվեց ռազմավագության տարյադի հասկացությունը, որը նշանակում էր, որ պիտներիան անպայման պարտադիր չի լինի, որ պարտադիր չի, որ ատրյադ և դասարան լինի նույնը, որ պիտներիան ի սկզբանե ձևավորվել ա տարբեր տարիքի, իրար հետ ինչ-որ բաներ անելու վրա և այլն, և էդ շատ ոգևորող կոնցեպտներ էին, ու դրա համար մենք սկսեցինք ավելի հանգիստ ը..., ստեղծագործել: Ասեմ ինչ էինք անում, ես վերցրել էի Դյուրանյի բոլոր հերոսներին և գրում էի սցենար: Դասարանից յուրաքանչյուրը ուներ իրա դերը, և էդ սցենարը գրում էինք էնքան, որ բոլորը լինեին ընդգրկված: Մինչև հիմա իմ դասարանցիները ունեն էդ իրանց անուններով բացած՝ իրանց առաջի իմելյները բացել են էդ անուններով՝ մի 5 հոգի հաստատ: Հետո որ հայտնաբերեցինք դա, ծիծաղում էինք: Հա, ու էդ ներկայացումը դնում էինք, շատ լուրջ, դասերից հետո պարտադիր կար ժամեր, փորձեր էինք անում և որոշել էինք գնանք Կիև, մասնակցենք դպրոցականների թատերական փառատոնի: Մեր դասղեկը դրանից տեղյակ չէր ընդհանրապես: Մինչև ծնողներից մեկը զանգել էր իրան, ասել՝ բա էդ որ գնում են Կիև, դա ոնց ա ըլնելու բան, տենց դասղեկը շոկի մեջ՝ ինչ Կիև, ինչ թատոն, ինչ բան, որտեղ ինքը դրանից տեղյակ չէր: Մենք տենց էլ չցուցադրեցինք, որտեղ էդ սցենարը գրվեց, գցվեց, գրվեց, գցվեց, շորերը հավաքվեց, ես երաժշտություն էի ձայնագրում: Բոլորին հանձնարարված էր իրանց տատի տներից քթեն հին շոր, էս, էս, էս, որտեղ էս էս ա դառնալու, էս՝ էս: Ինչ-որ սցենաներ փորձում էինք ըտեղ: Ակամայից բացահայտվում էր ով ում ա սիրահարված, ը... որովհետև ես սիրո դեր էի ուզում խաղային՝ չէր ստացվում, ես կոչվում էի որ չի ստացվում: Հետո կողքից ինձ ասում էին՝ ախար իրանք իրար ... ախար ոնց թե, ես ինչի չգիտեմ: Պետք է անպայման իմանայինք, բոլորի ամեն ինչը պտի իմանայինք: Տենց տարօրինակ կոլեկտիվիզմ կար՝ տեղյակ ըլնելու... Էդ թատրոնը չխաղացինք, բայց արանքում ունեինք Դեն Գիոդյա Անտիֆաշիստա (Հակաֆաշիստի հերոսի օր): Դեն գիոդյա անտիֆաշիստա պտի ամեն

դասարան, ամեն ջոկատ, դասարան չէ, ամեն ջոկատ պոփ պատրաստեր մի հատ երգ՝ անտիֆաշիստական կոնտեքստում և երգի կոնկուրս էր: Մենք դրան շատ լուրջ էինք պատրաստվում, որտեղ միշտ ուզում էինք հաղթել: Պոփ վերցնելի մի հատ երգ, որը համարում ես անտիֆաշիստական իրա-
 էությանը, սովորելի և բեմադրելի, երգելի ընենց, որ հաղթելի՝ ամբողջ դա-
 սարանով: Ըտենց մենք իրեք անգամ հաղթեցինք և ամեն անգամ էլ ավելի
 ցնցող բեմադրությամբ: Վերջինը վառչե ցնցող էր: Այ ըտե կապվեց մանկա-
 պարտեզ: 7-րդ դասարան եմ, ես որոշեցի որ անպայման պետք ա ակուս-
 տիկ ինստրումենտներով լինի և գնացի մանկապարտեզ՝ տրիուգոլնիկ բե-
 րելու: Որտեղ հիշում էի որ մեր մանկապարտեզում... այ էդ բառաբանները
 ըտե պետք էկան: Այսինքն էդ իմ հիշողությունը, որ ընդել ինչ-որ ինստրու-
 մենտներ կար, բերեց նրան որ ես ուղիղ գնացի դպրոցից մանկապարտեզ
 ասեցի «Բարև Ձեզ, ես Ձեր սանն եմ էղել, հիմա դպրոցում սենց բան ենք
 անում, ինձ պետք ա տրիուգոլնիկ»: Իրանք էլ տվին տրիուգոլնիկը, ես տարա
 իրան ընդե գնագցրի: Մեր դասարանի Գամբարյան Արթուրը, որ հիմա տե-
 նաք իրան՝ սենց մի հատ ձյաձյա, տրիուգոլնիկը գնագցնում էր: Մեկը պլա-
 կատ էր բռնում, մեկը՝ գնագցնում, բոլորս զբաղված էինք, էլի: Ով-որ լավ էր
 երգում՝ երգում էր, ով էլ չէ՝ ասում էինք գոնե տրիուգոլնիկը գնագցրա, մեկն
 էլ՝ բառաբան: Բուրենչիկներ էլ էի բերե, էդ էլ էր մանկապարտեզից, ընդե
 բուրենչիկներ էլ կար, որ չէր կարելի ձեռ տալ: Մի խոսքով էն, ինչ որ էն վախտ
 չէր կարելի, ես էդ ձևով կապեցի... Հա, ես ունեի մի հատ էլ պիոներիայի հետ
 կապված տարօրինակ զգացողություն՝ առավել ևս երբ որ դառա արդեն
 դրոժինայի խորհրդ նախագահ: Ես վստահ էի, որ դա նշանակում ա, որ
 ամբողջ սովետական միության պիոներ պալատները իմ տրամադրության
 տակ են: Եվ օրինակ գնացի Ստեփանավան, որտեղ վերջապես վերջացրել
 էին պիոներ պալատը՝ մի 10 տարի կառուցում էին էդ պիոներ պալատը: Էն-
 քան սիրուն պիոներ պալատ էր, երկրաշարժից քանդվեց: Գնացի պիոներ
 պալատ, տնօրենի սենյակ, ասեցի «Բարև Ձեզ», ու հա սալյուտ էինք անում,
 պոփ միշտ սալյուտ տաիր: Ավագներին սալյուտ պոփ տաիր: Էդ սալյուտից
 հետո բացառված ա քո հետ մեկը վատ խոսեր՝ դա նշանակում էր ասենք
 մինիստրությունից մարդ ա էկել: Ես գնացի ասեցի «Բարև Ձեզ, ես Երևանի
 էսինչ դպրոցի դրոժինայի խորհրդի նախագահն եմ, ուզում եմ տեսնեմ ձեր
 պիոներ պալատում ինչ կա»: Եվ էս տնօրենը տարավ ցույց տվեց: Գնալով
 իմ ավտարիտետը մեծացավ: Իմ երագանքն էր գնալ «Արտեկ» ճամբար:
 Որտեղ պիոներիան ուներ 3 ճամբար՝ «Ակիան»-ն էր Վլադիվաստոկում, մեկը

որը հեռու էր շատ, մեկը «Առյուծակ»-ն էր՝ Կրասնադարում, և մյուսը «Արտեկ»-ն էր՝ Ղրիմում: «Առյուծակ»-ը վսիսայուզնի (համամիութենական) էր կոչվում, իսկ «Արտեկ»-ը միժդունատոդնի (միջազգային) էր, մեկ էլ «Ակիան»-ն էր միժդունատոդնի: Այսինքն իմ երազանքն էր գնալ «Արտեկ»: Որտե՞ս «Արտեկ» գնացել էր իմ մոտքուրի աղջիկը՝ տենց գիտեի: Եվ ընդեղից բերած, նաև «Արտեկ»-ից մամային մի հատ նվերներ ուներ ծովային: Իսկ վառշեն պիոներական ակտիվությունը երևի նաև մամայի հետ կապված ա, որտե՞ս մաման էլ ա ակտիվ պիոներ էղել և շատ լավ ասումնքել ա, և փոքր վախտ իմ համար կամ ֆոտո, թերթում տպված ինչ-որ բան, որ մաման պատմում էր, որ ոնց Աշտարակից իրան բերեցին հրապարակ և ինքը խոսեց, և իրա հորքուրը լսեց: Էս բաները ինձ միշտ ոգևորել ա էլի՝ որ վառ, սենց մաշտաբներ կա, ու դրանից ես էլ եմ ուզել կարողանամ: Ինձ թվում ա դրանով ա վարակված էդ ձգտումը նաև ակտիվ լինելու: Իսկ «Արտեկ»-ը էղավ հետո... այսինքն էդ իմ կյանքի ինիցիացիան՝ փոփոխությունը էղավ «Արտեկ»-ը: Բայց մինչև «Արտեկ»-ը կարծեմ էղավ նաև 17-րդ սյոտը, ստեղ հանրապետական էլ էղավ: Ստեղ կար մի հատ էլ «Խարույկ» ակումբ: Էդ «Խարույկ» ակումբը վառշեն ցնցող պատմություն ա՝ ընկեր Սիմոնյանը: Էդ պիրիստոդկայի վախտերն ա, մենք տենց շատ լուրջ էր դրուժինայի խորհրդի նիստ էնք անում: Շատ լուրջ էր: Մենք դպրոցի խորհուրդ էինք ստեղծում և դպրոցի բյուդջե էինք պահանջում: Օրինակ ես գնացել եմ մինիստրություն՝ ինքս, գնացել եմ մինիստրություն, հարցրել եմ ինչքան բյուդջե եք հատկացրել մեր դպրոցին: 88 թիվն ա դա: Եվ ինձ մինիստրության էս բաժնի վարիչը՝ չեմ հիշում անունը, ինձ ասում ա «Ձեր դպրոցին էս տարի հատկացրել ենք 20.000 ռուբլի, որպիսի տրինաժոռների դասարան բացեն»: Ասում եմ՝ «բայց մեր դպրոցում տրինաժոռների դասարան չի բացվել, ու տարին էլ արդեն վերջանում ա»: Ես էկա հետ, և գնացի իմ տնօրենի սենյակ և ասեցի՝ «ինձ ասեք որտեղ ա էդ 20,000 ռուբլին»: Իհարկե իմ տնօրենի աչքերը թռան ճակատը, որտե՞ս ինքը սովետական կառումպիռովաննի Կալուստովա էր, իրա ամուսինն էլ Ցեկաում աշխատող մի հատ ձյաձյա էր:

Մի օր դասերից հետո, ինձ կանչում ա մեր դպրոցի ջոկատավարը և ասում ա «քեզ տանում ենք Ռաֆֆու դպրոց, որտեղ դու պոի ներկայացնես դրուժինայի նոր ծրագրերը»: Գնացի Ռաֆֆու դպրոց և տեսա, որ իմ պես էկել են տարբեր դպրոցից էլի դրուժինայի խորհրդի նախագահներ: Էս մեր Ռայկոմի աշխատողը՝ Մանանան, որին գիտեի արդեն պիոներական հավաքից,

էկավ ասեց «քեզ ընտրել են, դու գնում ես «Արտեկ»»: Ես շատ ոգևորված էկա տուն: Ինչու՞ ոգևորված, որտե միքնչն էդ ուզում էի գնայի «Արտեկ» և մաման փորձեց իրա ընկերոջ միջոցով, որ գործկոմում էր աշխատում, դասավորեր, որ ես գնամ «Արտեկ», և պատասխանսն էկել էր, որ դա փողով ա: Եվ ես գիտեի, որ դա անհնարին ա, իսկ փողով էր նաև կոմունիստ դառնալը: Որտե պապային պետք էր օրինակ դառնար կոմունիստ, որպիսի ստանար աշխատանքային բարձրացում, և դրա համար պետք էր 2000 ռուբլի կաշառք: Եվ մեր տանը դա քննարկվել ա էլի, ես լսել եմ, որ 2000 ռուբլի կաշառքը դա անհնարին թիվ էր, և պապան կոմունիստ չդարձավ: Եվ բաժնի պետ էլ չդարձավ դրա համար: Ու ես հանկարծ գալիս եմ տուն, որ գնում եմ «Արտեկ», բայց դա 88 թիվն ա: Այսինքն փոփոխությունները սկսվել են: Ու երբ որ գալիս, էդ էլ եմ շատ լավ հիշում՝ զանգը տալիս եմ՝ ժամը 6-ն ա մոտավորապես, մաման իհարկե շատ անհանգիստ ա, թե ես ուր եմ, ուշացել եմ, խաբար չի: Դուրը բացում ա անհանգստացած ու ես մտնում ասում եմ «մամ, ես գնում եմ «Արտեկ»»: Մաման դա ընդունեց շատ ոչ ոգևորված, և ասեց «այ մարդ, սպասի տենանք էս երկրի վիճակն ինչ ա ըլնում»: Ըտե ես վաբշե մանթոաշ ընգա, որտե ես վերջապես բերել եմ «Արտեկ»-ի հրավերը, որի մասին էդքան երազում էի, ու մամադ ասում ա սենց... Եվ ես գնացի «Արտեկ», որը կոչվում էր «Զբոռ Ակտիվիստով Պերեստոյկի» (պերեստոյկայի ակտիվիստների հավաք): Էդ միակ ակտիվիստ պերեստոյկին էր, ըտենց ուրիշ զբոռ չի էղել: Հետո գուգլ եմ արել վերջերս, էդ զբոռի մասին կա:

Զբոռ ակտիվիստով պիրիստոյկին շատ կարևոր էր իմ կյանքում: Ա... որով-հետև մենք 40 օր ղեկավարում էինք ամբողջ... այսինքն՝ «Արտեկ»-ը դա քանի հազար, 2000 կարծեմ, կարծեմ 2000-ից ավել երեխա, 12 ճամբար և էդ ակտիվիստի պիրիստոյկի կարևորությունը, որ մենք ամեն ինչ որոշում էինք ինքներս: Իսկ «Արտեկ»-ի ջոկատավարները վայոտկի սովոր էին ուրիշ հիերարխիայի և ունեցանք մի քանի տենց կոնֆլիկտ, որ մեր վրա գոռալով ասում են՝ «Վի, ակտիվիստի» (դուք՝ ակտիվիստներդ), սենց բաներ: Որով-հետև էդ ինքնուրույնությունը տեղափոխել էինք հիմա ընդել: Այսինքն, պատկերացրո՞ւ իմ պես լիքը մարդ էր էկե Սովետի տարբեր տեղերից: Որտե ինստուկցիան էկել էր, որ պտի ընտրեք մարդկանց, որոնք ինքնուրույն մտածել գիտեն, սենց գիտեն և ճիշտ ընտրություն էր էղել՝ շատ տեղերից, ու դրա համար էկել էին լիքը ակտիվ ու տարօրինակ մարդիկ: Հա, և էդ զբոռ

ակտիվիստով պիրիստոյկիի ժամանակ ես կապ ստեղծեցի «Պիաներակա-յա Պրավդա»-ի հետ: Հետո տենց ինքնուրույն ու ոգևորված էկա, այսինքն ես էկա ընդեից նենց՝ այ էդ պիոներ պալատ մտնել... ես էկա նենց՝ որ պարզ ա, ամեն ինչ որոշված ա, հիմա ես պտի գնամ իմ դպրոց էդ սաղ փոխելու, ու էկա էդ սաղ փոխելու, էլի: Տենց գնացի մինիստրի մոտ, էսինչի մոտ, արդեն տնօրենը իմ համար պոռոստը ղեկավարում էր դպրոցը, բայց մնացած ամեն ինչը պտի ղեկավարենք մենք՝ երեխաներս: Հա... ըտենց... Հետո էկա Երևան, հա էդ ամառն էր, ես էկա Երևան, արդեն սեպտեմբերից անցա ակ-տիվ գործունեության՝ փոփոխություններ...

Հաջորդ դրուժինայի խորհրդի նախագահի ընտրությունները բաց ընտրու-թյուններ էին, բոլորին տրված էր հնարավորություն առաջարկել թեկնածու-ներ, բոլորը պտի ունենային ծրագիր, ա... սենց լուրջ բաներ: Արեցինք բաց ընտրություններ, բոլորը տրամադրեցին պոինթեր, ֆոտոներ, նկարվեցինք և դրեցինք դպրոցի պատերին: Դպրոցում անպայման ուզում էի վերականգ-

ների «Ռադիոռուբրիկեն»։ Մենք ունեինք, «Ռադիոռուբկա» կար, դպրոցներում կար, բայց չէր գործում։ Ուզեցինք էդ վերականգնենք։ Առաջի անգամ թերթ, որպես այդպիսին ես ձեռով սարքեցի իմ դասարանում՝ մարտի 8-ի առթիվ, ձեռագիր, ժուռնալը էլի մինչև հիմա կա, որ նվիրում եմ իմ ընկերուհիներին։ Ամեն մեկի մասին մի բան գրելով։ Էդ «էխո պլանետի»-ի ազդեցությունն էր։ Որոշեցի, որ կարա ձեռով լինի նկարագրված և գրված։ Մեր դասարանի ամենալավ նկարողին հանձնարարված էր, որ ինքը պտի ապահովի պլակատը՝ ինքը մեռնելով դա նկարեց։ Անցկացրեցինք «Դեն Կասմանավտիկի» (տիեզերագնացության օր) համար առանձին մի հատ վիկտորինա։ Էդ սաղ արվում էր առանց դասղեկի և դասատուների ընդգրկման՝ բացառված էր։ Ուղղակի մեկ էլ հայտարարվում էր, որ էսօր էսինչ բանն ենք անում՝ դասղեկը ուզեր՝ կգար, ուզեր՝ չէ։

Դասարանում հստակ բաժանված էր դերերը։ Արդեն ունեինք ջոկխորհրդի նախագահ, դա իմ կողքը նստած Գալստյան Սոնան էր, որը՝ էդ բանն էլ ունեմ, ատրյադի գիրքը մինչև հիմա մոտս ա, որին պարտադրվում էր, որ պտի ամեն ամիս գրի ինչ ա կատարվել դասարանում և հետաքրքիր... Էդ վախտ սամակրիտիկան (ինքնաքննադատությունը) շատ կարևոր էր, պտի քննադատություն լիներ, ը... պտի կարողանաինք իրար քննադատել և չկովել։ Օրինակ՝ հաշվետու ժողով կար պարտադիր, և հաշվետու ժողովին ես չէի կարողանալու գնաի, որովհետև հիվանդ էի, բայց ինձ զանգում էր մեր ստարստան, որը պտի ներկայացներ դպրոցի, դասարանի ուսպիվայեմստը (առաջադիմությունը) և մենք իրար գրում էինք ով ոնց ա սովորում և ինչու, և ես իմ լիքը ընգերների անուններ էի տալի, որոնց պետք էր քննադատել, ու էդ քննադատությունը պտի ընդունվեր, և նա էլ գնացել էր կարդացել և շատ հետաքրքիր էր։ Դա առաջացնում էր կռիվ, հետո զանգում էին ինձ ասում «բա խի իմ մասին սենց բան ասեց», ես էլ ասում էի «բայց հասկացի, դա էս ա նշանակում, չէ որ դա հնարավոր ա փոխել, որ դա ընկերական ա, մենք էս կանենք»։ Մենց պլաններ կար։

Հետո ինչ-որ տարիքից հետո սաղ պտի դառնաին կոմերիտական։ Մի մասը դասարանի հըլը պիոներ էր, բայց մի քանի մեծ կային, որ դեկտեմբերին են ծնվել, կամ հունվարին, նրանք դառնում էին կոմերիտական։ Պոռստը տակ կոմերիտական չպտի դառնաին։ Կար հանձնարարություն, օրինակ էդ մեր խեղճ Գամբարյան Արթուրի հանձնարարությունն էր մեր կողքի հարևան Նինա տատիկին օգնել։ Եվ էդ Գամբարյանը գալիս էր Նինա տատիկի տուն

և ասում էր «ինչո՞վ կարամ Ձեզ օգնեմ»: Ես ասում էի մինչև մի քանի հանձնարարություն: Այսինքն պտի զապլոժիտ անես (վաստակես, արժանանաս) կոմերիտական դառնալը, հենց ընենց ոնց պտի դառնաս կոմերիտական, ու Գամբարյանը էկել էր Նինա տատիկի մոտ: Ըտենց բաներ կար, ամառվա հաշվետվություն պտի տաիր ինչ ես արել, ինչքան լավ բան ես արել մարդկության և հասարակության համար: Մենք դա շատ լուրջ անում էինք, իհարկե ես վստահ եմ, որ մարդիկ կային, որ դրան սառկազմով էին մոտենում, բայց իմ համար մինչև հիմա հանելուկ ա էդ, ոնց էր էդ դրվածքը տենց դրված, որ էդ սաղ աշխատում էր: Որտե քնականաբար սրա հետ մեկտեղ հիմա որ խոսում ենք, տղեքը ինչ-որ տեղ կոիվ էին անում, որից ես տեղյակ չեի, բայց դեպքեր էր լինում, որ էդ կոիվները հետ էին գալի պատմում՝ ասում էին սենց ա էղել, հիմի ոնց անենք, ասում էի հիմա սենց պտի անենք: Սենց տարօրինակ բաներ:

Ես երբ որ սկսեցի գնալ փսիխոանալիտիկի մոտ ու մի երկու դրվագ սենց պատմեցի, ասեց «ատկուդը տակայա իդիալագիչնոստ» (որտեղի՞ց այդպիսի գաղափարայնություն): Հետո հասկացա, որ դա հավանաբար մանկական ինչ-որ տրավմաների հետ ա երևի կապված, որ ես անպայման ուզել եմ իշխանությամբ, կամ էդ ավտարիտետով լրացնել գուցե: Բայց մյուս կողմից էլ իմ դասարանցիները մինչև հիմա շարունակում են ոգևորված էդ բաները հիշել և շնորհակալ լինել, որ ինչ լավ էր, մենք լրիվ ուրիշ ձևով ենք ապրել մեր մանկությունը:

— *Վերջին զանգին ի՞նչ արեցիր:*

— Վերջին զանգին... Շատ բան էր փոխվել: 8-րդ դասարանում էինք, ուկրոններ մտցրեցին Հայաստանի դպրոցներում, որոշվեց, որ պտի մասնագիտանան դասարանների բաժանեն: Ըտենց պտի մեր դասարանը քանդվեր, որտե և մեր դասարանը դարձրեցին ֆիզիկամաթեմատիկական թեքումով, իսկ դա նշանակում էր, որ մի տասներքանի հոգի, որոնք ֆիզիկա ու մաթեմատիկա լավ չգիտեն՝ նրանք գնում են հումանիտար դասարան: Հիմա ես պտի որոշեի, թե որ դասարանում եմ մնում, բայց իմ էդ քիփ ընգերուհիները, որոնց հետ թերթը արեցինք առաջին, նրանք որոշեցին գնալ հումանիտար: Բայց մինչև էս սաղ կլինի, մինչև որոշում ընդունելը ես ասեցի՝ «ո, էկեք, քանի որ մենք չենք ուզում մեր դասարանը քանդվի, կամ բոլորս իրար հետ պտի գնանք մի դասարան, կամ էլ մենք դեմ ենք: Ո՞վ ա մեզնից հարցրե, ոչ

որ»։ Մենք գրեցինք բաց նամակ, ստորագրեցինք բոլորս և գնացինք մինիստրի մոտ։ Էդ անգամ արդեն լուսավորության մինիստրի մոտ, մեր դասարանով ու պրիչոմ իմ հետ էկան նաև լիքը վատ սովորողներ։ Ես հիշում եմ ոնց տնօրենը հետո կանչեց մեզ և սկսեց շշպոել, ու էշացել էր, որ էդքան մարդ ինքնագլուխ գնացել ա և պատրաստ ա... Դա 1989 թիվն էր, մենք ունեինք «Կուր Ինտեռնացիանալնոյ Դոուժբի»՝ ԿԻԴ (ինտեռնացիոնալ բարեկամության ակումբ), որը պարտադիր էր, բոլոր պիոներական դրոժինաները պտի ունենաին ԿԻԴ։ Էդ ԿԻԴ-ը՝ կուր ինտեռնացիանալնոյ դրոժբի, պտի կապեր հաստատեր մյուս դրոժինաների հետ աշխարհով մեկ։ Մենք հավաքվեցինք և որոշեցինք, որ կուր ինտեռնացիոնալնոյ դրոժբի հենց հիմա պտի տեղեկացնի ամբողջ աշխարհին Ղարաբաղի խնդրի մասին։ Եվ ստեղծեցինք «Ղարաբաղ Կոմիտե», որովհետև «Ղարաբաղ Կոմիտե» կար հրապարակում, բայց մենք փոքր էինք, չէինք գնում, գնում էինք դասի։ Մենք որոշեցինք, որ «Ղարաբաղ Կոմիտե»-ն նաև պտի լինի դպրոցում։ Ստեղծեցինք «Ղարաբաղ Կոմիտե», սկսեցինք պատրաստել, սկսեցինք մեր դասընկերների նամակներն ուղարկել աշխարհի տարբեր դպրոցներ։ Դու գրում էիր նամակ, ասենք Էսինչ գյուղի, Էսինչ դպրոցի, Էսինչ դասարանի՝ ասենք 7-ի բ դասարանի մատյանով երկրորդ համարին։ Մամաս մինչև հիմա մտերմագույն ընկերուհի ա Լիտվայի Վեյսեյա գյուղի Էլվիոայի հետ, որ տենց նամակ ա ուղարկե Աշտարակ, Էսինչ դպրոցի Էսինչ համարին։ «Արտեկ»-ից հետո ես ունեի լիքը ընգերներ Էստոնիայից, սկսեցինք իրար հետ գրվել։ Էդ ժամանակ սկսեցին նամակները շատ վատ գալ և ուշ-ուշ, ու էդ ԿԻԴ-ից երբ որ որոշեինք, որ պետք ա «Ղարաբաղ Կոմիտե» ստեղծենք, առաջացավ թերթ ստեղծելու գաղափարը։ Հասկացանք, որ պետք չի առանձին նամակներ գրել, այլ պետք ա թերթ սարքել, թերթն ուղարկել ստե-ընդե և տեղեկացնել։

Հետո արդեն դառանք կոմերիտական՝ դառա կոմերիտիության քարտուղար, հետո ես դառա կոմերիտիության գործկոմի ու բանի՝ քաղկոմի անդամ։ Ըտե էդավ իմ առաջի հիասթափությունը, որ պիրիստոռյկան և հեղափոխությունը և այլն սուտ ա, որտե էն, ինչ որ հնարավոր էր դպրոցում, հնարավոր չէրավ էդ պլենումի ժամանակ։ Ըտեղ ես գնացի, ես ամենաջահելն էի, 16 տարեկան։ Էդ պլենումի ժամանակ լիքը ազատված կոմերիտիության քարտուղարներ կային։ Ազատված կոմերիտիության քարտուղարը սենց էր՝ կար դպրոցներինը, պարտադիր պտի ունենար կոմերիտիության քարտուղար, բայց դպրոցներում նաև կային ուսուցիչներ, որոնք երիտասարդ

էին: Բայց ը... գործարաններում, ինստիտուտներում, քանի որ արդեն կոմերիտականների քանակը շատ են, ինչ-որ քանակից շատի դեպքում դա կոչվում ա ազատված՝ արդեն պաշտոն ա: Ինքը արդեն աշխատավարձ ա ստանում, և առանձին պաշտոն ա: Տեից սկսում են կոմերիտական և պարտիական կարիերան: Ու երբ որ գնացի ես պլենումի, դա հիմնականում սենց ազատված կոմերիտիության քարտուղարներն էին մեծ: Ջահել էին, բայց իմ համար մեծ ձյաձյաներ ու տյոտյաներ էին ու Հրանուշ Հակոբյանը կանգնած էր... Կանգնած էր դիմացը և որ Հրանուշ Հակոբյանը ասում էր ով ա կողմ՝ բոլորը կողմ էին, ով ա դեմ՝ բոլորը դեմ էին: Էդ իմ համար նորություն էր, որովհետև ես տենց բան տեսած չկայի, որտե մեր մոտ երբեք բոլորը կողմ, բոլորը դեմ չէր կարող ըլներ, մենք անպայման միշտ ունեինք այլախոհություն և դա պարտադիր էր: Որ կողմ, դեմ պտի հաշվես սենց բաներ, ես հասկացա, որ ես կյանքում էլ չեմ գնա էդ Ցեկայի շենքում էդ բանի ...պիրիստոռյկայի ակտիվիստը մնացել էր, մնացել էր վայրտկի մանկապատանեկան կոնտեքստում: Կոմերիտիության չհասավ: Իսկ կոմերիտիության հետ կապված մի հատ էլ բան կար, արդեն հասկանալի էր իմ համար, որ կարծես թե էլ Սովետական Միություն չի ըլնելու էդ ձևով: Այսինքն արդեն պիոներիայի մեջ Հայաստանում սկսել էր ձևավորվել առանձին կազմակերպություն, մենք էդ առանձին կազմակերպություն ստեղծողն էինք: Մենք պիոներիան դարձրեցինք «Հույս» մանկապատանեական կազմակերպություն և այլն, արդեն տենց գնացինք 10-րդ սյոտին: Սյոտին Հայաստանը, Վրաստանը և Պրիբալտիկան էր, որ արդեն Լենինի անունը հանել էին: Սյոտը էլի «Արտեկ»-ում էր, և մենք էստեղ ներկայացնում էինք արդեն Ղարաբաղի խնդիրը, ունեինք Հայաստանի պալիյոն, Ղարաբաղի դեղեգացիան մտցրել էինք մեր դիլիգացիայի մեջ, սենց լիքը բաներ կար: Ես «Արտեկ»-ում տպեցի առաջի թերթը, բայց մեր թերթը արդեն ստե արել էի, մի հատ էլ թերթ տպեցի «Արտեկ»-ում: «Արտեկ»-ից հետ գալիս արդեն գիտեի, որ պիոներիան փոխվեց: Էլ վսիսայուզնի սյոտ պիաներով երևի չի լինելու, որովհետև մենք արդեն ասեցինք, որ առանձնանում ենք և առանձին ենք... «Արտեկ»-ը բոլոր հանրապետություններն էին: «Արտեկ» պտի գնային բոլոր հանրապետությունները՝ սյոտ ա: Սյոտին էլի պտի ընտրվեիր դեղեգատ և այլն: Ու տենց ստացվեց, որ հիմա փաստացի դա տենց ա, սյոտն ա դեկավարում ը... ամբողջ պիոներիան: Պիոներիան մոտավորապես 20 միլիոն էր: Երբ որ հասնում ես «Արտեկ», ամեն երկիր մի հոգու ա ընտրում երեխա և մի հոգի դեկավար, որ գնան որոշումներ կայացնելու: Էդ ընտրվածը ես էի և հանկարծ մեկ

Էլ դու զգում ես, որ դու 20 միլիոնանոց պիոներիայի համար որոշումներ ես կայացնում: Տեղ որոշվում էր՝ տեքստը, ուստավը, մենք նստում ուստավ էինք փոխում, և ընտրում էինք պիոներ խորհրդի նախագահին, իսկ պիոներ խորհրդի նախագահի համար սկսեցին իրար տալ: Լուրջ կոիվներ էր, սկսեցին նվազել-երգել, որպիսի ձայներ հավաքի բան, սենց... Էդ մասին կա լավ վիդեո, էդ ժամանակ կար մի հատ հաղորդում սովետական և սրանք իմ հետևից ուղղակի վազվզում էին: Հայաստանը արդեն առանձին կազմակերպություն ուներ՝ «Հույսը», առանձնացել էր, մենք ունեինք մեր պահանջները ինչ պտի լինի և ես ինքս էի որոշում, թե ով ա ըլնելու նախագահ: Մեր դեղեգացիայի դեկավարը՝ Էդիկը Կարապետյան, որ հիմա փոխվում ա երևի թե: Էդիկը ... ա... այլ կարծիք ուներ, ես այլ կարծիք ունեի, հետո իրար հետ համոզում էինք, որտե ինքը ձայնի իրավունք ուներ, ես էլ ունեի, ու... ընտրեցինք Չեպուոնիխին: Էդ ժամանակ փոխեցինք անունը՝ պիոներիայի անունը փոխվեց: Ինքը արդեն քանի որ կային կազմակերպություններ որոնք պիոներական չէին՝ սլոտը ստիպված էղավ որոշի, որ այլևս կազմակերպությունը կոչվում ա «Մայուզ Պիանետսկիխ Առգանիզացիյ Ֆեդերացիյ Դեցկիխ Առգանիզացիյ» (Մանկական կազմակերպությունների ֆեդերացիայի Պիոներական կազմակերպությունների միություն»): Հայաստանը, Վրաստանը, Մոլդովան և Պրիբալտիկայի երեք հանրապետությունները արդեն պիոներիա չունեին: Մոլդովայինը կոչվում էր Վատոա: Մենք գնում էինք ներկայացնելու Հայաստանի հնությունը, առանձնությունը և Ղարաբաղի խնդիրը: Եվ մենք արդեն ունեինք «Հույս» մանկապատանեկան կազմակերպության նոր սիմվոլիկան, որը եռագույն դրոշով էր, էլ այլևս պիոներիա, Լենին հասկացություններ չկար և մենք բացատրում էինք: Մեր ինտեռնացիոնալիզմն էր, որ մենք ստեղծել էինք կյուր, որտեղ գալիս էին մեր մոտ հյուր, վաբշե ամեն երկրի տվել էին հնարավորություն ստեղծելու իրա պրեզենտացիոն տարածքը՝ էքսպոն: Եվ մենք ունեինք տենց բաժանում՝ մեկը էն էր պատմում, մեկը էն էր պատմում, մեկը էն էր պատմում... ու տենց տեղեկացնում էինք սովետին Ղարաբաղի հարցի մասին: Մեր նպատակն էր ներկայացնել, որ կա սենց հարց և մենք գնացել էինք ազգային աջենդայով: Ինտեռնացիոնալիզմը դրված չէր...

— *Այսինքն ինտեռնացիոնալիզմը արդեն չէր աշխատում:*

— Չէ աշխատում էր նոր սովորության ձևավորման վրա: Այսինքն մենք ինտեռնացիոնալիստի շուր... ինտեռնացիոնալիզմը աշխատում էր սովորա-
 ռություն պայքարի իմաստով՝ ի հակադրություն լենինյան կոմունիստական
 պրոպագանդայի: Այսինքն էդ վախտ Սովետը՝ Մոսկվան, Կրեմլը արդեն ըն-
 կալվում էր որպես հակառակորդ կամ չհամաձայնվող, բայց էդ ժամանակ
 կար պիրիստրոյկա, Լենին, պարտիա, Գաղափարը դեռ հըլը կար և դեռ հույս
 կար, որ ասենք Մոսկվայի դեմոկրատիան փոփոխությունների շանս էին:
 Այսինքն չկար սովետից դուրս գալու միտք: Կար ներսից փոխելու ցանկու-
 թյուն և ենթադրում էին, որ սովորությունը դրա շուրջ պտի ձևավորվի:
 Ադրբեջանցիներին և հայերին միմյանցից շատ հեռու էին դրել, ուղղակի-
 րեն այլ տարածության մեջ, որպիսզի մենք իրար հետ չառնչվենք: Վրացի-
 ները մեր մոտ էին: Հա, մեր ավտերնատիվն էլ Արման Բաբաջանյանն ա:
 Ամեն իրիկուն, այսինքն մի օր ես ու տավարիչ Տամառան, որին էլի տարել
 էինք՝ դպրոցի ջոկատավարն էր: Ես ու տավարիչ Տամառան կովում ենք, որ
 արդյոք կաշխատի էս նոր կոնցեպտը, թե չէ: Ինքն ասում ա՝ բա ինտեռնա-
 ցիոնալիզմը, ասում եմ՝ կա ինքնուրույնություն, ինքը ասում ա՝ բա ուր ա էդ
 ինքնուրույնությունը, եթե դուրս գանք էս ամեն ինչից, բա ուր ա ... սենց
 կովելով գալիս ենք հետ քնելու, և հանկարծ տեսնում ենք, որ էդ մեր քնելու
 կարիդորում՝ մոմերը վառած «Հայր մեր» ա երգում Բաբաջանյան Արմանը
 ... ու տեղ հավաքվել են հայերը, վրացիները և պրիբալտիները... «Հայր
 մեր»ը հայերենով երգվում էր «Արտեկ»-ում, և մոմերը վառած: Ու ես մտա ու
 Տամառային ասեցի «ահա քեզ ինչ կարա լինի տարբերությունը»: Ու էդ ժա-
 մանակ հասկանում ես, որ էդ ցնցող «Հայր մեր»-ը եկեղեցի և այլն՝ դա
 առանձնանալու և ինքնուրույնության և ազատագրվելու տեքստն էր, թվում
 էր, որ դա ազատ ա... դա ամենալավ հակադրա... ահա խնդրեմ: Ու դա շա-
 րունակվեց, ու մենք ամեն օր ավարտում էինք երեկոն «Հայր մեր»-ով: Եր-
 գողն էլ էդ Բաբաջանյան Արմանն էր, մեր հիմնիկն էս պատգամավոր:

Մյուս մասնակիցը Վիգեն Սարգսյանն էր: Ինչի՞ էս սաղ պատմությունը
 պատմեցի, ուզում էի ասել, որ երբ որ սլոտից հետ եկա, ես արդեն զգում էի,
 որ քանդվում ա էս համամիութենականությունը, կար մի հատ շանս: Դեռևս
 պտի տեղի ունենար կոմերիտմիության կարծեմ 20-րդ համագումարը՝ ես էլ
 կոմերիտմիության քարտուղար էի: Եվ ես իմ մեջ որոշել էի, որ ես անպայման
 պտի գնամ էդ համագումարին, բայց դե էդ արդեն դժվար խնդիր ա, որտե
 պտի ընտրեն ու իրոք բաց ընտրություններ ա և ըտեղ որոշել էր գնար մեր

էդ ժամանակվա կոմերիտմիության ռայկոմի քարտուղարը, որտեղ նա էլ էր շատ լավ երևի հասկանում, որ դա վերջինն ա: Կարծեմ Մկրտչյան էր: Եվ նաև ուզում էր գնար Մանանան՝ այ էդ Մանանան, որը հետո Չեխովի դպրոցում ուսմասվար էր երկար տարիներ: Էս Մանանան շատ լավն էր: Հիմա մեծերն են ուզում գնան, բայց ես էլ եմ ուզում գնամ ու վ պրինցիպե դե որ դպրոցական, կոմերիտականները էդ սյոտին, այսինքն պոի 26 կոմիսարները համագումարի ժամանակ ընտրեն թեկնածու: Ու մեր դպրոցից տեղ ա իմ տնօրենուհին, ես, և մեր ջոկատավարը: Եվ ես որոշեցի սամավիդվիժենի անեմ (ինքնառաջադրվեմ)՝ բարձրացա բեմ, և ասեցի ես առաջարկում եմ իմ թեկնածությունը: Հա, իսկ ամբիոնին նստած ա Վիգենը: Իսկ Վիգենին արդեն գիտեի «Խարույկ» ակումբից: Իմ սամավիդվիժենիան ծոեց ամբողջ ընթացքը, որովհետև ը... մի խոսքով դրեցին քվեարկման երեք թեկնածուի՝ ես, Մանանան և բանը, և արդյունքում աաա, բայց հետո ինձ մեղադրեցին էլի: Չգիտեմ ով էր էկավ ասեց, ախար դու որ քոնը չդնեիր, էդ սաղ քանակը Մանանաին էր գնալու: Բայց ըտեղ իմ տնօրենը արեց մի բան, որը ցնցեց բոլորին: Տնօրենս վեր կացավ ամբիոն և ասեց, որ ինքը դեմ ա իմ թեկնածությանը: Ասեց «Էս տղեն կոմերիտմիության քարտուղար լինելով ոչինչ չի արել էսքան ժամանակ», որ ես չեմ կարողանում լսել, սենց բաներ խոսաց... Ըտե տեղի ունեցավ ուրիշ հետաքրքիր բան, էս սաղ դպրոցականները, որ ինձ չէին ճանաչում մինչև էդ, սկսեցին հեռքով մոտենալ ինձ և ասել՝ «Չորհավորում եմ, մենք մեր ձայնը քեզ ենք տալու»: Ստեղ փակ գաղտնի քվեարկություն էր: Դպրոցի մարդիկ, մոտեցան դպրոցի ինչ-որ դասատուներ, ասում էին՝ «Էդ ինչ ա, ոնց թե տնօրենը... տենց բան լսված չի, դպրոցի տնօրենը, հակառակ, ուրախ պոի լինի, էս ինչ ա» և այլն: Բայց ես պարտվեցի, իհարկե պարտություն էր, ես չգնացի, բայց չեղավ էդ համագումարը, նենց որ ես շատ ուրախ էի, որ չեղավ: Ամեն դեպքում Հայաստանից, կամ էլ Հայաստանը չի մասնակցել, բայց վորշմ չգնացին: Բայց ես հետ էկա տուն շատ սթրեսի մեջ, պատմեցի էս դեպքը, մամաա ասեց՝ «Կգնաս տնօրենիդ կասես, որ դու մենակ չես և քո հետևում քո ծնողներն են ամեն դեպքում»: Ես երկրորդ օրը գնացի տնօրենի սենյակ, և ասեցի՝ «Եթե Դուք չգիտեք ես ինչով եմ զբաղվել էսքան ամիս, ես շատ լավ գիտեմ դուք ինչով եք զբաղված եղել 20 տարի, և եթե պետք ա էդ փաստերը, բոլորը կդրվեն Ձեր առաջ: Եվ ես մենակ չեմ, իմ ետևում ծնողներն են»: Հետո իջա կոմերիտմիության տարածք և կանչեցի կոմերիտմիության կոմիտեի բոլոր անդամներին: Տնօրենը բնականաբար իջավ, մնացել էր անպատասխան, իջավ իրա տեղակալ մյուս

բոքո գաուչի հետ և ըտե տեղի ունեցավ պատմական սկանդալը: Ես արդեն նույնիսկ կարաի չխոսեի: Էս իմ կոլեգաները տնօրենիս ուղղակի հանեցին տոաս՝ ասելով, որ էս ա արվել, էս ա արվել, էս ա արվել և վաբշե դուք ինչ եք հասկանում, վաբշե դուք հասկացեք, որ երկիրը փոխվել ա, որ կոմերիտամիությունը սենց, ավերվում ա: Սենց բաներ... Եվ ինքը շոկի մեջ թողեց գնաց, և ուսուցիչների խորհրդին հանձնարարել էր, որ ինձ երկուսներ դնեն: Բայց մեր դասատուներն էլ էին արդեն խառնվել իրար և ես ստացա մի դասատուից ակնարկ, որ զգույշ լինեմ: Եվ ես, որ երբեք գերազանցիկ չէի եղել, էդ քառորդին դարձա գերազանցիկ՝ իրանց ինադու: Հավես էր, էդ շատ հավես էր: Հետո նաև ըսենց պատմություն էր եղել, ինձ խոսք էր հասել, որ նաև ինչ-որ տղեքի ասել էն որ ինձ տփեն: Էդ էլ ախպորս ասի, ախպերս էկավ դպրոց ճշտելու:

Հա, դպրոցը նաև խառնվեց իրար էդ տարի, որովհետև ես «Պիաներակայա Պրավդա»-ի յունկոր (յուննիյ կարիսպանդենտ,-պատանի թղթակից) էի դառել: Էդ էլ ա 89 թիվ: Էդ էկել էր դպրոց: Դպրոցը նամակ ա ստանում «Պիաներակայա Պրավդա»-ից՝ Կարեն Հակոբյանին: Բնականաբար բացել էին, որի իրավունքը չունեին, ու բերին ինձ հանձնեցին: Ես էլ վերցրեցի կարիշոկս և գնացի Հայաստանի առաջին Գերագույն խորհրդի ընտրությունների ձայներ հաշվելուն՝ որպես ժուռնալիստ: Ես գործարան էի գնացել, գնացի մտա ասի՝ «բարև Ձեզ, ես յուննիյ կարիսպանդենտ Պիանետսկոյ Պրավդի եմ, պտի մասնակցեմ»: Կարեն Սիմոնյանն էր թեկնածուն ստեղ: Իմ դասարանցու պապան էր հանձանժողովի ղեկավարը, վաբշե ուրախացա: Հետո գնացի յուննիյ կարիսպանդենտ պիանետսկոյ պրավդի Յոլյանից՝ այ հիմա որ վերաքննիչ պալատի շեֆն ա, էս ժամանակ պիոներ խորհրդի նախագահն էր: Գնացի իրանից ինտերվյու վերցնելու՝ ՅեԿա: Ուղիղ գնացի մտա, ասեցի՝ «քարտուղարին ասեք, որ յուննիյ կարիսպանդենտ ա, ուզում ա իրանից ինտերվյու վերցնի»: Ես խոսացրեցի, ձեռով՝ ձայնագրիչ բան չկար, գրեցի ինտերվյուն, տպեցի, ինտեռվյուն ուղարկեցի «Պիաներակայա Պրավդա»: «Պիաներակայա Պրավդա» երկու հոդվածս տպվել ա, բայց արդեն որ սենց լուրջ բաներ ուղարկեցի, ընդեից ստացա նամակ, որ գիտես, մենք սենց լուրջ բաների համար չի որ, շատ լուրջ ես ընդունել, մեզ պետք ա էս տիպի բաներ...

Հա, հիշում եմ, որ Հայաստան մտցրեցին պարետային ժամ և հայտնվեցին տանկեր, դա տոտալ դեմ էր մեր ամբողջ պիրիստոռյկայի էս հեղափոխականությանը: Տեղ մենք զգացինք ագրեսիա, հա... պարետային ժամ մտցրեցին՝ մի հատ վախ մտավ ամեն տեղ: Էդ էն հայտնի դեպքն ա, որ Աիդա Ներսիսյանը կարդաց պարետային ժամը մտցնելու մասին, ու պարետային ժամի մասին տեքստը շարտեց: Էդ թղթեր շարտելը մնաց, հայությունը ամբողջ քննարկում էր, որ Աիդան, Աիդան մերոնք ա, էլի: Հիմա էդ ռեզիստանսի տակ, մենք գնացինք հետ դասարան՝ «Ղարաբաղ Կոմիտե»-ում քննարկելու, ինչ կարանք անենք: Էդ էր, որ մտածեցինք՝ պտի ստեղծենք թերթ, ու հիմա թերթի անունը պտի որոշենք: Որոշեցինք, որ անունը կլինի «Մի խոսքով»: Պարետային ժամի ժամանակ մենք իրար հետ, էդ գաղտնի էր մեր ծնողներից, որտեղ մեր ընկերուհի պապան կազմեցում էր աշխատում՝ պալկովնիկ էր: Եվ որոշեցինք, որ պտի գնանք սալդատներից ինտերվյու վերցնենք՝ խի՞ էք էկել, ձեզ ի՞նչ են ասել, որ բերել են և այլն, և գնացինք: Մենց հերթով մոտենում էինք, հետո զանգում էինք միմյանց՝ հը, դու գնացի՞ր, ի՞նչ ասեց, ու գրում էինք էդ ինտերվյուները: Հետո Անուշի պապան իմացել էր ու դա դառավ պոռթկում: Արդեն զանգեցին ծնողներին, թե ոնց էք ռիսկ անում, ոնց կարելի ա, բան: Մեր տանը ավելի հեշտ էր էլի ռիսկի պահը, ու մի քիչ խոսացին բան, բայց ըտեղից սկսվեցին հոդվածները: Դա ձմեռն էր: Հետո էկավ գարուն ու արդեն դպրոցը գնում էր դեպի փակվելուն: Մենք այ էդ ժամանակ հասկացանք, որ չէ, մենք թերթը վայոտկի ուզում ենք անենք: Էդ դասարանին չենք խառնում, որովհետև դասարանում դառավ մեծ պոռթկում: Ռուսներից մեկի ծնողը զանգել էր դասղեկին՝ թե ձեր դասարանում «Ղարաբաղ Կոմիտե» ա ստեղծվել, էրեխեքին ասում են դասի մի էկեք, մեր դասատուն՝ դասղեկը էկավ, դալմադալ, ով ա էդ ասել, ոտքի կանգնեք, բան...սենց բաներ էղավ ու մենք որոշեցինք, որ լավ, մնացածին չենք խառնում՝ ով կուզի թող գա, ամեն մեկը իրա խիղճն ա, բայց էլ դասադուլ չենք անում, իսկ թերթը անում ենք: Ու տենց փոքր խումբ ստեղծվեց՝ 3 հոգի, և մենք գնացինք արդեն ավելի լուրջ: Ես արդեն դիկտաֆոն ձեռք բերեցի մեր դասարանցիներից մեկից, որն ուներ: Ու սկսեցինք դիկտաֆոնով արդեն նորմալ ինտերվյուներով, նորմալ թերթի պատրաստվել: Մինչև նյութը հավաքեցինք, էս պարետային ժամի ակտուալությունը կորավ: Շատ լուրջ պրոֆեսիոնալիզմով էինք: Ասենք Կյաժը ասում էր՝ «չէ, էս արդեն հին ա, չենք կարա տպենք»: Պտի առաջի օրինակը վերցնեմ, որ ասեմ, բայց մենք ամառը ը... տպեցինք թերթը: Այս-

ինքն դասերը վերջացել էր, իսկ մենք զբաղված էինք թերթով: Եվ, ը... հոդ-
 վածները արդեն գրված էր: Ես գնացի Սուրբ Սարգիս լրիվ պատահական:
 Էդ ցնցող ինտերվյու ա էդ «Սուրբ Սարգիսի հավաքարարը»: Սուրբ Սար-
 գիսում աշխատում էր մի հավաքարար, որը էլի հավատացյալ էր, ցնցող
 մտածելով և շատ մեծ ինտերվյու ա իհարկե, բայց պատմում էր տերտերների
 վարքի-բարքի, հավատքի-չհավատքի, ես էս սաղ ճայնագրեցի և դառավ
 նյութ: Ինչ-որ մեկն ասեց՝ Նոր Հաճում կա տիպագրաֆիա: Նոր Հաճնի
 Բրիլիանտի գործարանը տպում ա իրա գործարանի թերթը: Ու ինչ-որ մեկի
 հորքուրն էր ընդե աշխատում, թե ով էր աշխատում, մենք վեր կացանք իրե-
 քով, լռիվ... գնացինք կոմերիտիության քարտուղարի մոտ՝ էդ Նոր Հաճնի:
 Եվ ասեցինք, որ մենք թերթ ունենք, ուզում ենք ձեր մոտ տպենք: Սրանք էլ
 ասեցին՝ «է, տպեք...» Թուղթը ճարել ենք Արման Բաբաջանյանի միջոցով,
 որը էդ ընթացքում երգեց-աղոթեց և այլն, և դառավ Սուրբ Սարգիս... Արա-
 րատ, Արարատի... ուրեմն Սուրբ Սարգսին կից կար երիտասարդաց միու-
 թյուն: Էդ երիտասարդաց միությունը ուներ ամսագիր: Ամսագրի գլխավոր
 խմբագիրը չգիտես ինչի դառել էր Արմանը: Եվ իրանք ամսագիր ունեին: Հա,
 սկզբից ուզում էինք իրանց մոտ տպեինք, որտե և իրանք ունեին կամայու-
 տրով, հըըն նոր էր էդ սաղ, կամայուտռով թերթ հավաքել, դիզայն անել, բան,
 տենց... 89-ին Արարատյան թեմն ուներ, որտե ներկայիս Վեհափառը էն
 Ժամանակ ընդեղի առաջնորդն էր՝ Ամերիկայից բարերարները տվել էին: Եվ
 մեր նպատակն էր ընդեղ տպել: Արմանը օգնեց մի հարցով՝ նա գրեց մի հատ
 նամակ, և մենք գնացինք տիպագրաֆիա և առանք թուղթ: Հա, բայց էդ,
 սպասի, էդ առաջի անգամվանից հետո էր: Առաջին անգամինի թուղթը
 գործարանն ա տվել, առաջի համարի ամբողջ բանն արեց գործարանը:
 Գործարանը՝ քանի որ տեսան լուրջ ենք, հետո հասկացան, որ հոդվածներն
 էլ ա լուրջ և հայերենասիրական ա, ինչ-որ մենք ուզում էինք անեինք, սրանք
 հանձնարարեցին իրանց՝ արճիճով, էն որ արճիճով հավաքում են բան...
 Մեզ տարան, ասեց՝ «սենց չի լինի, թերթը մակետ պտի ունենա, սենց էկել
 եք, ասում եք թերթ... մենակ հոդվածները հերիք չի»: Սովորացրեց մեզ
 մակետ կազմել: Ինքը կազմեց մեր առաջի թերթի մակետը: Դե մենք էս
 մակետը վերցրինք, գնացինք իրանց տիպագրաֆիան և ամեն օր, գործի
 պես, գնում էինք նստում էդ արճիճով հավաքող տյոտյայի կողքը և ինքը
 հավաքում էր: Եդ ամեն ինչը արել են անվճար: Էդ արճիճները ճիկ-ճիկ-ճիկ
 դնում էին էդ տատերը, մեր թերթը մեր աչքի առաջ ձևավորվում էր: Մենք

ոգևորվում... ամեն օր գնում էինք Նոր Հաճն ավտոբուսով գալի: Մեր ծնողները չգիտեին, թե մենք ուր էինք գնում, ինչ էինք անում:

— *Իսկ մյուս սամիզդասերները (ինքնահրապ) կարդում էիք, շփվում էիք մյուս սամիզդասերի՝ Տիգարն Պասկելիչյանի, կամ Վարդան Հարությունյանի հետ:*

— Չէ, բոլորովին չգիտեինք, տեղյակ չէինք, մենք շարունակում էինք մեր դպրոցում ծնված իղեան: Դա մեր մասնակցությունն էր էդ ժամանակվա Հայաստանի փոփոխություններին: Երբ որ արդեն թերթը տպվեց՝ մերոնք իմացան: Հիմա ունենք որոշակի քանակի թերթ, որ կոչվում ա «Մի խոսքով»: Ի՞նչ անենք, պետք ա բաժանել: Մենք, Անուշն էր էդ առաջարկում, ասեց՝ «եկեք գնանք հրապարակում, որտեղ ժողովուրդն ա, ընդեղ էլ բաժանենք»: Սկսեցինք բաժանել, մեզ սկսեցին փող տալ: Ով ինչքան տար, որտե՛ս նախ ցնցված էին, որ էրեխեքը թերթ են բաժանում, հետո ասում էին ով ա տպել՝ մենք ենք տպել... էդ գիտե՛ս ինչ էր ըտեղ, մի հատ ոճնեսանս: Ես շատ լավ հիշում եմ ոնց եկանք հրապարակ: Մեզ տարան ծնողները, պապաս էդ վախտ ավտո ուներ: Բայց սենց անհանգիստ՝ տը-տը-տը: Մենք որ, ես որ հետ էկա մեքենա, և իմ ջեբերը լցված էին փողերով՝ սրանք էշացան: Կարծեմ որոշել էինք 50 կոպեկ թե ինչ, տալիս էին մեզ 1 ռուբլիանոց՝ «գդաչի պետք չի, այ բալիկ ջան, ինչ ես խոսում»: Մենք արդյունքում ունեցանք փող: Ու ասինք «վառ, վայո, թերթը շարունակում ենք»: Իսկ շարունակելու համար արդեն թուղթ էր պետք, տենց Բաբաջանյան Արմանի գրությամբ ես գնացի «Տիգրան Մեծ» տպարան, և առա 70 թե 80 կիլո թուղթ: Հետո ես գրանցեցի թերթը: Իրավունք ունեինք և հայերեն, և ռուսերեն: Մենք որոշեցինք միայն ռուսերեն, որտե՛ս փող չունեինք երկու... երկուսը չէինք կարող՝ որտե՛ս դիզայնի համար փող տվեցինք արդեն մեր ժամանակ: Հա, շատ ... ու որոշում պտի կայացնեինք՝ շարունակում ենք համ հայերեն, համ ռուսերեն: Քցեցինք-բոնեցինք որ ռուսերեն, քանի որ ժողովուրդը՝ կարդացող մասսան ռուսերեն ա, համ էլ ը... ռուսերեն տպենք: Տենց արեցինք:

Անուշի պապան էդ ժամանակ արդեն իմացավ, հետո ասեց՝ «արգելում եմ, չգնաք ինտերվյուներ չվերցնեք, կամենդանսկի չաս ա, էս-էն», բայց հետո իմացավ, որ մեկ ա մենք գնում ենք, ասեց՝ «զգույշ եղեք»: Դե հիմա էդ զգույշ եղեքն էլ ես ասում էի «դե լավ, կյաժ, նշանակում ա պետք էղած վախտ պապաիդ կարանք ասենք»:

Ես ստացա էլի, ունեմ էդ, ես ստացա գաղտնիության, պետական գաղտնիքի թե չգիտեմ ինչի թուղթ, որպես գլխավոր խմբագիր, որ ես պտի ստորագրեմ՝ ստորագրեցի տվեցի: Տեղ կար պարտավորվորություն, որ ամիսը երկու օրինակ, պարտադիր երկու օրինակ պտի տաս մի հատը արխիվին, մի հատը չգիտեմ ինչ բան... Բայց էլ էդ թեթթը մի տարի հետո, մի տարի չտավեց էլի: Ինքը պտի ըլներ ամսեկան պարբերական՝ դե էդ պարբերականությունը չկարողացանք ապահովենք: Երկրորդ թերթի նյութերը հավաքեցինք, ես ինտերվյու վերցրեցի Թաթարյանից էն ժամանակ, բանի, Զորի Բալայանից, ա... մի հատ շատ քննադատական հոդված կար բանի մասին էս... Մանուկյանի, որը որ էն հայտնի հրաժարականը տվեց: Վարչապետ, էս ...ԱԺՄ <Վազգեն Մանուկյանը>: Էդ 2-րդ համարի նյութերը հավաքվեց, բայց արդեն մնացի մենակ, որտե ցրվեցին՝ մեկը գնաց Մոսկվա, մյուսը ընդունվեց ռոմանոգերմանական, սենց բաներ էղավ: Բայց ես մի հատ էլ թերթ հետո տպեցի «Արտեկ»-ում: Էդ տարի էլ գնացի «Արտեկ», և ընդեղ տպեցի թերթ «Արտեկ»-ի տիպագրաֆիայով, ընդեղի քննադատություն արդեն: Իմ մտքում չկար, որ մենք սամիզդատ ենք, ու նաև չկար զգացողություն, որ դու անում ես ակտեռնատիվ... Էդ ժամանակ դու փոքր ես, և դու ենթադրում ես, որ սա ա տրամաբանությունը նոր ժամանակների: Պաշտոնական դիսկուրսը դա չ'դիսկուրսն էր, այսինքն ոնց որ «Վրեմյան», դրան բանի տեղ չես էլ դնում, մնացած սաղ թվում ա որ սենց էլ պտի լինի: Դու պտի անես քո թերթը, դու պտի անես քո չգիտեմ ելույթը... Էդ թվում էր, որ կարիք չունի սոլիդատություն, կամ կազմակերպվել:

— «Ղարաբաղ Կոմիտեն» կարդում էր ձեր թերթը՝ մեծերը ի նկարի ունեմ:

— Չգիտեմ, բայց Սամվել Գևորգյանից ինտերվյու կա էդ թերթում: Էդ ժամանակ ինքը «Հայք» թերթի գլխավոր խմբագիրն էր: Եվ ըտեղ առաջի անգամ կա քննադատություն ՀՀԾ-ից, որտե մինչև մենք թերթը տպում էինք, ՀՀԾ-ն ձևավորվեց որպես կուսակցություն, իսկ մենք դեմ էինք դրան: Ես ունեմ քննադատություն, որ «իսկ ինչի էր պետք, ինչի ա պետք ձևավորել կուսակցություն, երբ որ շարժում ա»: Ու էդ իմ համար առաջի բանն էր, թե արդյո՞ք էս շարժումը պետք ա կուսակցություն դառնա, զգացողություն ա՝ ոնց որ ուզուրպացնում են ա... Ժողովրդի ինքնուրույն ինքնակազմակերպումը: Էդ հարցը ես տալիս եմ կարծեմ Սամվել Գևորգյանին, թե արդյոք ճի՞շտ ա, թե՞... կոմենտ եմ գրում տենց: Մնում ա հարցական՝ արդյոք ճի՞շտ ա որ... Բայց

լավ, պիտոներիայից շեղվեցինք, էկանք ստե, բայց դե մի բան հիշեցի, պատմեմ: Պիտոներ էինք, Երևանի հետ կապված ասեմ ինչը կար՝ պատվո պահակ կանգնելը: Երևանն ուներ պատվո պահակ համար 1, պատվո պահակ համար 2: Էս Մոնումենտինը համար մեկն էր՝ այսինքն ինքը սրբության սրբոցն էր, և կար սովետականացման կրակը, էդ երկրորդն էր: Հրապարակի ֆանտանների հետևը՝ Լենինի հրապ... Լենինի արձանի հետևը: Կրակ էր դուրս գալիս, ըտեղ պատվո պահակ էինք կանգնում: Որ չհանգի: Պիտոներները սենց կանգնում էին: Ես ընդեղ կանգնած բասնի Կոիլովան էի արտասանում: Ընդեղ չորս հոգի կանգնած են, դե կեսը ընգերներդ են, սկսվեց ձեռառնելու բաներ խոսալ բան: Անուշը, շատ լավ հիշում եմ, որ Հովհաննիսյան Անուշը, որ մեզ տարել ա, ընդեղից գոռում ա՝ «ինչպե՛ս չեք ամաչում»: Ընդեղից էլ ասում են դե հիմի էս երեխեքը խեղոք կանգնած են, էս գիժն ով ա, ընգել ա էս երեխեքի հետևից գոռոռում ա: Մամաս խիստ դեմ էր, ինձ արգելել էր, բայց ես գնացի և հետո որ էկա, իրան պատմական նամակ էի գրե, որ «մամա, կներես, բայց կան բաներ, որ ես ինքս պիտի որոշեմ»: Եկա տուն, մաման ինձ ապտակեց: Որտեղ դասի չէի գնում՝ պատվո պահակի համար պտի դպրոց չգնաիր: Էդ օրը գնում էիր ցցվում արևի տակ: Մի երկու հոգի էլ հետդ գալիս էր, դե դասից փախնելու լավ առիթ էր: Իմ համար... իմ համար դա իմ պարտքն էր, որ պետք էր կատարել, պետք ա գնալ կանգնել: (Լռում է):

Ստեփանավանում, 2003թ.

— Իսկ Դուք սիրահարվե՞լ եք էդ տարիներին:

— Հա, իհարկե ...

— Հեղափոխութիւնը ապրտոցական տարիքի, կամ առաջին սիրահարվածութիւն, չգիտեմ, ընկերություն, ինչ-որ մի հասարակ էլ էդ կողմով գնանք: Ինչո՞ւ էր արտահայտվում էդ սիրահարված ընկերութիւնը:

— Իմ առաջի սիրահարվածությունը իմ մանկապարտեզի ընկերուհի Իռան էր, ինքը ուներ շատ սիրուն շորեր, և ես սիրահարված էի, որովհետև ինքը ամենասիրունն էր մեր խմբի և ամենասիրունիկն էր: Եվ ես տենց որոշել էի, որ իրա հետ պտի ամուսնանամ: Հետո մահացավ ինքը քաղցկեղից, բայց մեր ընկերությունը շատ խոր երկար տարիներ շարունակվել էր: Հետո ամեն տարիքում էլ սիրահարված եղել եմ:

— Իսկ էդ տարիներին կարո՞ղ ա Ադրբեջան գնացած լինեք:

— Չէ, ցավոք չէ, բայց ես ադրբեջանցիների հետ շատ մտերիմ էի Ստեփանավանում՝ մեր հարևանները սաղ ադրբեջանցի էին: Բայց ոչ կոմերիտություն, ոչ Արտեկի կապակցությամբ ես ադրբեջանցիների հետ չեմ շփվել: Ինձ թվում ա որովհետև արդեն շարժումը սկսվել էր, և հայերին ու ադրբեջանցիներին շատ հեռու էին իրարից բան անում, որ առնչություններ չունենան, կոնֆլիկտ չլինի: Բայց ինձ կներեք, ես այսօր այլևս խոսել չեմ կարող: Հետո էլի կարող ենք հանդիպել և արդեն արխիվս էլ կարող եք նայել: Իմ արխիվն ըստեղ չի, Աշտարակում ա:

ԳԵՎՈՐԳ ՏԵՐ-ԳԱԲԻԵԼՅԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երևան

Ընդհանուր ծրագիր՝ 20-րդ դարի Հայաստանի բանավոր պատմությունների հավաքագրում և հանրայնացում

Հարցազրույցի կարգավիճակ՝ բաց

Զրուցակցի անուն՝ Գևորգ Տեր-Գաբրիելյան(ստորև՝ Գևորգ կամ ԳՏԳ)

Ծննդյան թիվ՝ 1964 թ.

Զրուցավարի անուն՝ Լուսինե Խառատյան, Մերի Զոհրաբյան, Անի Ասատրյան, Տաթևիկ Ավետիսյան

Զրույցի տևողությունը՝ 2ժ 2ր

Հարցազրույցի վայր՝ զրուցակցի բնակարան

Զրույցի ամսաթիվ՝ 9 հունիսի 2019 թ.

Զրույցի լեզուն՝ հայերեն

Վերծանողի անուն՝ Տաթևիկ Ավետիսյան

Վերծանության ամսաթիվ՝ 1-28 սեպտեմբերի 2019 թ.

Զայնագրության ձևաչափը՝ m4a

Զրուցակցի կենսագրական տվյալները

Գևորգ Տեր-Գաբրիելյանը ծնվել է 1964 թ. Երևանում, արձակագիր, գրականագետ, հասարակական գործիչ, Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամի տնօրեն:

00:00:06 - Ծննդյան, տան և մանկապարտեզում սոցիալականացման առաջին դրսևորումների մասին

00:03:15 - Դպրոցական տարիների մասին

00:22:22 - Դպրոցական կյանքում բռնության դրսևորումները

00:26:12 - Մասնագիտության ընտրության և առարկաների դասավանդման մասին

00:43:26 - Բուհ ընդունվելու և քննություններ հանձնելու մշակույթը

00:52:28 - Տան և դիմացի բակի նկարագրությունը

00:55:47 - Պապական նախնիների պատմությունը

01:09:27 - Հոր կյանքը և գործունեությունը. հետապնդումների և չարաշահումների մասին

01:34:08 - Ծեսերի և տոների մասին

01:41:02 - Խորհրդային Միության նկատմամբ վերաբերմունքը և ինքնությունը

01:50:02 - Մոր մասին և մորական կողմի պատմությունը

(Զայնագրության տեքստը ցույց է տրվել պատմողին և նա որոշ փոփոխություններ է կատարել: Տեքստում առկա տառահաստացումները արվել են պատմողի կողմից)

Մանկապարտեզ, դպրոց, համալսարան, բոնություն, կոռուպցիա

ԳՏԳ — Ես ծնվել եմ 1964 թվականին: Էս բնակարանում ապրել եմ մինչև 4 տարեկանը: Ծնվել եմ Պլանի գլխի առաջին հիվանդանոցում: Իմ տղաներն էլ են հետո ընդել ծնվել: Մամա, ի միջի այլոց, ծնվել ա տանը, ժամանակին՝ 37 թվին: Ինձ շատ զարմացրեց, երբ ես դա իմացա: Հա, ուրեմն, գնացել եմ մանկապարտեզ, որը գտնվում ա Պրոսպեկտի մյուս կողմում, էն կվարտալում, հենց դիմացը՝ հենց էս կվարտալի, ռուսական մանկապարտեզ էր: Երևի 3 տարեկանից: Մինչև էդ՝ երկու տարեկանում, գնում էի էլի էդ նույն թաղում գտնվող սենց շատ հետաքրքիր, ապակե պատերով շենք կա, ապակե սենց ուզոռներով, ոնց որ ապակու կտորներից շարած՝ իրանց մուտքը տենց ա փակված, Շամամ ծյոծյայի մոտ: Անունը Շամամ ծյոծյա էր: Եվ Շամամ ծյոծյայի մոտ նաև գնում էր Մարինան, իմ առաջին սերը: Էլի իմ չափ՝ երկու տարեկան, թե ինչքան աղջիկ էր: Հետո գնացի մանկապարտեզ: Մանկապարտեզում կար մի հատ ռուս դաստիարակչուհի, որին շատ սիրում էինք: Արդեն չեմ հիշում իսկական անունը: Ես հետո դրա մասին պատմվածք եմ գրել³²¹, շատ սիրուն, հաճելի կին էր: Եվ, ըստ երևույթին, էդ նույն ժամանակ, էդ նույն մանկապարտեզն ա գնացել Նոնե Սարգսյանը, բայց մենք էն ժամանակվանից իրար չէինք ճանաչում: Հետագայում, ասենք մի տասը տարի առաջ հայտնաբերեցինք, որ նույն մանկապարտեզն ենք գնացել: Նոնեն, որ ՄՆԿ-ի՝ Մեղիա նախաձեռնությունների կենտրոնի ղեկավարն ա, և ինձ նաև հետաքրքիր ա էն, որ ինքը Ֆադեյ Տաճատիչ Սարգսյանի³²² զարմուհին ա:

Էլ ինչ ասեմ, էդ մանկապարտեզում փիս-փիս, խուժան-խուժան բաներ էին տեղի ունենում: Արդեն կռիվները սկսեցին էրեխեքի միջև, բայց ամենավատը դրսից եկող մի հատ տղա էր, որը ճաղերի հետևից թքում էր մեր վրա: Էտ մանկապարտեզը հիմա էլ կա, կարելի ա գնալ, տեսնել: Ինքը հիմա ինձ, իհարկե, փոքր ա թվում, իսկ էն ժամանակ մի մե՛ծ տարածք էր թվում՝ այգով, խաղահրապարակով, ավազե խաղեր անելու տեղով... մի խոսքով, ինքը նենց շատ, բան, նշանակալի մանկապարտեզ էր: Ու մի հատ տղա կար, որը

³²¹ Վեռա Ինտկենտյենա անունով ներկայացված է «Անակնկալ» պատմվածքում՝ «Հրապարակ նկուղ» ժողովածուում. <https://www.goodreads.com/book/show/17618647>

³²² Ֆադեյ Սարգսյան, 1923-2010, ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի նախագահ (1977-1989), ապա ՀՀ ԳԱԱ նախագահ:

բակի երեխեքից էր, գալիս էր ճաղերի մոտ, բան, մեզ ասում էր մոտիկացի ու երեսներին թքում էր: Տենց, դրա մասին էլ ունեմ գրված պատմվածքի մեջ³²³, էդ սաղ կա: Ու տենց սկսվեց իմ սոցիալականացումը, էսպես ասած:

Հետո, 6 ու կես տարեկան էի, գնացի դպրոց: Որովհետև պիտի կամ լինեի 7 ու կես և ուշացումով գնայի, կամ՝ շուտ գնայի: Մերոնք մտածեցին, որ եթե ուշացումով գնամ՝ 17 ու կես կավարտեմ, հանկարծ եթե համալսարան չընդունվեմ, բանակի հարցը արագ ա առաջանում. 18-ում կտանեն բանակ: Դրա համար որոշեցին շուտ տանել դպրոց: Նաև երևի համարում էին, դե ես արդեն համենայն դեպս ռուսերեն կարդալ գիտեի, վարժ կարդում էի, ժամանակն ա, էդպես էին համարում, էլի: Տարան: Մերի Սադյանը, որը գրականագետ ա, Ռափայել Պատկանյանով էր զբաղվում, պապայիս մոտիկ ընկերոջ կինն էր՝ Հայկ Տեր-Ղազարյանի, որը «Ոգնու»³²⁴ գլխավոր նկարիչն էր: Ինքը երբեք «Տեր» չի եղել, Հայկը: Եղել ա Հայկ Ղազարյան: Բայց էդ որ արդեն Ստալինը մահացավ, բան-դես-դեն, պապայիս մոտիկ ընկերն էր, պապաս Տեր-ը չէր վերացրել, Հայկը գնաց իրա ազգանվանը Տեր ավելացրեց, որ, ուրեմն, ասեց «ինչի պիտի ես քեզից պակաս ըլնեմ, դու տերով ես՝ ես էլ եմ ուզում տերով լինեմ», դրա համար: Շատ սրամիտ մարդ էր, ու «Ոգնու» էդ տարիների, հա՛, 60-70-ականների մի հսկայական մասի երևի բոլոր կարիկատուրաները կամ մեծ մասը իրանն են:

Իրանք էլ ապրում էին Աբովյանի վրա՝ ունիվերնագի դիմաց, որը հիմա արդեն, ասենք, բան ա <չգործող>: Էն Ավիատրանս հյուրանոցը, ասենք, ա՛յ, դրա տեղը, էն ավանդական տներում: Միբուն բակով, մեծ պատշգամբով, հսկայական բնակարան էր, ներսը 3 մեծ սենյակներ էին, շատ մեծ, ու սենյակներից մեկը գրադարանն էր: Ընդհանրապես իրանց տունը, ամեն տեղ պատերին սենց մեծ պուկաներ էին ու գրքեր, գրքեր, գրքեր: Էդ Մերի ծյոծյայի գրքերն էին, իսկ Հայկի... դե, ինքը նկարչությամբ տանը շատ չէր զբաղվում ու գրաֆիկ էր, գրաֆիկայով էր նկարում, դրա համար, ասենք, յուղաներկ, բան, մոլրերտ չկար: Բայց մե՛ծ... մյուս, այ, էդ գրադարանային, էսպես ասած, սենյակում կար բիլիարդ դրած՝ մե՛ծ չափսի, համարյա էն մեծ չափսի,

³²³ Թքելու դրվագը՝ ոչ, սակայն այդ տղայի կերպարը՝ Նժդեհ անունով, ներկայացված է «Աշխարհը մեծ» պատմվածքում՝ «Հրապարակ նկուղ» ժողովածուում. <https://www.goodreads.com/book/show/17618647>

³²⁴ Խորհրդային Հայաստանի գլխավոր երգիծական հանդեսը, ԽՍՀՄ «Կոռկոդիլի» հայկական տարբերակը:

ասենք, ոնց որ Մոնումենտում կային էտ բիլիարդները: Ինքը՝ Հայկ ձյաձյան, շատ էր սիրում բիլիարդ, ուրեմն, բիլիարդ էր դրել իրա տանը: Իրա մասին շատ հետաքրքիր բաներ կարելի ա պատմել, ու էդ ընտանիքի: Ուրեմն, էդ, իհարկե, շատ կարևոր բնակարան ա էլի, հենց մտնում էիր՝ սենց մեծ միջանցք էր, էս սենյակի չափ, ու մեջը դրած էր վառարան: Ու երբ որ անձրև էր գալիս, իրանց տունը միշտ անձրև էր կաթում. ու սենց ափսեներ էին դրած ու ծխգ-ծխում էր, սենց դազաններ էին դրած: Ու Սաշիկ ձյաձյան՝ Հայկ ձյաձյայի պապան, միշտ, քանի դեռ ուժեղ էր, կտուրներն էր բարձրանում ու անընդհատ էդ գործի վրա էր, որ մի կերպ էդ հին տունը փակի էդ ծակերը: Ու իրա մաման էլ շատ, սենց, փառահեղ տիկին էր, այ, հիմա նույնիսկ անունը մոռացա, շատ կարևոր ու հայտնի, սենց երկա՛ր, սև մազերով, միշտ սիրուն ինչ-որ խալաթ հագած, ծանր: Սաշիկ ձյաձյան պուճուր-մուճուր մարդ էր, Հայկ ձյաձյան էլ, իսկ, անունը թռավ՝ շատ հետաքրքիր տենց տիկին էր: Ու իրանք ունեին Չակա շունը, որը էլի շատ կարևոր ա. շունը սպիտակ գույնի բան էր՝ քնձոռտ պուդել, բայց շատ բարի: Ինչի քնձոռտ, որովհետև արդեն շատ ծեր էր: Ես իրան հիշում եմ՝ էդ շանը, սկզբից, հա՛, ասենք, երբ ինչ-որ, դեռևս, հիշում եմ, 17-18 տարեկան կլինէր, դեռ սաղ էր:

Ու Մերի ծյոծյան, լինելով գրականագետ, ինչ-որ կապեր ուներ, և ինձ տա-րավ Օֆիկի հետ ծանոթացնելու: Օֆիկը՝ Օֆելյա Պետրոսյանը, Կրուպսկա-յայի դպրոցի դիրեկտորն էր: Օֆիկը հայտնի ա նրանով, որ մինչև Կրուպ-սկայայի դպրոցի դիրեկտոր լինելը ինքը մանկական գաղութի դիրեկտոր էր:

Մերի — *Կներեք, դուք էդ ժամանակ քանի՞ տարեկան էիք, որ ծանոթացրեց:*

Գևորգ. — 6 ու կես: Որ ինձ տարան, արդեն հունիս, ասենք, ամսին, ինձ տա-րան բանի՝ էսպես, քննության: Դրա մասին էլ ունեմ նույնիսկ գրած, որ ասեց Օֆիկը, նու, ինչ-որ բան խոսեցինք, ինչ-որ բան արտասանեցի՝ ինչ-որ բա-նաստեղծություն, հետո ասեց. «իսկ դու գիտե՞ս Կրուպսկայան ով էր», ես ասեցի «գիտեմ՝ Հովհաննես Թումանյանի կինը»: Լավ հիշում եմ, որովհետև էդ տարի, ուրեմն 69 թվին Հովհաննես Թումանյանի 100 ամյակն էր, 70 թվին Լենինի 100 ամյակն էր, ու ամբողջ քաղաքը մինչև էդ գրած էր «Թումանյան-100» էդ պլակատների վրա, էդ մյուս տարի գրած էր «Լենին-100»: Ու իմ մեջ խառնվել էին էդ երկուսը: Ու ասեցի Կրուպսկայան Հովհաննես Թումանյանի կինն ա: Խնդացին, իհարկե: Տենց ես ընդունվեցի էդ դպրոցը, բայց հետո չգնացի սեպտեմբերի 1-ից, որտեղ գլանդերիս պատմությունը սկսվեց, ուրեմն:

Ինձ տարան գլանդերս կտրելու օգտտոսի վերջերին, բայց ես... Հենց առաջին հիվանդանոցում դա պիտի տեղի ունենար... վագելիս, բակում խաղալիս... դե, մի երկու օր պահում էին մինչև ինչ-որ չգիտեմ ինչի. ինչ-որ բաներ, ստուգումներ էին անում թե ինչ... բակում խաղալիս... երկու ծառի միջև, բակի մեջտեղում մի հատ աներևույթ հաստ մետաղյա բան կար ամրացված՝ մետաղալար, ու ես եկա սենց քթով խփեցի էդ լարին: Քիթս կոտրվեց ու վերք եղավ, ու մինչև հիմա կոտրված ա: Տենց էլ մնացել ա էդ կոտրվածքը: Ու ստիպված ինձ դուրս գրեցին, մի շաբաթ անցավ թե ավել՝ մի 10 օր, հետո տարան արդեն Լեչկամիսիա՝ Կիմ Գայկըվիչի մոտ: Ու ընդեղ, ուրեմն, օպերացիա արեցին ինձ, գլանդերս, հետո էլ վրայից բանը՝ ադենոիդները՝ միաժամանակ: Գլանդը ցավոտ չի, իսկ ադենոիդը շատ ցավոտ օպերացիա ա: Էդ քթի միջից են ինչ-որ բաներ հանում: Ու ես շատ ջղայնացա, գոռգոռացի, կարծեմ, դա էլ ունեմ գրած, նկարագրած³²⁵, սկսեցի իրանց հայիոյել իմ իմացած ձևով. «խափլաննե՛ր, ինչի՞՞ եք ինձ խաբում, ասեցիք ցավոտ չի»:

Եվ հետո պիտի տանը նստեի երկար ժամանակ, իսկ էդ ժամանակ դպրոցը առաջ էր գնում, ու, ուրեմն, համ կազդուրվելու համար էի տանը, համ էլ պիտի մի քիչ էլ երկար նստեի, որ հասցնեի դպրոցի հետևից՝ իրանց անցածը:

Ու էդ ժամանակ մամայիս այ էդ ծյոծյան՝ Անգին ծյոծյան, որը Ժաննա ծյոծյայի մայրն էր, իսկ Ժաննա ծյոծյան մամայիս դվայուրդնի քույրն էր, որը ապրում էր Էդտեղ, Բաղրամյանի վրա, էդ Կամոյի դպրոցի կողքի մայթին, եկավ մեր տունը մնաց, որ ինձ «թրեյնինգ» անի՝ սովորացնի, էսպես ասած, որ ես հետ չընկնեմ:

Ինձ նվիրել էին արդեն մի երկու հատ սենց մեծ յաշիկ, կոչվում էր, չգիտեմ՝ «շոտ-տը պեովակլասսնիկա», ատրիբուտի, նե գնայու շոտ³²⁶: Մեջը կար ամեն ինչ, ինչ որ, իբր թե, պետք ա, որը իհարկե ավելի շատ խաղալիք էր, քան իրականում դպրոցում պետք էր: Բայց էդ շատ հետաքրքիր պահ էր, որտեղ էդ առաջին տարին էր, որ սկսել էին գրել շարիկըվոյ ռուչկեքով³²⁷: Ուրեմն ես սկզբից սովորեցի գրել թանաքով, որտեղ էդ հենց էդ բանի՝ «պրի-չինդալի պեովակլասսնիկա», էդ բանի մեջ թանաքով գրիչ կար ու թանաք ու

³²⁵ Ժիգնեննի» պատմվածքը «Անաստված կինո թատրոն» ժողովածուում. <https://www.goodreads.com/book/show/41133013>

³²⁶ Առաջին դասարանցու ինչ-որ բան, պարագաներ, «չգիտեմ ինչեր»:

³²⁷ Գնդիկավոր գրիչ:

թանաքաման, ու ես սկզբից, տանը նստած, սովորեցի գրել թանաքով: Հետո, որ գնացի դպրոց, պարզվեց, որ, թեև չեն արգելում, բայց այլևս չեն քաջալերում թանաքով գրելը: Ու դպրոցի էդ առաջին տարվա ու էդ ժամանակ արտադրած պարտաների³²⁸ մեջ սենց հատուկ կլոր-կլոր ծակեր կային, որի մեջ թանաքը պիտի լցնեիր, որ թաթախես գրիչը ու գրես: Բայց արդեն չէին քաջալերում դա, ու տենց ես միանգամից անցա միջուկով գրիչի՝ շարիկը վր, գնդիկավոր, հա՛, երևի:

Հա, հետո, էլ ի՞նչ ասեմ, որ գնացի արդեն վերջը դպրոց, երևի մի երկու ամիս ուշացումով էր, իսկ էդ ամբողջ ժամանակ պապաս Հայաստանում չէր, որտեղ ինքն էլ գնացել էր Ֆրանսիա:

Մերի — Ո՞ր ամբողջ ժամանակ:

Գևորգ — Այ, էդ իմ սեպտեմբերի մեկից, էդ իմ օպերացիայի պատմությունից մինչև դպրոց գնալուս առաջին պերիոդը: Որտեղ 3 ամսով ինքը գնացել էր Ֆրանսիա՝ Լուվրում բացելու «Ուրարտուից մինչև մեր օրերը»³²⁹ խոշոր ցուցահանդեսը, որի մասին էլ էս վերջերս միջոցառում էր: Ամեն ինչ ո՞նց որ արդեն ֆիքսված լինի, որտեղ էս վերջերս դրա հետ կապված միջոցառում էր, մենք գտանք կատալոգը, և այլն, և այլն, ինչ-որ պատմություններ... Մի խոսքով, ինքը տանը չէր:

Մենք արդեն ստեղ չէինք ապրում: Երբ ես 4 տարեկան էի, մենք ստացանք ուրիշ բնակարան նույն Տեր-Գաբրիելյան փողոցի վրա³³⁰, հենց մի քիչ վերևը՝

³²⁸ Աշակերտական նստարան:

³²⁹ Չնայած ցուցահանդեսը մի քանի հրապարակումներում նշվում է և վերջերս Էդուարդ Իսաբելյանի թանգարանում քննարկվել է, սակայն համացանցում համապարփակ տեղեկություն դեռևս չկա: Գևորգն ունի ցուցահանդեսի կատալոգը՝ կազմակերպիչների ստորագրություններով:

³³⁰ Ըստ Գևորգի տեղեկության, այս (այսօր՝ Կողբացի) փողոցը կոչվում էր Թումանյան, Թումանյանը՝ Լենինի, իսկ Լենինի (այժմ՝ Մաշտոցի) պողոտան՝ Ստալինի: Ստալինի մահից և նրա պատշամունքի «մերկացումից» (1956, ԽՄԿԿ 20-րդ համագումար) հետո, երբ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը՝ 1937 թվականին մահապատժի ենթարկված ՀԽՍՀ Ժողկոմխորհի նախագահը, հետմահու արդարացվեց, նախկին Թումանյանը վերանվանվեց Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի անվամբ: Հաշվի առնվեց, որ նա աշխատել է այդ փողոցի և այժմյան Արամի, նախկին Սպանդարյան փողոցի խաչմերուկին գտնվող հիվանդանոցի կողքի շենքում, որտեղ գտնվում էր Ժողկոմխորհը, ինչպես նաև հաշվի առնվեց, որ նրա ազգականը՝ Գևորգի հայրը, Ալեքսանդր Տեր-Գաբրիելյանը, ապրում է այդ փողոցում: Նախկին Լենինի փողոցը դարձավ Թումանյան, իսկ Ստալինի պողոտան՝ Լենինի:

9 հարկանի շենքի, 4 մուտքանի, որտեղ որ էս վերջերս Լուսինե Զաքարյանի³³¹ տուն-թանգարանը բացվեց, ինքը ընդել էր ապրում՝ էտ բնակարանում ապրում էր Լուսինե Զաքարյանը, մենք էլ ուրիշ մուտքից՝ 4-րդ հարկում, 2 սենյականոց բնակարանում: Իհարկե, պապայիս դա տվեց Գրիգոր Հասարայանը՝ էդ բնակարանը՝ մեռը³³², որը պապայիս լավ էր վերաբերվում: Պապայիս սաղ քաղաքը միշտ շատ լավ էին վերաբերվում ու շատ սիրում էին, որտե, դե, տուժած ընտանիքից՝ 37 թվին տուժածների³³³, և դրա համար էլ հենց էդ նույն մեր Տեր-Գաբրիելյան փողոցի վրա տվեցին էդ բնակարանը, էլի:

Եվ ուրեմն, էդ ժամանակ, ես լավ հիշում եմ, որ պապան զանգ էր տալիս Փարիզից և մամայի հետ հեռախոսով երբեմն-երբեմն խոսում էին, որը, դե, տենց, ասենք, չգիտեմ, ինչքան հաճախակի էր, հա՛, լինում: Երևի էդ 3 ամսվա մեջ մի 4, մաքսիմում 5 անգամ եղած լիներ: Էդ էր միակ կապը, էլի, որ պապան ընդել ա: Վերջը էդ ցուցահանդեսը բացեց հետ եկավ, որ հետ եկավ՝ Անգլին ծյոծյան հետ տեղափոխվեց իրա տուն, իրա աղջկա՝ Ժաննայի ու Ժաննայի ամուսնու մոտ:

Տենց առաջին դասարանում սկսեցի սովորել: Առաջին անգամ նստացրին, որ մտա ներս՝ դե ուշացած, Կրուպսկայայի դպրոցը երկու կորպուս ունի, էդ նաև հետաքրքիր ա շատ, որտե, եթե չեմ սխալվում, առաջին տարին էր, երբ նոր կորպուսը բացվեց: Նոր կորպուսը փոքրիկների համար էր՝ մինչև 6-րդ դասարան, հին կորպուսում մնացին մինչև 6-րդ դասարանից հետո: Եվ, ուրեմն, ինձ բերեցին էդ դասարանը, նստացրին ինչ-որ տեղ, որը վերջին նստարանին էր՝ Արտաշի կողքը: Արտաշը դարձավ իմ կյանքի ամենամոտիկ ընկերը՝ մինչև էսօր: Հետո Փափագի կողքը նստեցի, և այլն, և այլն: Բայց ընդհանուր առմամբ տենդենցը էն էր, որ ես հա՛մ կարճատես դարձա շատ շուտով, պարզվեց, որ կարճատես եմ, հա՛մ էլ ուզում էի գնայի Նունեի կողքը նստել: Տենց վերջը դաբիցա եղա, որ հասնեմ առաջին նստարան Նունեի հետ, որտե Նունեն էլ էր կարճատես, ինքն էլ կամաց-կամաց առաջ գնաց,

³³¹ Փայլուն սիրելի երգչուհի, 60-80 ականների հայտնի դերմ:

³³² Քաղաքապետը:

³³³ Ալեքսանդր Տեր-Գաբրիելյանի շատ ազգականներ աքսորվել էին կամ մահապատժի ենթարկվել ստալինյան բռնաճշմունքների ժամանակաշրջանում: Այդ մասին ավելի է ասվում հետո:

հետո մենք արդեն, երկար տարիներ՝ 6-10-րդ դասարանը Նունեի կողքն էի ես նստում և Նունեն, մեջտեղի շարքում՝ առաջին նստարանին: Նունեն դասարանի ամենասիրտուն աղջիկն էր, ու մինչև հիմա տենց քույրաբար իրան սիրում եմ, ու ինքն էլ ինձ ա սիրում ավաերաբար: Ես դադարեցի իրեն սիրահարված լինել տենց գձե-տը 6-րդ դասարանում, բայց մեր դասարանից մի հատ տղա կա, որը մինչև հիմա իրան սիրահարված ա:

Իսկ Նունեն Մոսկվայում ռուսերենի դասատու ա աշխատում, չնայած հայկական դպրոց ա ավարտել ու հետո պատմության ֆակուլտետն ա ավարտել: Էն որ ասում էի, եթե հիշում եք՝ ելույթիս ժամանակ, պատմության ֆակուլտետը կա՛մ կարիերիստ, փողով էին ավարտում, կա՛մ՝ դասախոսի երեխեք: Ա՛յ, Նունեն դասախոսի երեխա էր: Եվ ինչի՞ ա ռուսերեն դաս տալիս: Ընդհանրապես մեր դասարանը, մեր դպրոցը, մեր էդ ժամանակվա սերունդը, ավարտած լինելով հայկական դպրոց, շատ լավ գիտի ռուսերեն. դա շնորհիվ մի ունիկալ անձնավորության՝ Էմմա Արտաշեսովնա Կարապետյանի, որը ռուսերենի մեր դասատուն էր, հայտնի... Այսինքն, ասենք, ինձից անկախ ավարտած մարդիկ, ասենք՝ Հովիկ Չարխչյան կա գրող, մեկ էլ տեսնեմ՝ Էմմա Արտաշեսովնայի ֆոտոներն ա դրել ֆեյսբուքում, որտե Էմմա Արտաշեսովնան ունիկալ անձնավորություն ա: Ինքը կենդանի ա, բայց Լոնդոնում ա ապրում: Իրա աղջիկը ամուսնացավ մի տղայի հետ, որի մաման Եհովայի վկա էր, եթե չեմ սխալվում, ու իրանք գնացին Լոնդոն ու ապաստան խնդրեցին ինչ-որ պահի, հետո Էմմա Արտաշեսովնային էլ տարան:

Էդ ամեն ինչը արդեն, պարզ ա, 90, ասենք 4-5 թվերին էր: Իսկ մինչև էդ Էմմա Արտաշեսովնան եկավ մեր դպրոց հենց, փաստորեն, իմ գալու հետ միասին, չնայած 1-2-րդ դասարաններում ռուսերեն... 1-ին դասարանում՝ ընդհանրապես չկար, 2-րդ դասարանում ուրիշ կին էր դասավանդում՝ Էմմա Ավանեսովնան, 3-րդ դասարանից Էմմա Արտաշեսովնան էր մեզ դաս տալի: Ու ինքը իմ մայրիկի նաև համակուրսեցին էր ու մոտիկ ընկերուհին: Ու տենց ինքը նենց էր սովորացրել բոլորին ռուսերեն, բայց ոչ միայն ռուսերեն՝ էդ ամբողջ հոգեբանությունը, ամբողջ պահվածքը... ասենք, ինքը էն մարդն էր, որին դուռը բացում էին... Միջանցքով, երբ նա պիտի գար, մտներ դասարան, ինքը էն կինն էր, որ մեր ամենախոսժան տղեքը գնում դասարանի դուռը իրա առջև բացում էին: Էդպես էր դրել դրվածքը: Մենակ իրա նկատմամբ էր

տենց վերաբերմունք: Մի խոսքով ունիկալ պեղագոգ էր, էլի: Իսկ իրա ամուսինը՝ Կակոսյան Արսենը, «Կոմսոմոլսկայա պրավդայի»³³⁴ տրեկոռն էր: Սորկոռ՝ սեփական թղթակից, այսինքն Հայաստանում «Կոմսոմոլսկայա պրավդա» թերթի ներկայացուցիչը: Նոմենկլատուրային շատ կարևոր, այսպես ասած» շատ կարևոր դիրքի ներկայացուցիչ: Հետաքրիքը ա, էլի, որ հետո Էմման, հիմա, Լոնդոնում ա, տելեվիզոր ա նայում, ուրիշ բան չունի անելու, ընկերուհիների մեծ մասը չկա, և այլն, ու կապ էլ չունի համարյա, ում հետ որ կարող էր ունենալ:

Էդ ընտանիքների կոլապսը Սովետի քանդվելուց հետո, էդ բոլոր նոմենկլատուրային ընտանիքների, իմ շրջապատի շատ մարդիկ՝ մամայիս, պապայիս ընկերների երեխեքը, կամ սպանված են, կամ...չնայած էս չի վերաբերվում Սովետին, մենք նախորդ շրջանի մասին պետք է խոսենք, բայց՝ սպանված են, կամ՝ փախուստի մեջ են, նստած են, կամ՝ նստած-հեղած են, այսինքն՝ սենց հնձվել ա իմ սերունդը, ու մի քիչ էլ ցածր, մի քիչ էլ բարձր. Սովետի քանդվելու պատճառով պարզապես հնձվել ա: Շատ հետաքրիքը ա, էնքան մարդ գիտեմ, որ կա՛մ իրան սպանել են, հաճախ Մոսկվայի որևէ զուգարանում... 90-ից սկսած, երբ Սովետը սկսեց քանդվել... Շատ ընտանիքներ սկսեցին կոլապսների ենթարկվել, երեխեքը սկսեցին մտնել տարբեր սխեմաների մեջ՝ բան չհասկանալով: Ասենք, բանկեր ստեղծել, սաղ փողը դնել էդ բանկը ստեղծելու մեջ, բանկը անպայման պիտի կոլապսի ենթարկվեր, ամենամոտիկ ընկերը փախցներ ինչ կա-չկա, էդ տղեն ընկնում էր ուզոողայի տակ, նրանցից՝ ումից փող էր պարտք վերցրել, հետո իրան սկսում էին հետապնդել Սովետով մեկ, սպանել: Ի վերջո, կամ ինքը մինչև հիմա փախած ա... մեկը Կանադա ա հասել, հետո բացահայտվել, և այլն, և այլն: Շատ էդպիսի դեպքեր, շատ՝ չափից դուրս շատ: Հնձվեց ամբողջ սերունդը: Ես էդպես եմ դա զգում: Այսինքն ամեն 10 հոգուց իմ ճանաչած, ասենք, եթե 50-60 հոգի մոքիս կարամ սենց անունները շարելով ասեմ, ամեն 10 հոգուց 5-ը սարսափելի աղքատության վիճակում ա, սարսափելի, 1-ը հաջողակ ա, մի 3-5-ն էլ կա՛մ սպանված են, կա՛մ քրեական վիճակում են՝ կա՛մ բռնված, կա՛մ փախած, կա՛մ՝ նստած-հեղած:

³³⁴ ԽՍՀՄ գլխավոր կոմերիտական թերթը, ԽՍՀՄ օրաթերթերի սանդղակում երրորդը կամ չորրորդը՝ «Պրավդա», Իզվեստիա», «Տրուդ», «Կոմսոմոլսկայա պրավդա»: Պահպանվել է նույն անվամբ ԽՍՀՄ քանդվելուց հետո:

Անի — *Ձեր դասարանցիներն էլ կոնկրետ...*

Գևորգ — Մեր դասարանցիներն էլ: Ե՛վ դասարանցիները, և՛ կուրսեցիները, պրիտոմ, որ իրանք շատ տարբեր սոցիալական խավեր էինք, որոն դասարանցիները Կենտրոնի երեխեք էին, պարզապես էստեղ ապրող: Շատ-շատերը իրանցից հետո հենց էդ ժամանակ, երբ դպրոցում էին սովորում՝ իրանք հայտնվեցին 15 կվարտալ, Չերյոմուշկա, որոն սկսեցին արդեն քանդել Կենտրոնի հին տները: Իսկ կուրսեցիներս թոփոշ ընտանիքների՝ ցեխավիկների և այլնի, շատ շատերը... Մի մասը՝ չէ... որոն մի մասը ավելի մեծահասակ էր, զրո-կուրսից³³⁵ էին եկել, բանակում ծառայած, բան՝ գյուղից եկած և այլն երեխեք էին, սենց էլի՝ ոչ շատ թոփոշ ընտանիքներից: Բայց մի մասը սարսափելի ցեխավիկական ընտանիքներից, կա՛մ՝ ցեխավիկական, կա՛մ՝ դասախոսական, որը շատ հաճախ նույն բանն էր էն ժամանակ: Եվ, ուրեմն, էդպես: Եվ ոչ միայն իմ, այլ նաև կողքի դասարաններից, կողքի կուրսերից, և այլն: Ասում եմ էլի, մեր ամբողջ սերունդը էդ ուղառի տակ ընկավ:

Ու՛ր հասա: Դպրոցի մասին էլ ի՞նչ պատմեմ: Հետո սկսվեց էդ շատ դաժան, ես սարսափելի չեմ սիրում՝ էդ բռնի հարաբերությունները դպրոցում: Դեեե, էդ երեխեքի կոիվները իրար հետ: Նախ և առաջ շատ թափով ես սովորեցի դպրոցում շատ տարօրինակ բառեր ու հասկացություններ, հա՛: Ք տառով սկսվող, ասենք, հետո տղաները իրար հետևից, տենց խաղ կար, մեկը մյուսի հետևից վագում էր, հետևից բռնում էր, սենց էր անում՝ ասում էր ք, ք, ք: Միայն հայեր էին: Մեր դասարանում ուրիշ երեխա չկար: Հետո՝ իրար հետ կովելը, իրար ծնող քրֆելը, ծնող անարգելը: Էդ շատ դաժան, տհաճ, բռնի հարաբերություն էր, որը իմ համար, արդեն, ասում եմ՝ դա մանկապարտեզից սկսվեց, հետո դպրոցում է՛լ ավելի ծաղկեց, ու, սենց, թափ հավաքեց: Դասարանի տուզը ո՛վ էր, ու ո՞նց էր փոխվում դասարանի տուզը: Կային դոճիկներ, կային, այսպես ասած, քավության նոխազներ՝ էն ամենացածր, ստորին կաստան, որին բոլորը խփում, ծեծում էին: Կային չմիավորվածներ, երբեմն՝ կային խմբավորումներ: Տենց, դասարանի կյանքը դա էր:

³³⁵ Խորհրդային Հայաստանում համակարգ կար, ըստ որի բանակում ծառայածները կարող էին ընդունվել «զրո» կուրս, որտեղ նախապատրաստվում էին համալսարան ընդունվելու համար, որից հետո ընդունվում էին առաջին կուրս առանց մրցույթի:

Ես սկզբում գերազանցիկ էի՝ առաջին դասարանում, 2-7-րդը՝ չէ: Չգիտես ինչի, ինձ թվում ա շատ ուժեղ հենց էդ բռնի մթնոլորտի պատճառով: Իմ մոտ արդեն չէր ստացվում գերազանցիկ լինելը: Դե, ընդհանրապես, նաև համակարգն էր նենց, որ իրականում չես կարա սաղ դասերը սովորես. էդ սուտ ա: Ես փորձում էի, բայց 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ, 5-րդ, 6-րդ դասարաններում ես, նու, չորսեր, երեքներ էի ունենում նաև: 4-րդում հիշում եմ, վերջին քառորդում հանկարծ էլի սաղ 5 դուրս եկավ, ես զարմացա ու մտածեցի. «ինչ լավ ա, սրանից հետո պիտի շարունակեմ գերազանցիկ լինել», բայց էլի չստացվեց: 5-րդում, 6-րդում էլ չեղա, հետո 7-րդի տարվա դեպի վերջ հանկարծ դգվեցի ու հետո, 8-ում, 9-ում, 10-ում արդեն ընդհանուր առմամբ տարեկանը ընդհանուր գերազանցիկության էր գալի: Դե ֆիզկուլտը միշտ սուտ էր նշանակում թվանշանը:

Ես մինչև հիմա երագումս տեսնում եմ, որ էլի ֆիզկուլտ չգնացի ամբողջ քառորդը, ու հիմա վերջին դասն ա մնացել, մտածում եմ՝ գնամ թե չգնամ: Որ գնամ՝ կարող ա է՛լ ավելի կարծի՝ վրեն խնդում եմ՝ էլի վերջին դասին եմ եկել, բայց որ չգնամ՝ կարող ա կտրի վարշե: Էդ վախս տենց էլ մնացել ա խորապես: Ոչ միայն հենց ֆիզկուլտի դեպքում, ուրիշ, երբեմն էլ վախը, որ դու հանկարծ հայտնաբերում ես, որ չես անցել, ինչ-որ առարկաներ բաց ես թողել, ու հիմա՝ էս տարիքում պիտի հետ գնաս դպրոց: Էդ սարսափը տիպական, կաշմառնի երագներից մեկն ա, որ՝ գնացել եմ դպրոց, սաղ ինձնից պուճուր են, էլի նույն էդ կոիվները, դալմադալները, իսկ ես սենց էշի պես ման եմ գալիս մեջները, էն վտառագողնիկի զգացումով, որ ինչ-որ առարկա կա, որ չեմ հանձնել, պարզվել ա, որ ատեստատումս չկար, հիմա պետք ա հետ գնամ հանձնեմ, ու էլի բան չեմ հասկանում էդ առարկայից: Դա իմ գլխավոր կաշմառներից մեկն ա:

Տենց: 8-րդում սկսեցի արդեն 5-ի բերել ամեն ինչը, 9-րդում, 10-րդում, բայց էդ ժամանակ արդեն սկսեցին ժողովուրդը պարապել: Ես չէի պարապում ոչ մի առարկա, բայց շատերը կային, որ, ասենք, ինձնից լավ սկսեցին նույնիսկ մաթեմատիկայի, ֆիզիկայի խնդիրները լուծել: Ես էլ սկզբից զարմանում էի՝ էս ոնց կարեցան, ախր մինչև էդ դեբիլ էին լրիվ, մեկ էլ պարզվեց, որ պարապում են՝ դրա համար, էլի:

Մերի — *Էդ ժամանակ արդեն կա՞ր դպրոցից դուրս պարապելը:*

Գևորգ — Այո, իհարկե կար, որտե պիտի ընդունվեիր համալսարան:

Մերի — *Չէ, որ դպրոցից դուրս գնում էին ինչ-որ մեկի մոտ պարապելու:*

Գևորգ — Կամ պոլիտեխնիկ, կամ ինչ-որ տեղ... Հա, անպայման, եթե ուզում էիր ինչ-որ տեղ ընդունվելիր, պիտի պարապելիր:

Մերի — *Ինձ թվում էր էդ 90-ականներից ա:*

Գևորգ — Դա հենց սկզբից եղավ, էն պահից, երբ ընդունվելը դառավ զոռ և փողի հաշիվ և այլն, և այլն: Էդ մոտավորապես, ասենք... Մամաս ընդունվել ա առանց, բնականաբար, պարապելու, պապաս՝ առավել ևս: Նա 44-45 թվին թատերականն ա ընդունվել: Իսկ մամաս, ասենք, դրանից մի 10 տարի հետո՝ ռուսական ֆիլմակը՝ էլի դժվարությամբ, որտեղ իրանց դուրս են թողել, չնայած աշուկներով համապատասխանում էին, հետո շուխտո են արել, գնացել են բանի մոտ՝ մինիստրի մոտ, դես-դեն: Վերջը ընդունել են մամայիս, Ագնեսային՝ Լյովիկ Զուրաբյանի մամային, տենց մի 2 հոգու: Եվ ուրեմն, հենց որ դա դառավ... իմ ժամանակ արդեն դա լրիվ էդպես էր՝ հենց 72-73 թվից, երևի: Հենց որ դա դառավ բիզնես՝ ընդունվելը, որ փողով կամ ծանոթով պիտի ընդունվես, արդեն ավելի շատ դիմող կար, քան տեղ համալսարաններում կամ (դե համալսարան մի հատ էր էն ժամանակ) ինստիտուտներում: Սկսեցին տարբեր ձևեր ման գալ: Ու պարապելը 2-3 նպատակ ուներ: Մեկը, որ դու, ի վերջո, քո պրոֆիլայինը լավ իմանաս, մանավանդ որ դպրոցում ոչ ոք ոչինչ չէր սովորում արդեն, բնականաբար: 2-րդը, որտեղ դու պարապում էիր սովորաբար էն մարդու հետ, որը քեզից ընդունելու ա քննությունը, կամ՝ իրա ընկերն ա ընդունելու: Արդեն դու փողը տալիս ես էդ ձևի, էլի, և այլն: Այսինքն դա արդեն տարածված բան էր:

Մերի — *Բա դուք ինչի՞ չէիք պարապում:*

Գևորգ — Ես ինչի՞ չէի պարապում: Դե, համարվում էր, որ ես գերազանցիկ եմ: Առանց էդ էլ սաղ առարկաները շատ լավ գիտեմ, որը էդպես չէր, իհարկե: Բայց «իմիջս» տենց էր: Եվ՝ մամաս-պապաս թքած ունեին տենց բաների վրա: Ասում էին, եթե ինքը առանց պարապելու չի կարա ընդունվի, թող չընդունվի: Մանավանդ, որ երկու տարի կա: Եթե էս տարի չընդունվեց, մյուս տարի կընդունվի: Բանակ՝ հույս կա, որ չի գնա: Տենց, եկա, հասա, ասենք, 7-8-րդ, իսկ էդ ժամանակ իմ մանկության ընկերը և կաթնեղբայրը, որտեղ Ագնեսան ու մաման մեզ զուգահեռաբար էին կուրծք տալիս, ինձ ու Լյովիկին՝ Սուրիկին, Զուրաբյան՝ Ագնեսայի երեխեքին: Լյովիկը շատ տաղանդավոր էր մաթեմատիկայի, ֆիզիկայի մեջ: Ինքը սովորում էր Չեխովի ռուսական

դպրոցում, հատուկ ֆիզիկայի, առանձին, թե՛ մաթեմատիկական, թե՛ ֆիզիկական թեքումով դասարանում, ու ինքը պատրաստվում էր ֆիզիկոս դառնար, բնականաբար, ընդունվել ֆիզտեխ³³⁶ Մոսկվայում: Ու ես, իրան նայելով, ես էլ էի ուզում: Բայց հետո գնացինք, մամաս-պապաս ինձ տարան, դեռ 9-րդ դասարանում, մի ֆիզիկոսի մոտ ստուգման, ինչքան գիտեմ, ոնց գիտեմ, որը դաս էր տալիս... Իսկ էդ ֆիզիկոսի հետ մեզ ծանոթացրել էր, կամ՝ էդ միջոցառումը, էդ հանդիպումը, ստուգումը իրագործել էր Ալիկ Դիվանյանը: Իսկ Ալիկ Դիվանյանը դա ֆիզիկոս էր էլի՝ Չերյոմուշկայում ապրող, որը աշխատում էր նաև Ֆիզիկայի ինստիտուտում և աշխատում էր «Դվինի»³³⁷ բարում՝ որպես սաքսոֆոնիստ: Եվ բացի դրանից նա սցենարներ էր գրում՝ կինոսցենարներ: Մամաս տենց էր իրա հետ ծանոթացել, որտեղ մամաս կինոստուդիայում էր աշխատում: Եվ այդ սցենարներից մեկը կոչվում էր «Прощание за чертой»: Դե ուսերեն էր էտ սցենարը գրվում, բնականաբար, ինքը ուսալիս էր. «Հրաժեշտ սահմանագծից անդին» կամ «այն կողմ»: Եվ էդ սցենարը վերջը ընդունվեց, ու Կարեն Գևորգյանը էդ սցենարով ֆիլմ նկարեց, ու էդ էն ֆիլմն էր, որը արգելվեց ու քարոքանդ արվեց: Չկա էդ ֆիլմը հիմա, բայց ես էդ ֆիլմում համ մի քիչ ներկա եմ եղել որպես արդեն ուսանող՝ 2-րդ կուրսում էի, համ էլ ամբողջ իրա պատմությունը աչքիս առաջ ա անցել: Ես դրա մասին և Կարենի ստեղծագործության մասին մի 3 հատ հոդված եմ գրել³³⁸, էդ ֆիլմի մասին վիպակ ունեմ գրած³³⁹, և այլն, և այլն:

Եվ, ուրեմն, էդ Ալիկ Դիվանյանը (մի հատ էլ շատ սիրուն աղջիկ ուներ), ինձ էդ ֆիզիկոսի հետ հանդիպացրեց՝ մամայիս թե պապայիս ներկայությամբ, չեմ հիշում:

Էդ ֆիզիկոսը ինձ քննեց, ասեց «ուղեղը լավն ա, բայց ժամանակակից էս ճշգրիտ գիտությունները էն վիճակում են, որ ինքը ինչ-որ բացեր ունի գիտելիքների մեջ, որը շատ վաղուց պիտի լրացրած լիներ, քանի որ ինքը չի եղել,

³³⁶ Ֆիզիկա-տեխնիկական մոսկովյան ինստիտուտ (Московский физико-технический институт – МФТИ, физтех) – ԽՍՀՄ ամենաբարձրակարգ բուհը ֆիզիկայի գծով, գտնվում է Մոսկվայի հարևան Դոլգոպրոուդի քաղաքիկում:

³³⁷ «Դվին» հյուրանոցի բարը Հայաստանի քաղաքական այդպիսի հաստատություններից էր 70-80-ականներին:

³³⁸ Տե՛ս, օրինակ. <https://gtergab.com/hy/news/essay/whether-karen-gevorgyan-will-return/150/>

³³⁹ Տե՛ս այստեղ. <https://www.gtergab.com/hy/news/prose/the-film-directed-by-armen/149/>

ոչ՝ պարապել ա հատուկ, ոչ՝ հատուկ դասարանում ա սովորել, ֆիզիկական կամ մաթեմատիկական թեքումով, ոչ էլ տենց ընտանիքից ա... (որտն մամաս էլ, պապաս էլ հումանիտար ասպարեզից էին, ի տարբերություն Լյովիկի, որի պապան՝ Արամը, նույնպես, նա, չեմ հիշում նույնիսկ մասնագիտությամբ ի՛նչ էր, բայց ճշգրիտ բան էր՝ ամինաթթուների ինստիտուտում էր աշխատում, հա՛, կենսաբան-քիմիկոս, թե՛ ֆիզիկոս։) Քանի որ, — ասում ա, — էդպես ինքը բացեր ունի գիտելիքի մեջ՝ արդեն չի հասցնելու էտ բացերը փակել մինչև ընդունվելը, կամ շատ դժվար ա հասցնելու»։

Ու ես, քանի որ ալարկոտ մարդ էի, ասի «էլ հավես չունեմ փորձեմ բացերը փակել»։ Մանավանդ էդ նույն տարին նաև գնացի Մոսկվա... Ու Մոսկվայի իմ ազգականների տանն էի մնում՝ Լյուբերցիում, որը էն ժամանակ առանձին քաղաք էր Մոսկվայի մոտ՝ ոնց որ Աբովյանը, հիմա էլ ա տենց՝ համարվում ա առանձին քաղաք։

Եվ իրանց հարևանի տղան հենց էդ Ֆիզտեխում էր սովորում, ու էդ տղայի հետ էլ ինձ իմ ազգականուհին օգնեց, որ հետը խոսեմ։ Շատ լավ տղա էր, որը ասեց «ինչիդ ա պետք, ինչի ես ուզում գալ», բան-դես-դեն, ու նենց բան արեց էլի, ինձ, ու ես մտածեցի «հաա, հավես չկա տենց չափից դուրս շատ մեծ փորձ անել ձգտելու»։

Ու հետո երկար մտածում էի՝ ուր ընդունվեմ։ Հենց էդ տարին, Մոսկվայից որ հետ եկա՝ Շորժա գնացի։ Շորժայում հանդիպեցի իմ արդեն վաղուցվա ընկերուհուն՝ Նվարդին Տիրացյան, որը Գևորգ Տիրացյան ակադեմիկոս, բանի՝ արխեոլոգիայի ինստիտուտի տնօրեն, իրա աղջիկն էր, ու Էլյայի, հայտնի շատ էլի արվեստաբան Էլյայի, որը վերջերս մահացավ։ Նվարդը եկավ շատ երջանիկ, ինքը դե ինձնից մի քիչ մեծ էր՝ արդեն ընդունված։ Դա օգոստոսի վերջին օրերն էին։ Ասեց «ընդունվել եմ արևելագիտական՝ պարսկական բաժին»։ Ասեցի՝ իսկ ես չգիտեմ ուր գնամ։ Չեմ ուզում գնամ բանասիրական՝ սովորական հայկական։ Դե ոռոսականի մասին խոսք չկար։ Ես, իհարկե, չէի գնալու ոռոսական։ «Հայկական չեմ ուզում գնալ, որովհետև, ինձ թվում ա, շատ ձանձրալի կլինի»։ Ռոմանտ... էն ժամանակ ոռոմանոն հայկականի մաս էր, առանձին ֆակուլտետ չէր։ Թե՛ ֆակուլտետ էր։ Արդեն չեմ հիշում։ Նոր էր դառել ամեն դեպքում։ Արևելագիտականն էլ, ոռոմանոն էլ՝ իրանք ֆակուլտետ դառան շատ ավելի ուշ։ Բայց արդեն ֆակուլտետ էին կարծեմ։ Ասի՝ չգիտեմ, գնամ ոռոմանո, թե չէ։ Մանավանդ, որ ֆրանսերեն համարում էի, որ շատ լավ գիտեմ, որովհետև ես մասնավոր... Միակ բանը, որ ես մասնավոր

պարապում էի, բայց ոչ ընդունվելու համար՝ 2-րդ, թե 3-րդ դասարանից՝ ինչ պապաս եկավ Ֆրանսիայից հետ, ինքը ասեց «դու պիտի ֆրանսերեն սովորես»։ Ու ես մասնավոր սաղ էդ տարիները՝ 3-րդից 10-րդ դասարան ներառյալ՝ շաբաթը 2 անգամ գնում էի մեր հարևան, էլի նույն շենքում ապրող, հենց Լուսինե Զաքարյանի պաղեզդում ապրող մի կնոջ մոտ՝ Մեդա Ֆադեննայի, իրա մոտ ֆրանսերեն էի պարապում ու շատ լավ գիտեի ֆրանսերեն՝ ի տարբերություն անգլերենի, որ դպրոցում էինք անցնում. <անգլերեն> ես չգիտեի, որտեղ անգլերենը չէին սովորացնում դպրոցում լրջով էն ժամանակ։ Սուտ էր էդ սովորացնելը։ Ասեցի «ոռմանո գնա՛մ, թե՛ չէ»։ Նվարդն ասեց «դե գնա արևելագիտական»։ Ես էլ ասեցի «հա, ինչ լավ ա։ Նվարդը էստեղ ա սովորում»։ Համ էլ Մերի Քոչարը՝ արևելագիտականի տնօրենը, էլի մամայիս ընկերուհին էր։ Էդ Ագնեսա, Մերի, Էմմա Արտաշեսովնա, բան, էդ սաղ մի սերունդ էր, էսպես ասած, ու մոտիկ էին։ Բայց ես ոչ ծանոթի խաթր էլի որոշեցի։ Պարզապես՝ դե լավ ա, Մերի ծոծոյան լավն ա, Նվարդը լավն ա, ուրեմն՝ արևելագիտականը պտի լավը լինի։ Տենց՝ որոշեցի գնալ արևելագիտական։

Մերի — Իսկ, օրինակ, փոքր ժամանակ ի՞նչ էիք ուզում դառնալ, կամ դպրոցում ո՞ր առարկաներից էիք լավ։

Գևորգ — Լավ հարց ա։ Դպրոցում, ասում եմ, բոլոր առարկաներից էլ լավ էի։

Մերի — Չէ, որ սիրելով եք անում, կամ տենց փոքրուց մի բան դառնում եք։

Գևորգ — Դե, գիտես ինչ, տենց սիրելով <չես առաջնորդվում հաճախ>... Ասեմ՝ էն էի անում, ինչը երբևէ տենց խորանալու կարիք չեղավ։ Ես շատ սիրում էի նկարչությունը։ Հետո մեր դասատուն մեկ էլ հանկարծ անհետացավ։ Ու... եթե խոսքը դպրոցական առարկաների մասին է։ Հետո՝ տարիներ հետո պարզվեց, որ ինքը անհետացել ա, որտեղ իրան թույլ ա տվել ինչ-որ աղջկա ինչ-որ ձեռ քցել, թե ինչ։ Մեզ էդ ժամանակ էդ չէին ասում, իհարկե։ Բայց մեկ էլ նկարչության դասերը ուղղակի դադարեցին լինել։ Այսինքն նրանք հլր պիտի շարունակվեին, բայց ուրիշ փոխարինող չկար, ուրեմն, ու անհետացավ մեր դասատուն, որը շատ հաճելի մարդ էր՝ անկախ նրանից, թե հետո ինչ էր արել, ինչ չէր արել։ Ես չգիտեմ բայց։ Հա...

Եվ շատ էի սիրում, ասենք, կենսաբանություն, որտեղ էլի և մեծ մասամբ դասատուներն էին լավը, և հասկանում էի ծերից ծեր էդ առարկան։ Ատելով ատում էի պատմությունը, որտեղ սաղ սուտ էր ու բան չէի հասկանում։ Ու ամեն ինչ պետք էր, ինչ-որ, սերտել՝ անիմաստ թվեր, ու բան չէի հասկանում։

Որտե՞ս եթե ես տրամաբանությունը չեմ տեսնում ինչ-որ մոտեցման, չեմ կարում հիշեմ: Իմ հիշողությունը շատ վատ ա: Չեմ ասի, որ գրականությունը սիրում էի, որտե՞ս ես համարում եմ, որ շատ վատ էր դասավանդվում: Բայց դե, ես գրականության հանդեպ հատուկ վերաբերմունք ունեմ: Ես 14 տարեկանից սկսեցի գրել, և արդեն գիտեի, որ գրող եմ դառնալու, ոչ մի բան չի փոխվել: Ես 14 տարեկանից որոշեցի, հասկացա, որ ի՞նչ... կապ չունի՝ մասնագիտություն, բան, ես արձակագիր եմ: Ընդ որում շատ արագ անցա բանաստեղծություն գրելուց արձակ գրելուն: Ու ես գիտեի, որ ես արձակագիր եմ, ըստեղ հարց չկա: Իսկ դպրոցի գրականությունը սարսափելի վատ էր դասավանդվում՝ Ա, և իմ հիշողությունը շատ վատն էր, ու ես շատ մեծ դժվարությամբ էի սերտում հանձնարարված ուղանավորները՝ Բ: Ու շատ հետաքրքիր ա, թե երբ էի հեշտ սերտում: Օրինակ, Սևակը մեր տանը չկար: Զանգ տվեցի մորաքրոջս. իրանց տանը կար: Ինքը ինձ կարդաց «Անլուելի զանգակատան» սկիզբը, մի հատ կարդաց՝ ես իսկույն հիշեցի, որտե՞ս տրամաբանական էր: Չարենցը մի անգամ կարդում-հիշում էի՝ ամբողջ պոեմները՝ «Լեւնինս ու Ալիից» սկսած, չգիտեմ ինչ: Նույնիսկ, ասենք, «Լճակը» հեշտությամբ եմ սովորել, «Տրտունջքը», Մեծարենց: Բայց շատ հաճախ հանձնարարում էին անիմաստ ու վատ բանաստեղծություններ, որը պետք էր պարզապես սերտել: Ու չէի կարողանում:

Գուցե հիմա նույնիսկ եղբւն վատը դրանք չհամարեմ, հա՞: Ասենք, հիմա ես ավելի եմ հավանում ու հասկանում Սիլվա Կապուտիկյան, էլ չասած՝ Վահագն Դավթյան, չէ՞, էլ չասած՝ Գևորգ Էմին, իսկ էն ժամանակ... նու, էլի կարող ա տենց դժվարություններ ունենայի՝ ասենք Մկրտիչ Պեշիկթալյանի հետ, կամ ինչ-որ բան: Ու շատ ջղայնանում էի, որտե՞ս սարսափելի մեծ ժամանակ էր ինձնից տանում էդ սերտելը, ու հետո իսկույն մոռանում էի ու չէի էլ հասցնում հաճախ: Նենց որ գրականություն չեմ սիրել:

Ինչ վերաբերվում ա մաթեմատիկային, ֆիզիկային, սիրել եմ, բայց ստեղ ինչ խնդիր կար. որ էդ էն տարին էր, երբ անցել էր, ինչպես ասեցի (թե՛ մի երկու տարի դրանից առաջ), անցել էր ամբողջ Սովետը նոր կրթական համակարգի: Ասենք՝ եռանկյունաչափություն առարկան վերացել էր, և հիմա կար մաթեմատիկա, հետո՝ հանրահաշիվ, երկրաչափություն, ու ամեն ինչ, ինչ որ եռանկյունաչափություն էր, կամ ընդեղ էր, կամ՝ ընդեղ: Մեր դասատուները իրանք բան չէին հասկանում: Նախ, առանց էդ էլ շատ լավ որակի չէին մաթեմատիկայի գծով: 2-րդը՝ էդ փոփոխությունները ու էդ նոր դասագրքերը,

նոր-նոր խնդիրները, բան, վարժություններ՝ իրանց մոտ էլ մեծ դժվարություններ էին առաջացնում:

Ես հիշում եմ, ասենք, մեր դասատուն գրատախտակին մեր հետ միասին երկար լուծում էր, լուծում էր, հետո գալիս էր... լուծումը չէր համապատասխանում, չէր համընկնում նրան, ինչ գրքում գրած ա... ասում էր՝ «վայ, դե լավ, մի խոսքով՝ էս ուղղությամբ ա լուծումը»: Այսինքն տենց ճգնաժամային վիճակ էր էդ ասպարեզում: Ու քանի որ ես էլ չէի պարապում ոչ մեկի հետ, էլի եմ ասում, ես, իհարկե, էդքան լավ չէի կարողանում դա:

Ամենահետաքրքիրը քիմիայի առարկան էր էն առումով, որ քիմիան ավանդաբար, ես հետո տեսնում եմ ուրիշ դեպքերում, ուրիշ տեղեր էլ, համարվում էր ամենա-, կաստայով, ցածր առարկան: Այսինքն իրա դասատուին միշտ շատ վատ էին վերաբերվում երեխեքը, ամենաշատ խուլիզանությունը էդ դասերին էին անում, ամենավատը: Տարբեր, ընդ որում, մենք ունեցել ենք քիմիայի, հա՛, ուսուցչուհիներ, բայց ամենավատը քիմիայի ուսուցչուհիներին էին վերաբերվում: Ու իմ համար էլի հասկանալի ա մեծ մասամբ, թե ինչի. որտե իմաստը չէին բացատրում: Ասենք, քիմիայի էդ խնդիրները լուծելը, էդ, որ էսինչ նյութը սենց, բան-դես-դեն, թե ինչի՛ պիտի էս տոկոսային հարաբերությամբ, էս բանաձևը օգտագործելով անես՝ էդպես էլ ինձ չբացատրեցին: Իսկ, այ, օրինակ, եթե ինչ-որ նկարագրողական բան կար, ասենք՝ նավթը ոնց են ստանում, մոտավորապես արդեն օրգանական քիմիայի մասերում տենց կային նկարագրողական մասեր, հա՛, որ ավելի շատ ինդուստրիալ ինչ-որ բան էին ներկայացնում, շատ ավելի հեշտ ու հասկանալի էր ինձ: Նույնը՝ աշխարհագրությունը. բավական լավ էր, ինչպես և կենսաբանությունը, ինձ հաճելի ու հետաքրքիր էր հասկանալը: Թեև զգում էի, որ, ասենք, Մովսեսի, ընդեղ, էդ, կար տնտեսական աշխարհագրություն՝ դրա մեջ լիքը սուտ բան կա:

Մոտավորապես տենց:

Մերի — Մի հայր էլ, էլի, կներեք, ուղղակի ուզում եմ հասկանամ, եթե սիրել էք նկարչություն, կենսաբանություն, այսինքն ունեցել եք ընտրություններ, էլի:

Գևորգ — Չէ, մտքովս չէր անցնում: Գիտես, կենսաբանական մտքովս անցել ա մենակ էն պատճառով, որ էստեղ էլ, ինչպես և ռուս ֆիլֆակում ամենաշա-

տը կային սիրուն աղջիկներ: Մենակ էդ իմաստով: Բայց լռջով չէի պատկերացնում, որտեղ իմ համար պարզ էր արդեն, երբ ես ֆիզտեխը որ հետ կանգնեցի, հա՛, փաստորեն՝ սենց տենդենց էր, որ ես գիտեմ, որ ես գրող եմ դառնալու, բայց արժի ուրիշ մասնագիտություն ունենալ, որ աշխարհայացքս լայնացնի: Սաղ կյանքս ես տենց եմ գնացել: Հետո, երբ ֆիզտեխը չէր ստացվելու, արդեն կենսաբանականը լուրջ չէր իհարկե, որ փորձեի ընդել ընդունվել, իսկ էն մյուս, ասենք, հումանիտար ասպարեզները արդեն բացատրել եմ ինչի չէ: Պատմություն, իրավագիտություն մտքովս չէր անցնում, սոցիոլոգիա էն ժամանակ առանձին չկար որպես ֆակուլտետ: Եվ ես ընտրեցի ամենահեռուն, իմ պատկերացրածով, հումանիտարներից, բանասիրականներից: Արևելագիտությունը ամենահեռուն էր բանասիրականներից, մոտավորապես ոնց որ ֆիզիկան կընտրեի. այսինքն գաղափար չունեի ոչ թուրքերենից, ոչ պարսկերենից, ոչ արաբերենից: Երբևէ չէի հետաքրքրվել, երբևէ իսլամով չէի հետաքրքրվել: Մեր ընտանիքի պատմությունը ցեղասպանության հետ կապ չունի բացարձակապես. ղարաբաղյան և պարսկահայ, ռուսահայ պատմություն ա, և այլն: Այսինքն էդ արևելագիտությունը ես հենց տենց ընտրեցի, որպես terra incognita: Ես սենց էի մտածում (այ, հիմա հիշեցի). որ բանասիրությունը՝ ես նորից պիտի անցնեմ հայ գրականություն: Հենա մի անգամ անցել եմ: Ճիշտ ա, կարելի ա ավելի խորը անցնել, բայց ես կարամ արդեն ինքս էլ նստեմ ուսումնասիրեմ: Պետք ա ընտրել մի բան, որը դու համալսարանում գրոյից ես ուսումնասիրում, որը չես անցել: Ասենք, ֆրանսերեն լավ գիտեի, անգլերեն չնայած լավ չգիտեի, բայց էլի անցել էի, այսինքն՝ նոր մի բան, որը բացարձակապես կապ չունի քո դպրոցում ուսումնասիրածի հետ, որ վրան դու կառուցես, էսպես ասած՝ առաջ գնաս: Էդ առումով արևելագիտությունը ճիշտ էր թվում էդ պահին, էլի:

Մերի — *Թուրքերեն՞ը:*

Գևորգ — Սկզբում ես ընդունվեցի ամենաթոթով բաժինը՝ արաբական, աչոկներով, բաներով ես անցա: Հետո ինձ հենց առաջին օրերին իր մոտ կանչեց Մերի Քոչարը և ասեց «դու չես ուզում, չէ՞, արտասահման գնալ»: Որտեղ արաբականից չորրորդ կուրսից ուղարկում էին թարգմանչական պրակտիկայի՝ արաբական երկրների ռազմական կայաններ, Սովետը, դե, ռազմական ներկայություն ուներ ընդել: Եվ մարդիկ վերադառնում էին տաս ամսից՝

տասը հազար չեկ³⁴⁰ ստացած, դա մի ամբողջ հարստություն էր, միանգամից հարուստ էին իրանք դառնում, փաստորեն: Պյուն՝ լեզու սովորում: Ամենաթոթորը արաբական էր, հետո՝ պարսկականը, որտեղ էդտեղից ուղարկում էին Աֆղանստան, իսկ էստեղ պատերազմ էր: Աղջիկներին արաբական երկրներ էլ քիչ էին ուղարկում, Աֆղանստան՝ ոչ, դրա համար պարսկականում քիչ տղա կար, մենակ ամենառիսկոսները, որ համաձայն են պատերազմի գնալ՝ հանուն կարիերայի ու հարստանալու: Դե, իսկ թուրքականն ամենախեղճն էր. հայերին Թուրքիա պրակտիկա չէին ուղարկում, հարաբերություն չկար: Ժիրիսովսկին³⁴¹, օրինակ, Մոսկվայում էր սովորում ու հայ չէր՝ գնաց, իսկ մենք՝ ոչ: Մերին ինձ ասեց «Եթե փոխվես թուրքական, ինձ թուրքագետներ են պետք, հետո քեզ կուղարկեն Մոսկվա ասպիրանտուրա, կգաս դասախոս կաշխատես համալսարանում»: Ու ես համաձայնեցի ու տենց փոխվեցի թուրքական, իսկ ինքը իմ ազատված տեղը որևէ թոնթոլ ցեխավիկի տղայի տեղափոխեց, որն ուզում էր փող աշխատել ու կարիերա անել: Դե, իսկ ես, իբր, չէի ուզում, իմ համար մեկ էր: «Դու ավելի շուտ գիտնական ես, չէ՞, քան թե փող աշխատող, քո ինչիդ ա պետք», ասեց Մերին, ու ես համաձայնեցի, մանավանդ, որ ասեց, որ կարամ արաբերեն էլ սովորեմ որպես երկրորդ լեզու, և ես երրորդ կուրսում էդպես էլ արեցի՝ սկսեցի առանձին ինքնուրույն արաբերեն սովորել, էդ կուրսի քննությունը հանձնեցի, բայց հետո էդպես էլ չշարունակեցի:

Ուրեմն էդ ընդունվելուս պատմությունն էլ ա հետաքրքիր: Մասամբ դաժե նկարագրած ունեմ: Ուրեմն, սկզբում ինձ կտրեցին մեղալից դպրոցում, որտեղ «Սովետական միության կոմունիստական կուսակցություն» բառերը սաղ մեծատառ էի գրել: Որտեղ ՍՄԿԿ արբեմիատուրան բոլորը մեծատառ էր գրվում, իսկ ես չէի հիշում՝ ո՞նց ա բացվածը գրվում, սաղ մեծատառ գրեցի ու կտրվեցի մեղալից: Ու ընդեղ, բայց, երկու հատ՝ մի հատ աղջիկ էր մեկ էլ ես՝ մեղալի թեկնածու, ու, իհարկե, ընդեղ շուխուտները մեծ էին, որ էս Օֆիկը ո՞նց չի կազմակերպել էստեղ, որ էս միակը արժանի, կոպիտ ասած, և այլն և

³⁴⁰ Խորհրդային ժամանակներում «չեկը» որպես դրամական արժույթ տե՛ս բացատրված այստեղ. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B5%D0%BA%D0%B8_%D0%92%D0%BD%D0%B5%D1%88%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%8B%D0%BB%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0_%D0%B8_%D0%92%D0%BD%D0%B5%D1%88%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%B0

³⁴¹ Ռուսաստանյան օդիոգ քաղաքական գործիչ, կրթությամբ թուրքագետ:

այլն, էդ սխալը թույլ տված չլինի: Ես, իհարկե, թքած ունեի, եթե մեղալ ունենայի՝ մեկ ա համալսարանում սաղ քննությունները պիտի հանձնեի, որտեւ առաջին քննությանը 5 չէին դնի շարադրությանը, որ առանց քննության ընդունվեմ: Մեղալակիրը կարող էր հանձնել միայն շարադրություն, և եթե 5 էր ստանում՝ ընդունված էր համարվում, բայց եթե 5-ից ցածր էր ստանում էլի պիտի բոլոր մյուսները արդեն ընդհանուր, էսպես ասած, ընդհանուր հիմունքներով հանձնեի:

Եվ, ուրեմն, հետո գնացի ֆակուլտետ ընդունվելու: Ֆակուլտետում էդ ժամանակ, ես ասեցի, որ սարսափելի մեծ կաշառքներ էին՝ 30 հազար ռուբլի, ինչպես ես հետո իմացա: Իսկ Մերի Քոչարը՝ հենց դեկանը, հաճախ չէր լինում հանձնաժողովի նախագահ, որպեսզի կաշառակերության էդ խրախճանքներին չմասնակցի: Ինքը չէր կարող դրա դեմը առնել, ու, դրա համար, ինքը պարզապես որոշ տարիներ չէր լինում հանձնաժողովի նախագահ: «Նա օտկուպ» (на откуп) էր տալի, էսպես ասած, էն մեկին, ով որ լինելու ա, որպեսզի բոլորը, ով որ ուզում էին փողով ընդունվեն՝ ինչ կեղտոտություններ ուզում էին անեն՝ էդտեղ անեն: Իսկ ինքը սուրբ չէր բացարձակապես, բայց ինքը կաշառք չէր վերցնում, ինքը միայն, էսպես ասած, ինձեղիզենցիայի երեխաներին էր ընդգրկում, այսինքն՝ հատուկ, եթե հնարավոր ա դա ասել, պայմաններ ստեղծում ինձեղիզենցիայի երեխաների համար, որ մտնեն արևելագիտական: Եվ ինձ, մամայիս-պապայիս ասեց, որ ես, կներեք, ես չեմ լինելու հանձնաժողովի նախագահ, так что, вы, так сказать, на своём... со своими рисками, էլի, չնայած գիտեի, որ ես լավ սովորող եմ, բան-դես-դեն, հիմնականում կընդունվեի:

2-3 կոնսուլտացիա ունեցա որոշ դասախոսների հետ պատմության գծով, որն իմ ամենաթույլ կողմն էր: Լեզվի գծով, դե, ֆրանսերեն էի հանձնում: Ասեցին, որ խնդիր չկա բացարձակապես: Հայերեն, դե, համարվում էր, որ քերականություն լավ գիտեմ, թե՞ ընդեղ քերականություն չէր էլ եղել: Շարադրություն էր և բանավոր հայ գրականության քննություն, կարծեմ: Թե՞ կարող ա էդ քննության մեջ կար և՛ գրականության հարց, և՛ լեզվի: Ա՛յ, չեմ հիշում: Մի խոսքով, շարադրությունը գրեցի՝ 4 ստացա: Աչոկները սենց էին. Դե, ատեստատս 5 էր, չնայած առանց մեղալի, բայց 5-ը՝ կար: 25 աչոկը՝ 4 քննություն, ամեն մեկը՝ 5 աչոկ, 25-ը ամենաբարձրն էր, հա՛: Կա անցման շեմ, հա՛: Ու չգիտես որն ա լինելու: Ու արևելագիտականը էդ տարի, որ ես ընդունվում էի, առնվազն 3-5 հոգի մի տեղի վրա էր, որտեւ շատ թոնթոլ տեղ

էր համարվում: Ուրեմն, հետո մաղվում են ամեն քննությունից հետո: Եվ, ուրեմն, ես ստացա 4, հետո հայոց բանավորից 5, հետո օտար լեզվից 5: Պատմությանը եկա: Իսկ պատմությունը ընդունում էր մի հայտնի կաշառակեր, և պապայիս մանկության լավ ծանոթ, չեմ ասի ընկեր, բայց դեռ երեխա ժամանակից՝ Գարիկ անունով, որը պոռոտո սաղ ասում են «վայ, Գարիկն ա լինելու՛, ինքը, եթե իրա հետ չեք խոսել, փող չեք տվել, ինքը պիտի պոռոտո ինքը քցի ձեզ, էլի»: Այսինքն կտրելու ա, կամ ինչ, որտե Գարիկը տենց մարդ ա. վատ խապաթի, պատմում էին, որ ինքը գործ տվող ա, և այլն, և այլն: Եվ էդ Գարիկը, կներեք, էլի, կարող ա, իրա դեմ եմ մեղանշում, որտե ես էդ սաղ մենակ լսելով գիտեմ, բնականաբար, բայց տենց հայտնի դեմք էր: Չեմ էլ հիշում ազգանունը, ով ա, ինչ ա: Եվ, ուրեմն, իհարկե, ես նստեցի պատմության քննությանը:

Լուսինե. — *ԽՄԿԿ պատմությունն էր:*

Գևորգ. — Հա, հա:

Լուսինե — *Թե՛ Սովետական Միության՝ ԽՍՀՄ:*

Գևորգ — ՍՍՀՄ, ՍՍՀՄ պատմության: Էն ժամանակ հլը «ս» էր, նույնիսկ «խ» էլ չէր³⁴²: Եվ, ուրեմն, իհարկե, ես շատ վատ գիտեի պատմությունը, համեմատաբար, ու չէի հասկանում, ո՛ր տեղից բռնեմ, ո՛րը ինչի՛ իմանամ, ի՛նչը՝ ո՛նց: Ու առաջինը հլը հեշտ էր, ա՛յ, հիմա սկսեցի հիշել, առաջինը դա բոլշևիկների առաջացումն էր, իսկ դա եղել ա կարծեմ էդ բանի՝ 2-րդ... РСДРП³⁴³-ն ո՛նց էր հայերեն, ՄԴԵՊ³⁴⁴ թե ինչ, դրա 2-րդ համագումարում: Մի խոսքով, էդ ժամանակ հիշում էի, ոնց բոլշևիկ-մենշևիկի բաժանվեցին, բան, տակից դուրս եկա: 3-րդ հարցն էլ էր հեշտ՝ ինչ-որ կոմունիզմին վերաբերող հարց էր՝ բլա-բլա անելու: Իսկ 2-րդ հարցը՝ «Բագրատիոն»³⁴⁵ օպերացիան

³⁴² Յոթանասնականների վերջին Տերմինաբանական կոմիտեն որոշեց, որ «սովետական» բառը հայերենում փոխարինվում է «խորհրդային» բառով, և Սովետական Միությունը դարձավ Խորհրդային Միություն, ինչպես որ եղել էր նաև 20-30-ականներին:

³⁴³ Российская социал-демократическая (рабочая) партия.

³⁴⁴ ՌՄԴ(Բ)Կ. Ռուսական սոցիալ-դեմոկրատական (բանվորական) կուսակցություն:

³⁴⁵ 1944թ. խորհրդային զորքերի խոշորագույն հաջող առաջխաղացումը Բելառուսում.
https://en.wikipedia.org/wiki/Operation_Bagration

Մեծ համաշխարհային պատերազմի³⁴⁶ ժամանակ: Դե պարզ ա, որ դրանից ես բան չգիտեի բացարձակապես, բայց պատմության քննության ժամանակ բոլոր քարտեզները, ու՝ շատ մանրամասն, կախված էին էդ լսարանում, ու կարելի էր խնդրել մոտենալ քարտեզին, նայել: Ես ձեռ բարձրացրի՝ «կարելի՞ ա մոտենալ», ասեցին հա, նայեցի: Սլաքներով նկարած էր, թե ինչ ա եղել էդ «Բագրատիոն» օպերացիան, ոնց, որդից որդե ա հասել, և այլն, և այլն: Ես էլ մի քիչ հասկանալով, որ, դե, 44 թիվն էր, արդեն պատերազմը դեպի լավ կողմն էր գնում, էս, էն, ինչ հիշեցի կուտակեցի ու մի ձևի մի կերպ պատասխանեցի: Իհարկե, շատ վատ պատասխան էր դա իրականում: Էս Գարիկը նայեց վրես ու սենց ասեց. ասեց. «ավաղ, դուք չեք համապատասխանում ձեր (էսպես ասած, ստեղ չեմ հիշում՝ ինչ բառով՝ ատուրային, իմիջին, էդ իմաստով, էլի, թե՛ «ձեր մասին խոսող պոլիտերին», թե ինչ)..., որովհետև, ավաղ, ես ձեզ չեմ կարող 3-ից ավել նշանակել»:

Իսկ ես արդեն շատ նագլի էի: Էդ պահին արդեն ընդունման մակարդակը՝ շեմը, դառել էր 18 աչոկ, իսկ ես ունեի 4, 5, 5՝ 5-4-5-5: 19 արդեն ունեի: Ես ասեցի՝ «նույնիսկ եթե դուք ինձ 2 նշանակեիք, աչոկներով ես մեկ ա ընդունվելու էի»: Ինքը 3 էր նշանակում: Ասեց «չեք համապատասխանում, 3 եմ ձեզ դնում»: Ես էլ ասեցի, «եթե նույնիսկ 2 դնեիք, աչոկներով մեկ ա ընդունված էի»: Չգիտեմ, ոիսկ էր, ասելուց մտածում էի՝ չվերցնիիրոք կտրի: Բայց տենց նագլի էի: Ասեցի: Ինքն էլ զարմացավ, ես իրան բացատրեցի հաշվարկս, լուռ երեքը դրեց:

Ու տենց ընդունվեցի: Էդ 1980 թիվն էր:

Բնակարան, թաղամաս

Այս տանը, որտեղ մենք հիմա գրուցում ենք, պապիկս սկսել է ապրել կառուցումից անմիջապես հետո: Ստեղ <բակում> կար երկու հատ կլոր լողավազան՝ փոքրիկ երեխեքի համար՝ ջրավազան: 2 հատ սենց կլոր ջրավազան էր՝ մեկը ստեղ, մեկը ավելի հեռվում: Ու երբ ջուր էին լցնում, երեխեքը ամառը լողանում էին: Ես էլ եմ լողացել: Վրեն էլ սենց սիրուն արձանիկ կար: Էս գառաժները չկային, իրա տեղը սաղ էր բախչան էր, էս էլ էր բախչան: Ու էդ բախչային նայում էր, անունը մոռացա, հայտնի Հաջի, մի խոսքով քուրդ

³⁴⁶ Խոսողն իրար է միավորում երկու արտահայտություն՝ Մեծ Հայրենական պատերազմ (ԽՍՀՄ ժամանակների պաշտոնական անվանումը) և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմ (միջազգային և ԽՍՀՄ-ի փլուզումից ի վեր օգտագործվող ձևակերպումը):

ձյաձյան, որը ապրում էր էս մեր տակը, ա՛յ, որ կանգնած ենք հիմա, ա՛յ, ընդեղի տակի պաղվալում՝ իրա քուրդ ընտանիքի հետ՝ իրա կնոջ ու 10 երեխոս: 10 երեխոս մենակ վերջինս էր տղա: Անունը մոռացա հիմա՝ Ենք էր, ինչ էր: Իսկ էդ աղջկերը՝ մեծից փոքր, մեջտեղները իմ չափի, իմ տարիքի: Իրանց հետ ես խաղում էի, ու առաջին փիս խոսքերը իրանք էին ինձ սովորացրել: Փչացած հեռախոս էինք խաղում, բան: Ու ստեղ հոյակապ, շատ առատ, գեղեցիկ, և ծաղիկներով, և շատ առատ բուսականություններ, բաներ, և այլն:

Ա՛յ, սրանից մոտ հիվանդանոցն ա ու էն հիմա դատարկ շենքը, որը իմ փոքր ժամանակ էլի պոլիկլինիկա էր, բայց ավելի առաջ, ընդհանրապես ոնց ա ստեղծվել ինքը, ինքը եղել ա ժողկոմխորհի առաջին շենքը: Ու Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը³⁴⁷ ընդեղ էր նստում: Էս մեր շենքը՝ զուգահեռ, կոչվում էր «վալենսինների շենք»: Էստեղ, ուրեմն, ինչ-որ սպաներ, բաներ էին ապրում, իսկ էս մերը արդեն պարզապես պետական աշխատողների շենք էր: Ու պապս՝ Միշիկը, Միքայելը, ինքը բանկի գլխավոր տնտեսագետն էր մինչև 37 թիվը: Եվ տենց, ստեղ բնակարան ստացավ, հենց որ եկավ: Ինքը, փաստորեն, 26-27 թվին հետ եկավ: Էս նոր կառուցած շենք էր, ու իսկույն էլ հենց էս բնակարանը իրան տվեցին: Բնակարանը երկու սենյակ ուներ՝ էս ու էն: Էս բալկոնը, էս ամբողջը հետո ա կառուցվել³⁴⁸: Խոհանոցը, ա՛յ, էս սենյակն էր, որը հիմա ռեմոնտի մեջ ա: Տենց, ու վերևի հարկն էլ ա ավելի ուշ կառուցվել՝ չնայած ինձնից շուտ, բայց ավելի ուշ: Ինքը երկուհարկանի շենք էր: Հետո, ստեղ հրդեհ ա եղել երեսնականների վերջին, ներքին պատերը սնամեջ են, սաղ վառվել ա:

Տենց, ու բոլորը, ով ստեղ ապրում էր, հետո, 37 թվին սաղին տարան, սպանեցին, կամ մեկը՝ հենց մեր էս վերևը ապրող, ինքը ինքնասպան եղավ, իսկ

³⁴⁷ Սահակ Տեր Գաբրիելյան – 1886-1937: Բուլղարիայի շարժման մեջ է եղել պատանեկան հասակից, գործել է Բաքվում: 1918-ին Խորհրդային Ռուսաստանի նավթի մատակարարն էր Բաքվից: Խորհրդային Ռուսաստանի, ապա՝ Խորհրդային Հայաստանի պետական գործիչ: ՀՀ Ժողկոմխորհի նախագահ 1928-1935 թվականներին: 1937թ. ձերբակալվել է Մոսկվայում, ուղարկվել Հայաստան, նույն թվականի օգոստոսին ըստ պաշտոնական վարկածի՝ ինքնասպան է եղել՝ հերթական չեկիստական հարցաքննության ժամանակ նետվելով ՆԳԺԿ շենքի չորրորդ հարկի պատուհանից:

³⁴⁸ Շենքի, բնակարանի ու բակի մասին տե՛ս նաև այս հաղորդումը. <https://www.youtube.com/watch?v=mJ2kY9GZfY4>

պապիկս փախավ՝ իրան չտարան: Բայց ինքը փախավ Ղազախստան, ինքնաքստը արեց, հետո ընդեղ ապրեց, եկավ ու շուտ մեռավ:

Ընտանիքի պատմություն. հայրական կողմը

Լուսինե — Ձեր պապիկը որտե՞ղից եկավ սրեղ, որ սրացավ էս քնակարանը: Մի քիչ պապիկից պատմեք: Պապան, պապիկը: Էդ կողմի պատմությունը:

Գևորգ — Դե, մոտավորապես, ոնց ես գիտեմ: Մերոնք Շուշիից են՝ պապայիս և՛ պապան, և՛ մաման: Պապայիս պապան, չեմ իմանում, չեմ հիշում հիմա ոնց, ինչ, բայց ինքը Լյայպցիգի համալսարանն էր ավարտել, և պապիկիս էդ դիպլոմը՝ սիրուն, մեծ, մի ժամանակ ես նույնիսկ տեսել եմ, բայց հիմա չեմ գտնում՝ չկա, պապայի մոտ էր: Իսկ Լյայպցիգի համալսարանը տնտեսագետ որպես ավարտելուց հետո, էլի չգիտեմ ինչ ա եղել, ոնց, բայց գիտեմ, որ Կիևում էր մի պահ, որտե և՛ պատմությունը կա՝ արդեն տատիս հետ՝ բաբոյիս (բաբո էինք ասում իրան), որ արդեն ամուսնացած էին:

Որեմն, Կիևում, 1918 թվին, փաստորեն էդ բաների ժամանակ, երբ Կիևը ձեռքից ձեռք էր անցնում, իրանք ընդեղ են եղել: Ու բաբոս եղել ա նենց նոր ամուսնացած, ջահել, բավական սենց թեթևասլիկ բառիշնյա: Ու էդ սպիտակներն էին, թե մախնովցիները³⁴⁹, թե Պետլյուրան³⁵⁰, թե ով՝ անընդհատ ձեռից ձեռ էր անցնում Կիևը: Իրանց հետ բալերի էր մասնակցում, իսկ պապիկս, ինչքան ես հասկանում եմ, աշխատում էր, ինպես տիպական ա, էլի: Հիմա էս պետլյուրցիներից թե մախնովցիներից մեկը սիրահարվում ա բաբոյիս վրա: Ու երբ իրանք արդեն նահանջում են քաղաքից, գալիս ա բալկոնի տակ բաբոյիս կանչում ա բալկոն, ասում ա հետո արի: Սա ասում ա չէ, չեմ կարա, ես ամուսին ունեմ, բան: Էս, ուրեմն, վերցնում ա ատրճանակը, ըստ երևույթին, ու կրակում ա: Բաբոս էդ ժամանակ հղի ա պապայիս մեծ քրոջով՝ մեծ աղջկանով: Ուրեմն էդ գնդակը մտնում ա իրա ողնաշարը: Իսկ, բանը, փաստորեն պապիս՝ Տեր Գաբրիելյան Միքայել Համայակովիչի հայր Համայակ Ավեսապովիչը խիռորգ էր, բայց էս կողմերն էր՝ տո լի Շուշիում, տո լի Դերբենդում, տո լի Թիֆլիսում, հիմա չգիտեմ: Ուրեմն, պապս չի թողնում,

³⁴⁹ Նեստոր Մախնո, 20-րդ դարի ուկրաինական խոշոր քաղաքական գործիչ, անարխիստ:

³⁵⁰ Սիմոն Պետլյուրա, 20-րդ դարասկզբի ուկրաինական խոշոր քաղաքական գործիչ:

որ իրան օպերացիա անեն ընդեղ (ինքը <բաբոն> պառկած ա), ասում ա «չէ՛ պտի գա, իմ պապան պտի գա օպերացիա անի»։ Պապան գալիս ա, բաբոյիս պապայի հետ՝ Ալեքսանդրի։ Բաբոս՝ Լյուբով Ալեքսանդրովնա Գյոդակյան։ Ուրեմն գալիս ա ու հարցնում ա, ասում ա «հմի ի՞նչ անեմ»։ Էս հղի, երեխա կա ընդե ու Լյուբան ա։ Ռ՞նց, եթե ընտրության հարց լինի, ո՞նց վարվեմ։ Միշտ պապիկը ասում ա երեխուն պահի, իսկ բանը՝ Ալեքսանդրը՝ Լյուբայի հայրը, ասում ա չէ՛ աղջկաս պահի։ Պատկերացնո՞ւմ եք։

Ինքը օպերացիա ա անում, երկուսին էլ պահպանում ա։ Եվ ինչ ա անում, չի հանում էդ փամփուշտը։ Բան ա անում, սղոցում, բան, ստե, ու մնում ա էդ փամփուշտը ողնաշարի մեջ։ Ու բաբոս սաղ կյանքը ողնաշարի մեջ էդ փամփուշտը ունե։ Ու արդեն ինքը... շատ առույգ կին էր, ինքը 91-92 թվին նոր մահացավ։ Ինքը 1895 թվի էր։ Ու գձե-տը 80 թվից ես լավ հիշում եմ, ինքը անընդհատ ճամփորդում էր ինքնաթիռներով, ինչ-որ տուրիզմ, բան-դես-դեն, ու էդ ժամանակ արդեն էդ մետալախսկածելները կային, ինքը, որ ըտե-յով անցնում էր, զրնգում էր։ Սաղ խուզարկում էին, բան, բան չէին գտնում։ Բայց ինքը զրնգում էր, որտե իրա ողնաշարում պահպանվել էր էդ փամփուշտը։ Էդ տենց պատմություն։

Հետո արդեն էդ, իհարկե, ինծեղիգենցիային ուղղված կոչի հետ կապված, որը եկավ, նու, և Մյասնիկյանը, և Սահակը՝ իրար հետ էին աշխատում, Միշտն եկավ Հայաստան ու իսկույն դարձավ...

Լուսինե — *Սահակը Միշտի ի՞նչն էր։*

Գևորգ — Փաստորեն, ըստ երևույթին ոչ հարազատ եղբայրը, բայց հայտնի չի։ Դվայուրըղնի, որտե իրանց հայրանունները տարբեր են։ Ոչ որ չգիտի իրականում։ Բայց, որ ախպեր են եղել, բոլորին հայտնի ա, ու տենց, էլի։

Լուսինե — *Իսկ Միշտն կոմունիստ չէ՞ր։*

Գևորգ — Էդ ժամանակ չէ, իսկ հետո եկավ ու, պա-մոեմու, ըտենց էլ չդա-ռավ։ Բայց 37 թվին ինչ տեղի ունեցավ. Կենտրոնական բանկի շեֆին բռնեցին։ Մոռացա էլի. ամենահայտնի անուններից էր՝ Երզնկյան, թե ինչ։ Ու Միշտն նամակ ա գրում, որը կա՝ էդ նամակի տեքստը, բանը՝ օրիգինալ, նու, կոպիաներից մեկը կա իմ մոտ պահած։ Գրում ա ղեկավարությանը։ Հիմա չեմ հիշում, ում. Խանջյանը արդեն դե, պարզ ա, չկար, ով էր էն ժամանակ՝ Արուստյունովն էր, ով էր։ Որ, «գիտեք ինչ, եթե դուք բռնել եք (ռուսերեն),

բռնել եք իմ շեֆին, պիտի ինձ էլ անպայման բռնեք, որտեղ էն գործը, որով դուք իրան բռնել եք, ամբողջ պատասխանատվությունը իմ վրա ա եղել»:

Լուսինե — *Էդ Միշա՞ն ա գրում:*

Գևորգ — Հա, էդ նամակը կա: Մեկ ա իրան չեն բռնում:

Լուսինե — *Ունե՞ք էդ նամակը:*

Գևորգ- Հա, հիմա ստե ձեռիս տակ չի, բայց կա՝ արխիվներիս մեջ ա: Ես դրել եմ ֆեյսբուքում, դաժե մի անգամ չէ: Ու, ուրեմն, իրան չեն բռնում մեկ ա: Դրա համար ինքն իրան... Ինքը գնում ա, դուրս ա գալի, գործից դուրս ա գալի, իհարկե, գնում ա աշխատելու Արոյան-Էսօրվա Կորյուն խաչմերուկի Արմեն-Էներգոյում³⁵¹: իսկ էն ժամանակ ընդեղ ոչ թե վարչություն էր, հիմա էլ ա, կարծեմ, էդ Արմեն-Էներգոն ընդեղ ա, բայց ընդեղ որպես վարչություն ա, իսկ էն ժամանակ ընդեղ զավոդ էր, տո ես՞ էլի Արմեն-Էներգո էր կոչվում, բայց ընդեղ կոնկրետ գործ էին անում, ու ինքը սկսում ա տրանսֆորմատորներ պատրաստել:

Ու պապաս, 12 տարեկան, նույնպես, որ փող աշխատի, գնում ա ընդեղ ու սկսում ա էլեկտրական լարեր փաթաթել կատուշկաների վրա տրանսֆորմատորներ սարքելու համար: Տենց մի 2 տարի աշխատում ա <պապս>, հետո ցվրվում ա Ղազախստան: Պապս վայո ժե շատ տհաճ, դիլիտոր, էսպես ասած, վիճակում էր ու մտածում ա՝ ի վերջո իրան էլ կբռնեն, «գոնե ես ցվրվեմ, որ ընտանիքիս բան չլինի»: Տենց մենակով փախնում ա Ղազախստան, ընդեղ ապրում ա, ինչ, ոնց՝ լրիվ անհայտ ա, հետո հետ ա գալիս արդեն ավտոմոբիլային հիվանդությամբ: 44 թվին մոտավորապես հետ ա գալիս, և մի քանի տարի ապրելով՝ կարծեմ 48-49 թվին մահանում ա էդ հիվանդության հետ կապված:

Մերի — *Մենակ ա գնու՞մ:*

Գևորգ — Հա, մենակ:

Մերի — *Իսկ ինչի՞ ընտանիքով չեն գնում:*

Գևորգ — Դե դժվար էր: Ինքը մենակ ճամպրուկը վերցնում, իրա փասափուսեն հավաքում-փախնում ա: Հետո՝ ինքը գնում էր կակ ոռզ նրա համար, որ

³⁵¹ ԳՏԳ-ն սխալվում է. այդ շենքը Արոյան-Իսահակյան խաչմերուկում է:

իրա ընտանիքին ձեռք չտան, ընտանիքը գոնե ստեղ... Հետո, ինձ թվում ա, բաբոյի հետ հարաբերությունները արդեն շատ փայլուն չէին, որտեղ տենց սլուխ կա, որ ընդեղ մի ուրիշ կնոջ հետ է ա եղել, բան-դես-դեն: Բայց որ հետ ա գալիս, էլի մենակ հետ ա գալիս՝ արդեն հիվանդ վիճակում:

Ու պապայիս մոտ տոագիկ վիճակ էր, որտեղ պապաս էլ 19 տարում ամուսնացավ՝ 19 տարեկանում, երեխա ունեցավ, ու էդ երեխան մահացավ: Էդ Նորիկն ու պապիկս նույն ժամանակ են մահացել:

Անի — *Իսկ էդ ալկոհոլային հիվանդությունը ո՞րն ա՝ ալկոգոլիզմը, հա՞:*

Գևորգ — Հա, էլի, ինչ-որ դրա հողի վրա, շատ խմելու հողի վրա, չգիտեմ, ցիռոգ պեչենի ա, ինչ ա եղել, բան, բայց արդեն շատ արագ մահացել ա:

Անի — *Իսկ փասպորեն բաբոն սրեղ մնացել էր աղջկա և ձեր հայրիկի հե՞տ, թե՞ էլի երեխա կար:*

Գևորգ — Այո, էլ չկար:

Լուսինե — *Էդ երկուսն էին: Հայրիկը սրե՞ղ ա ծնվել:*

Գևորգ — Հայրիկը Թիֆլիսում ա ծնվել: Դրա պատմությունը ես չգիտեմ: Այսինքն Կիևում էդ պատմությունը հայտնի ա, հետո Թիֆլիսում թե ինչ էին անում, ինչ չէին անում արդեն ես չգիտեմ: Ինձ թվում ա, իրանք ուղղակի տեղաշարժվում էին դեպի Երևան, էդ պրոցեսում, որտեղ ինքը ծնվել ա, բայց իրանք չեն ապրել Թիֆլիսում: Ինքը ընդեղ ծնվել ա, այսինքն իրա պասպորտում գրած էր «Родился в Тифлисе... в Тбилиси», ու հետո եկել ա ստեղ:

Լուսինե — *Ո՞ր թվին ա ծնվել:*

Գևորգ — 1925:

Լուսինե — *Ու 1926-ին արդեն եկել են սրե՞ղ: Ու բաբոն ի՞նչ էր անում, որ երեխեքին պահեր:*

Գևորգ — Դե ինքը... նախ պապաս, ասեմ, 12 տարեկանից աշխատել ա: Իրա մեծ քույրը՝ Նորա ծյոծյան՝ նույնպես: Նա աշխատում էր, նա կոնսերվատորիայում էր սովորում էն ժամանակ, երբ պիտի սովորեր՝ դաշնակահար որպես, և պետք ա աշխատեր որպես դաշնակահար ինչ-որ բանում՝ արկեստրում, էլի:

Լուսինե — *Էտ սաղ Գևորգի պատմվածքների հերոսներն են:*

Գևորգ — Հա, եթե կարդաք, կտեսնեք՝ լիքը բաներ ես օգտագործել եմ³⁵²:

Մերի — *Բայց, օրինակ, հեղափոխությունը ա՛յսպապիք քույրը գալիս ա հորքուր, չէ՞: Բա ինչի՞ եք ծոծոջայով ասում:*

Գևորգ — Դե, տենց էր ընդունված, որոնք մեր ամբողջ ընտանիքը շատ ուժեղ ուսախոս ա եղել: «Նոռա ծոծոյա» էինք ասում:

Մերի — *Էն ժամանակ տենց հորքուր-մորքուր չէին ասում:*

Գևորգ — Իմ կյանքում՝ փոքր ժամանակ ընդհանրապես դա երբևէ չի լավել տենց բան: Իմ համար՝ «ծոծոյա, ձյաձյա»: Հետո, երբ ես սկսեցի հասկանալ, որ դա հայերեն լավ չի հնչում, իմ համար պրոբլեմ էր:

Լուսինե — *Ու իրանք էդքան տարի, այսինքն բարձր էլի չի աշխատել:*

Գևորգ — Աշխատել է: Ինքը մանկապարտեզի դաստիարակ էր: Ինքը մասնագիտությամբ բարձրագույն չուներ, ինքը ինձ պատմում էր՝ իրա պատմածներով՝ ոնց էր ինքը գիմնազիայում սովորում, ու էդ ժամանակ իրա ախպեր Աշոտ Իոաննիսյանին³⁵³ օգնում հեղափոխական գործունեության ասպարեզում: Շուշիում գիմնազիա չկար, ռեալականն էր, բայց ինքը գիմնազիա էր

³⁵² Տե՛ս «Անաստված» կինոթատրոնը՝ կինովիպակը. <https://www.gtergab.com/hy/news/prose/the-godless-movie-theater/162/>

³⁵³ Աշոտ Գարեգինի Իոաննիսյան, Աշոտ Գարեգինի Հովհաննիսյան (1887- 1972), քաղաքական և պետական գործիչ, պատմաբան, ՀՀ ԳԱ ակադեմիկոս: 1906-1913թթ. պատմություն, տնտեսագիտություն և փիլիսոփայություն է ուսանել Գերմանիայի համալսարաններում, 1906թ. Յենայում անդամակցել է Ռուսական սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության կազմակերպություններին՝ հարելով ուսանողության «մեծամասնական» (բոլշևիկյան) խմբակին: 1914-17թթ. լատիներեն, գերմաներեն, քաղաքատնտեսություն և պատմություն է դասավանդել Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, միաժամանակ այնտեղ կազմակերպել է մարքսիստական ընդհատակյա խմբակ: Հայաստանում խորհրդային հեղաշրջման դերակատարներից է, հեղաշրջումից անմիջապես հետո Հայհեղկոմի կազմում Բաքվից ժամանել է Երևան, եղել է Խորհրդային Հայաստանի առաջին Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարը (1921-1922թթ.), ապա՝ Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի ընտրված առաջին քարտուղարը (1922-1927թթ.): Տեղափոխվել Մոսկվա գիտական աշխատանքի, 1937թ. ձերբակալվել է «հայկական սպեցիֆիզմի» ազգայնականության մեղադրանքով, ուղարկվել Հայաստան և այստեղից աքսորվել Սիբիր: Պատերազմի տարիներին խանր հիվանդության պատճառով ուղարկվել է Հայաստան՝ պատիժ-աքսորը Վանաձորում շարունակելու: Արդարացվել է 1954թ.: Չնայած խոչնդոտներին՝ միշտ զբաղվել է գիտական աշխատանքով: Նրա վերջին՝ *Ուրվագծեր 19-րդ դարի երկրորդ կեսի արևելահայ հասարակական-*

ասում: Գուցե հետո՝ Դերբենտում ա գիմնագիայում սովորել... Իրանք տեղափոխվեցին Դերբենտ, չէ՞, ասենք, 1910-ականներին, Շուշիի ջարդերից փախան. իրա պապան՝ Ալեքսանդրը, ընդեղ զավոդներ ուներ՝ աղի, ձկան³⁵⁴... Բայց, ինչքան հասկանում եմ, Աշոտի հետ միասին Շուշիում են ապրել...

Լուսինե — Հա, Աշոտ Իռաննիսյանի քույրն ա՞:

Գևորգ — Այո, բայց՝ դվայորըդնի: Եղել ա 2 ախպեր:

Մերի — Ո՞վ էր Աշոտ Իռաննիսյանը:

Գևորգ — Հայտնի քաղաքական գործիչ, պատմաբան և այլն: Եղել ա 2 ախպեր՝ Ալեքսանդրը և, այ, Աշոտի հայրանունը հիմա չեմ հիշում, էդ 2 ախպերը: Մեկը՝ շատ բոյով, հաղթանդամ: Երկու ախպեր Իռաննիսյան են եղել. բոյով, հաղթանդամից ծավել են Աշոտն ու Հակոբը³⁵⁵: Գուցե ուրիշ էլ ունեին՝ հիմա չգիտեմ, էլի երեխեք:

քաղաքական մերքի պատմության գրքի տպագրությունը վիժեցվել է, չնայած այդ թեմայով բազմաթիվ հոդվածներ է տպագրել Պատմա-բանասիրական և այլ հանդեսներում (տես Հովհաննիսյան, Աշոտ Գարեգինի. 19-րդ դարի 50-60-ական թվականների արևելահայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները: Պատմա - բանասիրական հանդես (ՀՍՍՌ ԳԱ). - 1965. - № 4. - էջ 55-78: Հովհաննիսյան, Աշոտ Գարեգինի. 19-րդ դարի 50-60-ական թվականների արևելահայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները: Պատմա - բանասիրական հանդես (ՀՍՍՌ ԳԱ). - 1966. - № 1. - էջ 33-62: Հովհաննիսյան, Աշոտ Գարեգինի. Արևելահայերի մասնակցությունը Ռուսաստանի և Անդրկովկասի հեղափոխական շարժումներին: (1860– 70-ական թթ.): Պատմա-բանասիրական հանդես (ՀՍՍՀ ԳԱ). - 1968. - № 1. - էջ 15-38) և այլն:

³⁵⁴ Ըստանիքի Դերբենտում գտնվելու պատմությունն ավելի մանրամասն նկարագրված տե՛ս «Երեսույթ» պատմվածքում. <https://www.gtergab.com/hy/news/prose/thirty-seven/175/>

³⁵⁵ Հակոբ Գարեգինի Հովհաննիսյան (1875-1941), Աշոտ Իռաննիսյանի եղբայրը: Բարձրագույն կրթությունն ստացել է Բեռլինի համալսարանում: 1903թ. Հայդելբերգի համալսարանում պաշտպանել է ատենախոսություն և ստացել քիմիական գիտությունների դոկտորի աստիճան: Ստրասբուրգի ու Բեռլինի համալսարաններում զբաղվել է ֆիզիկական քիմիայի ու մանրէաբանության ուսումնասիրությամբ: 1917թ. ընդունվել է կոմկուսի շարքերը, 1918թ. եղել է Բաքվի կոմունայում փախստականների գործերի կոմիսար: 1920-1921թթ. աշխատել է Շուշիում և Դիլիջանում, 1921թ.՝ փոխադրվել Երևան և աշխատել ժողովմխորհում: 1922-1930թթ. եղել է ԵՊՀ ռեկտոր, 1924թ. համալսարանում ստեղծել է կենսաքիմիայի ամբիոն: 1930-1936թթ. աշխատել է որպես բժշկական ինստիտուտի տնօրեն: 1936թ. սեպտեմբերին նշանակվել է ԽՍՀՄ ԳԱ հայկական մասնաճյուղի կենդանաբանական ինստիտուտի տնօրեն: 1937թ. ձերբակալվել է և աքսորվել: Մահացել է աքսորավայրում 1941թ. դեկտեմբերի 22-ին:

Իսկ մյուսը՝ շատ կոլոտ՝ դրա համար իրան անվանում էին Գյոդակ Իոան-նիսյան։ Այ, էդ Գյոդակ Իոաննիսյանից բաբոս ա ծնվել ու իրա ազգանունը դառել ա Գյոդակյան, իրա աղջկական ազգանունը։ Հետո դառավ Տեր-Գաբրիելյան, որտև ինքը պապիկի ազգանունը ընդունեց։ Էդ Գյոդակյանների ցեղը որ կա, ասենք էլի Նունեի (<Սարգսյան>) հետ աշխատող կա՝ Կոստյան Գյոդակյան, ինքը էդ մեր ազգականն էր էլի, էդ Գյոդակյանների... Կար, ինքը էս վերջերս մահացավ՝ երաժշտագետ Գյոդակյան³⁵⁶՝ Կոստյայի պապան։ Ինքը՝ էդ երաժշտագետը, պապայիս տոայուրըդնի ախպերն էր, փաստորեն, էլի։ Տենց...

Իսկ պապիկս, ինքը Տեր-Գաբրիելյանց էր։ Եվ կա իր փոքրիկ կնիքը՝ մետաղյա, որտեղ գրված է «Տեր-Գաբրիելյանց»։ Ես ունեմ էդ կնիքը, պահած էլի ինչ-որ տեղ։ Ես կարծում եմ, որ ինքը էդ կնիքը ուներ, որովհետև բոլոր, երևի, ֆինանսասական գործերի հետ գործ ունեցողները, տենց, էն ժամանակ անձնական կնիք ունեին, որ բան անեն՝ հաստատեն իրանց ստուգած հաշիվները, թե ինչ, էլի։ Տենց փոքրիկ, մետաղյա, ծանր կնիք ունի։ հետո Ց-ն կորցրեց, բայց Տեր-ը չհանեց տենց էլ, էլի։

Լուսինե — *Ինքը որ գնաց Ղազախստան, էս տանը ապրում էին բաբոն, հայրիկը և Նոռա ծյոժյա՞ն։ Հերո բաբոն աշխատում էր մանկապարտեզում, պապան աշխատում էր գործարանում, թե՞ փոխվեց։ Ի՞նչ եղավ էդ ընթացքում։*

Գևորգ — Պապան ուր ասես չէր աշխատում։ Սկզբից ասեցի՝ էդ Արմենէներգոյում պապային իրա օգնում էր պրովոդ փաթաթել։ Հետո պապան՝ դե ինքը 37 թվին 12 տարեկան էր, ուրեմն տենց որ հաշվեք տարիքը, պատերազմի ժամանակ իրան չվերցրեցին, տարան բանակ, բայց տարան հիվանդանոց, որտև ստամոքսի խոց ուներ։ Պառկեց հիվանդանոցում, հետո դուրս գրեցին՝ մաքուր հետ եկավ, չտարան իրան կովի։ Ու ինքը հենց էդ ժամանակ՝ 18 տարեկանում ամուսնացավ՝ Լյուվրա ծյոժյայի հետ։

Ուրեմն՝ ի՞նչ էր անում ինքը։ Ինքը գնաց, երևի 42 թվին, էդ մինչև ամուսնանալը, ինձ թվում ա, գնաց Մոսկվա ու ընդունվեց ВГИК, բայց ընդունվելուց

³⁵⁶ Գևորգ (Գևորգի) Գյոդակյանի մասին տե՛ս «Երաժշտական հայագիտության երախտավորը (Գ.Շ. Գյոդակյանի ծննդյան 75-ամյակի առիթով)», Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2003, № 2, էջ 237-239, [http://raber.asj-oa.am/24/1/2003-2\(237\).pdf](http://raber.asj-oa.am/24/1/2003-2(237).pdf)

հետո չէր կարող ընդել մնալ, ապրել, որովհետև ոչ մի ապրուստ չունեի: Ու շավարը ծախեց ու տոռուսիկով, գնացքի կոիշին հետ եկավ Հայաստան:

Մերի — *Կներեք, ու՛ր ընդունվեց:*

Գևորգ — ՎԳԻԿ՝ Всесоюзный государственный институт кинематографии: Եկավ Հայաստան, հետ եկավ Երևան ու ստեղ ընդունվեց թատերական:

Դրա մասին էլ ինքը լիքը լավ պատմություններ ունի, որտեղ նույն կուրսում ա եղել, ինչ Հենրիկ Հովհաննիսյանը³⁵⁷՝ էս հայտնի ռեժիսորը, որը նաև դերասան էր, և իրա հետ կապված շատ անեկդոտային պատմություններ կան. մեծ մասը ու շատ ավելի ես իմ պապայից եմ լսել: Ինքը շատ էր սիրում Հենրիկին: Իրա ընդունվելը, թե ինքը ինչ թատերական բան ա արել, որ ընդունվի: Ընդել բան էին անում, չէ՛ սենց փոքրիկ ինչ-որ էտյուդ պիտի անեին: Հենրիկը Հովհաննիսյան ինչ էտյուդ ա արել: Կարամ սաղ պատմեմ, եթե հավես ունեք: Причём, էդ ֆիքսված չի՝ Հենրիկի էտյուդը, որտեղ իրա մասին շատ անեկդոտներ կան, իսկ էս մեկը, օրինակ, ոչ մի տեղ ֆիքսված չի:

Ուրեմն, Հենրիկ Հովհաննիսյանը մտնում ա էդ քննական հանձնաժողովի դեմ, ու սենց սեղան ա, հանձնաժողովը նստած ա, հանձնաժողովի նախագահը չեմ հիշում՝ պապաս, իհարկե, ասում էր, ով էր, ով չէր, հայտնի դերասաններից մեկը, հա՛, հանում ա ժամացույցը՝ ոսկե ժամացույցը գրպանից, դնում ա սեղանին, ասում ա «պատկերացրեք, որ դուք գող եք, և պիտի էս ժամացույցը գողանաք: Ինչպե՞ս դա ցույց կտայիք»:

Էս Հենրիկս ասում ա՝ «ո՞նց թե գողանայի»: Բա «հա՛ ասում ա, գողանայիք»: Ասում ա «ոնց կարամ գողանամ. սաղո՞ 5-ով պլշած վրեն եք նայում»: Ասում ա, «դե հիմա բա էտյուդ ա՝ մի բան պիտի անեք»: Ասում ա՝ «չէէ, էս ի՛նչ եք խոսում: Ես Ստալինին կգրեմ, դուք սաղո՞ խուժաններ եք, էս քննություն չի իսկական, էս...», բլա-բլա-բլա: Վերցնում ա ջրի գրաֆինը, խփում ա գետնին, ջարդում ա, շուխուռ-դալմադալ, կանչում են միլիցիային, որ իրան դուրս տանեն: Դուրս տանելուց ինքն ասում ա՝ «մի լոպե, մի լոպե». գրպանից հանում ա ժամացույցը, տալիս ա, ասում ա «խնդրեմ»:

³⁵⁷ Խորհրդային ռեժիսոր, առավել հայտնի է 1963թ. նկարահանված «Երեք գումարած երկու» հիթային խորհրդային ֆիլմով, որը նաև նրա նկարահանած վերջին ֆիլմն էր: Մահացել է 1964թ.:

Իսկ պապայիս ընդունվելը ավելի թեթև, իհարկե, դեպք էր: Ուրեմն ասում և մտնում և ներս, ասում են «պիտի պատկերացնեք, որ դուք մկներից սարսափելի վախում եք: Ու էս սենյակ մի հատ մուկ մտավ»: Պապաս ասում և «ուր և մուկ, ուր և մուկ», ու բռնում և (էդ աղջիկը՝ քարտուղարուհին, որը իրան ներս և բերել, կողքը կանգնած և), թոնում և էս քարտուղարուհու վրա, սենց գրկում և ու սենց մնում և՝ քարտուղարուհուց կախված, էսպես ասած: Տենց էլ ինքն և ընդունվում:

Տենց, ընդունվեց թատերական: Զուգահեռաբար, ինքը ջութակահար էր: Էդ էլ և շատ հետաքրքիր պատմություն, որովհետև բարոս Նոռա ծյոծյային տվել էր դաշնամուրի, իսկ պապայիս, ուրեմն, չէր տալու դաշնամուրի, տվել էր ջութակի՝ չնայած պապաս սաղ կյանքը սիրում էր դաշնամուր ու շատ տաղանդավոր դաշնակահար էր, իսկ ջութակ ատելով ասում էր: Բայց ինքը ջութակահարի գծով դպրոցը՝ տասնամյակը ավարտեց, և բանում՝ արկեստրում, որպես ջութակահար էր աշխատում: Տենց էր փող աշխատում, իսկ Նոռա ծյոծյան որպես դաշնակահար էր աշխատում էլի արկեստրում ու հայտնի էր նրանով, որ ինքը նոտաների տեղակ որևէ լավ վեպ էր դնում կարդալու, որովհետև էնքան շնորհքով ու տաղանդավոր էր, որ ոչ նոտա էր պետք, ոչ էլ կենտրոնանում էր՝ ավտոմատ կերպով նվագում էր ու էֆ վեպի էջերն էր թերթում: «Աննա Կարենինա» էր կարդում նվագելու ժամանակ: Էդ էլ տենց³⁵⁸:

Հետո պապաս կյանքում երբևէ ջութակը չվերցրեց ձեռքը: Մինչև հիմա ընդեղ դրած և, էն սենյակում, էդ ջութակը: Ատելով ասում էր ջութակը: Ու երբեմն ասում, որ, բանը, սաղ բարոն և մեղավոր, «սաղ մաման և մեղավոր», էլի. «ինձ սխալ ուղղությամբ տարավ, թե չէ»... ու շատ սիրում էր <դաշնամուր>, հոյակապ, փայլուն նվագում էր:

Ընդհանրապես էդ մեր ընտանիքում, ընդհանրապես դա մոդա էր բնականաբար, որ ինծելիզենցիան բոլորը պիտի երաժշտական կրթություն ունենան: Իսկ մեր ընտանիքում Նոռա ծյոծյայի տղան փայլուն դաշնակահար և էլի՝ Աշոտը, որը հիմա վաղուց Լոսում և ապրում: Պապայիս առաջին կնոջից իմ քույրը՝ Մառան, դաշնակահար և: Պապայիս առաջին կինը՝ Լյուվրան, շատ տաղանդավոր դաշնակահար էր: Դա հենց նա էր, ում ես նկարագրել

³⁵⁸ Տե՛ս «Անաստված» կինոթատրոնում՝ նույնպես այս դրվագը նկարագրված

են էն «Անաստվածում», տո եսժ միավորել են Նոռայի ու Լյուվրայի կերպարները. որին կոնսերվատորիայում թույլ էին տալիս (իրա պապային բռնել էին), թույլ էին տալիս, որ ինքը գա նվագի, էլի, դաշնամուր պարապի:

Լյուվրա նշանակում ա Լյուսյա-Վոամ. միավորված անուն ա, ստեղծված: Եվ Վոամ Կոստանյանի³⁵⁹ աղջիկն ա: Վոամ Կոստանյանը՝ էլի հայտնի հեղափոխական, Էջմիածնում իրա անվան փողոց կա³⁶⁰, և այլն, և այլն:

Իսկ ավագ քույրս՝ Անահիտը, բալետի մասնագետ ա: Գնեսինկան³⁶¹ էր ավարտել Մոսկվայում, և Լոս Անջելեսում մինչև վերջերս (հիմա էլ առանձին դեպքերում դաս ա տալի), բայց <մինչև վերջերս> փող էր աշխատում դաս տալով՝ պար, բալետ դաս տալով՝ ֆիզիոթերապիա կատանյեի, ուրեմն, որտե Լոսում շատ զարգացած ա ֆիզիոթերապիա կատանյեն՝ գեղասահքը, և էստեղ, ուրեմն, նաև գեղասահք սովորողներին բալետ ա պետք սովորել: Դրա համար Անահիտը, որը կյանքում կանկիների վրա կանգնած չկա, բայց ինքը, ուրեմն, բալետի դասատու էր էդ գեղասահքի դպրոցում, ու ում ասես՝ ասենք,

³⁵⁹ Վոամ Քրիստափորի Կոստանյան (1899-1941), տնտեսագետ, պրոֆեսոր (1935): Ծնվել է Վաղարշապատում, սովորել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, Մոսկվայի Լոմոնոսովի անվան համալսարանում: 1920 թվականին դարձել է կոմկուսի անդամ: Մայիսյան ապստամբության օրերին բանտարկվել է: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո եղել է Էջմիածնի գավառային հեղափոխական կոմիտեի անդամ ու հեղկոմի քարտուղար, այնուհետև՝ Էջմիածնի բանգյուղտեսչության վարիչ: 1925թ.-ից՝ Հայաստանի ժողկոմխորհի գործերի կառավարիչ, ապա՝ ֆինժողկոմատի կոլեգիայի անդամ ու ֆինանսական վերահսկողության պետ: 1927-ին Մոսկվայում եղել է ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհին առընթեր Անդրֆեդերացիայի մշտական ներկայացուցչության ֆինանսական հարցերի գծով խորհրդատու: 1928-ին աշխատել է ԵՊՀ-ում, լինելով նաև Հայաստանի կենտգործկոմի և Երևանի քաղխորհրդի անդամ, ժողկոմխորհի անդամ և ֆինանսական հարցերի գծով խորհրդատու, լուսժողկոմատի կոլեգիայի անդամ և գիտության բաժանմունքի վարիչ: 1935-37թթ. ԵՊՀ ռեկտոր: 1937 թ. ձերբալավել է և աքսորվել: Մահացել է աքսորավայրում 1941 թ. նոյեմբերի 23-ին:

³⁶⁰ Փողոցը Վոամ Կոստանյանի անվամբ կոչվել նրա ծննդյան 70-ամյակի կապակցությամբ՝ 1969թ.:

³⁶¹ Музыкальное училище имени Гнесиных, 1895թ. Մոսկվայում Գնեսինա քույրերի (Եվգենյա, Ելենա, Մարիյա, Ելիզավետա, Օլգա) կողմից բացված առաջին մասնավոր երաժշտական ուսումնական հաստատությունը, որն աստիճանաբար վերաճել է նախ եռաստիճանի՝ նախնական, միջին և բարձրագույն, ապա՝ քառաստիճանի, յոթնամյա, տասնամյա, քոլեջ, Գնեսինների անվան երաժշտության Ռուսաստանի ակադեմիա (<http://www.gnesin.ru/istoriya/podrobno>)

իրանց բոլոր հյուպատոսների երեխեքին (Լոսուս դե սաղ հյուպատոսություններ կան սաղ աշխարհից, չգիտեմ, Կորեա, Չինաստան, բան), բոլորին բալետ ա դաս տվել: Շատ կարևոր անձնավորություն:

Տենց, էլ ի՞նչ պատմեմ: Իսկ Նոռա ծյոծյայի տղա Աշոտը դաշնակահար էր: Ինքը որ գաղթեց Լոս, չնայած էս արդեն նոր վախտերին ա վերաբերվում, էս արդեն մեր թեմայից մի քիչ ուրիշ ա, բայց բանը՝ տարիներ շարունակ աշխատում էր մի ռեստորանում որպես դաշնակահար՝ սպիտակ դաշնամուրի վրա, սպիտակ կոստյումով, սպիտակ ռեստորանում: Էդ դաշնամուրը մի հատ սենց տափակ ինչ-որ բանի վրա էին դնում, իրան էլ հետը, երեկոյից առաջ բարձրացնում էին վերև պարանների վրա, ու ինքը պիտի սաղ երեկո նստեր, մինչև էդ ռեստորանը փակվի՝ նվագեր: Հետո իջացնում էին: Ինքը ոչ կարար իջներ, ոչ՝ զուգարան գնար, ոչ մի բան: Տենց, ուրեմն, ստրկական վիճակում նվագում էր տարիներ շարունակ՝ մինչև փող վաստակեց, իրա ընտանիքին բերեց ընդեղ և բացեց, էսպես կոչված, Արվեստների Ակադեմիան: Ընդեղ հեշտ ա տենց անուն դնել, ստեղ էլ ա հեշտ հիմա անունը տենց դնել, բայց, մի խոսքով, տենց դպրոց, որտեղ և՛ երաժշտություն էր դաս տալիս, և՛ նկարչություն, և՛ պար, և այլն, և այլն: Մեր շատ մասնագետներ՝ Երևանից գաղթած, Հայաստանից՝ ընդեղ, էդ Արվեստների Ակադեմիայում աշխատում են, մի ձև փող են վաստակում: Էդ Աշոտի հետ կապված ինչ-որ բան էլ էի ուզում պատմելի, բայց մոռացա:

Հա, հիշեցի Աշոտի հետ կապված ինչ էի ուզում ասելի: Ինքը որ ստեղ ավարտեց, պարզ ա, որ ինքը դաշնակահարային կարիերա չէր կարողանալու աներ: Շատ քչերն էին՝ ամենատաղանդավոր, թե ոչ՝ կապ չունի, որ կարողանում էին որպես կանցերտ տվող, հա՛, համերգ տվող երաժիշտ ինչ-որ վաստակ ունենալ: Եվ դրա համար ինքը ստեղ գնաց աշխատելու ռայկոմի՝ որպես ռայկոմի աշխատակից՝ շատ ցածր, բայց արդեն էլի աշխատավարձով ու «պատվով»՝ ինչ-որ ինսպեկտոր: Ինչ-որ ձևի դասավորվեց, ընդ որում իրա պապան, իհարկե, դրա հետ ոչ մի գործ չուներ: Իրա պապան՝ Կոծիկ ձյաձյան³⁶², ինքը շատ դեմ կլիներ ինչ-որ ձևի միջամտել, բայց իմ պապան էր իրան օգնում՝ որպես քեռի: Մի ձևի ինչ-որ ռայկոմում սկսեց աշխատել ինս-

³⁶² Կոնստանտին Ալթունյան, կամրջաշինարար, 1960-ականներին Երևաննախագծի ղեկավար:

պեկտոր: Այսինքն ինքը, իրա տաղանդը լրիվ վարի էր գնալու: Դա շատ ավելի շուտ էր, քան Սովետը սկսեց քանդվել, էլի, ասենք՝ 79-80 թվին, երևի, եթե ոչ ավելի վաղ: Արդեն վարի էր գնում իրա տաղանդը: Նենց որ, չնայած ինքը չդարձավ անունով դաշնակահար, բայց էն, որ ինքը կարեցավ գնալ Լոս ու շարունակել իրա կյանքի գործը ու իրա սերը, հա՛, արտահայտել, էդ էլ ա մեծ բան, էլի:

Մերի — Իսկ պապան թատերականից հեյրո կարողացա՞վ:

Գևորգ — Պապան թատերականից հետո աշխատում էր թատրոնում և էլի Հենրիկ Հովհաննիսյանի հետ, ԴԻՕՅ՝ Պատանի հանդիսատեսի թատրոնում, ինչ-որ չափով նաև կարծեմ Սունդուկյանի թատրոնում ա աշխատել առաջին՝ էն ժամանակվա: Հետո 50 որ թվին՝ շատ շուտ, չգիտեմ՝ 53, 4 թվերին, իրան հրավիրում ա ինչ-որ մեկը աշխատելու էն ժամանակ գոյություն ունեցող կառավարությանը կից Արվեստի վարչությունում: Էդ ժամանակ չկար Մշակույթի նախարարություն: Ուրեմն Արվեստի վարչությունում իրան էլի որպես ինսպեկտոր գործի են հրավիրում, ինքն էլ համաձայնվում ա, որտե, երևի, փողը ավելի շատ էր, քան... Հետո էլ դերասանը, չնայած ինքը տենց չէր ատում դերասանությունը, ոնց որ ջութակ նվագելը, բաց էլի էդքան չեմ ասի, որ շատ սեր ուներ: Եվ գնում ա արվեստի վարչությունում աշխատելու: Եվ աշխատում ա, մինչև դա դառնում ա Կուլտուրայի մինիստրություն: Ինքը մնում ա Արվեստի բաժնի վարիչ: Ու տասնյակ տարիներ աշխատում ա Արվեստի բաժնի վարիչ: Հետո վերջին իրա կարիերայի փոփոխությունը, դա որ Պատկերասրահի տնօրեն ա դառնում: Դա մոտավորապես էլի 82-83 թվին էր: Մի քանի տարի աշխատում ա, հետո Շարժումը, որ սկսում ա, իրան տե՛հ ձևի սկսում են հետապնդել, 2 կողմից, 3-4 կողմից սկսում են... Իրա տակը փորող կար՝ Վագներ անունով մի արվեստագետ, որը ժամանել էր Ղրիմից՝ Այվազովսկու, իբր, մասնագետ, մի սարսափելի անձնավորություն, որը սկսեց կեղտոտ լուրեր տարածել, թե ինքը մեջ-մեջ ա անում նկարները, սենց-սենց, բան-դես-դեն:

Հայրիկի հետապնդումը

Սկսվեցին ստուգումներ, իսկ էդ Վագները մի ընկերուհու միջոցով՝ Էմմա անունով, որը էլի մեր ընտանիքին բավական մոտ ա եղել, ու իրան շատ օգնել ա պապա ժամանակին, և այլն, բայց էդ Էմման շատ ուժեղ Վագների հետ համաձայն էր, որտե պլանն էն էր, որ պապայիս կհանեն, Վագներին

կնշանակեն Պատկերասրահի տնօրեն: Եվ էդ Էմման մոտիկ էր Վանոյի հետ Սիրադեղյան: Դրա համար Վանոյի ականջին էր փսփսացել, ու Վանոն միտինգների ժամանակ սկսեց ասել, որ պապաս գողանում ա, ուզում ա գողանա, ուզում ա էդ, ուրեմն, բան անի՝ հափշտակի պատկերասրահի արժեքները և այլն: Տենց մի կողմից Սովետը՝ էդ ՕԵՄԿՍՍ³⁶³, թե ինչ, որ գոյություն ուներ, սկսեցին գործ՝ ստուգման պրոցեսը. Գերասիմ էր անունը էդ վերջին ՕԵՄԿՍՍ-ի թե ինչի ղեկավարի³⁶⁴, մյուս կողմից նոր, նորահայտ, էսպես ասած, ազգային Շարժումը: Ու տենց՝ գնաց-գնաց, վերջը պապաս ասեց. «Ես դիմում չեմ տալու»: Տենց իրան հանեցին: Իհարկե, ընդեղ ոչ մի հիմք չկար բացարձակապես: Դա զուտ ինտրիգ էր և էդ դավադրությունների տեսության հերթական օրինակը, որ մենք տեսնում ենք ամբողջ, էսպես ասած, զարգացումների ընթացքում³⁶⁵:

Պապաս շատ ծանր տարավ դա և դրա պատճառով ինքը <հիվանդացավ>... Ալցհայմերը իրա շատ շուտ զարգացավ, ու ինքը վերջին տասնյակ տարիները արդեն Ալցհայմերով էր տառապում: Իրան օթևանեց, էսպես ասենք, հուշարձանների բանում՝ էդ վարչությունում Լավրենտին Բարսեղյան³⁶⁶՝ Լավրիկը՝ իրա մոտիկ ընկերը:

Իսկ ինձ համար իսկույն պարզ էր, որ ցանկացած հեղափոխություն, ցանկացած ազգային շարժում՝ նույնիսկ լավագույն արժեքներից խոսող, ցանկացած քաղաքականությամբ զբաղվող խումբ իրանց մեջ անպայման արդեն նախօրոք կեղտ պարունակում են: Այսինքն էն պրիվիվկան, որ ես ունեի՝ լսելով պապայիս պատմությունները 37 թվից սկսած, հետագայի վերաբերյալ, որ ոչ թե Սովետն էր վատը, այլ որ քաղաքականությունը ինքնին կեղտ ա, ու որ մարդիկ են վատը: Լինի դա Սովետ, չՍովետ, լինի լավագույն արժեքներից խոսացող, թե չէ, իրանց մեջ կա էդ մոտեցումը, որ «մի քիչ եկեք կեղտ ըլնենք, էլի»՝ տենց մոմենտ կա: Ու տենց ես էդ քաղաքականության նկամամբ

³⁶³ Отдел по борьбе с хищениями социалистической собственности[Սոցիալիստական սեփականության]

³⁶⁴ Խոսքը Народный контроль կազմակերպության մասին է, ո'չ ՕԵՄԿՍՍ: Տե՛ս հետո:

³⁶⁵ Դեպքը նկարագրված է Գևորգ Տեր-Գաբրիելյանի «Հրանտ» վեպում, տե՛ս <https://www.goodreads.com/book/show/42441099>

³⁶⁶ Մշակութային գործիչ, Հուշարձանների պահպանման վարչության ղեկավար ԽՍՀՄ վերջին տարիներին, հետո՝ Մարգա-համերգային համալիրի տնօրեն:

էդ ատելությունը ձեռք բերեցի, ճիշտ ինչպես որ դպրոցի ժամանակ էդ բռնության վիճակները: Ես մարդկանց նկատմամբ շատ ուժեղ սենց արհամարհանքի կամ, արհամարհանք սխալ ա ասել, էլի, իրանց ճիշտ գնահատելը իմ մոտ միշտ վատը սպասելն ա, սենց ասենք: Մարդկանց երբ որ ես ուզում եմ կողմնորոշվեմ, ոնց գնահատեմ՝ միշտ նախ և առաջ վատն եմ սպասում: Դա շատ օգնում ա, որովհետև եթե լավն ա լինում, պարզապես բոցավառվում, ուրախանում եմ ու հրաշք եմ համարում: Բայց նախապես ոչ մի լավը երբեք ոչ մեկից չեմ սպասում:

Պիտի ասեմ, որ պապայիս հետապնդումներից առաջ նույնպիսի հետապնդումներ տեղի ունեցան մամայիս հետ՝ կինոստուդիայում, իրան էլ գործից հանեցին, ավելի շուտ: Եվ դա մամաս ավելի հեշտ տարավ, որտե Կանայք սովորաբար ավելի պինդ են, քան տղամարդիկ տենց հարցերում...

Մամայիս գործընկերոջը ղեկավար նշանակեցին, էդ հենց Կարեն Գևորգյանի ֆիլմի արգելքից հետո էր, Փարաջանովին Հայաստան չթողնելու (բանտից հետո) ժամանակներում, երբ ինքն ուզում էր նկարեր «Սասնա ծռեր»՝ Յուրիկ Վարդանյանին գլխավոր դերում, բայց պարզվեց, որ ուրիշ հանրահայտ ռեժիսորներ՝ երկուսն էլ, մեր կլասիկները, էսպես ասած, հայտ են ներկայացրել էդ նույն թեմայով իրանից հետո: Ու ետին թվով ամսաթիվը գրել, որ ինքը ձեռ քաշի էդ թեմայից ու Հայաստան վերադառնալու մտքից... Ու մամայիս գործընկերը դարձավ խմբագրական կոլեգիայի ղեկավար ու սկսեց էդ ցենզուրայի, էդ դրակոնային գիծը առաջ տանել, միանգամից փոխվեց: Ու մամաս իրան ասեց «ապուշ», կաբինետից դուրս գալիս, ու մամայիս ընկերուհին՝ քարտուղարուհին, լսել էր: Նա էլ մեր հայտնի մեկ այլ կլասիկ գրողի դուստրն էր, երկար տարիների ընկերուհի, ու հետո երբ ռազմիրատ կազմակերպեցին՝ ինքը արցունքն աչքերին հաստատեց, որպես վկա, որ, հա, մամաս ասել ա «ապուշ» էդ մարդուն: Հետո երկար տարիներ ներողություն էր խնդրում, բայց մամաս իրան ներել էր, մամաս բարի էր: Ու հետո մամաս ասեց էդ մարդուն «եթե խիստ նկատողությունն ա շտոաֆը՝ մի անգամ էլ քեզ ասեմ «ապուշ», ու ձեզ սաղիդ», ու տենց գործից դուրս եկավ: Գնաց սկսեց Գրիբոյեդովի թանգարանը ստեղծել, բայց չհասցրեց, Սովետը

սկսեց փլվել, ու հենց որ իրա տարիքը եկավ՝ ինքն իսկույն անցավ թոշակի, հեջ հավես չունեի էդ համակարգում աշխատելու³⁶⁷:

Ի տարբերություն իրա, պապաս, դե, նայիվ էր. կարծում էր, որ իրան բոլորը սիրում են, լավ են վերաբերվում, չէր կարում պատկերացնել, որ, 37 թվի պես, չնայած պարզ ա՝ չէին նստացնելու, բայց դե եթե շատ ուզեին կարային ինչ-որ ստուգում անեին-բան հայտնաբերեին, կեղտ բռնեին, բան- դես-դեն... բայց որ 37 թվի պես նույն, փաստորեն՝ «փաստորիյա պավտարյայեցա կակ ֆարս», իլի նե կակ ֆարս, բայց որ ոչինչ չի փոխվել, որ էն քո մոտիկ մարդիկ, որոնց դու սաղ կյանքդ օգնել ես, մեկ էլ սկսում են ասել՝ «հա, կարող ա պատահի, դե իհարկե, երևի», բան... Հետո էդ նույն մեղադրանքը՝ որ տնօրեններն ուզում են թանգարանային նմուշները գողանալ-ծախել, մոդայիկ դարձավ ու տարածված ողջ նախկին Սովետում, հայրիկիս հաջորդած Շահեն Խաչատրյանի մասին էլ են ասել, «Էրմիտաժի» տնօրեն Պիոտրովսկու մասին էլ... Դավադրությունների տեսության հեշտ տարբերակ էր: Էլ չգիտեին, որ մեր Պատկերասրահի էդ նկարների գերագույն մեծամասնության շուկայական արժեքը շա՛տ փոքր ա, թվում էր, նկարներն են՝ ուրեմն ոսկու հանք ա...

Մերի — Օրինակ, պաշտոններ, մանավանդ, չգիտեմ՝ ասենք, ասում ա, Պատկերասրահի տնօրեն, կամ ավեստի ինչ-որ բաժին, այսինքն էդ ղեկավարության պաշտոնին հասնելու համար, այսինքն, պետք էր ղեկավարությունների կողմից վարահություն, չէ՞, լինեի էդ մարդու նկարմամբ: Իրա վերաբերմունքը ո՞նց էր սովետական գաղարահոսությանը, քաղաքականությանը:

Գևորգ — Էդ ուրիշ հարց էր: Դե ինքը, ասում եմ՝ էդ պաշտոնում հայտնվել էր որպես առաջին մարդ, որը երբևէ էդ պաշտոնը ստեղծվելուց... Այսինքն ընդել եղել ա սենց. կառավարությանը առընթեր որոշել են արվեստի գործերով զբաղվող ինչ-որ բան ստեղծել, ու նախ և առաջ ստեղծել են մի պաշտոն՝ արվեստի գործերի ինսպեկտոր, թե ինչ. պապաս առաջինը էֆ պաշտոնն էր ստացել, հետո դա դառել էր վարչություն, ինքը դառել էր վարչության պետ...

³⁶⁷ Նելլի Օհանյանը «Հայֆիլմ» կինոստուդիայի խմբագիրներից էր երկար տարիներ, կինոստուդիայի արտադրանք շատ ֆիլմեր ինքն է խմբագրել: Իր հողվածը Գրիբոյեդովի մասին (թանգարանի կազմակերպման առիթով գրված) կարելի է կարդալ այստեղ. <https://www.gtergab.com/ru/news/essay/griboedov-and-the-armenians/177/>

Հետո դառել էր Կուլտուրայի մինիստրություն, իսկ էդ արվեստի գործերով զբաղվող ինչ-որ բանը՝ փոքրիկ միավորը, մնացել էր պապաս որպես ղեկավար: Շատ փոքր բաժին էր: Սովորաբար իրա բաժնում, ասենք, 3 հոգուց ավել մարդ չի աշխատել, մեկ-մեկ մի հոգի էր իրանից բացի: Տենց ես հիշում եմ, էլի: Մաքսիմում եղել ա 5 հոգի՝ մաքսիմում, մաքսիմում:

Ու տենց շարունակվեց, որտե, դե, ինքն էր էդ պաշտոնում, առանձնապես ոչ մի ուժ չէր տալիս: Դա շատ ցածր, հա՛ նոմենկլատուրա չէր դա:

Իսկ հետո, երբ իրան որոշեցին լավություն անել, իրան շատ ուշ տվեցին՝ համեմատած ուրիշների: Ասենք, իրան ընդամենը մի կոչում տվեցին՝ վաստակավոր արվեստի գործչի՝ հայկական ՍՍՀ-ի, և շատ ուշ՝ արդեն իրա կարիերայի վերջում: Ու նույն ձևի ասեցին «լավ»՝ թոշակից առաջ, «էս մարդը էսքան ծառայել ա, մի հատ լավ պաշտոն տանք» ու տվեցին Պատկերասրահի տնօրենի պաշտոնը: Մանավանդ, որ ինքը աշխատել ա փայլուն: Այսինքն այս բոլոր թանգարանները, որ բացվել են ամբողջ Հայաստանով մեկ, հա՛, պատկերասրահները, բաները, բոլորը ինքն ա բացել, կազմակերպել, որ բացվեն: Իրա ժամանակ ա ստեղծվել Իգիթյանի թանգարանը, Իգիթյանի կենտրոնը³⁶⁸ և այլն, և այլն: Այսինքն ինքը հսկայական գործ ա արել Հայաստանում կերպարվեստի զարգացման ուղղությամբ: Եվ որոշեցին պատվել: Էն էլ տենց պատվեցին. ընդեղ սարսափելի խնդիրներ բացահայտվեցին՝ Պատկերասրահում, ոչ գողության հետ կապված, բայց զուտ՝ ոնց են պահվում էդ էքսպոնատները, և այլն, և այլն: Ինքը սկսեց դրանով զբաղվել, և հսկայական առաջխաղացումներ էլի սկսեցին տեղի ունենալ: Ասենք, Գյուլբենկյանի <հիմնադրամի> հետ ինքը պայմանավորվեց, որ էդ բոլոր կոնդիցիոներները, որ հիմա էլ կան Պատկերասրահում, Գյուլբենկյանն ա նվիրել պատկերասրահին պապայիս ժամանակ, Գյուլբենկյանի ֆոնդը: Հետո ինքը պայմանավորվեց մի հսկայական հերթական բանը անել՝ ցուցահանդես: Էդ ոնց որ «Ուրարտուից մինչև մեր օրերը» ցուցահանդեսները. Հայաստանի

³⁶⁸ Արվեստաբան Հենրիկ Իգիթյանը ստեղծեց «Ժամանակակից արվեստի թանգարանը» (1975) և զարգացրեց 1972թ. իր կնոջ՝ Ժաննա Աղամիրյանի բացած և հետագայում Հայաստանով մեկ տարածված «Մանկական ստեղծագործության պատկերասրահ» ցանցը բացառիկ ստեղծագործական կենտրոն - ցուցասրահ - թանգարանը: Վերջինիս հիմնադիր, տնօրեն, ուսուցիչ, նկարիչ, արվեստաբան Ժաննա Աղամիրյանը (1936-1975) գոհվել է իր երկու երեխաների հետ միասին 1975թ. հուլիսի 15-ին Երևանից Բաթում Ե-15 չվերթ կատարող ինքնաթիռի ավիաթարում: Նրա հիմնադրած գործը շարունակել է ամուսինը՝ Հենրիկ Իգիթյանը (ծանոթագրությունը՝ ԳՏԳ-ի):

մշակույթը տանել ամբողջ Լատինական Ամերիկայով ցուցադրության՝ Արգենտինա, Բրազիլիա, Մեքսիկա, և այլն. չեմ հիշում էլ քանի երկիր, որի դիմաց պիտի էնդեղից գար Լատինական Ամերիկայի ցուցադրություն, ի թիվս այլոց՝ Սիկեյռոսի ֆրեսկոները³⁶⁹: Դու մի ասա, ֆրեսկոները սենց կտրում են, ու իրանց կարելի ա տեղափոխել: Տենց հատուկ տեխնոլոգիա կա:

Մերի — *Բուօրինակներ*:

Գևորգ — Հա: Եվ էդ պրոյեկտն էր արդեն, որ, ինձ թվում ա, Վագներին և իր համախոհներին թվաց, որ շատ համով պրոյեկտ ա, էլի, պետք ա ձեռից առնել: Ու սկսվեց պապայիս հետապնդումը, որի պատճառով, ու նաև, արդեն, Ղարաբաղյան շարժման, էդ պրոյեկտը այլևս չիրագործվեց:

Շատ հետաքրքիր ա, ասենք, էս, որ ինքը Կերպարվեստի բաժնի ղեկավարն էր, երբեմն դառնում էր Կերպարվեստի և թանգարանների բաժնի ղեկավար, երբեմն՝ Թանգարանների բաժնի ղեկավար: Ընդեղ անընդհատ փոփոխություններ էին տեղի ունենում՝ մեկ միավորվում էին, մեկ բաժանում էին: Եվ, ուրեմն, երբ թանգարաններին էր՝ լինում էր, որ միայն կերպարվեստին առնչվող թանգարաններն էին էդ բաժնում, լինում էր, որ նաև մյուս՝ պատմության, էթնոգրաֆիկ և այլն, և այլն, թանգարանները: Լինում էր, որ Պետական արխիվը դառնում էր թանգարան, լինում էր՝ հանում էին: Լինում էր, որ գազանանոցն էր դառնում մաս՝ թանգարան որպես, մտնում պապայիս տնօրինության տակ:

Երբ գազանանոցը մտավ, պապաս գնաց այցելելու և հայտնաբերեց, որ... էդ ժամանակ ընդեղ մի սարսափելի անձնավորություն էր տնօրենը, որը բոլոր գազաններին սարսափելի վիճակում էր պահում, սաղ փողը ուտում էր ու գազանների որսեր էր կազմակերպում՝ արջերի որս բարձրաստիճան կգր-շնիկների, Ռուսաստանի, Սովետի անձանց և այլոց համար: Եվ պապաս քրեական գործ հարուցեց էդ մարդու հանդեպ, որը հետո տեղի ունեցավ, և ինքը նստեց: Բայց մինչև էդ քրեական գործը, արդեն որ հլը դատարան չէր գնացել, պապաս պատմում էր, որ էդ մարդը եկավ իրա մոտ, ժամացույցով հրապարակի շենքը՝ Կառավարության շենքը (էդ Կուլտուրայի մինիստրությունը անընդհատ տեղափոխվում էր. ինքը մեկ էս կողքի պաղյեզդից էր, մեկ էս

³⁶⁹ Խոսե Դավիդ Ալֆարո Սիկեյռոս (1896-1974), Մեքսիկացի հայտնի որմնանկարիչ, գրաֆիկ, կոմունիստական քաղաքական շարժման ակտիվիստ:

հետևի պաղյեզդից՝ Մելիք-Աղամյան փողոցի, մեկ էլ էն մյուս պաղյեզդի, որի դիմացը էն ժամանակ «Վահագն» կաֆեն էր՝ շատ կարևոր տեղ, որտեղ քիչ կային լավ կաֆեներ Հայաստանում, որտեղ շատ լավ խորոված էին տալի: Պապաս երբեմն, ես դպրոցից գալիս էի, ինձ տանում էր էստեղ խորոված ուտելու): Ուրեմն էդ պաղյեզդներից մեկում՝ իրա, էդ Մշակույթի նախարարությունն էր էն ժամանակվա ու իրա առանձնասենյակը: Պապաս ասում ա... ըստ երևույթին դեպի հրապարակ նայողն էր, որտեղ, ասում ա, հրապարակի դեմը՝ այսինքն ժամացույցի տակ, ասում ա «էս մարդը եկավ, ինձ ասեց «մի հատ մոտիկացի պատուհանին», մոտիկացանք, ասեց «տեսնում ես էն սպիտակ 24-ը», ասում ա «հա», բանալին հանեց, դրեց սեղանին, ասեց «նայի, էն՝ քեզ, էլ ինչ ուզես կխոսենք, կպայմանավորվենք, մենակ դու էդ գործը մի հանձնի բան՝ պրակտիկատորա»: Պապաս շատ դյուրագրգիռ անձնավորություն էր՝ ինչպես որ շատ հայեր, նաև լրիվ ուրիշ մարդ՝ մամայիս պապան՝ իմ պապիկը էն կողմից³⁷⁰: Կատաղեց, էս մարդուն դուրս վռնդեց, շուխտո բարձրացրեց պաղյեզդում ու տենց՝ տվեց գործերը դատարան, և հետո էդ մարդուն դատեցին:

Եվ դրանից հետո զոռպարկի տնօրեն դարձավ Ջուլիա անունով մի տիկին՝ շատ հայտնի, որը շատ լավ էր նայում զոռպարկին, որի ժամանակ ծաղկեցին մեր գազանները: Եվ, ասենք, ես նաև նկար ունեմ փոքրիկ բանի հետ՝ առյուծի, ըր՝ վագրիկի հետ, նորածին, ասենք՝ մի ամսական, թե ինչ, որը պահվում էր Ջուլիայի աշխատակից Լյովայի տանը, որտեղ հիվանդոտ էր ծնվել, անունն էլ Ռամզես էր, որ կազդուրվի, էսպես ասած, տան պայմաններում:

Էդ Լյովան պահում էր մի հատ պուճուրիկ պանտերա՝ սև գույնի, որը էլի նորածին էր, բայց էդ վագրիկի համեմատ արդեն եքա պանտերա էր: Պանտերան շուտ ա մեծ դառնում, ու արդեն ինքը վտանգավոր էր, դրա համար բալկոնում փակած էր ինքը ապրում: Ես էդ պանտերային չեմ ձեռ տվել, իսկ վագրիկը դեռևս կատվի պես վազվզում էր տան մեջ, ու ես էդ վագրիկի հետ լուսանկարներ ունեմ:

Տենց, հետո գնում էինք Ջուլիայի մոտ թուրք էինք ուտում արդեն էդ իրա զոռպարկում՝ իրա առանձնասենյակի դեմ թթի մեծ ծառ էր, ու ես թուրք էի ուտում:

³⁷⁰ Արշավիր Օհանյան (Օգանով), 40-50-ականներին Ժողովրդական վերահսկողության կոմիտեի աշխատող, նկարագրված է Գևորգ Տեր Գաբրիելյանի «Անաստված» կինոթատրոնում» որպես Ինգայի հայր:

Պապաս գործով էր գնում, ես, ասենք, գնում էի՝ պապաս հետը տանում էր, որ ես էդ ծառից թուփ ուտեմ: Էդ էլ եմ հիշում: Ընդէ ինչ-որ չափով վիճակը, էսպէս ասած, հանդարտվեց, էլի, էդ պիտոյուդում³⁷¹:

Այսինքն, ի վերջո, ինքը չկարողացավ լինել նոմենկլատուրայի անդամ, հենց որ դառավ՝ արդեն վերջերում, իրան սկանդալով գործից հանեցին: Որտե՞ս մթնոլորտը փոխվել էր, վաթսունականներին ուրիշ էր:

Ծեսերի մասին. խորհրդային մշակույթի անհետացումը

Ես փոքր ժամանակվանից ատելով ատում էի ծեսերը և տոները և ընդհանրապես՝ մեծ խմբեր ու մեծ-մեծ ինչ-որ իրադրություններ: Բայց ես մտածում էի՝ որն էր էն ծեսը ու տոնը, որը ես կա՛մ հաճույքով, կա՛մ տոլեռանտ էի ընդունում, և որում մենք ապրում էինք, հա՛, ո՛րն էր մեր ընտանիքի տիպականը: Մեր ընտանիքի տիպականը, բնականաբար, շատ փոքրիկ Նոր տարին էր՝ շատ մոտիկ ընկերներով հավաքված: Ու հետաքրքիր ա՝ մամա-պապաս մեր տանը՝ էն տանը արդեն՝ էս տանը Էդքան շատ չեմ հիշում, թե՛ն էս տանն էլ եմ հիշում, բայց էն տանը գալիս էր մամայիս մոտիկ ընկերուհին՝ այ, էդ ընկերուհիների շրջապատից՝ Ջամիլեն, որը ադրբեջանուհի էր՝ կես-ադրբեջանուհի, կես-պարսկուհի, և մորաքույրս, և, երբ նրա ամուսինը արդեն կար՝ Լեռան, որը ուկրաինացի էր՝ Լեռա ձյաձյան: Ինքը լուսանկարիչէ՛ր, էնքան տաղանդավոր, որ Վիկտոր Համբարձումյանն ու Գուրգադյանն իրան հրավիրել էին աշխատելու աստղադիտարանում՝ լուսանկարելու աստղերը: Ինքը շատ շուտ մահացավ: Արմենպրեսի լուսանկարիչ էր, Լեոնարդ Նեդոյա, ու իրա լուսանակրները շատ կան Արմենպրեսի արխիվում: Իրա ազգանունը հետո իրա որդին՝ Արիկը, փոխեց-դարձրեց Նեդոյան, ու տենց դարձավ հայկական ազգանուն: Ես կարծում էի նոր ա, Արիկն ա ստեղծել, հետո պարզվեց, որ էլի կան Նեդոյաններ: Ոչ մի նոր բան էս աշխարհիս երեսին, թվում ա, չկա:

Ու Էդպես էդ... 4, էդ մինչև, ուրեմն, ախպորս ծնվելն էր դվայուրըդնի՝ մինչև Արիկի ծնվելը, ես 5 տարեկան էի: Ուրեմն լավ հիշում եմ: Այսինքն 4 տարեկանում տեղափոխվել ենք, էդ Նոր տարին ես հիշում եմ, երբ 5 տարեկան էի

³⁷¹ Ալեքսանդր Տեր-Գաբրիելյանի գործունեության մասին տե՛ս «Ալեքսանդր Տեր-Գաբրիելյան (ավագ)» հոդվածը (<https://www.gtergab.com/hy/news/AleksandrTerGabrielyanSenior/alexander-tergabrielyan-senior/173/>)

դառնում, 4 մեծահասակները ու ես: Հետո ես գնում էի քնելու, իրանք շարունակում էին: Տենց փոքրիկ Նոր տարի:

Իմ ծնունդը սկսեցին ինչ-որ պահից շատ ճոխ տոնել: Եվ հատկապես հիշում եմ, 10 տարեկանս որ լրացավ՝ մեծ «հոբելյան», լիքը երեխա հրավիրեցին, ու իմ դասարանը, իրանց...իմ ընկերները, էսպես ասած, ու իրանց <ծնողների> շրջապատի ընկերների երեխեքը: Լիքը նվերներ ստացա էդ օրը: Ու տենց տարեցտարի տոնում էին, պրիցյոմ տարեցտարի ես ավելի ու ավելի հաճույք չէի ստանում: Եվ վերջին ծնունդս, որ հաճույք եմ ստացել, 18 տարեկանս էր: 17-ը հիշում եմ, 18-ը հիշում եմ: Հետո ես կամաց-կամաց դադարեցի էդ ճոխ ինչ-որ բան անել, էլի: Տենց...

Եվ գլխավոր պարբերաբար, գրեթե շատ հաճախ տեղի ունեցող ծեսը դա՝ որ մեր տուն հյուր էին գալիս պապայիս ընկերները, մամայիս ընկերները, ընկեր-ընկերուհի, զույգերը շատ հաճախ, եթե ունեին զույգ, հա՛, ու գիտառ էին նվագում, նստում, երգում, խմում, ուրախանում: Ու էդ սեմիստոռնկա գիտառը, որը նվագում էին, և գալիս էին տենց էլի արվեստի մարդիկ՝ նկարիչներ, երաժիշտներ, բան-դես-դեն, ու նստում, սենց, մինչև գիշերվա 4-5-ը, ես էլ հետո գնում-քնում էի արդեն, բայց իրանք շարունակում էին ու գիտառ էին նվագում, երբեմն գիտառ-դաշնամուրով: Գալիս էր, ասենք, Արամ Քաթանյանը, որը օպերայի գլխավոր դիրիժորն էր այդ ժամանակ: Ինքը դաշնամուր էր նվագում, խուժանական երգեր էին երգում կամ, էսպես, բլատնոյ էլի, էսպես ասած, մեծ մասը՝ ռուսերեն, չնայած հայերեն էլ կար ինչ-որ ռեպերտուար (*փորձում է կատարել մեկ-երկու փող*. «Առջի մորիլզացիա...»): Էդ երգերը կան հավաքված ինչ-որ չափով Առաքել ձյաձյայի՝ պապայիս մոտիկ ընկերոջ տղայի՝ Սեդրակ Առաքելյանի մոտ: Նույնիսկ նկարիչ Առաքել ձյաձյայի՝ Սեդրակ Առաքելյանի³⁷² տղա Առաքել Առաքելյանի զապիսները կան: Ու իրա որդին, նույնպես Սեդրակ անունով, ինքը էդ սաղ հավաքել ա: Ա՛յ, էս Սեդրակ Առաքելյանի նկարն ա՝ մույթ, մուգ կանաչը ապակու տակ (*ցույց է տալիս պատին կախած նկարը*): Հա, տենց, էդ էր: Էդ ծեսը, ա՛յ, էդ, որ ընկերներով հավաքվում են ու իրար հետ քեֆ են անում ու շատ հաճախ, ու

³⁷² Սեդրակ Առաքելյան(1884-1942), դասական նկարիչ: 1908թ.Ավարտել է Գեղեցիկ արվեստները խրախուսող կովկասյան ընկերության Թիֆլիսի գեղանկարչության և քանդակագործության դպրոցը, 1916թ.՝ Մոսկվայի գեղանկարչության, քանդակագործության և ճարտարապետության ուսումնարանը: 1921-1937թթ.՝ Երևանի գեղարվեստի ուսումնարանի հիմնադիր-դասառու, 1921-1925թթ.՝ վարիչ:

քեֆի առիթ պետք չէր էլի, ուղղակի գալիս էին գործից հոգնած, քնում էին, ժամը 9-ի կողմերը արթնանում էին, ու 10-ին, 11-ին, 12-ին հյուրերը սկսում էին գալ: Ու գալիս էին մինչև 3-ը, 4-ը, 5-ը, հաջորդ օրը առանց լավ քնելու գնում էին գործի, էլի գալիս էին...

Լուսինե — *Դա միշտ ձեր տա՞նն էր լինում, էդ հավաքները, թե՞ ուրիշ տեղ էլ էին գնում:*

Գևորգ. — Շատ հաճախ մեր տանն էր լինում: Երբեմն մաման-պապան էին գնում հյուր: Բայց մեր տանը դա... Նու, ասենք Առաքելենց տանը նույնպես տենց քեֆեր էին լինում, բնականաբար (նույնիսկ մի անգամ Վիսոցկին³⁷³ իրա արվեստանոց հյուր եկավ), բայց, ա՛յ, էդ, էսպես ասած, մագնիսային հավաքման կետերից մեկը՝ շատ կարևոր, դա մեր տունն էր:

Ու՝ տարբեր մարդիկ, որտե՛ս մամաս պապայիցս 12 տարի փոքր էր, և 2 սերունդ էր իրար միավորվում, ու մեջտեղը եղած մարդիկ <միավորող էին>՝ տարբեր սերնդի մարդիկ գալիս էին իրար ու ընկերանում, հետո էդ ընկերությունները շարունակվում են, եթե էդ մարդիկ կան: Տենց...

Էդ գլխավոր ծեսն էր, որը տոն, ծես կուգես՝ անվանի, ինչ ուզում ես՝ անվանի, բայց միակը, որը <տանելի էր բայց> էլի ես շատ չէի սիրում: Ես գնում իմ համար մի անկյունում գիրք էի կարդում կամ ինչ, բայց գոնե էդքան ներվային բան չէր, ասենք, ինչքան էն օֆիցիալ ծեսերը, որն, ասենք, հարսանիք, թաղում, չգիտեմ, տենց ինչ-որ բաները, որը ես... կամ՝ միտինգ, որը նույնպես... Ես ընդհանրապես մեծ քանակով մարդկանց ներկայությամբ լինելուց արդեն վատ եմ զգում ինձ:

³⁷³ Ռուս/ԽՍՀՄ պոետ, կիթառահար, երգիչ, երգահան (աշուղ), դերասան Վլադիմիր Վիսոցկի (1938-1980): Հեղինակային երգի նկատմամբ նրա հետաքրքրությունը իր խոստովանությամբ առաջացել է Բուլատ Օկուջավայի երգարվեստից: Վիսոցկու առաջին ձայնագրություններն արվել են նրա պատանեկության ընկեր Լևոն Քոչարյանի «Դնեպր-10»-ով: Են արվել Վիսոցկու առաջին ձայնագրությունները: Մոսֆիլմ-ում մտերիմ ընկերներ էին Անդրեյ Տարկովսկին, Վասիլի Շուկշինը, Էդմոնդ Բյոսայանը, Լևոն Քոչարյանը: Ռուբեն Գյուլմիսարյանը գրում է, որ 1970թ. Երևանում կայացած Վիսոցկու խիստ բազմամարդ համերգի դահլիճը տրամադրել և հոնորարը վճարել էր Հայաստանի ՊԱԿ-ը (Պետական անվտանգության կոմիտե)՝ զարմանք պատճառելով ԽՍՀՄ կուսակցական մարմինների համար խնդրահարույց համարվող Վիսոցկուն (տե՛ս <https://armeniasputnik.am/columnists/20190125/10283388/armenia-visocki.html>)

Շատ հետաքրքիր ա՝ նայեք, **Սովետը իմ համար, պրիտոմ, որ ես շատ քննադատաբար էի վերաբերվում (Սովժենիցին 14 տարեկանում կարդացի՝ Մերի Քոչարն էր տվել թաքուն մամային), բայց իմ համար ինքը լավ պրոյեկտ էր: Ինքը բարության մասին էր, մարդկանց մեջ հավասարության մասին էր, ինքը էն էր... նու՝ կամաց-կամաց ավելի լավանում և վիճակը, էլ ստալինիզմ չկա, հիմա ավելի հեշտացել ա, կյանքը լավանում ա, զարգանում ա, անընդհատ դու տեսնում ես՝ ոնց ա կյանքը զարգանում: Հա, խոշոր վատ կողմեր կան ու նոր առաջացող վատ պրոբլեմներ, հա՛, ասենք՝ մթերքի հետ վերջին տարիներին շատ վատ էր դառնում Երևանում, բայց մյուս կողմից՝ ասենք, ինքնաթիռ նստելուց այլևս անձնագիր պետք չէր Սովետի վերջին տարիներին: Հանեցին անձնագրային ստուգումը, եթե Սովետի ներսում ես: Ավտոբուսի պես էիր գնում-ստանում, կամ ինչպես Ամերիկայում՝ էնդեղ էլ էր տենց, եթե ներսում ես: Երբ ես Ամերիկայում էի, հետո կարծես հետ բերեցին <2001 թ. սեպտեմբերի 11 դեպքերից հետո>: Իսկ երբ ես ընդդեմ էի՝ ավտոբուսի պես էր: Գնում ես, տոմսը ցույց ես տալիս, մտնում ես ներս. ո՛չ անձնագրային ստուգում, ո՛չ մի բան: Այսինքն նենց չի, որ զարգացումներ էին լինում Սովետում, որոնք մեծ հույս էին տալիս, շատ մեծ հույս, որ դեպի լավն ա գնում:**

Ու իմ համար էդ սարսափելի տխուր փաստ ա, կա, եղել ա և մնում ա, որ Սովետի պրոյեկտը չիրագործվեց: Էդ ամբողջ մշակույթը, ու մշակութային առումով ես դա շատ ուժեղ զգում եմ, որտեղ դուք հիմա ինձ չեք հասկանում կամ 20 տոկոսով եք հասկանում ընդամենը, այսինքն ես ուրիշ մշակույթի մարդ եմ, դուք՝ ուրիշ մշակույթի մարդ եք: Եթե ես ասում եմ «Վիսցկի», էդ բառը ձեր մոտ նույն չի առաջացնում արձագանքը, ինչ որ իմ մեջ, հա՛: Իսկ իմ մոտ տենց ոչ միայն Վիսցկին ա տենց, Պուգաչովան էլ ա տենց ինչ-որ իմաստով: Այսինքն կար մի ամբողջ ռուսական սովետական մշակույթ, որը ամալգամայի՝ հիբրիդի մեջ էր մեր հայկական մշակույթի հետ: Եվ պիտի ասեմ, որ հայկական մշակույթի շատ քիչ բաներն էի ես հավանում ու համարում <որ բանի պետք են>: Ասենք, հենց էստրադային երգի ասպարեզում ես գրեթե ոչինչ չեմ հավանում հայտնի հայկական էդ մոտեցումներից, որտեղ շատ քիչ կա <ընդհանրապես երգ>: Ու լավ որակի շատ քիչ կա: Շատ-շատ «Առաքյալներ» էի հավանում և բան, ասենք՝ «Օ, քամի, քամի, պոկիր իմ սերն առանց ցավի», և վերջ: Իսկ ռուսականում էդ կիթառային երգերի մեջ, էդ բարդային, և էդ... Ասենք ես, կներեք անկեղծության համար, բայց

երբևէ չեմ կարողացել գնահատել Հախավերդյանին: Ինձ համար դա լրիվ իմ մոտեցումներից, ճաշակից դուրս երևույթ ա՛ն՝ խոսքերը, և՛ երաժշտությունը, և այլն, հա՛:

Ու, էդ առումով ընդեղ, ինչ-որ, սենց, կար մի հսկայական մշակույթ, որը քո մեջ արթնացնում էր զգացմունքներ, մտքեր, մոտեցումներ, վերաբերմունքներ դեպի կյանքը, միավորվում էր հայկական մշակույթի հետ, ու ուզում էիր, որ իրանք էդ ձևի միավորվեն, հա՛. հայկականից էդ լավն ու կարևորը ընտրվի, ու ոռոսականից էլ, իհարկե: Ամեն ինչը հո չէ՞ր, որ գալիս էր, ոռոսական: Ինքը հաճախ սովետական էր՝ ոռոսերենով, հա՛, բայց ոչ պարտադիր ոռոսական էր:

Ու էդ ամեն ինչը քանդվեց, վերացվեց: Հիմիկվա Հայաստանի մշակույթը, որպեսզի էդքան հարուստ դառնա, ինչքան, իմ տպավորությամբ, իմ նոստալգիայով էն ժամանակվա իմ մշակույթն էր, որ էդքան որակյալ դառնա... ավաղ, ինքը կտրված ա եղել: Ինքը էդ մի դարի ընթացքում էդքան ուժեղ չի զարգացել, չնայած էլի զարգացել ա: Բայց հիմա մենք գտնվում ենք շատ ավելի ներքևի մակարդակի վրա՝ որպես առանձին պետություն, քան էն մշակույթն էր, որը Սովետի մասշտաբով էր ստեղծվում, իմ կարծիքով: Ու դրա համար իմ համար դա սարսափելի մեծ պատմական կորուստ ա, որի մասին ես մի անգամ սենց ֆրազ եմ արել, որ ասել եմ՝ «երբ որ երեխան դեռ սաղմ էր, մայրը գնաց արբորտ արեց, երեխան մեղավոր չի»³⁷⁴:

Այսինքն, ա՛յ, էդ սաղմնային համաշխարհային կամ համաշխարհայինին մոտիկ եկող «համամիութենական», կոպիտ ասած, մշակույթ էր ստեղծվում, որտեղ ազգայինը՝ ես չեի համարում, որ ճնշված ա ինքը: Ինքը համահավասարագոր, ինքը, սենց, գնում էր: Ու էդ արբորտ արվեց՝ էդ ամբողջ պրոյեկտը: Ու իմ կարծիքով շատ աղքատացավ մեր հասարակությունը, որտե հիմա ես էլ՝ ի թիվս բոլորի, չեմ կարող ոռոսական մշակույթը այլևս ընդունել որպես... էն ձևի, ոնց որ էն ժամանակ էինք վերաբերվում:

Ավելին՝ հիմա ոռոսական մշակույթը նույն կերպ աղքատացավ, երբ ինքը առանձնացավ էդ ամբողջ հյուրից, հա՛՞ էդ հանրույթից:

³⁷⁴ «Հրանտ» վեպում, - <https://www.goodreads.com/book/show/42441099>

Նենց որ ստեղ կա մի հսկայական հերթական կոլապս: Ա՛յ, տեսնում եք, ես Ղարաբաղի պատերազմը չեմ համարում մեծ կատաստրոֆա, որի պատճառով մեր ժաղավուրդը սարսափելի վիճակի մեջ ընկավ և այլն, և այլն: Այլ հենց էդ Սովետի պրոյեկտի լավի կորուստը: Իմ համար դա, իհարկե, էլի համաշխարհային մասշտաբի կատաստրոֆա ա՛ ինձ միայնակ դարձրած՝ լրիվ միայնակ: Այ, տեսեք, դուք, ասենք, ես հատուկ ասեցի <ռուսերեն բառեր, որովհետև> կարող ա մարդիկ լինեն, որոնց հետ խոսեք՝ որոնք ռուսախոս են, որովհետև էդ մարդիկ համարյա չկան ու շատ ավելի քիչ են ու քչացել են: Ու ոչ թե որովհետև իրանք քանակով քիչ էին, այլ որովհետև, ասում եմ, իմ սերունդները հնձվել են պարզապես շատ իմաստներով, կամ՝ աղապտացվել, նույնիսկ միմիկրիա արել, որպեսզի հիմա էն-պիսին չլինեն, ինչպես իրանք կլինեին, եթե էդ կոլապսը տեղի չունենար:

Ու ես շատ միայնակ եմ ինձ զգում էս ամբողջ մշակութային բեռով, էս հատուկ վերաբերմունքով դեպի դիսիդենտական գրականությունը, դեպի, չգիտեմ, Բուլգակովը՝ ո՛նց ես առաջին անգամ հայտնաբերում, կարդում, Վիսոցկի ո՛նց ես լսում, ի՛նչ ա ինքը բերում, մտաբերում, հա՛, որպես ինչ-որ մտածմունք, պատկերացում, Գուլագի ամբողջ էդ պատմությունները ո՛նց ես մեկնաբանում, բան-դես-դեն: Հիմա շատ պրիմիտիվացել ա դա. ո՛նց որ, իբր, հայ ազգի դեմ օտար տիրապետության ինչ-որ բան լիներ: Իմ համար դա ներքին պատմություն ա: Իմ համար տարբերություն չկա, ո՛վ էր տուժողը՝ Պարույր Հայրիկյա՛նը, թե՛ բանը, ասենք, Սոլժենիցենը կամ Վառլամ Շալամովը, և այլն: Իմ համար էդ խնդիր էր համամիութենական ու համաշխարհային մասշտաբի, որ մենք բոլորովս էդ խնդրով անցնում էինք: Ու չկա, իմ համախոհը չկա: Իմ հետ կիսողը էդ նույն վերաբերմունքները, մոտեցումները սովորաբար հիմա 70-ն անց ա, եթե պահպանվել ա էդ տեսակետները ունեցողը, ու ինքը ուրիշ հայացքներ ունի այլ ասպարեզներում, որում ես չունեմ: Այսինքն ինքը, կոպիտ ասած, ավելի խխունջացած ա տարիքի պատճառով, լեզուներ չիմանալու և այլն: Ու չկա իմ համախոհը: Հասկանում եք, մի ամբողջ մշակույթ, մի ամբողջ Ատլանտիդա՝ ինքը պարզապես անհետացավ աշխարհիս երեսից: Ունիկալ բան ա դա: Ունիկալ միայնության զգացողություն ա: Վերջին մոհիկանը...տենց եմ ինձ զգում: Ընդ որում վերջին մոհիկան, որի լեզուն ոչ ոք չի հասկանա մինչև վերջ, բացի շատ հատուկներս դեպքերից՝ ասենք ձեր ընտանիքը (*ուղղված է Լուսինե Խառապոյանին*) և այլն:

Շատ քիչ տենց մարդիկ կան, որոնց հետ կարաս էդ հասկացնես ու բացատրես:

Մայրական կողմը

Մամայի մասին: Մաման 37 թվին ա ծնվել: Հենց դրա մասին ես վերջերս մի հատ պատմվածք եմ գրել, հեսա լույս ա տեսնում Սուսաննայի ավանա խում³⁷⁵: Ուրեմն ընդել շատ հետաքրքիր ա, որովհետ ես կարծում էի, որ իրանք պարսկահայ են, բայց պարզվեց, որ չէ՝ իրանք երևանահայ են, բայց Երևանը ու Պարսկաստանը շատ անմիջական կապերի մեջ են եղել: Դրա համար պապիկս՝ մամայիս պապիկը, մամայիս մամայի հայրը, ինքը՝ լինելով ավետարանչական քարոզիչ, ինքը անընդհատ Պարսկաստանում էր ճամփորդում, ու հետո, երբ (ու ըստ երևույթին ընդել տուն ուներ, թե ինչ ուներ)... Համենայն դեպս, երբ... Իրա երեխեքն էլ էին՝ մեկը՝ ստեղ, մեկը՝ ընդել, մի մասը՝ ստեղ, մի մասը՝ ընդել, դրա համար, երբ 33 թվին Սովետը խնդիր դրեց, որ «պիտի կա՛մ մնաք ստեղ, կա՛մ ընդել»³⁷⁶, ու դառնաք կա՛մ ստեղի քաղաքացի, կա՛մ ընդելի», մի մասը՝ մամայիս մորաքույրե... քույրերի, եղբայրների, մնացին ընդել, մի մասը՝ ստեղ: Եվ, եթե չեմ սխալվում, կար առնվազն 7 երեխա, եթե ոչ 10. մեկը Գարեգին անունով տղա, մնացածը հիմնականում աղջիկ, որից 3-ը, ի վերջո, մնացին ստեղ: Բայց ո՞նց: Մեկը ամուսնացած էր՝ Անգինը, կոմսոմոլի մի գործիչի հետ: Էդ գործիչն սպանեցին, երբ

³⁷⁵ Արձակագիր Սուսաննա Հարությունյանի խմբագրած «Կայարան» գրական հանդեսը. տե՛ս. <http://kayaranmag.am/>. Պատմվածքը տե՛ս այստեղ՝ <https://www.gtergab.com/hy/news/prose/thirty-seven/175/>

³⁷⁶ 1930-ականներին ԽՍՀՄ-ում պարբերաբար առաջարկում էին բոլոր իրանցիներին փաստաթերթով ձևակերպել իրենց քաղաքացիությունը՝ կապ պարսկահպատակություն, կամ՝ ԽՍՀՄ քաղաքացիություն: Այնուհետև պարսկահպատակներին առաջարկվեց վերադառնալ Պարսկաստան: Մեկնողներին թույլատրվում էր տեղափոխել նաև իրենց ընտանիքին պատկանող գույքի մի մասը: 18.01.1938 հրամայվեց ձերբակալել ԽՍՀՄ-ում մնացած պարսկահպատակ քաղաքացիներին և պաշտոնապես իրենց քաղաքացիությունը չձևակերպած իրանցիներին (Российский государственный архив новейшей истории, Ф.6, Оп.13, Д.4, Л.15): Իրանցիներն ամենաշատ Ադրբեջանում էին,՝ մոտ 40.000 մարդ: Հաջորդ օրը, 19.01.1938թ. նոր հրամանով Ադրբեջանի ժողովուրդիին կարգադրվեց սահմանային գոտում բնակվող իրանցիներին, ովքեր իրենց համարում են պարսկապատակ, առաջարկել 10-օրյա ժամկետում ձևակերպել իրենց խորհրդային քաղաքացիությունը և բոլորին, ովքեր կընդունեն ԽՍՀՄ քաղաքացիություն, մեկ ամսվա ընթացքում վերաբնակեցնել Ղազախստանում, իսկ նրանք, ովքեր կհրաժարվեն ԽՍՀՄ քաղաքացիությունից, անմիջապես արտաքսել Պարսկաստան, հրաժարվելու դեպքում՝ ձերբակալել և արքորել (Архив Президента РФ, Ф.3, Оп.58, Д.254а, Л.89):

Անգին ծյոծյան հղի էր: Ինքը, երևի, կուլակաթափությամբ էր զբաղվում, թե ինչ, իրան 35 թվին սպանեցին, երևի՝ դաշադները: Էդ հենց էն Անգին ծյոծյան էր, որ հետո ինձ սովորացնում էր գրել առաջին անգամ: Ու Անգին ծյոծյան մնաց այրի ու մնաց էստեղ. արդեն պուճուր երեխա ուներ՝ Ժաննա ծյոծյային: 35 թվին արդեն կար՝ Ժաննա ծյոծյան ծնվեց:

Մյուս երկուսը գնացին ընդեղ, հետո հետ եկան՝ Ամալյան և իմ տատիկը՝ Անահիտը: Ոնց հետ եկան (Իսկ իրանց մայրն ու հայրը տեղափոխվեցին ընդեղ մեկընդմիշտ): Այսինքն Գոհարը, որ մամայիս տատն է, հա՛, փաստորեն, ինքը Երևանից տեղափոխվեց ընդեղ մեկընդմիշտ: Ամալյան գնաց, հետո ասեց «ես ընդեղ չեմ կարում ապրեմ, հետ եկավ»: Ու հետ եկավ ստեղ ու ամուսնացավ 46 թվին ներգաղթած Փայլակ ձյաձյայի հետ, որը Ամերիկայից էր ներգաղթել, անգլերեն փայլուն գիտեր ու էլեկտրական գործերի ղեկավար էր:

Իսկ տատս՝ Անահիտը, ետ եկավ, որովհետև պապս՝ Արշավիրը, իրան սիրահարված էր ու իրան համոզում էր, նամակներ էր գրում, ասում էր՝ արի ամուսնանանք: Ինքը, ասում են, տասնյակ անգամներ մերժել էր, իրանք միասին ինչ-որ դպրոցում էին աշխատում քաղաքին մոտիկ, բայց քաղաքից դուրս, ոտով էին գալի-գնում էդ դպրոցը, ու տենց ծանոթ էին իրար 20-ականների վերջերից: Ու պապս իրան սիրահարված էր, իսկ ինքը՝ չէ, միշտ մերժում էր: Բայց վերջը ստից ընդեղ համոզել ա, ընդ որում հետո արդեն հնարավոր չէր գալ, որովհետև ինքը Իրանի՝ Պարսկաստանի քաղաքացի էր: Ու նա գրել ա Մոլոտովին³⁷⁷, Մոլոտովին թմրկահարել ա նամակներով, ու իրավունք ա ձեռք բերել, որ նա ներս գա: Ու եկել ա Անահիտ տատս, եկել ա, ամուսնացել են: Դա, ուրեմն, 36 թիվն էր, ու 37-ին ծնվել ա մայրս՝ Նելլին: Էդ՝ տենց:

Ու պապս՝ Արշավիր պապս, ինքը անասնաբույժ էր, ինքը թիֆլիսեցի էր՝ Թիֆլիսում ծնված, մեծացած, ու ինքը հայերեն լավ չգիտեր: Ու ռուսերեն գրել-կարդալ գիտեր, ավելի շատ հայերեն՝ մենակ բանավոր, չնայած՝ բանաստեղծություններ էր գրում: Էդ իրա հայտնի տողն ա մնացել, ուրիշ չկա: Իմ փոքր ժամանակ նույնիսկ իրա ձայնագրությունները կային: Ինքը «Աբու Լալա Մահարի»-ի նոր տարբերակ էր գրել ու արտասանում էր ինքը: Ավադ, էդ

³⁷⁷ Մոլոտով Վլադեսլավ Միխայիլի (1890-1986), հեղափոխական, ապա՝ ԽՍՀՄ քաղաքական, պետական գործիչ: 1939-1949, 1953-1956 թթ. ԽՍՀՄ Արտաքին գործերի նախարար:

ժապավենները կորած են. մագնիտաֆոնի ձայնագրություններ էին: Ու իրա հայտնի էր տողը ռիվայյուցիայի մասին՝ հեղափոխության, 17 թվի՝ ասում ա՝ «Մարդիկ, մարդիկ, առանց վարտիք դուրս են եկել պայքարի»: Շատ սազող քան:

Ու ինքը բրիգադային մեթոդով Երևանի անասնաբուժականում (որը առաջին ինստիտուտներից մեկն էր, որը բացվեց փաստորեն, միասնական էր, եթե չեմ սխալվում՝ համալսարանի մաս էր, թե ինչ, գյուղատնտեսականի անասնաբուժականը) ավարտում ա: Բրիգադային մեթոդը նշանակում էր, որ մի բրիգադիոր բոլոր քնություններն ա հանձնում, թվանշաններն ա ստանում բրիգադի համար: Ու, քանի որ ինքը բրիգադիր էր, ինքը սովորավ, դուրս եկավ էր բրիգադային մեթոդով և դարձավ անասնաբույժ, որից հետո՝ տարիներ հետո, սկսեց աշխատել Գոսկանտոռում: Էն ժամանակ էր կոչվում էր Գոսկանտոռ, հետո կոչվեց Նառկանտոռ՝ Նատոդնը կանտոռ³⁷⁸: Այ, հենց էր նույն Նատոդնը կանտոռն էր, որը պապայիս էր հետևում՝ Գերասիմը, որը գտնվում էր Մոսկովյանի վրա՝ էն գեղեցիկ առանձնատանը՝ արդեն <իր գոյության > վերջում: Պապիկիս ժամանակ՝ չգիտեմ, բայց՝ վերջում <էստեղ էր, էդ շենքում, հիմա> որի տերերը անհայտ ա՝ ովքեր են, որտեղ հետո ստեղծվեց «Արցախ» կոմիտեն³⁷⁹ և Արցախի դեսպանությունը, որտեղ հետո ես էի աշխատում: Այսինքն էր, երբ որ փակեցին էր Նատոդնը կանտոռը, ընդեղ ստեղծեցին էր նոր, Սովետից հետո արդեն՝ էր նոր կիսանախարարությունը, վարչությունը, որը կոչվում էր Հատուկ ծրագրերի կոմիտե: Ու ես ընդեղ սկսեցի աշխատել: Այսինքն ես մտա էն տեղը, որտեղ պապայիս հոգեբանական կտտանքների էին ենթարկում: Երևի հենց նույն սենյակներում էլ ես աշխատում էի:

Եվ, ուրեմն, պապիկս աշխատում էր Նատոդնը կանտոռում, հետո մեկ այլ տեղ՝ ինչ-որ բանում՝ Ջանգվի ափին գտնվող ինչ-որ էքսպերիմենտալ, ոչ էքսպերիմենտալ, բայց բան՝ էլի ստուգելու հետ կապված՝ կենդանիների վիճակը, և այլն, ստուգման ինչ-որ կենտրոն կար, ըդտեղ էր աշխատում: Հետո ինքը, տառս՝ Անահիտ տատը ավելի շուտ, ես 2.5 տարեկան էի, երբ մահա-

³⁷⁸ Ժողովրդական վերահսկողության կոմիտե

³⁷⁹ Հատուկ ծրագրերի կոմիտե

ցավ քաղցկեղից, իսկ պապիկս՝ ես 4 տարեկան էի, երբ քաղցկեղից մահացավ: Շատ շուտ երկուսն էլ մահացան՝ մեկը 58, մեկը 60 տարեկան էր: Էդ մամայիս կողմը փաստորեն՝ կարճ:

Հայոց լեզուն

Լուսինե — *Բոլորը տանը ռուսախոս էին: Ինչո՞ւ էր պայմանավորված ձեզ Կրուպսկայայի դպրոց, բացի ընկերությունից, տանելու որոշումը:*

Գևորգ. — Դա պապայիս հստակ քաղաքական որոշումն էր, որ «իմ տղան պիտի գնա հայկական դպրոց, վերջացավ-գնաց»:

Լուսինե. — *Իսկ քննարկվել ա՞ր տանը, որտեղ մանկապարտեզ էլ ռուսական էիք գնացել:*

Գևորգ. — Հա, որտեղ տան կողքն էր: Չէ, դա ինքնըստինքյան հասկանալի էր, որտեղ, դե, հասկանում եք արդեն, ես ծնվել եմ 64 թվին, այսինքն էդ 60-ականների իրադրություն ու խոսակցություն էր: Արշավիր պապս՝ մամայիս պապան, ինքը, ի վերջո՝ նաև Միշա պապիկը և այլն, իրանք հավատում էին Սովետի լավին: Իրանք տենց մարդիկ են եղել: Չնայած էդ ողջ 37 թվին, չնայած Ստալինին ատելով ատում էին, բայց հավատում էին, որ Սովետի գաղափարախոսությունը ճիշտ ու լավն և իրա հիմքում, տենց պիտի լինի: Ու Արշավիր պապս համարում էր (իրա երեխեքին տվեց ռուսական դպրոց՝ մամայիս ու Զուլֆային՝ մամայիս քրոջը), որ էլ ազգային հարց չկա: Հայերեն՝ դե, մեկ ա, սաղ հայերեն են խոսում ստեղ, մեկ ա ինքնըստինքյան կտվորեն, բայց իրանց պետք ա իմանալ միջազգային լեզուն, որպեսզի կարողանալ մեծ աշխարհում ապրել, որը, եթե նույնիսկ ամբողջը չդառնա կոմունիստական՝ բայց արդեն բաց, մեծ աշխարհ ա լինելու, արդար աշխարհ ա լինելու: Դրա համար պապիկս մամայիս տվեց ռուսական դպրոց: Իսկ հետո եղավ Ստալինի բանը՝ մերկացումը, էդ ամբողջ... 20-րդ համագումարը, 22-րդ համագումարը: Մամաս, պապաս արդեն լրիվ ուրիշ... Պապայիս աչքերի առաջ էդ ամբողջ 37 թիվը եղել էր և այլն, իրանք արդեն լրիվ ուրիշ մոտեցում ունեին, ու ընդել վիճակն էր փոխվել: Ընդել **հասկանալի էր, որ մշակույթով զբաղվողները՝ ինծելիզենցիան, էսպես ասած մտավորականությունը խոշոր խնդիր ունի հենց լեզվի հետ կապված: Իսկ լեզուն դա պարզապես զուտ հայրենասիրական նկատառումներով չէր, այլ որպես հիմք մշակույթի, և հոգեբանության, և հայոց լավը գնահատելու և զարգացնելու համար:**

Ու պապաս տանջվում էր, որ ինքը էդքան վարժ չի հայերենում: Չնայած ինքը ռուսերեն էլ ա գրել, բայց նույնիսկ հայերեն ա փորձել որոշ բաներ գրել, ու ես իրան օգնում էի, խմբագրում էի իրա պատմությունները՝ «Տխուր հուշարձաններ»³⁸⁰, մի քանի հեքիաթ ունի գրած, և այլն: Ու ինքը ինձ, իհարկե, տվեց հայկական դպրոց: Դա, էսպես, անքննարկելի, քաղաքական քայլ էր, կոպիտ ասած, էլի:

Ու ես երբեք չեմ մոռանում էդ հոյակապ ասացվածքը. մամայիս աշխատակիցներից մեկը ասեց՝ կինոստուդիայում աշխատող, խմբագրական կոլեգիայի անդամ, էլի ինձեղիգենցիայի կարկառուն ներկայացուցիչ ու էլի՝ ռուսախոս, մի պատմաբանի մասին, որը հայտնի էր որպես հայախոս, ազգայնական, ազգային արժեքները, էսպես ասած, գնահատող և այլն: Ու էտ ձևակերպումը շատ հստակ ա ու նաև կապվում ա իմ նախորդ ասածի հետ՝ էդ հիբրիդային խնդրի, էդ Սովետի կորսվելու: Ասում ա «Էսինչը (չեմ ուզում անունը տամ) գիտի, թե «Մշակ»-ի³⁸¹ 1890 թվականի մարտի 3-ի համարում՝ առաջնորդողում, ինչ ա գրված: Բայց իրա տրուսիկը կեղտոտ ա»: Ես չգիտեմ, թե «Մշակի» 1890 թվականի մարտի 3-ի համարում ինչ ա գրած: Բայց իմ տրուսիկը մաքուր ա»: Իսկ մեր գլխավոր նպատակն էր, որ դա միավորվի, մաքուր տրուսիկն ու հայոց լեզուն: Էդպես: Այ, ռուսախոսների ու հայախոսների կոնֆլիկտը էդ ֆրագի մեջ շատ սիրուն ա արտահայտվում:

³⁸⁰ Տե՛ս այդ շարքի որոշ հրապարակումներ այստեղ՝ <https://www.gtergab.com/hy/news/AleksandrTerGabrielyanSenior/>

³⁸¹ Կովկասահայերի կյանքում նշանավոր «Մշակ» հասարակական-քաղաքական, գրական թերթը հրատարակվել է 49 տարի՝ 1872-1921 թթ., Թիֆլիսում: Թերթի հիմնադիրը և առաջին խմբագիրը Գրիգոր Արծրունին էր, նրան հաջորդել են Ալեքսանդր Քալանթարը, Համբարձում Առաքելյանը, Առաքել Բաբախանյանը՝ Լեոն:

Գևորգ Տեր-Գաբրիելյանի «ԵՐԵՍՈՒՆՅՈՐ» պատմվածքը հեղինակի համաձայնությամբ և մասնակի վերաշտկումներով հրատարակվում է նրա պատմությունից անմիջապես հետո՝ հստակեցնելով սույն պատմության որոշ դրվագներ (Էլեկտրոնային հրատարակությունը տես <http://kayaranmag.am/2019/11/20/%d5%a5%d6%80%d5%a5%d5%bd%d5%b8%d6%82%d5%b6%d5%b5%d5%b8%d5%a9/>; <https://www.gtergab.com/hy/news/prose/thirty-seven/175/>)

«Իմ մարմինը» շարքից

Միքայել պապս ոսկե պենսն էր կրում և սովորել էր Լեյպցիգում, աշխատում էր Սովետական Հայաստանի պետբանկում որպես գլխավոր տնտեսագետ 1926-ից, իսկ հետո, երբ իր ղեկավարին բռնեցին, իսկ իրեն «չբռնեցին»՝ աշխատում էր Աբովյան-Իսահակյան այսօրվա խաչմերուկում գտնվող Արմեններգոյում, որտեղ հայրս էլ էր գալիս իր հոր մոտ աշխատանքի՝ տասներկու տարեկանում, 1937-ին, որ մի քիչ փող վաստակեն, և, իր պատմելով, մետաղալար փաթաթում կոճի վրա, տրանսֆորմատորներ սարքելով։ Հետո պապս, երևի, չդիմանալով այդ վիճակին՝ երբ իրեն պիտի բռնեն ու չեն բռնում, բոլորին իր շուրջը բռնել են՝ իսկ իրեն չեն բռնում, ինքն իրեն արքտրեց Ղազախստան, թողեց-գնաց ու վերադարձավ պատերազմի վերջում, հիվանդ, որից հետո քիչ ապրեց ու մահացավ 1952-ին։ Այդ տարիներին հայրս շատ էր տանջվում, ամուսնացել էր շուտ՝ տասնինը տարեկանում, և ունեցել իր առաջնեկին՝ Նորիկին, որը մահացավ պապիս հետ միաժամանակ, երկու տարեկանում («լուծ կալավ ու մահացավ»)։ Նրանք թաղված են միմյանց կողքին, պապիս թումբը մեծ է, քար չէ, արհեստական քար է, ցեմենտի մեջ լցված խճաքար է, որ կամաց-կամաց կոտրտվում է, Նորիկի քարը՝ փոքրիկ է, իր չափ բազալտի կտոր։ Ժամանակին նրանց գերեզմանը ցանկապատ էլ ուներ ու տարածք, հետո ես այն կորցրի, հետո՝ արդեն վերջերս, գտա. այլևս տարածք չկա, երկու որբ թումբ է՝ մեծ ու փոքր, սեղմված ամեն կողմից այլոց գերեզմանների հարձակմամբ, ասես Թուրքիայի և Ադրբեջանի։

Միքայել պապս խարտյաշ էր, բարակ, նոսր ուղիղ մազերով, բայց ոչ ճաղատ, նիհար դեմքով, Ալեքսանդրին՝ ավագ որդուս, երևի նման, ես, թեև մազերս սև են՝ իրեն նման եմ ակնոցովս ու նիհար դեմքովս, թեև դիմագծերով գուցե մյուս պապիս եմ նման՝ մորըս հորը, Արշավիրին։ Վերջինս մեծ քիթ ուներ, իմինի պես, մեծ ակնախոռոչներ՝ խորը, կնճիկներ ճակատին։ Մազերն էլի ուղիղ էին։ Նա մահացավ, երբ վաթսուներեք տարեկան էր, ես հիմա տասը տարի եմ փոքր նրա մահվան տարիքից, և դեռ շուտ է ասելը, թե կգերազանցեմ։ Նրա կինը՝ Անահիտ տատս, մահացավ է՛լ ավելի վաղ, երբ հիսունինը տարեկան էր։ Ես այդ ժամանակ երկու տարեկան էի։ Ես աղոտ հիշում եմ Անահիտ տատին՝ անկողնում. ինձ բերել էին տեսության, վերջին անգամ։ Արդեն հիվանդանոցից բերել էին տուն, իմաստ չկար այնտեղ պահել։ Ինձ տարան նրան տեսնելու, մտքովս չէր անցնում, որ մահանալու է, գիտեի, որ երկար

ժամանակ հիվանդ է: Մայրիկիս չէի նայում, ոչ էլ հայրիկիս կամ մորաքրոջս, երեքն էլ ներկա էին, թե մտքովս անցներ, թե նրանք ի՛նչ են անում, ի՛նչ գործի են, ի՛նչ պատմական պլան են իրականացնում այդ պահին՝ դականում են տատիկիս իմ հոգու մեջ, որ հետո սա գրեմ, – իհարկե, կնայեի, կտեսնեի մայրս արցունքն ինչպես է զսպում, խմում հեշտությամբ, քանի որ այլ կերպ չէր կարելի: Անհագ՝ նայում էի մեծ անկողնում ծանր պառկած տատիկիս, գնացող հոգին գամում էր: Մի երկու խոսք կարողացավ ասել ինձ, չեմ հիշել ինչ, հետո ինձ դուրս տարան: «Հիվանդ է, հոգնել է, լավ չի զգում: Գնացի՛նք»: Թաղումը նրա բաց թողեցի լրիվ, իսպառ չեմ հիշում ինչպես ինձ դա ներկայացրեցին կամ ինձնից թաքցրին: Հիշում եմ միայն, որ ինչ-որ պահից այլևս չկար, դա շատ անտանելի չէր, պապիկը դեռ կար:

Բացի մի շարք այլ անգամներից՝ Արշավիր պապիկին նույնպես հիշում եմ անկողնում՝ վերջին հրաժեշտներից մեկի ժամանակ, արդեն հիվանդանոցում, երբ ինձ տարան նրան տեսության: Կերա նրա համար մեզ հետ բերած միրգը: Մանդարին շատ եմ սիրում, ջրի պես ուտում եմ, նա մեկ է չէր ուտելու, ինչի՞ էինք բերել: Ծե՛ս: Լիքը կճպեցի կերա: Նա նայում էր այդ հայացքով. մի կողմից ուրախ, որ կյանքը տևում է, ահա, թողը կա, ազահորեն մանդարին է ուտում, մյուս կողմից՝ անտարբեր, այլևս կյանքին միջամտելու ոչ հավես ուներ, ոչ ուժ լրջով ռեակցիա տալու, երրորդ կողմից՝ վախեցած, սպասողական. «Դուք ինձ չեք հասկանա, ես այլ ճամփի վրա եմ արդեն, շատ այլ է այդ ճամփան, մութ է առջևս, վախենում եմ, ճիշտն ասած: Սովոր չեմ այս ճամփով գնալ, գիտեի, որ այն կա, բայց չգիտեի, որ ինձ հատկացվածը հենց այսպիսին է լինելու»:

Հիշում եմ նրան մինչ այդ իրենց՝ տատուպապիս Խանջյանի բնակարանում, գործից հետո հոգնած, բազկաթոռում նստած: Լիաննան՝ մորաքրոջս աղջիկը, թայակիցս, ինձ հետ պահկվոցի է խաղում, ես փնտրում եմ, թե որտեղ է: Արշավիր պապս նստած էր իր խոր բազկաթոռում, գրեթե պառկած, ակնոցն աչքին, ոտքը՝ ոտքին, թերթը ձեռքին (թերթ կարդալը՝ տարիքով տղամարդկանց անհասկանալի ծես): Ինքն այդ ժամանակ արդեն գիտեր, որ հիվանդ է, մենք չգիտեինք, թաքցնում էր: Գլխով, կզակով, աչքերով ինձ լուռ ցույց տվեց սեղանի տակը, ուր Լիաննան էր կույ լեկած: Ուրախ էի, որ հասկացա պապիս հուշումը: Ոչ միանգամից: Ինչո՞ւ էր պապս ինձ հուշում, Լիաննային մատնում: Լիաննան չի իմանում, որ ինձ հուշել են: Ինձ Լիաննայից ավելի շա՛տ էր սիրում: Թե՛ որ շուխուտից որքան կարելի է արագ խուսափի: Լիաննային հայտնաբերելս այնպիսի աղմուկ առաջացրեց երկուսիս միջից էլ, որ շուխուտը երբեք չվերացավ: Այդ պայթյուն-աղմուկի ահագանգը, որ պապիս փշաքաղեցրեց, սեղանի՝ ճոռացնելով մի կողմ քաշելը, որ տակը լված Լիաննային կարողանանք դուրս կորզել – ականջներումս մնացին մեկընդմիշտ: Կյանքի պայթյունավտանգ ու նայիվ կծիկը՝ պապիս հոգնած կիսամրափն անգործորեն քանդել հավակնող: Իսկ գուցե՝ հենց այդ արագ պայթյունն էր տենչում, հույսով, որ կվերակենդանացնի:

Քաղցկեղից երկուսն էլ գնացին՝ Արշավիր պապս ու Անահիտ տատս: Տարօրինակ բան է կյանքը, նույնիսկ եթե ամենադաժանը չէ, մարդ ծնվում մի քիչ ապրում է՝ հետո սկսվում է քաղտնտեսական ճգնաժամը, երբ ընտանիք ես կազմում, երեխա ունենում, ու՝ լիքը գործ ու դժվարություն, զուգահեռ՝ տատերի ու պապերի մահվան, հետո՝ ծնողների մահվան պրոցես, հետո՝ քո ծերացման, և այդպես մեծ մասամբ ոչ մի հանգիստ պահ չունես: Պապիս թաղմանը կամ երևի յոթ օրին Ամալյան՝ տատիս քույրը, մեր նոր բնակարանում էր, այն արդեն ստացել էինք, Տեր-Գաբրիելյան փողոցում, դեռ կիսադատարկ էր, անկահույք, չորրորդ հարկում: Մարդիկ գնացին գերեզման, ինձ թողեցին Ամալյա տատի հետ, որը խոհանոցում աման էր լվանում և այլ պատրաստություն տեսնում: Ես չորս տարեկան եմ: Գրեթե գիտեի ինչ է եղել, բայց չէի ուզում պարզորոշ գիտակցած լինել: Ոչ մեկին չէի հարցրել, ոչ մեկն ինձ ուղղակիորեն չէր ասել: Պարզապես մի շաբաթ թե կիրակի օր, ինչպես երբեմն պատահում էր, լիքը մարդ լցվեց մեր բնակարան, սուրճ խմեցին, հետո բոլորը միասին վեր կացան գնացին առանց ինձ: Ամալյա տատից, որից չէի քաշվում, հարցրեցի խաղիս արանքում, խոհանոց մտնելով, իբր չգիտեմ. «Իսկ այդ ու՞ր գնացին բոլորը»: «Գերեզման»: «Ինչու՞»: «Արշավիր պապը է մահացել»: Այդ ուղղակի խոսքն ինձ լռեցրեց: Ես գիտեի, բայց մինչև չէր ասված՝ կարևոր չէր: Ականջովս ընկել էր, բայց չէի մտածել: Պապիկից վաղուց լուր չկար, դե մեռել է՝ մեռել է, մի օր ետ կգա՝ ինձ կտանեն իրեն տեսնելու, այդպես էի զգում մինչ այդ: Հիմա դուրս եկավ, որ պատասխանն ուղղակի էր: Սպառնալու: Աներեսպաշտ: Սուտի արանք չկար իրականության և դրա ձևակերպման միջև: Այժմ վերջապես տխրեցի. սիրելի պապիկին այլևս չեմ տեսնի: Մինչ այժմ էլ հաճախ չէի տեսնում, հիմիկվանից՝ այլևս երբեք: Ամալյա տատի խոսքն ամեն ինչ բացատրեց: Զուրկ էր փախուստային վայրիվերումից, որ, ինձ թվում էր, մայրս էր արտահայտում, չուզելով ուղիղ ասել ինձ, ի՞նչ է պատահել: Գուցե դա իրոք այդպես էր, իսկ գուցե ինձնից էր գալիս, ի՞նքս չէի համարձակվում հարցնել ուղիղ կերպով, վանում էի գիտելիքը: Շուտ եկա և գնացի լուռ, մտախոհ խաղալու: Ինչ-որ մի շատ սխալ բան էր կատարվում, բայց անուժ էի («դեռես») դրա դեմն առնել: «Որ մեծանամ՝ ձևը կհայտնաբերեմ ու կսաղացնեմ պապուս»: Գոնե մի պահ:

Հայրս 37 թվին տասներկու տարեկան էր, պատերազմին 16 էր, 18-ը լրացավ՝ իրեն բանակ տարան, բայց բաց թողեցին, քանի որ որովայնի խոց ուներ, ուղարկվեց հուսպիտալ: Հոսպիտալն Ակադեմիայի՝ Լեզվի ինստիտուտի շենքն էր, որը վերջերս քանդեցին, որ Կաթողիկոսի կացարան ու Սուրբ Աննան սարքեն: Համալսարանի նախկին ռեկտոր, սպանված Հակոբ Իոաննիսյանն³⁸² ու իր եղբայրը՝ աքսորված Աշոտ Հովհաննիսյանը³⁸³, հայրիկիս քեռիներն էին: Հակոբի այրին պատերազմի տարիներին այդ հոսպիտալում բուժքույր էր աշխատում: Սկզբում հայրս գալիս էր

³⁸² Այստեղ 18.19-ից տե՛ս Հակոբի մասին կարճ պատմություն. <https://youtu.be/mJ2kY9GZfy4>

³⁸³ Աշոտի մասին հայրիկիս պատմածներից. <http://www.aravot.am/2014/06/18/472246/>

այնտեղ վիրավորներին խնամելու, քեռակնոջն օգնելու, հետո՝ ինքն էր պառկած: Խավիժով իբր կիսատ-պռատ բուժվեց, այդ օրից խավիժ շատ էր սիրում, փրկություն համարում, փորձում էր ինձ էլ խավիժ սիրեցնել, ես խորշում էի, խրտնում, հեռու փախչում պատերազմական փրկություն խավիժից: Հայրս հիվանդանոցից դուրս գրվեց և 18 տարեկանում ամուսնացավ, հետո իր հայրը վերադարձավ ու հիվանդ դուրս եկավ և մահացավ, գրեթե միաժամանակ հայրիկիս նորածին որդին (Նորիկը) հիվանդացավ և մահացավ, հետո հայրս ևս երկու երեխա ծնեց առաջին կնոջ հետ՝ իմ քույրերին, Անահիտին և Մատային, հետո բաժանվեց ու մի քիչ հետո սիրահարվեց իմ մորը: Ամուսնացավ կրկին, երբ իր աղջիկները տասնյոթ և տասնչորս տարեկան էին: Իր հետ կապված կարևոր պատմություններից են, ինչպես ինքը 1942 թ. գնաց Մոսկվա ՎԳԻԿ ընդունվեց՝ դերասանական բաժանմունք, սակայն ուտելիք չունեի, շավարը ծախեց ու քոռուփոշման, գնացքի կտորի վրա, վարտիքով վերադարձավ Երևան: Ընդունվեց թատերական այստեղ: Էն ժամանակ նույնիսկ կտորի տեղն էր փողով, շավարը ծախել էր՝ որ կտորի տոմս առնի գա: Եթե ոչ անդրավարտիք՝ ուրեմն գոնե վարտիք՝ ունեի, կարող էր վրայինը ծախել: 1917 թ. հեղափոխության մասին Արշավիր պապս բանաստեղծություն էր գրել. «Մարդիկ, մարդիկ, առանց վարտիք՝ դուրս են եկել պայքարի»: Քսանհինգ տարվա մեջ ժողովրդի գոնե մի մասը գոնե վարտիք կուտակել՝ էր, չնայած սպանդերին ու պատերազմին:

Հայրս ջութակահար էր, երաժշտական դպրոցում ջութակ էր սովորել: Տատս դստերը՝ որ ավագն էր, դաշնամուր սովորելու էր ուղարկել, ուրեմն որդին՝ կրտսերը, ջութակ պիտի սովորեր: Հայրս ջութակ չէր սիրում նվագել, իմ՝ իրեն ճանաչած ընթացքում ոչ մի անգամ ձեռք չի տվել ջութակին, երկար տարիներ այն դրված էր տասը մի որևէ տեղ, փայտյա պատյանի մեջ, հիմա չգիտեմ դեռ կա թե մեկնումեկին տվել ենք: Ընդհակառակը. հայրս սիրում էր դաշնամուր նվագել, տաղանդավոր դաշնակահար էր, ինչպես և հորաքույրս, ինչպես և հորաքրոջս տղան, ինչպես և հայրիկիս առաջին կինը, ինչպես և նրանց շրջապատը: Մինչև գրեթե կյանքի վերջին ամիսը, արդեն հիշողությունը կորցրած, հայրս երբեմն համաձայնում էր նստել դաշնամուրի առջև, համոզում էինք, երբ նստում էր՝ սկսում էր շատ էլ լավ նվագել, թեև կամաց-կամաց պրիմիտիվանում էր իր նվագը: Թուլանում էին ձեռքերը, ծանր էր դառնում նույնիսկ կարճ մեղեդի նվագելը: Ալցիայները երաժշտական հիշողությունը չի վերացնում: Դա արդեն [գիտական փաստ](https://bigthink.com/news/ever-get-the-tingles-from-listening-to-good-music-that-part-of-your-brain-will-never-get-lost-to-alzheimers)³⁸⁴ է: Նա ուներ բացարձակ լսողություն:

Մայրս ինձ ունեցավ ու իր մոր, հետո՝ իր հոր հիվանդությունները սկսվեցին, շունչ քաշելու պահ չունեցավ, աշխատել էր պետք, ոտքերը ծանրացան ու էլ դարձի չեկան, էլ երբեք լրիվ առողջ չեղան: Հիմա երբ ասում եմ, որ ես էլ վարիկոզ ունեմ՝ աղջկերբը կես-կատակ կես-ծաղրանք ասում եմ. «Երկու երեխա ես ունեցել, չէ՞»: Փոքր ժամանակից ես նկատում էի, որ մամաները հաճախ, հատկապես մեր աշխարհամասում,

³⁸⁴ <https://bigthink.com/news/ever-get-the-tingles-from-listening-to-good-music-that-part-of-your-brain-will-never-get-lost-to-alzheimers>

ունեն հաստ ոտքեր, հաստ կոճեր, ուռած: Չգիտեի դա ինչից է, միայն հետո, հիմա, մոտ ժամանակներս սկսեցի գիտակցել, որ իմ մայրիկի ոտքերն էլ այդ պատճառով են ուռած՝ ծննդաբերության: Ամեն մեկի դեպքը տարբեր է, կին կա՝ շատ է ծննդաբերում ու չեն ուռում, կամ՝ դա անում է ու ուռում են, և բոլոր մնացյալ տարբերակները, մամաս միայն ինձ էր ունեցել և արդեն հերիք էր, գումարած՝ իր ծնողների հիվանդությունն ու դանդաղաարագ հանգչելը, ծխելը, կյանքը: Փոքրուց (իմ փոքրուց) նրա ոտքի վրա, սրնքամսի մեջտեղը, կողքից, կար մանիշակագույն լաքա, որ գնալով մեծանում էր: Այն նման էր քարտեզի վրայի մի կապույտ երկրի, մի հսկա ամեռքայի, հիդրայի: Նեղոսի դելտային: «Դելտա» բառատառը Նեղոսից իմացա: Դելտան մայրիկիս արյան երակն էր՝ դուրս պրծած: Ապրելու մեր վճար դելտան սատանային: Կամաց-կամաց այն մեծացավ ու տարածվեց: Երբեմն, թե ուշադիր նայեիր, այն տրոփում էր: Դելտան իմ մոր տարբերանշանն էր: Մորըս ոտքը հիշում եմ փոքրուց, իսկ առաջին անգամ նրա տարիքը՝ երբ նա երեսուկյոթ տարեկան էր: Այդ պահից հիշում եմ, որ երբ ինձ հարցնում էին, մայրս քանի տարեկան է՝ հպարտորեն ասում էի. «Երեսուկյոթ»: Ես տասներկու տարեկան էի: Մինչ այդ նա եղել էր երեսուկյոթս, հինգ, վեց, երեք, երկու — ես արդեն կայի, սակայն նրան այդ տարիքներում աղոտ եմ հիշում, լուսանկարները հաշիվ չեն, հետագա իր յուրաքանչյուր տարին լավ հիշում եմ: Երեսուկյոթից հետո արդեն հաշվում էի: Այսինչ տարին՝ այս լավ բանը եղավ, այսինչ տարին՝ իրեն գործից քշեցին: Մեծանում է, ավաղ, բայց դեռ ջահել է, ոչինչ, մտածում էի, զուգահեռաբար մեծանալով: Մի՞թե նրանք երբևէ նույնպես մեռնելու են: Չի կարող պատահել: Բա ես ի՞նչ եմ անելու: Բայց կարելի է դրա մասին չմտածել, դեռ շատ ժամանակ կա: Ամենն իր հերթին: Ժամանակը գա՝ ապրումներ կունենամ այդ առիթով:

Երեսուկյոթ թիվը հատուկ նշանակություն ուներ մեր ընտանիքի համար: Հայրս հաճախ էր ասում. «Երեսուկյոթ թիվ»: Այդ թվին էր իր ծնողների շրջապատի, հարևանների, ազգականության սպանդը, ջարդը տեղի ունեցել: Մորաքրոջս ասելով՝ հայրս շատ էր սիրում այդ թիվը, դրա համար էլ այդ թվին ծնված մայրիկիս էր սիրահարվել: Միմկովիկ թիվ էր՝ ստալինյան բռնություններն արագ նշելու համար, թեև շատերը, թեկուզ նույն Սովետիցինը, ապստամբում էին այդպես նշելու դեմ, ասելով, որ այդ թվին միայն էլիտային էին ոչնչացնում, և նրանք, որոնք այդ թվով են սահմանափակվում ստալինիզմը բնութագրելիս՝ կեղծաբար են ու «լակիրովչիկ», և որ այդ ժամանակ ոչնչացվող էլիտան հենց նրանք էին, ով մինչ այդ բոլորին ոչնչացնում էին: Երեսուկյոթ թիվը նաև կարևոր էր, որովհետև Պուշկինն էր մահացել այդ տարիքում, ու ես, հենց որ հասկացա, որ արձակագիր եմ՝ ինձ չափում էի այդ բոլոր հայտնի ստեղծագործողների մահացման տարեթվի համեմատ, կամ՝ որոշ հերոսների: Տասնութս լրացավ՝ մտածում էի. «Ես Դուրյան չհասցրեցի դառնալ, բայց մինչև Պուշկին չդառնալս դեռ շատ ժամանակ կա», քսանս՝ «դ՛Արտանյան», քսանմեկս՝ «Մեծարենց», քսանյոթս՝ «Լեւոնտով», երեսուներեքս՝ «Քրիստոս», երեսուկյոթս՝ «Պուշկին», հե-

տո՝ Վիսոցկի, Չարենց, և այլն: Հիմա շուտով չկայացած Թումանյանը հոգումն կմեռնի: Եվ այդ թվին էր ծնվել մայրս: Գուցեն ինչ-որ ճշմարտություն կա մորաքրոջս այդ դիտարկման մեջ: Այդ թիվն իր սիմվոլիկ շուքն էր գցել մեր ընտանիքի վրա: Այդ թիվը տեսնելիս ես միշտ ինչ-որ բան եմ գգում: Մայրս երեսուկյոթ տարեկան էր և արդեն ուներ տրոփող դելտա սարդը, իր սարդոստայնով, մանիշակագույն թանաքի գեղեցիկ, նուրբ լաքան սրնքամսին:

Երբ իրենց տան շքամուտքին ծածկաթվով կողպեք էին դնում, հայրս պահանջեց, որ ծածկաթիվը լինի «37», որ ինքը հեշտ հիշի: Գաղտնիք չեմ բացում, անցած-գնացած բան է, հիմա վաղուց ծածկաթվի փոխարեն տնախոս է:

Երեսուկյոթ թիվը հայրիկիս հուշերում լավն ու վատն էր՝ միասին: Փարթամ աշուն, վախեցած մարդիկ, փողոցով քայլելիս՝ ծանոթները միմյանց չեն բարևում, աչքները ներքև կախած՝ անցնում են զգուշությամբ, գաղտագողի, որ իրար չտեսնեն-չտեսնելու տան, ով գիտի, ում ազգականին են տարել այս գիշեր, ում են տանելու, ով սաղ ով սալամաթ, էսօր կամ-վաղը չկամ, հետը խոսեմ՝ աչքով կտամ, բախտիս քար կգցեմ: Պուշկինի դպրոցի հանդիսավոր բացումը, Կոջոյանն աշխատում է «Մասունցի Դավթի» նկարազարդումների վրա: Էպոսի հավաքական տարբերակը, սակայն, ավելի ուշ հրապարակվեց, կարծեմ՝ 1939-ին, սակայն հայրիկիս համար այդ ամենը 37 էր. որ Չարենցին, Բակունցին և այլ հեղինակներին ոչնչացնում են՝ իսկ ոչ-հեղինակային, ժողովրդական-էպոսական արվեստը՝ գովերգում, որպես իրապես սոցիալիստական:

Այդ պատմությունների մեջ ես փորձում էի իմ հիմքը գտնել, սովետական վաթսու-նականներին ծնված տղա էի, յոթանասնականների անժամանակության (безвременье) տիպական ներկայացուցիչ, աստծուն չէի հավատում, հայկական հարցին՝ նույնպես, սովետին՝ նույնպես, գողականությանը՝ նույնպես, ցեխավիզմին՝ նույնպես, արևմուտքի հիպոստիս գամված չէի, թեև կապույտ ջինս սիրում էի: Որոշեցի, որ իմ կրոնն արվեստն ու ստեղծագործությունն է: Երեսուկյոթ թիվը հորըս հակակրոնն էր, արվեստը՝ իմ ու իր կրոնը, Պուշկինն ու մայրս նույնպես խաչմերում էին մեր մոտեցումները, առավել ևս, որ Պուշկինի խաչմերուկում էինք բնակվում:

Կրտսերս ծնվեց ապրիլի 24-ին: Ավագս՝ հայրիկիս ծննդյան օրը, և նրա անունն է կրում, կրտսերս՝ ապրիլի 24-ին, չնայած մեր ընտանիքն օսմանյան գլխավոր եղեռն ուղղակիորեն չի ապրել, և կրում է մայրիկիս հոր անունը: Հետո իմացա, որ այլ հայրեր, որոնց երեխաներն այդ օրն են ծնվում, խնդրում են ծննդականում այլ օր գրանցել: Իմ մտքովն էլ դա չանցավ այն ժամանակ: Տարօրինակ էր, որ նա ծնվեց հենց այդ օրը, բայց նաև՝ սիմվոլիկ. համարենք, իմ ընտանիքով հայոց վերածնունդն էի ազդարարում, ողբից հրաժարվելը, հերիք է ֆիքսված լինել այդ օրվա սգի ու ցեղասպանության վրա, քիթը քաշել, մենք մահվան մասին չենք, այլ՝ ծննդյան, կենսության, կյանքի, առաջադիմության: Երեսուկյոթ թիվն ավելի եմ «չսիրում», քան ցեղասպանությունը: Վերջինիս մեղավորը, ի վերջո, ինքներս չէինք, իսկ առաջին

դեպքում՝ ինքներս էինք մեր գլխին այդ գույումն անում. դավաճանության, գործ տալու, մատնագրերի, սադրանքի ողջ սարդոստայնը՝ մորըս սրունքամսի մանիշակագույն դաջվածքաքարտեզը, մեր սեփական հասարակության, մեր ազգի հոգու հատկանիշն էր կարծես: Անմեղ գոհ չէինք երեսույնյոթին: Հուսով եմ, դաս քաղեցինք, գործ տալու այդ մոլուցքը, մերձավորի հանդեպ այդ դաժանությունն այլևս չեն կրկնվի: Համարենք՝ ցեղասպանության և համաշխարհային պատերազմի ախտն էր մեջներս սողոսկել. մարդ որ ենթարկվում է կտտանքների՝ ինքն էլ է երբեմն կտտող դառնում: Ինքնակտտող: Մինչև բուժվի: Համարենք անցած:

Նույնն էլ գուցե մորըս ծննդյան տարեթիվն էր հայրիկիս համար՝ վերածննդի խորհրդանիշ: Նա ինձ պատմում էր այդ տարիների մասին դեռ առանց ջախջախելու իմ մեջ ողջ վերաբերմունքը դեպ սովետական կարգեր, պարզապես որպես կյանքի մաս, վատ մաս: Հետո կարդացի Սոլժենիցին և հասկացա, ինչ կարգերում ենք ապրում, մեկընդմիջտ: Ծոռոկներս ինձ չէին պարտադրում ո՛չ ներսը լինել այդ կարգերի, – թեև բոլորս էլ ներսն էինք, հայրս նույնիսկ կուսակցության անդամ էր դարձել, – ո՛չ՝ դուրսը, այլ՝ դիտող, ինքնուրույն կողմնորոշվող, որպեսզի ճիշտ գտնեմ իմ ձևը հարմարվելու: Ջալոյանը հետո Բախտինի տերմինով դա բնութագրեց՝ *внезаходимость*: Անժամանակության մեջ՝ աններկայություն: Հավերժության մե՛ջ ներկայություն: Մերոնք այնքան էլ դիսիդենտ չէին. իմանալով և հասկանալով ողջը, սակայն համարում էին, որ գաղափարն ինքը վատը չէ, և մանավանդ Սովետական Հայաստանի համար, քանի որ վերջինս, ահա, գոյություն ունի ու ինչ-որ իմաստներով նույնիսկ զարգանում է: Ահա, տաք ջուրն էլ սկսեցին մատակարարել: Մինչև Սովետի փլվելը, էշի՝ մեռնելը: Բայց, իհարկե, այլախոհ, դիսիդենտ՝ էին, եթե ոչ այն իմաստով, որ ակտիվորեն պայքարում էին կարգի դեմ, ապա այն իմաստով, որ ոչ մի իլյուզիա՝ պատրանք չունեին իրենց շրջապատող իրականության հանդեպ և փորձում էին իրենց փոքրիկ իրավասության շրջանակներում մի լավ բան արած լինել, չնայած ամեն ինչին: Համապարփակի դեմ հերոսաբար ու մի քիչ էլ ինքնահավան կերպով պայքարում էին այլախոհները, բանտ գնում, գնդակահարվում: Մերոնց կրեդոն էր ոչ թե աշխարհի դրվածքի դեմ ապստամբելով պայքարել՝ այլ համեստորեն կառուցել, պայքարել՝ միայն եթե շատ կոնկրետ կառուցելն է խանգարվում: Սովետն այնքան խորն էր շրջապատում մեր կյանքը, որ այն, թե որքա՞ն անբնական կարգ է դա՝ մեր մտքո՛վն էլ արդեն չէր անցնում վաղուց, իսկ այն, որ դա դաժան ու անմարդկային կարգ է եղել մինչ վերջերս ու հիմա էլ կարող է ամեն պահի դառնալ այդպիսին, ու հիմա էլ մի նորմալ բան չէ՝ իհարկե գիտեինք ստույգ: Մեր մտքովն էլ չէր անցնում, որ այն կարող է վերանար: «Մեր մտքովը չէր անցնո՞ւմ»: Նայած՝ ում: Երբ ինձ՝ խակիս, 19 տարեկանում առաջարկեցին կոմունիստական կուսակցություն ընդունվել՝ մայրս առարկեց: Հայրս ասաց. «Ի՞նչ ես տղայի որոշումների մեջ խառնվում»: Երեսույնյոթ թվին ծնված մայրս ասաց. «Բա որ մերոնք մի օր հետ գան»: «Բա որ մերոնք հետ գան»: Հայրս հուսահատ ծիծաղեց: Այն ժամանակ դա պարզապես

խոսքի ձև էր: Հետո, շատ հետո դա կարելի էր որպես անսկոնություն, որպես կանխազգացում, կանխագուշակում, իմաստություն մեկնաբանել: Մայրս չունեի քաղաքական հստակ հայացքներ: Բնածին անարխիստ էր: Նրա ծնողներն ու նախնիները քաղաքական ակտիվ դեմք չէին եղել: Բայց նա գիտեր, որ այս կարգը «մերոնցը» չէ: Գիտեր, որ կան «մերոնք»: Ու կարող է «ետ գան»: Ու ետ կգան: Ու ետ եկան: Ես, օրինակ՝ մտքովս էլ չէի անցնում:

Մայրս երբեմն մեջ էր բերում հիսունականների ու վաթսունականների ֆոլկլորը, մի օր իր մի դասախոսի մասին ասաց «խուլ սրիկա», հարցրի դա ինչ է, ասաց իր ժամանակ այդպես էին անվանում նիհար, խլեզանման, մազերը լարծած մուգ ակնոցավոր մեծ քթավորներին: Իսկույն հասկացա, որ ես էլ խուլ սրիկայի տեսք ունեմ, ու որքան էլ նա ինձ հանգստացնում էր, ետ համոզելով, որ ոչ, ես նման չեմ խուլ սրիկայի՝ դժվար էի համոզվում: Մի օր էլ ասաց, որ իր ժամանակ առաջին իմպորտը, որ հասավ Հայաստան, չեխական էր, ու որ ամեն լավ իր սկսեց կոչվել չեխական, նույնիսկ եթե չեխական չէր, օրինակ՝ լավ կոշիկին ասում էին «չեխական կոշիկ», և նաև լավ աղջիկների մասին էին ասում «չեխական աղջիկ»: Ես կուզեի, որ չեխական աղջիկն ընկերություն աներ իմ պես խուլ սրիկայի հետ, իսկ ես ու նա ունենայինք չեխական կոշիկ, բայց դա չէր լինելու մինչև շատ-շատ հետո: Ո՛չ այն ժամանակ էր լինելու, երբ այդքա՛ն պետք էր:

Փոխարենն ունեցա չեխական ակնոց: Ինը տարեկան էի, երբ մայրիկիս ու հայրիկիս հրավիրեցին Չեխոսլովակիա, և իրենք ինձ տարան հետները: Առաջին այցս էր այլ երկիր: Պրահայում բժշկական ստուգման տարան ինձ ու առաջին անգամ ակնոց դուրս գրեցին. պարզվեց, աչքերս տարբեր չափով են կարճատես: Նաև աստիգմատիզմ ունեի, որն այդպես էլ չհասկացա ինչ է, բացի նրանից, որ աստիգմա բառի հետ է կապված, կարծես մարդ խոցերից գուրկ է: Որքան հասկանում եմ, դա բյուրեղիկի մակերևույթի անհարթություններն են, ուրեմն ավելի ճիշտ կլիներ, որ դա կոչվեր բյուրեղիկի ստիգմատի՛զմ: Ինչևէ: Չեխական բյուրեղապակուց ցեխավիկները լուսամուտի էին ճարում, ես՝ ակնոց ունեցա: Հետո արդեն, մեկ տարուց կամ ավելի, Հայաստանում գնացի բժշկի, պարզվեց, որ շատ է աճել կարճատեսությունս, դուրս գրեցին ակնոց, որն արդեն այստեղ էր արվում, հայրս ասում էր՝ հեռուստացույցի էկրանի ապակուց, թանկ էր, երկար էր արվում ու ծանր էր: Անհնար էր դարձել բասկետբոլ կամ ֆուտբոլ խաղալ ակնոցով, արմունկով կտային քթիս կջարդեին, այն ամենը, ինչ պահանջում էր և՛ հստակ տեսողություն ու արագ ռեակցիա, և՛ արագ շարժում ու ընդհարում այլ մարմինների՝ դարձել էր խաղից դուրս: Իսկ կրակում էի, օրինակ, անթերի, և կամ՝ խաղում բիլիարդ: Այն ժամանակ դե ոսպնյակներ դեռ չկային: Լի՛նեին էլ՝ չէի դնի, աչքս օտար բան չէի կոխի: Ծանր ակնոց էր, ինքը՝ հաստ պլաստմասից, ապակին՝ հաստ ապակուց (հետո թեթև պլաստմասից սկսեցին սարքել, այն ժամանակ այդպիսի տեխնոլոգիա չկար): Ինձ չէր խանգարում ակնոցը, ուզում էի չեխական աղջկերքի կողմից սիրվել, ընդունելի լինել՝ դրանով, ինչպես որ կամ, ոչ թե դրանից պրծնելով, որ քողարկվեմ: Նաև չուզեցի վիրահատություն, համարելով,

որ մարմնի մեջ կարելի է սողոսկել միայն ծայրահեղ անհրաժեշտության դեպքում: Որոշ կանայք հետագայում ասում էին, որ առանց ակնոց դեմքս վայրի արտահայտություն ունի: Ակնոց կրում էի առավոտից մինչ գիշերը քնելը, շատ չէի հոգնում: Նախնիներին մեջ ակնոց կրողը Միքայել պապս էր՝ պենսնետով: Հորաքրոջս որդին՝ ինձնից լավ մեծ, ասաց, որ ինքը «միշտ երագել է ակնոց կրել»: Առաջին ակնոցը բժշկին ստիպել է, որ գրո դիօպտրիայով դուրս գրի: Գիժ էր, ինչ էր: Գուցե միսիթարելու համար էր ասում, քանի որ ակնոց կրելը հասակակիցներիս շրջանում առնվազն նշանակում էր մեկընդմիշտ կոչվել «դոճիկ»: Ակնոցը նաև դժվարացրեց կոիվ անելը, որովհետև այն անսպասելի է թեժանում, և ասել «մի բուպե սպասիր ակնոցս հանեմ-պահեմ ու նոր կոիվ սկսեմ անել»՝ չի լինի: Ջղայնացած՝ ես մի երկու անգամ ակնոցս պարզապես շարտեցի կովի մեջ մտնելիս, որ աչքիս մեջ չջարդվի, որ չափսոսեմ, որպես նշան՝ որ կատաղած եմ ու «բեսպրեդելչիկ», որ ետդարձ չկա, շատ լավ պատկերացնելով, թե ինչ անհարմարություն եմ ստեղծում հայրիկիս և ինձ համար, որովհետև մյուսը պատվիրել ու ստանալը տևելու էր շաբաթներ, էլ չասած որ թանկ էր, և այդ ողջ ժամանակ կիսահաշմ վիճակում էի մնալու. բայց ի՛նչ արած, պատիվն ավելի թանկ է: Ում դեմ որ շարտում էի՝ նա էլ էր հասկանում, որ իր բանը բուրդ է: Պուշկինյան մենամարտերին ձեռնոց էին շարտում, ես՝ ակնոց: Կովում էինք հիմնականում ֆիզկուլտ դահլիճի կողքի տղաների հանդերձարանում, այդ սպորտային ներքնակների դարավոր փոշու և տղուկային քթից թարմ արյան խառը հոտը մինչև հիմա ռունգներումս է, ֆիզկուլտի նորից գնալը երագումս երբեմն տեսնում եմ որպես մղձավանջ: Շարտում էի և հարձակվում վիրավորողի վրա, ինչը շատ չէր օգնում, որ ես ինքս ինձ հարգեի, քանի որ ոտնձգությունները դեպ ինձ ավելի հաճախ էին, քան ակնոց ջարդելով հարձակվել հանդգնելս, սակայն օգնում էր, ըստ երևույթին, որ ես որոշակի, չասված հարգանք վայելեմ, դա ավելի շատ հիմա է պարզվում: Տղաները գիտեին. թե կատաղեցի՝ չափ ու սահմանս կորցնում եմ, «բեսպրեդելը» գալիս է բոլորին խժոելու, նաև որովհետև առանց ակնոց լավ չէի կողմնորոշվում ու կարող էի լրջորեն վնասել որևէ մեկին, ինչն էլ եղել է մի երկու անգամ:

Այդ կոիվներից զգվելով ապրեցի մինչև բարձր դասարան, երբ իրադրությունը կամաց-կամաց փոխվեց, ի վերջո տղաներն էլ մեծացան, մի քիչ ավելի հաշվենկատ դարձան, սակայն՝ չա՛տ մի քիչ, միկրոսկոպիկ չափով, միշտ պատրաստ՝ էլի դառնալ գիշատիչ, բայց նաև՝ ինչ-որ կերպ ամեն մեկի հարգանքն էլ հաստատվեց դասարանում, և դրա պատճառը նաև «արտաքին թշնամին» էր. պետք էր հորջորջել արտաքին թշնամի՝ որ դասարանը զգա հարձակում ու դառնա միասնական: Արտաքին թշնամին այլ դասարաններն էին դարձել, այլ դպրոցներից, այլ թաղերի տղաներ, դա ստիպեց, որ ինձ էլ հանդուրժեն ու ինձ համար էլ գործ փորձեն գտնել մարտի դաշտում, ինչպես երբ ինտելիգենտը դառնում է սանիտար և ոչ թե զինվոր, կամ թեթև վիրավորին ուղարկում են ջուր բերելու ու ճաշ եփելու, այլ ոչ առաջին գիծ: Ճիշտ ինչպես պատրիոտիզմի կոչերն են՝ «մոռացե՛ք ձեր միջի կոիվները, միավորվիր, օ պառակտված ազգ, հայրենիքն է վտանգի տակ, թե չէ կկորցնես քո փառքը»,

Աչքերս փչացրեցի՝ Երևի առանց այն էլ հակված էի կարճատեսությամբ, գումարած՝ շատ-շատ էի կարդում ու գրում, չէ որ դաս անել էր պետք, իսկ ես աշխատում էի լավ սովորել, թեև գերազանցիկ էի միայն առաջին դասարանում, իսկ երկրորդից մինչ վեցերորդը՝ ոչ, երեքներ էլ էի ունենում քարտրդներում, իսկ յոթերորդի վերջում հանկարծ կրկին սկսեցի գերազանցիկ դառնալ։ Երկրորդից վեցերորդն իմ Միջնադարն էր, հետո՝ իբր Վերածնունդը։ Աշխատում էի դասերս հիմնականում անել, որքան հնարավոր էր, որքան կհասցնեի, գումարած՝ կարդում էի շատ շատ։ Զարմանալի չէ, որ կուզիկ էի ու կարճատես։ Խուլ սրիկա էի մեծանում։ Գիշերները կարդում էի անկողնում, բարձր կես ծալած, գիրքս՝ բարձի տակ, տորշերի՝ ձողաջահի թույլ լույսի տակ, որ եթե ծնողներս ներս գան՝ սուտ քուն դնեմ, բարձն իջեցնելով գրքի վրա, իբր պարզապես մոռացել եմ տորշերն անջատել, իսկ ընդհանուր առմամբ՝ ես աշխարհի ամենաանմեղ գառնուկն եմ։ Բարձի տակ էի պահում նաև այլ իրեր, ինչ ասես, գլուխս խաղալիքներիս վրա քնում։ Խառնուրդ գնալուց հետո մանրը հայրիկին չվերադարձնելով՝ կուտակել ու կենտրոնական մեր սիրելի ունիվերմագից՝ նախկին «Օտբոտորգից», հետագայի «Մանկական աշխարհից», որ հիմա տարիներ շարունակ չի աշխատում, դատարկ, թեև վերանորոգված, կանգնած է սառած, ծալովի դանակ էի առել, թաքուն, մերոնց ցույց չէի տվել, թե չէ, կարծում էի, ձեռիցս կառնեին։ Որ ավելի առնական ինձ զգամ։ Այնքան էի հավանում՝ որ բարձիս տակ էի պահում, շեղբը՝ բաց։ Գրքի կողքը դրած էր։ Հայրս մտավ, բարձի կեսը ինձ թվում էր թե կալծակնային արագությամբ ետ դրի, պառկեցի, աչքերս փակեցի, հայրը եկավ կողքս նստեց։ «Քնա՞ծ ես»։ «Հը՛մ, համարյա», իբր քնկոտ՝ խաբեցի ես։ «Բա, Գևորգ ջան։ Իսկ դու ասում ես... Ես մի ընկեր ունեի՝ Վագոսամով Ռաֆիկը... Քո տարիքին էինք վեցերորդ-յոթերորդ դասարան. շատ ճարտար ձեռքեր ուներ։ Ու ինչ ասես որ չէր սարքում. փայտից, մետաղից... Նկարում էր... Է, մեզնից ո՞վ չէր նկարում, բայց ինքը շա՛տ լավ էր նկարում։ Մի օր մի հատ դանակ սարքեց։ Ի՛նքը, գիտե՛ս, ծայրից ծայր՝ ի՛նքը։ Կոթին էլ գեղեցիկ նախշեր փորագրեց, շեղբն էլ փայլեցրեց, սրեց... Հոյակապ դանակ էր, ելուստիկը սեղմում էր՝ շեղբը դուրս էր թռչում։ Իսկը որսորդական դանակ»։ Ես այդպիսի զսպանակավոր դանակ էի երագում ունենալ, բայց «Օտբոտորգում» չկար։ Ինքս պիտի սարքեմ, ուրեմն։ Ականջներս սրեցի։ «Խեղճ Ռաֆիկն այդ դանակն այնքան էր սիրում, որ բարձի տակ էր դնում ու իր դանակի հետ քնում էր։ Մի օր, չգիտես դիտմամբ թե պատահմամբ, դանակը չէր ծալել, դրել էր բարձի տակ... Քնած տեղը բարձր շարժվեց՝ դանակը բարձր կտրեց-անցավ ու դուրս նայեց. հետո ինքը ա՛յ այսպես նորից շարժվեց՝ ու հագնվեց դանակի վրա... Էդպես մեռավ, խեղճ տղան... Այնպես որ զգույշ եղիր, բալաս։ Դանակը խաղալիք չէ։ Քնելուց առաջ փակիր՝ նոր քնիր»։ Տեսնես հորի՞նել էր, թե ոչ, տեսնես հորի՞նել էր, թե ոչ, տեսնես հորի՞նել էր, թե ոչ։ «Մի՛ անհանգստացիր, ինձ դա չի սպառնում»։ Տորշերի լույսը

հանգցրեց, դուրս գնաց: Դանակը հանեցի, շեղբը փակեցի, համենայն դեպս՝ դանակը դրեցի մահճակալի տակ: Ոչ թե վախենալով, որ քնած տեղս մեջս կխրվի. շա՛տ հաստ էր բարձր: Բայց՝ քանի որ փաստորեն հայտնաբերվել էր, վառվել էր քրեական արարքս՝ մանրը չվերադարձնելով դանակ թաքուն առնելս: Բարձի տակի գրքի վրա գլուխս հարմար դարսեցի: Գիրքը գլուխս ծակեց երագում:

Դասերը բոլորն անել իհարկե հնարավոր չէր, այնքան էին հանձնարարում, և եթե օր էր լինում, երբ պատահաբար քիչ էին հանձնարարել, ու ես լրիվ պատրաստ էի լինում հաջորդ օրվան, կամ շատ էին հանձնարարել, բայց ես մի վեց-յոթ ժամ նստում ու ամեն ինչ անում էի՝ ապա հաջորդ օրը կրկին լիքը դաս կար անելու. գրաֆիկին ռեալով համապատասխանելու, պլանը կատարելու, գլուխ չպահելու հնար չկար: Գլուխ պահելը հեշտ էր, համարյա միշտ գիտեիր, ուսուցիչը երբ է հարցնելու: Միջնադարս ավարտվեց ծեծը հաղթահարելով և դասերը սովորել հասցնելու հույսը մի կողմ թողնելով, ռեալիստ դառնալով, և երբ ստրատեգիորեն սկսեցի վարվել՝ իսկույն դարձա գերազանցիկ: Այդպես ես սովորեցի Սովետի գլխավոր արժեքներից մեկը, այն, ինչ Սոլժենիցինն անվանում էր «տուֆտա», որը նույն արմատից է, ինչ՝ տուֆը, Օդեսայի դերձակների պատմությունն է, «տաֆտան» հաստ ու փափուկ կտորն է, որ փռում էին «Ջինգեր» կարի մեքենայի ասեղի տակ, որ եթե կարելու շոր չկա՝ անիվը պտտելուց ասեղը մեքենայի չոր մակերևույթին չհագնի-կոտրվի: «Տուֆտա կարել» նշանակում էր կարի մեքենայի անիվը պարապ ու անիմաստ պտտեցնել: 1917 թ. հեղափոխությունից հետո իրենք առաջիններից էին, ում տարան աքսոր, Սոլովկի կղզի, ու իրենք սովորեցին և սովորեցրին, որ գուլագում միակ ձևը տակից դուրս գալու՝ տուֆտա կարելն է, տուֆտայություն անելը: Բլատնոյ և զեկային մշակույթի լեզուն խորապես ազդվել է Օդեսայի խոսվածքի և հրեաների իդիշ լեզվի կողմից, մինչև հեղափոխությունն այդ կողմերում ստեղծագործ գողականություն կար, ստեղծագործություն և գողականություն, իրար վրա ազդում էին (տե՛ս Բաբելի արձակը), հետո այդ լեզուն սփռվեց Սովետով մեկ: Ու ստեղծագործությունն այլ իմաստ ստացավ: Տուֆտայի հոմանիշներից են դասական «Պոստյոմկինի խրճիթը», «ֆառշը» («ֆալշ» իմաստով), «ֆընդըլը», «խալտուրան», հիմա նաև՝ «ֆեյքը». որ եթե առաջադրանք են տալիս՝ չեն տալիս անելու համար, այլ՝ գլխառադ անելու, ձև թափելու, իբր՝ արիք, անհետևանք տակից դուրս գալու, մնացածներին՝ վնաս: Ֆեյքը նույնիսկ ավելի ուժեղ բան է. ֆեյքն այն է, երբ մնացածներին վնասն է հենց առաջադրանքը նախօրոք. դիվերսիան և սաբոտաժը: Դե, զարգանում ենք: Ջեկի ուժով Բելամոռկանալ փորել՝ է՛նպես, որ ծանծաղ լինի, միջով նավ չանցնի, դրսից հո չի երևում պղտոր ջրի խորությունը, վերտոլիայները պարզևը կստանան՝ զեկին էլ է օգուտ. կյանք ու ուժ կիսնայի, կբարիանան՝ չեն ծեծի: Շենք կառուցել՝ բետոնը գողանալ, դրսից նայես՝ կանգուն է, մի հատ ճոճես՝ փլվի: Դպրոցական համակարգն էլ մեր բետոնն էր գողանում: Մեր ժամանակը: Մեզ հասկացնում՝ որ այս աշխարհը տուֆտայի վրա է հիմնված: Ձև թափիր, թե սովորում ես, մեկ է չես հասցնելու ամենը

յուրացնել: Դու ձև թափիր, թե սովորում ես, ուսուցիչը՝ թե սովորեցնում է: Ես տառապում էի ասվածի ու իրականության, նորմատիվի ու ռեալի այդ անհամապատասխանությունից, իսկ մյուս մարդկանց գերագույն մեծամասնությունը տարիներ շարունակ սովորել էր ու սովոր է մինչ այսօր էլ դրան, մտքներովն էլ չէր ու չի անցնում հարցականացնել. որ դասը հանձնարարում են տակից դուրս գալու, ոչ թե սովորելու համար, այդ իսկ պատճառով էլ հենց այդպես էլ ապրում էինք ու ենք՝ անգրագետ, քանի որ պարզապես հնարավոր չէ բոլոր դասերն իրոք անել: Եթե բոլորը դա գիտեն ու բան չեն անում այդ առիթով՝ ուրեմն դրա համա՛ր չի ուսումնական համակարգը նախատեսված, այլ՝ մարդկանց բթացնելու, իրենց կյանքը ծախսելու, նախաձեռնողականությունից նրանց զրկելու, որ չթաքտան: Ցեմենտ գողացողը եթե չէր մտածում, որ երկրաշարժ կարող է լինել՝ տուֆտա էր անում: Եթե իր տունը պինդ էր սարքել, որովհետև գիտեր՝ ուրեմն տուֆտա չէր անում, ֆեյք էր անում: Եթե սեփական շահից բացի, սեփական քթից դենը նաև հանրային վնասը կանխատեսել կարող էր (իսկ դա դժվար չէր. իր տունը պինդ էր սարքել, ուրեմն՝ վտանգը գիտակցում էր)՝ ուրեմն ծայտյալ դիվերսանտ էր, իր ժողովրդի բարօրության դեմ գիտակցորեն աշխատող:

Դա նույնն էր, ինչ կոմունիզմի գաղափարախոսությունը, որն օֆիցիալ միֆն էր, կյանքը՝ լրիվ այլ, և նրանց հարաբերությունը կա՛մ տուֆտա էր ստացվում, կա՛մ՝ ֆեյք, նայած գաղափարախոսը նայիվ ապուշ էր թե նաև խորամանկ: Չէի պատկերացնում, որ աշխարհում կան տեղեր, որտեղ օֆիցիալի ու իրականության միջև այդ անդունդը, այդ «մկրատը» չկա, և որտեղ, ասենք, դաս հանձնարարելիս հաշվի են առնում, թե էլ քանի՛ դաս է հանձնարարված արդեն ուրիշների կողմից, ու որքա՛ն ժամանակ կպահանջի այդ ամենը լրջով անելը: Ամերիկայում, արդեն երեսուն տարեկան, դոկտորական առարկաներ ուսանելիս, ես է՛լ ավելի շատ էի չարչարվում տնային հանձնարարություններն անելու վրա, քան սովետական դպրոցում տասնհինգ տարի դրանից առաջ, սակայն՝ զարմանալիորեն հասցնում էի. որովհետև այնտեղ հաշվված էր, թե մարդ որքա՛նը կարող է հասցնել ի՛նչ ժամանակում, և սովորեցնելն ու սովորելը, ապրելն ու գործ անելը սուտ ու տուֆտա ծես չէր, ինչպես պատահի, միայն թե առաջ գնանք առանց համոզվելու, որ ստացվել է: Որ հետո քամին փչի՝ փվվի:

Սովորելու փոխարեն դասարանը լամբրոգոյական էքսպերիմենտներով էր տարված: Քթի մագի երկարությունը, թրաշն արդեն եկել է, թե ոչ, այլ մագածածկույթը, քթի ձևը, արդյոք ռունգներդ կարող ես շարժել թե ոչ, արդյոք ականջներդ կարող ես առանձին շարժել, թե ոչ, ականջումդ մագ կա թե ոչ, արդյոք կարող ես կոկորդով կտտոց արձակել, ծամածռությունների տարատեսակները, ճակատիդ մեծությունը, մատ ճտտացնել, ձեռքերիդ մատներն այնպես ճկել, որ ափին հակառակ կողմից դիպչեն, աղջիկների կրծքաչափսն ու կոնքաչափսը, ոտքերի ծողությունը, մագոտությունը, – ամենը քննարկման կարևոր առարկա էր դասարանի առօրյա կենցաղում:

Միմյանց գանգ էինք կարկինով չափում, թեև բոլորս գիտեինք նախապես, որ արիացի ենք, թե Հիտլերը մեզ գրավեր՝ իբր չէր սպանելու: Պարապ վախտի հուսալիք: Բայց ով գիտի, մեկ էլ տեսար մեջներիցս մեկնումեկն արիացի դուրս չեկավ: Կարելի կլիներ դրան վառել:

Հանկարծ լուր տարածվեց, որ դա այդպես չի ստուգվում. որ նրանք, ովքեր իսկական հայ են՝ նրանց ականջի բլթակը լավ առանձին է գլխից-վզից, իսկ նրանք, ով հայ չեն՝ կպած: Իմն իհարկե կպած էր: «Պառած է», ասում էի ճարահատյալ: Դա որոշ քննարկումների առիթ դարձավ, սակայն ռասայական տեսությունը կոտոր ընկավ իմ դեպքում, քանի որ ի վերջո պարզ էր, որ հիմնականում գենետիկորեն հայ էի: Ես չէի թաքցնում, ընդհակառակը, հպարտանում էի, որ հայրս ազգությամբ ռուս տատ է ունեցել, ես կարծում էի նրա ազգանունն է եղել Նատալյա Գոնչատովա, այդպես էր հայրս ասել, ու երբ մորըս հարցրի, արդյո՞ք նա Պուշկինի կնոջն ազգական է եղել, մայրս համեստաբար ու խոհեմաբար ասաց. «Գուցեն՝ ոչ, քանի որ դա կարող էր տարածված անուն-ազգանուն լինել»: Հանգցրեց իմ մնապարծության կայծը: «Բացի այդ», ասաց նա, «պարտադիր չէ, որ նա լիներ արիստոկրատներից, քանի որ բոլոր ճորտերը՝ կրեպոստոյները, ազատվելիս ստանում էին իրենց նախկին տերերի ազգանունը»: Սակայն, մխիթարեցի ինքս ինձ, գուցե Նատալյան հեռու ազգական էր ռուսական այդ արիստոկրատական այդ մեծ տոհմի որևէ մասի, և պարտադիր չէ, որ տաղանդը փոխանցվի ուղղակիորեն, այն կարող է նաև փոխանցվել անուղղակի արյունակցական կապերով և նույնիսկ պարզապես շփումից, ընդհանուր անունից կամ հանճարի ճորտը լինելուց)): Այնքան էլ պարզ չէր, ինչպես կարող էր Պուշկինի տաղանդը փոխանցվել իր կնոջ միջոցով վերջինիս տոհմի ճորտերին, որոնցից էլ՝ ինձ, բայց քավ լիցի: Մերոնք այնքան բարոյամիտ էին, որ բոլոր լուրերը և ողջ մոդայիկ գիտությունը, որ նվիրված էր Նատալյա Գոնչատովային փնտվելուն՝ քանի որ նա Պուշկինին բավականաչափ չէր սիրել և կամ նույնիսկ «դավաճանել» էր, նրանք հերքում էին ու անտեսում, և այնպես էին դրել իմ մեջ սրբազան զգացումը դեպ ամենը, ինչ կապված էր Պուշկինի և ընդհանրապես մեծությունների հետ՝ որ ես այդպես էլ լայաղ չարեցի անձամբ ծանոթանալ այդ գործերին և հասկանալ, թե Նատալյային ի վերջո ինչու՞մն էին մեղադրում և թե ի՞նչ կա, ի վերջո, այդ բոլոր ասելոսների տակ թաքնված: Մայրս ասում էր. «Նատալյան եղել է շատ անփորձ, երիտասարդ, շատ սիրել է Պուշկինին և շատ զբաղված է եղել ծննդաբերությամբ ու երեխաներին պահելով, և ուրեմն հակառակ բոլոր լուրերը սուտ են»: «Ինչպե՞ս կարելի էր Պուշկինին չսիրել», ասում էր մայրս, և դրա դեմ առարկություն գտնելն անհնար էր:

Լենինգրադցի քանդակագործ Լևոն Լազարև³⁸⁵ հորեղբորիցս իմացա, որ այդ տատիկի ազգանունը եղել է Գոռչակովա, ոչ թե Գոնչառովա: Ինչպիսի՜ կոնֆուզ! Հիասթափություն! Գոնչառովան ավելի շահեկան էր՝ իր կապով կա՛մ Պուշկինի, կա՛մ գոնե «Օբլոմովի» հեղինակի հետ: Իսկ Գոռչակովան, թեկուզև հայտնի դիվանագետ մինիստրի մոտիկ ազգական դուրս գար, ինձ շատ ավելի անհետաքրքիր ժառանգականություն էր թվում, թեև, կարելի է ասել, դիվանագետ էլ եմ, ու նաև՝ Գրիբոյեդովն է եղել և՛ այն, և՛ այն, Կորտասարը, Լեոնտյևը (որին չեմ սիրում) և շատ ուրիշ գրողներ: Հայրս, ուրեմն, երևի, խառնել էր: Նա առանձնապես չէր սիրում իր այդ տատին: Ասում էր. «Դպրոցից գալիս էի սոված՝ իսկ նա ասում էր. «Սպասիր բոլորը կգան՝ միասին կճաշենք»: Բա էդպես կարելի՞ է, բա դա անելու՞ բան է երեխու հանդեպ»:

Հորըս պապը՝ Հմայակ Արիստոփոմովիչը, Միքայելի հայրը, իր այդ հարսնացուին դուրս էր որսացել Կասպից ծովից, երբ վերջինս խեղդվելիս էր եղել: Հանել էր ափ, կենդանացրել, բերանն օդ ներարկելով իր շուրթերից, կյանքը փրկել, սիրահարվել, ամուսնացել: Որբ աղջիկ էր, ասում էր մայրս: Ապուպապացուս և ատուտատացուս: Ուռկանով էր ջրահարս տատացուիս բռնել: Տեսնես ինչպես էր ջրահարսը Կասպից ծով ընկել և խեղդվել սկսել: Հաստատ՝ ճորտերի տոհմից պիտի եղած լիներ, փախել էր ճորտությունից: Կազաչկա էր:

Իսկ Միքայել ապագա պապս Լյուբով՝ Սիրանույշ ապագա տատիս սիրահարվել էր ձիարշավի ժամանակ. տատըս ձի հեծած արշավելիս էր եղել, հանկարծ նրա դարչնագույն հովատակը գծվել ու դադարել էր ենթարկվել և քշել-տարել էր Ալեքսանդր Գյոդակյան աղագործի դստերը՝ գազե շալի մանիշակագույն ժապավենները ետևից փողփողացնելով, ասես դելտա, երկու ոտքը՝ հովատակի մի կողմը զցած՝ կանացի թամբը հեծած: Միքայել պապս թռել էր իր սպիտակ զամբիկի վրա, հասել տատիս, նրա դարչնագույն հովատակին զսպել, ստիպել արգելակել, տատիս գրկել, զամբիկից իջեցրել, փրկել ու հետագայում տատս դարձրել: Լյուբով՝ Սիրանույշ տատս ուշագնաց չէր եղել՝ պինդ տատացու էր: Դա եղել էր Դերբենտում, որտեղ տատիս ընտանիքն էր ապրում: Այնտեղ էին տեղափոխվել Շուշուց: Ալեքսանդր Գյոդակյանը վաղուց ուներ աղի և ձկնորսաբուծական գործարանները Դերբենտում, և երբ Շուշում խժոժոց էր սկսվել կրկին՝ արագ ու հեշտ էին նրանք տեղափոխվել: Բայց դա իրենց չփրկեց: Քանի որ հորըս մայրիկի կողմի ազգանունը Գյոդակյան էր, պարզ է, որ հորըս այդ կողմի ազգականությունը շատ կոլտ էր՝ դարաբաղի էին, քրթուկ բառից էր այդ ազգանունը, նախնու մականունը Գյոդակ էր: Երկու եղբայր էին, մեկը

³⁸⁵ <https://www.gtergab.com/files/uploads/English%20book/LevonLazarevArmRep12-15-2007.pdf>
<https://get.google.com/albumarchive/100173203759025223880/album/AF1QipNmXzd57dqqxiYVg4erPpwhUiFC4c3At2PsJph9>

թիկնեղ ու բարձրահասակ, մյուսը՝ կոլոտ: Կոլոտին ասում էին Գյոդակ Իոաննիսյան, որ տարբերեն խոշոր Իոաննիսյան եղբորից: Այդպես ծնվեց այդ ազգանունը: Տոհմի մեր մասը դարձավ Գյոդակյան, իսկ այն բարձրահասակ մասի վերջին վերապրած ծնունդն էր ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը, որ սերունդ չունեցավ: Դե ոչնչացված Հակոբի մասին խոսք էլ չկա: Մինչ այժմ էլ, երբ Գյոդակյան կողմի ազգականները հավաքվում են, հանկարծ հայտնաբերում են, որ կարծես բարձր պյուն լինեմ նրանց մեջ: Իհարկե քիչ են մնացել այդպիսի ազգականներ: Թեև բոյըս այդքան էլ բարձր չէ, 178 կամ 177, նայած տրամադրությանս: Անհամբեր սպասում էի, որ բոյ քաշեմ: Լավ էի ինձ զգում, երբ մայրիկից, հետո՝ հայրիկից ավելի բոյով դարձա: Մի երկու սաստիմ ընդամենը: Դա 15 տարեկանից հետո էր, կամաց-կամաց, ու երևի 18-ում աճս դադարեց: Գյոդակ չդարձա, բայց դե բարձրահասակ էլ չես անվանի: Ֆիզկուլտի կամ բանակի շարքում բոյովների մեջ վերջինս էի, եթե լավատես լինեմք:

Գյոդակյանների առանձնատուներ եկեղեցու դիմացն էր, վիթխարի եկեղեցին Դերբենտի կենտրոնում է: Կառուցված է 1860-ականներին, ասում են, թե Գաբրիել Սունդուկյանի գծագրով: Ով կմտածեր, որ Սունդուկյանը նաև ճարտարապետությամբ է զբաղվել: Առանձնատան ներսում, տատս պատմում էր, մի պատին Արարատն էր նկարած, մյուսին՝ Խրիմյան հայրիկը: Քսանականներին մաս-մաս ցվրվան, ի վերջո ով սաղ մնաց՝ հանգրվանեցին Ռուսաստան կամ նորաստեղծ Հայաստան, հետո՝ Սիբիր կամ անհայտ գերեզման: Երբ ես 2000 թվին Դերբենտում էի, փորձեցի գտնել այդ տունը, սակայն չկարողացա. քաղաքում շատ քայլելը վտանգավոր էր. հայ չէր մնացել: Ինձ լավ էին ընդունում, բայց մի տեսակ՝ զարմացած, ասես բայդուշի: Վերջին հայերին դուրս էին արել 1988-ին: Այն, որ տեղահանությունն այնտեղ էլ է հասել, մեր մտքով, իհարկե, չէր անցնում 1988-ին: Եկեղեցու պատերին կային գնդացրային կրակահերթերի հետքեր: 1970-ականներին հայրս մի քանի անգամ գնաց Դերբենտ և համոզեց, որ եկեղեցին դարձնեն գոնե էթնոգրաֆիկ թանգարան: Մինչ այդ այն գոմ էր: Հայրս պատմում էր, որ այն ժամանակ նա գտավ իրենց պապենական տունը, որում ինքը երբևէ չէր եղել: Արարատն ու Խրիմյան հայրիկը սվադի տակ էին, դարձել էին պալիմպսեստ, թափված ծեփի տակից կաթողիկոսի փեշի ծայրն ու Արաքսի մի պտղունց ծիկրակում էին: Տանտերը շատ հյուրասեր էր և առաջարկում էր գալ ու այնտեղ մնալ ամառները, քանի որ տունն իր ընտանիքի համար շատ մեծ էր, մեծ մասը՝ անքնակ: Դերբենտում այժմ լարվածություն կա, դա լարվածություն է ադրբեջանցիների և լեզգիների միջև: Մինչ այդ դա լարվածություն էր հայերի և ադրբեջանցիների միջև: Սակայն այդ լարվածությունն այլևս վաղուց այնտեղ չկա: Եվ էլ երբևէ վայ թե չի լինի: Այժմ այնտեղ այլ լարվածություն է: Երբ հայերին քշեցին՝ նրանց դեմ սարերից իջած ադրբեջանցիները ետ չգնացին. բնակեցրին հայերից մնացած հողն ու տունը՝ քաղաքի կենտրոնում, ամրոցի շուրջ: Դրանից առաջացավ նոր լարվածություն: Եկեղեցու ներսի այդ թանգարանում ես եղա 2000-ին: Այն դատարկ էր, մթոտ ու խոնավ, «տեղացիների» էթնոգրաֆիկ թանգարան էր, հայության հետք չկար: Գոնե Կարսի եկեղեցու պես մզկիթ չէր:

Կապը պարսկաստանաբնակ մեր ազգականների հետ՝ մայրիկիս կողմի, իմ պարմանի ժամանակ թույլ էր: Մայրիկիս մայրիկի հայրն ու մայրն ունեցան տասը երեխա, մնացել էր ութ աղջիկ ու մեկ տղա: Մայրիկիս պապը երևանցի էր, սակայն, լինելով բողոքական քարոզիչ, տարիներով Պարսկաստանում էր լինում և այստեղ էլ տուն ուներ: Հեղափոխությունից հետո ութից հինգը՝ եղբայրն ու չորսը քույր, ծնողների հետ գնացին Պարսկաստանում ապրելու: Երեք քույրերը բնակվում էին Հայաստանում, որը սովետականացավ, սակայն Պարսկաստան ներսողորս անելը դեռևս ազատ էր:

1933-ին հարց դրվեց, որ մարդիկ պիտի որոշեն. կա՛մ գնում են Պարսկաստան և այստեղ ստանում անձնագիր ու դառնում պարսկահպատակ, կա՛մ մնում այստեղ ու անձնագիր ստանում և այլևս չեն կարողանա գնալ-գալ ազատորեն, սահմանը փակվում է, կղաղնան սովետական քաղաքացի: Այստեղի երեքից մի քույրն արդեն ամուսնացած էր, մնաց, երկուսը՝ գնացին, հետո ետ եկան, տառա՝ Անահիտը, որովհետև պապս իրեն համոզեց: Յոթը տարի համոզում էր ամուսնանալ, տառա հրաժարվում էր, հետո նամակներով մի կերպ համաձայնեց, Արշավիր պապս նամակներ էր գրում ամենուր, Մոլոտովին, անընդհատ, վերջը տատուս թույլ տվեցին, որ նա ետ գա: 1936-ին: Ահա թե ինչ հերոս էր Արշավիր պապս: Հերոսությունն այն չէր, որ յոթը տարի սիրահարված է եղել, քսանյոթ անգամ առաջարկություն արել ու մերժում ստացել: Հերոսությունն այն էր, որ ի վերջո՝ համոզել է: Ես, ասենք, տանուլ եմ տվել, միայն պարտություններ կրել նման դեպքերում: Նահանջել մեկընդմիջտ: Դե, անկամ եմ, դունչս՝ փոքր: Գուցե Պարսկաստան գնալն էլ էր ինչ-որ ձևի դաս դարձել տատիս: Ոնց էլ լինե՛ր՝ տատս համոզվել էր ու գալիս էր:

Պապս բրիգադիր էր՝ բրիգադային մեթոդով սովորելիս իրեն բրիգադիր էին դրել գյուղատնտեսական-անասնաբուժական ինստիտուտում, այսինքն ինքն էր իր բրիգադի համար բոլոր քննությունները հանձնում, այդ պատճառով ինքը լավ սովորեց: Այն ժամանակ դեռ իրոք բան էին սովորեցնում ուրեմն, թեև՝ բրիգադային մեթոդով. երևի՝ քանի որ դեռ 1937-ը չէր եղել և բոլոր սովորեցնողներին չէին հնձել: Իր բրիգադը՝ ոչ, լավ չէր սովորում, իհարկե, թեև բրիգադից մեկը հետո ակադեմիկոս դարձավ: Իսկ պապս ավարտելուց հետո գնաց Ախտա՝ Հրազդան, դպրոցում դաս տալու, ու տատս էլ էր այդ դպրոցում դաս տալիս, թեև բարձրագույն ուսուցում չունե՛ր: Այդպես ծանոթացան, սիրահարվեց ու հետապնդում էր մինչև հաղթական ավարտ: Երևի սիրահարվեց, որովհետև երկուսն էլ, հուսով եմ, տուֆտա չէին դաս տալիս:

Ապագա տատս գալիս էր գնացքով, տու՛, չուքու-չուքու: Ժամանակի մեքենայի գնացքն ընթանում էր դեպ պալիմպեստ Արաքս: Հակառակ կողմից: Սահմանին փնչացնելով կանգ առավ: Ռուս սահմանապահները տատիս հարցրին. «Դուք այդքան կոկիկ բառիչնյա, ինչու՞ դուք գալ մեր կոպիտ ՍՍՌՄ»: «Ամուսնանալու»: «Դուք այդքան կոկիկ բառիչնյա, այդ ո՞վ լինել ձեր փեսացուն, որ համոզել ձեզ ետ գալ ու կարողացել իրավունք ձեռք բերել ձեզ ետ բերել հաջողացնել, իրար խառնել Մոլոտով, Կրուպսկայա, Պլեխանով, բան, այդ ի՞նչ փահլևան չլաված ձեր փեսացու:

Դուք գոնե նրա լուսանկար ունենա՞լ»։ Ապագա տատս հետը մի նկար ուներ՝ կասավառոտկայով լոշտակ Արշավիրը, ականջի բլթակը՝ գլխից հեռու՝ հեռու, սիրունատես չէր, դոշին կպցրել էր տատուս լուսանկարն ու այդպես նկարվել, ուղարկել տատուս՝ նամակի մեջ։ Հանեց ցույց տվեց։ «Հա-հա-հա. մի՞թե սրա համար արժե ձեր փափուկ Պարսկաստան թողնել, ետ գալ մեր կոպիտ բանվորական ՍՍՌՄ»։

Լավն էին ուզում տատիս, որ չգա, գլուխն ազատի, բայց սխալվում էին. արժեր, էգոիստաբար եմ ասում, թե չէ ես չէի լինի ու այս կյանքի անցողիկ ու դառը բերկրանքը, թեկուզ ժամանակավոր, չէի ճաշակի։

Սահմանապահները խրխնջացին։ Ստալինը ժպտաց բեղի տակ։ Մոլոտովը ծոծրակը քորեց։ Նրա կնոջը՝ Ժեմչուժինային, Ստալինը դեռ չէր բռնադատել։ Արշավիր պապս, լեզուն խնամքով հանած, քիմիական մատիտը թանաքոտելով՝ շնորհակալական նամակը գրեց Մոլոտովին։ Անահիտ տատս անցավ Արաքսը՝ ԽՍՀՄ սահմանը։ Դեպ ներս։ Շուտով սկսվեց 1937-ը։ Ժամանակի մեքենան տեղ հասավ։ Հայրիկիս հարազատներին ու բարեկամներին հնձեցին։ Մայրս ծնվեց։

2017-2019

ԱՐԱՐԱՏԻ ՄԱՐԶԻ ԼՈՒՍԱՌԱՏ, ԲՅՈՒՐԱՎԱՆ, ԱՅԳԱՎԱՆ ԳՅՈՒՂԵՐԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՑԱՂԻ ՈՉ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ՈՐՈՇ ՆՄՈՒՇՆԵՐ

Լուսառատ-Խոր Վիրապ

Արարատի մարզի Խոր Վիրապ վանական համալիրը քրիստոնեական ամենանշանավոր ուխտավայրերից է, նաև Արարատի մարզի բնակչության ոչ նյութական մշակութային կյանքում տեղի ունեցող երևույթների կարևոր բաղկացուցիչը: Բնակավայրը, որի տարածքում գտնվում է Խոր Վիրապ վանական համալիրը, սովորաբար կենցաղում հենց Խոր Վիրապ անունով է հայտնի, բայց գյուղի անունը Լուսառատ է: Այսինքն Խոր Վիրապի հուշահամալիրը գտնվում է Լուսառատ գյուղի մոտ: Գյուղը նախկինում ունեցել է Խոր Վիրապ, Շախլար, Շըխլար, Շիխլիար անվանումները: Լուսառատ է վերանվանվել 1968 թվականին: Գյուղի ներկայիս բնակչությունը մոտ 2500 մարդ է: Գյուղի ներկայիս բնակիչները գլխավորապես Յեղասպանությունից փախստականներ և հայրենադարձներ են՝ Վանից, Շատախից, Բիթլիսից, Կարինից, Սուրմալուից: 1922թ. եկել են Բասրայից: Սա նշանակում է, որ գյուղի բնակչության խմբերն ունեցել են մշակութային առանձնահատկություններ և մշակութային ընդհանրությունը ձևավորվել է գլխավորապես խորհրդային տարիներին: Բայց Լուսառատում կային նաև հնաբնակներ, որոնց քանակության մասին տեղեկություններ ունենք 19դ. նյութերից: Եթե 1897թ. Շըխլար կոչվող գյուղում կար 720 մարդ, ապա 1926թ. մարդահամարի նյութերով՝ միայն 173 մարդ: Դժվար է ասել, թե սրանցից որքանն էին եկվոր, որքանը՝ տեղացի:

Յեղասպանությունից փախստականները նախապես ապրել են փոքր Վեդիյում, որտեղ, սակայն, մալարիայից շատ երեխաներ են մահացել: Ըստ բանավոր հիշողությունների՝ հարյուրավոր երեխաներ: Ավելի ուշ Մարգար Պետրոսի Հովհաննիսյանի գլխավորությամբ Փոքր Վեդիից տեղափոխվել են Շըխլար, նույն Մարգար Հովհաննիսյանը 1939թ. հատակագծել է գյուղի կառուցումը և հենց ինքն էլ այնուհետև գյուղը ղեկավարել է մինչև իր կյանքի վերը՝ 1981թ.: 1990-ականներից Լուսառատ գյուղի բնակչությունը համարվել է ադրբեջանահայ փախստականներով:

Գյուղում ձևավորված համակեցության մշակույթը նպաստում է, որ խմբերից յուրաքանչյուրն ունենա իր մշակութային առանձնահատկությունը: Օրինակ՝ արևմտահայերը Սրբխեչին և Զատիկին գնում էին և գնում են հիմնականում գերեզմաններ, աղբբեջանահայերը գերեզմաններ գնում են մայիսի 1-ին, բոլորը Խաղողօրհներքին գնում են Խոր Վիրապ համալիր: Գյուղում ապրող նախկին իջևանցիները Վարդավառին գնում են Իջևան, որովհետև Լուսառատում Վարդավառ չի նշվում: Այլ մշակութային առանձնահատկությունների որոշ նմուշներ ներկայացված են ստորև:

Լուսառատի հարուստ պատմական անցյալը լավ երևում է այս բնակավայրի հուշարձանների ցանկից՝ մ.թ.ա. 185թ.-մ.թ. 4-րդ դարի Արտաշատ քաղաքատեղի, ապա միջնադարյան գերեզմանոց, բնակելի և տնտեսական շինություններ, 1662թ. Ս.Գևորգ եկեղեցի, 17դ. զանգակատուն, Ս.Աստվածածին եկեղեցի և այլն, որոնք բոլորը միասին կազմում են Խոր Վիրապ վանական համալիրը:

Այգավան

Նախկինում ունեցել է Այգեվան, Ռեհանլու, Ռիհանլու, Սարիբաշիյուրդ անվանումները: Այգավան է վերանվանվել 1946 թ.-ին: Գյուղը հիմնադրվել է 1828 թ.-ին Պարսկաստան տեղափոխված հայերի կողմից, ըստ գրադարանի նյութերի և բանավոր հիշողության՝ Մակուից եկած 7 ընտանիքների կողմից: Գյուղում ապրում են նաև ծագումով վանեցիներ և մարտունեցիներ (վերջիններիս անվանում են սարեցիներ): Բնակչության թիվը մոտ 4500 մարդ է: Գյուղում և հարակից տարածքներում առկա են 11-16 դարերի մեծ թվով խաչքարեր, այդ թվում գյուղի նորոգմանը նվիրված 1551թ. խաչքար:

Բյուրավան

Գալլագոր Վերին, Ղուլլասար Հին, Ղուլլասար Վերին նախնական անվանումներով գյուղը հիմնադրված է համարվում 1829թ., Խոյից և Սալմաստից վերաբնակված հայերի կողմից: 1930-ականներին բնակիչներն զբաղվել են բամբակագործությամբ և մի կարճ ժամանակ գյուղը անվանվել է Բամբակավան: Բյուրավան է վերանվանվել 1978թ: Խորհրդային տարիներին բոլորովին ավերված էր գյուղի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, որը վերակառուցվել է 1988-1999թթ. ընթացքում: Բյուրավանն այն փոքրաթիվ գյուղերից էր, որում ԽՍՀՄ տարիներին Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի զոհվածների հիշատակին տպավորիչ հուշարձան չէր կառուցվել, այլ միայն

հուշադրյուր էր կառուցվել: Ճիշտ է՝ մյուս բնակավայրերի համեմատ այս գյուղից գոհերի թիվն էլ շատ մեծ չէր՝ 29 մարդ: Բնակչության ընդհանուր թիվը ներկա պահին չի անցնում 1500 մարդը:

Սուրենավան

Գյուղի բնակիչները գլխավորապես 1946-ին տեղափոխված պարսկահայեր են:

ԸՆՏՐՎԱԾ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ ԳՅՈՒՂԱՑԻՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ

Տոներ

Նոր տարի

(*Գյուղ Լուսառապ*) Նոր տարին շատ սիրված տոնն ա ու պարտադիր լավ նշում ենք: Էս գյուղում մինչև հունվարի 13-ը Նոր տարի ենք անում, իրար տուն գնում: Մենք պարտադիր պասի տոլմա ենք դնում, կլոր գաթա պարտադիր թխում ենք, մնացածը ոնց որ ամեն տեղ, յուրահատուկ ուտեստ մենակ մեզ հատուկ չունենք: Դպրոցի բակում ու կուլտուրայի տան բակում մեծ տոնածառ ա դրվում: Պարտադիր ամեն տարի դեկտեմբերի 27-ին ամանորի տոն ենք անում Ձմեռ պապով ու Ձյունանուշով: Դեկտեմբերի 31-ին բոլորն իրենց տներում են, ոչ մի գիշերային միջոցառում չկա, նոր տարին ընտանեկան տոնն ա:

(*Գյուղ Բյուրավան*) Դրսում քեֆ անում են, այո անում են, իրար հյուր են գնում: Հավաքվում են, ընտանիքներ գիտեմ, որ ասենք հավաքվում են ազգովի մեկի տանը: Առաջներում ասեմ ավելի ուրախ էր լինում, սեղաներին էտքան բան չի եղել, բայց ուրախ են եղել, իսկ հիմա սեղաները լցնում են, բայց ժողովրդի սիրտը կոտրված ա, տխուր են, էն չի էլի:

(*Գյուղ Այգավան*) Թոնրի գաթա՝ հիմնականում մեր մոտ յուրով են անում: Էն, որ թոնրի կողքն են կացնում, ասում են կլոճ, երեխեքը ասում են ծակով գաթա, առանց խորիզի ա լինում: Մամաս որ կար ամեն հաց թխելուց ամեն մեկիս անունով կուկլա էր սարքում, մենք էլ 10 երեխա էինք, վրները ամեն մեկի անունով նշան էր անում, թխում:

Փոքր Զատիկ

(*Գյուղ Լուսառապ*) Զատիկն ընտանեկան տոնն ա: Փոքր Զատիկն էլ, մեծ Զատիկն էլ անպայման տոնվում են ննջեցյալի հետ կապված: Փոքր Զատիկին դնում ենք չամիչով փլավ, բանջար, ձուկ, եթե մահացած մարդ կա՝ որոշ մարդիկ եփած չիր են դնում: Փոքր Զատիկի իրիկունը՝ շաբաթ իրիկունը, գնում ենք մեռելատուն:

(*Գյուղ Բյուրավան*) Մեզ մոտ ընդունված է Զատիկ, հունվարի 6-ին: Սեղանին դնում են չամիչով բրնձով փլավ, ձուկ, էտ օրը միս չեն ուտում, ուտում են բանջարեղեն, ընդունված է ավելուկը, «կզկան, կջի», եթե չորացրած կա էտ բանջարեղենը, պատրաստում են: Պարոն բանջար որ ասում են էտի կջին ա, դա շատ լավ բանջարեղեն ա, շատ օգտակար ա, գինի, խաշած լոբի հատիկ, մոմեր են վառում:

Էտ օրը եթե մարդիկ ունենում են մեռել, գնում են գերեզման, եթե նոր մահացած ա էտ օրն են գնում ու բաժին են տանում մահացածի համար, դնում են ֆոլգայի մեջ ու տանում են գերեզման, ասում են «մահացածի փայ»: Տուն անպայման այցելում են, իսկ եթե չէ՝ Զատիկի հաջորդ օրն են գնում, միշտ էդպես է եղել: Իրար տուն անպայման գնում են: Եթե մահացած չկա, Զատիկը անում են որպես ուրախ տոն:

Տանում են, մարդ ա գումար ա տանում, մի հատ քաղցրավենիք, մի հատ խմիչք, նայած, Զատիկին խմիչք մենակ գինի էն տանում կամ նվեր են տանում, եթե ասենք գնում են ուղղակի շնորհավորելու Զատիկը, եթե մահացած չկա:

Մեծ Զատիկ

(*Գյուղ Լուսառապ*) Հիմնականում փլավ ենք դնում, բանջար ենք դնում: Ձմեռն ավելուկ ենք դնում, տապակում ենք դնում: Եթե ցեղաֆոնի տակ սպանախ ըլնի կամ ուրիշ մի բան՝ էտ էն դնում: Հիմնականում ավելուկ ա: Գարունը մեր դաշտերը լիքը բանջար ա: Ամենահարգին սիբեխն ա: Հաջորդ օրը հարսների օր ա: Եթե նշանված ա՝ կեսուն ա գնում հարսի տուն, եթե արդեն ամուսնացած ա՝ հարսի ծնողները գնում են իրան բերում են դարձ: Կեսուրները Զատիկին գնում են հարսին տեսության, տանում են կյոք գաթա, տորթ կարոդ է տանել, հալվա, կարմրացրած հավ է տանում, նվեր: Առաջ նաև տանում էին առանց ջարդելու չարագ: Էս ամբողջը դնում են սինու մեջ և տանում

հարսին: Մինին դատարկ ետ չի վերադարձվում, անպայման մեջը նվեր ա դրվում: Ինչ առիթով էլ սինի տանես, սինին դատարկ ետ չի վերադարձվում:

Մեծ Զատիկը սկսվում է մեզ մոտ ուրբաթ օրից: Ուրբաթ օրն անպայման գնում ենք բանջար հանելու: Էտի սովորությունն ա, կոչվում ա **աչքահանիչ**: Որ բանջարը հանում ենք, սենց խրում ենք հողի մեջ, Էտի մենք Հուդայի աչքերն ենք հանում: Սենց ջիգյարով խփում ենք, որ բանջարն արմատից դուրս է գալիս, հլը հողից էլ հետը շոտ ենք տալիս: Էտ էն օրն ա, որ բոլորս գործերներս թողում ենք ու գնում բանջարի: Մենք ասում ենք ինչքան մենք խփում ենք գետինը, էնքան նրա մարմինը ցավում ա: Էտ օրն անպայման կար ենք անում: Ինչքան ասեղ կար ենք անում, էնքան ուրբաթին ցավ ենք պատճառում: Հիմա էլ կա, բոլորն անում են, անպայման անում ենք: Հա, հինգշաբթի երեկոյան անպայման ընտանիքի անդամների թվով ձու ենք ներկում: Չգիտեմ ինչու ենք ներկում, բայց ընդունված է էդպես: Հիմնական ձուն ներկում ենք շաբաթ երեկոյան: Շաբաթ կեսօրից հետո կանաչին ենք տապակում և չամիչով փլավ ենք սարքում, ձուկը, հավ ենք խաշում և անպայման գաթան: Եթե շատ մոտ հարազատ ես կորցրած լինում, ի պատիվ էտ շատ մոտ հարազատի սգի դու էլ ձու չես ներկում: Երկուշաբթի մեռելոց ա, գնում ենք գերեզմաններ, մեզ հետ ամեն ինչից տանում ենք: Անպայման մեռելի բաժինը հանում ենք: Զատիկի դարձն էլ արդեն պատմեցինք, դրան ավելացրած ներկած ձուն: Աղջկա հետևից դարձ տանելու պիտի գան զույգ, երեքով չեն գա, ասում են զույգ պտի գան՝ կենտ հետ գնան: Երբ որ կեսուրն ա գալիս հարսի հետևից, պիտի գան երեքով՝ կենտ, որ հարսի հետ դառնան զույգ: Հարսին բերելու գնալիս կեսուրը հետն անպայման պիտի թոնրա գաթա տաներ:

(*Գյուղ Բյուրավան*) Զատիկը ասենք վաղն ա, մի օր առաջ ներկում ենք ձվերը: Կա որ իրար մոտ են ապրում, հավաքվում են ու ներկում են միասին: Ասենք էսօր ներկեցինք ձվերը, հաջորդ օրը Զատիկն ա, փլավ են սարքում չամիչով, գինին ա, ձուկն ա, գաթան, դա պարտադիր ա Զատիկին: Կոր գաթա ենք սարքում, մեջը մի բան դնում ենք ու էտ օրը կտրում ենք: Զատիկին նոր հարսները դարձ են գնում: Դարձ տանելիս հարսի կողմը Զատկափայ ա տանում: Զատիկին որ Զատկափայ են տանում, հետը պարտադիր ա դե ներկած ձուն, հավան, աղանձները կանեփով սարքած, ծաղիկները, մարդ կա

ոսկեղեն և տանում կամ նվեր են տանում՝ շոր, կոշիկ, պարֆումերիա: Կարող և նախապես խնամիներին հարցնեն, թե քանի հոգով գնան: Կարող և ասեն 20 հոգով եկեք, էտքան էլ գնում են, կարող և ասեն՝ 5:

Երկուշաբթի օրը անպայման գնում են գերեզման, <հանգուցյալներին> փայ են տանում:

(*Գյուղ Սուրենավան*) Աջի-գջի – վայրի կանաչեղենի անուն է, անվանում են նաև «պարոն բանջար»: Աջի գջին չորացնում էին, բայց հիմա շատերը պահում են սառնարանում, թարմ սառեցնում են: Կանաչին խաշում են, յուղը դադում են, հարած ձու լցնում, հետո ավելացնում խաշած կանաչին ու տապակում: Զատիկին անպայման սարքում են: Զատիկի փլավի տակը դրված էր լավաշ, վրան բրինձ, յուղի մեջ տապակած չամիչ, ծիրանի, սալորի չրեր, ընկույզ: Զատիկին եփվող ձկան փորում դնում են թարխուն և եփում են շատ քիչ ջրով, ավելացնելով քացախ:

(*Գյուղ Այգավան*) Խնամիներն եթե թագա հարս ունենան նշանված, սինիներով գնում են իրանց հարսին տենալու: Իսկ եթե արդեն պսակված և, արդեն աղջկա տերը գնումա, *դարձ* և բերում, զատիկից մի կամ 2 շաբաթ առաջ, թխվածք, կոնյակ, բանբաներկա և տանում: Դա միշտ եղել և, առաջին տարին Զատիկը հորանց տանն և լինում աղջիկը: Ում տունը մահացած մարդ կա, *ձու չեն ներկում, փլավի մեջ չամիչ չեն լցնում*:

(*Գյուղ Այգավան*) Զատիկին փայ են հանում *յրնից՝ ով չունևոր և՛* ձու ես տանում, կամ մեծերին՝ տարեցներին:

Տրնդեզ

(*Լուսառաք*) Ասեմ նախկինում Տրնդեզը ոնց է արվել: Թաղի բոլոր նորահարսերը հավաքվել են մի բակում: Մենց գլորվող փշեր կան, էտ փշերից մեծ կույտ էին անում ու վառում: Էդ հարսներն ու փեսաներն իրենց քավորի կնոջ հետ պտտվել են մինչև որ կրակը նստել և ու կրակի վրայով թռել են: Անպայման մոմերով յոթը պտույտ արել են Տրնդեզի կրակի շուրջը: Մեղանը դրվել և հենց էդ կրակի մոտ, ով ինչ ունի բերել և, չիր, չամիչ, գինի, աղանձ: Նորահարսի մաման սինով բերում և աղանձ, փոխինձ, հավկա, գաթա: Պարտադիր ընդունված և որ էտ օրը աղանձի մեջ լինի կանեփ, ադիբուդի, սիսեռ, ցորեն հատիկ: Հիմա ամեն մեկն իրա բակում և կրակ անում: Կրակն ամեն մեկն իրա համար վառում և, ոչ ոք չի գնում եկեղեցուց կրակ բերելու: Օրենքով պտի գնան, բայց չեն գնում: Էլի էդ նույն բաները սարքվում և,

հարսն ու փեսան կրակի վրայից որ թոչում են, կեսուրն էդ աղանձը շաղ ա տալիս, հյուրասիրում ա: Հիմա էս մեկի կրակից կարող ա գնանք էս մեկի մոտ: Լինում ա որ նորահարս չի լինում, թաղում կրակ ա վառվում, հավաքվում են: Թոնրա գաթան անպայման թխվում ա էդ օրը, աղանձն անպայման արվում ա: Տանը սեղանին ամեն ինչ էլ դնում են, ով ինչ հնարավորություն ունի, բայց հիմնականը սրանք են: Օժիտն օրենքով Տրնդեզին ա տարվում: Մեր ժամանակ, մի 20 տարի առաջ, սպասում էին Տրնդեզին, որ օժիտը տանեն: Հիմա քիչ մարդիկ կան, որ պահպանում են դա, ում երբ հարմար է՝ այն ժամանակ էլ օժիտը տանում է: Տրնդեզի մոխիրը քսում ենք մեր շորերին, կրակից մեր մազը խանձում ենք, շորերի փեշը վառում ենք՝ համ մեր բոլորիս, համ հիվանդի փեշն անպայման վառում ենք: Էտ կրակից տանում ենք գոմ, որ ծիներ լավ լինի, կաթը շատ լինի: Մոխիրը տանում ծնդկանի տակ ենք դնում: Հիմա հիվանդանոց ենք տանում, եթե դեռ դուրս չի գրվել: Երեխայի օրորոցի տակ ենք դնում մոխիրը:

(*Գյուղ Բյուրավան*) Ամեն ընտանիք անկախ նրանից ով հարս ունի թե չունի, ամեն ընտանիք պարտադիր նշում ա: Կրակ են վառում, 7 անգամ պտտվում են, կամ 7 կամ 3 անգամ պիտի պտտվեն, դրանից հետո, դա հին սովորությունա, շորը պիտի վառվի, որ ցավը- չոռը գնա: Շատ եմ տեսել, որ մազի ծայրը մի թեթև վառում են: Արդեն եթե նոր հարս ունի տվյալ տնտեսությունը, մեծ շուքով արդեն նշում են, հարսի բարեկամությունը, տղայի կողմի բարեկամությունը հավաքվում են ու նշում են: Նվազով, ուրախ, երգով նշում են: Աղանձ պատրաստում են, մեջը էտ պտպտիկը, որ ասում եմ, ցորենը, կանեփով սարքած, «նոխուտը»՝ սիսեռը: Ասեմ ոնց ենք սարքում, դնում ես գոլ ջրի մեջ, ուտում ա ինքը, ջուրը քամում ես ու բովում ես: Պարտադիր չի որ ջուրը եռա, ուղղակի գուլացրո ու թող մնա, մինչև ուռելը: Մարդ կա, որ եթե շուտափույթ ա պետք, եփում ա, հետո բովում: Թավի տակը կարաս չձեթես, չի կպնում, մի քիչ էլ աղ:

Եթե աղջիկը նշանված ա մամայի տանն ա, կեսուրը սինի ա կապում, տանում հարսի տուն: Էտ սինիյի մեջ պատասխան պարտադիր դնում են: Էտի տարբեր ընտանիքներ տարբեր ձևով են անում, ընանիքներ կան որ սինիյին են պատասխանում, ընտանիքներ կան որ ինչքան կանայք են գալիս, տղամարդկանց հեշ, կանանց նվեր են տալիս: Եթե աղջիկը ամուսնացած բաժանվածա ու էլի ամուսնանա, տղան էլ նույնը, անպայման նորից պիտի արվի, իրանց առաջին տեղնդեզնա: Համատեղ առաջին տարին ա, նոր կյանք ա:

(*Գյուղ Այգավան*) Տրնդեզ անպայման անում ենք, ով հարս ունի կամ նշանված աղջիկ, կամ տրնդեզի օրն են անում հարսանիք կամ նշանդրեք: Աղջկա մոտ են գնում սինիներով՝ նվերներով, կոնյակ, բանբաներկա, մրգեր, առաջ աղանձ շատ էին տանում, բայց հիմի կամաց կամաց վերանում ա: Ում տանը մեծ կա, նա ա աղանձ անում: Ամեն մարդ իրա տանը կրակ էր անում, բոլորը կողքը պտտվում են, 3 կամ 7 անգամ, առաջինը նորապսակները իրար ձեռք բռնած են թոնում: Կրակի մոտ բան չեն հյուրասիրում, ամեն ինչ անում են, հետո գնում սեղանի մոտ, հրավիրում են բարեկամներին, հարազատներին, առաջ օրինակ չէին հրավիրում տրդեզին, եթե իմանայի որ իմ բարեկամի տունը տրնդեզ կար, պիտի գնայի, իսկ հիմա քանի որ հնարավորությունների հետ ա կապված, հրավիրում են, հետո որ գնաս, անպայման նվեր պետք ա տանես: Լավ քեֆ են անում: Ամեն մեկը կապ չունի նորապսակ ունես թե չէ, իրա տանը կրակ ա անում, հին շոր, մազ վառում:

Սբ. Սարգիս

(*Գյուղ Լուսառայր*) Սբ. Սարգիսը մեր գյուղում էդքան ընդունված տոն չի, բայց էրեխեքն աղի բլիթ ուտում են: Մարդ կա ասում ա տարիքով կին պիտի թխի աղի բլիթը, մարդ էլ կա ասում ա որ պիտի ամուսինը մահացած կին լինի:

(*Գյուղ Այգավան*) Աղի բլիթ՝ շոռ բլիթ անում ենք, հարևաններին բաժանում: Պետք ա սարքեն նոր ամուսնացածները, օրինակ որ հարսանիք էինք անում, հաց թխելուց, եթե ամուսինը մահացած էր, իրավունք չունեի մասնակցել թխելուն, գունդ տանելուն: Ես որ աղջիկ էի, մամաս էդ բլիթը սարքեց ու բաժանեց բոլորին, դրեցինք դուրսը ու նայում էինք, թե ծիտը որ կողմը կտանի, էդ կողմն էլ կամուսնանաս: Իմը տարավ կայարանի մոտ, իսկ ընկերուհունս ծիտը տարավ, կեսից ընկավ, էլ չվերցրեց: Մամաս ասեց ինքը կամուսնանա, բայց իրա ամուսինը կմեռնի, ու տենց էլ եղավ: Աղի բլիթ ես կերել եմ, անծանոթ ա ինձի ջուր տվել: Ծանոթացրել են, մի անգամ տեսել եմ, հետո էլ եկան նշանելու: Մեկ էլ հարսանիքին ա եկել, ինձանից 6 տարի մեծ ա, հետո շատ նորմալ էր:

Միջինք

(*Գյուղ Լուսառայր*) Միջինքին շատերն են կոպեկով կլոր գաթա թխում: Եթե դանակը դեմ առավ կոպեկին, ուրեմն կռվի տարի ա: Կան մարդիկ, որ եթե

դանակը դեմ ա առել կոպեկի՝ մատաղ են անում, բայց դե նայած մարդ: Գաթան տան մեծ կինն ա կտրում

Համբարձում

(*Լուսառուար*) Ջանգյուլում անպայման անում են բոլորը: Մանկապարտեզն էլ ա անում, ամեն փողոցում անում են: Ես որ փոքր էի, մի 60 տարի առաջ, ամբողջ գյուղով էին անում: Էն ժամանակ մեր գյուղում սպաս էին եփում Ջանգյուլումին: Ամանը վերցնում էինք գիշերը յոթը տնից, յոթը գդալով, յոթն աղբյուրից ջուր էին վերցնում: Ջուրը լցվում էր կճուճի մեջ, որտեղ պտի լցվեր հիմնական ծաղիկը: Ոչ մեկ իրանց տուն չէր գնում, պտի էտ ջուրը գիշերը դրվեր կտուրը աստղերի տակ: Մենք ամեն մեկս մեր վիճակները էտ գիշերը քցում էինք էտ կճուճի մեջ: Եթե հաջորդ օրն էին վիճակը քցում՝ չէինք ընդունում: Պտի անպայման գիշերը վիճակները ջրի հետ մնային աստղերի տակ: Մենք մնում էինք կճուճի կողքը պահակ, որ տղաները չգողանան: Որ գողացան տաքան՝ դու պիտի իրանց կաշառք տաս: Ինչ որ ուզեն տաս, որ էդ կճուճը հետ բերես, որովհետև եթե դու նորից ջուր լցնես, նորից սարքես՝ էդ արդեն վերջ, իմաստ չկա: Էդ գիշերը տենց պայքարի մեջ լուսանում ա: Դրա առաջի օրը սաղս գնում էինք դաշտերը ու ծաղիկներ էինք հավաքում, սենց փնջիկներ էինք անում, սենց զամբյուղի մեջ սիրուն դասավորում ենք: Առավոտ էտ կճուճը վերցրած ու էդ զամբյուղով ծաղիկները ամեն տուն մտնում էինք, մի փունջ ծաղիկ էինք տալիս, երգում էինք ու իրանք մեր բաժինը տալիս էին: Երգելիս ասում էինք՝ «Թիֆլիսից մկրատ բերենք, Ձեր հարսի (կամ աղջկա) շորերը ձնենք»:

Տնից տուն գնալիս ճանապարհին երգում էինք՝

«Կոկոլ-մոկոլ Կրան աներ

Ման կզան քյուփակ շներ»:

Սա երգում էինք են տղերքի հասցեին, որ ուզում էին մեր վիճակը գողանան ու մեր հետևից գալիս էին: Ում բակ մտնում էինք՝ մեզ ձու էին տալիս, յուղ էին տալիս: Էն ժամանակ խնոցի ունեին բոլորը, մեր տարած ծաղկափնջերն անպայման խփում էին խնոցուն կամ տան ճակատի սյունին, որ հաջողություն բերեր: Մի հատ էլ մեծ փունջ էինք անում, որ կճուճի վրա էր, դրան մենք ծաղկամեր էինք ասում: Տանում տալիս էինք մեր գյուղում մի կին կար, որ շատ աղջիկներ ուներ և միշտ անում էր Ջանգյուլում, մեծ պղնձով սպաս

էր եփում բոլորին բաժանում: Ասում էինք գնանք Շխարացու տունը, որ Ջանգյուլում խաղանք: Էդ կնոջ անունը Հայկուշ էր: Իրան Շխար գյուղից էին հարս բերել: Մեր քեֆն իրանց հայաթում էինք անում: Եփում, թափում, ուրախանում, մի հատ չէր դժգոհում, դրա համար ընդել էինք էթում, ընենց տել որ քեզ կընդունեն: Ինչ ասես չէին տալիս, մենք էլ ինչ ասես չէինք եփում: Էն ժամանակ ես հիշում եմ, որ էդ սպասից շաղ էին տալիս բաղչեն:

Հիմա կարգին Ջանգյուլում չի արվում, բայց էլի մի բան արվում ա անպայման: Վերջին օրը շուշուտ բերում ծաղիկները հավաքում են, կճուճը ջուր են լցնում, հարս են սարքում, անպայման շորերը հագցում են: Հիմա կարող ա մեր գյուղում մի տասը տենց խումբ էդ օրը հանդիպես: Խումբ-խումբ բայց պարտադիր անում են: Վիճակ էլ են հանում, քեֆ էլ են անում, բայց հիմա դարձել ա մի օրվա մեջ նշվող տոն: Մեր ժամանակ մի երեք օր անում էինք:

(*Գյուղ Բյուրաւական*) Ջանգյուլումին երեխեքը հավաքվում են, տնետուն են գնում, փող են տալիս, հաց են տալիս, հարս ու փեսա են լինում: Բա ոնց, փեսա էլա լինում:

Անպայման, քառատողեր ասում են, օրինակ մեր տուն որ գալիս են, ասում եմ երեխեք դե երգեք, թոռնիկ ունեն տանը «Հայկոն լինի փափախով, ջան գյուլում, ջան, ջան, հալալ լինի ձեր հացը, ջան գյուլում, ջան, ջան»: Ես գումար եմ տալիս:

Մինչև «Ջանգյուլումը» մի 2 օր առաջ 7 տնից ջուր են վերցնում, հետո ամեն մեկը տնից մի բանա բերում, մի քիչ էլ ծաղիկներ են հավաքում, լցնում են էտ հավաքած ջուրը կուվշինի մեջ, ծաղիկները լցնում են վրեն, տանից բերածները լցնում են մեջը, վիճակահանության նման մի բան: Դնում են դրսում մի անկյունում էլի էտ կուվշինը: Հետո հաջորդ օրը հավաքվում են մեկի տունը, ուտում, խմում ուրախանում են, հետո վիճակ են հանում:

(*Գյուղ Այգավան*) Ջանգյուլումին երեխեքը հարս ու փեսա են սարքում, գալիս են երգում են, որը ձու ա տալիս, որը մի ուրիշ բան՝ փող: Էն ժամանակ ավելի շատ մեծերն էին մասնակցում, մինչև 5-6-րդ դասարան, հիմա՝ մինչև 3-4-րդ դասարան: Հիմա դա համարվում ա մանկական խաղ: Իրանք հավաքում են, ձուն տանում հանձնում, իրանց համար գնում բաներ առնում՝ լիմոնադ, սոկ, կանֆետ, տանում մեկի տունը քեֆ անում: Ծաղիկ հավաքելու չէինք գնում:

Վարդավառ

(*Գյուղ Հուսատապ*) Հիմա մեզ մոտ Վարդավառին մենակ ջուր են շփում իրար վրա, էլ ուրիշ ոչ մի բան չի արվում: Մենք չենք արել, մեր գյուղում չի արվել, ոչ մատաղ, ոչ տոնակատարություն: Լինում ա որ հրավիրում են մերոնց ուրիշ ուայոններ, մերոնք գնում ընդեղ Վարդավառ են անում: Օրինակ մեզ հրավիրել էին, ասել էին մեր բարեկամները, մենք գնացինք:

Խաղողօրհներ

(*Գյուղ Հուսատապ*) Մեր հայաթում շուտահաս խաղող կա: Մինչև խաղողը չօրհնվեր՝ խաղող ուտել չի թույլատրվում: Կեսուրս չէր թողնում որ մոտ գայինք խաղողին, մինչև խաղողը չի օրհնվել: Տոնը հիմնականում եկեղեցու արարողությունն ա: Խաղողը տանում ենք եկեղեցի, օրհնում ա, ճանապարհին էդ խաղողը բաժանելով գալիս ենք: Եկեղեցում ամեն մեկին խաղողն օրհնելուց հետո մի-մի գլիա տալիս են, անպայման էդքան նաֆարին ամեն մեկը մի գլիա պտի դներ բերանը: ճանապարհին ինչքան էլ բաժանես, պտի քո տան նաֆարի բաժինը օրհնված խաղողից բերես տուն հասցնես: Մատաղ անողներ էլ կան, բայց դա սովորույթ չի, որ ասեն ամբողջ գյուղը պիտի անի, չէ: Էդ օրը եկեղեցու հետ ա կապված:

Սրբխեչ

(*Գյուղ Հուսատապ*): Սրբխեչն ուրախ տոն չի, մենք մեռելոց ենք անում: Պարտադիր կեսուրս ամեն տարի Սրբխեչին ոչխար էր մատաղ անում, պարտադիր: Սրբխեչին մատաղ անելը շատ ընդունված ա: Թագա մեռել ունեցողը պարտադիր ուրը ցելիկում կախում ա թոնիրը, տակը հաճաբ կամ ձավար ա դնում: Դրան *բրյան* են ասում: Երկուշաբթին ամենամեծ մեռելոցն է մեր գյուղում ընդունված, որ սաղ գյուղը գնում ա: Անխտիր բոլորը գնում են: Գերեզման չկա, որ տեր չունենա: Ով որտեղ ըլնի՝ էդ օրը պտի գա իրա գերեզմանին: Գերեզման ամեն ինչ տանում են՝ կարմրացրած հավ, մինչև անգամ խորոված էլ տանում են: Մոտիկ հարազատները անպայման նոր մահացածի տուն ուլ են տանում: Կարող ա 4-5 հատ ուլ ըլնի: Օրենքով դու պտի պատրաստի բրյանը տանես: Հիմա լինում ա որ կենդանի ուլ են տանում, բայց դա էլի պիտի միայն էդ մահացածի նպատակով օգտագործվի: Սուրբ Խաչը ննջեցյալի ամենամեծ ծիսակատարությունն է: Այդ օրը պարտադիր պիտի իրա գերեզմանին մի հատ նվեր անեն՝ կամ քարը քաշեն, կամ բիտոն անեն, կամ ցանկապատեն: Մի բան պարտադիր պիտի արվի: Էս տոնը միշտ եղել

ա և հիմա էլ նույն ձևով արվում ա: Ուլը մենակ էդ օրն ա կախվում ու մենակ մեռելոցի նպատակով:

Վերջին զանգ

(*Գյուղ Լուսառալ*): Դրսում էրեխեքը մնում են վերջին զանգին, ամբողջ գիշեր քեֆ են անում, անպայման արևածագը պիտի դիմավորեն: Էրեխեքը գնում են Խոր Վիրապի սարի վրա կամերայով, ամեն ինչով: Ծնողների հետ են գնում, շատ հետաքրքիր ա էդ արևածագի պահը:

(*Գյուղ Լուսառալ*): Պետական տոներից պարտադիր նշվում ա *մայիսի 9-ը*: Գյուղապետարնն ա նշում, դպրոցն ա միջոցառում կազմակերպում: Վետերաններին պարտադիր կանչում են կուլտուրայի տուն, պարտադիր նվերներ են տալիս: Մոտ 10 վետերան ունենք: 50-60 հոգի էլ Արցախյան պատերազմի մասնակից ունենք: Նրանց էլ ենք կանչում էդ օրը, 6 հոգի էլ կորած ու զոհված ունենք: Էդ օրը լրիվ հավաքվում են: Ծաղիկներ ենք դնում հուշարձանին, հիշատակի խոսք, միջոցառում, գեղարվեստական մաս: Պարտադիր ամեն տարի արվում ա:

Մարտի 8

(*Գյուղ Լուսառալ*) Մարտի 8-ն ավելի շատ ընտանեկան տոն ա: Նվերներ են առնում տղամարդիկ կանանց, ովքեր ուզում են կամ հնարավորություն ունեն: Դպրոցում միջոցառում լինում է:

(*Գյուղ Բյուրավան*) Մարտի 8-ի կապակցությամբ գյուղապետարանը նվերներ ա պարաստում, գյուղապետարանի հաշվին, ուսուցչական կոլեկտիվին, բուժկետի կանանց, արվեստի դպրոցի կանանց և մանկապարտեզի աշխատողների համար:

(*Գյուղ Այգավան*) Եթե բոլորս տունն ենք լինում, նշում ենք, եթե չէ, սովորական ճաշ ենք անում, մի բաժակ օղի խմում, ասում ենք մեր մարտի 8-ը շնորհավոր: Դպրոցներում պատրաստվում են, քեֆ են անում տղերքը աղջկերքի համար:

Բոլոր գյուղերում էլ չեն հիշում տոների ժամանակ խաղացված խաղեր:

Սրբեր, պաշտամունքի վայրեր, պաշտվող գրքեր

Իսոր Վիրապ հուշահամալիրը առանձնահատուկ և կարևոր տեղ է զբաղեցնում Արարատի մարզի բնակչության կյանքում: Դրան չենք անդրադառնա: Այստեղ կհիշատակենք կոնկրետ բնակավայրերի տեղական և առանձնահատուկ կիրառական պրակտիկաները:

(*գյուղ Հուսսուար*): Օրինակ ես չորս երեխա ունեմ, չորսն էլ Սբ. Հովհաննես են կնքվել Ղալթաղչի, Լենինականի Ղալթաղչի, էս սարի գլխին: Կեսրարենքս մշեցի են, եկել են ըտեղ ապրել են: Ես երեխա չէի ունենում, երագում էի երեխա ունենալ: Մանկապարտեզի աշխատողներով գնացել էինք Ղալթաղչի ման գալու, ընդեղ ամբողջ մանկապարտեզի աշխատողները ծնկել են, ասել են Տեր Աստված, էս մարդուն երեխա տուր: Ես եկել եմ երեխա եմ ունեցել և անունը դրել ենք Հովհաննես Սուրբ Հովհաննեսի անունով: Իմ կեսրարն ասել ա քանի երեխա որ ծնվեց իրանց կնունքը պտի ըլնի Սբ. Հովհաննեսում: Տանում էինք, մեքենան կանգնում էր ներքևը, մենք ոտով, մատաղով, ամեն ինչով բարձրանում էինք Սբ. Հովհաննեսը գալիս էինք: Հիմա ֆինանս չունենք որ գնանք, ցանկություն շատ ունենք: Հիմա ես թոռնիկներ ունեմ, բայց ֆինանսի պատճառով չտարա ընդեղ կնքելու:

Իմ կեսրարի տունը փոքրիկ Սուրբ կա: Սրբի անունը Սբ. Հակոբ ա: Ծառերի տակ փոքրիկ սարքած ա, խաչը դրած ա, իմ կեսրարի հին Ավետարանը դրված ա: Ասենք ես հիվանդ եմ, խոսք եմ տալիս, որ լավանամ մի հատ նվեր տանեմ էդ Սրբին, նվերը լինում ա շալ կամ գործում են. խաչ են գործում, ծաղիկ են գործում, եկեղեցի են գործում: Ընդեղ մոմակալը դրած ա, մոմերը դրած ա: Գյուղից շատ-շատ մարդիկ կան, որ երագ են տեսնում, գնում են էդ Սուրբը մոմ են վառում, խաչհամբույր են դնում կամ ամեն մեկն իրա ցանկությամբ կարող ա մի հատ նվեր տանի դնի: Իմ կեսրարը մոմ թափող ա եղել: Իմ կեսրարի հերն ու մերը որ գաղթել են, իրանց հետ բերել են Ավետարանի գիրք: Հետո որ իրանք մահացել են, էդ Գիրքն անցել ա իմ կեսրարին: Հետո երագ ա եկել, որ ասել ա էդ Գիրքը տան մեջ մի պահի: Դու հանի Սուրբ սարքի ու էդ սրբով հիվանդներ կզան ու կբուժվեն: Վերք ա եղել, որ իմ կեսրարը ձեռք ա տվել, տրորել ա՝ անցել ա: Երագում էլ տեսել ա, որ ասել ա էտի Սբ. Հակոբն ա:

— Գյուղում կա Կարմիր Ավետարան: Բացում են Զատիկի օրը: Շատ շալերով փաթաթած ա, երևի մի 40 հատ շալով: Հիվանդները նստում են սեղանի

տակ, Գիրքն էդ սեղանի վրա բացում են: Հիմա չկա էդ Գիրքը, տարել են Ամերիկա: Գրքի տիրոջ անունը Շահեն էր, ինքը Բաղդադից էր, Գիրքն էդ Շահենն էր բացում: Շահենը որ մահացավ, իրա կինը՝ Հայկո տոտան էր բացում էդ Գիրքը: Իրանց ցեղի հարսը Գիրքը վերցրեց որպես մասնավոր սեփականություն: Էտ հարսին երազ էր եկել, որ Գիրքը վերադարձրու էդ օջախ, թե չէ քեզ վնաս կտամ: Էտ կնոջ ջահել երկու տղաները մահացան: Շահենն էդ օրը մատաղ էր բաժանում, էն «Հին օրերի երգը» կինոյի պես, ամեն մեկը մի անկյունում ուտում էր էդ մատաղը: Իրա ամբողջ տունն ու ունեցվածքը Շահենը Զատկին դնում էր ուխտավորի ոտքի տակ: Հիմա էդ Գիրքն Ամերիկայում ա:

— Գյուղում հենց գալիս եք ճանապարհի վրա կա Սուրբ, կոչվում ա Երեք քույրերի Սուրբ՝ Գայանե, Հռիփսիմե, Շողակաթ: Էդ տան կնոջ ամբողջ մարմինը Սրբի խալերով ու նշաններով պատված էր: Գյուղում չկար մեկը որ չհավատար մորքուր Բավականին: Ինքը մոմ էր թափում ու կարդում էր Ավետարան: Անպայման, ինչքան վախեցած լինե՛ր՝ անցնում էի: Հիմա էլ պահպանվում է, իր հարսն է կարդում: Ասենք Էրեխու շորը տանում ենք, երեք կիրակմուտ մնում ա Սուրբը, մոմը վառում ենք, էտ մեր Էրեխի շորը վերցնում ենք բերում հագցնում վախեցած կամ հիվանդ Էրեխին, ու անցնում ա(գյուղ Լուսառատ):

— Մեկիքսեթի Սուրբ ունենք: Իրանց տան օջախի մոխիրը քսում ես դիպե՛զին կամ վերքին, երեք անգամ քսում են՝ անցնում ա: Անպայման պիտի իրանց օջախի մոխիրը լինի, անբողջ գյուղը գիտի, ես անձամբ տարել եմ երեխային: Օգնում ա:

(*Գյուղ Բյուրավան*): Եկեղեցուց բացի բակերում կան տնական սրբեր կամ փոքր սրբավայրեր, «Չեմ կարա ասեմ էտ տնական ժամերը ոնց ա կոչվում: Էտեղ մատաղ էլ են անում, մոմ էլ են վառում: Մի քանի հատ կա տան ժամեր, մի հատ էս փողոցը կա, մի հատ էն փողոցը կա: Նարեկ էլ կարծեմ կա: Ավետարան կարդացող էլ կա, չեմ իմանում ոնց ա կոչվում, բայց Նարեկ չի, Ավետարան ա, որ երեխայա վախեցած լինում, կարդում են, տարել եմ»:

(*Գյուղ Այգավան*) Մեր հարևանը սրբի տուն ա, ժամ ունեն: Էդ տան տերը ամեն տարի անպայման մատաղ պիտի անի, պարտադիր չի գառ, գոնե աքլոր պարտադիր, օրը կապ չունի՝ երբ, միշտ բաժանում ա: Մեր էս հարևանին իրա ամուսինն ա սարքել, ժամի անունը Օգսենի Նարեկ ա, տան կողքին

շինություն էր, եկեղեցու բեմի և խորանների նման սաքաժ: Զատիկին ասեցին, որ 40 օր վարագույրը փակում են, հիմնականում վախեցածներն են գալիս: Էս տարի տնրդեզին էլ 2 հոգի եկել կրակ են տարել՝ իրանց կրակը վառելու համար: Ժամը սարքողի թոռան անունը Նարեկ ա: Իրանք վախ չափողներ են, մոմ են թափում, արճիճ են թափում, մոմը թափում էր ջրի մեջ, էդ ջրից խմացնում, հետո հանկարծակի 3 անգամ գոռում, որ վախդ դուրս գա, հետո էլ մոմը հանում ա, նայում ա: Շորը տանում էին աղոթում, բերում հագնում: Գնալուց կամ գումար ենք տանում, կամ մոմը հետներս տանում վառում ենք: Մոմը դրած ա լինում, ամեն մարդ ինչ հնարավորություն ունի, փող ա դնում, մոմ վերցնում, ամոթ բան չկա, ինչքան կղնես:

Երկու գյուղացիների տներում էլ փոքր սաքաժ ժամեր կան, մեկ էլ իմ բարեկամ ունի, ինք էլ սրբի ծառա ա: Դա հնուց եկել ա, իրա մաման ա եղել, առաջ մամայի մաման, ասել են որ դու պիտի նայես, իրանցը աղջկա կողմով ա: Մեր գյուղում քանդված եկեղեցի էլ կա, մեկ մեկ գնում ենք: Սովետի վախտ չէ, բայց հիմա ամեն տարի մատաղի մեծ արարողություն ա կատարվում եկեղեցու մոտ: Ապրիլի վերջին կիրակին գյուղապետի շնորհիվ, ամբողջ գյուղը գումար են հավաքում, գյուղապետը հանձնարարում ա մի քանի ակտիվիստների, տները մտնում են ասում են սենց բան կա, ոչ մի անգամ չեն դժգոհում, ով ինչքան ուզում ա տալիս ա, հարուստները շատ են դնում: Հետո պղինձները բերում են, եկեղեցու դռանը օջախ են վառում, առնում են ոչխար, փոքր մոզիներ, ու առաջին բաժինը պարտադիր ամեն տարի ուղարկում են անկողնային հիվանդներին, ովքեր անօգնական են՝ նրանց: Բոլորն էլ մեծ ուրախությամբ մասնակցում են, արդեն 10 տարի կլինի էդ արարողությունը կատարվում ա: Նույնիսկ մի տարի էլ գուգադիպեց Եղեռնի օրվան, ու ոչ թե մատաղ հայտարարվեց, այլ հոգեհաց՝ նվիրված Եղեռնի զոհերի հիշատակին: Պատահում ա երաժշտություն էլ ա լինում, ամբողջ գյուղը պարում են, ուրախանում են, կամ դպրոցի ասմունքի, պարի խումբն ա ելույթ ունենում:

Ավանդական ուտեստ

(Բոլոր գյուղերում) **Պատուց տոլմա:** Հիմա հիմնականում Նոր տարվա ուտեստի տեսականի է: «Յոթ տեսակ հատիկ, անպայման յոթ տեսակ պիտի լինի՝ ցորեն, եգիպտացորեն, կարմիր լոբի, ոսպ, սիսեռ, ոլոռ, կանեփ, բոլորն առանձին եփվում է, հետո իրար խառնելով սոխեղի մեջ լավ տապակվում, աղ, պղպեղ, եփվելուց հետո ոմանք կանաչի են ավելացնում կամ չորացրած

համեմունք, լավ խառնում, սառեցնում: Հետո փաթաթում են թթվեցրած կաղամբի լայն տերևների մեջ, շարում կաթսայում, եռացրած ջուր լցնում, եփում»:

(Գյուղ Լուսառատ, Մրգաշատ, Բյուրավան, Այգեվան) **Բրիյան** – Միայն Սրբխեչին: «Այծը մորթում են, մաքուր մաշկում, հետևի երկու ոտքերը կապում և մի ձող կապած ոտքերի միջով անց կացնելով՝ կախում տաք թոնրում: Թոնրում դրվում է լավ լվացած, մաքուր ձավարով մեծ կաթսա: Թոնրի կափարիչը դրվում է, կողքերը խմորով փակվում այնպես, որ գոլորշին մեջը մնա: Ողջ գիշեր այծը մարմանդ եփվում-խորովվում է, յուղը կաթում է ձավարի վրա: Առավոտյան հանում են, գնում են գերեզմանատուն՝ ննջեցյալներին բաժին են թողնում, վերադառնում են տուն և հյուրերի հետ միասին վայելում: Նոր ննջեցյալ ունեցողների տուն հարազատները ամբողջական բրիյան են տանում»:

Լուսառատում իրենց գյուղի ուտեստի տեսականու մեջ արևմտահայկական առանձնահատկություն են դիտում

– *արիշտան,*

– *փշրուկը,*

– *հարիսան,*

– *խավիժը,* որին գյուղում նաև *քնջոռն* կամ *ձվակուրուր* են անվանում: Պատրաստվում է արդար յուղից, ալյուրից և ձվից,

– *առակաթան,* որին պարսկահայերը խաշիլ են անվանում: Չորաթանը լավ հարում են, ավելացնում ձավար, եփելուց հետո ավելացնում են յուղ և աղացած կարմիր պղպեղ,

– *շորվա,* բրնձով կամ ձավարով՝ դավուրմայի հետ:

Լուսառատում չորաթան հարելու հատուկ աման են օգտագործում՝ *գիդուլ:*

(Գյուղ Այգավան) *Փոխինձից* կլոր քաղցր գնդիկներ են անում, երբ ցանկանում են, պարտադիր չի որ հատուկ արարողություն լինի: Բայց շատ սարքում էին Սուրբ Սարգսին: *Ալյուրի ճաշ՝* փոխինձից, մեծ մասամբ ձմեռն են սարքում: Փոխինձը բուռ բուռ ավելացնում են եռացող ջրի մեջ և անընդհատ խառնում, մինչև դառնա մածուցիկ զանգված: Լցնում են պնակների մեջ, կենտրոնում փոս անում, փոսի մեջ յուղ ավելացնում: Ուտում են տաք-տաք,

փոքր կտորները յուղի մեջ թաթախելով: Ումանք նաև կաթ են ավելացնում, կան նաև քաղցր որևէ բան՝ մեղր, դոշաք ավելացնողներ: Այգեվանում այժմ խաշիլը միայն մեծ կանայք են ուտում:

Հալվա: Այսուրը յուղի մեջ բովում են, մարդ կա դոշաքով ա անում, կամ մուրաբայի սոկերով, կամ պետկով, ամանի մեջ դնում են, տափակացնում, թողնում սառի: Հիմա երիտասարդությունը ավելի շատ ա հալվա անում, քան մեծերը:

Հարիսա: ձմեռը հաճախակի են անում, տնական հավը կա, ցորենը ծեծում, բերում ենք: Հավն ու լավ լվացած ցորենը իրար հետ երկար էփում են, անընդհատ խառնում են, մինչև հավի բոլոր ոսկորները դուրս գան, վրաի միսը հալչի - կորչի՝ չերևա: Ուտելիս արդար յուղ ենք ավելացնում: Մարդ կա՝ կարագ ա դնում:

Լոբի: Կարմիր լոբին կավե կճուճում թրջոց ենք դնում, հացը թոնրում թխելուց հետո կճուճի բերանը փակելով իջեցնում ենք տաք թոնրի մեջ ու թոնրի կափարիչով բերանը փակում: Մինչև առավոտ մնում ա, առավոտը հանում էս՝ համը լրիվ ուրիշ ա լինում:

Չորթան: Մածունը թան ենք անում, թանը կտրում, աղ անում, գնդիկներ սարքում, դնում արևի տակ չորացնում, որ ցեց չընկնի: Պետք ա օդափոխել, ու լավ աղ անել: Սովետ ժամանակ չորթանը բացում էինք, հարում, մեջը քցում ենք ձավար, էփում ենք, վրան սոխ ու յուղ ենք ավելացնում: Վանեցիները քյալագյոշ են կոչվում՝ ոսպով, սոխառածով, տեղացիները՝ չորթանով սպաս: Մարդ կա լավաշ ա փրթում մեջը, մարդ կա գդալով ա ուտում:

Մալաղ

(*Գյուղ Լուսառապ*) Մեր գյուղում ամեն տուն իրա համար է մատաղն անում: Տանում են Խոր Վիրապ մատաղն անում են ու յոթը տեղ բաժանում: Այստեղ ընդունված է որ հում են բաժանում մատաղը: Երբեմն եփած էլ են բաժանում, իսկ աքլորը միշտ միայն եփած են բաժանում: Ինչու ունենք գառան միսը հում բաժանելու այդ սովորույթը՝ ես չգիտեմ: Երբեմն լինում ա, որ մարդու դոնից երևում ա Խոր Վիրապը, տենց նայելով օրհնած աղ ա լցնում գառան բերանն ու մորթում, էլ եկեղեցի չի տանում: Մա շատ հազվադեպ է պատահում, հիմնականում մատաղացուն տանում են եկեղեցի:

(*Գյուղ Բյուրավան*) Նայած տնտեսություն, կա որ հում ա բաժանում, 7 մասի, դնում ա թասի մեջ ու բաժանում 7 տնտեսություն, տուն էլ կա եփելուց հետո դնում ա լավաշ հացի մեջ ու բաժանում: Մարդ էլ կա լցնում ա փոքր պնակների մեջ, իր սոկով, ու բաժանում են: Ում որ տանում են՝ ամանը դատարկում են ու ետ են տալիս: Մատաղն առանց աղի են եփում ու ըտենց անալի են բաժանում: Մատաղը վերցնողը կարող է ամանը դատարկելուց հետո ամանի տակ մի պտղունց աղ լցնի: Մատաղից մնացող ոսկորները աղբը չեն գցում, շանը չեն գցում, լավ կըլնի փոս փորես ու թաղես:

(*Գյուղ Այգավան*) Լավաշի մատաղ կա՝ չալակի են ասում: Թխում ենք, յոթ տուն բաժանում: Որ չալակին անում ես, պետք ա դու ինքդ տանես տաս, ասես, որ չալակի ա, անպայման գույգ թվով են տալիս, կենտ չեն տալիս, չի կարելի:

ՈՉ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

Տոներ և ծեսեր

Ազաթաշի 45

Գլովալվա 55,

Ջատիկ 30, 34, 62, 79, 80, 83, 102, 129,
130, 140, 156, 196, 290, 302, 368, 407,
408, 479, 510, 511, 513, 649, 651-653,
662

Խնամական (տես նաև Կոնախլիս) 44,
55,

Ծաղկագարդ 156, 408

Կարմիր խնձոր 45, 61

Կոնախլիս (տես նաև խնամական) 45, 46

Համբարձում 30, 50, 140, 344, 656

Հարսանիք 54, 55, 61, 63, 78, 88, 96, 125,
143, 144, 146, 160, 161, 180, 305, 335,
339, 347, 358, 366, 386, 404-406, 410,
477, 622, 655

Հարսի շոր 46, 55, 143

Զմեռ պապ 41, 300, 301, 382, 392, 546,
650

Չյունանուշ 392, 650

Մայիսի 1, Մայիսի մեկ 40, 80, 81, 102,
196, 208, 279, 300, 301, 345, 351, 364,
381, 401, 468, 479, 511, 559, 649

Մայիսի 9 208, 300, 368, 402, 659

Մայովկա 102, 301, 480

Մարտի 8, Մարտի ութ 146, 149, 196, 300,
301, 401, 479, 564, 659

Միս մորթել (Հարսանիքի առաջին օրը
փեսայի ընտանիքում մորթվող
անասունի արարողությունը) 31, 37,
45, 339

Նոյեմբերի 7, նոյեմբերի յոթ 208, 282,
300, 301, 381, 479, 480, 511

Նոր տարի 35, 74, 78, 79, 102, 155, 196,
209, 211, 242, 279, 300, 318, 340-342,
361, 366, 411, 416, 434, 480, 481, 510,
620, 621, 650

Նստեկա (հարսի առաջին նստելը փեսայի
տանը) 55

Շքերթ (տես նաև Պարադ) 190, 402

Ուխտ, ուխտավայր, Ուխտագնացություն
25, 34, 50, 51, 87, 263, 335, 346, 350,
353, 361-363, 368-370, 386, 408, 409,
479, 648, 661

Պարադ, պառադ (տես նաև Շքերթ) 13,
40, 149, 208, 345, 381, 401, 402

Ջան գյուլում 140, 280, 342-344, 407, 408,
656, 657

Սուրբ խաչ, սրբխեչ 50, 407, 409, 649,
658, 663

Վարդավառ 50, 279, 303, 408, 409, 479,
480, 649, 658

Տոնածառ 40, 41, 79, 102, 111, 112, 129, 155,
210, 279, 300, 341, 354, 366, 382, 392,
480, 482, 650

Պարեր

Գյովնդ, գյովընդ 32, 45

Թյարաքեմի 32

Թվիստ 12, 214, 473

Յուրի 32

Պար, պարել 12, 30-32, 37, 43-46, 61, 79,
99, 101, 109-111, 113, 125, 146, 168, 188,
213, 214, 217, 339, 344, 346, 348, 392,
394, 406, 415, 434, 473, 482, 612, 662

Վալս 12, 111, 214

Վերվերի 32

Տանգո 12, 111, 214, 454

Քոչարի 32, 146

Խաղեր

Աղջիկ փախցնցի 295

Բադերն ու որսորդը (տես նաև
գործագործ) 294

Բադմինտոն 86

Բասկետբոլ 85, 296, 638

Բիլի, Բիլիլի (տես նաև չիկ դաստա,
լուստու փետ) 390

Բոնցի 471, 547,

Գնդակ տշոնցի 547

Գոռոցի (տես նաև Ստոպ) 547
 Գործագործ, Գործ զա գործ, Գորոդ զա
 գորոդ (տես նաև բաղերն ու որսորդը)
 294, 513, 547, 548, 667
 Դահուկ 86, 284
 Դպրոց-դպրոց 86
 Զուգարան 547
 Էշ միլիցա 85, 295, 548
 Թել 548
 Թենիս 85, 214
 Լախտի (տես նաև դայշոցի) 85
 Լոտո 391
 Լուստու փետ (տես նաև չիկ դաստա,
 բիլի) 84
 Կարտ 302, 391
 Կլա 83, 84, 380, 548
 Կուկլա (տես նաև տիկնիկ) 50, 650
 Հալամուլա, հարամուլա 547
 Հավալա 50
 Հոլ 256
 Ձնագնդի 86, 284
 Ձվակոիվ 156
 Դայշոցի (տես նաև Լախտի) 346
 Յոթ քար, 7 քար 50, 83, 84, 284, 294, 346,
 547
 Նարդի 391
 Շախմատ 189, 297, 305, 352
 Շիրբաթի 84, 390
 Չիկ դաստա, Չիրիկ դաստա (տես նաև
 Բիլի, Լուստու փետ) 84, 130, 294, 295,
 390
 Չմուշկ 86
 Պախկվոցի, պահկվոցի, պաղկվոցի (տես
 Տափկնոցի) 50, 200, 285, 380, 471,
 547, 632
 Պարան 83, 84, 382
 Ռեզին 285, 294, 380, 480, 547, 548
 Սահնակ 86, 284
 Ստոպ (տես նաև գոռոցի) 284, 547
 Վոլեյբոլ, վալեյբոլ 83, 85
 Տափկնոցի (տես նաև պախկվոցի,
 պահկվոցի, պաղկվոցի) 390
 Տիգ 87, 91
 Տիկնիկ (տես նաև կուկլա) 50, 86, 210, 261

Քարկտիկ 50, 128
 Ֆուտբոլ 85, 105, 106, 214, 352, 353, 360,
 368, 380, 382, 471, 482, 498, 499, 513,
 521, 547, 638
ՈԼՏԵՍՈՒ, ծիսական ոլտեսո
 Ադանձ 20, 78, 102, 129, 652-655
 Ավելուկ 33, 651
 Արիշտա, ոշտա 49, 663
 Գաթա 18, 61, 62, 78, 79, 112, 242, 342, 344,
 411, 650-656
 Գառան խաշլամա 196
 Թարբուլե 154
 Թանխուս 33
 Ժաժիկ 277,
 Լավաշ 18, 47, 49, 53, 62, 257, 363-365,
 383, 490, 653, 664, 665
 Լորու տոլմա (տես նաև սուտ տոլմա,
 պասուց տոլմա) 196
 Խաշ 32, 53, 155, 273, 405, 406
 Խաշլամա 32, 46, 51, 155, 196, 366
 Խաշիլ 663, 664
 Խիճկալի 147, 154
 Խմորի մեջ փաթաթած հավ 197
 Խոխուկ 196
 Կաթնով 33
 Կլոճ 410, 650
 Կճախաշ 196
 Հավա 61, 62, 651-653, 664
 Հարիսա, խրիսա 33, 147, 154, 663, 664
 Ղալուրմա 78, 490, 663
 Ճմուռ 62
 Մաճուն 21, 53, 150, 172, 196, 197, 213, 303,
 379, 383, 384, 664
 Մշոշ 33
 Շուշան 183, 197
 Ոսպով ապուր՝ չորթանով 33
 Պասուց տոլմա (տես նաև սուտ տոլմա,
 լորու տոլմա) 78, 196, 662
 Պերաշկի 146, 154, 288
 Սիբեխ 197, 651
 Կարբուկա, Վանի կարբուկա 277

Տոլմա 78, 154, 189, 196, 242, 285, 410, 490, 650, 662

Փիփերթ 197

Փլավ կաշտանով 196

Քյալազոշ 33

Քյուֆթա 146, 154-156, 410

Կրոն, հավատ

Աստվածաշունչ 461

Ավետարան 363, 374, 375, 461, 660, 661

Եկեղեցի 51, 87, 102, 111, 114, 128, 135, 140, 149, 155, 161, 260, 346, 347, 406, 407, 409, 432, 438, 443, 461, 479, 511, 570, 645, 649, 658, 660, 662, 664

Կնունք (տես նաև մկրտություն) 33, 34, 51, 416

Մատաղ 33, 34, 43, 44, 51, 67, 68, 346, 361, 369, 407, 479, 511, 656, 658, 660-662, 664, 665

Մկրտություն (տես նաև կնունք) 7

Մոմ վառել 87, 128

Ուխտ, ուխտավայր, ուխտագնացություն 25, 34, 50, 51, 87, 263, 335, 346, 350, 353, 361-363, 368-370, 386, 408, 409, 479, 648, 661

Վանք 25, 29, 32, 34, 50, 51, 276, 335, 346, 347, 350, 353, 361-363, 368-372, 409

Տան սուրբ 58, 374, 660

Ժամանց

Գրադարան 107, 204, 205, 214, 226, 277, 354, 404, 505, 581, 649

Թանգարան 128, 198, 205, 206, 213, 265, 266, 352, 374, 375, 440, 467, 585, 615-618, 645

Թատրոն 12, 15, 57, 126, 128, 188, 189, 199, 200, 214, 262, 263, 267, 283, 288, 289, 297, 299, 300, 348, 351, 352, 402, 404, 470, 495, 501, 530, 560, 613

Թերթ 42, 189, 248, 249, 275, 286, 292, 296, 306, 380, 437, 457, 461, 466, 476, 512, 523, 531-533, 557, 562, 566-568, 573-576, 587, 610, 632

Խնջույք (տես նաև քեֆ) 78, 305, 366, 461
Կաֆե 213, 473-476, 513, 516, 619

Կինո 9, 15, 57, 101, 126, 127, 154, 186, 188, 204, 213, 288, 289, 298-300, 348, 349, 354, 380, 386, 394, 397, 402-404, 463, 464, 470-472, 475, 482, 495, 498, 505, 515, 519, 528, 534, 538, 591, 615, 630, 661

Կլուբ (տես նաև Մշակույթի տուն, Կուլտուրայի տուն) 22, 567

Կուլտուրայի տուն (տես նաև Մշակույթի տուն, Կլուբ) 101, 199, 659

Համերգ 190, 199, 211, 212, 245, 246, 257, 258, 263, 264, 348, 471, 612

Հեռուստացույց (տես նաև տելեվիզոր) 64, 76, 190, 214, 263, 264, 285, 348, 391, 416, 638

Մշակույթի տուն (Կուլտուրայի տուն, Կլուբ) 69, 670

Ռադիո 185, 199, 256, 275, 517, 541, 542, 564

Սրճարան 126, 127, 189, 288, 298, 299, 305, 463, 472, 506, 507, 514-519, 526, 539, 540

Տելեվիզոր, տելեվիզոր (տես նաև հեռուստացույց) 50, 63, 213, 255, 383, 504, 587

Ցուցահանդես 106, 205, 253, 254, 265, 268, 584, 585, 617

Քեֆ (տես նաև խնջույք) 43, 98, 347, 359, 361, 394, 621, 650, 655, 657, 659

Ազգակցական և հասարակական հարաբերություններ

Աշխուր 21, 29, 30, 52, 316, 317, 320, 326, 327, 418, 450

Աքսորված, քսորական 10, 163, 172, 175, 198, 314, 315, 317, 320, 323, 329, 332, 340, 414, 419, 429-431, 433, 437, 460, 633

Բանվոր 3, 7, 8, 12, 71, 118, 121, 123, 149, 151, 152, 180, 194, 228, 229, 327, 355, 386, 450, 496, 522, 526, 647

Գաղթական 75, 131, 309, 359, 424, 426

- Գյուղացի 7, 26, 100, 180, 185-187, 229, 243, 309, 315, 320, 322-324, 375, 386, 387, 403, 404, 414, 425, 442, 447, 452, 453, 462, 495, 650, 662
- Գողություն 6, 52, 115, 129, 335, 361, 374, 375, 459, 524, 525
- Դաշնակցական 166, 174, 178, 237, 309, 310, 329, 332, 426, 446
- Երաժշտություն 163, 175, 176, 339, 406, 434, 519, 538, 541, 560, 612, 624, 662
- Թամադա 477
- Թուրքահայ (տես նաև տաճկահայ) 309
- Ժողովրդի թշնամի 246, 254, 255, 216, 335, 336, 452
- Կաշառք 191, 287, 288, 304, 522-524, 563, 598, 656
- Կոլխուզ 6, 9, 17, 20, 22, 28-30, 38, 51, 52, 61, 68, 107, 108, 112, 114, 129, 133, 138-141, 143, 144, 147, 150, 310, 312, 315, 320, 325, 327, 335, 341, 342, 350, 353, 359, 361, 366, 373, 375-380, 383, 387, 389-391, 410, 417, 418, 429, 427, 441, 445, 446, 450, 456, 457, 462, 484
- Կոլխուզնիկ 30, 380, 414, 462
- Կոմերիտական, կոմսոմոլ 5, 10, 29, 41, 109, 113, 116, 117, 158, 163, 208, 212, 217, 235, 314, 335, 345, 352, 357, 371, 393, 432, 435, 457, 487, 520, 526, 528, 565, 567, 568, 571, 587, 626
- Կոմունիստ (տես նաև պարտիական) 7, 12, 44, 51, 52, 68, 75, 88, 110, 114, 121, 128, 175, 229, 240, 339, 340, 342, 357, 365, 368, 370, 384, 401, 414, 416, 419, 432, 522, 526, 563, 603
- Հայրենադարձ (տես նաև սփյուռքահայ) 104, 111, 121, 131, 144, 424, 467, 469
- Հարգանք, հարգել 22, 35, 142, 180, 195, 226, 232, 250, 254, 303, 341, 396-398, 415, 433, 469, 502, 639
- Հյուր 73, 78, 79, 82, 188, 189, 195, 241, 251, 260, 277, 341, 361, 364, 411, 481, 491, 530, 542, 569, 621, 622, 650
- Հյուրասիրություն, հյուրընկալություն 71, 79, 80, 98, 192, 416
- Հոկտեմբերիկ 5, 29, 41, 108, 149, 335, 344, 351, 352, 370, 371, 393, 550, 552
- Մոդա 32, 55, 82, 102, 214-216, 257, 341, 359, 368, 404, 514, 555, 610, 616, 643
- Նորաձևություն 404
- Նվեր 8, 31, 45, 55, 61, 79, 143, 155, 158, 180, 190, 202, 209, 211, 218, 266, 300, 301, 304, 341, 347, 354, 382, 392, 406, 434, 482, 491, 522, 535, 548, 553, 557, 562, 621, 651-655, 658-660
- Պատիվ տալ 524
- Պարտիական (տես նաև կոմունիստ) 13, 158, 175, 239, 240, 247, 268, 487, 511, 520, 526, 568
- Պիոներ 5, 8, 10, 41, 108, 112, 113, 149, 157, 335, 344, 345, 351, 352, 370, 371, 393, 470, 471, 507, 542, 550, 552-556, 558, 560-562, 564, 565, 567-569, 572, 576
- Սփյուռքահայ (տես նաև հայրենադարձ) 531
- Տաճկահայ (տես նաև թուրքահայ) 424
- Փոխօգնություն 412
- Քաղաքացի 12, 15, 180, 289, 386, 420, 495, 539, 540, 626, 627, 646
- Քավոր 24, 31, 45, 88, 411, 492, 653
- Օգնել, օգնություն 15, 42, 51, 52, 109, 111, 141, 147, 189, 195, 309, 316, 359, 399, 412, 418, 433, 437, 450, 565, 613, 616, 634

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբան	3
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ ԿԱՆԱՆՑ ԲԱՆԱԿՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ	
Լիդա Սիմոնյանի պատմությունը	16
Ջուլիետա Մկրտչյանի պատմությունը	39
Նազիկ Միրզոյանի պատմությունը	64
Վերա Սահակյանի պատմությունը	91
Լիլիթ Սիմոնյանի պատմությունը	105
Մարիա Պետրոսյանի պատմությունը	133
Լիդա Կարապետյանի պատմությունը	163
Ա.Ա.-ի պատմությունը	179
Լյուսյա Միրզոյանի պատմությունը	198
Էսմա Կոստանյանի պատմությունը	219
Աննա Պապյանի պատմությունը	244
Սեդա Մեսրոպյանի պատմությունը	271
Մարգարիտ Արիստակեսյանի պատմությունը	292
Ջուլիետա Գևորգյանի պատմությունը	309
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ ՏՐԱՄԱՐԴԿԱՆՑ ԲԱՆԱԿՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ	
Համլետ Հայրապետյանի պատմությունը	335
Մելսիկ Մկրտչյանի պատմությունը	351
Գարեգին Մկրտչյանի պատմությունը	364
Հովհաննես Շահբազյանի պատմությունը	387
Վաղարշակյան Կառլոս - Սիմոնյան Լաերտ - Բուլո	422
Սուրեն Դերենիկի Վարդումյանի պատմությունը	440
Տիգրան Պասկևիչյանի պատմությունը	464
Չրույց Վահրամ Մարտիրոսյանի հետ	507
Կարեն Հակոբյանի պատմությունը	542
Գևորգ Տեր-Գաբրիելյանի պատմությունը	580
Գևորգ Տեր-Գաբրիելյան, Երեսունյոթ: Պատմվածք «Իմ մարմինը» շարքից	632
Արարատի մարզի Լուսառաատ, Բյուրավան, Այգավան գյուղերի բնակչության կենցաղի ոչ նյութական մշակութային արժեքների որոշ նմուշներ	649
Ոչ նյութական մշակութային արժեքների անվանական ցանկ	667